This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARY

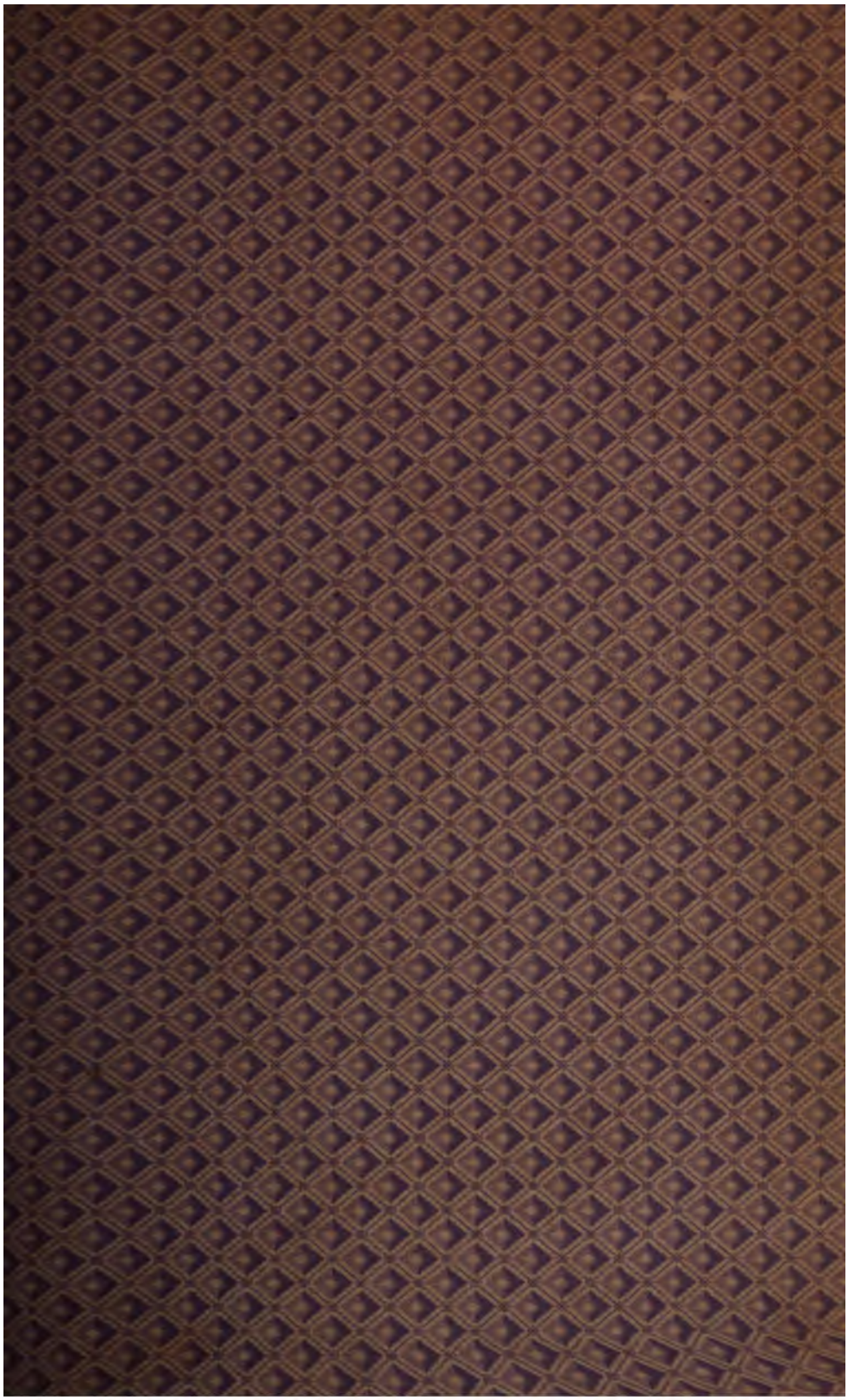

SZÁZADOK.

A

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

KÖZLÖNYE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

SZILÁGYI SÁNDOR

TITKÁR.

1879-IK ÉVI FOLYAM.

(XIII. ÉVFOLYAM.)

BUDAPESTEN, 1879.

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

FRIGYES könyveiből

STANFORD LIBRARY
FEB 6 1964
STACKS

79

TARTALOM.

Lap.

AUGUSZT GERŐ.

Adalék a Zápolya- és Perneszy család nemzedékrendjéhez 352

BALLAGI ALADÁR.

Szabó Károly: Régi magyar könyvtár, ism. 519

DEÁK FARKAS.

Pótjelentés 780

DEMKÓ KÁLMÁN.

Párhuzam két régi árszabály közt 440

Dr. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ.

Még egyszer Anonymus 249
Torma József oklevéltészeti naptára ism. 690

FRAKNÓI VILMOS.

Martinovics és társainak összeesküvése. IV. V. 31, 127

GÉRESI KÁLMÁN.

Hunyadi Mátyás magyar király diplomatiai összeköttetései III-ik Iván Vasziljevics orosz czárral 239

HORVÁT ÁRPÁD.

Adalék irodalmunk történetéhez 83

Lap.

HUNFALVY PÁL.

Bolla Márton és ÉderKároly meg az oláh incolatus. I. II. III. IV. 510, 541, 668, 718

JAKAB ELEK.

A pragmatica sanctio története Erdélyben. I. II. III. . . 189, 306, 413

IRMEI FERENCZ.

Alexander Bernát: A philosophia történetének eszméje cz. m. ism. . 61

KÁROLYI ÁRPÁD.

Adalék Dobó István és Balassa János összeesküvéséhez. I. II. III. 398, 488, 564
Carl v. Zierotin, Chlumeckytől ism. 689

KRIŽKO PÁL.

Pestis és éhhalál Körmöczbányán, 1710. 435

GR. LÁZÁR MIKLÓS.

Adatok a Bercsényi-család nemzedékrendéhez 79

DR. LIPP VILMOS.

Adalék Szabó Károly régi magyar könyvtárához 178

MAJLÁTH BÉLA.

A liptó-vármegyei kalandosokról 344
Adatok a kir. könyvek történetéhez 762

DR. MARCZALI HENRIK.

Anonymus regis Belae notarius 170

MÁRKI SÁNDOR.

A nagy falusi Arany-család 770

B. NYÁRY ALBERT.

Magyar családélet és háztartás, b. Radvánszkytól ismertetés . . . 428

Lap.

DR. ORTVAY TIVADAR.

Pesty Fr.: A szörényi bánság és Szörény-vármegye tört. ism. I. . . 163
Helmár Ágost: Magyarország tört. abrosza ism. 766

ÓVÁRY LIPÓT.

Nápolyi Anjoukori kutatások 207

PAULER GYULA.

Szent-István és alkotmánya. I. II. 1, 101
Fraknói V.: Vitéz János élete 425

PESTY FRIGYES.

Vitéz János emberismerete 614

SZERÉMI.

Trakostyán vára a XVI. század végén és egy adat Zrinyi a költő életéhez (1592—1651.) I. II. 528, 608

SZILÁDY ÁRON.

Cantio Petri Berizló. 1515. 336

THALLÓCZY LAJOS.

Wicher: Geschichte des Stiftes in Admont, ism. 73
A »Liber Regius«-ról 93
A rumun nemzeti Levéltár 697

THALY KÁLMÁN.

Dunántúli hadjárat 1707-ben. Hadtörténelmi tanúlmány. I. II. III. IV. 277
365, 629, 453
Chernel: Kőszeg város tört. ismertetés 598

NÉV NÉLKÜL.

Füssy Tamás: IX. Pius pápasága, ismertetés 77
Legújabb oklevélgyűjteményeink és az oklevelek publicátiója. (Az Anjoukori okmánytár, s a Zichy-Codex ism.) I. II. . . 223, 320
Fraknói: A szegszárdi apátság ism. 762
Egy régi pestis recept 442
Ki volt Enyedi Pál? 442
Opitz történeti művéről 443

ÁLLANDÓ ROVATOK.

Magyar Történelmi Társulat. I., II., III., IV., V., VI., VII., IX., X.
Magyar Tudományos Akadémia. II.
Vidéki társulatok. III., VII.
Folyóiratok szemléje. II., III., V., X.
Irodalmi szemle. III., IV., VII.
Iskolai programmok. X.
Vegyes közlések. I., II., III., IV., V., VI., VII., IX., X.
A. M. Tört. Társulat kirándulása. VI.
Történelmi könyvtár. I., II., III., IV., V., VI., VII., IX., X.

BORÍTÉKON KISEBB ÉRTESITÉSEK.

A magyar Történelmi Társulat erdélyi kirándúlásának története a VIII füzetben.

SZENT-ISTVÁN ÉS ALKOTMÁNYA.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

I.

Múltunk nagy alakjai közt alig van egy, kivel többen foglalkoztak volna, mint Szent Istvánnal. Különböző időkben, különböző felfogások, majd a szentet, majd az államférfiut emelték ki személyében, és *dicsőíték,* némely ujabbkori dessonantia kivételével. A szentnek tetteit nem kell fejtegetnem; tudja azokat mindenki; de a nagy fejedelemnek képe már nem oly él tisztán a köztudatban, ámbár élei elmék foglalkoztak a kérdéssel: mit köszönünk — a valláson kívül — Szent-Istvánnak? Sokat mondtak, sokat irtak róla, de talán épen e sok az oka, hogy, mindig csak a fölhozott véleményeket latolgatva, combinálva, mintha tények volnának, sokszor nem láttuk a kútfők tanuságtételét, és maig sem különböztettük meg tisztán azt, a mit ő maga tett, attól, mi művének csak következménye, fejleménye volt. Azon ugyan immár túl vagyunk, hogy a 48-ig fennállott »ősi« alkotmányt és jogot egészen nevével hozzuk kapcsolatba; de még mindig hajlandók vagyunk keze nyomát minden intézményen ott látni azon időpontig, midőn a viszonyok hatalma és az Anjouk politikája hazánkat közelebb hozta a nyugati államok feudalitásához. Távol van tőlem azt állítani, hogy mind az, a mit ő alkotott, már a XIII. században elenyészett, vagy úgy elváltozott, hogy többé az ő művének nevezni nem lehet: de szintoly bizonyosnak tartom azt is, hogy valamely intézményt csak azért, mert az Aranybulla vagy IV. Béla idejében létezett, vagy általjában Szent-István művének tartották, az ő alkotásának, még pedig változatlan alkotásának, tekinteni nem lehet. Tudósaink — alig

van kivétel — leginkább azon lévén, hogy annak, mit ők »Szent-István alkotmányának« neveznek, minél teljesebb képét adják, lenyúlnak adatok végett a XIII. század végéig, sokszor feledvén, hogy két három századnak fejlődését, módosító, átalakító hatását szem elől téveszteni nem szabad. Én, midőn az akadémiai szabályoknak megfelelve, mint rendes tag ezennel széket foglalok, és megköszönöm a kegyes megválasztást, feladatommá tűztem megvizsgálni, miben állottak ama változások, melyeket e nagy ember *maga* idézett elő nemzetünk politikai életében, alkotmányában? vagy még szabatosabban szólva: az előttünk tudva levő tényekből minemű cselekvésére vonhatunk következtetést?

Nem ok nélkül módosítom a kifejezést, a melylyel czélomat kijelöltem. A helyes történelmi vizsgálatnak nem az a módja, hogy valamely feladat tekintetében az összes tárgyat kimerítő kérdéseket állítsunk fel, s azokat mind igyekezzünk megfejteni: hanem, mint a természettudományokban teszik, az egyes — nem ugyan közvetlen szemléleten, de kritikailag megállapított, megrostált adatokon alapuló — tényeket, s a belőlük szükségképen folyó igazságokat, és csakis *ezeket* nyomozzuk, és kifejtsük; és nem szabad, csakhogy teljesebb képet kapjunk, phantasiákat vegyítenünk a való közé, melyek lehetnek csillogók, elmések, talán igazak is, de tudományosan be nem bizonyíthatók, és akadályul szolgálnak, hogy tudományunk, ha már nem is alapúl közvetlen szemléleten, s a kísérletnek hatalmas fegyverét nélkülözi legalább módszerének szigorúsága által közeledjék az exact tudományok tökéletességéhez.

A múltnak tudva levő eseményei, úgy fekszenek előttünk, mint egy széthullt mozaiknak kövecsei. A feladat: belőlük megalkotni a lefolyt idők képét. De e munkánál nagy hiba előre képzelni a képet, akár a priori okoskodás, akár inductio utján, analog esetekből vonva következtetést s e képzetünk előállítását tűzni ki feladatúl, elvetvén, mint haszontalokat, mind azon köveket, melyek e képzelt képbe belé nem illenek. Ellenkezőleg: elővélemény nélkül, csak magukat a kövecseket tekintve, kell azokat, eleinte találgatva, egymáshoz illeszteni, egymással összevetni. Mihelyt két összevaló darabot találunk, már közelebb jutunk egy lépéssel az egész képhez, mely elszigetelt csoportjaiban

is fokozatosan kiegészíti és megigazítja magát, míg végre — meglehet, — egész más alakokat tűntet föl, mint a minőket előre vártunk, gyanítottunk. Hézagok mindig fognak maradni. Nincs emberi *tudomány* hézag nélkül. A mozaik részeiből némelyek elvesztek. Másoknak kellő helyét nem találtuk meg. De az üres helyek is tanulságosak, s ha ki nem töltjük *mi*: a haladó tudomány, vagy egy ügyesebb kéz kitöltheti idővel; de útja van szegve e haladásnak, vagy legalább meg van az nehezítve ott, hol a hézagokat képzeleti dolgokkal, mesterségesen elfedjük, véleményekből, hypothesisekből mintegy sánczot emelünk az igazság ellen, melyet a jövőnek még be kell venni míg csak oda juthat, hogy lássa, mit kell tulajdonképen kiegészítenie.

Az adatok, melyek Szent-István politikai működését felvilágosíthatják, meglehetősen együtt vannak. De minő adatok ezek! Míg az, ki újabb események kutatásával foglalkozik, világos mezőn jár, s ha szeme mindenhová el nem hat, legalább azt, mit láthat, tisztán látja: a középkor búvára mintegy félhomályban kénytelen munkáját végezni, hibás, megbízhatatlan textusok szövétnekénél. A hová lép: ing a talaj alatta. Alig tud itt-ott egy-egy magában álló tényt megállapítani, melynek összefüggését más eseményekkel inkább csak sejti, mint látja. A legtöbb, mit elérhet, az: ha az általános körvonalakat képes tisztán felismerni, mint a csillagász már eleget tesz, ha mindig tökéletesbülő eszközökkel megállapítja a hold felületének legáltalánosabb vonalait, vagy képes kimutatni, létezik-e egyáltalában élet e távol csillagzaton? Ki tőle még ez életnek, a faunának, florának részleteit is tudni akarná: az kaphat elmefuttatást, de nem tudományos igazságot, melyen tovább lehet építeni. Én is kitüzött feladatomban csak általánosságokban leszek kénytelen mozogni. Nem is lehet szándékom itt Szent-István politikai működésének összefüggő képét adni, uralkodásának történetét elmondani. Czélomat elértem, ha némely szempontot kiemelek, némely főbb vonásokat megállapíthatok, melyeket a későbbi feldolgozó, épületéhez *talán* biztos anyagúl felhasználhat.

II.

Minden történelmi eseménynek kellő megítéléséhez ismernünk kell annak előzményeit. Hogy felfogjuk, minő változásokat

idézett és *idézhetett* elő Szent-István a nemzet alkotmányában? s mily módon? az erőszaknak kisebb-nagyobb fokával? tudnunk kellene, minő volt ez alkotmány előtte. Erre azonban igen kevés a biztos adatunk. A mit positive mondhatunk s a mi kitüzött feladatunk szempontjából fontos, röviden a következő:

A kilenczedik század utólsó előtti tizedében a mostani magyar nemzetnek hét törzse, vagyis *neme* [1]) Álmos vajda fiát Árpádot választá közös fejedelmévé »a khazarok szokása és törvénye szerint«, mi nemcsak azt jelenti, hogy pajzsaikon felemelték, hanem hogy nagyobb hatalma is volt, mint a minőt a többi vajdák bírtak. De ha nem is adta volna meg e hatalmat az új fejedelemnek — ki békében, háborúban erős, uralkodásra termett férfiu volt — [2]) a választás: kivívta volna azt neki jelleme, esze, a viszonyok hatalma, mely a nemzetet kiűzte eddigi hazájából. Egy új honfoglalás erős, központi hatalmat kivánt, mely azonban mindenek fölött, szükségképen, katonai volt; és csupán Árpád hatalmából még nem lehet első fejedelmeinknek, — mondjuk fővajdáinknak — valami állandó nagy hatalmára következtetni, ép oly kevessé, mint abból, mi volt Mátyás király? nem következik még, mik voltak után a gyenge Jagellók? Vannak nyomok, hogy a megváltozott viszonyok közt, gyöngébb kezekben, a

[1]) Kivánatosnak tartanám egyszer megállapodni abban, miképen nevezzük a magyar nemzet ezenkori alosztályait. A törzs kifejezés a német »Stamm«-nak szószerinti fordítása, melynek a german cosmogoniában van alapja, de nincs a miénkben. Bölcs Leo a magyar nép vagy nemzet — ἔθνος-nak-φυλή, és γένος-airól beszél; Konstantinos csak a γένος szót használja felváltva törzs, és nemzetség értelmében. Hazai forrásainkban a tribus és generatio a megfelelő kifejezés. Véleményem szerint legközelebb jutunk talán a valósághoz, ha — mint Jászay Pál tette Álmosában (Reguly Album 102. l.) azt, a mit eddig törzsnek mondunk, Leo φυλή-jét »nem«-nek — innen a nemes szó, mi régente nálunk is, mint más népeknél egyenlő lehetett azzal, mit ma a nemzet tagjának, honpolgárnak nevezünk, — a γένος-t, generatiot pedig »nemzetségnek« nevezzük. Az ujabb időben divatba jött had kifejezés, mint a törzsnek synonymuma, még alsóbb fokú osztályozásnak neve, melyet a szláv család kiszorított a használatból, Kézay és Thuróczynak exercitusa egészen más, és képzelt felosztásra vonatkozván, melyből a régi magyar felosztás nevére következtetést vonni nem lehet.

[2]) Konstantinos P. Szabó Károly fordításáv-l, Akadémiai Értesítő 1860. 118. l.

fővajda hatalma is hanyatlott. Anonymusban, ki Árpádnak magának oly hatalmat tulajdonít, minőt Szent-István utódjai közül kevés bírt, olvassuk, hogy már Zsolt alatt más, választott fők működtek, mint bírák és hadvezérek[1]). Ha a névtelen jegyzőnek tudósítása nélkülözi is a szabatosságot és megbízhatóságot, tény az, hogy a IX. század közepén Byzanczban ismerik — mint a magyarok második és harmadik fejedelmét — a gyulát és harkát, kik bírói tisztet viselnek; Bulcsu harka sereget vezet a németek ellen, és a harczban elvész[2]): míg a hon alapító utódjai, a fővajdák közül azon időben, midőn a nemzet fiai Aquitaniáig, Apuliáig és az északi tengerig száguldottak, Velenczét és Bremat, Cambrayt és Konstantinápolyt megtámadták, Zsolt és Taksony nevét alig olvassuk a kútfőkben, Phalis-nak vagy Válnak pedig létezését sem tudnók, ha Konstantinos egy odavetett megjegyzésében, úgy mellesleg, nem említené. Az augsburgi Szent-Ulrik életírója — Gerhard — a magyarok *királyairól* beszél. Byzancz a magyarok »fejedelmeihez« intézte leveleit[3]) és Kézay Simon még a XIII. század végén is tudta, hogy Géza fővajda idejéig nemzet nevében hívták csatába a magyart[4]). A IX. század közepén még minden

---

[1]) Anonymus C. 53.

[2]) Konstantinos i. h. 142. és 152. l. A harka nevet indokolni törekedtem a magyarok megtelepedéséről szóló értekezésemben. Századok 1877. 393. l. 3) jegyzetben.

[3]) Vita S. Oudalrici Pertz M. SS. IV. Konstantinos i. h. 157. l.

[4]) Kézay Endlichernél 89. l. Legujabban Salamon Ferencz a »Századok« 1876-iki folyamában, s azután külön is megjelent munkájában: »A magyar hadi történethez a vezérek korában« megkísérté annak bebizonyítását, hogy a monarchiai szervezet már Szent-István előtt, Árpád óta, meg volt nemzetünknél: de okai nem meggyőzők s következtetései sem a dolgok természetének, sem a tudva levő történeti adatoknak meg nem felelnek, sokszor téves föltevésekből indulnak ki, mint p. o., hogy a IX. században a németek-francziák-olaszoknál már kifejlett feudalitás volt, hogy a büntető codexek, minél régebbre megyünk vissza, annál irgalmatlanabbak stb. stb. Nem lehet szándékom egy nagy iróí tekintélynek, különben gyönyörü és találó gondolatokban bővelkedő müvéről, melyet egy *Botka* »epochalis«-nak nevez, egy rövid jegyzetben bírálatot irni, csak azt emelem ki, hogy — véleményem szerint, — egyik főargumentumát arra nézve, hogy a magyaroknál a központi hatalom már bölcs Leo császár idejében a törzsi szervezetet megtörte, mert

nemnek meg volt a külön vajdája. De ezeknek hatalma sem lehetett nagyobb, mint a fővajdáé, s úgy látszik, leginkább a hadban való vezérletből állott. A hadviselés követelményei, a szükség megtanították a magyarokat az ellenséggel szemben szigorú engedelmességre, mint megtanítottak később még oly féktelen kalózokat is, mint a flibustiereket: de honn e katonai fegyelem meglazúlt, talán teljesen meg is szünt. A nemek belső ügyeit, a közigazgatást, a mennyiben ilyenről oly primitiv állapotokban már szó lehet, a nemek elágazásai, a nemzetségek intézhették [1]). Egy nagy változás a X. század folyamában csak gyengíthette a vajda hatalmát. A nemzet, mely mint nomád jött az új hazába és ott ez életet még egy ideig folytatta, sőt néhol kóbor hajlamait a XII. századig is megtartotta, úgy hogy még Kálmán idejében meg kellett tiltani a faluknak, hogy ne menjenek el nagyon messze

---

a magyar csatarend egyenlő, tehát önkényesen, nem nemek és nemzetségek szerint alakított csapatokból állott, maga bölcs Leo dönti meg. A császár ugyanis beszéli, hogy a magyarok hadjárataikban — mert e helyett hadviselésükről és nem béke idején való állapotukról beszél, — nem sánczolják el magukat, hanem »a csata napjáig«, így fordítják a »μέχρι τῆς τοῦ πολέμου ἡμέρας» szavakat Szabó Károly és Kollár, »nemzetségek és törzsek szerint el vannak széledve«. Már pedig nem lehet képzelni, még laicusnak sem, annál kevésbé hadtani írónak, — hogy az ütközet perczében, az ellenséggel szemben másféle formatió képződjék, mint a mely az egész hadjárat alatt már fennáll, mely szerint a sereg táborozik. Salamon ez elméletére nézve egyébiránt több helyes észrevételt tesz, még pedig katonai szempontból, Kápolnay bírálatában: A Ludovica Akadémia közlönye 1877. 325—331 ll., jelesen a 329. lap. Megjegyzendő egyébiránt még az is, hogy a κεφαλὴ πρωτὴ-t, minek Konstantin Árpádot nevezi, Banduriusnak a császár művéhez írt commentárjában, más hasonló kifejezések alapján, »dux exercitus«-nak magyarázza a bonni kiadásban 369. l.

[1]) Lásd Konstantinos ismert helyét: *αἱ δὲ ὀκτὼ γενεαὶ . . . πρὸς τοὺς οἰκείους ἄρχοντας οὐχ ὑπήκουσιν.* (i. h. 141.) A szigorú büntetések, melyekkel kellett — bölcs Leo szerint — a magyarokat a háborúban engedelmességre szoritani, szintén a mellett szólnak, hogy honn ily engedelmességre nem voltak szoktatva. Salamonnak ellenvetése (i. h. 705), hogy mire való volt tehát a vajda, ha neki nem engedelmeskedtek? mit sem dönt meg, mert tudjuk, hogy a törzséletben létező rangfokozatok rendszerint nem a szükségletnek megfelelni akaró, öntudatos organisationak művei.

templomaiktól[1]), a nemzet földmivelővé lett és állandóbb székeket választott magának. Nem ismerjük a fontos változás egyes phasisait; hogy ez azonban csak az új hazában és nem azonnal a honfoglalás után állott be, az bizonyos[2]). Tanúságosak e tekintetben Anonymusnak adatai, melyek szerint, túlnyomó számmal a második nemzedék kezd védett, állandó telepeket — várakat — épiteni, mint: Eleud fia Szabolcs, Ónd fia Ete, Ósád fia Örs úr, Bunger fia Bors, Edemén unokája Pata, Ete fia Eud, Ketel fia Alaptulma[3]); ámbár e változás — valószínűleg — még későbben állt be, főkép a köznépnél; legalább a XIII. századbeli kunok egy sokkal míveltebb társadalomnak közepette, mint a minőt őseink a X. században, a Duna-Tisza mentében találtak, még 40 év mulva is idegenkedtek az állandó megtelepedéstől és nem akartak megválni sátraiktól[4]). A folytonos, vagy

---

[1]) »Ut villa, in qua est ecclesia, ab ecclesia longius non recedat, quod si recesserit X. pensas persolvat et redeat« Synodus altera habita sub Colomanno Endlichernél i. h. 374., hol elemi csapásokra, melyek a falut elköltözésre kényszerítik, nem gondolhatunk. Hasonló intézkedés van Szent-László I. 19. (Endlichernél i. h. 329.); a bécsi kéziratban — Marczali Henrik szives tudósítása szerint — e szavaknál »de relicta ecclesia *ad* alias transiverunt« »ad« helyett »villani« áll.

[2]) Regino Pertz, M. SS. I. 600 Bölcs Leo két helyett említi a magyarok pusztai — *νομαδικῶς* — életmódját (Kollárnál, Amoenitates Historiae jurisque publici Regni Hungariae 22. és 26. ll.) Világosan nomádoknak mondja őket Ibn Dusta is, Hunfalvy Ethnographiája 201. l., s a mit később, mintegy ellentétben az erdős, vízenyös talajjal említ, hogy van sok gabonatermő földje is országnak: az vagy csak a föld termő képességére, vagy az ottani szlávok által üzött földmivelésre vonatkozhatik; mint volt bizonyosan a mostani hazában is az ott talált népek közt földmivelés, mielőtt a magyarok is arra adták fejüket, mit számos, már hét-nyolcz század óta tősgyökeres magyar vidékek faluinak szláv nevei is bizonyítanak s így a perzsa irónak tudósítása semmikép sem rontja le a későbbi és közelebb eső görög, német források állítását.

[3]) Anonymus C. 15. 18. 21. 32. 40. 47.

[4]) V. ö. Az 1279-iki Articuli Cumanorum-ot Endlichernél i. h. 554. és kk. ll.

legalább igen gyakori hadi kalandok kétségkívül késleltették ez üdvös fejlődést, habár a behurczolt számos fogoly által növelvén a munkás kezek számát, azt némileg elő is mozdíták. Nincs egyenes adatunk, de a dolog természetéből következik, hogy midőn az augsburgi ütközet után a nagyobb kalandok nyugat, majd délfelé is megszüntek: a hadi életnek ezen hanyatlása siettette az állandó megtelepedést, a földmivelésnek általános elterjedését; míg viszont, a már kezdődő megtelepedés következtében a magyar nemzet könnyebben szokott békésebb életmódhoz, melyet pusztán egy csatavesztés által okozott ijedtségnek, vagy valami bölcs megfontolásnak, alig lehet tulajdonítani. Nem is szüntek meg teljesen a csetepaték a végbeliek és a nyugati szomszédok közt, Géza, sőt még István idejében sem, s ezek áldozatává esett Szent-Kolumban, kit Stockerau vidékén a németek (1012-ben) többet magával felakasztottak, mert cseh vagy magyar kémnek tartották, mely két nemzettől sok sanyargatást, veréséget, és megalázást kellett szenvedniök. [1]) E hadi kalandoknak megszünése kétségkívül csökkenté a vajdák hatalmát, tekintélyét, megszünvén az alkalmak, melyeknél ők, mint a nemek fejei, leginkább működhettek. De az állandó megtelepedés meglazítá valószínűleg a nemi és nemzetségi kötelékeket is, a mennyiben ritkábbakká tette az általános összejöveteleket, érintkezéseket; egy tábor katonai, ingó sátrak pásztor lakói, könnyebben többször jöhetvén össze, mint már állandó széket bíró mezei gazdák, és főleg a mennyiben megvetette alapját a földhöz való magántulajdonnak — a törzsi élet ezen megölőjének, — mely tényleg már bizonyosan fennállott, midőn azt Szent-István, mindjárt uralkodása első éveiben, királyi teljhatalmával a nemzetségek ellen oltalmába vette[2]).

Ily fejlődésben találta Géza a nemzetet, midőn atyját a fővajda székében követte, egy újító, Nagy Péter-féle hajlamú,

---

[1]) V. ö. III. Otto adomány-levelét Piligrin számára C. D. I. 273., mely egyébiránt valóságos háborúra vonatkozhatik és Columban életét, Pertz M. SS. IV. 645, hol olvassuk, hogy a végbeli németek: Ab illis (t. i. csehek és magyaroktól) *saepenumero* sint turpiter humiliati, devicti, multi-que modis miserabiliter afflicti!«

[2]) Szent-István I. 6. Endlichernél i. h. 313. l.

de nem alkotó szellem, ki a múlt előítéleteit és babonáit el nem feledé, a jövő feladatait pedig — a mennyire felőle ítéletet mondhatunk — még tisztán nem látta. Mily változáson mentek át hazánk belviszonyai azon idő alatt, melyen ő állott a nemzet élén, nem tudjuk; de tény, hogy midőn 997-ben meghalt[1]), a honfoglaló vajdák, a »Hét magyar« utódai közül még csak egy volt meg függetlenségében: távol a fővajda székétől, erdős hegyek mögött: Gyula, Tuhutum ivadéka, az erdőelvi földön. Koppány, kivel Szent-Istvánnak küzdeni kellett, nem volt egy nemnek, hanem csak egy nemzetségnek feje. Birtoka Somogy, sokkal kisebb, semhogy egy egész nemnek székét képezte volna. Anonymus, ki tűzetesen foglalkozott a »Hét magyar« genealogiájával, s mindenütt felemlíti leszármazásaikat, sőt még az idegen Glad utódjáról sem feledkezik meg, mert Szent-István idejében szerepet játszott, Koppányt a vajdák ivadékai közt sehol sem említi. Úgy látszik, sőt bizonyos, hogy ő az Árpád által vezetett *nem* egyik nemzetségének feje, a honalapító rokona volt, mit bizonyítani látszik későbbi kútfőinknek azon, indokolás nélkül odavetett, megjegyzése, hogy Géza özvegyével vérfertőztető házasságot akart kötni. [1])

---

[2]) Dümmler »Piligrin von Passau und das Erzbisthum Lorch« című dolgozatában, (183. l. 27.) tartok, csak azért, hogy újat mondjon, vitatja, és állítása Németországban hitelre talált, hogy Géza 995-ben halt meg. De a mit a németek által túlbecsült, az évszámokban sok hibát elkövető kisebb pozsonyi krónika (Endlichernél i. h. 58. 2), és a Legenda Major egy odavetett — Hartvic által kijavított — megjegyzésében *világos helyeikkel ellentétben*, mondanak, számba vehető tanuságot nem képez. Reichenaui Hermannak kifejezése 995. évhez, hogy Gizella nőül »Stephano *regi*« adatott — én legalább e kifejezésre értem Dümmler czélzását, szintén nem döntő bizonyság, más határozott, ellenkező adatokkal szemben, mert a történetiró, ki Szent-Istvánt már csak mint »István királyt« ismerte könnyen adhatta neki a király nevét már azon év mell tt is, midőn még — akár élt atyja, akár nem — semmi esetre sem volt király; ép úgy, mint szoktuk mondani, Mátyás király Kolozsvárt született, annélkül, hogy ezzel egyszersmind mondanók, hogy már születésekor király volt.

[1]) Thuróczy II. 28. Wattenbach ötletét (Pertz. M. SS. XI. 227. l. 19. sz.), hogy Cuppán nem tulajdonnév, hanem Suppan vagyis ispán,

Géza volt tehát az, ki a nemek vajdaságait, és ezekkel magukat a nemeket is, melyeknek külső kapcsát csak a vajdák képezték, megszüntette, s ez által kétségkívül megkönnyítette, egyengette fiának az utat a monarchiához. A föntebbiek szerint az egyes vajdák leküzdése nem lehetett valami nagyon nehéz, a nemzetet alapjaiban megrendítő dolog és eltünésük alig hagyott hézagot a nemzet életében. Némelyek e vajdák közül, úgy látszik, valamikép megalkudtak Gézával, s önként meghódolva, egyes *nemek* fejeiből a nemzet dynastáivá lettek. Legalább Ónd utódjait, a Calanokat, Eleud utódjait a Chákokat, még a XIII. században is ott, és azon jószágokban találjuk, melyeket eleik a honfoglalás idejében megszállottak. [1]) Másokkal azonban küzdenie kellett s e belharczokban lett Géza ama kegyetlen, véres fejedelemmé, kit Isten — a legendával szólva — nem tartott méltónak arra, hogy a keresztény hit megkezdett művét befejezze. [2]) Meglehet, sőt valószínű, hogy Géza belenyúlt egyes esetekben a nemzetségek belviszonyaiba: de semmi sem jogosít fel hinni, hogy valami nagyobb szabású változásokat, hogy többet tett volna, mint hogy a külön vajdák hatalmát, teendőit magában összpontosítá. Természetesen ezen hatalom is a leghatalmasabb vajdának, egy hatalmas jellemnek kezében több volt, mint eddig a kis főnököknél, ép úgy, mint Augustus — ha szabad a világ legnagyobb köztársaságát, az akkori civilizationak teljét egy még félig vad, ázsiai természetű lovas nép szövetkezéséhez hasonlítanom — mint tribunus plebis, mint pontifex maximus, több volt, mint a népnek külsőleg alacsony állású képviselője a senatusban, vagy az isteni tiszteletnek és vallásos szertartásoknak működő papi főnöke.

III.

Géza ködös, zord alakját az *ifjú* István követi[3]), kinek eszméit, ideáljait már tisztábban látjuk. Mindenek előtt tehát

Büdinger (Öst. Gesch. 399. l. 3. jegyzet) mohón felkapja, de szintén nem indokolja, mit különben bajos is volna tenni.

[1]) V. ö. Anonymus C. 6. és számos oklevelet Codex diplomaticu-sainkban.

[2]) Legenda Major i. h. 140. 141.

[3]) Szent-István születését történetíróink nagy része, s a leg-

ezeket kell vizsgálnunk, hogy megállapíthassuk, ha nem is egyes tetteit: összes cselekvőségének irányát, jellegét, a végpontokat, melyeken túl nem lépett, melyeken belül kell keresnünk cselekvősége nyomait.

Ujabb időben sokszor emelték ki Szent-István államférfiúi bölcseségét, és méltán. Csakhogy ezen — a mai kor szemében nagy, sőt legnagyobb — tulajdonságát nem szabad tetteiben a legfőbb tenyezőnek tekintenünk, ha csak nem akarjuk egészen hamis színben feltüntetni. Szent-István mindenek fölött a X. szá-

---

ujabbak; Szalay, Horváth Mihály, Szabó Károly, a bécsi krónika nyomán 969-re teszik; atyja halálakor tehát 28 éves éves lett volna. De krónikáink évszámai nem megbízhatók; így Szent-István uralkodását 46 évre terjesztik ki s a 969-iki születési évvel önmagukkal is ellenkezésbe jönnek, mert Istvánt Koppány lázadásakor még »adolescens«-nek mondják. A pannonhalmi oklevélben, — melynek valódisága ellen még eddig megállható ok nem hozatott fel — maga István Koppány lázadását gyermekkorára — in pueritia — teszi; a Legenda minor — a legendák legrégebbike és leghitelesbike — apja halálakor »adhuc puer«-nek nevezi (C. 4. Endlichernél i. h. 156. l.) mit Hartvic szabatosabban adolescens-re igazít ki (C. 6. Endlichernél i. h. 168.) Hunt és Poznan a Koppány-féle lázadás idejében kötik fel neki a kardot az önjogúságnak jeléül, német szokás szerint, mi a német királyoknál, kiket utánoztak, kétségkivül e szertartásban, 15. évükben szokott történni (Waitz. Verfassungsgeschichte VI. 215. l.) Az argumentumról, mely megkereszteltetése idejéből vonható arra, hogy 983-ban született, alább ez értekezés végén lesz szó, s itt csak azt emelem ki, hogy legnagyobb királyaink, Mátyás és Nagy-Lajos is 15. évesek voltak trónraléptükkor és mindjárt nagy dolgokat miveltek. István tettei sem bizonyítanak tehát semmit zsenge kora ellen. Házassága vagy inkább csak eljegyzése Gizellával, — mely semmi esetre sem ment 995. előtt végbe, s valószinüleg ez évben történt — szintén inkább ifju kora mellett szól, mert valóbbszinü, hogy egy herczeg, kire oly fontos feladat vár, mint Istvánra, mindjárt, a midőn egyházi felfogás szerint lehetséges, tehát 12 éves korában nőt választ, mintsem hogy az 26-ik esztendejéig nőtlen maradjon. Azon ok pedig — melyet Horváth Mihály még legújabban is (A kereszténység első százada 72. l. 11.) felhoz — hogy Sarolta már 973-ban nem élt, Istvánnak tehát ez idő előtt kellett születnie — csak gyanitás, semmi adat sem lévén arra, mikor halt meg Sarolta. A heinrichaui — ciszterciták XIV. *századbeli* feljegyzései (Pertz M. SS. XIX. 544.) egyébiránt Szent-István születését 975-re teszik, mily alapon? nem tudom.

zad katholicusa, és — a mi több — szent volt, telve amaz enthusiasmussal, amaz önzetlen odaadással a hit eszméi iránt, melyek az egyház ideálját képezik. Éles szeme a világi dolgokban is mindent tisztán látott, de azon szempontból, melyet az egyház felállított. Ez álláspont volt akkor a legmagasabb, melyet ember elfoglalhatott, mint Thiers megjegyzi: »A jónak, igaznak, az akkori legtisztább bölcsészetnek és szabadságnak álláspontja«: [1]) és az volt még száz esztendő mulva is, midőn Istvánnak egyik észben majdnem hasonló, bár jellemben vajmi különböző utódja — Kálmán — e szempontból kiindúlva és cselekedve, a felvilágosult nevét még napjaink szemében is kiérdemelte. [1]) De míg Kálmán, a katholicus egyházi felfogásnak majdnem délpontján, csak azt követte, mi akkor immár diadalra vergődött: Szent-István születése még azon korra esett, midőn az egyház, mely bölcsejében *külsőleg* inkább hasonlított egy quaecker vagy methodista gyülekezethez, mint mostani alakjához, később pedig, keleten, tanainak kiépítésével foglalkozva, a világi élet szempontjából meddő vitatkozások útvesztőjébe vonta az államot és a laicusok szenvedélyeit: már socialis tevékenységet fejte ki, és igyekezett elveit bevinni az elvadúlt latin, és a még vad german és szláv fajok magán és *politi-*

---

[1]) »Être chrétien — Nagy-Károlyról és koráról szól — c'était être vraiement philosophe, ami du bien, de la justice, de la libertè des hommes« Hist. du Consulat et de l'empire XX. kötet, 62. könyv, az 1862. lipcsei kiadás 20. kötetében, 668. l.

[2]) A »de strigis, quae non sunt« híres törvény tisztán az egyház felfogásán alapszik, mely a strigakban, vagyis az oly bübájosokban való hitet, kik állatokká változván, az embereket megeszik, mint pogány babonát már első századai óta kárhoztatta. V. ö. Ducange, Glossariumában a »Striga« szót, s Nagy Károly rendelkezését a szászoknak szóló 789. évi Capitulareban (Walter Corpus Juris Germanici II. 105), melyet Ducange is érint: »Si quis a diabolo deceptus crediderit, *secundum* more paganorum virum aliquem aut feminam strigam esse, et homines comedere, et propter hoc ipsam incenderit, vel carnem eius ad comedendum dederit, vel ipsam comederit, capitis sententia punietur«, mit csak azért érintek különösen, mert még most is általános nálunk a vélemény, hogy Kálmán a boszorkányok lételét *egyáltaljában* tagadta.

kai életébe, de a győzelmet még ki nem vívta. A küzdelem — — még folyt már ötszáz év óta — az ősi vadság és függetlenség szellemével, bár a legnemesebb, legnagyobb, legfelvilágosúltabb szellemek, és köztük bizonyára sokan, kik a XVIII. században a »philosophia« bajnokaivá lettek volna, az egyház igényei mellett küzdöttek, mert a civilizatio különböző időkben, különböző, sőt teljesen ellenkező eszmék impulsusa alatt fejlődik: de a leglelkesebb, legtevékenyebb, legmozgékonyabb szellemek — kevés kivétellel — mindig azon eszme szolgálatában állnak, mely ép akkor a fejlődésnek tényezője. Még az egyház befolyásának alapja: a lelki hatalomnak függetlensége, s a mi abból önkényt következik, felsőbbsége a világi felett, sem volt teljesen elismerve. István azonban már a legelőrehaladottabb eszméknek híve, bajnoka volt. Némileg VII. Gergely-féle elveket vallott már VII. Gergely előtt, s fiához intézett tanácsaiban úgy beszél az egyházról, hogy Büdinger azokban — minden ok nélkül — későbbi, a pápaság legfőbb hatalmának idejéből származó betoldásokat vél felismerni. [1]) S az egyházi felfogás iránt való hódolatnak kell inkább, mint politikai tekinteteknek, tulajdonítanunk, hogy hatalmának sanctioja végett a római pápához folyamodott.

Ily felfogás mellett István a főhatalom legelső, legfőbb teendőjének a »katholica, apostoli hitnek« — saját kifejezését használom[2]) — megvédését és terjesztését tekintő. Az új hitnek utját már Géza egyengette, hol jó szerével, hol erőszakkal.[3]) Ő egy apostól lángbuzgalmával fejezte be a művet, melynél az idegen papok inkább alárendelt segitői, mint hatalmas támaszai voltak, befejezte nem annyira karddal, mint szavával és példájával, mi politikai működésének megítélésében is felette fontos; mert ha őt ádáz konok harczok el nem keseríték; ha nem állott nemzetével vagy annak

---

[1]) Oestreich. Geschichte 411. l. 4) jegyzet annélkül, hogy a gyanúsaknak látszó helyeket részletesen kijelölné, vagy véleményét tüzetesebben indokolná.

[2]) De morum institutione C. 1. Endlicher 301.

[3]) V. o. Legenda Major C. 3., Legenda Minor C. 3., Endlichernél 141. illetve 155. ll.

legalább nagy részével szemben mint győző a legyőzöttel, ki kénye-kedve szerint bánhatik el a megtört ellenséggel: akkor nem szakíthatott teljesen a nemzet régi intézményeivel, nem csinálhatott erőszakosan tabula rasa-t, mint valamely hódító a megigázott népek közt. Már pedig semmi okunk sincs hinni, hogy az új vallásnak megalapítását valami nagy, általános, harczok előzték meg, melyekről csak a kútfőknek hiányossága miatt nincs tudomásunk.

Az ellentállásnak egyes esetei bizonyosan voltak és azokról van is nyom a forrásokban. Olvassuk, hogy a hittérítő Bonifáczot Magyarország alsó részében megsebesíték.[1]) Tudjuk Thonozuba makacsságát, vagy állhatatosságát, ki mint pogány halt meg és pogány módra temettetett el, az abádi révnél, habár nem is elevenen[2]). Ismerjük a nagyobb és veszedelmesebb ellenségeket is, kikkel Istvánnak uralkodása első éveiben meg kellett küzdeni; de e küzdelmeket sem lehet általános ellentállásnak tekinteni, bár politika is vegyűlhetett beléjük. Koppány felkelése nem lépte át a Dunát.[3]) Gyula elszigetelten veretett le az erdélyi földön, és mintegy 10 év mulva Géza halála után a térítés műve — legalább külsőleg — be volt fejezve úgy, hogy a vértanúságot szomjúzó missionariusoknak már Magyarországon túl kellett tért keresni működésükre.[4]) Nincs is többé nyoma pogány felkelésnek Szent-

---

[1]) Legenda Major C. 7. Endlicher i. h. 144. »In inferiores Ungariae partes«, mit az ország déli részeire, épen talán Somogyra kell érteni.

[2]) Így értem én az Anonymus 57. fejezetében foglalt odavetett megjegyzést, és a »vivus«-t a felség nevének tartom, bár kis betüvel van irva, mi azonban a középkor irataiban gyakran megtörténik a tulajdon neveken. Azt hiszem, az eleven eltemettetést — mi még ama barbár századokban is a rendkivüli esetek közé tartozott — a névtelen jegyző egy kissé bővebben beszélte volna el.

[3]) A Legenda Major kissé általános kifejezéseit a lázadás nagyságáról kellő mértékre szállítja le azon további tudósítása, hogy a legyőzöttek a pannonhalmi apátságnak járó tized fizetésére kárhoztattak. Endlicher i. h. 143. illetve 145. l.

[4]) Bruno levele II. Heinrikhez 1008. teléről Giesebrechtnél (Geschichte der Deutschen Kaiserzeit 1863. kiadás II. 667. l.) és Wenzelnél, Cod. novus Árp. I. 15. és kk. Romuald és társai is 1010-ben vértanúság

István haláláig, de még azon túl sem nyolcz évig, míg Péternek nemzetellenes tettei, Abának kegyetlensége és hibái, a nemzeti függetlenség veszedelme, mind összehatottak, hogy a nemzet nagy tömege előtt mindazt, mit István alapított, s a mi képtelennek látszott, megmenteni a hazát, meggyűlöltesse. A Vatha-féle lázadás általános volt, mert a nemzeti ügygyel szövetkezett és nálunk — sajátságos — minden vallási mozgalom csak úgy vált hatalmassá, félelmessé, ha egyszersmind a politika zászlaját is lobogtatta. Mihelyt megszünt a politikai veszély, a pogány mozgalom is csillapúlt, és elenyészett. Igaz, hogy a nemzedék, mely Vatha lázadását támasztá, 15 évvel később, I. Béla alatt, midőn egy újabb, bár kisebb, német invasiotól szabadult meg az ország, még egyszer zajongni kezdett, de ismét lecsöndesedett *magától*. Történetiróink általában nagy fontosságot tulajdonítanak ama zajos jeleneteknek, majd véres összecsapásnak, Béla győzelmének, melynek Székes-Fehérvár 1061-ben tanúja volt: holott ez csak egy epizódja lehetett az általános mozgalomnak; és nem méltányolják kellőleg Kézay Simonnak tudosítását, hogy egy évig tévelygett a nemzet, de azután magától visszatért az igaz

végett Bruno nyomaiba indultak (Pertz. M. SS. IV. 583. l.) és semmi alapja sines Büdinger azon felfogásának (i. h. 414.), hogy Magyarországon akartak volna prédikálni, vagy ott szenvedtek volna a tanítványok közül némelyek vesszőzést, rabszolgaságot. Szent-Gellért nagy legendájából (Endlicher i. h. 205. és kk. ll.), jelesen 11. fejezetjéből ugyan következtetni lehetne, hogy még 1030-ban is midőn Szt. Gellért püspökké lett (Chr. Posoniense u. o. 55. l.) a külső térítés és keresztelés műve még sok részben nem volt befejezve: de ezen a XIV. század végén készült életirat, a mennyiben a régibb, Mabillonnál (Acta S. Ord. S. Benedicti Saec. VI. I. R. 550. kk. ll.) és jobban a Bollandistáknál (September 24-kéhez VI. 722—725. ll.) megjelent legendától eltér, csak a legnagyobb óvatossággal használható, és megbízható forrást épen nem képez. Túlmenne feladatomon e legendának, mely újabbkori íróinknál oly meg nem érdemlett tekintélynek örvend, egyes — nem XI. századbeli, hanem sokkal későbbkori szerzőre mutató — tévedéseit fölsorolni, melyek közül egyébiránt némely nagyon is kirívót már Büdinger kiemelt (i. h. 424. 2.) s csak azt érintem meg, hogy Gellért vértanúságának története is Thuróczyban vagy a Mark-féle krónikában, nem e legendából, hanem egy közös, régibb forrásból van merítve, melynek régies formáját a krónika hívebben őrizte meg, mint a legenda.

hitre[1]). A pogányságnak tehát nem volt többé kellő alapja a nemzet kebelében, és egyes gyenge hajtásait könnyű volt Szent-Lászlónak elenyésztetni. A nagy munkát maga István végezte el, még pedig — a külsőségeket tekintve — aránylag könnyen. A mi ellen neki egész életében küzdenie kellett, az nem a pogány fegyver, hanem a pogány szellem volt, melyet saját házában sem tudott teljesen kigyomlálni.

A középkorban a királyok kötelességeit az egyház szabta meg, és István híven igyekezett megfelelni az ideálnak, melyet az a fejedelmek elé állított: fentartani a békét, szolgáltatni igazságot, védeni az özvegyeket, árvákat, ügyefogyottakat, és mindenek felett az egyházat és jószágait, mit, úgy látszik, még hívei közül se mindenik tartott oly szükségesnek: »mert — mint mondá — a mennyivel nagyobb az Isten az embernél, annyival különbek a vallás birtokai a halandók javainál«.[2])

Alig hogy felkenték, megkoronázták, »Magyarország püspökei és főuraival« törvényt hozott,[3]) melynek harminczöt czikke közül tizenkettő — vagy ha a boszorkányok és bűbájosokról szólókat és ideszámítjuk — tizennégy a papok és egyhá-

---

[1]) »Hungari fidem derelinquunt et baptismum, anno in fide aberrantes ut nec Pagani, nec Catholici viderentur; postea tamen motu *proprio* fidei adhaeserunt« Kézay Endlichernél, i. h. 116. l. »Tunc populus ille quasi fidem reliquit, postea rediit« írja Dandulo András velenczei krónikájában Muratorinál Scriptores XII. 244. l. Kézay vagy egy más régibb közös forrás alapján? nem merem még elhatározni.

[2]) »Si quis igitur insanus . . . . regem a recto pervertere temptaverit. . . . . abscindendus ab eo projiciendusque est, juxta illud evangelicum, si pes, manus vel oculus tuus scandalizat te, amputa, vel erue eum et projice abs te.« Szent-István I. 1. Endlichernél i. h. 312. l.

[3]) A Legenda Major i. h. 145. l. 9. fejezete szerint, »decretum manifestum facit . . . . quod nullus alium hostiliter invaderet, nemo inimicum sine judicum examinacione lederet, viduas et orphanos nullus opprimeret«. Szent-István törvényeinek Admontban feltalált, úgy látszik, correct-gyüjteményében, az I. könyv ily intézkedéseket tartalmazván, alig lehet kétség, hogy abban e koronázás utáni czikkelyeket bírjuk. Az admonti codexet kiadta Wenzel, Cod. Dipl. Arpadianus I. 3—14. ll. Endlicher, i. h. 323., a II. könyvbe egészen önkényesen betoldja a 14—19. czikkelyeket, melyek az admonti codexben nincsenek.

zakkal, a vallás és vallásgyakorlattal foglalkozik,[1]) tizenkettő pedig a gyilkosságot, a verekedést, a nőszöktetést, a szolgálóleányokkal való bujálkodást, a feleség elhagyását, a ház felverést és betörést, a gyujtogatást fenyíti, s az özvegyek és árváknak, a személyes szabadságnak megvédéséről gondoskodik.[2]) Hogy István ezen szent czélokat megvédje, érvényesítse, bizonyosan tőle telhetőleg mindent elkövetett, és kötelességének tartotta, a szemben álló akadályokat elhárítani. E szempontból tehát — nem lehet kétségünk — ott, a hol kellett — megtámadta a nemzetségek autonomiáját. Nem nézte nyugodtan, ha valaki tizedet nem fizetett, s a ki e kötelezettség alól magát kivonni igyekezett, azt kilencz-tized résznek fizetésével büntető.[3]) Mint a »hít védője«, intézkedett, hogy a ki a kereszténységnek ellene szegűlt, és az egyház szavára büntetésére hét izben sem hallgatott: átadassék az ő ítéletének,[4]) s a midőn hatvan bessenyő jövevényt utban megtámadtak, kiraboltak, bántalmaztak, némelyeket megöltek, s a panaszosok István elé mentek: maga elé hozatta a vádlottakat, maga hallgatta végig az ügyet, s azután kimondá a halálos ítéletet, és felköttette a bűnösöket, »kik megszegték a könyörület törvényét, és ártatlan embereket megrontottak.« A föld la-

[1]) Az 1—5., 8—13., 19. illetve a boszorkányokról szóló 33. 34. czikkelyek.

[2]) A 14—16., 18., 22., 25—28., 30., 32., 35. czikkelyek. E törvényeknél önkénytelenül eszünkbe jutnak Nagy-Károly intézkedései, ki alatt — ugyanazon elvek befolyása folytán, mint István — főbünöknek tekintettek: »Dishonoratio s. ecclesiae. Qui injuste agit contra viduas, de orfanis. Contra pauperinos, qui se ipsas defendere non possunt. . . . Qui raptum facit, h. e. qui feminam ingenuam trahit contra voluntatem parentum suorum. Qui incendium facit infra patriam. . . . Qui . . . frangit alterius sepem, aut portam, aut casam cum virtute. Qui in hostem non vadit. (Ez utolsóra nincs intézkedés István törvényeiben.) Waitz, i. h. III. 275. l. és 2. jegyzet.

[3]) Sz.-István II. 18. Endlichernél i. h. 323. Endlicher — die Gesetze des Heilg. Stephan 19. — kételkedik e czikkely valódiságán, de úgy látszik nekem, kellő ok nélkül. Szent-Lászlónak I. 41. t. cz. (Endlichernél, i. h. 332. l.) hasonló intézkedést tartalmaz, de bővebben kifejtve.

[4]) »Regali judicio, scilicet defensori christianitatis, tradatur.« Sz.-István I. 13. Endlichernél i. h. 314. l.

kói pedig — olvassuk, a legendában — hallák a király itéletét és megfélemlettek. [1])

De István nem csak a kereszténységben: világi dolgokban is követé a keresztény nyugot példáját. Ő utánzó volt, mint utánzó volt utána minden kiváló magyar reformator, Hunyadi Mátyás ép úgy, mint Széchényi István, s az egész nemzedék, melynek az 1848-iki nagy szabású változásokat köszönhetjük: s e szempontból meg kellett támadnia a létező magyar állapotokat. Alig van nemzet, melyben úgy meg volnának a külön nemzetiség attributumai, mint a miénkben: a külön nyelv, és kifejezett nemzeti jellem s hozzá tehetjük, melynél e két kellék oly állandó, oly szívós a legkedvezőtlenebb viszonyokban is. Nyelvünk sok idegen szót vett fel, de alakjából ki nem vetkőzött. A fajvegyülés talán még nagyobb volt, de a nemzeti jellem — a mennyire a gyér adatokból megítélhetjük, — szintén nem ment át valamely lényeges változáson. A szent-galleni pusztítók, Ekkehárd elbeszélésében, a X. században, akár mostani szegény legények lehetnének. II. Géza idejében a miveltek csak oly hévvel politizáltak, kivált télen, mint napjainkban [2]) és IV. Béla idejében ép oly könnyelmüen viselte magát a nemzet, mint három száz évvel később, hasonló nagy veszélylyel szemben, a mohácsi csata idejében. [3]) És mégis ez erős nemzeti individualitás, magából, valami sajátságos, nemzeti institutiókat soha sem hozott létre, még oly mértékben sem, mint azt a german vagy szláv népeknél tapasztaljuk. De ezen nincs mit csodálkoznunk. Ha azon kevés, mit őseink beléletéről Szent István előtt tudunk, nem mutat fel semmi olyat, mit más rokon vagy rokon természetü népeknél ne találnánk, ennek oka a primitiv társadalmi viszonyokban feküdt, melyekben még az anyag-világnak volt tulnyomó befolyása, és a természeti szükségletek szabták meg a népek fejlődését, nem engedvén érvényre jutni az egyes nemzetek sajátszerüségeit. Az új hazában pedig a nemzetnek, hogy

[1]) Legenda Minor, Endlichernél i. h. 160. l.

[2]) »De suae reipublicae statu pertractare et discutere non negligunt hyemis algore in domiciliis id ipsum facientes« Freisingeni Otto, Frigyes császár életében, Pertz M. SS. XX. 364. l.

[3]) Rogerius C. 14. Endlichernél i. h. 264. l.

magát fenntartsa, fejlettebb szomszédjainak civilizatiójához kellett simúlni, mint a nyilas népnek puskához kell szokni, ha szomszédjai már a lőport használják. Ha a sors nemzetünket az Ocean valamely szigetére veti, hol nem fenyegeti semmi veszély lételét, talán várhatott volna, míg geniusa külön utat talál, a melyen polgárosodása fejlődhetik: de idegen és ellenséges népek közt várnia nem lehetett, s mert külön utat keresni már nem volt idő, arra az utra kellett térni, melyen szomszédjai és vetélytársai jártak, hogy őket elérhesse, melléjük sorakozzék, és velük lépést tarthasson, és Szent-István volt — Géza után — az első, ki e szükségességet felfogta, és ahhoz képest cselekedett. De az új nemzet nem jelent meg, mint koldus a népek társaságában, kinek legfőbb gondja, hogy rongyos mezét elvesse és eltünjék a többiek tömegében; hanem mint egy hódító, ki veszi, mire szüksége van, hogy magát megvédje és fenntarthassa. Nemzetünk fokonként utánzá a nyugoti világot minden eszméjében, lehet mondani, minden tettében: de önmagát sohasem tagadta meg. E tényt könnyebb constatálni, mint megmagyarázni. Nemzeti büszkeségünknek hízeleghet a gondolat, hogy ez erős önérzet értelmi felsőbbségünkön alapszik, melyet el nem szédítenek az új benyomások, mint az éj pillangóit a lámpa fénye, mely tanulja a mestertől, a mit még nem tud, de azért azt tehetségben fölötte állónak feltétlenül el nem ismeri. Szerényebben hangzik, s egy idegen talán inkább elhiszi, a feltevés, hogy mi a nyugoti civilizátió szélén, kevésbé vagyunk kitéve delejszerű hatásának, mely a kisebb testet magához vonzza, magába olvasztja; de bármint legyen is a dolog: a külföld utánzása Szent-Istvánnak is csak eszköz volt a nemzet fenntartására. Miben — Szalayval szólva — egyidőben nemzetárulást látott az éretlenség,[1]) a mondásban: hogy egy nyelvű és erkölcsű ország gyönge és törékeny — az nála a legtisztább hazaszeretetnek kifolyása volt. Előtte Rómának példája lebegett, mely Aeneas és a trójaiak nélkül soha se lett volna a világ urává, és fiának az idegenek pártolását, és utánzását azzal ajánlá, hogy különféle ismereteket, és fegyvert

[1]) Magyarország Története I. 88. l. 25.), az 1852-iki kiadásban.

hoznak magukkal, melyek a királyi udvar fényét emelik, és a *külföldieknek* fitymáló gőgjét félelemmé változtatják. [1])

IV.

Midőn Szent-István nagy munkáját megkezdé: kétféle, keresztény, de azért egyházilag egymástól élesen különböző, államszervezet, szolgálhatott mintaképeül. Az egyik, a régi Róma közvetlen utódjának tekinté magát, és annak nevét viselé, bár nyelvét már századok óta megtagadta; a másik a frank birodalom volt, mely legnagyobb fejedelme alatt megkisérté nyugaton a kapcsot a régi római világgal külsőleg is helyreállítani. Nagy-Károly birodalma ugyan nem létezett többé; az anyaország maga a feudalismus létrehozásában vajudva, mint *állam* majdnem teljesen szétbomlott: de az egykori legyőzötteknek, a Rajnán túli német törzseknek most már közös királyai nem ejték el a frank-római császárság eszméjét, s ha birodalmuk zömében, Németországban, már kevés volt frank, és még kevesebb volt római: mint Olaszország nagy részének urai, a latin világnak befolyása alatt állottak, és létrehozták ama német-olasz császárságot, mely magát a Nagy-Károlyféle birodalom folytatásának tekinté. István a nyugoti egyházzal *ezen* birodalmat vette előképül.

Szokássá vált ujabb időben István ezen tettében nagy bölcseséget látni. — Kétség kívül, e lépésének következményei oly nagyok, s mondhatjuk oly üdvösek voltak, hogy azokat túlbecsülni nem is lehet: mindazonáltal abban valami különösen öntudatosságot, vagy épen politikai bölcseséget nem láthatok. István már készen találta az utat, melyen járnia kellett. Magyarországot dél- és kelet felé természetes határok védték. Byzancztól a szláv népeknek egy széles öve választá el. A nemzet kicsapásai is mindig inkább nyugat felé irányúltak, ott laktak legfélelmesebb ellenségei, kikkel Géza mindjárt uralkodása elején béki-

[1]) »Et perterritant exterorum arrogantiam«, s azután következik a »nam unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est« minek, az összefüggést tekintve, semmi nemzetellenes értelme nincs. (Endlicher i, h. 306. l.)

ben és szövetségbe igyekezett lépni. Onnan jöttek azonban a papok is, kik az élet igéit hozták a pogány népnek.

Különös ok kellett volna, mely pedig nem volt, hogy István elfordúljon a német római császártól, a pápától — akkor még a keleti és nyugoti egyház közös fejétől — kiknél a legnagyobb előzékenységre talált: s a keleti egyház gyönge hajtásainak a hazában — Gyula és Bulcsu idejéből — csak az a következménye volt, hogy kormánya alatt békében éltek egymás mellett — akkor példatlan tüneménykép, mint Giesebrecht megjegyzi — mindkét egyháznak hívei. [1])

Sokkal hiányosabbak adataink, semhogy Istvánt törekvéseben, utánozni a »régi és új fejedelmeket[2]) nyomról nyomra követhetnők: de egyet mondhatunk — s az egyes tények nem hazudtolják meg felfogásunkat, — hogy utánzása szolgai volt: de épen azért csak felületes lehetett; a külsőségek körében mozgott, és lényeges dolgokat át nem alakíthatott. Valahányszor idegen minták utánzása által, egy nemzet szellemi vagy politikai életé-

---

[1]) A külföldiek — Stritter, Dümmler, Büdinger — a byzantinusok *Γυλας*-ában mindig hívatal nevet keresnek, mi azonban csak olyan, mintha a Karl vagy Caesart se tekintenők soha tulajdonnévnek. Cedrenus-Scylitzes (II. 328. l. a bonni kiadásban) egész szövegéből valamint abból, hogy közvetlen előbb Bulcsút is nevén és nem hivatala szerint említi, következtethetni, hogy a kérdéses magyar vajdát (*ἄρχων τῶν Τούρκων*) Gyulának hívták, miből egyébiránt még nem lehet az *erdélyi* Gyulára következtetést vonni, ki hegyei közt, ha nem is a légvonal szerint, legtávolabb esett Byzanctól minden magyar vajda közt, kinek vallására az oláhok vallásából — kik akkor még Erdély lakosságát nem képezték — következtetést vonni nem lehet s kinek leányáról a hazai források — bár egybekelését Gézával, némelyek még mellék körülményekkel is — említik, szóval sem mondják, hogy keresztény lett legyen, mit pedig alig fogtak volna elmulasztani felemlíteni. Ezzel azonban még nem tagadom Sarolta érdemét a magyar nemzet megtérítése körül; mert közreműködhetett olyan is, ki csak később keresztelkedett meg, mint Oroszországban — nem sokkal Géza ideje előtt — Olga; Cedrenus Gyuláját pedig talán — itt természetesen csak gyanításról lehet szó, — valahol Dél-Magyarországban, talán Bácsban, kell keresnünk. Giesebrecht nyilatkozata, Geschichte der deutschen Kaiserzeit I. 742. l. harmadik kiadás.

[2]) »Antiquos et modernos imitantes Augustos.« Előszó István törvényeihez Endlichernél i. h. 310. l.

ben változás allott be, az *eleinte* — mindig és mindenütt — az eddigi fejlődésnek, a történelmi előzményeknek megvetésével, az idegen mintának vak utánzásában állott. Nem akarok visszamenni az ó-korba vagy a középkor első századaiba, a melyeknek hason eseteit nem ismerjük a kellő részletességgel: legyen elég utalnom a »Renaissance«-ra, a melyben a műveltebb osztályok a görög és római világnak feláldozták majdnem az egész nemzeti fejlődést, a nyelvtől kezdve a nevekig, és czímezésekig, és az átalakításra, melyet Moszkvának nagy fejedelme Péter véghezvitt, kinek majdnem annyira szívén feküdt, hogy alattvalói hosszú kaftánt és szakált ne viseljenek, mint az, hogy XII. Károlyt legyőzze. Mind két esetben azonban constatálhatjuk, hogy az újításnak, az utánzásnak nem akkor volt legnagyobb hatása, midőn külsőleg legzajosabban, legexclusivabban működött. Nagy-Péter alattvalói ma közelebb állanak a nyugoti műveltséghez mint állottak akkor, midőn nemzeti ruhájukat üldözék: s a classicismus valódi hatása nagyobb volt, midőn Fontenelle már az újabbkor felsőbbségét vitatta, mint a midőn a költők tragoediájuk sikerültekor kecskéket áldoztak [1]) és minden tudósnak neve us-sal végződött. Így történt ez Magyarországon is, csakhogy a XI. és XVIII. századnak, Szent-Istvánnak és Nagy-Péternek utánzása közt, nem is tekintve elütő jellemüket, egy nagy különbséget soha sem szabad szem elől tévesztenünk. A XI. században, értve Európát Byzancz *kivételével* — volt fejedelem, volt társadalom, volt nemzet, de nem volt állam, nem volt ama szervezet vagy gépezet, mely nélkül most közéletet képzelni sem tudunk, mert minden politikai cselekvőségünk e szervezet alakításában, módosításában, különféle irányokban való felhasználásában áll. A XI. században minden a magánjog szempontja alá esett, s a nemzet tagjainak úgy szólván csak egy közös ügyök volt: a honvédelem, mely a veszély perczében csak embert, hadvezért kivánt, nem szervezetet, mert a társadalom úgy is mindig kész volt a harczra, s egy — hol jobban, hol roszabban — fegyelmezett tábornak képét tünteté fel. Egyedül az egyháznak

[1]) Ez történt Franczianországban, Jodelle egyik művénél, Gibbon szerint (The decline and the fall stb. 66. fej.), ki Bayle-re hivatkozik.

voltak a magán érdekeken túli magasabb czéljai, melyeknek érvényesítésére bámulatos szervezetében — le chef d'oeuvre politique de la sagesse humain, mint Comte Ágost mondja[1]) — már jó előre haladt, de azt még teljesen be nem fejezte; a polgári életben — ha szabad e kifejezéssel élni — nem voltak még igények, melyeket döntő fontosságúaknak tartanak, bár közvetlenül senkit sem érdekelnek; nem voltak még kötelezettségek, melyeket folytonosan teljesíteni kell, annélkül, hogy valakinek közvetlen érdekében állna azoknak teljesítését követelni. Szent-István, követve eszméit, meggyőződését, megparancsolhatta a népnek, hogy tizedet adjon; a faluknak, hogy tíz-tíz egy templomot építsen. Büntethetett, ha szavát nem fogadták, és ő az engedetlenséget megtudta. Leverhette azt — ha volt ereje — ki fegyverrel ellene szegült, sőt a hol czéljai, érdekei kívánták, a szükséghez képest, oly alakban, mint nyugati szomszédainál látta, hallotta, minőben szervező tehetségének legjobbnak látszott, egyes közegeket, bizonyos szervezetet is állíthatott fel, *magának:* de a nemzet mindennapi életét vezetni, azt, a mit mi most közigazgatásnak, igazságszolgáltatásnak nevezünk, melyet a nép régi szokás szerint, de mégis — bár lassan — módosítva, maga végzett, sőt még társadalmi viszonyokat is, valami új alakba önteni: az nem juthatott eszébe, s azt annál kevésbé tehetjük fel róla, minél belátóbb, minél okosabb, minél genialisabb embernek kell őt tartanunk. A mai államszervezet, egy franczia centralizátio mellett is, csak egy eszelősnek juthatna eszébe, kiszabni, mikép szoptassa az anya gyermekét? mikép viselje gondját a beteg egészségének? Vezetni és átalakítani, új formákba önteni a nemzeti élet legfontosabb, legmélyebbreható mozzanatait Szent-István idejében: még nehezebb, még képtelenebb feladat lett volna. Az akkori viszonyok közt elég volt, ha, mint az Isten felkentje, az igazság védője, a nemzeti legnagyobb hatalom esetről-esetre lépett közbe ott, hol elveivel vagy hatalmával ellenkező tünemények mutatkoztak.

Nehéz tehát elhinnünk, mit jeles, sőt kitűnő munkákban olvasunk: hogy Szent István a nemzet kebelében rendeket ala-

[1]) Comte, Systéme de la Philosophie positive I. 231. l.

pított; az országot — mint valamely újkori belügyminiszter — kerületekre osztotta, egy állandó hadseregnek eszméjét concipiálta, és annak eltartására a földbirtoknak bizonyos részét kisajátította, hogy — a mit már nem olvasunk, de a mi ez intézkedéseknek szükségképi feltétele — bureaukratiat szervezett, mely ez újításokat az életben folytonosan érvényesítse. Nehéz — mondom ezt hinni — ha mindezt teljes hitelű adatok bizonyítanák, de még nehezebb elfogadni minden bizonylat nélkül, puszta gyanításra, mint valami magától értetődő dolgot. Azt mondják, — hogy csak egy okoskodást említsek — Szent-Istvánnak kellett »*állandó* fegyelmezett katona, ki a multtal szakítva, az új államnak, a koronás úr szellemében biztos őre legyen, egyaránt bennt és kifelé«[1]). Felteszem, bár meg nem engedem a szükségességet, de kérdem: mióta lehet abból, hogy valami kellene, következtetést vonni arra is, hogy létesült? Nem lehetne-e ép ily joggal állítani, hogy mert Szent-István szemében szükséges lett volna egy szent inquisitio, ha nem is kegyetlen spanyol alakjában, mely a hit ellenségeit kinyomozza, jóval, roszszal az »üdv utjára« terelje: ő ilyesmit felállított? S mikép vitt ő volna ki oly mélyen ható változásokat? Azt higyjük, hogy a honfoglalók utódjai azonnal térdet fejet hajtva, szó nélkül teljesíték Szent-István ilyféle életükbe, szokásaikba, érdekeikbe oly mélyen bevágó intézkedéseit, melyeket legnagyobbrészt csak szeszélynek tekinthettek, mely nélkül — mint Salamon Ferencz igen helyelyesen megjegyzi — a kereszténység ellehetett?[2]) Vagy ha nem: hol van legkisebb nyoma ama küzdelmeknek, melyeknek diadalmas befejezése után vihette volna csak véghez István e nagy újításokat? És mit látunk István halála után? utódja Péter, ki — bármit tartsunk is különben felőle — bátor, sőt vakmerő ember volt, és bírta a hatalmat, melynek megalapításában Szent-István 40 évig fáradozott — elüzetett, mert némi tekintetben olyféle dolgokat készült tenni, minőket Szent-Istvánnak tulajdonítanak, és 8 évvel István halála után bekövetkezik a po-

[1]) Botka T.: »A vármegyék alakulásáról és őskori szervezéséről«, »Századok« 1870. 505. l.

[2]) »Századok«, 1876. i. h. 711. l.

gányságnak általános lázadása, melyet az állítólag újonnan alakított állandó sereg nem tud megakadályozni. Igaz, hogy mind ez még — logice véve — nem zárja ki teljesen lehetőségét annak, hogy Szent-István a jelzett intézkedéseket tette: de mégis elég, hogy a puszta, valószínűtlen lehetőséget, még valószínűtlenebbé tegye [1]).

Sokat emlegetik és fontos tényezőknek tartják azok, kik Szent-Istvánnak ily erőszakos, felforgató lépéseket tulajdonítanak, az idegen jövevényeket, a német »lovagokat«, kiknek segélyével győzött le volna minden ellentállást. Olvasván történetíróinkat — kik közül azonban, tudományosságunk egy-két újabb jelese kivételt képez — [2]) azt kellene hinnünk, hogy hazánkban Géza és István idejében olyféle dolgok történtek, mint száz évvel előbb az ilmentó melléki szlávoknál, midőn az északi warágokat hívták segítségül, vagy egy félszázaddal később Déli Olaszhonban, midőn a kalandor Hauteville-fiak Apuliában és Calabriában birodalmat alapítottak. A felfogás, mely az idegeneknek oly nagy szerepet tulajdonit, nem új; meg van már Kézayban és mind a krónikákban, melyeket történelmünk alapjainak szoktunk tekinteni, de azért még sem felel meg a valóságnak. A jövevényeknek jegyzéke, kik Géza segítségére siettek a pogányok ellen, s kiknek utódjai ép oly nemesekké váltak, mint a törzsökös magyarok, [3]) legrégibb, legprimitivebb alakjában, mint a pozsonyi krónikában olvassuk, [4]) nem készülhetett előbb

[1]) V. ö. erre nézve Salamonnak találó megjegyzéseit i. h. 733. l.

[2]) Fraknói: »A magyar nemzet müvelt-égi állása« czimü ifjúkori, de már bő olvasottságot és legtöbbször éles ítéletet tanúsító művében 388. l. Salamon i. h. 733. l.

[3]) Thuróczy II. 9. és kk. fejezetek; Pozsonyi krónika, Toldy kiadása, 25. l. Kézay Endlichernél i. h. 124. és kk. ll.

[4]) Krónikáinknak egymáshoz való korrendi viszonya felette fontos, és tüzetes értekezést igényelne, mire itt nincs sem hely, sem idő. Röviden tehát csak azt jegyzem meg, hogy a Pozsonyi krónika nem kivonat, mint Toldy véli, hanem egy a XV. század második felében l. (Knauz alapos értekezését, Új magyar Muzeum 1856. I. 403. l.) készült gyarló másolata egy oly compilationak, mely a hunnok története mellett, a magyarokra vonatkozó (»2. chronica« áll e rész szélén, Knauz i. h. 573. l.) adatokat tartalmaz, úgy szólván feldolgozás nélkül, de

a XIII. század második, vagy harmadik tizedénél, mert Frigyes császárt már a multban említi,[1]) a Becse-Gregor nemzetséget ismeri, melynek alapítói III. Bélával Görögországban voltak,[2]) és tudja, hogy a IV. István idejében bevándorolt Buzád nemzetség már a Buzádbán és Hahótbán ágaira szakadt, melyeknek tagjai a XIII. század harmadik-negyedik tizedében szerepelnek.[3])

Nem akarom e jegyzéknek, mely a Thuróczynál olvasható redactióban II. Géza királyt Szent-István atyjával, Géza fővajdával összetéveszti, több rendbéli tévedéseit fejtegetni:[4]) elég a

---

arányiag a többi krónikákhoz legrégibb alakban. Kézay vagy forrása úgy látszik használta, II. részében külföldi forrásokkal megtoldotta, stylistice átdolgozta. Már maga azon körülmény, hogy a mit Kézay és a későbbi krónikák, az altaichi annalesek, olasz források nyomán írnak, e krónikában nincs meg, elég bizonyság arra, hogy nem azok kivonatával van dolgunk.

[1]) Unde Imperator Fridericus ortum *habuit*. Pozsonyi Krónika 25. l.

[2]) Kézay i. h. 119. l.

[3]) V. ö. a hahóthi apátság alapító levelét, Fejér C. D. III. 2. 408. l. E nemzetséggel a pozsonyi krónika jegyzéke véget ér. Thuróczy még a Bojothiakat említi, kik Imre király idejében jöttek Magyarhonba és a többi közt 1223-ban nyertek II. Andrástól adományt C. D. III. I. 393. l. Ha azonban mindkét jegyzékben III. Béla össze van tévesztve I. Bélával, Szár László fiával, mi valószínű, mert e jegyzékeken kívül sehol semmi nyoma, hogy I. Bélának egy második, Margit nevű, spanyolországi neje is volt, míg III. Béla második nejét csakugyan Margitnak hívták: akkor e jegyzékek összeállítását még későbbre kellene tennünk. Különben egyik sem említi még a Poth nemzetségnél, mint Kézay Altenburgi, vagy Óváry Konrádot, ki Kun László idejében élt.

[4]) A kysceni, később német-újvári kolostort Wolfger 1157-ben alapítá. Fejer, C. D. II. 144—146. Heidrich vagy Heidenreich, mint Müglen nevezi (Kovachich, Sammlung kleiner Stücke, 25. l.) II. Gézának követe volt Barbarossa Frigyesnél 1159. (Freisingeni Otto, Gesta Friderici imperatoris, Pertz M. SS. XX. 424.) a győri püspökkel, 1162-ben pedig nádor-ispánnak említtetik, (Fejér, C. D. II. 164.) Deodatus sem lehetett sanseverinoi gróf, mert ezon grófság a X. században — a mennyire legalább én tudom — még nem létezett. IV. Béla oklevelében (Fejér C. D. IV. 3. 104. l.) »unus ex principalibus tunc regni Hungariae«-nak nevezi, miből talán azt lehetne következtetni, hogy bennszü-

munka bevallott czélját — megfejteni, miért jöttek az idegen származású nemzetségek elei az országba, midőn a magyarok elegendők voltak annak betöltésére?, mi hamis suppositum, — tekintetbe vennünk, hogy gyanús szemmel nézzük állításait. A tizenharmadik század második, harmadik tizedében egy nagy szellemi mozgalomnak nyomait lehet megkülönböztetnünk, mely a nemzet multját feszegette, vizsgálta. Anonymust nem is említve, ez időben irhatta meg egy ismeretlen a hunnok történetét. A barátok kolostoraikban a Gesta Hungarorumot olvasták. Az oklevelek szeretik a történelmi vonatkozásokat, és nem csak Anonymus barátját, az ismeretlen N.-t érdekelte a magyar királyok és nemeseknek Genealogiája. [1]) A hét magyar büszkélkedő utód-

---

lött volt, mert abból, mi később mondatik róla, »cum Geza et ceteris nobilibus *terrigenis et advenis, et episcopis* extitit gloriosus« ép oly kevéssé következik, hogy idegen, mint az, hogy püspök volt. Kézay jegyzékében nem említi; meglehet, mert idegennek nem tartá, vagy — mi valóbbszinü — mert maradékot nem hagyott.

[1]) V. ö. Fejér C. D. III. 1. 211.; III. 2. 211., 423.; Wenzel, Árpádkori Új Okmánytár I. 22. l. sat. A hunnok története, mint azt krónikáink első részekép — Thuróczynál azonban a XV. század tudományosságának vívmányaival (?) tetemesen kibővítve — olvassuk, önálló mü, mely a magyarok által történt honfoglalást is röviden elbeszéli, és a tulajdonképi magyar krónikákkal, melyek ujra elöl kezdik a dolgot, csak külsőleg függ össze. Szerkesztésének korára támpontot nyujt azon körülmény hogy — bár felső Olaszhon geographiájában eléggé tájékozott — az Attila által elfoglalt városok közt a lombardok által 1167-ben Frigyes császár ellen épített Alexandriát is említi, mely Thuróczy által észrevett és el nem követett, hiba ezen épités óta lefolyt hosszabb időszakra mutat. És csakugyan — úgy látszik — hogy a XIII. század első tizedeiben iratott, vagy nyerte legalább jelen alakját, midőn Szent-Erzsébetnek férjhez adása következtében a magyar és thüringiai udvar közt némi összeköttetés létesült. Legalább a szerző némi fontosságot tulajdonit Eisenachnak, felvilágositó példaképen idézi a szász és thüringi nyelvjárás közti különbséget, ismeri a Niebelungenliednek egynémely elemét, p. o. a keleti gót és hun monda kapcsolatát, veronai Detre összeköttetését Ethelével, ha nem is magát a befejezett müvet, és legrégibb alakjában — a pozsonyi krónikában — Budát ir még Ó-Buda helyett, mi a tatárdulás előtti, vagy csak kevéssél későbbi időre enged következtetést vonni. Juvencus Coelius Calanus Attilaja e művel semmiféle összefüggésben nincs, és szinte megfoghatatlan, mikép tulajdoníthatta Toldy, csupán névhasonlatosság, nem is azonosság nyomán e dolgozatot a XII. század

jaival szemben vitatni kezdék, hogy nemcsak ezek, hanem a többi nemzetségek is részt vettek a haza elfoglalásában, [1]) sőt némelyek oly messze mentek, hogy a »Hét magyar« elnevezést a németek által megcsonkított, és Augsburg vagy Eisenach alól gyalázattal haza küldött hét fogolylyal hozták kapcsolatba. [2]) De már ez időben tekintélyes emberek voltak sok idegen jövevénynek utódjai: a Huntpaznánok, és Jákok, a Pothok, a Guthkeletek, kik nem szivesen vehették, ha eleiket valami jött-ment népnek tekinték, s a kik, ha a szatmár-németi polgárok, vagy a sopronymegyei közönséges szabadok megelégedtek annak állításával, hogy Gizella királynéval jöttek az országba, [3]) politikai és

---

végén, s a XIII. század elején élt Calanus pécsi püspöknek. Szerző például még Budáról sem tud semmit; teljesen nélkülözi a középkor naiv felfogását, mi teszem Rodericus Toletanus XIII. századbeli hún történetében még annyira megvan, s valószínüleg a középkor végének, a kezdődő Renaissance-nak valamely Bonfin-, vagy Callimachus-féle írója.

[1]) A magyar nemzetségeknek teljes összeállítása, mint már Szabó Károly (Vezérek kora 24. l. jegyzet,) helyesen megjegyzé, lehetetlen, mert a de genere, generacio, majd nemzetséget, majd családot jelent, s előfordúl a nemzet minden osztályában. A törekvés épen 108 nemzetséget hozni össze, olyan mint a quadratura circuli, vagy a bölcsek kövének keresése, mert arról, hogy a magyaroknál épen csak 108 nemzetség volt, még Anonymus, ki pedig a származásokkal tüzetesen foglalkozik, vagy a Pozsonyi krónika semmit sem tudnak, azt csak Kézay, vagy közvetlen forrása sütötte ki, alkalmazván e számot a magyarokra a hunnok történetéből, a hová talán valami mondai, vagy mysticus alapon, mint Podhraczky Béla király névtelen jegyzőjéhez írt commentárjában (112. l.) elég zavarosan gyanítja, jutott.

[2]) A pozsonyi krónika függelékének (l. Knauz, i. h. 581. és 589. ll.) »Isti capitanei iam dampnati septem« (i. h. 24. 25. l.) szavai, nem a leíró hibája, hanem az akkori felfogásnak kifejezése, melynek Albericus monachusban is, (Leibnitznél, Accessiones Historicae 291. l.) van nyoma s melyben Dümmler erőltetett magyarázattal az etelközi vereségnek emlékét látja. (Nachrichten über die königl. Gesellschaft in Göttingen 1868. 365. l.) A mondának egyébiránt lehet valami történeti alapja, s élénken emlékeztet ama szigorra, melylyel a khazarok bántak Ibn Fozlan szerint (Büdingernél i. h. 211. l. idézve) szerencsétlen vezéreikkel.

[3]) Fejér C. D. III. 2. 211.; Wenzel, Árp. Új Okmánytár I. 22. l.

hadi szolgálataikra hivatkoztak, melyeket elődeik Gézának és első királyainknak tettek, s ezeknek igényeit, felfogását tünteti fel a jövevények jegyzéke, inkább, mint a történelmi valóságot. Nem állítom, hogy idegenek nem jöttek be, Géza és István idejében, mint jöttek be az óta is folyton folyvást, és lettek a hazának oly magyar lelkü fiai, mint a honfoglalóknak utódjai: de Kézay »multi comites, milites et nobiles« [1]) számát nagyon le kell szállítanunk, s a nevesebb emberek közül csak Hunt, Poznán, és Wenczelin bejövetelét tehetjük kétségen kívül Géza idejére. De ezek sem lehettek valami nagy emberek, s a mit Hunt és Poznán felől olvasunk, hogy katonáikkal Palaestinába készülve, lettek Géza által meghíva, az világosan későbbi kornak felfogását mutatja. [2]) Távozásuk honn nem tünt fel, legalább nem tudom nyomát a külföldi forrásokban, ép úgy, mint a Lefortok és Gordonok kivándorlását Nagy-Péterhez nem jegyzék fel Genfnek, vagy Skóciának annalisei. Kétségkívül voltak e jövevények közt ügyes emberek, kik Gézát, Istvánt, eszükkel, kardjukkal támogatták, de viszont ők is sokat, mindent fejedelmeinknek köszönhettek, kik őket sokkal nagyobbakká tették, mint honn voltak, vagy valaha lehettek volna, és, tekintve a XI. századbeli emlékeket, sem nagyon számosan, sem általában különbek nem lehettek a későbbi jövevényeknél, kiket jellemez, mit a XIII. században II. Endre király az arragoni Simon és Mihálynál különös érdemképen kiemel, hogy nem kénytelenségből vagy megélhetés végett — »non necessitate aut alicuius inediae causa« — jöttek letelepedni a hazába. [3]) Sok és hiteles forrás — Piligrin levele, Sz.-Zoerard és társainak élete, Szent-István kisebb legendája, és a bakonybeli alapító levél — csak egyháziaknak: papok és szerzeteseknek bejövetelét említi. [4]) A nagyobb legendában — az egyháziak beköltözésén kivül — olvassuk Géza meghagyását, hogy a keresztény jövevények az országba befogadtassanak és békében megmaradhassanak, vagyis — mint

[1]) Kézay i. h. 124. l.

[2]) Ezt egyébiránt, csak Kézay említi i. h. 125. l., valamint csak ő nevezi comes-nek Wenzelint.

[3]) Fej. Codex D. III. 1. 393.

[4]) Endlichernél i. h. 132. 134., 157. l. és Fejér C. D. I. 327. l.

a szöveg mondja »hospitalitatis et securitatis *gratiam* — e szó jellemző — exhibuit.« [1]) A pannonhalmi oklevélben szőlőmives vendégekkel találkozunk. [2]) Szent-István törvényeiben intézkedik, hogy a jövevények annál maradjanak, ki őket befogadta és tartja, míg szerződésüknek eleget tesz, [3]) fiának pedig — a mint már említém — azzal ajánlja őket, hogy sokféle nyelvük és szokásuk, tudományuk és fegyverük, a királyi udvar díszére válnak, s a *külföldiek* gőgjét megalázzák. [4]) Az »Intelmek« ezen szavaiból is, melyek pedig a legkedvezőbbek a hospitesekre nézve, egészen más képet alkothatunk magunknak, mint Kézay jegyzékéből, s a jövevények épen nem tünnek fel azon »pánczélos« vitézeknek, kik inkább szövetségesei mint alattvalói voltak Gézának és Istvánnak, még pedig saját nemzetük ellen.

PAULER GYULA.

---

[1]) Legenda Major, Endlichernél i. h. 141. l.

[2]) Fejér, C. D. I. 281. l. a pécs-váradi oklevél vonatkozását a szabad denárra (U. o. 301.) nem idézem, mert ezen helyet — bár az oklevelet egészben valódinak tartom — nem merném egész határozottsággal Szent István idejéből származtatni.

[3]) Sz.-István törvényei I. 24. Endlichernél i. h. 317. l.

[4]) Endlichernél i. h. 306.

MARTINOVICS ÉS TÁRSAINAK ÖSSZEESKÜVÉSE.

NEGYEDIK KÖZLEMÉNY.[1])

I.

Azon időben, mikor az uralomra jutott reactió Magyarországban a szabadelvű eszmék hírnökeit teljes némaságra kárhoztatta, többeket soraikból kenyeröktől fosztott meg, másoknak s ugyanazon sorsot helyezve kilátásba; épen akkor (1793. végén) a franczia forradalom hatalmának és kicsapongásainak tetőpontját érte el.

Bent, az ősi intézmények: az egyház, a királyság és a kiváltságok ellen harczolva, vérözönben elfojtotta a végső ellenállást. Már a Gironde is megbukott. Mária Antoinette vérpadra hurczoltatott. Az »ész vallása« örjöngő orgiák között inauguráltatott. Künt pedig, a forradalom seregei diadalmas csatákat víwtak a szövetkezett hatalmak ellen.

Míg az üldözések elkeseríték, és minden szélsőség felkaro-

[1]) Három közlemény a »Századok« múlt évi I—III. füzeteiben jelent meg. A folytatás közrebocsátásával főleg azon oknál fogva késtem ekkorig, mert reméllettem, hogy a periratoknak felkutatására a bécsi levéltárakban tett kisérletek eredményre fognak vezetni. Reményem meghiúsult. Mindazáltal időközben a m. k. cúria levéltárának az országos levéltárba történt bekebelezése alkalmával, Martinovics, Laczkovics és Szentmarjay legfontosabb vallomásai napvilágra kerültek. Továbbá a bécsi cs. és k. *hadügyministerium* levéltárától *Barkó* tábornok budai főparancsnoknak Wallis tábornagyhoz a haditanács elnökéhez intézett titkos jelentéseit (1794. aug. 4. — 1795. május 23.) sikerült megszereznem. Ekképen immár képesnek tekinthetem magamat arra, hogy úgy az összeesküvés megalakulásáról, mint a per lefolyásáról hű és kimerítő rajzot nyújtsak.

lására fogékonyakká tevék a szabadelvű irány híveit; a franczia forradalom sikereinek hatása alatt, még bensőbb lelkesedéssel ragaszkodtak a szabadság és egyenlőség eszméihez; hinni kezdének általános uralomra jutásuk lehetőségében; sőt a vérmesebbek közelinek jósolták az időpontot, mikor a középkor állami és társadalmi intézményeit, — melyeknek mélyen szétágazó gyökereit nem látták, csak száradó galyait vették észre, — korhadt törzs gyanánt, le fogja dönteni a zivatar hatalma.

Még ma is találkoznak, és akkor sokkal számosabbak voltak, kik a franczia forradalmat egyes emberek művének, nem pedig két századon át lappangó és fejlődő kór kitörésének ítélték.

Nem hiányoztak, a kik úgy vélekedének, hogy másutt is csak bátor kezdeményezésre van szükség; hogy csak jelre várakoznak a társadalom minden rétegeiben ezerenként található elvtársak, kiknek a félelem zárta le eddig ajkukat és bénítá meg karjaikat. Ha a franczia nemzet, néhány merész fiának szavát követve, saját erejével megsemmisítheté az ezredéves monarchiát, mely néhány évtized előtt leghatalmasabb vala Európában, és ledöntheté a trónt, melyet oly fény és varázs környezett, mint sehol egyebütt: sokkal könnyebbnek tünhetett föl ugyanazon czél elérése más államokban, hol a politikai viszonyok kevésbbé voltak megszilárdulva; és főleg most, mikor a Francziaország elleni háború igénybe vette a kormányok minden erejét és összes figyelmét; mikor remélleni lehetett, hogy a diadalmas franczia forradalom — miként vezérei gyakran hangoztatták, — »hatalmas karját nyújtandja a testvéreknek, hogy a világ minden részeiben szétzúzzák a szolgaság bilincseit; és kitűzzék a szabadság zászlaját a Themse és a Duna, a Ganges és a Misisippi partjain.« [1])

És csakugyan, a convent, — bizonyosan nem annyira idealis czélokból, mint inkább azért, hogy az ellene szövetkezett hatalmaknak saját országukban bonyodalmakat támaszszon, és haderejök egy részét lekösse, — Európa minden államaiban összeköttetésbe kivánt lépni a rokon szellemekkel.

A convent 1792. november 19-iki ülésén, közlelkesedéssel

---

[1]) A convent 1792. november 19-iki ülésén tartott beszédekből.

oly határozat fogadtatott el, mely Franczia-ország támogatását biztosította mindazon népeknek, melyek szabadságukat ki akarják vívni. Ezen nyilatkozat lefordítása minden nyelvre és elterjesztése minden országban elrendeltetett.

Már korábban foglalkoztatta a franczia államférfiakat az a gondolat, hogy a török szultánt Oroszország és Ausztria ellen háború megindítására fogják ösztönözni, és ugyanakkor az elégületlen *magyar rendekre* is számítottak. Semonville, a ki a portára követül volt kijelölve, utasítást kapott, hogy útközben velök érintkezésbe lépjen.

És midőn ugyanezen időben a franczia kormány Poroszországot Ausztriától elvonni iparkodott, ezen nagy horderejű diplomatiai alkudozásokban Magyarország is, mint tényező szerepelt.

»Tőlünk függ — írja Lebrun, egyik jegyzékében — Magyarországot és Csehországot Ausztria ellen, Lengyel- és Törökországot az oroszok ellen fegyverre hívni. Svédország barátságára biztosan számíthatunk. Bajorországot könnyen megnyerhetjük. Tavaszszal váratlanúl és minden felől támadást intézünk. Ausztria felbomlik részeire. Lengyelország felszabadúl, Svédország elfoglalja a keleti tenger partvidékeit. Poroszország a német birodalom urává válhatik«. [1])

És ezen merész tervek nem voltak egészen üres szavak. Épen ekkor hivatott föl *Martinovics*, hogy Ausztriában a forradalmi propaganda szervezését vállalja el. Ezen végzetteljes megbízatást régi barátjának, *Forster János Györgynek*, egy kiváló tehetségű s kalandos életpályájú férfiúnak köszönheté. Gyermek korában atyját éjszaki Németországból Saratowba, (ázsiai Oroszországban) majd csakhamar Pétervárra és Angliába kisérte. Miután egyideig mint nyelvmester tartotta fönn magát, Cook expeditiójához csatlakozva, körülhajózta a világot. Visszatérte után, utazásának leírását becses munkában tette közzé, mely hírét a tudományos körökben megalapította. 1784-ben a vilnai egyetemen tanszéket ajánlottak föl neki.

[1]) A párisi levéltárak diplom. irományai alapján: *Sybel*. Geschichte der Revolutionszeit. II. 28—50. ll.

A meghívást elfogadta. Útközben hosszabb ideig tartózkodott Bécsben, hol József császár is kitűntetéssel fogadta. Épen ekkor Martinovics is itt mulatott. *Born Ignácz* udvari tanácsos — a gyula-fehérvári származású hírneves geolog — házánál, mely a tudós szabadkőművesek gyülhelye volt, [1]) megismerkedtek. Később Martinovics, mint tlembergi tanár, Lengyelországba utazván, Vilnában meglátogatta Forstert. Szoros baráti viszony jött létre közöttök, melyhez szellemi irányuk és tudományos foglalkozásaik azonossága kettős kapcsúl szolgált.

Forster néhány év mulva visszatért Németországba, és *Mainzban* tanári állást foglalt el. Azok közé tartozott, kik a franczia forradalom kitörését lelkesedéssel üdvözölték. És mikor 1792. október 21-én *Mainz* kapui Custine tábornok, a köztársasági hadak vezére, előtt megnyiltak, polgártársai Párisba küldötték, hogy a conventnél városuknak Francziaországhoz való csatolását eszközölje ki. [2])

A jakobinusok klubbja épen ekkor foglalkozott az európai forradalmi propaganda szervezésével. Ötven egyént szemelt ki, rangjuk, politikai befolyásuk vagy irodalmi nevök által kiváló férfiakat, a kiktől a forradalmi eszmék terjesztését és a fennálló kormányformák megdöntésére czélzó vállalatok előkészítését várta.

Forster részt vett ezen tanácskozásokban. Az ő ajánlatára, az »*ausztriai tartományok fejévé*« Martinovics jelöltetett ki, *Democrite Montagne* név alatt, minthogy mindegyik ügynök álnévvel ruháztatott föl. Forster közlé vele megválasztatását, társainak névsorát, a működési tervet és a titkos írásjegyeket, melyek a levelezésben használandók. [3])

---

[1]) *Kazinczy Ferencz* 1790. márczius 25-én Aranykához írt levelében említi: »Bécsben a Born páholya a tudományok elővitelét vette czélul. Blumauer, Rattsky, Alxinger, Leon, Haske s mások ott olvasták el verseiket. . . .« (Gyulay P. gyüjteménye).

[2]) Forster élettörténetének ezen részletei minden encyclopaediában föltalálhatók; Martinovicscsal való összeköttetését ez maga beszéli el a bécsi vizsgáló bizottság előtt, 1794. szeptember 9-én tett vallomásában. (Országos levéltári)

[3]) *Martinovics* idézett vallomásában beszéli, hogy Forster levelé-

Martinovics készséggel vállalta el a megbízatást; és csak azt kívánta, hogy az utasításokat küldöncz által, ne posta útján küldjék meg neki. [1])

Egyelőre a sajtó útján közrebocsátott íratai által [2]) felelt meg feladatának. E mellett kétségkívül személyes érintkezéseiben is igyekezett felkelteni, fokozni és terjeszteni a franczia forradalom és vívmányai iránti rokonszenvet.

II.

Erre legjobb és legbiztosabb alkalmat a *szabadkőmüvesek* páholyai nyújtottak, a hol rokonszellemű férfiakkal találkozhatott, és tartózkodás nélkül működhetett titkos czéljai érdekében.

A szabadkőműves és az azokból kivált illuminátusok titkos társulatai több tekintetben a franczia forradalommal azonos irányt követtek. »Egyenlőség, szabadság és testvériség« volt az ő jelszavuk is. A »zsarnokság és az előítéletek«, vagy is a monarchia és az egyház hatalmának megtörésére »dolgoztak.« Az állami és nemzetiségi sajátságok nivellirozása, cosmopolita eszmények érdekében, volt az ő törekvésök is.

Nem meglepő tehát, hogy mindenütt, a hol a franczia forradalom példáját követve, politikai felforgatások czéljából, titkos szövetségek alakúltak, vezéreik és tagjaik legnagyobb része a szabadkőművesek páholyaiból került elő. Így történt ez Strassburgban és Mainzban, Bécsben és Insbruckban,[3]) és így Magyarországban is.

---

ben jelenté, »quod pro capite ditionum Austriacarum Parisiensi klub proposuerit, per illumque, sub nomine Democrite Montagne approbatus fuerim.« A forradalmi propaganda többi főnökeinek neveiből csak az első, középső és utolsó betü volt kitéve. A mennyire, — úgymond — kivehette, *Herczberg* porosz miniszter, *Bernstorf* dán miniszter, *Malakofszki* lengyel gróf, *Schlözer* göttingai tanár és *Aranda* spanyol gróf neveire akadt a sorozatban. (Ezen nyilatkozat alaposságát kutatni, nem tartozik e helyre.)

[1]) »Ego — úgy mond — illi (Forsternek) respondi, me delatam progandae directionem susceпturum.«

[2]) Ezeket ismertettem a »Századok« 1878-ik évi folyamában.

[3]) *Ludwig Rapp* L. »Eine Jakobiner-Verschwörung in Tirol.« —

Hazánkban Mária-Terézia alatt honosúlt meg a szabadkőművesség. A királynő férje Lotharingiai Ferencz hozta azt divatba az udvarnál, a honnan gyorsan elterjedett, anélkül, hogy azt valami komoly, vagy épen veszélyes dolognak tartották volna. A legtöbben, midőn tagjaivá lettek, a divatnak hódoltak; csak úgy mint mikor gondosan hajporozott czopfot viseltek, vagy a Henriadeot olvasták. Úgy szólván mindegyik megye székhelyén volt páholy. Az arisztokratia és a középnemesség számos tagjai, sőt egyháziak is léptek be.

A bécsi szabadkőművesek fejei mindent megkísérlettek, hogy *József* császárt is megnyerjék. Azonban sikertelenül. *Born* rábeszélései is hatástalanok voltak; bár őt a császár nagyrabecsülte, és az általa szervezett páholy jelentékeny tudományos eredményeket mutatott föl.[1]) A császár, bár a régi hagyományok és az egyház iránti kegyelet nem tartozott tulajdonai közé, nem rokonszenvezett a szabadkőművesek intézményének szervezetével. Tanúskodik erről 1785. deczember 11-ig cabineti irata, melyben nem nagy tisztelettel nyilatkozik róla.

»Az úgynevezett szabadkőműves-társulatok — így szól — melyeknek titkait nem ismerem, és szemfényvesztéseiket (Gaukeleyen) megismerni soha sem voltam kíváncsi, nagy mértékben elszaporodnak, még a legkisebb helyekre is elterjednek. Ezen gyülekezetek, ha magokra hagyatnak, és felügyelet alá nem helyeztetnek, könnyen kicsapongásokra vezethetnek, a melyek a vallásra, a rend- és erkölcsösségre káros hatást gyakorolnának.«

Mindazáltal az intézményt, mely — úgy mond — a jótékonyság és nevelés ügyében némi jót is művel, nem szándékozott eltörölni. Elégségesnek tekinté állami felügyelet alá helyezni; olyképen, hogy páholyok csak a tartományi fővárosokban létez-

---

Insbruck. 1876. Ezen munka többi között ismertet egy 1794-ben Bécsben megjelent ily czímü röpiratot is: »Die zwo Schwestern P. und W. oder neuentdecktes Freymaurer- und Revolutionssystem.« (P. alatt Páris és W. alatt Wien értetik.)

[1]) *Born* életrajza, *Wurzbachnál*. Biographisches Lexicon: II. 71—74. ll.

hessenek, és úgy a belépő, mint a kilépő tagok névsorát, évnegyedenkint a hatóságoknak beterjeszteni tartozzanak. [1])

A magyar korona területén öt páholy fennállása engedtetett meg: Budán, Pesten, Zágrábban, Károlyvárosban és Péterváradon. [2])

Ezen megszorító rendeletek hatása alatt, a páholyok, úgy látszik, csekély tevékenységet fejtettek ki. [3])

Annál élénkebb és pezsgőbb élet indúlt meg József halála után, az újra megnyílt páholyokban. Ugyanazon szellem uralkodik azok körében, melynek tüneteit a sajtó terén már észleltük volt.

Kazinczy Ferencz, ki mindent, a mi idealis czélokkal volt kapcsolatban, vagy látszott lenni, határtalan lelkesedéssel és optimismussal karol föl, ez időtájt sokat foglalkozik bizalmas leveleiben a szabadkőművességgel, melynek proselytákat igyekezik szerezni, és már néhány héttel a császár halála után buzdítja Araukát, hogy Kolozsvárt páholyt szervezzen.

»Nagy még a setétség kedves barátom, — írja e levelében — és nékem úgy látszik, hogy mivel némely helyeken napok támadnak, a barlangok setétjei még feketébbekké válnak, mint eddig voltak, míg egünket estveli homály fogta vala bé. Én megmakacsítottam magamat kicsikarni a superstitió kezéből a véres tőrt, és irtóztató képéről lekapni az álorczát. Voltaire, Rousseau, Helvetius, a Sanssouciban lakott Philosophus, s a *kömüvesség* úgy adnak pajzst balomba, jobbomba kardot, lábaimra szárnyakat, mint mikor Perseust késztették fel az Istenek Andromeda megszabadítására.«

És néhány sorral alább dicsöiti a bécsi illuminatusok társulatát, melynek jelszava: »evertere superstitionem, opprimere

---

[1]) Az 1785. deczember 11-én Pálffy cancellárhoz intézett császári kézirat eredetije az országos levéltárban.

[2]) Az 1786. január 12-iki rendelet ugyanott.

[3]) Ezt következtetjük az évnegyedes jelentésekből, melyek egy része az országos levéltárban őriztetik. Csekély számú és jelentéktelen állású új tagok vétettek föl.

tyrannismum, benefacere« »Nem ez-é az élet legédesebb boldogsága?!« kiált föl. [1])

Ugyancsak az ő leveleiből tudjuk meg, hogy a magyarországi páholyok sajtó utján is terjesztették vallási és politikai eszméiket.[2])

A közvélemény lassanként forradalmárokat kezdett látni a szabadkőművesekben, kiket jakobinusok nevezetével bélyegeztek meg.

Sőt 1794. elején Kassán röpirat jelent meg, íly czím alatt: »Felfedezett Áll-orcza, mely nyilván kimutatja, hogy a szabadkőmivesek valóságos jakobinusok. Írta Igaz Hazafi.« [3])

Nyíltan azzal a váddal lépett föl a szabadkőművesek ellen, hogy »egybecsatolt erővel abban izzadoznak, hogy a Religyiónak és királyi székeknek fenék-kövét helyéből ki-mozdítsák s fel-forgassák.«

Szerzője tűzetesen czáfolja mindazon érveket, melyekkel a szabadkőművesek intézményök ártatlanságát és üdvös voltát igyekeznek bizonyítani. A társadalom, az állam és egyház legveszélyesebb ellenségeinek tünteti föl, és még a király-gyilkosság vádjával is terheli őket. Szerinte soraikból kerültek ki III. Gusztáv svéd király gyilkosai, és »a szabadkőmíveseknek esküttagja volt az is, a ki második Leopold kegyes uralkodónkat méreggel közülünk elragadta.«

Habár a röpirat sok szembetünő badarságot tartalmaz, minélfogva a kormány azt lefoglalta[4]), mégis figyelemre-

---

[1])1790. márczius 25. Kassán. (Gyulay Pál gyüjteményében.)

[2]) 1791. január 7-én írja Arankának: »Pesten a Nagyszívűségnél. (A ⌐ Magnanimitas) nevezet alatt jövének ki három kis darabok: A veres Barániak elmélkedései a templom düledékjei közt ford. De la Plume. (Nagyváti János.) 2. Vallás cserélés ugyan ő általa. 3. L'horoscope de Pologne. Ez mind a Nagyvátié. . . . . Egy sok tehetségü derék ember, kömíves.« — És 1792. julius 21-én ugyanannak írja: »*Horvát Ádám* egy Psychologiát ada ki, most pedig *egy kőmives* munkát ád ki.«

[3]) Hely nélkül. 1794. — 8-ad rétü 29. lap.

[4]) A helytartótanács 1794. márczius 7-ikén meghagyja Kassa városának a lefoglalást. Kassa városa julius 15-én jelenti, hogy 1000 példány nyomatott, 500-at ingyen osztottak szét, 400-at Pestre küldtek,

méltó az, mint a közhangulat egyik nyilatkozása. És valóban a közvélemény nem tévedett, midőn a fennálló állami és társadalmi rend ellenségeit a szabadkőművesek soraiban kereste.

Martinovicsról és Hajnóczyról, valamint társaik nagyobb részéről kétségtelen, hogy szabadkőművesek voltak.[1])

III.

Csak is a szabadkőművesség kapcsolata magyarázza meg, hogy nagy számú és minden rendű férfiak szorosan összetartottak és együtt működtek, a megbízhatóság és titoktartás minden biztosítékait nyújtották, még mielőtt valamely külön szervezet, vagy szabatosan formulázott czél kötelékei fűzték volna őket össze.

Munkákat nyomattak, kéziratokat másoltak le számos példányokban, és terjesztettek az ország minden részeiben; anélkül, hogy a hatóságok akár a szerzőknek vagy fordítóknak, akár a terjesztőknek nyomára tudtak volna jutni. [2])

Többnyire fiatal emberek voltak ezek: egyetemi tanulók, joggyakornokok, táblai jegyzők, ügyvédek, nevelők, magán titkárok, alsóbb rangú tisztviselők.

Sem Laczkovics, sem Hajnóczy nem bírt oly kellékekkel, hogy *ily* elemekre döntő hatást gyakoroljon, és azokat összetartsa.

E tekintetben legtöbbet tett *Szentmarjay Ferencz*. Zemplén-megyei származású volt, hol atyja a Barkóczy grófok uradalmait kormányozta. Kassán tanult, és szorgalma által kitünt. Jeles tehetségek mellett, előnyös külsővel is dicsekedett.

31-et Kassán elárusítottak, 69-et lefoglaltak. (Az ezen ügyre vonatkozó irományok az országos levéltárban.)

[1]) Hogy Martinovics szabadkőműves volt, világosan vallja ő maga Kovacsics Györgyhöz (1787. aug. 29-én írt levelében. A M. N. Múzeum könyvtárában.) Hajnóczy számadási könyveiben többször fordúlnak elő tételek a szabadkőműves páholyban tett kiadásokról. Szentmarjay, Sigray, Kazinczy, Szén Antal és mások felől is több hiteles adat bizonyítja, hogy szabadkőművesek voltak.

[2]) Több érdekes esetet beszéltem el a *Századok* 1878-iki évi folyamában, jelen dolgozatom harmadik közleményében.

Midőn az utczán járt, beszéli Kazinczy »a strázsán álló katonák nem győzték csudálni ennek az Antinousnak szépségét. Gyönyörű sugár termet, az arcz, mint a baraczk lángoló pirosságú, s délczeg lélek.« Tanulmányai végeztével gróf Sztáray Mihály mint titkárt vette maga mellé. A gróf — mint Kazinczy írja — »franczia olvasásu férfi volt, s a fiatal Szentmarjay itt szítta be először azt a lelket, mely nem egyezett meg a Kassán tanult holmivel.« [1])

Elsajátította a franczia nyelvet, és Montesquieu, Voltaire Rousseau lettek kedvencz olvasmányai. [2]) Ezeknek eszméi által áthatva, meghasonlott a magyarországi állapotokkal. Lipót kormánya sem volt képes őt kielégíteni. Gyalázó verset írt ezen bölcs uralkodóra. [3])

Sztáray házából, szintén titkári minőségben, báró *Orczy Lászlóhoz,* a kamara alelnökéhez került. Új főnökében a franczia irodalom még lelkesebb tisztelőjére talált. Ezt mi sem jellemezheti jobban, mint az a nehány sor, a melyet róla Kazinczy Ferencz egyik levelében találunk. »B. Orczy László — írja Arankának — *csaknem kiugrott a böréből,* midőn mondtam, hogy az ő kedves Lettres de Julie a Ovide általad lefordíttattak, s általam igen csinosan adatnak ki.« [4])

Környezetében, Szentmarjay érdeklődése a franczia nemzet iránt rajongásig fokozódott. Többször úgy nyilatkozott, hogy mihelyt tökéletesen fog francziául beszélni, kivándorol Franczia országba. Barátait is folytonosan buzdította, hogy tanulják meg e nyelvet. És nehányan meg is tették.

Kedvencz foglalkozása volt a franczia sajtó termékeit lefordítani, hogy azokra nézve is hozzáférhetőkké tegye, kik eredetiben nem olvashatták. Rousseau Contrat Social-ját magyarra

---

[1]) Kazinczy Ferencz jegyzetei Szirmay Antal munkájára.

[2]) Szirmay Antal említi.

[3]) *Barkó* tábornok jelentésében említi. Midőn utóbb a bécsi vizsgáló bizottság ezt felhozta, igen gyengén védelmezte magát. »Me non reflecto — válaszolja — quod aliquid contra p. m. Leopoldum Imperatorem scripsissem. Potest tamen esse, quod fors simile quid incomplete ad papirum apponere tentaverim.«

[4]) 1790. november 2-án (Gyulay gyűjteményében.)

fordította, oly czélból, hogy kinyomassa. A Moniteurben megjelenő fontosabb közleményeket is, részint magyarra, részint latin vagy német nyelvre fordította le.

Mikor a franczia hadak győzelmeiről érkeztek tudósítások, öröme nem ismert határt. A Marseillaiset énekelte; nyilvános helyeken poharat emelt a francziák jólétére; átkot szórt az ellenök szövetkezett uralkodókra és katonáikra.

Ily lelkes és vakmerő ember, még félig ifjú — alig 27 éves volt — szükségkép nagy hatást gyakorolt a rokonszellemekre különösen az ifjúságra.

Sokan látogatták őt budai lakásán. És, például, az ifjú Hirgeist Ferencz, ki 18 éve daczára utóbb börtönre ítéltetett, annyira ragaszkodott hozzá, hogy soha sem távozott oldala mellől. Ha otthon volt, szobájában az általa lefordított czikkeket másolta; ha kiment, híven kisérte; minélfogva tréfásan adjutansának szokta nevezni. [1]) Mikor Hirgeistot elfogták, irományai között Rousseau és Montesquieu munkáiból készített kivonatok egész halmazát találták. [2])

IV.

A franczia forradalom eszméi, vívmányai és szereplő egyéniségei iránti rokonszenv mindinkább terjedett. Ezt különféle *külső* jelek is hirdették.

Nagy feltünést keltett, például, mikor egyszerre mintegy ötven pesti tanuló, a franczia forradalmárokat utánozva, rövidre nyírott hajat kezdett viselni. A helytartótanács elég komolynak tartotta ezen ügyet, hogy rendelete által közbe lépjen, és ezt »az újítást«, a miért a loyalis Dugonicsot tették felelőssé, megszüntesse. [3])

---

[1]) *Barkó* tábornok augusztus 4-iki jelentése, és ehhez mellékelve *Békessy András* egyetemi tanulónak (Szentmarjay és Hirgeist barátjának) vallomása.

[2]) *Kazinczy* emlékirata.

[3]) *Barkó* tábornok 1794. augusztus 19-iki jelentésében, többi között írja: »Auch hat man die Muthmassung dass der hiesige Piansi

Még veszedelmesebbnek tartották a kormánykörökben azt, hogy az Erdélybe szállított franczia hadi foglyok öltönyeikről a gombokat, melyeken a forradalom jelvénye, a phrigiai sipka és jelszava: »Liberté et Egalité« volt látható, leszedik és elajándékozzák.

A bécsi haditanács attól félt, hogy ily gombokat viselni, sőt azokhoz hasonlókat gyártani fognak; e miatt az erdélyi katonai főparancsnoknak meghagyta, hogy a franczia gombok lefoglalását eszközölje, és akadályozza meg, hogy ilyenek gyártassanak. *Mitrowszky* tábornok (1793. deczember utolsó napján) átiratot intézett a kormányzóhoz, kit fölhívott, hogy, a haditanács rendelete értelmében, a tartomány összes hatóságaihoz utasításokat küldjön. A kormányzó sietett ezen kívánatnak megfelelni. Rendeletek mentek a főispánokhoz, és ezektől a főbirákhoz. Mennyire komolyan tárgyalták ez ügyet, tanúskodik arról gróf Haller Gábor kolozs-megyei főispánnak a kormányzóhoz intézett levele. Értesíti, hogy megkapta rendeletét »azon elméket zavarító új találmányú és az Liberté et Egalité czím alatt ismeretes gombok eltiltása« tárgyában. De meg lévén győződve arról, »hogy ezen rendelésnek közlése, éretlen elmékben ellenkező és kedvetlen következéseket szülhetne, annak közlését csak a két főbíróval, a kiknek — úgymond — helyes gondolkozása módja előttem ismeretes, találtam helyesnek.« [1])

Leginkább megdöbbentő volt, hogy több helyen szabadság-fákat állítottak föl, csúcsán a phrigiai sipkával. Ez történt Festetich gróf egyik birtokán Zalában, és Zágrábban. Az utóbbi helyen husvétünnepének reggelén találták felállítva; és miután ledöntötték, álarczos egyén vitte körül a szabadság jelvényeit. Ugyancsak Zágrábban (1794.) a farsang alatt, álarczos tánczvigalom alkalmával, egy álarczos, hátán a nyaktilót ábrázoló rajzzal jelent

---

und Professor Dugonics davon (az összeesküvésről) wisse, welcher auch nichts nutz ist, und erst vor kurzer Zeit hier in den Schulen veranlasst hat, dass beiläufig fünfzig Studenten angefangen haben mit abgeschnittenen Haaren zu erscheinen, welche Neuerung aber durch die königliche Statthalterei wieder abgestellt worden.«

[1]) Az ezen ügyre vonatkozó levelezések az egykori erdélyi főkormányszék irományai között, az országos levéltárban.

meg, ily német fölirattal: »Fenyegető sorsa minden vagyonosnak. Franczia respublica. Franczia szabadság.« [1])

A kormány ily körülmények között fokozott buzgalmat fejtett ki, hogy mindazt megakadályozza, a mi e mozgalmat éleszthette. A censura a külföldről behozott könyvek nagy részét lefoglalta. A hazai irodalom pedig úgy szólván egészen megszünt. 1793. és 94-ben prédikációknál és tankönyveknél egyéb alig látott napvilágot. Úgy, hogy a »Magyar Hirmondó« 1794. tavaszán azt a különös fölhivást tette közzé, hogy »minden hazabeli literaturát szerető Magyar írjon, valakitől csak mi telik, mivel a literatura az együgyű munkák által is nevekedik, valamint az épülethez is *sokszor polyva és szalma is kivántatik.*« [2])

És épen a »Hirmondó«, valamint a másik magyar lap a »Kurir« is, melyek az előbbi években élénk irodalmi mozgalom színhelyei valának, most politikai részökben száraz krónikákká süllyedtek, irodalmi rovatukban pedig installationalis és gyász-versek lenyomatására szorítkoztak.

V.

Ez alatt az 1794-ik év april havában, a Párisban uralkodó közjóllét-bizottságnak *Moreau* nevű küldötte, a Schweiczon és Tirolon keresztül Bécsbe jött, Martinovicshoz. Azt a fölhivást hozta, hogy most már nagyobb tevékenységet fejtsen ki, és lásson hozzá a forradalom szervezéséhez. [3])

És csakugyan alkalmasabb időpontot az actió megindítására nem lehetett kívánni.

A francziák a Rajna mellett fényes diadalokat arattak.

---

[1]) A zalai szabadság-fáról *Barkó* tábornok augusztus 7-iki jelentése tett említést. A zágrábi eseményekről a porosz udvar bécsi követe május 7-iki jelentésében tett említést.

[2]) 1794. I. 953. l.

[3]) *Martinovics* 1794. szeptember 9-iki vallomása. »Projectum diplomaticum — így kezdi — hodierna die aulicae commissioni traditum, secreta scribendi ratione concinnatum, mense aprili a. h. a commissione salutis publicae Parisiensi, ea cum instructione percepi, ut in Hungaria revolutionem organisarem. . . .«

Ferencz császár kényszerítve látta magát személyesen a háború színhelyére sietni, hogy végső erőfeszítéssel föltartóztassa a forradalmi hadak előnyomulását. És míg a nyugati háború igénybevette a birodalom egész haderejét, ugyanakkor éjszakon a lengyelek fölkelése, Kosciusko vezérlete alatt, a kormányt arra kényszeríté, hogy Gallicziába is sereget küldjön.

Magyarországban pedig az udvar eljárása általános forrongást idézett elő.[1]) A király idegenkedett az országgyűlés összehívásától. Ennek következtében, a hivatalos pressió minden eszközeivel, a hadi szükségletekre, önkénytes ajánlatokat igyekezett kieszközölni. Egyúttal oly toborzásokat rendelt el, melyek az ujonczozáshoz igen közel állottak. Több megye erőteljes hangon szerkesztett föliratokat intézett a nádorhoz és a királyhoz.

Sőt például Zemplén-megyében, a kormány és a rendek között, éles conflictus merült föl, a melyben, közbevetőleg említve, Sándor Leopold főherczeg-nádor ismét mint az alkotmány hű őre viselte magát.[2])

Az ingerültség és az elkeseredés oly fokot ért el, hogy az 1793. deczember 30-án tartott minisztertanács az országgyűlés összehívását mellőzhetetlennek nyilvánította. Azonban Pálffy cancellár azzal ijesztette (1794. tavaszán) a királyt, hogy a magyar országgyűlés összehívása elkerülhetetlenül forradalomra vezetne. Ferencz király e miatt kijelentette, hogy inkább békét köt a francziákkal, mintsem adó és ujonczok megszavazása végett a magyarországi rendeket egybehívja.[3])

---

[1]) Még Erdélyben is. Érdekes erre nézve Thugutnak 1794. april 7-én Colloredohoz intézett levele, melyben értesíti, hogy Erdélyből alig lehet hadakat Gallicziába küldeni. »Vu la turbulance des quelques esprits en Transylvanie . . . la prudence exigait de ne pas trop denuer la province des troupes.« Vivenot. Vertrauliche Briefe des Th. v. Thugut. I. —. l.

[2]) Az ezen ügyre vonatkozó levelezések — melyeket, nehogy czikkeim túlságosan hosszúra nyúljanak, nem értékesíthetek — az országos levéltárban.

[3]) A porosz udvar bécsi követének 1793. deczember 28., 1794. január 1., 6., február 5., 8., 22., márczius 12., junius 25., 30-iki jelentései. (A berlini állam-levéltárból.)

Ily körülmények között, a Franciaországból vett fölhívás után, Martinovics haladék nélkül megkezdé a cselekvést.

Arra, hogy forradalmat, vagy bármely erőszakos actiót indítson meg, természetesen nem gondolt. Föladatául kétségkívül csak azt tűzte ki, hogy a forradalmi eszméket szélesebb körökben elterjeszsze, azoknak híveit egymással szorosabb kapcsolatba hozza, vagyis *titkos társulatba egyesítse;* [1]) bevárandó valamely külső catastrófát, a császári hadak teljes megsemmisítését és a franczia seregek előnyomulását, a mely azután a helyzet uraivá fogná őket tenni.

A demokratikus eszméknek terjesztése czéljából Magyarországban titkos társulatot szervezni: ez a gondolat nem Martinovics lelkében támadt először. *Gyurkovics Ferencztől* kölcsönzé azt.

Gyurkovics (1771—1793.) a nagy-szombati, később Budára végre Pestre áthelyezett egyetemen a politikai tudományoknak volt tanára. Keveset tudunk róla. Irodalmi munkásságot nem fejtett ki. Kiváló érdemeket nem szerzett. Más felől azonban élete s működése kifogástalan volt, minélfogva a hatóságoknak nem nyújtott alkalmat, hogy vele foglalkozzanak. Már nem volt életben, mikor a »Literae ad Imperatorem« című irat szerzőjének kinyomozására megindított vizsgálatban az ő neve is előfordult.

Annál meglepőbb, hogy — miként Martinovicsnak a bécsi vizsgáló bizottság előtt tett vallomásaiból kiderül, — ezen nyugodt, köznapi életpályának leple alatt államfelforgató tervek rejtőztek.

Ezen terveknek nem volt csekélyebb föladata, mint a köznemesség által a magyar alkotmány felforgatását, és Magyarországnak köztársasággá alakítását kisérleni meg. E czélból a szabadelvű államtudomány alapelveit, a káték népszerű alakjában összeállítva, terjeszteni, és azokat, kik ezen elveknek meg lesznek nyerve, titkos szövetségben egyesíteni óhajtotta.

---

[1]) A királyi ügyigazgató vádleveleiben, az itéletek tanusága szerint, *csak* ezzel vádoltatnak Martinovics és társai. Például a Martinovics ellen hozott itéletben többi között olvasható: »Ad securius procurandam democraticis principii innixam Revolutionem *tendentes* . . . societates, motus intestinos excitandi, in desolationem totius Regni *vergens planum*, malignam eius . . . *intentionem* proderet.«

Gyurkovics, úgy látszik, teljesen az elmélet embere volt; azokhoz tartozott, kik hitték, hogy az államélet fejlődését és módosúlásait az íróasztalról lehet irányozni. A köztársaságban látta az egyedűl észszerű és a népek jólétét biztosító kormányformát. Azonban bármennyire merészek voltak álmai, midőn Magyarországban a köztársaság létesítését lehetőnek tartotta, okúlt a franczia forradalom nagy tanúlságain, és tekintettel kivánt lenni hazánk tényleges viszonyaira; különösen nem ignorálta azt, hogy az ő korában az intelligentia és a kormányképesség a nemességnek úgy szólván kizárólagos birtoka volt. Az ő eszménye tehát az volt: hogy a felségi jogokat országgyűlés gyakorolja, de ez két kamarából álljon; egyik a nemesség, másik a nem-nemes osztályok képviselőit foglalja magában.

Gyurkovics régóta baráti viszonyban állott Martinovicscsal; kivel terveit közlé, hogy közreműködését biztosítsa magának. Érezte, hogy jelentékeny szövetségest nyerne benne. Azonban sem az elvek, sem a teendők iránt nem tudtak megegyezésre jutni. Mindazáltal Gyurkovics igéretet vett tőle, hogy a közlötteket titokban tartandja, és ha ő, Gyurkovics, előbb halna meg, átveszi az általa megalakítandó szövetségnek, »*a reformátorok társaságának*« *vezetését.* [1])

Ellenben *Laczkovicsot* úgy látszik egészen megnyerte. Ez 1793. nyarán Gyurkovics programmja értelmében működik. »Legjobb volna — írja egyik levelében — ha a nemesség a maga valóságos privilegiumjával élne, és a papokat s mágnásokat, via facti, sessiójokból kiűznék .... A nemesek táblája tegye az egyik táblát, a másikat pedig a nemteleneké«. [2])

Gyurkovics kidolgozta kátéját, és — hihetőleg a nyári szünnapok alatt — a vidékre ment, hogy a titkos társulatnak tagokat toborzzon. [3]) De már néhány hét múlva a halál megakasz-

---

[1]) Mindezeket Martinovicsnak a bécsi vizsgáló bizottság előtt augusztus 13. és 14-én tett vallomásaiból tudjuk. Hiteleseknek fogadjuk el, mert Martinovicsnak semmi oka nem volt ezeket költeni. Azáltal, hogy Gyurkovicsnak tulajdonítá a titkos társulat első gondolatát, magán legkevésbbé sem segített.

[2]) 1793. julius 27-én Szilyhez írt levele az országos levéltárban.

[3]) Martinovics vallomása.

totta működésében, és megmentette a szomorú sorstól, mely barátaira várakozott. A kormánynak legcsekélyebb gyanúját sem vonta magára; és midőn özvegye a nyugdíjért folyamodott, az ez iránt folyt tárgyalásokban semmi nehézség sem merült föl. [1])

Úgy látszik, Gyurkovics, titkos társulatának szervezésében nem tett nagy előmenetelt. Mikor Martinovics 1794. tavaszán Pestre jött, és azon egyének irányában, a kikről leginkább föltehette, hogy Gyurkovics által bevonattak, az általa megállapított ismertető jelekkel, fontoskodó titkolódzással, kísérleteket tett, legnagyobb meglepetésére azt tapasztalta, hogy azoknak jelentőségét senki sem érti.

Martinovics ugyanis föl akarta használni a Gyurkovics által megnyert elemeket, sőt az általa kijelölt úton kívánta tevékenységének egyik irányát vezetni; vagyis kifejleszteni és gyarapítani a *reformátorok társulatát,* ugyanazon föladattal és programmal (kátéval), melyet az elhúnyt tanár dolgozott volt ki.

Ezen társulat törekvéseinek célja lett volna: a köztársaságot, a nemesi előjogok fenntartásával, alapítani meg. Tagjai csak köznemesek és szegényebb mágnások lehettek; különösen megyei tisztviselők, kik az ügynek legtöbb szolgálatokat tehettek.

Martinovicsnak utógondolata az volt, hogy ezen társulat által a fennálló kormányforma megingatását és felforgatását készítendi elő. Mihelyt a körülmények ezen czél elérését lehetővé teszik, egy másik társulat lépett volna előtérbe, hogy a romok fölött új épületet emeljen.

Mert a reformátorok társulatával párhuzamosan egy másik társulatnak »Az egyenlőség és szabadság« társulatának (Societas libertatis et aequalitatis) szervezését határozta el. Czélja: a köztársaságnak, minden kiváltságok megszüntetésével, a szabadság és egyenlőség minden következményeivel, előkészítése és létesítése volna.

A reformátorok társulatának tagjai természetesen semmit sem tudhattak a másik társulat fennállásáról. Ellenben az egyen-

---

[1]) A helytartó tanácsnak 1794. april 11. a cancelláriának május 12-iki föltejresztései az országos levéltárban.

lőség és szabadság társulatának tagjai a másik társulatnak tagjai közé is fölvétetnek.

A magyarországi viszonyok helyes felfogására mutat az a gondolat, hogy két egymással látszólag ellentétes irányban indítja meg munkásságát.

Terjeszteni egy felől a franczia forradalom eszméit és eszményeit; másfelől pedig oly elemeket is felhasználni valósításukra, kik ezektől rettegtek, és a középkori intézmények azon részéhez, mely érdekeikkel összhangzásban állott, ragaszkodának; méltó terv volt Martinovicshoz. [1])

A czélok formulázása után, a következő főpontokat állapította meg:

Minden tag, mikor a társaságba bevétetetik, esküvel kötelezi magát, hogy legalább két új tagot fog megnyerni, és elveit élte koczkáztatásával is terjesztendi.

Az eskü letétele után az új tagnak, négy szem között, tollba mondják a kátét, és közlik vele a titkos jeleket, melyek által levelezésben és személyes találkozás alkalmával a társaság tagjai egymást fölismerhették.

Az *irásjelek* a legfontosabb fogalmakat voltak hivatva helyettesíteni.

A »*szabadság*« és »a *zsarnokság megszüntetése*« fogalmak jelölésére mindkét társulatnak ugyanazon jelei voltak:

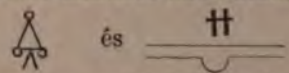

A »*testvériség*« fogalmát a reformatorok társaságában a másikban jelölte.

Az »*egyenlőség*« fogalmának jele = természetszerűen csak a »szabadság és egyenlőség« társaságában szerepelt.

Látogatások alkalmával, a reformátorok társaságának tag-

---

[1]) Martinovics augusztus 21-iki vallomásában világosan föltárja czélzatait, melyek a reformátorok társaságának terjesztésével szemei előtt lebegtek: »Societate enim pure democratica, qualis est libertatis et aequalitatis, maiorem nobilitatem mihi conciliare non potuissem. Ac ita per Societatem libertatis et aequalitatis priorem praecipitare volui.«

ja, mikor a szobába lépett, egyszer kopogott az ajtón; üdvözlésnél pedig jobb kezét a másiknak vállára téve, megcsókolta.

A szabadság és egyenlőség társaságának tagja háromszor kopogott, az üdvözlésnél pedig a másiknak kezét keresztbe téve szorította meg, és arczát három csókkal illette. [1])

VI.

A tagoknak e szerint nem volt más teendőjök: mint új tagokat szerezni, és a *kátékat* terjeszteni. A káték voltak a két társaság működésének legfontosabb tényezői. [2])

A reformátorok társaságának kátéját nem ismerjük. Valószínűleg a Gyurkovics művét fogadta el Martinovics. [3])

Csak annyit tudunk róla, hogy az országgyűlés szervezetéről, és az egyházi javaknak közalap javára eszközlendő lefoglalásáról tartalmazott fejezeteket. [4])

Ellenben a másik káté, mely »a polgár és ember kátéja« (Catechismus civis et hominis) czímet viselte, Martinovics műve volt, ki azt franczia nyelven szerkesztette.

Öt fejezetre volt osztva. Ezek az emberről, — a polgárokról, — a szolgaságról, — a felzendülésről, — végre a királyokról szóló kérdéseket tartalmaztak. [5])

---

[1]) Martinovicsnak augusztus 13-án és Laczkovicsnak augusztus 25-én tett vallomásai.

[2]) A Martinovics ellen hozott ítéletben világosan mondatik: »Ambobus perversis Catechismis *pro basi et fundamento* sceleratorum suorum moliminum adoptato.«

[3]) Ezt következtetjük Martinovicsnak augusztus 13. és 14-iki vallomásaiból.

[4]) Rosty János vallomása szerint, Sigray gróf biztosította őt arról, hogy a király és a közjó ellen semmi rosszat nem terveznek, hanem törekvéseik »tantum ad reformationes quasdam dirigi.« Mire Sigray némi jegyzeteket adott át néki »de organisatione Dietae, de fundo publico ex bonis ecclesiasticis conflando.«

[5]) Ezen káté ekkorig ismeretlen volt. Másolatát K. *Papp Miklós* úr Kolozsvárról volt szíves velem közölni. Később pedig *Ercsey Sámuel* ref. segédlelkész úr Szóládról a XVIII. század elején összeírt köny-

Gondolatmenetetét és lényeges tartalmát a következőkben állítjuk össze.

Az ember észszel és testi szervezettel felruházott lény, kinek kötelessége az ész törvényének hódolni. Ez így hangzik: »*Tartsd meg* és *tedd szerencséssé magadat.*« Ezen parancsot »a maga természeti és erkölcsi szükségeinek eleget tevő munka által« teljesítheti. A természeti és erkölcsi szükségek abban állanak, hogy az ember magát ruházza, táplálja, lakhelyet építsen, tehetségeit kifejleszsze, és embertársainak használjon. Ezen szükségek kielégítésére eszközül szolgálnak: a tulajdonszerzés, kereskedés, földművelés, ipar, mesterségek, tudomány, sat. Ezen eszközöket az ember úgy használja helyesen, ha az ész minden betegségtől ment. Az ész betegségei: a tudatlanság és vakhit, melyeket a tanítás, tapasztalás és az ezekből származó felvilágosodás (»világosság«) győz le.

Szerencséjét az ember úgy alapíthatja meg, hogy ha engedelmeskedik ezen másik törvénynek: »*Légy szabad és szabadságodat vezéreld az okosság által.*« *A szabadság* abban áll, hogy az ember mindazt megtehesse, a mi önfenntartására hasznos, anélkül, hogy másnak káros volna.

Az embert szabadságának gyakorlásában embertársainak gonoszsága akadályozhatja, midőn életét és tulajdonát megtámadja. Az *élet* a természet ajándéka, attól csak a természetnek van hatalma minket megfosztani; minélfogva a halálbüntetés jogtalan. A *tulajdon* kétféle: az emberrel született (a gondolkodás, beszéd, a gondolatok közlése sat.) és szerzett (a földbirtok sat.) A tulajdon az önfenntartási ösztön következménye, minél fogva azt senki sem támadhatja meg.

Ha az ember szabadságában és tulajdonában megtámadtatik, kötelessége ellenállani. És mivel erre gyakran az egyes embereknek nincs elég erejök, »*a polgári társaságot*« kell megalkotniok, melynek célja: a társaság egyes tagjainak biztonságáról gondoskodni. A társaság tagjai »polgároknak« nevez-

vet küldött be a »Századok« szerkesztőségéhez, mely különféle politikai és vallási munkákból kiírt darabokat tartalmaz. Ez a 18—37. lapokon a kátét foglalja magában, ily czím alatt: »Franczia Chatechesis«. (sic.)

tetnek, kik *egyenlő jogokkal* vannak felruházva, és kötelesek az egyenlőséget fenntartani. Minden »fejedelmi, grófi, nemesi, főpapi, püspöki« czímek és privilegiumok igazságtalanok és vétkesek.

A társaság fennállásának feltétele: *a törvény*. Ez nem egyéb, mint »a népnek közönséges és legfelsőbb akaratja, a mely a közönséges bátorság fenntartására czéloz.«

A törvények alkotásában minden polgár fel van jogosítva és köteles is részt venni. A népet törvényhozói-jogának gyakorlásában semmi sem gátolhatja. Gyakorolhatja pedig e jogot, vagy személyesen, vagy »képviselők által.«

A polgári társaság fennállásának feltételei a következők:

1. Az alaptörvények, [1]) vagyis az alkotmány, mely a polgárok életét, szabadságát, tulajdonát és egyenlőségét biztosítja.

2. A polgárok cselekedeteit szabályozó törvények.

3. A főigazgató hatalom, mely a végrehajtó, igazgató és birói hatalmat foglalja magában.

Az alaptörvényeket, vagy az egész nép, vagy egy külön e czélra megválasztott gyülekezet formulázza. Ellenben a többi törvények alkotása egy állandón működő gyülekezetnek föladata, melynek megoldásában mindig az alkotmány elveit tartja szem előtt. De mindkét gyülekezetnek föladata arra szorítkozik, hogy a törvényeket javaslatba hozza; a megerősítés joga az egész népet illeti.

A törvények végrehajtására az igazgató hatalom, mint a törvényhozó testületnek kifolyása, van hivatva.

»*A nép felsősége*« kettős jogot foglal magában: megválasztani képviselőit, és helybenhagyni az ezek által javaslatba hozott törvényeket. Ezen jogait az ősgyülésekben gyakorolja. Minden egyes község polgárai ily ősgyülést képeznek; ha pedig valamely község lakóinak száma oly nagy, hogy egy helyen nem gyülésezhet-

[1]) A »fundamentumos törvényeknek egybenszedése, melyet constitutiónak neveznek.« A káté, a franczia forradalom példájára szorosan megkülönbözteti az alaptörvényeket, a többi törvényektől; úgy szintén a gyülekezeteket is, melyek azok alkotására vannak rendeltetve: az alkotmányozó és törvényhozó gyülekezeteket (Assemblée constituante et législative.)

nek, úgy több kerületre osztható fel; minden ily kerületnek gyűlése egyenjogú. [1])

A nép az igazgató hatalom összeállítására is befolyást gyakorol; de csak *közvetve.* Az ősgyűlések választják a választó gyűléseket, melyek saját körükből rendelik a »polgári hivatalra való személyeket.« A választó gyűlések és általok a »tisztviselők« is időszakonként új választás alá esnek. A tisztviselők felelősek, és »az evégre állíttatott törvényszékektől« függnek,

»Az igazgató hatalomnak szintannyi biztosai vannak, mint az igazgató hatalomnak ágai . . . : a katonaság, a financzia, a polgári és halálos itélőszék, a nemzeti nevelés, a munkásság, a kereskedés a tengeren.« A közhivatalokra »virtus és az elmebeli tehetség«, de csak együttvéve, teszi alkalmassá az embert.

A polgári társaságban e szerint három »erkölcsi személy« van: a *főhatalom,* vagyis a nép; *az igazgató hatalom* és a *közönség,* mely maga a státus. »A főhatalom isten gyanánt vagyon a közönség között; az igazgató hatalom annak ministere; és a polgárok, mint a törvénynek alattvalói, annak szeretett gyermeki.«

A polgári társaság akkor halad biztosan czélja felé: midőn az egyes tényezők között teljes öszhangzás létezik, és »a polgárnak mindenkori gondolatja: a virtus, hazájának szeretete, bátorság vagy a halál.«

A népet megillető főhatalmat gyakran bitorolja egy vagy több személy; a *monarchiai* vagy *arisztokratiai* kormány formában. »Mind a kettő erővel uralkodó hatalom, midőn egy magános ember, kit királynak, császárnak vagy fejedelemnek neveznek, vagy kevés számból álló familiák kények szerint tesznek rendeléseket a szélesen elterjedett népség életéről, tulajdonáról és állapotjáról.« Ily államokban »a nép egyedül csak a királyoknak és főrendeknek boldogságokért munkálkodik, az alatt míg maga a nyomorúságok terhe alatt nyög«. Az uralkodók továbbá oly módon is visszaélnek hatalmukkal, hogy »hadat indítanak a maguk tulajdon hasznukért, és parancsolják a népnek, hogy az

---

[1]) A kátének ezen szervezetre vonatkozó helyei nem elég világosak. Ennek főleg az az oka, hogy a káté fordítója a magyar nyelvben az új fogalmaknak megfelelő szavakat nem talált.

ellenségre, a kit az ő kevélységek és hűtlenségek támasztott, maga menjen el, a ki az alatt az idő alatt is tartozik eszközöket, u. m. pénzt, eleséget, hadi erősségeket, köntöst szolgáltatni, ennek az igazságtalan hadnak fenntartására.« Az uralkodóknak az ily háborúk indításánál az is czéljok, »hogy megfojtassék a nép a hadaknak mészárszékén, melyet úgy gondolnak, mint dicsőségeknek mezejét a vérengző haramiák. . . . A természet ellen vak öldökléseket fordítottanak a nép gazdagságának erőszakos kicsikarására, a közönséges fizetések és adók nevelésére, a bitang tolvajok adósságának nevelésére; és hogy amazok annál hatalmasabbak s tyrannusabbak legyenek, mennyivel erőtlenedett a nép az említett adósságok által.«

Ily kormányformának következménye: a *szolgaság*. A jobbágyok ugyanis, kik a fejedelem tetszése szerint kötelesek a súlyos adókat fizetni, valóságos szolgák. Köztük és »az igavonó barmok« között semmi különbség nincs. »A miképen hajtja az úr az igás barmokat a maga tetszése szerint való húzásra: úgy hurczolják, hajtják és kényszerítik az ő jobbágyaikat a maguk kényekre a királyok és főrendek.«

Azonban a szolga az elnyomatás állapotában nem veszti el természetes jogait. Mihelyt alkalma van, köteles széttépni lánczait és *felzendülni*.

Hogy ezen felzendülés lehetővé váljék: a szolgai állapotban levő nép között, az ember természetes jogainak ismeretét kell terjeszteni »akár írás, akár társalkodás, akár valamely társaságok által«. A felvilágosodott férfiaknak kötelességök a nép elé állítani a királyoknak és főrendeknek »istentelenségét.« Ha pedig az alkalmas pillanat bekövetkezett, így szólnak a néphez: »Fegyverre polgárok! Esküdjünk mindnyájan, hogy szabadon élünk vagy meghalunk!«

A felzendüléskor a nép egy része fegyvert fog, és a »szolgaságban levő katonák« is csatlakoznak hozzá; míg a nép másik része a hadak ellátásáról gondoskodik. Ugyanakkor összejő a *nemzetgyülés*, melynek első teendője »az erőszakos uralkodókat és azok segitő híveit megbüntetni.« Ezt »a megvilágosodott« nép *vérontás nélkül* viszi véghez; csak a »bárdolatlan nép« idéz elő anarchiát.

A felzendűlést szükségessé teszik a kiváltságos rendek: a királyok, a nemesség, a papok stb.; »a józan okosság úgy nézi ezeket, mint az emberi nemnek hármas ostorát.«

E szerint Európa minden népeinek, a francziák és a schwajcziak egy részének kivételével, joguk van a felzendűlésre, és elég erősek is arra. »A mely nemzet szabad akar lenni, az is lesz.« És pedig »az erőknek s az érzelmeknek egyesítések és a virtusok által.«

A felzendűlés diadala után, a királyság helyébe »*a néptől függő köztársaságot*« kell felállítani.

A *király* ugyanis önkényesen rendelkezik a népről és ennek tulajdonáról; feljogosítva érezi magát arra, hogy embereket eladjon, tartományokat vásároljon és cseréljen, a bünösöknek megkegyelmezzen, és azokat, kik személye ellen vétnek, megbűntesse.

A népek legrégibb kormány-formája: a *democratia* volt. Később, mikor a polgárok egyike vitézség és nagyravágyás által a többit túlszárnyalta, leginkább diadalmas hadjáratok után, engedte neki a nép a főhatalmat, melyet a szabadság elnyomására használt fel. A királyok azt hirdetik ugyan, hogy hatalmuk, Istentől ered; de ez »szemfényvesztő csalfaság.«

Ezek után a nemzetnek »nem csak jussa vagyon eltörölni a királyokat, hanem tartozik is azt megcselekedni, ha a maga szentséges jussaival élni akar;« és pedig akár jók a királyok, akár roszak, mert »*a királyi igazgatásnak systémája természet szerint mérges és vétkes.*«

Ezen káté egészen Martinovics műve. Minthogy azonban Francziországban és Angliában több ily forradalmi káté látott napvilágot; továbbá a királyi tábla által hozott itéletek tanúsága szerint, a Martinovics-féle káté eredeti szövege franczia volt; sőt az összeesküvés számos tagjai magok is angol vagy franczia írók (Volney, Gerard, Rabeau, La Montagne) művének hitték: indokoltnak látszott az a föltevés, hogy Martinovics ezen művek egyikét vette át.

Ennek következtében, kérésemre, úgy Párisban, mint Londonban — hol a British Muzeum a franczia forradalom nyomtatványainak legteljesebb gyűjteményét bírja — illetékes szakfér-

fiak — Sayous és dr. Marczali — szívesek voltak a Francziaországban és Angliában megjelent összes forradalmi káték szövegét a Martinovicséval összevetni. Azonban ez, úgy tartalomra mint formára nézve, mindegyiktől eltér.[1])

Önálló dolgozattal állunk tehát szemben.[2]) És ez valóban magán viseli Martinovics szellemének világos nyomait. Fenkölt eszmék és vészteljes tévedések, szabatosan formulázott elvek és érthetetlen gondolatok, szép helyek és confusus mondatok csudálatos vegyüléke, a melyből (mi Martinovics egyéb műveiben is szembetűnő,) a benső szerves összefüggés teljesen hiányzik. Élénken emlékeztet ezen káté Martinovicsnak 1790-ben tartott gyászbeszédére, és a József császár politikai végrendelete czím alatt közrebocsátott munkájának több fejezetére.

VII.

Martinovics nem elégedett meg ezen káté szerkesztésével. Az a gondolat, hogy az eszközt, melyet czéljának elérésére fel fog használni, bírja: men elégíté ki. Élvezetet talált abban, hogy lelke elé állította a végczélt is, melynek elérését biztosnak hitte; és — mint a könnyűvérű felületes emberek tenni szokták, — részletesen foglalkozott a teendőkkel, melyek akkor fognak reá és társaira várakozni, ha a monarchia fel lesz forgatva, a köztársaság meg lesz alapítva.

Kidolgozta tehát az alkotmányt, melyet a köztársasági Magyarországnak szánt.[3])

---

[1]) Dr. *Marczali Henrik* úr szíves volt számos franczia káté bő kivonatát küldeni meg Londonból. *Sayous* tanár úr pedig többi között így nyilatkozik: »Verification faite a la Bibliotheque Nationale tant dans l'ancien fonds que dans la collection Labedoyère . . . la conclusion serait que le Catechisme du hongrois Martinovics ne serait pas une traduction, mais un original.«

[2]) Az alapgondolatot az 1793. junius 24-iki franczia alkotmányból kölcsönzé, melynek lényege: a főhatalom a népé, mely azt ősgyüléseken évenkint választott képviselőkre ruházza, kik ismét végrehajtó bizottságot választanak.

[3]) Martinovicsnak augusztus 20-iki vallomása.

Az előkészületek befejezése után, Martinovics (1794.) april végén Pestre jött.

Ő maga május elsejét tekinté és mondá a két titkos társaság megalapítása napjának.

Mindenekelőtt Laczkovicscsal helyezte magát érintkezésbe. Ehez állott, minden magyarországi elvtársai között, a legszorosabb viszonyban. Iránta feltétlen bizodalommal viseltetett. Tartózkodás nélkül közlé vele terveit: a két kátét, a titkos társulatok alapszabályait, sőt az alkotmánytervezetet is, melyet másnak nem mutatott be. [1])

Minthogy a két titkos társulat szervezését és vezetését több *igazgatóra* kivánta bízni, Laczkovics volt az első, kit e tiszt elvállalására fölszólított, a ki azt készséggel elvállalta. Gyakran találkoztak és értekeztek, báró Soyer nyugalmazott kapitány házánál, hol Laczkovics lakott. A báróné utóbb azt beszélte, hogy Martinovics, ő előtte is, a franczia alkotmányról és a császári kormányról többször oly nyilatkozatokat hallatott, a melyek nem kevéssé megbotránkoztatták; ismételve intette őt, hogy ily beszédekkel hagyjon föl; és miután szavára nem hallgatott, eltiltotta házától.[2])

Valószínüleg Laczkovics jelölte ki Martinovicsnak az egyéneket, kiket első sorban meg kell nyernie: *Szentmarjayt* és *Hajnóczyt*. Az utóbbi ekkor távol volt a fővárostól, és csak május második felében érkezett vissza.

Martinovics ezeket is igazgatókká nevezte, mindkét társaság számára; és pedig úgy járt el, hogy egyiknek sem volt tudomása a másiknak megbízatása felől. [3])

Minthogy az igazgatóknak és az általok beavatandó új

---

[1]) Az idézett vallomásban.

[2]) *Barkó* tábornok 1794. augusztus 30-iki jelentése.

[3]) Ezt *Martinovics* említi augusztus 7-iki vallomásában. *Szirmay* azon hitben volt, hogy Martinovics az igazgatóknak hatáskörét az ország egyes kerületei szerint határozta meg; úgy hogy Hajnóczy a pesti, Laczkovics a debreczeni, Szentmarjay a kassai, később Sigray gróf a dunántúli kerületet nyerte. Ez nem áll. Mert p. o. Szentmarjay az ország minden részeiben toborzott híveket. Továbbá Sigray csak az *egyik* társulatnak volt igazgatója. Végre M. Bacsányit is megkinálta az igazgatói tiszttel.

tagoknak legfőbb feladatuk a káték terjesztésében állott: az első teendő ezeknek lefordítása volt.

Martinovics az ember és polgár kátéját franczia nyelven írta meg. Most Hajnóczy *németre*, Laczkovics pedig *magyarra* fordította le. Az utóbbi erőteljesebb — a vádlevél szerint, vadabb — kifejezéseket használt, mint az eredeti szöveg követelte;[1]) sőt, úgy látszik, kétféle fordítást készített, az egyiket versben, a mi a »Maczedoniai Vitéz« fordítójától nem lep meg. Sajnos, csak két sorát birjuk:

> Hogy a szegény paraszt terhét hordozgassa
> Nemes aztán is legyen Haram bassa.[2])

Míg ezen kátét élő nyelveken kívánták terjeszteni: a másik csak latin nyelven hozatott forgalomba; minthogy ugyanis a nemesség számára volt készítve, annak más nyelvekre lefordítása nem látszott szükségesnek.[3])

VIII.

És most megindúlt a toborzás. *Laczkovics* feltűnő ovatossággal járt el, melyet könyvei és levelei után alig várhattunk tőle. Úgy látszik, azokhoz tartozott, kiknek bátorságuk a cselekvés órájában lankadni szokott. Csak két legközelebbi rokonát avatta be: testvérét Laczkovics Lászlót a reformátorok társaságába és unokaöcscsét Szlávy János fiatal juratust mindkét társaságba.

Ellenben *Hajnóczy* azokat, kik legközelebb állottak hozzá, óvakodott fölvenni. Unokaöcscsét Vrhovszky Sámuel ügyvédet Szentmarjay vette be. És még feltűnőbb, hogy legbizalmasabb barátját Kazinczy Ferenczet, kinek szabadelvű irányát ép oly jól ismerte, mint megbízhatóságát, nem sietett nagy horderejű terveinek részesévé avatni. Tartózkodását talán az

---

[1]) »Catechismi civis et hominis, in hungaricum idioma versionem, in quo additis ferocioribus, quam in originali continebatur, expressionibus, virus suum magis ad huc exeruerat.«

[2]) Szirmay Antal tartotta fenn e két sort.

[3]) A vallomásokban és ítéletekben csak latin szövege említtetik.

fejti meg, hogy nem akarta azokat, kik legközelebb állottak szívéhez, veszélynek tenni ki.

Öt egyént ismerünk, a kiket Hajnóczy mindkét társulatba fölvett. Úgy mint *Abaffy Ferenczet,* Árva megyének az 1790-iki országgyűlésen követét, és a reform-pártnak akkor úgy a szószéken, mint a sajtó terén egyik vezérét; *Ambrózy Gábor* királyi ügyészt; Szentjóbi *Szabó Lászlót,* gróf Teleky Sámuel erdélyi cancellár titkárát; *Szén Antalt,* ki a helytartótanácsnál szerény hivatalt viselt, és a kit arra ösztönzött, hogy *Horvátországban* szerezzen proselytákat; végre *Verseghy Ferenczet,* ki most a Marseillaiset magyarra fordította és más forradalmi dalokat szerzett, a melyeknek egyike a magyar és horvát katonákhoz volt intézve, oly czélból, hogy a francziák elleni háborút előttök gyűlöletessé tegye. Első sorai a következők:

A francziák ellen magyarok s horvátok
Ti véres fegyverrel miért indúlnátok. [1])

Hajnóczynál és Laczkovicsnál buzgóbb és sikeresebb tevékenységet fejtett ki *Szentmarjay.* Tizenegynek nevét ismerjük, a kiket megnyert. És pedig ő nem szorítkozott a fővárosban tartózkodó vagy itt megjelenő elvtársakra. Szatmár-megyébe utazott, hol július 7-én gróf Károlyi Józsefnek a főispáni méltóságba való ünnepélyes beiktatása alkalmából, az ország minden részeiből gyűltek össze előkelő férfiak. Itt találta *Kazinczy Ferenczet* is, kivel Hajnóczyra hivatkozva, a reformátorok társaságának czélját, szervezetét és kátéját közlé.

Az ifjú *Hirgeist* most is híven szolgált mesterének, és az egyetemi ifjuság körében szerzett a szabadság és egyenlőség társaságának tagokat.

Ezalatt Martinovics, bár június második felében visszatért Bécsbe, nem maradt tétlen. Az általa választott három igazgató

---

[1]) Az itélet azt hozza fel ellene, hogy »tam Cantionis Marsiliensis . . . ad tactus musicos reductio, nec non croaticae quoque cantilenae pestiferas pariter . . . expressiones continentis ad metrum redactio« súlyosbítja bűnét. — *Szirmay* pedig írja »Cantionem . . . Marsiliensem ad sumenda adversus Regem et Regni status arma conceptam: . . . . necnon similem croaticam cantilenam ad metrum et tactus musicos redegit.«

munkássága nem elégitette ki; főleg a miatt, mert, társadalmi állásuknál fogva, az arisztokratia körei zárva maradtak előttök. Ezekre is kívánt hatni. És azon volt, hogy egy mágnást találjon, ki e föladatot elvállalja.

Ezt föltalálta gróf *Sigray Jakabban,* kit a természet is szövetségeséül látszott kijelölni. Sokoldalú műveltségű, tehetséges és ambitiósus férfiú volt. Azonban fölületes lélek és gyenge jellem lakott benne, a mely a cynismusig tudott sülyedni. Jellemrajzát, melyet a jól értesült Kazinczy Ferencz emlékiratában találunk róla, nem lehet reproducálni. Csak azt említhetjük meg, hogy atyjával meghasonlásban élt. Ugyanis szobaleányát akarta elvenni. Atyja természetesen ellenezte ezt, mire tervét elejtette ugyan, de csak azért, hogy egy bécsi kertész leányának kezét kérje meg. Atyja ekkor szívesen adta volna már beleegyezését, hogy a szobaleányt — a ki nemes származású volt — vegye nőül de az ifjú gróf utóbbi választásához ragaszkodott, és a német leánynyal valóban házasságra is lépett. Azonban ezen házasság csakhamar szomorú fejleményt vett.

Kőszegen lakott, hol a dunántúli kerületi táblánál bírói hivatalt viselt. Innen többször kirándúlt Bécsbe. Az 1793-ik év téli hónapjaiban megismerkedett Martinovicscsal, kit gyakran látogatott meg. Midőn a következő év június havában ismét megjelent nála, az apát előadta néki a reformatorok társaságának tervét, és fényes jövő kilátásaival kecsegtetve őt, rábírta, hogy a társaság igazgatójának tisztét vállalja el. Sigraynak ekkor első kérdése az volt: vajjon e tervekről van-e tudomása gróf Illésházy Istvánnak? »Nincs, — válaszolá Martinovics — mert nem tartom őt alkalmasnak, hogy abban közreműködjék.« Közlé vele a szabályokat és titkos jeleket; mivel azonban a káté példányát nem bírta, ennek átvétele végett Hajnóczyhoz útasítá.

Sigray július első felében Budára jött, és átvette Hajnóczytól a kátét. Azonban tartalma megdöbbenté. Ily alakban terjeszteni nem látta sem tanácsosnak, sem czélszerűnek. Kivonatot készített belőle, és erőteljes kifejezéseit enyhítette. [1])

---

[1]) Sigray jellemzése Szirmay és Kazinczy emlékirataiban. Martinovicscsal való viszonyát, ez augusztus 20-iki vallomásában rész-

lázas átalkodott alakjában, azonnal, mihelyt Kőszegre visszatért, terjeszteni kezdé. Közlé meghitt orvosával *Bréhm Jánossal*, a kőszegi kerületi tábla egyik jegyzőjével: *Rosty János*sal, továbbá *Rosty Pál* földbirtokossal és *Fodor József* helytartótanácsi titkárral.

Vajjon az igazgatók által fölvett tagok mindnyájan megfeleltek-e a fölvételök alkalmával tett igéretöknek, hogy mindegyik két új tagot fog megnyerni? biztosan nem tudjuk.

Később, az összeesküvés fölfedezése után, a periratokban és ítéletekben 75 oly egyénnel találkozunk, kik a két társulat egyikébe vagy másikába föl lettek véve. [1])

65-nek ismerjük társadalmi állását és lakhelyét. [2]) Közülök:

14 tisztviselő, kik között a legmagasabb állása egy alispánnak van.

9 földbirtokos
8 egyetemi tanuló
7 ügyvéd
5 jurátus és patvarista
5 pap (4 kath. 1 prot.)
5 magán titkár
3 orvos
3 tanár
2 magán nevelő
2 polgár
1 nyomdász
1 színész.

lotosen beszéli el. Ezen elbeszéléssel megegyezők voltak Sigray és Hajnóczy vallomásai. A kátéra nézve Sigray vallotta »se Catechismum Reformatorum non descripsisse, sed notata ex eo sibi fecisse, et cum partium illarum homines ad principia haec formatos non esse sciret, alia forma, qua acceptabiliora essent, expressisse.«

[1]) Elitélve, csak 53 lett. A többinek nevét részint az ítéletek említik, részint *József* nádornak 1801. tavaszán a periratokból készített (az országos levéltárban őrzött) jegyzetei tartalmazzák.

[2]) Részint az ítéletekből és József nádor jegyzeteiből, részint a N. Múzeum könyvtárának ily című egykorú kéziratából: »Martinovics conspirationis complicum series.«

Legnagyobb részök, vagyis 27, Budán, Pesten és Pest-megyében lakott.

Vas-megyében 7
Biharban 5
Zemplénben 4
Pozsony-megyében 2

Árva, Bács, Borsod, Heves, Sáros, Temes, Trencsin, Veszprém-megyékben és Horvátországban egy-egy.

Életkorát pontosan csak 49-nek ismerjük. Nagyobb része még nem haladta meg a harminczadik évet.

18—25 éves volt 15
25—30 » » 11
30—40 » » 7
40—50 » » 15
50—60 » » 1.

IX.

A két társaságnak Martinovics által megállapított alapszabályai, az egyes tagoknak nagy óvatosságot tettek kötelességökké. Politikai iratok közrebocsátásától, sőt nyilvános helyeken politikai kérdések tárgyalásától is, tartózkodniok kellett; nehogy magokra vonják a kormány figyelmét.

Csakugyan, az 1794-ik év tavaszán és nyarán, a szabadelvű párt a sajtó terén teljes hallgatásra kárhoztatta magát.

Azonban az ily titkos szövetkezéseknél a vezérek rendszerint nem képesek mindenkivel megértetni a hallgatás szükségességét. Soha sem hiányoznak türelmetlen emberek, kik nem győzik bevárni, míg a tettek ideje elérkezik; és ha már a cselekvésre nincs erejök, legalább életjelt akarnak adni, és éreztetni kívánják ellenfeleikkel félelmes hatalmokat.

Ily módon, és pedig a titkos társaságok valamelyik alárendelt tagjától származhatott az a proclamátió, mely 1794. június végén, a fölvidéken forgalomba hozatott. A »*Száva, Dráva, Tisza és Duna kerületeiben a köznépnek és nemzetnek, Isten kegyelméből való generalisai*« nevében van kiállítva.

Mindjárt a bevezető sorokban az egyházi rendnek kellő tiszteletet és jutalmat; az uraknak, nemeseknek, királyi városoknak jogos szabadságaik fenntartását biztosítja. Csak az igazságtalan és gonosz kiváltságoknak, »a melyek miatt József császár is vonakodott magát megkoronáztatni,« üzen hadat. Kimondja, hogy az egyházi, királyi, főuri és nemesi birtokokat el kell venni, és »a népnek s a szegényebb nemeseknek« adni át, hogy jövedelmeikből a katonaság fizettessék. Hogy ezt végre lehessen hajtani, a közнép engedelmeskedjék a parancsoknak, melyeket minden megyében »kapitánya« fog közölni. Mindenekelőtt az uraktól és tisztviselőktől, a papoktól és bérlőktől el kell szedni a fegyvereket és lovakat, az aranyat és ezüstöt; őket pedig őrizet alatt tartani. A zsidókat ezer forint értéket meghaladó vagyonuktól meg kell fosztani, őket pedig börtönbe vetni. Azonban az egyházakat és a zsidók imaházait bántatlanúl kell hagyni.

Az iratnak ezen tartalma, még inkább confusus szerkezete, és azon körülmény, hogy a közнéphez lévén intézve, *latin* nyelven iratott: mutatja, hogy komoly jelentősége nem lehetett.[1])

Nem tulajdoníthatunk nagyobb fontosságot azon, magyar versekben szerkesztett, két proclamátiónak sem, melyeket a fővárosban terjesztettek. Az egyik, mely »Jacobinusok klubja« aláírást viselt, így szól:

»Ó Pannonok, ó ti hunnok kövessétek tanácsomat. Ke-

---

[1]) Az irat végén a következő aláírás áll: »Generales Districtuum Savi, Dravi, Tibisci, Danubii.« És ezen utóirat, mely keletkezésének idejét jelöli: »Locus, dies, annus et mensis, ex quo Comitatu ad quem dimissi fuerint. In exemplo. Anno 1794. 27. Junii percepit Comitatus Scepusiensis. A quo et ex quo Comitatu exprimendum est.« — Ezen proclamatiót 1795. január 12-én Pongrácz Imre Andrásfalváról küldi egy meg nem nevezett úrnak. »Desideratum concitatorium scriptum — írja, — per me occasione illius interceptionis pariatum, isthic... transmitto. Originale illius reperitur in Archivo Excelsi Consilii, quorsum una cum investigatione Judicis Nobilium ... per Comitatus huius ... Vice-Comitem submissum fuit.« Ezen levél mellékletével együtt a kir. ügyigaztatónak használat végett megküldetvén, a királyi Curia levéltárába, innen pedig (Laczkovics és Hajnóczy lefoglalt irományai között) a M. N. Múzeum könyvtárába került.

ressétek az egyenlőséget, ez meg fogja hozni a szabadságot. Jobb az anarchia, mint az átkozott monarchia. Gyalázatos dolog úgy alávetve lenni az uralkodónak, mint a lovak kocsisuknak. Isten parancsainak és a természet törvényeinek engedelmeskedjetek. Ó Pannonok, ó ti hunnok, ragadjatok fegyvert, és tegyetek minden osztályt egyenlővé.«

Még szenvedélyesebb hangon szól a másik:

»Keljetek föl vitéz magyarok, vonjátok elő diadalmas kardotokat esküdt ellenségeitekre. Igyátok a zsarnoknak vérét, a ki bilincsekbe ver, és kardját szívetekre irányozza. Fegyverre magyarok; semmisítsétek meg, írtsátok ki őket, tetemeikből hegyeket hányjatok föl.

Ha nem képes rablánczra füzni titeket, fegyvert fog és megvásárolt hadait küldi ellenetek. Bilincsekbe veri nejeinket, elnyeli vagyonunkat, nyársra húzza gyermekeinket. Fegyverre magyarok stb.

»Hogy az udvar által megvásárolt nagyok ily hatalmas nemzetet leigázzanak, és a szinleges hatalmat támogathassák: fizetett hadakra van szükség, a melyek készek hazájokat elárulni, hogy érdemjeleket kapjanak, és a szabad Magyarországnak törvényt szabjanak. Fegyverre magyarok stb.

»Reszkess gyilkos zsarnok, a leszámolás napja beköszöntött. Miután annyi vért ontottál, véreddel fogsz adózni. Tanácsosaid müködnek megrontásodra. Magyar ember fogja örökre elhomályosítani a fényt, mely környez. Fegyverre magyarok stb.

»Öljétek le a zsarnokot, a ki emberi vérben fürdik, és jogainkat elrabolva, aranytól tündöklik. De kiméljétek megvásárolt eszközeit. Fegyverre magyarok stb.

»A hazának szentelt szeretete szolgáljon hőseidnek fegyverül. A szabadság istennője tépje szét a leigázott hazának bilincseit. Küldd a győzelem angyalát a csatamezőre, hogy a pokol sötét kapujáig üzze a zsarnokot. Fegyverre magyarok stb.« [1])

---

[1]) Ezen két lázító iratról *Barkó* tábornok augusztus 7-iki jelentésében tesz említést. Augusztus 19-iki jelentéséhez pedig mellékeli azok *német* fordítását.

X.

Nem érdektelen a mozgalom vezérlő egyéniségeire is visszavezetni figyelmünket; észlelni személyes magaviseletöket ezen válságos napokban.

Mindnyájan hívek maradnak jellemökhöz.

Martinovics frivol természete fölött a komoly helyzet sem diadalmaskodott. Pesten — hová most többször lejött — Laczkovics társaságában szokott időzni, és a titkos tanácskozások után rendelkezésökre álló szabad idejöket, úgy látszik, igen vígan töltötték. *Barkó* tábornok budai főparancsnoknak, Martinovics elfogatása után, Bécsbe felküldött jelentéseiben, egész chronique scandaleuse foglaltatik, mely azonban bizonyára, mint ilyenkor történni szokott, valót valótlannal fűz össze.

Jellemző az, mit egyebek között elbeszél, hogy Martinovics egy fiatal hölgygyel megismerkedve, neki azt az ajánlatot tette, hogy a Schweiczban házasságra lép vele, s ott fognak tartózkodni, míg *Magyarország köztársasággá alakúl, a mi* — úgymond — *két év alatt mindenesetre be fog következni.*

Ha talán Barkó tábornok jelentéseiben inkább a hivatalos buzgalom, mint az erkölcsi felháborodás nyilatkozatait látnók; tárgyilagosság és hitelesség tekintetében a legkisebb gyanu sem férhet *Kisfaludy Sándor* elbeszéléséhez, a melyből megtudjuk, hogy Martinovics ez időtájt Bécsben, a Wollzeile'-n birt lakásán lakomákat és zenészeti estélyeket rendezett.

»A sors — írja ő maga, harmadik személyben szólva — ez időben nagy veszedelemtől mentette meg Kisfaludyt. Martinovics apát . . . Bécsben akkor nagy házat tartott és kényelmes vendégségeket, mulatságokat adott, melyekbe a tehetős vagy elmés ifjakat édesgetni szemlátomást erőlködött. Sokáig incselkedett Kisfaludy után, hogy őtet is társaságába vonhassa, és veszélyes titkaiba avassa. . . . Ez azonban a feslett életű papot gyűlölvén, mindig vonogatta magát. Végre sokszori kérésének engedvén, egy estvéli mulatságra, melynek foglalatja muzsika volt,

csakugyan oda igérkezett. De Martinovics azon estvét előző déli órában befogattatott.«[1])

Ezalatt a féktelen szenvedélyei által vezetett *Laczkovics*, ki csak bosszúvágyát akarná kitölteni, és a lelkét elfoglaló tett-erőnek keres tért: miként előbb, most is, a legellentétesebb szélsőségek között hányattatik. Majd a nemzetet szidalmazza, majd pedig a király ellen dühöng. Egyszer a francziák diadalai fölött ujong; másszor ég a vágytól, hogy ellenök harczolva kitűntethesse vitézségét.

Ugyanis az 1794-ik év elején újabb kísérletet tett, hogy az udvar bocsánatát és kegyeit megnyerje. Tizennégy ívre terjedő igazoló íratot küldött a királynak, az elbocsátott magyar tisztek ügyében. Ugyanakkor gróf Colloredo miniszternek tervet mutatott be az iránt, mikép lehetne Magyarországban, a francziák ellen, jelentékeny önkénytes hadtestet szervezni; mihez közreműködését ajánlotta föl. A magyar cancellária és a hadi tanács márczius havában tárgyalták ajánlatát, de elvetették.

Ennek daczára, nehány hónappal utóbb, egy újabb tervvel fordúlt az udvarhoz. Több barátjával közölte azt, szoros titoktartásra kötelezve őket. »Mert — úgy mond — ha a Cancellária megtudgya, azonnal megrontja; és ha véghez megy, az öcsém és mink boldogúlunk, a Cancellaria, papok és többi ellenségeink pedig megszégyenednek, és örökös gyalázatba temettetnek.« [2])

Azonban nem igen bízott a sikerben. Már előre fenyegetődzött, hogy »ha ez nem succedál, azután fog minden vármegyére írni, mindnyájok nevében menydörgő írást beadni.« És ugyanezen levele tele volt örvendetes újságokkal, hogy a franczia győzedelmeskedik. [3])

Hogy Laczkovics ekképen minden fűszálhoz kapaszkodott, egy időben az udvart elárasztotta projectumaival, és Martinovics összeesküvésében tevékeny részt vett: magyarázatát, némileg

[1]) Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái. Pest, 1871. IV. 20. l.

[2]) Laczkovicsnak, 1794. február 2., 28. és julius 17-én Szily Ádám torontál-megyei főpénztárnokhoz intézett levelei az országos levéltárban.

[3]) Laczkovicsnak Szilyhez intézett ezen utolsó, julius végén írt levelét, csak Szily Ádám kivonatából ismerjük.

mentségét is találja, desperatus anyagi viszonyaiban. Mint huszár kapitány jó szívének és szeszélyeinek sugalmazását követve, elpazarolta egész vagyonát. Fizetésére, majd nyugdíjára volt utalva, és miután ezt elvesztette, teljesen tönkre jutott. Most, jó idő óta Budán egy nyugalmazott kapitánynál, *Soyer* bárónál lakott, a kinek neje — a közhit szerint — viszonyban élt vele, és kitartotta őt[1]).

Ellenben *Hajnóczy* ezen válságos napokban is méltó maradt múltjához és eszményeihez, melyeknek szolgálni vélt.

Azon nyugalommal, melyet csak a szilárd meggyőződés és az önzetlen törekvés biztosít a cselekvés embereinek, folytatta rendes életét.

Hivatalos teendőit az utolsó óráig lelkiismeretes buzgalommal végezte. A kamarai levéltár 1794-ik évi ügyiratai tanúságot tesznek erről. Meglepetve látjuk itt Hajnóczy fogalmazatainak nagy tömegét, melyeket osztályfőnökei rendszerint változatlanúl hagytak helybe. De mikor a nagytevékenységű kamara-elnök, Szécsen, kezeibe jutottak, rendszerint jelentékeny irályi változtatásokkal kerültek vissza az osztályba. Néha egész pontokat fogalmazott újra; máskor megelégedett azzal, hogy az »altefata« »Sacratissima« és »benigne« szócskákat, melyeknek alkalmazásában Hajnóczy nem volt oly bőkezű, mint az akkori stylus curialis követelé, iktatta be.

Az építkezési osztályban volt alkalmazva. A kincstári épületek átalakításának és megujításának, az országos költségen eszközölt építkezéseknek ügyeit vitte. Foglalkozása tehát oly természetű volt, a mely megnyugtathatá az iránt, hogy nem fogja összeütközésbe hozni politikai meggyőződéseivel. És mégis, a sors sajátszerű játéka, hogy épen az elfogatását megelőző napokban, oly intézkedésekben kellett, átiratok és rendeletek fogalmazása által, közreműködnie, melyek bizonyára élénk fájdalommal töltötték el lelkét. Ez idő tájt nagy számú franczia foglyok szállíttattak Magyarországba, a kiknek elhelye-

[1]) *Barkó* tábornoknak augusztus 7. és 27., Van Hannekart vezérőrnagynak augusztus 30. és szeptember 3-iki jelentései, végre a Soyer-házaspárnak augusztus 30-iki vallomásai — a bécsi hadügyministerium levéltárában.

zése a kincstár tulajdonát képező laktanyák átalakítását tette szükségessé. Az utolsó kamarai ülésen, melyen Hajnóczy jelen volt, augusztus 6-án, ezen ügyekre vonatkozó három fogalmazatát terjesztette elő [1]).

Magánéletében is úgy intézte ügyeit, mintha a zavartalan béke éveinek hosszú sora biztosítva volna számára. Sűrű levelezést folytatott az ország minden részeiben szétszórt barátaival. Az 1794-ik év elejétől elfogatásáig (augusztus 16-án) *posta* útján 116 levelet küldött, és 61-et kapott [2]) *Kazinczy Ferenczczel* váltotta a legtöbb levelet, a mi annak bizonysága, hogy baráti viszonyukat az idő mind szorosabbra fűzte. *Martinovics, Szentmarjay, Sigray gróf, Abaffy, Szulyovszky, Fodor* és *Wrhovszky* mellett, kik vele együtt csakhamar a vádlottak padjára kerűlnek,[3]) a szabadelvű arisztokratia és középnemesség legkiválóbb tagjait találjuk levelezőinek névsorában: *Illésházy* grófot, *Marjássyt, Péchyt, Splényit, Tihanyit, Vayt* és első helyen gróf *Széchenyi Ferenczet*, a ki állandón megőrizte iránta jóakaratát.

Midőn tehát Hajnóczy 1794. kora tavaszán nehány hétre szabadságot vett, — a mely alkalommal Bécsben egy hetet töltött — *Czenkre* is kirándult, hol tiz napig volt a grófnak vendége, kitől, mikor május 8-án búcsút vett, 225 forintot kapott ajándékba, bútorok vásárlására.

Ugyanis Hajnóczy, ki (1792. julius 1-étől) folytonosan Kovacsics házánál lakott, csak most látta elérkezettnek az időt, hogy másodszor házasságra lépjen. Útjának bizonyára egyik czélja az volt, hogy Sopronyban megkérje a leánynak kezét, kit nőül szemelt ki magának. Az eljegyzés megtörtént. Boldogan tért vissza a fővárosba. — Augusztus 1-én elhagyta tudós barátjának házát. Már korábban fogadott a budai vizivárosban la-

---

[1]) Az augusztus 13-iki ülésen előterjesztett iratok között már nem találkozunk nevével.

[2]) A posta útján expediált és érkezett levelekért fizetett postabért pontosan bejegyezte kiadásainak könyvébe, mely lefoglalt irományaival, a kir. itélő tábla levéltárából, a M. N. Múzeum könyvtárába jutott.

[3]) Többeknek, kikkel sürü levelezésben állott, Pap, Hopf, Keller és egy »*Abbé Kerrin*«, kilétéről nincs tudomásunk.

kást, melyet, úgy látszik, díszszel kivánt berendezni. Augusztus 7-én érkezett Bécsből egy pamlag 12 székkel. A jó gazda augusztus 16-án virágot vásárolt, hogy a molyok ellen megóvja az elegans butorokat. És ez volt utolsó vásárlása. A rákövetkező éjjel fegyveres katonák kiragadják az alig elfoglalt kényelmes otthonból, hova talán már nehány hét múlva bevezette volna a szeretett nőt. [1])

FRAKNÓI VINCZE.

---

[1]) E részleteket említett kiadási könyvéből veszszük. Hogy Hajnóczy nősülni készült, és egy sopronyi leány volt jegyese, Kazinczy Ferencz fogságának naplójából tudjuk, a hol elbeszéli, hogy Hajnóczy kivégeztetése előtt azt az üzenetet küldé neki, »ha kiszabadul, menjén Sopronyba és vegye el az ő mátkáját.« Kazinczy megyjegyzi, hogy ezen fölszólításra büszke volt. »Kevélykedem vele« (Vahot Imre Országgyűlési Emlékkönyvében. (1848.) 82. l.)

TÖRTÉNETI IRODALOM.

I.

A philosophia történetének eszméje, tekintettel a történetre általában. Írta dr. Alexander Bernát.

A történetírás Magyarországban még sohasem folyt oly buzgón, mint a mostani években. Az anyag nagy halmazban gyűlt már össze fáradhatatlan kutatóink által, kiknek száma egyre szaporodik és az anyagnak egynémely jeles feldolgozású munkája is mintegy irányt, eszméket adott, melyek nemzeti történetünk eredményei és eredménytelenségei magyarázatában világosságot terjesztenek. Ilyen pl. Salamon Ferencz műve a török hódításról. Általában azonban mindnyájan tudjuk és érezzük, hogy a magyar történetírás nincs megalkotva, hogy történetírásunk nem egy vastag kötete csak gyűjteménye a szerteszórt anyagnak, adatoknak. Olyanok mint a festő próbavázlatai, melyek mindegyikéből felhasznál tulajdonképi czéljához, de magát a képet egyik próbavázlat sem képezi. Vegyük csak a történetírás egyik fontos elemét, mely nélkül semmi esemény meg nem érthető: a jellemrajzot, — azonnal láthatjuk, hogy a magyar historia ez oldala nemhogy kifejlődött volna, de mintha sokszor szándékosan kerültetett volna, oly gyéren látjuk azt föltünni. Hogy a mondottat példa világítsa meg, utalunk a XVII. évszázad történetére. Már eseményei magukban véve egyformák: a fölkelések hosszú lánczolata. Róla a történetíró nem tehet. De másként áll a kérdés, ha azt veszszük számba, hogy a benne szereplő egyéniségek, az erdélyi fejedelmek és a mozgalom egyéb vezetői mennyire elmosódnak és ez által chablonhoz közelednek. Nem állunk jobban a történeti felfogást illetőleg, melynek inkább még csak jövője van, semmint múltja. Annál feltűnőbb, hogy e mozgalmas történeti kutatás közepette is oly keveset foglalkoznak a történelem felépítésének eszközeivel, pedig nélkűle folyton az anyagszaporítás körűl fog folyni a munka, azaz alig fog befejezése felé közeledni.

E nézpont, melyet most, midőn a történeti módszerek fölött annyit gondolkoznak künn is, sehogy sem téveszthetünk szem elől, indít arra, hogy örömmel üdvözöljünk oly munkát,

mely ezen irányban eszméket iparkodik fejtegetni. A föntemlített munka ez, mely ugyan a philosophia történetével foglalkozik, de első részében az általános történetről értekezik.

A szerző azon gyakran hallható panaszokból indul ki, hogy a historicusok ritkán elmélkednek tudományuk eljárásáról, hogy nem törekednek a részekből egészet alkotni, sőt Buckle szerint nem is keresnek a történet processusában törvényt, tanúlságot. Sőt Salamon a kitűnőbb történetírókra megjegyzi, hogy a művészi hatás kedveért annyira elszedik az állványokat, melyeken műveket díszesen felépítették, hogy látható nyomuk se marad. Amde jelenben, a mint nem tekinthetjük történetirásnak a puszta adatgyűjtést, úgy nem helyezzük többé a történetírót oly közel a művészhez, mint tette pl. Humboldt Vilmos vagy Gervinus. A természettudományok fölfogása sokkal inkább hódított, és joggal hódított, hogysem valamely tudomány egészen kivonhatná magát alóla.

A történetet kiegészítő anyag annyira fölszaporodott, hogy itt is már munkafelosztás érvényesült. De épen abban van a baj, hogy az egyes munkások a részletek kidolgozásánál nem tekintik az egészet, az egésznek czélját. A munkafelosztás igazi sikere attól függ, hogy a munkának vezérlő eszméi meglegyenek állapítva. Csak ha tudva van, mit kell keresni s hogyan kell eljárni keresés közben, csak akkor oszolhatik föl jól a munka. Sokat kell keresni, tehát keressenek sokan, járjon mindenki a maga útján, de úgy hogy útja a főczélhoz vezessen. A természettudományok terén bámulatos sikere van a munkafelosztásnak. Igaz, hogy a tárgy természete könnyebbé is tette, de legtöbbet használt az, hogy megállapított programm vezette az egyeseket. A szellemi tudományok velök szemben majdnem panganak s ennek oka bizonyára abban rejlett, hogy kevesebb gondot fordítottak a kalaúzoló eszmék fölkeresésére.

A történet tárgyát kutatván a szerző, azon eredményre jut, hogy az az egyes népek multjában munkájuk változó alakjai; *azon események, melyek következtében ez a munka létre jött s végre a népek közös munkájának változó alakúlásai.*

A népek e munkájával szemben mi a történetírás feladata? A mult *megértése.* Megkeresi a benső kapcsolatot az ok és okozat között. A históriának nem a tények gyűjteménye, hanem megértésük a tárgya. És pedig mi czélból? A *jelen* megértésére.

A történet megértésére szerző négy fogalmat állit fel: a tényt, az okbeli kapcsolatot, a törvényt és az eszméket. A történet tárgya tehát ujat teremtő népek munkálkodása, ennek a munkálkodásnak változatos eredményei. Feladata, hogy ezt a munkálkodást s eredményeit megértesse velünk. Megérteti pedig úgy,

ha a tények alapján állva, ezt a munkát okaiból magyarázza, törvényeiből megérti s eszméivel értelmezi. Tények, okok, törvények és eszmék, ezeken fordúl meg a történet tudománya. A történet tulajdonképi tárgya így az eszmék megvalósulásának munkája, a múlt alakulásaiban, a történeti erők törvényes okszerű működése segítségével. Titokteljes módon parancsolnak az eszmék s a földön elkezdődik emberek és népek dulakodása. Mindennek, a mit tesznek, megvan a maga oka, minden okbeli kapcsolatnak megvan a maga törvénye, melynél fogva csak azt tehetik, a mit tesznek. S a törvények és okok, vak munkájának mi az eredménye? a maguk fönségében az eszmék. Az eszme a történet kezdete és vége.

Ezután szerző, alapvető fogalmait magyarázza.

Történeti ténynek tartja a népek életének minden oly megfigyelhető *változását, a mely hozzájárult a történeti munka alakulásához.* De a történetíró nem a tényeket látja, csak a tények *nyomait.* A tények nyomaiból magukat a tényeket *reconstruálni,* alapvető munkája a történettudománynak.

Ok mindaz, a *minek hozzájárulása nélkül valamely történeti tény nem állott volna be, de a melynek megvoltával okvetlen be kellett állnia.* A történetíró mindent összefüggésben lát, illetőleg csak arra tekint, a minek összefüggését másokkal kipuhatolhatja. A kicsinyt is nagy szempontokból nézi, mert a kis dolgokból származnak a nagyok. Megbecsüli annyiban, a mennyiben hozzájárul a nagy dolgok alakúlásához.

Törvény, meghatározott oksági kapcsolatnak általános elvont kifejezése. Sokat hangoztatják a vádat, ha törvények korlátai közé szorítjuk a történet folyását, elvész a szabad akarat, elvész a történeti életnek individualis játéka s mechanismus színére sülyed. Ámde a törvény nem mondja, hogy a mi most van, újra vissza fog térni, csak azt: hogy ha ezek az okok újra megjelennek, ugyanezzel a hatással fognak párosulni. Vajjon megjelennek-e újra, a törvény nem tudja.

Történeti eszme az, a *mit a nép közösen akar, tudatosan és nem tudva róla.* A természet oly mechanismus, melyet daczára a termeszettudomány előhaladottságának nem értünk. A történet is mechanismus, de egyes szálain az emberi lélek fénye csillámlik. A történetnek van lelke, mert emberek szerepelnek benne s lelkét megérthetjük, mert a lelkek megérthetik egymást. A történet lelke pedig eszmékben nyilatkozik.

Ezután áttér a szerző a *történeti ítéletre,* az objectivitásra, mely szószerint annyit tenne, hogy a történetíró csak a tárgyra legyen tekintettel, egyéni nézetei, érzelmei hallgassanak. Hallgassanak arról, hogy a mi történt, helyesen, az erkölcs parancsaival meg-

egyezőleg történt-e? Avagy helyesen cselekednék-e a természettudós, mondják ezen objectivitás szószolói, ha a villámot gyűlölné, mert károkat okoz? Az ember történeti szereplése pedig ép oly természeti tűnemény, mint a többi; gyűlöletnek és csodálatnak, helyeslésnek és rosszalásnak ép oly kevéssé van helye vele szemben, mint nincsen helye a villám magyarázásánál. E nézetet képviselik Buckle és Comte. Szerző azon eredményre jut, hogy a történeti tényekben mértékre van szükségünk. E mérték értelmi tekintetben az igazság, érzelem dolgában pedig az igazságosság, a legtisztább erkölcs. Az merő látszat, hogy a kinek az esze vagy az érzelmei hallgatnak s a ki a tényekhez tapad, hogy az objectiv. Végűl a történet forrásaira tér át a szerző s azon eredményre jut, hogy a történet alapja a *történeti kútforrások és a tudományok positiv eredményei*. A történet ma már nem lehet el a többi tudományok nélkűl. E tekintetben minél világosabbá válik a jelen, annál érthetőbbé lesz a múlt. A történettudománynak ilyeténkép oly magas, oly nagy a czélja, hogy a történetírás *személy kérdésévé* válik. Kiváló elmeerő, a legkülönbözőbb tehetségek combinatiója kellenek hozzá. De a történettudomány művészet is. A múlt *hü képét* nyújtsa: ez feladata; hogy a kép *hü* legyen, a tudományos vizsgálat dolga; hogy a kép *kép* legyen, csak a művészet eszközölheti. A történetet nemcsak értenünk, de *látnunk* is kell.

Mint látjuk, Alexander mintegy eszményképét állítja fel a történetírónak. Igényei nagyok, de hogy ez a tárgy természetében fekszik, alaposan bizonyítja. Ha a történetírás különféle elágazó jelenségeit egybehasonlítjuk, két ellentétes iskolát látunk: Buckle-ét, mely oly végzetes erőt tulajdonít az események törvényszerű voltának, hogy hatása alatt az egyén megsemmisűl; és Carlyle-ét, mely a történetet csak egyes hősök, lángelmék által hajtatja végre. Szerzőnk helyesen megtudta tartani e két szélsőség között a középutat, mert jó érzéke beláttatá véle, hogy az említett két irány nem is annyira ellentéte, mint kiegészítője egymásnak. Az emberiség nagy hősei sem egyebek, mint a történeti munka végrehajtói, a történeti törvény megvalósítói.

A szerző fejtegetésének veleje, mint látjuk az, hogy a történeti kutatásban a természettudományi módszert kell követni, vagyis a törvényt, mert az események mindig csak a törvénynek illustratiói. Hogy e módszer kevéssé látható történetírásunkban, nem is szükséges bizonyítni. Történetírásunk gazdag az adatokban, de jóval szegényebb eszmékben. Macaulay azzal kezdi Anglia történetét, hogy elő fogja adni, *miként* jutott az angol nemzet a gazdagság és hatalom oly magas fokára. E miként nek kell lebegnie a magyar történetíró szeme előtt is. Csakhogy míg

a nagy britt történetírónál e miként nagy része a sikert magyarázza, a magyar historicus feladata sokkal nehezebb. Mert épen arra nézve kell eszméket fejtegetnie egy felől, hogy miért érte nemzetünket annyi balszerencse s bukás és más felől, hogy ezek mellett is mi volt az, mi nemzetünket mind ez ideig fenntartotta.

IRMEI FERENCZ.

II.

Geschichte des Benediktiner-Stiftes Admont von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1177. és von der Zeit des Abtes Isenrik bis zum Tode des Abtes Heinrich des II. (1178—1297) és 1297—1466. von der Zeit des Abtes Engelbert bis zum Tode des Abtes Andreas v. Stettheim. Von P. *Jakob Wichner*, Capitular und Archivar dieses Stiftes. 1876. Szerző kiadása 343. 517. és 585. l.

1874. sept. 29-én múlt 800 éve, hogy Gebhárd, helfensteini gróf és salzburgi érsek az admonti kolostort és templomot magasztos hivatásának átadta. Századok viharai közt megfelelt feladatának, a középkori műveltségnek központja, éltetője levén, mint a kolostorok ez időben mindannyian. E kolostor nemcsak Styria történetében játszik előkelő szerepet, hanem a szomszéd országok történeteinek szálai is sokfélekép találkoznak e hatalmas zárdában. Első sorban Ausztria, Csehország s a magyar birodalom történetével áll sokféle viszonyban.

Örömmel üdvözöljük e munkát, mely ép oly szakavatottsággal, mint az új és érdekesbnél érdekesb adatok halmazából az apátok sorrendje szerint tárgyalva, jól összeállított képet nyújt e nevezetes kolostor történetének első századairól. Üdvözöljük azt nemcsak mint az általános politikai történelem, mint a középkori egyházi, társadalmi és művelődési viszonyok egészen új tárházát, hanem, mint oly munkát is, mely magyar-styriai vonatkozásokat foglal magában. Szerző művében felhasználta az admonti levéltár kincseit és számos kézirati — eleddig ismeretlen — adatot, s fölkutatta a tárgyára vonatkozó összes irodalmat; a három kötethez pedig 585 oklevelet csatolt, a középkori jobbágyi, kereskedelmi, pénzügyi magán- és közjogi viszonyoknak valódi kincses bányáját.

Kívül esik e füzetek keretén részletes kivonatot vagy csak bő vismertetést is adni e műről, ezúttal csak azon viszonyoknak akarjuk képét nyújtani, mely e munka magyarországi vonatkozásaiból állítható össze.

Magyarország XI.—XII. századi története azt mutatja, hogy hazánk Kelet-Európában jegeczedési központ volt. Az anyaállam körül lassanként egy egész kis köre képződik a hűbéres tartományoknak. Míg Szt.-István csak Vngarie Rex, IV. Béla már Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Cumanieque Rex-nek, fia István pedig Styrie Duxnak nevezi magát. Tagadhatatlan, hogy ez az erős és nagy állam gátolta a német római birodalom világhódító politikáját.

A német császárok határgrófságokkal igyekeztek gátat vetni a magyar hódításnak nyugati iránya ellenében, megalkotván az ausztriai, majd a III. Henrik, Ottokár őrgrófnak, 1055. körül adományozta karantán határgrófságot. Ugyancsak ő, a traungaui, lambachi és welsi grófságokat is bírván *Stire*, Steier, Steir várától, — mely 980-ban építtetett a magyarok ellen — styriai őrgrófnak nevezteté magát[1]). Szerzőnk elmondja rövid vázlatban a régi Noricum történetét, a római colonisatiot, a szlávok költözését, míg aztán Admont alapítási történetére tér át.

A magyar kalandozások a X. században — úgy mond szerző[2]) — nem igen érinték Admont vidékét, valamint a Szt.-István és sali Konrád közti villongások sem[3]).

Nehéz napok virradtak az admonti kolostorra IV. Henrik alatt; vad hordák kirabolták, kincseitől megfosztatott, a kolostor pártfogóinak javai felprédáltattak, minek következtében gróf *Engelbert* regensburgi kanonok, Magyarországba menekűlt az üldöztetés elől[4]).

Magyar szempontból igen nevezetes esemény történt 1145. —1150. között Admontban. Vak Béla, Zsófia nevű leányát III. Konrád német királynak Henrik fiával jegyezte el. Nagy pompával állítá ki a hozományt, s a menyegző közeledtével útnak ereszté. Alig érkezett azonban a követség Styria határához, Konrád azt izente, »hogy míg a fogadtatásra az előkészületek megtörténnek, vezessék az arát az admonti kolostorba.« Ez megtörtént. Időközben a vőlegény meghalt s Béla király is elhalálozván, útódja II. Gejza visszakövetelte húgát.[5]) Követ követet ért, mind

---

[1]) Geschichte des Benediktiner Stiftes. Admont bis 1177. 27. 28. l.

[2]) 15. l.

[3]) 21. l.

[4]) 43. l.

[5]) Az időpontot nagyon bajos meghatározni, vajjon mikor érkezhetett Zsófia Admontba. II. Béla ugyanis kevéssel halála előtt adta a hozományt leányának, Henrik pedig, a vőlegény 1150-ben hűnyt el, 10 évig várt volna jegyesére a magyar ara? Azt gyanítjuk, hogy talán valami közbejött esemény következtében fogadta meg a zárdai életet.

hasztalan. A királyi szűz csak nem akarta a fátyolt koronával cserélni föl. Gejza máris ármányt sejtett, s hadi erővel készülődött. Elvégre egyik rokonát küldte el, nagy hadi kísérettel. Gottfried apát, kinek esze ágában sem volt, hogy a kir. szűzet hivatásától elvonja, kieszközölte, hogy Zsófia kir. herczegnő maga hívassék elő s nyilatkozzék szabadon, akarata szerint. Zsófia eleinte vonakodott. Utóvégre mégis engedett, s ünnepélyesen kinyilatkoztatá, hogy a zárda falai közt marad s bucsút vévén tőlük, örökre a csendes magányba vonúlt. Úgylátszik, hogy Frigyes regensburgi kanonok anyja *Lincarde* bírta ez elhatározásra a herczegnőt. Zsófia, nem tudni, mely évnek aug. 16-án halt meg Admontban, s bátyja mellé temettetett. [1])

Némileg magyar vonatkozással bír a *Lazleins-Laslawis* dorf [2]) nevű helynév is. A két előbbi nyilván a László (az ó-németben *Lasla*) magyar alakból származhatik s nyiltan ama föltevésre adhat alkalmat, hogy a Dunántúl már ekkor erős tömegben lakhatott a magyarság és Styriáig is elért egyik-másik ága.

Mint tisztség gyakran előfordúl a *tovernich* elnevezés is, és pedig mint számtartó, udvari hivatalnok. [3]) Némi adalék ez is a mi *tárnoki*-tisztségünk eredetére.

Szorosabb összeköttetés hazánk és Styria között. IV. Béla idejében létesült. Az utolsó Babenberg, halálával lakolt esküszegéséért; Styria Magyarországé lőn, kormányzójává pedig István, a király fia, kit a styriai oklevelek dux *Zagrabiensis*-nek s capitaneus Styrie-nek neveznek. A magyar uralkodást túlsötét színekkel ecseteli a styriai érzelmű lelkes szerző, mondván, hogy a magyarok megsértették a styriaiak kiváltságait s ezért szítottak ezek Ottokárhoz. [4]) Holott Ottokár bujtatta fel a stajer rendeket, [5]) maga Wicher is azt mondja, hogy Ulrikot, az István által érseki székbe helyezett salzburgi érseket valószínűleg cseh barátok vesztették el. [6]) Egyéb tekintetben szerző az ismert adatokból állítja össze Ottokárnak V. Istvánnal, majd Rudolffal viselt harczait.

---

[1]) 95—96. ll. Wicher helytelenül állítja, hogy Álmos nem lehetett az, mint azt *Fuchs és Weimaier* mondják; mert — úgy szól — Álmos nagyatyja volt. Igen, csakhogy volt neki egy Álmos nevű öcscse is, ki fiatal korában halt meg. (Ld. Horváth, 397.) Gejza. László és István közül pedig egyik sem temettetett el Admontban.

[2]) 83. 103. 104. l.

[3]) 149. 177. 184. l.

[4]) 107. l.

[5]) Horváth M. II. 59—60.

[6]) 108. l.

Annyit említ, hogy Admont 12 márka ezüstöt egyéb értékes dolgokkal kényteleníttetett fizetni az V. István ellen viselt háború költségeinek fedezésére.[1])

IV. László magyar király halálával Rudolf császár Magyarországot, mint birodalmi hűbért, fiára, Albert herczegre ruházta [2]). Henrik admonti apát 100 emberrel segítette a herczeget[3]).

A harmadik kötet az apátságnak inkább belszervezeti történetére fontos korszakát tárgyalja. A XIII. s XIV. században öltenek határozottabb alakot a birtok-adózás, azok gazdasági kezelése, az úrbéri viszonyok, ekkor szabályoztatnak a fejedelmekkel való függőségi körülmények. Magyar vonatkozást mindössze is csak keveset találtunk.

Legérdekesebb még, hogy a XIII. századbeli magyar uralom alatt kún telepesek is követték István herczeget, s ott állandó birtokot szereztek. 1300-ban »*Lube*« nevezetű regedei kúntól (der Valbe)[4]) s feleségétől »perhta«-tól Engelbert apát, annak luttenbergi szőllejét 20 márka filléren megveszi. Az erről szóló érdekes eladó-levelet Wicher egész terjedelmében közli. [5])

A XV. században érdekes az a jelenség, hogy a magyar pénz stájer földön is közkeletnek örvend. Így 1458-ban 1 ℔-ot 20 frtba számítanak magyar értékben. [6])

A kötethez van mellékelve az admonti kolostornak XIII. századbeli urbariuma, mely a jobbágyi viszonyok összehasonlításánál jó szolgálatokat tehet.

Szemlénket befejezzük. Nem éppen rendkívül sok az, ami hazánkra vonatkozik, mindamellett még elég kincs rejlik a mellékelt oklevelekben, melyek jogtörténelmi szempontból több érdekes adatot foglalnak magokban a hazai institutiók megismerésére. Kívánatos, hogy a hazánk és Styria közt fenforgott viszonyok tűzetes méltatóra találjanak.

—LL—

---

[1]) 121. l.

[2]) 158. l.

[3]) U. o.

[4]) »Valben, a kunok . . . . . vad nép Magyarországban, ob faciem gilvam, vel flavam sic nominati« III. 8. l. a jegyzetben.

[5]) III. 216.

[6]) III. 199.

III.

IX. Pius pápasága, I. rész. Írta Füssy Tamás. Kiadta a Szent-István-Társulat. 1878. 8-rét IV. és 639. lap. Ára 2 ft.

A Szent-István-Társulat, melynek közel ötezer tagja lévén, mint könyvkiadó-társulat, kiadványait oly nagy számmal terjeszti, minővel kevés magyar munkát sikerül a közönség közé juttatni; munkáinak *minősége* által is hazai irodalmi társulataink közt tekintélyes állásra emelkedett. Hogy csupán a *történelmi* szakra szorítkozzunk, *Cantu* Caesarnak jeles és terjedelmes »Világtörténelmének« magyar kiadásával gazdagította irodalmunkat; *Ipolyi* Arnold »Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái«-val örökbecsű irodalomtörténeti művet nyújtott. *Fraknói* Vilmos háromkötetű: »A magyar nemzet története,« *Pór* Antal »Szent István király« és »Hunyadi János«, *Füssy* Tamás »VII. Pius pápasága« műveinek, melyek a szigorú történeti critikát is kielégítik, s melyeket megjelenésökkor hazai szaklapjaink nagy elismerésre méltattak, szintén bizonyára érdeme van abban, hogy e derék Társulat kivált a magyar katholicus közönség körében folyvást hódít.

Mint a hivatalos jelentésekből tudjuk, közelebb a Társulat kiadásában megjelenik *Fraknói* fáradhatlan történet búvárunktól: »Vitéz János élete«; *Pórtól* »Aeneas Silvius«, melynek egy szép részletét szerző akademiánkban fölolvasta.

Legújabban ugyanazon kiadásban »VII. Pius pápasága« irójától megjelent a fönczímzett mű.

Menzel nem tartotta történetirói renommeéján alúlinak a legújabb kor történetét megirni, és nálunk *Horváth* Mihály szintén a legújabb huszonév történetével ajándékozta meg irodalmunkat.

Teljesen indokoltnak találjuk tehát, mit *Füssy*, IX. Pius pápaságának írója munkájának időszerűségéről mond. E pápaság történetében az utókornak nem sok pótolni valója lesz; de bármennyi is a történetiró, ki a legújabb kor eseményeit dolgozza föl, megfelel föladatának, ha a nyilvánosságtól el nem zárt anyagot gondosan összegyűjti, és kellő kritikával használja. Különösen az egyháztörténeti író kevesebb csalódásnak van kitéve; mert az ő terén ritkábbak az oly diplomatiai actiók, melyek a nagy közönség elől hosszabb időn át el maradnak zárva, s melyeket gyakran csak századok múlva derítenek föl a levéltári okmányok. Igy például *Artaudnak* VII. Piusról és XII. Leóról mindjárt e pápák halála után melegében irt művei ma is igen használható munkák.

»IX. Pius pápaságának« szerzője az I. kötet után ítélve nagy tanúlmánynyal fogott munkájához. Tanulmányozta az orthodox, conservativ, szabadelvű és forradalmi műveket egyaránt. Legapróbb részleteiben ismerni látszik a harczokat, melyeket a különféle olasz pártok majd egymás ellen, majd szövetkezve a pápa világi hatalma ellen vívtak. Még a szorosan vett egyházi eseményeknél is szerző figyelemmel látszott kísérni az ellenvéleményeket is.

Szerző természetesen határozottan katholicus álláspontot foglal el, tőle mint kath. paptól, mást nem is vártunk. De megvan az az érdeme, hogy apologeticus hangba sehol nem esik; mint történetiró higgadtan ír, s ahol akár Piemont, akár a mazzinisták ellen véleményt mond, azt többnyire szabadelvű, nagy tekintélyű irók véleményével is támogatja.

Aki ösmerni óhajtja az útakat és módokat, melyek által a mai egységes Olaszország létesült, a pápa világi uralma pedig megszünt, e munka által ki fog elégíttetni. Azon túl vagyunk, hogy mindent jóváhagyjunk, amire az egykori Piemont terveinek végrehajtására vállalkozott. Az eszközökben Piemont bizony nem igen volt válogatós. Ha Mazzinira és Garibaldira szüksége volt, szövetkezett velök, ha nem — eltaszította magától és üldözte. Az interventiót kérte és sürgette maga javára, — kárhoztatta, ha a pápa érdekében történt.

Érdekesen és tanúlságosan csoportosítja szerző mindazon kevessé ismeretes kísérleteket, melyek egy olasz *confoederatio* létesítésére történtek. Szerző bebizonyítja, hogy az csakis Piemont nagyravágyása miatt nem jöhetett létre. IX. Pius is azt óhajtotta, a mit Piemont, hogy Olaszország idegen fejedelmek nélkül egy és szabad legyen. De nem egyezhetett abba, hogy a törvényes fejedelmek forradalmi úton trónjaiktól megfosztassanak.

Úgy szintén élénken kidomborított képét találjuk a római mazzinista forradalomnak addig, míg a pápa a fenyegetések elől Gaetába nem vonul. E menekűléssel van az I. kötet befejezve.

Föladatunkhoz nem tartozik e helyütt IX. Pius pápának e kötetben leírt egyházi actusaival foglalkozni. Csak annyit említünk, hogy szerző azokat is szélesebb látkörből tekinti, úgy hogy e könyv jogosan viselhetné e czímet: »IX. Pius és *kora*.«

Általában, noha »IX. Pius pápasága« speciális katholicus mű, irodalmunkra nézve nyereségnek mondható, s elismerésünket nyilvánítjuk a Szent-István-Társulat iránt, hogy évek óta közérdekű és maradandó becsű művekkel igyekszik nemes hivatását mindinkább betölteni.

KÜLÖNFÉLÉK.

ADATOK A BERCSÉNYI-CSALÁD NEMZEDÉK RENDJÉHEZ.

Thaly Kálmánnak a »Századok« 1877-ik évi folyama 680-ik lapján közzétett felhívása következtében közlök itt egy-két adatot, melyekből kitetszik, hogy I. Bercsényi Imre 1577. előtt bozzási birtokos volt, s nem 1601-ben, hanem jóval előbb halt meg. Ezen adatok nyomán előbb utóbb kideríthető lesz: vajon Bethlen vagy Lázár leány volt-e a Bercsényi Imre neje, s ezen adatokból meggyőződést szerezhetünk, hogy II. Bercsényi Lászlóné nem »*Balásffy*«, hanem *Baládffy* Borbára; ivadéka a Kis-Kendi Baládffy-családnak, [1]) melynek egyes tagjai a csapói, ádámosi és ózdi előneveket is használták, mely családnak a Darlaczi családdal közös törzse, az 1317. körül élt Simon bán (lásd Szabó Károly, Székely Oklevéltár I. k. 50. l.), kinek Balád nevű unokája alapítja a Kis-Kendi (a XIV. században: Kenhidi) előnévvel a XVII. század közepéig virágzott Baládffy-családot.

Egyik adat: kivonatok egy XVI. századbeli, birtokomban levő eredeti lajstromból, melynek czímlapja hiányzik, boritékjára pedig egy későbbi kéz (alkalmasint a mult században) a következő czímet irta: »Regestrum Arendarum fiscalium Generale anno 1587. usque ad annum 1589.« A kivonatok a következők:

Comitatus Albensis.

Episc. *Archidiaconat.*

fl. 30 *Ozd.* fl. 10

Egr. Sigismundo ac Michaelj Baladffy sue partes arendate in prima solutione fl. 3. den 75. secunda totidem.

Egr. Joannj Baladffy sua portio arend. In prima solut. fl. 6. d. 25. sec. totidem.

Ill. Princeps. Egr. *Ladislao Berchenij* sua portio arend. In prima sol. fl. 7. d. 50. ultimam relax. [2])

---

[1]) Írják Balátffynak is.

[2]) Ez itt is, alább is keresztül huzva.

Episc. *Archidiaconatus.*

Egr. Petro Kalnaÿ sua portio Aren. In prima sol. fl. 2. d. 50. sec. totidem.

fl. 36. *Herepe* fl. 12.

Ill. Princeps. Egr. *Ladislao Bercheny* Vnam quartam Arend. in prima sol. fl. 6. ultimam relaxavit.
Egr. Mathię literato Media quarta Arend. In prima sol. fl. 3. sec. todidem.
Ill. Princeps. Eg. Joanni horwatt Magistro Coquine eiusdem Principis Restantes decimas in subsidium Anno presenti contullit fl. 30.

fl. 15. *Sevlye* fl. 5.

Eg. Thomę Erdeo Media Arend. in prima sol. fl. 5. sec. totidem.
Ill. Princeps. Eg. *Ladislao Berchyeny* Media Arend. in prima sol. fl. 5. ultim. relax.

fl. 8. d. 25. *Kiettyffalwa* fl. 2. d. 67.

Ill. Princeps. Eg. Stephano Peokry primam solutionem Mediarum decimarum Relaxavit fl. 2. d. 73. sec. totid.
Ill. Princeps. Eg. *Ladislao Berchenÿ* Medię Arende In prim. sol. fl. 2. d. 73. ult. rel.
fl. 8. d. 25. *Istwanháza* fl. 2. d. 67. ult. rel.
Ill. Princeps. Egr. *Ladislao Berchenÿ* Integram Arend. In prime sol. fl. 5. d. 46. ult. rel.

Comitatur Kewkewlleo.

Episc. *Archidiaconat.*

fl. 32. *Kÿralÿffalwa* fl, 16.

Ill. Princeps. Eg. Stephano Peokry primam solutionem suę partis Relaxavit fl. 3. sec. totidem.
Eg. Joanni Baládffÿ sua portio Arend. in prima sol. fl. 6. sec. totidem.
Eg. *Ladislao Berchenÿ* sua portio Arend. in prima sol. fl. 3. sec. totidem.
Ill. Princeps. Eg. Balthasari Barchijaÿ Medias anno presenti fl. 24. Relaxavit.
fl. 32. *Dÿczro Zenti Marthon* — 38. cum. *Czÿdeotelke* — fl. 16.
Ill. Princeps. Eg. Stephano Peokry primam solutionem suę port. relaxavit fl. 2. 25. sec. totidem.
Idem Princeps. Eg. Sigismundo Romanÿ suam partem anno presente fl. 4. relaxavit.

Capituli Præpos. *Archidiaconatus*

Idem. Princeps. Eg. Michaeli Hoszwazaÿ, Med. Czÿdeotelke anno pres. fl. 6. rel.

Ser. Rex. Eg. Emerico Radak, durante tutela Joannis Borswaÿ In Zentimarthon fl. 4. rel.

Ill. Princeps. Eg. Stephano Thorda, Restantes partes decimar in Zenthmarthon in subsidium anno pnte fl. 19. rel.

Idem. Princeps. Eg. *Ladislao Berchenÿ* sua portio Arend. In prima sol. fl. 2. d. 25. ultim. relax.

Eÿdem Stephano Thorda, Med. Czydeo telke in Sallarium fl. 6. deputata

Comitatus Dobocensis.

Episcopatus. *Archidiaconat.*

fl. 40. *Boszás Ketelly.* fl. 20.

Ad rationem Illmi domini Principis ad Betlen Accumulat. fl. 26. d. 80.

Episc. *Archidiac.*

Ser. Rex. Domino Arendatori suam partem cum omnibus fl. 3. relaxavit.

Ill. Princeps. Mag. D. Volgango Banffÿ suam partem vita durante fl. 3. d. 76. relaxavit.

Idem. Princeps. Mag. D. Baltasari Banffy suam anno praesente fl. 7. d. 50. relaxavit.

Relicte Georgÿ Betlen sua portio Arend. in prima sol. fl. 3. d. 75. sec. totidem.

Eg. Caspar Vÿselenÿ sua pars Arend. sol. fl. 1. d. 20 totaliter.

Eg. Petro Zilwassy sua portio Arend. sol. d. 70. totaliter.

Eg. Bartholomeo Makray sua portio Arend. In prima sol. fl. 1. d. 50. sec. totidem.

Relicte *Emerici Berchenÿ* sua portio Arend. In prima fl. 1. d. 77. sec. totidem.

D. Baltasari Bornemiza sua portio Arend. In prim. fl. 3. d. 75. sec totidem.

Egy más adatra, egy 1576-beli statutióról szóló jelentésben akadtam, melynek kivonata az erdélyi Muzeum kézirattárában, (*Jor. Com. Kemény Dipl. Trans. Appendix XII. köt. 11. szám alatt*), eredetije a kolozsmonostori convent levéltárában van. Ezen jelentésben, mely Kornis Gáspár mármarosi főispán beigtatásáról szól a Károlyi Lászlótól hűtlensége miatt elkobzott Doboka-vármegyei kékesi és apáthii részjószágba, a jelen volt szomszédok közt említve van *Emericus Berchényi de Bozzás.*

Az itt bozzási előnévvel felhozott Bercsényi Imre neje a fön tebbi kivonatban, mint özvegy jön elő, tehát 1589-ben már özvegy volt. Látjuk, hogy birtokos Bozzáson és tán Ketelyen is. Bozás (ma Borzás)

régen Bethlen-birtok volt. A két helység, Bozzás és Ketely, alá sorolt birtokosok közül Wesselényi Gáspár miként jutott ottan birtokhoz, felderíteni nem tudjuk; mind Bánffy Farkasról mind Makray Bertalanról tudjuk, hogy nejeik Bethlen leányok. Bánffy Boldizsár és Bornemisza Boldizsár nejei azon Pathóchy Gáspár leányai, a ki Pathóchy Miklós és Bethlen Erzsébet fia. Szilvássy Péternek nagyanyja volt Bethlen leány. Vajon Bercsényi Imréné Bethlen leány-é?

Gróf Lázár Ferenczuek Gyalogi János jézsuitához 1721-ben írt levele szerint egy Bercsényi neje Lázár leány volt. Gr. Lázár e levelében felemlítvén az 1549-ben végrendeletet készítő Lázár Jánost (lásd Szabó Károly, székely oklevéltár II. k. 83. l.), ezt írja: »Ezen testans Lázár Jánosnak a leánya Orsolya (ugyanott a 85-ik lapon) volt a Bercsény familiának egyik anyja, kik is (ebben tévedt gr. Lázár Ferencz) akkor is bárók voltak de Székes.« Az itt említett Orsolyát gróf Kemény József »Familia Comitum Lazár de Szárhegy et de Gyalakuta« czímü kézirati munkájában Petki Jánosnénak gyanitja; nehány közforgalomban levő nemzedékrendi táblázaton, mint Petki Jánosnét Lázár Margithot [1]) találjuk, Orsolya akként sehol sem fordúl elő; és gróf Kemény is csak Lázár végrendelete vitte e következtetésre. Gr. Lázár Ferencz soraiból azt látjuk, hogy akkor »székesi« előnevet viselt azon Bercsényi, ki szent-annai Lázár János leányát vette nőül, ennélfogva Orsolya férje I. Bercsényi Imre lehetett. Erre nézve a Lázár-család gyalakuti ágának levéltára nyújthatna felvilágositást, mely levéltár a gr. Lázár Mária, gr. Bethlen Sámuelné, és gróf Lázár Anna, br. Korda Lászlóné, utódaira szállott.

II. Bercsényi László, mint a föntebbi kivonatok mutatják, oly helységekben volt birtokos, melyekben a Baládffyak is birtokosok; Ózd, Kutyfalva, Királyfalva stb. nevü helységekben. Neje a Mike Sándor geneologiai gyüjteményében mint »Baládffy Borbára« van felhozva, kinek anyja Tomori leány. A Baládffyak közül többen fordulnak elő, kik a Tomori családból vettek nőt, és ezekkel zavarban is vannak geneologusaink. Kis-Kendi Baládffy Ferencz, ki csapói előnevet is használt, a Tomori István alvajda Margit nevü leányát birta nőül, de hogy ennek nem leánya Bercsényiné, kitetszik báró Apor Péter tudósitásából (Kazinczi Gábor, Altorjai B.-Apor Péter Munkái« 54-ik lap.) Ugyancsak Apor irja (56-ik lap, hogy Baládffy Kristófnak is egy Tomori Margith a neje, kitől Borbára nevü leánya van; de e Borbára báró Apor Péter szerint Pekri Gáborné. Apor Péter a Tomori István alvajda Pál nevü unokájától származtatja, ha a Bercsényieket, e szavakkal (55-ik lapon) »a Paulo veró descendunt familiae C. Nicolai« Bercsényi, Joannis Lázár de Gyulakuta stb.« Hogy Tomori-leány lehetett Baládffyné, a Borbára

[1]) Petki János a táblázatokan hol »pálosi,« hol »dersi« előnévvel áll, ő az a dersi Petki János, kinek Mihály nevü fiától, eredeti levelek bizonyitása szerint, unokája János a cancellár.

anyja arra reá vezet bennünket, leányára és ennek maradékára vonatkozó 1626-beli oklevél, melyben Bercsényi és neje oly helységbeli birtokokkal vannak felhozva, mely helységekben, u. m. Kövesd Bürkös stb., a Tomoriak nagybirtokosok voltak.

Az érintett 1626-ik oklevél kivonatját közli gr. Kemény József, fenn írt, kézirati munkájában, abban Borbára családneve tévesen *Barátfinak* van írva, és kérdés alá jő: vajjon oda tartozik-é a kivonat, hová azt a gróf igtatta. A Rákóczi és Barcsai fejedelmek alatt mint itélőmester szereplő Lázár György atyját, gyalakuti Lázár Jánost, tartván a gróf annak, ki Bercsényi Borbárát bírta nőül, itt hozta fel a kivonatot, azonban az 1626-ki oklevél sorai azon combinatiora is vezethetnek bennünket, hogy Borbára férje az a Lázár János volt, ki e Györgynek nagyatyja; erre az is szolgáltat okot, hogy a marosszéki 1635-ki lustrában Dersi Borbára jő elő, mint György atyjának neje.[1]) Ha a kivonat kellő helyen áll, ez esetben ifjabb Lázár Jánosnak két felesége volt; az első: Bercsényi Borbára, a második: Dersi Borbára.

Az 1626-ki oklevélből azt is következtetjük, hogy II. Bercsényi Lászlónak rendes tartózkodási helye Kutyfalván, saját birtokában volt; az oklevélben ugyanis így jő elő: *Ladislaus Berchenyi de Kutyfalva.*

Róla és nejéről Baládffy Borbáráról létezhetnek adatok a Pekry család levéltárában, s vélekedésem szerint a báró Radák család ózdi levéltárában is lehetnek Bercsényiekre vonatkozó adatok.

Gr. Lázár Miklós.

ADALÉK IRODALMUNK TÖRTÉNETÉHEZ.

Horváth István halála után a családi irományok közt egy csomagot találtam, boritékján e fölirattal »Biographica.« E csomagból való az alább következő két darab, melyeknek közzétételét — most, midőn Révai életrajzát a m. t. Akadémia, Berzsenyiét pedig az Egyetem Bölcsészeti Kara tűzte ki pályadolgozatul, illetőleg jutalmazta meg nem rég, — időszerűnek tartom.

Az első darab *Révai Miklós folyamodványa* Ürményi József országbíróhoz, mint az egyetem elnökéhez, melyben legkedvesebb tanítványát Horvát Istvánt, (ki ekkor már több év óta volt tanítója az országbíró két fiának) kéri helyetteséül kineveztetni az egyetemen. E folyamodványt Révai két héttel halála (apr. 1.) előtt írta meg sajátkezüleg, s alkalmasint ezek az utolsó sorok, melyek a dicsőnek tollából foly-

[1]) A lustrában Szereda-Szentanna után ez áll: »Lázár János özvegye, Bakó Péter vette nőül.«

tak. Révainak lelkét ez időtájt (köztudomásulag) a verseghyanismus elleni küzdelem töltötte be egészen; e tollharczban Horvát István volt Révainak legfáradhatlanabb, legszenvedélyesebb bajtársa. Hogy mit tartott Révai Horvát István felől, azt folyamodványának tárgya és czélja már magában kétségtelenné teszi; de különösebben a folyamodványnak következő három passusa fejezi ki világosan: »És ha még ötven esztendeig tanithatnék, nem hiszem, hogy többé más Horvátom lehetne;« továbbá »olly szerentsésen felérte a' nyelvnek belső titkát 's teljes alkotmányát: hogy ebben nálánál senkit sem esmérek erősebbet az egész hazában;« végre »tsak Horvát István lehet Tanitásom Védője s Fentartója az Universitásnál.« — Amitől a nagy ember rettegett, hogy (saját szavaival szólva) egy »buta és gonosz indulatú successor elrontaná azt, mit ő nagy fáradsággal épitett«, — az csakugyan bekövetkezett. Révainak közvetlen utóda az egyetemi tanszéken nem Horvát István lett, hanem Czinke Ferencz, ki két évtizeden túl volt egyetemi hallgatóinak gúnytárgya; az irodalom jelesebb képviselői részéről pedig folyvást csak megvetéssel találkozott. (Lásd alább Berzsenyi levelét is.)

A második darab mely szintén most lát először világot, *Berzsenyi Dániel levele* Horvát Istvánhoz, melyben ennek »Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás védelmeztetések a nemzeti nyelv ügyében »czímü dolgozatáért köszönetet mond, s egyszersmind hazafiúi lelkének aggodalmait leplezetlenül tárja föl a »Romlásnak indúlt« nagy költője. Megdöbbentők Berzsenyi levelében e keserü sorok: »Igen méltán aggódól, szeretett Barátom, hogy az illy emberek, az ifjúságnak szivében a' nemzetiségnek legszentebb, legéltetőbb elementumit megmérgesitik; . . . . . Ugyan, kérlek mond meg nékem, ha vallyon az illy emberek történetből vagynak-e az ő helyeiken?« Megdöbbentő Berzsenyinek e gyanusitása, e kifakadása; de nem meglepő arra nézve, ki — miként ő — nemzetünk történetéből megtanulta, hogy közel negyedfél száz éven át az erőszak és áltatás minden eszköze felhasználtatott a magyar nyelv és nemzeti szellem kiirtására, vagy legalábbb ez utóbbinak megtörésére. Ezen eszközök közé a »calumniari audacter« is tartozott; s jól mondja egy szellemes iró, hogy a magyar nemzet a világ legrágalmazottabb nemzete. Mert elvitázhatlan tény, hogy nemcsak külföldiek, de sőt hazánk nem-magyar ajkú irói közől is nem kevesen követték fajunk irányában a »calumniari audacter« maximát. S e vád alól bajos volna Schwartnert egészen fölmenteni mintthogy a kicsinylés, sőt gúny hangja — mi-

dön a magyarság specificus érdekeiről van szó — munkáinak nem egy helyéből ri ki. Ez magyarázza meg Berzsenyi elkeseredését s azon kemény szavakat, melyekkel ő Schwartner írói működését sujtja.

Adom most már Révai folyamodványát s Berzsenyi levelét az az eredeti után betühíven.

I.

Nagyméltóságú Kegyelmes Úr!

Kegyes Uram, és Pártfogóm!

Beteges állapotom miatt magam meg nem jelenhetem személyemben Excellentiádnak tiszteletére. Mással nyújtatom bé kedveskedö tsekély ajándékimat: az én Munkáimat, 's Tanítványimnak Tudós Vetekedéseiket. Ezen alkalmatossággal Excellentiád elejébe terjesztem alázatos kérésemet is.

Ha Munkáimnak mivoltokról, 's érdemekről értekezik Excellentiád: mellettek szóllanak a Tudós Ítéletek, és Ditséretek (Versegi Ferentznek megtsalatkozott illetlen Motskolódásai a Tiszta Magyarságban, pag. 166, et seqq.). Tanítványimnak Vetekedő Írásaik között, leginkább, és méltán ditsekedhetem Excellentiád előtt Horvát Istvánnak Nyomos Darabjával. Költetett nevet választott ő is: Boldogréti Víg László név alatt rejtezik.

Alázatos esedezésem ugyan ennek szerentséje mellett buzog: de úgy még is, hogy az Úrfinak, Excellentiád Kedves Gyermekének hasznával egybeköttessék.

Örömöm volt tsak hallásból is Excellentiádnak Atyai Örömén: mellyet vett a' Nagy Reménységü Jó Úrfinak, Szerelmes Gyermekének, ditsőségesen meglett Próbatételéből. Az Úrfi szépen jelengeti Édes Atyjának vérével reászállott tulajdonságait: a' tisztán megnyílt nagy észt, az elevenséget, jeles dolgokra termett hajlandóságot. Bizonnyal követni fogja ditsőséges nyomdokait. Ezt belsőképen maga is érzi Excellentiád, 's azon örömével kinyilatkoztatta, a' mint hallottam, oda hajló szándékát: hogy az Úrfival inkább itt akarná folytatni a' tanúlást, a' Világ szine előtt, a' hol már fiatal korában meg lehetne a' nagyobb esméret, 's az előbbre segítő esmérkedés.

Ha ebben kedvez Excellentiád Édes Gyermekének, kedvez egyszersmind Horvát Istvánnak is: kit Excellentiád, tudom, hogy kedvell, több esztendőbéli hív szolgálatiért; 's azért szerentséjének is elömentét kegyes hajlandósággal ohajtja, 's akarja.

Az Ifjú, noha egyebekben is mindenütt jeles, de a' Magyar Literaturában kiváltképen elmerült. Első esztendőbéli Tanításomnak Legszerentsésebb Hallgatója! És ha még ötven esztendeig taníthatnék, nem hiszem, hogy többé más Horvátom lehetne. Olly híven hallgatta, 's olly velősen megfogta tanításomnak valóságát, 's olly szerentsésen fel-

érte a' nyelvnek belső titkát, 's teljes alkotmányát: hogy ebben nálánál senkit sem esmérek erősebbet az egész Hazában. Nem tsak az első tanúló esztendőt tartotta meg híven: hanem azután is három esztendeig szorgalmatosan eljárogatott hozzám, 's tsak nem mindennapi kérdésekkel, 's fejtegetésekkel kimondhatatlanúl gyarapodott. Korán megértvén, az ide vezető, hazai, és külföldi segedelmeket, azonközben ezekhez is buzgón hozzájok fogott magános órákban. Több kötetekre osztatnak már csak ezekből tétetett Hasznos Jegyzései. De egyéb apróbb, sőt már nagyobb Munkát is, közre bocsátott közönséges ditsérettel. Minden óhajtása tsak az: hogy, hajlandósága szerént, Magyar Nyelvtanítóvá lehessen, egyenesen pedig az Universitásnál.

De én sem akarok mást valakit. Mert a' kik a' Gymnasiumokban, 's az Akadémiákban vagynak, vagy másutt lézegnek az Országban, 's ide ásítanak, együl egyig mind hitvány emberek. Megrögzöttek a' roszban, 's ha látják is az igazat, el nem fogadják; hanem megáltalkodással a' rosz mellett maradnak, 's az igaz ellen úgy törekesznek, hogy azt egészen eltemessék. Az ilyen, buta, és gonosz indulatú Successor, a' mit én több esztendeig, nagy fáradsággal, erős feneken épitettem, azt azonnal ledöntené, 's elrontaná. Tsak Horvát István lehet Tanításom Védője, 's Fentartója az Universitásnál.

Erre én most úgy akarok útat törni a Jó Ifjúnak: hogy őtet még Húsvét előtt *Supplensemmé* neveztessem az Universitásnak Magistratusa által. Az Orvosok gondosabb gyogyúlásomra hoszszabb időtt rendelnek 's már attól is eltiltanak, hogy otthon se adjak Collegiumokat, noha kevesen vagynak Hallgatóim, 's örömest jőnek hozzám. *Supplenst* kell rendeltetnem, azt végezték, hogy megtarthassanak a' Hazának tsak egynéhány esztendőre is.

Kegyelmes Úr! méltóztassék kedvező végzését mennél előbb meghatározni: hogy én is mennél előbb megtehessem a' szükséges mozdúlásokat, Excellentiádnak Kegyes Megegyezéséből. Ezen Nagyságos Tettével kedvez Excellentiád a' Hazának, a' Magyar Nyelvnek Méltóságát fentartó öszvemunkálkodásával; kedvez Édes gyermekének, hogy őtet a világgal jókor megesmérteti; kedvez Édes Gyermeke, mellett híven fáradozó Kedves Emberének.

Magamat, és szegény ügyömet, ajánlván Hatalmas Pártfogása alá, vagyok örökké állhatatatos mély tisztelettel.

A' Nagyméltóságú, Kegyelmes Úrnak,
Kegyes Uramnak, és Pártfogómnak.

Pesten, 1807. Martiusnak 17 napján,

Alázatos, Engedelmes, Hiv Szolgája,
Révai Miklós s. k.

II.

Horvát Istvánnak Ber'senyi Dániel
szíves baráti idvezletét!

Nagy érdemü barátom! a' legbelsőbb örömmel vettem leveledet 's nagy tudományu munkádat 's nem mondhatok azokra egyebet mint azt hogy, ritka tanultságodat 's éles belátásidat csudálom, forró hazafiságodat imádom 's eránt om mutatott szíves hajlandóságodat a legérzékenyebb indulattal veszem. Te a ravasz Sophistát nem csak meggyőzted, de meg is szégyenitetted. Egyedül azt nem szeretem, hogy ötet egyik kezeddel öklözöd, a' másikkal pedid czirókálod. Erre szükséged nincs. A' ki ir, el kell annak minden tekinteteket s kapcsolatokat vetni s egyedül ugy kell magát nézni mint az emberi nemzetnek tanitóját. Az illy kémélést csak az érdemli, a' ki tudatlanságból hibáz, de a' ki eggy csüggedő nemzeten insultál, kivált ha ennek a' nemzetnek tagja, meg érdemli mint egy rút áruló, az egész emberi nemnek átkát és gyülölségét.

Igen méltán aggódol, szeretett Barátom, hogy az illy emberek, az ifjuságnak szivében a' nemzetiségnek legszentebb, legéltetőbb elementumit megmérgesitik; 's hogy nem csak aggódol, hanem a' méreg gátlására ellenmérget is adsz, vedd hazafiúi forró köszönetemet! Irj kérlek többeket is, vivj az özön ellen 's oltalmazd az illy mételytől, ha az egészet nem is, legalább a' józanabb részt. Örültem midőn Szemerénk Czinke ostobaságát meg mutatta, örülök hogy mast Te Svartner álorczáját le tépted! 'S ámbár tudom azt hogy Szemerénk Czinkét okossá Te pedig Svartnert jó hazafivá nem tettétek, örülök még is! Ugyan, kérlek, mond meg nékem, ha vallyon az illy emberek történetből vagynak-e az ő helyeiken? Hát a' nagy Ürményi mint gondolkodik e' részben?

Hogy Dáma-kalendáriumodba énekeket vagy Regéket küldjek, nehezen merem igérni, noha dicsőségemnek tartanám ha ezen nagy czélu munkában szolgálatodra lehetnék. Öregszem, édes Barátom, és hidegszem 's invita Minerva soha sem szerettem dolgozni. Egyébaránt is én csak téli poeta vagyok. Nyaram gyermekeimé. Az én poesisom csak eggy idegen ég alatt sinlődő aloe, csak igen ritkán ád holmi kis bilingeket; de ápolni fogom hogy néked is még valamit adhasson.

Élj szerencsésen nagy érdemü Barátom! 's tisztelj meg ezután is nagyrabecsült hajlandóságoddal, valamint én is mindenkor nagy szerencsének fogom tartani, ha eránted való szíves szeretetemnek s tiszteletemnek jeleit mutathatom. Mikla, máj. 15-dik. 1815.

Ber'senyi Dániel.

A bevezetőkép elmondottak után, az imént közölt két darab kapcsában, még néhány szóm van Horvát Istvánnak tudományos és hazafiúi működését illetőleg. — Révai folyamodványa czáfolhatlanúl bizonyítja, hogy a Horvát Istvánt tartotta iskolája legerősebb oszlopának, támaszának; Kazinczy *Ferencz* pedig ez idő tájt szintén ily értelemben nyilatkozik, Horvát Istvánnak Révaihoz való viszonyáról a következő szavakkal:

Hívalm sorában nem volt még nagyobb,
És oh mikor lesz annyi! mint te voltál,
Panaszlatlan férfi, Révaim!
— — — — — — — — — —
De a Párka sírba vitt már téged is.
Ki lép türült nyomodba? Nedves arczczal
Egy délczeg ifjú hágdos sírkövedre
Feltenni koszorúját. Láng lebeg
Szép ünnepén, s csókdossa homlokát. —
Horvát, te vagy? Ő'ellek, érdemes,
Legérdemesb, legkedveltebb tanítvány!
Menj! fusd a pályát! *Révaink benned él.*[1])

»No lám! mennyire csalódtak Horvát Istvánban mind maga Révai, mind az éleselméjű Kazinczy« mondják erre azok, kik Horvát István működésének súlypontját magyar őstörténelmi kutatásaira fektetik, ami pedig — nézetem szerint — egészen téves felfogás. Hogy hol keresendő Horvát István működésének súlypontja, azt az ő kedves tanítványa a dicsőemlékű *b. Eötvös József* mondja meg legszabatosabban. Én legalább nem tudok senkit, sem a jelenben, sem a múltban, ki Horvát István működésének eredményeit összefoglalva, oly helyesen ítélt volna felőlök, mint b. Eötvös József, ki Horvát István temetése alkalmából írt a »Pesti Hirlap« 1846. június 21-ki 695-ik számában megjelent, a de ma már igen kevesek által is nert vezérczikkében (agricola levele) a többi közt ezeket mondja róla: a' czél melly után indult, elérhetetlen vala: megengedem, — hisz' ha egyesek nem lennének, kik magoknak látszólag elérhetetlen czélokat tűztek ki, a' nemzetek nem haladnának még a középszerűségig sem, — de valamint nemzetiségünknek a' halványodásig vitt szeretete volt az, mi őt e' czél' választására

[1]) Lásd: Kazinczy F. Eredeti munkái; I. köt. Buda, 1836. 189-ik lap.

birá, úgy egész élete egy hosszú apostolság vala, hogy ez érzeményt másokban terjesze, s' Horvát munkássága e' részben nem volt sikertelen. Néha vizsgálódásai között talán magyarokat talált olly helyen s századokban is, hol soha magyarok nem voltak: ez megleh t; de hogy még többször teremtett *magyar érzeményeket* olly tanítványai' keblében, hol azoknak előbb nyomai sem voltak, 's nála nélkül nem is lettek volna soha: ez bizonyos. Ki őt egyszer hallá, ha tanítói székén férfias szavával, Árpád 's a' két vezér' dicső tetteiről szólt, vagy roppant tudományának fegyverei azoknak állítását, kik a' magyart a' szegény finn néptől származottnak hiszik, leveré, 's fajunkat az erényes scytha 's a' legyőzhetetlen párth nemzetekkel egybeköté, vagy tovább haladva philologiai vizsgálataiban, az etymologia tekervényes ösvényein mindig messzebb 's messzebbre nyomult, míg mindent, mi nagy és dicső volt e világon, fajunkhoz tartozónak, magyarok által elkövetettnek állíta, az kételkedhetett mestere' állításain, de azon óriási honszeretet hatalma, melly a' tudóst elragadta, elragadta tanítványait is, 's elvonatkozva egészen tudományos érdemeitől, ha munkásságának ezen oldalát tekintjük, a haza Horváthnak érdemeit soha nem hálálhatja meg eléggé. Nem volt tanítóink között, kitől, annyian tanulták volna a' hazát szeretni! — Így b. Eötvös József; — s úgy hiszem, ez egyedül helyes felfogása s megítélése Horvát István működésének; s ez oda megyen ki: hogy Horvát István mind szóval, mind tollal oly búzgó apostola volt a magyar nyelvnek s nemzetiségnek, milyent cultur-történetünk az ő korát megelőzőleg vajhmi keveset mutathat fel. S e tekintetben működésének egyik fénypontját, (miként Eötvös is kiemeli) tanári működése képezi. Ezt azonban csak azok érthetik kellőleg, a kik tudják, hogy milyenek voltak egyetemünkön a viszonyok csak negyven év előtt is. Az ifjú nemzedék ez állapotokat ma már el sem bírja képzelni; csak mi korosabbak tudjuk, (hogy kevés kivétellel), mily magyartalan tanárok működtek nálunk az egyetemen; közölök mily sokan nem birták a magyar nyelvet; mennyire lenézték azt; mint vitatták, hogy a tudományok behatóbb tárgyalására teljesen alkalmatlan stb. stb. — És mily gyujtó hatással voltak más részről — e magyartalanság köʺ zepett — Horvát István egyetemi előadásai: azt megint csak egykori tanítványai tudhathatják. Ezen hatás folytán írta róla a feledhetlen *Szalay László*: Sok, igen sok részletre nézve véleményem eltér Horvát Istvánétól; de szemben a Schlötzerekkel et hoc genus omnevel, mégis övé a magyar történet nyomozás pálmája. (Lásd Szalay L., Magyarország Története I.

köt. (2-ik kiad.) Pest, 1861. 95-ik lap). — A Berzsenyi levelében érintett ügyről pedig így nyilatkozik Szalay: Németek és németül író belföldiek Mátyást idegenséggel vádolták a nemzeti nyelv, a nemzeti műveltség iránt. Horvát István — áldassék a deréknek emléke — már negyven évvel ezelőtt visszautasította a vádat (Szalay, III. köt. 2-ik kiad. 373-ik lap.) — És nem csak régiebb tanítványai éreztek iránta így, hanem a legutolsók is épen ily kegyelettel csüggtek rajta; mire nézve elég legyen felhoznom, hogy élete utolsó éveiben aranytollal tisztelték meg őt hallgatói; hogy a temetőben koporsója felett Fejér Pál (Vasvári Pál), a márcziusi ifjúság egyik vezéregyénisége, tartott halotti beszédet; s hogy az egyetemi ifjúság (1846. jun. 28.) emlékét gyászünnepélylyel ülte meg. Igen, de (mondják) ő egyenesen hátravetette nálunk a történettudományt, a mennyiben a kutatást, az összehasonlító nyelvészet mellőzésével, a magyar őstörténelmi hypothesiek meddő terére vitte át, veszedelmes példát adva ez által másoknak is. — Ám legyen! nem vizsgálom e vádat; bár ehez is férne szó. De hát a nagynevü *Linné* nem vetette-e hátra a botanikát legalább is egy századdal? Halljuk csak, mit mond róla *Schleiden*, Németország legjelesebb botanikusainak egyike: Wir wollen Linné nicht damit zu nahe treten, wenn wir ihn als den Urheber eines der traurigsten Vorurtheile bezeichnen, welches lange die Botanik auf einer äusserst niedrigen Stufe erhalten hat und auch jetzt nicht so ganz überwurden ist, dass seine schlimmen Nachwirkungen nicht noch mannigfach dem Fortschritt der Wissenschaft hemmend in den Weg treten. Wir meinen Linné's Widerwillen gegen das Mikroskop und seine Verachtung aller Kentnisse die sich nur mit Hülfe desselben gewinnen lassen. Der Einfluss der Linné'schen Schule ist in dieser Bezeichung so verderblich gewesen, dass fast alles, was schon am Ende des 17-ten Jahrhunderts durch einzelne ausgezeichnete Männer, wie z. B. besonders durch Malpighi gewonnen war, im 18-ten Jahrhundert für die Wissenschaft so vollständig wider verloren ging, dass selbst die Ausgezeichneteren im Anfange dieses Jahrhunderts die Höche von Malpighi noch lange nicht erreichten.« (Lásd: Schleiden, M. J. Die Pflanze und ihr Leben 4-te Aufl. Lpzg 1855. 24-ik lap.) Íme, (ki hitte volna?) ennyire hátravette a világhírü Linné a botanikát! De mert a növénytannak számtalan barátot szerzett rendszere által, kik e nélkül aligha fogtak volna a tárgy iránt érdeklödni: ezért tisztelettel említi az irodalomtörténet; s emlékét, folyó évi januárban, halálának évszázados fordulóján, kegyelet-

tel ünnepelte meg a tudós világ. — Horvát Istvánnak pedig még tévedéseit is, egyedül az ő lángoló hazaszeretete, a magyar nemzetiségnek a rajongásig vitt bálványozása szülte: s aki e botlásokról csak a gúny hangján tud szólani, az még kevesebb történelmi érzéket árúl el, mint amily keveset tanusítana az, ki *Kepler* nagyságát azért vonakodnék elismerni, mert hit Kepler az astrologiával — tehát tévtannal — *is* foglalkodott; vagy *Newtonét* azért, mert ez meg az apokalypsisről írt össze sok badarságot.

Nem szenved kétséget, hogy fajunk hegemoniáját a Kárpátok s a Duna közt értelmi (és vagyonbeli) súly nélkül aligha birná sokáig fentartani, — hiszen a legnagyobb igazságok egyike az, mit az írás mond »elvesz az én népem,« mert nincsen benne tudomány, vagy mint az angol közmondás tartja »a tudomány hatalom«: ámde más részről azt is kétségtelennek tartom, hogy a tudomány művelése magában véve — lángoló hazafiság, erős nemzeti érzelem nélkül — bizony nem fogná a szlávság és németség közé beékelt nemzetünket a beolvadástól megóvni. — Hogy a tudományok buzgó művelése a nemzeti szellem hanyatlását vagy hiányát nem zárja ki szükségkép: azt a görög irodalomnak úgy nevezett alexandriai korszaka is eléggé tanúsítja. Még egy *Plutarchról* is ily sujtó itéletet mond *Quinet:* Mesurez l'intervalle de pensée de Démosthènes à Plutarque. La distance entre eux est incalculable. *Dans Plutarque le sentiment de la race grecque a disparu;* ce n'est' plus l'histoire d'une nation; ce sont quelques individus détachés, comme des rameaux de la souche commune. (Lásd: Quinet E., vie et mort du génie grec. Paris, 1878. 56-ik lap.) — Sőt (miként már felebb említettem) hazai tudósaink közt is találkozott nem egy — exempla sunt odiosa — ki tudományos tekintetben méltánylást érdemel ugyan tőlünk; de magyar nemzeti szempontból nem mondható a magyar nemzet hü fiának.

Ne feledjük el tehát tudósaink érdemeinek mérlegelésénél a hazafiság számbavételét; és ne feledjük el tudományos működésök megitélésénél az illető korszak s az egyéni viszonyok s körülmények számbavételét. Azon korszak, a melyben Horvát István az annyit gúnyolt »Rajzolotokat« irta, ezen korszak nálunk szintén egy neme volt a »Sturm- und Drang-Periode-«nak: az ilyen korszak pedig még nagy nemzeteknél is, melyeknek nincsen okuk fennmaradásuk fölött aggódni, még ezeknél is szertelenségekkel, a hazafiúi érzelem túláradásával, kicsapongásaival szokott járni az irodalomban úgy, mint az életben, mit igen sok példával tudnék docu-

mentálni; mennyivel természetesebbek voltak nálunk az ily extravagantiák az említett korszakban, — nálunk, kik számunkat tekintve kis nemzet vagyunk, s egy évezred óta fenmaradásunkért s függetlenségünkért küzdünk. Joggal vélem tehát mondhatni, hogy a történelmi érzék s a tárgyilagosság hiányáról tanuskodik azon (az utóbbi évtizedek alatt divatba jött) modor, mely Horvát István működésének jellemzéséül alig tud egyebet registrálni, mint magyar őstörténelmi hypothesiseit, — nem fogva fel, vagy szándékosan agyonhallgatva ama fontos szerepet, melyet ő saját korának irodalmában más téreken, különösen pedig mint a nemzeti szellem ébresztője vagy terjesztője vitt, sőt nem fogva fel *a kort magát*, melybe Horvát István működése esik. Hiszen Horvát Istvánnak őstörténelmi extravagantiáit épen úgy magával hozta nemzeti újjászületésünk *forrongó kora*, mint a hogy például magával hozta a nagy Kazinczy Ferencz azon neologiai extravagantiáit, melyekkel a »kilencz kötet« el van árasztva! Ez őstörténelmi kutatásokra vonatkozólag mély lélektani felfogással jegyzi meg b. Eötvös, hogy Horvát István »multunkat talán csak azért festé olly dicsőnek, hogy a' jelen' nyomorultságát velünk inkább éreztesse, 's nagy eldődeink' példáinak követésére serkentsen.« — És valamint Kazinczy Ferenczről ma már kimondja az elfogúlatlan kritika, hogy habár ő egy költészeti mőfajban sem alkotott örökbecsű remeket, sőt munkáiban nem kevés kivetni való is találtatik; azonban összes működését tekintve, még is nemzetünk legeslegnagyobb írói közé sorozandó: úgy Horvát Istvánról is előbb-utóbb ki fogja mondani, hogy habár munkái egytől egyig is már meghaladott álláspontot tüntetnek fel mainap, sőt őstörténelmi kutatásai csak is a hazafiúi ábrándok körében találhatnak helyet; mégis összes működését tekintve, sokkal kiválóbb hely illeti őt meg irodalmunkban, mint a a minőt neki juttatni egynehányan jónak láttak[1]).

---

[1]) Nem utolsó érdemét képezi Horvát Istvánnak azon nagybecsű könyvtár, melyet ő lankadatlan buzgalommal, koronként nélkülözések közt is, ifjúkora óta haláláig gyűjtött; s mely különösen az ó- és középkor történelmének kútfőit illetőleg, a maga idejében páratlan volt a hazában. Hogy e könyvtár a kéziratokkal s oklevelekkel egyetemben a Nemzeti Muzeum számára megmentetett: az *Szalay István* úrnak (jelenleg miniszteri tanácsos a belügyminisztériumban), köszönhető mindenek fölött; bátván állíthatom, hogy azon teljesen önzetlen fáradozás és buzgólkodás nélkül, — melylyel Szalay úr a Horvát könyvtár ügyét a

Történelmi irodalmunk a lefolyt három évtized alatt hatalmas lendületet nyert az által, hogy történelmünk oly részeinek is akadtak buzgó művelői, melyek régebben úgy szólván parlagon hevertek: mindamellett azonban nem vonható kétségbe, hogy a feldolgozás nem tartott (sőt még most sem tart) lépést az anyaggyüjtéssel. Tény az, hogy több igen érdekes thema mai napig sem találta meg historiographusát. Ilyen kiválóan érdekes thema volna, nézetem szerint, *a magyar nemzetiség története*, az az: a magyar nemzeti szellem és magyar érzület fejlődésének, koronkénti emelkedésének vagy hanyatlásának, úgyszintén a magyar nyelv, kisebb vagy nagyobb elterjedésének, keletének, divatának története. Én legalább képzelni sem tudok ennél érdekesebb tárgyat; s úgy vélekedem, hogy e themának *külön* feldolgozását se a magyar művelődéstörténet, se a magyar irodalomtörténet nem teszi feleslegessé; mert habár mindakettő igen bő anyagot szolgáltat is szórványosan e tárgyról, — azt mindazonáltal távulról sem meríti ki, annál kevésbbé állítja össze egy keretbe. — Ha majdan a magyar nemzetiségi mozgalomnak avatott historiographusa támad, az fogja Horvát Istvánnak, mint nemzetiségünk egyik legbuzgóbb apostolának, jeleseink Pantheonában az öt megillető helyet kijelölni.

HORVÁT ÁRPÁD.

A »LIBER REGIUS«-RÓL.

Az a kor, mely a czímerész-tudományt a gyakorlati élet soknemü szálaival egybefüzé, mindinkább tünedezik. Mindamellett gyakori eset, hogy egyesek családi czímereikre, s ezzel kapcsolatban családjok eredetére nézve kutatnak. E kutatások közben megtörténik, hogy tulajdonkép nem is tudják, hogy hová forduljanak. Általánosan elterjedt a vélemény, hogy az ú. n. *Liber Regius* mindenféle nemesi dolgokat foglal magában s e végből az orsz. Levéltárral egyesített Cancellariai levéltárhoz fordúlnak.

A *Liber Regius* két sorozatból áll: 1. Liber Regius *primae classis*, 1527 — a jelenkorig teljesen azonban csak 1690 óta, mely minden

---

maga idejében fölkarolta — e nagybecsü gyüjtemény a külföldre fogott volna vándorolni.

átöröklődő jogi, kiváltsági örökhagyási, vagy más efféle actust tartalmaz: ebben foglaltatnak az örökös kiváltságok, donatiók, statutiók mellett a *címeres-nemeslevelek* is. E könyvek száma 67, a 68-ik folytatólag kezeltetik. Őriztetnek pedig az Ő Felsége személye körüli ministerium *irattárában, Bécsben.* Címer-másolatokért tehát legbiztosabb odafordúlni. E sorozaton kívűl van még 2. a Liber Regius *secundae classis* nevezetű sorozat, mely 1786-on kezdődik s csak az ad personam illető dolgokat, mint czímek adományozását, kinevezéseket, tehát csak az illető személy életkorára ható tényt tartalmaz. Ez a sorozat az országos levéltár cancellariai osztályában őriztetik.

Van ezenfelül az országos Levéltárban a *Liber Regius* primae classisnak egy a felség által hitelesített másolata, mely azonban csak 1780-ig terjed, az ezentúli kötetek a cancellaria kiadója által hitelesítvék. E másolat mindamellett, hogy az egyes anyagok (donatio, testamentom, stb.) szerént van beosztva, nem teljes, s legczélszerűbb azért a bécsi példányt igénybe venni.

Mindkét rendbéli Liber Regius tartalmának *fogalmazatai* az országos Levéltár Cancellariai osztályában őriztetnek.

A czímerekre nézve megjegyezzük, hogy azok leföstve s a czímertan *szabályainak megfelelőleg* szerkesztve (rendesen ily kifejezéssel: *„conformia sunt regulis artis“*) mind a Liber Regius primae classisban, mind a fogalmazványokon 1736-tól kezdve fordúlnak elő. Czímer-leírások már előbbi időkből is vannak, kivált a kincstári osztály elszórt gyüjteményeiben.

Erdély önállósága korában ugyancsak bírt kir. könyvekkel, melyeknek kivonatait a n.-szebeni, az országos levéltárba kebelezett, fiscalis levéltár töredékes, kötetekben őrzi. Az eredeti könyvek szét szórva, töredékesen a gyula-fehérvári káptalannál, Maros-Vásárhelyt stb. őriztetnek, mig a másolatok a feloszlatott erd. fökormányszéki ltárban találhatók.

Közli: Thallóczy Lajos.

TÁRCZA.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

— Az Újon megnyilt év első ülése jan. 2-án volt, báró *Kemény* Gábor társulati másodelnök s földmivelés, ipar s kereskedelmi miniszter elnöklete alatt. A választmányi tagok siettek is üdvözölni az új másodelnök urat s egymásnak különösen régi szokás szerint boldog új évet kívánva, elfoglalták helyeiket.

Ezután b. Kemény Gábor következő szavakkal nyitotta meg az ülést.

T. társulati tagok!

Midőn először van szerencsém ez esztendőben a t. társulat tagjait üdvözölni, egyszersmind alkalmat veszek magamnak mint e t. társulatnak másodszor megválasztott elnöke, először lévén módon szólani, hogy ezennel őszinte köszönetemet fejezzem ki az irányomban tanúsított bizalomért. Valamiképen az első alkalommal kifejeztem, most is azt kell mondanom, hogy én e nemes tudománynak vajmi kevés figyelmet szentelhetek. Jól tudom pedig azt, hogy a történelem valódi tudomány, mely nemcsak a népek és nemzetek, meg országok életében előjövő egyes változásokat, előadva azokat netalán statistikai adatokkal, száraz számokkal és nevekkel; de valódi tudománya a nemzetek és nemzetiségek, országok és nyelvek fejlődésének: ez az egyedüli kulcs, mely a politikusnak kezébe adja az irányt meghatározni, mely irány az, melyet kövessen, mely irány az, mely a napi fejlődési processus irányában nem követendő, elkerülendő. Én, mondom, jelenleg, miután a mindennapi élet küzdelmeivel vagyok elfoglalva, nem művelhetem, nem kontemplálhatok, nem emelkedhetem arra a magaslatra, melyről e nemes tudományt nyugodtan figyelemmel kisérhetném. De fenntartom magamnak a szerencsét, hogy netalán más körülmények közt nagyobb figyelemmel kisérhessem azt. T. társulat, midőn most már másodszor megtiszteltek, én bár valami kiváló figyelmet voltakép most sem szentelhetek a történeti tudomány iránt, fogadják annyival inkább mély köszönetemet, miután a t. társulati tagok tudván e körülményt már az első választásnál,

mindamellett ismételték a választást, s így nem tulajdoníthatom ezt másnak, mint a személyem iránti elismerés tanújelének. Fogadják érte szíves köszönetemet. (Élénk éljenzés.)

Felolvasásokra kerülvén a sor:

Kandra Kabos értekezését »Az Árpádkori személynevekről« felolvasta *Czobor* Béla s a Dolhay-család történetét *Petrovay* Györgytől felolvasta Deák Farkas. Mindkét értekezés kiadatott birálatra különkülön két-két szakembernek.

Ezután titkár következő jelentését olvasta fel:

Tisztelt Választmány!

Van szerencsém a múlt 1878-ik évre vonatkozó jelentésemet, mely társulatunk jelenlegi állását mutatja: a következőkben terjeszteni elő:

Alapító tagunk van 204.

Évdíjas tagunk 1461, s ha a ma bejelentendőket hozzá veszszük, 1485; mint e szám mutatja, emelkedésünk nem oly rohamos, mint a múlt évi; de mégis a mai kedvezőtlen viszonyok tekintetbe vételével elegendő arra, hogy társulatunknak nem hanyatlására, hanem emelkedésére következtessünk.

Ugyanis 1875. octoberében volt 117 alapító s 647 évdíjas tagunk, az összes szaporodás tehát ezen három év alatt volt 87 alapító s 838 évdíjas tag vagyis összesen: 1875. octoberben volt 764 tagunk, ma pediglen van 1689. Kívánom megjegyezni, hogy az előfizetők nincsenek ezen számba befoglalva, valamint a halottak, s kilépők le vannak vonva.

A mi társulatunk vagyoni állását illeti: arról pénztárnokunk külön számadást mutat be. Elég legyen itt annyit megemlítni, hogy alaptőkénk ez évben 4650 frttal szaporodott s az átvitel a jövő évre 2715 frt 42 kr.

A társulat szellemi működését illetőleg a »Századok« a múlt évben 58 íven, a kassai kirándulás története 9 íven, tehát összesen 67 íven jelent meg. Ezenkívül kiadtuk a »Történelmi Tár«-t a nélkül, hogy a társulatnak anyagi áldozatába került volna, s mely vállalatunk eddig is 450 előfizetőt számlál. Továbbá »Balassa költeményei«-nek életrajzzal és magyarázó jegyzetekkel ellátott kiadása befejezéséhez közeleg; kiadta az erre kinevezett választmány a »Zichy Codex« IV-ik kötetét, s azon nem nagy összeg, melyet a Senioratus által tett nagylelkü Alapítvány nem fedezett, pótoltuk. A »Történelmi Társulat Okmánytára« szintén befejezéséhez közeleg, s van okunk remélni, hogy hazai Oklevél-kiadásaink közt méltó helyet foglaland el.

Következnek a tagajánlások.

Titkár jelenti, hogy *Frankó* Vilmos társ. évd. tag kilépvén az évdí-

jas tagok sorából 200 frttal az alapító tagok sorába lépett — mit is a közönség zajos éljenzéssel fogadott.

Fölvétettek évdíjas tagoknak: *Dr. Falk Miksa* ajánlja Szász Károly; *Erhardt Géza* D., Palánk u. p. Ipoly-Ságh; *Gaal István*, u. o. aj. Simonyi Kálmán; *Peisner Emil* Zircz, aj. Rajnis Gy.; *Elefd Józsa* Bpest, aj. Bellaágh; *Dragoner Béla* N. Mihály, *Magyary Sulpitius, Pannonhegyi könyvtár* Pannonhalma, *Horváth Bálint* Kőszeg, aj. a titkár; *Sipos Orbán* Zircz, aj. Rajnis Gyula; *Linner Bertalan* és *Buday Béla* Beregszász, aj. Tájnel Ödön; *Balassa Lajos* Kéttornyúlak u. p. Pápa, aj. Kis Ernő; *Gráczi nagy. Olvasókör*, (aj. Thallóczy) *Rozenbach Sándor* és *Rozenbach Emil* P. Szántó u. p. Rétságh; *Illés Ödön* Tolmács u. p. Rétságh; *b. Andrenszky Gábor* Petény u. p. Pencz; *Gr. Crouy Endre* A. Kürthi u. p. Pencz, aj. Szmrecsányi Emil; *Somogyi Jenő, Kincs Gyula, Bod Péter, Szolga Miklós* Kolosvár, aj. Szabó Károly; Petny *Bakó Pál* Gyöngyös, aj. Káplány József; *Nikl Mihály* Bpest, aj. Kammerer Ernő.

Ezután titkár bemutatja a Nemzeti Muzeum téritvényét a Társulat ott elhelyezett okmányairól, a »Történelmi Tár« 1879-iki folyamának első füzetét, melyek tudomásúl vétettek.

Végül titkár előterjeszti a pénztárnoknak a múlt 1878. évre szóló jelentését, melynek felolvasása a februári ülésre halasztatott. A múlt évi számadás megvizsgálására kineveztettek Horvát Árpád és Deák Farkas.

Több tárgy nem lévén, a nyilvános ülés véget ért, s némely belügyek elintézése végett zárt ülés tartatott.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— »Irodalmunk Biharról 1878-ban« címmel *Márki* Sándor a nagy-váradi Szabadság-ban, mint a legelterjedtebb bihari napilapban negyven oly könyv és czikk ismertetését fejezte be, melyek Bihar-vármegye történetéhez a múlt évben egy vagy más adattal járúltak. Így pl. Ballagi A. könyve nyomán beszélt a könyvnyomtatás múltjáról Biharban, a Történelmi Tárban Nagy-Várad 1598-i ostromáról közölt német naplót magyarra fordította, ép úgy Vitéz Jánosnak egy Fraknói által kiadott hosszú latin beszédét is, Nagy-Várad váráról két értekezést kommentált, több irodalomtörténeti stb. értekezést reprodukált, figyelmeztetet a bihariakat *Bunyitaynak* a »Századok«-ban Várad virágva-

sárnapját illető megjegyzésére, mely Bihar története múlt évi irodalmának legfontosabb mozzanata stb., szóval 47 közleményben Bihart érdeklőleg a múlt évben megjelent czikkek közül 40-ről adott számot, néhol bírálva, legtöbbnyire azonban kivonatolva, hogy azon vármegye olvasóközönségét kellően tájékoztassa a helyi történet tárgyában elszórva napvilágra jött közlések felől. — Czikkiró, nem élvén Biharban, ezen közléseit a most folyó évben nem szándékozik ugyan folytatni; azonban eljárása talán megérdemli, hogy azt más vármegyék lapszerkesztőinek figyelmébe ajánljuk. — Könyvismertetései így apránként több, mint 100, 8-rétű lapnyi füzetet tennének ki.

— Torma Károly a kolozsvári egyetemen a közjog ny. r. tanára, a budapesti egyetemen az archaeologia tanszékére neveztetett ki r. tanárrá. Tormának tulajdonképen az Archaeologia szaktudománya, melyben ő nagymérvű kutatásaival és fölfedezéseivel ismert nevet vívott ki. Ezen kívül jártassága a történeti tudomány több ágaiban is kezességet nyújt arra nézve, hogy nemcsak tanszékét fogja betölteni, hanem a tudományos mozgalmakban is részt veend.

— Az Országos Levéltárnál ujabban egy tiszti állomásra hirdettetvén ki pályázat, az ezen állomás elnyerésére okvetlenül megkivántó vizsgálat 1878. decz. 16—21-ig ejtetett meg. Mint értesülünk az eredmény valóban kielégítőnek mondható. Mind az oklevéltanban, mind a történelemben szép sikert mutattak föl a pályázók. Az állomást dr. *Szalay* József nyerte el.

— Készülőben lévő munkák. *Densusianu* Miklós ügyvéd Bukarestből a helybeli levéltárakban, s az egyetemi könyvtárban a két Oláhországra vonatkozó adatokat gyüjti és másolja. Ezenkivül ugyanezekben az Oláhország történetére vonatkozó s a magyar forrásmunkákban kiadott adatokat szemeli ki. Annyival inkább örülünk e törekvésnek, mert rumén szomszédaink történetirói nem fordítottak elegendő figyelmet a nálunk található rumén érdekü adatokra.— *Deák Farkas* t. jegyzőnk a XVI. és XVII. századbeli társadalom történetére igen érdekes munkát készit sajtó alá. A Történelmi Bizottság mintegy 500 darab asszony-levelet fogadta el kiadásra, s reméljük, hogy még ez idén fognak megjelenni. — *Wenzel* Gusztáv jelenleg Magánjogának III-ik kiadásán dolgozik. Ezenkivül a Történelmi Bizottság megbizásával: A hazai bányászat történetét irja meg, körülbelül olyan formán, mint gr. *Sternberg* Károly a csehországiét. Két kötetből fog állani. Az első kötet a történetet, a második

a diplomatariumot tartalmazandja. — Dr. *Kohn* Sámuel héber-tanúlmányai által érdemesült tudósunk, a magyarországi zsidók tanúltörténetén dolgozik, s erre az Orsz: Levéltárban kutatásokat tesz. — Dr. *Csősz* Imre, ki »A *kegyes tanító-rendiek* nyitrai főgymnasiumának tört. vázlata« czímű tanúlmányával, az adatok helyes összeállítása, gondos nyelvezet tekintetében a szakirodalom elismerését vívta ki, most egy 60—62 nagy 8 nyomtatott ívre terjedő »A *kegyes-tanító rendiek Nyitrán*« czímű monographiára hírdet előfizetést, példányára 4 forintjával. A munka febr. hó végén jelenik meg. Tekintve azt a mélyreható működést, melyet a kegyes-tanító rendiek a hazai tanügy történetében kifejtették, hiszszük, hogy e munka méltó elismerésre fog találni.

— A Révész Imre szerkesztette »Protestáns Egyházi és Iskola Figyelmező«, mely a protestáns egyház és iskola körűl becses adatok közrebocsátásával sok érdemet szerzett, és elismerésre méltó kitartással védte ügyét, megszűnik. *Czelder* Márton azonban folytatja a vállalatot, mely programmjába szintén fölvette az egyháztörténet művelését.

— A M. Tud. Akadémia Tört. Bizottságának előadója beterjeszté az idei költségvetést. Ebben jelentést tesz az elfogadott munkálatok folyamáról s az idén kiadandó munkálatokra nézve azt az előterjesztést teszi, hogy: a közgazdasági viszonyok XVI. századbeli története, a Tanügy története, a Bocskayféle Okmánytár Fiedlertől, a Bányászat története, Régi vármegyék, a Magyar nők levelei, az Archivum Rákóczianum pótkötete, az Erdélyi Országgyűlési Emlékek V., a Magyar Országgyűlési Emlékek VII. (félkötet) az Ajoukori Oklevéltár II. kötete adassanak ki. Egyúttal ajánlja a Bizottságnak a Szinnyeiféle-Repertorium folytatását s a Történelmi Tárnak ez idén is 1000 frttal segélyezését.

— Dr. Thallóczy Lajos, társulatunk segédtitkára jan. 12-én lerándúlt N.-Körösre, s ott szép számú, díszes közönség előtt előadást tartott a hazai őskori s a magyar leletekről, b. *Nyáry* Jenő szívességéből 42 db igen érdekes tárgyat mutatván be. A régészeti társulat ásatása s az egész társulat iránt az érdeklődés nagy és szép eredmény várható.

— Szabó Gyula, Szabó Károlyunk szép tehetségű fia a kolozsvári egyetemen két rendbéli tört. tárgyú kérdésért jutalmat nyert.

— A Magyar Akadémia kiadványainak külföldi elárúsítását Köhler vette át Lipcsében, ki azokat már hirdeti is.

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

— BIBLIOTHECA HUNGARICA HISTORIAE NATURALIS ET MATHESEOS. Magyarország természettudományi és mathematikai könyvészete 1472—1875. (Száz aranynyal jutalmazott pályamű) készítették: *Szinnyei* József és dr. *Szinnyei* József, kiadja a. k. m. természettudományi társulat. Budapest. Athenaeum 1878. 4r. 1008 dupla nyomású lap. Ára 4 frt.

— A MAGYAR IRODALOM 888-tól — 1848-ig Történelmi iskolai fali abrosz. Készítette *Helmár* Ágost Pozsony, Stampfel Károly kiadása 9 levél s magyarázat. Ára 3 frt 80 kr., vászonra vonva 5 frt.

— MARDOCHAI BEN HILLEL. Sein Leben und seine Schriften. Írta *Kohn* Sámuel (Különnyomat Fraenkel havi füzeteinek 1877. é 78. folyamából.) Boroszló, Koebner. 8r. 159. l. XXXII. lap.

— BIBLIOTHECA LIVONIAE HISTORICA. Systematisches Verzeichniss der Quellen und Hülfsmittel zur Geschichte Estlands, Livlands und Kurlands. Zweite verbesserte und sehr vermehrte Ausgabe. Berlin, 1878. Weidmann.

— MONUMENTA GERMANIAE historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum edidit societas aperiendis fontibus rerum germanicarum medii aevi. Scriptores rerum Longobardicarum et Italicarum saec. VI.—IX. Hannoverae, impensis bibliopolii Hahniani. 1878.

— ALLGEMEINE Kriegsgeschichte aller Völker und Zeiten, herausgegeben von Fürst N. S. Galitzin. Fordítá *Streccius* és *Eichmar*. Kassel, 1874. Kaynal. (Ismertetve »Historische Zeitchrift« 1879. I. 117. l.)

— DES VIGLIUS von Zwichem Tagebuch des schmalkaldischen Donaukrieges. Nach dem Autograph des brüsseler Staatsarchivs, herausgegeben und erläutert von Aug. v. *Drüffel*. München. Ruger, 1877. (Ismertetve »Historische Zeitschrift« 1879. II. f. 175. l.)

— COMNENA ANNA Alexiadis libri X—XV. vol. II. Recensuit Reifferscheid. (Corpus scriptorum historiae byzantinae.) Bonn. Weber. 8r. XII. 128. l. 4 tábla. Ára 10 frt 80 kr.

— PHILIPP VON SCHWABEN und *Otto* IV. von *Braunschweig* II. k. 1208—1218. Írta *Winkelmann* Eduard. Lipcse Duncker és Humblot 8r. XII. 563. l. Ára 1 frt. 20 kr.

SZENT-ISTVAN ÉS ALKOTMÁNYA.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

V.

A külföldi befolyás, az utánzás — természetesen — leginkább a királyhoz legközelebb, udvarában, közvetlen alattvalóit, minden rendű szolgáit illető intézkedésekben mutatkozott. Már nevét is István valószínűleg a passaui egyház védszentjének köszönhette.[1]) Önjogúságát német módon — a kard felkötésével — jelezték. Midőn magát fölkenette, megkoronáztatta, a német királyok szokásának s még inkább az egyház követelésének tett eleget: de nejének megkoronáztatása tisztán a frank szokáson alapszik.[2]) Pénzei bajor jelleget mutatnak.[3]) Oklevelei német-olasz minták után készültek[4]). Nincsenek határozott adataink, mikép szervezte István udvarát. Még azt sem *tudjuk* bizonyosan, bár alig kételkedhetünk benne, hogy a comes palatinus, a nádor-ispán tiszte neki köszöni-e lételét?[5]) Mindenesetre azonban a nádor eleinte, kivált későbbi állásához képest, mint ezen kornak né-

[1]) Valószínű, bár csak az interpolált Ademarban olvassuk (Pertz. M. SS. IV. 129. l. alatt), hogy Gézának is keresztény neve István volt.

[2]) A királynék koronázásáról l. Waitz i. h. III. 229. l.

[3]) Rupp: Magyarország pénzei 3. l.

[4]) Az olasz befolyásra emlékeztetnek különösen a pénzbirságok, melyek a tulajdonképi német oklevelekben ritkák, az olaszokban azonban rendesek. Stumpf: Die Reichskanzler 117. l.

[5]) A XIV. századbeli Szent-Gellért legendának állítása, hogy Aba »comes palacii« volt (Endlicher i. h. 226.) számba vehető adatot nem képez: de azon körülmény, hogy már a tihanyi alapító levélben 1055-ben előfordúl a nádor, Szent Istvánra mutat, mint alapitóra, mert az utána következő háborús, zavaros időkben oly új hivatalokat, — melyekre Szent-István sem gondolt — bizonyosan nem állítottak fel.

met pfalzgrafjai, igen kis ember volt, [1]) ki még Salamon idejében az udvarnokok felett ítélt, Kálmán király utazásaiban a király elé küldött hirnököknek útiköltségeit fizette, [2]) és udvari tisztből országos főbiróvá csak fokozatosan emelkedett. [3]) E fokozatos emelkedés maga elég arra, hogy benne a vajdakori Gyulának utódját ne keressük. A Gyula és Harka országos fejedelmek voltak, kik valószínűleg az egyes nemek közt támadt viszálykodásokban ítéltek [4]) s kétfejű bíróságuk inkább emlékeztet a legújabb időkig fennmaradt szolgabíróra és esküdt birótársára, mint a nádorispán, és országbiró vagy tárnok-mesterre. Ha mind a mellett a *későbbi* nádor-ispán és a Gyula *valószínü* hatalma közt némely hasonlatosságot találunk, az csak olyan, mintha jelen főkormányzatunk tagjai működési körükre nézve szintén némileg hasonlítanak az 1848. előtti nádorispánhoz, tárnokmester vagy kamara praesesshez: a hivatal azért mégis más, neve, alapja más, még pedig — mi a jelen kérdésben a legfontosabb — öntudatosan, szándékosan más.

Már kevesebb önkényt és nem is egészen a német-olasz viszonyok utánzását constatálhatjuk egy nagyobb kihatású, a

---

[1]) Ezekre nézve l. Waitz i. h. VII. 168. és kk. ll.; Waitz különösen kiemeli (u. o. 161. 5. jegyzet,) hogy III. Otto egy okmányában a Pfalzgraf egy herczeg, egy gróf után következik; a tihanyi oklevélben is Zache comes palatinust Gilco comes megelőzi, minek azonban én nagy fontosságot nem tulajdoníthatok. Rado nádor alapítványából (Fejér C. D. I. 394. kk. ll.) a nádor valamely nagy tekintélyére következtetést még nem vonhatunk, mert ezen oklevél, melyben már »barones, sancta corona« említtetik, ha nem is fogadjuk el a horvátoknál még tekintélynek örvendő: Responsa sat. per unum e Croatis (65. és kk. ll.) gyarló okoskodásait, felette gyanús.

[2]) Szent-László III. 3. és Alberici Decretum Colomanni regis 36. Endlichernél i. h. 342. illetve 364. l. Hogy László törvénye Salamon idejéből való, kimutatta Büdinger (Ein Buch ung. Geschichte 19. l.) és Hajnik, Magyar alkotmány és jogtörténet 99. l. véleményet elfogadja.

[3]) Kiemeli ezt már Szalay i. h. 117. 65. jegyz. és Hajnik Imre is, magyar alkotmány és jogtörténet 152. l.

[4]) A hun történet »Rector«-ját talán inkább lehet Árpádhoz, mint a Gyula és Harkához hasonlítani, és a Kádár név alatt *talán* Ethele nagybátyja, a történelemnek Oktárja lappang.

nemzeti életet közelebbről érintő intézményben, a vármegyékben s a vármegyei felosztásban.

Ha vizsgáljuk a külső befolyásokat, melyeknek behatása alatt nemzetünk első századaiban a Duna-Tisza mentében alakult, tapasztalni fogjuk, hogy míg felülről, — úgy szólván hivatalosan, és öntudatosan — a nyugati, latin-germán míveltség lőn beoltva: alulról, kevésbé feltünően, de azért intensivebben, hatott a szláv befolyás, mely leginkább a nyelvben tűnik fel; és a magyar a családi élet legbensőbb összeköttetéseit, s a társadalmi, állami létnek majdnem minden fokozatát, az állam fejétől a szolgáig, a királytól az udvarnokig, szláv szavakkal jelöli.[1]) Szláv szokás az is, a területi felosztás és nemzetségi élet központjaiúl megerősített helyeket, várakat venni, szláv annyira, hogy az ily felosztás, épen Szent-István idejében, és még sokáig utána megvolt Németországban is, a szlávok által lakott területeken, melyek Burgwardiakra oszlottak.[2]) A vármegyéket általában közigazgatási és honvédelmi czélú felosztásnak szokták tekinteni, mely az egész országot felölelte, s alakulásukat olyformának képzelik, mint napjainkban szoktak az ilyféle felosztások létrejönni. Mióta azonban már jobban ismerjük a középkornak, a kezdetleges társadalmaknak természetét: a modern államoknak alakúlásaiból a XI. századra következtetést nem vonhatunk, s nem lehet Szent-István idejében egy általános, egyöntetű, geographiai ala-

---

[1]) Hogy Szent-István már királynak hívta magát, kitünik a veszprémi apáczák görög alapító leveléből (Wenzel Árpádkori új okmánytár I. 347.) Az udvarnok szó elöjő törvényeiben (II. 25. Endlichernél i. h. 324.) A szláv középkori írók egyébiránt gyakran nevezik Magyarországot Sclavonia-nak, mint az ál Hartvic, a Chronica Hungarorum, Endlichernel 65., 81. l. Boguphal, gneczeni püspök és XIII. századbeli lengyel történetíró, szintén a magyarokat szlávoknak tartja: »Item de Hungaris, qui et ipsi sunt Slavi« (Bielowsky, Monumenta Poloniae II. 371. l.) Dandulo, szláv forrás alapján, Pannoniát egy helyt — a IX. század eseményei közt — Mysia Russia részének nevezi (i. h. 183. l). Talán az ilyféle felfogással van kapcsolatban — ha nem tollhiba — a hildesheimi annalisok megjegyzése Szent-Imréről »dux Ruizorum«, melyet eddig oly sokféleképp, s oly kevessé kielégitően magyaráztak.

[2]) V. ö. Waitz, i. h. V. V. 183., Jireček, »Das Recht in Böhmen und Mähren« 14. l.

pokon nyugvó felosztást feltennünk, melyhez legalább is, hogy mást ne említsek, az ország földiratának teljes ismerete lett volna szükséges. De a külföldi analog intézmények sem szolgáltatnak kellő felvilágosítást *vármegyéink keletkezésére*. Tudjuk mi volt — legalább általánosságban — a nemzetségi Gau, a župa; mik ama grófságok (comitatus), melyek Európa nyugatán, a frankok és németek közt, a királyi hatalom növekedtével, egy új közigazgatás alakúltával, a Gau-ok kebelén belül, s egyideig mellettük, királyi tisztek alatt keletkeztek: de a mi vármegyéink, értve e szó alatt mindig az úgynevezett vár-ispánságokat [1]), egyikhez sem hasonlítanak, mert azoknak alapját, tulajdonképen a királyi, vagy mint ma mondanók, államjószágok képezék, s kezelésükben egyik fő-, habár nem is kizárólagos szempont, a jövedelem volt, mi eddig tudósaink figyelmét majdnem teljesen elkerülte. [2]) Pedig — ha István idejében nem is — már Kálmán alatt intézkedések vannak, melyek a vármegye ispánok [3]) pénzbeli és gazdasági jogait és teendőit emlegetik. [4]) A XII. században idegeneknek főleg a jövedelmek tünnek fel, melyeket a megyék II. Gézának és III. Bélának hajtottak, [5]) s midőn a tatárdúlás előtt IV. Bélát vádolák, hogy az eladományozott vármegyei jószágokat visszaveszi, védői nem a közigazgatás, nem a honvé-

---

[1]) Botka és Hajnik is, i. h. 500, illetve 133. l. vármegyének mondják, habár nem is következetesen a »Comitatus«-t, mely elnevezést, minthogy nyelvünkben maig is él. és a Szent-Istvánféle felosztás természetet kellően kifejezi, meg kellene tartani, mert az, hogy a másik felosztásnak, a nemes megyének szokásos nevét nem tudjuk, nem ok arra, hogy oly nevet se használjunk, mely bizonyosan a legrégibb korból származik.

[2]) Tudtommal Szalay az egyedüli, ki, bár csak mellesleg, a vármegyék nemzetgazdasági természetét is érinté. (I. 104.) Hajnik is az államjószágokban látja a vármegyék alapját (i. h. 133. l.), de a consequentiákat nem vonja le belőle, valószínüleg csak azért nem, mert tárgyát a kifejlett vármegyei intézmény, nem pedig annak Szent-István-kori alakulása képezi.

[3]) Így olvasom e nevet az Aranybullának, egy XVI. századbeli kéziratának, az országos levéltárban őrzött, magyar fordításában.

[4]) Kálmán Decretuma 77—79. czikke, Endlichernél, i. h. 369. l.

[5]) Freisingeni Otto i. h. Status Regni Hungariae Endlichernél, i. h. 246. l.

delem érdekeit, hanem azt hangoztatták, hogy a vármegyék képezik a király hatalmát, gazdagságát, melyek nélkül szegénynyé lenne s ő csak jogával él, midőn a magaét visszaveszi. [1])

A vármegyék e sajátságát szem előtt tartva, legkönnyebben fejthetjük meg, miből? és mikép? alakultak azok, a nélkül, hogy Szent-Istvánnak korától elütő conceptiókat, kivihetetlen cselekvényeket kellene tulajdonítanunk. A fejedelmi családnak székhelye — a honfoglalás óta — Dunántúl volt a mai Fejér-vármegyében. Tiszántúl Biharvár környéke — melyet a hagyomány szerint Zsolt nászajándékúl kapott nejével, Ménmarót leányával [2]) — volt úgy látszik a fejedelmi család allodiumainak központja, legalább a későbbi felosztásokban, András és Béla, Salamon, Géza és László idejében, melyek csak oly magánjogi osztozkodások voltak, mint a minőket például Chlodwig fiai és unokái közt találunk, az egyik osztály magvát a dunai birtok és Fehérvár, a másikét pedig Biharvár-megye képezte.[3]) E birtokokat növelték az elkobzott jószágok. Ha nem is tudnók Koppány, vagy Ahtum eseteit: a dolog természetéből, minden más nemzet hasonló példájából, következtethetnők, hogy a legyőzött ellenfeleknek, vagy lázadóknak — mint a győző gyakran mondá — jószágait a győző tulajdonának tei kinté,[4]) s elkoboztattak más, mindenféle gonosztevőknek jószágais, mit eléggé bizonyít Szent-Istvánnak azon későbbi korlátozása, hogy *csak* a felségsértők, pártütők, és a hazából kiszökők

---

[1]) Rogerius Carmen miserabile C. 5. 10. Endlichernél i. h. 259., 262. ll. Tudom, hogy úgyanitt, a fennebbiekre nyomban olvassuk: »de regalibus bonis . . . bene ac fideliter servientibus remunerationem congruam fecit«, de az csak azt bizonyítja, hogy 200 évvel Sz.-István után, a királyoknak már a vármegyéken kívül is más, elidegeníthető jószágaik voltak, mint még később szinte különbséget találunk az el nem idegeníthető koronajavak és más királyi birtokok közt: és *e későbbi* — bár természetszerü — fejlödés nem alterálja, sőt megerősíti felfogásomat a Szent-Istvánkori kezdetleges viszonyokról.

[2]) Anonymus C. 51. 52.

[3]) Öröklött birtokaira hivatkozik István I. 1. (Endlichernél i. h. 312.), hogy az egyház javait »sicuti proprie sue haereditatis« védelmezi.

[4]) Így Nagy-Károly a longobard király, a bajor herczeg jószágait foglalta el, s a szászok közt is confiscált. Waitz i. h. IV. 17. l.

— és nem más bűnösök — veszítsék el jószágaikat.[1]) A háromlás némely magán jogi esetén kívül[2]), kétségkívül a fejedelem birtokába estek az uratlan földek is, melyek egy nem rég megtelepült nemzetnél még nagy számmal lehettek a lakott vidékeken is, de még inkább azok szélén, a hegyek felé, északra, keletre, délnyugotra, hová a lovas magyarság csak lassan hatott be. Ki is vitatta volna el Gézától vagy Istvántól, a nemzet leghatalmasabb embereitől e földeket? melyekhez való igényüket utódaik a XIII. században a felvidéken, Thuróczban, Liptóban, még akkor is érvényesíteni tudták midőn az úgynevezett Szent-István-féle alkotmány már hanyatlóban volt, s a Duna Tisza mentében jószágaiknak száma már nagyon leapadt; s így, ha nem is teszszük fel, hogy István valami általános kisajátítást vitt véghez, ha nem is hiszszük, hogy már a külön nemi vajdák idejében a várak vagy bizonyos földek e vajdáknak vagy a fővajdának fenntartott tulajdont képeztek, mi egyes esetekben lehetett, de melyet általánosan elismert elvnek tekintenünk semmi sem jogosít fel, ha — mondom — mind ezt mellőzzük is, mégis elég földbirtokot találunk István kezében, melyet, a mennyiben egyházaknak, kolostoroknak, híveinek el nem adományozta, valamiképen kezelnie kellett.[3]) Úgy tőn tehát, mint valamely magános ember, ki uradalmakra osztja birtokait. Minden uradalom élén egy főnöknek kellett állni, kiket István néha szolgáiból választott, mi eléggé mutatja, hogy ez állás — általában — nem volt valami nagy méltóság, s birtokosai *inkább* hasonlíthattak a mai ispánokhoz, mint főispánokhoz.[4]) A caput bonorum *rend-*

[1]) Sz.-István II. 2. Endlichernél 321. l.

[2]) Ilyen esetet találunk Sz.-István I. 26. de viduis, Endlichernél i. h. 317. l.

[3]) *Bulla* felfogása, hogy minden birtok a magyar korona tulajdonjoga és csak királyi adomány útján tartható, vagy szerezhető meg (i. h. 508.) az adomány-rendszer, a »szent-korona« eszméje teljes kifejlettségének idejében való csak, és azt az általa idézett törvénycikkekből (István II. 5., 6., 35., Kálmán 20. t. cz. *A Corpus Juris szerint*) épen nem lehet kiolvasni.

[4]) István II. 16. Endlichernél i. h. 323. l., hol a szövegben a »senior« »servus« helyett világos, a rubrummal is ellenkező, hiba, mert egy »senior«-nak nem kellett kivételes esetekben a »comes«-ek

szerint [1]) egy vár volt, de maga a dominium — a vár megyéje — a dolog természeténél fogva nem lehetett egyforma. Néhol a vidék, néhol a helyi viszonyok, ellenséges elemeknek közelsége különféle felosztást tettek szükségessé. Nem is egy időben, nem is egy módon alakultak e vármegyék. Csanád-vármegye kétségen kívül később keletkezett, mint Somogy, s Fejérvár a legelsők közé tartozhatott. Számuk is különböző időkben különböző lehetett. A 72. vármegye azon korból való, midőn ez intézmény már teljesen kifejlődött, sőt hanyatlani is kezdett, és csak azon századra vonatkozik, mely Vak-Béla korát IV. Bélától elválasztja. [2])

A vármegyék ilyetén alakulása megfejti azon, »a honvédelem alapjául«, »az igazgatás főorganumául« szolgáló szervezetnél — mint egy jeles tudósunk a Szent-Istvánkori vármegyét nevezi[3]), — megfoghatatlan visszásságot, hogy e vármegyék gyakran nem képeztek egy összefüggő egészet, s hogy számuk ott volt a legnagyobb, hol a lakosság száma legkisebb volt, jelesen hová a magyarság alig hatott. Igy olvassuk a XIII. század elejebéli okleveleken, mi azonban bizonyosan nem akkor keletkezett, hogy

közt tanuskodási képességet adni. Különben Nagy-Károlyrúl olvassuk, hogy felszabadított szolgákat alkalmazott a kormányzatban. (Waitz i. h. III. 326. l.) Hogy az idéztem törvénynek »civitas« szava alatt comitatus-t kell érteni, alaposan kimutatta Botka: »Századok« 1871. 298. és 300. l. 5.) jegyzet.

[1]) *Rend szerint* mondom, mert a középkorban általános elvet apodictice felállítani vajmi nehéz. Lehet, hogy István idejében talán ez még nem volt általános elv: és a bakonyi ispánság, mely valószínüleg már alatta keletkezett, ennek példája lehetne, ámbár volt Fehérmegyében egy, most már elpusztult, előttem ismeretlen fekvésü Ér-Bakony nevü hely, (Nagy, Notitia Hungariaeben I. 23. l.) a hol a vár létezhetett: később azonban már nem találunk vármegyét vár központ nélkül.

[2]) Botka e számból (Századok 1876. 517. l.) kiveszi Erdélyt és Slavoniát. De a mennyire a Status Regni Hungariae eléggé hibás textusából kivehetem, kellő alap nélkül, mert az erdélyi részeket illetőleg csak a szászokról van szó, a dux Slavoniae-t pedig — úgy vélem — Horvát és Dalmátország kormányzójára kell érteni, már csak azért is, mert e két ország különben semmivel sem járult volna a magyar király jövedelmeihez.

[3]) Horváth Mihály Magyarország Történelme I. 206., 209. ll.

Bodroghvárához, vagyis vármegyéhez tartozott föld Bács-vármegyében, Nyitrához Pozsony-vármegyében, Zalához Vas-vármegyében, Banához Fejér-vármegyében[1]); s míg például északnyugaton egymás mellett látjuk Pozsony, Sempte, Galgócz, Bana, Bolondos, Trencsény, Nyitra-vármegyéket, észak-keleten a Felső-Tiszánál Ugochát, Bereget, Borsvát, Unghvárt, Zemplént és Patakot, melyekhez *talán* még Badalót és Houmik-ot is adhatjuk: délen a Duna mentében, a Drávatorkolattól Pestig, csak négy-öt, de nagy vármegyével, Bodrogh, Baranya, Tolnával, Fejérrel és Pesttel találkozunk.

E vármegyék belső alakulásában sem képzelhetünk valami nagy egyöntetűséget. Ha a lényeg tekintetében, oly viszonyokban, melyeknek már Szent-István idejében is létezni kellett, azonosságot tapasztalunk, azt — bármennyire tiszteljük is a nagy király szervező szellemét — nem annyira valami önkényes, öntudatos intézkedésnek, mint inkább a hasonló viszonyok természetes fejlődésének kell tulajdonítanunk. Van nyoma, hogy Szent-István, a Legenda S. Stephani című műben, melyre még Nagy-Lajos idejében hivatkoznak, a vármegyei népek viszonyait szabályozta: de abban általános, codificált elveket nem szabad feltennünk, s azt nem is Domesday-booknak vagy liber Regiusnak, mint Szalay vagy Fejér György vélték[2]), hanem olyan Urbarium-félének kell gondolnunk, mely a különböző vidékeknek, különböző osztályoknak jogait, és kötelezettségeit, szolgáltatási viszonyait tartalmazta, s az egyetlen adat, mely e legendából fönnmaradt, csak megerősíti e felfogást.[3])

A vármegyei viszonyok szabályozásában István, mint földes úr, magánügyében járván el, bizonyosan csak házi tiszteinek tanácsával élt, s azért a vármegyék belszerkezetéről mit sem találunk sem az ő, sem utódjainak törvényeiben. Nem lehet kételkednünk, hogy Szent-István itt, közvetlen alattvalói, szolgái közt is igyekezett tőle telhetőleg, életbeléptetni mindazt, mit a

[1]) Fejér C. D. IV. 1. 69.; III. 1. 124. l., IV. 1. 103. l. és Botkánál különösen kiemelt banai eset *Wenzel*, Árpádkori Új Okmánytár VI. 432. l.

[2]) Szalay i. h. I. 110., Fejér C. D. VII. 1. 108. l.

[3]) Fejér C. D. VII. 1. 108. l.

kereszténység kivánt, mit a külföldnek előtte ismeretes példáiban jónak, s a vármegyékben rejlő erőnek nagy czéljaira való felhasználására szükségesnek talált: de lényegileg minden intézkedése nem volt, nem lehetett más, mint a mit az élet, a társadalmi fejlődés a nemzet egyéb — kisebb-nagyobb hatalmú — földesurainál szintén kifejtett, s mi nem volt egyéb, mint az akkori németországi beneficialis és ministerialis rendszernek hasonló viszonyokból folyó hasonmása.[1]) Ez alól még a vármegyei katonai intézmény, a fegyveresek tartása sem képez kivételt, melyet Szent-István idejében nem csak az ő jószágain találunk. Olvassuk, hogy szegény nemesek — szabadok — jöttek hozzá és földért hadi szolgálatot vállaltak[2]): de a pécsváradi apátságnak szintén volt 200 ilyen szabad katonája, kik kötelesek voltak azt, fölkelések idején, megvédeni[3]), és volt katonája más előbbkelőbbeknek is, kiket nem

---

[2]) Kelleténél többet mond Giesebrecht (i. h. I. 741. l.), ha Magyarországról állítja, hogy német mintára és »von vorn herein auf den Lehensverband« alapíttattotf. Helyes és helytelen fogalmakat vegyesen találunk Büdingernél i. h. 407. és kk. ll.

[2]) Kézay de Udvornicis, Endlichernél i. h. 129. l.

[3]) Fejér C. D. I. 297. Ez oklevelet sokszor interpoláltnak tarták, főleg az Astricus archiepiscopus Colocensis miatt, mi azonban többi tartalmát, nem alterálja, nem is tekintve, hogy még nagy kérdés: vajon az oklevélnek ezen kitétele csakugyan későbbi interpolatió-e? Nem bocsátkozhatom itt a sokat vitatott kérdésbe, ki volt az első esztergomi érsek? csak azt emelem ki, hogy ennek megvitatásánál nem volna szabad szem elől téveszteni azon nagyon is valószínű, sőt Giesebrechttel szólva (i. h. 852. l.) a Passio Sancti Adalbertnek feltalálása óta bizonyos körülményt, — mi különösen fontos azokra nézve, kik nem értik, hogy lehetett esztergomi érsekké a pannonhalmi apátság egy szerzetes e és nem érdemgazdag apátj-, Adalbert pappasa? — hogy Radla-Anasztaz és Astrik-Anasztaz *két* különböző személy. Radla szerzetes hajlamú férfiú volt; midőn Adalbert Lengyelországba, és Poroszországba ment Magyarországon maradt és róla Brunó, Sz.-Adalbert életében 1004-ben írja »Ipse tamen iam erat monachus« (C. 23.), mi azt *látszik* — látszik mondom — mutatni, hogy Bruno idejében is még szerzetes volt. Őt kell a pannonhalmi zárda apátjának tartani. A tüzes Astrik ellenben (Bruno, i. h. C. 17. igazolja a jelzőt) Adalbertet utolsó utjában követte, Lengyelhonban a meseritzi kolostor apátjává lett; »postea archiepiscus ad Sobotin consecratus est.« (Passio S. Adalberti, Bielowsky.

volt szabad – úgy rendelé István törvénye — uraiktól elcsábítani. [1])

Volt azonban a vármegyéknek egy sajátsága, mely főnökeiket egy közönséges jószág-igazgatótól megkülönböztette, s ez intézménynek közigazgatási, közjogi jelentőséget adott, s későbbi nagyságának alapját képezé. A vármegye ispánok nem csak területükön végezték a középkor szellemében az akkori kormányzat összes ágait és voltak közigazgatási és haditisztek, bírák, pénzügyi és gazdasági közegek, hanem, mint a királynak egyedüli tisztei, az országban szerteszét a központi hatalom organumaiként is működtek, és sok tekintetben, mintegy a király képét viselvén, annak teendőit végezték, annak parancsait végrehajták. Alig lehet kételkednünk, hogy Szent-István bizonyos öntudatossággal ruházott ispánjaira ilyen hatalomkört, de azért annak valódi alapja mégis csak a szükség, a tények exigentiája volt, melyet később a XVI. XVII. században a kamara tisztjeinél is van alkalmunk észlelni, kik a királynak egyedüli polgári

---

M. Polonica I. 154. l.) és később, *már István idejében,* mint nemcsak Hartvic, hanem a Legenda Major is írja, Endlichernél i. h. 144., Magyarhonba jött és a pécs-váradi monostort alapitá.

[1]) Szent-István I. 23. Ily katonákról szól egyébiránt az I. 25., és talán az I. 35. czikkely is, Endlichernél i. h. 317. illetve 320. ll. Nem szólok itt a vármegyék honvédelmi jelentőségéről, nemcsak azért, mert csak Sz.-István korában, és csak a legáltalánosabb körvonalokban mozgok, hanem azért is, mert iróinknak ebbeli véleményét nem tartom egészen alaposnak. Nincs kétség, hogy a várkatonák is a nemzeti seregnek, bár számuk, mint több okból gyanítható, vármegyénként legfeljebb egy pár százra, söt még kevesebbre rugott, tekintélyes részét képezték, de azért a honvédelem alapja mégis az általános nemzeti felkelés maradt. Még kevésbé áll az, mit a *váraknak* strategiai szerepéről mondanak, mire nézve legújabban Salamon tett némely helyes észrevételt i. h. 824. l., s minek háborúink története ép úgy, mint várainknak minősége, és elhelyezése ellent mond: de én itt tüzetes fejtegetésekbe nem bocsátkozhatván, csak egy — e tekintetben kétségkívül nagy — tekintélyre, IV. Bélára hivatkozom, ki a tatárdulás után, 1254-ben IV. Ineze pápához intézett levelében a nemzetet »gens ad hoc — t. i. ad defensionem castrorum — insueta«-nak, az országot pedig, a tatárdulás idejében: regno nostro, tunc fere *penitus fortaliciis* et defensoribus *immunito*«-nak (Fejér: C. D. IV. 2. 222. l.) mondja.

tisztviselői lévén, a megyékben sok oly dologban voltak kénytelenek eljárni, ami tulajdonképeni hivatásuktól teljesen elütött. A vármegyéknek ezen vonása egyébiránt bizonyíték egyúttal arra nézve is, hogy ez intézményt, mely fejlődve a XII. században tetőzött, és később megszünve, legalább nevét megmentette, és átadta egy egészen más alakulásnak, Szent-Istvánnak, és nem atyjának kell tulajdonítanunk, mert ha Gézának voltak is már birtokai, jószágfelügyelői, katonái, nem lehettek még az országban közigazgatási közegei, melyeknek működésére az ő idejében még alig volt szükség, alig volt alkalom.

Épen, mert a vármegyék csak a királyi birtokokból állottak, a nemzet szabad tagjai — a nemesek, mint később mondák — annak keretébe nem foglaltattak, még századokig nem a vármegyei hatóságtól, hanem közvetlenül a királytól függtek. Ezt Botkának epochalis jelentőségű dolgozatai után: »a vármegyék alakulásáról és ősi szervezetéről«, *még* bizonyítani felesleges. Ugyancsak Botka kimutatta azt is, hogy a vármegye, vagy várispánság mellett, meg volt a nemességnek egy külön felosztása is, — mondjuk a nemes-megye, a pannonhalmi oklevélben deákul szintén comitatus: csakhogy nagyon is nagy következetességet tulajdonítván Árpádkorunk stylus curialisának, különbségeket lát ott, a hol nincsenek, és sokkal kevesebb kapcsot talál a két megye közt, mint a minő köztük, *kivált későbben*, létezett.[1])

---

[1]) Botka (Századok 1871. i. h. 304. l.) azt állítja, hogy a parochia és provincia a XII. XIII. században, a tatárdulás idejéig, csak megyét jelent, megkülönböztetésül a várispánságoktól, a comitatus-tól. De a Regestrum de Váradban is Provincia Suprutus (N. 1.) és Shung-ról (N. 90.) olvasunk, melyeket bajos bármiféle megyének is tartani; egy pristaldusnál, kik mellett rendesen, közelebbi megjelölésük végett falujok említtetik, ez áll jelzőül: »de provincia Puchia« (u. o. 83.) mi tehát e helytt oly szük fogalmat — vidéket, melléket — jelent, hogy arról rá lehetett ismerni. 1222-ben a »Provincia de Challoköz«-ben a *pozsonyi comes curialis ítél* (Fejér, Cod. Dipl. III. 1. 364. l.) Kevéssel a tatárdulás után olvassuk »Provincia de Beregh« (Zichy C. I. 6. l.), melyet pedig Botka várispánságnak sem akar elismerni. A mi pedig a »terra Yiner in parochia Albensi ad comitatum de Bana pertinens« illeti (Wenzel Árpádkori új okmánytár VI. 432. l.), abban a parochia szó helyett ép úgy állhatott volna comitatus, s az író csak az ismétlés

Mint uttörőknél gyakran megtörténik, miután nagy igazságokat fedezett fel, egy kis hibát követ el, melyet az utána jövőknek, épen, mert nem kell többé a nagy nehézségekkel küzdeniök, és vállain állnak, észrevenni és megigazítani nem nagy feladat. Szerinte ugyanis István két felosztást csinált: a katonai vármegyét, és a nemes megyét, mindegyiknek külön-külön főnököket adván, s e dualismust még a XIII. században is felismerhetőnek véli. Nekem ellenben úgy látszik, hogy a nemesség felosztásait nem István csinálta, hanem azok a nemzetségi viszonyokból folytak, uralkodásra léptekor már megvoltak, általa meg nem másíttattak. Minthogy azonban a vármegye-ispánok, mint királyi tisztek, némi ügyekben, tizedben, pénzügyekben sat., a nemesek földjein, a nemes megyében is joghatóságot gyakoroltak: a királyi vármegye, és a közelében fekvő nemes megyék, vagy jószágok közt bizonyos kapocs keletkezett, mely őket kifelé — némi tekintetben — egységnek tünteté fel. Így például — hogy példát idézzek — a XII. századbeli Baranya vármegyében, a baranyai vármegye ispán alatt kétféle elem egyesült. Az egyik, a tulajdonképeni vármegye, a királyi birtok, minden tekintetben kormányzata alatt állott. A másikban, a nemeseknek, az egyházaknak exemptus birtokain csak némi korlátolt hatalma volt, a nemesség — a mint mondók — közvetlenül a király alatt állván. Még később, midőn a királyi birtokok megfogytak, elenyésztek, az osztályok összevegyültek: megszületett az új alakzat, mely a vármegye nevét ugyan megtartá, de azért teljesen autonom vala. Körülbelől ilyféle processus történt valamivel később Len-

elkerülése végett váltogatta a kifejezést, míg másutt p. o. a Fejér C. D. IV. 1. 609. lapján olvasható 1237-iki oklevélben, a hol bizonyos földekről nem az mondatik, hogy »ad comitatum Bodroghiensem« tartoznak, hanem »ad Castrum« Bodrogh, fekvésük *in comitatu* Bachiensi levőnek jelöltetik, mely kifejezés pedig ezen esetben világosan oly féle kerületet jelent, mint a minő a *parochia* Albensis. Ugyan ez oklevélben a híres Petur bánnak, Gertrud gyilkosának némely öröklött, tehát kétségkívül nemesi birtokairól mondatik, hogy »in *comitatu* Syrmiensi«, fekszenek, mit várispánsági területre érteni nem lehet. Ezzel azonban csak azt akarom kimutatni, hogy az oklevelekben nem kereshetünk e kifejezésekre nézve következetességet. Az Árpádkori-vármegyékben levő dualismus minőségéről a szövegben szólok.

gyelországban is, hol a nemes opole-k s a királyi várkerületek, grod-ok, a közös powiatba s a vajdaságokba olvadtak [1]), megjegyezvén egyébiránt, hogy nálunk — úgy látszik, sőt bizonyos — nem minden *vármegye* lett a nemességre nézve is részben kormányzó hatóság, s ennél fogva nem is lett mindegyik egy *ujabbkori* vármegyének kiindulási pontja. [2])

Kérdés már most: vajon már Szent-István szabta-e meg általjában, rendszeresen, hogy mindegyik vármegyei ispán, mely nemes megyében, vagy megyei kerületben végezze a király által rábizott teendőket? mire — úgy hiszem — nemmel felelhetünk. A középkor egész felfogásával, a vármegyei ispánok állásával ellenkezik, hogy illetékességük mindjárt eleinte már pontosan meg lett volna állapítva, hogy például a szalavári comes, ha a szalavári apát tizedét kellett behajtania, a szomszéd Vasba — csak például mondom — át ne ment volna? A területi illetékességnek megállapítása kétségkívül később szükségessé vált, midőn a vármegyei ispánok hatalma mind inkább növekedett, köztük illetékességi összeütközések támadtak, kivált oly esetekben, midőn bírság-pénzek, jövedelmek voltak kérdésben: de a dolog természeténél fogva ez nem egyszerre, hanem fokozatosan, a szükséglethez képest s talán egyes esetek kivételével, nem is Szent-István alatt, vagy legalább hosszú uralkodásának nem elején, hanem későbbi szakaiban ment véghez, mit annál is inkább van okunk hinni, mert a vármegyei tiszteknek a nem nemes szabadok, a szabad parasztok feletti hatósága a nemesek földjein is, [3]) mely már maga e földeknek felosztását a vármegyékhez képest szükségessé tette, oly időben, midőn a nemzet-

---

[1]) Hüppe, Verfassung der Republik Polen, 44. l. Roepell, Geschichte von Pohlen I. 156. és kk. ll., a Szent-István kortársának Boleslonak tulajdonított castellanatusi rendszer eredetét vizsgálva, a lengyel források tanulmányozása által körülbelül olyféle eredményre jut, mint a milyet én a szövegben a magyarokra nézve megállapítani törekedtem.

[2]) Igen világosan ki van fejtve az Árpádkori-vármegyei szervezet Hajniknál i. h. 133. és kk. ll., 160. és kk. ll., csak hogy szerző figyelmét a teljesen kifejlett intézményre fordítván, a fokozatos alakulás egyes mozzanataira nem reflectál.

[3]) V. ö. Hajnik i. h. 135. l.

ségi köteléken kívül álló szabadok még nem igen léteztek, midőn még a hospesek is az alá tartoztak, ki őket befogadta [1]) még nem volt megállapítva. Azért a Szent-Istvánnak tulajdonított, jobbára uralkodása első felére eső oklevelek közt — bár az ily esetek már ekkor a külföldön igen gyakoriak — csak egyben találunk világos exemptiót a vármegyei ispán joghatósága alól: a szalavári második, 1024-iki oklevélben, mely azonban, mint a XII. század vége, vagy a XIII. század elejének szellemében, és kifejezéseivel készült álmű, vagy teljesen corrumpált eredeti, tekintetbe nem jöhet. [2])

Kevesebb teendőjük, s azért kevesebb hatalmuk is volt a vármegyei ispánoknak Szent-István idejében már csak azért is, mert a nemzetségi szervezet még fennállott, és működött. Semmit sem lehet annyit hallani tudósainktól, kik a magyar királyság első századaival foglalkoznak, mint azt, hogy Szent-István a nemzetségi szervezetet eltörülte, ámbár már Szalay, *történetíróink* közt az első, ki a középkor szellemét teljesen, és talán maig legtisztábban, felfogta s ritka luciditással, ha néha a tényeket kellőleg nem is ismerte, nem ismerhette, az irányelvekre nézve soha sem tévedett, ennek ellenkezőjét sejté, s legújabban a *jogtudós* Hajnik már határozottan kifejezte a véleményt, hogy a nemzetségi szervezet István trónralépte után »még közel egy

---

[1]) Azt hiszem, hogy Sz.-István I. 24. törvényéből ez szükségképen következik.

[2]) Ez oklevélben (Fej. C. D. I. 307. és kk. ll.) a Szent-István korára emlékeztető néhány kifejezés mellett olvassuk, hogy István »cum praelatis et *baronibus* (!) regni« törvényt ült, egy korábbi oklevél csak keltének évszámával idéztetik, az egyházi javaknak elidegenítése megtiltatik; a király magát egy bajvivónak (pugil) előállítására kötelezi sat., mi mind István többi okleveleitől elüt, s későbbi, fejlettebb vagy megromlottabb állapotokra vonatkozik. Szintúgy hamisnak tartom Sz.-Lászlónak 1091-ben uralkodása 22-ik (!) évében kelt megerősítő oklevelét is (Fej. C. D. I. 466. l.) Az exemptio esetekép idézni szokták a pécs-váradi alapító levelet is (Fej. C. D. I. 296. és kk. ll.): »in civili autem causa nulli liceat judicare quam abbati; nisi forte pro qua sanguis effundi debet« e hely azonban, ha nem későbbi interpolatio, exemptiot tartalmaz ugyan, de nem — mi pedig itt a kérdés — a *comes parochianus* alól.

századig« fennállott. [1]) És csakugyan, semmi valószínűség sincs, s annál kevésbé vannak adatok, hogy István a nemzetségek hatalmát nem csak köz-, hanem magánjogi tekintetben, nemcsak a királylyal, hanem tagjaival szemben is *teljesen* megsemmisítette, mit egyébiránt egy csapással tenni — mint rendesen képzelik — vajmi bajos lett volna. Ellenben, vannak adatok, melyek ép az ellenkezőt bizonyítják, csak nem kell a miles-t — mely a XI-ik században általában szabadot jelentett — *mindenütt*, mint a különben jeles Endlicher tette — »Dienstmann«-nak, a comest pedig előkelő tisztviselőnek, *mai* főispánnak tekinteni. [2]) Ha a comes *csak* főhivatalnok, főispán, nehéz volna érteni, hogy Szent-István törvényei, míg magát a vármegyét, a comitatust, csak egyszer, és futólag érintik, velük oly sokat foglalkoznak, a többi előkelőkről pedig alig emlékeznek; hogy több helyt a világiak közt csak két osztályt ismernek, comest és nem comeseket, kiket majd ilyen, majd amolyan kifejezéssel jelölnek; [3]) hogy a nagyobb legenda az egyháziak összeségével — a püspökök és papokkal — szemben, a világiak összeségekép, a comites cum populo említi, s a kisebb Legendában olvassuk, hogy már Géza »omnes milicie sue comites« az igaz hitnek kebelébe vezette. [4]) Hogy ily esetekben azonban nem főispánról, vagy kizárólagosan királyi tisztekről, hanem általában véve a nemzetnek előkelő tekintélyes tagjairól van szó, azt — úgy hiszem — nem szükséges hosszasan fejtegetni, valamint nem azt sem, hogy ez előkelőknek nagy, sőt talán legnagyobb számát a nemzetségek fejei, tekintélyei képezték, kivált midőn semmi okunk sincs hinni, hogy Géza vagy Szent-István valamely hekatombe-jének áldozatául estek, s ezt

---

[1]) Szalay i. h. 97. l. Hajnik, i. h. 114., 115. és 160. ll., csak hogy nála a törzsi vagy nemi és nemzetségi szervezet István idejére nézve nincs elég élesen megkülönböztetve, Az előbbeni — a mint feljebb kimutatni igyekeztem — úgyis laza kapcsolat már Géza alatt elenyészett, kivéve Erdélyt, s csak a nemzetségek kapcsolata maradt meg mindinkább gyengülve mintegy Kálmán idejéig.

[2]) Endlicher, Die Gesetze des Heiligen Stephan 65. l.

[3]) Szent-István I. 8. 22, II. 19. Endlichernél i. h. 313., 317., 323.

[4]) Endlichernél i. h. 145. illetve 155. l.

bizonyítja azon körülmény is, hogy a magyar nyelvben a comesnek megfelelő kifejezés »ispán«, a délszláv zupan vagy még inkább a span-nak átalakítása, mely főleg nemzetségi főt jelent.[1])

Mihelyt megengedjük, hogy Szent-István idejében még nemzetségi fők léteztek, meg kell engednünk azt is, hogy működtek. Lehetetlen volt, hogy István, egy alakuló hatalom élén, mindent végezzen, vagy végeztessen, és ellensúlyozhassa *mindenütt* a localis befolyást, melyet vérségi kötelék és százados megszokottság még sok helyt támogatott. De törvényeiből világos, hogy ő azt nem is vette czélba. Mint láttuk, nem támadta meg, sőt védte az »urak« jogát, hogy katonákat tartsanak. A hospesek felett nem igényelt magának általános fennhatóságot. El nem fogadta a szolgák tanúságtételét az urak ellen, mi azt bizonyítja, hogy nem foglalt ellenséges állást azok ellen, kik a monarchia megállapítása által némileg korlátoztattak, támaszkodván azon elemekre, melyek az új vallás, az új rendszer által legtöbbet nyertek,[2]) sőt, még később büntette azon szabad embert, ki ispánját — főnökét — ok nélkül, igazságtalansággal vádolta.[3]) Nem helyeselte, hogy a király elvonjon ügyeket a bírák-

---

[1]) Az ispán szó eredetére nézve l. Edelspacher, »Századok« 1872. 471. l. 21) jegyzet. Kézaynál, Endlichernél i. h. 95. l., még »Span«-t olvasunk ispán helyett.

[2]) Sz.-István I. 20., 23, 24. l. (Endlichernél 316. 317. ll. Ost. Geschichte 407. l.) Büdinger véleménye, hogy e törvényben (I. 20.) a magyarság supremátiáját akarta biztosítani az idegen ajku, megigázott, lakosság felett, mint curiosum, megemlítésre érdemes.

[3]) Szent-István II. 9. Endlichernél i. h. 322. l. Sokan e büntetésben a poena temere litigantium-ot látták, mivel azonban csak kifejlett processualis eljárásban van helye. Alaposabb azon kétely, vajon ezen intézkedés csakugyan a nemzetségi, és nem a királyi ispán és katonája közt való viszonyra vonatkozik-e? Tulment volna e *székfoglaló értekezés* keretén, Szent-István minden törvényénél tüzetesen külön kimutatni, hogy a comes alatt királyi vagy nemzetségi méltóság lappang-e? De talán az nem is szükséges, mert úgy látszik nekem, ha elfogulatlanúl és szemmel tartva azt, hogy István I. könyve kevéssel koronázása után keletkezett; hogy a vármegyei belügyek természetüknél fogva a király magánügyeit képezték; olvassuk a nagy király törvényeit, csak egy esetben (II. 5.) nem nyugodhatunk meg teljesen abban, hogy a comes alatt nem királyi tisztek,

tól, a kiket illet, és mind ez egyes nyilatkozatok magyarázatául, összekötő kapcsául ott van intése fiához: Tekintse a nemzet fejeit, előkelőit, szabadjait, mint apját, mint testvéreit! [1])

A nemzetségi szervezetet egyébiránt nem is kellett erőszakkal megsemmisíteni. Egy hanyatló intézmény volt az, mely önmagától kimúlt, végelgyengülésben, és feloszlását siettette Szent-Istvánnak azon intézkedése, melylyel a szokásos népjog ellenére, — decrevimus nostra regali potentia — sokaknak, főleg az egyházaknak kedvezve, de a végeredményt talán inkább sejtve, mint tudva, a magán tulajdont, a rendelkezési szabadságot a földbirtok felett elismerte, és oltalmába vette. [2]) A magán érdek, a magán intézkedés, mely számtalanszor összeütközésbe jöhetett a nemzetiségi joggal és érdekkel, ezen túl, a mindenek fölött álló hatalomra, a királyra támaszkodhatott. A be-

---

hanem nemzeti, nemzetségi előkelők értetnek; de még ez egy esetben is én nemzetségi bírót vagyok hajlandó érteni, mert bizony annak is járt díj, s az idézett törvénynek essentiája a comesre nézve abban áll, hogy ezen díja nem a rabszolga urának, hanem a királynak eső birság részből fizettessék. A mi pedig a szövegben idézett törvény értelmét illeti: alig tehető fel, hogy ily vármegyei, — ha vármegyei? — belviszonyra a nemzetre kiszóló törvények közt reflectáltak volna, mihez hozzájárúl még, hogy itt a comes és »*suo* milite« közti viszonyról van szó, mit lehet ugyan, de nem könnyen, a királyi »milites«-ekre is érteni; s továbbá, hogy a közvetlenül megelőző (II. 8. de composicione regis) törvényben, a »comes« alatt királyi tisztviselőt nem érthetünk, mert arra ugyan szelid büntetés lett volna, ha sikkasztás esetében, legalább is hivatalvesztés helyett csak az elsikkasztott összegnek és kétszeresének visszaadásával lett volna büntetve: míg Kálmán alatt (77. t. cz. Endlichernél i. h. 369. l.), kinek törvényei aránylag enyhék, a comes — ott már vármegye ispán — ki a magyarhoni rabszolgának, vagy marhának az országból való kivitelét tiltó rendeletet megszegte, e nem infamáló, a király érdekeit közvetlenül nem sértő büntettért hivatal, vagy vagyon-vesztéssel sujtatott.

[1]) »Illi enim (t. i. principes, comites, milites) fili mi! sunt patres et fratres.« Szent-István intései Endlichernél i. h. 304., 305. l.

[2]) Szent-István I. 6., s némileg II. 2. Endlichernél, i. h. 313. illetve 321, l., de óvakodnunk kell e rendelkezési szabadságot, a középkor szellemével és társadalmi viszonyaival ellentétben, tovább terjeszteni, mint a törvényben világosan említett esetekre, s abban a mai értelemben vett végrendelkezési szabadságot látni.

szivárgó új elemek, a felszabadult keresztények, a hospesek már kezdettől fogva ezt tevék: míg a bel- és külháborúk István utódjai alatt fogyaszták a nemzetségi főknek számát, és gyengíték a nemzetségi köteléket, mint Angliában is a Rózsák gyilkos harczai segíték megtörni a feudalis bárók hatalmát. Tudjuk, hogy Aba egyszerre ötven előkelő urat veretett agyon [1]) s forrásaink talán társadalmi jelentőségének tudatában emelik ki oly nyomatékosan, hogy a mogyoródi csatában »major pars de milicie regni periit.«[2]) Egyébiránt már Salamon idejében fontosabb jog-cselekmények hatályát a király beleegyezéséhez köté a gyakorlat [3]), s ugyancsak alatta már a nádor-ispán is biráskodni kezd, és vannak, a kik magukat ítéletének önként alávetik.[4]) Szent-László idejében rendes dolog, hogy a nemesek a királyi curiába viszik peres ügyeiket, valamivel később pedig Kálmán már kénytelen, hogy minden ügyben hozzá ne kelljen fordulni, a synodalis törvényszékek felállítását megkisérteni. [5]) Kálmán e törvénye képezi a nemzetségi szervezetnek sírkövét; a nemzetségek, mint az állami élet egyik tényezői, nem léteztek többé.

VI.

A most előadott, futó vázlatban talán sikerült kimutatnom, vagy legalább valószínűvé tennem, hogy *Szent-István alkotmánya* nem egy napon született, nem oly törvényhozó működésnek volt eredménye, mely czélul tűzte ki a régi állapotokat minden irányban *teljesen* felforgatni: hanem csak egyes eszméknek, intézményeknek átültetéséből állott, melyeket azután a nemzeti élet, mint a beoltott fa a szemet, fejlesztett ki, és tett való-

[1]) Kézay i. h. III. és Vita S. Gerardi u. o. 226., megjegyezvén, hogy az Endlichernél olvasható compilált legendának *ezen* része meg van a Bollandistak régi, authenticus legendájában is.

[2]) Kézay i. h. 117.; Thuróczy II. 52. C.

[3]) A zasztyi apátság alapító levele Wenzel, i. h. I. 24. l.

[4]) Szent-László III. 3., Endlichernél i. h. 342. l.

[5]) Sz.-László I. 42., és Kálmán törvénye Endlichernél i. h. 338., illetve 361. l.

ban gyümölcsözőkké. Némelyeket e gyümölcsökből már maga István élvezett: a legtöbbjét azonban csak utódjai szedték. Határozott intézkedései gyanánt csak hármat vagyunk képesek kimutatni. A magyar monarchiának, melyet már Géza alapított, megadta külső, keresztény, frank formáját. Szervezte a királyi birtokokat a vármegyékben és elismerte, oltalmazta a magán tulajdont a földbirtokot illetőleg. [1]) A mit azonban ő tett — bár erélyesen — nem tette erőszakosan, nem »törik szakad módon.« Nem is lehetett volna a magyarral, több mint nyolczszáz év múlva, de azért mégis positivitással mondhatjuk, úgy bánni, mint a lengyelekkel, »ökör és szamár módjára«, hogy merseburgi Thietmar szavaival éljek.[2]) Szent-István törvényeiben, bár halvány vonásokban, némileg észrevehető a fokozatos fejlődés, mely talán a király eszméi, de bizonyosan a nemzeti viszonyok fokozatos változásának is tulajdonítható. E törvények első könyve, mint már feljebb említém, uralkodása elején, a második, mely az elsőt sokban módosítja, úgy hogy e két részt egyidejűnek tekinteni semmiképp sem lehet [3]), valamivel később keletkezett, legalább a kisebb Legenda egyik intézkedését — hogy minden tíz falú egy templomot építsen — azon időre, tehát 1008. tájára említi, midőn a kereszténység külsőleg már, meg volt alapítva.[4]) De nem csak módosítást, hanem valóságos haladást találunk a második könyvben a kereszténység, az igazság és méltányosság szellemében, még pedig oly nagyot, hogy minden más népnél nagyobb idő közt kellene e két könyv közt feltennünk, csak a magyarnál nem, mely — mint összes fejlődése tanusítja — egy

---

[1]) Ha neves íróknál p. o. Salamonnál (i. h. 733. l.) azt olvassuk, hogy Szent-István a rabszolgákat is felszabadította, azt csak lapsus calaminak, még pedig igen nagynak, lehet tekintenünk.

[2]) »Populus enim suus t. i. lengyel Boleslo népe, more bovis est pascendus, et tardi ritu asini castigandus« Thietmár Pertz, M. SS. III. 861. l.

[3]) Észrevette ezt már Endlicher, Gesetze des Heiligen Stephan 13. l., de további következtetésének, hogy a II. könyv különféle időbeli rendeletek gyűjteménye, alapját a könyvben nem találom.

[4]) Legenda Minor Endlichernél i. h. 157. l. Íróinknál előfordúló 1016., vagy 1035-iki évnek, mint már Endlicher (Gesetze des Heilg. Stephan. 11. l.) megjegyzé, semmi megbízható alapja nincs.

erélyes, és öntudatos kéznek vezetése alatt más népeknek évtizedes pályáját egy-két esztendő alatt szokta megfutni. Így, hogy példát idézzek, míg az első könyv 14. czikke szerint, ha szolga szolgát megölt, a meggyilkoltért más szolgát kellett adni, vagy meg kellett váltani, mi érzékenyen sujtá a gyilkos szolga ártatlan gazdáját: a II. könyv 3. czikkelye megosztja a kárt a két úr közt. [1]) Az első könyv (I. 16.) halált mond arra, ki kardot ránt, hogy valakit megsebesítsen: a második (II. 12.) csak a gyilkosnak veszi életét; azt, ki valakit megcsonkított, a talio elvénél fogva csak hason csonkítással bünteti, (II. 13.) s egy későbbi intézkedés (II. 14—15.) csekélyebb bünösségnél még enyhébb felfogást tanúsít, sőt ott, hol sebesülés nem történt, pénzbírsággal is megelégszik. [2]) Valamely rabszolga *jogtalan* felszabadítóját az első könyv (I. 21.), ha tehetősebb 50, ha szegényebb 12. tinóval bünteti; a második könyv (II. 5.), már nem a tettes személyét, hanem a rabszolga értékét veszi a kárpótlás alapjául, s a mi még jellemzőbb, a rabszolgák ilyetén felszabadítása, itt már nem tünik fel valami törvényszegő cselekedetnek, hanem inkább mint valami megengedett, rendszeresített, dolognak, melynél csak az urnak megkárosítását kell elkerülni. [3]) A kormányzati átalakulásnak egy csekély nyomát látjuk abban,

---

[1]) Endlichernél i. h. 315., 321. ll.

[2]) Endlichernél i. h. 315., 322., 323. l. A II. 14., 15. hiányzik az admonti codexből, talán csak tollhibából, minden esetre azonban nem lehet korábbi az első könyv szigorú intézkedéseinél. Mi az admonti codexben még hiányzó II. 16—19. t. cz. illeti, azok részben még belzavarokra, de a kereszténység és királyságnak már nagy erejére is mutatnak; minthogy pedig oly intézkedéseket tartalmaznak, melyekre mindjárt eleve is szükség lehetett, én e czikkelyek keletkezését az I. és II. könyv közti időre, a Gyula Ahtumféle háborúk korára vagyok hajlandó tenni, ellenkezőleg Endlicherrel (Die Gesetze des H. Stephan 19. l.), ki e törvényeket István végéveire, az ellene szött összeesküvések idejére teszi.

[3]) Endlichernél i. h. 316. illetve 321. A fizetendő »mancipia« alatt bizonyosan valami, talán a rabszolgák kategóriája szerint változó megállapított díjt kell értenünk. Bár a nomenclatura nem vág össze még is lehetséges, hogy a condicionariusoknak »megváltási díja« alatt, melyet Kézay »de udvornicis« említ, (i. h. 129. l.) e »mancipia«-k lappanganak.

hogy míg az I. könyvben többször említtetik a »senatus«, a »regale consilium«, mely döntő hatalommal foly be a végzésekre[1]): a második könyvben már csak egyszer fordul elő és akkor is mint kérelmező. S ugyanott említtetik a »comitatus« is, melynek nyomát még az első könyvben nem találjuk. [2])

Egy jeles bölcsész, s a mi történet-philosophiai kérdésekben, legalább az én szememben, még több, mathematikus, Cournot Ágoston, a történelem eseményeiben a »véletlen«-nek működését is látván, a véletlen esetek közé számítja a vezér egyéniségek jellemét. [3]) Szent-István jelleme is egyik kezessége annak, hogy mit ő tett, az nem volt egy kíméletlen, önkényes zsarnoknak felforgatása. Kemény apának és nem mindig nőies anyának, vagy mostohának fia, kitünt kegyessége által. [4]) Soha sem lévén po-

---

[1]) L. Szent-István I. 14., 20., 25., 29., 31., 44., 35., ll. és Legenda Major, Endlichernél i. h. 145.

[2]) István II. 2. Endlichernél i. h. 321.

[3]) Considerations sur la Marche des idées et des evénements dans les temps modernes, 1872. I. 1. és kk. ll., mely sok tekintetben figyelemre méltó művet kevésbé ismerik, mint megérdemlené.

[4]) »Nunquam audivi aliquem, qui tantum parceret victis« Thietmar i. h. 862. l. Folytatólag azután Sz.-István szüleiről beszél, mit Waitz — a német tudákosság és szőrszálhasogatásnak egy furcsa, de nem ritka példájakép — és utána Wattenbach, Büdinger, s legújabban Krones, Procui atyjára értenek: de a világos szöveg, és Bielowskynak helyes megjegyzése (M. Polonica I. 313. l.), melyet Szabó Károly is tesz, (Vezérek kora 345. l. 1), hogy Devix, Devia, egyenlő, mint más szláv kútfőben is, Gézával, megdöntik e mesterkélt okoskodást. Thietmár műve e részében Böleslo bajairól, szláv belügyekről beszélvén, kétségkívül szláv értesítések után indult, s ennélfogva csak természetes, hogy Géza nevét szláv alakjában írja, s nejének nemzetiségére sem lehet következtetést vonni — mint íróink teszik — abból, hogy a német író e helyett szláv hangzású jelzővel említi. Általában véve nem tartom még tiszta dolognak, hogy Gézának második neje a lengyel Adelheid lett volna. Az egykorú Thietmárnak hallgatása, ki pedig tudja, hogy Boleslo magyar nőt vett el (Pertz M. SS. III. 184. l.), bír némi tudomásával a magyar és lengyelek közti viszonyról, de Boleslo és István rokonságáról szóval sem tesz említést, majdnem nyomósabb a két-három száz évvel későbbi lengyel kútfők tanúságánál. Procuit sem tarthatom egynek — Giesebrecht véleménye daczára — az erdélyi Gyulával, kit István a

pogány nem volt meg benne ama neophyta fejedelmeknek vadsága, kik — mint Chlodwig és nagy Vladimir — már meglett korban tértek át a kereszténységre.[1]) Despota hajlamok, önző czélok nélkül, mindig csak nagy missiója, a vallás és haza lebegett szeme előtt. Az országgal foglalkoztak gondolatjai, midőn vadászat közben

---

hazai források és a hildesheimi annalesek tanúsága szerint nejével *együtt* fogott el, nem is érintve, hogy a Procuiból — a legmerészebb combinatiókkal sem lehet — én legalább hiában próbáltam — a Gyula nevet kisütni. Ha Procui csakugyan István nagybátyja volt, mi lehetséges, egy másik nagybátyja lehetett, talán szintén az erdélyi vajdák családjából, ki megmenekült, míg nejét István elfogta, vagy már akkor, midőn székhelyéről elüzte, vagy azon lengyel város elfoglalásánál, — mert a szöveg nem egészen világos, — melyet Thietmár elbeszélésében említ.

[1]) Történetíróink általában véve, daczára annak, hogy a legendák, melyek e tekintetben jól lehettek informálva, Szent-István megkereszteltetését azonnal születési idejére teszik, daczára a valószínűtlenségnek, hogy István, mint pogány tanúlta az akkori tudományokat, és 10—20 esztendeig pogány maradt volna, minden ok nélkül, mert Nagy-Konstantin példája a X—XI. századra mitsem bizonyít, azt állítják, hogy Szent-István csak meglett korában, még pedig, nagy tekintélyek szerint, 994-ben lett atyjával együtt kereszteltetett meg. Azonban, mit Bruno Sz.-Adalbert életében annak magyarországi működéséről általánosságban mond a 994-ik év körüli eseményeinek végéhez adva: az a tartalom szerint is nem történhetett mind ez évben. Továbbá, ha tekintetbe vesszük, hogy Sz.-Adalbertnek két, egykorú életírata, melyek egyikének szerzője hazánkban is járt, Gézának, Szent-Istvánnak megkereszteltetését szóval sem említi, vagy azt kell hinnünk, hogy nem is Adalbert keresztelte meg Istvánt, mit szemben a magyar kútfőkkel, ha a későbbi compilatorokat, a XII. századbeli Annalista Saxot, a XIII. századbeli Ricobaldust tekintetbe se vesszük, nem tehetünk; vagy pedig fel kell tennünk, hogy az nem volt nagy dolog, mint egy pogány fejedelmi családnak megkeresztelése, hanem csak valami mindennapi esemény, minő egy keresztény fejedelem újonnan született fiának megkeresztelése. Nincs is semmi valószínűtlen abban, hogy a 983-ban jun. 29. Veronában püspökké szentelt Adalbert Prágába tartva, vagy Magyarhonon utazott keresztül, és épen István születéséhez jött, vagy még ez évben, megyéjét körüljárva, beszólt a szomszéd magyar udvarba, és ott az ujonnan született fiut megkeresztelte.

az álom elnyomta. [1]) A hazára gondolt, midőn kolostorokat alapított, és a veszprém-völgyi görög apáczáknak meghagyta, hogy e haza üdveért imádkozzanak, [2]) és azt még halálos ágyán is — mint utolsó gondolatját — a boldogságos szűznek oltalmába ajánlotta. [3]) Tudta és érezte ő, hogy művének, a kereszténység zsönge hajtásának fejlődése sokban, majd nem mindenben tőle, és utódjától függ [4]) s azért mély aggodalommal nézett körűl, kit tegyen halála után nemzetének fejévé. Nincs itt a hely, hogy vizsgáljam, ki tolatta ki Vazul szemeit a nyitrai fogságban? A mit a hazai kútforrások két századdal később, I. Béla utódjai alatt írtak, ép oly kevéssé tarthat igényt föltétlen hitelre, mint az, a mit az esemény után valami 40 évvel a bajor Altaichban a barátok beszéltek: [5]) s meglehet, hogy Gizellát ép oly igazságtalanúl vádolák őseink, mint a mily ok nélkűl tiszteli szentnek a jelen azt, kit az egyház szentei közé soha fel nem vett. [6]) Azt sem kutatom, gyermekek voltak-e még Endre, Béla, Levente? vagy más okból mellőzte őket Sz.-István? és mi volt oka menekvésüknek? de ki kell emelnem, hogy Szent-Istvánnak igen is lehettek okai, kivált más, alkalmasabb rokon hiányában az ifju Orseolo Pétert választani utódjának, azon nővérének fiát, kinek szépségét és jóságát még negyedfél száz év mulva is emlegették Velen-

---

[1]) Az ismeretes csodára czélzok, mely mindkét Legendában olvasható. Endlichernél i. h. 149. és 158. l.

[2]) »Ὑπὲρ τῆς σωτηρίας . . . . πατρίας πασῆς.« — »Pro salute . . . *Patriae* totius.« Wenzel Árpádkori Új Okm. I. 347., deákul Fehér C. D. 312. l.

[3]) Végperczeire nézve csak Hartvic ád részletes felvilágosítást, Endlichernél i. h. 185. l.

[4]) Lásd imádságát Konrád császár betörésekor a Legenda majorban, és Intéseiben a 2. fejezetet, Endlichernél i. h. 105. illetve 302. l.

[5]) Az Annales Altahenses azon részének szerkesztését, mely az Aba és Péter-kori háborúkkal foglalkozik, 1073. tájára teszi Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen II. 19. l.

[6]) Ezt maga Mabillon is elismeri (Act. SS. Ord. S. Benedict. Saec. VI. II. 864.) Neve csakugyan nincs benn a martyrologium Romanumban. Tisztelete főleg a benczések műve, s Magyarországban Zsigmond kora előtt, alig volt ismeretes, sőt a XIII. században — ezt és nem többet bizonyít Albericus monachus tudósítása — még igen rosz aszszonynak tartották.

czében; egy vitéz és bölcs családnak ivadékát, egy szentnek kisunokáját, kinek tehetségei nyilván valók lehettek, mig rosz hajlamai és hibái még szunnyadtak, vagy lappangtak. [1]) Azonban e hibák kitüntek István halála után és kitünt egyszersmind az is, hogy a nagy király művének eddigi nyugodt fejlődéséhez az ő jelleme és eljárása volt szükséges. Péter és Aba viharos uralkodásából sejthetjük, mivé lett volna István uralkodása, ha nem az általunk fejtegetett eljárást követi. Péter Istvánnak utánzási eszméit követte és túlhajtotta. Idegen létére nem tudta, vagy nem akarta azt, mi Istvánnak egyik legfőbb érdeme, és dicsősége volt: hazafi kézzel, és hazafi lélekkel ültetni át a nemzet kebelébe a nyugat eszméit és intézményeit. Aba szakított a bölcs kímélettel, melyet István a nemzetségekkel, mondjuk a nemességgel, szemben tanúsított. Az új hitnek híve kevésbé vagy semmibe sem vette az ősi intézményeket, s úgy látszik, tényleg megcselekedte vagy legalább megkisértette azt, mit Szent-Istvánnak szoktak — mint valamely csekélységet — tulajdonítani. [2]) A következmény: német felsőbbség, majd általános forradalom lőn, a pogányságnak forradalma, mely negatioja volt Szent-István összes működésének, alkotásának, de azt — bár egy perczre megingatta, — megdönteni, megsemmisíteni nem

---

[1]) Az Orseolokról l. Dandulo-t, i. h. 215., 217., 233. ll. Hogy Péter velenczei, és Orseolo volt, arra nézve az egyes források egyes adatai annyira összevágnak, hogy az iránt alig lehet kétség: míg a burgundi-poitiersi származás mellett igen sok nehézséggel találkozunk, s a hézagok kitöltésére igen sok hypothesist kell felállítanunk. Valami tiz év előtt multunknak egyik alapos és lelkiismeretes buvára, Mátyás Flórián támasztott újból némely nehézségeket Péternek velenczei származása ellen, anélkül, hogy saját véleményét nyilvánítaná: de a mennyire értekezésének az Akad. Értesítőben megjelent kivonatából (Akad. Ért. 1869. III. 39. l.) kivehető, a legtöbb nehézség az Ortilo-Aloldus koholt művén alapszik, mely még Péter testvérének nevét sem tudja, s azt Alhaidenak, Frowilanak vagy mint a »Notulae«-k írják, Fruwitzanak pedig Adalbert osztrák őrgróf menyét nevezi (Notulae 106., 115, 116. l.)

[2]) »Nobiles contempnens sed et jusjurandum pro nicnihilo reputabat« Kézay Endlichernél i. h. 111. l. Szabó Károly véleménye (i. h. 24.), hogy a birtokközönséget ismét helyreállította, magában véve lehetetlen, s első sorban a királyságra nézve káros intézkedés lett volna.

tudta, mert az az akkori fejlődésnek, a korszellemnek műve volt. A mit István maga tett, az nem volt sok és nem minden élte őt túl: de napjainkig ő volt a világító tűz-oszlop, melyet a nemzet követett, mert azon az ösvényen haladt, melyet ő jelölt ki: a nyugot-európai fejlődés ösvényén. Hogy a középkor századai sokat, sőt mindent neki tulajdonítottak, nevével hozták kapcsolatba: azon nincs mit csodálkoznunk. Ha ma elvesznének a 48-diki törvények, és a jövő századok csak a különbséget látnák a jelen és 47. között: kétség kívül sokkal több intézkedést tulajdonítanának az utolsó pozsonyi országgyűlésnek, mint a mennyit valóban tett. De tévedek. *Többfélét* tulajdoníthatnának, de nem *többet*, mert mindennek alapját az vetette meg, minden csak általa vált lehetségessé: és épen így vagyunk Szent-István alkotmányával.

PAULER GYULA.

MARTINOVICS ÉS TÁRSAINAK ÖSSZEESKÜVÉSE.

ÖTÖDIK KÖZLEMÉNY.

I.

Martinovics — miként láttuk — a franczia conventtől nyert megbizatás értelmében, hivatva volt nemcsak Magyarországban, hanem *Ausztriában* is forradalmi propagandát szervezni.

Vajjon megfelelt-e föladata ezen részének, és ha igen, mily módon, mennyi sikerrel? nem dönthetjük el.

Csak annyit tudunk, hogy az 1794-ik év tavaszán *Bécsben* is létesült a forradalmi eszmék terjesztésére titkos szövetség, melylyel Martinovics szoros összeköttetésben állott.

Miként Magyarországban, úgy itt is, a titkos társulat a legkülönfélébb elemekből alakúlt. A vezérszerep, úgy látszik, báró *Riedl Andrásnak* jutott, ki II. Leopold császár gyermekeinek nevelője, utóbb pedig kabineti titkára volt, és Ferencz császárnak kiváló kegyeivel dicsekedett. Társai között a legjelentékenyebbek: *Billeck* kapitány, a német-újhelyi katonai akadémia tanára; *Hebenstreit* főhadnagy; *Gilofsky* a hadügyminiszterium tisztviselője; *Troll* lembergi főrendőr biztos; *Gotthardi* kormánytanácsos; *Prandstätter* Bécs városának tanácsnoka; *Hackl* gazdag bécsi kereskedő.[1])

[1]) A bécsi »jakobinus-összeesküvés« történetét még inkább borítja homály, mint Martinovics összeesküvését. A periratokat és hivatalos kutforrásokat az osztrák történetírók még szintén nem használhatták föl és csak az itéletek jelentek meg nyomtatásban. Az összeesküvésre és részeseire nézve fölületes és pártszempontból írt pamphletekben található adatokra kell szorítkozniok.

Martinovics többekkel ezek közül régibb idők óta összeköttetésben állott. *Riedllel* együtt dolgozott a császári kabinetben. *Trollal* Lembergben ismerkedett meg. *Hackl* házában, hol barátja *Blumauer*, az ismert nevű költő, lakott volt, gyakran megfordúlt.

És épen összeköttetése a bécsiekkel vonta reá és magyarországi barátaira a catastrófát. A bécsi titkos társulat fölfedezése előzte meg és vonta maga után a magyarországi összeesküvés fölfedezését, tagjainak elfogatását.

Arról, hogy a kormány mily módon jutott a forradalmi terveknek és ezek részeseinek tudomására: különféle hírek keringettek. Magyarországban általán azt hitték, hogy *Martinovics* vigyázatlansága vezetett annak nyomára. Beszélték, hogy egy napon későn este fáradtan térvén meg bécsi lakására, elmulasztotta öltönyeinek zsebéből kivenni az összeesküvésre vonatkozó irományokat, melyeket más nap reggel szolgája, a ruha tisztogatása alkalmával, kíváncsiságból megtekintett, és midőn tartalmok fontosságáról meggyőződött, rögtön a rendőrséggel közölt. Mások szerint Martinovics szolgája, távolléte alatt, ennek szobáiban mulatott szeretőjével, midőn váratlanul Martinovics, több barátjának társaságában, megjelent; a szolga ijedtségében az ágy alá rejté el a leányt, a ki itt tanuja volt a forradalom szervezése tárgyában tartott tanácskozásnak, és midőn rejtekéből kiszabadúlt, a rendőrséghez sietett, hogy a hallottakról jelentést tegyen.[1])

Első tekintetre szembetünő, hogy ezen elbeszélések teljesen valószínűtlenek, [2]) és kétségkívül minden alapot nélkülöznek.

A porosz udvar bécsi követének jelentéséből megtudjuk, hogy a *Londonban* vád alá helyezett demokraták lefoglalt irományai a bécsi titkos társulatra vonatkozó részleteket tartalmaztak, a melyekről az angol hatóságok a bécsi kormányt azonnal értesítették.[3])

---

[1]) Szirmay emlékirata.

[2]) Valószínűtlenek már azért is, mert több adat kétségtelenné teszi, hogy Martinovics igen óvatos volt; annyira, hogy még a kátékat sem tartotta házánál, és azokat kikkel közölni akarta, magyarországi barátaihoz szokta utasítani. Laczkovicshoz intézett levelei is tanúskodnak óvatosságáról.

[3]) 1794. augusztus 6.: »L'on dit a present, que ce club, ainsi

Ezen tudósítás nagy mértékben valószínűnek tünik föl. Épen ez időben folyt Londonban az angol alkotmány felforgatására szövetkezett demokraták egyikének *Horne Tooke* híres nyelvtudósnak pere. Az államügyész a vádiratban kiemeli, hogy a lefoglalt irományokból az angol demokraták összeköttetése németországi, hollandiai és *magyarországi* elvtársaikkal derült ki. [1])

A vádirat 1794. június 17-én mutattatott be a törvényszéknek. És így az angol kormány jelentése július második felében az osztrák bécsi kormány kezei között lehetett.

Ekkor indúltak meg Bécsben a nyomozások, melyek csakhamar az összeesküvés főrészeseinek fölfedezésére vezettek. Július 24. és 25-én közel 20 egyént fogtak el;[2]) közöttük *Martinovicsot* is.[3])

A hivatalos körök úgy tüntették föl az elfogottakat, mint egy klub tagjait, kik az állam külső ellenségeivel bünös összeköttetésben állanak, és Bécsben a párisihoz hasonló forradalmat szándékoztak támasztani. [4])

Azonban a messze távolból fenyegető veszély, a hír szárnyain, a tömegek fölizgatott képzeletében, iszonyú catastrófává nőtte ki magát, a mely már a közelebbi napokban lesújt vala az uralkodóra, a városra és a birodalomra, — ha a kormány bölcsesége és erélye meg nem előzi. [5]) Híre járt, hogy

---

que la conspiration de Vienne avoint eté decouverts à Londres, par les papiers de personnes, qui y ont machiné un bouleversement dans la Constitution britannique.« (A berlini állami levéltárból.)

[1]) Ezen periratokat a londoni állami levéltárban dr. *Marczali* tanulmányozta, a ki szíves volt az említett részletre figyelmemet fölhívni.

[2]) A porosz ügyviselő julius 26-iki jelentésében írja, hogy »tegnap és tegnapelőtt« történtek az elfogatások. Tévednek tehát a hazai írók, kik — Szirmay nyomán — Martinovics elfogatását aug. 12-re teszik. De a német írók is tévednek, mert szerintök az elfogatások a július utolsó napját követő éjszaka történtek volna.

[3]) A porosz ügyviselő augusztus 2-án jelenti, hogy több elfogatás nem történt. Augusztus 6-án az elfogottak közül *kilenczet* nevez meg, utolsó helyen áll: „*Martinovich Prelat Hongrois.*“

[4]) A porosz ügyviselő augusztus 6-iki jelentésének szavai.

[5]) Ily hangon szól az összeesküvésről azon röpirat is, mely a bécsi kormány rendeletére, 1795-ben ily czím alatt jelent meg: »Geheime Geschichte der Jakobiner in den Österreichischen Staaten.«

már ki volt tüzve a nap, a melyen Bécsben és Pesten egyszerre kitört volna a forradalom. Bécsben a Lipót-külvárosban fölhalmozott tüzelőfát készültek felgyújtani; a királyt, a ki tüzvész színhelyén mindig megjelenik, legyilkolni és az ekként támadó zavart az állami intézmények fölforgatására zsákmányolni ki. Ugyanakkor Pesten az összeesküvés részesei megtámadják a József-kaszárnyát, kiszabadítják és fölfegyverzik az ott őrzött franczia foglyokat, a kiknek segítségével kiraboljják és lángba borítják a két várost.

Egy másik versio szerint a következő terv lett volna megállapítva: tüzvész által a Lipótvárosba hozzák a királyt, itt megrohanják, őrizet alá helyezik, és a magyar országgyűlés összehívására kényszerítik. Mikor az ország rendei együtt lesznek Budán, az összeesküvés tagjai lángbaborítják e várost, fölszabadítják a franczia foglyokat, hatalmokba ejtik a gyűlést, mely azután a franczia conventhez hasonló irányban folytatja működését. [1])

Midőn tizenöt év múlva *Kazinczy Ferencz* ezen kósza híreket valóságos tények gyanánt találta előadva *Szirmay* emlékirataiban, megjegyzi: »Egy oly istentelen embertöl, mint Martinovics, és egy oly exaltált főtől, mint Laczkovics lehet ugyan várni még effélét is. De én ugyanezeket itt hallom és olvasom legelőször. Nagy volt a rettegés, a nagy rettegés pedig sokat láttat, a mit látni nem kellene és látni nem lehet.« [2])

II.

Néhány nappal az elfogatások után, a király *vizsgáló bizottságot* nevezett ki, mely hivatva volt a foglyokat kihallgatni, összeköttetéseiket, társaikat és czélzataikat kinyomozni.

---

[1]) A porosz követ 1794. deczember 24-iki jelentése. És Szirmay emlékirata.

[2]) Azután elbeszéli, hogy róla is azt állították, hogy öt millió francot aranyban fizetett ki, és fegyvereket szállított Nagy-Károlyba. (Kazinczy Ferencznek jegyzései Szirmay Antalnak a magyar Jakobinusokra vonatkozó históriai munkájára, kiadatlan kézirat a M. N. Múzeum könyvtárában.)

A bizottság elnöke *Saurau Ferencz* gróf, tagjai a legfőbb törvényszék, a fenyitő törvényszék, az alsó-ausztriai helytartóság, a rendőr-igazgatóság és a városi tanács két-két ülnöke volt. Működését a legszorosabb titokban kellett tartania, és a kinevezettek esküvel kötelezték magokat a titok megőrzésére. [1])

A német foglyok vallomásai csakhamar kiderítették, hogy a birodalom többi tartományaiban is hasonló titkos társulatok léteztek. Augusztus 7-én *Insbruckban* 19 ifjút fogtak el.[2]) Ugyanakkor *Grázban* Ecker gróf és Tauferer bárót őrizet alá helyezték. [3]) Majd *Morvaországból* is szállítottak foglyokat Bécsbe. [4])

Martinovics kihallgatására csak augusztus 13-án került a sor.

A csapás, mely egészen váratlanúl sújtott le reá, és elragadta előle az utolsó mentődeszkát, melyet reményeinek annyi hajótörése után ambitiója megragadott, a börtön magánya és nélkülözései, a jövendő iszonyú képei, teljesen megtörték. Lelkét csak önző érdekek mozgatták; nem nagy eszmék, nem erős szenvedélyek, melyek a szerencsétlenség napjaiban megóvnak a kétségbeeséstől, és visszatartanak a lealacsonyodástól. Nem a sors csapásai alatt elbukott hőst látunk benne, ki méltósággal viseli el a szerencsétlenséget; az ambitiosus cselszövő leplezetlenül áll

[1]) A porosz ügyviselő aug. 6-án írja: »La commission qui doit rechercher l'etendue et les plans du Club decouvert a Vienne est presidée par le Comte de Saurau, et composée des deux Conseillers du Tribunal d'Appel, deux du departement de la justice supreme, deux de la Regence, deux du Magistrat et deux du gouvernement. Elle traite cette affaire dans un profond secret et tous ces membres doivent etre liés par les sermens le plus solennels.« A »Der Majestäts process in Ungarn« című 1800-ban, név, hely és év megjelölése nélkül megjelent röpirat szerint a bizottság elnöke Pergen gróf, alelnöke Saurau gróf, tagjai: Hacker és Rüstl a legfőbb törvényszék bírái, Beer udvari tanácsos a rendőrségtől, Coppus és Fabr főtörvényszéki bírák, Orlandini general auditor, Sedlmayer és Martinelli fenyitő-törvényszéki ülnökök voltak; a jegyzőkönyvet Hopsen rendőrségi titkár vezette. — Azonban a Martinovics augusztus 13-iki kihallgatásáról szóló jegyzőkönyv alatt az itt nevezettek közül csak egynek nevét találjuk: Sedlmayer-ét, a ki városi tanácsnoknak írja magát. Kívüle Schilling és Felner János, az utóbbi mint jegyző, írták alá.

[2]) *Rapp* Eine Jakobiner-Verschwörung in Tirol. 28. és kk. ll.

[3]) A porosz ügyviselő augusztus 9-iki jelentése.

[4]) Ugyanannak augusztus 20-iki jelentése.

előttünk a mint elveszti minden önérzetét, csak hiúságát és elbizakodottságát tartja meg.

A vizsgáló bizottság elnöke az elővezetett Martinovicsot, de stilo, intette, hogy őszinte vallomást tegyen. Mire ez »könnyek között és őszinte bűnbánat jeleit adva« — mint a jegyzőkönyv fölemlíti — így kezdé meg vallomását :[1])

»Halálom után ő felségének, legjobb királyunknak semmitől sem kell félnie. Minden szerencsétlenséget, a mi érhette volna, én készítettem elő. De az, a mi engem arra bírt, mindenkit hasonló eljárásra késztetett volna. Elő fogom adni röviden a tervet, miként akartam a forradalmat Magyarországban előidézni és az okokat, melyek e terv fölkarolására késztettek.«

»Miután Lipót király meggyőződött arról, mennyire képesítve vagyok a közügyek vezetésére, és én vele a szerencsés uralkodás biztosítására legalkalmasabb eszközöket megismertetém, igéretet vettem tőle, hogy udvari tanácsossá és kabinetjének titkárává fog kinevezni.« A király halála — így folytatja előadását — meghiúsította reményeit. Ez annál fájdalmasabban hatott rá, mert megszokta az udvari életet, és lelkét egészen uralta az a gondolat, hogy befolyása fog lenni közügyekre, hogy közreműködhetik a fejedelem és az állam boldogításának munkájában. E miatt mindent megkísérlett, hogy Ferencz királytól elnyerje az állást, melyet atyja igért. Ez nem sikerült, a mi nagy mértékben elkeserité. Majd újabb csapások érték. A király Batthyányi primás kérésére, saecularisátiója tárgyában vizsgálatot rendelt el, minek következtében fizetését lefoglalták. [2]) Továbbá midőn a császári czímzetes apátságot kapta, a király igérete daczára, az 500 forintnyi taksa lefizetésétől föl nem mentették. Az udvartól élvezett 1000 forintnyi évdíját is oly módon utalványozták, a császári titkos pénztárból, mintha jellemét elhomályosító szolgálatokért élvezné. Hogy ezen gyanútól szabadúljon, javadalmas prépost-

[1]) *Jankovics Miklósnak* napló-töredékeiből látjuk, hogy Magyarországban azt hitték, hogy Martinovicsot kinzással, ismételve alkalmazott botozással, kényszerítették vallani. Ez azonban teljesen valószínűtlen.

[2]) A saecularisátiója ügyében folytatott tárgyalásokról tüzetesen szóltam a *Századok* 1877-ik évi folyamában.

ságért folyamodott, a melyet azonban más, egészen jelentéktelen ember nyert el. Erre a rendőrminiszterhez folyamodott alkalmazás végett; de ajánlata el nem fogadtatott, a mi felháborodását a legvégsőig fokozta.

»Meg lévén győződve arról — úgy mond — hogy jobb sorsra vagyok érdemes, a szenvedett sérelmek keserűséggel töltötték el lelkemet, gyűlöletessé tették előttem a magyar kormányt, és fölkelték bennem a vágyat, hogy a fennálló kormányforma, főleg a mennyiben ez a főpapságnak kiváltságos állást biztosít, átalakíttassék.«

Ezalatt gyakori utazásai Magyarországban, alkalmat nyújtottak, hogy megismerkedjék az uralkodó elégületlenséggel. Hallotta a protestánsok panaszait, azon megszorítások miatt, melyeket a türelmi rendelet szenvedett; a fölvilágosodott emberek zúgolódását a miatt, hogy a tanszékeket és egyéb hivatalokat a jezsuiták hiveivel töltik be. A jobbágyok földesuraik, az alsó papság a püspökök önkényes eljárásával voltak elégületlenek. A hadi segélynek és ujonczoknak szedése minden néposztály körében ingerültséget szült; főleg azért, mert a magyarok a francziák ellen viselt költséges háborút, és az udvarnak szövetségét Poroszs Oroszországgal, nem helyeselték.

Martinovics ezen fejtegetései oly részletesek valának, hogy a délelőtti órákat teljesen elfoglalták. Midőn délután, a vizsgáló bizottság előtt, másod ízben megjelent, az általános helyzetről adott képet még néhány vonással kiegészítette. Kiemeli, hogy a magyarok amiatt is elégületlenek voltak, mert a magyar elemet a külügyi és bányászati hivatalok betöltésénél, a királyi igéret daczára is, feltünően mellőzték; a városoktól pedig némely szabadalmakat, melyeket Lipót király igért volt, megvontak. »Minden — úgy mond — a nemzetben azt a meggyőződést keltette föl, hogy önmagának kell átalakítani kormányát.«

Martinovics ezek után áttért a két titkos társulat megalakulásának, szervezetének és titkos jeleinek megismertetésére. Megnevezte a négy igazgatót. Az általok beavatott tagok számát meghatározni nem volt képes. Azt hiszi — úgy mond — hogy a tagok száma néhány ezerre megy; Hajnóczytól, titkos jegyekkel írt levélben, azt az értesítést vette volt, hogy a tagok toborzása

jól halad. Az igazgatóknak csak augusztus végén kellett volna megküldeniök a fölvett tagok névsorát. Ezek közől csak hármat nevezett meg: Ambrosyt, Bacsányit és Martont. Több pesti és budai polgárról tudja, hogy fölvétettek, de neveiket nem ismeri. Megjegyzi, hogy Szentmarjay és Laczkovics az ország több részét be akarták utazni. a két társulat terjesztése végett; és hogy az utóbbinál föltalálható az alkotmányterv, melyet ő (Martinovics) saját kezével írt le.

Másnap és augusztus 20-án újabb részleteket adott elő. Elbeszélte mily viszonyban állott Gyurkovicshoz; mikép tanácskoztak a titkos társulat megalapításáról; mikép karolta föl e tervet, és mikép nyerte meg terveinek a négy igazgatót. [1])

III.

Már néhány nappal előbb, hogysem Martinovics a magyarországi összeesküvés titkos szálait a kormány kezeibe nyújtotta, *Budáról* is érkezének jelentések, melyek a kormány figyelmét Martinovics magyarországi összeköttetéseire fölhívták. Ezen figyelmeztetés *báró Barkó* lovassági tábornok, magyarországi főhadparancsnoktól származott, a ki üres óráiban a titkos rendőrség teendőire is tudott időt találni.

A hadi-tanács elnökéhez, *Wallis* grófhoz intézett első jelentését augusztus 4-én indította útnak. Értesülvén, hogy Martinovics Bécsben elfogatott, ennek jelleméről szolgált informatióval. »Vagabund«-nak nevezi, a ki »soha sem misézett, és kávéházakat látogatott.« Pesten leginkább Szentmarjay, Laczkovics és Abafyval társalkodott. A tábornok ezután Martinovics irományainak átvizsgálását ajánlja.[2])

---

[1]) Az augustus 13., 14. és 20-iki kihallgatásokról szóló jegyzőkönyvek az országos levéltárban. Augusztus 20-án igérte, hogy a két kátét és az alkotmány-tervezetet, emlékezet után, le fogja írni. Megtette-e azt, nem tudjuk.

[2]) *Barkó*, augusztus 4-iki jelentése a bécsi hadügyminiszterium levéltárában. Wallis gróf e jelentést azonnal közli Saurau gróffal, a vizsgáló bizottság elnökével.

Három nappal utóbb, egy második, fontosabb jelentésében nemcsak Martinovics egyéniségéről és pesti élményeiről közölt újabb részleteket, melyekhez azt a jóakaratú tanácsot csatolta, hogy őt, ha e perből szerencsésen ki is bontakoznék, legjobb volna Kufsteinba vagy Spielbergbe küldeni; — de emellett az országban uralkodó közhangulat felől aggasztó híreket közölt Több vidéken a nép között nagy elégületlenség tünetei mutatkoztak; részint a földesurakkal való súrlódások, részint a szük termés után beállott drágaság miatt. Attól tart, hogy ha a szegények segélyczéséről, gabona előlegezés által, nem gondoskodnak, komoly zavarok támadhatnak. A fővárosban pedig lázító proclamatiókat terjesztenek, és a nagyszámú franczia foglyok is veszélyessé teszik a helyzetet; minélfogva szükségesnek látta Pestre lovas- és gyaloghadakat rendelni. Azt hiszi, hogy a császári hadaknak a franczIáktól szenvedett vereségei bátorítják az elégületleneket, és hogy ezek a bécsiekkel összeköttetésben állanak. [1])

Ezen föltevésben megerősíthették őt Hajnóczy, Laczkovics és elvtársainak magatartása és nyilatkozatai. Laczkovics, mikor Martinovics elfogatásáról értesült, állítólag így szólott: »Már késő; a propaganda el van terjedve; a terv sikerülni fog; mindnyájan, kik nem tartoznak az illuminatusokhoz, el vannak veszve. Nem sokára a fejedelmeket és arisztokratákat úgy fogjuk lövöldözni, mint a madarakat.« És Hajnóczy, két héttel Martinovics elfogatása után, megünnepelte augusztus 10-ikét, a franczia királyság felfüggesztésének évfordulóját. [2]) Sőt a titkos társulat egyik tagja, *Sehy* Ferencz színész, augusztus 6-án a főherczegnádor kamarásánál megjelent, és előadta, hogy vele Erdélyi juratus a polgár és ember kátéját, a társulat titkos jegyeivel közlé; és fölhivta a kamarást, hogy ez iránt magasabb helyen jelentést tegyen. [3])

Mindazáltal a bécsi kormány nem sietett kivételes rend-

---

[1]) *Barkó* augusztus 7-iki jelentései.

[2]) *Barkó* augusztus 19-iki jelentése és *Békési* augusztus 19-iki vallomása.

[3]) Ezt a királyi táblának Sehy ellen hozott ítéletéből tudjuk.

szabályokhoz nyúlni. Csak Martinovics vallomásai után határozta el az általa megnevezett négy igazgató elfogatását. Rendelet ment a főherczeg-nádorhoz, hogy az elfogatást haladék nélkül eszközölje, és a foglyokat Bécsbe szállíttassa. Állítólag, a bécsi rendőrség Martinovics által leveleket iratott hozzájok, melyben értesíti őket, hogy az összeesküvés minden titkait már feltárta, minélfogva nem marad egyéb hátra, mint a császár kegyelméhez fordúlni. [1])

Sándor Leopold főherczeg hihetőleg augusztus 16-án kapta meg a királyi parancsot, és nem késett azt végrehajtani. A pestvárosi kapitányt, katonai fedezettel, küldötte ki a Budán lakó három igazgató elfogatására, a mi a következő éjszakán hajtatott végre.

Hajnóczyt a küldöttek a várban, Kovacsics lakásán keresték, és miután értesültek, hogy néhány hét óta a viziárosban bérelt szállást, itt lepték meg. Mikor Martinovics levelét mutatták elő, nagy haragra lobbant. Szekrényéből egy levélcsomagot vett elő, és átnyújta az elfogatására küldött tisztnek, ily szavakkal: »Da haben sie auch die übrigen Correspondenzen des niedertrüchtigen Schurken.« Azután ellenmondás nélkül követte.

Hevesebb jelenetnek volt színhelye *Laczkovics* szobája. Mély álomban találták elmerülve, melyből nehezen tudták fölébreszteni. Ekkor azután, látván a fegyveres katonákat, az ágya mellett elhelyezett pisztolyokat ragadta meg, és midőn kérdésére, hogy mit akarnak, a nádor által aláírt elfogatási parancsot mutatták elő, a nemesi kiváltságok ellen intézett sérelem miatt óvást emelt. Azonban miután Martinovics levelét elolvasta, letette a pisztolyt, és Martinovics ellen szitkozódva, késznek nyilatkozott engedelmeskedni. [2])

Mind Hajnóczy és Laczkovics, mint pedig Szentmarjay is — kinek elfogatásáról sem birunk részletes tudósítással — rögtön külön kocsikba helyeztettek, és katonai fedezet alatt, Bécsbe vitettek, hol a rendőr-igazgatóság vette át őket.. [3])

---

[1]) *Jankovics Miklós* feljegyzései, napló-töredekében.

[2]) Jankovics napló töredéke.

[3]) A foglyokat kisérő tisztek augusztus 22-én már ismét Budán

Sigray, Martinovics elfogatása után sejté, hogy őt is veszély fenyegeti. Külföldre kivánt menekülni. Lóra ült és elszökött, majd egy ideig paraszt-asszony ruhába öltözve bujdosott, végre a veszprémi ferenczieknél keresett menedéket. Azonban csakhamar őt is elfogták. [1])

Mikor a három pesti fogoly Bécsbe fölérkezett, a kormány szükségesnek látta a vizsgáló bizottságot magyar tagokkal egészíteni ki. A magyar udvari cancellaria két tanácsosát: *Nagy Józsefet* és *Lányi Józsefet* nevezte ki. [2])

IV.

A kihallgatást, úgy látszik, Hajnóczyval kezdették meg. A titkos társulatok szervezetéről, a kátékról és saját részvétéről ezen mozgalomban, tartózkodás nélkül bevallott mindent. Annál óvatosabb volt mikor másokról kellett szólania. És minthogy nem hallgathatta el azoknak neveit, kikkel összeköttetésben állott, azon volt, hogy felelősségök súlyán könnyítsen; még ha ez által saját helyzetét is tette veszélyesebbé. Így például Abaffynál el kellett mondania, hogy vele a kátét közölte; de hozzáadta, hogy a délután átvett kéziratot másnap reggel már visszaküldötte. [3]) Szabó Lászlóról pedig azt vallotta, hogy csak nehezen tudta őt

---

voltak, és bemutatták a bécsi rendőrségnek a három fogoly átvételéről kiállított elismervényét. (A budai katonai főparancsnokság protocolluma.)

[1]) Szirmay emlékirata és Kazinczy jegyzetei.

[2]) A király augusztus 21-iki kabineti iratában rendelkezik, hogy a két udvari tanácsos »der unter dem Vorsitze meines geheimen Rathes Grafen von Saurau, zur Untersuchung einiger verdächtiger und staatsgefährlichen Leute, angestellten Hofcommission beizusitzen, und auch der Constituirung der insitzenden aus Hungern hieher gebrachten Individuen, welcher der niederösterreichische Rath Schilling beiwohnen wird, jedesmall gegenwärtig zu seyn haben.« (Országos levéltár.)

[3]) Hajnóczy bécsi kihallgatásának jegyzőkönyveit, sajnos, nem bírjuk. De vallomásaira a királyi tábla ítéleteiben gyakran történik hivatkozás. Az idézett nyilatkozat Abaffy ítéletében áll.

a társulatba való belépésre bírni, és hogy csakhamar nyilatkozatot küldött be, mely szerint a társulatból kilépett.. [1])

Laczkovics — a kire augusztus 25-én került a sor — egészen megszelidült, és közlékeny volt. Igérte, hogy mindent őszintén be fog vallani. De azon volt, hogy magát lehetőleg ártatlannak mutassa be.

Előadta, hogy Martinovicsot több év óta ismeri. 1793. szeptember vagy október havában a magyar alkotmány átalakításáról beszélgettek. Martinovics már akkor egy alkotmány-tervet mondott neki tollba, a mely a franczia alkotmányhoz hasonló volt. 1794. május havában pedig közlé vele a »közvélemény irányozása és a forradalom előkészítése« czéljából, két titkos társulat alakítására [2]) vonatkozó tervét; továbbá a két kátét, a titkos jeleket; mire őt mindkét társulat igazgatójává nevezte. Kik a többi igazgatók, azt biztosan nem tudja; gondolja, hogy Hajnóczy és Szentmarjay, a kikkel, négy szem között, gyakran értekezett. Azonban Martinovics tulajdonképeni tervét nem tárta föl előtte; azt mondá »hogy most csak a közvéleményt kell előkészíteni; a további teendőket akkor fogja előadni, ha ismét Pestre jő.« Azóta (május óta) Martinovicscsal semmiféle összeköttetésben nem állott. *Becsület szavára állítja, hogy az alkotmánytervet és a két kátét senkivel sem közölte*, hanem csakhamar megsemmisíté. *Becsület szavára állítja, hogy a titkos társulatokba senkit sem vett föl*; és semmit sem veszre, a miből következtethetné, hogy ismerősei közül valaki más által fölvétetett.

---

[1]) »Repetitus vero Josephus Hajnóczy — olvassuk Szabó itéletében — in fassione sua Viennae scripto exhibita, *alleviationi* partis incattae intentus, eundem societati difficulter se adiunxisse, et Kőrösino reducem societati eidem diserte renuntiasse dixerit. . .« Kétségkívül *Sigray* javára mondá Hajnóczy azt is, hogy »regulas susceptionis in gallicum versas . . . talibus vestiverit expressionibus, ut nonnisi initiatis eorum sensus cognitus esse potuerit:« a miből azonban az ügyigazgató később súlyosbító körülményt csinált.

[2]) »Eo scopo — úgy mond — duas societates erexit, ut ii qui principiis libertatis et aequalitatis assentiri non possent, prout privilegiatae classis homines, per societatem reformatorum in consortium trahi possent, et hac ratione in effectuando revolutionis plano, cooperatio ipsorum sperari posset.«

Azon kérdésre, kikkel állott Martinovics összeköttetésben, válaszolva, megnevezi: báró Podmaniczkyt, Latinovics tanácsost, Fodor és Szecsenácz titkárokat, Kolmayer ügyvédet, és a saját testvérét Laczkovics Györgyöt.

Minthogy Bacsányira vonatkozólag is tettek néki kérdést, kijelenté, hogy nem ismeri, és nincs is tudomása arról, hogy a monarchiai kormány-forma iránt ellenséges érzületet táplálna. Csak annyit mondhat róla, hogy önmagát nagy költőnek tartja.[1])

Midőn három nappal utóbb Laczkovics másodízben jelent a a vizsgálóbizottság előtt, ragaszkodott ugyan korábbi nyilatkozatához, hogy a két kátét Martinovicsnak visszaadta és a másolatokat megsemmisítette; de most már elismerte, hogy úgy a kátékat mint a titkos jegyeket közlé rokonával Szlávy János jurátussal; bár vallomásának ellensúlyozására megjegyzi, hogy kevéssel utóbb utasította Szlávyt, ne vegyen föl tagokat a titkos társulalokba.

Elismerte most azt is, hogy Hajnéczyval és Szentmarjayval többször beszélgetett a titkos társulatról; Martinovicstól pedig hallotta, hogy forradalmi tervét közlé a franczia conventtel, mely azt helybenhagyta; hogy továbbá Austria- és Striria-, Cseh- és Gácsországban is elő van készítve a forradalom.

Midőn felolvasták előtte Barkó jelentéséből azt a nyilatkozatot, melyet ő állítólag Martinovics elfogatása után tett (hogy a fejedelmeket úgy fogják lelövöldözni, mint a madarakat); határozottan nem tagadja; röviden csak ezt válaszolta: »Nem emlékszem, hogy ilyesmit mondottam volna.«

Ellenben azt, a mit szintén Barkó jelentéseiből vett a vizsgálóbizottság, hogy az összeesküvés titkos nyomdával rendelkezett, valótlannak nyilvánította.[2])

Minthogy e közben Laczkovics azon állítását, hogy a titkos társulat terjesztésében tevékeny részt nem vett, társainak vallomásai meghazudtolták: a vizsgáló bizottság elnöke, a szeptember

---

[1]) Protocollum examinis de dato 25. Augusti 1794. Joannis Laczkovics.

[2]) Continuatio examinis de dato 29. Augusti 1794. — A végén e jegyzet áll: »Notandum. Fatens coram Commissione scriptam relationem concinnavit.«

2-iki kihallgatáson intette őt, hogy őszintén tegye meg vallomásait, mert különben szembesíteni fogják társaival.

Laczkovics ezután is fenntartotta állítását, hogy Szlávyn kivül senki mást nem avatott be a titkos társulatokba. Mivel pedig Szetmarjay többi között azt is vallotta, hogy Laczkovics előtte dicsekedett, hogy többeket, különösen két plébánost vett föl; nem tagadta ezen nyilatkozatát, de oly magyarazatát adta, mely lelkényességének nem igen válik becsületére. El akarta — úgy mond — hárítani magáról azt a gyanút, melyet sokan tápláltak felőle, mintha a titkos rendőrség szolgálatában állana. Egyébkint elismeri most azt is, hogy Szlávy egyik levelében említé, miszerint Kazinczyt és Balugyanszkyt a titkos társulatba beavatta; de arra hogy Hajnóczy és Szentmarjay a bevett tagok számát vele közölték volna, »*nem emlékszik.*« Ellenben hallotta, hogy Abaffy, Vrhowszky és Verseghy a tagok sorába tartoznak; Szentmarjay pedig egy alkalommal említé, hogy gróf Keglevich Ágost a reformátorok társulatának titkos jegyeivel magát, mint e társulat tagját mutatta be.

A kihallgatásoknál a »Literae ad Imperatorem« című politikai irat gyakran került szőnyegre. Martinovics bevallotta, hogy ő a szerzője.[1]) Laczkovicshoz is intéztek e tárgyban több kérdést. Azt választolta, hogy az iratnak franczia példányát Szentmarjaytól, latin fordítását Szabó Lászlótól kapta. Amazt megsemmisítette, ezt pedig közlé testvérével a pestmegyei alispánnal, a ki fölhívta rá, Schilson báró által, a főherczeg-nádor figyelmét. Elismeri, hogy általán őt tartották a magyar fordítás szerzőjének; de a fordító: *Sárközy János*, ki ellene intézett többnemű kereset miatt a minap agyonlőtte magát. Ő csak kijavította a fordítást, melyet azután Szentmarjayval közlött.

A forgalomban levő forradalmi szellemű költeményekről is tett közléseket. »A Vox clamantis in deserto« című latin költe-

[1]) Ezt a harmadik közleményben tüzetesen ismertettem, és tartalmából arra a következtetésre jutottam, hogy szerzője nem lehetett más, mint Martinovics. Csak később használhattam föl a Martinovics vallomásait, melyek föltevésemet igazolták. Martinovics tüzetesen elbeszéli szeptember 3-iki vallomásában, mily körülmények között, irta és mikép terjesztette ezen nyilt levelet.

ménynek szerzője, miként Hajnóczytól tudja, Abaffy. Az »Ébredj hazánknak bajnok népe« szerzőjének Verseghyt mondják. A Barkó tábornokra írt két gúnyverset Hajnóczytól kapta; úgy hiszi, Abaffy a szerzőjük.

Előbbi állítását, hogy titkos nyomda létezéséről semmit sem tud, fenntartja. De nem habozott most *Landerer* pesti nyomdász ellen felidézni a kormány bosszúját. Elmondá, hogy ez több munkát nyomatott, a censura kijátszásával;[1]) többi között az ő munkáit is, melyek miatt a cancellária megrovását vonta magára. Mikor Szentmarjay Rousseaunak Contrat Social-ját magyar fordításban ki akarta adni, ő utasítá Landererhez, és ajánlkozott a nyomdai javítás eszközlésére.

Végül Martinovicsról közlött némely új részletet. Egy alkalommal — úgy mond — azt beszélte neki, hogy a francziák, az európai forradalom szervezésének czéljaira, ötszáz millió francot szántak, a melyből néhány millió fog Magyarországnak jutni;[2]) máskor pedig azt mondá, hogy Horvátországban már több ezer tagja van a szabadság és egyenlőség társulatának. Azonban mindezt — jegyzi meg — bizonyosan csak azért beszélte, hogy ő benne és társaiban bizalmat és bátorságot ébreszszen.[3])

Laczkovics lefoglalt irományai között megtalálták Martinovicsnak hozzá intézett leveleit, melyek nagyrészt óvatosan voltak írva, úgy hogy keveset tartalmaztak, a mi őket compromittálhatta.[4]) A vizsgáló bizottság alig talált azokban olyat, a mit nyomozásaiban fölhasználhatott. Csak egyetlen helyet zsákmányolhatott ki; azt, a melyben Martinovics említi, hogy a demokratikus elveket azért hangsúlyozza oly erősen, mert alkalmazkodni óhajt Laczkovics politikai álláspontjához. Laczkovics, midőn ezen hely előtte felolvastatott, így szólott: »Nem érti, mikép nyilatkozha-

---

[1]) Ilyenek: Trenk művei, — egy magyar munka a szabadkőművességről, — és a »Status Regni Hungariae", melyet Delivuk »rendelt meg.«

[2]) Arra nem emlékszik, hogy M. azt is mondotta volna, hogy Pfisterer vagy Hackl, bizonyos titkos jelre, pénzt szolgáltatnak ki.

[3]) Continuatio de dato 2. Septembris 1794.

[4]) Ezen leveleknek egy része, a kir. tábla levéltárából, a M. N. Múzeum könyvtárába került.

tott így Martinovics. Ragaszkodásom Lipót királyhoz eléggé mutatja, hogy nem voltam a demokratiának híve.«

Kérdés intéztetvén hozzá a »Discussio Oratoria« című röpirat iránt, mely a censorok ellen szenvedélyes támadást intéz, ezt is Martinovics művének vallja, melyet ő, Laczkovics, nyomatott ki Landerernél, 250 példányban.

Végül *Barkó* tábornokról szólott, és pedig igen elismerő, hálás modorban; elmondván, hogy kevéssel elfogatása előtt igéretet vett tőle, hogy nyugdíjának visszaállítását ki fogja eszközölni. »Ezen nyugdíj elvesztése — úgy mond — súlyos csapás volt rëám nézve. *Ha ez nem ér, nem bonyolódtam volna ezen szerencsétlenségbe, mert nem hallgattam volna Martinovics csábításaira.* Ha vétkeztem, ő felségének kegyelmeért esedezem. Soha sem volt szándékom rosszat művelni.« [1])

Laczkovics vallomásaiban e szerint Martinovicsra nézve súlyosan terhelő nyilatkozatok foglaltatnak. Ez, bármennyire közlékeny és nyilt volt a titkos társulatok mikénti alakulásának elbeszélésében; a franczia conventtel való összeköttetéseiről, könnyen fölfogható okok miatt, mélyen hallgatott. Laczkovics árulta el ezt. Ekkor azután Martinovics (szeptember 9-én) részletesen elbeszélte ezen összeköttetés történetét, Forster fölszólításától a közjólét-bizottság ügynökének megjelenéseig. [2])

Viszont Martinovics sem kímélte Laczkovicsot. Többi között fölhozta, hogy előtte úgy nyilatkozott, hogy Pesten 700 polgár hajlandó részt venni a forradalomban. A vizsgáló-bizottság kérdőre vonta ez iránt Laczkovicsot. »Igaz — válaszolá — beszéltem a pesti polgárok forradalmi hajlamairól, azonban nem most, mikor a titkos társulatok szerveztettek, hanem az 1791-iki országgyűlés idejében, a mikor híre járt, hogy számos pesti polgár felajánlotta szolgálatait Barkó tábornoknak, a nemesség ellen.«

---

[1]) »Cuius iactura extreme consternatus sum, et nisi hoc contigisset, ego in praesens fatum non incidissem; nunquam enim instigationibus Martinovicsii assensus fuissem. Gratiam Suae Maiestatis, si erravi imploro. Meus scopus ad malum quodpiam patrandum directus nunquam erat.« — (Continuatio de dato 6. septembris. 1794.)

[2]) A szeptember 9-iki jegyzőkönyvben foglalt részleteket a jelen dolgozat negyedik közleményében fölhasználtam.

A vizsgáló bizottságot ezen nyilatkozat nem elégítette ki; és minthogy a fenforgó részletre nagy súlyt fektetett, elrendelte Martinovics és Laczkovics szembesítését.

Martinovics ez alkalommal (szeptember 19-én) fenntartotta ugyan állítását, de beismerte, hogy Laczkovics kérdésben forgó nyilatkozata nem »a jelen forradalomra« vonatkozott, és vallomása a valóságnak megfelel.« [1])

Laczkovics — mint láttuk — vallomásaiban azt az eljárást követte, hogy Martinovicsot és igazgató-társait nem kímélte, de magát úgy igyekezett föltüntetni, mint a ki az összeesküvés szervezében tevékeny részt nem vett, tagokat nem toborzott; sőt arról is vajjon mások ilyeneket bevettek, tudomással nem bir. És épen e miatt lehetőleg kevés embert akart compromittálni.

Ellenben *Szentmarjay* vallomásaiban minden tartózkodást félre tett. [2]) Megnevezte azokat, a kiket fölvett; és a kiket ezek avattak be; sőt mindazokat, a kikről tudta, vagy csak föltette, hogy a két társulat tagjaivá lettek.

A forgalomba hozott forradalmi szellemű iratok szerzőit, fordítóit és terjesztőit is készséggel megnevezte;[3]) az utóbbiak között gróf Keglevich Ágost neve ismételve előfordúl. [4])

Saját magáról beismerte ugyan, hogy a szabadság és egyenlőség társulatának kátéját magyarra és német nyelvre lefordí-

---

[1]) Continuatio de dato 10. Septembris 1794. A jegyzőkönyvet Martinovics és Laczkovics is aláirják.

[2]) Többi között mondja, hogy bevétettek *Kaldi* és *Geltz*; de hogy ki által nem tudja. (Ezek nem kerültek a vádlottak padjára.) Továbbá »azt hiszi«, hogy Hajnóczy bevette *Spissics* zalai alispánt. Ez ellen sem indított keresetet a királyi ügyigazgató.

[3]) A Vox clamantis szerzője Abaffy; egy példányát látta Laczkovicsnál. — A Barkó tábornokról szóló két gúnyverset szintén Abaffy szerkesztette. — A Marseillaiset hárman fordították le: Hajnóczy, Verseghy és Kralj. — A »Literae ad Imperatorem« című irat franczia példányát Hajnóczytól, német fordítását Gyurkovicstól kapta. A német szöveget kijavította és három egyénnel közölte. — A franczia alkotmányt Hajnóczy fordította latinra — Landerer, Martinovics és Laczkovicsnak több munkáját nyomatta ki, a censura elkerülésével.

[4]) A »Literae ad Imperatorum«-ot Szentmarjayval lemásolta a gróf számára, »hálából, mert a Moniteurt-t tőle kapta.« A »Literae ad Regem Poloniae« című iratot a gróf közlé Szentmarjayval.

totta, a Conbatu Social lefordításához hozzáfogott; de ezen utóbbiról azt a különös állítást koczkáztatta, hogy egyedül az iránt akart tisztába jönni, vajjon a magyar nyelv alkalmas-e ama nehéz munka visszaadására. Mivel pedig lefoglalt irományai között két franczia assignate-át találtak, s ekképen azt a gyanút vonta magára, hogy Francziaországból kapott pénzt a forradalom szervezésére: kijelenté, hogy Váczott, a franczia foglyokat kisérő császári tiszttől kapta, egy kokárdával és néhány gombbal együtt.[1])

V.

Ha Szentmarjayt *talán* szigorú igazságszeretet és lelkiismeretesség indította arra, hogy vallomásaiban semmit sem hallgasson el abból, a miről tudomással bírt; *Martinovics* részéről kétségtelenül csak *taktika* volt az, mikor lehetőleg számosakat és pedig előkelő egyéneket igyekezett úgy tüntetni föl, mint a kik terveinek részesei, vagy legalább politikai felfogásában és czélzataiban osztoznak.

Ő ugyanis vallomásaiban mint olyanokat, a kiknek az ő terveiről tudomásuk volt, megnevezte: *Verhovácz* zágrábi püspököt, *Bubanovics* kőrösi gör. kath. püspököt, *Delivuk* kamarai titkárt *Marich* zágrábi tanulmányi igazgatót, *Petrovich* tanácsost és *Vukasevichet*, a zágrábi püspök titkárát.

Továbbá azok közül, kik Magyarországban »a forradalom felé hajolnak,« a következőket emelte ki:

Gróf *Festetich* Györgyöt, gróf *Forgách* Miklóst, gróf *Illésházy* Istvánt, gróf *Török* Lajost, báró *Orczy* Lászlót, báró *Podmaniczky* Józsefet, *Benyovszky, Fekete* és *Splényi* tábornokokat, *Balogh* és Végh tanácsosokat, *Spissich* alispánt.[2])

A vizsgáló bizottság, — úgy látszik, — első pillanatra fölismerte Martinovics taktikáját, és senki sem ment neki lépre.

---

[1]) Szentmarjay vallomásaiból csak két jegyzőkönyvet birunk. Az egyiknek czíme: »Benevola fassio Francisci Szent-Mariay in captivitate, coram commissione Viennensi elicita.« A másiké: »Continuatio fassionis.« Mindkettő dátum nélküli. Az előbbiben hivatkozik Szentmarjay irásban benyújtott vallomására. — Hajnóczy és Sigray vallomásait nem bírjuk.

[2]) A jegyzőkönyvet, melyben Martinovics ezen vallomásáról fog-

Az udvar kérlelhetlen szigort akart érvényesíteni azok irányában, kik bármily csekély részt vettek a forradalmi czélzatú titkos társulatok alakításában és működésében; de nem volt hajlandó a terrorismust odáig vinni, hogy azokra is kiterjeszsze üldözéseit, a kik ezen társulatok létezéséről tudomással birtak, vagy épen mindazokra, a kiknek nézetei a társulatok élén álló férfiak politikai felfogásához közel állottak.

Nem találjuk semmi nyomát, hogy a Martinovics által megnevezett előkelő férfiak ellen, netáni bűnrészességök kideritése czéljából, bármily rendszabályok foganatosíttattak volna; *egynek kivételével.* És ez *Verhovácz Miksa* zágrábi püspök, magas műveltségű férfiú, a tudomány bőkezű pártfogója, Kovachich nagylelkű barátja, kinek irodalmi érdemei elismeréseül terjedelmes birtokot adományozott. Lehetséges, hogy szabadelvű iránya által már különben is magára vonta az udvari körök gyanúját és neheztelését; lehet, hogy Martinovics e főpapról oly részleteket hozott föl, a melyek némi figyelmet kettettek. [1]) Annyi bizonyos, hogy a vizsgáló bizottság fölhivást intézett Martinovicshoz, hogy tüzetesen adja elő mindazt, a mit a zágrábi püspök felől tud.

Martinovics teljes készséggel felelt meg a parancsnak, sőt október 21-én bemutatott terjedelmes emlékiratában[2]) nem habozott még másokat, közöttök benső barátait is, compromittálni. [3])

---

laltatik, nem ismerjük. — Mikor 1801. tavaszán az összes periratok Bécsből, Budára József főherczeg-nádorhoz küldettek, oly czélból, hogy a még fogságban levők megkegyelmezése tárgyában előterjesztést t - gyen, a főherczeg sajátkezüleg kivonatokat készitett magának. Az egyik ily iratban a következő hely áll: »Abbas Ignatius Martinovics fuit auctor et caput Societatis. In suis fassionibus incusavit *qua proposíti sui conscios:* Episcopum Zagrab. Verhovácz . . . Declaravit praet rea *qua tales qui Revolutioni favent:* C. Nic Forgach. . .« (József fhg jegyzetei, lepecsételt csomagban, a kir. cúria levéltárában őriztettek; a mely csomag csak a múlt évben, Pauler Gyula országos levéltárnok felterjesztésére, Tisza Kálmán belügyminiszter úr által bontatott föl.)

[1]) Azon jegyzőkönyvet, melyben Martinovicsnak Verhovácz vonatkozó első vallomása foglaltatik, mint említém, nem birjuk.

[2]) A »Hochlöbliche Polizei Hofstelle«-hez van czimezve. »Ich eile — ezek kezdő sorai — den mir gemachten Auftrag, wegen des Agramer Bischofs Verhovacz zu befolgen.«

[3]) Ilyen volt Becken udvari tanácsos, kiről 1794. april 8-án

Minthogy Verhováczot — úgy mond — közelről ismeri, mindent el fog róla mondani, a mi a kormány figyelmét megérdemli. A püspök összeköttetésben áll, úgy a bécsi, mint a horvátországi, magasabb rangú demokratákkal. Mikor utolszor Bécsben volt, Becken, Bartsch, Zippe és másoknak társaságában, kirándulásokat tett a közel falvakba, és Brunnban meglátogatta Held borkereskedőt, a ki nagy demokrata. Azt hiszi, hogy Becken tanácsossal tárgyalásokat folytatott Stiriának Magyar- és Horvátországhoz való csatolása tárgyában; bár ezt bebizonyítani nem tudja.

Hogy Verhovácz demokrata, könyvtára is elárulja. Volney, Payne, Billaud Varenne, Rabaut, Gorani és mások »revolutionarius« munkái mind föltalálhatók ott. Egy bécsi könyvkereskedő nagy ládakkal szállítja neki, s ő azokat közli fiatal papjaival, kiket mint a pesti központi papnövelde kormányzója, maga nevelt. Titkára is valóságos »republikánus demokrata.« Közvetitésök által a demokratikus eszméknek számosabb híveket szerzett, mint ezt bármely titkos-társulat tehetné. A demokratiának elterjedése Horvátországban egyedül néki tulajdonítandó.

Egyébkint elismeri, hogy Verhovácz a kereszténység első századainak főpapjait utánozza. Gyóntat, betegeket látogat; a mi által megnyerte híveit és papjait. De a mit Martinovics jót mond róla, lerontotta azon megjegyzésével, hogy »mindezt csak politikából cselekszi.« E mellett káptalanával szüntelenül harczban él, mert uralkodni szeretne fölötte és »egyházi egyeduralmat kivánna megállapítani.« Ezen küzdelemben Okolicsányi püspök, a cancelláriánál az egyházi ügyek előadója, a káptalan részén áll.[1])

Verhovácz e miatt elégületlen; valamint azért is, hogy a titkos tanácsosi méltóság elnyerése alkalmával a díjakat meg kellett fizetnie, míg Splényi és Szily püspököket fölmentették. Ezt Okolicsányi püspök és Balassa horvátországi bán ármányainak tulajdonítja. Továbbá neheztel Colloredo gróf miniszterre és Schloiss-

Laczkovicsnak irja: »Le Conseiller Becken est presque chaque soirée chez moi.«

[1]) Közbevetőleg megragadja az alkalmat, hogy Okolicsányi elleni gyülöletének kifejezést adjon: »rossz akaratú és tudatlan exjezsuitá«-nak nevezi.

nigg államtanácsosra, kiknél nem bírt audientiát kapni. Úgy jellemzi a püspököt, mint a ki mindig szenvedélyeinek sugallatait követi, és érdekeinek föláldozza elveit. József császár halála után a horvát arisztokraták élén állott, és kevésbe múlt, hogy a zsarnok Balassa ellen forradalmat támasztott. A horvát népdalt is vagy ő maga írta, vagy legalább is az ő tudtával írta bizalmas embereinek egyike.[1]) Sejti, hogy Verhovácz, Pásztori kormányzóval, Fiuméban az államra nézve hátrányos dolgokat művelt.

Egyébkint most majdnem minden magyar ember »hazafiatlanul ellenséges állást foglal el a kormány irányában. »Főleg Okolicsányi és Lányi udvari tanácsosok eljárása idéz elő nagy elkeseredést. »És míg a magyarokat, kiknek képességei s érdemei jutalom nélkül maradnak, bűntetik; a két udvari tanácsos, kik mindezen bajok kútforrásai, bántatlanul hagyatnak.« [2])

Habár ezen irat magán viselte a lelketlen könnyelműség bélyegét: a kormány mégis szükségesnek látta szétágazó vizsgálatot indítani meg. Bécsben kihallgatták, a brunni kirándulás tárgyában, Becken udvari tanácsost, Bartschot az udvari könyvtár őrét, Held Mihály kereskedőt és Zippét. Mindannyinak összhangzó vallomásaiból kitünt, hogy az említett kirándulás teljesen ártatlan természetű volt, és hogy politikai kérdések nem is kerültek szóba.[3])

Hasonlóképen Delivuk és Bedekovics fogalmazó vallomásai sem tartalmaztak olyat, a mi Martinovics vádjait megerősítette volna.[4])

A magyar cancellár Martinovics emlékiratát *Verhovácz-czal* is közölte, fölszólítván őt, hogy magát igazolja.

---

[1]) És pedig vagy titkára, vagy Petrovich tanácsos, vagy pedig Delivuk kamarai titkár.

[2]) »Die geneigten Ungarn, deren Talente und Verdienste nicht belohnt werden, werden bestraft, und die zwei Referenten, als die Quelle des Übels bleiben unberührt.« — Martinovics ezen iratának másolatát a cancellár deczember 11-ikén küldi meg a királyi itélő táblának, és a per-irományai között a kir. cúria levéltárában találtatott.

[3]) Zippének 1794. deczember 7., Heldnek decz. 16-án, Bartschnak decz. 18-án, Beckennek decz. 22-én kelt nyilatkozatai a magyar országos levéltárban.

[4]) Budán, deczember 16-án kelt nyilatkozatai ugyanott.

A püspök deczember közepén személyesen megjelent Bécsben, és a királyhoz benyújtott iratában tüzetesen válaszolt az egyes pontokra, önérzetes hangon, de higgadtan; nem hagyva magát elragadtatni a fölháborodás által, melyet az alaptalan vádak méltán kelthettek föl lelkében.

Mindenek előtt elbeszéli összeköttetését Martinovicscsal. Ez mint lembergi tanár 1786- vagy 87-ben látogatta meg őt először Pesten, hol a központi papnövelde kormányzója volt. Később mikor (1770—3) Bécsben lakott, Martinovics havonként kétszer-háromszor kereste föl. Főleg saecularisátiója iránt tanácskozott vele, a melynek keresztülvitelében lényeges szolgálatot tett neki. [1]) Társalgása által soha sem adott okot bizalmatlanságra. 1793. július vagy augusztus havában látta őt utolszor. Azóta elfogatásáig semmit sem hallott felőle.

Ugyancsak az 1793-ik év tavaszán történt kirándulása Brunnba, a hol Heldnél ebédeltek; de ezt életében ekkor látta először és utólszor.

Mióta a püspöki hivatalt viseli, kötelességének tartja, hogy a megjelenő fontosabb munkákkal megismerkedjék. Elismeri, hogy a Martinovics által felsorolt munkákat olvasta; de olvasta az ellenök közrebocsátott czáfoló munkákat is. És hazugság, hogy a forradalmi irányú könyveket ifjabb papjaival közli. A pesti papnöveldében képzett papok minden tekintetben példásak.

A horvát nyelven szerkesztett iratot, mely a püspök, papság és nemesség ellen irányul, maga a bán közlé vele.

Végül hivatkozik azon buzgalomra, melyet megyéjében az egyházi fegyelem fenntartása érdekében kifejtett; párszori leveleire, melyekben papjait az uralkodó iránti engedelmességre inti; a francziák elleni háború czéljaira gyűjtött tetemes segélyre, a mely loyalitását kétségtelenné teszi. [2])

Egy héttel ezen fölterjesztés benyújtása előtt, a cancellár utasította a pesti király ítélő táblát, hogy az akkor már Budán

[1]) »Et cum summus Pontifex saecularisationis rescriptum *ad me dirigere dignatus fuisset*, binas, hoc praeciso in merito, officiosas ad eum dedi literas.«

[2]) Verhovácz püspöknek Bécsben 1794. deczember 18-án a királyhoz intézett irata az országos levéltárban.

őrzött Martinovicsot a Verhovácra vonatkozó vádpontok bővebb indokolására hívja föl. [1])

A feleletek, melyeket Martinovics a hozzá intézett kérdőpontokra adott, még szembetünőbbé teszik lelkiismeretlen könnyelműségét, mint Verhovácz igazoló irata.

Az első kérdésben fölszólíttatik, nevezze meg a demokratákat kikkel Verhovácz érintkezett, és adja elő, mily alapon tartja őket demokratáknak?

Erre Martinovics azt a sajátszerű választ adja, hogy »kiválóbb horvát demokratákról szólva, azokat értette, kik alaposabb tudománynyal bírnak.« [2]) Ilyenek Petrovics tanácsos és Vukassevich püspöki titkár, kiknek demokratikus nézeteivel közvetlen társalgásban volt alkalma megismerkednie. Delivuk titkártól pedig tudja, hogy Marich alispán szintén ezen irány híve. Még többeket ismer Szén. »Egyébkint — úgy mond — a titkos társulatról nem tettem nekik közléseket, és a mennyire tudom, ezen társulat híre nem is juthatott el hozzájok; ha csak Szén nem tett valamit ez irányban.«

A második kérdés ez volt: honnan tudja, hogy a demokratia Horvátországban gyökeret vert, és hogy annak Verhovácz, könyvek terjesztése által, híveket szerzett?

»Egy alkalommal — így válaszol Martinovics — Bécsben, a bástyán sétált Verhovácz püspökkel, kit titkára és egy horvát plébános kisért. Ez utóbbi demokratikus szellemben beszélt. Martinovics e miatt azt a kérdést intézte hozzá: vajjon a horvátországi lelkészek soraiban vannak-e többen, kik ily nézeteket vallanak? Igen, — mondá — főleg azok, kik az új papnöveldében képeztettek ki.«

Azután elbeszéli, hogy Verhovácz megvásárolta az összes forradalmi könyveket, melyek a censúra elkerülésével jutottak Bécsbe. Azt mondá, hogy közhasználatra megnyitandó könyvtárban fogja elhelyezni. Mikor e tárgyról beszélgettek, Martinovics

---

[1]) »Ad roboranda asserta sua, specificata data et requisitas probas« kell tőle követelni. — Az 1794. deczember 11-iki királyi leirat az országos levéltárban.

[2]) »Maioris notae democratas croatas illos intellexi, qui sunt solidioris doctrinae.«

említé, hogy tőle is jelent meg több munka Párisban, a mely munkáiért — úgy mond — a franczia nemzeti gyűlés azzal tisztelte meg, hogy Penn, Kosciusko, Klopstock, Schiller és Forsterrel együtt, franczia polgárnak nyilvánította.

Valóban lélektani rejtély az, mikép jelentkezhetik Martinovicsnál a hiúság azon mértékben és alakban, hogy előbb Verhovácczczal társalogva, majd most a vizsgáló bizottság előtt állva, oly kitűntetést tulajdonítson magának, melyben soha sem részesült. Hiúságát csak merészsége múlja fölül. Jól tudta, mily könnyen meg lehet őt hazudtolni. Csak föl kellett ütni a *Moniteur* 1792. augusztus 28-iki számát, mely a franczia nemzetgyűlés augusztus 26-iki ülésének jegyzőkönyvét tartalmazta. Ott mindenki föltalálhatta a végzést, mely Washingtont, Klopstockot, Kosciuskót, (Schillert) és több más nevezetes férfiút a franczia polgárok sorába iktatta; Martinovicsot hiába kereste volna közöttök.

A királyi tábla harmadik kérdése az volt: mily alapja van azon állításának, hogy Verhovácz egy úrbéri per elvesztése, valamint az audientia megtagadása miatt elégületlen, és hogy a monarchia iránt ellenséges érzületet táplál?

Mindezt — úgy mond — beszélgeteseikből következteti. Verhovácz egy ízben említé, hogy József és Lipót kormányával jobban meg volt elégedve, és attól tart, hogy Ferenczet ministerei tévútra fogják vezetni. Egyébkint Martinovics most kényszerítve látja magát annak kijelentésére, hogy Verhováczban a monarchia iránt ellenséges érzületet nem tapasztalt. Panaszai a kormány irányára és tényeire, nem a kormányformára vonatkoztak.

Ellenben a *fiumei* eseményeket illetőleg fentartotta állításait, bár azokat bebizonyítani épen nem tudta. Pásztoryról csak annyit képes mondani, hogy az, mikor vele három év előtt Born tanácsos hazánál találkozott, demokratikus szellemben nyilatkozott; egy udvari agenstől pedig azt hallotta, hogy 1793-ban a fiumei kormányzóság, a zab kivitelét eltiltó rendeletnek kihirdetését három napig késleltette. (!) Pásztory és Verhovácz sokat társalkodtak Becken udvari tanácsossal. Hogy értekezleteik államfelforgató tervekre vonatkoztak, azt Beckennek egy elejtett meg-

jegyzéséből következteté. Ez t. i. állítólag úgy nyilatkozott előtte, hogy ha a magyarok az osztrák háztól elszakadnak, a stíriaiak azonnal csatlakozni fognak a confoederátióhoz.[1])

Még merészebb volt Martinovicsnak következtetése a horvát dal tárgyában. A királyi tábla ugyanis azt kérdezé: vajjon Delivuk megnevezte-e előtte annak szerzőjét: »Nem nevezte meg; — válaszol Martinovics — én csak bölcsészeti okoskodás útján következtetem, hogy Verhovácz írta vagy íratta.[2])«

Ezen vallomások kétségtelenné tették a Verhovácz ellen emelt vádak alaptalanságát. Ily nézetben volt a magyar cancellária is, mely azt ajánlotta, hogy a további vizsgálattal föl kell hagyni. A király magáévá tette ezen javaslatot.[3]) És Verhovácz további kellemetlenségektől meg lett kímélve.

Azon mérséklet, melyet az udvar a Martinovics által compromittált főpapok és főurak irányában tanúsított, kiterjeszkedett másokra is, kikről vallomásai kiderítették, hogy az összeesküvésnek részesei valának.

Csak kettőnek elfogatására adatott ki Bécsből a rendelet. *Bacsányi Jánost* és *Szalarcsik Sándort* szeptember 11-én Bécsbe hozták.[4])

---

[1]) »Ad casum quo Hungari a domo Austriaca secederent, Styri ad foederationem statim accessuri sunt.«

[2]) »Ego ex philosophico tantum raciocinio infero.« Megjegyzi továbbá, hogy Delivuk nagy örömmel közlé velo a verset. »Videsne« — mondá — quales dentur homines in Croatia!« — Másnap Martinovics még azzal egészítette ki vallomásait, hogy Basztatics görög k. püspöktől hallotta, hogy Marics alispán demokrata. Delivuk pedig azt mondá neki, hogy Basztatics utódja Bubanovics szintén demokrata érzelmü. — (A deczember 17. és 18-iki kihallgatás jegyzőkönyvei az országos levéltárban.)

[3]) A cancellária 1795. január 15-iki fölterjesztésének alapján a következő legfelsőbb elhatározás olvasható: »Das Einrathen der Kanzley erhält hiemit meine Genehmigung. Franz.« (Az országos levéltárban.)

[4]) A porosz ügyviselő szeptember 13-án jelenti Bécsből, hogy tegnapelőtt meg *három* foglyot hoztak Magyarországból, köztök Forgách gróf titkárát Bacsányit. — Azonban a kir. ügyigazgató által november végén benyújtott vádlevélből kitünik, hogy akkor Martinovicson és a négy igazgatón kívül csak Bacsányi és Szolarcsik volt fogságban. Tévedett tehát a porosz követ is, mikor november 15-én jelenti, hogy 16

Bacsányi elfogatását, azon körülmény mellett, hogy őt korábbi irodalmi munkassága a forradalmi eszmék veszélyes terjesztője gyanánt tüntette föl, [1]) Martinovics vallomásai vonták maga után. Ugyanis elbészélé, hogy kevéssel a maga elfogatása előtt közlé vele a forradalom létrehozására czélzó terveit, és miután Bacsányi azokat helyeslé, az ország felső részeiben az igazgató tisztet ajánlá föl és a tagok fölvételénél követendő eljárás szabályait mindjárt tollba mondá neki; de a kátét nem közlé vele, minthogy példánynyal nem rendelkezett.[2])

Bacsányi ezen, őt súlyosan compromittáló vallomással szemben ügyesen és szerencsésen védelmezte magát. Előadta, hogy ő Martinovicsot, a jelleméről forgalomban levő ellenkező ítéletek miatt nem kereste föl, és csak meghívására ment hozzá. Mikor pedig ez a reformatorok társaságáról kezdett szólni, a mely hivatva van a »jó elveket és a fölvilágosodást« előmozdítani: azon gyanú támadt benne, hogy mint agent provocateur cselt hány neki. Ezen gyanújának nyiltan kifejezést is adott. Martinovics ekkor oly zavarba jött, hogy további zavart beszédéből az értelmet ki nem vehette. És midőn Bacsányi a hieroglyphicus jegyek közlését kérte, Martinovics azt válaszolta, hogy csak úgy teljesítheti kérését, ha megigéri, hogy az »igaz elvek» terjesztésében közre fog működni; mire Bacsányi azon igéretre szorítkozott, hogy saját elvei és meggyőződései szerint fog eljárni; minélfogva Martinovics a forradalom létrehozására, a királyi trón és az alkotmány fölforgatására czélzó terveiről közléseket nem tett.

---

magyar fogyot szállítottak Bécsből Budára. — Vajjon van-e alapja a porosz ügyviselő szeptember 6-iki jelentésében foglalt azon tudósításnak hogy Erdélyből is hoztak Bécsbe foglyokat »parmi lesquels doit se trouver un certain Comte de Haller.« ? Az országos levéltár irományaiban ennek semmi nyomát sem találhatni.

[1]) Róla a harmadik közleményben szóltam.

[2]) Martinovicsnak 6. számu fassióját, melyben — a királyi tábla által Bacsányi ellen hozott itélet tanusága szerint — a Bacsányira vonatkozó vallomások foglaltatnak, nem bírjuk. Tartalmát csak az itéletből ismerjük.

Bacsányi ezen állításainak igazolása végett sürgette, hogy Martinovicscsal szembesíttessék. Ez azonban nem történt.[1])

A húsz éves Szolarcsik Sándorra valószínüleg az a körülmény vezette a kormány különös figyelmét, hogy ő *négy* tagot nyert meg a szabadság és egyenlőség társulatának; vagy talán Abaffy Ferenczről, a szabadelvű párt ezen nagytekintélyü vezérférfiáról — kinek gyermekei mellett mint nevelő volt alkalmazva — lényeges közleményeket vártak tőle.[2])

VI.

Ez alatt már a legelső elfogatások és a foglyoknak Bécsbe szállítása, nagy mozgalmat keltett országszerte. A fölháborodáshoz, melyet ezen az ország önállósága és az alkotmányos jogok ellen intézett sérelem fölidézett, az elkeseredés csatlakozott, melyet a szabadelvű irány híveinek érezniök kellett, mikor pártjok legtevékenyebb és legbátrább vezérférfiait bilincsekben, az ország határain túl, vészes jövő elé hurczolák.

Épen tíz nappal Laczkovics, Hajnóczy és Szentmarjay elfogatása után, augusztus 26-án, *Pest*-vármegye közgyülést tartott. Itt heves szónoklatok mondattak. Többi között gróf *Keglevich* indítványozta, hogy a királytól fölvilágosítást kell kérni az okok iránt, melyek az elfogatás elrendelésére késztették. Az udvari párt e tárgyban minden lépést ellenezett. Végre mindkét párt közvetitő javaslatot fogadott el: mely szerint a király fölkérendő, hogy a foglyokat küldje vissza az országba, és állítsa a rendes törvényszék, a királyi tábla elé.[3])

A fölirat mérsékelt hangon szerkesztetett. A rendek nem ismerik — úgy mond — az elfogottak bűnét. Hír szerint felségsértést

---

[1]) Bacsányi vallomásainak főbb pontjait resumálja a királyi tábla ítélete.

[2]) Ezt a királyi tábla ítélete emeli ki. Kazinczy elfogatásának okáról így nyilatkozik: »Nagy vágyása volt azoknak, kik ezt a pert Bécsben igazgatták, megkapni Abaffy Ferenczet, . . . s mivel Hajnóczy ellene nem vallott, . . . Szolarcsikot felvitették Bécsbe, úgy hivén, hogy ez fog ellene vádat tehetni.«

[3]) Der Majestäts Process in Ungarn. — czímü röpiratban.

követtek el. Nem veszik őket pártfogásuk alá. Bűnhődjenek, ha vétkesek. Biztosítják a királyt, hogy a nemzet úgy a törvények, mint a királyi méltóság iránt a legmélyebb tisztelettel viseltetik. A trón védelmére kész minden áldozatot meghozni és vérét ontani; amint az osztrák házért már is gyakran és bőségesen ontotta. [1])

A megye föliratát megküldé az ország összes megyéinek, oly fölszólítással, hogy azt támogassák.

És csakugyan több megye sietett óvását a trón zsámolyáig eljuttatni. Legerőteljesebb hangon szólanak *Szabolcs-vármegye* rendei:

Megdöbbentek és élénk fájdalmat éreztek, mikor az alkotmányon ejtett újabb sérelemről értesültek. Figyelmeztetik a királyt, hogy a trón és a nemesség érdekei között solidaritás áll fönn. Egyiknek veszedelme maga után vonja a másikáét. Alig képesek elhinni, hogy találkoztak volna oly hálátlanok, kik a király ellen összeesküvést szerveztek. Ha csakugyan bűnösök az elfogottak, büntetésök ne maradjon el. Azon sérelmet, melyet az országból való kivitelök a hazai törvényeken ejtett, nem tulajdonítják sem a királynak, sem a magyarországi hatóságoknak; hanem a császári székvárosban levő kormányférfiaknak, a kik a király és a nemzet között a viszonyt el akarják mérgesíteni, nehogy a király székhelyét Budára helyezze át, a mi hir szerint tervben van. A király küldje vissza a foglyokat; és adjon a nemzetnek elégtételt, eltávolítva udvaráből ellenségeit. [2])

Bihar-vármegye pedig csatlakozva a pesti fölirathoz, megra-

---

[1]) A fölirat másolata a M. N. Múzeum könyvtárában.

[2]) A szeptember 3-án kelt fölirat ugyanott. — Szabolcs megye alispánja szeptember 6-án a főherczeg-nádorhoz intézett levelében kikéri ennek támogatását. Kiemeli, hogy egy törvénysértés többet árthat, mint ezer gonosz ember ármányai. Elmondja, hogy az elfogatások első hire nagy felháborodást keltett a megyében, a mely azonban lecsillapodott. Leginkább a katonai hatóságokra nehezteInek, melyek az elfogatásokat végrehajtották. Ezzel kapcsolatban, a főherczeg köriratára válaszolva, jelenti, hogy megyéjében »nec manifestum Kosciuskoianum, nec manipulationis qualiscumque campsorum Parisiensium speculatorum, nec Poloni Malakowsky, neque vero instantiae incendiariae, ad Comitatum Zemplinensem missae, aut auctoris eiusdem ulla vestigia hucdum apparuisse.« (Másolata ugyanott.)

gadta ezen alkalmat, hogy a királyt országgyűlés összehívására kérje föl; mert ez által — úgy mond — megfosztaná az ürügytől, melylyel, a visszaélések megszüntetését hangoztatva, némely nyugtalan emberek a népet magokhoz vonják, és a trón biztonságát fenyegetik. [1])

A király, ki a magyarországi mozgalom vezéreit — úgy látszik — főleg azért hozatta Bécsbe, hogy őket szükség esetén a bécsi titkos társulat tagjaival szembesíthesse, kezdettől fogva el volt határozva, hogy a vizsgálat befejezése után őket, törvényes elitéltetésök czéljából, Magyarországba visszaküldendi. [2])

Ezen elhatározását október 3-iki leiratában közlé a felszólaló vármegyékkel. De ugyanakkor nem mulasztotta el velök nehezteléséét éreztetni.

»Ő felsége — olvassuk a leiratban — kedvesen fogadta ugyan a megyének a királyi méltóság és az ország fennmaradása iránt tanusított jó indulatát; de nem bír eléggé csodálkozni a fölött, mikép bátorkodik a megye azt állítani, hogy a közbiztonság megóvása érdekében tett intézkedéseivel a törvények szentségét megsértette. Ő felsége a megyének bizalmatlanságát és balvélekedését határozottan rosszalja; egyszersmind kinyilatkoztatja, hogy mivel a törvények végrehajtását mindenkor főkötelességének tartja, a mint hogy azokhoz a jelen esetben is

---

[1]) Másolata ugyanott.

[2]) A porosz ügyviselő 1794. szeptember 6-án jelenti Bécsből »Les travaux de la commission . . . seront bientot achevés, et alors les differents coupables seront traduits a leur juges competens. Ceux d'Hongrie seron ramenés a Bude, pour y etre jugé d'aprés les lois du Royaume, qui prononcent sans distinction la peine de mort contre le crime de trahison; tandis qu'on croit, que S. M. Imperiale, cedant aux sentiments naturels de son coeur compatissant et de son caractère genereux, aggraciera les autres coupables des ses sujets allemands, excepté les ofifciers, qui seront jugés d'aprés les lois militaires.« Azután megemlítvén Pest megye föliratát, és azt hogy a többi megyék követni fogják példáját, megjegyzi: »Mais on prevoit que ces plaints viendront après coup, parce que le gouvernement autrichien est decidé a renvoyer les prisonniers hongrois a Pest, des que la menée de leur trames sera eclairré.«

ragaszkodni akar: a megyétől, személye és rendeletei iránt, nagyobb tiszteletet követel.« [1])

Mindazáltal csak *öt héttel* utóbb, november 10-ike táján szállíttatott a *hét* magyar fogoly Budára, [2]) hol a vár éjszaki oldalán, azon épületben, mely néhány év előtt a nádori testőrségnek szolgált lakhelyül, helyezték el őket

VII.

Ez alatt a magyar udvari cancellaria és a *királyi személynök* között tárgyalások folytak a megindítandó per módozatai iránt.

A perben ugyanis a személynökre, mint a királyi tábla elnökére, várakoztak a legfontosabb teendők. Ezen tisztet *Ürményi József* viselte. Ősrégi nemes családból származott, mely azonban századok óta homályban lappangott, s tőle volt új fényt és jelentőséget nyerendő. A hivatali pályán szokatlan szerencsével emelkedve, harmincz éves korában (1774.) az udvari cancelláriánál tanácsos volt. Mint a tanulmányi ügyek előadója, Mária-Terézia tanügyi reformjainak egyik főtényezője vala. A királynő jószág-adománynyal és a Szent-István rendjével jutalmazta érdemeit. József császár, kinek eszméit őszinte lelkesedéssel karolta föl, kiváló bizalmával tisztelte meg, és magas hivatalokra emelte; kevéssel halála előtt nevezte ki személynökké. E hivatalában megmaradt II. Lipót uralkodása alatt, és Ferencz trónralépte után is. Hűsége a korona iránt minden kétségen felül állott; a haza érdekei iránti buzgólkodása és igazságossága az egész ország tiszteletét biztosítá neki. Az udvar meg lehetett nyugtatva az iránt, hogy kérlelhetetlen szigorral fogja alkalmazni a

---

[1]) Másolata a M. N. Múzeum könyvtárában.

[2]) A porosz követ november 15-én Bécsből jelenti: »On m'assure que tous les prisonniers d'Etas hongrois de nation, au nombre de 16., convaincus d'avoir pris part a la revolution projetée dans les Etats de S. M. Imperiale, ont été transportés depuis 5 jours dans les prisons de Bude, pour y subir la punition que los losix hongroises, plus sevéres que celles des autres Etats de S. M. l'Empreur, leur infligent.«

törvényt; de nem követelhetett volna tőle bármit, a mi a törvénynyel vagy gyakorlattal ellentétben áll. És nem is követelt. Tanúskodik erről hivatalos levelezése [1])

Az október 30-ikán kelt leirat foglalta magában a királyi tábla részére adott, a per tárgyalásánál követendő, utasitást. Lényeges tartalma a következő :

Miként a tényleg fogságban levő vádlottak, úgy azok is, a kiknek bűnrészessége a per folyamában derül ki, börtönben várják be itéletöket.

A királyi ügyigazgató terjeszti elő a kérdő pontokat, melyek iránt a vádlottak kihallgattatnak; szükség esetén szembesitések rendeltetik el. A vizsgálat befejezése után, a királyi ügyigazgató nyújtja be a vádlevelet. A vádlottak akár személyesen akár ügyvéd által védelmezhetik magokat. De az ügyvéd csak akkor fogadható el, ha becsületessége és hallgatagsága minden kétségen kívül áll. Az ügyvédek a periratokat csak az előadó lakásán olvashatják; lemásolniok semmit sem szabad; nehogy a per tárgyát képező »bűnös terv« és titkos részletei nyilvánosságra jussanak.

Ugyanezen ok miatt a kihallgatás-, szembesités- és minden egyéb bírói ténynél, a királyi tábla tagjain és az ügyigazgatón kívül, senkinek sem szabad jelen lenni. Ezek is szigorú titoktartásra esküvel kötelezik magokat. A kihallgatást, szembesitést és a tanúk meghiteltetését a királyi tábla kebeléből kiküldendő bizottság végzi. A vizsgálat és a per lefolyása felől a személynök hetenként jelentést küld a királynak.

A bűnrészesek elfogatása a katonai főparancsnokság útján eszközöltetik. [2]) A királyi tábla pedig, az 1715 : VII. t. cz. értelmében, intézkedik a vádlottak jószágainak elkobzása, zár alá helyezése és kezelése iránt.

---

[1]) Ürményi, mintha előre látta volna, hogy az utókor »titkos« utasításokat fog keresni, úgy a hivatalos mint a félhivatalos levelezéseket gondosan egybegyüjtötte és lepecsételt csomagban helyezte el a kir. cúria levéltárában. Miként említém, a múlt évben bontatott föl e csomag. Tartalmát nékem van szerencsém először felhasználhatnom.

[2]) A k. leirat említi, hogy 1769-ben a felségsértés miatt vád alá helyezett Pechy István irányában szintén ezen eljárást követték.

Végül a személynök fölhivatik, hogy a per letárgyalását lehetőleg siettesse. [1])

Azonban Ürményi ezen intézkedések foganatosításával egyáltalán nem sietett. Az utasítás több pontjára nézve kétségei voltak, a melyeknek felvilágosítása érdekében, a cancellárhoz a kérdések egész sorozatát intézé.

Vajjon, t. i., a vádlottaknak, kik nem személyesen védelmezik magokat, hivatalból kell-e ügyvédet rendelni? Vagy pedig szabadságukban áll ügyvédet választani, és a királyi tábla csak arra ügyeljen, hogy becsületesség és titoktartás tekintetében kellő biztosítékot nyújtson? Vajjon a per tárgyalása alkalmával a táblai jegyzőket is távol kell tartani? És ha igen, kik vezetik a jegyzőkönyvet? Vajjon a periratok lemásolásánál alkalmazhatja-e a táblai irnokokat, vagy pedig az ítélő mestereket és ülnököket vegye igénybe? Vajjon jelentéseit a cancellária utján, vagy pedig közvetlenül küldje a királynak?

A bűnrészesek elfogatása tárgyában szükségesnek tartotta azon kérdés eldöntését: ki fogja elhatározni, vajjon a fölmerülő bűnjelek elégségesek-e a bűnrészesség és az elfogatás igazolására?

A mi pedig az elfogatás végrehajtásának módozatát illeti, Ürményi szívesen elhárította volna magától azon gyűlöletes kötelességet, mely szerint neki kellett a katonai főparancsnokságot az elfogatás végrehajtására fölhívni. Kiemelte, hogy fölmerülhetnek oly körülmények, melyeket politikai szempontból is fontolóra kell venni; és e miatt czélszerűbbnek tartotta, hogy ő esetenként a nádorhoz intézze jelentését, és ez helyezné magát a katonai hatóságokkal érintkezésbe.

Végül a legutolsó Pechy-féle felségsértési per irományainak leküldését kérte, hogy azokból az eljárási-móddal, a régi gyakorlattal megismerkedhessék.[2])

---

[1]) A gróf Csáky József alcancellár által aláírt leirat a k. táblához és a személynökhöz együttesen van intézve. Eredetije az Ürményi-féle irományok között 2. szám alatt.

[2]) Ürményi azt is fölemlíti, hogy nem volna-e tanácsos az utasítás azon pontjait, melyek őt magát, és azokat, melyek a királyi táblát

A személynök, ezen hivatalos fölterjesztésével egy időben, a cancellária legbefolyásosabb tanácsosához, *Lányi Józsefhez*, a közjogi ügyek előadójához is fordúlt. A bűnrészesek elfogatása iránt — mely a fenforgó kérdések között a legfontosabb vala — positiv javaslatot terjesztett elő: hogy t. i. a bünjelek elégséges voltát és következőleg az elfogatást a királyi tábla esetről esetre teljes ülésben határozza el. Egy úttal kérdést tett, vajjon a király kívánja-e, hogy ő maga minden kihallgatásnál és szembesítésnél személyesen jelen legyen? [1])

Az Ürményi által fölvetett kérdések a cancelláriánál csakhamar megoldattak, és a királyi jóváhagyás kieszközlése után, [2]) újabb utasítás küldetett a személynökhöz és a királyi táblához.

A királyi leirat kimondja, hogy a per tárgyalásánál, a tábla üléseiben a jegyzők nem vehetnek részt. A jegyzőkönyvet az előadó itélőmester, ennek akadályoztatása esetén, az ülnökök egyike vezeti. A jegyzőkönyvek másolatai hetenként egyenesen a királyhoz küldendők. A másolásra fölhasználható egy-két »érettebb« táblai jegyző, kik esküvel kötelezik magokat titoktartásra.

Ha a vádlottak ügyvéd által kívánjok magokat védelmezni, a királyi tábla hivatalból rendel nekik, vagy pedig magok választhatnak ügyvédet; de az utóbbi esetben a királyi tábla csak úgy fogadhatja el, ha becsületessége és hallgatagsága iránt teljesen meg van nyugodva.

A bűnrészesek elfogatását a királyi tábla határozza el. Az elfogatás végrehajtása tárgyában a főherczeg-nádor, és ennek távollétében a személynök teszi meg a kellő intézkedéseket.

A cancellaria, Ürményi kívánatára, átküldötte az 1769-iki

---

illetik, két külön leiratba foglalni? (A fölterjesztés 1794. nov. 12-én kelt fogalmazat a ugyanott 3. szám alatt.)

[1]) A személynök levelét nem bírjuk. Tartalmát Lányi válaszirataból ismerjük.

[2]) Lányinak alább idézendő leveléből tudjuk, hogy a cancellária november 19-én terjesztette föl a királynak jóváhagyás végett a leiratokat, melyek öt nappal utóbb expediáltattak.

felségsértési per irományait, oly czélból, hogy a követendő eljárásban példa és vezérfonál gyanánt szolgáljanak. [1])

Ezen utasítást kiegészítették *Lányi* udvari tanácsos félhivatalos közleményei, melyek azonban kevésbbé jelentékeny részleteket tartalmaznak.

E szerint, az udvar nem kívánja, hogy a személynök a kihallgatásnál és szembesítésnél mindig jelen legyen; mert ez által akadályozva volna a táblai ülésekben elnökölni. A kihallgatások és szembesítések foganatosítására a tábla 4—5 tagját küldje ki, értésökre adva, hogy néha személyesen is meg fog jelenni. A kiküldendő tagok megválasztása egészen rá van bízva; de Lányi megjegyzi, hogy Somogyi, mint első ítélőmester, ha ily fontos ügyben mellőztetnék, sértve érezhetné magát; a jegyzőkönyvek vezetésében segítségül egy ülnököt rendelhet oldala mellé.

A bűnrészesek tárgyában a királyi táblának föladata ítélni a fölött: vajjon a bűnjelek elégségesek-e az elfogatás elrendelésére; azonban az ügymenet siettetése érdekében ajánltatik, hogy a személynök, mihelyt a táblai küldöttségtől értesül, hogy bizonyos bűnrészesek elfogatását fogja indítványozni, erről azonnal tegyen a főherczegnek jelentést, a ki elő fogja készíteni a rendszabályokat, melyek azután, ha a királyi tábla az elfogatást csakugyan kimondja, haladék nélkül foganatosíttatni fognak.

VIII.

Ugyanakkor, mikor az utasítások leérkeztek, az ügyigazgató benyújtotta a hét fogoly ellen a vádlevelet.

A királyi ügyigazgató mint közvádló, hivatalának természeténél fogva, nagy hatást gyakorolt a per lefolyására és kimenetelére. Ő intézte a vádlottak kihallgatását, és idézte meg a tanúkat.. Az ő kezeiben voltak a periratok és a vádlottaknak lefoglalt irományai. Ő fölügyelt a foglyokra. És mint a korona ügyésze, mint a trón jogainak és érdekeinek képviselője, befo-

[1]) A személynökhöz és a királyi táblához 1794. november 24-én intézett két királyi leirat eredetije ugyanott, 5. és 6. sz. alatt.

lyást, sőt némileg nyomást gyakorolt a bírákra; nemcsak olyanokra, kik önző czélokból, szolgai lélekkel lesték a hatalom intéseit; még azokra is, kik benső meggyőződésből kötelességöknek tartották, hogy a koronától távol tartsanak minden veszélyt, és megtoroljanak bármily sérelmet.

Ezen nagy hatalom most oly férfiú kezeiben összpontosúlt, ki azzal méltatlan visszaélést űzött. *Német Jánost,* kortársainak összhangzó ítélete lelkiismeretlen embernek jellemezi, kiben durva lélek és határtalan bírvágy egyesült, melyet leplezni sem látott illőnek. Nem szükséges Kazinczyra hivatkoznunk. Meghallgathatjuk a hyperloyalis Szirmayt. »Németh — így szól ez — tiszténck egyéb teendőiben hanyag, de vádolásra született rosz lelkű ember volt, a ki Verbőczyből egynémit felületesen tanult, de azonkivül semmi tudománynyal nem birt. A jakobinusok[1]) elleni perből nagy kincseket szerzett. A vádlottaktól nagyértékű ajándékokat fogadott el, sőt ki is csikart. Eleinte nyájas arczczal, hizelgő szavakkal szólítá meg őket, bűntetlenséget igérve, enyhébb fogságot helyezve kilátásba, vagy jobb ellátást adva. Ha ez nem használt, fenyegetésekkel arra igyekezett őket rávenni, hogy társaik közűl mennél többet fedezzenek föl. Szerette volna fél Magyarországot belekeverni a felségsértési perbe, hogy ez által magának adózóvá tegye.« [2])

Valóban, Németh örömmel üdvözölte e pert, mely alkalmat nyújtott neki, hogy bebizonyítsa föltétlen szolgálatkészségét az udvar iránt; éreztesse gyűlöletét a szabadelvű párt vezérférfiaival, és egy úttal bírvágyát is kielégítse.

Mindjárt első lépésével, a *vádlevéllel,* nyiltan hirdeté azon elhatározását, hogy nem fog nyugodni, míg a vesztőhelyre kísérte a vádlottakat.

A királyi táblához czímzett vádlevél így hangzik:

»Tisztelettel előterjesztem, hogy Martinovics Ignácz József, szászvári apát és királyi tanácsos, fölkarolva a rendes állami viszonyok fölforgatására czélzó franczia demokratikus elveket, melyek már első föltünésök alkalmával a virágzó franczia biro-

[1]) Igy nevezi mindig Martinovicsot és társait.
[2]) Többször idézett emlékiratában.

dalmat fölforgatták, szerzőjévé lett egy oly tervnek, melynek czélja: Magyarországban is forradalmat támasztani. Ezen nevezett Martinovicscsal szövetkeztek Hajnóczy József kamarai titkár, Laczkovics János a Greven ezred nyugalmazott kapitánya, Szentmarjay Ferencz, gróf Sigray Jakab a dunántúli kerületi tábla számfölötti birája, Szolarcsik Sándor és Bacsányi János, kik megfeledkezve az Isten, királyuk és hazájok iránt tartozó hűségről, valamint a királyi felségtől nyert jótéteményekről; nem rettegve Istentől és emberektől; megvetve a törvények szigorát: a jelen évben, forradalom létesítése czéljából, titkos társulatot alakítottak; ennek megalapítása, kifejlesztése és megszilárdítása végett, a társulat tagjai között kétféle kátét terjesztettek, melynek egyike a szabadság és egyenlőség társulata, másika az úgynevezett reformátorok társulata számára készült; továbbá a társulat szabályait és jelvényeit megállapították; végre a királyi felség méltóságát és személyét sértő, különféle dögleletes forradalmi iratokat terjesztettek. Ekképen úgy a királyi felségnek, a törvényes és kegyelmes uralkodónak java és méltósága ellen, mint az ország és az alkotmány vesztére, a fennálló kormányforma és a trón megdöntésére, egyesült erővel összeesküdtek; a közjónak szándékos földúlására, minden alkotmánynak és törvénynek, melyek védszárnyai alatt békében élhettek, megsemmisítésére, az ország békességének és nyugalmának megzavarására törekedni, és ily módon a felségsértés és hűtlenség bűnére vetemedni nem átallottak.

Minthogy pedig azokat, kik a király java és méltósága, valamint az ország ellen összeesküvést szerveznek, szervezni megkísérlenek, ahoz hozzájárúlnak, vagy arról tudomással bírva azt el nem árulják: Szent-István második törvénykönyvének LI-ik, az 1705-ik VII., az 1791-ik 4. XVI. és egyéb, e tárgyra vonatkozó, szükség esetén utólag idézendő, törvények fővesztésre ítélik, és összes jószágaiknak összeirását s zár alá helyezését rendelik; a királyi ítélő táblát tisztelettel fölkérem, hogy a nevezetteket, mint felségsértőket, kik az idézett törvények értelmében, előlegesen is őrizet alá helyeztettek, rövid határnap kitűzése mellett, személyes megjelenés és védelem czéljából, a maga színe elé

idézze; hogy irányukban az igazság követeléseivel összehangzólag járjon el, s ekképen a hűtelenek makacsságát megtörje, a romlott és bűnös emberek féktelenségét elnyomja; előre bocsáttatván, a fentnevezett apátnak, a Hármaskönyv második részének XLVII. czímében megszabott degradátiója.« [1])

És ezzel kezdetét vette a per.

FRAKNÓI VILMOS.

---

1) Egykorú másolat a M. N. Múzeum könyvtárában.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

A szörényi Bánság és Szörény-vármegye története. Irta Pesty Frigyes. Kiadja a m. tud. Akadémia tört. bizottsága. *Második* kötet. Budapest, 1878.

Azóta, hogy a jeles szerző fenczímzett munkájának első és harmadik kötetét e folyóirat hasábjain bemutattuk, megjelent annak *második* kötete is, úgy, hogy most a nagy monographia, mint már teljesen befejezett mű forog közkézen.

Az utóbb megjelent második kötet még testesebb a másik kettőnél, mert nem kevesebb mint 579. lapra terjed az, tehát már egymaga is olyan, mely előtt tisztelettel meg kell hajolnunk. Természetes azonban, hogy e tiszteletnek még inkább kell fokozódnia, ha a vaskos kötet beltartalmát tekintjük. Valamint a másik két kötet, úgy ez is csupa új dolgokat tár elénk, melyek ép abban a mérvben gyönyörködtetnek, amelyben a róluk sejtelemmel sem bírt historicust meglepik.

E kötet betürendben tárgyalja a szörényi bánság s illetőleg megye városait, várait, falvait, praediumait, vidékeit, erdeit, bérczeit, patakjait, határrészeit. Tehát nem kizárólag történelmi, hanem természetrajzi tartalmú is az. Ez utóbbi körülmény kétszeresen teszi reánk nézve e művet fontossá, mert természeti viszonyaink történeti multjára is ilykép felette becses adalékokat szolgáltat s nyilván ösztönül szolgálhatna arra, hogy monographusaink e térnek művelését szintén ne hanyagolnák el oly következetesen, mint a hogyan azt eddig tették. Természeti viszonyaink változásának ismerete szerfelett fontos, részint mert culturalis fejlemények következményei, részint pedig mivel történeti állapotoknak létreszólítására inditó okúl szolgáltak.

Szerzőnk a felhozott helyeket történeti, ethnographiai, statistikai, gazdászati, telekkataszteri, vallási, közigazgatási, törvénykezési, tájrajzi és közmiveltségi szempontokból tárgyalja, és minthogy az egyes helységeknél azoknak egymástól való távolságát is fölemlíti, tulajdonkép egy oly művet nyujt kezünkbe,

melyet — eltekintve vaskosságától — még touristai czélokra is nagyon jól felhasználhatni. Sok helységnek és praediumnak története, igaz, nem több mint nevének egyszerű fölemlítése, de viszont másokat oly behatóan és terjedelmesen tárgyal, hogy külön monographiákként is szerepelhetnének. *Szörény* történetét 29, *Orsováét* 39, *Mehadiaét* 50, *Karánsebesét* 154 lapon olvashatjuk, és pedig azon kritikai éllel feldolgozottan, mely szerzőnk egyik kiváló tulajdonát képezi. Valamennyit tartalomra és becsre fölülmúlja *Karánsebes* története. Külön tárgyalja ennek politikai, egyházi, adó- és tanügyi, közerkölcsiségi történetét, külön annak multját és jelenét lakosság, nemzetiség és birtokviszonyok szerint. Városi biráinak és tanácstagjainak igen érdekes névsorát is közli 1360-tól 1688-ig és egészben 89 oly történeti és természeti objectumot, túlnyomólag helységeket és praediumokat említ, melyek manap már nem léteznek s így temérdek új anyaggal járul azon tátongó ür kitöltéséhez, melylyel például a Spruner-féle historiai térképeken találkozunk. Leginkább donationalis, beigtatási és birtokpörös okiratoktól mentette meg Pesty gondoskodó hangya-szorgalma az elviharzott idők folytán elpusztult helységek emlékét.

Igen nagy előnye a műnek, hogy a *helynevek magyarázatához* jelentékeny adalékokat szolgáltat. A szerző etymologiai fejtegetései, ha nem is oldják meg mindig positiv alakban a kérdést, mégis lehetővé teszik azt az e nyomon haladó későbbkori buvárkodásnak. Már maga a kezdeményezés gyümölcsözővé seszi azt a tudományos irodalomnak. Különben a helységelnevezési metamorphozisnak talán egy magyar historiai mű sem adja annyi példáját, mint ez a kötet, mely érdekesen és tanúlságosan világosít fel arról, hogy hogyan lett Almafából *Mörül*, Halmosból *Almás*, Balaból *Bela-Reka*, Bányából *Bania*, Ménesből *Mönisch*, Fényesből *Fönisch*, Kövesdből *Gavosdia*, Illyédből *Illadia*, Miháldból *Mehadia*, Novákfalvából *Glimboka*, Somfaluból *Kornia*, Pokolfaluból *Rüen*. Azt sem kevésbbé tanulságos látnunk, hogy egyes helységek topographiailag hogyan vándoroltak a folyó egyik partjáról a másikra, vagy eredeti helyöktől másúvé, jelentékenyebb távolságokra is. A gond különben, melylyel a helyneveket magyarázza, nem egyedül a történeti érdek előnyére érvényesül, hanem azon fontos kérdés tisztázására is, micsoda nemzetiségi conglomeratumokat kevert itt össze a viharos mult, a háborus vagy a békés kormányzati politika. A helynevekből biztos érzékkel következtet sokhelyütt a lakosság nemzetiségére s e tekintetben benne a historiai szabatosság oly határozott, hogy azt egyéni hazafias érzületének sem áldozza fel. Számos helynevet egyes irók magyarnyelvi alapon bonczolgat-

ak , természetesen abbeli törekvéssel, hogy ilykép a magyar faj expansionalis képességét előnyös színben föltűntethessék, de Pesty nem egyszer mutatja meg, hogy e kiinduló alap tévesztett s a megkisérlett magyarázat értelem nélküli. Teszi ezt szerző ott is, hol különben örömestebben kivánt volna egy Schafarik ellenmondója, mintsem szószólója és igazolója lenni.

Statisticai adatai a leggondosabbak. A hányat csak összevetettem azon legujabbkori hivatalos adatokkal, melyek a földmüvelés-, ipar- és kereskedelem ügyi miniszterium megbízásából az országos m. k. statistikai hivatal működése mellett bocsáttattak közre, mindannyija kétségtelen bizonyítványát szolgáltatta annak, hogy szerző tartózkodott minden elavult számtól. Sőt ellenkezőleg inkább azt mondhatni, hogy ő a hivatalos adatokat még ki is egészíti, emezek összeges kimutatásait részletezi s így birtok, vallási és nemzetiségi viszonyokkal sokkal részletesebben ismertet meg.

Hogy történeti előadásába a *mondákat* és *néphagyományokat* is felvette, előnyösen emelem ki, hiszen köztudomású, hogy mennyi történeti igazság lappang sokszor a dagályos burok alatt, míg másrészt a nép-müveltségi fokozat kikémlésére is felette alkalmas eszközökül szolgálhatnak a buvár kezében. Szerző azt persze ki nem kerülhette, hogy helyütt aprólékos dolgokat is el ne mondjon, hiszen a községek legtöbbje legvirágzóbb korszakukban sem játsztak nevezetesb történeti szereplést, de más részt épen nem hunyhatjuk be szemeinket azon tény előtt, hogy művében számos oly eseményes dologgal találkozunk, melyek a hazai politicai és culturalis nagy vezéreseményekkel a legszorosabb összefüggésben állanak s igy az egyetemes hazai történelemre nézve felvilágositó és kiegészitő adalékokat képeznek. Történelmünk universális művelői nem is fogják e művet ignorálhatni, sőt ellenkezőleg számos történeti jelenség megfejtéséhez az adatoknak gazdag tárházát fogják benne felismerni s ahhoz mindúntalan visszafordúlni.

Amit annyi kiváló előnyökkel szemben e kötet ellen felhozhatni, szintén nem jelentősb annál, mint amit az előbbeni kötetek ellen felemlíténk. A roppant anyaghalmaz, melyet szerzőnek összegyűjtenie s aztán feldolgoznia kellett, nagyon is megfoghatóvá teszi, hogy figyelme egyik-másik irányban meglanyhúlt. Ennek tulajdoníthatni azon apróbb formai és tárgyi elvétéseket, melyeket az idegen szem sokkal könnyebben szokott észrevenni.

Említettük, hogy szerző *alphabeticus* rendben tárgyalja a történeti objectumokat, de ép e tekintetben nem érvényesítette

azt a szigorú rendszerességet, melynek hiánya sehogyan sem válik a mű előnyére.

A történeti anyagot mindenesetre chronologiailag kell tárgyalni, mit persze könnyebben lehet kimondani, mint teljesíteni, miután különösen a helységek keletkezési ideje iránt nem tudunk sokszor eligazodni. Valamely helynek egy XV-ik századbeli okiratban való felemlítése nem annak bizonyítéka, hogy e hely nem a XIII-ik századból való, s így Pesty művének imént felhordott fogyatkozása nagy mentségre talál a méltányos critica itélőszéke előtt.

Némileg zavarólag hat, hogy egy ily monumentalis műben, mely századok irodalmára lesz kihatóvá, nélkülözzük azt az *egyöntetüséget*, melynek fogyatkozása, akár a helyesirás, akár pedig a rendszer terén nyilatkozzék az, legott szemünkbe tünik. Így ki nem kerüli az olvasó figyelmét az, hogy a szerző e munkája első felében csak nem kizárólag *prediumot*, másik felében kivétel nélkül mindig *praediumot* ir. De a *tulajdonnevek* irásában is nagyon önkényes: Kadosa és Kadocsa, Vajta és Bojta, Ohtum és Achtum, Vaniczek, Vanicek, Vaniček és Waniczek egymással váltakoznak. Ép oly különböző orthographiával irja a *helyneveket:* Jeselnevicza és Feschelnicza, Krusovecz és Krusevetz, Bozsovicz és Bosovics, Bersaska és Berzáska, Szvinitza, Svinicza, Szvinicza és Svinica, Kladova és Cladova sokszor egy és ugyanazon lapon fordúlnak elő. E helyesirási változatosság néha olyan, mely egyik-másik tárgy fogalmára nézve szükségképen bizonytalanságot kelt az olvasóban. Igy például midőn szerzőnk felemlíti, hogy a *Cserni Vrh* hegyet Hunfalvy *Csernivér*-nek irja, az olvasó azon hitre jő, hogy Hunfalvy magyaros irmodora téves, de aztán később kénytelen azt tapasztalni, hogy szerző maga is hol Cserni-kérnek, hol Cserni-Vérnek és Csernivirnek irja azt. — Midőn Orsova történetében előadja, hogy »Árpád hadvezérei Szuard, Kadosa és *Bojta* a bolgárokat Glad alatt meggyőzték,« az olvasó, ki a történetet nem a kútfőkből ismeri, mindenesetre azon hiedelemre fog jönni, hogy egy *negyedik* személyről van szó, midőn két sorral alább azt olvassa, hogy »*Vajtát* a sereg harmadrészével s a lakosok tüszokúl vett fiaival Árpád fejedelemhez visszaküldték.» A változó irásmód által támasztott bizonytalanság egy másik példáját *Mészfalu* képezi. Szerző szerint Mészfalú = Vaar, ami igaz is, de mégis nem egy helyt *Méz* falut ir, ott is, hol nem régi okirat orthographiáját adja s ez mindenesetre nem azonos fogalmat kelt az olvasóban. Egyébiránt a bizonytalanság néha szerző művében más természetű is. Például egyik helyt kétségtelennek mondja, hogy a romai Tibiscum a Bisztra összeakadásánál állott, később azon-

ban, Mommsent említve, azonosítja Tibiscumot Karán-Sebessel, s az olvasó nem tudja, a berlini vagy a budapesti tudós beszél-e? amin aztán ismeretei nem tudnak eligazodni, úgy amint azok eligazodnak ott, ahol szerző azt mondja, hogy Kosztoláczczal *szemben* fekszik Új-Palánka, vagy ahol egy sajtó hiba folytán Oraschtika-patakról azt olvassuk, hogy az a Névába folyik.

Pesty e kötetben a *római korra* is reflectál. Nevezetesen teszi azt Karán-Sebes, Mehádia, Orsova és Szörény történeteiben. Megvallom, a körültekintés, melylyel e téren magát tájékoztatja, meglep. Combinatiói, főleg Szörény történetében, igen figyelemreméltók s ezeket tényleg nem is fogja ignorálhatni az, ki egykor e korral dönt̃leg fog foglalkozni.

A római eseményekben ismételten is szóba hozza a *Dacia ripariát*. Mióta a feliratos emlékekből kiderült, hogy a kezdetleges *Dacia superior* és *inferior* után egy Dacia *Porolissensis*, *Apulensis* és *Maloensis* létezett, azóta a dunabalparti Dacia riparia nagyszerű történeti anachronismusnak bizonyúlt. Oly paradox állítás ez, milyen az, mely a mohácsi vész előtti *temesi bánságot* emlegetné. Hiszem is, hogy a nagyérdemű szerző ez újabbkori tudományos vívmánynak ismeretével bír, hiszen már többször fel volt az behatóbban is említve s pillanatnyi elfeledését ismét csak azon figyelem megoszlásnak kell betudnunk, mely az ily nagykiterjedésű és sok águ mű alkotásával szemben vajmi könnyen kimagyarázható.

E tévedéssel karöltve jár ama másik, mely soha meg nem történt dolgokról regél. Az a fogalomzavar, mely Pesty művében Dacia közigazgatási beosztására vonatkozólag jelentkezik, egy történetileg még sokkal terhesebb tévállitásba sodorta. Említi ugyanis, hogy *Justinian császár Dacia ripensis szétrombolt városait és várait többnyire újra fölépítette*, s minthogy e Dacia riparia szerint a dél-magyarországi terület, nyilvánvaló, hogy Justinian restaurálási munkálatait a Duna északparti vidékén hiszi megtörténteknek. E hiedelem azonban fel nem támadhatott volna benne, ha nem ignorálja Rufusnak, veronai- és a Silvius Polemius-féle jegyzeteknek, valamint a Notitia Dignitatumnak, Herodesnek és Jornandesnek abbeli tudósítását, hogy a dunabalparti római tartomány elvesztése után az aureliani Dacia a Duna *jobb* partján szerveztetett. Geographiailag egészen biztosan kitudjuk ezen Duna jobbparti Daczia határait jelölni s midőn a byzantinusok, nevezetesen Procopius, Justinian császár restaurálási munkálatait emlegetik, tisztában vagyunk magunkkal az iránt, hogy az nem a már a népvándorlási rajok zsákmányául esett Duna balparti, hanem azzal szemben a jobbparti vidéken történt.

Egy másik alaphiba rejlik szerző azon állításában, hogy a *cselrnai colonia, mivel azt maga Trajan alapitotta, italiai városi joggal is fel volt ruházva.* Nem maga a tény, hanem a tény okadatolása képezi itt a hibát. Mert az itt említett okadatolás alapján nyilván azt kellene hinnünk, hogy a Trajan által alapitott római telepek mind juris italici voltak. Ezt hinni azonban nagy tévedés volna. Eutropius tudósitására támaszkodva, Daciának gyarmatositása egészen Trajan műve, és mégis azt látjuk, hogy az általa alapított számos telep közül csak kettő, Sarmizegetuza és Zerna birt e kiváló joggal. De még másként is tisztán ismerhetjük fel a városi szervezet fejlődését Daciában, tisztábban itt, mint a római imperium bármely egyéb tartományában. *Apulium* Erdélyben mint *vicus* alapittatott Trajan alatt, későbben *municipiummá* lesz s csak azután kapta, mint *colonia* az italiai jogot. *Potaina* azonkép Trajan alatt *falis* Severus alatt *colonia* ; *Napoca* előbb *municipium,* aztán *colonia ; Dropeta* ugyancsak előbb *municipium* s igy aztán *colonia.*

Nem eléggé szabatos szerzőnk az *italiai* jog definitiójában, midőn azt irja, hogy »e városok adómentesek voltak és a helytartó hatalma alól ki voltak véve.« Az italiai jog a *libertason* vagyis az *exemption,* és a *fej,* mig *telek-adómenhelyiségen* kívül a *telek-tulajdon jogaival* is birtak. Az birtokos ura quiritesi tulajdonát képezte s arra a római jog összes formái, az usucapio, in iure cessio, mancipatio és vindicatio, egyaránt nyertek volt alkalmazást.

Ohtumról szólva szerző, felemliti Szalay előadását, *mely szerint Gladnak egy ivadéka Orsovánál átkelt a Dunán s visszafoglalta öseinek földjét.* E felfogás ellenében Pesty ahhoz ragaszkodik, mit műve első kötetében e tárgyra vonatkozólag előadott. Ugyanis neki ugy látszik, hogy »a magyar állami élet első napjaitól kezdve az Orsovától délre fekvő tartomány — habár nem szigorúan körülírt határokkal — Magyarországtól függött, vagy többé-kevésbé annak valóságos kiegészitő részét képezte.« Am amit Pesty ekként állít, az nagyon gyengén fogalmazott kifejezése a történeti valónak. Feltéve természetesen azt, hogy az Anonymus az, minek lenni szeretnők. Épenséggel kétségtelen, hogy az a tan, melyet nemcsak Szalay, de Pray és Bőhm, valamint mások is közönségesen hirdetnek, alapjában téves. Hiszen ezen tanból az következik, hogy Ohtom őse Glad elvesztette volt tartományát a honfoglalás idején, népével együtt kiszorulva belőle, ugy hogy ivadéka Ohtom aztán kénytelen volt fegyverrel visszaszerezni az elveszett ősi örököt. Pedig ez épen nem állitható. Több nevezetes körülmény nyiltan a mellett tanúskodik, hogy Glad a honfoglaláskor nem fosztatott meg fejedelemsé-

gétől, annak államélete nem semmisíttetett meg, hanem megmaradt autonomiájában egészen Sz.-István koráig, csak hogy Glad és későbbi utódai *függési* viszonyban állottak a magyar fejedelmekkel. A román írók is azt hirdetik, s a saját íróinknál előjövő ellentétes előadás, melynek tisztázásához a honszerzés és vezérek korának legkészültebb ismertetője: Szabó Károly mivel sem járult — csak anachronisticus összezavarása két különböző történeti ténynek, melyet a Névtelen megkülönböztében, helyesen és tisztán állít elénk. Ez okból tehát Pestynek is sokkal határozottabban kellett volna a hamis tan lerontásához hozzájárulnia.

Minapi sorainkban hibáztattuk a Vita Sancti Gerardi alapján Pesty azon állítását, hogy Ohtom tartománya a *Marostól* Widdinig terjedt. Hogy észrevételünk mennyire helyén volt, bizonyítja most a második kötetben maga nagyérdemű tudósunk. Szörény történetében ugyanis Ohtom tartományát a *Körös* folyótól Widdinig terjedettnek írja, s így tehát a II-ik kötet ellenkezésbe jő az elsővel.

Úgy látszik, Pestyt nem foglalkoztatta az a felette érdekes kérdés, hogy Délmagyarországnak kik voltak a honfoglalás korában lakosai. Előadása is ezért e pontra nézve nem határozott. Az első kötetben ugyanis Glad hadseregét bolgárokból, besenyőkből és oláhokból állónak mondja, a második kötetben ellenben ugyan-e tárgyról szólva, csakis bolgárokat említ. Nincs tehát összhangzat egy s ugyanazon műben egy s ugyanazon tárgyra vonatkozólag, s ezt én részemről annyival inkább sajnálom, mivel ily s hasonló kérdésekre nézve Pesty criticai készültségéhez a döntő, és végleges eligazodás reményét fűztem.

Szlatina történetében szerző a lotharingiai herczegek kalandját beszéli el, kik tudvalevőleg a Turcsi Morz hegyhát rengetegeiben eltévedtek s ezáltal halálos veszedelembe jutottak. Pesty ez előadása is megegyezik a Griseliniével, kitől azt Prayer és Schwicker is átvették, és egészen figyelmen kivül hagyta Böhm rectificálását, ki még évek előtt családi irományokból kiderité, hogy a főherczegeket (kiket Pesty *nagy*herczegeknek nevez) megmentett Vancsa Péter nem volt haram-basa, hanem őrmester a hámagi mezei pandurok századában, kit aztán helyismereteinél fogva a hadseregbe osztottak be kalauzúl.

Pesty e munkájával egy nagyszerű művet alkotott, mely a magyar historiographiával hazánk ama keleti zugára nézve nemzedékeken át vezérlő, tájékoztató, útbaigazító kalauza leend.

Dr. Ortvay Tivadar.

KÜLÖNFÉLÉK.

ANONYMUS BELAE REGIS NOTARIUS.

Irodalomtörténeti szempontok vezettek, midőn egészen más körü tanulmányaim közepette az »Anonymus Belae regis notarius« körül vivott irodalmi harcz darázsfészkébe mertem nyúlni. Sikerült ez irónak több kétségbe vonhatatlan forrását megtalálnom. Nem oly források ezek, melyekből a honfoglalásra vonatkozó adatokat lehetne meríteni. De, hogy a középkori művelődés főeszközei, a nagy egyházatyákon kívül a régi classicus irók, Isidorus, a középkor nagy encyclopedistája, a trójai háborúról és Nagy-Sándor történeteiről szött regék Magyarországon ismeretesek voltak, az a mü aránylag nagy részéből kitünik, mely közvetetlen, vagy közvetve, hívebben követve a forrásokat vagy szabadabban merítve belőlük, rajtuk alapúl. Mindenhol szembetünő a kapocs, mely történeti irodalmunk e zsengéjét a román és germán népek irodalmi köréhez fűzi.

De ha a jegyző nem is szolgálhat történeti alapúl a honfoglalásra nézve, igyekeztem kimutatni, mi a positiv benne, mit köszönhet neki tudományunk így is. Ez Magyarország állapotának rajza az író korában, különösen az egyes nemzetségek elterjedése, a király és a főnemesek közti viszony, az ország politicai állása szomszédjaival szemben és összeköttetése a szent székkel. Mindezek egybevetéséből IV. Béla korában hittem feltalálni a jegyző látkörének megfelelő állapotokat. Végre, igénytelen conjectura gyanánt Pous mesterben, ki több oklevélben, mint királyi notarius szerepel, véltem gyaníthatni a szerzőt. [1]) Nem is tartom fontosnak a nevet, míg hozzá pontosan körülményeiben és életében ismert személyt nem köthetünk.

---

[1]) A Codexnek ismételt figyelmes áttanúlmányozása alkalmával meggyőződtem és meggyőződhetik mindenki, hogy a P dictust a kézirat kezdetén nem lehet Praedictusnak olvasni. Szolgáljon ez válaszul Fejérpataky László megjegyzésének (Figyelő, 1878. febr.) Ha a *P.* nem ép oly rövidítés mint a szintén a dedicatióban álló *N.*, mit legvalószínübbnek tartok, Cornides nézete volna legplausibilisabb, hogy P-dictus Benedictusból van elferdítve. Benedictus nevü jegyzője IV. Bélának is előfordul; Pous testvére.

Mátyás Flórián úr a Magy. Tud. Akadémiában múlt október 14-én felolvasott nagy készültségről tanuskodó értekezésében ellenkező úton haladt. A mit az Anonymus kútfői felől ténylegest kimutattam, oly kevéssé veszi tekintetbe, hogy szerény kísérletemtől a kútfői tanúlmány czímét is meg szeretné tagadni. A fősúlyt arra helyezi, hogy a jegyző nem lehetett IV. Béla, hanem csak III. Béla kortársa és ennél fogva nem is lehetett Pous mester. — Igyekezni fogok a következőkben Mátyás úr érveire egyenkint, lehető röviden válaszolni. Nagyon sajnálom, hogy nem hivatkozhatom sem nyomtatásra, sem kezeirására, csak szóbeli előadása után, emlékezetből és jegyzetek szerint sorolhatom elő okait.

Nem is bocsátkozhatom azonban nyugodt lelkiismerettel a belső okok tárgyalásába, míg nem sikerült elhárítanom Damokles kardját, mely érvelésem fölött a Mátyás úr által kifejezett azon vélemény képében függ, hogy az Anonymusnak Bécsben őrzött kézirata, a XIII. sz. elejéről való, tehát absurdum filius ante patrem, azon állítás, hogy szerzője IV. Béla jegyzője lett volna. Ebben a tekintetben azonban mai napig is átmutató lehet Cornides fejtegetése. [1]) Ehhez csak azt adjuk, hogy a codexben, az egész irásnak jelleme teljesen minuscula, mi lehetetlenné fesis keltét 13,000-nál sokkal előbbre tenni. Épen úgy megfelelt már Cornides azon conjecturára is, hogy a Codex az Anonymus saját keze irása. [2])

Megvallom, nagyon nyomós azon ellenvetés is, hogy a jegyző kúnjai, kiknek nyírott fejét a magyarok, mint a nyers tököt szabdalják Kió előtt, [3]) nem lehettek IV. László kúnjai, kik minden pogány szokástól (ritus paganismi — jegyzői kifejezés) meg akarnak válni — csak üstökűktől nem. [4]) Csakhogy azt hiszem, ha e két adatot egybevetjük, inkább egymást kiegészítőnek fogjuk találni, mint ellenmondónak. A hajnak leborotválása a fejnek legnagyobb részén és túlságos megnövesztése a koponya egy bizonyos részén nem zárja ki egymást, sőt együtt szokott járni. Kiválóan megkülönböztető jele ez a töröktatár fajtának, melyhez számítandók a kúnok is nem csak nyelvüknél, hanem életük egész módjánál fogva. A mi kúnjainkról nem csak az Anonymus tudja, hogy nyírott fejűek, nagy nemzeti krónikánk is majdnem ugyanazon szavakkal és ugyanazon inkább közvetlen, mint költői hasonlattal beszéli el róluk a cserhalomi csata alkalmával. [1]) A monda

---

[1]) Vindiciae Anon. R. Not. 12. l.

[2]) J. m. 16—19. l.

[3]) Anonymus ed. Endlicher 8. fejezet. Rosz, hogy a magyar történetnek ily hasznavehetetlen kiadásokkal kell operálni.

[2]) Ladislai regis Constitutio de Cumanis 1277. ed. Endlicher. 560. l. Praeter abrasionem barbarum et abreviacionem capillorum et habitum vestium, se moribus Christianis conformabunt. V. ö. Theiner

kiói kúnjainak és a történet bizonysága szerint Erdélyben legyőzött kunok utódjai jöttek a tatárok elöl Magyarországba. Nincs semmi okunk hinni, hogy a minden tekintetben oly conservativ pusztai népek közt épen a kún képezett volna kivételt, a mennyiben még régi lakhelyén, régi élete körülményei közt új fejdiszhez szokott volna, mikor tudjuk, hogy hazánkban, gyökeresen változott állapotban oly nehezen birtak elszokni a régitől. Továbbá épen azon becs, melyet a kunok üstöküknek tulajdonítottak, bizonyítja, hogy az csakugyan nem egész hajzat volt, hanem üstök. [1]) Chardintöl Vámbéryig minden keleti utazó kiemeli, mily fontosságot tulajdonítanak a körösköríil nyírott fejü keleti népek a középsö hajcsomó megmaradásának, melyet a férfiasság symbolumának tartanak. Szükségtelen említenem, hogy a khinaiaknál épen vallásos indokok is járulnak az üstök szentnek tartásához.

A kunoknál pedig, vagy legalább hozzájuk nagyon közelálló törzsnél, legrégibb magyar utazóink, Julián és Rikárd domokosrendi szerzetesek szerint, a haj meg volt nyírva, csak a balfül mögött tartottak meg egy csomót, nemességük bizonyítása gyanánt. [2])

Mátyás úr annak bizonyítására, hogy az Anonymus nem lehetett IV. Béla jegyzője, érvül felhozza azt is, hogy gyakran ellenkezök véleménye Kézaiéval, IV. László kortársával. Valamint abból, hogy két iró ugyanazt mondja, nem lehet egykorúságukra következtetni, úgy ellenkező nézetük sem bizonyít a mellett, hogy nem voltak egy kor emberei. Meg vagyok róla győződve. Mátyás úr is, magam is, sok kortársunkkal sok dolögban vagyunk eltérő nézetben, de azért ki mondaná, hogy nem egy századnak vagyunk fiai. De nézzük egyenkint ezeket az ellenmondásokat a két forrás közt; sokat tanúlunk belölök a két iró szellemének összehasonlítására és így pontosabb megismerésére nézve.

Az egyik abban áll, hogy Kézai szerint az ágostai csata után a magyarok hét vezére elveszett, a jegyző szerint pedig Botond, ki sere-

---

Ágoston: Vetera Monumenta 1859. I. 342. Miklós pápa 1279. évi levele. Exceptis de barbis radendis et crinibus breviandis.

[1]) Marci Chronica II. 55. ed. Toldy LX. l. Capita quippe Cunorum noviter rasa tanquam cucurbitas ad maturitatem nondum bene perductas gladiorum ictibus disciderunt.

[2]) De Facto Ungariae Magnae: Theinernél; Vetera Monumenta. I. 152.

[3]) De Facto Ungariae Magnae, Theinernél Vetera Monumenta I. 152. Zichia tartomány a Don torkolata mellé esik, az pedig mind tiszta kún vidék. Caput omnino radunt. Nobiles — in signum nobilitatis super auriculam sinistram paucos relinquunt capillos. A tatárokról C. Rubruquis utazását 1253-ból, Recueil de voyages et de Mémoires publié par la société de Géographie Tome Quatriéme. 4. Páris, 1839. 232. l. és Plancarpin utazását 1246-ból u. o. 612. l. A *mordvinokról* (nyelvre

gével megmenekült, megbosszúlta társai halálát, Botond általában a jegyzőnél mindig a hézagpótló. Itt kimutatható, hogy a jegyző Regino folytatását használta, mely 960 után íratott, [1]) de azt gyökeresen megváltoztatta. Szelleme nem türte a gondolatot, hogy magyar sereg megboszulatlanul szálljon sírba. Rationalismusa tán önkéntelen is corrigálta, mit a *német* forrásnál roszakaratú elhallgatásnak hitt. Kézai, jobban mondva forrása, melyből kivonatot készített, megelégszik a tény rideg elbeszélésével, sőt nagyon talpra esett criticai megjegyzéssel kíséri.

A másik ellenmondás abban áll, hogy Kézainál mint általában a hivatalos újabb történetirásban Árpád, a jegyzőnél pedig Álmos szerepel, mint a magyar dynastia megalapítója. Mátyás úr azt hiszi, a régi korban általában Álmosban tisztelték a nemzetalapítót, csak később fordult e tisztelet Árpád személyére. *Szabó Károly*, a magyar őskor e nagyérdemű búvárlója, minden tisztelete mellett az Anonymus iránt, egyenesen az ellenkező véleményen van. [2]) Már e tudós is az Anonymus etymologizáló viszketegének tudja be e tévedését, mely ép úgy ellenmond az egykorú görög, mint a többi magyar kútfőnek. Mi tudjuk, hogy minden mit az Anonymus Álmos felöl elbeszél, tisztán etymologián és különösen a N.-Sándor mondából szóról-szóra átvett díszítésen alapúl. Hiszen más nemzetségnél is úgy tesz, hogy a fiú helyébe, ki az eredeti krónika szerint *Árpád* oldalánál harczolt, az atyját teszi, ki *Álmossal* megpecsételi a vérszerződést. Így a honfoglalók egyvivásúak maradnak. Így Eleud Szaboles atyja, Tas Lél atyja, Tuhutum Gyula ősc stb. Az egész változás abban áll, hogy az Anonymus a hagyomány honfoglalóinak genealogiáját az őskorban egy vagy két taggal megtoldotta. Igy természetes, hogy a főcsaládnak a fejedelminek is egy emberöltönyivel előbbre vitte heros eponymosát.

Az iró korának meghatározásánál nagyon fontos onomatologiája. Kora képének kell visszatükröződnie az egyes intézvények elnevezésében is. Az oklevelek ily esetben mintegy ellenőrzik a krónikákat. Mátyás úr néhány idevonatkozó észrevételére is meg kell felelnem. Azután, épen az okleveleket és más e korbeli hiteles forrásokat véve kiinduló pontul, összevetem a jegyzőnél előforduló nevek jegyzékét a IV. Béla korában használtak lajstromával.

Először a *jobbagio* szó. Ez nemes vagy főnemes értelemben nem csak 1239-ig használatos. A jobbágy név, mely kétségtelenül régi magyar szó és Salamon Ferencz szellemes conjecturája szerint [1]) a vezérek korában is czíme volt a főuraknak, még a XVI-ik században is mint a

---

nézve a magyarok rokonai), Plancarpin kiséröje egy lengyel barát írja: habent caput retro rasum pro majori parte.

[1]) Wattenbach: Deutschlands Geschichtsquellen I. 297.

[2]) L. Magyar Vezérek Kora. Pest, 1869. 37. l. 1. jegyzet. V. ö. U. az. Kisebb történelmi munkái Budapest, 1873. A bolgár-magyar háború 104. l. jegyzet.

legelőkelőbb nemesek jelölője élt a magyar nép nyelvén. Szent-László sirjáról így ir a XVI. század elején irt ének:

Környöl fekszenek teged császárok
Püspökök, kerályok és *jobbágy* urak.

A báró a latin hivatalos nyelvnek volt terminus technicusa; előfordult az már III. Béla korában is egy 1195. évi oklevélben.[2]) A magyar jegyző, nemzeti munkájában szivesebben élt a hazai szokás szentesitette kifejezéssel, melyet az arany bulla is megörökít.

Nem áll, hogy IV. Béla korában nem voltak *notariusok*, csak vicecancellariusok a királyi udvarnál. Pous Benedictus, Demetrius, Paulus neveivel találkozunk, kiket a király »aulae nostrae notarii«-nak nevez. Csakhogy e hivatal természetesen nem volt oly elökelö, különben két jegyző, Pous és Benedek nem kapott volna együtt csak 3 szántásra való földet a királytól. IV. László korában még *aulae notarius specialis* is fordúl elö.[3])

Épen oly alaptalan az Ultrasylvaniára és Transilvaniára vonatkozó állítás. Mátyás úr szerint az Ultrasylvas és Ultrasylvania kifejezést, melylyel a jegyző Erdélyt jelöli, IV. Béla végső éveiben már nem ismerték. III. Béla korában szerinte kizárólag használták. Azonban III. Béla egy oklevelében is találjuk Transilvaniát.[4]) Hartvic is használja. Az Ultrasylvaniát pedig nem csak a pápai oklevelekben találjuk 1264-ig kizárólag,[6]) sőt még egy 1290-iki oklevélben[5]) s hanem még III. Endre is a toroczkói vendégeknek 1291-ben adott szabadság-levelében kizárólag csak ezt használja.[7]) Nagyon téves dolog az iró önkényét ily elnevezésekben nagyon is szük korlátok közé szorítani. Minden korban, még a középkorban is, megtartja jogát az egyéniség, a szabad választás és az individualis jónak tartás. Úgy látszik, hogy IV. Béla jegyzője, mint épen öregeknél szokásos, nagyon ragaszkodik a fiatal korában dívó nevekhez és terminusokhoz. Különben is általánosan elismert igazság a palaeographiában és oklevéltanban, hogy minden egyes iskola megkülönböztető jelei körülbelől 50 évre érvényesek. Egyes embernél pedig, egész életében nem igen változnak. Én minden tekintetben nagy rokonságot találok jegyzönknek és a tatárjárás idejéig tartó n.-váradi regestrumnak terminusai között.

Ugyan ezen szempontból kell tekintenünk orthographiáját is. Itt,

---

[1]) A magyar hadi történethez a vezérek korában 55. l.
[2]) Fejér: Codex Diplomaticus 3—300.
[3]) Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár 9. 266. 1284-ből.
[4]) Fejér Cod. Dipl. II. 260. 1190.
[5]) Theiner i. m.
[6]) Wenzel Árpádkori új Okm. 9. 368.
[7]) Endlicher Monumenta 627—629.

jegyzőnkre nézve különösen typikus az *S* használata *ch* helyett a *cs* hangjelölésére. A Pray Codex, mely a legrégibb magyar évkönyvet, a tán helytelenül pozsonyiaknak nevezett Annaleseket és nyelvünk legrégibb kincsét, a halotti beszédet tartalmazza, érdekesen világítja meg, hogyan ment át egymásba az *S* és *ch*. Utolsó feljegyzése 1241-ből való, itt *Chucar* név áll, a Necrologiumban *Sucar*. A halotti beszédben többször fordúl elő gimi*lc*, máskor gimi*ls*. A nagy-váradi regestrumban, melynek legalább egy részét írták IV. Béla korában, Sunad, de villa Sunad-ot látunk, [1]) de Chenadot is.

A jegyzőnél is vegyest fordul elő Zerems és Zeren*ch*. De már I. Geiza király a Garan völgyi Sz.-Benedek monostor részére kiállított 1075-iki oklevelében, is *Cs*eringrad olvasható. [2]) Azért mégsem fogja állíthatni senki, hogy az Anonymusnál, vagy a váradi regestrumnál ujabb. III. István egy 1166. oklevelében egyszer Geisának, máskor Geich*á*nak iratja tulajdon atyja nevét. Ugyan e váltakozással találkozunk még a IV. Béla után majdnem 100 évvel 1358-ban írt nagy képes krónikában is. [3]) Azért mégsem régibb az 1075. oklevélnél. Az orthographia e korban sokkal kevésbbé volt megállapodott és consequens, mint mai napság és nem volt Akadémia, melynek tekintélye biztos szabályokat octroyált volna a helyesirásra, mint mai napság. Ezt a tudományos palaeographia, mely a ténylegesből vonja le a szabályt és nem construál a priori, el is ismeri.

Hely és személy nevei pedig, mint már idézett értekezésemben kiemeltem, nagy részt előfordúlnak IV. Béla korainak irományaiban. Oly általánosan ismertekről, mint Csák stb. nemzetségnév nem is szólok. — Az Anonymusnál Árpád quendam militem nomine Turzol kuld (Turzol a codexben); néhány sorral alább ezen Turzol miles Cumanus. Róla nevezik Tarczalt. IV. László pedig egy 1277. oklevelében így szól, quandam terram quam Torzol Cumano contuleramus.

Egy és ugyanazon oklevélben 1278-ból ott látjuk Puruzlou, Egor folyó, Pata, Zemlem, Zobolch, Borsoa Sumbur, nak a jegyzőből jól ismert neveit. [4]) Két évvel később a király Zolunkemenből keltezi oklevelét. [5]) Előfordulnak ez évben Pastuh, [6]) Sunholm. [7]) IV. Béla okleveleiben a tatárjárás után előfordulnak, Scemura, Bulundu*c*, fluvius Werenche, Neugrad, Zuard, Opour, Thapolcha, Eurken, Semptey, Ypol,

[1]) Endlicher kiadásában 658. lap.

[2]) Fejér Codex Diplomaticus I. 434.

[3]) Marci Chronica XXII. l. Geiza *vezér* nevét *Geich*ának, Geiza királyét *Geis*ának irja.

[4]) Fejér Cod. Dipl. 5. 2. 481. 482. l.

[5]) Fejér Cod. Dipl. 5—3. 32—33.

[6]) U. o. 64. l.

[7]) U. o. 81. l.

Bors, Kulchey, Zubur, Sytva, Goulgvuch, Gymes, Bulhad mons, silva Gozd, mons Tatry, Miskouch, Castrum Zemlun, Gunur, terra Olpar, terra Leel, Wleon, Curtuelus, hogy csak a ritkábbakat említsük. Azt hiszem ez elég találkozás a jegyzővel. A n.-váradi regestrumban e nevek állanak, többnyire a jegyző orthographiájával, melyek az Anonymusnál is előfordulnak: Urcond, Borsod, Dubukay, Zobolch, Ekulch, Bichor, Opour, Zemlun, Taplucia, Chunad, Paztuh, Sunad de villa, Sunad, Sceguholm, Munkach, Edemen, Bulsuh dux, Chenad gen. Borsu, villa Undou, Ziloch, Euse, Castrum Bolondos, Bila, Bocha, Sumptey stb.

Ide számítható még az oláhok szereplése ezen írónál. Hunfalvy Pál ujolag fényesen bebizonyította, hogy az oláhok nem lehettek nagyobb számban Erdély lakosai a magyarok betelepedésekor, mert nyelvük a mienkre csak igen-igen csekély befolyással volt. IV. Béla kora előtt alig lehetett őket a lakosság számbavehető részének tekinteni, hát még az öseiket. [1]) Az oláhok neve a jegyzőnél, Blaci, nem archaicus, épen igy irják őket Rubruquis [2]) és Kézai is Blackinak irja. [3])

Igy alig marad hátra más, mint a jegyzőben IV. Béla kortársát ismerni el. Sokra vezetne, ha újra elsorolnám az ide vonatkozó utmutatásokat magából a Gesta Hungarorumból. De a kunok és oláhok előtérbe lépése, a bolgárok, németek és csehek iránt kitörő ellenséges vagy megvető hangulat, a vérszerződés szövegezése, mely az Árpád családnak már Károly siciliai király által megtámadott jogát védi, mire azelőtt soha se volt szükség: mind ez a XIII. század 2. felére mutat.

Nem bírjuk többé forrásúl a honfoglalásra nézve. De hazánk viszonyainak megitélésére e válságos és fontos korban új és annál megbizhatóbb forrást nyertünk, mert korának viszonyait önkéntelen, majd nem öntudatlan viszi át nemzete őskorára. Nem tiszteljük benne többé történetirásunk atyját, de tisztábban áll előttünk irói személyisége. A keresztény miveltség egész apparatusával felkészült férfiú, ki szive mélyéből megveti, mit naivabb elbeszélők keresetlen módon jegyeztek fel a nemzet régi történeteiből. Nem mondhatjuk tendentiósusnak, hamisitónak, ki nézetei szolgálatában koholja az eseményeket. Élénk phantasiája megragadja a tudományának bő tartalmát és átveszi a multra. Abstrahál, de csak azért, mert azt hiszi, hogy szigorú rationalismusa nem tévedhet. Etymologizál és sokat épit az etymologiára, de ki nem tett úgy a középkor irói közül Isidorus példaadása óta? Régibb már elveszett forrásoknak felvette egyes adatait, önkéntelen, alig ismerve, alig méltatva értéküket, mely most reánk nézve oly jelentékeny.

Dr. Marczali Henrik.

---

[1]) Hunfalvy Pál: A Rumun nyelv. külön leny. Bp. 1878. 22—26. l. és 39. l.

[2]) Rubruquis 1253-ban irt: l. i. m. 263. 274. 275. lapjait.

[3]) Ed. Endlicher. 4 Caput. 96. l.

ADALÉK SZABÓ KÁROLY »RÉGI MAGYAR KÖNYVTÁRÁHOZ.«

Midőn nem régiben rendünk székhelyén, Csornán időztem, *Pozsgay* Dózsa könyvtárnok úr által egy régi magyar nyomtatványra figyelmeztettem. Szabó Károly, fáradhatlan buzgalmú könyvészetkutatónk fentebb idézett művét áttekintvén, úgy találtam, hogy ő ezen könyvet még nem látta sehol s így magyar régi könyvészetünk kiegészítéséül közlöm a könyvtárunkban létező nyomtatványról szükséges tudnivalókat. Pécsi Lukács e munkájának címe: »Az keresztyén vitézkedésnek tüköre,« — az esztergomi érsekség választott udvarbírájának, *Hölgyi* Gáspárnak ajánlva. Címlap hiányzik. A dedicatió így végződik: »Költ Esztergam varaban Mind szent havanac 19. napian, 1595. Peechi Lukach.« — A dedicatio folyamában bevallja szerző, hogy Bacherius Péter latin művét követte. A dedicatio után Hieronymus Arconatus Leorinus, Sac. Caes. Regiaeque Maiest. Secretarius bellicus Aulae-tól két latin distichonokban írt költemény áll. Az elsőnek címe: In speculum militiae christianae, A Luca Peechi, Sac. Caes. Regiaque Majestatis Aulico lingva Pannonica conscriptum. (14. distichon.) A másodiké: Ad ipsum Lucam Peechi. (16. distichon.)

Ezen latin versek után minden második lap folyó számmal van ellátva és pedig 1—174. Vége csonka. A könyv kis nyolczadrét alakú. — Ezen úgy látszik egyetlen példányt *Pintér* Endre prem. kanonok és későbbi igazgató Keszthelyen szerezte 1828-ban, holta után pedig a csornai prem. rend központi könyvtárába került.

Eszmerokonságnál fogva megemlítem még azt is, hogy Telegdy Miklós: az evangeliumok magyarázata III. rész 1580-ból és Pázmán Péter prédikációi 1695. rendünk keszthelyi könyvtárában is megvannak.

Dr. Lipp Vilmos.

TÁRCZA.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

— A FEBR. 14-ÉN TARTOTT IGEN NÉPES VÁLASZTMÁNYI ÜLÉSBEN *Ipolyi* Arnold, mint megválasztott elnök következő beszéddel foglalta el székét: »Midőn szerencsém van ez ülést megnyítva az elnöki széket elfoglalnom, melyre minap az önök becses bizalma a társulat megalakúlása óta mindannyiszor és most első elnökül is újra megválasztani méltóztatott, fogadják mindenekelőtt ismételt lekötelezett hálám kifejezését. Megbocsátják egyébiránt, ha munkálkodásaink közepett nem tartóztatom föl önöket azzal, hogy akár a történelem magas föladatairól, akár társulatunk teendőiről szóljak ez alkalommal. Valóban nem a historicusok közé, nem az önök sorába tartoznám, hanem rhetornak kellene lennem, ha itt, történetírásunk első tekintélyei és szakférfiai előtt szükségesnek tartanám erről szólni, mit annyiszor alkalmunk volt, önöknek és nekem, munkálataink közt egyszer és másszor kiemelnünk. Mindnyájan úgy is át vagyunk hatva a magas föladattól, hogy a magyar történelmi társulat hivatva van a nemzet egyik legbecsesebb kincsét, a nemzet történelmét kezelni. Társulatunk hű és buzgó munkásai mindig igyekeztek e föladatnak megfelelni. A társulat körében képviselve van a történelmi disciplinák minden ága, kezdve a palaeographiától egész az őstörténeti archaeologiáig. És képviselve van minden történeti irány, a nemzet történeti életének minden pártárnyalata, melyek összessége képezi a nemzet teljes történelmét. S a történelmi tárgyalás ez irányokbani teljes szabadságának nem szabhat semmi egyéb határt, mint az igazság, a meggyőződés és lelkiismeret, mint a társadalmi illem és kímélet. Tartsuk föl történelmünk e nagy és nemes traditióit. És ha valaha, úgy most a forrongás, az átmenet korszakaiban álljon előttünk magasan a tudat, hogy nemzetünk egész élete, annak alkotmánya és intézményei a nemzet történetének alkotásai. Folytassuk tovább munkálkodásunkkal ez alkotásokat.«

Ezután a felolvasásokra kerülvén a sor, *Fraknói* Vilmos bemutatja Vitéz nagy-váradi püspöknek 3 igen érdekes Codexét, és előadja a Vitéz-könyvtárra vonatkozó újabban fölfedezett adatait. *Deák* Farkas felolvassa *Petelei* István értekezését Erdély műveltségi állapotáról a

XVIII-ik században, mely bírálatra fog kiadatni. Ezután *Csaplár* Benedek előadja a Révai Miklós születése éve körül felmerült kérdés phasisait s kimutatja, hogy Révai M. 1750-ben febr. 24-én született.

Folyó ügyekre kerülvén a sor, elnök kijelenti, hogy a 3-ik elnöki hely betöltése végett március 6-án közgyülés fog tartatni, melynek végeztével *Fraknói* Vilmos felolvasandja Horváth Mihály fölött tartandó emlékbeszédét. Ezen gyülésnek ez leend egyetlen tárgya.

Ezután titkár felolvassa b. *Nyáry* Adolf ezredesnek f. é. jan. 7-ről Alcsúthról költ következő levelét: »József fhg ő cs. és kir. fensége régóta figyelemmel kisérvén a M. Tört. Társulat működését s úgyannyira áthatva annak magasztos czéljától, hogy magas személyében a társulat tagjává lenni óhajtván — legfensőbb meghagyásból jutott nékem a szerencse Ő Fensége ama kegyes elhatározását a társulat tudomására juttatni, valamint felvételét kérni, nem különben a tagsági díj fejében idemellékelve egyszáz forintot átszolgáltatni.« Alcsúth stb A társulat hódoló tisztelettel fogadja Ő Fenségét Alapítói sorában, s köszönetét külön iratban fogja tolmácsolni.

Titkár bejelenti, hogy *Szinnyei* József egy. könyvtárőr az Alapító tagok sorába lépett, mi örvendetes tudomásúl vétetik. Jelenti egyúttal, hogy sz. kir. *Pécs* városa alapítványát lefizette.

Évdijas tagokká megválasztattak:

Halász Ignácz, főreált. tanár, Sz.-Fehérvár (aj. Borostyán S.); *Horváth* József ügyvéd-jelölt, Budapest (aj. Károlyi Árpád); *Kovács* Lajos, M.-Vásárhely, (aj. Petelei J.;) *Kleczár* Ferencz, szolgabiró; *Köves* János, kir. ügyész; P. *Tóth* Kálmán tanár; dr. *Jánosi* Sándor, ügyvéd, Veszprém; *Köves* Ede, földbirtokos, F.-Eörs, (aj. Véghelyi D.); *Szeghy* László, kath. lelkész, D.-Csötörtök, (aj. a titkár); *Concilia* Emil, nevelő, Arcoban, (aj. a titkár); *Tisza-füredi* rég. egylet, (aj. dr. Hampel J.); *Prusza* Lajos, plébános, Bikács, (aj. Bunyitay V.); *Stern* Pál, gymn. ig. Kőszeg, soproni államreáltanoda, (aj. a titkár;) M. k. *Egyetemi* könyvtár, Bpest; *Tótth* Ödön ügyvéd Szegszárd, (aj. a titkár); *Barabás* Domokos, tanárjelölt, Kolozsvár, (aj. Szabó K.); *Petrovay* János, Bazin, (aj. Petrovay Gy.) *Bárczay* Gyula, főszolgabíró, T.-Roff (aj. Balássy F.), *Bányai* Árpád bölcs. hallgató, Bpest; *Balia* Ödön gyógysz. hallgató, (aj. Kis B.); *Deutsch* Jakab, Keczel, (aj. a titkár), *Köberl* János, plébános Egervölgy u. p. Rum (aja. titkár); *Novák* Rezső, *Hahn* Adolf, *Farkas* Béla, Bpest, (aj. Szádeczky L.); *Budapesti* V. ker. főgymn. önképző Új-verbászi alreálgymnasium, (aj. a titkár); *Petró* József, tiszti ügyész, Miskolcz, (aj. M. Szabó Károly); *Horváth* Ágoston, tanár Eger, (aj. Miskovics Elek); *Péch* Antal min. tanácsos, Selmeczbánya, (aj. Divald J.); *Fabinyi* Gyula p. isk. tanár, Kassa, (aj. Korponay I.); *Bobok* Tivadar erdész Léva, (aj. Bolemann I.); *Thirring* Albert Bpest, (aj. Vikol J.); *Matolay* Mária, k. a., Bpest, (aj. Nagy Gyula); *Pauer* Kálmán, államnyomdai fog. Bp., (aj. Péchy I.); *Beöthy* Lajos, ügyvéd, Bpest, (aj.

Gyárfás I.); *Major* Lajos, múzeumi tiszt, Bpest, (aj. Csontosi J.); *Turgonyi Lajos* orsz. képviselő, Budapest, (aj. Thaly Kálmán), A Széchenyi kör Eperjesen (aj. a titkár.)

Titkár bemutatja *Schrauff* Károly úrnak társulatunk külföldi tagjának újabb becses küldeményét, melyben a Jankovics-féle gyüjteménynek birtokában levő darabjait küldi. Ezek küzül felolvassa titkár a Cantio Petri Beriszló 1515-ben készült magyar verset, bemutatja *Szkaricza* Máté historiás énekét s Philosophusnak »Romlott Magyarországról« való énekét a XVI II-ik század közepéből, melyek a »Századok«-ban fognak kiadatni. A társulat köszönetét fejezi ki a nagybecsü adományért.

Ezután *Thaly* Kálmán múlt évi decczember havában tett indítványa kapcsában javaslatba hozza, hogy a Társulat kiadványaira nézve választassék egy szerkesztői bizottság, minö már ezelőtt létezett, havonként egyszer vagy szükség esetében többször is tartana üléseket s mely a titkár a »Századok« szerkesztésének terheiben támogassa. Indítványa elfogadtatik s a bizottság tagjaiúl közfelkiál lással megválasztatnak: *Thaly* Kálmán, b. *Nyáry* Albert, *Fraknói* V.és dr. *Pauler* Gyula.

Deák Farkas és *Horvát* Árpád bemutatják febr. 4-én jelentésöket a múlt évi számadás megvizsgálásáról, mely is következőleg hangzik:

»A folyó évi januárhó 2-án tartott választmányi gyülés által aloltrtak az elmúlt 1878. évi pénztári kezelés megvizsgálására és a pénztári állás kimutatására küldetvén ki, feladatunkat a f. évi január hó végnapjaiban teljesitettük s az eddigieknél még nagyobb forgalmat mutató társulati pénztári könyvek bevételeinek és kiadásainak minden egyes tételét átvizsgáltuk s a mellékelt okiratokkal összehasonlítottuk. A számításokat s. c. e. hibátlanoknak, a kiadásokat az utalványokkal összhangzóknak s egy általában a pénztári kezelést szabatosnak találtuk s a pénztár 1878. évi decz. 31-iki állását van szerencsénk s a pénztár 1878. évi decz. 31-iki állását van szerencsénk *A.* alatt ide csatolva hemutatni.

Ezeknél fogva indítványozzuk, hogy a mélyen tisztelt elnökség *Balthazár* Béla társ. pénztárnok úr részére a szokásos évi felmentést kiszolgáltatni méltoztatnék.

Ugyancsak f. évi február hó 3 napján a titkári hivataltól nyert 7 darab elismervény alapján a társulat alaptőkéjét képező s eddigelő a »Magyar Jelzálog Hitelbanknál letétemény« kép őrzött értékpapirokat szemléltük meg, melyek *B.* a. tisztelettel csatolt jegy mult 1878-ik évi decz. 31-én 29,600 frt névértékü papirból állott.

Tekintve tehát, hogy a megelőző 1877-ik év végén az alaptőke 25,025 frtból állott: a lefolyt 1878-ik évben a társulat alaptőkéje 4575 fttal szaporodott. Végül csak azt tesszük még ide, hogy a társulat tőkepénzének további elhelyezése a választmány rendelkezésére a választmány rendelkezésére értelmében már megtörtént, miről a zárt ülés alkalmával lesz szerencsénk részletesebb jelentést tenni.

A társulat 1878-ik forgalmát köv. kimutatás mutatja ki:

	Bevételek.		*Kiadások.*
1878. január hóban	2984 f. 09 kr.	. . . . .	720 f. 25 kr.
» febr. »	1311 » 13 »	. . . . .	1065 » 40 »
» mártius »	949 » 20 »	. . . . .	1498 » 21 »
» április »	463 » 90 »	. . . . .	697 » 76 »
» május »	718 » 71 »	. . . . .	287 » 70 »
» junius »	760 » — »	. . . . .	2481 » 15 »
» julius »	352 » 54 »	. . . . .	683 » 80 »
» aug. »	340 » — »	. . . . .	229 » 93 »
» sept. »	924 » 50 »	. . . . .	219 » — »
» octob. »	583 » 92 »	. . . . .	665 » 28 »
» novem. »	2349 » — »	. . . . .	2155 » 40 »
» dec. »	3315 » 81 »	. . . . .	1533 » 50 »
Összesen:	14952 f. 80 »	Összesen:	12237 f. 38 »

Ismétlés:

Összes bevételek.	14,952 f. 80 kr.
» kiadások.	12,237 f. 38 kr.
» marad 1879-re	2,715 f. 42 kr.

Pénztárnok bemutatja mult havi számadását, melyből kitünik, hogy a január havi bevétel volt: 4614 frt 30 kr, a kiadás 4314 frt 32 kr, a pénztár maradék: 299 frt 98 kr.

Ezzel a nyilt ülés véget érvén, következett a zárt ülés, melyben a szerkesztői bizottság módozatai s a Zichy-Codex ügye intéztettek el.

FOLYÓÍRATOK SZEMLÉJE.

— Szakfolyóirataink közül: a *„Magyar Könyvszemle“* VI.-ik, az *„Archaeologiai Értesitő“* X-ik s a *„Havi Szemle“* 1. füzete fekszik előttünk.

A »M. Könyvszemle« e füzetének méltatását legelőbb is az e becses folyóiratra nézve beállandó változás fölemlítésével kezdjük: »Azon irodalom mozgalom következtében, — így szól a szerkesztőség — melyet a »Magyar Könyv-Szemle« három évi fönnállása óta a hazai bibliographia terén megindított, a szerkesztőségnél az anyag annyira felszaporodott, hogy a lap terjedelmét már az idén is négy ívvel emelni volt kénytelen. Ennek következtében a »Magyar Könyv-Szemle« a jövő évben bővített tartalommal, több mümelléklettel 30 ívnyi terjedelemben fog megjelenni.

Az előfizetési ár ezáltal nem változik. Az az csak annyiban, a mennyiben a »M. Történelmi Társulat« tagjainak ekkorig nyújtott 1 frt 50 krajczáros árkedvezmény oeconomiai tekintetből a jövőre megszünik, s minden előfizetőre egyformán az eddigi 2 frt 40 kros rendes ár lesz kötelező.«

Midőn a szerkesztőség társulatunk tagjaitól e kedvezményt elvonja, ezt azon egyszerü okból teszi, mert kénytelen vele. Ugyanis társalatunk tagjai oly csekély arányt képviseltek az előfizetők között, hogy szemben a 30 ívnyi terjedelemmel ez árkülönbözetet nem lehet fönntartani. Különben is az a változatos és érdekes tartalom, a kilátásba helyezett mümellékletek, melyeknek sorozatát e szám már két szép kivitelüvel meg is kezdi, a most sem nagy (2 frt 40 krnyi) árt nagyon is megérdemli.

E füzetben az első czikket *Fraknói* írta; szól a »könyvtáblákban fölfedezett XVI. és XVII. századbeli magyar ősnyomtatványokról.« E fölolvasás társulatunk múlt évi decz. 5-iki ülésén olvastatott fel. Ez értekezés amellett, hogy bibliographiai szempontból egészen új, s nemcsak nálunk, hanem a külföldön is kevéssé ismeretes kiindúlási pontot foglal el: érdekesen, szakavatottan van írva, emelvén az érdeket az a két mümelléklet is (Az urnak vaczorairól való közenséges keresztyéni vallás 1559. s egy régi kalendárium), mely a füzet végéhez van csatolva. Eddigelé 45 eddig ismeretlen XVI. és XVII. századbeli nyomtatványnyal gazdagodott irodalmunk, melyeket *Fraknói* bibliographice, s mutatványokkal kisérve ír le. Ugyancsak *Fraknói* ismerteti *Szabó* Károlynak epochalis »Régi Magyar Könyvtárát«, minden oldalról fejtegetve e munka fontosságát. *Szabó* Károly pedig ígéri, hogy ezentúli búvárlatainak eredményeit a *Szemlében* fogja közölni, s már ebben a füzetben 12 könyvczímet ád, melyeket a szerk. folyó számmal látott el. *Csontosi* János e füzetben a *pármai* Corvin-Codexet írja le, szakszerüen, alaposan s nagy részletességgel. Bennünket e Codex bibliographiai fontossága mellett, annak társadalomtörténeti becse s a magyar renaissance-t illető egyes vonásai érdekelnek, s örömmel veszszük a hírt, hogy egész terjedelmében fog megjelenni, s azt *Pulszky* Károly mütörténészünk fogja közrebocsátani a Csontosi révén közvetitett hü másolatból. A Codex leirása dicséretet érdemel, csak a 223. lapon előfordúló czímer leirásra nézve van észrevételünk. A Codex díszkeretének alsó részén Mátyás és Beatrix egyesitett czímc-

réről azt mondja, hogy az négyelt pajzs: az első mező két almezőből áll (vágott-e, részelt-e? nem mondja, de hihetőleg részelt) s »négy ezüst és három vörös pólyát (négy helyett)« tüntet fel. Ez czimertanilag nem négy ezüst pólya, hanem ezüstben három vörös pólya, ha pedig négy ezüst és négy vörös pólya van (amint kell lennie): akkor vörös-ezüst-mező. Ugyanez áll a Caraffa család czímerére nézve is: ott is ezüstben három vörös pólya áll. Mindez nem lényeges: de ilyfajta leírásoknál legalább megjegyzést érdemel, bár az egész leírás jelességén csorbát nem ejt. Dr. *Kresmárik* János az 1877-ben Szulejmán sejk által adományozott csagatáj kéziratot kimerítően ismerteti. A füzetet érdekes Vegyes Közlések, *Tipray* úr által ismert pontossággal szerkesztett irodalmi kimutatás s a Szemle 1878. évi folyamában felsorolt könyvek kimutatása zárják be, melyből kitűnik, hogy 1878-ban 1703. művet említett a Szemle, köztök 1312 magyart, hazai nem magyar: 317, tehát a magyarnak csak 25%-a; történeti mü van 107.

— Az »Archaeologiai Értesítő«-nek X-ik füzete b. *Nyáry* Albert és *Henszlmann* szerkesztésében szakszerü, s amellett igen változatos tartalommal jelent meg. *Pulszky* Károly a párisi világtárlaton kiállított régiséggyüjteményeket ismerteti, rendszeresen, de leginkább, s legalaposabban a renaissance korát tárgyalva. A British Museum s Evans gyüjteményében lévő magyarhoni őskori leleteket 5 díszes ábrával illustrálva *Hampel* József mutatja be. II. Tvartko boszniai bán csinos lovas-pecsétjét *Boynychich* Iván közli: az oklevelet, melyről e pecsét függ a »Történelmi Tár« I. füzetében tette közzé *Wenzel* Gusztáv. A régészeti irodalomban *Adorján* a békés-vmegyei müv.-tört. társulat évkönyvét s a délmagyarországi Értesítőt ismerteti behatóan. Tapintatos és változatos a tárcza is, melyben *Bohynychich*, *Thallóczy*, *Szerémi*, *Bubics* nevével találkozunk. A belföld mellett dicséretet érdemel a *Szikinczey* által összeállított külföldi rovat, mely a maga nemében kevés kivánni valót hágy fönn. Nem szorúl sok ajánlásra ezen szaktekintélyre emelkedett folyóirat: a régészetkedvelők bizonyára nem mulatják el az alkalmat, hogy megszerezzék.

— Meg kell emlékeznünk még egy folyóiratról, mely újabb időben indult meg, s magvas tartalmával — eddigelé legalább — a magasabb igényü közönséget is kielégíté. Értjük a Bodnár Zsigmond-szerkesztette *Havi Szemlét*, melynek III-ik, deczemberi füzetében két bennünket is érdeklő tanulmányra találunk. Az egyik, Dr *Vécsey* Tamás tollából

folyt s »a római jogemlékek Magyarországon« czimet viseli. Mint minden, a mit Vécsey ír: e közlemény is böv apparatussal, nagy olvasottsággal s oly elevenséggel van írva, hogy néha a legszárazabb tárgyakon is legkellemesebben siklik át az olvasó. E tanúlmányban egy érdekes, s alapos jogász által még eddig meg nem kisértett feladatot tüzött ki: a fenmaradt római emlékek nyomán a pannoniai római jogéletet vázolván, s fejtvén ki igen érdekesen, s a mellett a tanúlmány keretét tekintve elég arányosan. A tanúlmánynyal teljesen egyet értünk, a hol *Rómert* s *Hunfalvyt* helyreigazítja, de a mikor a rumének s a rómaiak közti traditió folytonosságát igyekezvén kimutatni *Hunfalvy* állításai ellen lép föl: ezt nyilt kérdésnek tekintjük. Constatáljuk azonban, hogy ily tanúlmányok az egyes kérdések megoldására nézve mindig tisztázó hatással lesznek. A másik tanúlmány *Szerémi* György emlékiratát jellemzi *Zsilinszky* Mihály; kellemesen, mintegy kis képben tudja nevesebb kútfőinket a közönséggel megismertetni: ez is bár kisebb keretben, amellett, hogy tanúlmány alapján iratott, mondhatni kedves olvasmány.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— Bubics Zsigmond apát, a M. Nemzeti Muzeum metszetgyüjteményének őrét, s kitűnő képzettségü s izlésü műtörténetismerőt ő Felsége a nagy-váradi l. sz. káptalanhoz kanonokká nevezte ki.

— Az Országos Levéltárból a felek részéről kivánt, *hiteles* másolatok díjazása ügyében a belügyminiszterinm f. évi jan. 11-iki kelet alatt 31,590. sz. a. szabályzatot adott ki, melynek, t. tagtársainkat is bizonyára érdeklő szövegét ezennel — az Országos Levéltárnok szívességéből — közöljük. 1. §. Az országos Levéltár, az őrizete alatt lévő iratokról a magán feleknek, kik az illető iratok használatára szabályszerü engedélyt nyertek, szóbeli kérelmükre is, a megállapított díjak mellett (11. §.), másolatokat köteles kiadni, még pedig a magyar, német, latin nyelvű iratokról feltétlenül, a más nyelvüekről pedig annyiban, a mennyiben ily másolatok elkészítésére alkalmas egyénekkel rendelkezik. 2. §. A megrendelésekről és díjakról külön »Díjkönyv« vezettetik, mely a megrendelés idejét, az iratok használatát megengedő rendelet számát, a lemásolandó irat megjelölését (levéltári jegye, stb.), az előleg lefizetett díjt (4. §.), a leíró nevét, a véglegesen befizetett díj mennyiségét, a kiadás napját, s a díjt lefizető, illetve átvevő félnek vagy megbizottjának aláirását s a még netaláni jegyzetek rovatát tartalmazza. E

könyvet az Országos Levéltárnok felügyelete alatt a kezelő igazgató vezeti. 3. §. A másolatok elkészítésében kivétel nélkül a megrendelés sorrendje dönt. Egyidejű megrendelés esetében a használatot megengedő végzésnek korábbi száma határoz. 4. §. A szükséges díj mennyisége — körülbelől meghatározva — előre fizetendő le a kezelő igazgató kezeihez, s arról a befizető ideiglenes nyugtát kap. Az elkészült másolatok, a díj netaláni hiányának pótlása, esetleg a többletnek visszaadása mellett, mindig csak annak adatnak ki, ki ez ideiglenes nyugtát felmutatja. A történt végleges díjfizetés, ha az illető fél nem tesz kifogást, — mindig a másolaton, részletesen nyugtáztatik. Az ideiglenes nyugták a megrendelési könyv mellett megtartatnak. 5. §. Czímerrajzok elkészítésére az Országos Levéltár csak annyiban köteleztetik, a mennyiben egy alkalmas czímerfestő fog találtatni. Ez esetben — az alku utján megállapítandó, s az Országos Levéltár által beszedendő, de az illető festőnek járó munkadíjon kivül, az Országos Levéltár csak közbenjárási díjat szed. Tervek vagy térképek másolatai — az illető ministeri szakközegek által eszközöltetnek, az illető ministerium által meghatározott díjért, az Országos Levéltárt itt csak közbenjárási díj illetvén. Pecsétekről sem pacskolatok, sem semmiféle anyagból való mintázatok nem adatnak. 6. §. Minden külön okirat külön másolandó, és külön díjszabás alá esik. 7. §. Az egyszerű másolatokat csak a leíró írja alá — a kiadókban szokásos módon, de ezeknek is tartalmi helyességére és teljességére az illető levéltári osztály vezetője, az alaki kellékekre a kezelő igazgató ügyel fel első sorban. 8. §. A hitelesítendő másolatokat mindig a leíró, s az illető osztály vezetője esetleg az országos levéltárnok által kirendelendő más tisztviselő (1. §.) olvassák össze, s a másolat helyességéért első sorban ők felelősek, s ez összeolvasás a szokott módon az okiraton mindig megjegyeztetik. A hitelesítési záradékot, melyben az irat levéltári osztálya, jegye, minősége s a bélyegtörvény 69. tételszám 4. jegyzete alapján a bélyeges vagy bélyegtelen volta, s a másolat lapszáma kitendő, az Országos Levéltárnok írja alá, s a hivatal pecsétje alatt adatik ki. 9. §. A hitelesített másolatok, kivévén a rovatos kimutatásokat és számadásokat, mindig, az egyszerű másolatok pedig, ha a felek másképen nem kívánják, folytatólag irandók. Eltérés esetében minden külön kikezdés egy teljes sornak vétetik. 10. §. Az Országos Levéltár másolatai közönséges nagyságú, 4 oldalt számláló egész íveken adatnak ki, egy-egy oldalra 34 legalább is 16 szótagú sor számittatván. A megkezdett oldal teljesnek vétetik. 11. §. A másolati díjak következőleg állapittatnak meg: *a)* 1700-tól a legujabb korig terjedő iratoknál az első ív vagy kevesebbért 1 frt; minden következő lapért 20 kr; *b)* 1526—1700 időszakbeli iratoknál, az első ivért 2 frt; minden következő oldalért 30 kr; *c)* A 1526. előtti időbeli iratoknál az első ív, vagy annál kevesebb 3 frt; minden következő oldalért 40 kr; *d)* Hitelesítendő okmányoknál összeolvasásért az első ivért 50 kr; minden további meg-

kezdett ivért 10 kr; *e*) Czímer, és tervrajzok elkészítéséért, közbenjárás, okiratonkint, illetve tervenkint 3 frt, minden esetben azonkivül a szabályszerü bélyeg. 12. §. Bélyegmentességet élvező felek a fennti díjak alól is mentesek, kivévén azon eseteket, midőn a másolatban kivett iratok, hivatalból is be fognának szereztetni. 13. §. A felek szabadságában áll — úgy mint eddig — másolataikat maguk vagy igazolandó megbízottaik által elkészittetni, s ilyenkor — kivévén a hitelesitéseknél az összeolvasásért — díjat nem fizetnek. — 14. §. Minden befolyó díj az államkincstárt illeti. A kezelő igazgató a befolyó összegeket azonnal az országos levéltárnoknak adja át, ki azokról félévenként az általánynyal való számadással egyidejüleg, de elkülönitve beszámol. 15. §. A tisztviselőknek másolatok készitésére magán megbizásokat elfogadni, teljesiteni, szigorúan tiltatik. E szabályzat a régibb káptalani hitelesheli szabványok mintájára s a közjegyzői törvény tekintetbe vételével készült s már életbe is lépett.

— »Az Országos Régészeti és Embertani Társulat« első ülését jan. 28-án az Akadémia Kisfaludy-termében tartotta meg. Minden tekintetben érdekes és sikerült volt. *Pulszky* elnök élénk beköszöntője után *Römer* szólt a társulat föladatáról, utána ismét *Pulszky* a fokorúi leletnek Bukovinából visszakerült tárgyait mutatta be. B. *Nyáry* Jenő az aggtelki ásatások eredményeit adta elő sikerült előadás keretében, mig Csetneki *Jelenik* Elek érdekesen fejtegette, a csepel-szigetbeli tököli ásatások alkalmával lelt tárgyak fontosságát Az ülés $^1/_4$8 órakorért véget.

— A Délmagyarországi történelmi és régészeti társulat f. jan. havi vál. ülését jan. 29-én díszes közönség jelenlétében, *Ormós* Zsigmond elnöklete alatt tartotta meg. *Miletz* János fölolvasta *Szörény*-vármegye történelmi és régészeti emlékeiről szóló értekezését, mely a társulati értesitőben fog megjelenni. Újabban adományokat tettek *Bay* Ilona úrhölgy, *Wolafka* Antal, gr. *Stahremberg* Gyula s *Bécs* József mérnök, ki a bács-megye Puszta-péklai leletet adta a társulati múzeumnak. A folyóügyek közül megemlítjük, hogy *Ormós* Zsigmond elnök előterjesztést tett a választmánynak intézkedés és határozathozatal végett a rámai hős, báró Lo-Presti József ó-palánkai szobrának ügyében, és az erre vonatkozó összes irományokat mutatja be egy fényképpel együtt, mely a szobor leleplezési ünnepélye alkalmával a helyszinén vétetett fel, továbbá egy takarékpénztári könyvecskével, mely a szoborra begyült összeg fenmaradványa s elhelyezéséről szól.

— Dr. Kohn Sámuel, budapesti rabbi, s a magyarországi zsidók monographusa, munkájában már annyira előrehaladt, hogy társulatunk

egy közelebbi ülésén annak egyes érdekes részleteit be is mutatja. Egyúttal kéri a »*Századok*« útján a M. történelmi társulat tagjait, hogy ha a zsidók történetére nézve adatok felöl tudomásuk volna, öt értesíteni szíveskedjenek.

— Népszerű történelmi munkák. A *Weiszmann* testvérek életrevaló történelmi kiadványai közül: a magyar történet írását Zsigmond korától, dr. *Szalay* József avatott s alapos képzettségü fiatal történész vette át, kinek eleven s mindamellett tanúlmányon alapúló előadása máris előnyösen meglátszik. Egy füzet ára 30 kr. — *Sebestyén* Gyula társ. tagja népszerü „*Világtörténelem*“ írásához fogott, s az I. füzetet csinos kiállításban közre is bocsátotta. E füzetről a legjobbat mondhatjuk: úgy indúl, hogy czéljának bizonyára megfelel. Különben akadt már versenytársa is. *Mehner* Vilmos könyvkiadó szétküldte előfizetési felhivását a Ribáry Ferencz által készített s 8 kötetre tervezett képes világtörténelemre, melynek első két füzete f. hó 15-ig megjelenik. *Ribáry* Ferencz eddig kiadott történelmi munkáival sokkal elismertebb nevet vivott ki, hogysem hosszas ajánlgatásra szorúlna. Részünkről csak örvendünk a tevékenységnek, mely a történetirodalom terén észlelhető.

— A »Történelmi Tár« f. é. első füzetének 198—200 lapjain Thallóczy Lajos, gr. *Zrínyi* Miklósnak, a költőnek egy 1654. apr. 25-én Csáktornyán költ s az Országos Levéltár újabb Lymbusában feltalált levelét közli, mely lizonyitékúl szolgál arra nézve, hogy a „*Századok*“ 1868-iki folyamában *Thaly* Kálmán által a vörösvári levéltárból kiadott 1653. emlékirat valósággal a *Zrínyi* Miklós tollából folyt. Az irodalomtörténetirónak tehát ez emlékiratot is úgy kell méltányolnia, mint a nagy költő-hadvezér irodalmi munkásságának egyik jelenségét.

— A kalocsai egyház-megye Schematismusában minden évben szokott valamely, az illető egyház-megyére vonatkozó történeti vagy régészeti értekezés megjelenni. A folyó évi Schematismusban kettő van. Az egyik *Városy* Gyulától: Astricus sedi suae Colocensi Servatus, a másik *Fraknói* Vilmostól »Vestigia Dioecesis Bacsiensis e Seculo XV-o«. E két értekezés a Schematismust történetirodalmi becscsel bíró évkönyvvé emeli. Óhajtandó volna, hogy a Haynald érsek által adott példa a főpapi körökben utánzókra találjon.

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

— A SZÖRÉNYI BÁNSÁG ÉS SZÖRÉNY-VÁRMEGYE TÖRTÉNETE. Írta *Pesty* Frigyes m. akadémiai r. tag. Kiadja a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága. II-ik kötet. Budapest. A M. T. Akadémia könyvkiadó hivatala. 8r. 579. l. Ára 3 frt.

— BETHLEN GÁBOR fejedelem kiadatlan politikai levelei. A M. tud. Akadémia történelmi Bizottsága megbízásából írta *Szilágyi* Sándor, Akad. r. tag. Budapest. Akadémia. 1879. 8r. 496. Ára 3 frt.

— A FRANCZIA FORRADALOM, írta *Carlyle* Tamás, ford. a M. tud. Akadémia megbizásából *Baráth* Ferencz. III. köt. Akadémia 8r. 488. l.

— KÉT KANCZELLÁR. Írta *Klaczko* Julián ford. V. J. Athenaeum k. 8r. 384. lap; ára 1 frt 50 kr.

— SZÉCHENYI MUNKÁLATAI AZ ALDUNÁN. Tekintettel a dunagőzhajózás és a Széchenyi-ut történetére, írta *Boleszny* Antal. Temesvár, szerző. 8r. 28. l. Ára 60 kr.

— RESULTATS GÉNÉRAUX du mouvement archéologique en Hongrie avant la VIII-e session du congrès international d'Anthropologie A d'Archologie préhistoriques à Budapest, 1876. *Römer* François Florian, Tirage de la I. Partie du II. vol. du Compte Rendu du même Congrès. Franklin-társulat, 8r. 187. l. 1 térkép. 2 tervrajz s 119. ábra.

— TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI ÉRTESÍTŐ. A délmagyarországi tört. és rég. társulat közlönye. Szerk. *Miletz* János titkár. IV. évfolyam, IV. füzet. Temesvárott, Magyar könyvnyomdája, 1878.

— A WESSELÉNYI-CSALÁD ŐSEIRŐL. Írta *Deák* Farkas. (Ért. a a tört. tud. köréből VII. 8. sz.) Akadémia 8r. 50. l. Ára 30 kr.

— MARINO-SANUTO világ krónikájának Magyarországot illető tudósításai. Közli *Wenzel* Gusztáv. III. kötet. M. tud. Akadémia 8r. 325. l. Ára 1 f. 80 kr.

— THOMAS BAKOCS als Patriarch von Constantinopel. *Fraknói* Vilmostól. (Különnyomat a »Literarische Berichte«-kből II. k. Akadémia 8r. 8 l.)

— VILÁGTÖRTÉNET a legrégibb időktől korunkig. A művelt közönség számára, írta *Sebestyén* Gyula. Budapest. Weiszmann-testvérek kiadása. 8r. 1—40. l. Egy füzet ára 30 kr.

A PRAGMATICA SANCTIO TÖRTÉNETE ERDÉLYBEN.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A pragmatica sanctio története tárgyalásánál három fő jogi szempontot kell megkülönböztetnünk; *egyik* az, hogy azt, VI. Károly császár, e néven III-ik magyar király, örökös tartományaiban és országaiban uralkodói teljhatalmából folyólag, tetszése szerint állapította meg; *másik,* hogy Magyarországon, hol a királyi és nemzeti jogok az alkotmányban vannak körülírva s melynek királyává ősei nem örökösödés, de választás útján lettek, egy ily jogrendváltozás csak az alkotmány és koronázási törvények által meghatározott módon volt behozható, mint szintén Erdélyben is — és ez a *harmadik* szempont — az országnak külön történelmi fejlődésü alkotmánya értelmében az ország kk-nak és rr-nek törvényesen nyilvánúlt bele egyezésével. Ez a Lajthán túl, nevezhető családi szerződésnek, követelhető is jogerejének elismerése; nálunk közjogi cselekvény, melynek törvényhozás útján kell létre jőni; épen ezért nem lehet a fejedelem személyes ténye, nem szerződés, hanem — a mi mindkettőn felül áll — positiv törvény s mint ilyennek, szükség a törvény külső és belső kellékeivel bírni. A mi e jogi felfogás keretén kivűl esik, annak, bár honnan s akármily alakban jött létre, törvény értéke s teljes jogereje nincs.

Felolvasásom tárgya kizárólag az erdélyi pragmatica sanctio körüli nyomozódásom eredményei előadása, a mit indokol az, hogy bár meg volt a magyar koronának az országhoz ősi és szerződéseken alapúló történeti joga, mégis későbbi nemzet-

közi szerződéseknél fogva másfél századig külön állami léttel bírt s a Habsburg-háznak, mint Magyarország királyi uralkodóházának előbb csak védelme, utóbb souverain fönhatósága alá jutása oly tény, mit akár tagadni, akár kicsinyleni dologismerő nem fog, és mert az ország és uralkodó-ház között végbement ez újabb jogrendezésnek Erdélyben miként s mily eszközök által történte a létező adatok részletesb fölhasználásával külön megírva nincs. Van róla érintés egy 1741. Bécsben megjelent könyvben [1]; több helyen szól felőle dr. Lustkandl, czáfolatáról híressé lett művében [2] s téves nézeteit Deák Ferencz *Adalék*-aiban megczáfolva találjuk [3]; hivatkozik az erdélyi pragmatica sanctiora s értékes észrevételeket közöl róla névtelenül megjelent *Tanúlmány*-aiban egy ó-conservativ [4]; Imrik József pedig a magyar pragmatica sanctiot tűzetesen megírván, Toldy Ferencz könyvéből [5] véve át, közli forrás megnevezés nélkül a pragmatica sanctio elfogadásáról az erdélyi kk. és rr.-nek 1722. március 30. kelt s 1723. december 30. megerősített »Nyilatkozata« magyar szövegét [6], valamint annak Mária-Terézia trónkövetkezésekor 1741—44. miként alkalmazásáról tanúlmányt tett közzé társulatunk titkára a *Jogtudományi Közlöny* 1866.

---

[1] *Des Pragmatischen Archives Erstes Stück.* Oder Gründlich-Historische Nachricht von der Pragmatischen Sanction des Allerdurchlauchtigsten, Grossmächtigsten Kaisers Karls des Sechsten sat. Wien, 1741. Ezzel egyenlő értékü osztrák szempontból a következő mü is: *Eusebii Verini Commentatio Juridica Critica de Haereditario Iure Ser. Domus Austriacae in Apostolicum Regnum Hungariae* sat. Viennae et Lipsiae MDCLXXI.

[2] *Das Ungrisch-Oesterreichische Staatsrecht.* Zur Lösung der Verfassungsfrage sat. von *Wenzel Lustkandl* dr. der Rechte. Wien, 1863.

[3] *Adalék a magyar közjoghoz.* Észrevételek Lustkandl munkájára sat. *Deák Ferencztől.* Pest, 1865.

[4] *Studien über allgemeines und Speciell Ungarisch-Österreichisches Unionsrecht* sat. Pest, 1863.

[5] *A magyar birodalom Alaptörvényei.* Buda, 1861. 189—201. lapról.

[6] *A Pragmatica Sanctionak keletkezése Története* sat. Pest, 1866. Ez magyarosabb fordításban Salamon Ferencz alábbi művében is közölve van a 117—120. lapokon.

évi folyamában[1]); végre tűzetesen tárgyalta *Salamon Ferencz: »A magyar királyi szék betöltése és a Pragmatica Sanctio Története«* című könyvében[2]), de kiváló figyelmét Magyarországra fordítva: az Erdélyt illetőkben itt is nem egy hézag maradt, a mit ki kell egészíteni, több momentum csak érintetett, a mit bővebben kifejteni s a sarkalatos jogtörténeti kérdést minél pragmaticusabb világosságba helyezni szükséges, annyival inkább, mert az 1690-től 1791—92-ig lefolyt század történetéből világosan kitűnik, hogy a Habsburg-uralkodóházbeli fejedelmek a magyar királyi korona Erdélyben való igényét csak arra használták jogczímül, hogy ez országot hatalmuk alá kerítsék, de törekvésök mindig az volt, hogy Magyarországtól elszakítva örökös tartományaik közé olvasszák be s nagy birodalmukat evvel is növeljék. E törekvés legföltűnőbben épen a fennforgó nő-örökösödés kérdésénél látszik meg. A ki azt véli, hogy az örökös tartományok autocratailag, Magyarország alkotmányosan végrehajtott pragmatica sanctioja története megírásával egyszersmind az azokba önhatalmilag belefoglalt vagy legalább beleértett erdélyi is meg van írva, téved; mert e három birodalom-részben egészen más történelmi előzmények alapján és különböző viszonyok közt, más módon és föltételekkel jött az létre, a mint ez előadásból ki fog tetszeni.

* * *

Az osztrák örökös tartományokban a Habsburg-fiág kihalása esetében, annak kétségbe nem vett, föltételekhez nem kötött trónbirtoklási jogán, mint természetes jogi következmény, a nőágak örökösödésének a teljhatalmú uralkodó által kimondása, az alkotmánynyal nem bíró rr-ek által alattvalói hódolattal elfogadása forgott szóban. Itt ez akadályba nem ütközött. Az uralkodóház külön ágaival és az érdekelt külhatalmakkal a császár e kérdést, ott, a hol kellett, erélylyel, a hol az vitt czélhoz, engedékenységgel intézte el. Magyarországon a kir. széknek választás útján betöltése az 1687. 2. 3. t. cz. által módosítva s a

[1]) *Jogtudományi Közlöny.* Szerk. Ökröss Bálint, Pest 1866. 201—204. 235—238. 248—251. 267—269. 296—299, 329—333. ll.

[2]) Megjelent Pesten 1866.

fiági első szülött örökösödése szintén ki levén mondva: az öröklési jognak csak a császár és király két fiának nőági utódira vagy egyszersmind I. Leopold leányai utáni nőágakra is kiterjesztése tehette új jogrendezés tárgyát; ezt alkotmányos úton kellett biztosítni, a mit a császár a formákban engedve, a lényegben ismeretes hajthatatlanságával belső érzületét és szándékait elfedő külső formaságot egyesítve, kevés nehézséggel, úgy Magyarország, mint saját érdekeinek megfelelően intézett el.

Egészen más viszonyok állottak fenn Erdélyben, mely választó-fejedelemség volt, s 1687. midőn Magyarországon az érintett örökösödési jogrend megállapíttatott, még önálló ország, habár ingadozó trónnal, — de külön fejedelem alatt. Az 1690. meghalt I. Apafi Mihály, még 1681. törvényesen választott s a szultán mint védur által 1684. megerősített kiskorú fiöröst hagyott hátra, a ki 1713. febr. 18—20-ig élt, Leopold hitlevelében tett igérete szerint a fejedelemségre nevelve, valóságban pedig 1696-tól kezdve császári kényszerű gyámság alatt Bécsbe internálva[1]): rajta kívül 1690. Thököly Imre, 1704. és 1707. II. Rákóczy Ferencz a forradalomban levő ország egy része által szintén erdélyi fejedelemmé voltak választva. II. Apafi Mihály fejedelemségét azonban részint az ő Leopold császár részére lemondása, részint az 1707-ki maros-vásárhelyi országgyűlés II-ik t. czikke megsemmisítette, Thököly választás által nyert jogát 1705. halála, Rákóczyét az 1704. Szebenben a császári párt által tartott országgyűlés tiltakozó határozata és a szathmári békekötés érvényen kívül helyezték. De ezeket Erdély alkotmánya szempontjából kifogás alá nem eső jogállapotoknak tekinteni nem lehet, mert Apafi lemondása s a szathmári békekötés Erdély országgyűlésén nem tárgyaltatott s róla törvény nem költ.

Erdélyhez, annak fejedelmi székén I. Apafi Mihály halála óta különböző időben ült s hozzá jogot formáló három követelő mellett, tényleg I. Leopold tartott számot s érzett legerősb jogot, a két utóbb választott fejedelmet a köziratokban pártütő alattvalóinak és trónbitorlóknak nevezve s az ország kisebb-nagyobb része fölött uralmát kevés megszakítással fentartva. Mint

[1]) *Az utolsó Apafi.* Magyar Történelmi Tár XXI. köt. 174. l.

szerezte meg e jogot, egy más *Tanulmány*-omban kifejtettem.[1]) Az 1684-ki kertsetsorai titkos szerződés, Erdélynek a lotharingiai herczeg által ennek következtében kéretlen beavatkozással elfoglalása, az 1688-ki Caraffa-féle »hódolati nyilatkozat« alapján létre jött 1691-ki hitlevél juttatta Leopoldot Erdély birtokához, melyet Bethlen Miklós erdélyi cancellár tőle a Thökölyvel vívott zernyesti vesztett csata s a győzőnek fejedelemmé választatása erkölcsi nyomása alatt eszközölt ki s a melyben ő, mint Magyarország királya, Erdélyt a török szultánnak fizetett évenkénti adóval és ajándékkal körülbelől egyenlő, béke idején 50,000 imperialis tallérban, háború esetére 400,000 rhénes forintban megállapított védelmi adófizetés és időről-időre meghatározandó katonai élelemösszeg biztosítása mellett oltalma alá vette, törvényeinek, szabadságainak és kiváltságainak megtartását biztosította s az ifjú Apafi mellé 12 tanácstagból álló kir. kormányszéket állított fel, élére kormányzót téve, mely tanács 1692. márczius 15-ke után kezdette el működését. E hitlevelet az újonnan kinevezett kormányzó alatt és meghívására Szebenben tartott erdélyi országgyűlés elfogadta, arról törvényczikket alkotott Leopoldnak az alkotmány által rendelt hódolati esküt még az 1691. jan. 10-kén Fogarasban hozott I. és XXII. t. cz. következtében letette, de a fejedelem az ország alkotmányára Hitlevele 3-ik pontjában adott biztosítása ellenére nem esküdött meg, az alatta hozott törvényeket nem írta alá, kir. leiratai által az alkotmány követelményét teljesültnek, az országot megnyugtatottnak vélvén, főgondját egy 1703. gyermekei beleegyezésével létrehozott családi örökösödési szerződés által, Erdélynek véglegesen családi birtokává tételére s uralkodó-háza jogainak biztosítására fordította.

Ez volt az állam- és közjogi viszony Erdély és I. Leopold között 1705. történt haláláig, mikor utána elsőszülött fia József következett, nem az ország választása, sem a magyar királyi korona öröklése jogczímén, mert a megelőző 1704. évben, a mint elébb érintve volt, Erdély egy része által II. Rákóczi Ferencz volt

---

[1]) *Az Erdélyi Fejedelemség utolsó évei.* Magyar Történelmi Tár. XIX. köt. 125—149. ll. — XX. köt. 3—95. ll. — XXI. köt. 1—191. ll.

erdélyi fejedelemmé választva, arról pedig, hogy Erdély fejedelme az legyen, a ki magyar király, írott törvény egyik országban sem volt hozva; tehát nem e jogon, hanem meghalt császári atyja, közte és testvére közt, 1703. sept. 12. létrejött családi kölcsönös trónöröklési szerződés — pactum mutuae successionis — illetőleg atyai osztály-végrendelet következtében az osztrák örökös tartományokon kívül több országok és királyságok birtokával együtt az Erdélyen uralkodást is átvette, erről május 10-ki kir. leiratában a kir. kormányszék életben levő tanácsosait s általuk az egybehívni szándékozott erdélyi kk-at és rr-et értesítette, biztosítva arról: »hogy a jó fejedelem és király kötelmei közűl egyet is elmulasztani nem fog, sőt inkább három nemzetből és négy bevett vallásúakból álló kedves [1]) Erdélyországa kk-ait és rr-eit és bármely sorsú és állapotú alattvalóit különkülön és együttesen, úgy az egyházi, mint világi ügyek tekintetében, mindazon jogokban, törvényekben, kiváltságokban, mentességekben és kedvezményekben, a mik nekik felséges elődétől és szeretett atyjától akár hitlevelében, akár az ezután költ kegy. kir. legfelsőbb határozatokban és megállapításokban engedélyeztettek és kedvezményűl adattak, nemcsak kegyelmesen meg fogja erősítni, hanem sértetlenűl meg is tartja és az azokban kegyelmesen megígérteket teljesíti, minden gondja és szorgoskodása oda irányulván, hogy ezen kedves tartomány Magyarországgal együtt a mostani zavarokból mihamarabb kibontakozzék s az elébb említettekkel csöndben élhessen s élvezetökben gyönyörködhessék.« [2])

A három nemzetből álló erdélyi országgyűlést — miután egy másik, melyet Rákóczinak szintén mind a három nemzetből való hívei alkottak, II. Rákóczi Ferenczet már megválasztotta volt — József 1705. dec. 15-kére Segesvárra hívta össze — dec. 21. d. u. 3 órakor katonai fedezet alatt érkezett meg a kir. kormányszék, 22. átadta az egyik ítélőmesternek a fejedelem hűségére visszatérni akarók által leteendő esküformát, [3]) de az országgyűlés csak 30. nyílt meg Rabutin tábornok kir. biztos je-

[1]) I. József nem használta még az „örökös" jelzőt.

[2]) *Az erd. kir. főkorm. levéltárában* 1705. 36. sz. a. ered.

[3]) *Diarium Guberniale* A. 1705—6. 678. l.

lenlétében [1]). Az itt felolvasott kir. leiratban az ország szabadságai, kiváltságai, a Leopold-hitlevélben s azután költ kir. legfelsőbb határozatokban foglalt engedmények megtartása a kk. és rr. előtt szintúgy biztosíttatott, mint a kir. kormányszékhez intézett leíratban, ezen kívül a Rákóczi-pártiaknak kir. szó szentsége alatt közbocsánat ígértetett [2]); a kir. biztos külön íratában egyidejűleg a kk-kat és rr-ket a fejedelem iránti szokott hódolati eskü letételére s a Leopold-hitlevélben kikötött adó megajánlására hívta fel, dec. 29. költ átíratában pedig a fegyverviselést megtiltotta mindazoknak, kik már esküt tettek le. A kir. biztosi átirat az 1706. jan. 6. országos ülésben tárgyaltatván, az eskületétel megkezdődött. A kir. kormányszéki tanácsosok a kir. biztos előtt tették le, az országgyűlés tagjai közül azok, a kiket a kir. kormányszék jónak látott, előtte, mások az ítélőmesterek előtt, a már megesküdtek fegyverei összeszedésére biztosokúl b. Kornis Zsigmond és Alvinczi Sámuel választattak. Január 8. 9. 10. 12. 13. 14. 15-én, már az országgyűlés után, a kir. kormányszék előtt tovább folyt az eskütétel. [3]) Azokra nézve, kik az országgyűlésen nem voltak jelen, alkottatott a X-ik törvényczikk, biztosok neveztettek ki minden vármegyébe, székely- és szászszékbe, a kir. és mezővárosokba, meghatároztatván: »hogy minden szabadsággal élő rendek személy szerint tegyék le az esküt a falukbeli jobbágy és paraszt rendek közül pedig a falu bírája hatod magával.« [4]) Azonban az az évekről fenlevő hódolati esküoklevek tanúsítása szerint az uralkodó zavar miatt ez esküt sem tehette le Három-szék és Aranyos-szék, Közép-Szolnok- és Kraszna-vármegye s Kővár-vidéke. Ezek I. József uralkodása alatt a Rákóczi-pártiak uralma alatt állottak. Az uralkodó maga is a Leopold-hitlevelet saját aláírása alatt nem adta ki, törvénybe nem igtatta, maga vagy biztosa által az ország törvényeire — a Leopold-hitlevél 3-ik pontjában adott biztosítás ellenére — meg nem esküdt, sőt sem trónraléptét tudató kir. leiratában

[1]) *Diarium Guberniale* A. 1705—6. 679. l.

[2]) *Az erd. kir. főkorm. levélt.* 1705. 36. sz. a. ered.

[3]) *Diarium Guberniale* A. 1705. 679—695. ll.

[4]) Az erd. kir. főkorm. ily gyüjteményében: *Articuli Diaetales* sat. T. IV. 311—312. ll.

sem később 1707-ki kiáltványában tett ígéreteit megtartani nem volt képes; uralkodását a trónért ellenfelével való folytonos küzdelem [1]) s ebből származott kivételes rendszabályok alkalmazása jellemezte; az ország régi alkotmánya fentartását biztosító Leopold-hitlevél feledésbe ment: a kir. kormányszék helyébe a Leopold-hitlevél 9-ik pontja mellőzésével a három alkotmányrészes nemzetből egyenlő számban kinevezett tizenhat tagú kormányzó-bizottság — deputatio regia — állíttatott, országgyűlés csak egy tartatott Segesváratt, mely deczember 15-kére volt hirdetve s 1706. január 6-án záratott be, de sem a szokásos bevezetéssel és záradékkal ellátva, sem a fejedelem vagy kormányzó és országgyűlési elnök s ítélőmesterek aláírásával és három nemzeti pecséttel hitelesítve nincsenek; az igazságszolgáltatás föl volt függesztve, a fejedelem és uralkodó-ház jogai ez idő alatt nem gyarapodtak, az országéi a belharczok folytán hatályon kivül voltak téve, az ellenfejedelem által pedig nem érvényesülhettek; Leopold birodalomegyesítő politicájának is évekig feltartóztató gátat vetett Rákóczi fejedelemsége, az ország alkotmányügye is folyvást romlott, Erdély sem az uralkodó-ház örökös birtokává nem lett a Rákóczi-ház híveinek erkölcsi és fegyveres ellenállása miatt, sem Magyarország kiegészítő részeként, önálló vagy csak ettől függő igazgatáshoz jutni nem tudott a Habsburgház határozott idegenkedése következtében: I. Leopold már 1691-ki hitlevelében *Provincia*-nak nevezi, máshol *Regio Transylvania*, meg máshol *Transylvania* néven; I. József és Eleonora özv. császárné szintén: *Provincia*, *Chara Provincia*, *Chara Transylvania* kifejezést használ; *Regnum Hungariae* benne volt

[1]) Élénk világot vet erre 1707. jul. 11. és aug. 2. közzétett két nyiltparancsa, melyek közül az elsőben a hűségére térőknek ismételve általános bünbocsánatot biztosított, az utolsóban ellenben abból a főbbeket kizárta, de egyszersmind nyilván kijelentette, »hogy mindig az volt s az most is legkegyelmesebb akarata, *hogy kedves Erdélyével ne bánjék s ne uralkodjék rajta másképen, mint a hogy az atyjával az adott hitlevélben megegyezett volt és hogy bármily más uralkodásforma távol van szándékától. . . .*« Az erd. kir. főkormányszék Levéltárában levő ily másolati gyüjteményből: *Articuli Diaetales* Tom. IV. *Patentales ad Transylvanos directae Josephi I. Imperatoris contra conclusa Conventus Onodiensis de Ao 1707. 2. aug.* 371—375. ll.

a kir. leiratban és czímzésekben, ez Erdélyt is magába látszott foglalni; de ez is csak látszat volt, a *Principatus* szó-alakot pedig gondosan kerülve, csak a külczímeknél s Erdélybe küldött kir. leiratokban használták. Bár I. Leopold Erdélynek adott hitlevelében maga azt mondja, hogy az ország már századok óta nemes Magyarországhoz van csatolva s ő azt, mint a lelkét úgy szereti — *quamquam Transylvaniae Regio jam a seculis Inclyto Regno Hungariae sit asserta, eamque magis magisque velut animam amplectitur* — mégis az ő és nyomdokán járó utóda kir. leiratain a pecsét nem Magyarország kettős keresztje s a négy folyam, hanem a birodalmi kétfejű sas; az aláírások az uralkodót és birodalmi érdekeket érintő kérdésekben a birodalmi cancelláré s egy birodalmi udvari tanácsosé, mik az erdélyi kir. kormányszéket, később a kormányzó-bizottságot, valamint az erdélyi udvari cancellariát is a bécsi legfőbb udvari kormányhatóságok végrehajtóiként tüntetik fel.

I. Józsefnek 1711. apr. 17. történt halálát követő napon — apr. 18. — az uralkodói teendőket, a felségi jogok gyakorlásán kívül, az új trónörökösnek Spanyolországból haza érkezteig Eleonora özvegy császárné és anya királyné vette át a birodalom összes országaiban, így Magyar- és Erdélyországban is a főkormányhatóságok alatta állottak.[1]) Meg kell jegyeznem, hogy a császárné leiratában Erdélyt József halálával örökösödés jogán — *jure haereditario* — állítja Károlyra szállottnak. Ez kétségkivül a fennemlített 1703-ki szerződésre van alapítva, mert e kérdés sem Erdélyben, sem Magyarországon törvény által még akkor nem volt szabályozva.[2]) Midőn a császár Bécsbe érkezett, az erdélyi kormányzó-bizottság szerencsés megérkezését s uralkodása kezdetét üdvözlő hodoló irata már várta, b. Wesselényi István elnök előre, önhűsége indításából az országgal a hódolati esküt letétette, 1711. jun. 27. költ erről való hivatalos jelentése;[3]) az új fejedelem 1712. márcz. 15. költ kir. leiratában őket s általuk kedves[4]) Erdélye három nemzetből és

[1]) *Protocoll. Gubernialе* A. 1711. 81. l.
[2]) *Erd. udv. cancell. levélt.* 1711. 20. sz
[3]) *Erd. udv. cancell. levélt.* 1711. 34. sz.
[4]) Itt a fejedelem még az *örökös* jelzőt nem használta.

négy bevett vallásúakból álló kk. és rr-eit s minden más alattvalóit bizonyossá tette arról, hogy úgy általában, mint különösen, sem az egyházi, sem világi ügyeket illetőleg a jó fejedelem és király [1]) egy tisztét sem fogja teljesítetlen hagyni, sőt alattvalóit mindazon jogaikban, törvényeikben, szabadalmaikban, mentességeikben és kedvezményeikben, melyek kedves Erdélyországának egykor szentséges Leopold német-római császár és magyar- s csehországi király urtól és fejedelemtől, mint kedvelt atyjától, akár hitlevelében, akár az ezen szent hitlevelet követő későbbi királyi határozatokban és megállapodásokban adva és engedve voltak, úgy a mint azt dicsőségesen elhunyt felséges fejedelem, József, német-római császár és Magyar- és Csehország királya, előde és kedves bátyja tette, nem csak megerősíti, hanem sértetlenül meg is tartandja és e leíratba foglalt minden ígéretét teljesíti, gondját és szorgoskodását arra irányozva, hogy kedves Erdélyországa visszanyervén már a külső békét, belsőleg is nyugalomban élhessen és mindazoknak, a mik a csak imént lecsöndesült vihar által fel voltak zavarva és megváltoztatva, helyreállítása által, régi dicsőségébe és nagyságába visszahelyeztessék, a mint az iránt a nem sokára egybehívandó törvényes országgyűlésen [2]) értesítve lesznek. [3])

Az erdélyi kormányzó-bizottság 1712. május 12. költ felíratában: »mély hódolatát fejezte ki a felség iránt az ország törvényei, szabadságai és kiváltságai, a Leopold-hitlevél s azt követő kir. határozások megtartása iránti kegyelmes biztosítást alattvalói alázatosság csókjával fogadta, s a mint — így fejezik ki magukat — az ő felsége iránti engedelmesség kötelékébe jutni egymással versenyezve kézzel-lábbal törekedtek: úgy hosszas és dicső országlásában sikert és ellenségeivel szemben fényes győzelmeket óhajtanak és jósolnak.« [4])

A megígért országgyűlést a fejedelem octob. 8. költ kir.

---

[1]) Itt már a *király* szó mellett a *fejedelem* is előjő, de nem közjogi vonatkozással.

[2]) *Comitia*, nem *Diaeta* szó van használva.

[3]) *Az erd. udv. cancell. levélt.* 1712. 20. (80) sz. a. *kir. főkorm. jegyzőkönyv* 1712. 198. l. és 134—134. sz. iratok.

[4]) *Az erd. udv. cancellaria levéltárában* 1712. évi 55. sz. a.

leíratában nov. 14-ére hívta össze Medgyesre, akkor, midőn az április 13. kezdődött magyarországin május 22. már királylyá volt koronázva, meghívta sajátkezűleg aláírt külön kir. levéllel a kiválasztott tagokat, királyi biztossá kinevezte gróf Steinville István lovassági tábornokot és erdélyi főhadvezért, kir. előterjesztései közt első helyre tűzve Erdély törvényszerű főhivatalainak — a kir. kormányzó-bizottsághoz intézett kir. leíratban a sarkalatos hivatalok közt az itélőmesteri állomásoknak is — betöltését, melyeket a Leopold-hitlevél és azt követett *Alvinczi*-néven ismeretes legfelsőbb határozások értelmében való kijelölés után akar betölteni, a mint ezt, valamint az országgyűlés kezdődésének idejét is a nevezett kir. biztoshoz és korm.-bizottsághoz intézett 1712. sept. 16-ki kir. leíratából meg fogják érteni: »elvárja tőlük — ugymond — hogy a mit a kir. biztos az ő nevében előadand, annak teljes hitelt adnak; biztosítja, hogy semmit inkább nem óhajt s főbb gondja és törekvése nincs, mint az, hogy Erdély fejedelemségének kir. kormánya mihamarabb helyreállván, a kk. és rr-kel együtt minden gondját és szorgoskodását arra fordíthassa, hogy előtte mindenek felett kedves örökös [1]) Erdélyországa — a mint nevezni szokás, *nem csak a kereszténységnek, de a többi örökös tartományoknak is védvára és előbástyája* legyen, hanem szabadságai, jogai és kiváltságai élvezetében, úgy magán, mint közviszonyait tekintve, maga is minél boldogabbá váljék. A kormányzó-bizottsághoz intézett kir. leíratban a fejedelem biztosította a kk.-at és rr-ket, hogy a hazai hivatalokra idegenek felett hazafiakat alkalmaz, a hűségére térteknek teljes bűnbocsánatot adott, az anyja által létrehozott szathmári békét megerősítette, adó dolgában is óhajtotta volna — ugymond — a Leopold-hitlevélben megszabott összegnél többet nem kívánni, de a háború rendkívüli súlya rendkívüli áldozatok

[1]) Károly fejedelem alatt, a hol Erdély elébjő, az *örökös* = haereditarius szó-alak legelső két kir. leíratán kívül sehol ki nem marad, pedig ennek Erdély alkotmányában még ekkor alapja nem volt; ő és testvére I. József örökösödtek, nem választás útján lettek az ország fejedelmévé, de az *ország nem volt örökös*: az elég dynasticus érzületű kir. kormány is 1733. ápr. 15. a pragmatica sanctio megerősítését kérelmező felterjesztésében nevezi legelébb öt Erdély első törvényes örökölés útján lett fejedelmének. *Liber. R. Lat.* A. 1723. 248. lap.

kivánására kényszerítvén, reméli, hogy a hív székelyek is az ország ezen szükségét fontolóra veendik.« [1])

A kir. biztos dec. 6. költ saját átíratában szintén megemlítvén a kir. előadásokat, a felség nevében kinyilatkoztatta, hogy mielőtt a kk. és rr. az országgyűlési tárgyalásokat megkezdenék, tegyék le a hódolati esküt; a felség bízik abban — ugymond — »hogy a hív kk. és rr. az eddig gyakorlott mód és szokás szerint, ő felsége és uralkodó-háza iránt ezen esküt az eléjök szabott formában azonnal az országgyűlésen, a kik pedig távol vannak, úgy a vármegyéken, vidékeken és székekben, mint a városokban és mezővárosokban lakók az országgyűlés eloszlása után azonnal leteendik; s mivel ő felsége az eskületételen személyesen jelen nem lehet, nem kétkedik abban, hogy az országgyűlés színén letett esküjökről készült oklevelet a három nemzeti pecséttel megerősítve hiteles alakban fogják hozzá és felséges házához való hűségök és engedelmességök nagyobb bizonyságául felküldeni, valaminthogy azok is, kik a vármegyéken, székely és szász székekben s más városokban és községekben esküjöket leteszik, azt aláírásaikkal és pecséteikkel is meg fogják erősíteni.« [2])

A kormányzó-bizottság küldötteinek Bécsben hosszasb mulatása miatt nov. 14. az országgyűlés nem nyilhatott meg, de 24. már a kk. és rr. együtt voltak, bécsi követeik azonban még ekkor sem érkeztek volt le, ezért az országgyűlés csak decz. 6. nyílt meg Wesselényi István országos elnök elnöklése alatt, hol a kir. biztos elébb említett átirata értelmében az eskü letétele meghatároztatott azon megjegyzéssel, hogy az ország kormányzó-bizottsága hódolati esküjét a kir. biztoshoz beküldött, az által a kk. és rr-kel közölt esküforma szerint [3]) a kir. biztos előtt, a kk. és rr-ek a kormányzó-bizottság előtt tegyék le, az esküiratot kiki sajátkezűleg írja alá s azt pecsétjével erősítse meg, utoljára a három nemzet pecsétét is rányomva terjeszszék fel a felséghez. Az eskületétel még az nap a kormányzó-bizottság előtt megkez-

---

[1]) *Erd. kir. főkormányszéki levéltár* 1712. évi 315. 316. sz. a.

[2]) *Erd. kir. főkormányszéki levéltár* 1712. évi 293. sz. a.

[3]) Látható az 1712. octob. 8. költ kir. biztosi útasítás 2. pontjában 80. számu, l. betűvel jelölt *erd. udv. cancell.* előadásban.

dődött...[1]) A dec. 6-tól 20-ig terjedő ülések eredeti jegyzőkönyvéből több lap ki van vágva, ezért az eskütétel sorát s módozatát abból meg tudni nem lehet; csak annyi van az utóbbi napról bejegyezve, hogy: »dec. 20. Rabutin tábornok bejött a kk. és rr-ek közé, sürgetni a *már concludált dolgok expediálása acceleratióját;* ekközben megköszönvén a rr-ek készségét, tőlük s a Deputatiótól elbúcsuzott, febr. 1-re jelezvén a kk. és rr-ek újabb összegyülése idejét;«[2]) a dec. 22-ki j. könyvbe pedig ez igtattatott be: »a hódolati eskü letételéről és az országgyülés tárgyalásairól költ oklevélnek a három nemzeti pecséttel megpecsétlése és az összes kk. és rr-ek nevét aláíró Regestrator kézírásával megerősítése határoztatott.«[3]) Feltünő az, hogy azon hódolati esküirat, mely ma a volt erd. kir. főkormányszék levéltárában van, mely az uralkodó-ház titkos levéltárában levő eredetiről 1791. márcz. 23. másoltatott, 1712. dec. 18. kelt, aláírta a kormányzó-bizottság 17 tagja, száznál több kir. hivatalos, a vármegyék, székely és szász székek s vidékek, királyi és mezővárosok követei, kiknek száma meg nem határozható azért, mert nincs kitüntetve, hány és mennyi követ volt ez vagy amaz hatóság által küldve? [4]) E tény az imént említett eredeti j. könyvvel csak úgy egyeztethető, ha elfogadjuk — mint el kell fogadnunk — hogy dec. 18., mely napról a j. könyv hiányzik, az első aláírásokkal ellátott eredeti hódolati eskü-oklevél készült el, a mi annál hihetőbb, mert azt az országgyülés már dec. 20-ki felíratával a felséghez terjesztetni határozta[5]) s 22-kén abból, hihetően a kk. és rr-ek számára másolat iratott, melyben a kir. főkormányszéki Regestrator írta be a neveket, hitelesítve saját aláírásával s rátéve a három nem-

[1]) *Protocollum Guberniale* A. 1712. 262. l.

[2]) *Protocoll. Gubern.* A. 1712. 267. l. 313. sz. a. E jegyzőkönyvet e megjegyzéssel zárja be írója: „*Et sic soluta Comitia, taedio, labore et rancore transacta.*“

[3]) Ugyanott, l. 314. kir. főkorm. sz. a.

[4]) *Látható az erd. udv. cancell.* levéltárában 1712. 80. szám alatt p. betü-jelöléssel, melynek sem eredetije, sem másolata nincs meg az erdélyi főkormányszéki levéltárban.

[5]) *Látható az erd. udv. cancell.* levéltárában 1712. 80. szám alatt 9. jegyü eredetiben.

zeti pecsétet is; mert nem tehető fel, hogy a j. könyvbe — akár mi okból — nem a valódi tényállás lett volna beigtatva. [1])

Az 1713. febr. 1-re elnapolt országgyűlés csak jun. 25. nyilt meg. Ez időköz alatt két nevezetes esemény történt, *egyik* az, hogy II. Apafi Mihály, Erdély egykori választott fejedelme 1713. febr. 18—22. közt meghalt; *másik*, hogy VI. Károly császár és fejedelem elfogadván márc. 14. az utrechti békekötés azon pontját, mely őt Spanyolország birtokáról lemondásra kötelezte: eljöttnek hitte az időt arra, hogy uralkodó-háza fiágának magvaszakadása esetére, a nőágnak az uralkodásban első szülöttségi rendben örökösödését, új trónöröklési rend megállapítása által biztosítsa; egybehívta tehát ápril 19-kére Bécsben minisztereit és titkos tanácsosait s felolvasván előttük az atyja által 1703. sept. 12. fiai és miniszterei és titkos tanácsosai jelenlétében és beleegyezésével azok trónkövetkezése rendjéről kötött családi örökösödési kölcsönös szerződést, ennek alapján elhatározta és kijelentette: »hogy fiörökös nélkül elhalt császári bátyja József után az első szülöttség joga szerint rászállott valamennyi örökös királyságai és tartományai az ő fiága magva szakadtával törvényes leány-ági utódira szálljanak első szülöttségi jog és rend szerint, együtt és egymástól elválaszthatlanúl birassanak, az ő ágyékából származó mindkét ágon levő törvényes utódai kihaltával s hiányában elhunyt testvér bátyja és rokona József leányaira s törvényes utódira szintén az előbbi módon s első szülöttségi jog szerint; mindkettő örököseinek kihaltával pedig atyja, I. Leopold leányai, a császár nőtestvérei és az osztrák uralkodó-ház minden más ágai örökösödjenek, a mire a szerződő felek esküt tettek.«[2]) E családi szerződésben, mely az intézkedő császár valamennyi örökös királyságairól és tartományairól szól, Erdély külön megemlítve nincs, de a felolvasás alatt jelen volt, erdélyi udvari al-cancellár gróf Kornis Zsigmond, erős udvari ember, a hívek leghívebbike.

Míg a hódolati eskü letétele tartott, a országgyűlés a visz-

---

[1]) *Látható a kir. főkorm.* levéltárban: Protocoll. Gubern. A. 1712. 257—267. ll.

[2]) *Des Pragmatischen Archivs Erstes Stück* sat. 37—44. ll.

szaállítandó kir. kormányszéki tanácsosokra kijelölését megtette. Azért mondom kijelölésnek, mert az ország alkotmánya és ősi szokása alapján hasztalan sürgette a *választási* szó és jog érvényesítését: I. Leopoldtól kezdve, a ki úgyan hitlevele 8-ik pontjában csak a »*candidatio*« és nem az »*electio*« szót fogadta el, de a 3-ban az Approbata és Compilata Constitutiokat kivétel nélkül megerősítette, habsburgházi egy fejedelem sem egyezett bele a *kijelölésnél* egyébbe. Az adó iránt a főhadvezérrel megállapodás történt, a kijelöltek névsora és a hódolati eskü-oklevél dec. 20. az udvarhoz felküldetett;[1]) a felség utóbbit kedvesen vette, gr. Kornis Zsigmondot 1713. márc. 31. költ kir. leíratában kormányzóvá nevezte ki, azonban adomány-levele csak a jul. 1-re halasztott orsz. gyűlésen olvastatott fel a kir. biztos jelenlétében, ugyanakkor fel is esküdt;[2]) a tanácsosokat kinevező kir. leírat felolvasása és fölesketésök jul. 3. történt; az ország generalisa, a cancellár, kincstárnok, a kk. és rr. elnöke megválasztása későbbre tartatván fenn; evvel a kk. és rr. és az új kormányszék kölcsönös üdvözlése által a beigtatás és törvényes közigazgatási rend helyreállítása végbe ment.[3])

Károly fejedelem is csak ott tartotta meg az alkotmányt hol az mellőzhető nem volt, hol abban családja és uralkodói érdekei biztosítására s birodalma egységesítésére támaszt talált. Igazolja ezt az ország törvényhozási, választási és közkormányzati jogával egészen önkényleg bánása. Mindig vonakodott alkotmányos formában hozni törvényt, csak rendeleteket szeretett kiadni, trónkövetkezésekor az ország esküjéről oklevelet, a nőág örökösödéséről szerződést alkottatott örök időkre, a következő nemzedékeket is felbonthatlanúl kötelezőleg. A választási joggal úgy járt el, hogy a kormányzói kijelölést mellőzte, a tanácsosok kijelölési jegyzékéből nevezett kormányzót, a megszűnt kormányzó-bizottság volt elnökét pedig tanácsossá s egyszersmind erre történt kijelölés nélkül országgyűlési elnökké azért nevezte ki — ugymond — mert a bizottság nagy számánál fogva mintegy képviseli a kk. és rr-ket; az ágostai és unitárius hitvallá-

[1]) *Az erd. udv. cancell. levélt.* 1712. 80. (20.) g. l. betűk alatt.
[2]) *Protocoll. Gubern.* R. Annor. 1711—15. 305—6. ll.
[3]) *Protocoll. Gubern.* R. Annor. 1711—15. 306—7. ll.

suak két-két tanácsosi állomáshoz való jogát alkalmas egyének hiánya indokából a Leopold-hitlevél 1. és 9-ik pontjai ellenére elvette s a r. katholikusok és reformátusok közt osztotta fel, az elsőnek oroszlány részt adva. A közkormányzati jogot úgy gyakorolta, hogy az erdélyi kormányszéket az udvari cancellariának, ezt a dolgok természete szerént az államcancellárnak és ministeriumnak, az udvari kamarának és főhadi tanácsnak rendelte alá. De leginkább igazolja ezen hajlamát az, hogy ő az országgal maga és örökösei iránt az alkotmány-rendelte hódolati esküt letétette, arról oklevelet kivánt, a nőág örökösödését fölelevenítette s nem tágító erélylyel ki is vitette; ő maga ellenben sem maga, sem biztosa által ugyanazon alkotmány által rendelt fejedelmi esküt nem tette le, holott erre a Compil. Constit. II. r. I. czíme értelmében a kk. és rr-ek hódolati eskütétele előtt lett volna kötelezve, a Leopold-hitlevelet saját aláírásával ellátva ki nem adta, az országos sérelmeket előzetesen nem orvosolta, hanem azt a kk. és rr-nek kegyelmesen megengedte: »hogy a haza javára s megtartására nézve alázatos kéréseiket legfelsőbb elhatározás alá tartozó szerénységgel fölterjeszthessék.« [1])

Magyarország kk. és rr-einek 1708. és 1712. nem sikerült annak a kir. koronázási és biztosító hitlevélbe igtatása, hogy az anyaországhoz visszakapcsolandó részek és országok között Erdély megemlítetvén, ez által annak a magyar koronához tartozása elismertessék s a fejedelemnek mint magyar királynak, a mohácsi vész előtti államkapcsolat helyreállításával, Erdély feletti uralkodása törvényes alapot nyerjen. Károly király ebbe nem egyezett bele. Az erdélyi országgyűlésen szóba sem jött, hogy Erdély az 1688-ki Caraffa-Teleki-féle »hódolati nyilatkozat« és a Leopold-hitlevél értelmében Magyarország koronája fenhatósága alá tartozik. A Habsburg-háznak az erdélyi fejedelmi székben örökösödéséről egyik országban sem volt törvény alkotva; ő pedig Erdélyt kir. leirataiban mindig *örökös tartomány, örökös fejedelemség* néven említette s úgy is kormányoztatta, még sem önálló országként, nem is mint Magyarország kiegészítő részét, hanem — bárha az ellen belháborgások alkalmával kiadott ki-

[1]) *Kir. főkorm. levélt.* 1713. 221. sz.

áltványaiban mindhárom Habsburg-fejedelem szabadkozott — tényleg osztrák tartományként, a császári birodalomba csak formailag nem kebelezve még be, de a magyar koronától — elszakítva. Az új kormányszék mindenben készséges végrehajtója levén akaratának, uralkodása első tíz éve az alkotmányellenes bel reformok termékeny korszaka volt.

Az osztrák fegyverek új diadalai következtében a töröknek Magyarországról kiszorítása, az 1716. született fiú trónörökös hirtelen halála s 1717. Mária-Therezia főherczegnő születése időszerűvé tette Károly előtt, hogy testvérei férjhez ment lányaival kiegyezve, a női örökösödés kérdését végleg intézze el, azon alkalommal ezt Magyar- és Erdélyországra is terjeszsze ki s ez országokat örökös tartományaival szorosb egyesülési és kölcsönös védelmi kapcsolatba hozza. A nőörökösödés régi családi politika volt, de a védelmi kapcsolat eszméje Alsó- és Felső Ausztria rendeié. Károly fejedelem elébb az Ensen alóli és fölüli ausztriai főherczegséggel tudatta 1720. márcz. 1. költ rendeletében 1713-ki elhatározását, közölve velök mind I. mind II. Ferdinánd végrendeletét és codicillusát, I. Leopold örökösödés iránti elhatározását s az I. József lányaival való kiegyezési szerződéseket. Alsó-Ausztria rr-ei április 22-ki népes gyűlésökben tisztelettel, hálával és egyező szavazattal fogadták el császári uroknak a pragmatica sanctio törvénynyé tétele általi boldogító gondoskodását, a jelen voltak nevét egy ez alkalomra kinevezett közjegyző irásba vette, egyszersmind a császári felség megfontolásába ajánlták: ha nem lenne e örökös tartományaira és országaira, az uralkodó-házra, sőt az egész kereszténységre nézve kívánatos, hogy az országok egymás kölcsönös védelme végett szorosb szövetkezésre buzdítassanak s a behozandó örökösödési törvény által arra köteleztessenek? Ezen nyilatkozatukat s neveik jegyzékét április 25. terjesztették a császárhoz, melyen 23 praelatus, az urak és lovagok rendjéből 162, a negyedik vagy polgári rendből 39, együtt 287 tartománygyűlési tag volt följegyezve. Hasonlóul fogadták a császár ezen rendeletét az Ennsen felüli ausztriai rr-ek, s 1720. april 19. [1]) költ felterjesztésökben kiváltságaik

[1]) Erd. kir. főkorm. levélt. *Cista Diplomatica* B—12/30. Szám.

megtartása iránti reményöket hódolattal kifejezvén, a pragmatica sanctio által érdekelt országok szorosabb egyesülését a császár kegyes figyelmébe ajánlták. Ezen gyűlésben jelen voltak jegyzékén 23 praelatus, 167 urak rendéből való, 63 lovagrendi és 38 negyedik, vagy polgári rendi tag volt bejegyezve. [1]) Közöltetett ezen császári örökösödési új jogrend Szilézia és más tartományok lakóival, sőt az európai érdekelt udvarokkal is. Ezek után jónak látta a fejedelem azt mindenek előtt Erdélylyel fogadtatni el, főleg azon okból, mert a midőn gróf Pálffy Miklós nádor által Magyarország egyik legnépszerübb embere Szluha Imre utján puhatolta az országnak a női örökösödés iránti érzületét, és hogy ennek fejében mit kivánna az ország? ez a nádor 1722. febr. 22. magán levelére azt válaszolta, hogy ha egyes ember csak az adó dolgában is nincs jogosítva a haza nevében véleményt mondani, annyival kevesebbé szabad ezt oly fontos kérdésben tenni, minő az örökösödési; egyébiránt — írja — a mit másoktól hallott, azt tudathatja s ezek közt első helyen áll Magyarország egységének helyreállítása, a mi a többi országokon kivül Erdély visszacsatolását is magába foglalja. Ez Károly előtt döntő tekintet volt az erdélyi pragm. sanctio gyors kivitelére. Azonnal munkához látott, mert a szászokban bizott, a magyar nemességet pedig megnyerhetni vélte. Nem is csalódott. Ez országban már az első kir. kormányszéknek 1692. felállításakor a Teleki, Bánffy, Bethlen, Apor, Csáky, Mikes, Gyulai, Jósika, Inczédi és Alvinczi nemzetségek kitünőbbjei nagy hivatalokra neveztetvén ki s ezek 1704—1710. közt a Rákóczy-mozgalmak korában magukhoz vont Kornis, Wesselényi, Haller, Kemény, Kálnoki, Szentkereszti, Bornemisza, Sárpataki, Keresztes és Bálintit nemzetségeket is hivatalra, vagyonhoz és címekhez juttatván, a két válságkor a hazafiak nagy része a Thököly-Rákóczy-pártiaktól egészen elvált s mint az uralkodó-háznak csaknem 20 évi küzdelem alatt állandó hívei, egy szélesen kiágazott osztrák udvari pártot alapítottak meg.

Jakab Elek.

---

[1]) Erd. kir. fökorm. levélt. *Cista Diplomatica* B—17/27. Szám.

NÁPOLYI ANJOUKORI KUTATÁSOK.

I.

Nagy-Lajos nápolyi hadjárata.

Az Endre király gyilkosain végrehajtott halálbüntetés[1]), melyet Johanna nápolyi királynő külön követe, a tropeai püspök által sietett I. Lajos királyunk tudomására juttatni, legtávolabbról sem csillapitá le a dicső fejedelem jogos bosszúérzetét, ki szerencsétlen testvérét kimondhatlanul szerette volt s ki a kivégzett gyilkosokat csak a büntetlenül maradt főczinkosok eszközeiül vala hajlandó tekinteni. Johanna még azon csellel is élt, hogy magát, mint gyámoltalan nőt, a lovagiasnak ismert Lajos király pártfogásába ajánlja; Passaro és Costanzi nápolyi chrónisták szerint azonban Johannának a vész előérzetében való ezen ravasz meghunnyászkodása még inkább fölingerlé Lajost, ki válaszában Johannát egyenesen a testvérén elkövetett gyilkosság részesének nevezi:

»... *potestatis regiae neglecta vindicta — mondá Lajos — et excusatio subsequuta te viri tui necis arguunt consciam et fuisse participem, neminem tamen divini, humanive iudicii poenas nefario sceleri debitas evasurum.*«

E levél vétele után Johanna összegyűjté tanácsosait, hogy már most az országnak védállapotba való helyezéséről intézkedhessék; és mint a nápolyi államlevéltárban levő anjoui regestákból kitűnik, már 1346. martius 7-én kelt rendeletében fegyver alá hívja alattvalóit a közeledő ellenség ellen, *quum occupationem* et *invasionem regni nostri Sicilie hostilis aspirat improbitas*, s 27-én hadiszemlére gyűjti főurait s fegyveres hűbéreseit; a németek-

[1]) L. a M. T. akad. értekezéseinek IV. köt. 1. sz. alatt (1874.) megjelent értekezésemet nápolyi történelmi kutatásaimról.

nek s velök tartott idegeneknek (*teutonici et alii exteri secum se miscentes*) pedig szigoruan meghagyja, hogy Nápoly, Aversa és Capua városaiból vagyonvesztés terhe alatt azonnal kitakarodjanak.

Apriltől juniusig a várakat vizsgáltatja s különösen Manfredonia, Barletta, Trani, Bari s Brindisi tengermelléki városokat erősitteti.

E hadi intézkedéseket tartalmazó parancsok közt két figyelemre méltó oklevelet találtam, melyek kirívó fényben derítik föl Johanna szeszélyes természetét. 1346. april 4-ki parancsával ugyanis visszavonván a csak nehány nappal előbb hozott rendeletét, mely szerint szerelmes rokonát — nem sokára férjét — Tarentoi Lajost összes hadainak fővezérévé nevezte volt ki, megtiltja alattvalóinak, hogy neki engedelmeskedjenek. De a duzzogás csak kevés napig tartott; mert ime ugyane hó 27-én ismét fővezérének, sőt helytartójának nevezi ki Tarentoi Lajost.

1346 s 1347 hadi készülődésekkel teltek el. [1])

A nápolyi anjoui regesták, melyek 1265-től 1347-ig oly fényes eredménynyel jutalmazták búvárkodásomat, az ezután következő időszakban, nevezetesen 1347-től 1352-ig nagy hézagokat mutatnak föl, mely körülmény különben a győztes Nagy-Lajos elől a Provenceba futott nápolyi udvarnak távollétéből magyarázandó ki. A mi pedig a Lajos király által Nápolyban fölállított kormány levéltárát illeti, ez — mint már akkor szokásban volt — a később visszatért Johanna által bizonyosan megsemmisíttetett, valamint meg lőnek semmisítve az Anjouk által az őket megelőzött Hohenstaufeniak s ezek által bizonyosan a Normandiak levéltárai is. Nagy-Lajos dicső nápolyi hadjáratáról tehát Gravina s Villani valamint több más, de kevésbbé hiteles chrónicás naplóin kívül, melyeket különben történészeink elég kimerítőn kiaknáztak, semmiő más irott emlék nem szolgáltat-

---

[1]) Endrétől Johannának egy kis figyermeke volt, ki Martell-Károly nevet viselt. Érdekes tudni, hogy e később Nagy-Lajos által Magyarországba hozott s itt nem sokára meg is halt gyermek Nápolyban magyar nevelésben részesült. 1346. máj. 1-i kelettel ugyanis Johanna egy Izabella nevü magyar hölgynek (*Isabella Vngara*) ki Endrének kamarahölgye volt s ekkor a kis Martell-Károly nevelésével vala megbízva, 30 uncia arany évi fizetést rendel.

ván *közvetlen* adatokat; szükségesnek véltem Johanna későbbi rendeleteit s adománv-leveleit kutatni át, azon reményben, hogy a lezajlott háborúról azokban retrospektív adatokat sikerülend fölfedeznem; mely reményemben nem is csalódtam egészen; amennyiben az igy lelt adatokban ha mást nem is, fényes czáfolását találtam némely nápolyi történész azon téves állításának, mintha ugyanis a nápolyi királyság népe mindenütt ellenséges indulattal viseltetett volna Nagy-Lajos királyánk iránt.

Igy az 1348-ból, illetőleg ez év utolsó negyedéből, valamint 1349-ből fönmaradt regesták, azon időből ugyanis, midőn Johanna Nagy-Lajosnak Magyarországba való távozta után, trónját Nápolyban ismét elfoglalá, valamint a hadjárat utáni 1352-ki regesták a következő érdekes adatokat tartalmazzák:

1348. október 24-én Johanna *Gerace* és *Santo Paolo* calabriai városok polgárai ellen, kik Nagy-Lajos egyik vezéréhez, a calabriai herczegi czimet fölvett Miczbán Istvánhoz pártoltak volt (*adherentes Stefano Vngaro, qui se faciebat ducem Calabrie nominari,*) szigoru vizsgálatot rendel (Dipl. Eml. II. kötet az Anjouk. 322. l.)

Ugyanez év november 7-én Johanna több szintén a magyar királyhoz pártolt, *ortonai* előkelő úr (*rebelles et infideles nostri adherentes et sequaces Regis Vngarie*)*összes ingó s ingatlan birtokát egy megmaradott hívének adományozza. (Dipl. Eml. az Anjouk. II. 325.)

1349. febr. 10-ki oklevéllel megfosztja vagyonától *Guerra Frigyes geracei* lovagot, ki szintén Lajos követői közé állott, (Dipl. Eml. II. 331.) nem különben *Monteleone* calabriai erősitett város várnagyát Pallerius János lovagot *Johannem Pallerium militem, olim Castellanum castri montis Leonis proditorem et rebellem nostrum* (Dipl. Eml. II. 333.)

Vagyonát veszti ugyanez év martius 12-ki rendelettel a magyarokhoz pártolt Aquinoi Tamás loretói gróf is (Dipl. Eml. II. 335.)

Egy 1352. máj. 31-ki keletű oklevélben említés tétetik *Bertrandus de Mocca, Robertus de Molisio és Johannes de Ebulo* nemesekről, kik a *Molise* tartományban levő *Civinatuova* várát embereikkel a magyar király nevében megrohanták s hatalmukba kerítették (Dipl. Eml. II. 417—418.)

Ugyanez év jun. 1-én az *otrantói* tartományban levő *Venosa* városát a magyar király nevében elfoglalva tartott hűtelenek ellen rendeltetik vizsgálat. (Dipl. Eml. II. 419—420.)

A *San Severo* közelében levő *Sant Andrea* városának összes polgárai a magyarok mellé állottak (*terre Sancti Andree*

omnes homines vniuersaliter Vngaris sub rebellionis specie adeserunt,) mint az egy 1352. jun. 1-i oklevélből kitűnik. (Dipl. Eml. II. 420—421.

1352. junius 15. kelettel Johanna bűnbocsánatot hirdet a lefolyt hadjárat alatt hűtelenekké vált alattvalóinak. (Dipl. Eml. II. 422—424).

VI. Kelemen pápa 1352. julius 15-én kelt levelében a Lajos pártjához tartozott Ursulus Minutulus nápolyi kanonokot, ugyanazt, ki a szerencsétlen Endre holttestét Aversából kegyeletesen elhozta s a nápolyi érseki egyházban biztosságba helyezte, mint ez a síriraton még ma is olvasható, Johanna kegyeibe ajánlja (Dipl. Em. II. 425—426.)

Bünbocsánatot nyernek (1352. augustus 19.) Taranto város lakói is, kik a háboru alatt Johanna ellen föllázadtak volt.

Végre egy 1352. augustus 30-án kelt oklevéllel Johannának egy híve az elpártolt Spallicus és Porticella *trani*-i nemesektől elkobzott javakat kapja adományban.

Mint ezekből látható, Nagy-Lajos királynak Calabria szélső fokától a Vézuv aljáig mindenütt voltak hívei, nemcsak egyesek, de egész városok is.

Nagy-Lajos nápolyi uralkodása időtartamának némi megállapítása végett átkutattam még az ama korból föltalálhatott magán-okleveleket is, u. m. szerződéseket, végrendeleteket, adomány-leveleket; azon okból ugyanis, mert az ilynemű oklevelek akkor az uralkodó nevével s címeivel szoktak intestáltatni. Az általam talált efféle oklevelek, összesen 26 darab, Nápolyból s a nápolyi királyság különféle vidékeiről keltezvék, s bizonyítékául szolgálnak annak, hogy Nagy-Lajos kormánya a nápolyi tartományokban 1348-ban, továbbá 1350-től 1351. octoberig szakadatlanúl működött (*L. Dipl. Eml. az Anjouk. II. köt.*) Ez oklevelek közös intestatiója a következő:

In nomine domini nostri Jhesu Xti Dei Eterni. Anno ab incarnacione eiusdem (következik az év) *Regnante domino nostro Ludoyco dei gracia* Serenissimo *Hungarie Jerusalem et Sicilie Ducatus Apulie et principatus Capue, Dalmacie, Crohacie, Rame, Seruie, Gallicie Lodomerie, Comanie, Vulgarieque Rege Principe Salernitano et Honoris Montis SanctiAngeli domino. Regnorum vero eius Hungarie* (sexto-nono) *Jerusalem et Sicilie autem* (primo-quarto.)

I. Lajos által Nápolyban kiállított oklevelet csak kettőt találhattam.

Az egyik, melyben mint jeruzsálemi s sziciliai király megerősiti a nápolyi hittani főiskolának II. Károly nápolyi király által engedélyezett jövedelmét, ily kelettel bir:

Datum Neapoli per *Mattheum de Porta de Salerno Juris civilis Professorem, Magne Curie Magistrum Racionalem, locumtenentem prothonotarii Regni Sicilie.* Anno *Domini M.CCCXXXXVIII. die XIIII° Martij I. indictionis Regnorum nostrorum Vngarie anno Sexto Jerusalem et Sicilie anno primo.*

A másik oklevél, melyben Lajos a német Mária-rend lovagjait (*preceptores, gubernatores, fratres et ministros ordinis milicie Sancte Marie Theotonicorum*) pártfogása alá veszi, Aversa ostroma alatt kelt ily módon: *Datum in campis in obsidione civitatis Averse. Anno domini MCCCL°. die decimo July III. indictionis. Regnorum nostrorum Vngarie anno VIII° Jerusalem et Sicilie Anno III°.*

A béke I. Lajos és Nápolyi Johanna közt, a pápa közvetitése mellett köttetett meg; s a sz. szék részéről 1352. márczius-ban De Sancto Martiale Péter lőn kiküldve a Lajos serege által a nápolyi királyságban elfoglalva tartott városok s várak átvétele s Johannának való átadása végett.

A pápai biztos küldetése azonban, mint későbbi adatok mutatják, nem sikerült teljesen; a mennyiben különösen a már akkor is az *ubi bene ibi patria* elvét vallott németek nem igen mutattak kedvet ezen, a természet minden adományával oly bőven megáldott országból ridegebb hazájukba térni vissza, jobbnak tartván kényelmesen elhelyezkedni s egész függetlenül uralkodni az általuk elfoglalva tartott várakban.

A pápai biztos küldetésének sikertelenségét mutatja egy 1352. julius 10-én kelt oklevél is, mely szerint Johanna egyenes alkudozásba lépett *Wolfhart* Konráddal (*Conradus Lupus Theothonicus*) Nagy-Lajos egyik ismert német vezérével, az általa akkor még megszállva tartott *Lucera* városa átadása iránt.

Maradtak különben magyarok is, még pedig nem jelentéktelen számmal, a nápolyi királyságban, azzal a különbséggel azonban, hogy míg a németek olasz kalandorokkal s különösen bizonyos Annichino Boccardival egyesülve, mindenütt csak rablás és pusztítás nyomát hagyták maguk után, a tőlük különvált és saját vezéreikkel biró, honosságukat pedig soha meg nem tagadó magyarok tisztán megóvták a nemzet becsületét.

Egy nápolyi tudós barátom, Camera Máté, gazdag kéziratgyüjteményében ugyanis egy Nápolyi Johanna titkára: *Alife* Miklós által irt ily czimü krónikát találtam: *Arcani Historici del Regno di Giovanna* I., melyben igen dicséretes emlités van téve a visszamaradt magyarokról, kik Johanna zászlói alatt vállalván szolgálatot, kitünő magaviseletük által annyira megnyerték a nápolyi királynő kegyét, hogy ez egy 1354-ben Lajos királyhoz intézett külön levélben fejezte ki velük való rendkívüli megelégedését.

Hogy pedig e magyar vitézek a nápolyi szolgálatban nem szűntek meg Lajos alattvalói lenni, kitűnik Johanna emlitett levelének következő passusából is:

»*Rogamus autem Regiam Excellentiam vestram fraternam, quatenus velitis mandare Comiti Nicolao* et *notabilibus corporalibus aliisque universis et singulis Vngaris fidelibus vestris, quod more solito de bono in melius insistere debeant nostris servitys, observando pacta hinc inde promessa et iurata.*«

Hogy továbbá az Olaszországban elmaradt magyar vitézek igen tiszteletreméltó csapatot képezhettek, mutatja az általuk fölvett »*Magna Societas Vngarorum*« czím, mely alatt 1361-ben formalis szerződést kötnek Johannával a nápolyi királyságban valódi brigantaggiót üzött németek ellen vállalt hadiszolgálatot illetőleg. E szerződésben, melynek eredetije a firenzei levéltárban őríztetik[1]), a magyar király iránti hűség s az idegen szolgálatnak annak érdekeivel s akaratával való össze nem ütközése különösen kiemelvék.

Arattak-e Lajos vitézei olyan diadalt a német rablók fölött, mint épen öt századdal később ugyanazon helyeken a Crocco-Donatelli s Chiavone bandáit tövig kipusztított magyar legionisták, s meddig tartózkodtak vagy tán sokan végleg letelepedtek-e Dél-Olaszországban, arról semmi tudomással nem bírunk.

II.

Durazzói Károly.

Ismeretes tény, hogy VI. Orbán pápa Nápolyi Johannát azért, hogy a franczia bibornokok által külön megválasztott s

[1]) Dipl. Eml. az Anjouk. II. 571—568.

VII. Kelemen nevet fölvett ellenpápához, a volt cambrayi püspök s később genfi bibornokhoz pártolt, mint eretneket s hűbérura iránti felségsértőt egyházi átokkal sújtotta, s a siciliai királyságtól megfosztottnak nyilvánította, egyúttal a Nagy-Lajos udvarában nevelkedett s ekkor hadseregében vezéri minőségben szolgált Durazzói Károlyt kinálván meg a siciliai koronával.

Durazzói Károly, Nagy-Lajos hathatós támogatása mellett, a pápa meghivására meg is indúlt Itáliába egy magyar s egy zsoldos had élén; miután előbb a Johanna udvaránál Nápolyban tartózkodott nejét Margitot figyelmeztette, hogy siessen el gyermekeivel Rómába, nehogy Johanna, hirét vevén a magyar had jövetelének, őt erővel letartóztassa. Margitnak sikerült is tetszetős ürügy alatt idejekorán menekülni Nápolyból.

Károly, mint az Anjoukori *Dipl. Eml.* III. kötetében közlött flórenczi oklevelekből kitünik, — (s itt kénytelen vagyok az utamba eső idegen revierben böngészni)— 1379. őszén már Közép-Olaszországban volt, hol élénk összeköttetésben állott a milanói Viscontiak s a flórenczi *Signoria* ellen lázongott pártvezérekkel s a genuai köztársasággal is. A Ghibellini pártiak Durazzói Károly neve alatt csoportosultak Toscana több vidékén, és a flórenczi köztársaság már 1379. oct. 17-ki levelében alázatos kérelemmel fordúlt Nagy-Lajos magyar királyhoz, esedezvén, hogy Durazzói Károlyt iránta való kiméletre intse s oda hasson, hogy seregével ne Toscánán keresztűl menjen Nápolyba; minthogy a több helyütt föllázadt Ghibellinek idegen hadak közeledtével még nagyobb zavarokat okoznának. Nagy-Lajos ugyanez év nov. 21-én kelt válaszában meg is igéré pártfogását a halálra ijedt flórenczieknek, kik azonban nehány hét múlva, decz. 30-án, ismét panaszt emelnek a Károly nevében az ország minden vidékén garázdálkodó lázadók ellen.

1380. elején német-olasz csapatok Durazzói Károly nevében Sienát s Pisát vették meg; amarra 12, emerre 10 ezer arany forintnyi sarczot róván.

Midőn végre Arezzo városa is a mindig nagyobb tekintélyre vergődött Durazzói Károlynak hódolt meg[1]); belátta a flórenczi

[1]) Arezzo városa Durazzói Károlyt még mint nápolyi királyt is urának ismerte.

köztársaság, hogy csakis Nagy-Lajos királylyal s Durazzói Károlylyal való barátságos egyezkedés által leend képes megmenteni toscánai uraságát; s az alkudozások megindítása czéljából rögtön követeket is küldött mindkettőhöz. Nagy-Lajos az egyezség megállapítása végett Vilmos győri püspököt küldte a flórenczi Signoriához, azt levélileg is figyelmeztetvén, hogy Durazzói Károlyt, mint az ő maga testvérét tekintse, s annak ügyét minden módon elősegiteni legfőbb tiszteletének tartsa.

Az egyezség Nagy-Lajos nevezett követe, a Károly táborában volt magyar sereg vezére János macsói bán, ki Károlyt képviselé, s a Signoria közt meg is köttetett 1380. október 7-én (*Dipl. Eml. az Anjouk* III. 359.)

Az egyezség főpontjai ezek voltak:

A flórenczi köztársaság kötelezi magát sem Johannának s szövetségeseinek segélyt nem nyújtani, sem VI. Orbán pápa, a magyar király, Durazzói Károly s a genuai köztársaság ellen nem szövetkezni; a Károly által elfoglalt olasz területeket, különösen Arezzo városát meg nem támadni, és végül Durazzói Károlynak a magyar király nevében 40,000 arany forintnyi kölcsönt adni, mely kölcsön a VI. Orbán pápa által a legutóbbi békekötés értelmében a flórenczi köztársaságra rótt adóba volt betudandó.

Károly viszont kötelezé magát a flórenczi köztársaság területét, valamint az azzal szövetséges Bologna, Perugia, Pisa, Siena s Lucca városokat hadaival nem háborgatni, a hatalmában levő területeken kívül más toscánai város vagy helység meghódolását el nem fogadni, s a flórenczi köztársaság által száműzött vagy ellene fegyvert fogott lázadókat nem segélyezni.

Durazzói Károly már ez egyezséget megelőzőleg, az az 1380. június 1-jén lőn Rómában nagy ünnepélyességgel megkoronázva nápolyi s jeruzsálemi királylyá. Pártja azalatt Nápolyban mindinkább növekedett, különösen a nápolyi nemesség közt, mely attól tartván, hogy Johanna halálával ennek férje az idegen Braunschweigi Ottó örökölhetné a trónt, rokonszenvet táplált Károly, az olasz Anjouk ez egyetlen sarjadéka iránt; annál inkább, mert — mint *Giannone* nápolyi történész mondja — meg voltak győződve, hogy e harczias herczegnek a magyar király oldala

mellett bő alkalma volt úgy a haditudományokban, mint az országlásban gazdag tapasztalatokat szerezni. [1])

Károly Rómában ujabb zsoldosokat fogadott, és Barbiano Alberik olasz condottiero vezérlete alatt a pápa is adott neki segédcsapatot; de csak miután unokaöcscse Buttillo Prignano számára a capuai herczegséget odaigérte.

Átlépvén a határt, Károly serege s környezete azon arányban növekedett, a mint Nápolyhoz közelebb ért.

Braunschweigi Otto, Johanna férje, egy hirtelen összeállított sereggel megindult ugyan ellene San-Germanóig; de itt hirét vevén Károly hatalmas haderejének, csakhamar Arienzoig hátrált vissza. Itt történt az első összekoczczanás Károly s Ottó közt, melynek eredménye az volt, hogy Otto serege szétveretve futott Nápolyig.

Károly Arienzóból minden ellenállás nélkül Nólába érkezvén, itt már királyi kitüntetésekkel fogadtatott. Hat napi pihenés után Marigliano felé egyenesen Nápolynak tartott.

Közeledésének hirére a nápolyi nép föllázadt Johanna ellen, ki kénytelen volt *Castel Nuovo* várába zárkózni; Braunschweigi Otto pedig belátván az ellenállás teljes czéltalanságát, kis seregével Marigliano felé menekült; és ezalatt megnyittatván a nép által a város kapui, Károly a legnagyobb diadallal tartá bevonulását Nápolyba. Johanna egy hónapi ostromzár után, miután a segitségére sietett férje is, Károly által megveretve, fogságba ejtetett, megadta magát.

Ekkor Károly rábirni igyekezett Johannát, hogy javára mondjon le a koronáról; mit ez eleinte meg is igért, de később megtenni határozottan vonakodott; sőt Károly ellen összeesküvést is tervezett provencei híveivel s V. Károly franczia királynak általa már azelőtt fiává fogadott s örökösévé tett öcscsével, Lajos herczeggel; mit megtudván Károly, Johannát a Basilicatában levő *Muro* várába záratta. Summonte szerint Károly ekkor kérdést intézett Nagy-Lajoshoz, hogy mit tevő legyen már most a fogoly királynővel? s a magyar király azt válaszolta volna: Végeztesse ki ugyanazon módon, mint ő kivégeztette a

[1]) *Giannone-Storia Civile di Napoli* Libro XXIII. 247.

szerencsétlen Endrét; s ez meg is történt. Johanna 1382. május 22-én, 55 éves korában megfojtatott. Tetemei a nápolyi Santa Chiara templomban, egy bizonyosan még általa emelt diszes sirboltban nyugosznak, melyen a következő sírírat olvasható:

Inclyta Parthenopes jacet hic Regina Joanna
Prima, prius felix, mox miseranda nimis.
Quam Carolo genitam, multavit Carolus alter,
Qua morte illa virum sustulit ante suum.
MCCCLXXXII. XXII. Maii. V. ind.

Johannna halála után nem csekély küzdelmei voltak még Károlynak a franczia erővel a nápolyi királyságba tört, fölebb is emlitett Lajos herczeggel, kit párviadalra is kihitt. E versenytársa nem sokára meghalt ugyan; de ekkor ismét a pápával gyűlt meg a baja, ki követelte unokaöcscse számára a neki igért capuai herczegséget; míg Károly csak Nocerát adta neki. A pápa személyesen eljött Nápolyba, hogy Károlylyal az ügyet barátságosan intézze el, az alkudozás eredményét öcscsénél a közel nocerai várban várván be. Itt azonban a békés alkudozást fenyegető üzenetek váltak föl, melyek azzal végződtek, hogy Károly sereget küldött a Nocerába zárkózott VI. Orbán pápa ellen. Ez körülzárva látván magát, egyházi átokkal sújtá Károlyt s mint a krónikusok mondják, napjában háromszor a várablakról letekintve, szurokfáklyák lángja s ördögűző csengetyű hangok mellett szórta átkait a körülötte táborzott seregre. Annyira ment a háladatlan Károly elleni haragja, hogy a környezetében volt öt bíbornokot iránta való békülékeny hajlamaik miatt, a legkegyetlenebb módon kivégezteté. Végre egy hive segélyével sikerült a pápának a várból szökés által menekülnie a tengerpartig, honnét több érette jött genuai gálya szállitotta őt tova.

Mint az anjoui regesztákból kitűnik, Károly nápolyi udvarában s hadseregében a magyar elem jelentékenyen volt képviselve; s magyar hiveit Károly fényes adományokkal s mindennemü kitüntetésekkel is jutalmazta.

Igy adományokat nyertek a következő magyar udvarnokai, u. m. a csak magyar melléknévvel nevezett Miklós, Péter, Balázs és Fábián, valamint Székely Mihály, Bácsi István, Szentpétery György, Szücs Mihály, Staffai György (Georgius de la Staffa

Ungarus) és Orbóczy Imre; továbbá kamarása Kis Ferencz, magyar szakácsa Pál mester, és Péchy János lovag, kik ugyanis részint bizonyos évi jövedelmet, részint nápolyi fekvőségeket és hűbéri uradalmakat nyertek.

Orbóczy Imre továbbá tranii várnagynak, fia Miklós pedig a nápolyi királyi kápolna énekesének neveztettek ki (1382 nov.)

Hogy Durazzói Károly nápolyi állandó hadseregében a magyar katona is szerepelt, bizonyitja egy 1382. jan. 6-án kelt okmány, mely fizetését szabályozza a Dentice Ferencz vezérlete alatt Apuliába kiküldött 158 magyar lándzsásnak; (158 lancei Vngarorum.) *(Dipl. Eml. az Anjouk. III. köt.)*

Nagy-Lajos halála után annak leánya Mária megkoronáztatásának hirét a horvátországi Garázda Tamás vitte meg Károlynak, ki is őt a legnagyobb kitüntetésekkel elhalmozta és a manfredoniai vám- és sójövedékből húzandott 200 arany évi jövedelemmel is megajándékozta (1383. febr. 7.) Durazzói Károlynak a magyar követ iránt mutatott ezen rendkívüli nagylelkűsége, valamint egyátalában a magyar főuraknak udvarához minden módon való édesgetése mindmegannyi bizonyitékai Mária királynő ellen már akkor megindított ármánykodásainak. Nemsokára a föllázadt horvátok részéről Nápolyba érette küldött Pál zágrábi püspökkel személyesen indult Magyarország felé, daczára annak, hogy neje Margit, bizonyos előseitelmek által nyugtalanitva, élénken marasztalta őt.

Magyarországi működése és gyászos halála sokkal ismeretesebbek történetünkben, hogysem szükséges volna azzal itt bővebben foglalkoznom. Csak azt akarom constatálni, hogy míg mi föltétlenül elitéljük Károlyt a legnagyobb jótevőjének Nagy-Lajosnak özvegye és leánya iránti szivtelen magaviseleteért s míg VI. Orpán pápa, sőt maga Johanna iránti hálátlansága is határozottan gonosz jelleméről tesznek tanuságot; addig a nápolyi történészek, kik nagylelkű, szabadelvü s tudománypártoló fejedelemnek irják le őt, még háladatlanságára is találnak mentséget, Caesar eme mondatában: *Si violandum est jus regnandi causa violandum est.* [1])

---

[1]) *Summonte* Historia della Città e Regno di Napoli.

Durazzói Károlyt az olaszok még *Carlo della Pace* (Béke Károly)-nak is elnevezték; ő levén közvetitője a magyar király s a velenczei köztársaság közt megkötött békének [1])

Az egykorú chrónicusokszerint Károly középtermetű, szép s rendkívül bátor férfiú volt.

Nejétől, egyszersmind unokatestvére Durazzói Margittól három gyermeke volt: Mária, László és Johanna. Az első már kis korában elhalt, a másik kettő pedig mindegyik uralkodott a nápolyi trónon.

III.

Durazzói máskép Nápolyi László.

Durazzói László 1386. febr. 25-én, 10 éves korában lőn kikiáltva nápolyi s siciliai királylyá, anyja Margit gyámsága alatt.

Magyarországgal való összeköttetéseinek első nyomát történészeink 1392-ben találják, mely évnek november 8-ról ugyanis egy velenczei dogéhez intézett levele létezik a bécsi cs. titkos levéltárban, melyben az ifjú király kéri a nevezett köztársaság elnökét, hogy hajóinak, melyekkel Apuliából Zengbe indúlni készül, szabad menetet engedjen az adriai tengeren.

Egy Chieti városa levéltárában létező s 1387. april 18-án kelt oklevélből azonban kitűnik, hogy László már *ekkor* fölvette volt a magyar királyi czímet. Ezen Chieti városa polgáraihoz intézett levelében ugyanis László túdosítja híveit, hogy miután most Pál zágrábi püspök (a ki, mint látjuk, soha se hiányzott, ha a magyar trón elleni intrigák forogtak szóban) s több magyar főúr által bizonyos hírét vette atyja Károly meggyilkoltatásának, átveszi az örökül rámaradt magyar koronát, tudatván egyszersmind hivei vígasztalásaúl, hogy atyja gyilkosai részint lekonczoltattak, részint börtönben vagy számkivetésben sínlődnek. (Dipl. Eml. III. 626.)

Ez időből már a nápolyi anjoui regesták is tartalmaznak adatokat Durazzói Lászlónak Magyarországgal való élénk összeköttetéséről, sőt arról tanúskodnak, hogy 1390-ben Lászlónak Magyarországban már bizonyos kormányféléje is volt. Mig Zsig-

[1]) *Giulio Faroldo.* Annali di Venezia.

mond királynak ekkor tudvalevőleg Ilsvai Leusták volt magyarországi nádora; László nádorául a nápolyi regeszták Laczfy Istvánt az egykori horvát bánt említik. Ez év október 7-én ugyanis levelet intéz László az esztergomi érsekhez, a váradi s váczi püspökökhöz, valamint Magyarország és társországainak többi főpapjaihoz; nemkülönben a fennemíltett István vajdához Magyarország nádorához, János macsói bánhoz, magyarországi helytartójához, Losonczy Lászlóhoz, Zéchy Györgyhöz, Manen Imréhez, Zambo Imre főtárnokmesteréhez s a többi országnagyokhoz, tudosítván őket, hogy a zágrábi püspök által küldött üzenetöket vette s hogy válaszát magyar kamarása Sebestyén által küldi meg.

Ugyanez év júl. 17-iki kelettel Hervoja vajdát és Vulko bánt, kiket testvéri czímmel tisztel meg, kinevezi dalmátiai s horvátországi bánoknak; Szávai Zeringlevich Miklósnak pedig a hűtlen Keresztúri Gergely s Lászlótól elkobozott valkóvármegyei birtokokat adományozza.

1392. octóber 10-ki kelettel a Mária királynő védelmében hősiesen elesett Garay nádor javait is híveinek juttatja, s ugyane hó 15-kén kelt levelében János macsói bánt, ki, mint fölebb láttuk, helytartója volt, nádorát Laczfy Istvánt és Hervoyát dalmát- s horvátországi bánt felhatalmazza, hogy a Zsigmondhoz és Máriához (kiket brandenburgi őrgróf s nejének nevez) pártolt hűteleneknek nevében átalános amnesztiát adhassanak.

Pál boszniai helyettes bán fiai: Péter, Milos, Dénes, János, István s Balázs Pozsega- és Verbászmegyékben kapnak részint hűtlenektől elkobozott, részint az elhunyt Koncsos Miklóstól a koronára szállt birtokokat (1392. oct. 19.)

Ugyanekkor megerősíti László Matievics és Miksich nevű nemeseknek a IV. Béla által nekik tett adományt bizonyos Lipovácz és Sz.-Márton nevű birtokokat illetőleg.

Érdekes Lászlónak egy 1392. nov. 21-én kelt s az abruzzói s apuliai tengerparti hatóságokhoz intézett egy rendelete, melyben előadván, miszerint kamarása Szentpéteri János, a már említett György fia, bizonyos Crissi nevű zárai polgártól egy házat és kertet vásárolt volt meg 1600 aranyért s azt eladónak ismét bérbe adta évi 20 aranyért; de Crissi úgy a lakbért fizetni, mint a házból kimenni vonakodván, Szentpétery őt a zárai törvényszék elé idéztette, hol ez azt a kifogást tette, hogy Szentpétery, mint Zsigmond király rebellise, s mint ki Erzsébet és Mária királynők szekereit több más lázadóval együtt kirabolta, törvényen kivül áll; miért is a zárai törvényszék Szentpéterynek igazságot szolgáltatni vonakodott; — meghagyja tehát a fönidézett

hatóságoknak, hogy a kikötőikbe érkezendő zárai polgároktól annyi árút, vagy más ingóságokat kobozzanak el, míg az 1600 arany forint fedezve nem lesz.

1393. julius 5-ki kelettel főszakácsának, a már atyjánál is szolgált Pál mesternek Somogymegyében adományoz birtokot.

A velenczei származásu Gritti Györgyöt, ki előbb az abruzzói tartományban viselt hivatalt, kinevezi Cherso és Ossero dalmatiai szigetek grófjának.

1394. jul. 4-iki oklevelében megerősíti a helytartója János macsói bán által nevében Magyarországban tett adományokat. [1])

Az ekkor még csak 16 éves és anyja gyámsága alatt állott László önállólag bizonyára vajmi keveset folyt be a föntebbi intézkedésekbe. Minden oklevél anyja Margit királynő beleegyezésével lőn kibocsátva; és kétséget sem szenved, hogy valamint ezen intézkedésekre, úgy magára a magyarországi László-pártra is a nápolyi udvarnál tartózkodott magyar urak nagy befolyással voltak. Kerestek itt módot arra is, hogy a Zsigmonddal ellenséges lábon állott II. Bajazid török szultánt megnyerjék László ügyének; sőt e czélból házasságot is terveztek az ifjú László és Bajazidnek egyik leánya közt. Követeket is menesztettek e tárgyban a török császárhoz; de a terv, mely bizonyára nem volt alkalmas arra, hogy László magyarországi hiveit szaporítsa, nem foganatosittatott.

A század még hátra levő nehány évében roszra fordultak László ügyei Magyarországban. Több híve, köztük Laczfy István is Zsigmond hálójába kerülvén, kivégeztetett. Ez években különben sokkal több dolgot adtak Lászlónak a nápolyi zavargások, hogysem Magyarországra is gondolhatott volna. Nem is találtam ez időből semminemű magyarországi intézkedést a nápolyi anjoui regestákban.

Lászlónak Dalmátiába való átjövetele 1403-ra esik. Ez év elejéről több útegyengető adománylevelét találjuk. Igy január 26-ki kelettel Miklós segniai gróf a tótországi Ocroch várat kapja s engedélyt nyer, hogy Zsigmond királytól megvásárolhassa Ozatil várát.

---

[1]) Mindez okleveleket L. *Diplom. Emlék. az Anjoukorból III. köt.* a kijelölt időrendben.

Paulovich Péter vajda a Kubínyi Jánostól elkobozott Kubint kapja.

Zára városa hű szolgálatai jutalmául a Budizlán corbaviai gróf fiai által Zsigmond adománya erejénél fogva elfoglalva tartott Novigrád várát nyeri, és kap sókészítési engedélyt is.

Egy bizonyos de Nassis és társai zárai polgárok pedig bünbocsánatban részesülnek.

Ugyanez év april 25-én Sütő Jakab spalatói lakos és fiai Dózsa és Dognus László udvarnokaivá fogadtatnak. April 29-ki oklevéllel pedig Brezonka testvérek, Terzeich János és Laczkovich Fortunát adóelengedésben részesíttetnek.

Mindez oklevelek Nápolyból vannak keltezve. Van azonban Lászlónak egy ugyanez év octóber 19-én Zárában kelt oklevele is, melynek sajátkezű aláírással ellátott eredetije nemzeti muzeumunkban őriztetik, s melyben megbízza tanácsosát De Andreis trojai grófot, hogy nyugtassa meg Sebenico s Trau városok lakóit, hogy előbbi szándékától, miszerint ama városokat várerődítésekkel ellássa, elállott, s hogy azok előbbi szabadságukban továbbra is meghagyatnak.

Magyar királylyá való koronáztatása tudvalevőleg Zárában 1403. augustus 5-én ment végbe. Történészeink szerint Kanizsay János esztergomi érsek koronázta meg őt; a nápolyi történetírók azonban Chioccarello codexe nyomán azt erősítik, hogy Bonifácz pápa e czélra a firenzei bibornokot küldötte ki.

1404-ben László ismét Nápolyban van; s itt ez év april 1-jén Hosztojának, ki, mint tudva van, Dabiszsza halálával Bosznia nagy részét magához ragadta, s kit László e diplomájában Bosznia királyának nevez, ellenségei s a lázadók ellen neki nyujtott hathatós segélye jutalmául a Sebenico s Trau városokban szedni szokott harminczad felét adományozza. Ugyane napon Dragissa de Glas a felségsértési és hűtelenségi bűnbe esett Berislán testvérektől elkobzott pozsega-vármegyei Grabalics nevű birtokot nyeri.

A zárai érseknek sókészítést és eladást engedélyez (máj. 7.)

1405-ből, mely évben Hosztojának Zsigmondhoz való pártolása következtében ismét megapadt László pártja a magyar végvidéken, semmi oklevelet nem találtam.

1406-ban megerősíti a tisztviselői által Sebenico városának tett engedményeket (mart. 15.); adománynyal jutalmazza De

Raducis Jakab zárai lovagot (sept. 14.); Hervoya spalatoi herczeg kapja a Szerémi Páltól elkobozott Srinig várát, Szandál bosnyák fővajda pedig a szegniai s a corbaviai grófok tótországi birtokait, Jobrasich László a lázadó Berstiaznich László lefoglalt jószágait.

Egy Beneventóban 1407. martius 17-én kelt oklevélben a Sz.-Jakabról czímezett sebenicoi káptalan fölhatalmaztatik magánfelek közti szerződések s egyéb okiratok kiállítására.

1407. jul. 27-én László a többször említett Hervoyát nevezi ki magyar-horvát-tót s dalmátországi helytartójává s több apróbb adományt is tesz.[1])

S itt megszakadnak a Durazzói László soha eléggé föl nem derített magyarországi működésének nyomaira vezető adatok a nápolyi anjoui regestákban.

E regesták hézagos volta, valamint egyátalában a László korabeli írott emlékek hiányossága s a fenmaradt krónikák megbízhatlanságánál fogva Lászlónak olaszországi nagyratörő vállalataival sincsenek egészen tisztában a nápolyi történészek. Annyi bizonyos, hogy Rómát háromszor vette be, hatalmába kerítette a toscánai nevezetesebb várakat, s úgy látszik, hogy az olasz egységi ambitio nagy mértékben meg volt már ő benne is. Kortársai nyugtalan s harczias kedélyűnek s végtelenül nagyravágyónak mondják. Legfőbb óhajtása Giannone, Summonte s több más nápolyi történész szerint az volt, hogy az apró szabadközségekre oszlott Italiát saját hatalma alatt egyesítse; és tán e merész tervét foganatosítja is, ha Perugiában kalandos módon való megmérgeztetés által életének legszebb férfi korában véget nem vetnek.

László 39 éves korában halt meg, miután 29 évig uralkodott a nápolyi trónon. Tetemei Nápolyban a *S. Giovanni a Carbonara* nevű templomban egy a főoltár mögött levő nagyszerű sírboltban nyugosznak.

Óváry Lipót.

[1]) Durazzói Lászlónak XV. századbeli fönjelezett oklevelei kiadatlanok, az *Anjoukori* Dipl. *Emlékek* czimü gyüjtemény csak a XIV. század végéig terjedvén.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

LEGÚJABB OKLEVÉLGYŰJTEMÉNYEINK ÉS AZ OKLEVELEK PUBLICATIÓJA.

(Anjoukori Okmánytár, szerk. *Nagy Imre.* I. köt. 1301—1321. IV. és 678. l. — A gróf Zichy-család Okmánytára, szerk. *Nagy Imre, Nagy Iván* és *Véghelyi Dezső.* IV. kötet. VIII. és 645. l.)

I.

A két oklevél-gyűjtemény, mely nemzeti történelmünknek egyik kétségtelenül legérdekesebb századára vet világot, mindenesetre megérdemli, hogy vele a tárgy fontosságához képest hosszasabban foglalkozzunk. Már maga az egy körülmény, hogy bennök ezernél több eddig kiadatlan oklevéllel találkozunk, melyek a XIV. század politicai és magánjogi viszonyait éles világításban tűntetik elő, arra késztet, hogy e nagyra tervezett vállalatokat közelebbről megvizsgáljuk; másrészt azonban elérkezettnek tartjuk az időt, hogy az okleveleknek hazánkban eddig szokásos közlési módját critica alá vessük: megfelel-e az a diplomatica jelen állásának? helyes-e az elv, melyet a szóban forgó gyűjtemények közlői követnek? Ezen indító okok által rábíratva, szándékunk a nevezett publicatiókat beható vizsgálat alá venni.

Hogy azonban rendben haladjunk, ismertetésünk első részében tisztán a gyűjtemények tartalmának méltatására szorítkozunk; mig a második részt az oklevelek közzétételénél követendő elvek megbeszélésére szenteljük.

Az Anjoukori Oklevéltár huszonegy évből (1301—1321.) *ötszáz kilenczven* oklevelet tartalmaz, melyek az egyes évek szerint következőkép oszlanak meg:

1301-ből	van	15	darab	1308-ból	van	21	darab
1302. »	»	29	»	1309. »	»	23	»
1303. »	»	20	»	1310. »	»	23	»
1304. »	»	19	»	1311. »	»	28	»
1305. »	»	16	»	1312. »	»	31	»
1306. »	»	13	»	1313. »	»	40	»
1307. »	»	20	»	1314. »	»	39	»

1315-ből	van	16	darab	1319-ből	van	44	darab
1316. »	»	18	»	1320. »	»	47	»
1317. »	»	33	»	1321. »	»	54	»
1318. »	»	40	»	év nélküli	»	1	»

A Zichy-Codex ezzel szemben *ötszázegy* oklevelet mutat föl, melyeknek zöme az 1377—1395. évekre esik; az egyes évek szerint gyűjteményünk tartalmaz:

1304.	évből	1	darabot	1383.	évből	26	darabot
1329.	»	1	»	1384.	»	15	»
1330.	»	1	»	1385.	»	15	»
1334.	»	1	»	1386.	»	15	»
1336.	»	1	»	1387.	»	23	»
1364.	»	1	»	1388.	»	29	»
1369.	»	2	» [1]	1389.	»	26	»
1377.	»	34	»	1390.	»	19	»
1378.	»	38	»	1391.	»	23	»
1379.	»	37	»	1392.	»	17	»
1380.	»	42	»	1393.	»	21	»
1381.	»	32	»	1394.	»	26	»
1382.	»	23	»	1395.	»	32	»

Ez 501. oklevél valamennyije a zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának levéltárában találtatik; hová legnagyobb részt megszerzett birtokok útján kerültek. E részben egészen más az Anjou-Codex, mely nem kevesebb mint 47 különböző levéltárból összegyűjtött oklevelet foglal magában.

Talán nem lesz minden érdek nélkül, ha összeállítjuk a levéltárakat, melyekből a gyűjtemény szorgalmas összeállítója, támogatva elismert szakerők által, a sorozatot lehetőleg teljessé iparkodott tenni.

Az első helyet az *Országos Levéltár* foglalja el, mely nem kevesebb mint 302 darabbal járult az ötszázkilenczvenhez. [2] Egyébb levéltárak a következő mértékben szolgáltattak anyagot:

A Kállay-család levéltárából	59	darab
A báró Révay-cs. levéltárából	38	»
A pozsonyi káptalan levéltárából	26	»
A gróf Festetics-cs. levéltárából	22	»
A Máriássy-cs. levéltárából	18	»
A magyar nemz. Múzeum levéltárából	17	»
A pannonhegyi főapátság levéltárából	16	»
A Görgey-cs. levéltárából	13	»

[1] Eddig a Pótlékban.

[2] Az onnan közölt oklevelek száma tehát nem haladja meg a 330-at, mint ezt a szerkesztő úr előszavában olvassuk.

A gróf Károlyi-cs. levéltárából	9	darab
A gr. Erdödy-cs. galgóczi levéltárából	5	»
A Bárczay-, Hamvay-, Thaly-cs. és a Magy. Tudom. Akadémia levéltárából	4—4	»
A gróf Draskovics-cs., gr. Erdödy István vörösvári, a Káldy-cs., a nyitrai káptalan és Pozsony városa levéltárából	3—3	»
Jászay Pál gyüjteményéből, az Ostffy-család, gr. Khuen-Héderváry Károly, a Csicsery-cs., az erdélyi Múzeum és a gellei plébánia (Pozsony-várm.) levéltárából .	2—2	»
A szepesi káptalan, Sopron-vármegye, a Sándor-család csepi (a Thaly-családnál őrzött), Zerdahelyi-, gróf Berényi-, Nátafalussy-, Olgyai-, gróf Zay-, gr. Andrássy-, bődi Balogh-, gr. Nyáry-, gr. Wass-, Kapy-, báró Radák-, Kisfaludy-, és Simonyi-családok, továbbá Nagy Sándor sitkei, gr. Batthyány József köpcsényi, Vönöczk vasmegyei község és a vasvár-szombathelyi káptalan levéltárából	1—1[1])	»

Ez összeállítás eléggé bizonyítja, hogy Nagy Imre úr, a gyűjtemény összeállítója, nem kímélt fáradságot és utánjárást, hogy lehetőleg teljes collectiót bocsásson közre.

De nemcsak provenientiáját tekintve, hanem tartalmilag is sokkal változatosabb az Anjoukori Okmánytár a Zichy-Codexnél, melynek darabjai legnagyobb részben magánjogi viszonyokra érdekesek. Igen nagy azon Anjoukori oklevelek száma, melyek köztörténeti tényeket beszélnek el, és igen sok tekintetben felvilágosítják az Árpádok kihalta utáni évek zavaros homályát.

Az ország két-három királynak is hódol; e mellett egyes főurak teljesen függetlenítik magukat. Mindegyik iparkodik híveket szerezni, biztos lábat vetni az országban; mindegyik jutalmaz és büntet, hogy pártját növellje; mindegyik bitorlónak mondja ellenfelét. És e küzdelmeknek nem vet véget Venczel és Ottó kiűzése az országból, a rozgonyi ütközet, eltartanak azok a hatalmas Csák Máté haláláig; csak akkor sikerül végtére Károlynak rendet hozni be országába, csaták, büntetések — de kivált jutalmazások árán.

E küzdelmeknek nincs hívebb tűköre, mint egykorú adományozó oklevelek, minőket gyűjteményünk nagy számmal tartalmaz. A bennök foglalt rendkívül érdekes adatok valóban megérdemlik, hogy velök bővebben foglalkozzunk.

Egyike tán a kötet legérdekesebb okleveleinek, melylyel

[1]) Megjegyezzük, hogy a 19. és 81. számú okleveleknek hovátartozósága nincs kitüntetve.

István nádor (Venczel híve) 1303-ban Istvánnak, Ladomér fiának, egy borsod-vármegyei birtokot adományoz (51. lap.) Mily érzékenyen panaszkodik III. Endre kimúltán; mily híven festi a gyászt, melyet az az egész hazában okozott. »Demum etiam domino Andreae illustri regi Hungariae divina vocante clementia rebus humanis exempto, *ultimo aureo ramusculo a progenie, stirpe ac sanguine sancti regis Stephani* primi regis Hungarorum per paternam lineam descendenti extincto, cum universi ecclesiarum praelati amministrationem habentes et barones, proceres ac universi nobiles et cuiusvis status homines regni Hungariae, cum se vero ac naturali domino desolatos sentirent, scirent et intelligerent, *de morte eiusdem more Rachelis deplorantes* et immensum conturbati et admodum soliciti, qualiter et quemadmodum sibi divina desuper disponente clementia futurum dominum de sanguine sancti regis polulatum possent et valerent invenire,« — így történt aztán, hogy követséget küldöttek Venczel cseh királyhoz, fölkérendők őt a magyar korona elfogadására; Venczel habozott s fiát ajánlá. E követség tagjai közt egyébb főurakon kivül Ráthold nemzetségéből származó László bánnal és Miklós mesterrel, Dömötör fiával találkozunk. [1]) E követséghez aztán István nádor a maga részéről a nevezett Istvánt, Ladomér fiát, csatolá, ki »ante coronationem filii sui domini nostri naturalis« több izben tette meg az utat a cseh királyhoz, melynek egyéb czélja is volt; s ez: házasságot létrehozni István nádor hasonnevű fia és a bajor herczeg leánya közt, ki cseh és lengyel királyi vérből származott. István, Ladomér fia, sikerrel járt el küldetésében, s az ifjú menyasszonyt télviz idején szerencsésen elhozta tömérdek kincscsel (cum diversis rebus preciosis, incisis videlicet aureis, et argenteis et vestibus gloriosis) egyetemben István nádor Győr nevű birtokára, hol a királyi fényű mennyegző megtörtént; melynek pompájáról némi fogalmat nyújt az, hogy oklevelünk a vendégek sorában Omode nádort és Roland nádort, kiket »magnifici principes«-nek nevez, Beke bihari és Dezső gömöri és borsodi főispánokat — e kiskirályokat — említi.

Venczel — ekkor már László — király hálás is volt mindazok iránt, kik őt Magyarország trónjára segíték. Nagyszámú adományaiból kiemeljük a Bethlen fiai részére szólót, kik a Ráthold-nemzetségbeliek — Venczel főhíveinek — szolgálatában voltak (41. l.) Mikor Károly hívei 1302-ben Budáig hatoltak, mindent tüzzel-vassal pusztítva, az említett Bethlen-fiak voltak azok, kik bátran szembeszálltak velök. Máté sulyosan megsebesült, Mi-

[1]) Ezeket Horváth M. nem említi. V. ö. M. tört. II. 147. l. (1871. kiad.)

hály pedig a Károly-pártiak kezébe esvén, ezek fejét vették. Ugyanekkor történt az, hogy Roland, a már említett főúr, szintén Károly pártjára állván, Fejér-vármegyét teljesen elpusztítá; ismét a Bethlen-fiak voltak azok, kik győzelmet arattak Venczel ellenségein. Ennyi hű szolgálatot a királynak nem lehetett jutalmazatlanúl hagynia.

Másrészről azonban Károly is értette a módot, miként kelljen híveit mennél szorosabban magához fűznie. Felette tanúlságos e tekintetben Benedek, geszthi Budo comes fia, részére szóló 1304. oklevele (80. l.) E Benedek mester volt az, kit a magyar főpapok és zászlós urak Károlyhoz Apuliába követségbe küldöttek. Benedek határozott Károly párti levén, végtelenül sokat használt Károly ügyének; s lehetővé tette, hogy mennél előbb bejöhessen Magyarországba, mely őt — Károly saját szavai szerint — »tam electione praelatorum et baronum, quam iure geniturae« illeti. Benedek háromszor is megfordúlt e végett Apuliában, s követségét mindig a legnagyobb szerencsével végezé. Az ügyek azonban nem álltak Magyarországon oly jól, mint azt Benedek Károly előtt lefesté. Az ország a legnagyobb zavarban volt, sok részre szakadva; Károly pártja igen csekély, serege maroknyi; tanácsos volt tehát a pápához fordulnia segélyért. E czélra az ország Károly-párti hívei ismét Benedeket ajánlák, ki a pápánál a legnagyobb szerencsével járt el követségében. A pápa azonban csak erkölcsi támogatást adhatott; pedig Károly ügye ekkor a legrosszabbúl állott. Hívei tanácsára ekkor elhatározá Albert német császárhoz, ki anyjáról nagybátyja volt, fordúlni segítségért. E czélra ismét Benedeket — e tapasztalt diplomatát — választá ki; ez meg is felelt régi hűségének. A történelemből tudjuk, hogy Károly nagy részben Albert fegyveres támogatásának köszönheté uralma megszilárdultát.

Hosszú sorban következnek ezután Károly egyébb adományai, melyeknek mindegyike jobbára ismeretlen eseményeket beszél el.

Egy 1307-iki adomány-leveléből tudjuk meg (131. l.), hogy egyike legelső híveinek a többi közt Beke, Tamás ispán fia volt; ennek egyik testvére Roland vajda Károly melletti harczban esett el; a másik, János pedig testvéreivel Kopoz nádorral és az említett Bekével egyetemben, 1304. nagy sereg élén beütött Csehországba; azt elpusztítá, de számos győzelmek után ott el is esett. Beke pedig visszatérvén Magyarországba, Budavár elfoglalásában tüntette ki magát.

A cseh királylyal vívott harczokról számos oklevélben találunk adatokat. A Drusma-nemzetségből származó Pál részére szóló oklevelében Károly bőven beszéli el, hogy a csehországi

expeditió alatt az említett Pál mester három fogát veszté el Leányvár alatt, és egy Dávid nevű vitézt fogott el (196. l.) 1310-ben az Aba nemzetségből származó Sándornak beszéli el hős tetteit. Elbeszéli, mily pusztításokat vitt végbe Venczel cseh király, mikor fiáért jövén, egész Pestig hatolt be az országba. A magyarok azonban követték a visszatérő cseh sereget, és Csehországba is beütvén, ott hasonló pusztítást követtek el; a nevezett Sándor pedig mindenütt az elsők között volt (210. l.) Ugyanigy cselekedett az Aba nemzetségből származó Nekcsei Sándor, kinek két izben is tesz adományt (261. és 276. l.) Megjutalmazza egyikét első híveinek, Tamást, Farkas fiát, a libloi várnagyot is, ki az evangelium szavait követve, magát, rokonait és jószágait királya iránti hűségéből kész volt romlásnak és veszélynek kitenni. »Quid plura? — mondja Károly dícsérő okmánya tovább, — hic fuit qui sequens nostram regiam maiestatem, abnegavit semet ipsum, suos atque sua«. (290. l.)

Nemcsak Venczellel és Ottóval, de ezeknél csaknem nagyobb hatalommal rendelkező belföldi oligarchákkal is meg kellett Károlynak küzdenie, kiknek legyőzése, különösen ha Csák Mátét is ide veszszük, sokkal több áldozatba került, mint a trónkövetelők feletti győzelem.

Kormánya első éveiben Német-Újvári Henrik bánnal gyűlt meg baja. A Drusma-nemzetségi Pálnak szóló idéztük okleveléből tudjuk meg, hogy e Pál, mint Pozsega várnagya, e várat Károly hatalmába bocsájtá. Nem sokkal ezután Henrik bán sereggel támadta meg Pozsega vármegyét, és azt teljesen elpusztítá; ezen felül Engh városát kirabolta. Ekkor a mondott Pál bátran szembe szállott a visszatérő bán seregével, azt hosszú harcz után meggyőzte; az elrabolt kincseket a városnak és a megyének visszaadá. Nem sokkal ezután Bagun fiai egyesülvén Henrik bán seregével, ujabban pusztító támadást intéztek Pozsega-vármegyére. Pál ismét győzelmet aratott, bár mindkét ütközetben súlyosan megsebesült, sőt másod izben lovát is leszúrták alóla. Ez nem volt elég; Pál más módokon is kitüntette hűségét Károly iránt. Történt ugyanis, hogy a pozsegaiak fellázadva Károly ellen, Henrik bánnak fogadtak hűséget. Ekkor Pál őket Páka városukban ostrom alá fogta; hosszú harcz után, melyben ismét súlyosan megsebesült, őket a Károly iránti hűségre visszatérité.

Henrik bánnak és fiainak szokása volt híveiket kisebb csapatokban szétküldeni a környék pusztítására. Igy küldték el egy izben őket Kőrös városának kirablására. Károly híve, az Akos-nemzetségi Mychk azonban vitézül szembe szállott velök; heves harcz után, melyben Mychk emberei közül két nemes elesett,

és Mychk is súlyosan megsebesült, sikerült a rablókat megfutamítaniok; sőt közülök tizenhetet foglyokúl is ejtettek. (413. l.)

Mily kegyetlenül jártak el a Németújváryak a kezökbe került Károly-pártiakkal, egy 1317-iki oklevélből látjuk. (426. l.) Az Aba-nemzetségből származó Miklós és Péter testvérek, Lőrincz fiai — Károly-pártiak — véletlenül az imént említett Henrik bán fiainak kezébe jutottak. Ezek egy izben Miklóst kihívatva börtönéből, meztelenen egy ló farkára kötve hurczolták Agyna vár kapuja előtt, a legkegyetlenebbül kínozva testét. Valóságos isten csudája, hogy az a kínzás közben lelkét ki nem lehellte. A megkínzás után visszavezették börtönébe, s ott Péter testvérével együtt három éven át fogva tartották, és összes vagyonukat elkobozták. E hatalmas kényurak legyőzésére Károlynak nem volt elegendő ereje; ezek — és különösen a Német-Újváriak — megfékezésére Albert német császár támogatásához kellett fordúlnia.

Míg az ország délnyugati határa ily féktelenségeknek volt színhelye, ugyanakkor az ország déli részeit is hasonló zavarok háborították. István szerb király ugyanis felhasználva az országban uralkodó fejetlenséget, Magyarország déli határait pusztítani kezdé. A magyar urak közül János (kinek nevét az Okmánytár — nem tudjuk mi okból — *Jhones* formában adja, mi pedig nem egyébb, mint meg nem oldott abbreviatio), Erard fia, csatlakozott a szerb királyhoz, és Ugrint, Károly tárnokmesterét haddal megtámadva, Szerém- és Valkó-vármegyéket tűzzel-vassal pusztította. Ezzel a Drusma-nemzetségből származó Garai Pál — Károlynak eleitől fogva híve — szállott szembe; heves harcz után legyőzte Jánost, fogságába ejtette, s mint győzelmi jelt Ugrinnak szolgáltatta át (297. l.) E Garai Pál számos kiváló szolgálataiért valóban megérdemelt jutalom, Károly 1310-iki adománya.

De Károlynak mind a Német-Újváriaknál, mind István szerb királynál sokkal nagyobb ellenfele volt a hatalmas Trencséni Csák Máté, ki korlátlanúl parancsolt a Dunától egész a Kárpátokig, s kinek történetére valóban becses adalékokat szolgáltat oklevéltárunk.

Ismeretes, hogy III. Endre halála után ő volt a nemzeti párt feje, mely párt szabadon választott, a pápa által a nemzetre nem erőszakolt királyt óhajtott. Csák Máté Venczel cseh király hasonnevű fia mellett pártoskodott; s miként Venczel 1302-iki oklevelében, melylyel egész Nyitra-vármegyét Csáknak ajándékozza, mondja (26. l.) »idem Matheus palatinus, dum adhuc essemus in Boemia, primus et praecipuus inter omnes regni Ungariae nobiles, suo consilio et auxilio nos promovit et sollicite procuravit, ut eligeremur in regem Ungariae, nosque suis providis ac fidelibus persuasionibus ad dignitatem regii culminis primo et principali-

ter invitavit, et in ipsum regnum Ungariae manu sua et amicorum suorum potentia introduxit.« Ez oklevélből tudjuk meg, hogy Venczel 1301. aug. 27-iki székesfejérvári megkoronáztatását is különösen Csák Máté mozdította elő. Ez indító okok bírták Venczelt arra, hogy nemcsak Nyitra-, hanem Trencsén-vármegyét és Bajmócz várát is Máténak adományozza;[1]) s ezzel a dúsgazdag oligarchát oly hatalmassá tette, hogy utóbb képes volt királyokkal viselni háborút.

Csák Máté nem hajlott meg a királyi hatalom előtt, nem ismert el senkit urának; s a felvidéknek csakhamar szomorúan kellett elviselnie rakonczátlanságait. A mit III. Endre idejében még csak kis mértékben mert gyakorolni, most egész nyíltan űzte. István nádor már idézett 1303-iki oklevelében a következőket beszéli Csáknak Endre alatt viselt dolgairól: (51. l.) Mikor István nádor egy István nevű hívét, kinek birtokot adományoz, még III. Endre idejében több főúrral együtt bizonyos ügyek elintézésére küldötte volna, ezek Szadow nevű helységben megpihentek, ki akarván fáradalmaikat nyugodni. Éjnek idején, titokban, egyszerre rajtok üt Csák Máté, kit oklevelünk »depredator et desolator regni Hungariae« névvel illet. Péter comest, Dömötör zólyomi főispán testvérének Miklósnak fiát, több nemessel együtt foglyúl ejti. A nevezett István vitézűl ellenáll, de a nagy szám legyőzi; súlyosan megsebesűlve Csák fogságába jut. Lovától, fegyvereitől, ruháitól, — melyek összevéve ötven márkát értek — megfosztják. Hosszú ideig sinylődik elfogva; Csák nem hallgat a király (akkor még III. Endre) parancsára, nem hozzátartozói és rokonai kéréseire, visszautasítja az érte küldött váltságdíjat, a kiszabadítására jött seregeket visszaveri; végre évek múlva az elfogott István rokonai által küldött száz márkányi váltságdíjért adja vissza szabadságát.

Ily dolgok történtek oly időben, midőn az országnak rendes koronás királya volt; képzelhetni miket vitt Csák végbe az 1301—1312. köztí években, mikor egész Felső-Magyarország fölött korlátlan királyi hatalmat gyakorolt, s nem volt senki, a ki meg bírta volna őt fékezni.

Királynak több izben kellett hadat viselnie a nagyhatalmú kényúr ellen. Igy 1311-ben megemlékezik Debreczeni Dózsának hű szolgálatairól, melyeket ez különösen akkor tanúsított: »cum nos una cum baronibus nostris fidelibus contra magistrum Matheum de Tyrunchun cum valido exercitu processimus«. (233. l.)

1311. junius havában Csák hadai tudvalevőleg Budát, Károly székvárosát is fenyegették. Nevezetes erre nézve a királynak egy

[1]) Fejér. Cod. d. VIII. 1. 89. l. és Anj. Okm. 28. l.

1317. oklevele, mely Csák vezérének, ki egész Budáig hatolt hadaival és »civitatem nostram Budensem, úgymond a király, in qua tunc residentiam faciebamus, quasi cottidie hostiliter circumvolando invadebant« — nevét tartá fönn. E vezér Péter mester, Márkfi István fia volt, ki egy izben az Ákos nemzetségből való Michk által elfogatván, Károly által kivégeztetett. (233. l.)

1312. évi junius 15-én történt végre a hires rozgonyi ütközet, mely bár jó formán eldöntetlen maradt, Csák hatalmán nagy csorbát ejtett. A rozgonyi csata után aztán megindúlt az adományozások hosszú sora, melylyel Károly hívei hűségét megjutalmazá. Fölötte becses e tekintetben gyűjteményünk, melyből Károly híveinek számát csaknem teljesen összeállíthatjuk.

Az adományok sorát Benedek, Merse fia, fiai részére szóló oklevél nyitja meg, (259. l.) mely említést tesz Csák vezéreiről Dömötörről, Miklós fiáról, és az Omode testvérekről (János, Miklós stb.) a volt nádor fiairól. Említi Sárosvár visszavételét, a rozgonyi ütközetet (in Ruzgun), melyben az említett Benedek fiai különösen kitűntek. Sárosvár visszavételénél kiváló elismeréssel emlékszik meg egy oklevelében Apuliai Fülöp vitézségéről, ki a harcz hevében két súlyos sebet kapott. (446. l.) Ugyanígy tüntette ki magát Rozgonynál az Aba-nemzetségből származó Nekchei Sándor, kinek részére adott oklevelében Károly különösen Kozma fiának Jánosnak hűtlenségét emeli ki; az ütközet helyét pedig »prope Cassam« teszi. (262. l.) Egy ugyancsak 1312-ben kelt és a Csanád-nemzetségből származó Miklós mesternek szóló oklevelében, ki szintén halálos sebet kapott a rozgonyi ütközetben, a helyet még közelebbről meghatározza és azt »circa fluvium Tarcha« teszi. (264. l.)

Károly egyéb hívei közűl, kik a rozgonyi csatában zászlaja alatt küzdöttek, kiemeljük az Aba-nemzetségből eredő Lipolchi Sándor hasonnevű fiát (276. l.), a Gútkeled nemzetségi Kis Kozma fiát, Ivánkát, (312. l.) Apuliai Fülöpöt, szepesi és ujvári főispánt (446. l.); de különösen ki kell emelnünk Tamást, Farkas fiát, ki nemcsak a rozgonyi csatában küzdött vitézül Károly mellett, hanem utóbb különösen Visegrád viszszavételénél, mely egész 1315-ig Csák Máté kezén volt, tüntette ki magát. Nem csuda tehát, ha Károly több izben gazdag adományokat ád e kiváló hívének. Neki adja Houn, Varsányi István s fiainak, és Draai Tamás fiainak birtokait, kik mind Csák mellett fogván fegyvert, a hűtlenség bűnébe estek. (289. 528. 640. l).

Felette érdekes továbbá az Elefánti Dezső részére 1319-ben adott oklevél, melylyel Károly több lázadónak jószágát e Dezsőnek adományozza (520. l.) Dezső érdemeit igen hosszasan beszéli el, melyeket a következőkbe vonunk össze: Dezső az előtt, mint

sebesvári várnagy, Csák Máté híve volt; de utóbb Károly hűségére tért át; neje és fiai azonban Csák kezében maradtak. Csák irtózatos bosszút vett a nőn és a fiúkon a férj és apa hűtlenségéért. Fiait megvakíttatá, nejét pedig élete fogytáig börtönben tartá. Dezsőt e kegyetlenség még inkább megerősíté Károly iránti hűségében. Történt ezután nem sokára, hogy Loránd vajda fia István és Kopasz fia Bekch Cheevárát, melyet Dezső Károly adományából bírt, nagy sereggel megtámadva fölgyújtották; Dezső kevés seregével az elhatározó pillanatban kirohanást tett az égő várból, de a lázadók kezébe esvén, hosszú időt fogságukban töltött; míg végre a király őt abból kiszabadítá. Majd ostrom alá vette Valkót, Bekcs várát és Derguech-et István várát s hosszú harcz után azokat Károlynak megszerzé. Ily erélylyel járt el a lázadó Luthard fiai ellen is, elfoglalván Szilágy nevű birtokukat. Adorján-vára visszavételénél, mely az idétt Kopasz bán birtokában volt, Dezső szintén kitüntette vitézségét.

Sokat szenvedett Szepes-vármegye is Csák beütéseitől. A király egy 1317-ki okleveléből tudjuk, hogy Károly sokszor említett híve Apuliai Fülöp volt különösen az, ki magát Szepességben Máté ellen kitüntette (447. l.)

Igen hosszú ideig tartott még a zavar a felvidéken s a rozgonyi csata korántsem vetett véget Csák Máté hatalmának. Még 1317-ben is fordúlnak elő esetek, hogy Csák hívei a Károly-pártiak jószágait lefoglalják. (445. l.)

Csák is értette a módot, miként kelljen híveit szorosabban fűznie magához adományok által. Igy ajándékozza 1318-ban Gyula comesnek, Hochlow fiának, ki Léva várának nagyja volt, Kis-Tapolcsány helységet; megemlékezve Gyula szolgálatairól, »quae idem in diversis fortunae casibus et conflictibus nostris contra nostros aemulos (értve alatta Károlyt és pártját) in nostri praesentia et omnium hominum nostrorum cum effusione sanguinum multotiens se non parcendo viriliter exhibuit et impendit.« [1]) Viszont azonban jól értette Csák a büntetések módját is. Különösen fel volt háborodva azok ellen, kik oldala mellől Károly pártjára tértek át. Ha ily hűtlenekhez nem férhetett, rendesen fiaikon vett bosszút; ekképen vakíttatta meg az említett Dezső fiait; így tartotta fogságban vasra verve Simon krassai főispán fiait, miután atyjok Károlynak fogadott hűséget. (516. l.) Foglyait aztán évekig hagyta börtönökben sínylődni; a szepesi káptalan egy osztálylevéléből gyaníthatjuk, hogy még 1318-ban is nagy számmal tartott fogságában embereket. (455. l.) Nem törte meg Csák hatalmát semmi 1321. márt. 18-ikán történt haláláig

[1]) 487. l. Közölve előbb már Botkánál »Cs. M. és kortársai« 67. l.

(Horváth Mihály tévedését, ki II. 184. l. 1318. köré teszi Csák halálát, már Botka helyreigazította); ekkor azonban megindúlt a mozgalom a birtokaik- s jogaikban sértettek közt, s mindegyik visszakövetelte birtokát a meghalt kényúr roppant földjeiből, mondhatjuk országából. Érdekes erre nézve a pannonhegyi apát által emelt tiltakozás a Csák által elfoglalt apátsági birtokok adományozása és elidegenítése ellen. (612. l.) A történelemből tudjuk, hogy Károlynak csak 1324-ben sikerült Csáknak legmakacsabb híveit sziklafészkeikből kivernie, s így remélhetjük, hogy e tárgyra nézve az Oklevéltár második kötete is érdekes adatokat fog tartalmazni.

Mielőtt más tárgyra térnénk át, még egy oklevelet akarunk röviden megemlíteni, mely az 1330-iki merénylet által híressé vált Zách Feliciánról tesz említést. Károly ugyanis 1315-ben Csabánka, Györk fia Miklós és Zách Felicián hűtlenek összes birtokait »(qui) una cum Matheo de Trenchen infideli nostro constra nostram regiam maiestatem in omnibus factis suis processerunt, et ad nostram graciam revocati venire noluerunt« Domonkos nádornak adományozza. Ismeretes, hogy Zách mindvégig Csák pártján maradt, kinek nádora is volt. Alig hihető azonban, hogy Károly ez adománya Csák Máté halála előtt végrehajtatott volna. Zách pedig 1321-ben Károlynak esküdvén hűséget, hihetőleg visszakapta birtokait. (385. l.)

Az eddigiekkel általában ismertetni akartuk az Anjoukori Okmánytárt, mennyi adattal járúl a XIV. század zavaros első tizedeinek történetéhez. Ezeken kívül azonban számos érdekes apróságot találunk a gyűjteményben, melyeket nem lehet érintetlenül hagynunk.

A 476. számú oklevél említést tesz Tamás aradi, bácsi [1]) és szerémi főispánról, ki 1318-ban fényes kisérettel János cseh királyhoz ment, ennek legifjabb hugát Beatrixet megkérendő Károly számára; (530. l.) kivel aztán Károly 1318. második felében menyegzőjét megüllte.

Kereskedelmünk történetére néhány felette érdekes adatot találunk gyűjteményünkben. Így Károly 1306-ban Botond fiai részére a Bicske helységében szedendő vám nagyságát határozza meg. (111. l.) Érdekesnek tartjuk ez oklevélből a vám nagyságát kijegyezni:

Egy *Mázsának* nevezett kocsitól tizenkét forgalomban lévő dénár,
Egy átalag bortól ugyanannyi,
Kisebb kereskedelmi czikkektől hat dénár,
Sóval megrakott kocsitól egy darab só,

[1]) És nem *barsi*, mint ezt Horváth II. 187. l. mondja.

Egy eladó ló után két dénár,
Egy szarvasmarha után ugyanannyi,
Egy disznótól egy denár,
Egy árúkkal megrakott gyalogtól négy dénár,
Egy egyszerü gyalogtól egy forgalmi dénár.

Hasonlag érdekes egy 1312-iki oklevél, melylyel Károly Csanád-nemzetségéből való Miklós mesternek a telegdi vám nagyságát határozza meg: (264. l.)

Két ezüst tál (ciphae), tizenegy kanál (cochlearia) összesen harminczkét forint értékben,
Két öv (baltei) szintén harminczkét forint értékben,
Egy gyürü (annutus) tizenhat forint értékben,
Egy kapocs (monile), melyet *Palastakaztalo*-nak neveznek, tizenkét forint értékben,
Egy mosdótál (pelvis) egy arany forint értékben,
Egy kanna (cunale) két arany forint értékben,
Három kéztörlö- (manutergia) három arany forint értékben,
Három testhez simúló (női) bekecs (camisia) három frt értékben,
Hetvennyolcz gomb (noduli) nyolcz forint értékben,
Három vánkus (pulvinaria) egy forint értékben,
Egy abrosz (mensale) négy forint értékben,
Két lepedő (lintiamina) öt forint értékben.

Ezzel kapcsolatban figyelmeztetjük az érdeklődőket a győri káptalan által 1317-ben kiadott osztálylevélre, mely igen sok müveltség-történeti adatot tartalmaz. (431. l.) Ez oklevél a következő ruha s fényűzési czikkeket említi: phalerae pro duobus equis aptae; tegumen cum lorice; unius personae insignum factum; arma suevica pro persona unius hominis apta; pallium et tunica sine manicis hermellinis pellibus subducta, et tunica manicata; aliud pallium et tunica sine manicis pellibus de Vario, et de Ipri; tres balthei sive cinguli de argento deaurati; crux de ligno Domini de puro auro; alia crux de argento; unum peccarium argenteum cum coopertorio et unus cipus de *Mazalino* habens pedem argenteum; unum tapete etc. Ugyanezen oklevél egy pánczélt »cum omnibus apparementis praeter banbusium« huszonnégy márkára becsül; egy ménló becsárát pedig tizenöt márkára teszi.

Érdekes Gentilis bibornoknak egy 1310-iki privilegiuma, melylyel a pozsonyi Szent-Klára szüzeket mindennemü tized alól felszabadítja. (194. l.) Ez oklevelénél azonban érdekesebb egy 1308-iki kiadványa, melylyel a közakarattal pannonhegyi apátnak választott Jánost megerősíti s egyszersmind azt egyik hiányzó szeme miatti egyházi akadálytól felmenti: »non obstante macula, quae ut facie prima perpenditur, notabilem

deformitatem non indicat, sed iuxta medicorum assertionem, tanquam exorta in pupillae superficie noviter lucis privationem non induxit, quodque periti cura medici poterit prioris luminis beneficio restaurari.« Nevezetes az is, hogy Gentilis a választott apát magyar eredetét megerősítése mellett szóló érvül hozza föl. (159. l.)

Egyház-történeti szempontból érdekes Márton egri érsek 1319. oklevele is, melyet Tamás esztergomi érsek a következő évben megerősít (531., 540. l.), melylyel a középnémeti remeték kápolnájához zarándokló híveknek, hol sz.-László király egyik újjának középső íze őriztetik, negyvennapi búcsút engedélyez.

Nummismaticai szempontból figyelmet érdemel a pécsi káptalan 1320-iki oklevele (547. l.), mely Német-Újvári Henrik bán pénzeiről tesz említést, melyekből öt darab ért egy márkát (quamlibet marcam cum quinque pensis denariorum seu *monetarum quondam Herricy bani computando.)*

Nem folytathatjuk azonban az érdekesnél érdekesebb oklevelek sorát; csak azt óhajtjuk még az Anjoukori okleveleknél kiemelni, hogy — ha a 108-ik számú oklevél datuma valóban helyes — benne bírjuk legrégibb papiros-oklevelünket 1306-ból; csak hogy ez évszám ellen nyomós kétségeket lehet felhozni. (116. l.)

Gyakran találkozunk elszórt magyar szavakkal okleveleinkben, különösen a határjárásoknál. Ezen fölül azonban érdemesnek tartunk egy pár esetet névszerint fölemlíteni. Egy 1310-iki oklevél *áldomást* említ, mely az illető helyen (Sárospatak körül) adás-vevéseknél szokásos: »ipse prior et fratres sui dederunt mercipotum et *aldamasium* adbibendum secundum consuetudinem illius loci approbatam.« (213. l.) A szín-elnevezésekre nézve érdekes adalék egy 1311-iki oklevélben előjövő *szögszár* színű ló (equus Zuk Zaar coloris). (236. l.)

Különösen nevezetes egy 1313-iki pozsony-vármegyei oklevél, mely »*középen való utat és meszesen útat*« említ. (316. l.) Érdekes azonban a forma, melylyel e szavakat írja: »via *Mitterwech* sive *Chalchwech*, quod ungarice dicitur: *Guzapen valoutet en mezenschenutet.*« E formában — különösen a *guzapen* szóban — lehetetlen a pozsonyi németek magyar dialectusára nem ismernünk. — A pozsonyvidéki lakosság nemzetiségére nézve nem mellőzhetjük Tamás esztergomi érsek 1317-iki oklevelét, melylyel a Ladomér eszt. érsek és az ausztriai Heiligenkreutzi apátság közt 1297-ben létrejött cserét megerősíti (439. l.); ez oklevél végén az érsek a következőket mondja: »Nomina autem dictarum metarum plerumque in vulgari Teutonico expressimus ob favorem fratrum praedictorum, quia *in illis partibus plures sunt*

Teutonici et ut facilius veniant ad noticiam plurimorum.« Pozsony vidékének e németségét bizonyítja Sebes, bazini gróf 1318-ban Bécsben kiadott német oklevele is (475. l.); melyben hihetőleg olvasási hibával van dolgunk az első sorban előjövő *thvn* szónál *thue* helyett; úgyszintén az okmány vége felé előjövő *zo*-nál *zv* helyett. Megjegyezzük azt is, hogy a *han* szó után teljesen fölösleges az *(így)*, mert ez ebben a korban a *haben*-nek rendes formája.

Ezzel befejeztük az Anjoukori Okmánytár tárgyilagos ismertetését. Nem lehet kiterjeszkednünk mindazon érdekes adalékokra, melyekkel gyűjteményünk, diplomaticánk akkori állapotának s különösen jogi viszonyainak fölvilágosításához járúl; bár e tekintetben is rendkívül gazdag. Áttérünk ezúttal a Zichy-Codex tartalmának rövid ismertetésére.

Miként már röviden említettük, a Zichy-Codexben közölt oklevelek eredetileg különböző családokhoz tartoztak; azonban ezek birtokaik megszerzésével az oklevelek is a Zichy-család tulajdonába kerültek. Ez okozza aztán, hogy az oklevelek jobbára magánjellegűek; azonban éppen ezért lesznek becsesek a jogtörténész előtt, mert a legkülönbözőbb jogi esetekre foglalnak példákat magokban.

Köztörténeti szempontból tán legérdekesebbek a 287., 288., 289., 290. és 292. számú oklevelek 1387. évből.[1]) Ismeretes, hogy ez évben Zsigmondnak, ki 1387. márczius havában választatott királylyá, a velenczei viszályon kívül a Dánfi testvérek, Janky László, Laczkfy Imre, Horváthy János stb. lázadókkal gyűlt meg baja. Zsigmondnak ezek leküzdésére tetemes pénzösszegre volt szüksége; e czélból több izben ír Perényi Péter diósgyőri várnagyához, mely vár egyike volt a legjövedelmezőbbeknek, nagy összegek kifizetése iránt. November 30-án a hűtlenek ellen indítandó sereg költségeire 2000 forintot — forintját hatvan garasba számítva — rendel Zudar Györgynek kézbesíttetni »de collecta septimam partem rerum popularium concernenti, per nos vestrae dicationi et exactioni reconmissa«; erről Zudar Péter volt bán decz. 15-én nyugtatványt is állít ki. Deczember 1-én ismét ugyanannak hasonló czélból 2500. forintot fizettet ki, ugyanaz nap János váradi püspöknek 2000 forintot és István bánnak 4000-et. Decz. 6-án ismét 2334 forintot utalványoz Losonczi László szlavoniai bánnak ugyanezen czélra. Ez összegek eléggé bizonyítják a diósgyőri uradalmi jószágok roppant jövedelmét. Vegyük még ehhez Zsigmondnak egyéb rendeleteit diós-győri várnagyához. 1387. decz. 3-án tudatja vele, hogy a gönczieknek heted fejében kivetett bort elengedi s tőlük *csak*

[1]) Zichy-Cod. 341—445. l.

ezer arany forintot kíván. Dec. 15-én Zudar Péter, ki a hadi czélokra utalványozott 2000 forint átvétele végett ment Ónodba, használva az alkalmat, 200 forintot vesz a diós-győri várnagytól kölcsön; ugyanez 1388. febr. 16-án 1050 forintot fizet le a kamarai pénztárnál. Febr. 18-án Zsigmond elengedi neki azt a 200 forintnyi beszedett adót, melyet ez állítólag elvesztett (híhetőleg az a kölcsön adott kétszáz forint volt ez, melyet Zudar Péter a határidőre nem adott meg.) A király febr. 24-én 200 frtot rendel Oláh János apródjának kifizettetni; márt. 11-én pedig 300 frt átvételéről állít ki nyugtatványt. Márt. 29-én 472, aprilis 21-én pedig 1000 forintot fizet le Perényi Péter a királyné részére. Jun. 27-én Zsigmond 100 frtot fizettet ki a maga számára. E rövid idő alatt lefizetett összegek eléggé bizonyítják, mily roppant jövedelmező lehetett a diós-győri uradalom; de viszont látjuk belőlök, mily nagy összegekre volt Zsigmondnak minduntalan szüksége, úgy hogy gyakori pénzzavarát teljesen megmagyarázva látjuk.

Mária és Erzsébet királynék 1386-iki fogságát és kivált az előbbi kiszabadítását illetőleg érdekes adatot tartalmaz Zsigmondnak egy 1387-iki oklevele (324. l.), melyből megtudjuk, hogy a királynék megszabadítására küldött seregben Várdai Domonkos és Hygged János, László fia, különösen kitüntették magokat.

Számos érdekes apróságot is tartalmaz a Zichy-Codex, melyek közzűl egyet-kettőt kiemelünk. Így 1377-ben István kalocsai érsek »sacrae scripturae magister« Volfiry Miklósnak megengedi, hogy asszonyfalvi birtokán Sz.-Dorottya tiszteletére egy kápolnát építhessen; de kiköti, hogy »absque cimiterio.« (15. l.) Ugyanezen Miklósnak Nagy-Lajos 1377-ben szabad bíráskodást enged jobbágyai fölött összes bodrog-vármegyei birtokaiban, kivéve a bünügyeket (exceptis furto, latrocinio et aliis publicis criminalibus). (30. l.)

A bíráskodás történetére nézve nem érdektelen adalék, hogy Nagy-Lajos 1381-ben *az uralkodó pestis* miatt az összes folyamatban lévő pöröket elhalasztotta (nos universas causas regnicolarum nostrorum *propter praesentem pestilentiam* generaliter decrevimus fore prorogandas.) (207. l.) Érdekes adat az is, hogy valamely pörben tanúsított makacs megátalkodottság könnyen egyházi átkot is vonhatott maga után. Így közösítette ki például András egri és szepesi kanonok, az egri püspök helyettese, 1385-ben Somosi Pétert, János fiát »propter suam contumatiam.« (307. l.)

Nem mellőzhetjük Bachiai Márton 1385-iki végrendeletét sem, melyben egész vagyonát nejének hagyja (310. l.); neki hagyja összes követeléseit, melyek 200 forintnál többre rúgnak,

ezenkívül földeket, kilencz ökröt, egy tehenet, tizennyolcz juhot, ötven arany forintnyi készpénzt stb. Tekintve, hogy ez összegek mai napság legalacsonyabb becsléssel legalább is hússzoros értéknek felelnek meg, — a végrendelkező vagyonát igen nagyra kell becsülnünk.

Fölemlítjük még Buda város tanácsának 1388-iki oklevelét, mely szerint Brasiator Ulrik budai polgár a budai hegyen (in monte Pestiensi) Nodler Mihály és Esztergomi Miklósé közt fekvő szőllejét Institoris Keresztély polgártársának örök időre eladja, oly föltétellel, hogy Keresztély és utódai »singulis annis ratione redditus *Purkrecht* dicti . . . septuaginta sex grossos, per singulos quatuor denariis computatos . . . dare et persoluere teneantur.« (360. l.)

Művelődés-történelmi szempontból figyelmet érdemel egy 1389-iki oklevél, mely különböző öltözet- és ékszer-darabokat és azok értékét sorolja föl:

Duae ciphae argenteae, undecim cochlearia (kanál) in toto triginta duos florenos,

Duo baltei (öv) similiter triginta duos florenos,

Unus annulus (gyűrű) sedecim florenos,

Unum monile vulgariter *Palastakaztalo* vocatum duodecim florenos,

Una pelvis (mosdótál) unum aureum florenos,

Unum cunale duos florenos auri,

Tria manutergia tres auri florenos,

Tria camisia tres florenos,

Septuaginta octo noduli (gomb) octo florenos,

Unum mensale (abrosz) quatuor florenos,

Duo lintiamina (lepedő) quinque florenos valentia. (299. l.)

Legvégül még a *nehezék* szót akarjuk felemlíteni, mely *uncia*-értelemben már 1380-ban előjön (uncia vulgariter *Nezek* dicta). (146. l.)

Ezzel befejezzük hosszúra terjedt ismertetésünket, melyre a tárgy fontosságánál és a gyűjtemények gazdagságánál fogva hosszabb időt kellett fordítanunk. Kétségtelenül sok érdekeset tartalmaz mindkét testes kötet; s különösen a jogtörténelemmel foglalkozó mindkettőnek nagy hasznát fogja venni; van azonban egy más szempont is, mely tekintetbe jő. Publicálni és jól publicálni két különböző dolog; a gyűjtemény kiadójának nem elég hibátlanúl közölni a szöveget; rendszernek, egyöntetű tervnek kell az egészen átvonúlnia, bizonyos tekintetben fel kell tárgyát dolgoznia, criticát gyakorolnia, tekintetbe vennie a külföldön elért eredményeket; így aztán a tudomány álláspontjának megfelelő publicatiot fog közzétenni. Mennyiben felelnek meg okmánytáraink e kívánalmaknak, annak fejtegetését jövőre hagyjuk.

KÜLÖNFÉLÉK.

HUNYADI MÁTYÁS MAGYAR KIRÁLY DIPLOMACZIAI ÖSSZEKÖTTETÉSEI III-ik IVÁN VASILJEVICS OROSZ CZÁRRAL.

Az itt közlött oklevelek azon diplomatiai összeköttetéseket és követség-váltásokat foglalják magokban, melyek III-ik Iván Vasiljevics moszkvai nagyfejedelem és I-sö Mátyás magyar király közt az 1488. és 89-ik években folytak.

Ez összeköttetések eddig sem voltak teljesen ismeretlenek a magyar történetirás előtt. Gróf Teleki József a Hunyadiak-kora V-ik kötetének 458-ik lapján, Karamzin orosz történetiró nyomán tesz erről említést, szintoly röviden, mint nem hibátlanul. Azon adat is van említve Fessler magyarok történetében, hogy az orosz czár Mátyás királyunktól ágyuöntő mestereket kért. De az ide vonatkozó, s ezen kívül még sok mást is tartalmazó oklevelek a magyar történetirás előtt ismeretlenek voltak, és csupán általam lettek a M. Történelmi Társulat 1874. májusi gyülésén bemutatva. — Azon nagy oklevélgyüjteménynek, — mely 1851-ben Szent-Pétervártt a császári cancellária 2-ik osztálya parancsára kezdett kiadatni, s melynek 1874-ig mintegy 12 kötete jelent meg, [1]) első kötetében a 159-ik és köv. lapokon teljesen és hitelesen vannak ezek kinyomtatva a császári főlevéltárból, és pedig régi orosz nyelven, a melyen vitték vagy a melyre fordították le *egykorúlag* az oroszok min-

[1]) Czíme: Памятники дипломатическихъ сношений древней Россіи съ державами иностранными (Pamjatniki diplomaticseszkich sznoseniji drevnyej Roszszij sz djerzsavami inosztrannimi) = A régi Oroszország idegen hatalmakkal való diplomatiai érintkezéseinek emlékei. Pétervár 1851. Első kötet.

den régibb diplomatiai összeköttetéseiket, az akkori diplomatia nyelve: a latin, majdnem teljesen ismeretlen lévén előttük.

Kérdés, micsoda nyelven voltak eredetileg írva a Mátyás levelei, latin, magyar vagy orosz nyelven-é? Az oklevelekből ezt nem merem biztosan eldönteni. Az tény, hogy az eredeti orosz szövegben a Mátyás neve mindig Mátyásnak, Mátyás korolj-nak (Матіашъ Король) van írva, az austriai *herczeg*-czím pedig herczeg-nek (Херчегь); nagyon valószínű pedig, hogy a latin dux-ot vagy Archiduxot az oroszban szokott knyáz vagy velikŷ knyázzal fordították volna le; míg mind a »Mátyás korolj« mind a »herczeg« alak magyar szövegre emlékeztet. Azt, sem hagyom említetlenül, hogy Mátyás utolsó levelének kelte: U Becsi (У Бечи)-Bécsben 1488 dec. 16. Csupán az a kérdés, magyar, vagy szláv szöveg volt-é az egykorú fordító előtt, mert Viennának Bécs nevét nem csak a magyar, hanem némely szláv nemzetek is használják, p. o. a horvát.

III-ik Iván Vasiljevicset (1462—1505) Oroszország nagysága első megalapítói közé számítja hazája történelme. A nagy művet, a különböző kisebb fejedelmek uralma alatt levő Oroszország egygyé olvasztását, mit utána a Rémítő Iván oly kegyetlen erélylyel vitt keresztül, ő kezdte meg. Első lépése volt a tatár-mongol uralom lerázása, mit nem annyira fegyverrel, mint ravasz ügyességgel vitt keresztül. Azután a gazdag Novgorod várost és herczegséget foglalta el Litvániától. Minthogy látható volt, hogy e lépése Lengyelországgal örökös háborúba keveri, szövetségesekről gondoskodott; szövetségesei közt legtöbb szolgálatot tett neki Mengli-Giráj krimi khán, ki ez okmányokban is előfordúl. — 1472. óta pedig — ez évtől lehet számítani Oroszországnak Európával való diplomatiai összeköttetéseit — felkeresték a moszkvai czár követei (ki első nevezte magát minden oroszok urának) az európai udvarokat, legelsőben a pápai udvart. Rómából a pápa kezeiből kapta nőül Iván Vasiljevics az utolsó byzanti császár Konstantin testvérének, Palaeolog Tamásnak leányát, kit a pápa azon reményben és olyan ígéretek fejében adott hozzá, hogy általa a keleti egyházat is fenhatósága alá vetheti. — De Iván Vasiljevics a pápának tett ígéretei közül egyet sem teljesített. Az Olaszországgal való összeköttetéseket azonban felhasználta arra, hogy

Olaszországból művészeket, építőmestereket, ágyúöntőket hozatott, p. o. a bolognai Aristotelest, a moszkvai szép Uszpenszkij — szobor (szobor-cathedrale, székesegyház) építőjét, Debossis Pált, híres ágyúöntőt sat. 1488-ban mind III-ik Fridrik császárnál, mind Mátyás királynál ott találjuk Iván követeit, különböző szövetségeket tervezve és hozva ajánlatba leginkább a lengyelek ellen. Iván, a ki bizonyára hallotta Mátyás udvara fényének, a király tudomány és művészet pártolásának hírét, mint előbb Olaszországhoz úgy most Magyarországhoz folyamodott különböző mivesekért. Oroszországban létem alatt nem sikerült megtudnom, küldött-é Mátyás az Iván leveleiben kért mivesek közől és milyeneket Oroszországba, de a magyar cultura közvetlen befolyását mutatja azon körülmény, hogy vannak e korból orosz aranypénzek, melyeknek egyik oldala a magyar pénzeken használt Szent-László képnek teljes páriáját tünteti fel.

A geographiai fekvés szerint is, a politicai állása szerint is, az akkori viszonyoknak, Lengyelország ellen Magyarországnak Oroszország volt természetes szövetségese. Felfogta ezt, mind Iván, mind Mátyás és minthogy mindkettőnek érdekében volt a szövetség, hamar is létrejött az. Mátyás kapva kapott az alkalmon, hogy a Jagello-család egyik tagja Kázmér lengyel királynak, kit épen akkor különben is arról vádolt, hogy Sziléziában az oppelni herczegnek ellene titokban segélyt nyujtott, e szövetséggel egyik karját lekötheti. A lengyel király közt pedig, kinek királyi czímében volt a »haeres et dominus Russiae,« és az orosz czár közt, ki magát »minden oroszok urának« nevezte, és legalább Litvániára és Kis-Oroszországnak némely lengyelektől bírt részeire erős jogokat tartott, látható volt, hogy a küzdelem engesztelhetlen.

Mátyás élte két utolsó évében nem volt ugyan nyílt hadban a a lengyel királylyal, de jó viszony soha sem volt közöttük. A Mátyás ellen pártoskodó magyar urakat titokban épen úgy pártolta Kázmér, mint Mátyás is némely lengyel urat. Az orosz-szövetkezéseknek és követségeknek Mátyás halála vetett véget, ki a tulajdonképeni lengyel-orosz háború előtt meghalt. Mert azon dicsekedések, miket Iván ez okleveleiben emleget, hogy a lengyel király ellen ő így és úgy elkezdte a dolgot, csak szóbeszéd maradtak, és a Mátyás biztatására voltak számítva.

I-sö Mátyás magyar király követségei a III-ik Iván Vasiljevics orosz czárhoz.
Fordítva a »Памятники дипломатическихъ сношений древней Россий съ державами иностранными« 1-sö kötetéből.
6996 [1])—1488.

I.

A 96-ik esztendőben volt a magyar király követének Iván diáknak követsége, a ki Kuzminski Fedecz-czel indúlt meg, Németországnak jöttek, és Moszkvába september havában érkezett meg. A követség ez:

Követsége az én uramnak, a szentséges királynak, a szentséges nagyfejedelem úrhoz.

Fedecz, mihelyt megérkezett király ő felségéhez a nagyfejedelem úrtól, egy izben beszélt vele, és azt erősítette, hogy a nagyfejedelem követe Kuriczin Fedor még nem érkezett meg. Hogy a nagyfej. úr szerfelett csudálkozott ily hosszú elmaradásán, minthogy semmi bizonyos hír nem érkezett felőle, hol van és mit csinál? Király ő felsége azt mondja erre, hogy a mint legelőször meghallotta Kurcizin Fedor szerencsétlen esetét, mely vele Belegrádban a török császár részéről történt, azonnal követet küldött felőle a török császárhoz, hogy jó szerével bocsássa el. A császár azt írta vissza király ő felségének, hogy mihelyt megtudta hogy ilyen esete van azon embernek, öt tüstént szabadon bocsátotta Mengiliraj, krimi czár kezébe.

Két ízben történt követség a király és a czár között, azonban Fedecz mindig csak azon gyanuját ismételgette, hogy nem igaz eljárás történt Fedorral, sem a királyi levelekkel; ezen pedig király ő felsége csodálkozott szerfelett és azért küldött engemet, hogy neki a valóságot hirül vigyem és megtudjam. Azért is legelsőbben azt kellene megtudnom a szentséges urtól a nagyfejedelemtől, megérkezett-e ő hozzá Fedor követ, és a leveleket épségben teljesen meghozta-é vagy nem?

Másik pedig, hogy megtudjam a nagyfejedelem úrtól, hogy ha Kuriczin Fedor követe megérkezett, és neki a király ő felsége levelét meghozta, megegyezését adja-é ezen levelekhez, és van-é erös szándéka azok felől, a mi ezen levelekben írva van?

Király ő felsége legelsőben is azt mondja hogy ha Kuriczin Fedor még meg nem érkezett, és ha még a török császárnál lenne ő felkeresni és felkutatni akarja az egész török földet, csakhogy öt jó szerével és bántatlanul juttathassa hozzád, az ő testvéréhez a nagy-fejedelemhez, és hogy ama levelek szóról szóra jussanak hozzád hű embereddel együtt.

Azután pedig azt mondja a királyi felség, hogy ő szentsége erő-

[1]) A régi orosz időszámítás szerint: a világ teremtésétől számítva, minek az 1488-ik év felel meg.

sen áll a felől, a mi közöttünk megállapítva és már befejezve van, és nagyon megvárja, hogy a nagyfejedelem az ő testvérem is erősen megálljon ebben.

Azután pedig arra kéri király ő felsége az ő testvérét a nagyfejedelmet, hogy ne csodálkozzék az ő emberének Fedecznek itt tartóztatása felett; király ő felsége már régebben elbocsátotta Fedeczet, István vajdához intézett rendelet mellett, és István vajda adott is neki lehetőséget visszatérhetni, azonban Fedecz meglehet fontos okok miatt vonogatta magát ettől, és inkább akarta bevárni a királyi embert, király ő felsége azonban bizodalmas ügyekre hirtelen nem tudott küldeni az ő testvéréhez a nagyfejedelemhez, . . mert némely nagy fontosságú dolgokról királyi felségének nem volt még biztos tudomása, mely dolgok történtek az ellenséges országban, mert azon ellenséges országban nagy országgyülés volt, mindazon ő urainak részéről, kik az ő földjén vannak, és a király azon gyanuban volt, és van mai napig, hogy az mi ellenünk vagy a mi testvérünk a nagy fejedelem ellen volt. — Iván diák, a magy. király ő szentségének, Csehország és más földek királyának követe.

2.

A nagy fejedelem felelete a magyar király követének Iván diáknak, feleltek pedig neki a nagy fejedelem diákjai: Odinecz Andrej és Kuriczin Fedor (ilyképen).

A mi urunk a nagyfejedelem megparancsolta hogy ezeket mondjuk neked: A mi testvérünk Mátyás király követet küldött hozzánk, akarván mi velünk szeretetet testvériséget és egyesülést. Mi pedig ő hozzá erre elküldtük a mi követünket Kuriczin Fedort, köztünk és Mátyás király között szeretetet, testvériséget és egyesülést eszközlendő, és azon okmányokat is, melyek mi közöttünk megírattak és megerősíttettek gyermekeinkre is kihatólag. És a király ezen okmányokra (hozzánk) a keresztet is megesókolta, és a mi megerősítő okmányunkat magához vette, a maga megrősítő okmányát pedig hozzánk elküldte. A mint a mi a követünk Fedor mi hozzánk megérkezett, és a királyi megrősítő levelet hozzánk elhozta, mi, látván a mi testvérünknek királyi megerősítő levelét, azonnal isten jóvoltából elkezdtük tenni az ügyet, és rátámadtunk a mi közös ellenségünkre Kazimirra a lengyel királyra és pedig nem egy oldalról. Ekkor a mi testvérünk Mátyás király hozzánk küldte az ő emberét Klimentet, erősen buzdítva bennünket, hogy Kazimirral a lengyel királylyal valahogy meg ne béküljünk, és ezen királyi ember Kliment nekünk úgy nyilatkozott, hogy a mi testvérünk Mátyás király Kazimir lengyel királylyal szakított és ellene készen is van; azon lengyel urak pedig kik az ő pártján vannak, már meg is kezdték (a dolgot), és hogy mi ezen ügyben küldenénk hozzá a mi emberünket. — És mi, az ő meghagyása

szerint, erre el is küldtük a mi emberünket Fedeczet, és megüzentük neki a mi emberünk Fedecz által, hogy mi a lengyel királylyal távolról sem akarunk békét, és ő is, a mi testvérünk, vele békét ne kössön, hanem küldje el mihozzánk ezen ügyben a maga emberét, mint kelljen nekünk — a mit Isten úgy adjon — a dolgot folytatni. És a mi követünkről Fedorról tudósítottuk a királyt ezen Fedecz, a mi emberünk által, hogy a mi követünk Fedor még meg nem érkezett hozzánk és (ezen Fedecz t. i.) hirül hozta nekünk, hogy köztünk és Mátyás király között a szeretet testvéri indulat és egység meglőn állapítva. A mi testvérünk Mátyás király tégedet, az ő emberét, küldött hozzánk, és te a király nevében azt tudakoztad a mi követünk Fedor felől, megérkezett-e mi hozzánk, s aztán azt is mondtad, hogy erösen állanánk a mellett, a mi köztünk és testvérünk Mátyás király között irásba van foglalva; és mi, Istennek kegyelméből, erősen állunk a mellett, a mint megmondta Fedor. A mi testvérünk Mátyás király, ezelőtt tudósított bennünket az ő és a mi ellenségünk Kazimir király felől, és hogy neki is szándékában van velünk együttesen csinálni a dolgot. Te azonban a király részéről erről az ügyről semmiféle megbizatást (beszédet) nem mondtál el; és a király részéről semmiféle kezdeményezés és támadás nem hallható a mi közös ellenségünk a lengyel király ellen, a mi kezdeményezésünk és támadásunk azonban ellene — reményljük — már tudva van a mi testvérünk Mátyás király előtt; és a mint elkezdtük ezen dolgot tenni, úgy most is, isten akaratából, folytatni szándékozunk ezen dolgot, ha isten bennünket megsegit. És a mire a mi testvérünket Mátyás királyt kértük, és a mi köztünk és közte irásba is van foglalva, a mellett mi erösen állunk, és minekünk Kázmér lengyel királylyal semmiféle békénk sincs; és a mire a mi testvérünk Mátyás király bennünket kért, és a mire velünk irásban is szerződött, bár ő is erösen állana a mellett és Kazimir lengyel királylyal békére ne lépne, bár ő is támadna ellene; és bár adná nekünk isten, hogy közös ellenségünkön meg tudnánk állani boszszunkat, úgy a mint ő akarta mi rajtunk, és bár tudná meg a mi ellenségünk azt, hogy a mi testvérünkkel Mátyás királylyal mi, ő ellene egy ember vagyunk; és így küldhetnők, a mit Isten adjon, Mátyás királyhoz a mi testvérünkhöz, a mi emberünket.

3.

Julius 29-ik napján, kedden, elbocsátotta a nagyfejedelem a magyar királynak követét Iván diákot; és az akkor előtte meghajolva tisztelgett. És akkor nem evett a nagyfejedelemnél, hanem délután volt nála.

És a nagyfejedelem neki személyesen ily választ adott. A mely beszédeket a mi testvérünktől Mátyás királytól hozzánk intéztél, mi azokat a beszédeket meghallgattuk, és a mi diákjaink is tolmácsolták neked az ő beszédjeiket, az az a mi beszédeinket; azonban részünk-

ről is kérd a mi testvérünket Mátyás királyt, hogy a mire kértük a mi testvérünket Mátyás királyt, és a mint az köztünk és közte írásba foglalva és gyermekeinkre kihatólag megerősítve van, a mellett mi erősen állunk, Kazimirral a lengyel királylyal az én ellenségemmel és az ő ellenségével békét nem kötünk, és ellene mint egy ember vagyunk, ha az isten bennünket megsegít. És a mi testvérünk Mátyás király a mire bennünket kért, és a mint az köztünk írásba foglalva és gyermekeinkre is kihatólag megerősítve van, ő is álljon erősen a mellett. És Kazimirral a lengyel királylyal az ő, és az én ellenségemmel békét ne kössön, hanem mi velünk legyen ellene mint egy ember. — Ezen beszédet elmondva, a nagyfejedelem leültette őt, és adatott neki egy kupában bort.

Ezután Iván egy írást adott át a lengyel Matfejkótól, a ki Klim (ent) el érkezett, és a franczia vagy frazini Franczozkától, hogy a nagyfejedelem bocsássa el őket ő vele. Ezek után a nagyfejedelem felállva, a királyhoz Ivántól tiszteletét üzente meg igy: Iván! A mi testvérünknek Mátyás királynak tőlünk tisztelő üdvözletet vigy. Azután elbocsátotta őt, megrendelte hogy leüljön a palota előtt egy karos székben. S azután, kihallgatva az ő leveleit, kiküldte hozzá a felelettel Kuriczin Fedort és Davidov Dimitrit Zagrjazki fiát, és ennek tudtára adatta, hogy őt vele (t. i. Ivánnal) küldi Koliváig vezetőül, és megrendelte, hogy a mesterek felől is beszéljenek vele, és Fedor neki igy szólott: A nagyfejedelem ezt hagyta meg neked megmondanom, te nekünk levelet adtál, és arra kérsz bennünket, hogy bocsássuk el veled a lengyel Matfejkót, azonban ez a Matfejkó mihozzánk a mi testvérünk Mátyás király emberével Klimenttel jött, és Kliment alázatosan leborúlva kért bennünket a felől, hogy ezt a Matfejkót innen el ne bocsássuk azért, mert vele jött a litván földön keresztül, és születésére lengyel a mi ellenségünknek Kazimirnak földéről, és ezt az embert nekünk te veled elbocsátani nem előnyös azért, nehogy a mi embereinknek köztünk és testvérünk Mátyás király között az út el legyen zárva. Arra is kértél bennünket, hogy bocsássuk el veled Frazini vagy franczia Franczozkát, de ezt sem előnyös nekünk veled elbocsátani: mert ő itt az ő Frazini vagy franczia testvérénél a mi dolgunkban tartózkodik. Ezek után bemutatta neki Fedor Zagrjaski fiát Dimitrit: A nagyfejedelem, a mi urunk, veled küldi az ő bojárfiát Dimitrit, és meghagyta neki hogy téged Koliváig elkisérjen. És ezután beszélt neki Fedor a mesterek felől a nagyfejedelem nevében: a nagy fejedelem megparancsolta neked megmondanom, hogy kérnéd meg részünkről a mi testvérünket Mátyás királyt, mutatná meg hozzánk való barátságát, és küldene nekünk ágyúöntő mestereket, a kik értenének ágyúkat önteni és a kik értenék az *ágyúkból való tüzelést* és a *városok megszállását*. És küldene hozzánk olyan mestereket, a kik értsenek az érczmunkához, az *arany és ezüst művességhez* és a kik értsék az *érczet elválasztani* a földtől, mert az én földemben arany és ezüst ércz ugyan van, de nem tudják azt elválasztani a földtől. Azután küldjön

nekünk *ezüst-míveseket, a kik tudjanak jó ezüst edényeket,* végre pedig *kőmíves-építőket, a kik értenek templomokat és palotákat építeni és városokat csinálni.* És a mire a mi testvérünknek Mátyás királynak minálunk szüksége lesz a mi földünkön, mi sem fogjuk azt megvonni a mi testvérünktől.

4.

Következő okmány küldetett a magyar királyhoz Stibor által; Stibor megindult Karamisovi Vaszilij-jal a 96-ik évben, Julius hóban: »Isten kegyelméből egész Oroszország ura Ivan Vasiljevics, Volodimiri és Moszkvai, Novgorodi Pskovi, Tveri és Ugriai, Viatkai és Permi és más földeknek nagyfejedelme, a hatalmas és nagyon tisztelt (vagy legtiszteltebb) Mátyásnak, Isten kegyelméből Magyar-Csehország és más földek királyának, és Ausztria herczegének (Knyáz) a mi nagyrabecsült testvérünknek és kedves barátunknak jó egészséget. Elküldéd mihozzánk a mi emberünkkel Fedeczczel a te emberedet Iván diákot, és ezen te embered Iván egy okmányt adott át töled, melyben azt irod, hogy nevedben ez a te embered Iván diák fog beszélni, és hogy mi neki higyjünk; ez a te embered tudakozódott nálunk a mi követünk Kuriczin Fedor felől: megérkezett e hozzánk, és a te megerősítő okmányodat meghozta-e? És azt mondta nekünk, hogy csak erősen álljunk a mellett a mi köztünk irásba van foglalva. És mi, isten is úgy akarván — a mire téged kértünk, a mellett erősen állunk; és mihelyt megérkezett hozzánk a mi követünk Fedor, és a megerősítő leveledet nekünk meghozta, azt mondta nekünk, hogy köztünk és közted a szeretet testvériség és egység frigye meg van kötve, és a keresztet is megcsókoltad ama levelekre, a melyeket egymás közt irásba foglaltunk és gyermekeinkre kihatólag merő-ítettünk, és a mi megerősítő levelünket magadhoz vetted, és a magad megerősítő levelét hozzánk megküldted. És mi, látva neked, a mi testvérünknek megerősítő levelét, azonnal, isten hírével, megkezdtük a dolgot csinálni, és megtámadtuk a mi és a te közös ellenségünket Kazimir lengyel királyt, és pedig nem egy oldalról. De még ezelőtt hozzánk küldted a te emberedet Klimentet, a ki erősen sürgetett, hogy Kazimir lengyel királylyal meg ne béküljünk, és ez a te embered Kliment azt is mondta, hogy Kazimir királylyal te is szakítottál, és ellene már készen (vagy felkészülve) vagy, és azon lengyel urak, a kik a te pártodon vannak, már meg is kezdték, és hogy küldjük hozzád ez ügyben emberünket. Mi tehát — meghagyásod szerint — el is küldtük a mi, emberünket Fedeczet, és megizentük hozzád a mi, hogy emberünkel Fedeczczel, hogy mi nekünk a lengyel királylyal békénk nincs, és hogy te is, testvérünk, vele békét ne köss, és küld el hozzánk ez ügyben a te emberedet, hogy így mi, — a mit isten adjon — folytassuk a dolgot. És a mi követünk Fedor felől azt üzentük neked a mi emberünk Fedecz által, hogy Fedor még nem

nem érkezett meg hozzánk, és (Fedecz) hírül hozta nekünk hogy köztünk és közted a szeretet testvériség és egység meg van állapítva. Te mint testvérünk a te emberet Iván diákot küldted hozzánk, és ezen embered tőled ez ügyben semmi megbízatást nem adott elő, bár még ezelőtt tudósítottál bennünket a te és a mi ellenségünkről Kazimir királyról; és hogy hajlandó vagy-é velünk együttesen csinálni a dolgot. De a te kezdeményezésed és támadásodról közös ellenségünk a lengyel király ellen semmit se hallunk, míg a mi kezdeményezésünk és támadásunk Kázmér király ellen, reményljük, tudva van a mi testvérünk előtt; és a mint elkezdtük csinálni a dolgot, úgy most is Isten akaratából folytatni akarjuk, ha Isten segít. És a mire téged, testvérünket kértünk, és a mi köztünk írásba foglalva és megerősítve van, a mellett erősen állunk, békét Kazimir lengyel királylyal nem kötünk. És te is testvérünk a mit nekünk mondtál és a mi köztünk meg van írva, a mellett bár erősen állanál, és Kazimir lengyel királylyal békét bár ne kötnél, hanem bár megtámadnád őt, hogy-a mit Isten adjon — közös ellenségünkön megállhatnánk boszunkat, úgy a mint ő akarta mi rajtunk, és tudná meg a mi ellenségünk, hogy mi te veled, testvérünkkel ellene mint egy ember vagyunk. És feleletül ezen mi levelünkre bár felelnél ezen mi emberünk által, a ki a mi levelünket hozzád viszi; és ezt a mi emberünket magadnál ne tartsd, hanem haladék nélkül bocsásd el hogy még ott találhassa a mi emberünket Voloszichban, minthogy a mi emberünknek Voloszichban kell őt várnia. A te embered Iván diák minálunk a német föld felé kéredzett, és mi őt el is bocsátottuk, és vele küldtük a magunk emberét, keresztül kísérni őt a liflandi földön a tengerig, és meghagyást küldtünk emberünk által egy liflandföldi némethez hogy a te emberedet Ivánt ültesse hajóra, és a tengeren szállítsa Lübeckbe vagy valami más helyre, a hova szándékozik a te embered Iván. És hozzád a magunk emberét küldtük a te embereddel együtt ezen az uton, azért mert a mint beszélik, a tenger mellett a mi közös ellenségünk Kázmér lengyel király által elfoglalt földek vannak, és a mi emberünknek a te embereddel együtt lehetetlen lett volna ezen az úton hozzád jutni. És midőn a te embered Iván mondta nekünk, hogy a mi emberünknek vele együtt nem lehet ezen a földön átjutni, mi egyenesen Mengiliráj krimi czárhoz és Volosszk vajdához akartuk emberedet bocsátani, és a mi emberünket is vele együtt küldeni, de azon időben az út ott nem volt biztos; és a te embered nem akarta bevárni, hogy mi — az útra felkészítve — a mi emberünket vele együtt küldjük hozzád. — Az Isten sokasítsa éveit és egészségét Te Szentségednek, a mi szeretett testvérünknek. Íratott Moszkvában 6996-ik esztendőben, Julius hó 29. A levél czime: A hatalmas és igen tisztelt Mátyásnak, Isten kegyelméből Magyar Csehország és más földek királyának, és Ausztria herczegének, a mi tisztelt testvérünknek.

5.

Stibornak pedig következő utasítás adatott: Utasítás Stibornak. A mint — mit isten adjon — a magyar király előtt lesz, elsőben is a nagyfejedelem nevében a magyar királynak adja át az üdvözletet, és ezt mondja: »Egész Oroszország ura, Ivan Vasiljevics nagyfejedelem téged az ő testvérét üdvözöltet. Azután ezt mondja: Egész Oroszország ura a nagyfejedelem a te jó egészségedet óhajtja látni.« Ezután át kell adni a czoboly fejedelmi ajándékot, és így kell szólani: A mi urunk a nagyfejedelem ezt üzeni, hogy ezen csekély ajándékot szívesen vedd, mely szót sem érdemel. Ezután oda kell adni a nagyfejedelem okmányát; azután egy kevés idő vártatva — add oda a magyar király embere Iván diák okmányát.

És ha a magyar király azt kérdezi. A mi testvérünk a nagyfejedelem okmányában azt írta, hogy már kezdett és támadott Kazimir lengyel király ellen, és pedig nem egy oldalról; de hát miben áll ezen kezdeményezés és támadás? Erre ezt feleld: »Mihály tveri nagy herczeg Kazimir királylyal barátság szeretet és szövetségben volt, és vele egyesült, sőt hozzá rokonság által is volt kapcsolva; a mi urunk a nagyfejedelem tehát, Isten kegyelméből, az ő egész Tveri tartományát elvette, és a maga hatalma alá nyajtotta. Maga a tveri nagyherczeg ugyan elmenekült Kazimir lengyel király ellenségünkhöz, és most nála van, de a nagyherczegnek anyját és minden testvéreit elfogta a mi urunk a nagyfejedelem, és azok most is nála vannak fogságban. Ezen kivül a mi urunk ellensége Kazimir lengyel királytól várakat és kerületeket foglalt el és bír is helytartói által. És Menligiráj, krimi czár, a mi urunkkal a nagyfejedelemmel barátságban szövetségben él, és minden ellensége ellen vele együtt van. És a mi urunk a nagyfejedelem szavára, nem egyszer betört Kazimir lengyel király földjére, városokat foglalt el töle és földjén hadat viselt.«

Ha pedig azt találják kérdeni, micsoda várakat és kerületeket foglalt el a nagyfejedelem Kazimir lengyel királytól, ezt kell mondani: a Lutszki várat, a Rzsevi várat és más helyeket is.

És ha arról kérdezik Stibort, van e nálad szóbeli követség a nagyfejedelem okmányán kivül, ezt mondja: »Szóbeli követségem, uram én nékem nincs, az okmányon kívül.«

Ha pedig a magyar király azt találja kérdezni: Én nekem is szándékom megtámadni Kazimir lengyel királyt, és a nagyfejedelem miképen akarja hogy a dolgot folytassuk? Erre Stibor így feleljen: »A mi urunk a nagy fejedelem tehozzád általunk okmányát küldte, és én ezt neked meg is hoztam, te is uram, válaszolj a mi urunknak levéllel vagy ha valamit tudtára akarsz adni én általam, én azt az én uramhoz juttatom.«

Ha pedig arról találnak kérdezni: »követek járnak kelnek a nagyfejedelem és a lengyel király közt, nincs-e hát a nagyfejedelem bé-

külö félben a királylyal? Erre azt feleld: hallottuk, uram, hogy követek járnak kelnek a mi urunk a nagyfejedelem és a lengyel király közt, sérelmi és határvillongási ügyekben de úgy halljuk, hogy a mi urunk a nagyfejedelem a lengyel királylyal békére lépni nem akar. Azután ki kell tudni Stibornak azt is, hogy van a magyar király a törökkel, és hogy áll ügye a német császárral, és a cseh királylyal, és hogy állanak dolgai Kazimir lengyel királylyal?

Fejedelmi ajándékot is küldött a nagyfejedelem Mátyás magyar királyhoz Stiborral, egy fekete czobolyt, melynek körmöcskéi aranyal vannak kiverve és gyöngyökkel ékítve, mindenik lábán 20 darab novgorodi gyöngy, és a gyöngyök nem valami kicsinyek, hanem ugyan szépek és tisztavizüek. Ez a nagy fejedelemtől a magyar királyhoz az első fejedelmi ajándok.

Ezután következik Mátyás rövid felelete Stibornak, és azután az utolsó okmány, melyet Mátyás király Stibor által küld az orosz czárnak, keltezve *Bécsben*, 1488. Deczemb. 16-ikán. Ez a levél Moszkvába 97-ik év (1489.) Ápril 9-ikén érkezett meg. Ebben Mátyás követet küldeni és a szövetséget tovább folytatni ígérkezik, de hogy tovább is folytak volnak Mátyás és a nagy fejedelem közt, az összeköttetések arról több tudomásom nincs.

GÉRESI KÁLMÁN.

MÉG EGYSZER ANONYMUS.

Dr. *Marczali* Henrik a »Századok« múlt havi füzetében igen csinosan kidolgozott — bár eredményeire nézve több tekintetben kifogás alá eshető — jegyzetet közölt az annyiszor megvitatott, de még korántsem eldöntött Anonymus kérdésről. Közleményének elején, a legelső jegyzetben, következő mondatján ütköztem meg, melyben engem akar meggyőzni egy állításom helytelenségéről: »A codexnek ismételt figyelmes áttanúlmányozása alkalmával meggyőződtem és meggyőződhetik mindenki, hogy a P dictust a kézirat kezdetén nem lehet Praedictusnak olvasni. Szolgáljon ez válaszúl Fejérpataky László megjegyzésének (Figyelő, 1878. febr.)« Minthogy Marczali ezáltal engem akart megczáfolni, legyen szabad nekem is védelmemet, és illetőleg annak genesisét, miként került nevem a fönnebbi czikkbe, röviden előadnom.

Tudvalevőleg Marczalinak az »Egyetemes Philologiai Közlöny« 1877 oct. füzetében érdekes és bő olvasottságról tanúskodó fejtegetése

jelent meg Béla király névtelen jegyzőjéről; mely két fő dolgot hozott ki eredményként: 1. A jegyző IV. Béla jegyzője volt. 2. Nevét egy P. betűvel kezdődő királyi jegyzőében kell keresnünk (Marczali *Pous* mesterben gyanítá a szerzőt.) Ez értekezésre rövid critica jelent meg a Figyelő említett füzetében, mely szintén kettőben sarkallik: 1. Marczali nem bizonyította be kétségtelenül, hogy Anonymus IV. Béla jegyzője volt. 2. Teljesen hiábavaló és alaptalan fáradozás a »Gesta Hungarorum« szerzőjét egy P betűvel kezdődő királyi jegyzőben keresni; mert a Codex legelső sorának legelső szavát csak Praedictusnak és nem P. dictusnak lehet olvasni. A névtelenül megjelent critica szerzője én voltam, s erre — különösen a második pont alattira — vonatkozik Marczali idézett megjegyzése.

Minthogy e megjegyzésből egészen az tünik ki, mintha kétségtelenül, a napnál világosabban Marczali részén volna az igazság; legyen szabad védelmemre nehány szót emelnem.

Mindenek előtt megjegyzem, hogy sem a mit M. állít, sem a mit én védek — a Praedictus szót illetőleg — a legkevésbbé sem új dolog. Csaknem egyforma számmal vannak mindkét vélemény hívei; egyik »megnevezett mester« — a másik »P. nevezett mester«-rel hiszi a codex bekezdését visszaadhatni. Az első esetben tehát a P betű a *Prae* rövidítése, második esetben sigla, és alatta egy P-vel kezdődő név értendő. A dolgot elsőben is palaeographice kell eldöntenünk, s azután nyelvtani oldalát tekintenünk.

A bécsi udvari könyvtár Cod. lat. 514. számú codexe az egyetlen, mely a Gesta Hungarorum-ot korunkig megőrzé; s így összehasonlításokra más kéziratokat nem használhatunk. A codexen hónapokon át dolgoztam, s így annak »figyelmes áttanúlmányozására« kellő időm és alkalmam volt; s megvallva az igazat, minnél hosszabban foglalkoztam a kézirattal, annál erősebben győződtem meg, hogy a codex első szavát *csak Praedictusnak lehet olvasni*. Palaeographiai dolgokat utóvégre is csak autopsia útján lehet eldönteni, s így állításom bebizonyítására én sem hozhatok föl okoskodásokat, miként Marczali sem hozott föl a magáénak támogatására.

De hogy e dologban azok is ítélhessenek, kiknek nincs alkalmuk a codexet színről-színre látniok, annak két első szavát híven (természetesen, miként ez sajtó útján lehetséges) ide iktatom:

Pdict⁹ magister . . .

A dictus szó szorosan a P mellé van írva; a kettő közt nincs egy vonalnyi tér sem hagyva. Nézze meg Marczali az okleveleket, codexeket, miként írják azok a siglákat. Nagy szám fordult meg kezemen, de bizonnyal mondhatom, egyetlen egy példány sem akadt kezembe, melyben az ily siglaszerű nagybetü után pont — vagy legalább néhány vonalnyi üres tér ne következnék. De nem is kell oly messze mennünk. A codex harmadik sorában Anonymus »**.N.** suo dilectissimo amico« ajánlja munkáját; az N itt valóságos sigla, mit a codex írója azzal tesz szembeötlőbbé, hogy nem csak mögé, hanem elé is pontot rak. Aki ismeri a codexirók következetességét némely tekintetben, az okvetlenül ily pontot vár a P után is.

Igen, felelné erre Marczali, ha a Pdictus a Praedictus rövidítése: hol maradt akkor a rövidítés jele, a signum contractionis? — erre válaszunk az volna: a P díszesebb, színes vonalokkal s virágszerü czifrázatokkal és sallangokkal ellátott initiális; ily initiálisoknál pedig a rövidítés jele rendszerint el szokott maradni, mire ismét nagy számmal hozhatnánk föl példákat. Ezen felül a *prae*-rövidítés oly általánosan használatos, hogy a signum contractionis elmaradása semmi nehézséget nem okozhat.

Ezek volnának a palaeographiai okok.

De linguisticus tekintetek is arra kényszerítnek, hogy Praedictus magister-t olvassunk P. dictus magister helyett. »P. (vagy hogy M. hypothesisével éljünk) Pous dictus magister« kettőt jelenthet: vagy a megnevezett Pous mestert,« vagy »a mesternek nevezett Poust.« Az elsőt a középkor latin nyelve, s ezt bizonyíthatja akárki, a ki abban némileg jártas, soha sem fejezné ki ily alakban, hanem: »Dictus (vagy még inkább: praedictus) Pous magister«. A második jelentése pedig még ismeretlenebb a középkorban; s nem hiszszük, hogy Marczali, vagy bárki más, arra egyetlen egy példát képes lenne felhozni. A mint a palaeographiai oldalhoz gyakorlott szem, úgy a linguisticaihoz gyakorlott hallás szükséges; s nem kételkedünk, hogy Marczali, ha kissé jobban meggondolja a dolgot, a Pous dictus magistert mindkét jelentésében lehetetlennek fogja tartani.

Marczali, miként maga állítja, a codexet ismételt ízben figyelmesen tanúlmányozta át, s azon meggyőződésre jött, hogy a Pdictust Prae-

dictusnak lehetetlen olvasni. A határozottság, melylyel ezt állítja, megvallom, gondolkodói a ejtett, hátha elfogultságból olvasom a codex első szavát Praedictusnak? Hogy bizonyosságot szerezzek, megmutattam a codexet a legismertebb s legtiszteltebbb nevü palaeographoknak; s ezek egyértelműleg mellettem bizonyítottak, a legelső pillantásra Praedictust olvasva.

Hogy jöhet azonban a kézirat legelső sorában Praedictus magister elő, bolott előbb egy névvel sem találkozunk? mire vonatkozhatik a Praedictus? kérdhetné valaki. E kérdés korántsem ejt zavarba. A szöveg ugyanis az első levél második oldalán kezdődik a prologus czimével: »Incipit prologus in Gesta Hungarum (*így*).« Ismerve a középkori codexek berendezését, látjuk hogy e rész előtt valaminek hiányzania kell, mi körülbelül így hangzott: »Incipiunt Gesta Hungarorum per magistrum N.« (t i. a szerző neve.) Erre vonatkoznék aztán a praedictus szó. Ez incipit- et azonban a codex írója a szövegnek egy más codexből való lemásolása alkalmával (mert puszta másolói munkára mutatnak a gyakran előjövő olvasási hibák) szándékkal vagy véletlenségből kifelejtette. Nem egészen valószínütlen azon régi vélemény, hogy az első levél első oldala épp azért maradt üresen, hogy ide az incipit irassék, mely a szerző nevét tartalmazná, egyébb eshetőleges magyarázó s bevezető szavakkal egyetemben. Akármiként álljon is azonban a dolog, melynek magyarázatát hypothesekkel megkísérteni nem akarom, a kérdésben forgó szót illetöleg első pillantásra meggyőződhetik mindenki, hogy azt a kézirat kezdetén nem lehet *P. dictus*-nak olvasni.

Dr. Fejérpataky László.

TÁRCZA.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

— A MARTIUS 6-ÁN TARTOTT KÖZGYŰLÉS az Akadémia Kis-Termében igen látogatott volt. A magyar közélet első rangú kitűnőségei közül többeket láttunk ottan, kik részt akartak venni az ünnepélyen, melylyel a társulat egyik alkotójának, a magyar történetírás elsőrangú bajnokának, a feledhetetlen *Horváth* Mihálynak emlékezetét ülte meg.

Az ülést *Ipolyi* elnök nyitotta meg, felhíván a társulat tagjait, hogy szavazatukat a *Fraknói* Vilmos lemondása által megürült III-ad elnöki szék betöltésére adják be. Mi is megtörténvén, kinevezte a szavazatszedő-bizottságot *Gyárfás* István elnöklete alatt b. Nyáry Albertet és dr. Ribáry Ferenczet.

Ezután 5 perczre felfüggesztvén az ülést, az elnök felhívta *Fraknói Vilmost*, hogy emlékbeszédét Horváth Mihály felett olvassa fel.

Fraknói a szószéken, a gyásztakaróval borított asztal mellett helyet foglalván, láthatólag megindúlt hangon kezdte meg felolvasását, kegyeletes visszaemlékezés befolyása alatt. Ezen elfogúltság igen jól illett a bevezetés hangjához — s midőn annak végéhez, s Horváth történetírói méltatásához ért, tárgyához képest előadása is nyugodttá, méltóságossá, meggyőzővé lett. Előadása nagy hatást tett — a kép, melybe Horváth nagyszabású történetírói működésének legjellemzőbb vonásait be tudta foglalni, még azoknak is teljes méltánylásával találkozott, kik a 25. év írójának történetírói felfogását nem osztják. Itt közöljük bő kivonatát.

»A M. Történelmi Társulat tizenkétéves életpályáján nem ért gyászosabb napot, mint az volt, melyen HORVÁTH MIHÁLYT végső nyughelyére kiséré.

Sokszoros veszteséget szenvedtünk kimúltával.

Egy személyben elvesztettük azt, ki e társulat létesítése körül, bölcsesége, lelkesedése és nevének varázsa által, legtöbb érdemeket szerezett. Azt, ki e társulatnak kezdettől fogva vezére, soha nem szünő érdeklődésével, nem lankadó buzgóságával, virágzóvá és dúsan gyümölcsözővé tette; végre Azt, kinek tudományos munkássága, belső értéke és külső hatása által, példányképül szolgált nekünk, és szolgálni fog utódainknak.

A M. Történelmi Társulat ma nemcsak egyik létesitőjének és elnökének; hanem egyúttal az *újabb magyar történetírás megalapitójának* emlékezetét ünnepli.

A mai ünnep e jelentőségével szemben, kétszeresen kell sajnálnom, hogy a Társulat fájdalmának és kegyeletének tolmácsául *engem* hivott föl; túlbecsülve a személyes tisztelet és hála érzelmeinek hatását. Ez elég erős volt arra, hogy elnémítva a szerénység sugalmazásait, a reám bizott tisztnek elvállalására bírjon; de — sajnos — nem lehetett elég erős, hogy pótolva a szó és toll hatalmának hiányát, e tisztnek *méltó* betöltetésére képesítsen.

Pedig a föladat méltó lett volna egy nagy szónokhoz és egy nagy íróhoz.

A magyar történetírók sorában egy sincs, kinek művei úgy a történetírás, mint a közszellem fejlődésére oly jelentékeny befolyást gyakoroltak, mint az övéi. És egy sincs, kinek élete eseményekben és tanúlságokban oly gazdag lett volna, mint az övé.

Szívesen időzném életpályája viszontagságteljes lefolyásának elbeszélésénél; előadva, mint küzd egy egész évtizeden át sikertelenül, hogy magának irodalmi hajlamaival összhangzó szerény állást biztosítson; mint emeltetik azután falusi lelkészből váratlanul püspöki székre, és mint ragadja a függetlenségi küzdelem árja a nemzeti kormány magaslatára; hogy csakhamar életveszély között, szolgának átöltözve, kelljen külföldre bújdosnia, és tollával keresni kenyerét; majd tizenhét év múltával, mint tér vissza hazájába, hogy a ki tegnap még hontalan számüzött vala, holnap már a királyi bölgyet oktassa felszabadult honának történetére.

És Önök elé idézve az ő rokonszenves, nemes egyéniségét, melytől távol volt minden önzés és hiúság, szívesen mondanám el, mint buzdított és lelkesített mindnyájunkat, mint támogatott és emelt s kakat közülünk.

Azután jellemezi a magyar történetírás állását a jelen század elején. És így folytatja.

Alig képzelhetni élesebb ellentétet, mint Horvát István utolsó és Horváth Mihály első munkái között.

Őt nem csábíták az őstörténet lidérczlángjai, sőt még a régi dicsőség valódi fénye sem káprázlatta el szemeit.

Oly térnek művelésére szenteli erejét, mely leginkább hever parlagon, és legtovább várat gyümölcseire. A *cultur-történetet* karolja föl.

Azon helyes tapintat, melylyel a munkakört megválasztja, azon biztosság, melylyel a helyes eszközöket fölismeri, bárkinél találkoznánk azzal, méltán föltűnést keltene. De még inkább meglepő, ha tudjuk, hogy huszonnégy éves ifjúnak tulajdona, a ki csak imént hagyta el egy vidéki város papnöveldéjét, s most egy szerény faluban végezi a segédlelkész teendőit.

Mily befolyások keltették föl lelkében a történetírói hivatást? s vajjon volt-e, a ki a kezdet akadályait útmutatásával elhárítani segíté? nem tudjuk. Igen valószínű, hogy ő is, miként a legtöbben közülünk, kiknek a tudományos képzés mai gazdag segédeszközeit nélkülöznünk kellett, iskola és mester nélkül, a naturalisták és autodidakták mindannyi nehézségeivel küzdve, csak a saját lelkesedése adott erőt és saját belátása útmutatást. Ő is büszkén elmondhatá: »Est Deus in nobis, agitante calescimus illo«. . . . . .

1834. tavaszán a Marczibányi-intézet, mely később az Akadémiába olvadt, cultur-történeti pályázatot hirdetett: »Miben és menynyire különbözött az *Európába költözködő magyar nemzetnek* erkölcsi és polgári culturája Európának akkori culturájától?«

Ezen pálya kérdés vezette Horváth Mihályt szerény magányából, hol történeti tanulmányainak élt, az irodalmi alkotás és a közpálya terére. . . .

A kérdés formulázása nem tekinthető correctnek. A kivánt párhuzamnak semmi alapja nem volt, attól semmi eredményt nem lehetett várni. A beköltöző magyarokat a IX. századbeli angolokkal és svédekkel párhuzamba állítani, csakugyan igen különös volt; majdnem olyan, mintha Sèvre gyártmányait a holicsi fazekasok műveivel akarnók összehasonlítani.

Azonban volt a kérdés kitűzésének mélyebb motivuma, mely teljes méltánylásra érdemes. Ösztönt kivánt adni a külföldi cultur-történeti munkák tanulmányozására, és figyelmeztetni a magyar történetnek az összes európai történettel összefüggésben való tárgyalására.

A pályázat hirdetőinek ezen intentiót az egyetlen pályamunka, a mely beérkezett, helyesen fogta föl és vitte keresztül. Szorgalmasan tanulmányozta át Eichhorn, Heeren, Hüllmann, Wachsmuth és mások műveit. És dolgozatának felét foglalja el azon kép, melyet Európa polgári és erkölcsi műveltségéről, a magyarok bevándorlása idejében, nyújtott.

Azonban a Marczibányi-intézet viszontagságai következtében a pályázat csak egy évtized múltával dőlt el, és Horváth munkája 1846-ban látott napvilágot.

Sokkal előbb 1837-ben dőlt el az *ipar és kereskedés* történetére vonatkozó pályázat. Horváth munkája a jutalmat nem nyerte el ugyan,

de dicséretre és kinyomatásra érdemesnek ítéltetett; bár azt a három biráló közül az egyetlen szakember Czech János [1]) a legkitünőbbnek, és a jutalmazott munkát, melynek szerzője az azóta rég elfeledett Kossovich vala, jelentéktelen compilátiónak tüntette föl.

Ezen félsiker, a mely egyébkint az Akadémia csarnokait is megnyitotta Horváth előtt, buzdításul szolgált néki, hogy a megkezdett úton tovább haladjon. Az akadémiai pályakérdés csak alkalmat nyújtott neki a tárgykidolgozására. Az ösztön, hogy azzal foglalkozzék, a belátás, hogy az ép oly fontos mint korszerü, meg volt lelkében. És azért a pályakérdés nem szabta meg munkásságának határát. Befejezve a magyarországi *ipar és kereskedés középkori* történetét tárgyaló munkáját, azonnal hozzáfogott a folytatáshoz, hogy a legújabb korig vezesse. Jól tudta, hogy miként a politikai történet úgy a cultur-történet egyes irányai csak úgy válnak teljessen érthetökké és tanúlságosakká, ha egész összefüggésökben és fejlődésökben állnak az olvasó előtt.

„*Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt.*“ 1840-ben látott napvilágot, két évvel előbb mint 1837-ben dicséretre méltatott pályamunkája. . . . .

A meglepetésnél, melylyel e munkát a nagy közönség fogadta, nem volt csekélyebb az elismerés, melylyel a tudományos körökben találkozott. Érdekesen illustrája ezt a következő, 1841-iki akadémiai közülésen, a nagy jutalom odaitélésének története.

Azon időben az akadémiai nagy jutalom nem fölváltva az egyes tudományszakokat illette, mint jelenleg; hanem a megelőző évben megjelent összes irodalmi termékek közül a legjelesebbnek ítéltetett oda.

1840-ik év különösen termékeny volt becses kiadványokban. Ekkor jelentek meg összegyüjtve Kölcsey minden müvei és Vörösmarty újabb munkái; továbbá Jósika regényeiből több kötet, Szemere Bertalannak utazási leírása, Császár Ferenczneк a magyar váltójogot és György Sándornak a felsőbb analysis elemeit tárgyaló munkái.

Mindegyik osztály rendes tagjai egyénkint adták be ajánlataikat. A történettudományi osztály tagjai — kiknek immár egyikét sem birjuk sorainkban — Horváth Mihály és Szemere munkáit ajánlották, és pedig a többség egyedül vagy legalább első helyen Horváthét, melyről mindnyájan a legmelegebb hangon szólanak. . . .

Az Akadémia minden osztályok tagjaiból bizottságot küldött ki, mely a nagy jutalom odaitélése tárgyaban, a közülésnek javaslatot tegyen. A bizottság, — melynek jelentését tisztelt tagtársunk Pulszky Ferencz írta meg — Vörösmarty és Szemere munkái között a nagy jutalmat megosztatni, s Horváthét első helyen dicséretre érdemesittetni ajánlá.

---

[1]) A másik két biráló Kiss János és Czuczor Gergely.

Azonban a közülés nem fogadta el e javaslatot. A nagy jutalmat nem osztotta meg a nemzet legnagyobb költője és az ünnepelt szónok között; az *egész* nagyjutalmat a nagy-abonyi káplánynak ítélte, Horváth Mihály munkájának, »mint oly munkának, mely — a hivatalos jelentés szerint — azonfelül, hogy korszerű, érdekes és adatokban dús, irodalmunkban egyetlenegy a maga nemében, s melyet a reáfordított rendkivüli szorgalom és a gondos előadás is kitüntet: oly tulajdonok, mik e munkát *a közönség figyelmébe nagy mértékben ajánlják*.« . . . .

Horváthnak mindjárt első munkáiban föltalálhatók irói egyéniségének összes jellemvonásai, melyeket későbbi irodalmi pályája mind tisztábban és élesebben tüntet elő.

Ő nem tartozott a merev tárgyilagosság iskolájához, mely a történetiróban csak bírót lát, kinek az előtte fekvő iratok fölhasználására, a tények kiderítésére kell szorítkoznia. Nem osztozott azok fölfogásában, kik a történetirótól követelik, hogy elbeszéljen és bizonyitson; de nem engedik meg, hogy jellemezzen és elmélkedjék; kik azt kivánják, hogy egészen a múltba helyezze magát, és ne gondoljon a korra, melyben él, a közönségel, melyhez szól.

Horváth lelkét nem töltötte be az az ambitió, hogy a letünt századokra világosságot derítsen; hatni akart nemzetére, tanítva és lelkesítve azt.

Korának nagy eszméi megragadták és áthatották szellemét. Azoknak szolgálatába állott ő is; fölhasználva minden alkalmat, hogy azokat hirdesse, és mint a történeti fejlődés követelményeit állitsa elő. Culturtörténeti dolgozatai minden lépten kapcsolatba hozták őt a tényleges viszonyokkal, rávezették a haladás és a reform minden kérdéseire, alkalmat nyujtának hatnia a közszellemre . . . .

Mondanom sem kell, hogy a subjectiv elem ilyetén érvényesülése, gyakran talán túltengése, a komoly és lelkiismeretes történetirónál az előadás hűségét, a kútforrások elfogulatlan birálását egyátalában nem veszélyezteti.

Ép oly kevéssé, a mint a nemzeti érzületnek és a hazafias szellemnek nem volt hátrányára Horváth müveiben széles, európai látköre. A német irodalom történet-bölcseleti müveiből megismerkedvén a népek fejlődésének és az uralkodó eszmék hatásának törvényeivel; a nemzeti élet irányait és eredményeit mindig összefüggésbe igyekezett hozni az európai állam-élet és civilisatió folyamataival. . . . .

Miként tárgy, szellem és fölfogás tekintetében új irányt teremtett: munkáinak külső formája is jelentékeny haladást jelez a magyar történetirásban. . . . .

Horváth, az ókor classicus müveinek és az újabb franczia irók tanulmányozásából erős formaérzéket sajátitott el. Második pályamunkájának előszavában hangsúlyozza, hogy »tudja és érzi a történetirás kellékeit; . . . öntudattal mondhatja, hogy forgott lelke előtt is a tör-

ténetírási tökély eszménye; a törekvés sem hiányzott azt megközelíteni; hogy attól műve mégis oly távol maradt, akaratának s erőfeszítésének rovására nem irathatik«.

Csakugyan az akaratrúl és erőfeszítésről minden munkája tanúságot tesz. Úgy iparkodott írni, hogy a művelt közönség élvezettel olvashassa. Népszerű volt, a szónak legnemesebb értelmében. Eltalálta azt a hangot, melyet megértettek és szívesen meghallgattak. Színvonala magasan fölemelkedett a köznapiságon; de nem volt oly magas, hogy arra mások is föl ne emelkedhessenek.

Előadása könnyű és világos, melyet latin idézetek nem tesznek egyenlőtlenné; sőt a kútforrások magyarra fordított helyeit is ritkán veszi föl a szövegbe; csak ott, hol azok valóban jellemzők; soha azért, hogy a munkát magának megkönnyítse.

Irálya néha nem elég erőteljes és szabatos, nem egyszer áradozó; de mindig gondos és nemes, gyakran emelkedett. A nyelvújítás nagy mestereinek kizárólagos hatása alatt állva, és azon korban nevelkedve, mikor uralma végleg ki volt küzdve, — nyelve tiszta volt. És így azok is, kik Kölcsey szónoklataiban gyönyörködtek, és kiknek Vörösmarty volt kedvencz olvasmányuk: szívesen nyúltak Horváth munkái után.

Mindezen előnyök és előtanulmányok kiválóan alkalmassá tevék Horváthot arra, hogy az *ország egyetemes történetét*, a nagy közönség és tanodáink használatára megírja. Ez volt tulajdonképeni hivatása, melyet szerencsére korán ismert föl, melynek betöltésére szentelte úgy szólván egész, hosszú írói pályáját.

Gymnásiumainkban a hazai történelmet egyáltalán nem, az úgynevezett philosophiában *latin* kézikönyvekből tanulták. Csak 1840-ben kezdettek azzal a gondolattal foglalkozni, hogy ideje volna magyar történelmet a középtanodák alsó osztályaiba is behozni. De nem létezett tankönyv. Megírására Horváth vállalkozott.

1841-ben jelent meg a gymnásiumok alsó osztályainak használatára szerkesztett kézikönyve, mely csakhamar az ország számos intézeteiben elfogadtatott, úgy hogy 1854-ben már a második kiadás 2000 példánya is elfogyott volt, minélfogva a következő évben a harmadikat bocsátotta közre. Ugyanekkor a felső osztályok számára írt egy nagyobb tankönyvet. . . .

Hatása az ifjú nemzedékre mérhetetlen vala. A szellemtelen és száraz latin compendiumok helyett oly könyvet adott kezébe, mely a haza és a nemzetiség eszméért lelkesedett; melynek lapjain, nyugodt hangja daczára, az új kor fuvalma vonúl át. Midőn a múlt esemenyeire oktatá az iskola növendékeit, észrevétlenül a jelen nagy föladataira készíté elő őket.

És Horváth hatása ez irányban annál nagyobb volt, mert gondoskodott arról is, hogy az iskola padjairól kikerült ifjú és a nagy közönség hasonló szellemben olvashassa a haza történetét. 1842-től

1846-ig jelent meg *A Magyarok Története* czímü négy kötetes munkája. Kiváló értékkel bír utolsó kötete, mely II. József és Lipót uralkodásának történetét mindenre kiterjeszkedő figyelemmel és önálló ítélettel dolgozza föl.

Ezen munkájában teljesen uralkodik a nyomtatásban megjelent forráskészlet fölött, sőt már kiadatlan emlékeket is kezd fölhasználni. . . . .

Horváth 1846-ban fejezte be négykötetes történeti munkáját. Azonban nagyobb szabású történetirói munkásságának tulajdonképen csak most állott kezdetén. Teljesen ismerve a magyar történet közrebocsátott forrásait, s belátva mennyire hiányosak és elégtelenek azok: élénk vágy ébredett föl lelkében, hogy fölkutassa, napvilágra hozza és értékesítesse a könyv és levéltárakban elrejtett kincseket.

Erre most alkalma is volt. Bécsben a Theresianum-növeldében tanár volt. Összeköttetései által megnyíltak előtte az udvari könyvtár, az állami és a cancelláriai levéltárak. A szünnapokat pedig arra használta föl, hogy a jászói és leleszi conventek, Soprony városának és Kis-Martonban az Eszterházy herczegi család levéltáraiban kutasson. Gazdag anyag-készletet halmozott össze, a XII. századtól a XVII-ig. Különösen azon korszak, mely az Árpádház kihaltától a mohácsi vészig ér, vonta magára figyelmét. Ez volt — mint Toldyhoz intézett leveleiben említi, — »kedvencz tárgya.«

Imént nevezett lelkes barátja több izben kisérletet tett más térre irányozni figyelmét. Midőn 1846-ban a Kisfaludy-Társaság a magyar mythologiának, és kevéssel utóbb a magyar püspöki kar a magyar egyház-történelemnek megirására jutalmat tüzött ki; leveleiben ismételve buzdította őt, hogy a pályázatban vegyen részt. Horváth nem engedte magát »kedvencz tárgya« földolgozására irányuló előkészületeitől barátja által eltéríttetni De csakhamar eltérité őt az események hatalma.

1847. junius 20-án hatvani plébánosnak neveztetett ki. A levelet, melyben erről Toldyt értesíti, az ismeretes latin verssel kezdi: »Inveni portum, spes et fortuna valete.« Bizonyára legkevésbbé sem sejté, hogy szószerinti értelemben alkalmazhatá magára a költő e mondását. Csakhamar búcsút kellett venni tudományos foglalkozásától, le kellett mondania legszebb reményeiről, életének eszményéről: szerény függetlenségben tudományának élhetni.

Még egy év sem múlt el, mióta Hatvanba tette át lakását, midőn az első felelős miniszterium fölterjesztésére Csanád püspökévé neveztetett ki; Pázmány óta hihetőleg az első eset, hogy kizárólag irodalmi érdemek emeltek ifju lelkészt a főpapok sorába. De ismét alig egy esztendő múlt el, és a függetlenségi harcz elnyomatása után a külföldre kellett bújdosnia.

A sors ezen csapása annál súlyosabban nehezedett rá, mert mind-

azért a mit elvesztett, a tudományos foglalkozásban sem kereshetett kárpótlást. Több éven át egyik országból a másikba vándorolva, az irodalmi munkásság minden segédeszközeit nélkülözve, nem vehette föl a történetíró elejtett tollát.

Végre 1856-ban Brüsselben telepedett meg, s itt feltárult előtte a királyi levéltár, melynek gazdaságát Lanznak 1844-ben kiadott *Correspondenz des Kaisers Carl V.* czimü gyüjteményéből a szakférfiak már ismerték. Köztudomásu volt, hogy V. Károlynak Ferdinand magyar királylyal váltott nagyszámú levelei, úgyszintén a Németalföldek kormányzóinak, első helyen Mária özvegy magyar királynénak, irományai ott őriztetnek. Kétségtelen vala tehát, hogy e levéltár hazánk XVI. és XVII. századbeli történetének dús forrásait rejti.

E szerint Horváth nagy várakozással léphette át küszöbét. De az eredmény meghaladta azt. Ugyanis a politikai levelezések és államiratok mellett, szerencsés volt Máriának magyarországi magánlevéltárát is fölfedezhetni. A királyné az általa özvegyi jogon birt bányavárosokra és uradalmakra vonatkozó okleveleket és iratokat kihozta magával Magyarországból, és e gyüjtemény később a kamara grófjaival és tisztjeivel folytatott levelezés által tetemesen gyarapodott.

Horváth azon tapintattal, melylyel a lényegeset a lényegtelentől megtudta különböztetni, a fontosabb iratokat lemásolta, és kiadás végett a Magyar Tudományos Akadémiának ajánlotta föl.

Az épen ez időben megalakult Történelmi Bizottság, mely előtt utóbb vezérlete alatt, és az ő indítványára megajánlott országos dotatió által, széles tevékenységi tér nyilt meg, szerény mérvekben megindúlt munkásságát a Brüsseli Okmánytár négy kötetének kiadásával kezdé meg. Ez az első gyüjtemény, mely külföldi levéltáraknak Magyarországot érdeklő irataiból hazánkban napvilágot látott. És ekként e téren is Horváthé az úttörő dicsősége.

Ezen eredmény fölébresztő munkakedvét. És hozzá fogott a gyüjtött anyagkészlet tudományos értékesitéséhez. Megirta Frater György életrajzát, mely úgy az egyénnek jellemzése és lélektani motivumjainak földerítése, mint a kor rajza által egyaránt mesteri mü; az első magyar nyelven megjelent történeti életrajz, mely a külföldi irodalmak legjobb müvei mellé állítható, és egy színvonalon áll azon kitünő politikai jellemrajzokkal, melyek néhány évvel később Kemény és Csengery tollából jelentek meg.

A történetirók és maga Horváth is Frater György cselekvésének förugóját »a határtalan nagyravágyásban« keresték volt, és úgy fogták föl őt, hogy mind Ferdinandot, mind Szulejmánt rászedte. Most ellenben Horváth kimutatá, hogy Martinuzzi mindkettő iránt őszinte volt, s ingatagnak látszó »politikai irányában a végelmerüléssel fenyegetett haza s nemzet fennmaradása és megszilárdulása volt az ő vezércsillaga.« . . . . .

És ezen életrajzot csakhamar a dolgozatok hosszú sorsa követé. Ismét elemében találta magát. Az a gondolat, hogy a külföldön is tehet szolgálatokat honának, és betöltheti hivatását, úgy szólván kibékíté sorsával. Az 1858-ik év elején teljesen resignatióval írja Toldynak, hogy miután a hazájába való visszatérés reményéről le kell mondania, nagyobb mérvü irodalmi munkásságot készül kifejteni, és e czélból a magyar történelem összes forrásmunkáit kivánja megszerezni, a mihez közreműködését veszi igénybe.

És ezen levél újra szoros viszonyba hozza a két kiváló férfiút. A lefolyt évtized alatt meglazult összeköttetésök; de Toldy szive változatlanúl megőrzé számüzött barátja részére azon érzelmeket, melyeket pályája kezdetétől fogva táplált iránta.

Ezen nemes szellemü férfiú emléke élénken áll még mindnyájunk előtt. A legtöbben közülünk szerencsések valánk tanácsaiban, sőt támogatásában is részesülhetni. És felejthetetlenek fognak maradni azon szép perczek, mikor első kisérleteinkkel vagy terveinkkel szerényen és félénken közeledénk hozzá; mint fogadta közléseinket sugárzó arczczal, és jutalmazta baráti ölelésével; mint emelkedett keblünk, hallgatva meleg szavait, és százszor végig olvasva lelkesitő sorait.

Az önzetlenség és ügyszeretet oly magaslatán állott ő, hogy egyaránt vélt szolgálni hazájának a maga munkássága és mások munkásságának előmozdítása által. Másoknak szentelni idejét, figyelmét és szellemének erejét: inkább gyönyör volt rá nézve, mint áldozat.

Ezt tapasztalni senkinek sem volt annyi alkalma, mint Horváthnak. Számüzetése idejében, irodalmi munkásságának Toldy volt főtényezője; irányt adva és buzdítva; könyvekkel látva el őt, és kiadót szerezve neki; a könyvvizsgáló hatóságokkal alkudozva és ismételten téve lépéseket, hogy amnestiát eszközöljön ki részére.

Horváth Brüsselben, kisebb munkák mellett, a legújab kornak történetét készült földolgozni, 1792-től 1848-ig, hogy ezzel négy kötetes munkáját befejezze. Toldy nem helyeselte e tervet, mert belátta, hogy ama kiadvány sokféle előnyei mellett, nem felel meg többé a történetirás újabb állásának, és távol áll attól a magaslattól, melyre Horvát azóta, a Martinuzzi-féle életrajza tanúsága szerint, fölemelkedett vala. E miatt azt ajánlá Horváthnak, hogy mindenek előtt a négy kötetet dolgozza át újra, és igérte, hogy szerezni fog a munkának kiadót.

Horváth örömmel karolta föl ezen eszmét. »Ha az 1848-iki események — irja válaszában — be nem állanak vala, már azon évben megkezdtem volna az újabb dolgozást. Azóta az csak oly vágyként lebegett előttem, mely soha sem fog teljesedhetni, s ime Te reményt nyújtasz leveledben!«

És néhány héttel utóbb Toldytól azon értesitést vette, hogy Heckenast a munka kiadását elvállalta. Haladék nélkül hozzáfogott a

munkához. Megfeszített erővel és oly kitartással dolgozott, hogy öt hónap elteltével készen állott az első kötet.

A történelem kötetei gyorsan következtek egymásra. 1873-ban ki volt nyomatva a hatodik is, mely 1815-ig ért, de ennek és az ötödiknek közrebocsátását a censura éveken át akadályozta.

Ennek daczára, egy jobb jövő reményében, Toldy arra igyekezett birni Horváthot, hogy a munkát tovább folytassa és a legújabb kor történetét is írja meg.

»Szíves leveledben — így válaszol Horváth — sok vígasztalót találtam. Mert olvasván mennyi melegséggel beszélsz rá, hogy munkámat 1848-ig folytassam, meg kellett győződnöm, hogy nem tartod egészen elveszett munkának az eddigi kötetekre fordított fáradságomat. . . Nem tagadhatom, hogy egy idő óta néha némi lehangoltságot érzek magamban ama teljes hallgatás miatt, melylyel munkám találkozott. . . Leveled meleg soraiból tehát méltánylását olvasom ki ügyekezeteimnek, mi annál jobban esett, mert az Tőled kárpótlást nyújt nekem százak hallgatásáért, s elegendő bátorításúl szolgál megírni még az 1823—1848. korszak történelmét, ha erről egészen lemondtam volna is.

És már két évvel utóbb a közönség kezein forgott a *Huszonöt év Magyarország történelméből*. Bárminként nyilatkozzék a kritika egyes részleteiről, az események és egyének jellemzéséről: az kétségtelen, hogy nehéz föladatát meglepő sikerrel oldotta meg. Semmiféle alapmunka vagy vezérfonalul szolgáló korrajz nem állott rendelkezésére. Oly közel állott hozzá, hogy a *történeti* értékű kútforrásokat nélkülöznie kellett; és mégis nem oly közel, hogy ő annak tényezője vagy akár közvetlen tanúja lett volna.

Önmagának kellett az egész korszakot reconstruálni. És ezt ritka szerencsével tette meg. A nemzet életének és küzdelmeinek oly képét állítá az újabb nemzedék elé, a melyből az eszmék és irányok iránt teljes tájékozást szerezhet, a jelenkor fejleményeit kapcsolatba hozhatja a múlttal és levonhatja a történelem nagy tanulságait. Valóban elmondhatjuk, hogy minél inkább távozunk el ama kortól, mind kevésbbé fognak föltünni a könyv hiányai vagy tévedései, és mind nagyobb mértékben fogjuk méltányolni előnyeit.

Ugyanezt mondhatjuk azon munkájáról, melylyel egy még nehezebb föladatot oldott meg, melyben a függetlenségi harcz történetét írta meg.

A sokféle nehézségekhez, melyeket az író helyzete a külföldön és a tárgy természete teremtett; még a belső harcz is járult, melyet az igazságért hevülő történetíró és a honvágytól emésztett számüzött küzd egymással.

E harcz és annak kimenetele Horváth jellemrajzához a legdicsőségesebb vonásokat nyújtja; annál inkább, mert bizalmas levelezése lelkének legbensőbb gondolatait tárja fel előttünk. . . .

A munka 1865. nyarán Genfben csakugyan megjelent. »Úgy hiszem — írja ekkor ismét Toldynak — nem hiba általában véve, hogy e korszak így íratott meg. Ki tudja, mikor lett volna alkalmas idő annak megírására, ha még a kibékülés előtt, mikor az igazságtalanságok és törvénytelenségek ónsúlya alatt nyögött hazánk, meg nem iratik. Nekem ugyan árthat, . . . mert elüthet forró vágyam teljesülésétől, hazámat viszontláthatni. Azonban nem tudtam menekülni az igazmondás ösztönének s parancsszavának hatalma alól, bár éreztem is, hogy magamnak ártok vele. Mentségem csak az lehet, hogy az ellenfélre is kimondtam az igazat. S annyi lehetetlen, hogy ne tessék az irányadó körökben is, hogy a népbálvány lerontására, ha nem több, legalább annyi erőt fordítottam, mint a nemzeti jogok sértőinek megrovására[1] . . .

Ezen nemes és férfias nyilatkozatok mellett azonban gyakran megható kitöréseivel találkozunk a honvágynak.

»Ha azt mondanám — írja például 1866. elején — hogy szívszakadva várom sorsom eldőlését, nem mondanék neked új dolgot . . . . Annyira kiállhatatlanná lett előttem a bujdosás s erössé a vágy hazámba visszatérhetni, hogy ha most is meghiúsulna minden remény, még arra is kész volnék, hogy engedély nélkül térjek haza; tegyenek azután velem a mit tetszik.« [1])

Még egy hosszú évig kellett szenvednie; végre az 1866-ik év utolsó napjaiban a fejedelmi amnestia megnyitotta előtte hazáját.

Nem azért vágyott ide vissza, hogy kipihenje a számüzetés küzdelmeit. Nem nyugalom után vágyódott, a közeledő aggkor küszöbén.

A fokozott és sokoldalú tevékenység napjai várakoztak itt reá. A politikai és társulati élet különféle elfoglaltatásai közepett, egy újabb nagy munkára vállalkozik: hatkötetes történetének átdolgozására.

Hogy az előbbinek hiányait, melyek külföldi tartózkodásából folytak, kipótolja örökké ifjú szellemének egész buzgalmával fogott hozzá az előtte megnyilt bécsi állami és cancelláriai levéltárak átkutatásához. Ezekben, és később társulatunk vidéki kirándulásain is, oly kitartással, mely a tudomány fiatal munkásait gyakran megszégyeníté, másolta és kivonatozta az okiratokat és leveleket. Emellett a külföldi és hazai történelmi irodalom újabb termékeit gondosan tanulmányozta.

Ennek következtében munkájának számos részeit, különösen azokat, melyek a kereszténység behozatalát, I. Ferdinánd, II. Mátyás és II. Ferdinánd, a nemzeti fölkelések korát és a legújabb kor politikai mozgalmait tárgyalták, tetemesen megbővité, és teljesen átdolgozá. Mind a mellett 1871. elején készen állott a most már nyolcz kötetre terjedő munka.

Azonban bármily jelentékeny az a fokozatos haladás, melyet a magyar történetnek Horváth tollából folyt különböző földolgozásai

[1]) 1866. január 29.

szemeink elé állítnak: a szellem és irány mindig ugyanaz maradt. Erre sem a hontalan számüzöttnek elkeseredése, sem az aggkor higgadt fölfogása nem gyakorolt módosító befolyást. . . .

E munka, mely a huszonöt év és a függetlenségi háború történetei által kiegészítve, a nemzet történetét a legrégibb időktől napjainkig foglalja magában, bizonyára évtizedeken át versenytárs nélkül fog maradni.

Létesítése a szerencse oly kedvezése vala, a melyben elődei közül egyik sem részesült. . . . .

Megadatott neki, hogy kutatásainak dús eredményeivel gazdagíthassa a magyar történettudományt és ugyanakkor fölfogásával s előadásával magas színvonalra emelje. Előbbre vitte és népszerüvé is tette a tudományt. Munkái, melyek nélkülözhetetlenek a szakférfiúnak, nagy hatást gyakoroltak a közönségre.

És *ezen* hatásban culminál jelentősége. A nemzet újabb történetének *három* válságos korszakában a történelem »magistra vitae« hivatását föleg az ő tollával teljesíté.

1848. előtt, a reform és a haladás eszméinek szolgálatába állva, azok diadalrajutásában müveinek is volt részök.

A forradalom leküzdését követő időkben, a nemzeti múlthoz való törhetetlen ragaszkodást, a nemzet jövőjében való bizodalmat táplálta; de egyúttal a mérséklet azon szellemét is ápolta, mely a nemzetet a kiegyenlítés révpartjára volt vezetendő.

Végre az alkotmány visszaállítása után, nagy munkái és tankönyvei által, erősíti azon nemzeti öntudatot és történeti érzéket, mely a nemzetet a kiegyenlítés révpartjára volt vezetendő.

Végre az alkotmány visszaállítása után, nagy munkái és tankönyvei által, erősíti azon nemzeti öntudatot és történeti érzéket, mely a politikai élet föltétele és a nemzeti fönmaradás biztosítéka.

Ily hatást gyakorolni a közszellemre, oly nagyszabású müveket hozni létre, csak kivételes egyéniségeknek kiváltsága.

De Horváth Mihály történetirói munkásságának voltak tulajdonai, melyeket mindnyájan elsajátíthatunk, és elsajátítani mindnyájunknaknak kötelességünk.

Ilyen fáradhatatlan szorgalma, mely nemcsak a folytonos munkában nyilvánul, hanem szüntelen tanulásra és haladásra ösztönöz.

Ilyen jellemszilárdsága, mely az irót egyaránt érzéketlenné teszi a hatalom csábjai és a tömeg tapsai iránt.

Ilyen nemes ambitiója, mely a történetiró főfeladatát abban látja, hogy a múltat földerítve, a jelen nemzedéket oktassa, és nemzete jövőjének megalapításában közreműködjék.

Ilyen végre változatlan hüsége, melylyel hazájához ragaszkodott. Mert az ő munkásságáról is elmondandja az irodalomtörténet, a mit a koszorús költő: Deák Ferenczről.

»Mert abban állt hűsége önmagához,
Hogy, mint delejtű fordul csillagához,
És mozdulatának egy irányt az ád,
Ő mindig egyet nézett, — a hazát!«

* * *

A mint Fraknói bevégezte beszédét, a tagok, s a jelenlevő kitűnőségek közül többen siettek kezet szorítni vele, s a hallgatóság hangos éljenzése kísérte helyére.

Ezalatt a szavazatszedő bizottság eltávozott a szomszéd szobába a szavazatok összeszedése végett s az elnök az ülést ez időre ismét felfüggeszté. Nem sokára kijött a szavazatszedő bizottság s annak elnöke Gyárfás felolvasta az eredményt: 59 szavazat közül 31, Pulszky Ferenczre esett. Ez eredményt a társulat tagjai szívélyes éljenekkel fogadták.

Folyó ügyekre kerülvén a sor, titkár jelenti, hogy b. Nyáry Albert közölte vele *Szilágyi* Virgilnek hozzá intézett levelét, melyben az alapítványi összeg lefizetése mellett a társulat alapító tagjai sorába lépését jelenti be. Örvendetes tudomásúl vétetett.

Megválasztattak évdíjas tagokká:

Lederer Béla, Bpest, (aj. Marczali H.); B. *Csollich* Géza, *Hedry* Bertalan, *Ewa* Ernő ügyvéd, Bpest, (aj. Szabó Ede); *Zentai* községi gymn., *Szőlgyémi* János, tanár, Szeged; *Miskolczi* polg. iskola, *Balássy* Dénes, tanárjelölt, Sz.-Régen, (aj. a titkár); *Halasy* Aladár, hirlapíró, Bpest; *Komlóssy* Ferencz, nevelő. Grécz, (aj. dr. Thallóczy); *Győrffy* Gyula jh., Bpest; *Weitzenfeld* Antal. bölcseleth. Bp., (aj. Vikol J.); dr. *Groszmann* Ignácz, L.-Szt.-Miklós, (aj. Majláth B.): *Gödér* István, *Láng* Antal, főgymn. tanárok, Rozsnyón, (aj. Nátafalussy K.); *Daróczy* Mihály, ügyvéd, *Szultéty* Ambrús, S.-Szt.-Péter, (aj. Pócsy Gy.); *Posztóczky* Iván, földbirtokos, Jobbágyi, (aj. B. Barkóczy S.); *Brenner* József jh. Bpest; *Lévay* Imre bh., Bpest, (aj. Váli Béla); Berenczei *Kovács* Gyula, Szinyér-Várallya, *Újfalussy* Sándor, N.-Károly, (aj. Kovács Eduard); *Duschótzky* Károly, Bpest, (aj. Dr. Vincze Gábor.)

Ezután titkár bemutatja a t. pénztárnok február havi számadását, ebből kitűnik, hogy a bevétel 1331 frt. 08 kr, a kiadás 439 frt 38 kr., marad mártius hóra 891 frt 70 kr.

Ezzel a közgyülés véget ért. Rövid zárt ülésen nehány kebelbeli ügy intéztetett el.

VIDÉKI TÁRSULATOK.

— A DÉLMAGYARORSZÁGI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI TÁRSULAT FEBR. HAVI VÁLASZTMÁNYI ÜLÉSÉT Temesvártt, február 26-án Ormós Zsigmond elnöklete és számos társulati tag jelenlétében tartotta meg. Miletz János titkár jelentéséből kiemeljük a következőket: Dr. Szentkláray Jenő ajándékozott egy kőbalta-részletet, mely több oldalon a csiszolás kezdetleges állapotát tünteti fel: lelhelye a torontál-vármegyei Borjas; továbbá adott több érmet. Tauber Lajos Temesvár-józsefvárosi lakos ajándékozott egy ezüst, keresztalakú tárgyat, melynek mind a négy ágán s a közepén egy körben elhelyezett ötágú csillagban zsidó betük láthatók. Az egyik oldalon ezen szavak és pedig felül; Michaël, alul Refaël (így), a jobb részen Gábriel s a balon Oriel olvashatók; a másik részén pedig: Larif, Caraf, Oriel és Tarsis ugyanazon sorrendben s a közepén a csillagban az évszámok vannak zsidó betükkel bevésve. Találtatott Erdélyben 1878. tavaszán s gyaníthatólag valamely erdélyi szombatos, vagy sabbatáriusé lehetett. Ugyanezen ajándékozótúl került egy nagy ezüst gyürü, melynek felső része apró vonalakkal díszített s a fején virág-díszítmény s a félhold egy csillaggal látható; találtatott az 1878. év tavaszán szölőmunkálat alkalmával a vingai szőlőkben s kétségtelenül török korszaki maradvány. Hajnal Imre csendbiztos adományozott egy kétélü bronzkést és egy egészen megkövült szarvas-agancs-töredéket. A bronz kétélü-kés s a kövült szarvas agancs az 1878-ik év tavaszán Nagyfalu s Perjámos között találtatott. A titkári jelentés tudomásúl vétetett, mire Odor Samu társulati pénztárnok terjeszté elő jelentését a pénztár állásáról. Következett Ormós Zsigmond ily czímü értekezése: »Adatok a délmagyarországi földvárak történetéhez,« melyet Miletz János olvasott fel. Az értekezés autopsián alapuló buvárlatok nyomán részleteket tartalmaz a délvidék régi földvárainak ismertetéséhez, különös tekintettel Temes-vármegye alsó részére. Az »Értesítő«-ben fog közöltetni. Ezután elnök azon örvendetes előterjesztést teszi, hogy báró Scudier Antal tábornok egy érdekes szobormintázatot, mely Mária-Terézia királynőt ábrázolja, s eredetije bronzból, Gasser híres szobrász által készítve, talapzatán 4 allegoricus képlettel a bécs-újhelyi katonai akadémia udvarában van felállítva, hajlandó a társulati muzeumnak átengedni. Több tárgy nem lévén, a gyülés véget ért.

IRODALMI SZEMLE.

— Közelebbről német nyelven több igen becses s a magyar történetet közelről érdeklő munka látott világot. A gróf *Czerninek* neuhausi levéltára kiadta Czernin Herman második konstantinápolyi követségi naplóját (1644-ből) az eredeti cseh nyelvből németre fordítva s igen érdekes okmánytárral ellátva. Az első követségi útja Czerninnek 1616-ban volt. Már akkor — korábban is fordúlván meg Konstantinápolyban — nem volt ott ismeretlen, de mégis oly nagy tapintatlanságot követett el, hogy követségének egész eredményét koczkáztatta: bevonúlásakor kibontotta nagy-lobogóját, melynek egyik oldalán a kétfejű sas, a másikon a Krisztus a keresztfán volt látható. A mint a díszmenet megindúlt, egész Stambul forrongásba jött, valóságos keresztyén-üldözés kezdődött s a szultánnak Czernint is el kellett záratni, hogy a bántalmazásoktúl megvédhesse. Az erdélyi orator az öreg Balassi volt, — a régi tapasztalt ember minden törekvését meghiúsítá. Húsz évvel később módjában volt Czerninnek első kudarczát meghiúsítni. Akkor 1616-ban Khlesl egy igen emlékezetes utasítást adott neki (Hammer: Khlesl's Leben III. 157.) melynek pontjait még akkor nem tudta alkalmazásba venni: mert jobban tudta annak hasznát venni. Feladata volt útjában állani Rákóczy törekvéseinek, kit Serédy képviselt a portán. Tudjuk, hogy kieszközlé a fermánt, mely Rákóczynak visszatérést parancsolt — s ő Brünn alól, hol már egyesült Torstensonnal, megfordúlt. Emlékezetes és fontos esemény volt ez a harminczéves háboru folyamában. Czerninnek naplója valóban új részletekkel gazdagítja a történetet, sőt az alkudozás történetére új világot derít.

A harminczéves háború történetéhez egy másik munka is igen nevezetes adatokat közöl: »*Schweden in Böhmen und Mähren* 1640—1650. von Dr. *Dudik*.« Ebben Rákóczy Györgynek 1645-iki hadjáratához sok új és igen becses adalék van: különösen Torstensonnak jelentései. Chemnitznek a svéd historiographnak is igen ritka és igen becses munkáját, sőt annak kéziratban maradt részleteit is felhasználta. Ezen kívül a bécsi és a svéd levéltárakat is. Nem kidolgozott munkát írt: hanem magukat az okmányokat hagyja beszéltetni olyanformán, mint Szalay Eszterházy életében s Rákóczy bujdosásában. Tehát csak eredeti s fel nem használt forrásokat közöl, mi kétségtelenül művét az elsőrangú

források közé helyezi. Mindamellett sajnálni lehet, hogy a magyarországi forrásokat mellőzte — ezekkel teljesebbé tehette volna művét, némely kételyeit eloszlathatta, némely következtetéseit megerősíthette s egy pár elfogúlt ítéletét módosíthatta volna. Mi az elbeszélés e modorát illeti, »a lapok egymás mellé sorozása« az kétségtelenül tárgyilagos modor, de az olvasásra fárasztó, különösen nembúvároknál — más felől azonban az egyszerű forrásközléseknél élvezetesebb olvasmányt nyújt s a dolgozóra nézve is hasznos tájékoztató. Mindenesetre Dudik derék munkát végzett művével.

Hasonlag becses forrását képezi a harmincz éves háború történetének d'Elvert okmánygyűjteményének »Beiträge zur Geschichte der Rebellion der Reformation des 30jährigen Krieges« IV-ik kötete, mely sok különben nehezen hozzá férhető forrást mutat be.

Magával a 30éves háborúval — mint tudjuk — Gindely foglalkozik tüzetesen. Ő e nagy küzdelem történetét monographiákban akarja feldolgozni: s az elsőnek: a cseh lázadásnak első kötete még 1869-ben megjelent. Attól fogva hallgatott a múlt évig — s most csaknem egyszerre két kötetet adott ki, melyek a cseh lázadás leveréséig terjednek. E hosszas hallgatás hasznára vált Gindelynek: az alatt szaporítá forrás-ismereteit. Csak ez által vált neki lehetővé a cseh mozgalmaknak az európai eseményekkel összefüggését új oldalról illustrálni s kimerítő rajzát nyújtani a nagy világeseménynek. Ha Magyarország szereplésére vonatkozólag volna is egy s más észrevételünk, azt tüzetesebb ismertetés idejére tartjuk fenn — s most csak annyit említünk meg, hogy Gindelyn meglátszik a törekvés, hogy művét e tekintetben is ki akarta egészíteni. E sikert jó részben Fiedler úrnak köszönheté, ki gazdag gyűjteményét átengedte neki. E művekkel egy időben jelent meg Akadémiánk kiadásában Bethlen Gábor levelezése, mely kivált Erdély részvételére a 30éves háborúban vett nevezetes világot.

Arneth nagy műve: »Geschichte Maria Theresia's« befejezéséhez közelg. Az utolsóelőtti, a IX-ik kötet most hagyta el a sajtót. Tárgyalja Maria Therézia viszonyát a római curiához, az 1769-iki conclavet, az ünnepek számának leszállítását, a jezsuita rend kitiltását, Swieten Riegger Martini Sonnenfels működéseit, az iskolai reformokat, a közigazgatási viszonyokat. Szóval e művében a nagy királyné korának hü, érdekes kimerítő képét nyerjük.

N.-Szebenben is jelent meg egy német munka: »Repertorium über einen Theil der Siebenbürger betreffenden Literatur« Herbert Henriktől, melyre, mint hazánk történeti irodalmát érdeklőre figyelmeztetni kívántuk szakembereinket. Két részből egy: név- és egy tárgy-repertoriumból áll, s ha nem is teljes, de hézagot pótló.

FOLYÓÍRATOK SZEMLÉJE.

Tudományos irodalmunk jelentékeny része — nem akarjuk mondani nagy része — a szakfolyóíratokban nyilatkozik, s az írók előkészületi tanúlmányainak egész tárházává nőtte ki az magát. Az írók, úgyszólván beszámolnak azokban búvárkodásaikról, tanulmányozásaikról a nagy közönség előtt, vagy nagyobb és mélyrehatóbb tanulmányozásaik közben talált adataikat teszik abban közzé, s e szerént vagy egy-egy nagyobb munka alapjait, vagy ezek egyes részeinek bővebb illustratióit találjuk föl benne. Ugyanezen jelenségekkel találkozunk az előttünk fekvő folyóíratokban is.

— A Magyar Könyvszemle ez évi 1-sö füzetében *Fraknói* Vilmos újabb adatokat közöl Vitéz J. könyvtáráról. E derék tudósunk most adta ki Vitéz János életét — oly szép feldolgozásban, hogy a nagy közönség csak úgy fogja élvezni mint a szakember, ki az eddig nem ismert adatok egész tárházát találja fel benne. E czikk, könyvtárának érdekes adalékat képezi. Szabó Károly monumentális müve: »Magyar könyvészete« méltó figyelmet gerjesztett mindenfelé: most sokfelől jönnek az adalékok hozzá. Ezeknek leginkább a könyvszemlében van helyük: s az ebben foglaltató czikkek, vagy részben, vagy egészben vonatkoznak rá. Rómer egy terjedelmesebbnek ígérkező értekezést kezdett meg Várad könyvészeti irodalmáról, Ballagi Aladár Felvidéki könyvtárbuvárlataiban egyaránt reflectálnak rá; sőt két tüzetes adalék is látott világot e füzetben. Az első adalék a Muzeum példányaiból van véve, s folytatását képezi a mult évi utolsó füzetben foglaltató közleménynek, terjed az 59 számtól a 113-ig. Ezek részint újabban szerzett, részint utóbb feltalált müvek, s köztük több igen érdekes van. Így péld. Szathmárnémeti Mihály halotti centuriájának 1684-iki kiadása, mely Székely Lászlónak van ajánlva, míg a megelőző 1683-iki ezelőtt ismeretes kiadás, (mely azonban úgy látszik a megelőző évvel teljesen megegyezik), Gyarmathi Tamásnak és Trencsini Péternek van ajánlva. Egy ilyen

nagy munka kiadása sok pénzbe került — nem is kelt el egyszerre; az újdonság ingerét tehát megadták neki a czímkiadás által. A második adalékot az egyetemi könyvtár példányaiból *Szinnyei* József állítá össze — számszerént 20 darabot. Ezek közt van *Rákóczi* Ferenczuek eddig nem ismert (s 1704. dec. 5 előtt kelt) proclamatiója egy ívre nyomtatva, falragasz alakban. *Csontosi* János egy fáradságos de gyümölcsöző munka elkészítésére vállalkozott: hazánknak középkori könyvészeti viszonyait tanulmányozza. Erre vonatkozó kutatásaiból egy érdekes fejezetet mutat be: 28 magyarországi könyvmásolót és betűfestőt a XIV. és XV-ik századból. Ezen jegyzéket további kutatások utján szaporítni fogja, s Mátyás miniatorairól külön értekezend. A vegyes közleményekből örömmel értesülünk, hogy *Bubics* Zsigmond apát és kanonok a magyar történelmi érdekü metszetek lajstromát közelebbről ki fogja adni. Ugyancsak ezek sorában van ismertetve egy 1583-iki Czebembe George Greus által nyomott naptár, melyet Stein János kolosvári könyvárus egy könyvtáblában fedezett fel. A füzetet szokás szerint, Tipraynak nagy gonddal összeállított könyvészete zárja be.

— A Figyelő februáriusi s martiusi füzeteiben is irodalmunk történetéhez sok becses adalékkal járúl. A tehetséges fiatal írók, különösen tanárok közül többen támogatják e vállalatot, mely hazánk ujabb és régibb íróinak behatóbb tanúlmányozásához érdekes munkálatokat tartalmaz. *Bayer* Czuczorról, *Kerékgyártó Elek* Tompához szolgáltatnak új adatokat; (az utóbbiról igen beható tanulmány jelent meg a »Szemlében« is) *Jakab* Elektől két czikk van: »Könyv- és kézirattáraink és irodalom történetünk«: telve homályos czélzatokkal; különben behatóbban az Akadémia kézirattárát ismerteti. Jóval felette áll másik czikke a Teleki-könyvtárról, melylyel, tekintve, hogy a M. Történelmi Társulat az idén Maros-Vásárhelyre teszi kirándúlását, szolgálatot tett azoknak, kik társulatunk tagjai közül oda kirándúlnak. Indítványa, hogy a Kemény-Zsigmond társulat vonja be működési körébe a Teleki könyvtár- és kézirati gyüjteményt is, méltó, hogy figyelembe vétessék. *Csaplár* Benedek, Bánóczinak, Révairól írt koszorús művének egyes adatait igazítja helyre. *Jakab* Ödön az első magyar Nyelvtanról ír, tulajdonkép válaszol Békési Emilnek. *Kőrösy* László folytatja Berzsenyi életrajzát. Magyar írók élete czím alatt Frankenburg, Kármán és Csengery életrajza van közölve, s Szinnyei József folytatja gondos és szorgalommal összeállított irodalom-történeti repertoriumát.

— Az »Archaeologiai Értesítő«-nek előttünk fekvő januári és februári füzete tartalmas. E derék vállalat most egyszersmind az Országos Régészeti és Embertani Társulatnak is szakközlönye — s így remélni lehet, hogy oly népszerüvé és keresetté lesz, mint azt megérdemli. E két füzet a műemlékek id. bizottságának, a budavári főegyház restauratiójáról, a kassai főegyház s a visegrádi Salamon-tornya javításáról szóló hivatalos, s egyúttal örvendetes munkálkodást tanúsító jelentéseket hozza. A szerkesztőség tapintatát tanúsítja, hogy a régészet minden ágából közöl változatos czikkeket. Az ősrégészetet *Lukács* Bélának társulatunkban felolvasott s a botesi pogánytemetőt ismertető s *Csetneki* J. Eleknek a csepeli őskori temetőkről értekező, diszes illustratiókkal ellátott czikke, a rómait: *Hampelnek* egy Alsó-Pannóniában lelt római katonai okmányt fejtegető jeles tanúlmánya képviseli. Becses pecsétközlések vannak *Nagy* Imrétől, *Deák* Farkastól. A régészeti irodalomban *Henszlmann* és *Bojnychich* czikkeivel találkozunk, míg a kiváló gonddal összeállított tárczában *Thaly* Kálmán, *Bojnychich*, dr. *Vincze* Gábor s dr. *Thallóczy* Lajos neveivel találkozunk. Belföldi hírrovata élénk; a külföldet *Szilinczey* állította össze.

— Az »Erdélyi Muzeum« VI-ik évfolyamába, megnagyobbított alakban lépett. Az első füzetben egy nagyobb történeti monographiának kezdete van: »Az 1606-iki bécsi békekötés létrejöttének története« *Nemes* Elektől, egy szorgalmas és tehetséges fiatal tanárjelölttől, ki ügyesen és gondosan fel tudta használni Társulatunk köpcsényi kirándulásának eredményeit. E folyóirat, a mily derék, épen oly olcsó is: ára egy évre 1 frt 15 kr.

— A »D. M. Történelmi és Régészeti Értesítő« V-ik évfolyamának 1-sö füzetében, *Varga* Ferencz Szeged monographusa, a török államszervezet s adóztatási rendszerről értekezik, *Milecz* János a délmagyarországi történelmi és régészeti társulat titkára »Szörény-vármegye történelmi és régészeti emlékeit« sorolja fel. A tárcza változatos, s a társulati hivatalos közléseken kivül *Radvánszkytól*, *Szentkláraytól* s *Ivánfitól* hoz közléseket.

— A »Ludovica Academia Közlönye« januári füzetében *Pacor* Vilmos ismerteti az 1751. hadi regulamentumokat. Az „*Egyetemes Philologiai Közlöny*“ I. és II. füzetében kiváló figyelmet érdemel dr. *Ábel* Jenő czikke Janus Pannoniusról, melyhez helyreigazító spicilegiumot irt Bartal Antal. *Heinrich* Gusztávnak sok érdekes irodalomtörténeti

czikket köszönünk: Mészáros és Kartigám, Szabó Károly könyvtárának, Szilády: Költők Tárának ismertetését.

Az egyházirodalmi folyóiratokban is találunk történeti adatokat. A zborai kápolna 1636-ban Thallóczytól az *Új Magyar Sionban* látott világot; a „*Keresztyén Magvető*"-ben Dávid Ferencz 1579. mart. 24-iki levelét közli Benczédi s ugyanő az 1697-iki tanúvallomásokat nehány unit. templom elvétele ügyében. A Nagy-Bányán megjelenő „*Magyar Protestans Egyházi és Iskolai Figyelő*"-ben három egyháztörténelmi érdekkel biró levél van, 1654., 1676. és 1684-ből.

Valóban folyóirataink oly nagy mértékben gazdagitják történelmünket, hogy csak helyeselhetjük az Akadémia elhatározását a Repertorium folytatása ügyében.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A Magyar Tudományos Akadémia mart. 10-én tartott ülésében két történeti felolvasás volt: az egyik *Szilády* Árontól Balassa Bálint élete, mely a költő munkái bevezetésében látand világot, a másik *Thaly* Kálmántól az első hazai hírlapról. *Thaly* kimutatta, hogy a kuruczvilágé a dicsőség, hogy az első hazai hírlapot: a »Mercurius Veridicus ex Hungaria« alapitá, mely 1705—11 közt virágzott, az első években mint heti, a két utolsóban mint havi lap. Thaly négy számát ismeri, s azok tartalmát tüzetesen ismertette. Gr. Eszterházy Antal inditványára szerkeszté az udvari cancellaria, s a körülmények szerént Kassán, Lőcsén, Bártfán nyomatták.

— Az Országos Régészeti Társulat febr. 28-iki ülése rendkivül látogatott, s igen sikerült volt. Előadást tartott *Hampel* a polgárdii triposról, *Pulszky* Károly *Myron* görög szobor-művészről, *Pulszky* Ferencz nehány érdekes tárgyat mutatott be, *Némethy Lajos* a budai Szt.-Péter templomrúl értekezett stb. A társulatnak már eddigelé mintegy 300 tagja van.

— Pestis-irodalom. A mint a hír az asztrachani pestis borzalmaival töltötte be a napi sajtó hasábjait, s annak ott dühöngése megbizonyosodott, a közönség bizonyos kivánczisággal vegyes félelemmel fogadta az erre vonatkozó közleményeket. A kormány az Országos Levéltár helytartó-tanácsi osztályából az összes, mirigy-vészt illető

iratokat kivétette: a napi sajtó hasábjain iróink a vész orvosi szempontjával párhuzamosan fejtegetni kezdték annak múltját is. Legelőbb dr. *Balogh* Tihamér közölt egy igen érdekes tanúlmányt, (P. Napló jan.) melyben azonban jobbára *Cserey* adatait használta föl. Nyomban utána *Thaly* közölt egy két tárczára terjedő derék tanúlmányt a Rákóczi-korabeli pestisről ugyancsak a P. Napló febr. számaiban. *Mircse* János a »*N. Hirlap*«-ban velenczei kútfők nyomán a XIV. században Budapesten dühöngött pestist írja le igen érdekesen, dr. *Szalay* József pedig a »Vasárnapi Ujság« mart. 2-iki számában: Pestis elleni kormányintézkedések 1737—9-ben czím alatt a helytartó-tanácsnak erre vonatkozó adatait állitá össze egy csinosan irott kis vázlatban.

— A Weissmann testvérek kiadásában megjelenő olcsó képes kiadás »A Magyar Nemzet Története« a vállalatnak előnyére szolgáló változáson ment át. A munka megirását az 5-ik füzettel *Szalay* József vette át, egy tehetséges és jól készült fiatal iró. A közelebbről megjelent 5. 6. 7. füzeteket már ő irta, s ez meg is látszik a vállalaton, melyet most már ajánlhatunk a magyar népnek. Egy füzet ára 30 kr.

— A Ribáry Ferencz által irt, s Mehner által kiadott »*Képes Világtörténet*«-ből 3 füzet jelent meg. Kiállítása, díszes képei semmi kivánni valót sem hagynak fenn, elismert becsü munkák után készültek azok, korhívek, vagy a fennmaradt müemlékekről vannak véve, s maga a szöveg is az olvasni szerető középosztály számára jól és gondosan van irva. Mint értesültünk, már is igen nagy elterjedésnek örvend. Egy füzet ára 30 kr.

— Lánczy Gyula egyetemi magántanár »A felső oktatás reformja s az új magyar közmüveltség« czím alatt egy igen figyelemre méltó cultur-politicai röpiratot adott ki, melynek érdekét az is emeli, hogy a kérdés épen szőnyegen van.

— A Békés-vármegyei régészeti és mivelődéstörténeti Társulat 1877/8-iki Évkönyve, *Zsilinszky* társulati főtitkár által szerkesztve érdekes és gazdag tartalommal megjelent, melyet Jeszenszky, Pecz és Zsilinszky irtak.

— A nagy-váradi latin-szertartású r. kath. clerus névtára az 1879. évre mintegy tízivnyi terjedelemben, pontos statisticai kimutatásokkal, indexxel s a népiskoláknak magyarúl összeállított jegyzékével ellátva most jelent meg. Kiemeljük tartalmából *Bunyitay* Vincze tagtársunknak mintegy 27 lapra terjedő, gondos tanúlmánynyal ösz-

szeállított chronologiai lajstromát, melyet a források gondos egybevetésével, s az orsz. levéltári adatokat is felhasználva készített a n.-váradi püspökökről. E jegyzék annyival becsesebb; mert nemcsak a püspökök névsorát, hanem egyúttal rövid életrajzi adataikat is közli.

— A Sybel Henrik szerkesztette »*Historische Zeitschrift*« most megjelent II-ik füzetében *Mangold* Lajos, kinek »Világtörténelme« szakkörökben elismerést aratott, mintegy félívnyi ismertetést ád az 1876. és 1877-iki magyar történeti irodalomról. Igaz, hogy inkább csak a czímek s a tartalom rövid felsorolására szorítkozik, de így is, mint elég kimerítő áttekintés tájékoztató. Szól első sorban az Akadémia kiadványairól, elismeréssel említi a „*Századok*"-at, s az abban megjelent nagyobbszerű tanúlmányokat (Botka, Fraknói, Pauler, Salamon) röviden jellemezve mutatja be. Megbeszéli a Budapesti Szemle, a Literarische Berichte, *Ipolyi*, *Ballagi*, *Márki*, *Varga* munkáit, a *Pauler* és *Kállay* munkáját s a Könyvkiadó vállalat fordításait.

— Kutatások az Országos Levéltárban. Február hóban az Országos Levéltár gyűjteményeit ugyancsak igénybe vették kutatóink. Dr. *Szentkláray* Jenő a délmagyarországi viszonyokra nézve tett szélesbkörü tanúlmányokat, s czéljára nézve számos érdekes adatot talált. Különben Szentkláray a M. Nemzeti Múzeum, s az Egyetem könyvtárában is búvárkodott, előzetesen pedig a bécsi cs. és kir. titkos, a hadi és a kamarai levéltárban munkálkodott. *Szerémi* hg. Odescalchi Arthur társ. v. tag az országos levéltár cancelláriai osztályában a családjára vonatkozó adatokat, számos becses culturtörténeti adalékot másolt le s a Nyitra-vármegyét illető fontos dicalis conscriptiókat tekinté meg. *Denusian* Miklós úr kitartóan búvárolja a magyar-rumén viszonyokra vonatkozó iratokat, jelenleg a Hora és Kloskaféle lázadás actáit nézi át. *Szilády* Áron BalassaBálint életére nézve talált számos becses adatot s egy XVII. századbeli magyar verset, melyet a Kisfaludy-társaságnak febr. havi ülésén be is mutatott. Dr. *Pauler* Tivadar igazságügyminiszter ur hivatalos nagymérvü elfoglaltatása mellett is időt szakított arra, hogy a budapesti egyetem történetére nézve kutatásokat tegyen, az arra vonatkozó iratok már össze is gyűjtettek.

— A m. k. pénzügyministerium segédhivatali igazgatói termében a volt m. k. udvari kamara-elnökök arczképeinek teljes sorozata (1531—1848.) őriztetett. A jelenlegi pénzügyminister Gr. *Szapáry* Gyula

értesülvén e körülményről: e történelmi szempontbúl rendkivül becses arczképeket, új, díszes keretbe tétetvén, tanácsterembeu helyeztette el.

— A MAGYAR HIRLAPIRODALOM TÖRTÉNETE. Dr. Fraknói Vilmos ak. főtitkár következő pályakérdést teszi közzé: »Kivántatik a magyar hirlapirodalom története a legrégibb időktől 1867-ig. Jutalma 100 arany. Határidő: 1880. decz. 31-ike.« Részünkről, tekintve, hogy e folyóirat is, kivált a régi hirlapirodalom egyes kérdéseire nézve több közléssel mutatta ki érdeklődését — melegen óhajtjuk, hogy a tárgyhoz teljesen méltó mü legyen a pályázat eredménye.

— LATIN NEMZETEK CONGRESSUSA. A folyó év nyarán Bukurestben, nagy ünnepélyességgel készülnek megülni a latin nemzetek congressusát. Ott lesznek: a francziák, olaszok, spanyolok, portugállok képviselői, kik Ruménia nevezetességeit, jelesül történelmi és régészeti emlékeit tekintik meg, s így tudományos szempontbúl is érdekes eredmények várhatók. Az ünnepélyesség sorrendjét annak idején *Densusián* úr közlendi velünk.

— A CS. ÉS KIR. KÖZÖS PÉNZÜGYMINISTERIUM kezelése alatt álló bécsi kamarai levéltárhoz allevéltárnokká Salamonfai *Ráthy* Emil úr neveztetett ki. Őszintén örvendünk e készséges és honfitársai iránt mindenkor szíves előzékenységet tanusító tisztviselő kineveztetésének.

— A SZÁZADOK a II-ik füzetében a könyvismertetésbe becsúszott *sajtó hibákat* kérjük ekkép kiigazitni: 165. lap 10. sor *[illegible]* helyett *ellenőrködés* olvasandó: 166. l. 21. s. *[illegible]* helyett *[illegible]* olvasandó; 166. l. 21. s. *[illegible]* helyett *[illegible]* olvasandó; 166. l. 30. s. *Cserné-kérnel* helyett *Cserni Vérnel* olvasandó; 166. l. 30. s. *Cserni Vérnek* helyett *Cserni-Vérnek* olvasandó; 166. l. 45. s. *[illegible]* helyett *[illegible]* olvasandó; 167. l. 16. s. *Molnár* helyett *[illegible]* olvasandó: [illegible] l. 36. s. *[illegible]* helyett [illegible] helyett [illegible] [illegible]

[illegible]

165. [illegible]

[illegible]

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

— ADALÉK A NAGY-VÁRADI BÉKE s az 1536—1538. évek történetéhez. Írta *Károlyi* Árpád. Budapest, 1879. 8r. 231. l. Knoll Károly akad. könyvárús.

— ARCHAEOLOGIAI KÖZLEMÉNYEK a hazai műemlékek ismeretének előmozdítására. Kiadja a M. T. Akadémia Arch: Bizottsága. XII. kötet. (Újf. X. k.) Budapest: 1878. 4⁰. 136. lap. Knoll K.

— MAGYARORSZÁGI RÉGÉSZETI EMLÉKEK. III. k. 2. rész. Lőcsének régiségei. Írta *Henszlmann* Imre, XIV. tábla, 88 metszet. Budapest, 1878. 8r. 163. l. Ára 8 frt. Knoll K.

— GESCHICHTE MARIA-THERESIA'S írta *Arneth* Alfred. IX. k. Maria-Theresias letzte Regirungszeit. 1763—1780. 3. k. Bécs. 1879. Braumüller Vilmos 8-r. XV. 648. l. Ára 6 frt 50 kr.

— ZWEITE GESANDTSCHAFTSREISE des Grafen Hermann *Czernin* von Chudenic nach Constantinopel im Jahre 1644. Neuhauss. 1879. Landfress 8-r. 171. l.

— SCHWEDEN IN BÖHMEN UND MÄHREN 1640—1650. osztrák és svéd kútfők nyomán, írta *Dudik* B. Bécs. Gerold és fia 8r. XIII. 443. l. Ára 5 frt.

— DOCUMENTE PRIVITÓRE la istoria Romanilor culese de Eudoxiu de *Hurmuzaki*, Publicate sub auspiciile Ministeriului Cultelor si al Instructiunei Publice. Volumul VII. 1750—1818. 1818. Bucuresci. 1876. 4r. 586 l.

— DIE KUNDE UND BENUTZUNG DER BONGARSISCHEN HANDSCHRIFTEN und Büchersammlung der Stadtbibliothek in Bern. Ein Beitrag zur Literargeschichte Berns, der Schweiz und des Auslandes Albert *Jahn*. Bern 1878. Wyss. 8⁰. 44 l.

— IGAZÍTÁS. A »Szent-István és alkotmánya« czímű czikkben, a második közleményben, a 108. lapon, fölülről számított 1—3. sorban a következő értelemmódosító sajtóhibák helyett: »Bodroghvárához vagyis vármegyéhez tartozott föld *Bács-vármegyében*' Nyitrához *Pozsony-vármegyében*, Zalához *Vas-vármegyében*, Banához *Fejér-vármegyében*« olvasandó: »Bodroghvárához vagyis vármegyéhez tartozott föld *Bácsmegyében*, Nyitrához *Pozsonymegyében*, Zalához *Vasmegyében*, Banához *Fejérmegyében*.«

DUNÁNTÚLI HADJÁRAT
1707-BEN. [1])
— HADTÖRTÉNELMI TANULMÁNY. —

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

I.

Az osztrák hadsereg legfényesebb korszakát a XVII-ik század vége felé s a XVIII-iknak elején érte el. Soha jobb és dicsőségesebb nem vala, mint akkor; egészen a kor és hadtudomány kívánalmai szerint szervezve, s mindennel jól fölszerelve; a katonai szellem, fegyelem és harczképzettség teljesen meg volt

---

[1]) *Szalay László,* Magyarország Története VI-ik kötetének végén az 1707-iki dunántúli hadjáratot tárgyalván, minthogy ezen tárgyalás a rendelkezésére állott, addig ismert adatok hézagos volta miatt igen töredékesen ütött vala ki, — némi elégedetlenséggel jegyzi meg: „*A dunántúli eseményekről ez évben szabatossággal alig tudunk valamit, még chronologiai tekintetben sem; pedig a levéltárakból mindezt könnyű volna földeríteni*“ (466. l.) A jelen tanúlmány szerzőjének figyelmét magára vonván az ünnepelt történetíró, imez észrevétele: eltökélé, hogy történelmünk jelzett homályos pontjának földerítésére *kiváló gondot* fog fordítani levéltári búvárlatai közben. E föltevés gyümölcse a jelen tanúlmány, melynek anyagát sokféle levéltárak összefüggetlen irataiból, csak évek hosszú során át lehetett összegyűjteni. Midőn azonban egy részről hinni bátorkodunk, hogy a magunk elé tűzött feladatnak tán sikerült megfelelnünk s az 1707-iki túl a dunai eseményeket *mint rendszeres egészet* tiszta világításba helyeznünk, másrészt már kutatásaink alatt meggyőződtünk, hogy az 1707-iki dunántúli hadjárat *hadtudományilag* egyike a Rákóczi-kor legtanúlságosabb mozzanatainak, úgy, hogy már csak e szempontból is nagyon megérdemlé a tüzetes felkutatást és kidolgozást. T. K.

honosúlva, sőt tetőpontját érte, úgy a tisztikar, mint a legénység soraiban. És e mellett, különös szerencséből s ritka adományaként a sorsnak, — egy ugyanazon korban négy nagyszabású, sőt mondhatjuk, lángeszű hadvezérrel dicsekedhetett, úgymint: *Bádeni Lajossal, Savoyai Eugennel, gr. Starhemberg Guidóval* és *gr. Pálffy Jánossal.* [1])

Ezek mellett méltán fölemlíthetők még, mint egy vagy más tekintetben katonai kitűnőségek: gr. *Heister Sigbert,* e vérengző, embertelen zsarnok, de vaskemény katona; gr. *Rabutin de Bussy,* ez önfejű és rideg ember, de tehetséges s ügyes lovas vezér; *Glöckelsperg,* ki a határozottságot hosszas tapasztalatokkal egyesíté; b. *Ebergényi László,* e merész huszártábornok; *De Viard,* e minden ízében váltig lovag; *Steinville,* ez óvatos és nagyobb szabású hadvezér, — és annyi mások, kiknek neveit följegyzé a hadtörténelem.

A hadsereg e kitűnő tábornokok alatt egyre-másra verte a törököt, óriási ütközetekben; világra szóló győzedelmeket vívott a francziák, egy XIV. Lajos büszke csapatai, s Max-Emmánuel vitéz bajor harczosai fölött Német-, Olasz- és Spanyolország csatasíkjain, és a mellett bámulatos kitartással küzdött Rákóczi kuruczai ellen, a Duna, Tisza és Maros mellékén.

II. Rákóczi Ferencz fejedelemnek a nemzeti létért küzdő csapatai, mint tudjuk, zagyva néphadból alakúltak. A haza- és szabadságszeretet ragadtatott velök fegyvert, s lelkesedés és maguk kárán szerzett tapasztalatok tették őket lassanként katonákká. A XVIII-ik századbeli magyar nemzeti haderőnek, ez ifjú katonai testületnek legnagyobb dicsősége az, hogy a világ akkori legelső, s tán legrégibb szervezett, rendes hadseregével, — melyet a föntebb írt kitűnő tábornokok vezéreltek, — nyolcz éven át meg bírt mérkőzni, és pedig olyképen, hogy a háború első hét évében, 1703-tól egész 1710 őszéig, az ország nyilt terűletén (az

---

[1]) V. ö. *Duc de Ligne* jegyzetét: »Jamais la Maison d'Autriche n'a eu autant d'excellens hommes de Guerre à la tête de l'Armées, que depuis l'année 1683, jusqu' en 1717.« (»Memoires sur les Campagnes faites en Hongrie par le Comte de Bussy-Rabutin,« Drezda, 1795. 155. l.

erődített pontokat leszámítva), a magyar volt az úr, a kurucz volt fölényben.

Ez csak két tényező által vált lehetővé. Az egyik a fölkelők számbeli túlsúlya, a lakosság rokonszenvétől támogatva. A másik tényező azonban már tisztán hadászati, s ennek titka a magyar hadviselési rendszerben rejlik. E rendszer az, mely Attila húnjait s Árpád és Zoltán magyarjait Nyúgat-Európa népei előtt oly félelmesekké tette; melylyel Nagy-Lajos a német, cseh és olasz tartományokat diadalmasan bebarangolá, melylyel Mátyás Boroszlónál győzött, s mely a XVI. és XVII-ik század »végbeli« hőseinek: egy Thúry Györgynek, Rákóczi Zsigmondnak, Zrínyi Miklósnak stb., a török elleni harczokban annyi babért fűzött homlokára, t. i. a *könnyü-lovasság, az apró harczok rendszere, s a divertiv hadászat,* a nagy, döntő ütközetek helyett.

A franczia azonkori tactica szabályai szerint nagy tömegekbe concentrált seregekkel vívott rendszeres csatákban, a kurucz csapatok a katonailag kitűnően képzett és jól begyakorolt császári haderővel alig-alig mérkőzhettek. A franczia hadviselés felé hajló Rákóczi és Forgách, az idegen tisztek tanácsára hajolva, megkísérlék ezt vagy hat ízben, — hat döntő ütközetet adtak, s a *hat* közül, a számbeli túlsúly és egyes csapatok tagadhatlan vitézsége mellett is, *négy* (Koronczó, Vöröskő, Zsibó, Trencsény) határozottan elveszett, *kettő* (Nagy-Szombat és Romhány) kétes kimenetelü volt, — győzedelmes *egy sem.* Ellenben az igazi »*magyar módra*« való hadakozás nagymesterei: gr. *Bercsényi Miklós* és *Bottyán János* tábornokok, sőt nem egyszer Eszterházy Antal, Károlyi, Pekry, Ocskay, Bezerédy, Balogh Ádám is, híres és jelentékeny német s horvát-rácz hadtesteket semmisítettek meg s nyomorítottak el, a könnyű-lovassággal végrehajtott részleges csatározási rendszerükkel, avagy diversióikkal. Bercsényinek, ki a magyart lelke mélyéig ismeré, főelve volt »*per partes*« (azaz, részenként) hadakozni, nem pedig nagy tömegekben. S a mi a Des Alleurs altábornagy és a franczia vezérkari tisztek tervelte nagy rendes ütközetekben elveszett: azt rendesen, az épen maradt vagy hirtelen összeszedett hadtöredékekkel — Bottyán vívta vissza, folytonos apró harczaival, me-

lyekkel a diadalittas, elbízott ellenséget örökösen csípdezni, nyugtalanítani s végre lassanként harczképtelenné tenni, e vén tábornok oly jól érti vala.

A magyarok előnye könnyű-lovasságukban, a diversiókban és apró harczokban volt, s ezen előnyt a nehézkesen mozgó császáriak ellen fölhasználni, s viszont a magyarokra nézve veszélyes, nagy, döntő ütközetek elől kisíklani, Bercsényi, Bottyán és dandárnokaik kitűnően tudták és számtalan izben nagy haszonnal alkalmazták. Bercsényi azt tartá, hogy az ő könnyű hadaikkal a császáriak ellen, hacsak ők a *háromszor annyi* számbeli túlerőt meg nem ütik, sohasem kell rendes ütközetet elfogadni. [1]) Bottyán ugyan, — ki szeretett olykor »per hazárd« is hadakozni — már nem kívánt ennyit, kivált ha a harczterep, melynek előnyeit kizsákmányolni ő kitűnőleg érté, kedvező vala; azonban a jó diversiót és biztos utókövetkezményű apró harczokat ő is eleibe tevé a mindig kétes, balvégzet esetén pedig mindent vesztő nagy ütközeteknek.

Nem kis dícséretére szolgál Bottyánnak, hogy róla maga *Savoyai Eugen* herczeg is sokat tartott, ki őt kir. huszárezredes korából igen jól ismeri vala, és 1703-ban (mint egykor Bádeni Lajos, a grabovai ütközet eldöntéséért) különösen kiemelve ajánlá Leopold császárnak kitüntetésre, jutalomra. [2])

Azonban, akkori időkben *magyarban* nem igen bíztak a bécsi udvarnál; s Bottyánnak is a bölcs herczeg ajánlotta kitüntetés helyett mellőzés, sőt utóbb gyanúba vétel és fogság lőn jutalma. Ekkép keseríték el a váltig hű és vitéz katonát, a ki aztán börtöne bilincseit bosszúálló karddal s tábornoki buzogánynyal cserélé föl *Rákóczi* szolgálatában, s vált a szabadságháború egyik legerősb oszlopává.

Bottyán élettörténete s tábornoki pályája elválaszthatlanúl össze van forrva a *dunántúli országrész* múltjával. E földön kapta dicsőséges sebeit: Paksnál, Bottyánvára felett, a kardvágást és puskagolyót, s Pápa ostrománál a kartácslövéseket;

[1]) Gr. Bercsényi Miklós levelei II. Rákóczi Ferencz fejedelemhez. (Archivum Rákóczianum, IV.)

[2]) I. Lipót császár válasza Bécsből 1703. dec. 20-káról Eugenhez. (A cs. kir. hadi levéltárban, 1703. év 12. 23. sz. a.)

1705-ben e tartományt foglalá vissza diadalmasan; 1706-ban itt rohanta meg és vette be hallatlan bravourral a soprony-fertői redoutokat; 1707-ben e földet tartá meg kitűnő tacticával, bámúlatos kitűréssel és fáradhatatlan küzdelemmel; s 1709-ben utolsó hadjárata is e szeretett föld megmentéseért intéztetett. Úgy is nevezé őt a hálás dunántúli nép, hogy »*Bottyán apánk*« »*öreg após*« és a mi »*Jóltévő Jánosunk;*« bízott benne, parancsait vak engedelemmel teljesíté, s már csak neve hallatára, közeledtének hírére, egészen fölvillanyoztatott csüggetegségéből.[1])

Az 1704- és 1705-iki csatavesztések a túl a dunai tartományt a kurucz vezérek előtt félelmessé tették; úgy, hogy azt, pl. Károlyi és Eszterházy, a dunán-inneni és tiszai részekhez képest, hadakozásaikra nézve »*szerencsétlen föld*«-nek (»fatális terrának«) nevezgették. *Károlyit*, mióta mind 1704- s mind 1705-ben csak nagy futással, Heister üldöző hadai által a Dunának hajtatva, élet-halál közt tudott onnan, Földvárnál, — fatörzsekből vájt nyomorú csónakokon s nádkévéken úsztatva, — valamiképen átvergődni: nemhogy *küldeni*, de *úszni* sem lehetett volna többé az ottani vezényletre. *Eszterházy* 1705 őszén szintén fázott e tisztességtől: de készséggel fölvállalá azt *Bottyán*, s a terjedelmes tartományt két hónap alatt, számos megostromlott erőddel együtt visszafoglalván, s hadait ott vagy 12,000-rel szaporítván, csakhamar a megriasztott Bécs kapuin döngette hatalmas fegyverét; a vármegyéket föleskette a confoederatióra, a népbe bizalmat és lelkesedést öntött, s oly erős lábakra szervezé ott a kuruczság ügyét, hogy a dunántúli föld nem volt többé »fatális terra,« — által mertek most már oda menni, kényelmesen parancsolgatni, a mágnás-tábornokok is: gr. Forgách Simon, gr. Eszterházy Antal, gr. Csáky Mihály és István, b. Andrássy István és Pál, stb.

Egyébiránt annyi kétségtelen tény, hogy a *Dunántúl*, földrajzi fekvésénél fogva, a kuruczokra nézve igen nehéz helyzetésű hadászati terület vala, már csak azért is, mivel a nyúgati határok a Dunától le a Dráváig, s úgy a déliek is a Drávától

---

[1]) V. ö. Bercsényi, Károlyi, Eszterházy Antal és Bezerédy leveleit; valamint Bottyán saját bizalmas tudósításait Károlyi Sándorhoz, úgy Kolinovics és Ritter krónikáit.

le az Al-Dunáig, folyton ki voltak téve az ellenséges Ausztria, Styria, Horvát- és Szlavonország felőli támadásoknak. A többi nehézségekről alább szólandunk.

Ekként oda mindig erős kormányzó kezek kellettek, s ha midőn az ilyeneket gyöngébbek váltá föl: a fogyatkozás mindjárt mutatkozék a káros következményekben. Így, midőn Botytyánra 1706. ősz felé Érsek-Újvár s Esztergom vidékén vala szükség, s túl a Duna a b. Andrássy testvérek ideiglenes kormányzatára bízatott: csakhamar bekövetkezett a sajnos csorba; ugyanis gr. Starhemberg Guido általcsapván, a különben igen jól védhető s erődítve is volt Rábaközt, a Dunántúlnak e termékeny és sűrű népességű paradicsomát, kulcsával a kardcsapás nélkül megvett Kapuvárral visszafoglalá, — úgy szintén Kőszeget, honnét a kuruczokat a Rábántúlra űzte; ellenök Sárvárt és Körmendet helyőrséggel s élelemmel megraká, Kőszeg ágyúi alatt pedig és Szombathelyen, öcscse gr. Starhemberg Miksa altábornagy és Ebergényi tbk. alatt alkalmas tábort hagyott hátra. Ezenkívül parancsot külde gr. Heister Hannibálra: törjön elő Horvátország és Styria felől, e két tartomány fegyvereseiből alakított hadtestével a Balaton felé, dúlja, égesse Zalavármegyét, s a kuruczokat támadja hátba és oldalba.

B. Andrássy István most elég eszélyes volt vitéz dandárnokai: Bezerédy Imre, Béri Balogh Ádám és a Kisfaludyak tanácsát követve, hadai legjavával Heister ellen fordúlni; s Balogh és Bezerédy egymással versenyző hősisége, két napi véres harcz után kivívá a győrvári fényes diadalt, (1706. nov. 6. és 7-kén), melyben maga is a cs. vezénylő-tábornok Heister elfogaték, s hadteste, 3000 ember veszedelmével, teljesen széllyelszóratott. Azonban Andrássy e döntő ütközet sikerét nem birá fölhasználni, Sümeg várában pihent babérain, s Bezerédy styriai kalandozásán kívűl, egyéb következménye a győrvári harcznak nem lőn, — holott az arra beállott páni félelem hatása alatt, akár Bécs külvárosaiig nyomúlhattak volna.

A dunántúli nemesség és nép természetes józan érzéke belátta ezt; s ugyanazért nem szűntek meg a fejedelmet kérni: *Bottyánt küldené vezénylő-tábornokúl hozzájok.* A hadak is őt óhajtották, úgy, mint a vármegyék. Sőt ezúttal még Eszterházy

Antal, a czímleges dunántúli főkapitány is Bottyán általküldése mellett buzgólkodék, úgy magának a tábornoknak e vállalatra való megnyerése, mint Rákóczihoz és Bercsényihez e tárgyban írt leveleiben ismételt meleg ajánlgatásai által. [1])

A fejedelem tehát a közóhajtásnak engedve, s a veszélyes helyeztetésű tartományt az Andrássynak gyenge kormánya alatt maga is féltve, viszont pedig Bottyán népszerűségében, hadi tapasztaltságában, serénysége és vaskeménységében teljes bizalmát vetve: 1706. november 14-én Lőrinczinél lévő táborában kiadá az *egyenes megbizást Bottyánhoz*, hogy menjen által bizonyos hadakkal a Dunán, vegye kezére azon túlsó föld kormányát, s b. Andrássy István és Pál tábornokoknak nyújtson módot feltűnés nélkül általköltözni a balpartra. A fejedelem e rendeletéről egyszersmind gr. Bercsényi Miklós országos főtábornokot és gr. Eszterházy Antal dunántúli főkapitányt is értesíté; egyébként pedig semmi specialis útasítást nem ada Bottyánnak, hanem csak, hogy »azon földnek bátorítására« menjen által, és ott »igaz hazafiúsága szerint igyekezzék szándékunkat nemzetséges ügyünk javára előmozdítani.« [2]) Midőn pedig Bottyán később némely pontokra — kivált gyalogságnak általrendelésére nézve — utasítást kért: a fejedelem Rozsnyón dec. 1-jén kelt válaszában Bercsényihez utalja őt. [3])

Bottyán ekkor a Komárom és Esztergom között, Nyerges-

---

[1]) Eszterházy Antal és Bottyán 1706 s 1707-ik évi levelei; pl. 1706. nov. 15-kén Érsek-Újvárból, így írt e tárgyban Eszterházy Rákóczihoz: »Az élő Istenért, alázatosan kérem Ngodat: küldjük által (a Dunán) *Bottyánt* . . . . Bár csak kétezer hajdúja lehetne Bottyánnak: nevezetes állapotokat vihetne végben, és azon földnek kiváltképpen való conservatiója következnék; *mert most is írják, hogy bárcsak Bottyán János menne által: nagy reménységgel volna azon föld*; de ha ebben fogyatkozás lészen: félő, hogy az nagy competentia miatt ne periclitáltassék azon darab föld. Én ugyan említettem Bottyán János Uramnak, — de úgy látom, Ngod kegyelmes parancsolatjától várna, és kétezer hajdút kívánna előbb maga mellé.« (*Eszterházy Antal* levelei Rákóczi fejedelemhez; külön csomag a vörösvári levéltárban.)

[2]) Rákóczi e levelének fogalmazata, az 1706-iki udv. cancelláriai kiadványi jegyzőkönyvben. (Nemzeti Múzeum.)

[3]) Ugyanott.

Újfaluval szemben fekvő *Karvánál* állott egy hadosztálylyal, a *Csenkevár*nak, másként *karvai sáncznak* nevezett *híd-*, vagyis inkább ekkor már csak *révfő-erőd* sánczai körül táborozva. Feladata volt a császáriak dunai hajózását elfogni, viszont a közlekedést Dunántúlra fenntartani, továbbá az ellenséges esztergomi és komáromi várak alá, valamint a Csalóközbe portyáztatván, a németeket folyvást szemmel tartani és háborgatni. Eszterházy Antal a fejedelem nov. 14-iki parancsáról értesülvén, már november 20-kán bíztatja Bottyánt, »hogy minden mást félretevén, az *Dunán túl való földnek kormányozására, Urunk parancsolatjából általmenjen*, hagyván maga helyett (a karvai) portusnak őrzésére Generális Eszterházy Dániel uramot.« S két nap múlva ismét sürgeti őt, »hogy az Dunán általmenetelre resolválja magát; az dragonyos-regiment (Eszterházy Antalé) melléje adatik.« Végre dec. 7-ikén megint szorgalmazza: költözzék már egyszer által![1])

Miért halasztotta pedig átkelését Bottyán? holott a fejedelmi parancs már rég kezében volt, — azt hadászati okok magyarázzák meg. Starhemberg Guidó ugyanis befejezvén a Rábaköz és Rábán fölüli vidékek meghódítását, öcscsét Szombathelyen, Ebergényit Kőszegen hagyva, s Kapuvárt őrséggel jól megrakva, tábora zömével általjött a Csalóközbe, honnét akár Komárom, akár Érsek-Újvár, s akár a Vágvidék felé kicsaphatott. Bottyán tehát czélszerűbbnek vélé, Eszterházy Antal sürgetései daczára is, egyelőre helyben maradni, a császári maréchal mozdúlatait megfigyelendő, s esetleg kitörései ellen harczolandó. E szándékáról értesíté Bercsényit, ki teljesen helyeslé eljárását, mert Bajmóczrúl 1706. nov. 30-kán írja Rákóczinak: »Botytyán még, Kegyelmes Uram, által nem ment az Dunán, az németnek Csalóközbe való jövetelére nézve; s talán, ha úgy lesz, jobb is lenne Bottyánnak pro flagello (ostor gyanánt) maradni Esztergam s Komárom között, s tartani történhető operatióra.« Dec. 1-jén ismét említi Bercsényi, hogy Bottyánnak újabb levelét vette: örömest menne által a Dunán, de »már bizonyos, hogy

[1]) Gr. Eszterházy Antal tábori könyvében foglalt levélkivonatok. (Nemzeti Múzeum.)

az német a Rábaközről mind bément Csalóközben; kire nézve megírtam: *ne siessen.*« [1])

Nem is sietett. Megfigyelé gondosan, bevárá nyúgodtan: mit művel Starhemberg? S csak, midőn meggyőződött, hogy az téli szállásokra, pihenőre osztja seregét: gyalogságát Pozsony falai közé, lovasságát pedig — melyből Komárom őrségét csak hat-nyolcz századdal erősbíté — a Csalóközben, Samarjánál sánczolja el: [2]) csakis ekkor látott hozzá az öreg tábornok az általköltözéshez. Erre pedig most már annálinkább szükség volt, mert december második hetében rémhírek érkeztek Dunántúlról. Andrássy Pál Sümegről és Horváth Ferencz Simontornyáról írták, hogy a Száva-Dráva-közi ráczság (végőr-ezredek és népfölkelés) roppant számban összegyülekezvén Eszékhez, — a hír rémségesen nagyítva, 30,000-ről beszélt! — [3]) általcsap a túl a dunai tartomány tűzzel-vassal elpusztítására. E rémhírrel szemben, hogy a megriadt népbe bátorságát öntsön, — Bottyán kapta magát, — »*egy compániával* hogy általmegy.« [4]) Azonban e vakmerőséget meg nem engedé neki Bercsényi. Az állapotok ugyanis Dunántúl különben is fenyegetőleg állanak vala. A magyarok a Rábától délre, Pápa és Sümeg tájára szorúltak le. »Csaló- és Szigetközben van mind lovas, s mind gyalog német, Max Starhemberg Szombathely körül az Rábán túl, — az mieink innen, Kemenyes- s Rába-alján. *Andrási* (István) *Bottyánt hívja, mert nem bírnak az némettel.*« Így vázolja röviden a dunántúli helyzetet Bercsényi, Rákóczihoz szóló dec. 12-iki levelében, s hozzá teszi a már említett rácz hírt; és egyúttal meghagyá Eszterházy Antalnak: »Bocsássa által maga (Antal úr) ezerivel (a dragonyos-ezred) Bottyánt, a ki is vegye föl útjában Szekerest, Somogyi Adámot, Prényit (Farkas), és az magáét (Bottyán saját lovas-ezrede), Domonkos, Móré s a többi díb-dáb gyalogot, mert innen (gyalogságot, pedig Bottyán főként *ezt* kér vala) nem adhatok. Menjen igyenesen Simontornyának; nem hiszem, hogy

---

[1]) Bercsényi eredeti levelei a gr. Erdődyek vörösvári levéltárában. (Archivum Rákócziannm, V.)

[2]) Bercsényi említett levelei.

[3]) Ugyanannak dec. 12-iki levele, ugyanott.

[4]) Bercsényi dec. 12-iki levele.

most annyi rácz gyűljön, a mennyi sohasem gyűlt! Onnan forduljon fel igyenesen Kanizsa felé, és conjungálhatják magokat Andrássy Istvánnal.«

Bercsényi ezen levele foglalja magában Bottyán ordre-ét. Azonban nem volt szükség, hogy e szerint járjon el, s a rácz mozgalom végett hadaival oly nagy kerülőt tegyen. A tábornok ugyanis tapasztalatból tudván, hogy a császáriak sokszor magok költenek ilyes megfélemlítő vak híreket: mielőtt táborostúl megindúlna, a ráczok gyülekezetéről Andrássy és a simontornyai parancsnok hírei mellett is *positiv* meggyőződést szerzendő, egyik régi ezredesét, a tolnai és baranyai vidékeket jól ismerő Zana Györgyöt rendelé két század huszárral kémszemlére. És ettől a tudósítás csakhamar megérkezék, hogy Eszék táján csak annyi ráczot talált, hogy azon huszárcsapatjával mindjárt széllyel is verte őket. [1]) Ekként szétfoszlott egyszerre az Andrássynak rémhíre, az aggódó nép lecsöndesedett, Bottyán pedig nem volt kénytelen csapatait Tolnába, Baranyába fárasztani, — sokkal rövidebb úton láthatott az egyesüléshez.

Eszterházy Antaltól dec. 13-án küldetett el a parancs Andrássy István és Pálhoz, hogy a dunántúli vezényletet adják át Bottyán tábornoknak, és őt a hadak jelen állapotáról teljesen és tüzetesen informálják. [2]) Bottyán pedig a közép-dunai vezényletet adá át Eszterházy Dániel távollétében Ebeczky István dandárnoknak, s azzal dec. 14. és 15-én a karvai réven, Antal úr dragonyos-ezredétől és a saját huszár-ezredbéli, testőrségül maga mellett tartott két századtól kísértetve, átköltözött. — 16-án a túlsó félen, Nyerges-Újfalunál kellett lennie, mivel Eszterházy Antal e napon már oda tudósítja őt, hogy a dunántúli hadtest fizetésére a hadipénztár megérkezett, »mely alá a *túlsó félről* hat vasas-szekereket rendöltessen.« [3])

* * *

Mielőtt Bottyán dunántúli hadjáratainak ismertetéséhez fognánk, vessünk egy pillantást a kormányzata alá adott ország-

[1]) Bercsényi dec. 18-iki levele, Vörösvárt.
[2]) Eszterházy Antal tábori könyve.
[3]) Ugyanott.

rész hadászati viszonyaira, s lássuk a rendelkezésére állott haderőket.

A dunántúli kerület nyúgati és déli határait illetőleg létezett s már föntebb jelzett stratégiai nehézségekhez még az is járúlt, hogy az országrésznek jelentékenyebb erősségei és hadászatilag fontos pontjai, úgyszólván mind a császáriak által valának megszállva. Ez áll különösen a Lajta- és Dunavonalról, melynek mentén Bruck, Pozsony, Magyar-Óvár, Győr, Komárom, Esztergom, Buda, továbbá a nyúgati határokon Sopron, Kis-Martonnal, Fraknóval, Kőszeggel és Német-Újvárral-, nemkülönben a tartomány beljében Székes-Fehérvár, Tata és Szigetvár, — akkoriban jelentékeny erődök — mind császári kézben voltak, derekas helyőrségekkel megrakva; melyeket mind szemmel tartani, ha lehetett: ostromzárolni kellett. Magyar kézben csupán egyetlen tekintélyesebb erősség vala: a Sió és Sárvíz ingoványaitól jól védett Simontornya. Mert Veszprém vára ekkor félig szét volt hányva, s a főhadiszállás: *Pápa* erődítvényei is igen gyarló állapotban találtattak. Vár-Palota és Csíkvár kisebb erődök valának, s inkább csak Fehérvár zárlatának támpontjaiúl szolgáltak. Sümeg, Csobáncz, Vázsonykő és Cseszneknek apró hegyi erődök helyőrségelve voltak ugyan, de a legelsőt, mint némileg terjedelmesebbet kivéve, már csak csekély térfogatuk miatt is, nagyon kevés jelentőségel birtak. A Dráva-vonalon egyedűl Siklós vala kezökben, — Eszék, Valpó, Kapronczа, Légrád, Csáktornya és Kottori várai ellenség kezén, úgy szintén a rábamenti Szent-Gotthárd, Körmend, Sárvár, Kapuvár. Régi közlekedési pontjuk: Duna-Földvár a múlt nyár óta romokban hevert, hídjok elégetve. Egyetlen összeköttetési kapcsukat tehát véreikkel, a karvai sáncz képezé, s Paks táján létezett nehány elrejtett hajójok.

Meg kell még emlékeznünk a Sió-vonalról, a melyen a Siónak a Balatonbúl kiömlésénél, Foknál, Bottyán 1705. őszén, De la *Riviére* franczia hadmérnök terve szerint jóforma földsánczot készíttetett, nemkülönben lejebb, Hídvégnél; úgy, hogy ezen erődített vonal, hajdúsággal megrakva, a Balatontúl le Simontornyáig, s innen egyenes irányban Duna-Földvárig vagy Paksig, a Szlavoniából fel-feltörő ráczoknak s eszéki és pétervaradi néme-

teknek közlekedését Fehérvárral és Budával elzárta, míg viszont a kuruczokét a Balaton és Duna közt fenntartá, Simontornyára, mint hadászati alappontra támaszkodva. E vonal birtoka tehát a magyarokra nézve kétszeres fontosságú vala. Ugyanis Földvár vagy Bottyánvára felé az összeköttetést Kecskemét és Nagy-Kőrössel s a Tisza-Dunaközi hadosztálylyal újból helyreállítani, csak az idő és alkalom kérdése vala.

Még egy előnyös fekvésű pontjuk volt: a főhadiszállás *Pápa*. Ez nyílt téren áll, a hol tehát a könnyű-lovasság működésére a legkedvezőbb alkalom kínálkozik; előtte arczvédűl a Rába-vonal s a Farkas-erdeje, mögötte pedig hátfödözetűl a terjedelmes Bakony rengetegei, melyeknek a kuruczok minden zegezugát jól ismerték, megveretés esetében oda vonúlhattak, s ott újra összegyűjthették magokat, hogy az őket e vadon erdőkhalmok tömkelegébe követni tartózkodó ellenségre, hol itt, hol amott kicsapjanak, és megerősödvén, ismét uraivá legyenek a síkföldnek: »*Pápa mezejének*,« »*Győr és Komárom elejének*.« — »*A Bakony és Somogyság nyelte el a kuruczot*! *Megvan az had a Bakonyban*! *Mi nagy vár az Bakony*!« kiált föl bizakodva nem egyszer Bercsényi, leveleiben; és a tapasztalat tanúsítja, hogy bizakodásában nem csalódott. Hónapokig el bírtak ők ott lappangani, míg újból fölszaporodhattak s kitörni merészeltek.

A dunántúli terepnek két hadászati előnye volt tehát a kuruczok kezében: Pápa a Bakonynyal, és Simontornya a Siónallal. Azonban ezekkel szemben mennyi hátrány: a legelső erősségek, az osztrák, stájer és horvát határok, a Duna-, Dráva-, Lajta- és Rábavonal, az egész Rában-fölűli földdel az ellenség hatalmában. Mindezekre, mindenfelé vígyázniok kellett, s a várak folytonos szemmeltartása, körűlzárolása, már csapataik jó részét igénybe vette.

Lássuk most már, mily számú és minő haderők állottak Bottyánnak rendelkezésére, általmenetelekor?

Először is saját, eredetileg Esztergam és Komárom-vármegyeiekből alakúlt huszárezrede. Ez, a tábornok roppant népszerűségénél fogva, 1705. őszi diadalmas hadjárata óta rendkívűl felszaporodott, a zászlói alá tolongó dunántúli önkéntesek által; elannyira, hogy a kuruczvilág *legnagyobb lovas-ezredévé* vált,

állván 24 században vagy 2000-nyi tényleges létszámból.[1]) A mely egy lovas-ezred harczászati egységét aránytalanúl túlhaladó nagy állomány lévén: Bercsényi épen ekkor tájban, ú. m. az ezredek általános arányosításakor, többszörösen felhívá Bottyánt: adjon át ezredéből egynehány századot Szekeres Istvánnak és Balogh Ádámnak, kiknek ezredeik viszont igen fogyatkozott létszámmal valának.[2]) És ez, Bottyánnak némi vonakodása után, későbben meg is történt. Azonban azért kedvencz ezrede, — melyből két századot testőrségül rendesen maga mellett tartott, — még mindig egyike maradt a legerősebb tényleges állományú lovas-ezredeknek, s a tulajdonos tábornok után egy régi kipróbált végbeli főtiszt: a győri Bolforth (Wohlfart) Ádám alezredes és a vitéz Hőgyészy Ádám őrnagy parancsnoksága alatt álla. Ezután említendő Bezerédy Imre, e híres vitéz ifjú dandárnok ezrede, mintegy 1000 huszárból álló, de a kiknek jó része ekkoriban haza volt oszolva. Azonban Bezerédy ezredéhez járúlt még egy sok fiatal tisztből és önkéntesekből álló ú. n. »voluntér-compánia», serény, tüzes csapat, b. Ghyllányi János úrfi vezénylete alatt; továbbá egy Thököly-féle vén katona: Borbély Gáspár ezredes önkéntes csapata, mely szintén legtöbbnyire Bezerédy oldala mellett, Soprony körűl és az ausztriai végeken csatározott. E két rendbéli voluntérokkal együtt (Ghyllányiéi dragonyosok, Borbélyéi huszárok valának) Bezerédy ezrede rendszerint fölűlhaladá az 1200-at, de ekkor a dunáninneni századok (öt volt ilyen) hazaoszlása folytán, kivételesen nem vala több 7—800-nál.

A másik dandárnok: Kisfaludy Györgynek Vas-vármegyei zsoldosokból Kis Gergely vezénylete alatt álló ezrede, Vas-megye Rábán fölűli részének császári kézre jutása folytán, fele számra csökkent; úgy Thelekessi Török István Győr-megyei, Rába-, Rábcza-, Tó- és Sziget-közi ezrede is; elannyira, hogy Bercsényi e két ezred teljes létszámra hozatalát többé nem is remélvén, 1706 végén egygyé akarta őket olvasztani. Bottyán általmenetele s a vasi és győri részek visszahódítása után azonban, mindkettő ismét fölszaporodott. Török István senator ezre-

[1]) Bercsényi 1706—7-iki levelei Rákóczihoz.
[2]) Ugyanott.

dét Győri Fekete István (alezredes és 1707. júniustól fogva vezénylő-ezredes) parancsnokolá, a ki régi, vitéz végbeli tiszt vala.[1])

Béri Balogh Ádám, e méltán Bezerédy mellé helyezhető bátor, serény és tehetséges főtiszt ezrede, csak 5—600 főre ment, Tolna és Baranya-vármegyeiek. Somogyi Ádám (névleg gr. Eszterházy Antal) Veszprém-vármegyei ezrede ekkor körülbelől 800 főből állott. Sándor László Somogy, Szekeres István és Fehér és Pilis, Goda István (névleg b. Perényi Farkas) Győr és Komárom-vármegyékből alakúlt ezredeik pedig ez idő szerint alig számláltak egyenként 3—400 embert. Kisfaludy László zalai ezrede sokkal népesebb volt, (7—800), azonban e regiment akkor oly rosz hírben áll vala, hogy csúfságból »*Szala*« helyett »*Szaladj*« vármegyeieknek hítták őket a többi hadak.[2])

Zana Györgynek már csak rangja volt ezredes; tényleg alig vala másfélszáz embere, Somogy és Baranya-vármegyékből.

A mi a gyalogságot illeti: az öreg Domokos Ferencz dandárnok és sümegi s palotai kapitány ezrede — Balogh Ferencz alezredessel — lehetett tán 700 ember; azonban ez a sümegi, palotai, vázsonykői, cseszneki, csíkvári és Sió-vonali helyőrségek által úgy absorbeáltatott, hogy mezei hadműködésre csak mi sem marada belőle. Simontornyán, Horváth Ferencz ezredes alatt egy század helybeli és Tolna-vármegyei hajdúság képezé az őrséget, egy erős század szintén helybeli lovassal, kik a Duna, Pécs és Szigetvár felé portyázának.

B. Cziráky László Vas-vármegyei portális-hajdúkból alakított gyalog-ezrede. Kapuvár feladása és a Rába-köz elveszése óta nagyon megoszlott. Fodor Lászlóé pedig ez idő szerint nem volt Dunántúl. Itt találtatott azonban még Bonafous szökevény-németekből álló reguláris-ezredéből kivezényelt néhány század, s végre Móré (másként Moory) István csobánczi kapitány pár száz hajdúja, és holmi vármegyeiek. Úgy, hogy a várőrségeken kivüli összes gyalogság, midőn Bottyán parancsára b. Andrássy

[1] Bercsényi 1707. júniusban kelt, s Feketét »commendáns-colonellussá« kinevező decretumának eredeti fogalmazata a kir. kamarai levéltárban.

[2] Bezerédy levelei 1706. dec. 25-és 31-kéről Rákóczihoz és Károlyihoz.

Pál által összevonatott, legfölebb 1500—2000 főre ment; az összes lovasság pedig, — a Bottyán körül lévőkön kívül — 4000-re. Tehát mintegy 6000 lovas és gyalog; vagyis, ehhez számítva Bottyán nagy lovas-ezredét, Eszterházy Antal dragonyosait, a Goda-Perényi huszár-ezred töredékét, Domokos hajdúit s a simontornyaiakat, kerekszámmal talán *tízezer ember* álla 1706 végén Bottyán tábornok vezénylete alatt.

Ezen csekély erőből kell vala mindenfelé jutni a tágas tartományban: az ellenség (melynek létszámáról lejebb lészen szó) s a határok, a császári erősségek felé portyázó, ezeket körűlzároló hadaknak, s úgy helyőrségekre, közlekedési és élelmezési szolgálatra, stb. E szerint valami tekintélyes tábori hadtestről szó alig lehetett. És mégis, alighogy átvette az országrész kormányát az öreg tábornok: azonnal gondoskodott, hogy a Sümegen dorbézoló Andrássy István s a gyakran betegeskedő Andrássy Pál által elhanyagolt hadi dispositiók mihamarabb rendbe vétessenek, s a Starhemberg Guido által elfoglalt terűletek visszahódítása végett a támadó hadjárat megkezdessék. [1])

Midőn Zana Györgyöt Eszék alá indítá: csakhamar azután parancsot küldött Andrássy Pálra és Bezerédyre, hogy a Zala, Vas és Veszprém-vármegyék terűletén levő hadakat rögtön szedjék és vonják össze, s indúljanak által a Rábán, Kőszeg megvételére. Ő maga is mihamarabb egyesűlni fog velök, addig is azonban hozzájok küldi Balogh Ádám és Szekeres ezereit.

Bottyán mindjárt általköltözése után értesűlt Győrré küldött kémeitől, hogy Győrből bizonyos német gyalogság készűl a Dunán Komáromba hajózni; továbbá, hogy a győri kűlerődökben tanyázó rácz lovas-ezred két osztálya Székes-Fehérvárra és Budára törekszik.

Mindenekelőtt ezeket akará a tábornok láb alól elűtni, s azért nem sietett rögtön a Rábántúlra. Hanem Neszmély, Szőny és Tata környékére érkezvén, hadai egy részét vigyázóban küldé a Duna-mentén Győr felé, a más részszel pedig ő maga lesbe állott, a Bakony és Vértes érintkezésénél átjárót képező *moóri*

[1]) Bezerédy imént említett levelei, s Bottyán dec. 25-iki jelentése a fejedelemhez.

völgy nyílásához vivő sárkányi út melletti erdőkbe. S tudósítói és számításai csakugyan nem csalták meg.

Ugyanis dec. 24-ikén a győri gyalogság hajóit a Dunamenti kurucz hadak észrevévén: a parton egész Komáromig kísérték és lövöldözték őket. A rácz lovasság közül pedig ugyane nap hajnalán 300, s másnap harmadfélszáz megindúlván — hihetően élelmi és fölszerelési szállítmánynyal — Fehérvár felé: csakugyan mindkét csapat a lesben álló Bottyán kardjába futott. Az első különítményt (detachement) Igmánd és Kocs közt megrohanván, a Bakonynak fordíták, s a lesre üzve, merőben levagdalták a győztes kuruczok; a második csoportból is alig menekülhettek 30-an Fehérvárra. Szóval, dec. 24- és 25-kén »*ötszáz egynihány ráczot*« vágatott le Bottyán, mint halomba rakatott testeiket megolvastatta.[1]) Kurucz részről e harczokban csak Jóna János, Eszterházy Antal dragonyosainak alezredese és egy közlegény esett el, s kilencz sebesült meg; oly véletlenül és gyorsan történt a támadás, hogy a ráczok úgyszólván ellentállást alig fejthettek ki. Ekkép az ellenségnek e két napi szerencsés csatával a tábornok jelentékeny kárt okozott, a nélkül, hogy saját hada alig valamit vesztett volna.

Még Győrött vagy 300 rácz lovas maradt, a kiknek is hasonló tőrbe ejtése, továbbá úgy Győr, mint Komárom szemmel tartása végett, Bottyán néhány lovas-századot e környéken hagyva, — most már sietett Pápa és Kőszeg felé.

»Én, — írja dec. 25-kén Császárról, Komárom-vármegyé-

---

[1]) Így írja ő maga 1706. dec. 25. és 1707. febr. 17-iki leveleiben; míg Eszterházy Antal 1707. január 15-kéről ezt újságolja róla Károlyinak:

»Generális Bottyán János Uram Rábaközből alkalmasint kigyomlálta az ellenséget, Kőszögöt is visszafoglalá, az hazamenendő ráczokban két ízben *hatszázig valót* lecsapatván. Dícséretessen viselik magokat.« (Gr. Károlyi-levéltár.) Ugyancsak Antal úr 1706. dec. 31-kéről ezt írja Fodor László ezredesnek: »Most egyéb új híreim nincsenek, hanem, hogy az túlsó részen a mieink derekasan forgatják magokat, a minthogy az elmúlt karácson napján valami actiót próbálván, harmadfélszáz ráczot levágtanak; hasonlóképen karácson után való vasárnap is velitatiót tévén, alkalmas ráczságot debelláltanak.« (A Fodor-család levéltárában.)

ből — eddig is az feljebbvaló hadak közzé mentem volna: de ezeknek (a tönkre tett győri ráczoknak) hírit hallván, hogy szökni akarnak, mind ezeket lestem. Holnap mindazonáltal innen megindúlok s Pápára megyek, s onnan pedig Kőszög felé, az többi hadak közzé.«

Míg Bottyán személye szerint Komárom-vármegyében ily szerencsésen csatározott; addig parancsai folytán b. Andrássy Pál, Bezerédy Imre, Kisfaludy György és László, Béri Balogh Ádám, Török István, Sándor László, Szekeres István, Somogyi Ádám, szóval a Sümeg s Pápa táján és a Kemenesalján tanyázott hadak mintegy 6000-en csoportra vervén magokat, áttörtek a Rábavonalon, és Szombathely, majd Kőszeg ellen nyomúltak.

Starhemberg Guido, Kapuvár és a Rábaköz meghódítása után, öcscsét Miksa altábornagyot hagyá gr. Nádasdy Ferencz és gr. Draskovich János tábornokokkal, a csak gyönge erősségű Szombathelyen feküdt császári sereg élén, b. Ebergényi László tábornokot pedig 6—700 dragonyossal és 400 gyaloggal Kőszegbe helyezé. E város tulajdonkép a kereskedelem emporiumaként 1706-ban semlegesnek nyilváníttatott, annálinkább, minthogy a Bottyánék által 1705 végén történt megostromlásakor több helyütt megrongált erődítvényei, azóta helyre nem állíttattak. Bezerédyék üresen is hagyák 1706. novemberben, — de a császáriak a semlegességgel immár mit sem törődve, belészállának. Sőt Ebergényi most, az Andrássyék elűl nagyobb biztosság okáért Soprony alá visszahuzódó Starhemberg Miksának Szombathelyről távozta után, ú. m. dec. hó közepén, a sánczásásra, csölöpzetek leverésére hajtott városiak és katonái munkájával sürgetőleg hozzá látott az erődítvények kijavításához.[1]) E munka épen javában foly vala: midőn a kurucz hadak közelgésének híre érkezett.

Ugyanis Andrássy Pálnak a Rábán általkelése után, Starhemberg és Ebergényi kémszemlélő csapataival gyakran estek »aprólékos csaták;« december 18-kán pedig Andrássynak előhada, Berthóty Zsigmond parancsnoksága alatti 4—500 huszár,

[1]) A Kőszeg városi 1706-iki jegyzőkönyv dec. 13—17-iki bejegyzései. (Chernel Kálmán barátom szivességéből.)

már épen a Kőszegtől csak félórányira fekvő Kéthelyre telepedék, hogy a városba viendő élésszállítmányokat elfogja. Berthótỹ, miután estve 120 lovast közvetlenül a város alá küldc czirkálásra, maga a többi 300 emberrel nyugalomra hajtotta fejét. Ebergényi azonban, alkalmasint értesűlvén a kuruczok csekély erejéről, tüstént fölkészűl, a sötétség leple alatt kiront a városból »éjtszaka 12 órakor, lovassal-gyaloggal, ki is kevesebb nem volt ezernél,« s a 120 őrjárót oly gyorsan űzi vissza Kéthelyre, hogy velök együtt ér a faluba. Mikorra Berthótỹ, szállása udvarán lóra kaphatott, — egyszerre kétszáz fegyver dördűlt el reá. A rettenthetlen ember mégis, »a lövés után hamar magához térvén,« bár hét sebből vérezve, csoportra veri huszárait, s kétségbeesetten bevág a németek közé; visszanyeri elfoglalt zászlóit, dobjait, paripáit, málháját, keresztűlvágja magát az ellenségen, és csak egynehány katonájának s 39 lónak odavesztével, szerencsésen elmenekűl. [1])

Ebergényi, e kéthelyi harczon ejtett foglyoktúl értesűlvén, hogy Andrássy Pállal tetemesebb számú gyalogság is van: nem tartá tanácsosnak az ostromot Kőszegen bevárni; hanem, miután Starhemberget eleve tudósítá, — dec. 21-kén minden népé-

---

[1]) Berthótỹ Zsigmond levele Bercsényihez, Rima-Szombatból (hová sebei gyógyíttatása végett vitette magát) 1706. dec. 30-káról. (Eredetije gyűjteményemben.) Ugyane levélben beszéli el a kalandos ember egynehány nappal a kéthelyi harcz előtt történt nyaktörő vállalatát. Nevezetesen ő, már Bezerédynek is a Rábántúlra, Jánosházára vonúlta után, kevesed magával még a Rábán fölfűl lappangván, a stájer határszéli Német-Újvár erősség alá csapott, s éjtszaka, nagy vakmerőn, csak »36 katonával egy vízfolyó-lyukon bemászott,« s a városnak, »három kapuját kivágván, 15 németet levágott, és marhát, lovat, portékát a városon eleget nyert.« De minthogy a járást a városban sem maga Berthótỹ, sem katonái nem ismerik vala, — többet nem tehetvén, odábbállottak a nyert zsákmánynyal. — Még előbb, dec. 10-ike táján is 54 rakott szekeret nyert Berthótỹ a németektől Dozmátnál Bezerédyvel, »déltől fogva hat-hét óráig keményen puskázván.« Kétségtelenül e tényre czéloz Rákóczi következő megjegyzése 1707. január 10. Munkácsról Bercsényihez szóló válaszában: »Hála Istennek, hogy jobbak az Dunántúl valók! Tagadhatatlan, hogy szép actus vala *Bertóti Zsigmondé*; bár többnek is adna az Isten bátrabb szívet, kevesebb okosságot.« (*Archivum Rákóczianum*, II. köt. 4. l.)

vel fölkerekedék, s a város lövőszerszámait is magával vivén, kereket oldott a kuruczok elől, s ezek lovasságától csípdeztetve, éjjel-nappal vonúlt vissza, a Nyékről és Keresztúrról 2000 lovassal födözetére Kéthelyig eleibe jött Starhemberggel Soprony felé. [1])

A magyar had előcsapata Kis Gergely ezredessel még az nap (dec. 21.) este bészállott a várba és városba. Andrássy és Bezerédy már ez napon Szombathelytt valának, ott fogadták a Kőszeg városi hódoló küldöttséget, s pár nap múlva (dec. 24.) magok is bészállának Kőszegre, melynek várába 300 hajdút tettek helyőrségül. [2])

Így Szombathely és Kőszeg magyar kézre jutván, karácsony tájban a nagytermékenységű és sűrű népes Vas-vármegye egészen, sőt Soprony-vármegye magyar lakosságú alsó részei is fölszabadúlának; elárasztá a fürge kurucz lovasság a Gyöngyös és Répcze mellékét s a Rábaközt, míg a gyalog Sárvár, Kapuvár körűlzárolására küldetett. E terjedelmes vidékekbeli hazaszéledt s a németek elől honi rejtekeiben lappangott katonaság is egyre sűrűebben kezde gyülekezni zászlóik alá, úgy, hogy Kisfaludy György és Török István ezredei csakhamar felszaporodának; sőt a vasmegyei tisztikar hozzálátott b. Cziráky László hajdú-ezerének is újjá-szervezéséhez, a mit Bottyán, — leginkább gyalogságban szenvedvén hiányt, a főtisztekkel együtt kiválólag sürget vala. [3])

Ebergényi pedig a fölcsapdozó kurucz lovasság elől menedéket keresendő: Starhemberg Miksa hadai mellé, a Soprony és Fraknó környéki Kabold, Lánzsér, Lákompak, Széplak

---

[1]) Kőszeg városi jegyzőkönyv: »Anno 1706. die 21. Decembris ment el innéd a német quarnizon, az itt levő lovassággal együtt, ugyan délután 2 óra felé. Azonban, hogy ezek elmenének: tehát azonnal jütt bé egynéhány kurucz, és egymást az uteán kergették. Azután estve felé jütt bé Kiss Gergely uram két compániával.« V. ö. Andrássy Pál jelentését Kőszegről, dec. 25. Rákóczihoz.

[2]) Kőszegi jegyzőkönyv, és Bezerédy Imre dec. 25-és 31-iki levelei. Beresényi 1707. január 3-iki levele Rákóczihoz.

[3]) Vas vármegye és Kőszeg város jegyzőkönyvei, úgy Bottyán és Bezerédy levelei 1706 végéről s 1707 elejéről.

várkastélyokba, s Harka, Balf, Nyék és Keresztúr helységekbe vonta népét, az utóbbiakat erősen bésánczolván. Sőt Kőszeg veszedelmének hírére maga gr. Starhemberg Guido is megmozdúlt a Csalóközben, s lovassága egy részét (egy »kék mundíros regimentet«) Samarjából azonnal a hír vételekor fölkészítvén, éjjel a Duna-hídján általköltöztette, s az ausztriai végek oltalmára, a Fertőtől északkeletre fekvő u. n. Nyulasra szállítá, holott is azok »Szent-Péteren és más két faluban« sánczolák bé magokat.[1]) A kurucz lovasság pedig előretolatott, a császáriak elsánczolt hadállásai elé.[2])

Ímé, rövid két hét alatt mily fordíást tőn a dunántúli állapotokon Bottyán! Levágat ötszáz ráczot, Győrt és Komáromot vígyáztatja, a Rában-túli részeket Szombathelylyel, Kőszeggel visszafoglalja, Vas- és Győr-vármegyét, úgy Soprony magyar részeit megtisztítja az ellenségtől, s ezt az ország széleire, védelmi állásokba szorítja; a csoportra vert hadakba lelket önt, és folyvást szaporítja őket, — sőt közvetve még Starhemberg tábornagy téli nyugalmát is megzavarván, kényszeríti őt, hogy hadai egy részét a Csalóközből kivonván, a Dunántúlra vesse.

Oly rövid idő alatt, azt hiszszük, elég fényes eredmény, és pedig minden nagyobb áldozatok nélkűl elérve. Azonban e hadművelet, a következő 1707-iki hadjáratoknak csupán *előjátéka* vala.

* * *

Mielőtt az 1706-ik évtől elbúcsúznánk, érdekesnek látjuk megemlíteni, mi történt ezen év végén Boszniában s Likka és Corbávia vidékén? minthogy, ha e vállalat sikerűl: a Dunántúlra nézve különös hadászati előnyűl fog vala szolgálni.

Miután a francziák partraszállása és a Dalmatián át tervezett betörés 1706 tavaszán meghiúsúlt: Rákóczi egy b. Vojnovics nevű horvát főnemes által, — kit ő ezredessé nevezett

[1]) Bercsényi, Bottyán s Bezerédy levelei 1706 végéről s 1707 elejéről.

[2]) Andrássy P. dec. 25-iki jelentése a fejedelemhez. Ugyanekkor mind Kőszegnek »mind penig szombathelyi várnak és városnak« erődítményei lerombolását tanácsolja Andrássy Rákóczinak.

vala ki, — odatörekedék, hogy Boszniában török és szláv hadakat toborztasson, s a horvát végvidéket föllázítsa. Ez utóbbinál kivált ősei: a Zrínyiek és Frangepánok egykori alattvalóinak rokonszenvére számíthatott, hogy t. i. szeretett uraik vérhalálát (1671.) megbosszúlandók, nem fogják elmulasztani az alkalmat a fegyvert ragadásra.

Az izgatás 1706. őszszel s decemberben ama részeken nagyban folyt Rákóczi javára, franczia pénzen, török védnökség alatt. De az osztrák végek parancsnokai is szemesek valának és szorgosan vígyáztak. Gr. Herberstein Ernő tábornok s a bródi és gradiskai végek parancsnoka, 1706. dec. 15-kéről sürgősen értesíti Savoyai Jenő herczeget s egyúttal a cs. k. haditanácsot is, hogy 14-én két macedoniai rácz szökött át hozzá, kik Vojnovics kurucz kapitánynak már régebben letették volt a hitet, tőle lovat és teljes monturt kaptak, — s Rákóczinak néhány franczia, latín és magyar nyelvű pátensét felmutatván, a következőket vallják: Vojnovics, Ladron nevű franczia ezredessel, jó ideje már Boszniában, Banyalukán van, kikhez három napja egy Pap Gáspár nevű kurucz-kapitány is érkezett, öt szekérrel (hihető: katonaruhákkal megrakva) 20 lovas és 6 gyalog török födözete mellett Lándor-Fejérvárról, a ki két lóterhe pénzt is hozott onnét, belgrádi zsidóktúl váltókra fölvéve. Még más 30 magyar tisztet várnak e napokban Banyalukára. Rákóczi felmutatott nyilt-levele eredeti, s Horvát-Szlavonország és a Tengermellék lakóihoz szól: ragadjanak fegyvert a németek ellen, s adják magokat a magyarok védnöksége alá. Herberstein e pátenst felküldé a Hoff-Kriegs-Rathnak, s a szökevényeknek még ezen hit alatt tett vallomását jelenté: Vojnovics 500 tallérért toborzó-pátenst váltván a boszniai pasától, török és horvát hadakat toborzott Rákóczinak, kik is eddig már 1200-an iratkoztak zászlók alá, s azután egyenként ismét hazabocsáttattak hegyi faluikba, oly rendelettel, hogy az első parancsra azonnal összegyülekezzenek. E gyülekezés már legközelebb meg fog történni, mihelyt ama 30 magyar tiszt érkezik, és azzal átkelendnek Szlavoniába, »das Land zur allarmieren.«

Herberstein rögtön átírt a boszniai pasának, tiltakozván,

hogy békeidőn ilyeket enged tartományában; s azonkívül a Száva partjait mindenütt megrakta őrökkel. [1])

Tíz nap múlva (Bród, dec. 24- és 25-ikén 1706) újból jelenti Herberstein, Eugen herczegnek és a Hoff-Kriegs-Rathnak, hogy a Száva szerencsére kiöntött, és így a partjait környező mocsárok miatt, a bosnyák parton levő zendűlők a folyamhoz nem közeledhetnek. Különben ő az innenső partot mindenütt jól őrizteti, sőt nehány török agát magához áthivatván: felelőssé tette őket, és lelkökre kötötte, hogy béke idején nem volna szabad Vojnovics üzelmeit megtűrniök. Azok eleget mentegetődzének; de mind ez csak hiába való tettetés, »mert Fönséged is jól tudja: mennyire kedveznek titkon a törökök a magyar lázadóknak.« A mint, öt nappal ezelőtt is szökött át hozzám Boszniából egy ember, hollandi születésű, a ki is Velenczéből török földre vetődvén, ott rabságba esett, s most — csak hogy a törökök igájából szabadúljon, — Rákóczinak hűséget esküvék, »undt den ungarischen Montirung angezogen.« Szerinte Vojnovicsnak eddig van 100 francziája, vagy 50 szökevény-németje és sok törökje, arnótja, összesen vagy 700 fő, a kik is Banyalukán és a szomszéd falvakban szállásolnak, s némelyek Belgrádon időznek. Van vele Banyalukán egy franczia tiszt, Ladron nevű, hugenotta, Lanqedocból való, — úgyszintén egy Vuk (Farkas) nevezetű vén magyar kapitány, ki Olaszországból szökött, a hol egy cs. huszárezredben zászlótartó vala; továbbá egy Musztafa nevű török tiszt, »mit einen langen rothen Barth und einen grünen Pelz.« Ezek Banyaluka mellett az erdőben nemrég szemlét tartottak gyülevész-hadaik fölött, melyeknek a Száván általszállítására, Gradiskán följűl, török részen, a parti hegyek közt elrejtve, 4 dereglyéjök és vagy húsz apróbb hajójuk van. Vojnovics sűrű levelezést folytat Horvátországba; de kikkel? a hollandi nem tudja. Igen kémlelik a Száva és Unna partjait, mert oly parancsolatjok van, hogy mihelyt az árvíz apadni fog: össze fognak hivatni, azonnal átkelendők. Bizonyosnak állítják ugyanis, hogy az egész »Klein-Wallachey« (a likkai és corbáviai grófság?) népe már 3 hóval ezelőtt elfogadta Vojnovicstól Rákóczi nyílt-

[1]) Herberstein levelei a cs. k. hadi levéltárban, 1706. év, 12. 5.

leveleit, és a túlparti lázadókkal abban egyezett meg, hogy a rácz ünnepek (az ó hitű karácsony) alkalmával ők is csoportra fognak gyűlni, s a Jassenovácz és Kosztajnicza között az Unnán átszállítandó zendülőkkel egyesülve, Kosztajnicza várát megrohanandják, és a horvát-szlavon végőr-hadaknak, az e támadással egyidejűleg a Dráván át segélyökre sietendő *simontornyai kuruczokkal* egyetértve, ellentállandnak. E hadműveletekről ugyanis a Dráván-túli kuruczok is értesülve volnának. [1])

A Hoff-Kriegs-Rath alelnöke Tiell is írja 1707. január 12-kéről Bécsből Eugénnek: »Gegen kroatische Likka und Corbavia siehet erst gefährlich aus zu einem Aufstand, so der Woinovich mit verschiedenen Malcontenten anstellet; allein, unser grösster Feindt ist der selbige Gräniz und Landt.« [2])

Gr. Herberstein ismertetett jelentéseire a bécsi udvar rögtön mozgásba hozta diplomatiáját, hogy a fenyegető veszélyt elhárítsa. A fényes porta miniszterének kincsszomját jól ismervén: ajándékokkal és pénzzel terhelt követségek küldettek Konstantinápolyba (Tiell és a pétervaradi kapitány Renaud levelei emlékeznek róluk), kiknek is sikerült a portán kieszközölniök, a mit Tiell már 1707. február 2-káról újságol Eugen hgnek, hogy a törökök Vojnovicsot elparancsolták Banyalukáról, ki is most Belgrádon van, — a franczia ezredes »La Tour« pedig visszatért Velenczébe. [3])

---

[1]) Herberstein eredeti levelei a cs. kir. hadi levéltárban. 1706. év 12. 10 és ad 10. V. ö. a gr. *Eszterházy Antal* tábori könyvében olvasható e hadi-parancskivonattal: „*Nyitra-Emőkéről, 1707. 23. Januarij.* Generális *Andrássy Istvánnak* (ki ekkor *Sümegen*, tehát a Szombathelytt lévő Bottyánnál Eszék vidékéhez sokkal közelebb volt) értésére adatik Rabutinnak Budához közelgetése. Bonefous hajdúit ide általküldje, 2000 *lovast pedig eleibe Vojnovics úrfinak Dráva felé Eszék tájékára expediáljon.*“ Látható ebből, hogy Herberstein holland szökevényének igaza vala.

[2]) Tiell levele ugyanott, 1707. év, 12.

[3]) Tiell levele a cs. k. hadi levéltárban, 1707. év, 2. 1. Valjon e név nem ugyanaz-e Rákóczi egyik ügynökével gr. *Tournon*-nal, gr. Thököly Mária harmadik férjével, ki ekkor tájt csakugyan Velenczében tartózkodott? Különben, egy La Tour nevű, török földről bejött franczia ezredes a kocsárdi csatában esett el.

Ekkép a fejeit vesztett fölkelési forrongás a horvát végvidéken magában elaludt, s a dunántúli kuruczok hiában várták e jól tervezett déli diversiót, mely reájok nevezetes előnyt, ellenben a császáriakra újabb lényeges bajokat és veszélyt lett volna szülendő.

* * *

Bottyánt az 1707-iki új év napja, úgy látszik, Pápán érte, holott is a kerület központi ügyeit rendezvén, sietett a főhadiszállást és vele a hadviselés derekát a Rábántúlra, Szombathelyre általtenni, hol őt január közepétől majdnem február közepéig találjuk. Egyszersmind előcsapatait följűl Kőszegen, egészen a németek által megszállva tartott sopronyi várkastélyok és elsánczolt helységek közvetlen közelében helyezé el.

Ennek czélja pedig az volt, hogy a császáriak minél szűkebb korlátok közé szoríttassanak, és az általok tett gyakori pusztító kicsapásoknak gát vettessék. Ugyanis, a mint Sopronyvármegye alsóbb, magyar része meghódolt a kuruczoknak: a császáriak ki-kiütvén a védtelen helységekre, azokat kirabolták s azután felgyújtották; mi közben, különösen a ráczok, rút kegyetlenségeket követtenek el. Így Német-Kövesd nevű derék helységet zsákmányra vetvén és fölégetvén, a lakosokat a vad martalóczok embertelenül verték, kínozták, »úgy, hogy némelyeket az asszonyemberek közűl felkötvén gúzsra, úgy perzselték; a férfiaknak pedig szemérmes-testét elmetszvén, meg kölletett abban halni.« [1])

Ezen »istentelen tyrannismust« hallván, — a kuruczok is bosszúra gerjedtek. Bezerédy Imre, tábornokának parancsára, összevonta Kőszeg alá saját, Kisfaludy György és Szekeres lovas-ezredeit, s egy éjjel megindúlván, áttört a császáriak sánczolatai és hadvonalai közt. A kuruczok czélja volt ezúttal a kölcsönt a Soprony város tulajdonához tartozó német lakosságú néhány község feldúlásával megadni, melyeknek lakói magyar részre adózni nem akartak. Legelsőben is tehát Kopházára ütvén, e fa-

[1]) Bezerédy 1707. január 18-iki és Andrássy Pál jan. 19-iki levele Rákóczihoz. (Kamarai levéltár.)

lut fölrablották. Onnét, azon riadás alatt, Bezerédy Szekerest az ausztriai szélek felé küldvén, ez Nagy-Martont fölégette. Másfelől pedig Szegedy Ignácz 200 huszárral a sopronyi redoutok közt átosonva, Klimpa nevű, Soprony városi falut zsákmányolta föl és hamvasztotta el, s marháikat elhajtván és elfogván 16 szekeret, melyek Sopronyba élelmet voltak szállítandók, Szekeressel együtt jó nyereséggel szerencsésen visszatért.

Ezalatt maga Bezerédy, hajnal előtt két órával, Harka mezőváros alá érkezék saját ezredével s két század dragonyossal, melyeket Bottyán küldött volt melléje, — s e körűlsánczolt városkában fekvő németeket allarmírozá. Kiknek is mind lovassa, gyalogja csatarendbe állván, a kuruczok sokáig puskáztak velök s a szélső házakat meggyújtották, azután kár nélkül eljöttek. Erre a keresztúri német Kis-Baromra és Ligvándra csapott ki, — de a kuruczok visszaűzték őket, s ráadásul még Medgyes sopronyi községet dúlták föl. [1])

E kemény leczke után a császáriak fölhagytak a dúlással, égetéssel Soprony vidékén; hanem a Lánzsér vára alá, Derecske nevű faluba szállott Szekerest, a nyéki sánczbeli német kinyomta, valamivel hátrább, Frankóra. Szekeresék e csatározásban egy granátos-hadnagyot lőttek agyon, nehány másokkal együtt, és január 14-kén oly szándékkal készűlének föl újra, hogy a sánczolatokon általtörvén, a Lajtáig meg sem állanak. [2])

Bottyán a németek által megszállott sopronymegyei apró kastélyokat könnyűszerrel megvíhatóknak tartá Bezerédyvel, — csak gyalogsága lett volna; ezért sürgeté mindúntalan Eszterházy Antalt gyalogság általküldéséért, s ezért követett el mindent, hogy Vas-vármegye állítsa mihamarabb lábra Cziráky László elszéledt hajdú-ezerét. Nehány ezer gyaloggal, — ha ennyire szert tehetnek vala — magát Sopronyt is meg akarák próbálni. [3])

Míg azonban gyalogságra kaphatnának, hogy a lovas az-

---

[1]) Bezerédy jan. 18-iki és egy későbbi, kelet nélküli levele. Ritter krónikája is.

[2]) Szekeres 1707. jan. 13-iki levele a fejedelemhez.

[3]) L. Bottyán tbk és Bezerédy 1707. január havi leveleit és jelentéseit.

alatt se pihenjen, és a sopronyvidéki magyar falvak égetését magukon az örökös-tartományokon, — melyeknek pusztúlása jobban fájt az udvarnak — bosszúlhassák meg: Bottyán január 20-ika táján 2000 válogatott jó paripás huszárt indított el a téli fagyon Bezerédyvel, a Lápincs határfolyamon át Styriába. A hírneves dandárnok váratlanúl érkezvén, alig talált ellentállásra; s a stájer rendek (gréczi gremium) jószágait Hartbergtől le Burgauig fölzsákmányolá és elhamvasztá. Burgau közelében egy rácz századra bukkanván: azt részben levágatta, részben szétszórá s megűzé, úgy, hogy a kapitány alig futhatott negyed magával Hartbergbe. A kuruczok e berohanása nagy riadást okozott Grécczben, Bécsben; Bezerédy pedig gazdag nyereséggel térvén vissza, hadai egy részét a határ védelmére a Lápincs mellett hagyá Kis Gergelylyel. [1])

Míg Bezerédy Imre Styriát dúlatá, s a többi hadak Sopron felé portyáztak: Bottyán az ezredek (pl. Kisfaludy György Kis Gergely vezénylete alatti, névleg 800 vasi zsoldosból álló, de tényleg alig felényi lovas-ezredének) hézagai kitöltésével, a tisztek és katonaság által elkövetett zsarlások megorvoslásával, s általában a közigazgatási ügyek rendbehozatalával foglalkozott.[2]) B. Cziráky Lászlónak pedig még Pápáról, az ó év végnapjaiban megparancsolá, hogy elszéledt hajdúit azonnal gyűjtse össze, s hacsak lehet, harmadnap alatt Szombathelyre csoportoztassa.

Mire Cziráky 1707. jan. 1-jén sietve írt Enyedy András Vasvármegyei alispánhoz. »Másként, ha fogyatkozás lészen a hajdúk

---

[1]) *Bezerédy* levele Kőszegről 1707. jan. 27. Károlyi Sándorhoz. — »A kuruczok Styriába beütvén, Hartberg mellett sok stájert leölnek, 16 helységet porrá tesznek, s gazdag zsákmánynyal térnek meg.« *Kollinovics* commentárjai. — »Bottyán Generális nagy égetést tett Styriában.« B. *Károlyi Sándor* naptári jegyzete. — »Bottyán Generális Úrnak aggratulatió, hogy revancsot tett Styriában.« Gr. *Eszterházy Antal* tábori könyvében, 1707. január 30-iki kelettel. — Ugyanezen pusztító beütésről *Tiell* is tudósítja Savoyai Eugent, Bécsből 1707. febr. 2. »Gegen Steyermark haben die Rebellen abermahls eine starke Streiff ausgeübt.« (Cs. kir. hadi levéltár Bécsben. 1707. év, 2. 1.) Bercsényihez Ungvárra csak febr. 18-kán hatott el e becsapás híre. (L. ez napon kelt levelét Rákóczihoz.)

[2]) Vas-vármegye 1707. jan. 28-iki gyülésének jegyzőkönyve.

előállításában: már vagyon az iránt dispositiója Méltóságos Generális Bottyán János úrnak, minémű súlyos executiót küldjek Kegyelmedre.« [1]) Erre a megye az ügyet Szombathelytt jan. 4-kén tartott közgyülésében tárgyalás alá vévén, Szent-Györgyi Horváth József és Nádasdy Pál főrendű nemeseket küldé követségben a tábornokhoz, oly informatióval, hogy a vármegye a maga 600 portális hajdúját annak idejében pontosan kiállítá: de Cziráky sok községtől pénzt vett föl a hajdúkért, hogy majd azon ő maga fogadand zsoldosokat — azonban sohasem fogadott.[2])

Bottyán ezen ügyben szigorú vizsgálatot rendelt, s a következmény az lőn, hogy a már különben Kapuvár gyáva feladása által is terhelt Cziráky hadi törvényszék elé került, s börtönben végzé életét az 1707-ik év utólja felé.[3]) Ezrede Benkő Ferenczé lett, a ki azt teljes létszámra emelé.

Egy más inquisitiót Szombathelyen január 22-kén egy Potyondy nevű tiszt ellen tartatott, a ki egy szombathelyi posztógyártót az ottani piaczon összevagdalt.[4]) Ha ilyféle gonosztettek, úgy zsarolásokért az illető hatóságok Andrássy Pál tbknál panaszt emeltek, az — mint a Kőszeg városi jegyzőkönyv jan. 6-áról megjegyzi, — még csak ki sem hallgatta őket, hanem kedve szerint elfogdostatta a polgárokat, és csak úgy bocsátá ismét szabadon, ha fejenként nagy sarczot (100—100 tallért) fizettek neki. Ekként maga e tábornok járván elől a zsarolás- és kihágásokban: képzelhető, hogy a kisebb tisztek és közlegénység sem maradtak hátra!

Azért a nép érdekeit szigorúan óvó, és hadait szoros fegyelemben tartó Bottyán megjelenését mindenütt, mint szabadító védnök közeledtét üdvözlé a lakosság, és bizalommal siettek eléje panaszaikkal. Így Kőszeg városa is, Andrássyval való bajoskodásai közepette, — ki az asztalára adott helybeli borral nem elégedvén meg, *jobb borért* zaklatta a várost, — Bottyán Szom-

---

[1]) Vasmegyei levéltár.

[2]) Az említett gyülés jegyzőkönyve, ugyanott.

[3]) Vas-vármegye fölirata Szombathelytt 1707. dec. 2-kán tartott közgyülésből Bercsényihez, Benkőnek alezredesből a vasi hajdúság decretális ezredesévé kinevezése végett. (*Eredeti* a kir. kamara levéltárában.)

[4]) Az eredeti tanúvallatás gyüjteményemben.

bathelyre érkezéséről értesülvén, jan. 20-iki üléséből Héricz Mihály városbírót és Szampt András tanácsbelit küldé a vezénylő-tábornokhoz; kikről a városi jegyzőkönyvben olvassuk, hogy »Méltóságos Generális Bottyán János úr ő Excellentiájához ablegáltatván Szombathelyre, hogy ő Ngát a város nevével köszöntvén, repraesentálják szegény városunknak ínségit és nyomorúságit, s kérnék azon: mindennemű kegyelmességét és patrociniumját mutatná szegény városunkhoz. Kik is megtérvén, referálták (21-kén), hogy minekutána tegnap alámentenek Szombathelyre, megudvarolván Generális urat ő Excját Virágos Ferencz uram házánál, legelsőben előmutatták a Nemes Város megbízó-levelét. A minthogy ő Excja, mihelyt megolvasta megbízólevelünket, maga legelsőben fakadott arra: hogy, *igenis, azért jött ő Excja erre a földre, hogy a kinek injuriája és rövidsége vagyon, megorvosolja.*«

A tábornok e bíztató nyilatkozatára a követek előadták több rendbéli panaszaikat, melyek főként Andrássyt terhelék. Kivált a város és lakosok borait, fő- és alsóbb tisztek boldog, boldogtalan, hordószámra hordatják el pénz nélkül; kerítéseiket föltüzelik, stb. »Mire említett Generális Úr ő Excja, ezeket hallván, ajánlotta mindennemű gratiáját és jóakaratját, absolute megtiltván, hogy senkinek, *se Generálisnak, sem akárminémű tisztnek* és köznépnek se adjon a Nemes Város bort: a minthogy ki is adta az iránt maga protectionálisát (védlevelét) ő Excja a Nemes Városnak, ajánván arra is magát, hogy valami kétszáz hajdút is ki fog a Nemes Városból vitetni ő Excja.«

Neki bátorodott erre a szegény város, és még az nap megüzente a hadsegéde által megint »jobb borért« zaklató Andrássy Pálnak: »Minthogy a Nemes Város szükségben vagyon, — jobb borral nem szolgálhat; azért ő Nga elégedjék meg, a mivel a szegény város szolgálhat.« (Kőszegi jkv.)

Febr. 1-jén pedig jegyzőjét és a városi plébánost küldé újabb követségben Kőszeg városa Bottyánhoz Szombathelyre, most meg már Bezerédy ellen, a ki is a város kőfalait le akará rontatni. Bottyán elismervén: »hogy a Nemes Város ezen darab földnek eddig is refugiumja volt, mivel nem mindenik védheti magát a várokban,« — megtiltotta a kőfalak lebontását.

Ekként sem Bezerédyt, sem Andrássyt, sem az önkénykedésben és huzavonákban példájokat követett kisebb tiszteket nem engedi vala a magok szája ize szerint járni, hanem kemény vezényletet, szoros fegyelmet tarta. Bezerédy — kit az előbbeni tábornokok elkényeztettek volt — eleget duzzogott is a szokatlan zabola miatt az »*öreg após*«-ra; azonban ő legalább híres vitéz és serény vezér volt, duzzogva is haszonnal szolgált! De a két Andrássytól, kiknek egyike Sümegen, másika Kőszegen csak hevert, dorbézolt és ivott, minélelőbb szabadúlni óhajtván Botytyán: csakhamar általküldé őket a Dunán, — hadd menjenek haza Krasznahorkára, ott György öcscsükkel, a legnagyobb ivóval, hármasában poharazhatnak! . . .[1])

Ezzel Bottyán csak egyedűl maradt, más tábornokok nélkűl túl a Dunán, és pedig az egész nehéz, küzdelmes éven át. Dandárnoka is csak három vala: Bezerédy, a már törődött Kisfaludy György, és a vén Domokos Ferencz; azonban ő kedvenczét: a hős Béri Balogh Ádámot is többnyire dandárparancsnok gyanánt alkalmazá, s olykor még — mint látni fogjuk — fontosabb feladatokra, mint magát Bezerédyt. Mondhatnók, a hozzá elejétől fogva váltig híven ragaszkodó Balogh Ádám, — ezen 1711-ben a szabadság vértanújává lett jeles vitéz, — volt Bottyán jobb keze, és az ősz tábornok oldala mellett képződött tapasztalt vezérré.

Így állottak Dunántúl a dolgok, midőn január vége felé a szombathelyi főhadiszállásra megérkezett a hír, hogy *Rabutin* cs. tábornagy az erdélyi hadtesttel fölnyomúlt Pestre, hogy Budára általköltözvén és gr. *Starhemberg Guidóval* egyesűlvén, kiszorítsa a kuruczok erejét a túl a dunai országrészből.

Mily körűlmények között történt ez? minő ellenintézkedéseket tőn Bottyán? s miként sikerűlt a bécsi cs. k. főhaditanács és a két világhírű maréchal terveit meghiúsítnia? — alább tárgyalandjuk.

THALY KÁLMÁN.

---

[1]) Andrássy Pál, úgy látszik, vonakodott általköltözni; mert Eszterházy tábori könyvében ezt olvassuk:

»*Kőbőlkút, 1707. 6. Februarij, Generális Bottyán János úrnak.* Andrásy Pál uramat, ha jó módjával nem akarna, *akaratja ellen is küldje által az Dunán.*«

A PRAGMATICA SANCTIO TÖRTÉNETE ERDÉLYBEN.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

Három alak magasadik ki különösebben a kis ország ezen korbeli vezér férfiai közül: gróf Kornis Zsigmond, báró Wesselényi István, kászoni báró Bornemisza János, kiket az udvarnál és az országban nagy hivatal, fényes polgári állás és nem közönséges vagyon tett befolyásossá. Gr. Kornis 1710, — elébb kormányzó bizottsági tag, azután lett erd. udv. alcancellárrá. 1712. gróffá, 1713. erdélyi kormányzóvá neveztetett; már a Rákóczi-harczok alatt az osztrák-ház híve volt, egyike azon 51. főurnak s nemesnek, a kik a II. Rákóczi Ferencz 1704. jul. 5. Gyula-Fejérváratt történt fejedelemmé választatását az 1704. aug. 2. tartott ellenpárti országgyűlésen érvénytelennek s minden végzéseit semmiseknek nyilatkoztatták, vagyonát és személyét koczkáztatva, annak és a katholicismusnak a püspökség visszaállítása s régi birtokaika visszahelyeztetése, az unitáriusok főbb templomai és alapitványai elvétele, valamint az erdélyi oláhok nagyrészének áttérítésében való közremunkálás által hasznos szolgálatokat tett s érette sok jótéteményben részesült. B. Wesselényi 1699. kapta a közép-szolnokmegyei főispánságot, 1702. kir. megegyezést nyert Hadad vára, Zsibó mezőváros és több más birtokaira, 1709. az ország kormány-bizottságának tagja, 1710. elnöke lett, 1713. kir. kormányszéki tanácsos és a kk. és rr. elnöke s egyszersmind törvényes kir. táblai elnök, 1717. adományúl kapta a magszakadás utján fiscusra szállt Galaczot kir. joggal együtt, később más birtokokat, a mit hátrább lesz helyén említnem. B. Bornemisza mint »*Kászoni János uram*« kezdette politicai és közszolgálati pályáját; elébb a fejedelmi jövedelmek fel-

ügyelő biztosa volt, 1710. kapta a csik-gyergyó-kászonszéki főkirálybiróságot, 1711. egyik országos követ a bécsi udvarnál, mely országgyűlés tartása s a kir. kormányszék visszaállítása ügyében küldetett fel; 1713. udv. al-cancellárrá, 1718. liber báróvá lett. Jellemző rá és a korra nézve, hogy ő ezt *Bornemisza* [idest *Abstemius* — írja felségi előterjesztvényében az udv. cancellária, minthogy borral valóban nem él] *új névvel* maga kérte s a cancellarius elnöke kérelmét: »ifjusága óta tett nagy és hasznos szolgálatai s a forradalom alatt élete és javai koczkáztatása tekintetéből« a felség előtt egyértelműleg ajánlatba hozta. »Ő ugyan — írja kérvényében — személyét illetőleg ősei nemességével meg lenne elégedve, de kérelmez cancellári állásáért, utódaiért, hogy azok a felség szolgálatára alkalmasabbakká legyenek, és mivel mások is nagyobb méltóságokat kérnek.« A fejedelem teljesitette kérését, öröködésre nézve ama föltétellel, hogy ha a r. kath. vallást elhagyják, a bárói czimmel ne élhessenek; 1719. adományul nyerte Görgény várát, Görgény-Szent-Imre mezővárost, Görgény-Hodák, Orsova, Kincses, Sóakna másképen Kis-Oroszfalu falvakat, Kasna, Sarapháza, Oláh és Magyar Bölkény, Hétbükk, Radnótfája, Odorján, Libánfalva, F. és Alsó Kőhér, Szent-Mihálytelke stb. helységekkel. Személyére visszaválthatlanúl s azon joggal, hogy a hozzá tartozó elidegenítéseket visszaválthassa s az egész birtokot gyermekei közt, tetszése szerint oszthassa fel, gyermekeire és hagyományosaira nézve 25,000 forinttal visszaválthatólag; 1721. Erdélybe kir. kormányszéki tanácsossá neveztetett s bámúlatos gyorsan emelkedett az ország legnagyobb birtokosai közé, ugyanazon évben kir. megegyezést nyert Henter Gáspárral tett birtokcseréjére, kir. jogot Magyar-Péterluka nevű birtokra, s később is a fejedelemnek folyvást újabb meg újabb kegyelmében részesült, a mikről szintén lesz később említés.

E három férfi közűl szellemi tulajdonaik utóbbit gyaníttatják annak, akinek tanácsával a fejedelem erdélyi ügyekben átalában s különösen most a pragmatica sanctió elfogadtatása kérdésénél élt. Kornis és Wesselényi jó nevek voltak, tekintélyek az országban, az aristocratia legelőkelőbbjei, kikre sokan néztek s hallgattak; Kászoni irataiból s felségi előterjesztvényeiből ítélve,

az udvar esze és tolla, e fölött síma ember s a császár kedve és akarata szerint hajló jellem volt, az erdélyi alkotmány, viszonyok és emberek tökéletes ismerője. Ő bírta a fejedelem rokonszenvét, tanúsítják ezt adományai, sok kitüntető kegyelme, az alcancellarius mellett kir. kormányszéki tanácsossá neveztetése és hátrább említendő saját kézaláírású levele. Ugy látszik, a mi Károly királynak 1712. megkoronáztatásakor Magyarországon Szuhay Imre itélőmester, az volt Erdélyben a pragmatica sanctio elfogadtatásánál 1722. Kászoni b. Bornemisza János.

A pragmatica sanctiot tárgyaló 1722-ki erdélyi országgyűlés jegyzőkönyve és iratai nincsenek meg sem az erd. kir. főkorm. széki, sem az erd. udv. cancellariai levéltárban; az is kétes, ha léteznek-e valahol? ha igen, Nagy-Szebenben a szász nemzeti levéltárban lehetnek, hol amaz időkben az országgyűlések tartattak, a minthogy én szász írók műveiben erre mutató nyomokra akadtam is, vagy a császári titkos levéltárban, a honnan vett másolatok ez értekezés irásánál is vannak használva. Sőt sajnos, hogy történetirásunk nagy kárára! az országgyűlési tárgyalásokban részt vett s arról külön j. könyvet vivő kir. kormányszék közigazgatási jegyzőkönyvéből is el vannak tünve, kivágva a kk. és rr. és a kir. kormányszék közt váltott legfontosabb izenetekre felirati javaslatokra és tárgyalásokra vonatkozó levelek; az erd. kir. kormányszék ugynevezett kir. könyveiben ma ennek csak egy pár felirata, a j. könyvekben nehány véletlenül fennmaradt töredék létezik, az udv. cancellariánál az ország. gyűlés elnökének szintén csak némely felirata: összefüggő és kimerítő ismeretet szerezni tehát a tárgyalásokról, valamint hív képet adni az ország e nagy kérdés iránti közérzületéről nem lehet. Azonban maradt fenn az erd. udv. cancellaria levéltárában azt illető egy nagybecsü emlékirat: »*Alázatos és hív véleménye* — ez a czime — *a császár ő felsége egy hívének,*« mely a kérdés legérdekesebb momentumára vet élénk világot, arra t. i., mily eszközöket használt, mily erkölcsi rugókat tett mozgásba Károly fejedelem Erdélyben akarata elfogadtatása végett, ki volt neki ebben tanácsadója? E vélemény lényegét ismernünk, döntő sulyánál fogva, szükséges. Erdély politicai és jogtörténetéből azon két tény van ebben nincsenek előtt positiv igazságként megálla-

pítva, hogy ez ország szerződéseknél fogva s nem fegyverjogon jutott I. Leopold hatalma alá, melyek megtartását a fejedelem szavával biztosította és hogy Erdélyben a nő-ág az uralkodásban való örökösödésre joggal nem birt, hanem azt esetről-esetre szabad választás és törvény adta meg. Az ügy kivitelére nézve véleményező nézete az: »hogy azt egy kipróbált hüségü s az uralkodó-ház iránt ismeretes ragaszkodású egyénre kellene bizni, a ki az erdélyi viszonyokat, törvényeket és szokásokat tudja, a közdolgok ottani folytatásában bő tapasztalása van, ismeri azon ország fiait, azok szellemét és érzületét, tudja azon módokat, miképen lehet őket szelid úton az ügynek megnyerni, a ki iránt honfitársai természetszerű bizalommal viseltetnek, s azon tényt, hogy az ügy ily férfira bizatott, az atyai bizalom és császári-királyi különös jó indulat jelének vennék és soha senki sem tehetné azon kifogást, hogy az ország erőszak, félelem vagy a kezdeményező személye tekintete által biratott rá, s a ki végre a hazafiakkal tudna természetök, minőségök, az odavaló gyakorlat és szokás szerint bánni, az ellenvetéseket eloszlatni, a kételyeket felvilágosítni, az ingadozókat bátorítni, és mindenkit meggyőzni, hogy abból Erdélyre mily nagy boldogság háramlik, hogy annak fenmaradása, közjólléte, mindenki biztonsága ettől függ.«

»De — mondja tovább véleményező — mivel az emberek elméje lelkök hajlamai szerinti indokok által legkönnyebben megnyerhető, jótéteményekkel lekötelezhető és az alattvalókat a fejedelem kegyelme, bőkezüsége s más hasonló kedvezései inkább szokták buzdítni: azt vélné, hogy az adó egy részének elengedése vagy legalább a felszedésnek elhalasztása, a telelő katonaság számának megapasztása s szigoru fegyelem alá vétele által az országot meg kellene vigasztalni s ez uton a lelkeket mintegy fölemelni. A magán egyénekre nézve azt véli tervadó, hogy az érvek mellett a nagyravágyó, dicsőség- és tisztességkeresőknek címeket és más kitüntetéseket, a gazdagságra vágyóknak egy összegecskét vagy birtokot, másoknak hajlamaikhoz mért jótéteményeket kellene juttatni vagy igérni, szóval: az, a kire az ügy bizatnék, a körülményekhez képest mindent Erdély és fiai szellemihez alkalmazott eszközökkel intézne el, és ha oly nehézségek

vagy kivánatok fordulnának elő, miket kiegyenlíteni nem képes véleményével együtt őszintén és idejében az udvar tudomására, adná. Rendelet vagy megbizó levél lenne számára adandó, hogy hitelre találjon s az emberekben iránta nagyobb bizalom ébredjen. Tanácsos lesz az ügynek nyilvánosan az országgyűlés elébe terjesztése előtt útját megegyengetni s az emberek elméjét jól hangolni. Az időt is rá jól meg kell választani, midőn a lelkeket kellemetlen dolgok nem foglalják el, midőn az adó és téli katonatartás feletti viták indulataikat nem zavarják fel, nincsenek a nemzetek közt surlódások, a mik a tanácskozás csöndes menetét akadályozzák; sőt kivánatos lenne, hogy mihelyt az adó és katonaélelmezési ügy elintéztetett, a rr-ek bocsáttassanak haza s ez ügy, a törvénykezési és más közdolgok tárgyalása végett újabb országgyűlés hivassék egybe, minden esetben vagy őszszel vagy tavaszszal, mert mind a tisztek, mind más tagok ekkor szabadabbak a tél gondjaitól s nyugodtabb lélekkel, engesztelékenyebb érzülettel mehetnek el az országgyűlésre. Ha e szelid és engesztelékeny módon a kk. és rr.-ek szabad szavazatával s a külső ünnepélyességeket megtartva mondatnék ki a nő-ág trón-öröklése, erős lesz az és örök időkre érvénynyel birhat, melynek kötelező erejét semmi meg nem szüntetendi. [1])

Eddig a névtelen tanácsadó véleménye. Ki műve, — ha nem az al-cancelláré — megállapítnom nem lehetett, mert az eredeti fogalmazvány nincs meg s felvilágosító adat nyomára nem találtam. Annyi bizonyos, hogy szerzője Erdély jogintézményeit épen oly jól ismerte, mint társadalmi viszonyait és a nemesség gyöngéit, s bár az íraton hivatalos tárgyalás nyoma nem látszik, de a következmények mutatják, hogy a fejedelem ama vélemény során kifejezett jogtörténeti és alkotmányos elveken kívül — a mik személyes hajlamaival s uralkodó-háza érdekeivel ellentétben állani látszottak — a gyakorlati kivitelre vonatkozó eljárási javaslatokat elfogadta és alkalmazta, sőt hihető, hogy b. Bornemisza, mint kir kormányszéki tanácsos evvel összehangzólag rendeltetett le Erdélybe s küldetése a kormányszék és országgyűlés előleges elkészítése, befolyásos emberek lekötelezése,

[1]) *Erd. udv. cancellariai levéltár.* 1722. 10. sz. g. betü alatt.

az országnak az adó egy része elengedésével kedvezően hangolása, az örökösödési ügynek a sérelmektől elválasztva a lehetőségig gyors letárgyalása, a magukat érdemesítők megjutalmazása végett adomány, hivatal s más kitűntetések ajánlatba hozása volt; valószínűvé teszi ezt a fejedelemnek hozzá intézett levele is, melynek ismertetését annak különös történelmi értékénél fogva szintén szükségesnek látom. »Nagyságos báró, kedves hívünk! Nyilván van mindenek előtt — írja a fejedelelem — és előtted különösen tudva lehet, hogy én uralkodásom kezdete óta mindazt gondosan megtenni törekedtem, a mit örökös országaim és tartományaim javára, előmenetelére és szerencséjére befolyással lenni gondoltam. Az isteni jóság által alám rendelt népek iránti ezen szeretetemnél fogva a jelennek azon különös bajait, melyek következő időkben a legnagyobb veszélyeket vonhatják maguk után, minden gonddal és szorgoskodással eltávolítni szükségesnek láttam. Ennélfogva titkos belső és udvari tanácsos, gyalogsági és erdélyi főhadvezér gróf Virmond Damián Hugónak, legkedvesebb erdélyi örökös fejedelemségem országgyűlésére kijelölt kir. biztosomnak és felhatalmazott kedvelt hívemnek, különös kegyelemből s azon ország nemzetei iránti becsülésemnél fogva megparancsoltam, hogy az összegyűlt kk-al és rr-kel nyilván és világosan közölje azokat, a miket eldődeim az örökös törvény erejével biró első szülöttségi pragmatica sanctió tekintetében megállapítottak, különösen meghatározván azt, hogy férfi maradékunk kihaltával a nők is az elsőszülöttség rende szerint örökösödjenek s e szerint az általam ma birt vagy netalán ezután birodalmamhoz járúlandó országok és tartományok a kölcsönös védelemre és nagyobb tekintélyű önbiztonságra nézve minden időkre különös kötelékek által legyenek összekapcsolva. Ezekből át fogják látni, hogy az én legdrágább örökös erdélyi fejedelemségem, ámbár az ottomának terhes jármából megmérhetlen költséggel és sok vér kiontásával szabadítatott ki és szinte háromszor a had jogánál fogva foglaltatott el, ha valakinek, bizonyára nekem különösen szívemen fekszik, rá különös gondom van, és te is a te kitűnő bölcseségednél s a dolgok alapos ismereténél fogva könnyen meg fogod érteni, hogy az ellenséges betöréseknek másoknál inkább kitett és magát külön megvédni

nem képes ezen örökös fejedelemségemnek, örökös országaim és tartományaim ezen örök egységéből s az elsőszülöttségi rendnek mindkét nemre nézve megállapitásából mind közdolgainak mily nagy dísze, biztonsága és fénye, mind a polgároknak nagy előmenetele fog következni. Ez okért nem kétlem, hogy te azon tekintélynél fogva, melylyel mind a kormányszék tanácsában, mind a nép előtt birsz, s az ügyek elintézésében való azon kitűnő buzgalomnál fogva, melyet udvaromban hosszas mulatásod alatt tanúsítottál és ma is tanúsítasz, hívséged s igyekezeted hozzám és hazádhoz való szereteted szerint említett kir. teljhatalmú biztosommal munkásságodat egyesitni fogod s a legnagyobb szorgalommal fogtok arra törekedni, hogy a kk és rr-k az ő innen származó nagy hasznukat kellően lássák át s nem annyiban felséges házam, mint inkább népeim javára czélzó szándokomat önként, nyiltan és törvényszerűen irják alá. Azt fogod tenni e dologban, a mit tőled s ismert hűségedtől különösen megvárok, a mi tisztedhez illik s egy jó és hazája iránt buzgón érző polgár kötelességével megegyezik. Végre hozzád való cs. kir. kegyelmemet kegyesen megerősítem. KÁROLY m. k.«

Még két nevezetes adat van fenn e tárgyban, egyik a császárnak az ország kk-ihoz és rr-ihez intézett kir leírata 1722. márczius 6-ról, melyben az iránti bizalmát és kivánságát fejezi ki: »hogy azok mindenben, a mit meghatalmazott biztosa az országgyűlésen az ő nevében eléjök terjesztend, különösen pedig a mik a veszélynek annyira kitett kedves örökös fejedelemségének nyugalmát, lakosinak minden időkre való biztonságát állandósítják s jólétüket és szerencséjöket előmozdítni alkalmasak, hűségök és eszélyök, valamint hozzá és hazájukhoz tartozó szeretetök szerint, buzgón, komolyan és egyetértőleg kezet fognak és úgy járnak el.«[2]) A másik azon bizalmas jellegű irat, melyet az uralkodó a kir. kormányszékhez intézett s melyben azt császári akarata kivitelében hathatós közremüködésre hivta fel, viszonzásul királyi különös kegyelmét, a tanácsosok személyes kitüntetését s fizetésük javitását igérte. A levél ma nem létezik, de tar-

[1]) Az erd. udv. cancellaria levélt. 1722. 10. sz. a.
[2]) *Kir. főkorm. levéltár* 1722. 47. sz.

talmát fenntartotta a kormányszék személyzetének a kormányzón és al-kanczelláron kívül 1729. júl. 12. a felséghez intézett kérvénye, melyben alázattal emlékébe idézik: »hogy még 1722., midőn ő felsége akaratából Erdély örökös fejedelemségében az ausztriai ház mindkét nemen, örökösödés útján való következése végrehajtatott, a felség méltóztatott őket titkos levelében kegyelmes szándékai előmozdítására figyelmeztetni, ők azt tisztök szerint kiváló megkülönböztetéssel, gyorsan, híven és hasznosan véghez is vitték, annyival nagyobb örömükre, mivel abban a mindkét nem örökösödésében mind ők különösen, mind átalában az ország ő felsége Magyarországát buzgalomban, készségben és jó példával megelőzték. Ő felsége — írja tovább — Magyarországon cs. kir. kegyelmének már több bizonyítékát adta, Erdélyben is a kormányzó felséges arczképét kapta, a tanácsosoknak is tudtúl adatott, hogy számukra is ugyanazon császári emlékadomány készen áll, és nem tudják, mi okból, ők még mindig e szerencsétől megvannak fosztva; és őket aggasztja, mert öntudatukat tisztának érzik, s a biztatott reménytől meg nem fosztásukat megérdemelnék; ők a késés okát az erdélyi főhadvezérek gyakori változásában keresik s különösen gr. Wirmont halálában, a ki az ő különös érdemeiket tudta. De most újból feléledt reményük a felség kegyelme s bőkezűsége iránt s alázattal esedeznek annak teljesítéséért, hogy legyen az ily nagy uralkodó kegyének és az ő hűségöknek záloga, a mi utódaikat is a felséges ausztriai ház iránti minél jelesebb tettekre buzdítsa.«[1])

A kir. főkormányszék tagjai megjutalmaztatást kérő folyamodványára hátrább teszem meg észrevételemet, e helyen a b Bornemiszához intézett fejedelmi kéziratra kívánom megjegyezni, hogy az világosan mutatja egyfelől az ő udvar előtti kedveltségét s egyszersmind befolyását hazájában, másfelől azt, hogy Károly császár — *hív tanácsadója véleményével e tekintetben ellenkezőleg* — Erdélyt a Habsburg-házzal szemben nem szabadon szerződő félnek; de fegyverrel meghóditott tartománynak tartotta s el volt határozva, leányának egész birodalmában öröködését minden áron valósítni. De az is látszik, hogy ő annak el-

[1]) Az erd. udv. cancellária levélt. 1729. 131. sz. a.

togadtatásával Magyarországra kívánt nyomást gyakorolni, s a mint megkoronáztatásakor ennek Magyarországhoz vissza nem csatolása, később pedig kormányszékének s törvényhozási jogának visszaállítása által a külön állást megszokott erdélyieknek kedvét kereste: úgy most e kir. kegyelmének meghálálásául, a lányág örökösödése iránti akaratának készséges elfogadását várta s annak gyorsabb kivitele czéljából hihetően készen küldötte le az elfogadási *nyilatkozatot*, sőt később a fejedelmi megerősítést kérelmező fölterjesztés szövegét is,[1]) közölte, I. Ferdinándnak 1543. jun. 1. költ végrendeletén s annak 1547. febr. 4-ki codicillusán, valamint II. Ferdinánd 1621. május 10. tett végrendeletén s annak 1635. aug. 8-ki codicillusán kezdvé I. Józsefig létrejött mindazon családi szerződéseket s az érdekeltekkel kötött kiegyezési okleveleket, melyeket ezen intézkedése ellen a fi vagy nőág valamely tagjától támasztható ellenvetések földerítésére és elenyésztetésére alkalmasoknak vélt, valamint örökös tartományainak hódoló nyilatkozatát is.

Ezen családi intézkedések lényege, formája és keletkezési kora mutatja azoknak a családi érdek szempontjából jogosultságát, de egyszersmind igen közjogi, alkotmányos és az adott hely-

---

[1]) *Salamon Ferencz* idézett művében a 175. lapon azon nézetét fejezi ki, hogy az 1723. jul. 26. a magyar orsz. gyülésen Szluha által előterjesztett törvényczikk-tervezet nem az ő fogalmazása, az neki készen adatott át. A szinfalak megett készült el akkor minden — úgymond — s csak a bevégzett megállapodások bocsáttattak nyilvános tárgyalásra. . . . Hogy ez Erdélyben is így történt, a mondottakon kivül onnan is következtethető, hogy azon kormányszéki felterjesztés, a mit Szilágyi és Salamon is idéztek, a kir. kormányszék 1719—1723-ki királyi könyve 246—248. lapjairól s a mit Köleséri Sámuel irt alá, szintén nem az ő műve. Ez a felterjesztés látható 1722. 94. kir. kormányszéki szám alatt, arra készítve és tisztába íratva, hogy az erd. udv. cancellariához felküldessék, de kezdettől végig keresztül vonva visszatartatott s helyette új tisztázat küldetett fel a benne levő sok hiba miatt, miket egy előttem ismeretlen kéz, kiigazított, részint máskép módosított. A Köleséri jegyzőkönyvbe igtatása ezen kiigazítás után készült. A kormányszéknél és erd. udv. cancellariánál ezen javításhoz hasonló irású egyén nem volt, a kik a pragmatica sanctiot aláirták, azok között sem. Azt hiszem, ez a kir. biztos oldala mellett működött valamely bécsi főállásu emberé lehetett.

zetre alkalmazva azok meg nem állhatóságát, s kedvezőtlen tanuságot tesz a Habsburg-házi fejedelmeknek Magyarország és Erdély alkotmánya iránti érzületéről, a kik e, csak imént hatalmuk alá jutott országokról már mint magán birtokukról kívántak rendelkezni. I. és II. Ferdinánd alatt Erdély önálló fejedelemség volt, Magyarországnak pedig nem a tényleges uralkodó adott királyi utódot; hanem az ország maga választotta meg; sem Magyarország és koronája, sem Erdély nem volt Habsburg-örökség, tehát nem lehetett patrimonialis magán végrendelet tárgya. Az örökösödésről jogérvényesen csak a törvényhozás intézkedhetett. I. és II. Ferdinánd végrendelete épen úgy nem volt kötelező a magyar nemzetre nézve, mint I. Leopold és III. Károly pragmatica sanctiója mindaddig, míg a kk. és rr. beleegyezése után törvénybe nem igtattatott. Jellemző és tanuságos tehát, hogy az uralkodók a nélkül, hogy az országgyűléssel tudassák, Magyarországról és Erdélyről is úgy intézkedtek, mint örökös tartományaikról. I. Leopold 1703-ki örökösödési intézkedését nyiltan *örök érvényü*, általa dictált törvénynek nevezi, s Károly fejedelem is ily értelemben és hangsulyozva vonatkozik arra b. Bornemiszához irt levelében. Azonban bármint álljon ez s bármi czélja volt Károly fejedelemnek e szerződések közlésével, tény az, hogy ő a maga leány-ág-örökösödési megállapítását Erdélyország által a törvényhozás utján, tehát alkotmányosan kívánta elfogadtatni, de — a mint hátrább érintve lesz — az ut felén megállott, alkotását az ország törvényei által kiszabott módon nem czikkelyeztette be.

Hátra van még annak gyakorlati kivitelét ismertetnem meg.

Az országgyűlés 1722. febr. 19-kére volt kihirdetve Szebenbe, a kir. kormányszék e napon meg is jelent: »s minthogy — így szól a jegyzőkönyv — a kir. előadások még nem érkeztek volt meg, elhatározta, hogy addig tárgyalják az ország köz sérelmeit. De ugyanaz nap az országgyűlés is megnyilt s a rr-ek, kormányszék és kir. biztos kölcsönös üdvözlésével telt el.« [1]) A

---

[1]) *Protocoll. Guberniale* Annor. 1722—1723—1724—1725. 117. lap. Ez itt az 1722-ki j. könyvből való idézet. Látható 1722. 156. kir. korm. sz. alatt.

kormányszék másnap, febr. 20-ki ülésében az ország kivánalmai fogalmaztattak, [1]) a mikre nézve a fejedelem márcz. 6. adta ki legfelsőbb elhatározását. Úgy látszik, azután nem volt gyűlés márt. 26-káig. Ekkor ezen kir. leirat felolvastatott, a kormányszék két tanácsost küldött követül a kir. biztoshoz, kijelenteni, hogy a rr-ek készek meghallgatni azokat, a miket a kir. biztos a felség nevében velök közleni akar. [2]) A kir. biztos betegsége következtében a kir. kormányszék és a kk. és rr-ek az ő szállásán tartottak országos ülést, ott hoztak határozatot is; két nappal később azonban jobban lett s a márt. 28-ki országos ülésben az évi fizetendő adó iránt tett előterjesztést, a márt. 29-ki ülésben erről folyt a tanácskozás és a sérelmekre érkezett legfelsőbb elhatározásról.[3]) A kir. kormányszék 60,000, a kk. és rr. 80,000 frt. és a katonaság élelmezésére szükséges buza elengedését kivánták. A kir. biztos látván, hogy a kk. és rr. az ő felsége szolgálatában nem hátrahuzók, megigérte, hogy a kivánt 80,000 rft. és katonaélelmezési összeg elengedése ügyében ő felségénél közbejár s a mit lehet, megtesz. [4]) »A márt. 30-ki ülésben — így szól a j. könyv — a kir. kormányszék kezdeményezése következtében tárgyaltatván a kir. biztosi előterjesztés a successioról és arról, hogy a kk-nak és rr-nek elméje arra el van készítve, behivatott két itélőmester [nincs kijelölve, hogy Szentkereszti András, Olasz Mihály és Sándor Gergely közül melyik kettő?], a három nemzetből két-két főtiszt, u. m. a magyar vármegyék részéről gr. Kornis István fejérvármegyei és b. Josika Imre thordavármegyei főispán, a székely székek részéről b. Apor Péter háromszéki és Kereszturi Miklós aranyosszéki főkirálybirók, a szászok részéről Czekelius szebenszéki biró és a medgyesi kir. biró, a kik is — mindenik saját nemzete nevében — kijelentették, hogy egész

---

[1]) *Protocoll. Guberniale* Annorum 1722—1723—1724—1725. 118. lap az 1722-ki j. könyvből való idézet.

[2]) *Protocoll. Guberniale* Annorum 1722—1723—1724—1725. 173. lap az 1722-ki j. könyvből való idézet.

[3]) *Protocoll. Guberniale* Annorum 1722—1723—1724—1725. 179. lap az 1722-ki j. könyvből való idézet

[4]) *Protocoll. Guberniale* Annorum 1722—1723—1724—1725. 182. lap az 1722-ki j. könyvből való idézet.

készséggel veszik az ő felsége kegyelmes intentioját és az iránt a kir. biztos ő excellentiája előterjesztését örömmel hallgatják meg, remélve és esedezve, hogy ő felsége utódi által is eddigi szabadságaikban és kiváltságaikban megtartatnak.« [1]) A felső- és alsó-ausztriai tartományi rr-kével egészen egyező kívánság; de a mint az alább*) alatti jegyzésből látszik, a jegyzőkönyv megcsonkítása miatt e szerény kívánság miképen elintézése iránt sem jutunk bővebb fölvilágosításhoz. Az április 1. tartott kir. kormányszéki ülésben, hol Teutsch András szász ispánon kivül valamennyi tanácsos jelen volt, név szerint: gr. Kornis, a kormányzó, b. Wesselényi a kk. és rr. elnöke, b. Haller György, b. Kemény László, b. Bornemisza János József, Szentkereszti András, Simon Míhály és Vest Sámuel, ugyszintén a kk. és rr-ek is, az osztrák ház nőágának örökösödési jogáról kész fogalmazvány olvastatott fel; némelyek a reformátusok közül betétetni kivánták: »*a hitlevél által megerősített hazai törvények és constitutio értelmében.*« [2]) Az ülés alatt a kir. főkormányszék biztosokat nevezett ki a kir. biztoshoz, hogy az ország adója alábbszállításában közbenjárását kérjék s terjeszszék elébe a Szentkereszti itélőmester által a nőág successioja tárgyában készített folyamodványt, melyben a fennebbi megjegyzésből benne van ez: »*a hazai törvények és constitutio értelmében*« — és ez a katholicus státusnak tetszett, de a református státus azt kivánta, hogy tétessék bele ez is: »*Hitlevél által megerősített*« — hogy azt elolvasván, ha jónak itéli, igtattassák be, ha nem, maradjon el.«[3]) Az április 2-ki kir. korm. ülésben a kir. biztostól visszaküldött, successióról való felterjesztés fogalmazványát a kormányszék elolvas-

---

[1]) *Protocoll. Guberniale* Annor. 1722—1725. 180. lap összehasonlítva a 183. l.-pal. A 180. lapon túl öt levél kivágás látszik, a lapok mai számozása ellenben csak két lap-hiányt mutat, t. i. a 181. és 182-őt; oka az, hogy tán közbül nem számozott tiszta levelek voltak, a mi több helyen jö elő, vagy 3 levél kivágása a mai lapszámozás előtti.

[2]) *Protoc. Gubern.* 1722—25. 184. l. E lapon az ápr. 1-ői korm. j. könyvben világosan iratik, hogy a Szentkereszti fölirási szövege a kk. és rr. közt felolvastatott.

[3]) *Protoc. Gubern.* 1721—25. 184—185. ll. E lapon említtetik, hogy a fogalmazvány a kir. biztoshoz felvitetett tetszés szerénti módosítás végett.

ván, szó volt arról: elolvastassék-e a kk. és rr-ek előtt vagy ne?[1]) Itt ismét ki van vágva a j. könyvből elől egy, hátúl két levél, a mi megmaradt, sem a kir. kormányszék egyes tagjainak nézete, sem a kk. és rr. általi tárgyalás eredménye iránt felvilágosítást nem ad. Az április 10-ki kir. korm. ülés j. könyvében ide vonatkozólag csak e rövid jegyzés igtattatott be: »Elolvastatván az ő felségének szóló levél penes instrumentum successionis, végeztetett, hogy az articulus irassék meg és a kk. és rr. előtt olvastassék el.«[2]) Hátrább megint ez áll: »A kir. kormányszék és kk. és rr. követei a kir. biztosnak átadták az örökösödési nyilatkozatot.«[3]) Megint hátrább ez: »A successioról írt articulus a státusok előtt elolvastatik.«[4]) Az utolsó följegyzés ez: »A státusok követeik által a kormányszéktől elbucsuznak s pártfogó gondjaiba ajánlják magukat.«[5]) Itt a j. könyv szerint a tárgyalás megszakadt s csak az 1724. jan. 10. egybegyűlt[6]) országgyűlés alatt, a kir. kormányszék febr. 24-ki ülése j. könyvében találjuk meg röviden följegyezve az ügy bevégződését. »Olvastatik — így szól az — a kk. és rr. által ő felségéhez terjesztett s örök törvényül megerősítve leküldött örökösödési oklevél — *instrumentum successionis* — s átküldetvén a kk. és rr-hez, ezek és a kir. kormányszék biztosokat neveztek ki a kir. biztos meghívására, a ki megjelenvén, közölte a felség 1723. decz. 30. költ kir. leiratát melylyel az örökösödési nyilatkozatot megerősítve, oklevél alakban leküldötte az évi adót 550,000 forintban elfogadta s egyebekre is legfelsőbb akaratát kijelentette. Ezen örökösödési oklevélnek az orsz. gyűlésen történt kihirdetéséről s a leküldött példánynak a felség számára készülttel mindenben egyezéséről a kk. és rr. febr. 24-ki ülésében szintén a kir. biztosi irodából került külön-külön bizonyítvány állíttatott ki s oda aláírva átküldetett.[7])

---

[1]) *Protoc. Gubern.* 1722—25. 189. l.
[2]) *Protocoll. Gubern.* Annor. 1722—25. 200. l.
[3]) *Protocoll. Gubern.* Annor. 1622—25. 201. l.
[4]) *Protocoll. Gubern.* 1722—25. 201. l.
[5]) *Protoc. Gubern.* Annor. 1722—25. 201. l.
[6]) *Protocoll. Gubern.* Annor. 1724. 481. l.
[7]) *Protoc. Gubern.* 1724. 578. l. A kir. leiratok láthatók 1724.

Hogy a pragmatica sanctio ügytárgyalása 1722. ápr. 10-től 1723. végeig Erdélyben szünetelt, az okozta, mert a fejedelem ez időt annak Magyarországon is elfogadtatására használta; politikája azon számításon nyugodott, hogy a mint trónraléptekor 1712. előbb magát Magyarországon megkoronáztatta s akkor mint már törvényes magyar király Erdélylyel a hódolati esküt letétetvén, az uralkodást ott is akadály és minden ünnepély nélkül kezébe vette: úgy most a pragmatica sanctio elfogadásának Erdélyben kimondása után 1722. jun. 20-kára hívta össze a magyar országgyűlést, annak elfogadását szintén kir. előadásai közé vette fel, s minthogy az Erdélyben már el volt fogadva, az1723. jun. 19-ig tartott országgyűlésen itt is biztosabban elintézhette. Az erd. udv. cancellária ez idő alatt várakozott s bár már 1723. április 26. egy erd. ügyekben tartott miniszteri conferencia elfogadta a megerősítő kir. léirat iránt a felséghez tett előterjesztését, mégis csak dec. 30. küldetett le Erdélybe s úgy lett tárgyalva és elfogadva az 1724. jan. 10. megnyilt országgyűlésen. [2]) Az elfogadáskor jelen volt az országgyűlésen 9 kir. korm. széki tanácsos, köztük a kk. és rr. elnöke is, 2 titkár, 2 itélőmester, a 3-dik a tanácsosok között, 8 kir. táblai ülnök, ennek elnöke szintén a kk. és rr. elnöke, a közügyigazgató, 1 tábornok, 9 főispán, köztük Máramaros-, Zaránd-, Arad-megyéké is, Fogarasvára és vidéki főkapitánya, K. Szolnoké b. Wesselényi volt, 3 székely főkir. biró: Csik-széké b. Bornemisza, Aranyos-széké nem jő elé, 28 kir. hivatalos, Küküllő-megye és Maros-szék követe kir. hivatalos is volt, 19 vármegyei, 20 székelyszéki, 20 szászszéki követ, Kolozsvárról 3, M.-Vásárhelyről 3, Kár.-Fejérvárról 2, Vizaknáról 2, Fogaras vidékéről külön 1. Abrudbányáról 1. összesen: 125 országgyűlési tag.

JAKAB ELEK.

évi 74. 75. kir. korm. sz. alatt, a bizonyítványok 274. 1724. kir. korm. sz. alatt, valamint a fejedelem által ünnepélyes alakban kiadott eredeti erdélyi pragmatica sanctio utolsó levele baloldalán az itélőmesterek által hitelesítve, a kir. főkorm. levéltárban C i s t. D i p l o m a t i c a B—13 száma alatt, a hol a kk. és rr. eredeti nyilatkozata is van 125 pecséttel megerősítve.

[2]) *Erd. udv. cancell. levéltár,* 1723. [80. sz.] e betű alatt.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

LEGÚJABB OKLEVÉLGYŰJTEMÉNYEINK ÉS AZ OKLEVELEK PUBLICATIÓJA.

(Anjoukori Okmánytár, szerk. *Nagy Imre*. I. köt. 1301—1321. IV. és 678. l. — A gróf Zichy-család Okmánytára, szerk. *Nagy Imre, Nagy Iván* és *Véghelyi Dezső*. IV. kötet. VIII. és 645 l.)

II.

A kérdés, hogyan közöljük az okleveleket, a tudományos külföldet már régóta foglalkoztatja. Böhmer, Waitz, Schreckenstein, Posse, Sickel — a külföld nagy diplomatikusai — több ízben foglalkoztak e kérdéssel, melynek egész kis könyvtárt kitevő irodalma van, s nálunk is az erdélyi »Verein für siebenbürgische Landeskunde« által kiadott »*Korrespondenzblatt*« múlt (1878.) évi április és júniusi füzetében Zimmermann Ferencz szász nemz. egyetemi levéltárnok tollából két érdekes közlemény jelent meg »Über die Herausgabe von Urkunden« címmel. A kérdés lényegére nézve külföldön bizonyos megállapodás jött létre, melyet már gyakorlatilag életbe is léptettek. Hogy az általunk ismertetett publicatiók mit és mennyit fogadtak el az ezek által felállított elvekből, azt legjobban úgy oldhatjuk meg, ha ezeket amaz elvek szempontjából ismertetjük. Nem akarunk mi e párhuzammal az elismert nevű szerkesztők érdemén legkisebb csorbát sem ejteni; sőt kétséggel elismerjük tudományokat, szakismeretöket, s nem is volt e közléssel más célunk, mint bemutatni a mi közönségünknek azt, mi részben határainkon túl történik.

De a dologra; s kezdjük mindjárt az anyag megválasztásán. A Zichy-codex, mint a mely sokkal szűkebb körű, egészen más tekintet alá esik; ott közölni kell mindent, mit a család levéltára magában foglal. Más tekintetek alá esik az Anjoukori oklevéltár kiadása. Oly gyűjteménynek, mely az első tudományos forum, a magyar tud. Akadémia aegise alatt jelenik meg, a mintaszerűség

bizonyos jellegét kell magán viselnie. Ezt első sorban az által éri el, hogy ha az okleveleknek lehetőleg teljes sorozatát adja. A vaskos kötet negyvenhat különböző levéltárból tartalmaz okleveleket; mi mindenesetre szép szám, de korántsem tarthat teljességre igényt. Tudva van, hogy mennyi kiadatlan oklevelet tartalmaznak különösen a felvidék kisebb nemesi családainak levéltárai; ezeket pedig alig látjuk egygyel- kettővel képviselve. Ennek valószínű következménye lesz, hogy idővel az Anjoukori codexnek épannyi pótlékai lesznek, mint Fejér Codexének, hol egy-egy évből való oklevelek néha hat-hét kötetben vannak szétszórva.

A teljesség követeli, hogy ne csak az eredetiben és átiratokban, hanem puszta megemlítés által föntartott okleveleket is fölvegyük gyüjteményünkbe. A gyűjtemények szerkesztője követi is sok esetben ez elvet: s épen azért sajnáljuk, hogy nem vette föl az Anjoukori oklevelek közé például Károly királynak egy 1321. febr. 9-én (in octavis festi purificationis virginis gloriosae) kelt oklevelét, melyről Garai Miklós nádor 1383-ban említést tesz. [1]) Ha nem tetszenék az ily *acta deperdita* vagy *spuria*-kat a többi oklevél közé helyezni; lehetett volna számukra külön rovatot nyitni a kötet végén.

Sőt hogy e teljességet elérjük, hasonló nagy vállalatoknál nem tartanók fölöslegesnek a már más gyűjteményekben közölt oklevelek rövid regestáit fölvenni. A gyűjtemény szerkesztője nem hódol ez elvnek; de egyes esetekben — teljesen jelentéktelen okleveleknél alkalmazza, — például az Anjou-codex 12. számú oklevelét, mely a Codex Patriusban már napvilágot látott, fölemlíti. Hogy a Botkánál közölt két oklevelet ismét közli, csak helyeselni tudjuk; mert fontos tartalmuk a másodszori közlést valóban megérdemli. Ugyanezen eljárást — bár csak rövid regesták által is — szeretnők egyéb elszórtan megjelent oklevelekre is kiterjeszteni.

Az okmánytáraknál fontos szerepet játszik az előszó. Az előszónak bizonyos tekintetben fel kell a tárgyat dolgoznia; nem elég pusztán számot adni a forrásokról, melyekből anyagunkat merítettük; tartalmaznia kell a szerkesztő tervét, célját. Meg kell ismerkednünk közlési elveivel; számot kell adnia arról, kiknek gyűjteményét használta. Mily elveket követett eredeti, transsumált vagy egyszerű másolatban fönmaradt oklevelek közlésénél; milyen elvek szerint rendezte be indexét stb. Ezeken kívül foglalkozhatik az előszó specialis kérdésekkel; pl. az Anjoukori Okmánytár előszava érdekes dolgokat közölhetett volna Károly

[1]) Zichy cod. IV. 259.

kanczelláriája, az oklevelek kiállítása körüli usus, a diplomatikai praxis, a datálási sajátságok, érdekes jogtörténelmi kérdések stb. felől. Vegyük kezünkbe az ujabb külföldi publicatiók bármelyikét; az ember a kimerítő előszóban tájékozást nyer az egész gyűjtemény anyaga, tartalma, becse felől.

Mindezt hasztalanúl keressük egyéb gyűjteményeinkben is. Fejér codexe és az Árpádkori új okmánytár, a helyett, hogy a nyújtott anyagról tájékoztatnának, gyakran igen messziről vett tárgyú elő- és illetőleg utószókat közölnek; valóban csak sajnálni tudjuk, hogy e gyűjtemények szerkesztője, kinek diplomatikai ismeretei köztudomásúak, előszavában nem terjeszkedik ki ez okmánytárakban előjövő érdekes kérdések fejtegetésére.

Az előszóról áttérünk magára az oklevélszövegre. Első fökivánalomúl állítjuk föl a helyes, hibátlan olvasást. E kivánalomnak gyűjteményeink példásan megfelelnek; bár kisebb lapsusok itt-ott előfordúlnak. A Zichy-codex egy oklevelében 9. l. a következő mondattal találkozunk: per eosdem confessum extitit et relatum *organo* vivae vocis.« Ki csak kevéssé is járatos az oklevelek nyelvében, az *organo* helyett *oraculo*-t vár e helyen; e szóban véleményünk szerint olvasási vagy másolási hiba rejlik. De föltéve, hogy az oklevél eredetijében] csakugyan *organo* fordúl elő *oraculo* helyett, ezt mindenesetre egy *sic*-kel kellett volna megjelölni. Egy 1320-iki oklevélben olvassuk: »Igitur nos iustis et legittimis petitionibus eiusdem magistri Phylypy *at vorabiliter* inclinati.« [1]) Hogy ez kétségtelen hiba *favorabiliter* helyett, fölösleges bizonyítgatni. Gyakrabban találkozunk e szóval *Sebascianus*, *Sebastianus* helyett; [2]) mi azt hiszszük, hogy e különbséget a *c*-nek a *t*-vel való azonos formája okozta.

A helyes olvasás igényli azt is, hogy *feloldjunk minden elöjövő rövidítést*. Természetesen kivételt kell tenni oly szónál, melynek feloldása bizonytalan vagy ismeretlen. Igy csak helyeselni tudjuk azon eljárást, hogy Tamás eszt. érsek 1317-iki oklevelében egy szó: »meta protenditur... usque ad lapidem iacentem in *La*^{o}« feloldatlan maradt. [3]) Ellenben nem látjuk át, miért ne lehetne a Christi szót e formában: Universis Christi fidelibus *etc.*« betűkkel kiirni? Gyűjteményeink a legkülönbözőbb módon jelölik e szót: X, X^{i}, Xpi, xpi, xti, xi, x stb. Ez csak oly rövidités, mint a *prae* vagy *per* helyett használt *p* betű, s miként ez, úgy az is feloldandó. Ugyanez a megjegyzésünk a »media quadra-

[1]) Anjou 540. l.
[2]) Anjou 30. l. Zichy 222. 274. 465. l. stb.
[3]) Anjou 438. l.

gesimá«-ra is, melyet gyüjteményeink mindannyiszor *medyxlme* formába irnak. Általában a számokra nézve egyöntetű eljárást óhajtanánk. Ha a dátumban megtartjuk is az eredeti irásmódot, a szövegben módosítanunk kell rajta. Egy 1383. oklevélben például a »feria secundát« következőkép látjuk irva: *feria y* [1]); ez hibás, mert nem *y*, hanem *ij* vagyis *ii* (mert a *j* nem egyéb palaeographice, mint sor alá húzott *i*.) Jobb lett volna kiírni e »feria secunda«-t, mert a »feria ypsilon«-t nem mindenki fogja megérteni. Az *Ihones* tudvalevőleg a *Johannes* rövidítése; ezt sem ártott volna feloldani. [2])

Óhajtottuk volna, a kiadás correctsége érdekében, hogy a siglák is lehetőleg feloldassanak, mint ezt átalán a külföldön teszik. Így fordúl elő 1302. és 1313-ban P. episcopus quinqueecclesiensis (Petrus) (Anjou 38., 324. l.) 1302-ben J. palatinus (Johannes) (36. l.), 1304-ben E. episcopus Waradiensis (Emericus) (89. l.), 1307-ben St. magister (Stephanus) (121. l.), 1308-ban St. castellanus (Stephanus) (149. l.), 1312-ben W. ecclesia (Waradiensis), ugyanakkor Th. archiepiscopus Strigoniensis (Thomas) (277. l.), 1317-ben M. episcopus Agriensis (Martinus) (413. l.), 1319-ben M. magister (508. l.), ugyanakkor B. episcopus Transilvanus (Benedictus) (531. l.), stb. A gondos kiadónak az ily rövidítéseket mind ki kell egészítenie.

Az interpunctio tekintetében is van egy szerény észrevételünk. Napjainkban nem találunk oklevéltárat, mely az oklevelek eredeti pontozásához tartaná magát, mely mindig a másoló önkényétől volt függő. Mit nyer azzal a tudomány, ha e másolói szeszélyt híven visszaadjuk? E régi mód kétszeresen nehezíti meg a munkát; az oklevél leírója kénytelen magát a századok előtti iró szeszélyéhez tartani; az olvasó pedig kénytelen először magának a legzavartabban szétválasztott és összekötött szavakból az értelmet kikeresni. S mi ebből a tudományos haszon? Az, hogy e mondatok helyett: »Datum Pragae anno domini M.CCC.I. idibus decembris, quinta decima indictione« — és »Capituli Albensis (littera) in dominica Circumdederunt anno domini M.CCC.II. exarata manifestasset, quod *etc.*« — ily mondatok jönnek létre: »Datum Prage anno domini M.CCC.I. *Idibus Decembris Quintadecima.* Indictione.« És: »Capituli Albensis (littera). In dominica Circumdederunt anno domini M.CCC.II. exarata manifestasset quod *etc.*« [3]) Ennek ismét egy másik véglete

[1]) Zichy 246. l.
[2]) Anjou 317. l.
[3]) Anjou 20., 25. l.

az, hogy igen sok oklevélben egyetlen egy pont vagy vessző sem fordúl elő. (Pl. Zichy 130., 133., 139., 150., 202., 217., 227., 229. stb szám.)

Azon olvasóink tájékoztatására, kik nem lévén szoros értelembe vett szakemberek, nincsenek tisztában azzal, minő elveket követnek külföldön az interpunctio körűl, röviden egybefoglaljuk a szabályokat. Legelőször is semmit sem tartanak meg az eredeti pontozásból, hanem modern, értemény szerinti pontozással élnek. Az oklevél főrészeit, mint inscriptio, salutatio, prooemium, intimatio stb. datum — pontokkal választják el egymástól. A többi részekre a franczia usust hozták be, mely vesszőt csak a főmondatok és hosszabb mellékmondatok elválasztására használ, rövid relativ mondatokat (pl. is qui) vessző nélkűl hagy; egymástól független, de azért az oklevél egy ugyanazon részébe (pl. narratio, dispositio) tartozó tagok pontosvesszőkkel választandók el; egymás mellé rendelt tulajdonnevek (pl. birtokok előszámlálása) közzé vesszőket tesznek; ugyanigy választják el a datum-formájában az éveket az indictioktól, a különböző (incarnationis és regni) éveket egymástól stb.

Az interpunctió kérdése a helyesírás thémájára vezet bennünket. Kezdjük a nagy kezdő betűk alkalmazásán. Gyűjteményeink teljesen az oklevelek ingadozó és önkényes gyakorlatához tartják magukat. A hol az oklevél írója nagy initialist használt, azt megtartják ők is, minden tekintet nélkűl arra, tulajdonnév-e az vagy sem. E mód az áttekintést, a gyors megértést megnehezíti a nélkűl, hogy valami haszna volna. Hogy a középkor gyakorlata e téren ingadozó volt, ez ismeretes, s annak további bebizonyítása fölösleges. Kivételt képez a pápai kanczellária III. Incze óta — tehát a XIII. század kezdetétől fogva. Ott már hatszáz évvel ezelőtt belátták, mennyire megkönnyebbiti az áttekintést, ha az önálló mondatbekezdések, tulajdonnevek, s az ezekből képzett adjectivumok élén nagy kezdő betű áll; s a vállalat érdekében óhajtandó lett volna elfogadni a pápai cancellária e hatszázados gyakorlatát. Nemcsak e gyakorlati indok, hanem az is ajánlja a jelenleg általában dívó szokás elfogadását, mert igen sok esetben a legjártasabb palaeograph sem képes eldönteni, valamely szó kis vagy nagy initialissal van-e írva.

S most térjünk a szavak orthographiájára. E tekintetben okmánytárunk betűhíven ragaszkodik az eredeti szöveghez. Németországon évtizedek előtt követték e módot, de rég abban hagyták, mert czéltalannak, a munka oknélkűli megnehezítésének bizonyúlt. Kilencz-tizedik századbeli okleveleket is mostani, illetőleg a humanisták ortographiája szerint közölnek. *u*-t használ-e a századok előtti notarius vagy *v*-t, erre nézve semmi szabály

sem volt; ez nem is characterizálja az okmány keltének idejét. Egészen más az *ae* irása; *e*, *ę*, *ae*, *æ*, jegyek jelölhetik e hangot, melyek gyakran a korra jellemzők lehetnek; bár megjegyezzük, hogy a középkorban minálunk csaknem kivétel nélkül *e* fordulván elő, mi általános ismert dolog s a korra nézve nem jellemző, ezt is minden nehézség nélkül változtathatnók *ae*-re. Vagy ha a kiadóknak jobban tetszenék az *ae* irásában az oklevél szövegéhez ragaszkodni, ám tegyék; de terjeszszék ki a modernizálást a többi betükre. Hivatkozhatunk a német, franczia, olasz legujabb oklevélkiadásokra, melyek (az egyetlen *ae* kivételével) mai nap már megegyező helyesírási módot követnek. Ez ortographia főbb elveit, melyet az alább közölt oklevél-minta is mutat, a következőkben vázoljuk: Az *ae* (*e*) diphthongus nyomtatását a kiadók tetszésére bizzuk, bár részünkről annak modernizált formában (*ae*) való nyomtatását ajánljuk s a csekély számú kivételeket, hol az nem *e*-vel, hanem más formában íratik, jegyzetben jegyeznők föl. Az *u* és *v* betűket a mostani kiejtés szerint kell használnunk (pl. *vniuersis* helyett *universis*) A *tio* végzetben (pl. *actio*) mindig *t* írandó c helyett; a latin nyelvben a *j* nem külön betü, mert palaeographiailag csak meghosszabbított *i*, ezért helyette *i*-vel kell élni (pl. *iam*). Megtartandó azonban az oklevél helyesírása valamennyi *tulajdonnévnél és származékainál*; úgyszintén a latin szövegben előjövő idegen (pl. magyar-) nyelvű szavaknál.

Legelső szabály azonban, még akkor is, ha a leghivebben ragaszkodunk az eredeti szöveghez, hogy válasszuk el a különtartozó, s kössük össze az együvé tartozó szavakat. Nagyon jól tudjuk, mennyit vétenek ez ellen okleveleink; de nekünk nem kell őket vakon követnünk, mert az olvasóra zavarólag hatnak, ha a publicatióban ilyesmik fordúlnak elő: *expermissionibus* (e. h. ex permissionibus), *intoto vel inparte* (in toto vel in parte), *promagistro* (pro magistro), *abuna* (ab una), *superquibusdam* (super quibusdam), *inse* (in se), *adinfrascripta* (ad infrascripta), *indicta* (in dicta), *supereo* (super eo), *aquibus* (a quibus), *claraluce* (clara luce), *superfactis* (super factis), *interritorio* (in territorio), *adata* (a data), *quequidem* (que quidem), *exaltera* (ex altera), *prose* (pro se); vagy az ellenkező hibák: *ad iudicatoria* (adiudicatoria), *in tra* (intra), *in super* (insuper), *pre nominatus* (prenominatus), *inter est* (interest) stb.

Hogy azonban necsak száraz theoriák terén mozogjunk, példával illustráljuk, miként szeretnők mi az oklevelek szövegét közölni, s erre nézve kiválasztjuk a Zichy-codex 139. számú darabját, melyben *egyetlen egy pont vagy veszsző sem található.*

Könnyebb összehasonlítás végett adjuk az oklevelet oly formában is, mint azt a Zichy-codexben találjuk:

Nos Petrus Zudor regni Sclauonie Banus damus promemoria quod Thomas filius Churrukch pro magistro ladislao filio Teuteus cum procuratorys literis Capituli ecclesie Chasmensis contra Benedictum literatum Johannem et petrum filios Andree de Sornou ab octauis festi Natiuitatis beate virginis decem et octo diebus legitime stetit coram nobis qui Juxta continenciam literarum nostrarum euocatoriarum et dicti Capituli rescriptionalium super factis in eisdem contentis legitime euocati non venerunt neque miserunt vnde nos ipsos in Judicys commisimus fore conuictos si se racionabiliter non poterunt excusare presentes autem sigillis nostris absentibus sigillo petri Chyrke vicebani et Comitis nostri Crisyensis fecimus consignari Datum Zagrabie decimo nono die termini praenotati Anno domini M° ccc^{mo} Lxxx^{mo}.

Kívül: pro magistro Ladislao filio Teuteus contra Benedictum literatum Johannem et Petrum filios Andree de Sornou Judicialis.

Részünkről ez oklevélnek következő helyesirással és interpunctioval való közlését, a feldolgozók érdekében, czélszerűbbnek tartanók:

Nos Petrus Zudor regni Sclavoniae banus. Damus pro memoria, quod Thomas filius Churrukch pro magistro Ladislao filio Teuteus cum procuratoriis literis capituli ecclesiae Chasmensis contra Benedictum literatum, Iohannem et Petrum filios Andreae de Sornou ab octavis festi nativitatis beatae virginis decem et octo diebus legitime stetit coram nobis; qui iuxta continentiam literarum nostrarum evocatoriarum et dicti capituli rescriptionalium super factis in eisdem contentis legitime evocati non venerunt neque miserunt; unde nos ipsos in iudiciis commisimus fore convictos, si se rationabiliter non poterunt excusare. Praesentes autem sigillis nostris absentibus sigillo Petri Chyrke vicebani et comitis nostri Crisyensis fecimus consignari. Datum Zagrabiae decimo nono die termini praenotati, anno domini M° CCC^{mo}LXXX^{mo}.

Tergo: [1]) Pro magistro Ladislao filio Teuteus contra Benedictum literatum, Iohannem et Petrum filios Andreae de Sornou. Iudicialis.

Mint e példa is mutatja, a betűhív palaeographiai másolatot csak anyagnak kell tekinteni, melyet az ember csak a maga használatára szokott elkészíteni, ha speciális diplomatikai kérdéseket akar megoldani. Ezután következik csak a sajtó alá készített szöveg, melyhez — hogy triviális hasonlattal éljünk — éppen úgy viszonylik, mint a darab posztó a kész öltözethez.

Az oklevelek orthographiájáról szóltunkban meg kell emlékeznünk az oklevelekben előjövő korkövetelte sajátságokról és az íráshibákról. Az előbbiekhez számitjuk valamely betű betol-

[1]) Miért használunk latin műszót, kifejtjük alább.

dását (pl. sumpmus, habundantia.) Ezekre oklevéltárunkban nem találunk következetességet, egyszer (így)-et tesz melléjök, másszor nem. A *hostenduntur* (Anjou 1. l.) (ostenduntur), *heedem* (14. l.) (eaedem), *haque* (66. l.) (aquae), *postheritates* (328. l.) szavak mellett (így)-et találunk, de el van hagyva az ugyanazon kategoria alá eső *dampnum, habundantia, sollempnia, praesumpmere, sumpma, thenor,* de különösen *Huihel* (Anjou. 213.) (Újhely) szavaknál, vagy az ellenkező hibába eső *eredibus eredumque suorum successoribus* mellett. Az (így)-ek használatát egyáltalában a minimumra óhajtanók reducálni, s csak ott használni, hol az oklevél írója egészen más szóformát használ annál, a mit az ember előre várna s amit már megszokott, és a hol a constructio hibás. Egyszerű tollhibákat, pl. a hol az iró tévedésből *exempla*-t has nál *exemplo* helyett, (Pl. Anjou 42. l.) vagy a hol egy betűt kih ágy, minden nehézség nélkül kiigazítanánk s egy jegyzetben em lítnők föl az író tévedését. Igy tehát teljesen fölösleges az (*így*) az *etcetera, Magestas,* (Zichy 247. l.) *karactere* (Anjou 1. l.) szavaknál; ellenben a *sue excellentissime* (excellentiae helyett) mellé mindenesetre tennénk egyet. Megjegyezzük még, hogy ily hibák jelölésére a magyarúl nem tudó külföld kedvéért a latin (sic)-et használnók.

A kiadó kötelességéhez tartoznék a rongált, hiányos állapotban fönmaradt oklevelek szövegét a lehető legteljesebbre kiegészíteni. Az ily helyeknek: »Memoriae commendamus, quod Paul . . [Paulo] literato filio«, vagy: »dict . . [dictos] centum et quinquaginta florenos«, vagy: »possessio . . . dislai [Ladislai]« (Zichy 10. sz. okl.) vagy: »Alexandro . . . . stri [magistri]« — (Anjou 299. sz.) nem szabad kiegészítetlen maradni, s lehetőleg kerűlni kell, hogy oly hézagos oklevelek jőjjenek elő, minők például a Zichy-codex 169, 198, 279 vagy az Anjoukori Okmánytár 405. számú oklevelei.

Különben is hogy mily könnyű sok esetben a hézagok kitöltése, arra bátorkodunk a Zichy-codex 19. számú oklevelét példáúl fölhozni, melyet gyűjteményünk a következő formában közöl:

Nos comes Jacobus de Scepus Judex Curie ac vniuersarum ciuitatum domini lodouici dei gracia regis Hungarie damus pro memoria, quod (discussionem) reportate seriei cuiusdam communis inquisicionis quam inter paulum filium Nicolai de Checer et inter (Dominicum) filium Nicolai (igy) de Varada iuxta continenciam priorum litterarum nostrarum prorogatoriarum in octauis festi beati Georgy martiris Super . . . . . quibusdam literis nostris ad Judicatoris et capitulo ecclesie Varadyensis rescripcionalibus contentis facere tenebamur ex regio litteratorio mandato pro ambabus partibus nobis allato eoquod eedem in pre-

sen . . . regium exercitum . . . . . ad octauas festi beati Martini confessoris nunc venturas duximus prorogandam (datum) in Vissegrad . . . . . Anno domini M^mo^CCC^mo^lxx^mo^ septimo.

Kívül: pro domino filio Johannis de Varada contra paulum filium Nicolai de Checer ad octauas festi beati Martini confessoris prorogatoria.

Részünkről különbséget tennénk az *így* részére és a kiegészítésekre használt zárjelek között; az előbbire ajánlanók a ( ), az utóbbira a [ ] formát. Megjegyezzük, hogy az előjövő *így*-et ez oklevélben teljesen mellőznők, s megjegyzésünket egy jegyzetben tennők; e jegyzetre pedig alább elmondandó okoknál fogva a latin nyelvet alkalmaznók. Kiegészítve a hézagokat, mi Jakab országbíró egy ugyanazon dátumú leveléből igen könnyű, ez oklevelet a külföldön divatazó orthographia s interpunctió szerint következőkép lehetne a kutatók érdekében közzé tenni:

Nos comes Iacobus de Scepus iudex curiae ac universarum ciuitatum domini Lodovici dei gratia regis Hungariae. Damus pro memoria, quod [discussionem] reportatae seriei cuiusdam communis inquisitionis, quam inter Paulum filium Nicolai de Checer et inter [Dominicum] filium Nicolai*) de Varada iuxta continentiam priorum litterarum nostrarum prorogatoriarum in octavis festi beati Georgii martyris super [factis in] quibusdam litteris nostris adiudicatoriis et capitulo ecclesiae Varadyensis rescriptionalibus contentis facere tenebamur, ex regio litteratorio mandato pro ambabus partibus nobis allato, eo quod eaedem in praesen[tem] regium exercitum [se asseruissent profecturas], ad octavas festi beati Martini confessoris nunc venturas duximus prorogandam. [Datum] in Vissegrad [octavo die termini praenotati], anno domini M^mo^CCC^mo^LXX^mo^ septimo.

Tergo: Pro Dominico filio Iohannis de Varada contra Paulum filium Nicolai de Checer ad octavas festi beati Martini confessoris. Prorogatoria.

Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a gyüjtemények az okleveleknek gyakran kihagyott kezdőbetűjét sem egészítik ki. Igy például a Zichy-codex 145. sz. oklevele Os-t ír [N]os helyett.

Gyűjteményeink az oklevelek datumában előjövő évszámokat egészen az eredetiekhez ragaszkodva adják; ezt az eljárást teljesen helyeseljük is. Egyöntetűség elérése tekintetéből azonban ajánlanók nagy betűk alkalmazását a római számjegyek jelölésére, miként ez fönnebbi két példánkban látható.

Sajnáljuk a nagyfontosságú vállalat érdekében, hogy az oklevelek datumjai feloldásánál több tévedésre bukkanunk.

*) Tergo et in aliis eiusdem Jacobi iudicis curiae de eodem die litteris *Dominicus* dicitur filius *Johannis*.

Legyen szabad azokat, azok kedveért, kik a gyűjteményt használják, felsorolni. Az Anjoukori Okmánytárban:

25. sz. oklevél. 1302-ből. Kelt »feria III. proxima post dominicam Ramispalmarum« = *ápr. 17.*, és nem *ápr. 21.*

29. sz. okl. 1302. Feria IV. proxima post ascensionem domini = *jún. 6.*, és nem *jún. 4.*

137. sz. okl. 1308. Dominica Cantate = *máj. 12.*, és nem *máj. 4.* Érdekes, mi vezette tévútra itt a szerkesztőt. A Cantate vasárnap mellett ugyanis valamennyi kortani kézikönyvben egy 4-es áll, mi a húsvét utáni negyedik vasárnapot jelenti, a szerkesztő e négyest vette a nap számául, a 12-es helyett.

141. sz. 1308. Sabbato proximo post festum sanctae trinitatis = *jún. 15.*, és nem *jún. 25.*

169. sz. 1309. In festo beatae Katherinae virginis = *nov. 25.*, és nem *nov. 5.*

341. sz. 1315. II. feria proxima post festum beati Petri apostoli kathedra = *febr. 24.*, és nem *febr. 25.* A szerkesztő ugyanis a közönséges évnek való tabella helyett a szökő évre szólót használta.

384. sz. 1317. Feria VI. proxima post octavas praenotatas (b. Georgii martyris) = *máj. 6.*, és nem *máj. 19.*

440. sz. 1318. III. kalendas decembris = *nov. 29.*, és nem *nov. 24.*

475. sz. 1319. Festo sanctissimi regis Ladizlai = *jún. 27.*, és nem *júl. 27.* Ez nem sajtóhiba, mert az oklevél valósággal a júliusiak közé van osztva.

496. sz. 1320. Feria III. proxima post octavas festi Paschae = *ápr. 8.*, és nem *márcz. 8.*

568. sz. Quindenae sancti Iohannis baptistae = *júl. 8.*, és nem *júl. 7.*

572. sz. 1321. Feria V. proxima post festum beati Mychaelis archangeli = *oct. 1.*, és nem *sept. 1.*

579. sz. 1321. Nono die termini praenotati (azaz: octavarum beati Martini confessoris) = *nov. 26.*, és nem *nov. 19.* A szerkesztő ugyanis Márton-naptól és nem annak octávájától számított kilencz napot.

A 95. számú 1305-iki okmány kelt »feria II. proxima scilicet in die Mathei apostoli.« 1305-ben azonban Máté napja keddre és nem hétfőre esett; a szerkesztő meg is említi ezt röviden. Hasonló kérdéseknél azonban utána kellene járni: nem volt-e e tekintetben az usus ingadozó? nem ülték-e némely vidékeken Máté napját sept. 20-án is, mely esetben az oklevél kelte egészen helyes? Ily ingadozás volt sz. György napja megülésénél is, különösen Erdélyben, hol annak napja ápr. 23. és 24-ike közt váltakozott.

Minthogy oklevélgyűjteményekben a legszigorúbb chronologiai sorrendet követeljük, sajnáljuk, hogy a 468. számú 1319. júl. 2-án kelt oklevél a júniusiak közé van osztva.

Ezzel áttérünk a Zichy-codex dátumainak vizsgálatára.

E gyűjtemény dátumainak megoldását ellenőriznünk sokkal nehezebb, mert a szerkesztők az oklevelek elé csak a kelet évét tették, a napnak megoldását azonban az olvasó utánajárására bizták. E mellett azonban kortani sorrendbe vannak a darabok szedve; így tehát a szerkesztőknek fel kellett a datumokat oldaniok. Miért nem tették ki tehát az okmány keltének napját is?

Az oklevelek sorrendjében található tévedéseket, hogy az érdeklődők ezeket kijavíthassák, ide iktatjuk.

A 33. számú 1377-iki oklevél (feria V. post festum beatae Luciae virginis) *dec. 17-én* kelt; az utána jövő 34. sz. pedig (vigesimo octavo die termini praenotati, scilicet octavarum beati Martini) *dec. 15-én*; így tehát a 33. számúnak a 34. után kellene következnie. [1])

A 35. számú 1378-iki oklevél (sabbato proximo post Epiphaniam domini) kelt *jan. 9-én*; ugyanakkor kelt a 37. sz. is. A közbeeső 36-ik számúnak datuma azonban (tertio die festi circumcisionis domini) = *jan. 3.* Igy tehát a 36-ik számú becsöppent egész véletlenül a 35. és 37. sz. közé.

A 47. sz. 1378-iki oklevél (sedecimo die termini praenotati, scil. quindenarum sextae feriae post festum b. Georgii martyris) *máj. 29-én* kelt. Az utána következő 48., 49., 50., 51. számok azonban (feria III. ante festum ascensionis domini) *máj. 25-én* keltek. Igy tehát a 47. sz. oklevél *négy helylyel* hátrább, vagyis az 51. sz. után teendő. E hibára kétségtelenül a zavaros datum szolgáltatott okot, a mennyiben a szerkesztő György-nap utáni péntek quindenája helyett György-nap quindenáját vette.

A 83. sz. 1379-iki oklevél (die dominico ante diem rogationum) *máj. 15-én* kelt. A 84. és 85. sz. pedig (decimo die termini praenotati, scil. octavarum festi b. Georgii mart.) *máj. 10-én*. A 86. sz. (duodecimo die octavarum b. Georgii) *máj. 12-én*. A 87. sz. (crastina die diei citationis, seu sextae feriae post festum b. Stanislai episcopi) *máj. 14-én*. Igy tehát a 83. számúnak a 87. sz. után kellene következnie. A hibára az

[1]) Megjegyezzük itt, hogy Knauz Kortanában 396. l. az 1377. évnek megfelelő 8-ik táblán zavaró hibával találkozunk. Ugyanis az ádvent 3-ik hetében *nyolcz*, 4-ik hetében pedig *hat* nap fordúl elő. A hibát, mely nagy zavarokra adhat okot, dec. 19., 20., 21-ikénél következőkép kérjük kiigazítani:

19	Nemesii. * Vig
20.	*A. alv. Memento* Anastasii.
21.	* *Thomae Ap.*

adhatott okot, hogy a feloldásnál dies rogationum helyett, dominica rogationum vétetett.

A 89. sz. 1379-iki oklevél kelte (vigesimo nono die termini praenotati, sc. octavarum festi b. Michaelis arch.) *nov. 3.* Az utána következő 90—103. számú oklevelek mind korábbi datummal birnak; úgy hogy a 89. sz. oklevélnek a 103. sz. után kellene következnie, tehát *tizennégy darabbal később*. A hibát kétségtelenül az okozta, hogy a szerkesztő Mihály napja helyett György napját vette; ennek aztán máj. 29-ike felelne meg, mi éppen a sorba vág.

A 107. sz. u. a. évi oklevél *nov. 24-én* (V. feria ante festum b. Catherinae) kelt. Az öt követő azonban (sabbato proximo post octavas antedictas, sc. octavas b. Martini confess.) *nov. 19-én.* A 107. számunak tehát a 108. sz. után van helye.

A 118. sz. 1380-iki okmány (feria V. ante festum b. Georgii mart.) *apr. 19-én* kelt. A 119. számú (sabbato proximo post festum b. Ambrozii) *apr. 7-én.* A 120. sz. (sabbato prox. post quindenas festi Paschae) *apr. 14-én.* A 121. sz. pedig (tricesimo tertio die ab octavis diei mediae quadragesimae) *apr. 8-án.* Látjuk tehát, hogy e négy oklevél össze-vissza van hányva; rendben így kellene egymás után következniök: 119., 121., 120., 118.

A 140. számú 1380. oklevél kelte (sexto die termini praenotati, sc. octavarum festi b. Michaelis arch.) *oct. 11.* A követő 141. számé pedig (quinto die termini eiusdem) = *oct. 10.* Tehát a 140. sz. helye a 141. sz. után van. Hasonló hiba forog fön a 183. és 184. sz. 1382-iki okleveleknél, hol az előbbinek (vigesimo septimo die octavarum Diei strennarum) kelte = *febr. 3.*; míg az utóbbié (vigesimo sexto die termini eiusdem) = *febr. 2.*

A 191. sz. 1382-iki oklevél (quinto die festi ascensionis domini) *máj. 19-én* kelt. Ugyanezen napról való a következő 192. sz. okl. is (sexto die vigiliae festi ascensionis). A 193. sz. azonban világosan (quarto die ascensionis) *máj. 18-án* kelt; így tehát a 190. számú után volna helye.

A 209—213. sz. 1383-iki oklevelek ismét össze-vissza vannak hányva, a következő módon: a 209. sz. kelt (feria II. post festum Purificationis b. M. v.) *febr. 9-én;* a 210. sz. (feria III. post octavas purificationis) *febr. 10-én;* a 211. sz. (sabbato prox. post festum b. Agathae) *febr. 6-án;* a 212. sz. (feria II. post dominicam Invocavit) *febr. 9-én;* a 213. sz. pedig (sabbato prox. ante festum Epiphaniarum domini) *jan. 3-án.* A 213. számúnak kellene tehát az 1383. év okmányai közt a legelsőnek lennie; s így helye a 205. sz. után van. A 209—212. számuak pedig ily sorrendben következnek egymás után: 211., 212., 209., 210.

A 224. sz. ugyanazon évi oklevél (octavo die termini praenotati scil. octavarum b. Michaelis) kelt *oct. 13-án;* a követő 225. sz. pedig (in octavis b. Michaelis arch.) *oct. 6-án,* így tehát helye a 223. után van.

A 226. sz. oklevél (octavo die octavarum festi b. Georgii mart.) *máj. 8-án* kelt; helye tehát a 216—217. számúak közt van. A szerkesztő ugyanis a feloldáskor György-nap helyett Mihály-napot vette terminusúl. Az ellenkező eset forog fön a 238. sz. oklevélnél, hol ismét György-napot vett Mihály napja helyett. Ez oklevél datuma (octavo die termini praenotati sc. octavarum festi b. Michaelis arch.) *oct. 13.*, s így a 242—243. számok közt a helye.

A 262. sz. 1386-iki oklevélnek, kelt (feria IV. prox. ante festum b. Elenae reginae) *máj. 16-án*, helye a 264. sz. után van, mely *máj. 8-án* kelt. Igaz, hogy Ilona napja egyike a legkülönbözőbb napokon ült ünnepeknek; hazánkban azonban napját, miként Knauz kimutatja, máj. 22-én ülték, s nekünk is e napot kell fölvennünk.

A 263. sz. u. a. évi oklevél (tertio die termini praenotati sc. dici dominici post festum b. Luciae virginis) *dec. 18-án* kelt. Utána pedig csupa korábbi hónapokban kelt oklevelek következnek; úgy hogy ez oklevél helye a 272—273. sz. közt van.

A 295. sz. 1387-iki oklevél (die dominico proximo ante festum b. Joannis apostoli et ew. *ante portam latinam*) *máj. 5-én* kelt; és így nem tartozik a decemberi oklevelek közé, hová a szerkesztő, János evangelista napját vévén, sorozta. Ez oklevélnek helye *húsz darabbal előbb* a 274—275. számok közt volna.

A 378—381. sz. 1391-iki oklevelek ismét össze vannak zavarva. A 378. sz. (vigesimo octavo die termini praenotati, sc. octavarum b. Georgii mart.) *máj. 28-án* kelt; a 379. és 380. sz. (octavo die congregationis nostrae, sc. diei dominici post festum b. Georgii mart.) *máj. 7-én*; a 381. sz. pedig (sexto die diei inquisitionis, sc. feriae III. ante festum Penthecostes) *máj. 14-én*. E négy oklevélnek tehát a következő sorban kellene egymásra következnie: 379., 380., 381., 378.

A 432. sz. 1394-ik évi oklevél datuma (feria IV. prox. post festum beati Ambrosii) *apr. 8.* A 443. számé pedig (feria IV. proxima, videlicet in festo Annunciationis b. M. v.) *márc. 25.* A 432. sz. tehát a 433. után következik.

Kortani érdekességek fordúlnak elő a Zichy-codexben is. Kiemeljük különösen a 195. számú 1382-iki okmányt, mely »sabbato proximo ante festum beati Anthoni confessoris« kelt. Antal napja szintén egyike azoknak, melyek a naptárban gyakran fordúlnak elő, de mindannyiszor más-más Antal emlékét jelölik. Antal napja van jan. 17., febr. 13., apr. 7., apr. 10., jun. 13-án. Ezenkívül előfordúl a naptárakban *Antoninus* vértanu napja sept. 3-án, kinek neve néha *Antoniusnak* is íratik. Okmányaink jobbára a jan. 17-iki Antallal élnek; a Zichy-codex szerkesztője pedig úgylátszik a jún. 13-iki datumot használta. Vizsgáljuk közelebbről szóban forgó oklevelünket. Bodrog vármegye alispánja Lajos király vizsgálati parancsának eleget téve, jelentést tesz

egy bizonyos ügyben megejtett vizsgálat felől. A király parancsa pedig (feria III. proxima post octavas festi beatorum Petri et Pauli apostolorum) *júl. 8-án* kelt. A megejtett vizsgálatnak tehát okvetlenül jul. 8-ika után kellett történnie; s így Antal napja alatt semmiképen sem érthetjük a jún. 13-ikit. Minthogy a vizsgálatról írt jelentés, »anno supradicto« vagyis ugyanazon évben kelt, melyben a királyi mandatum, nem lehet a jan. 17-iki Antal-napot sem értenünk. Nem marad tehát más mód, mint a sept. 2-iki Antoninust, ki néha Antoniusnak is íratik, venni alapúl. Ez esetben tehát az oklevél kelte *aug. 30*-ára esik, s így helye a 200—201. sz. közt van. Az, hogy Antoninus *vértanú*, oklevelünkben pedig *hitvalló* említtetik, nem képezhet nehézséget; mert hasonló ingadozások okleveleinkben gyakran fordúlnak elő. Ez érdekes kortani kérdés eléggé bizonyítja, mily figyelemmel kell sokszor a publicálónak dolgoznia; s egyszersmind adalékot képezhet Knauz Kortanához, mely nem ismer hazánkbeli oklevél-datumot, melyben Antoninus vértanú napja fordúlna elő.

A 199. sz. oklevélből pedig éppen a legfontosabb rész kimaradt, vagy az oklevél írásakor vagy lemásolásakor. Ez oklevél ugyanis kelt »octavo die termini praenotati.« E terminust azonban sehol sem találjuk meg. Garai Miklós nádor egy másik 1382. sept. 22. okleveléből (201. sz.) mely a 199 számúval csaknem szóról szóra megegyező, megtudjuk, hogy e terminusnak az »Eghazaszentgyurg vocatae« és »facere tenebantur« szavak közt kellene helyet foglalnia. Hasonló eset forog fönn a 215. sz. oklevélnél, mely »sedecimo die termini praenotati« kelt; de a terminus napja szintén hiányzik. Az ily esetek jegyzetekkel világosítandók föl.

Ezek voltak megjegyzéseink az oklevelek dátumainak feloldására. Az eredmény eléggé bizonyítja, mily könnyen tévedhet még a legjártasabb diplomatikus is.

Hogy befejezzük ismertetésünket: csak még az oklevelek regestáiról és a tárgymutatókról akarunk röviden szólani.

Különös jelenség, hogy a magyar tudományos Akademia ujabb oklevél gyűjteményei a külföldön csaknem teljesen ismeretlenek; holott Fejér Codexét, bár az oklevelek publicatiója sok kívánni valót hagy hátra, széltiben ismerik. Ennek oka az, hogy azok tisztán csak magyar nyelvű jegyzetekkel, registerekkel és regestákkal vannak ellátva. Ha Németországon német regestákkal találkozunk is: — ott tehetik; mert a publicatióknak van vevő közönsége. De mit csináljunk mi? Valjon jobban fogynak-e az Akadémia újabb kiadványai, mióta a regesták, tartalomjegyzékek magyarok? Kérdjük, hány példány fogyott el az Árpádkori- s egyéb okmánytárakból? Mentsük meg tehát a tudo-

mányos világot részünkre, az által, hogy a jegyzetekben, a summariumban s az indexben behozzuk a tudomány nyelvét, a latint. Hogy pedig a nemzeti jelleget is megóvjuk, az oklevelek élén álló regestákra használhatjuk a magyar nyelvet; a külföld kedvéért azonban, mely igy jobban foglalkozhatnék kiadványainkkal, a summarium s a register részére latin nyelvet kell alkalmaznunk.

Nem tudjuk, mi az oka, hogy sem az Anjoukori Okmánytárnak, sem a Zichy-codexnek nincs registere. A register nélkülözhetlen kelléke egy okmánytárnak; reméljük is, hogy a szerkesztő e hiányt a második kötetnél kipótolandja. A Zichy-codexnek ezenfelül még tárgy- és névmutatója sincs; miként láttuk, az oklevelek sincsenek benne szoros korrendbe szedve. Növeli e hiányt, hogy az oklevelek regestáiban a datumok megoldva nincsenek; a megoldott datumok képezik pedig a regesták legelső és fő alkatrészét.

A regestákról szólván, sajnáljuk, hogy ezek a tulajdonneveket egyszer latin, másszor magyar formában adják. Példáúl az Anjoukori oklevelek 24. számában Mortunus (Martonos) van írva, holott egyéb oklevelekben — egész helyesen — magyar formákkal találkozunk. A Zichy-codex 265. sz. oklevelében *Karul* van, máshol ismét (pl. 285. sz.) *Károli*. Itt említjük föl a Zichy-codex 30. sz. oklevelét, melynek regestájában a szerkesztő Szepesi *Pál* országbirót nevezi az oklevél kiadójának, holott az oklevél legelső sorából látható, hogy azt Comes *Jacobus* de Scepus iudex curiae adta ki stb.

Az Anjou-kori Okmánytár tárgy- és névmutatójáról a legnagyobb elismeréssel kell szólnunk; melyet a szerkesztő fáradhatlan szorgalommal iparkodott a legteljesebbé tenni. Csak az az egy megjegyzésünk van, hogy pl. püspököknél, főispánoknál, ezeknek nevét egy közös schéma alá kellene foglalni; következőkép: pl. *Archiepiscopi Strigonienses*, ezután következnének az egyes előfordúló esztergomi érsekek *névszerint*, betű- vagy korrendben. A szerkesztő össze is foglalja az ilyeneket, de csak a lapokra utal, s nem nevezi meg az egyes előjövő érsekeket.

Ezzel ismertetésünket befejezzük.

S czikkünket is bizvást bezárhatnók, ha az olvasó közönség tájékoztatása végett nem tartanók szükségesnek még egy pár szót elmondani. Tudva van, hogy ez okmánytárak szerkesztői hazánk első rangú diplomaticusai közé tartoznak. Oly kitünőleg olvasnak, hogy megbízhatóságukat kérdésbe sem lehet tenni. E gyüjteményeket, mint nagyfontosságú historiai anyagot, már méltányoltuk is; azok igen nagy szolgálatot tettek a magyar történetirásnak. Ast ubi plura nitent, miért hát ily részleteket, aprólékosságokat bonczolni?

Bizony nem mulatságból s még kevésbbé hiba hajhászási passióból vállaltuk el a bírálgatás fáradságos és háladatlan munkáját. Nálunk — mondjuk ki végre — egy már elavúlt s nyugaton sehol sem alkalmazott publicálási modor divatozik. Mi jobbnak tartjuk a külföldi modort, s annak akarunk propagandát csinálni. Fáradságosabb az a szerkesztőkre, de háladatosabb a feldolgozókra nézve. Nem hiszszük, hogy a betű-hív közlés ellenében ezek nekünk ne adnának igazat. Nemcsak hogy megnehezíti az a feldolgozó munkáját; de ha nem szakember, a kétes helyeknél nem talál biztos tájékoztatót: míg ezen hibás vagy kétes helyeket a szerkesztő, kinek anyagját ugyancsak át kelle tanúlmányoznia, jobban és könnyebben fel fogja oldani. Aztán világos példával akartuk bemutatni azon rendszer előnyét, melynek általános elfogadását óhajtjuk.

Tudva van, hogy a Történelmi bizottság felállásakor, több mint 20 év előtt, e tekintetben másként határozott. Attól fogva az oklevél publicatiókban ez a mód átalánosan el van fogadva, s az a módszer, melynek érdekében mi felszólaltunk, még szóba se volt hozva nálunk. Azért akartuk most élőpéldával bemutatni az olvasónak, azért kívántuk felhívni rá a szakemberek figyelmét. Az létezik, fennáll, s rajtunk kívűl egész Európát meghódította: ha a szakemberek figyelme ráfordúl, ha jónak találják, bizonnyal a Történelmi bizottság is el fogja fogadni. De ha senki sem hozza szóba, s a publicatiók a régi módot követik, akkor örökre a régi mellett maradunk. [1])

---

[1]) Az első közleményben a 234. l. zavaró hiba fordúl elő. A telegdi-vám nagyságát feltüntető lista helyére tévedésből egy másik került, melynek alább a 238. l. előjövő latin lista helyén kellene állnia. A 234. l. a telegdi-vám helyére pedig a következő sorozatot kérjük iktatni:

Erdélybe sóért menő üres kocsik mindegyikétől két banális,
Onnan visszatérő sóval megrakott kocsiktól szintén két banális és négy darab só.
Másа nevű megrakott kocsitól egy ferto,
Egy darab Ippri-posztótól két nehezék,
Egy darab Dorni-posztótól egy nehezék,
Egy darab Hay-posztótól fél nehezék,
Egy átalag bortól egy nehezék,
Egy eladó lótól egy nehezék,
Egy ökörtől egy banális,
Két kisebb állattól egy dénár.

KÜLÖNFÉLÉK.

CANTIO PETRI BERIZLÓ 1515.

Mÿnd tÿ nepek bankogÿatok pispek vczedelmen,
mert tvgÿatok mÿgh Isten Zegelc az ew ÿo Zerencheyet,
nem Wralkodek Terek Chazar soha az ew feÿen.

Im lattÿatok ellensegÿth sok helen megh gÿewzte,
Terekeknek sokasagÿt rolatok el izte,
mellettetek megh holtat ÿngÿen ew nem nézte.

Kytek twgÿa ithon ewlwen az ew sok keoltsegeth,
és koroskÿnt mÿndenffele nagÿ gond vÿseleseth,
mert az tÿwi ew feÿeben, ew megh ewzeoleseth.

Hadakozo soha nem nÿer egy Wÿadalbann es,
ha nem lezen ÿgaz hÿtew megh az nÿereseghben,
wagÿ tÿztasagh kÿwel nÿnchen akar mÿkoronÿs.

Az Zott mongÿa Zanchÿak Waÿda az ew fogságaban,
ÿaÿ hogÿ vezek Zegÿent vallek en batorsagomban,
egy pap mÿat nagy kart vallek en Waÿdasagomba.

En nem Walek ÿaz hitew zegÿn horwatoknak,
sok rabolast enÿs teottem az ew welalokban,
azért fogvan tart most engemeth egy haragos pap Ban.

Lam nÿnchen most kÿ engemeth megzabadÿtanna,
menthet Isten ha mÿkore azt megtudhatnaÿa
és en ream ew zemeÿth wayha fordetannaÿa.

De ha engem ew ez vttal ÿtt megh nem segÿllend
és ÿnneÿten es fogsagbol engem kÿ sem vÿend,
teobbe nekÿ en nem hÿzek ha ÿtt el feletend.

En kÿ walek Zendewrewben egÿ haragos nagy Ban
sokat dwltam mÿnden felc, az en Lowam hatan
azert fogwan tart most engemeth egÿ haragos pap Bán.

Zeretnem azt ha engemeth Magÿarok nem latnanak,
bator inkab az fogsagban ÿtten le wagnanak,
az Angÿalok Menÿországban ottan ragadnanak.

Az sem choda hogÿ en vagÿok most ÿtt nagÿ fogságban,
mert lakozÿk nagÿ sok Isten az Magÿar orzagban,
kÿk ségettek az pap Bant az ew Bansagaban.

Batorsaggal ewk segÿllÿk, és nagÿ Nÿereseget
tÿztesseget vÿtesseget pÿnzel es bentseget
awagÿ penÿglen Terek Vaÿdaknak az ewnen feÿekel.

Ahol vÿnak ew hwzarÿ ott vÿgan oztoznak
ew zolgaÿ az marhaćrt chak meg sem bantatnak,
gÿakor helen vÿgan laknak mÿnd magÿarol zolnak.

Tegetlen ÿm az patyolatot, mÿnd kopÿawal mÿrek,
Nemet Terekek fa teteyerewl azt orozwa nÿzek,
nem merÿnek le zalanÿ mert ewk az . . . . . .

Kewes kar nekÿl nem lehetnek zegen keresztÿenek,
de megh halanak immar ketzer olÿ nagÿ sok Terekek
sÿralmas mast Terek orzagban az ew enekek.

Kenÿeregÿewnk az Vr Istennek mÿ mÿnd feÿenkÿnt
hogÿ ne hagÿon Terekeknek dwlnia koroskÿnt
batorychon Vÿadalhoz mÿnket mÿnd feÿenkÿnt.

Ez eneket ezer ewt zaz tÿzen ewt eztendewben
Zabatkaÿ Mÿhalÿ zerze egy nagy jo kedweben
egy zenth gÿergÿnek ÿnnepenek nemes kezdeteben.

Mai helyesírással.

Mind ti népek bánkódjatok pispek veszedelmén,
Mert tudjátok míg isten segélé az ő jó szerencséjét,
Nem uralkodék terek császár soha az ő fején.

Im látjátok, ellenségit sok helen meggyőzte,
Terekeknek sokaságit rólatok elízte,
Mellettetek megholtát ingyen ő nem nézte.

Kitek tudja itthon ölvén az ő sok költségét,
És koroskínt mindenféle nagy gondviselését,
Mert az tívi ő fejében ő megőszölését.

Hadakozó soha nem nyér egy viadalban es,
Ha nem lészen igaz-hitö még az nyereségben
Vagy tisztaság kivel nincsen akár mikoron is.

— Az szót mondja szandsák-vajda az ő fogságában:
»Jaj! hogy veszék, szégyent vallék én bátorságomban,
Egy pap miatt nagy kárt vallék én vajdaságomban.

Én nem valék i(g)az hitő szegín horvátoknak,
Soh rabolást én is töttem az ő velalokban,
Azért fogván tart most engemet egy haragos pap-bán.

Lám nincsen most mi engemet megszabadítana,
Menthet isten, ha mikor-e? azt megtudhatnája,
És én reám ő szemeit vajha fordétanája.

De ha engem ő ezúttal itt meg nem segíllend,
És innejten ez fogságból engem ki sem viend,
Többé néki én nem hiszek ha itt elfeledend.

Én ki valék Szendöröben egy haragos nagy bán,
Sokat dúltam mindenfelé az én lovam hátán,
Azért fogván tart most engemet egy haragos pap-bán.

Szeretném azt, ha engemet magyarok nem látnának,
Bátor inkább az fogságban itten levágnának,
Az angyalok mennyországba ottan ragadnának.

Az sem csoda, hogy én vagyok most itt nagy fogságban,
Mert lakozik nagy sok isten az Magyarországban,
Kik segétték az pap-bánt az ő bánságában.

Bátorsággal ők segíllik és nagy nyereséggel,
Tisztességgel, vitézséggel, pénzzel és bévséggel,
Avagy peniglen terek vajdáknak az önnen fejekkel.

Ahol vínak ő huszári, ott vígan osztoznak,
Ő szolgái az marhaért csak meg sem bántatnak,
Gyakor helen vígan laknak, mind magyaról szólnak.

Tegetlen ím az patyolatot mind kopjával mírék,
Némel terekek fa tetejéről azt orozva nízék,
Nem merínek leszállani, mert ők az . . . . . .

Keves kár nekil nem lehetnek zegén keresztyének,
De meghalának immár kétszer oly nagy sok terekek
Siralmas mast Terek országban az ő énekek.

Kenyeregjönk az úristennek mi mind fejenkínt,
Hogy ne hagyjon terekeknek dúlnia koroskínt,
Bátorítson viadalhoz minket mind fejenkínt.

Ez éneket ezerötszáz tizenöt esztendőben,
Szabatkay Mihály szerzé egy nagy jó kedvében,
Egy Szent Gyergynek innepének nemes kezdetében.

Beriszló Péter énekének eredetije még mindig lappang; az itt olvasható szöveget azon másolat után közöljük, melyet Schrauff Károly úr ez év elején küldött volt be a M. Történelmi Társulatnak. E másolat Jankovics Miklós gyüjteményéből való, de nem az ő kezeírása. — Az eredeti híjján e másolat is nagy becsesel bír, — noha még mindig csonkán áll előttünk az ének szövege.

A másolaton s bizonyosan az eredetin is, csak a versszakok vannak bekezdéssel megkülönböztetve, a sorok azonban nem. Itt a strophák kitüntetése végett a sorokat is jónak láttuk egymástól elkülöníteni; ennél azonban semmi egyébb változtatást nem tettünk a hiven lenyomatott szövegen. Olvasásunkat az átírás mutatja.

Három sorból álló s néhány — talán leírási hibából származott — eltérés kivételével egy rímben végződő strophái általában folyékony

nyelven, a tárgyhoz és hangulathoz illő erőteljes kifejezésekkel rajzolják az eseményt. A legtöbb helyen megtartott sormetszet határozottan arra mutat, hogy a szerző öntudatosan követte a magyar zenei rhythmust, melynek figyelembe vételével írta 14 szótagú s négyes ütemezés szerint összealkotott sorait.

Nem kevésbé méltánylandó még Szabadkai Mihály költőnk alakító tehetsége s forma érzéke is. Síratót verset (epicedium) írt, de úgy látszik nem a szokásos mód szerint, hanem saját felfogással. Hőse halálát nagy, országos veszteség gyanánt tünteti fel mindjárt első sorában és strophájában. A 2. és 3. versszakban, a veszteség nagyságához illő általánossággal érinti a közönségesen ismert vitéz püspök kiváló érdemeit. A 4. vszakban foglalt reflexiót a legcsekélyebb vonatkoztatás nélkül, de oly helyesen következteti az előbbiek után, hogy az olvasó nem akarva is kénytelen azt a megénekelt hősre alkalmazni. Az éneket bajos lett volna tovább is ily általánosságban folytatni, a nélkül hogy a szerző ismétlésbe ne essék s éneke siránkozó tirádává ne lapúljon. Ideje és helye volt az érdemek részletes felsorolásának, melyekből bizonyosan telt volna néhány stropha. A költő nem ezt teszi, hanem a vitézi tettek közül kiválasztja a legfőbbet és legismertebbet, melyet Beriszló Péter mint csak akkor tájban kinevezett horvát bán 1513. augustus 15-én a Dubicza és Kosztenicza közt vívott csatában vitt véghez. Ott ugyanis a túlnyomó török sereg vezérével Bali vajdával mérkőzött meg, kit buzogánynyal sújtott le s fogolylyá tett. Ezt a rabot szóllaltatja meg a költő s énekelteti vele hősének dicsőségét egy közbeszött énekben, melynek minden sora jellemző s fényes bizonyítéka a magyar költő alakító, egyénítő tehetségének.

Kár hogy e közbeszött ének vége hiányzik. A másolatban épen a lap aljára esik e hézag s ezért lehet, hogy a másoló tévedéséből származik. A versfejekbe foglalt név betűi után ítélve, a csonka soron kívül még két stropha hiányozhatik, mivel a gonddal író szerzőről alig lehet feltenni, hogy neve betűivel sem törődve, a török rab énekét mintegy ő maga folytatta s úgy végezte volna be költeményét. — E hézag az oka, hogy bár a befejező strophák mint ilyenek helyökön vannak; az egésznek kikerekítéséhez nemcsak a kor szokásánál s ízlésénél fogva, de minden tekintetben méltó módon járulnak: mégis a szükséges átmenet hiányzása miatt az egésznek hatása nagyon érezhető csorbulást szenved. Ha azonban a csonka soron kívül semmi hijja sem volna a köl-

teménynek, azon esetben a török rab énekének a 36-dik sorral kell végződni.

A végső strophában olvasható évszám (1515.), bármi módon jutott oda, hibás. 1515. helyett kétség nélkül 1525-nek kellene állani, mivel Beriszló Péter 1520-ban május 21-én halt meg, midőn az az nap vívott korenizzai csatában szétvert ellenséget, győzelemittasan üldözte. Egy útban eső fatörzset akarván keresztül ugratni, lova felbukott. Vitézei e közben elhaladtak s ő csupán két inasával maradt. Mig ezekkel lovát újra nyergeltette, a szétvert török sereg egy csapata — mintegy hatvan ember reá bukkant s megrohanta. Két inasa elszaladván egyedül maradt s viaskodott elleneivel, míg azok előbb jobb csípején sebesítették meg, majd kövel verték agyon s fejét vették.

Ez volt a »pispek veszedelme,« melyen való bánkodásra hívja fel a költő mind a népeket. Hasonlóúl emlékezik Szele Jakab 1557-ben kelt levelében, két agyonra vert ifjúról írván: »siratám az szegén ártatlan ifjaknak *veszedelmeket.*« (Magy. lev. tár. 251. l.); valamint Gergely deák Both János veszedelmén: »Az *veszedelmet* az én uram akkoron vallá.« (6. s.)

1. s. A *szerencséjét segéleni* szokatlanabb kifejezés. Rokon értelmű azzal, a hogy Székel Antal ír 1558-ban: »hiszem vala istent, hogy ha meg vínak vala az ellenséggel, tahát nekünk adja vala az szerencsét.« — Különben ma inkább: segít rajta, segít a baján stb. hallható s a rím itt is ezt látszanék kívánni: *segéle az ő jó szerencséjén* (?). Bécsi c. 66. l. *senki nem segél őneki.* Kat. leg. 2167. s. *Ha istened segéll neked.*

5. s. *el ízte* az az *elűzte.* A Jord. cod. és Pesti Gábor szintén *íz*-t ír a régibb codexekben olvasható *űz* helyett, míg a XVI. század második felében többnyire *őz* és *ődz* alakot találunk. — A bécsi c. 162. lapján olvassuk: *készejt igen nagy sokaságot és a sokaság adattatik ő kezébe és megfogja a sokaságot.*

6. s. *ingyen ő nem nézte* am. semmibe se vette. Különben ma is hallható ily szólásforma: ha mit nem néznék ezt, meg azt tenném. Góry c. 45. l. *mikoron ingyen sem várnája, haza jöve.* Pesti G. LV. mese. *embert kegyig valakit nemhogy megölhetett volna, de ingyen sohasem akart volna.*

7. s. *Kitek* am. kikitek, mindnyájotok. Münch. c. 24. l. *Tü kitek kedeg gondolván toldhat ő állatjához egy séngnet* (singnyit). 144. l. *Tü kiteknek szamara avagy tehene a kútba esendik.* Lehetne a sort kérdő mondatnak is venni; *kitek tudja* az az *ki tudja közületek?* de mivel épen azok nyelvén s azokhoz szól az ének, a kik a püspök bánnak költségét itthon élték s maga a veszprém tájéki nyelvjáráson éneklő Szabatkay Mihály is azok közül való lehetett: mellőzendőnek látszik azon kínál-

kozó olvasás, mely szerint: *Kitek tudja — itthon ülvén — az ő sok költségét?* A költő nem az itthon ülőket akarhatta gúnyolni, hanem a püspök javával itthon *élők* hálaérzetére akart hatni.

evlven stb. am. *élvén az ő sok költségét.* Mint: *világát éli.* Winkl. c. 111. l. *erőkedem én magamat míg evlek neki szolgálatra adnom.* Csikei Istv. 1542-ben: *Ől az isten! nincsen kenyerem stb.* Bécsi c. 7. l. *Él úr.* 36. l.. *Él te lelked én uram.*

8. és 47. s. *koroskint* = mindig, szüntelen. Geszti Lászlónak 1525-ben szerzett énekében is: Az dézmát igazán kiszolgáltatnátok Koroskint istennek vele áldoznátok. A codexekben még többnyire: *koronkeed.*

9. s. *tywi* = tevé.

10. s. *es* = is. A székely nyelvjárásban ma is meg van.

11. s. *ygaz hytew megh* helyett, úgy látszik *igaz hitűség* állhatott az eredetiben.

13. s. *Az Zott* = Az szót. »Emlékezzenk regiekrel« 78. s. *Az szót mondá az kevetnek.* — *Zanchyak wayda* = szandsák bég, mirilíva, líva.

14. s, *yay hogy vezek.* Alig lehet kétség az iránt, hogy ebből a szokott felkiáltó szólásformából alakult a *jajveszék-el-és* szó. Góry c. 1. l. *mene nagy jajveszik és mene szörnyűségös kin lészön.* 66. l. *Iaj veszik mindazoknak.* A Nádor codexben is gyakran található. — Verancsics II. 96. l. *Szántalan népet Eger alatt vesztének, szégyen vallván elmenének alóla.*

17. s. *velal* = vagyon, birtok. Bécsi c. 26. l. *Juditnak ő férje hagyott vala sok kazdagságokat és szolgákat és valalokat, teljeseket tehenecknek csordájával és juhoknak csordájával.* Münch. c. 49. l. *Mikor kedeg a hős hallotta volna e beszédeket, szomorán méne el, mert valónak sok valali.* — Chemey Papa 1554-ben írja: *az nagyságod welalában együtt (egy helyütt) letém (letevém) magamat és jobbágyul kezdém nagys. szolgálnia. Valal*-bol *velal* mint *vasárnapból vesárnap. Valal* alakban jön elő az 1511-ből származó somlyóvásárhelyi úrbérben is.

19. s. *megzabadyt.* A Halotti beszédben még: *zoboducha* fordul elő *szabadítsa* helyett. Később *szabadojt* és *szabadét* alakok voltak használatban — a *szabadít* előtt és ezzel együtt.

20. s *ha mykore.* A *ha* és *mikor* régen egyet is jelentett, sőt holmi verses mondókákban ma is áll *mikor?* helyett *ha?* (Ha kött? ma kött.) *tudhatnaya, fordetannaya.* Régi alakok a mai *tudhatná, fordítaná* helyett.

23. s. *ynneyten.* Régebben: *inneten* és *enneten.* Münch. c. 21. l. *nem jösz ki inneten, mignem megadod az utolsó akcsát.* 49. l. *mikor ő kezét rejájok vette volna, elmene inneten.* 1555-dik évi levélben: *Dunán enneid.* 1557-ben: *az hódolt népet es elcitték enneid.* 1558-ban: *ezt is innejd tudtokra adták, hogy honnajd kellessék.* (Magy. lev. tár. 161. 246. 278. l.) Veszprémmegyében ma is: *innejt, onnajt, onnajd.* (NYŐR. V. 88. 470. l.)

24. s. *el feletend.* A *t* betű *d* helyett áll, mi e szónál gyakran

megesik a régi íratokban, p. o. *én hiszem, hogy mastan el feleté, juttassa kegyelmed eszébe.* (Magy. lev. tár. 97. l.)

26. s. *sokat dicltam.* Érdy c. 398. l. *Cseök Trencsén tájját mind feldúlák; azt látván utánok menének és Csem országot nagyobb részre mind feldúlak; — a kunok mind az Nyirségöt Biharig feldúlák.*

28—30. sorban az iszlám vértanúira váró mennyei boldogság után óhajtazik a fogoly, melylyel megszégyenítő fogságát szeretné felcserélni. Különben Zrínyi is »angyali legióval« ragadtatja égbe elesett hőseit, költeménye végén. A 31—33. sorban a moszlimek által sokszor gúnyolt szentháromságra lehet czélzás, melyet a magyar költő komoly hitképen nyilvánittat a kétségbeesett fogolylyal.

34—36. sorban a leíró vagy másoló követhette el a hibát, mert világos hogy *nyereséggel, tisztességgel, vitézséggel* a helyes, mint *bátorsággal, pínzzel* és *fejekkel.* A *hentseget* helyett *bacsegel*-t olvasok.

37. s. A *huszár* szó regiségét s származtatását lásd: M. NyÖr. VI. 24. lapján.

38. s. A *marha* szó alatt itt általában hadi zsákmány értendő.

39. s. *Gyakor helen* Tinódinál is gyakran olvasható kifejezés p. o.

Palánk, kőfal között nagy árok vagyon,
Gyakor helyen általszaggatva vagyon;
A töltésből gyakor lövő hely vagyon.
(Eger, első ének.)

Vigan laknak. Lakik, lakozik, lakmározik — egy jelentésü.

40. s. *Tegetlen* = minap. Ezt a szót XVI. századi kézíratokból ismerjük. Elejön még *tege, tegetten, tegitlen, tignap* alakban (l. Nyelvt. közl. III. 349. l.) Ma *tegént* alakban van meg Dunántúl (l. NYŐR. V. 229. l.)

Patyolat alatt itt a török katonák turbánja, fejtekercse értendő. Ily czélzással írja Tinódi, Eger ostroma III. énekében Gergely deákról, hogy:

Löve hasába a török pallérnak,
Lőn halála egy fő patyolatosnak.

1557-diki levélben olvassuk: tegnap éjjel kiitöttek volt háromszor; az sánczon annera voltak, hogy az basa es kifutamodt volt az sátorból, *az patyolatot es kiejtötte volt fejéből.* — Zrínyi is gyakran említi:

Futnak az csauszok fejér patyolatban,
Hirdetik az hadat minden országokban. *(I. ének.)*

Űl vala merevén nagy császár nyeregben,
Fejér vékony patyolat vagyon fejében. *(II. ének.)*

Vagy a török dalnok leírásakor, ki
Ura hagyásából az házba belépék,
Fejét bétekerte gyenge patyolatvég. *(III. ének.)*

Vagy midőn
Gyorsan rettenetes pattantyú kisüle,
Mely elől találá jancsár aga fejét,
Mind patyolatostul elrontá életét. *(VII. ének.)*

A hajnal gyönyörű leirásában szintén megtaláljuk:
Kis fejér patyolat magának fejében,
De az ű orczája van nagy fényességben. *(VIII. ének.)*

41. s. *nemet* bizonyosan *némely* helyett áll. V. ö. a 34. 35. sorbeli hasonló esetekkel.

SZILÁDY ÁRON.

A LIPTÓ-VÁRMEGYEI KALANDOSOKRÚL.

A »Századok« 1877. évi folyamának 87—90. lapjain »A kalandosok történetéhez« czímü czikk jelent meg. A czikk szerzője a többi között mondja: »a kecskeméti kalandosokon kívül is akárhány *lehetett* az országban.« Szerény nézetem szerint a kalandosok szövetkezésének czéljánál és természeténél fogva ezen társulatnak elterjedve kellett lennie az ország minden vidékén, s habár a kalandosoknak, mint fraternitásnak eredete, vallási czélokra vihető vissza egészen a XIII. század közepéig; ezen oknál fogva, hogy abban világiak — laicusok — is vehettek részt bizonyos feltételek mellett, föltehető: hogy az idők során át, kivált a clérus hazafias érzelmeinél fogva, politicai irányban s működött; különösen ott, hol a XV. és XVI. században az egyéni szabadságnak, a zsarnok oligarchák elnyomása ellen kellett küzdenie. Ámde lássuk az érveket.

Tudtommal az első kalandos társulat oly értelemben, mint azt az említett czikk szerzője elemezi, »fraternitás plebanorum«, czim alatt 1248-ik évben alakúlt Szepes-vármegyében. Erre vonatkozólag találom Wagner Analectáiban II-ik rész 9-ik lapon a szepesi krónikák kivonatai között: »Anno 1248. Ist die Bruderschaft der 24. Pfarhern eingerichtet worden,« továbbá ugyanazon lapon: »Anno 1274. Hat König Ladislaus die löbl. fraternitet der 24. Pfarhern in Zips mit besondern Privilegien begabet,« ismét a 10-ik lapon: »Anno 1298. Ist die Bruderschaft der 24. Pfarherrn in Zips zum andermahl aufgerichtet worden.« A *liptai kalandosok* alakúlási okmányát én Bél Mátyás közlése után másoltam, s annak éve Bélnél valószínűleg hibásan van 1348-ik évre téve, miután azt F. V. a Századok 1876. évi folyama 343. lapján az

eredeti szerint 1340-ik évre teszi. Hogy a liptai fraternitás kalandostársulat volt, ezt kétségtelenné teszi a megerősítő okmány eme kitétele: »és azt a mi üdvös tárgyalhassák, és egymás között valami testvériséget közönségesen *kalandos* nevezetűt« stb. Azonban, hogy a Szepességen 1248-ik évben keletkezett »fraternitas XXIV. plebanorum« szintén kalandos társulat volt, bizonyítja a szavak egyöntetűsége, melyekkel úgy a szepesi fraternitás statutumainak töredékében, mint a liptaiban is találkozunk: »szeressétek a testvériséget, és egymás iránt hallgatag szeretettel legyetek, mert a szeretet a bünösök sokaságát eltakarja.« A szepesi kalandosok statutumainak töredékét Wagner Analectáinak I. kötetében 266. következő lapokon közli. Bárdosy: Supplementa Analectorum 425. s következő lapokon. Ezen töredéknek második részében »De recipiendis ad fraternitatem« kitünik, hogy »bizonyos feltételek mellett a társulatba világiak is felvétethessenek« »megjegyzendő elöször, hogy valami plébánosnak akaratából és a szabályok szerint a testvériségbe senkit sem kell befogadni, ha csak nem *jó hírű és társalgású plébános*. A világiak meg épen kizárvák, ha netalán a testvérek általános megegyezéséből az imádkozásokban részt vételre felvétetnek, de az így felvetteknek sem szabad, tanácsukban és asztaluknál részesülni, ha csak a testvérek által különösen meg nem hívatnak.«

Mind a liptai kalandosok oklevele, mind a szepesiek statutumának töredéke lépten nyomon bizonyítja a szövetkezések vallási feladatát, s legelső alakúlások szükségképeni indító oka szerény nézetem szerint a latin ritusnak a görög-keleti szertartás által való veszélyeztetése volt; épen azon időszakban, midőn a görög ritus hazánkban is a legnagyobb hódításokat tette, t. i. a XIII. században. »A keresztyén hitvallásnak művelői, a jó hírnevű plébános« a latin ritus híveinek szólhatott csak azon tény indokából, hogy a görög-keleti ritus harczosai között a papok, főpapok, söt a fejedelmek és a fejedelemnők is nyomatékosan szerepeltek. Ama veszélynek, melynek a latin ritus a szakadások által ki volt téve, tulajdonítom az olasz gyarmatoknak a XIII. században eszközölt letelepedését is, természetesen eltekintve azon körülményektől, melyek a tatár-járás után az elpusztúlt föld benépesítését követelőleg parancsolták. Ezen gyarmatosítás okiratilag a XIII. századba lévén visszavezethető, mint Szepes-Olaszi, Várad Olaszi, Nagy-Olaszi, Kis-Olaszi, Olasz-Liszka stb., s ha már akkor is latinoknak neveztettek, ez elnevezés az olaszoknak, latin ritusára is vonatkozhatott, s

állampolitikai szempontból a latin egyház biztosabb védőkre nem is találhatott az olaszoknál. András királynak 1297-ik évben a szepesi szászok és latinok részére kiadott oklevele ezt mondja: »Illés a szászok és latinok comese.« A liptai regestrum egyik okirata Bubeknél 1391-ik évben összeírva így szól: »Négy ekényi föld felett, mely a latinok földének tőszomszédságában van, és más oldalról Máthé Comes földje mellett fekszik, mely most Zent Miklósnak neveztetik, a curia és ecclesia telkével.« Ez okmány kelt az 1268-ik évben. Hogy a kifejezés »terra latinorum« itt nem a liptai Nagy- és Kis-Olaszira, de tisztán vallási szempontból a latin ritus híveire vonatkozik, bizonyosnak látszik előttem abból: mert Olaszi és a Szent-Miklós egyházi curia, a templom és a plébánia földje között — a donatió ugyanis erre vonatkozik — feküdt egy részéről »Salamon földe« »Pologia« »Boda« »Vidafelde »Domian felde«; másrészről pedig »Mathe földe« t. i. Zent Miklós és Kis-Olaszi között volt »Rásztoka« »Tarnoch« »Zabopalfelde« Zelniche« tehát a contignitas terra latinorum a templom curiájának tőszomszédságában keresendő, az pedig, miután a templom curiájának szomszédságát ismét harmadik részen »Verbiche« »Akalichne« képezi, más nem lehetett, mint a jelenlegi szt.-miklósi alsó husták, mint a »terra latinorum«, melynek tőszomszédságában négy ekényi föld a plébánia részére curiájával együtt adományoztatott. Ezek szerint tehát legalább az itteni helyrajzi viszonyoknál fogva a latin és olasz elnevezés azonosnak nem állítható, a miből következtetni lehet, hogy az olasz elnevezés a települők nemzetiségét jelentette, a »latin« pedig a ritusra vonatkozott annál is inkább, mert úgy a curia, mint a négy ekényi föld a latinok tőszomszédságában az egyháznak adományoztatott s ezzel együtt a szent-miklósi templom keletkezésének ideje is 1168. évre tehető.

Vallási szempontból a kalandosok szövetkezése a latin egyházak támogatását indokolta azért is, mert a főpapság és oligarchia; sőt nem egy a fejedelmek körül is alattomban és nyilvánosan is a görög ritus felé hajoltak, és hogy minő hódításokat tettek, eléggé bizonyítja a XI. század eseménye. Péter, ki 1038-ik évben jött vissza a haza földére, a nyugoti egyháznak vallási elveiben neveltetett, s áthatva a latin ritus elemeitől, igen sokat fáradozott azon, hogy a görög ritus szertartásait lehetőleg eltörölje. Thuróczy krónikájának 35-ik és 36-ik szakaszaiban ezeket mondja »a magyar nemeseket útálván, a földnek javait a harczi vadsággal ordítozó németekkel, és a fecske csevegéssel

csacsogó latinokkal fölfalta.« Figyelmen kívül hagyva a görög-keleti ritusnak Szent-István és Szent-László alatti terjedését, Katona szerint: I. kötet 168-ik lapon, már 1011. évben alapíttatott a veszprémi völgyben a görög szerzetesek zárdája; Thuróczy II. kötet 31. fejezetben feljegyzi, hogy Szent-László Ó-Budán görög prépostságot alapított; Katonánál II-ik kötet 112 lapon, I. András biographusa szerint Tihanyban és Visegrádon zárdákat létesít, melyek közül az első görög és latin ritusú benczés szerzeteseké volt, a visegrádi pedig tisztán, valószínüleg, bazilitanus görög szerzeteseknek adatott; kik még 1221-ik évben is ott voltak. De akkor már bizonyára megsokallották a görög propagandát, mert Katonánál V. kötet 348-ik lapon, III. Honorius pápa János esztergomi érsekhez intézett levelében ezeket mondja, »hogy a visegrádi görög barátokból . . . hogyha nagyobb botráuy nélkül lehet, már elég legyen.« De már jóval előbb 1204-ik évben vajmi veszélyezve volt a latin egyház, s mennyire szaporodtak a görög szerzetesek zárdái, bizonyítja Katonánál IV. kötet 735-ik lapon III-ik Incze pápának II-ik Imre királyhoz intézett levele: »Szeretett . . . . apostoli székünk előtt H. G. A. és B. szeretett fiainak Szent-Egyed szerzetesei Magyarországból síralmasan panaszkodtak, hogy: apátjuk elhunytával maguknak, kolostoruk régi és kipróbált szokása szerint más apátot választottak, mely szerint úgy apátjuk, mint szerzeteseik latinok voltak; de te szeretett fiam, nem akartad királyi beleegyezéseddel megerősíteni . . . . De mert sem új, sem nem különös, hogy a te országodban a különféle nemzetek conventusa között az egy istennek rendes öltözékben szolgálók között a latinoknak legalább egy zárdájuk legyen, midőn itt igen sok a görög zárda . . .« stb.

Nem csekély jeleit tünteti fel történelmünk ama törekvésnek, melylyel a görög ritus híveit visszatéríteni iparkodtak a latin szertartás buzgó apostolai; de az leginkább megtört a fejedelmek léha félrendszabályán, s azon csekély eredményeken, melyeket a pápának, mint nagy irományokat jelezni siettek. Katonánál V-ik kötet 209-ik lapon András király III. Incze pápához intézett levelében így ír: »Tudja meg szentséged, hogy a mi uralmunk alá vetett galliciai elökelők és népek alázatosan kértek bennünket, hogy a mi Kálmán fiunkat nekik királyúl adjuk, jövöre a római szent egyházzal egységben és az iránt való engedelmességgel akarván lenni, de mindazonáltal úgy, hogy szabad legyen nekik saját szertartásukkal élni.«

Még számtalan példát lehetne felhozni arra, hogy a schisma által beállott egyházi viszonyok parancsolólag követelték az oly társulatok szövetkezését, melyek eredetileg par excellence, a vallás s különösen a latin egyház erdekében működtek, már akkor is, midőn a tatárjárás még inkább meghiúsitá IV. Béla törekvéseit a latin egyház megerősítése körül, ahhoz járúlt még a tatár pusztítás után az oly idegenek letelepítésének szüksége, a kunok, a lodomérok, s a Borysthenes vidékéről bejött idegenek is inkább a görög szertartáshoz szítván, nem maradhatott el a vallás védelmi intézkedéseknek legbiztosabbja, a társas szövetkezés, melynek czélja létesitette a papi fraternitások vagy kalandosok társulatait is. Ha a keresztyén egyházban támadt hitszakadás, a latin és görög ritus közti vita szükségessé tette a hitbuzgók, a lelki pásztorok társulását arra, hogy a szövetkezés morális ereje által megakadályozzák a hitszakadás terjedését; nem kevesebb indok lehetett a kalandosok vallási működését a hitújitás alkalmával is akár folytatni, akár megújitani.

Azonban azt, hogy a kalandosok vallási működése között a világiak nagy számát vette volna fel kebelébe s politicai iránynyal, oly mérvben szerepelt volna, mint azt a kecskeméti kalandosoknak, némelyek tulajdonitani akarják: vitatni nem tudom; de hogy a XVI. század második felében a kalandosok még működtek és tanácskozásaikban világiak is nagyobb részt vettek, mint alakításaik első idejében, azt bebizonyíthatom.

A liptó-vármegyei plébánosok fraternitás-gyülekezetén, 1583-ik év octóber 18-án, világiak nagyszámú részvétele mellett fogadtatott el az országban legelőbb a Gergely-féle naptár; a kalandosok működésének egy másik mozzanata 1571-ik évben, a mennyiben az tárgyánál és alapindokánál fogva culturtörténelmi szempontból egyházi működéseinek történetére érdekes világot vet, sokkal fontosabb, mintsem hogy ezt bővebben ne ismertessem, annál is inkább, mert az Verancsics esztergomi érsek, egy talán eddig ismeretlen magyar levelének szövegéből indúl ki.

A Liptó-vármegye monographiájának II-ik történelmi részéhez szükségelt adatok és okiratok kutatása közben nyomára jöttem az Okolicsányiak lévéltárának 1803-ik évben Mattyasovszky László készitette jegyzékére. Ezen levéltárnak első számú okirata, Verancsicsnak 1571-ik évben kelt, s Okolicsányi Péter és Sebestyénhez intézett mis-

silisc, az okolicsnai Ferencz-rendi szerzetesek panasza következtében, az említett egyházi kegyurak ellenében. A leltár fonalán tett további nyomozásaim eredményeül szerencsés valék, úgy Veranesics magyar levelének, mind pedig ezen levélben foglalt ügyet földerítő három más latin okmánynak birtokába juthatni.

Az ügy következő: az okolicsnai ferenczes zárdabeliek az esztergomi érsekhez egy panaszlevelet intéztek, melyben előadják, hogy egyházi kegyuraik az ottani földbirtokosoktól, az Okolicsnay-családtól sok bosszúságot szenvednek, a híveknek eltiltják, az egyházakba és miséjükre való menetelt, ott tehát nincsen maradásuk; s kérik az érseket, parancsolja meg Okolicsány Péter és Sebestyénnek, hogy őket a zárdából minden holmijukkal szabadon menni engedjék. Erre tehát az érsek Nagy-Szombatból 1571-ik évi május 26 án Okolicsányi Péter és Sebestyénhez a következő magyar szövegü levelet irta:

»Egregy d^ni^ Amici nobis, honorandi salutem, irnak mij nekeunk az oth walo szegen franciskanus baratok, yelentijk mij nekunk mijwel hogij az nagij bosszusag mijatth kijth szenwednek k. mijath nem maradhatnának, hanem el kellene budosnijok merth k: meg parancsolta hogij egijhazokba se mysseijekre egy ember se mennijen; kijnek nem kellene lennij. Mejerth hogy pedijgh ez fele szegen egyházij Emberek kik Isten szolgaij az mij oltalmunk ala wettettenek, szwksseg azert, hogij mij oltalmazzwk eokeoth szegenijeketh. Ha pedygh wgijan el kel onnan bwdossnijok, tehat kerjük k: hogy bocsijassa bekewel eokeoth mijnden marhaijokkal es portekaijokkal. De k: nekeonk megh meghbocsijassonij merth nijnch mit tenneonk, hanem eo felssegeth kellene most ez dologhrol megh keressnewnk. Isten tartya megh k: Tyrnaviae 26. Maj. 1571.«

A. Strigon.

Kivülrül: Egregijs dnis Petro et Sebastiano Okolijchnaij Amicis nobis homoradis. In comitatu Liptoviensi.

(A pecséten az érsek czímere.)

Eltekintve a levél magvas, zamatos magyarságától, nem tekintve, hogy az, egy a maga korában hatalmas magyar főpap tollából eredett; az abban felhozott tény jogosan utalja az olvasót azon következtetésre, hogy itt a reformatio hóditásainak majdnem tetőpontján, s kivált a felföldön oly sikerrel propagált lutheranismus korszakában, egyikével ama bosszantásoknak van dolgunk, miket oly befolyásos családnak tagjai, mint a reformátió hívei üztek az okolicsnai szerzetesekkel. Erre mutat az érsek levelének leginkább ama passusa, hol a híveket az egyházba

járástól és a mise hallgatásától az illetők eltiltják. Ámde a panaszlottak, mint az okolicsnai egyház kegyurai, vallásuk morálját sértve érezvén, ártatlanságukat az érsek előtt bebizonyítandók, a panasz tárgyának valódiságát felderítő további vizsgálatot óhajtottak; s bár ha a rendes bírói nyomozás, a megyei alispán és négy szolgabíró által indítva, végczéljában kellő eredményt szült a panaszlottakra nézve, a vizsgálat másodszori megejtése végett a kalandosok társulatát vették igénybe, ugyanazon »confraternitás plebanorum« akiknek társulatát Csanád esztergomi érsek, 1340-ik évben »kalandos« név alatt is megerősítette. A jelen esetben a kalandosok társulata, mint vizsgáló bíró működik, még pedig a világiak számosabb tagjainak hozzájárulásával, mint azt a kihallgatási eredeti jegyző-könyvnek eme passusa mondja ». . . et aliis quam plurimis Egregiis nobilibus vicinis, et commetaneis . . . . locum consistorii intrarunt« Ezen kihallgatási jegyzőkönyv, az okolicsnai szerzetesek zárda életét igen hátrányos világításban mutatja; egyházi műkincsének történetéből, oly adatokat tartalmaz, melyek egyrészt igen alkalmasak voltak a XVI. század második felében a vallási reformátiót elősegíteni. Mert a panaszlott kegyurak ártatlanságuk érzetében a gyanú vádjától is irtózva, döntő bíráúl a nyilvánosságra felebbeztek, s nem tartottak annak eredményétől; a panaszlók pedig magok sem hivén szeerzetes társaik becsületességében és igazság érzetében, biztosnak vélték a kolostor zárt ajtója mögött folytatott üzelmeiknek el nem oszlatható homályát; s kegyuraiknak, az érsekhez intézett panaszlevél által történt gyanúsítása, csak ürügyül szolgált hogy: a zárdának megmaradt műkincseit is elidegeníthessék.

Ezek szerint a franciscanusok által vádolt két Okolicsányinak kérelmére a kalandosok társulata gyülést tartott Szent-Miklóson, hol is az érsek levelét az összegyülteknek bemutatták, melynek alapján a vizsgálat újólag felvétetett, s a kihallgatási jegyzőkönyv a két Okolicsányi részére kiadatott, mely következőleg szól:

1571-ik évben szent-háromság vasárnapja utáni harmadik ferián a kalandosok — fraternitas plebanorum — össze jövén Szent-Miklóson mint gyülésük szokott helyén, az ott megjelent Okolicsány Péter és Sebestyén, a gyülekezet előtt bemutatták az érseknek fentebb közölt magyar levelét. Az említett nemes urak a levél okozta gyanút az érsek előtt maguktól elhárítani óhajtván, említett levelet az ott jelenlevő úgy világi mint szerzetes rendü, egyházi férfiak mint Lőrincz, szent-miklósi, Já-

nos, szent-iváni, Melteki, szent-istváni plébános és más nemesek előtt nyilvánosan felolvastatni kérték. A levél elolvasása után említett Okolicsáni nemes urak fájlalván azon reájuk költött szemtelen vádat, felszólították az ott jelenlévő s már sok év óta az okolichnai zárdában tartózkodó szerzeteseket Istvánt és Mártont egész alázattal, miszerint lelkiismeretükre nyilvánítsák ki ha valljon valaha csak legkisebb igaztalanságot láttak-e tőlük, vagy hallották-e valaha, hogy a köznépet a templomból és miséjüktől eltiltották volna. Kik is az igazság végett mindnyájuk előtt így nyilatkoztak: soha az illetőktől sérelmet nem szenvedtek, sőt inkább ellenkezőleg gyakran látták őket a zárdában a hitoktatásokon. Azon két szerzetes pedig, a kik az érseknek fenntírt levelét kieszközölték csak nem régen jöttek a zárdába, hol is nem a kolostor javát, de saját kényelmüket keresték s elakarván ismét menni, még azon kevés fölösleges ékszereket is maguk részére óhajtották bitorolni, melyek őket sehogy sem illették. De már ezelőtt is sokat elvittek és elidegenítettek innen ezen szerzetesek elődei, úgy mint kelyheket, aranynyal és drága kövekkel kirakott casulákat, megaranyozott ezüst lámpákat, monstrantiákat, békekereszteket, oltárfüggönyöket, s több elég drága egyházi ékességeket, melyeket még valaha Mátyás király adományozott a kolostornak. Mindezen ékességeket karácsonykor hamuba dugták s éjjel elszöktek velük. Midőn tehát az említett okolichnai urak ilyeket tapasztaltak, miután a torony óráját is el akarták vinni, és a serfőző üstöt eladni, hogy útjokra pénzük legyen, ezen franciscanusokat inhibeálták; mindezek daczára az uraság nekik 5 frtot ajánlott az útra, meg két tutajt, hogy azon holmijukat könnyebben elvihessék, kérték őket azonban, hogy békén helyükön maradjanak sat.

A vizsgálat lefolyásának ilyetén eredménye után Mágócsy János a ferenczesek comissáriusa az ártatlanságukat kiderített Okolicsáni Péter és Sebestyén részére 1571-ik évi Június 7-én felmentő levelet adott ki, mely szerint őket ezen ügyben sem az egyházi sem a világi törvények szerint háborgatni nem lehetett.

Ha immár az alsóbb clerus, a nyomorgó szerzetes rendek élő példaként látták főpapjaik erkölcsi hanyatlását, a papijavak bitorlását elharácsolását, nem épen meglepő, ha a tágult lelkiismeret oly tényekre vezette őket, mint a minővel az okolichnai szerzetesek zárdájában is találkozunk; s ha tekintetbe vesszük az alsóbb papság culturális állapotát, majdnem valószínű, hogy a reformatiót megelőzött számtalan egy-

házainknak mostanig vajmi kevés számban felmaradt mükincsei több helyütt is hasonló sorsban részesültek; s culturtörténelmi szempontból eléggé nevezetes tény egymagában is, hogy az okolichnai zárdának mükincsei és drágaságai épen azok által mentek tönkre nyomtalanúl, a kik arra valának hivatva, hogy azokat fentartsák és megóvják az elpusztulástól, történelmi érdekességénél, művészettörténelmi fontosságánál fogva pedig oly veszteség, mit pótolni nem lehet.

Majláth Béla.

ADALÉK A ZÁPOLYA- ÉS PERNESZY-CSALÁD NEMZEDÉKRENDJÉHEZ.

A porvai (Bakonyban) plébánia-templomnak egy jeles régiségéről, szentélyének északi oldalába falazott sírkövéről olvasom le az adatokat, melyek a Zápolyák és Perneszyek Lehoczky és Nagy Iván által leirt nemzedékrendjéhez némi bővítésül szolgálnak. Ezen régiségénél fogva is említést érdemlő, jól conservált és csinosan vésett sírkőnek körirata igy hangzik:

Epitaphium ad marmore Dominae Ursulae, relictae quondam Pauli Perneszy, sororis et consangvineae quondam Spectabilis et Magnifici Domini Stephani de Zápolya, Comitis perpetui terrae Scepusiensis, ac regni Hungariae Palatini, Fundatoris hujus claustri Beatae Mariae Virginis de Porva, quae obiit sabbato die ante dominicam »Invocavit« Anno Domini M°CCCCC.

Ezen epitaphium tanúsága szerint Zápolya Orsolya, Zápolya István ország-nádornak nővére 1500-ban böjt első vasárnapja előtti szombaton halt meg és a Bakonyban, bátyja által Porván alapított Sarlós-Boldogasszonyról nevezett pálos kolostor templomában temettetett el. Ezen Orsolyát Lehoczky és Nagy Iván Derencsényi Imre bán nejének mondják, a porvai epitaphium szerint pedig, mint Perneszy Pál özvegye halt meg, mi arra enged következtetni, hogy első férjének, Derencsényi Imrének 1493-ban[1]) török fogságban történt halála után másodszor Perneszy Pálhoz ment férjhez, kivel azonban csak rövid ideig élhetett, mert 1500-ban özvegységben találta őt a halál. — Az emlékkövet középen a Perneszy-család nemesi czimere diszíti, melyet Albert király 1439-ben Úrnap utáni napon ugyanesak egy Perneszy Pálnak, talán föntemlített Perneszy Pál atyjának adományozott.[2])

Augusztt Gerő.

---

[1]) Istvánffy II. 19.

[2]) Fejér Codex dipl. XI. 168.

TÁRCZA.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

— Az Ápr. 3-án Ipolyi Arnold püspök elnöklete alatt tartott választmányi ülésben két felolvasás volt: »Bolla Márton és az Oláhok« *Hunfalvy* Páltól s »A soprony-keresztúri ütközet« *Thaly* Kálmántól. Mindkettő a »Századok«-ban fog megjelenni.

Folyó ügyek tárgyalására kerülvén a sor, titkár következő jelentést tette:

»Mielőtt a folyó ügyek előterjesztéséhez fognék: egy szomorú kötelességet kell teljesítnem.

1877. jan. 4-én tartott ülésében volt szerencsém jelentést tenni, hogy egy magát megnevezni nem akaró főúr ezer forintot küldött be a M. Történelmi Társulat Oklevéltárának megindítására. Az Oklevéltárnak most nyomtatják utolsó íveit, s pár nap múlva már a közönség kezében lesz az. Fájdalom, mire a kötet elkészülhetett, fel lettünk oldva azon kötelezettség alól, hogy a hazafias pártfogó anonymitásának titkát továbbra is megtartsuk. Szerénység, feltünni nem akarás volt úgy is csak a rugó, mely miatt az áldozó nevének elhallgatását követelte. De ma midőn már örök álmát alussza, anélkül, hogy szép tettének — mire vágyott — gyümölcsét is élvezhette volna, midőn annyi alapos diplomaticai ismeret, oly kiterjedt történettudás szállt vele sírba, kötelességünkké vált megnevezni a férfiut, ki nemcsak érzé hazai történetünk fontosságát, hanem áldozni is tudott érte. Ha sorsa nem engedte meg, hogy áldozatának gyümölcsében gyönyörködhessen, ám viselje tehát az az ő nevét: hadd tudja meg az, ki e könyvet forgatja, hogy az létrejöttét gróf *Dessewffy Lajos* liberalitásának köszöni. Hoszszas éveken át visszavonúlva a világtól egyetlen öröme és vigasza volt a tudományok-

nak élni a haz.i történetírás termékeit forgatni: ám tartsa fenn áldozatának emlékét e könyv.

És mi tisztelt társaság, mondjunk áldást e nemes porokra!«

A választmány mély részvéttel értesült gróf *Dessewffy* Lajos alapító tagnak haláláról s elrendelte, hogy társulatunk irányában s általán a hazai kútfők kiadása körül szerzett érdemei jegyzőkönyvileg örökíttessenek meg.

Megválasztattak évdíjas tagokká: dr. *Stiller* Mór, *Löwinger* József, *Ullmann* Adolf Budapesten, Takács Lajos ajánlatára; *Pintér* Ede, *Balogh* István, *Feiler* Mór, *Marikovszky* Sándor, *Nagy* Sándor, *Fibán* Gyula, Vikol János ajánlatára; *Kunfy* József Budapesten, dr. Thallóczy aj.; *Andaházy* Pál orsz. képviselő Szerémi hg Odeschalchi Arthur, s *Klika* Sándor papnövendék Nyitrán, dr. Csősz Imre ajánlatára.

Elhatároztatott, hogy a folyó évi vidéki nagygyűlés Maros-Vásárhelyt és Segesvártt folyó évi augustus hó második felében fog megtartatni. A napot az elnökség annak idejében közzé teendi.

Pénztárnok bemutatja múlt havi kimutatását. Eszerint

a bevétel volt	1423 frt	
kiadás	597 frt	
pénztármaradék: . . .	825 frt	32 kr.

Az ülés $^1/_4$8-kor oszlott el.

IRODALMI SZEMLE.

— Ritkán volt alkalmunk egyszerre oly sok és oly jó munka megjelenését jelenteni, mint most. Egész halmaz könyv fekszik előttünk, mintha iróink a farsang egész idejét arra használták volna, hogy a közönséget a beköszöntő bőjtre lássák el elegendő olvasmánynyal. Hanem az ellátás érdeme — t. i. a kiadás — nem kiadóink javára esik. Sem a könyvkereskedők, sem a részvénytársulatok nem szerepelnek e műveken — hanem igen a társulatok: a Magyar T. Akadémia, ugyanennek könyvkiadó vállalata, a Magyar Tört. Társulat s a Szt.-István Társulat. Nem akarjuk keresni a jelenség okát, habár érdekes volna tudni, hogy miért lettek a hajdani könyvkiadó czégek egyszerűen vagy könyveladókká vagy könyvnyomtatókká, s csak mint tényt constatáljuk, hogy a történeti irodalom azon eredményeit, melyekről ezúttal számolunk — egy pár kivételével. — társulatoknak köszönjük.

Kezdjük meg hát szemlénket *Arany* Jánossal.

A Magyar Tud. Akadémia könyvkiadó vállalata Arany Jánosnak egy régi kötelességét teljesítette — kiadta Prózai Dolgozatait. Nem mind — több érdekes és becses dolog kimaradt — hanem csak melyeket szerző jónak látott. Hogy egyik s másik e dolgozatok közül korszakot alkotó, hogy Aranynak lapjai nagy hatással voltak azon időre, melyben megjelentek, annak kiemelése nem tartozik mi ránk. Azt is elhallgatjuk, hogy szükség volt felfrissiteni ezeket a müveket, hátha a mostani generatio is rágondolná magát, hogy lehet belőlük tanúlni. Nekünk az irodalom-történeti részletekért kell tudomást vennünk ez irodalmi jelenségről. Őt irói arczkép van benne: Gyöngyösi, Orczy, Gvadányi, Szabó és Ráday és egy irodalom-történeti tanúlmány: Naiv eposzunk. Ez kimutatja naiv eposzunk nyomait a régi krónikákban, oly irodalmi méltatások az utóbbiak, melyeknek azon század történetírói is jó hasznát vehetik.

Hasonlag, mint kiemelkedő jelenséget kívánjuk megemlítni *Fraknói* Vilmos művét: »Vitéz János élete«, melyet a Szt.-István társulat adott ki. Fraknói szépen és jól ir, s ha valamit kiad, azzal előbb viszi és tisztázza tudásunkat. Könyvismertető rovatunk bővebben szóland e becses műről, mi itt csak elismerésünket akartuk kifejezni, hogy a Szt.-István Társulat ily szépen és jól irt történeti müvekkel szolgál közönségének, melyekből az a hazai történet iránti érdeklődésre szokik.

Egy másik munkája *Fraknóinak* a »Magyar Országgyülési Emlékek« VI-ik kötete az Akadémia Tört. bizottságának kiadásában jelent meg. Ez 1573—1581-ig terjed s az 1574., 79., 78. s 81-iki magyar s az azon időközben eső horvátországi országgyüléseket foglalja magában: tehát a Miksa uralkodásának utolsó s a Rudolfénak első felében tartott országgyülések leirását. E kötet méltán csatlakozik a megelőzőkhez, s mint ezek, egyiránt hasznos szolgálat a jogi és történeti irodalomnak. Nemcsak, hogy a törvényeknek hibátlan szövegét kapjuk, hanem keletkezésök történetére nézve is tájékozást nyerünk — a mi pedig jogászra és történetíróra egyaránt fontos.

Ugyancsak *Fraknóitól* Ráth Mór kiadásában s ízlésteljes, elegans kiállitással, megjelent »Horváth Mihály Emlékezete,« társulatunk múlt havi ülésében tartott emlékbeszéde, melynek mi csak kivonatát közöltük. Ajánljuk azoknak, kik egész kiterjedésében akarják olvasni.

A Magy. Tud. Akadémiának könyvkiadó bizottsága — Arany

fennírt művén kivül négy kötetet adott ki, kettő ezek közül a jog- és államtudományi sorozatba tartozik, u. m. *Carrara* Büntető Jogtanának II-ik és *Leroy-Beaulieu* Pénzügytanának I. kötete, melyek közül az elsőt *Beksics* s az utolsót *Láng* Lajos fordították. A 3-ik k. a bölcsészeti sorozatba tartozik: s Lewes nagynevű művének a Philosophia történetének 3-ik és utolsó kötete. Ezt *Bánóczi* fordította. A 4-ik, a történeti sorozat — egy megkezdett nevezetes művét egészíti ki: Carlyletól a »Franczia Forradalom«-nak, ennek a bámulatos alkotásu műnek, mely az emberi szellem legkiválóbb termékei közé tartozik — III. és utolsó kötetével. Fordította, s a mi e műnél épen nem könnyű dolog, igen jól fordította *Baráth* Ferencz. Valóban szerencsés gondolat volt az Akadémiától a nyugoti irodalmakból a legszebb műveket átültetni — de a figyelmes szemlélő, a ki a már eddigelé is átültetett kis könyvtár sorozatán végigtekint, észre fogja venni, hogy a munkák megválogatásában bizonyos rendszert követett az Akadémia — azok irodalmunk érezhető hézagait pótolják. A Székely mivelődési egylet 1878-iki évkönyv történeti s a székely föld egyes részeit ismertető czikkekkel, *Buzogány* Áron egyleti titkár szerkesztésében jelent meg.

A Sz.-István Társulat tagjainak Vitézen kivül még egy történeti munkával kedveskedett: IX. Pius Pápasága. II. kötetével. Füssy Tamás tollából.

S ha ezekhez veszszük a M. Történelmi Társulat által kiadott *Balassa Bálintot*, melyet a költő életrajzát magában foglaló bevezetéssel, nagybecsü jegyzetekkel *Szilády* Áron látott el: s ha hangot adnak azon reményünknek, hogy a dalok, melyek két századnál tovább kedvencz olvasmányai voltak a közönségnek, képesek lesznek a mostani nemzedék rokonszenvét is felkölteni — áttérhetünk azokra a művekre, melyeket magánosak juttattak a közönség kezébe.

Első sorban megemlítendő ezek közül: »A Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII-ik században« báró *Radvánszky* Bélától, 3 vaskos kötetben, melyek közül a 2-ik és 3-ik kötet azaz az okmánytár, megjelent — mig ezeknek s általán a forrásművek közt szétszórt adatoknak feldolgozását magában foglaló első kötet május hóban fog kiadatni. Radvánszky úgy járt el, mint azt csak egy tudománykedvelő, de a kellő szakismerettel biró főúr teheti: gyüjté adatait, feldolgozá azokat s ki is adta. Maga a gondolat is, összegyüjteni a magyar mivelődéstörténeti adatokat, egyike a legjobb gondolatoknak. Elég szó volt

mindenfelé, m ly ez adatok fontosságát hangsúlyozta, sőt szétszórva egy s más jelent is meg. Maga a m. történelmi társulat is kivándorlásaiban s vállalataiban súlyt fektetett rájok. Jelent is meg elég szétszórva. De egész más az, midőn az ember ezeket az adatokat összegyüjtve, együtt látja. Akkor lesznek tanúlságosakká s akkor nyernek életet. Senki se higyje, hogy az a sok összeírás, végrendelet stb. egy csomóban unalmas. Sok bennük a változatosság a mellett, hogy hü tükrei a múltnak. Radványszky a valóban dícséretes szorgalommal gyüjtött adatokat csoportosítá: az első rész, az egész II-ik kötet, adja a leltárakat és hozományokat, a II-ik r. a lakadalmi s keresztelési, a III-ik r. az étkezési-, a IV ik a gyógyászati adatokat, s az V-ik, a végrendeleteket. Múlt füzetünk mellett szétküldöttük a megrendelési fölhívást e becses vállalatra — ajánljuk azt olvasóink figyelmébe. A 3 kötet most megrendelve, csak 7 frt, míg könyvárúsi úton 10 frt lesz.

Károlyi Árpád monographiája a nagyváradi békéről s az 1536—1538. évek történetéről, melyet olvasóink a Századok múlt évi folyamából ismernek, egy igen érdekes okmánytárral ellátva, megjelent. Részletes leírása ez, egy h zánk történetében kiváló fontossággal bíró, de azért csak hézagosan is alig ismert eseménynek.

Egy épen oly kimerítő mint terjedelmes monographia jelent meg Nyitrán dr. *Csősz* Imrétől, ugyanattól, ki két év előtt a nyitrai gymnasium történetét írta meg. Most »A kegyes-tanitó-rendiek Nyitrán« czím alatt az egész ház nagy szorgalommal összeállított monographiáját adja. Bevezetésül egy rövid pillantást vet Kal. József életére, s tulajdonképeni feladatát a 69-ik lapon kezdi meg a piaristák megtelepedésével Nyitrán. Az egész monographia 60 ívet foglal el, mely elegendő tért nyújtott szerzőnek tárgya kimerítésére, nemcsak a ház viszontagságainak, hanem a nevelés és oktatásügy történetének leírására is. Ajánlva van Schuszter Konstantin kassai püspöknek.

Érdekes kis könyv a *Ferenczi* Zoltáné is: »A népies versalakok története müköltészetünkben.« Első nyomait Anonymusban a rímelő sorokban keresi s azután keresi és feltalálja a legrégibb költészeti maradványoktól kezdve Petőfiig. Kiindul azon elvekből, melyeket e részben Arany János a magyar nemzeti versidomról írt értekezésében megállapított s ezen az alapon épít tovább. Szorgalommal, gondos tanúlmánynyal írt munka.

Zárjuk be szemlénket egy ifjú tudós első önálló művének, egy jól

dalom régibb levéltára a magtárban szedi magába a port. Ez uradalom a Szapáryaké, majd az Eötvös-családé volt, újabban Sina kézre került. Az oda való derék gazdatisztek, jelesül *Kuliffay* számtartó úr megígérte, hogy közben fog járni, s e mindenesetre helytörténetileg becses adatokat tartalmazó leveles-ládák áttanúlmányozását lehetővé teendi.

— Művészettörténeti czikkek. A »Képzőművészeti Szemle,« melyet *Prém* József szerkeszt igen élénken, egyik feladatának ismeri, hogy a magyar művészettörténeti, eredeti kutatások alapján fölfedezett adatokat közölje. A III-ik füzetben két czikkre találunk. »Olasz művészek Mátyás király udvarában« czím alatt *Prém* József, Fiorillonak »Über einige italienische Gelehrte und Künstler, welche Mathias Corvinius König von Ungarn beschäftigte« czímü 1812-ben megjelent értekezése alapján ír rövid ismertetést, igérvén, hogy eddigi kutatásainak eredményeit föl fogja dolgozni. Örvendünk rajta, de el is szomorodunk, mikor a t. szerkesztő járatlanságának ily kézzel fogható tanuságát adja mint a mikor azt mondja: *Midőn Galeotto Paduában tanúlt, itt 1458-ban Vitéz Jánossal ismerkedett meg, ki Cesinge János és Janus Pannonius név alatt oly híressé lőn.* (34. l.) E nehány sorban annyifélét zavar össze a t. szerző, hogy egyebet nem tehetünk, mint ajánljuk neki Fraknói: Vitéz Jánosát; ebből meglátja, hogy Vitéz János és Cesinge két különböző egyén. *Zsilinszky* Mihály a M. Nemzeti Múzeum kézirat-gyüjteményében véletlenül Vizer Jánosnak egy 1858-ban sajtó alá rendezett ily czímü dolgozatát találta meg: »Az eperjesi kín- és vérpad 1687-ben,« melynek 594—596 lapjain egy Metzner nevezetü magyar festőművészről emlékezik. Érdekesnek tartjuk az ide vonatkozó helyet egész terjedelmében közzé tenni: »Az 1671-ben kivégzett Nádasdy, Zrinyi és Frangepán *jól sikerült arczképét* az akkori ítélőmester, a később grófi méltóságra emelt Szirmay István az ő pazdicsi kastélyában a *főterem boltozatára* kirakatta. A házi úr, a képgyüjteménynek barátja lévén, egy nem jelentéktelen *Metzner* nevü festészt hivata magához, száz aranyat és két átalag tokajit igérvén neki, ha Karaffát s vérbíró-társait, úgyszintén az elitélteket, midőn a kinpadra feszíttetnek, s némelyek lenyakaztatnak, pontosan eltalálja, A kortársak ítélete szerint a 10—12 röf nagyságú, *vászonra eszetelt történeti festvény* oly eleven színekkel volt ellátva, mintha mindnyájan élők lettek volna. Később a pazdicsi kastély Szirmay Menyhárté lett. Hogy azonban a kivégzettek pártfogójának ne tartassék (mert sokszor a legártatlanabb is gyanúba jö) e *remek festvényt* több évek foly-

tán a galambházban tartogatá, hol a lakók szerfölött elrútították a képet. Mindamellett minden alakot jól ki lehetett venni s megkülönböztetni. Egy vén asszony, ki a halálos ítélet végrehajtásánál jelen volt Eperjesen, a kép ábrázatát e *történet kiadójának* egyenkint megmagyarázá. Szentiványi László alakja legjobban tetszett neki, midőn Karaffa fülébe látszik valamit sugni és színlelt arczvonásai ravasz jellemet árúlnak el.«

— Bakos Gábor, a jogirodalomban egy nem rég feltünt tehetséges író, kinek közigazgatási tanúlmányaiból egy pár füzet már elhagyta a sajtót s az akademia elismerésével is találkozott, »Nemzeti jogirodalmunk történeté«-re hirdet előfizetést. A munka 3 kötetre van tervezve, s az első kötet »Nemzeti jogirodalmunk történetének ókora« czím alatt legföljebb április hóban sürün nyomott 14—15 íven a következő főbb czímeket tartalmazva jelenik meg: I. Nemzeti jogirodalmunk pragmaticai keletkezése és fejlődése 1565-ig. II. Nemzeti jogirodalmunk ókori termékei (1565-ig) dogmaticai rendszerben feldolgozva és bemutatva. III. Ókori magyar jogi münyelvünk (tekintettel jogi münyelvünk keletkezésére, anyagára, annak mennyisége, minősége és fejlődésére.) IV. Ókori nemzeti jogirodalmunk kiválóbb íróinak életrajza. V. Repertorium. Előfizetési ára: kötetenként két frt; mind a három kötetre együtt öt frt o. é. — Utánvétel mellett való megrendelésre kötetenként 2 frt 50 kr. o. é.

— Kertbeny »Észrevételek az irói törvényjavaslatnak a fordításról szóló czikke ellen« egy röpiratot adott ki, melylyel azt bizonyitgatja, hogy nemzetközi irodalmi szerződések kötése irodalmunknak hátrányára volna.

— Csontosi János »Magyarországi könyvmásolók és betüfestők a XIV—XV. században« czímü érdekes művét külön lenyomatban is kiadta. Hasonlag megjelent külön lenyomatban *Nemes* Elek müve is, »Az 1606-iki bécsi békekötés létrejöttének története.«

— Lukács László országos képviselőtől »Az erdélyi nemesfémbányászat jelene és jövője« czímü egy 5 íves kis röpirat jelent meg, melyet azért említünk meg, mert az erdélyi bányászat történetéről egy rövid kis bevezetés van előre bocsátva. Ára 60 kr.

— Boncz Ferencz közalapítványi ügyigazgató »A katholicus főpapi hagyatékok körüli eljárás s az erre vonatkozó főbb rendeletek« czím alatt egy becses és korszerü dolgozatot adott ki, melynek függelékében az erre vonatkozó főbb rendeletek vannak közölve. A XVII-ik

századból 3 rendelet van közölve 1625, 1675 és 1677-ből. A többi, a két utolsó kivételével, a múlt században kelt.

— Az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház *Névkönyvéből* az idén a 22-ik évfolyam jelent meg. E Névkönyvben rendesen egy-egy történeti értekezés van előre bocsátva s azok száma már is igen érdekes collectióvá nőtte ki magát. Az első évfolyamokban Bod Polycarpusának folytatását találjuk — azaz az erdélyi ref. püspökök életrajzát, ott folytatva, hol Bod elhagyta. Azután megkezdték az egyes egyház-megyék történetének tüzetes leírását. Eddigelé a zaránd-hunyadi, a gyula-fehérvári (3 évben), a nagy-enyedi (2 évben), a kolozsvári (2 é.), a kalotai (2 é.) s a szilágy-szolnoki egyház-megyék történetét vettük — ez utóbbi már 5 év óta folyik s még nincs befejezve. Ezekben az értekezésekben sok történeti anyag van felhalmozva.

— Gróf Vay Dániel. Debreczenben előfizetési felhívást bocsátott ki Magyarország történetére, mely 10, — tiz ívet tartalmazó füzetekben fog megjelenni. Egy füzet ára 1 frt s a pénz Debreczenbe küldendő. Maga a felhivás egy kis programm, s ennek tanúsága szerint szerző szabadelvü irányban fogja történetét tartani. Czélja e mü megirásával s kibocsátásával a milleniumra az ifjuság kezébe »könnyed modorban tartott történetet« adni. Kezdeni fogja Pannonia történetének vázlásával s kiterjeszkedik a hunok és avarok történetére is, s müvét V. Ferdinánd lemondásáig viszi. Reméljük, hogy szerző nemcsak a felhivásában fölemlitett feldolgozókat fogja használni, hanem rátérend az eredeti forrásokra is — sőt mivelődés és irodalom-történetet is adand. Igy ha saját szemüvegén át nézend s nem a feldolgozókén, mondhat csak helyes ítéletet a korszakokról s egyénekről.

— Rumén irodalmi ritkek. Papadopul-*Calimach Sándor*, a bukuresti Akademia tagja kiadta Dioscorides alias Lucius Apulejusnak egy a dák uralom alatt Erdélyben s Havasalföldén járt görög utazónak a leirását, melyben az akkori dako-géta növény-elnevezéseket sorolja fel s igy nyelvtörténeti szempontból érdemel kiváló figyelmet.

— Hurmuzachi Eudoxius történelmi oklevéltárából a VI. kötet jelent meg (a VII-iket a Történelmi Könyvtárban már fölemlítettük) s 1700—1740. tartalmaz rumén történeti vonatkozású bécsi levéltárbeli okleveleket.

— A czisztercziek rendet súlyos veszteség érte. Rendfőnökük *Rezucsek* Antal apát Zirczen 84 éves korában elhúnyt. Hazafias érzelmü,

tudománykedvelő főpap volt, ki 21 éven át bölcsen kormányozta a derék rendet, mely minden alkalommal előzékenységgel mozdítja elő társulatunk ügyeit.

— Bécsi hírek. »Institut für oesterr. Geschichtsforschung« füzetes vállalatot indított meg, mely évenként 3—4 füzetben fog megjelenni. Az I. füzet közelebbről jelenik meg. A többi közt dr. *Rieger*-nek lesz benne egy érdekes diplomaticai dolgozata. A füzet munkatársai az intézet tanárai, szerkesztője: *Voltz* a Monumenta Ger. munkatársa. — A bécsi kamarai levéltárban *Newald* úr, a bécsi polgármester öcsese, gr. *Salm* Miklós, Ferdinánd híres vezérének életrajzán dolgozik, melyben érdekes magyar vonatkozások is vannak. — *Helfert* báró a titkos levéltárban történet-politicai tanulmányokon dolgozik, *Camesina* tanácsos pedig Bécs városa régi topographiájához gyűjti az adatokat.

— Irodalom történelmi-bizottság. A Magyar Tudományos Akadémia március 19-én tartott összes ülésében az irodalom-történeti kutatások rendszeres művelése czéljából irodalomtörténeti bizottságot alakítván, s tagokúl a következőket választá meg: Szilády Áron, Szász Károly, Ballagi Mór, Gyulai Pál, Greguss Ágost, Arany László, Szarvas Gábor, Szilágyi István, Beöthy Zsolt, Volf György, Thewrewk Emil, Fraknói Vilmos, Ipolyi Arnold, Szilágyi Sándor, Szabó Károly.

— A felső-magyarországi múzeum-egylet húsvét másodnapján nagygyülést tartand, melyen *Mártonffy* úr Kassa culturális viszonyairól, *Thallóczy* Lajos pedig *Abauj-vármegye* közgazdasági viszonyairól 1427-ben felolvasást fog tartani. Ez ülésről annak idején tudósítást közlünk.

— B. Nyáry Albert ez évben is szükebb körben czímertani előadásokat tartott, melyekben a heraldikát szükebb keretben, de alapelemeiben kimerítőleg tárgyalta. Hallgatói *Nagy* Gyula és dr. *Vincze* Gábor orsz. Ltári fogalmazók voltak. Kilátás van arra, hogy hazánknak jelenleg legelső czímertudósa nemsokára kézi könyvet nyújtand e sokáig parlagon heverő s nálunk kivált alig művelt, fontos tudományról.

— A Magyar Tud. Akadémia apr. 7-én tartott ülésében két értekezés olvastatott fel: az egyik *Wenzel* Gusztávtól »Tata fénykora.« Vázolta e városnak történetét addig, mig a törökök 1542-ben elfoglalták, kiemelvén az 1424—27 közti éveket, midőn sok európai fontosságú ügyet intézett itt el Zsigmond. A másik értekezés a *Károlyi* Árpádé volt, Dobó és Balassa 1569—72-iki összeesküvéséről, mely a Századokban fog világot látni.

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

— Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. A M. Történelmi Társulat megbízásából szerkeszté, jegyzetekkel s bevezetéssel ellátta *Szilády* Áron. A Radvánszky-Codexben foglalt énekekkel kiegészített első teljes kiadás. Budapest, 1879. A M. Történelmi Társulat kiadása Knoll K. akad. könyvárúsnál. Díszes kiadás I—LIII. 354. l. Ára tagoknak díszkötésben 5 frt. Nem tagoknak 7 frt. Füzve tagoknak 3 frt 50 kr, nem tagoknak 5 frt. Kapható Knoll Károly akad. könyvárúsnál.

— Magyar Családélet és Háztartás a XVI. és XVII. században. Írta *B. Radvánszky* Béla. II. kötet. (Az adatgyüjtemény I. kötete) III. kötet. (Az adatgyüjtemény II. kötete.) Budapest, 1879. Knoll Károly akad. könyvárúsnál. (M. Tud. Akadémia bérházában) 1—406 l. 1—429. l. Tárgymutatóval. Franklin-társulat nyomdája. Előfizetési ár mindhárom kötetre május közepéig 7 frt, bolti ára 10 frt.

— A kamara haszna. (Lucrum Camerae) adó története, kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével. Írta dr. *Thallóczy* Lajos. Budapest, Weiszmann testvérek. 1879. Egy rézmetszettel, (Pemflinger István arczképe) I—VII. 8 r. 236 l. Ára 1 frt 50 kr.

— A kegyes-tanitó-rendek Nyitrán. Magyar müveltségtörténeti rajz. Nyolcz képpel. A nemes szivü jóltevők áldott emlékezetének szenteli dr. *Csősz* Imre. Nyitrán 1879. Nyomatott Siegler M. özvegyénél, 8-adr. XX. és 939 s hét számozatlan lap.

— Expedicion del maestre de campo Bernardo de Aldana, á Hungria en 1548. escrita por Frey Juan Villela de *Aldana*, y publicada ahora por primera vez por Antonio Rodriguez Villa. Madrid. Casa editorial de Medina. 8-adr.

— Vite di S. Guglielma regina d'Ungheria e di S. Eufrasia vergine romana, scritte da frate Antonio *Bonfadinie*, publicate de L. Ferraro. In—16-o. VIII. 103 p. Bologna, Romagnoli. 1878. 3 lira 3 cent.

— Acht Essays. Írta gr. *Szécsen* Antal. Aus dem Ungarischen übersetzt. Bécs, Gerold. 8 r. 269 l. Ára 2 frt 80 kr.

— Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Herausg. von der Abth. für Kriegsgesch. des k. k. Kriegsarchives. I. Serie. V. köt. Spanyol örökösödési háború. Bécs, cs. és kir. táborkar. 8 r. XXVI. 728, 172. l.

DUNÁNTÚLI HADJARAT
1707-BEN.
— HADTÖRTÉNELMI TANÚLMÁNY. —

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

II.

Gr. Rabutin de Bussy Lajos cs. tábornagy és erdélyi kormányzó-tábornok, — ki Miskolcz környékének kegyetlen égetése és Kassának véresen visszavert ostromlása után, 1706. őszszel Tokajon át Debreczenbe vonúlt vissza, s itt hadait több mint egy hónapon át megpihentette, — parancsot vőn a bécsi főhaditanácstól: indúljon meg új év után Pest-Buda felé; előbb b. Tige-el 2000 jó lovast Szeben segélyére csúsztasson Erdélybe, és azután ezek helyett seregét a b. Nehem péter-váradi tábornok alatt már készen álló rácz katonasággal erősbítvén, *a dunántúli országrészt* igyekezzék, gr. *Starhemberg Guido* magyarországi cs. főparancsnokkal egyetértve, a császár hűségére visszahódítani. Starhemberg elébe menend, csak a napot és helyet tűzze ki annak idejében a találkozásra.[1])

Rabutin az 1707-iki új év utáni napokban a vett parancs szerint csakugyan megindúlt Debreczenből, s miután b. Tige-t 2000 válogatott lovassal Erdélynek indítá, Károlyi könnyű-lovasságától kísértetve, a múlt ősz óta császári helyőrséggel bíró Szólnokhoz közeledék. Úgy látszik, itt vagy ezen alól egyesűlt a Szeged felől a Tisza-vonal födözete alatt erősbítésére siető b. Nehem 2—3000 rácz lovasával.

---

[1]) Tiell cs. haditanácsi alelnök levelei Savoyai Eugenhez, a cs. kir. hadi levéltárban Bécsben.

A kuruczok a Hoff-Kriegs-Rath ordre-éről s Rabutin czélzatairól, természetesen, mitsem tudtak. De Bercsényi mégis sejtette a szándékot, s gondoskodása kiterjedt mindenfelé. Ő murányallyai kastélyában 1707. január 13-án értesült Károlyi és Berthótÿ István leveleiből Rabutin mozgalmairól, s hogy ennek előhadai jan. 11-én már Szólnok körűl nyargalództak. Bercsényi azonnal megtett minden intézkedést. Mindjárt január 13-án s ismételve 15-én külön futárok által tudósítá gr. Eszterházy Antalt és mellette Ebeczky István dandárnokot, úgy szintén sajátkezű biztató levéllel Bottyánt s hasonlókép az alatta vezénylő Bezerédy Imre brigadérost, végre harmadik felől a Kecskemét táján állomásozó Berthótÿ Istvánt és Csajághy Jánost, hogy mindnyájan résen legyenek.[1])

Bercsényi így okoskodott: a szólnoki általköltözés után fog elválni, valjon Rabutin a Jászság felé Hatvannak, Vácznak és onnét a bányavárosoknak menend-e? avagy Czeglédnek, Pestnek, s Budán át Dunántúlra? Hogy tehát mind a kétfelé jókor érkezhessenek el a hadak: meghagyá Eszterházynak, hogy Szent-Péternél annyi erőt hagyván, a mennyi a komáromi helyőrség számerejéhez képest ennek kicsapásait Újvár és különösen a most főfontosságú karvai rév felé visszatartani elégséges, azonnal szedje föl téli szállásaikról Ebeczky István, Géczy Gábor, Réthey György és János, Szalay Pál ezredeit és Győri Nagy János dragonyosait, s velök maga és Ebeczky a Garam és Ipoly közé, Esztergam elejére szálljon; onnét akár Vácz és Hatvan, s akár Karva felé reá fog érkezhetni. Ha Rabutin Vácznak vonúland: ő maga Bercsényi is közéjök fog menni Ipoly-Ság tájára, Róth gyalog-ezredével; ha pedig a német Budánál általköltözik: akkor bizonynyal megindúland Starhemberg is lovasságával a Nyulasról Győrön át lefelé; ez esetben tehát főként a dunántúliak megsegítéséről kell gondolkozni. Azért Eszterházy ekkor szálljon közelebb Karváboz, mely réven át alkalmas lovas és gyalog segédcsapatokat küldjön Bottyánnak, Bezerédynek, a mivel ezeket előre biztassa is.[2])

[1]) Bercsényi levele Rákóczihoz, Murányallya, 1707. jan. 15.

[2]) Bercsényi levelei Rákóczihoz, nevezetesen Zólyom-Lipcséről 1707. jan. 13-káról és Murányallyáról jan. 15-kéről. (*Archiv. Rákócz.* V. 357. és 358.) Továbbá Eszterházy Antal levelei 1707. január haváról.

Bercsényi a helyzet gyors felfogása és a fennforgó körülményekhez képest mindenmódon czélszerűknek mondható ezen intézkedései által, valódi hadvezérnek bizonyítá magát ezúttal is. Mert egy pillantás a térképre meggyőz bennünket, hogy e rendelkezéseknél, különösen a hadaknak a Garam-Ipoly-közre vetésénél, előnyösebb mozdúlatot ezúttal alig tehetett volna, úgy Vácz, mint Karva felé tekintve.

A koczka azonban csakhamar eldőlt. Rabutin Szólnok várából az őrséget kivonván, s a gyarló erősséget felgyújtatván, egyenest Pestnek fordítá a kantárszárat. Tehát Hatvan, Nógrád és a bányavárosok föllélekzhettek: ellenben a veszedelem egész súlyával túl a Dunának fordúlt. A cs. maréchal, hidegsanyargatta hadával január 21-kén érkezett Pestre.[1]) Minthogy pedig a budai és pesti éléstárak az e városokat körűlrajzott kurucz hadak miatt a környékről meg nem töltethettek: Rabutin hadai számára Bécsből indíttatott alá a Dunán 8000 akó liszt, hordókra verve; de e szállítmány a zajló jég miatt Komáromnál tovább nem mehetett. És itt rekedt meg jan. 28-káig Starhembergnek Rabutin elé küldött hadsegéde Defigny is.[2]) Budán még csak lett volna valami élés, de Pesten épen nem volt, pedig a sereget az erős jégzajlás ideát szorította. Itt, a rémséges hidegben, a szabadban táborozván, eleinte a kir. sóraktárak, majd a magánházak tetejit is leverték s föltüzelték, mígnem az éhségtől kényszerítve, Rabutin Pál-fordulása napján (jan. 25.) nehány ezer lovas ráczot és németet küldött ki a vidékre, a kik is borzasztó-módon gazdálkodván, Pestvármegye virágzó községeit fölégették, elpusztíták, több ezer darab marhát elhajtottak, s a szegény lakosságnak minden ingóságait prédára hányták.[3])

Elvégre a Duna befagyott, és Rabutinnak hidegsanyarta, éhséggyötrötte, rabló-kalandozás fárasztotta hadteste február 3.

[1]) Theatrum Europaeum, Frankfurt, 1718. XVIII. rész.

[2]) Tiell, Eugen hghez, 1707. jan. 29., febr. 2. és febr. 5-kén.

[3]) Pest-vármegye fölterjesztései 1707. mart. 3-kán Boldoghon és 1707. apr. 16—17-kén Nagy-Körösön tartott gyüléseiből Rákóczihoz és Bercsényihez. E fölterjesztések szerint Rabutin 1706 s 1707-iki két rendbeli rablása 52 falut pusztított el Pest-vármegyében. V. ö. Kolinovics Commentárjait.

s 4-én Budára egészen általköltözött, hol még aztán jól fűtött kemenczéknél vagy 3—4 napot pihent; s a híradással már előbb Löffelholtz tábornokot küldé Esztergam és Komárom felé a tábornagy előre Bécsbe.[1])

Rabutin február 8-kát tűzé ki találkozóúl Starhembergnek, Fehér-vármegyei Bicske mezővárosban, hová ő febr. 7-én indúlt ki Budáról.[2]) Guidó gróf pedig Bécsből Pálffy Miklóssal már január 21-kén aláindúlt Pozsonyba, s a Köpcsény körűl és más mosonyi falvakon szállásoló német lovasságot egybegyűjté, hogy fölöttük szemlét tartván, és a legjobb paripás 500-at kiválogatván, e fődözettel indúljon meg Buda felé, a bicskei találkozásra, hol a két tábornagynak a hadműveletek tervét kell vala megállapítani.[3])

---

[1]) Tiell levele 1707. febr. 5-kéről Eugenhez, a cs. k. hadi-levéltárban. — A Pesten kiállott hidegre és nyomorra nézve lásd még Rabutin emlékiratait, *De Ligne* hgnél; Drezda, 1795. 153—154. l.

[2]) Petrovay László Pilis-megyei labancz alispán írja 1707. febr. 7-kén Budáról: »*A tábor ma indúlt Bicske felé*, onnét merre veszi útját? a jó Isten tudja. Budát és Pestet úgy megette azon tábor, hogy *csak a kőfalak és az emberek maradtanak*; egészlen csak a pusztaságnak iszonyúságát lehet az embernek szemléllni, annyira pedig, hogy le nem lehet írnom: miképpen és mely nagy nyomorúságban maradtunk.« V. ö. a Theatrum Europaeummal és Kolinovicscsal.

[3]) Gr. Pálffy Miklós Pozsonybúl, 1707. jan. 24-kéről írja gróf Erdődy Györgynek: »Én ez elmúlt pinteken Méltóságos Feld-Marschall Gvido Stormbergh Urammal idejüttem; ő Kegyelme itt körűlbelől való cavalériát fölszedvén, Buda felé szándékozik, mivel Rabutin Uram is maga corpusával oda talám eddig is érkezett; mit fognak végezni? időtűl várunk.« (Eredetije a gr. Erdödy-levéltárban Galgóczon.) *Sztarinszky István* szintén Pozsonybúl jan. 22-kén írja: »Tegnap hertelen jöve Mlgos Feld-Marschall Starembergh Uram ő Excja, de csakhamar délután Óvár felé kiment, a végre, hogy Generál Rabutin Uram Budához érkezett volna, kinek is, Dunántúl való hadakkal conjungálni akarván magát, Generál Starembergh Uram is egybegyűlvén, eleiben mégyen; sopronyi környéken levő népek is megindúlnak.«(Eredeti levél, gyűjteményemben.) *Tiell*, Eugen hghez, Bécsből január 29-kéről: Starhemberg Guido tegnap indúlt Pozsonybúl Györré, s Rabutinnak írt előre: tűzzön ki találkozóra napot és helyet, mert ő csak 1000 lovassal lévén, a Pápa körűl erősen gyülekező kuruczok miatt nem mer egész Budáig hatolni eléje. *Ugyanaz*, ugyanannak, febr. 5-kéről: Löffelholtz tegnap

Starhemberg Győrből 500 jó lovasával hír nélkül, lehető gyorsan száguldott alá, és pedig, hogy az Esztergam és Buda között csoportozni kezdő kuruczok lehetőleg észre ne vegyék: az aránylag még legbiztosabb úton, Tatának, s úgy Bicskére, hol a találkozás és hadi tanács Rabutinnal s tábornokaival febr. 8-kán ment végbe. [1]) A Guido gróffal közlött hivatalos kimutatások szerint, Rabutinnak Pálffy vasasaiból, Salm, Tollet, Virmond Neuburg, Althan és Thürheimb sorezredeiből, továbbá az egykor 6000 főnyi négy dán segély-ezred (Harboan, Osten, Maltzan és Endom) maradékából álló hadteste ekkor, a b. Tiege-el Erdélybe küldött 2000 főnyi különítményen és a Szegeden s Budán hátrahagyott 8—900 főnyi betegen kívül, a következő tényleges létszámból áll vala: 4400 lovas, 3254 gyalog, és a dánok: 1466 gyalog, s 895 dragonyos. Tehát *tízezer* 55 főnyi rendes sorkatonaság, s ehhez még a b. Nehem-mel érkezett legalább harmadfél-ezerre menő rácz könnyűlovas. [2]) Szóval, több mint 12,000 ember, — és így sokkal tetemesebb erő, mint ezen, most először napfényre hozott hivatalos adatok ismerete előtt a történetírók vélték.

A hadműködések követendő irányára nézve a két tábornagy abban állapodott meg, hogy Rabutin mindenekelőtt Fehérvár és Simontornya között foglaljon állást, s a dunántúli kuricz-

érkezett ide Budáról, »mit dem Nachricht, dass der Feld-Marschall Rabutin, nach allen überstandenen Miserien, sambt denen Trouppen, soviel man vermuthet und glauben kann, endlich gestern zu Ofen die Donau herüber passiert haben werde, und nun im Werk sey, mit dem Herrn Feldt-Marschallen von Starhemberg, — so gestern von Raab mit 400 (febr. 12-kén viszont ugyanő már 500-at ír) Pferden aufbrach, — zwischen Ofen und Stuhl-Weissenburg ihm entgegen gangen, die völlige Cantonierungs-Weg der Trouppen auf diesseits der Donau zu verabreden und aus zu machen.« (Cs. k. hadi levéltár.)

[1]) Theatrum Europaeum. — Kolinovics Commentárjai. — Relationes Ordinariae; Kölln, 1707.

[2]) Az ezredek neveit Kolinovics sorolja elő, a létszámot pedig a Bécsbe febr. 14-kén visszatért és a Hoff-Kriegs-Rathnak tüzetes jelentést tett Starhemberg Guidó által beadott hivatalos iratok alapján, a hadi tanács alelnöke *Tiell* közli Savoyai Eugen herczeggel, Bécs, febr. 16. kelt levelében, mely az alább ismertetendő hadműködési tervezetet is tartalmazza. (Eredetije a cs. kir. hadi levéltárban.)

ságnak czen utóbbemlített erősségét, — használva a környező mocsárok fagyát, — igyekezzék rohammal bevenni. Ha ez sikerül: igen nagy nyeremény, mert a magyarok a tartomány keleti részén hadászati alapjukból kivettetnek; és Simontornyával együtt természetszerűleg a Sióvonal is elesik, s így Fehér, Tolna, Somogy és Baranya vármegyékben teljesen a császáriak lesznek az urak, Budától le Eszékig.

Simontornya megvétele után Rabutin nyomúljon fölfelé, a Starhemberg-féle felső hadtesttel egyesülendő, mely utóbbi eleibe jövend, hogy így a Pápa-Veszprém tájain uralgó Vak-Bottyánt közbeszoríthassák és tönkre tehessék. Legközelebbi út Fehérvártól Győrnek, az u. n. moóri völgy lett volna; azonban ettől a tábornagyok visszariadtak, miután e völgynek felső kijáratán, a Bakony és Vértes érintkezésénél, Moór és Sárkány között, akkor még oly nagy sűrű erdők környezték az útat több mértföldön át, hogy a Bakony minden zege-zugát ismerő s a terep előnyeit nagyon jól kizsákmányolni szokott Bottyánról bizton föltehették, miszerint ő ott hadait előnyös rejtett állásokba helyezvén, Rabutint megtámadandja; és ily erős positióval szemben, a Bakony rengetegeiben nem találák tanácsosnak a harczot a kuruczokkal fölvenni. Czélszerűbbnek látták tehát, hogy Rabutin, bár kerülő úton, de a zendülők lakhelyeit mindenütt égetve, pusztítva, a Balaton északnyúgati partjai mentében nyomúljon Zalának; s míg ő Szent-Gróthtúl Veszprémig igyekezend hadait egy vonalban elhelyezni, úgy, hogy balszárnya a Szala vizére, s a jobb Veszprémre támaszkodjék: addig a Sopron felől délnek nyomúlandó gr. Starhemberg Miksa altábornagy, Árpástól vagyis a Rábától, Pápán át Veszprémig vonjon lineát. Ekkép a kuruczok el lennének szorítva úgy egyetlen közlekedési pontjuk: a karvai sánctól, valamint a délkeleti részektől is, s két felőlről nyomatván, vagy közbeszorúlnának és megsemmisíttetnének, avagy pedig a Dráva, Mura vizeinek és ekként az ellenséges horvát és stájer tartományoknak üzetnének, hol az átkelő helyeken már gr. Draskovich János tbk. horvátjai készen várják őket.

Ha azonban Starhemberg Miksának, a Pápánál netalán erős állást foglaló Bottyán ereje miatt nem sikerülne az egyesülést Veszprém felé megvalósítani: akkor a Rábaközből, Mar-

czaltőnél által, a Marczal folyam mögött terjeszkedjék ki a hadvonal, Szent-Gróth és a Szala vizéig. Rabutinnak még föladata vala a Balaton vidéki útja-közben fekvő Csobáncz, s a szentgróth-veszprémi vonalba eső Sümeg és Vázsonykő várakat elfoglalni, és így a kuruczokat zalai támpontjaiktól is megfosztani, kiket bizonyára már maga erődített helyeik elvesztése igen lehangoland; s kivált ha Karvától is elszoríttathatnak: remélhető, hogy leteszik a fegyvert, és a tartomány behódol.

Ez volt a terv, melyben a két híres császári tábornagy megállapodott, és melynek sikeres végrehajtásától Rákóczi dunántúli haderejének és hatalmának megsemmisítését remélte s várta. Starhemberg Guidó genialitása tagadhatlanúl meglátszik e terven, a melynek, főként ha első változata: t. i. a Starhemberg Miksa által a Rábától Veszprémig húzandó hadvonal létrehozatala sikerűl, — bizony, a kuruczokra nézve igen balra fordúl vala a koczka! De a tábornagyok a vén practicus *Botytyán nélkül* számolának; sőt mivel az árpási rév és Veszprém közé eső Pápa s Bakony áthatolásának nehézségeit magok is, úgy látszik, jól latra vetették: már eleve szükségesnek látták a nem sikerűlés esetére az említett másik variánsról gondoskodni.

Terveik megvalósítására a következő haderők állának rendelkezésökre: Rabutin hadteste, 12,500 ember; Starhemberg Miksa és Ebergényi Soprony-vidéki hadosztálya, Bezerédy Imre fölszámítása szerint legalább jó 4000 ember; Guidó gróf hadtestéből a Nyulason Mosonyban tanyázó 2000 ember, a Győrött állomásozó rácz lovasság, a Muránál őrködő Drasskovich-féle pár ezer horvát, s végre esetleg a styriai tartományi fölkelés. Szóval, tizenhatezer rendes német és dán sorkatonaság mellett, vagy hatezer rácz-horvát had, és szükség esetén tán ugyanennyi — habár kevésbé harczias — stájer Aufgebot.

E 22—25,000 emberrel szemben, az öreg kurucz tábornok — ki annyi kitűnő osztrák hadvezér ellenében *egy-maga* áll vala, — tudjuk, hogy *tízezer* főnél több haderővel nem rendelkezék. A nemesi fölkelést a nyáron igen, de téli hadjárat alkalmával több okból nem vevé igénybe.

Bottyán, mielőtt a kezdődő téli hadjáratra szükséges, alább ismertetendő intézkedéseit megtenné, mindenekelőtt a Győr

és Komárom elejére rendelt csapatokhoz küldött parancsot: jól vigyázzanak a — mint remélé — visszatérendő Starhemberg Guidóra, üttetlenül Győrbe ne bocsássák! Sőt, ha netalán csekély kísérettel jőne, tán el is foghatnák.

Ehhez képest, a Bicskéről Tatán át Győrnek visszasiető maréchal-t egy Kisfaludy László ezredéből való huszárcsapat Igmándnál csakugyan megtámadta. Összepuskáztak és vágtak; azonban, úgy látszik, a támadók ereje kisebb volt. Zólyomy János hadnagy egynehány katonával »vitézmódon« (sebekkel rakva) fogságba esett.[1]) Guidó pedig Győrré, majd Bécsbe érkezvén, mindenekről megtette jelentését. A hadi tanács helybenhagyá a két tábornagy tervét, s annak megvalósítására mindenfelé kiadattak a rendeletek a cs. hadaknak. [2])

* * *

A mint Rabutin megkezdi vala átkelését Pestről Budára: gr. Eszterházy Antal, hogy a most már komoly veszélyben forgó dunántúliakat bátorítsa, a főbb tiszteknek írt számos leveleiben, sőt a kassai senatus-ülések után általküldött Thelekessi Török István senator által élőszóval is, nagyszámú segítség átköltöztetésével bíztatja vala őket; és, hogy e hírt még valószínűbbé s a közlekedést biztosabbá tegye: Bercsényi rendelete szerint ő maga is a karvai rév közelébe, Köbölkútra, Bátor-Keszire — Bottyán jószágaira — szállott hadtestével. [3])

Bottyán, Bercsényi és Eszterházy Antal hírnökeitől, valamint a Vértesekben tanyázó s Esztergamot és Budát háborgató szabadhajdúk kapitányától Gál Mártontól is értesíttetve Rabutin költözéséről: mindjárt ott Szombathelyen megtevé hadi és közigazgatási rendelkezéseit az ellenség méltó fogadására. Szekeres Istvánt — kinek ezrede egy része Fördős Mihálylyal Fehérvárt tartá szemmel s Pákozdnál állomásozék — az ezred másik ré-

[1]) Bottyán tbk. bizonyságlevele Zólyomy számára, 1707. mart. 29-kén Pápán kiadva. (Eredetije a magy. kir. kamara levéltárában Budán.)

[2]) Tiell föntebbidézett levelei Eugenhez.

[3]) Eszterházy Antal 1707. január 26-ki levele Köbölkútról Rákóczihoz.

szével Soprony és Fraknó elejéről azonnal leküldé, a Bottyán-huszároknak is nehány századával erősbítve, előcsapat gyanánt Székes-Fehérvár és Buda közé; Béri Balogh Ádámot pedig egy lovas-dandárral, (mely ennek saját és Sándor László csonka ezredéből, Somogyi Ádám, egy rész Kisfaludy László és egy rész Bottyán-ezredből áll vala) a Fehérvár és Veszprém közti Mezőföldre rendelé. A soproni ellenség előtt vígyázóban, a Kőszegen tanyázó és Sárvárt osztromzárló gyalogsággal, továbbá maga Bezerédy Imre és Goda lovas-ezredével, két század Eszterházy-dragonyossal s a szabad-lovascsapatokkal, Bezerédyt hagyá; Styria felé Kisfaludy György ezredével Kis Gergelyt; a Rába- és Tóközben Óvár és Győr szemmeltartására s Komárom és Tata felé vígyázni és a közlekedést Karvával fenntartani, Török István huszárezredét. [1]) A többi hadakat, ú. m. saját ezrede hátramaradó részét s a dragonyosok 6 vagy 8 századát Pápára, mint központba gyülekezteté, hogy velök mindenfelé segélyt nyújthasson. Még Kisfaludy László némely századai Horvátország felé őrködtek Zalából, s Zana György Simontornyától Szigetvár és Eszék felé portyázott. Domokos Ferencz gyalogezere Palotán, Csíkvárott és a Sióvonal sánczaiban maradt helyőrségül továbbra is, ez utóbbi vonalon Sélley Gergely alezredes parancsnokolván. Egyéb gyalogság ekkor, ezen ezreden, a simontornyai és sümegi várőrségeken, a Vértesekbeli 100—200 főnyi szabad-csapaton, továbbá a Kőszegen, Sárvár és Kapuvár alatt fekvő, már említett b. Cziráky László és Móré István-féle csonka ezreken kívül, nem vala. Bonefous századait ugyanis Andrássy István kíséretéül Karvánál átküldötték ezredükhöz, Fodor Lászlónak 1705. végén a Bottyán győzelmeiben foglyúl ejtett és kuruczczá lett németekből alakított s utóbb Hont-vármegyeiekből megtoldott rendes ezredét pedig Eszterházy Antal maga mellett tartá, Lipótvár ostromzárlatára. Különben is, a szerencsétlen koronczai harcz óta, — hol Forgách a legjobban fegyverzett gyalog-ezredeket szétszóratni, odaveszni engedé, — valami jelentékenyebb gyalog-hadtest Dunántúl többé létre nem jöhetett. [2])

[1]) Bottyán febr. 16-iki levelének egykorú kivonata.

[2]) Rákóczi Emlékiratai.

Legnagyobb hiány tehát gyalogságban lévén: Bottyán, valamint Bezerédy is, Eszterházyhoz írt válaszaikban főként *gyalogság* átalküldését sürgetik vala, leginkább a Soprony körüli falvakban elsánczolt németség megrohanása és tönkretétele végett, mielőtt ez a Rabutin-hadtesttel egyesülhetne. [1])

Eszterházy azonban, részint mivel a gyalogságra Érsek-Újvárban, s Lipótvár és Trencsény szorongatására és a karvai sánczok őrzésére magának is szüksége vala, részint pedig, mert a gyaloghadat a lovasságnál jobban féltette a Dunántúl veszélytől és odarekedéstől: nem gyalogot, hanem, február elején, a mint a Duna jege beállt, 1800—1900 lovast költöztetett által a szorongatott dunántúliak segélyére [2]), ú. m. Réthey Györgygyel öt ezredből kiszemelt 1000 jó paripás huszárt, és Győri Nagy Jánossal 8—900 dragonyost. Gr. Bercsényi Miklós így ír e tárgyról, Antal úr tudósításai nyomán, Unghvárról, 1707. február 20-kán Rákóczinak:

»Mai póstán veszem Antal úrnak hosszú levelét. Bottyán haragszik reá, hogy megétette a szénáját (Bátor-Keszin, Köbölkúton, Kéménden.) Szombathelyből dictál a hóhárlelkű [3]), hogy 4000 gyalogot küldjön bár csak által Antal úr. És mivel Budárúl kiindúlván az német, Fehérvár s Lovas-Berén tájikára telepedett az falukra: azért Rétei Györgyöt válogatott ezer lovassal öt regimentből, és Nagy Jánost az commandérozott regulá-

---

[1]) Bezerédy febr. 27-iki levele Eszterházyhoz, úgy megelőző levelei is; Bottyánt illetőleg pedig lásd Bercsényi febr. 20-iki levelét a fejedelemhez.

[2]) Eszterházy tábori könyvében február 9-kéről rendeletet olvasunk Réthey Györgyhöz: »általköltözzön az étszaka az Dunán;« továbbá febr. 11-kéről jelentést Bercsényihez, hogy »Rétey György válogatott ezer katonával a Dunán-túlsók segítségére küldetett, hasonlóképpen Nagy János 900 dragonyossal expediáltatik.« — Különben Eszterházy már előbb meg volt hatalmazva a dunántúliak mindennemű lehető megsegítésére Bercsényitől, a ki 1707. február 15. Unghvárról jelenti Rákóczinak: »Azt írom Antalnak: miért kérdi, micsoda hadat küldjön? mikor *már előre megíratott vala neki: ha módját látja, — menjen, küldjön*, de úgy, hogy ne rekedjen túl ez is.«

[3]) Azaz *hóhérlelkű*; Bottyánt nevezte így, tréfásan, ennek a németekkel szemben használt kedvencz szójárásáról.

risokkal átalküldötte, hogy adjon szívet (bátorságot) túl a mieinknek, s a míg szakadozva van (a német), tegyenek csapásokat. Ez talám, Kegyelmes Uram, nem rosszúl esett; ennyi segítség helft, was helfen khann, — ez sem lesz károsabb a többinél! Egy úton térhetnek meg, ha térhetnek; ha nem: facient ex necessitate virtutem. — Írja ugyan azt is, hogy Starnberg másfelűl a Balaton-mellékére ment volna: de az nem lehet, *mert Szombathelyrűl nem dictálna úgy Bottyán sógor!*«

Bercsényi egyébként Károlyinak is írt, hogy jó lenne, ha a Dunántúl valókat a Tisza-Dunaközrűl, Paks felől bíztathatná valami haddal [1]), — a mi valóban, kivált Simontornya veszedelme esetén, nem lett volna rosz; azonban Károlyi Szeged és Arad felé lévén elfoglalva, e paksi expeditióból nem lett semmi.

Bottyán tábornok Rétheyt huszárjaival Balogh Ádám mellé, Nagy Jánost a dragonyosokkal Pápára rendelé. Február közepe táján pedig, midőn Rabutin Bicske, Csákvár, Lovas-Berény, Acsa, Vál és Vereb stb. helységekben foglalt állomásaiból [2]) a Szekeres és Balogh Ádám csapatai által szorongatott Fehérvár felé megindúlt: Bottyán maga is Szombathelyből *Pápára* tette át főhadiszállását; [3]) először is azon hadászati okból, hogy onnét mint központból, úgy a Veszprém és Fehérvár között, Béri Balogh Ádám parancsnoksága alatt terjeszkedő jobbszárnynak, valamint a Bezerédy alatti, Sárvártól Kőszegig nyúló balszárnynak vezényletére egyarányú távolságból érkezhessék, — s másodszor azért, hogy a hadtestnek Pápa és Sárvár közt felállított közepével ő maga, a combinatiói szerint Soprony alúl Rabutin elé Sárvárhoz alányomúlandó Starhembergnek ellentállhasson és egyesülését Rabutinnal meggátolhassa. Ekként, a tapasztalt öreg hadvezér, mintegy belátott Starhemberg Guidó és az erdélyi kormányzó-tábornagy titkos terveibe, s mily helyesen választá meg állását, — a következmények igazolják.

---

[1]) »Károli uramnak írtam: igen jó volna, segítené innen, valamely hadaknak Paks irányában való küldésivel és ott az passus (Bottyánvára, Paks fölött) reparatiójával.« (Bercsényi febr. 15-iki levele. V. ö. *Rákóczi Tár* II. köt. 207. l.)

[2]) Theatrum Europaeum, XVIII-ik rész. Frankfurt, 1718.

[3]) 1707. febr. 17-ikéről már Pápáról ír Eszterházynak.

Rabutinnak átköltözése hírére a dunántúli kuruczságot — részben tagadhatlanúl indokolt — félelem szállta meg.[1]) E félelmet különösen a túlságig aggódó Eszterházy Antal dunántúli gazdag uradalmaibeli ingóságai megmentése végett átküldözött embereinek viselete és hamis jelentései még növelék,[2]) úgy, hogy az ijedelem majdnem általánossá lőn. Eszterházy rémítő színben látván mindent, február végén már egészen kétségbe esett, s embereinek téves tudósításai által zavarba hozatva: már-már csak a dunántúli *hadtöredékeknek* s a segélycsapatoknak Karva és Paks felé tán még lehető mentésére, áthozatalára gondol vala, — és fejét annyira elveszté, hogy Bercsényihez Érsek-Újvárból 1707. febr. 28-án írott levelében kétségbeesve kiált föl: »Én, látja Isten, *nem tudok magamnak tanácsot adni* . . . Az élő Istenért, siessen Exciád közinkbe!«[3]) Még a vaslelkű *Bezerédyt* is csüggedés lepte meg. »Az erdélyi német is — írja Károlyinak — már Budára s följebb is nyomúlt; hogy nem tudta Nagyságtok a Tisza viziben ölni! Már az is minket fog üldözni és szegény földünket pusztítani; általláttam, hogy teljes szándoka, magát az ittlévővel (Starhemberggel) conjungálhassa; ki ha úgy lészen: *lehetetlen megmaradnunk és ezen darab földet megtartanunk*« [4])

Ezen általános rettegés közepette csak Bottyán állt meg rendületlenül; egyedül ő nem veszté el lélekjelenlétét, s tette meg, naponként óriási tevékenységet fejtve ki és éberen vígyázva, rendelkezéseit, hideg nyúgalommal. Minthogy az ellenség túlereje felől kémjei és a hadi jelentések által tisztában volt, s a császári sorkatonaság fölényét rendes ütközetben, a kurucz csapatokkal szemben, — kivált az utóbbiak most gyalogságnak is híjával lé-

---

[1]) Bercsényi febr. 20-iki levele; Eszterházy jelentései.

[2]) Eszterházy A. tábori könyvében számos bejegyzés 1707. január és februárról.

[3]) Eredetije a kir. kamara levéltárában Budán. Ezzel összefüggésben említendő 1707. február 26-kán Köbölkútról Bottyánhoz írt levele Eszterházynak, hogy Bottyán, »ha teljességgel extremitásra fakadna az dolog: Dunán innénd való hadakkal az Dunát közelítse, egy részét Pakshoz, — az holott kompok elrejtve találkoznak, — más részével a karvai passushoz nyomúljon maga is.« (Tábori könyv.)

[4]) Eredeti levél a gr. Károlyi-levéltárban.

vén, — jól ismeri vala: e kettős körülményt fontolóra véve, terve volt döntő harczba Rabutinnal nem bocsátkozni, hanem ennek hadtestét saját előnyösebb csapatneme: a *könnyű-lovasság* felhasználásával folytonos apró csatározások s egyéb sanyargatás által elnyomorítani. Ehhez képest Eszterházy Antal utasítását: »az hadakat *egy corpusban* tartsa,« [1]) elejétől fogva elveté, s a már föntebb jelzett módon osztá föl csapatait. A Szekeres vezette előhadnak és Balogh Ádámnak meghagyá, hogy Rabutint éjjel-nappal háborgassák, apróbb csapatokkal szüntelenül reája ütve: a takarmányozásra kimenőket két—három oldalról egyszerre támadják meg, s ha túlerővel találkoznak, vonúljanak vissza; az elmaradozókat, betegeket, málhás-szereket fogdossák el; éjjel gyújtsák a falvak házait vagy tábori sátrakat a németek fejére s a zavarban, a mint árthatnak, ártsanak; azután, ha a német csatarendbe sorakozik: álljanak odább, hogy nehány óra múlva más oldalról ismét a nyakában teremjenek; támadó csapataik mindig egymást váltsák, hogy egy nap se múljék el két—háromszori csatározás nélkül. Azonkívül, hogy a német tábor élelemben és takarmányban minél nagyobb szükséget szenvedjen: az előtte és oldalt járók a széna- és szalmakazlakat égessék el, avagy hordassák a lakosokkal az erdőkbe és hegyek közé. A gabonát letaposott s eltakart tetejű vermekbe rejtessék, és magát a lakosságot előre költöztessék ki a falvakból, marháikkal, nyájaikkal együtt az erdőkre, úgy, hogy a helységek a németektől pusztán találtassanak.

Ily értelmű nyílt-rendeleteket bocsátott a tábornok a vármegyei és községi hatóságokhoz is; és a szegény nép annyira szerette Bottyánt, hogy súlyos parancsainak készséggel engedelmeskedett: tél idején ott hagyá házait, s mindenestől az erdőkre, a Bakony és Vértes vadon rejtekeibe költözék. Rabutinnak örökösen zaklatott, kuruczoktól és a tél keménységétől elsanyart hadai, ekként útjokban csupa üres falvakat találtak, s ha Budáról hozott lisztes-hordóikból ügygyel-bajjal kenyeret készíthettek is: lovaik az éhség és éjjeli-nappali fáradság miatt elerőtlenedtek

---

[1]) 1707. január 26-káról szóló utasítás. (Eszterházy tábori könyvében.)

kidőltek, tönkre mentek, a háztetők redves szalmájára, nádjára szorúlván.[1])

Hogy pedig a kurucz hadak élelemben hiányt lehetőleg ne szenvedjenek: Bottyán, Szent-Györgyi Horváth Zsigmond, a tevékeny tartományi főhadbiztos által az éléstárak folytonos töltetésére igyekezett; sőt a Pápa és Devecser közt fekvő *Somlóvárát* is élelemtárrá alakíttatta át, némi hajdúságot vetvén fődözetűl bele.[2])

Végre, hogy hadaiba a fáradságos hadjáratra annál több elszántságot, lélekerőt öntsön, s hazaszéledésüknek elejét vegye: a tisztek családjainak biztosságba helyezéséről gondoskodott. Felhívására, s Kisfaludy György, Domokos Ferencz, Török István, Luka Benedek, Móré és más előkelő tisztek példájára, igen sokan úgy a haditisztek, mint a nemesek közűl, féltőbb ingó jószágaikat, nejeikkel, gyermekeikkel együtt szekerekre rakván, csapatostól költöztették át az ellenség elől a karvai réven. E menekvőknek azután a fejedelem a hg. Eszterházy-féle lévai s a gr. Kohári-féle csábrági és szitnyai uradalmakat rendelé szállás- és eltartásúl, az egész 1707-ik évre; s midőn ezekben el nem férnek vala: a Nógrád, Gömör és Heves-vármegyei kincstári jószágokat is. Az e helyeken tanyázó dunántúli menekültek hiteles lajtroma 1630 számú bújdosót sorol föl, 633 lóval és 713 ökörrel.[3]) Övéiknek e biztosságban tudása nem kis mértékben emelé a túl a dunai fegyverviselők elszántságát és kitartását szülőföldjük oltalmazásában.

Ezalatt a szorosan körűltáborlott fehérvári németek éjenként folyvást vágták a mocsárok jegét, nehogy a kuruczoknak valami váratlan berohanása által a külvárosokba, meglepesse-

[1]) Bottyán és tiszteinek levelei és jelentései. — Tiell levelei Eugen hghez a cs. k. hadi-levéltárban. — Eszterházy A. levelei Beresényihez. — Theatrum Europaeum. — Kolinovics Commentárjai. — Ritter krónikája.

[2]) Eszterházy levelei Beresényihez, és tábori könyve.

[3]) A lajstrom egykorú példánya birtokomban, más példánya a kir. kamarai levéltárban, a közgazdasági tanácsnak Beszterczebányáról 1707. sept. 5-kén Rákóczihoz intézett fölterjesztéséhez csatolva.

nek; a mi azonban, Kolinovics följegyzéseiből következtetve, mégis megtörtént. [1])

Rabutin, febr. 10-ike után fölkerekedett Bicske és Lovas-Berény környékéről, s Szekereséktől hátúlról, Réthey György és Balogh Ádáméktól pedig elől és oldalt kísértetve és keményen csapdoztatva, Székes-Fehérvár alá érkezett. Miután itt az erősség éléstáraiból megkenyerezte és megabrakolá kiéhezett, hidegvette hadát: a Sárvizén az átkelést Csíkvárnál, ágyúival, hosszas és vitézi védelem után, maga jelentékeny kárával, — egyebek közt gr. Fiquemont elvesztével, — kierőszakolván[2]), a kuruczok által előre kiürített puszta helységekbe: Tácz, Polgárdi, Füle és Enyingre telepedék, s e falvakat hamarjában besánczolá; de azért hadain a kurucz portyázó csapatok ott is »mindennap rajta csiripelnek, és fogják, vágják.«[3])

A cs. tábornagy a Bicskén megállapított terv szerint igyekezett eljárni. Míg Enyingen állomásozott balszárnya a Siónalt védő foki és hídvégi hajdúkkal nézett farkasszemet: addig Rabutin egy válogatott erős különítményt aláindítá négy ágyúval és két bombahányó mozsárral, Simontornya meghódítására. Bízik vala a befagyott vizekben, s a várbelieknek netán készületlenül találásában. — De azok nem voltak készületlenek! Bottyán tábornok ugyanis még Szombathelyről, a hónap első napjaiban

---

[1]) Kolinovics szerint (nemzeti muzeum, lat. folio 391.) Fehérvár épen meg is vétetett volna, de ez nem áll; talán csak az ú. n. *ráczváros* vettetett zsákmányra. — A jegelést a budapesti cs. kir. hadfőparancsnokság levéltárában őrzött egykorú jelentések említik, valamint B. *Glöghell* von Weinbruch cs. ezredes-parancsnoknak a budai kir. kamarához Sz.-Fehérvárról 1707. april 9-kéről intézett jelentése is: ». . . beÿ sehr kalt thaurenden Winterszeit und vorgehabten Feindes-Gefahr, auf ein und andere Wochen dass höchst nothwendige *Eÿsshacken umb allhiesigen Morast, von welchem niemandt eximiret gewesen*, habe verrichten lassen.« (Eredeti levél a budai kamarai archivumban.)

[2]) *Tiell* levele Bécs, 1707. mart. 2. Eugen hghez. (Cs. kir. hadi levéltár.) *Somogyi Ádám* is ezt írja febr. 15-kéről Eszterházynak: A német, miután »csikvári passust nem kevés kárával, sokára, álgyúkkal kinyomván mieinket, megvette, armádástúl szállott Polgárdira és Fülére, besánczolván magát.«

[3]) Bottyánnak Pápáról, 1707. febr. 17-kén gr. Eszterházy Antalhoz írott levele.

figyelmeztette Horváth Ferencz ezredest, simontornyai várparancsnokot: őrködjék és vígyáztasson szüntelen; az erősséget rakassa meg élelemmel előre, s a folyam és sánczok jegét szorgalmasan lékeltesse, nehogy meglepessék. Hajdúit bíztassa; a mint is ő, a tábornok, hite alatt ígéri neki, hogy ostrom esetében egész táborával ott termend, és minden erejével megsegíti a várat. Ennek birtokára Bottyán, a föntebb ismertetett hadászati okoknál fogva, különös súlyt helyezett; s ezért ugyanazon levelében határozottan megírá Horváth Ferencznek, hogy, ha Simontornyát a bíztos kilátásba helyezett segély daczára accordára feladná: mint gyávát és árúlót — *karóba fogja öt húzatni!* [1]) Bottyán zord és kemény ember volt a gyávák s gonosztevők iránt. Horváth Ferencz azonban nem tartozott ezek fajához; ő bízott a tábornok segélyígérő szavában, serényen vígyáztat vala, és a gondjai alá helyezett várat becsülettel megoltalmazá vitéz hajdúival.

Rabutin, Simontornya alá szállván, először levéllel fölkéreté a várat; melyre tagadó választ kapva: bombázást kezdett-é avagy csak egyszerre rohamot fuvatott? — adatok hiányában nem tudhatni. De annyi bizonyos, hogy *roham volt*, és több mint hetven ember ott veszésével visszaveretett.[2]) A császári csapatok, élelem és tűzifa hiányában, úgy a körűlöttük portyázó kurucz könnyű-lovasság által folytonosan háborgattatva, víárkokat a fagyott földben nem nyithattak és húzamosan nem táborozhattak Simontornya alatt; Rabutin tehát az első véres kezdetből látván, hogy itt is, mint Kassán, keménynyakú kuruczokra akadt, — »hosszú orral« otthagyá a várat és a jól védett Sióvonalat. A bicskei hadi terv első vállalata ekként, a simontornyai kuruczok vitézi ellenállásán meghiúsula.

[1]) Bottyánnak imént idézett levele. Ugyanott említtetik az ágyúk és bombavető-mozsarak száma is.

[2]) Eszterházy Antal írja Emökéről 1707. mart. 11-kén Károlyinak: »Rabutin legelsőben is Simontornyát próbálván, ott több veszett el hetven emberénél, s követjét béküldvén az várban, azt tömlöczben tették; s annakutána onnét cum longo naso *visszahúzódott.*« (Gr. Károlyi-levéltár.) *Tüll* csak annyit ír Eugénnek, hogy Rabutin »Simonthornia mit ein Detachement zu erobern *versucht habe*,« s azután a Balatonnak vonúlt. (Cs. kir. hadi levéltár.)

A sikertelen próba után — mely a magyarokba csak új bátorságot önt vala — a cs. tábornagynak nem volt többé mit keresnie a Sióvonalon és Fehérvár környékén. A Domokos Ferencz által védett Palota várát tehát, a simontornyai kudarcz után meg sem kísértve, s északnak jobbra hagyva, — megindúlt a Balaton végénél, Lepsény, Kajár, Csajág, Kenese falvak felé, Veszprémnek. Előbb azonban, korábbi állomásait, valamint utóbb e lakóiktól szintén üresen hagyott mezőföldi falvakat is, boszújában kegyetlenül elhamvasztatá. Az irgalmatlan ember tábora útját, — ép úgy, mint 1706-ban Felső-Magyarországon — mindenütt pusztúlás, üszök és égett helységek romjai jelölék. Dúlásairól telvék az egykorú levelezések sűrű panaszokkal s adatokkal, melyeket alább helylyel-közzel érinteni fogunk. Ellenben a cs. tábornokok levelezései s egyéb német kútfők, boszúsan és csodálkozva emlékeznek a dunántúli nép »átalkodott gonoszságáról«, hogy elűlök falustól elfutnak, erdőkre, hegyekbe, mocsár-rejtekekbe, barmaikat magokkal hajtják, gabonájokat elhurczolják avagy földbe rejtik s takarmányukat előre maguk fölégetik, — hogy a császáriak lovai éhség miatt kidőljenek.

A mindinkább bágyadó hadsereg, az örökösen körűlötte száguldozó, apró csapatokra osztott 2—3000 főnyi fürge kuruez lovasság csapdozásai elűl magát lehetőleg biztosítandó, olyas rendben folytatja vala meneteit, hogy elől és utól ezer-ezer rácz könnyű-lovas haladt és fogta fel a magyarok támadásait; középütt pedig, málhás-szekerektől környezett oszlopvonalakban húzódott a német és dán sorkatonaság, az elnyomorodott paripájú lovasságnak nagyobb része is gyalog, — a fáradt, éhes katonák sovány lovaikat szomorúan hajtva maguk előtt. Vegyük ehhez, hogy naponként legalább háromszor-négyszer riadót fúttak, vertek, a folyton támadó s meg visszaszáguldó kuruczok rohamai miatt.

E fárasztó hadjáratnak lelke, Bottyán tábornok kedves dandárvezére: a serénységében fölűlmúlhatatlan *Béri Balogh Ádám* volt. Továbbá Bottyánnak saját ezrede, és Somogyi ezredét vezénylő fiatal mostoha-unokái: *Zúlyomi Szabó Mózes* őrnagy s *Horváth István* százados is igen kitűntették magokat, némely

jó hadnagyokkal;[1]) nemkülönben a Bercsényi-huszárok ezredese *Réthey György*, ki mindjárt átjövetele után szerencsésen próbált és jó nyereséggel csatározott a ráczok ellen, kiknek Rabutin, — hadtestének födözésére — most ugyancsak hasznát vette. Azonban, mint elő- és utócsapatok s oldalvédek, leginkább ezek valának kitéve a kuruczok támadásainak. De mellettök, a segélyökre jövő vagy nagyobb tömegekben a táborról takarmányozásra kijáró németekből is naponként »*derekasan lecsapdoztanak*« a fürge, vitéz magyar lovasok, és sebeseiket, hullongóikat, társzekereiket elfogdozták. Elannyira sikeresen működnek vala ellenök, Bottyán csatározó rendszere mellett, hogy Somogyi Ádám *már február 15-kén* — »különös szerencséjéről« Rabutin adjutantjának megütéséről« tudósítván Eszterházyt, ezt írhatá: »*Miólta Debreczenből kijött a német: oly kárt nem vallott népében, mint Dunántúl.*«[2])

A mint Bécsben Starhemberg Guidónak a bicskei haditanács megállapodásairól tett jelentéseiből következtethették, hogy Rabutinnak február közepe táján a terv szerint a Balatontúl Veszprém felé kell közelednie: azonnal megindították párhuzamosan más oldalról is, ú. m. Sopron felől, a működést. Starhemberg Miksa altábornagynak kiadatott a rendelet, hogy csapatait tartsa kivonúlásra készen; s előlegesen kémszemlézésre egy ügyes törzstisztet indítottak alá 400 lovassal a Rábához. E csapatparancsnok azonban az árpási kelőt (révet) Bottyán kuruczaitól gondosan megszállva találá, s csakhamar megérkezett jelentése Bécsbe, hogy ő Árpásnál tovább nem hatolhat, miután egy ellenséges különítmény (Eszterházy dragonyosai) Pápa tájáig beleszkelé magát, Rabutin tbk. pedig még a Balaton mögött áll. (»... nachdeme eine feindliche Detachement bis gegen Pápa genestet, Herr General Rabutin aber hinter den Plattner-See sey.« [3]) E jelentésre határozattá lön, nagyobb erővel kierőszakolni

[1]) »Balogh Ádám uram valóban dicséretesen viseli magát az sok portázással, úgy Mojzes és Istók mostoháim és némely hadnagy emberséges emberek.« Bottyán levele Pápáról, 1707. mart. 1-jén Eszterházy Antalhoz. Réthey szerencsés próbáját pedig és nyereségét a ráczokon, ugyan Bottyán, még febr. 17-iki levelében említi.

[2]) A levél egykorú kivonata gyüjteményemben.

[3]) Tiell. 1707. febr. 26. Bécsből Engen hghez.

a rábai átkelést, és a Pápa, Veszprém felé való terjeszkedést. Mihez képest gr. Starhemberg Miksa parancsot vőn, Ebergényivel s a Darmastadt és Wolffskehl vasas-ezredekkel Sopronytúl kiindúlni, és a Rábához s tovább Pápa felé előnyomúlni. (»An di Raab und weiters gegen Pápa fort avacieren.«[1])

Midőn Bottyán a császári lovasság e mozgalmairól értesűlt: ő is azonnal tetemesb erőt vetett ellenökbe. Ugyanis az árpási, keszői és sárvári átkelők elzárására, a sárvári és kapuvári zárlatból való hajdúság mellett, Eszterházy Antal és Győri Nagy János dragonyos-ezredeit a Rába jobb-partjára, Móriczhidára, Marczaltőre és Sitkéhez szállítá, s a folyam partján mindenfelé őrjáratokra, kémszemlékre küldé. Ő maga Pápán némi tartalékhadakkal, mindhárom ponttúl körűlbelől egyforma távolságra állt, kész a veszély pillanatában bármelyiknek segélyére jőni. Sőt e fölött, hogy Starhemberg hátúlról is fenyegetve legyen, rendeletet küldött Bezerédynek: »ne fűtőzzék tovább Kőszegen,« hanem jőjjön alá, s a Répcze és Rába folyók között foglaljon állást. Erre Bezerédy február 20-án kivonúlt Kőszeg városából,[2]) aláindúlt Starhemberg nyomán, és míg Kis Gergelyt vigyázóban tovább is a stájer széleken hagyá: maga 8—900 lovasával a Rába és Répcze közé, Sárvár és Keszö hátterében, Uray-Újfaluba szálla.[3])

Ekkép Starhemberg, szemközt Bottyán hajdúsága s dragonyosai, és hátban Bezerédy által fenyegettetve, két tűz közé kerűlt; úgy, hogy meg sem merészlé kísérleni a Rabutin elé Pápa, Veszprém felé nyomúlást, — hanem segítséget sürgetve, megvonta magát Sárvár ágyúi, a várkeszői és árpási balparti sánczok oltalma alatt. Bezerédy ellenben febr. 25-ike táján gyorsan fölcsapott Soprony alá, s ott a Darmstadt-ezred tartalékjából 12 rabot fogván, s egynehányat elejtvén, — megint visszaszáguldott hadállásába Újfalura, honnét Starhemberg sakkban

[1]) Ugyanazon levél; azonban maga a cs. haditanács is kételkedni látszott a sikerben, mert Tiell mindjárt hozzáteszi a föntebbihez: »aber wie es exequirt werden möge? (t. i. a rendelet), *muess erst die Zeit lehren.*«

[2]) Kőszeg városi jegyzőkönyv, febr. 21. és 25-kéről.

[3]) Kőszegi jegyzőkönyv, febr. 25.; és Bezerédy levele gr. Eszterházy Antalhoz, Uray-Ujfaluból, 1707. febr. 27.

tartásán kívül, még a Répcze-mellék gazdag vidékét is megvédheté a császáriak részére való kényszerű behódolás elül. [1])

Bottyán e jelzett intézkedései, — nevezetesen, főleg a Nagy Jánosféle dragonyos-ezrednek, nem mint Eszterházy rendeli vala: [2]) Bezerédy mellé küldése, hanem Pápánál maga mellett tartása és így idejében Starhemberg elé vethetése — által, meghiúsítá a bicskei hadi terv *második lényeges határozatát*, t. i. Starhemberg Miksa hadosztályának Pápa — Veszprém közé előnyomúlását. Sőt sikerült ugyanezt tennie más oldalról a *harmadik végzeménynyel* is, t. i. Rabutinnak Veszprémig hatolásával, a mit szintén meg tudott gátolni. Ugyanis, a mint az öreg tábornok hírét vette, hogy Rabutin a Balaton északkeleti végéhez, Kenese tájára érkezett: csupán *egy dragonyos-századot* hagyván testőrségül maga mellett pápai főhadiszállásán, tüstént minden, még rendelkezésére álló csapatát Veszprémen át Béri Balogh Ádámhoz küldé gyors menetekben. Egyszersmind, a Veszprém s Zala-vármegyei hatóságok által, maga Veszprém városa és az e körül s Vörös-Berény, Balaton-Füred táján fekvő helységek lakóit mindenestől beköltöztetvén a Bakony rengetegeibe, — hogy rendeleteinek pontos végrehajtásáról meggyőződjék: egy ízben személyesen is átrándúlt Veszprémbe. Itt a hadállásokról és mindenről intézkedvén, Balogh Ádámnak megparancsolá: pusztítson el előre minden eleséget, takarmányt Rabutin előtt, s vessen elébe Veszprém födözésére 3000 embert, apró csapatokra oszlatva, kik is szünet nélkül rajta forgódjanak a kiéhezett, hidegsanyarta németen, s fogják, vágják, bosszantsák, fárasszák, nyomorítsák — minden tehetségökkel.

Balogh Ádám e hadműködésre vitézi példát mutatandó, mindjárt Kenesénél váratlanúl és oly keményen megcsapta Rabutint, hogy vagy száz gyalog és ötven lovas németet levágott s elfogdosott, és sebesültjeiket Veszprémbe vitette.[3]) Sőt e ki-

[1]) Bezerédy febr. 27-iki levele.

[2]) Eszterházy tábori könyve; Bercsényi, Bottyán és Bezerédy levelei.

[3]) »Halljuk itt is, hogy odaalá Balaton mellett Kenesénél volt actiójok kuruczoknak Rabutinnal. Győrről írják, hogy önékik *bizonyos relatióból* vagyon tudtokra, hogy Balogh Ádám reáütött a németekre, és

tünő dandárparancsnok, ezután is oly erélylyel hajtá végre vezénylő-tábornoka parancsait, hogy a napról-napra jobban szorongatott Rabutin: a fürge és fáradhatlan kurucz lovasság támadásai, az élelem és takarmány hiánya, a mértföldekre üresen talált falvak pusztasága, az éhség, a téli idő keménysége, s a bakonyi hegyes, erdős vidékeknek a bennszülött kuruczok részére száz meg száz leshelylyel kínálkozó terep-előnyei miatt, — szóval a magyar vitézlő rend és a nép összetartása, valamint természeti akadályok következtében, elvégre is lemondani kényszerült a Veszprémig való hatolásról; s a Bakonyt — a kuruczok ez erős várát — gondosan kerülve, balra kanyarodék, a Balaton északi partjai mentében.[1])

A világhírű két császári tábornagy és jeles tábornokaiknak (Nehem, Löwenburg, Viard, Hartleben, Harboe, stb.) az ellenfélre nézve tagadhatlanúl nagy vészt hozandott bicskei tervét, s különösen annak harmadik — *legveszélyesebb* — szakát: Rabutinnak Starhemberggel Veszprémen és Pápán, tehát a Bakonyságon át szándéklott egyesülését, ekként sikerült ímé megakadályozni és így a tervet tövéből kiforgatni az egyetlen kurucz tábornoknak. Mert valamint az egyik félen Starhemberg Miksa a Rábavonalnál lejebb nem hatolhatott: úgy viszont a másik ol-

---

100 gyalogot, 50 lovast vágott, a sebesseket Veszprímbe vitték.« (1707. mart. 1-jén készült kivonata egy fölfogott labancz levélnek, gyüjteményemben.)

[1]) Tiell irja Bécsből, 1707. mart. 2-kán Savoyai Eugenhez: Rabutin a Balaton és Veszprém felé nyomúl; »inmittels aber der blinde (félszemü) Botthyán mit 3000 Mann sich der Gegend Vesprin im Bakoner Waldt gesetzt und Vesprin sambt umbliegenden Dörfer völlig von Inwohnern entblösst, und diese sambten in berührten Waldt weggeführt hatte. Herr General Max v. Starhemberg ist, wie beordert, auch — so viell man glaubt — schon aufgebrochen, umb sich dem Rabutinischen Corpo gegen Pápa zu nähern. Wenn aber der Feindt, wie gemeldet, zwischen beeden sich stark versamblet: so kann hinfolglich die Communication noch kein Bestand, noch Sicherheit gewinnen, und wird noch viell Mühe kosten, ihme gänzlich von diesseits der Donau zu delogieren; denn, leyder, *unser Kriegs-Staat so miserabel ist, dass man sobald noch nit im Stand zu agieren gelungen dürffte.*« Jellemző nyilatkozat a cs. haditanács egyik főnökétől! (Cs. kir. hadi levéltár Bécsben.)

dalon Rabutin is Pápát Veszprémen és a Bakonyon át még csak meg sem közelítheté.

E hadászati fényes eredmény, s a módok és állásfoglalás, melyekkel azt Bottyán kivívta, kétségbevonhatlan bizonyítékai hadvezérei tehetségének. Pedig, míg ő cselekvési irányának határozott tudatában, ily sikerdúsan működött, — nehéz állásával összekötött tömérdek súlyos gondjait még némelyeknek irígységéből, dicsvágyából, önfejűségéből, s másrészt egy magas állású, de gyönge elméjű és könnyen félrevezethető főúri egyéniség meggondolatlan beavatkozásaiból eredett insinuatiók és hebehurgya szemrehányások is szaporíták. A vád első része *Bezerédy Imrét*, a második *gr. Eszterházy Antalt* illeti.

Bezerédy, ezen ifjú, rendkívül szerencsés és vitéz, de egyszersmind határtalanúl dicsvágyó főtiszt, korábbi parancsnokai: Károlyi, de kivált Eszterházy által — a kinek tenyerén hordozott kegyencze vala — elkényeztetve, nem szerette, nem akarta tűrni a kemény zabolát. Neki olyan tábornok kellett, mint a jó Eszterházy, a kit tetszése szerint ő kormányozhatott. Ezen főurat, — ki egyébiránt a megtestesűlt hazafiság vala, s személyére nézve elég vitéz, — Rákóczi, mint Emlékirataiban írva hagyta, azért nevezé ki tábornagygyá, mert *Eszterházy* volt: Pál nádornak és Thököly Imre fejedelemnek unokaöcscse. 1706-ban dunántúli főkapitánynyá lőn, mint az itteni Pápa, Ugod, Devecser, Gesztes, Csákvár roppant uradalmak tulajdonosa, tehát az országrésznek egyik leggazdagabb mágnása. Különben, mint szintén a fejedelem írja, Antal úr nem tudott önállóan gondolkodni, s a hadi tanácsban rendesen annak ad vala igazat, — a ki *utóljára szólott*. Ekként a leglármásabb főtisztek és közvetlen környezete vezették.

Eszterházy, mint kinevezett dunántúli főkapitány, folyvást irányadó befolyást akart gyakorolni a tartomány hadseregének vezényletére 1707-ben, tehát Bottyán vezérsége idejében is, noha a távol Nyitra-megyében időzik vala, más hatáskörben. Mindúntalan átküldözé, sőt jószágai kezelésének örve alatt ide át is tartá bizalmas embereit: alezredesét Terstyánszky Istvánt, s titkárait Kenessey Istvánt és Szőke Mihályt, a kik aztán a Bottyán vaskezei által kemény kordában tartott némely, lágy ve-

zénylet után sóhajtozó tisztektől sugalmaztatva, urokat mindenféle téves tudósításokkal tartották s a dolgokat előtte sötét és hamis színben festették. Ezek rémítették el oly nagyon Antal urat 1707. február végén is, hogy a dunántúli hadseregnek immár csak *menekülhetéséről* gondolkozott.

S e besúgókhoz járúltak még Bezerédy levelei, melyeknek éle — Eszterházynak hízelegve — mindig Bottyán ellen irányúlt. Sőt a Bottyán szigorú parancsnoksága alatt önfeje szerint nem működhetett hiú Bezerédy, olykor annyira ment leveleiben, hogy vezénylő-tábornoka ellen egyenesen bujtogatta, izgatta Eszterházyt, amazt ócsárolván, s Antal úrról állítólag tett nyers nyilatkozatokkal vádolván. [1]) Ilykép nem csoda, ha az ingatag ítéletű s önállótlan gondolkodású Eszterházy, Dunántúl mindent a legnagyobb zavarban lenni hitt és látott, — a miért is 1707. február folytán írt nehány levelében Bottyánt ingerült hangon mintegy leczkézni kezdette, s indokolatlan szemrehányásokkal illeté. [2])

De, ezt már elvégre az öreg tábornok is megsokallá. Önérzetének tudatában, s hogy őt, a hadakozásokban megőszült vezért, a ki egy Lotharingi Károly, egy Bádeni Lajos, egy Max-Emmánuel és Savoyai Eugen diadalmas nagy hadjárataiban tanúlta meg a hadviselés szabályait, mesterfogásait, most egy jóakaratú, de hígvelejű ifjú gróf leczkézgeti, és az ország másik feléből nézve, ahhoz nem értők hazug jelentgetései nyomán ítél rendelkezéseiről, — Bottyán is méltó haragra gyúlt, s Pápán febr. 17-kén oly kemény és keserű választ intézett Eszterházyhoz, minőt az még aligha kapott életében. A megsértett oroszlán körmeit mutató ez erélyes és katonás levélből lássunk nehány jellemző pontot.

»Nagyságodnak Köbölkútrúl 12. praesentis (Februarij) költ levelében feltett feddést a mi illeti, hol Ngod sóhajtva exclamál, hogy Dunán-innét rosszúl folynak a dispositiók, — való, *hogy midőn általjöttem, rosszúl folytak,* mivel mindenek confuse voltak;

---

[1]) L. Bezerédynek febr. 27. és mart. 11-iki, úgy több későbbi levelét az 1707-ik évből, Eszterházyhoz.

[2]) Bottyán 1707. febr. 17-iki válasza, és Eszterházy levelei Bercsényihez.

vélném, most jobb rendben vagynak mindenek. Csudálkozom azon, hogy Ngod *azzal úntat,* hogy elbújtunk az ellenség előtt; — nem tudom, micsoda ember tudta Ngodat informálni, és engemet vádolni, hogy elbújunk az ellenség előtt? Az Isten büntetése megérheti az oly *czinkost! . . . Soha,* Istennek hála, *ellenségem előtt elbújni nem szoktam,* sőt gyermekségemtűl fogvást ellenség körűl forgottam. Még azt soha senki nem hányta szememre, kivel Ngod *úntat; és ha Ngod nem úntatna is: tudnám én az dolgot,* ha módját s alkalmatosságát látnám: *de nem akarnám az népet oly farkas-kaszára vetni, mint Koronczónál történt! . . .* Megvallom, hogy soha, semmiféle ember annyit nem pirongatott, mint Ngod; nem csudálnám, ha csak mostani volnék, — *mert, ha egy ember végben viszi hivatalját: énrajtam sem múlik el!* — Errűl a földrűl miképen kellessék a vármegyéknek gondolkodni: én nekiek manifestáltam, magam is minden módon vigyázok, s ha valakit affélét tapasztalhatok keményen és példásan megbüntetni el nem múlatom.

Én, ha Ngod nem kérne s intene is: hűségem s kötelességem szerint iparkodnám; mindazáltal, adjon Isten *sörényebb commendókat nálamnál!* — Nem tudom, mi szükség azon három ezer dragonyos hadat Bezerédy uramhoz küldeni? hiszen, ide-alá vagyon az ellenségnek dereka, nem oda-fel!

Ngod ne higyjen minden hamis ember szavának! . . .«

Martius 1-jén Pápán kelt levelében is még jól odafelel Eszterházynak Bottyán:

»Az mit Ngod ír és parancsol, — *azt én már régen elkövettem,* és ha egy tud az hadi operatióhoz, — *én vagyok az másik!* Minthogy ez a föld úgy óhajtott és örömest lát, noha beteges állapottal vagyok: *míg egy csep véremben tart, itt nem hagyom szegényeket!*«

Az ily erős meggyőződéssel és erős kifejezésekkel írt nyilatkozatok azután imponáltak Eszterházynak: s ha nem eléggé imponáltak: következtek még erősebbek. Midőn pl. Bezerédy a Győri Nagy János dragonyosait, Eszterházy rendeletére hivatkozva, maga mellé kéri vala Bottyántól, ez azt felelte Bezerédynek: »*ha egy szekér ordert küld is Eszterházy* a Duna túl feléről: ő (Bottyán) nem fog hajtani reá; ő lévén most itt a fejedelem akaratából vezénylő-tábornok, magától rendelkezik; ismeri kötelességét, s nem engedendi magát messziről, a Dunán

túlról kormányoztatni. Ezeket azért bízvást megírhatja Eszterházynak!« [1])

Hogy mily igaza volt Bottyánnak a dragonyosok maga mellett tartásában: az ellenség hadállása és a térkép legjobban tanúsítja. Mert csakis ily erővel sikerülhetett neki meggátolni Starhemberg Miksa Pápa felé terjeszkedését, s egyesülését Veszprémnél Rabutinnal. Sőt még több sikerült. Ugyanis Bottyán február 24-ike táján az összevont dragonyos-csapatokkal Starhembergnek nemcsak Görzsönynél sok lova odavesztével megkísérlett átkelését hiúsitá meg,[2]) hanem rögtön erre megtámadván ugyane tábornoknak Árpásnál álló osztályát, — érzékeny veszteséggel egész Kapuvárig visszanyomta, és e várat ismét körűlzárolván, a Rábaközt biztosítá Rákóczinak.[3]) Starhemberg erre a Pápa felé előnyomúlásról *végkép lemondván,* egész erejét Sárvár alatt összpontosítá, azonban a Rábán áthatolni ezen oldalról sem merészkedett. Bottyán pedig a felső német tábor e tartózkodását felhasználva: most még Nagy János dragonyosait is Rabutin ellen fordította.

Rákóczi e télen a távol Munkácson, Bercsényi pedig Unghvárt időzvén: Bottyán jóformán csakis — az aránylag sokkal közelebb lévő — Eszterházy Antallal állott sűrűbb levelezésben. Kijelenté tehát ehhez írott febr. 17-iki levelében, hogy ő ugyan a folytonos »*kemény portázást*« czélszerűbbnek tartja Rabutin ellenében a döntő harcznál: de azért, ha parancsoltatik, kész megütközni is. Azonban csakhamar megjött a válasz Eszterházytól: csak csatározzon, portyázzon szűntelen, és ha jó alkalmát s a vitézlő rendnek különös kedvét látná: az ellenségnek legfölebb *egyik részével* ütközzék meg; ellenkező esetben ne fogadjon el nagyobb csatát.[4]) Bottyán harczászati rendszere ekkép helyeselve lévén, — ő tovább is a mellett maradt.

* * *

[1]) Bezerédy levele 1707. mart. 11-kén Pápáról Eszterházyhoz.

[2]) Győri Nagy János levele, Pápa, 1707. febr. 27.

[3]) Bottyán 1707. mart. 1-ji levele Eszterházyhoz.

[4]) Bottyán idézett levele, és Eszterházy tábori könyvében a Kőbölkútról febr. 26-kán kelt válasz kivonata.

Rabutint kenesei veresége után, a Mezőföldről a Balaton észak-nyúgoti partjai felé kanyarodásában hagytuk el. A mezőföldi puszta helységeket tűzbe bocsátva, s hadoszlopai egyik oldalát a Balaton-part által födöztetve, jobb oldalán azonban, valamint elől- s utóljáró csapataiban a serény kurucz lovasság által folyton csapdoztatva, roncsoltatva, — haladott a tábornagy balszárnya, Veszprémet és a Bakonyt oldalt hagyván, Zala felé. Fürednek, Udvarinak, Kővágó-Eörsnek tartott, Csobáncz vára alatt el, Tapolczára, itt húzamosabb ideig pihentetendő kifáradt, elnyomorodott hadait. Azonban Balogh Ádám, Bottyán, Somogyi ezrede és Réthey folyvást a nyakán voltak, s azért éjjeli-nappali támadásaiktól akadályoztatva, csak lassan nyomúlhatott. Mennélinkább lankadtak katonái: a kuruczok annál többet vágtak s annál több foglyot ejtettek közűlök. Az utóbbiakat igen nagy számban hordják vala a magyar vitézek Pápára Bottyánhoz, ki őket buzdítandó, minden hadi-fogolyért 3—3 ezüst forinttal jutalmazá meg az illető katonát. [1])

Rabutin a Balaton északi sarkától, úgylátszik, *két* hadoszlopban haladt elő. Az egyik — mely balszárnyát képezé — mint láttuk, szorosan a Balaton mellett ment, míg a jobbszárny, melylyel maga a tábornagy is volt, talán Felső-Eörsnél átcsapott Vámosnak, a nagy-vázsonyi párhuzamos országútra. S ez a könnyebb élelmezés végett történhetett. Azonban épen e főhadoszlop ütközött komolyabb akadályba. Mert a kurucz hadak jó része, a vázsonykői várkastély védelme alatt összpontosúlva, kemény ellentállást fejtett ki Rabutinnal szemben. A csata délben kezdődött, és egész estvélig tart vala; miközben Győri Nagy János dragonyosait a lórúl leszállítván, ezekkel pótlá a gyalogságot, kik is sűrű lövéseikkel Rabutin előcsapatait visszanyomták a főhadtestre. Azonban a vármegyék hadai e vázsonyi harcz után, övéiknek az ellenség elűl idejében leendő eltakarítására, nagy részt hazaoszlottak. [2])

A zord Rabutin, a merre csak haladt, szabad zsákmányolást

---

[1]) Somogyi Ádám levele, Szent-Mártonból, 1707. mart. 14. Eszterházyhoz.

[2]) A nagy-vázsonyi csata e részleteire nézve, Nagy János ezredesnek Pápán 1707. febr. 27-kén kelt levele szolgált kútfőnkül.

enged vala katonáinak s a Balaton mentén is istentelenül égetett, pusztított. Tábora útját üszök, hamu, égett falvak, kirablott kastélyok, udvarházak romjai jelölék. » *Valamerre az német ment* — sóhajt föl 1707. mart. 7-iki levelében Török István, — *oly megsirathatatlan pusztítást, rablást tett, melyhez hasonlót* (Dunántúl) *még nem értünk!*« [1]) Ezzel egyezőleg jegyzé be Károlyi 1707-ik évi naptárába: »Generális Rabutin maga corpussával Balatonmellyékén felmenvén, mindeneket elpusztított.« [2]) Még a labancz b. Berényi Ferencz is ezt írá 1707. mart. 4-kén naplójába: »Rabutin Dunántúl az kuruczoknak jószágit sok helyütt fölégette.« S alább, a dúlások okozta drágaság jellemzéseül: »*A hol Rabutin járt: 30 forint méreje a gabonának.*« [3])

Szóval, telvék az azon időbeli levelezések és évkönyvek a Rabutin-féle sereg dúlásainak, barbár tetteinek emlékezetével. Azonban, a bosszú órája csakhamar ütött, s a telhetetlen prédavágy keservesen torkára forr vala a rabló, égető hadnak, még ott Zalában, — Csobáncz vára alatt.

A császári hadsereg február 25-ike táján érkezett Tapolczára; [4]) Nagy-Vázsonytúl, s illetőleg Kővágó-Eörstűl Tapolczának menve, Csobáncz alatt kell vala elvonúlnia. E magánosan álló, magas és meredek hegyen épült, különben jelentéktelen, kis terjedelmű régi lovagvár falairól taraczklövésekkel üdvözölték a német hadoszlopokat. E bosszantó lövéseknél tán még jobban az által voná magára Rabutin figyelmét az óságos sasfészek, mivelhogy hírét vette: a környékbeli vagyonosabb nemesség kincseivel, arany, ezüst portékái- és egyéb értékes ingóságaival odamenekült hadserege elől. A hír, szokás szerint, még nagyítá a Csobáncz falai közé összehordott kincsek mennyiségét, s a személye szerint is kapzsi természetű cs. tábornagy czélszerűnek vélte, napról-napra

---

[1]) Eredeti levél, gyüjteményemben. Bottyán, Bezerédy, Balogh Ádám, Réthey stb. ezen időbeli levelei szintén említik Rabutin nagymérvü pusztításait.

[2]) Eredetije a gr. Károlyi-levéltárban.

[3]) Eredetije a Nemzeti Múzeum kézirattárában.

[4]) „*Az erdélyi német már szintin Tapolczára penetrált,* —“ újságolja 1707. febr. 27-ikén Uray-Újfaluból írt levelében az eseményt Bezerédy Eszterházynak.

mind jobban zúgolódó s elnyomorodó hadaiba e gazdag zsákmány elfoglalásával kedvet és lelket önteni. Elhíreszteltete tehát táborában a Csobánczban kínálkozó préda tömérdekségét, s szabad zsákmányra ostromot hírdetett; és a sorkatonaságnak színe-java sietett önkéntesekül beíratkozni a rohamra szánt csapatba, mely is vagy ezer emberből áll vala, s csakis a kincsszomjtól ösztönöztetve ment neki oly elszántan az ostromnak, föl a nagy meredek hegyen. [1]) Az ostrom közvetlen vezetését *Kreuz* tábornok vállalta magára.

Csobáncz várában egy irányzó-tűzérrel csak két darab 2 fontos vas-ágyú, vagyis inkább taraczk volt, és egy régi szakállasokból készült ötcsövű seregbontó, egy tonna (mintegy 2 mázsányi) lőporral. [2]) Ennyiből állott az összes lőkészlet. Helyőrségül Béri Balogh Ádámnak egy vitéz hadnagyával — ki vagy ezredese által küldetett, vagy úgy szorult oda — harmincz jó puskás, bátor hajdú volt bent, kikhez még ugyanennyi bémenekült fegyveres nemes csatlakozék, úgy, hogy a férfiak száma a hatvanat — Kolinovics tanúsága szerint — meg nem haladá. Azonban, mint a következmény megmutatta, a nemesek némelyikének hőslelkű nejei is beváltak valódi férfi-számba. A lőszer hiányát pedig a várőrség, középkori módra, előre nagy számban összehalmozott szikladarabokkal, gerendákkal, malomkövekkel igyekezett pótolni. Sőt még a szurokserpenyőkről és forróvízről sem feledkeztek meg. Szóval, egy egész lovagkori, XIII—XIV-ik-századi kép, a XVIII-ik század elején!

Kreuz tábornok Csobáncz felé közeledő hadcsapatait a magas tetőről korán észrevették, és kiki sietett a várfalakon kirendelt helyét elfoglalni, s mindenképen jól fölfegyverkezve, kövezve, gerendázva, — elszántan várják vala az ostromot. Kreuz, taraczklövésekkel köszöntött hadait a várhegy tövében három rohamoszlopra osztá [3]), és így három oldalról kanyarodva hágatá meg a meredek bérczet, mely a tetőn kis fennsíkban végződik, — ezen

[1]) Kolinovics Commentárjai. (Nemzeti múzeumi kézirattár.)

[2]) A vár 1707-iki lőkészleteinek egykorú jegyzéke, gyűjteményemben. A »*seregbontó*« (die Orgel) olyan mitrailleuse-féle régies szórlöveg volt.

[3]) Kolinovics, idézett művében.

emelkednek a várfalak. Míg csak e plateau-t meg nem közelitették a rohamoszlopok, addig nekik a várbeliek, a hegy meredeksége miatt, nem igen árthattak. A mint azonban az oszlopok éle a tetőt kezdte érni, — egyszerre, pokoli pusztítást okozva a tömött sorokban, dördültek meg reájok a seregbontó és 60 puska jól irányzott lövései.

Ámde, a kincsszomjtól ösztönzött németeket a nem várt kemény fogadtatás nem hozta zavarba. A legsürübb lövések között (miközben a várbeli amazonok, férjeik puskáit töltötték s a katlanokban a szurkot és vizet forralták) foglalák el a rohamoszlopok a bástyák körüli kis fennsíkot, s magokkal czipelt ostromlétráikat a falaknak vetették. Kreuz tábornok pedig a várnak felvonó híd és árok nélküli egyszerű tölgyfa-kapuját petárdával belövette, — s vezényszavai mellett, kivont kardjával is neki hajtá katonáit a kapurésnek és ostromlétráknak.

A harmincz vitéz hajdú kardot rántva, a belőtt kapu közében oroszláni bátorsággal küzdött a bényomúlókkal, kiknek soraira, valamint a létrákon felhágókra — fölülről keményen lövöldöztek, sziklákat, gerendákat gördítettek, s a hőslelkű nők forróvizet és égő-szurkot öntöttek alá fejeikre. Kreuz a kétségbeesett védelmet és hadai veszedelmét látván, tajtékzott a dühtől, s fenyegetve kiáltá a várfalak alatt, hogy csak hatolhasson be: a várbeliek mindnyáját karóba vonatja, a vagy elevenen sütteti meg! — S még jobban űzi-hajtja vala népét az ostromnak.[1])

E döntő pillanatban, a tábornok, dühös kiabálása és fenyegetései által magára vonván a védők figyelmét: egyszerre a falakról több lövés dördült rája, s egyike oly jól irányoztatott, hogy Kreuzot épen homlokon találá. A tábornok azonnal szörnyet halt, s leroskadó testére szikladarabok hullának alá.[2])

[1]) Kolinovics, az idézett helyen.

[2]) Kolinovics, idézett munkájában. Lásd továbbá *M. Bonbardi*: »Topographia Magni Regni Hungariae«, Bécsben 1718. megjelent művét, ki a 78-ik lapon Csobánczról irván, Kreuz tbk. elestét ekkép érinti: »A Rakoczianis profecto, contra Rabuttinium strenue est defensa (t. i. e vár), *in ejusque oppugnatione Generalis Kraitz, dum acrius operi incumberet, vitam amisit.*« — Renaud péter-váradi parancsnok levelei

Tábornokuk eleste páni félelmet okozott a várvívó németek soraiban, a kiknek létráit, a felhágók testeivel együtt, a falakon álló férfiak s nők egyetemleges erejével fölemelt és az ostromlókra alázúdított roppant gerendák törték össze. A bástyatetőre csupán egyetlen vívó juthatott fel: az amazonok őt is rögtön a mélybe visszataszították.[1]) A kapu boltozata alatt küzdő hajdúk pedig Kreuz elhulltával még inkább nekibátorodva, kivágták és a fennsíkra visszaszorították a berohant ostromlókat, a kik most általános réműlettől meglepetve, csapatostúl, nyakra-főre igyekeztek a várhegyen alámenekűlni.[2])

Épen ideje is volt már futásuknak: mivel a várbeliek csekély lőpora a folytonos sűrű lövöldözésben elfogyott.[3]) Lőfegyvereiket tehát többé nem használhatván: a szikladarabok görgetéséhez láttak mindnyájan. Sőt Kolinovics szerint[4]) már előre kövekkel megrakott szekereket, a ma is élő zalai néphagyomány szerint pedig hosszú gerendákkal mint tengelylyel összekapcsolt súlyos malomkő-párokat zúdítottak utánok, s úgy sodratták, törették őket.[5]) Képzelhető, hogy a nagy meredek hegyen rendetlen sűrű tömegekben alárohanó németekben, a fokozott sebességgel legörgő roppant sziklák és malomkő-párok, mily iszonyú pusztítást okozának! Elannyira, hogy a 60 ember által védett csobánczi kis lovagvár alatt Rabutinnak legjava népéből *négyszáz harczos* veszett el, — köztük egy tábornok és vagy öt-

---

ugyan a későbbi években is emlékeznek egy Kreuz tbkról, azonban ez, a Csobáncz alatt elhullottól különböző személy volt.

[1]) Kolinovics az i. h.

[2]) Eszterházy Antal írja Nyitra-Emőkéről 1707. mart. 11-kén Károlyinak: »Czobáncz-várába harminczig való puskás hajdú bémenvén, ellenek (a várat) formaliter megszállá Rabutin, s ostromot intézvén, fegyverrel és kövekkel 300 közemberét és 50 tisztit vesztette el alatta. Úgyannyira viselte azon harmincz hajdú magát, *hogy már a kapuját is belőrén az ellenség, — belőle vágták ki.*« (Gr. Károlyi-levéltár.)

[3]) Thelekessi Török István 1707. mart. 7-iki levele. (L. alább.)

[4]) Commentárjaiban.

[5]) A jelen tanúlmány szerzője 1858-ban járt Csobánczon s vidékén, s a vár közelében fekvő Diszel helységben hallá az érintett néphagyományt. A visszavert ostrom még élénken él az utókor emlékezetében ma is.

ven tiszt, [1]) miután parancsnokuk buzdítására leginkább a tisztek rohantak fel az ostromlétrákon.

Mennél jelentéktelenebb pont vala Csobáncz, mint erősség, és mennél csekélyebb a várvédők száma: annál csúfosabb volt Rabutin veresége, és annál teljesebb s díszesebb a kuruczok győzelme, — úgy, hogy azt sokan, mindjárt akkoriban, a fényes *győrvári diadalhoz* (1706.) hasonlították. [2]) Valóban, Csobáncz védői egyenként mindnyájan kiérdemelték a »*hős*«, illetőleg »*amazon*« nevet!

Kolinovics a csobánczi esetről írt sorait ekként fejezi be:

»Így Rabutin nagy veszteséget szenvedvén, Csobáncz alól szégyennel és gyalázattal terhelten menekűl vala el, a remélt kincsek helyett, melyeket a kuruczok oda bétakarítának, s melyeknek vágyától ösztönöztetve, leginkább nekimenének az ostromnak. S a gyalázatot még az növelé, hogy (Rabutin) inkább nők ereje által veretett vala vissza.« [3])

A magyarok azután a csobánczi sikertől még jobban megbátorodván: Rabutinnak főhadiszállására, Tapolczára is ráütöttek; [4])

[1]) *Thelekessi Török István* kormánytanácsos és ezredes jelenti 1707. mart. 7-kén Pápáról, Bottyán tbk. főhadi-szállásáról, gr. Eszterházy Antal tábornagynak: »Csobáncz várában futott egynéhány ember oly serényen és vitézül viselte magát, *hogy négyszázat az ellenségből, porok elfogyván, kövekkel öltenek meg;* kiknek számok között *ötven tisztviselők valának.* Melly actus nem utolsó, némely környülményekre nézve, Haiszter veszedelme (a győrvári harcz) után.« (E levél eredetije gyűjteményemben van.) B. *Berényi Ferencz* labancz főúr is bizonyára a csobánczi eset hírét hallotta, midőn naplójába 1707. mart. 15-én bejegyzé: »Az kuruczok Rabutin corpussából *három vagy négyszázat leöltek a Balaton mellett.*« (Eredetije a Nemzeti Múzeumban.)

[2]) L. Török István imént idézett levelét. — Magyar részről csupán Balogh Ádám említett alhadnagyának ott vesztéről értesít bennünket e dandárnok 1707. mart. 3-iki levele.

[3]) Kolinovics nem sok évvel a kuruczvilág után (művének írása előtt tíz esztendővel, tehát 1717—18-ban) járt azon vidéken, történelmi adatokat gyűjtendő; és a Csobáncz alatti Gyula-Keszin személyesen beszélt a csobánczi hősnők egyikével, a ki — bár ekkor már hajlottabb korú — még egész lelkesedéssel sorolá el a történetírónak az 1707-iki dicső várvédelem részleteit, s gúnyosan emlegette Rabutin megvert hadainak csúfos szaladását. (*Kolinovics*, az i. h.)

[4]) Balogh Ádám Alsó-Mesterin, 1707. mart. 3-án kelt levelében említi e harczot, melyben egy derék főhadnagya esett el.

úgy, hogy a tábornagy, e több oldalról könnyen megközelíthető helyet jónak látja vala odahagyni, s Tapolcza és Sümeg közé szállani táborba. Azonban, csak ezen rövid útjában is legalább *kétszáz katonáját levágták* a leseikből mindúntalan kitörő és reácsapó kuruczok. »A midőn Csobáncz-várától a német megindúlt erre Sümeg felé, (írja ez utóbbi helyről 1707. mart. 7-kén *Réthey György* Eszterházynak) az erdőkön együtt is, másutt is csípkedvén alkalmasint. — ha többet, bizony kevesebbet nem — *kétszáz emberét elvesztette.*« Bottyán tábornok pedig Pápáról, 1707. martius 1-jéről ezt jelenti szintén Eszterházynak:

»Az erdéli német armáda Tapolcza és Sümeg között szállott meg, *Csobáncz-vára alól gyalázatos elmenése után.* — Onnét merre veszi útját? bizonytalan: ha tudnám bizonyosan, hogy *Sümeget* megszállja: magam előre bémennék, és megtartanám. [1] Az portáim éjjel-nappal körülötte egymást érik, és inkább mindenkor szerencsésen járnak, az németet húzzák, fogvasztják és mortificálják; *mert már is annyira jutott azon német, hogy az armádától két-három hold hosszányira ki sem mer menni.* De bezzeg, az mi hadaink lovai is igen megtikkadtak .... elúnván a sok járáskelést és csatázást. — Még német uram *oda nem mehetett, az hová akarta, hanem csak az hová lehetett,* mert szüntelen rajta csiripel az had; *csak egy hajtásnyira sem mehet az armádától, hogy el ne kapnák vagy ölnék az mieink.*« [2])

A vezénylő-tábornok e sorai eléggé jellemzik a katonai helyzetet és Rabutin serege állapotát. A mi azonban a Csobánczénál sokkal jelentékenyebb *Sümeget*, a Zala-vidéknek Kanizsa lerontása után legfőbb erődítményét illeti: nem volt reá szükség, hogy a vaskarú tábornok maga vállalkozzék megtartására. Annyira el valának ugyanis immár kényszeredve Rabutin hadai, és a csobánczi kudarcz annyira elvette bátorságukat, hogy a cs. tábornagy Sümegvárát még csak meg sem meré próbálni. Általá-

[1]) Sümeg-várában, mely Csobánczénál sokkal nagyobb, és hasonlíthatlanúl jobban volt (vagy *harminez ággyúval*) fölszerelve is, Balogh Ferencz alezredes parancsnokolt, a kinek Eszterházy Antal már február 24-én előre meghagyá, »hogy az utolsó csepp vérig meg ne adja magát; ha penig vagy valami módon föladja, vagy elvész, — *életéhez semmit ne húzzák.*« (Eszterházy tábori könyve.) Hasonló útasítás és a kellő gondoskodás mindenről, Bottyán részéről sem hiányzott.

[2]) A levél eredetije gyűjteményemben.

ban, a császári hadsereg, a hosszú, fárasztó téli menetelés, a naponkénti csatározások és Csobáncz után, — nem vala többé sem hajlandó, sem képesített *semminemü támadó működésre.*

Rabutin maréchal így a Bicskén megállapított nagyszabású hadi tervnek minden részletét és tervezett hadvonalait feladni vala kénytelen, a »*szegény kuruczok*« vitézsége miatt; és nem volt többé egyéb óhajtása, mint Starhemberg Miksa hadosztályával akárhol és akármiként — csakhogy *mielőbb* egyesülhetni, hogy végkép kifárasztott, elnyomorított, s már-már harczképtelenné vált ezredeit, ama fris hadi nép födözete alatt az örökös-tartományokba vihesse, több havi nyúgalomra és rémségesen megritkúlt soraik kiegészítésére.

Ezt eredményezé íme, az öreg *Bottyán* ügyes és sikeres harczmódja, melyről Rákóczi fejedelem még harmadfél év múlva is dícsérettel emlékezik vala meg, midőn — 1709. őszén a szorongatott Eszterházy Antal segélyére ismét Bottyánt akarván általküldeni Dunántúlra, — Munkácsról sept. 20-án így ír Bercsényinek: »Nem kevés szomorúsággal látom az Dunántúl-valóknak teljes réműléseket és Antal úrnak általjövő szándékát, melyben, mint az tükörben, úgy látom az jövendőt. *Legjobbnak ítélném azért én Bottyánt, ha csak személyében is, általküldeni: mert ő szegénylegény módjára is tudván élni, sokat tehetne; meg is mutatta akkor, az midőn Rabutin egy felől, Staromberg más felől premálta vala télben.*« [1])

Kell-e ennél szebb elismerés?

THALY KÁLMÁN.

---

[1]) *Archivum Rákóczianum* II. köt. 548. l.

DOBÓ ISTVÁN ÉS BALASSA JÁNOS ÖSSZEESKÜVÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ.

(1569—1572.)

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A bécsi államlevéltárban, azon alkudozások irományai közt melyeket Miksával János Zsigmond főhatalmazottja Békés Gáspár a minden későbbi egyezkedési kísérletnek alapúl szolgáló nagy-váradi béke alapján folytatott, a magyar király s Erdély viszonyát illustráló iratok között a hiressé lett, de kevésbé ismert Dobó-Balassa-féle összeesküvést s Dobó pozsonyi fogságát illető több érdekes darab található. Nem teljesek ez iratok, magok a legfontossabbak csonkán maradtak fönn; de a lengyel s török actákból, a velenczei követek kiadatlan sürgönyeiből részben kiegészíthetők. Egykorú történetíróktól, Istvánffytól és Forgácstól bírjuk az események rövid leírását. De míg Istvánffy a maga véleményét a hiányosan előadottak után tartózkodik kimondani; addig Forgács Ferencz gyűlöletes világításban tüntetvén föl az ügyet, az összeesküvés *meséjének* genesisét a király s a magyar kamarai tanácsosok tisztességtelen pénzszomjában véli föltalálni. Forgácsnak, az ő idejéig történetírásunk kétségtelenül legkiválóbb alakjának elbeszélése Istvánffy hitelét nem volt képes lerontani; történészeink emezt követik, bár Forgácsnak is igazat adnak. — Én a conspiratió keletkezését s lefolyását a mondott iratok segélyével szándékozom vázolni. Az összeesküvés mibenlétét, okait, Miksa magatartását s a Kenderessy-féle nevezetes hamisítást ismertetvén, míg a homályos tárgyra világot vetek: talán sikerülni fog a vádpontok alapján Dobóék bűnössége mértékét a legkisebbre leszállítanom, viszont a szándékosan tévedő Forgács corrigálása mellett Miksát az ellene támasztott vád alól kitisztáznom.

I.

(Miksa jellemzése egykorúak által. — Magyarország elégedetlen vele. — A közelégületlenség okai. — A magyar tanácsosok fölterjesztése. — A velenczei követ tudósítása. — Országgyűlés.)

Kevés fejedelemről írtak egykorúak annyi szépet és jót, mint Miksa magyar király- és német császárról. A húzamos ideig udvarában tartózkodott Michiel, Velencze követe, a ki, mint Velencze követei átalában a miről a dogét tudósítá, azt mind vagy közvetlen tapasztalás, vagy a legbiztosb elérhető forrásból való merítés után gondolta át és tette papirra, — ez a Michiel is, szinte meglepi az embert, annyi jót mond Miksáról. Pedig nem lehet ráfogni, hogy hízelegne.[1]) — Erős, csaknem kiméletlen vonásokkal mutatja be a fejedelem jellemének árnyoldalait, azt mondja róla, hogy hamar haragvó, indulatos, könnyen sértve érzi magát; jól ért a képmutatáshoz, meglátszik rajta a spanyol nevelés; ígéreteiben, a szavakban sokkal pazarabb s meggondolatlanabb, mint az bármi kis fejedelmecskéhez illenék; gondolkodása könnyű, ítélete nyugtalan, változó. — De e szigorúan alakított arczképet aztán olymódon nuancirozza az olasz, a mint az a császárra nézve csak kedvező lehet. Megkedveli, sőt hajlandó bámulni az ember Miksát minden oldaláról. Mint ember — azt mondja — egyszerű, mesterkéletlen kedélyű, szelid lelkületű, derült homlokú; társaságban tréfás, víg, enyelgő, de mindig még tréfa közben is bizonyos szelid méltóság ömlik el rajta, a mi őt annál kedveltebbé, szeretetreméltóbbá teszi. — Már a körülmény, hogy tréfáit, bohóságait, játékait és meséit majd minden népnek ismeri, az emberbarátot árulja el. — Finom érzületéről tanúskodik az, hogy a zenét minden egyéb mulatságok fölött kedveli. — Esze élénk, folytatja a követ, judiciuma bámulatos, gyorsan fölfog és megért mindent, egy gondolatra kiválasztja a dolog lényegét. Emlékező tehetsége szerencsés, a kit egyszer látott, az eszébe jut, bár-

[1]) Fiedler. Relationen venet. Botschafter *stb.* Font. rerr. austr. XXX. 280 s köv. ll.

mily rég látta is; — oly tulajdonság, mely nagy fejedelmek jellemző sajátja. — Mint államférfiról a bizonyára elég valódi államférfit látott olasz semmivel sem szól kedvezőtlenebbül. Ellenkezőleg azt mondja, hogy Miksa, midőn a nála székelő követekkel értekezik, ekkor ragad leginkább bámulatra; az államügyek, a politicumok az ő tulajdonképeni tere; akár ő terjeszt elő vagy javasol valamit, akár az eléje terjesztettről ád véleményt — s ily alkalmakkor a rögtönzött feleletek nagymestere. Ministerei tanácsa nélkül, mielőtt a dolgot velök meghányta volna, mit se tesz. — Minden ügyben ép úgy audientiáinál szorgalmas, türelmes; magához ereszt mindenkit s a legnagyobb béketüréssel megengedi, hogy válaszára újra feleljenek. — A folyó ügyek expeditiójánál különös buzgalommal működik s innen van az is (— és ez, veti közbe a követ, ő felsége s ministerei dícséretére legyen mondva —) hogy bármely ügyet hamarább végeznek el Miksa, mint akármely más fejedelem udvarában. — A tétlenségnek nem barátja; egy órát sem enged elröppenni a nélkül, hogy valamit ne végezett volna. — Igazságos fejedelem, soha nem bántott meg senkit igazságtalanúl s nem engedte, ha tudta, hogy bárkivel jogtalanság történjék. Már természeténél fogva kegyes, a rideg szigor messze van kedélye melegségétől — s nemcsak írtózik a büntetéstől, különösen ha az vérontással van egybekötve, de kegyosztásra a legnagyobb mérvben hajlandó, jót tesz, a mikor lehet s a mennyire telik tőle.[1]) — Ha ez előnyös rajz után hozzávesszük még azt az átalánosan ismert dolgot, vallási tekintetben mily türelmes és fölvilágosodott volt Miksa: azt hiszem, oly fejedelem képe van előttünk, ki mint ember embernek, mint államfő, ha nem nagynak, de buzgónak, jót akarónak s olyannak látszik, a ki alatt népei jóléte zavartalan fejlődhetik.

Hosszasban időztem tán Miksa arczképe előtt, mint fölvett tárgyam engedné. De szándékkal tevém ezt. Mert ezzel a rajzzal, ezzel a jellemzéssel a dícsért fejedelem első országának Magyarországnak akkori képe sehogysem harmoniál s azonkori

---

[1]) Forgács az ellenkezőt mondja róla: »nec minima dare esset solitus.« Mon. Hung. Hist. SS. XVI. 417.

történeti följegyzéseink s a fönmaradt okíratok nagyon sokszor kíméletlenül ellenkező ítéletre adnak alkalmat.

Soha nem volt még addig fejedelem ellen nagyobb ellenszenv, nagyobb elégületlenség, mint e jó király, e jó ember kormánypálczája alatt — Magyarországon.

Az uralkodása elején hozzákötött reménység igen nagy volt s ő mindjárt a legelső alkalommal az 1566-ki török háborúban oly kicsinyesnek bizonyúlt, hogy a nemzet még sokkal később is a folytonos küzdelem s nyomás között a legnagyobb elégedetlenséggel, csaknem kétségbeeséssel gondolt vissza arra a körülményre, hogy fejedelme a kedvező alkalmat elszalasztá a török legyőzésére s elmulasztá alattvalóit végtelenné vált nyomorúságukból kiszabadítani. [1]) E szerencsétlen kezdet után maga Miksa is egészen elveszté lelkének előbbi ruganyosságát, nagyratörő tervei, gondolatai megcsuklottak, mert jól tudta, mily nagyot esett az emberek vélekedésében s hogy a hadjárat rossz kimenetele neki tulajdoníttatik. — Ez őt tartózkodóbbá, nagyobb tervtől idegenkedővé tette, nyugalom után vágyakozóvá. [2]) De mindamellett nem hogy megelőzni igyekezett volna intézkedései által az átalános elégedetlenség elharapózását, inkább növelni segíté azt. Nem lett volna csuda, ha csakugyan lábra kap vala az a vélemény (a miről a velenczei követ szól), miszerint a németeknek csak kívánatos a magyar faj veszte, a magyar terület pusztúlása, hogy az ország puszta vadonná válván a német s török között, e félelmes ellenséget ő tőlök elválassza. [3]) S ez annál jobban fájhatott a nemzetnek, mert minden egyes tagja tudta azt, a mit Michiele mondott róluk: fuimus Troës, fuit Ilion, hogy hazájuk egykor oly ország volt, mely a francziával verseny-

---

[1]) Ezt mondja a későbbi, Michiel után következett velenczei követ Corraro. Fiedler i. h. 322.

[2]) Michiel u. o. 282.

[3]) Non è in tutto discara à Todeschi questa diminutione di forze et estintione de nobili et de soldati in Ongaria; perche . . . . desidereriano li Todeschi che il regno si riducesse ad una solitudine, che come un deserto, restasse nel mezzo tra li Turchi et loro, affine che non tanto maggior impedimento non ardissero Turchi di accostarsi alli paesi loro. — U. o. 298.

gett a keresztyén népek közt az első helyért; most pedig nyomorúlt hitvány provinciává sülyedett. [1])

Már az 1567. országgyűlés előtt, midőn a magyar tanácsosok az orsz. gyűlési propositiók tárgyában véleményüket a király elé terjesztek, élénk színekkel festék abban az ország kétségbeejtő állapotát, mely szomorú illustratiójául szolgált a forrongásnak s nem csoda, ha az udvar élénk aggodalommal nézett az országgyűlés elé, mint arról a spanyol király bécsi követe egykorú jelentésében szól. [2]) — Privát sérelmek, rosz indulat az udvar részéről fokozták az elégületlenséget, így pl. az a körülmény, hogy midőn az 1567-diki országgyűlésen a rendek a királyi kapitányok által János Zsigmond kezéből visszafoglalt s a végvárakhoz csatolt jószágokat előbbi jogos tulajdonosaiknak visszaadatni kérték, a király azt kereken megtagadta, mert azok »jure belli« őt és egyedűl őt illetik — s csak nehezen csendesültek le a rendek, midőn végre a király engedett. [3])

Az 1569-ki országgyűlést megelőzőleg, midőn a király hívására a magyar tanácsosok február elején Bécsben összegyűltek, fölterjesztésükben őszinte szavakban adtak az ország panaszainak s a magok érzelmeinek szabad folyamot. E tájban merült föl az a hír, hogy János Zsigmond több magyarországi urat behálózva ügynökei által egész Slavoniáig izgat s a porta beleegyezését Miksa megtámadására s az ország meghódítására kinyerni reméli. Liszti veszprémi püspök a derék cancellár által szerkesztett fölterjesztés e körülmény kapcsában leplezetlenül előszámlálja az okokat, melyek az általánosan uralkodó elégületlenségét keltették s növelik. Panaszkodnak, hogy az ország ügyei idegenek által tárgyaltatnak, magyarokkal nem is lesznek közölve, a magyar tanács tekintélye legalsó fokra sülyedett, ha az udvar informatiót akar magának valamiről szerezni, ezért nem

---

[1]) Quanto adonque all' Ongaria, si può ben dir di lei con ogni uerità quel uerso: Fuimus Troës, fuit Ilion. essendo ridotta in somma infelicità et miseria; non solo perche di regno et di regno il primo di christianità hauendo competita quelli Re di precedentia con il re di Francia), di regno, dico, sia ridotto in prouincia . . . . stb.

[2]) Fraknói Magy. Orsz. Eml. V. 76., 79.

[3]) A velenczei köv. jelentése. Fraknói V. 97., 98.

a rendes országtanácsot, hanem a hízelgő kamarát keresi meg. A ki valami ügyben a fölséghez fordúl, azt vagy a kamarához vagy a hadi tanácshoz utasítják, a honnét aztán hosszas várakozás, lótás-futás utás után ki nem elégítő válaszszal bocsátják el. A magyar kamarai tanácsosok, hogy a király kedve szerint láttassanak cselekedni, az ország világos törvényei ellen vétenek, a miből azután korántsem fölséged haszna következik, — mondja a vélemény — sőt inkább az országlakosok elkeseredése, fölségedtől való elidegenülése. Tovább is megy a kamara: a fiscusi pörökben oly erőszakos nyomást gyakorol a bírákra, a mi a botránynyal határos (non sine scandalo) s nem csuda, ha a bírák a felek előtt a legnagyobb mértékben gyanúsok. Hozzávéve az idegen kapitányok és zsoldosok fékevesztett kihágásait — ezek az elpártolásnak okai, ezekben gyökerezik a János Zsigmonddal szövetkezettekről szóló hír, ezeket — mondják a tanácsosok — kötelességünk fölséged előtt kifejteni [1])

És e panaszokat az a kép, melyet az idegen, részrehajlatlan velenczei követ rajzol a dogehoz intézett azonkori sürgönyeiben, tökéletesen megerősiti. — Arról szólván, hogy az 1569. év elejére kihírdetett, de elhalasztott országgyülés kezdetére feltűnőleg csekély számban szállingóztak a rendek Pozsonyba, a többek közt ennek okát főként a közelégületlenségben keresi. Erősen sértve érzik magokat a magyarok ő fölségétől; a király őket hűtleneknek megbízhatlanoknak tartván, kegyeit megvonja tőlük, minden jótéteményből kizárja őket; a tisztességeket, kapitányságokat idegenekre, főleg németekre ruházza s ha bármi módon háromolnak jószágok a fiscusra, ő felsége az érdemeseket, a rokonokat *stb.* egyátalán nem veszi tekintetbe, soha senkit meg nem adományoz, pedig az ország törvényei mind ezekről eleget intézkednek.[2]) — Magyarország e pillanatban még csöndes, de csak egy kicsike jelentéktelen esemény kell, hogy lángba boruljon, hogy nagy veszedelem törjön ki, annyira átalános az elégületlenség s annyira

---

[1]) A tanácsosok fölterjesztése 1569. febr. 22. Bécsi áll. ltár Com. Hung.

[2]) A velenczei követ jan. 13. 1569. (1568.) kiadatlan dispaccik a bécsi áll. ltárban.

nagy az ország főbbjeinek habozása.[1]) — A Bécsbe gyűlt magyar uraktól kellett az ügyes olasznak informatiokat szerezni; mert alig oszlott szét a magyar tanácsosok említettem értekezlete, már a dogét újból értesíté Michiel az urak elégedetlenségéről is. Legjobban fáj a nemzetnek az idegenek száma nélkül való becsempészése; azt mondják az urak: ez az ország totalis romlásának oka; sem honszeretet sem érdek nem köti ez idegeneket a rájok nézve idegen földhöz s így nem is gondolnak egyébbel, mint azzal, hogy mennél rövidebb idő alatt mennél többet csavarjanak és csikarjanak ki belőle. S nem attól kell tartani ő fölségének, hogy egyik vagy másik úr elpártol tőle, nem ez a veszedelem, hanem az, hogy az egész ország elidegenedik — a mi mindenesetre be fog következni, ha ő felsége az ország kormányzatában másként nem jár el.[2])

Sokan azt állítják, hogy Miksának még atyja életében mint a vallás ügyében, úgy egyebekben is eltérő gondolkodása volt attól, minőt akár a spanyol, akár a bécsi udvar légköre róla föltenni engedett. Nagy terveket, eszményei törekvéseket tulajdonítanak neki. Jutott-e ezekből Magyarország részére is — nem tudjuk. Annyi áll, hogy trónralépte előtt atyja a kormányzata formáit nem helyeselte, meg volt győződve arról, hogy az a rendszer, úgy amint van, a maga egészében helytelen, csak az önző ministerek és tanácsosok kapzsiságának, pénzszomjának forrása. De később mindez megváltozott. S megváltozott annyira, hogy mint följegyezve áll, haragudott, ha előbbi véleményét eszébe juttatták. Sokkal erőtlenebb lélek volt, semmint a megszokott vágásból ki merte volna terelni a kormányozás kerekeit, az adott körülményekbe beletalálta magát s atyjáéihoz hasonszabású ministereivel meg lőn elégedve, azoknak tanácsa nélkül mitse tőn. Pedig hogy azok valóban édes-keveset értek s még kevesebb-

---

[1]) A velenczei köv. dispacci jan. 27. . . . . pero se sopragiongesse ogni piccolo accidente, di qualche commotione, porteria gran pericolo per la mala dispositione et universal mala contentezza et titubatione di questi piu grandi di vedersj qualche gran reuolutione.

[2]) A vel. köv. disp. marcz. 3. . . . - la sua M^ta^ corre gran pericolo non della alienatione particolare di questo ò quello signor Ongaro . . . . ma di una alienatione di tutto il regno intieramente . . . stb.

hez értettek, azt már régen megjegyezte rólok a köztük élő, őket jól ismerő Corraro. [1])

A kedélyek ilyetén forrongása között tartaték Bécsben a magyar tanácsosok értekezlete. Érdekes (ha igaz) a mit Forgács erről följegyzett. Draskovics Gy. zágrábi s Bornemisza Gergely nyitrai püspököt privatim eskü alatt kérdezte volna Miksa a közelégületlenség okairól. Ezek esküjökre támaszkodva, őszintén felelték: ok az, hogy az ország törvényei semmiben sem tartatnak meg. — Miksa, Forgács szerint, bevallá, hogy bár tudtán s akaratján kivül, hibás, de hibáját jóvá akarja tenni. Így hirdette volna csak ki ezután az országgyűlést az 1569. év augustusára. — Az országgyűlés megnyílt, rája a János Zsigmonddal czimboráskodó Balassa János és Dobó István is megérkezének. — A rendek erős, alkotmányos érzületet hoztak magokkal s mégis megtörtént az, hogy az összes rendek jelenlétében és szemök láttára, előre adott királyi szó és biztatás ellenére, az immunitás elvének sérelmével, mind a két úr, mint ő fölsége ellen összeesküvők, fogságra vetteténck.

II.

(Istvánffy s Forgács előadásai. — A Tegenyey ügy. — A Perényi-féle javak. — Miksa gyanúja Dobóék ellen. — E gyanú oka az országgyűlés elhalasztásának.)

Az elégedetlen magyar uraknak 1568. végén s 1569 elején János Zsigmonddal való összeköttetéseiről, az uralkodó ellen szőtt titkos terveikről két egykorú történeti följegyzés maradt reánk. Az egyik Istvánffy, a másik Forgács tollából.

Istvánffy bőven beszéli el, hogy »a mint mondják«, Bocskay György s Dobóék terve szerint Zólyom- és Lévából Nyitra lett volna elfoglalandó s aztán a füleki s szécsényi török segélyével Nagy-Szombat és Pozsony. Ekkép az országból Miksa kitűratott volna. Bocskay e terv végrehajtásán fáradozott Balassánál, Dobónál, elment volna Draskovics zágrábi püspökhöz, rábírta

[1]) Corraro végrelatiója, Fiedler i. h. 337.

Tahy Ferenczet s Nádasdy Tamás özvegyét. Bármily titokban folytak is az üzelmek, Rákóczy György, Deregnyey Pál szathmári magyar parancsnokok a dolgot Ruber kassai kapitánynak értésére adták. Azonkívül Memhet basa is elküldte volna János Zsigmond leveleit, melyben a magyarok panaszát Miksa ellen előadja. Szentkirályi Miklós, kit Balassa János és Farkas a véglesi berekben egy levélnek Erdélybe vitelével bíztak meg, a levelet Ruberhez vitte volna. Midőn Balassa János tudomására jött, hogy levele hová került, magát a baj és gyanú alól tisztázandó, Bécsbe ment. Miksa nemcsak kegyesen fogadta, de elmenetelekor kezet adván neki, biztosítá, hogy Balassa hűségéről meg van nyugtatva, sőt kegyéről őt meggyőzni óhajtván, Erzsébet főherczegnőt is megszánkáztatta Balassával. Ennyi kegy Dobót is arra bírta, hogy maga beteg levén, helyettesül testvére fiát Zelemért küldje Bécsbe. Ez is jó válasszal tért vissza s a király nevében bátyját az országgyűlésen való megjelenésre felszólítá. Azonban az országgyűlésen megjelent Dobó és Balassa elfogattak. Miksa ügyüket nehány előkelővel, kik mellé a nemesi rendből is kiválasztott némelyeket, meghányatta — s ezek utoljára is azt határozták; tegyen ő fige a foglyokkal legjobb belátása szerint. A két fogoly a tanácskozók elé vezettetvén, röviden tudtokra adták, hogy letartóztatásuk oka a hűtlenség ő felsége ellen. »Tudom ugyan — végzi előadását a jelenvolt Istvánffy, hogy mind Dobó, mind Balassa folyamodványaikban s élőszóval bizonyítgatták ártatlanságukat s azon leveleket, melyek az ő nevökben János Zsigmondhoz voltak intézve, régi irigyeik Ruber és Krusics megegyezéséből Kenderessy István által Kassán irottaknak s hamis pecséttel pecsételteknek állíták, de mivel úgy emlékszem a történtekre, a mint előadtam s az ügy világossá sohasem lőn: az egész dolgot abban hagyom.« [1]) Mennyiben van igaza Istvánffynak, a következők fogják megmutatni.

Istvánffytól Forgács előadása eltér. Ő már a magyar kamarát hozza bele az ügybe s az ő előadása után a Balassa-Dobó-féle conspiratio ügye Illésházy híres pöréhez hasonlónak tűnik föl. Miksa tudván, hogy Báthory Miklós, Balassa János és

[1]) Istvánffy (kölni kiad.) 508. s kövv.

Dobó István sértve érzik magukat, küldöttek s levelek által sürgette megjelenésüket a kihírdetett országgyűlésre. Balassától, Dobótól gazdagságuk s katonai tehetségük miatt tartott; de Dobótól más okért is. Ez ugyanis Sáros-Patakot Perényi Gábor ellen törvény útján követelte; Perényi, mert félt a pör kimenetelétől, egy özvegy asszony által hatalmaskodási pert akasztott Dobó nyakába: hogy a Dobó-testvérek az asszony férjét fogságban tarták; úgy okoskodván Perényi, ha Dobó a nagyobb hatalmaskodásért fővesztésre ítéltetik, Sáros-Patak neki megmaradhat. Perényi halálával Sáros-Patak a fiscusé lőn, de Dobó a pört folytatá. Miksa Dobó ellen Perényiné által egy más pört kezdetett, mit látva Dobó, protestált, hogy a király őt jogaiban gátolja. De mivel a birtok nagy volt, gondolni lehete, hogy Miksa nem ereszti senki kezére — s azért az említett nemes asszony pörében a capitalis sententiát végrehajtani parancsolá. Az ország bírái azonban azt mondák, hogy az ítélet, miután Dobó az asszonynyal pénzben kiegyezett, elévült; erre a kamara azt veté ellen, hogy Dobó nem tartá meg pactumát az asszony irányában tehát az ítélet érvényes. Dobó azt mondá: ennek nem ő, hanem az özvegyasszony az oka, mert megvesztegettetvén, nem akarta a szerződést elismerni. Ekkor Dobót a kamara Pozsonyban járta alkalmával elfogatta; de Dobó szerencsésen megszökött. Most tehát az ő és Balassa nevében levelek koholtattak János Zsigmondhoz és Békéshez, mely levelekben Miksa gyaláztatik s János Zsigmond háború indítására szólíttatik föl Miksa ellen. [1])

A két egymásnak ellentmondó elbeszélés közt az igazság a középen van s pedig körűlbelől abban a formában, a mint azt Forgács Simon az öcscse előadásához tett jegyzetében elbeszéli [2]) Forgács Simonnak az ügy állását maga Balassa mondta volna el — s e szerint minden bajnak Kenderessy és hamisításai voltak okai. Mielőtt azonban ennek a fönmaradt okiratok alapján elmondásába ereszkedném, szükség a kamara Forgács által kiindúlás pontúl vett beleavatkozásáról is megemlékeznem, a meny-

[1]) Forgács. Mon. Hung. Hist. SS. XVI. 416. s kövv.

[2]) Forgács Simon jegyzetei igen hasznos útbaigazítók ott, a hol Ferencz téved.

nyire ezt a bécsi udvari kamara hiányos adatai alapján tenni képes vagyok.

A XVI-dik századnak még 50-es éveiben, a magyarországi rabló lovagkor virágzása idejében történt, hogy a hatalmas Dobó-testvérek István az egri hős (kit Forgács fösvénységéről hírhedtnek — avaritia infamis — nevez) Domokos és Ferencz Tegenyey Tamás ung-megyei birtokos nemesi curiájára s birtokaira törvén, azokat nemcsak elpusztíták, tőle nemcsak több jószágot elvettek, de magát is elfogták. Tegenyeynek fogságából kiszabadulnia sikerűlvén, legelső dolga volt a rabló urak ellen főbenjáró pört indítani. A Dobó-testvérek tudták, hogy az ország törvényei fej- és jószágvesztést szabnak az elkövetett bűnre — s azért tanácsosnak látták az Istvánt őszintén kedvelő Ferdinándhoz fordúlni. Ferdinánd szívesen felkarolta ügyüket, Verner Györgyöt és Rakovszky Györgyöt biztosokúl küldé a bosszús Tegenyeyhez egyezség létrehozatala czéljából. De Tegenyey erről hallani sem akart s Dobóék az 1559-ki országgyűlésre megjelenvén, onnét újból ostromolták kéréseikkel Ferdinándot. Ennek eredménye egy mandatum lőn Nádasdy Tamás, Révay Ferencz, Mérey Mihály és egyéb rendes országos bírákhoz, melynek értelmében a király a három Dobó-testvérnek, miután azok tettök törvénytelenségét ujból elismerték, a fej- és jószágvesztés büntetése alól oly föltétellel ad kegyelmet, hogy fejváltságképen mindegyikük 200 – 200 aranyforintot fizessen homagiumúl Tegenyeynek s azt azonkivűl közösen kielégítsék.[1]) Tegenyey időközben elhalt; özvegye Dobó Istvánnal és Domokossal bizonyos javakban kiegyezett.[2])

Ferdinánd halála után a Perényi-féle javakkal Dobóékra veszélyes fordúlat állott be. Az udvari kamara actái csak annyit tudnak ugyan, hogy a javakat elárúsítani szándékozó Miksa az eladással megbízott commissariusokat: Turzó Ferenczet, Karling Jánost és Ormáni Demetert Dobó Istvánhoz is, mint egyik

---

[1]) Bécsi udv. kam. levéltár. Hung. 1568. Dobó mellékli egy folyamodványához Ferdinand 1559. nov. 20-iki mandatumát.

[2]) Az erre vonatkozó iratok szintén a bécsi udvari kam. levéltárban u. o.

vevőhez utasítá [1]); de Forgács azt is állítja, hogy e Perényi-féle javak háromlása ellen a maga igényeivel föllépett Dobót Miksa a kamara útján Tegenyeyné pörével akarta semmivé tenni. Ez állításnak, mely Forgács pessimismusán s a mindenesetre bűnös kamarai tanácsosok iránt táplált gyűlöletén alapúl, semmi bizonysága nincs.

Dobó pörösködött ugyan 1568 közepén a magát ki nem elégítettnek tartó Tegenyeynéével: de Miksa, épen a kamara véleménye alapján, az ügyet a legközelebbi országgyűlésre parancsolá halasztani. [2]) Csak midőn Dobó 500 forintban kiegyezett az özvegyasszonynyal s ez egyezséget a bírák a kamara ellenére (mely azt az asszonytól kierőszakoltnak állítá) érvényesnek mondották: tőn a kamara olyat — a császár tudta nélkül, [3]) a mi Dobót János Zsigmond felé hajtotta. Poroszlóival elfogatta az épen Pozsonyban időző agg hőst, kinek aztán (Forgács elbeszélése szerint) csak csellel sikerült veszélyes helyzetéből megszabadúlnia.

Látnivaló, hogy Forgács a maga elbeszélése által taciturne az összeesküvés lételét tagadja. Már egyedűl az a körülmény, miszerint a dologba mindenesetre beavatott, mert János Zsigmondtól tárt karokkal fogadott Forgács a maga szerepléséről mélyen hallgatván, a conspiratio valószínű létezését plausibilisnek sem igyekszik föltűntetni: e mellett látszik bizonyítani. Annyi áll, hogy részleteiben szervezett, tervszerűleg megállapított összeesküvésről, minőt Istvánffy elbeszélése gyaníttat velünk, szó sem volt. Nem új dolog, a mit állítok, hogy a nagybirtokú, nagy nexussal biró hatalmas urak e korszakában, mindegyik ilyen kiskirálynak igen jó értesülései voltak a felől, a mi bent az országban s kívül a szomszédban történt. Dobóék jól tudták azt, hogy sem a török, sem a lengyel viszonyok nem alkalmasok ily össze-

---

[1]) Az instructió Kelet-Magyarország leggazdagabb embereit nevezi meg: Dobó Istvánt, Mágocsy Gáspárt, Báthory Györgyöt, Homonnay Ferenczet, Zay Ferenczet, Fáncsy Györgyöt és Perényi J. özvegyét a nagyságosak s Kátay Ferenczet és Gémes Ferenczet a vitézlők rendjéből. — 1568. jan. 13. Udv. kam. ltár.

[2]) 1568. jun. 17. U. o.

[3]) Erre visszatérünk.

esküvés sikeres és gyors keresztülvitelére. A portával békét kötött a király, János Zsigmond iránt a nagyvezér ellenséges indúlatú volt; a lengyel király mindamellett, hogy nejével egy osztrák főherczegnővel folytatott rossz házasélete miatt épen nem állott jó viszonyban a bécsi udvarral, János Zsigmond iránt sem viselteték rokonszenvvel. Az északkeleti magyar föld urai ezt mind jól tudták — s óvakodtak. Bármennyire kívánatosnak tűnteti föl elkeseredett lelkük előtt János király fiának uralma, a császári háztól — melytől egyedűl, soha meg nem szűnő reménységgel hitték a török alól való fölszabadúlást — oly könnyen s oly hamar nem szakadtak volna el. Hiszen maga a velenczei követ, az udvarban hallottak után azt mondja Dobóról, hogy ennek sok koczkáztatni valója van, mert rendkívűl gazdag s ha még volna is oka az elpártolásra, bizonynyal jól meggondolva sokszor megfontolva tenne ez irányban minden lépést.[1])

Azonban a haraszt nem zörgött hiában. A conspiratió a ezdet legelső csírájában csakugyan létezett, oly alakban ugyan, a mely nem sokkal több volt a gondolatnál, de mégis létezett. E kis alapot aztán a gyanakvók, mint a portai s a lengyelországi residensek, a bécsi miniszterek, s Ruber nagygyá fújták; hitvány, jellemtelen emberek, mint Radéczy a váradi püspök s Kenderessy István, az újabbkori hochstaplerek s iparlovagok e prototypja fölhasználták — s kedvező, vagy jobban mondva kedvezőtlen körűlmények közbejöttével Eger hős védőjét mint egy oktalan, mert rosszúl választott időben ügyetlenűl kezdett összeesküvés főtényezőjét agg korára társaival együtt egy igen kellemetlen ügybe bonyolíták.

A gyanú Dobóék ellen már az 1569 január. 6-ára hírdetett de elhalasztott országgyűlés előtt nagy mértékben megvolt a császári udvarnál; sőt jól informált tudósítók magát az elhalasztást is az összeesküvés rémhírének tulajdonítják. Trautson János, Miksa főudvarmestere s meghitt tanácsosa, ki mind Dobóval mind Balassával jó viszonyban állott, az előbbit a szállongó hírekre tüstént az országgyűlés elhalasztása után figyel-

[1]) A vel. követ dispaccija 1569. febr. 10.

messé tette. Azt írja neki Bécsből [1]), hogy a lakosság közt az a hír kapott szárnyra, mintha Dobó nagyszámú fegyverest toborzana birtokaiban s nem tudni miféle titkos szándéka volna ő felsége ellen. Sem ő felsége, sem Trautson nem akar e mendemondának hitelt adni, mert a király nem képzeli, minő oka lehetne Dobónak efféle magatartásra; ha Pozsonyban létekor a kamara durván bánt is vele, legyen meggyőződve, ez nem ő fölsége tudtából, annál kevésbé parancsából történt. A gyanúnak még csak árnyékát is eltávolítandó, szükséges Dobónak a február 2-dikán Bécsbe rendelt tanácskozmányra megjelenni. Fölszólítja Dobót azonkívül, hogy a dolgok állásáról, arról: vajjon e híreknek lehet-e s micsoda alapjuk s általában tart-e, gyűjt-e Dobó nagyobb számú katonaságot, tegye őt bizonyossá. Ha ily módon a dolgok állásáról tudósítást nyerek — végzi levelét — azt ő felségével is tudatni fogom s ha a gyanús hírek újból fölmerülnek, képes leszek uraságodat roszakaróinak cselszövényei ellenében védelmezni.

Már a velenczei követ a maga sürgönyeiben határozottan a nagyok összeesküvéséről szóló híreknek s annak tulajdonítja az országgyűlés hirtelen váratlanúl történt elhalasztását, hogy az udvar, többféle gyanús jelekből kiindúlva s a híreknek teljes mértékben hitelt adva, a császár személyét fenyegető veszélytől megrémült. Nem egyedül az általános elégedetlenség — írja a residens [2]) — oka a rendek gyér jövetelének, hanem a mi fő, nehány előkelő úr elidegenülése, a kik titokban egyezkedvén János Zsigmonddal, abban állapodtak meg, hogy most egyelőre birtokaikon csendes nyugalomban maradnak, mindaddig, a mig a fejedelem nem mozdúl; mihelyt azonban a fejedelem megkezdi az ellenségeskedést, ők is mellé lépnek. Ez előkelők közűl — folytatja tovább — megnevezték előttem Tahy Ferenczet, az ország egyik kapitányát, a ki legkevésbé van megelégedve a dolgok rendjével, mint a ki sok erőszakos és durva tette bűntetéseűl a kanizsai parancsnokságtól elmozdittaték. Egy másik Dobó István nagy gazdagságú s nagy tekintélyű úr, Ferdinánd idejében az egész Erdély legfőbb kormányzója, birtokosa egy igen erős és igen fontos várnak Lévá-

[1]) Trautson Dobónak 1569. jan. 11. Bécsi áll. ltár Comit. Hung.
[2]) Dispacci 1569. (1568.) jan. 13.

nak a bányavidék völgyének elején, a mely várban, mint mondják, nagyszámú lovas és gyalog csapatokat szerelt föl; a ki ha csakugyan elpártolna, szerfölött veszélyes tudna lenni ő fölségére, megfoszthatván őt a bányáktól, melyek az ország jövedelmének nagyobb részét képezik. E kettőn kívül még Dobónok egy rokonát, Balassa Jánost nevezik a pártosok sorából, ki szintén főúr s bizonyos váraira való tekintettel, melyek a bányavidék felé feküsznek, szintén sok kárt volna képes okozni. E három úr nagy tekintélynek s nagy pártnak örvend a magyar nemesség közt. Ha ő felsége az országgyűlésre — végzi a követ — nagyobb sereg nélkül Pozsonyba menne, megtörténhetnék, hogy a malcontens s a már elpártolt magyarok a törökkel egyetértvén, 2—3 ezernyi lovassággal hírtelen megtámadnák a nyílt helyen fekvő s hozzáférhető Pozsonyt. S ez ama fontos tekintet — a mint nekem mondják — mely ő fölségét a már elhatározott indulástól oly hírtelen visszatartá s mely miatt a diéta későbbre halasztaték.

Bizonyos kétség és habozás volt az udvarnál észrevehető. Az egész dolog sokkal kellemetlenebb s a veszély sokkal fenyegetőbb színben mutatkozott, semhogy az ellenkező reményével ne biztatták volna magukat s a gyanú, a régi gyanú, sokkal erősebb volt, mintsem azt egykönnyen elaltatni akarták volna. Az udvar bizonyítékokat gyűjtött, biztos adatokat szerzett be kéz alatt a conspiratióról. Hogy az erről szóló hírek hiúk és költöttek legyenek, buzgó óhajtása a Miksához úgy mint a magyarokhoz élénk rokonszenvvel viseltető Michielnek [1]) — a ki különben alig egy hét múlva azt jelenti a dogénak, miszerint Miksa mindazon főurakat, a kik a februárra hívott tanácskozásban részt nem vesznek, gyanúsoknak és pártosoknak tekintvén, velök mint lázadókkal az ország törvényei értelmében fog eljárni. [2])

KÁROLYI ÁRPÁD.

---

[1]) U. o.

[2]) . . . . S. M^{ta} si chiarirà di quelli che non uenendo ò gia sono alienati ò sono sospetti, per proceder poi contra quelli, che saranno transfugi, contumaci et ribellj, per le leggi del regno con qual rigore che conuiene al mancamento loro . . . . Dispacci jan 20.

A PRAGMATICA SANCTIO TÖRTÉNETE ERDÉLYBEN.

HARMADIK KÖZLEMÉNY.

Mindaz, a mit ez ügyről magyar levéltárainkban birunk, csak töredék, egyes szálai a pragm. sanctio erdélyi országgyűlésen tárgyalása bonyolúlt szövedékének, melyek mutatják a kir. kormányszék túlnyomó befolyását, hol elnök gr. Kornis, első tekintélyek b. Wesselényi és b. Bornemisza, mely kormányszék szolgálataiért irásban kérte megjutalmaztatását. Az országgyűlésnek nemzetenként külön-külön hív kormányférfiak által megkérdezése, ily fontos ügyben a kir. bíztos szállásán tanácskozás és határozás, oly formán, mint midőn Karaffa 1688. Szebenben I. Apafi összes titkos tanácsosait maga szállására hivatta s ott, katonai fedezet alatt, a hódolati nyilatkozatot aláíratta, a kormányszéki tárgyalások síma kimértsége, az országgyűlés elé kész munkálatok bemutatása s egyszeri felolvasás után határozattá emelése, az országgyülési iratok közül csak megcsonkított följegyzések fenmaradása arra enged következtetnünk, hogy az elmék igenis el voltak készítve, a kir. kormányszék üléseiben a névtelen tanácsadó nézetei s a Bornemiszához intézett kir. kézirat iránya, az országgyűlésen b. Wesselényi befolyása érvényesült s mindenki egy értelemben volt a fejedelmi akarat teljesítésére nézve; csak némely református tagoknak volt a constitutióra hivatkozást kívánó megjegyzése, de azt — úgy látszik — a kir. bíztos nem fogadta el. Én a Szentkereszti fölirati szövegezését sem bírtam megkerítni, a jegyzőkönyvben említett *articulus* pedig az akkor úgynevezett Successionis Instrumentumnak vagyis a mai pragmatica sanctionak látszik. De a mi akkori alakjában alkotmányos törvényczikk jellegével nem birt.

A pragmatica sanctio elfogadását történetíróink szerint az erd. országgyűlés közfelállással és közfelkiáltással mondotta ki s határozta el. Nézzük honnan származott ez? A kk. és rr. 1722. márt. 30-ki elfogadási nyilatkozatukban ez áll: »örömest, hívségesen, készséggel, egyenesen és egyértelemmel fogadták el ő felsége és az ausztriai uralkodó-ház minden leendő örökösei iránti szeretetből és buzgóságból«, — az erd. udv. cancellária által fogalmazott s 1723. dec. 30. kelt megerősítő kir. leiratban pedig ez mondatik: »a kk. és rr. a felségnek a nőörökösödés behozása iránti szándékáról a kir. biztos által szivök ujjongó örömével s ebből származó megvigasztalódással értesülvén, a kir. kormányszék és hív kk. és rr. készséggel, egyenesen, önként, a lelkek teljes egyetértésével, az egyesek és összes tagok éretten megfontolt és határozott akarata hozzájárulásával, élő szóval, egyhangúlag és osztályonként külön-külön, mind maguk, mind Erdély összes lakói s minden utódaik nevében elfogadták s megerősítését kérték.« E kibővítés, a mint a fogalmazvány mutatja, a cancelláriáé, de nem alcancellár b. Bornemiszáé, hanem valamely más kézé, mely az örökösödést illető kir. leiratok eredetijeibe több helyen az uralkodó-ház érdekeit jobban biztosító igen fontos módosításokat javított bele. A kir. leirat bevezetésében e kifejezés áll: »Megértvén, a mik Nekünk az erdélyi ügyekben előadattak = Perceptis iis, quae Nobis super rebus... Transylvaniae Principatum tangentibus... relata sunt ...« — de nincs megmondva: a cancellártól, erd. k. biztostól, vagy a k. kormányszék jelentéséből értesült-e a fejedelem? mert az iratokban ama kifejezések paraphrasticus része nem foglaltatik. Bármelyiktől — mert az országgyülésnek külön jelentése erről nincs — annyi áll, hogy az érintett kibővítés lehetően kir. biztosi vagy kormányszéki bizalmas — de általam föl nem találhatott — jelentés alapján, az erdélyi cancellárián kívüli helyről, a birodalmi cancellária vagy az erdélyi ügyekben tartatni szokott miniszteri conferentiák valamely főfő tagjától származott. Az elfogadás ama szavai az erdélyi országgyűlésnek 1724. febr. 24-én volt ülése tárgyalásairól az udvarhoz tett jelentésbe is fel vannak véve, kelete a jelentésnek nincs, de a megerősített oklevél kihirdetése e napon történt, s nem tudható: melyik elfogadást irták le az elnök és itélőmesterek: a mit most láttak? vagy a má-

sikat, midőn 1722. március 30-án az első nyilatkozatot elfogadták? Én azt hiszem, egyiket sem, hanem átírták az 1723. dec. 30. kelt s az országgyűléssel most közölt kir. megerősítő levélből. Valóban előttem úgy tűnik fel a dolog, hogy a Kőleséri-féle fölterjesztés variansaiból ment át a végső megerősítő kir. oklevélbe, abból az 1744-ki III-ik t. czikkbe s végre történetirásunkba is a pragmatica sanctionak Erdélyben oly ujjongva fogadtatása. Én máshol, mint b. Wesselényinek fiai számára örökös főispánságot kérő 1723-ki folyamodványában ilyesmit nem láttam. Ő azt mondja: »hogy az országgyűlés tagjainak elméjét a nő-örökösödés tárgyalásakor ő hajtotta oda, hogy azok egyenként és összesen ujjongó örömmel és vidám felkiáltással fogadták el azon nyilatkozatot.«[1]) De vajjon elfogadható-e ezen önérdekből érvként használt dolog előadás positiv igazság gyanánt?.. Az iménti említett úton jutottak be az Erdélyhez küldött k. leiratokba 1712. vége felé mindjárt s 1713-man, tul következetesen az: *Erdély fejedelemség*, Erdély tartománya s hasonló kifejezések előtt az *örökös* = haereditarius — szó jelző is. Az elfogadás tehát tény, de hogy az nem ment könnyen, az örökös tartományok példájával Erdélyre s ezével Magyarországra gyakoroltatott nyomás, hogy a fejedelemnek sok gondot okozott s áldozatokba került, a mondottakon kívül igazolják azon megjutalmazások, a mikben buzgó előmozditói részesültek. Gr. Kornis val. áll. titk. tanácsosi czimet s arany keresztet, fia Ferencz 1729. küküllő-vármegyei főispánságot nyert; b. Wesselényi b. titk. tanácsosságot, 1722. inscriptioba kapta Drágh kastélyt több faluval, 1723. kérte fiának s örököseinek a közép-szolnoki örökös főispánságot, indokai közt felhozva, hogy hűségeért a forradalmiaktól jószágaiban elviselhetlen károkat szenvedett, ijesztették, fényes ígéretekkel csábították, de ő hív maradt s a pragmatica sanctio kimondására kivált az ő példája bírta rá a kk. és rr.-ket; kir. biztos gr. Tige is szólott érette az udvarnál 1729-ben; Wesselényi tett szolgálatait — ugymond — az örökösödési ügyben — ha élne — gr. Virmond tudná legjobban megmondani; midőn 1735. halála után egy évvel özvegye ismételve folyamodott ezért s azt megis nyerte, érvelése súlyát ismét

[1]) *Erd. udv. cancell. levéltár*, 1722. [80. sz.] i) betü alatt.

erre fektette.[1]) B. Bornemisza 1725. titkos tanácsosságot nyert, fia 1727. főispánságot, ő két mezővárosában és három falujában vásárjogot. Jellemző, hogy egy kir. adománya sem volt a kir. könyvekbe beigtatva, sőt Görgény puszta vára s falvai iránti első díszadománylevele maig kiadatlan, oka az lehet, hogy 1754-ben azt megújíttatta. Arany lánczot kapott b. Jósika Imre, Olasz Mihály. 1725. a fejedelem az udv. cancelláriától a megjutalmazandókról kimutatást kivánt; az *belső titkos államtanácsosi, kamarási* czímeket s aranylánczczal feldíszitést hozott javaslatba, az *elsőre* ajánlva: Antalffi János r. kath. püspököt, b. Weselényi Istvánt, gr. Haller Györgyöt, gr. Bethlen Ádámot; *másodikra:* gr. Kornis Isvánt, b. Kemény Lászlót, gr. Bánffy Györgyöt, gr. Petki Dávidot, gr. Haller Jánost; a *harmadikra*: gr. Keresztes Mártont és Boér Simont, más kitüntetésre a sok folyamodó közül Bálintith György akkori és Vaszlai János jelenlegi udvari referendáriust; az alcancellár a maga részére egész alázatossággal b. titk. államtan. méltóságért esedezett. »A cancellária annál inkább ajánlja — így végződik a javaslat — e megjutalmazásokat, mert ez már Magyarországon megtörtént még azon országgyülés alkalmával, midőn a successio tárgyaltatott, pedig az odavaló nemesség nem előbbvaló az erdélyinél s ezt a kisebb kir. kegyelemben részesülés méltán megszomorítná, mert a successio kimondásában nem előzte meg Magyarország, sőt Erdély ment elől jó példával.«[2]) E javaslatot egy miniszteri conferentia is magáévá tette: eredményét nem nyomozhattam ki; 1727-ben, midőn a kir. kormányszék tagjai érintett folyamodványukat irták, még függőben volt. Azonban ez adat így is a tett szolgálatokat eléggé igazolja, a kir. kormányszék kérelme s a cancellariai ajánlat pedig ama kor erkölcsi állapotát s uralkodó szellemét valóban kedvezőtlen színben tünteti fel.

Az osztrák uralkodó-ház leányági öröksödéséről költ nyilatkozata Erdélynek, valamint ennek kir. megerősítése magyar fordításban kisebb-nagyobb terjedelemben közölve van az értekezés elején idézett írók művében, be van igtatva az erdélyi kk. és

[1] *Erd. udv. cancell. levéltár*, 1735. 59. sz.
[2] *Erd. udv. cancell. levéltár*, 1721. 20. 121. sz. a

rr. megerősítést kérő fölterjesztése is a megerősítés szövegével együtt a nyomtatásban közkézen forgó 1744. évi III-ik törvényczikkbe, ennek közlését szükségesnek nem látom; e helyett néhány megjegyzést teszek az erdélyi alkotmány szempontjából a bevégzett tényre, rámutatva az erdélyi fejedelmi két korszakbeli hódolati eskük s a magyarországi és erdélyi pracmatica sanctio-szöveg közötti különbségre.

I. Leopold, I. József és III. Károly királyok Erdély fejedelmi székében örökösödési jogára s annak tetszés szerint rendezhetésére II. Apafi lemondása hozatik fel jogalapul, de ez nem törvényes, mert ő nem volt örökös fejedelem s tettleg nem uralkodott; választás által nyert jog örökséget nem foglal magában, ha pedig tettleg uralkodott volna, a fejedelmi föltételek és eskü tiltották neki az ország elidegenitését. Az 1699-ki karloviczi békekötés sem adhatott ily jogot, mert itt a porta egyébről nem mondhatott le, mint a mit birt, ez a souzerän jog és évi adó, ez Erdélyre nézve a Leopold-hitlevélben körül is volt írva, ezt az ország elismerte s teljesítni kész volt; de hogy ama béke Erdély törvényeinek legsarkalatosbikát, a fejedelem-választást vagy a székében való örökösödést az ország befolyása nélkül dönthette volna el, e föltevés jogalappal nem bir. Az 1712. Károly fejedelemnek s örököseinek tett hódolati eskü sem ád a nő-ágnak örökösödés-jogot, mert nem hozatott róla törvény és mert a magyar alkotmányban az örökös alatt a fi-ág értetik. Az Árpád-vérből való királyi hölgyek jogán lett magyar királyokat a nemzet szabad választása, Erzsébetet, Zsigmond király leányát, törvény tette atyja örökösévé az uralkodásban. Erdély, mikor a magyar királyok alatt volt, befolyt a királyválasztásra és koronázásba; mikor önálló fejedelemség volt, ő választotta s igtatta be saját törvényei s szokásai szerint fejedelmeit, föltételeket s esküt szabott elébe, az esküt meg előbb az alkotmányra s azután az ország az ő hűségére. Báthory Zsigmond neje és Bethlen Gábor özvegye törvény és választás útján lettek az uralkodásban örökösök. Az nem lehet, hogy Erdélyt a magyar korona alá visszamenés, ugy a fejedelem következése, mint a király megkoronáztatása alkalmával minden activ jogától megfosztotta volna. A gróf Kornis jelenléte 1713. ápr. 19. a Károly császár jogrend-megállapítása té-

nyén nem jelenti Erdélynek abba beleegyezését, mert ő ezt mint magános, fölhatalmazás nélkül nem tehette, mint cancellárnak útasítása s esküje ellen tennie nem volt szabad. Az 1695. oct. 31. az erd. kk. és rr. által készített cancelláriai esküformában arra voltak kötelezve az illetők, hogy kötelességeikben a törvények és helybenhagyott szokások szerint járnak el; I. Leopold útasítása 1. pontjában az áll, hogy a cancellár az erd. kk. és rr. jogait és kiváltságait csak tanácsülésben tárgyalhatja, a 2-ikban, hogy a mit a fejedelemnek előterjeszt, előbb a cancellária tanácsában adja elő, ott hozat róla határozatot, a 3-ikban, hogy a cancellária véleményeiben a haza törvényeit és szokásait, jelesen az Approbata Constitutiókat tartja szem előtt.[1]) Gróf Kornis jelenléte Erdély alkotmányát meg nem változtathatta.

Az előbb octroyált, az 1722—24-ki országgyülésen némileg a törvényekhez idomított pragmatica sanctiora nézve is több alkotmányos és formai észrevétel tehető.

I. Leopold és I. József részéről a II. Apafi lemondásának az erdélyi törvényhozás elé nem terjesztése, a fejedelemségben való következés és portától elszakadás kérdésének törvény által nem rendezése az alkotmány és jogfolytonosság ellen volt, valamint a Leopold-hitlevélnek törvény alakjában ki nem adása s arra a fejedelemnek meg nem esküvése is. Károly fejedelem megkoronáztatásakor nem ismervén el Erdélynek Magyarországhoz tartozását, uralkodása törvényes alapját maga adta fel, az örökösödés ügyét a magyar király jogczímén nem rendezhette, holott erre megkoronáztatása után a Leopold-hitlevél útat nyitott, mert a porta védurasága alól magát elvonó ország 1691. a korona oltalma alá adta magát. Az osztrák örökös-tartományok feletti uralkodói jog és német császárság szintén nem volt nyiltan jogalapul vehető, mert az, mint Magyarország történeti és közjogába ütköző tény, a magyar nemzet jogérzelmét bántotta volna. Az erdélyi fejedelemség jogczímével sem akart élni, mert egész uralkodása alatt annak Magyarországtól elválasztására s örökös tartománynyá tételére törekedett. Ha nem ez lett volna szándéka, mihelyt Apafi meghalt, a fejedelemség kérdését országgyülés elé

[1]) *Az erd. udv. cancell.* levéltárában levő eredetiekből.

hozhatta s mint megkoronáztatását, ezt is elintézhette volna. De ő Erdélyt mint fegyverrel szerzett s meghódított tartományt kívánta tekinteni s a nőörökösödés kérdésében csak mintegy eszközül használta fel a kivitelnél az ország azon alkotmányos intézményeit, melyek czéljaira alkalmasaknak látszottak, azonban ez eljárása sem volt a törvénynek mindenben megfelelő.

A Leopold-hitlevél 3-ik pontjában meg voltak erősítve Erdély törvényei, annak megtartását Károly fejedelem kir. szava alatt igérte; de hogy mennyiben tartotta meg, az eddig mondottakon kívül kitünik a következőkből.

A Compil. Const. II. r. I. czímében az erdélyi fejed. kötelezve volt a törvényszabta esküt letenni arra, hogy az általa elfogadott föltételek szerint fog kormányozni, nemkülönben a hazafiak is törvényes esküt tettek le hűségére oly módon, ha a fejedelem is az elébe szabott föltételeket megtartja. Ezek értelmében köteles volt: »a négy bevett vallásnak jogegyenlőségét és templomait megoltalmazni s el nem foglaltatni, az országot a szabad választásban meg nem akadályozni; kötelezte magát, hogy az országgyűlésen mindennek szabad szólási jogot enged s azt igérettel, adománynyal, valakivel külön való beszélgetéssel nem gátolja, az ország sérelmeit az első országgyűlésen orvosolja, a szabadsággal ellenkező törvényeket az országgal együtt eltörli, a hozott hasznos törvényeket megerősíti, országgyűléseken semmi tárgyaláson benn nem ül; az ország végzéseit és törvényeit megtartja és másokkal is megtartatja; a fejedelmi tanácsosokat teljes számban, azaz 12-őt az ország választja s a fejedelem megerősíti, még pedig, ha hiány van, minden következő első országgyűlésen; ha tanácsosai törvényelleni ártalmas tanácsokat adnak, a fejedelem nota-büntetésen marasztaltatja.«

E törvények és a Leopold-hitlevél 9-ik pontja szerint tehát a fejedelem tanácsának 12 választott tagból kell állnia s a kormányzónak külön választatni. A pragmatica sanctio kimondásakor kijelölés nem választás útján létre jött s nem 12 de csak 9 egyénből álló tanácsa volt Erdélynek s a kormányzói állomásra legtöbb szavazatot nyert református b. Wesselényi mellőzésével a tanácsosok jegyzékéből volt a r. katholicus gr. Kornis Zsigmond kormányzóvá kinevezve, de egyszersmid tanácsosnak is meg-

hagyva. Az országgyűlés elnöke nem külön volt megválasztva, hanem e fontos tisztre mint egyszersmind tanácsos is b. Wesselényi neveztetett ki; így az egyik ítélőmester is két hivatalt kapott. A törvényhozás két tényezője a fejedelem és ország, az első kir. hivatalosai által szokta gyakorolni jogát, kik közt voltak a kormányszék tagjai is, az ország követei által. Ennek ellenére a királyi kormányszék harmadik tényezővé emelte magát, a határozásoknál egyik részről mindenütt a fejedelem jő elé, más részről a kormányszék és a kk. és rr.-ek. A kormányszéknek nem volt kezdeményezési, csak észrevételtételi joga, a fejedelem a kezdeményezést a kir. előadásokban, az ország követi inditványozás által gyakorolta. Mégis a pragmatica sanctio kimondásakor kizárólag a fejedelem, a kir. biztos és kir. kormányszék használták a kezdeményezés jogát: a fejedelem leküldötte a kir. előadásokat, a kormányszék előadta s első mondott véleményt; az 1722-ki országgyűlésen ő készítette az örökösödési nyilatkozat szövegét, az üzeneteket és fölterjesztéseket, a kir. biztos, a ki a fejedelmet képviselte, nemcsak bement az országgyűlésbe, de azt, a szabad vélemény nyilvánítás korlátozásával, magához hivatta tanácskozásra. Máskor a kir. kormányszék az országgyűlés nyilt tárgyalása helyett befolyásolt egyéneket hívatott be mind a három nemzet részéről, azok véleményét az országé gyanánt fogadta s saját felfogása és tetszése szerint tette országgyűlési határozatok, szövegezések és feliratok alapjaivá. Az országgyűlésre valószínűleg felülről jött s itt átírt kész munkálatok vitettek be, felolvastattak s vita nélkül helyben hagyattak. Szabad tanácskozásra, a határozatoknak és felterjesztéseknek nyilvános köz dologmegbeszélés eredményeként keletkezésére út nem nyílt. Az udvari cancellária ismét maga vagy idegen befolyás következtében módosítva küldötte le elfogadás végett a fölterjesztett munkálatokat. Csak így történhetett, hogy a kir. kormányszék és országgyűlés némely református tagjainak azon elég mérsékelt kívánata sem lehetett határozattá, hogy a nőörökösödés kimondása és a nő-ág uralkodása legyen az országnak hitlevélileg helybenhagyott törvényei és régi szokásai értelmében. A századok óta alkotmánynyal biró Erdély nyilatkozatának törvény alakjában szerkesztését, a köztörvények közé szentesítve beigtatását sem kérelmezték, tanúsítva

ez által, hogy bármily tagadhatlan előny is az örökös tartományokkal való szövetség külvédelem s a trónkövetkezés bizonyossága tekintetében, de az uralkodóház jogaival egyidejűleg az országéinak biztosíték nélkül hagyása Erdély fiaiban az alkotmány iránti érzület ez időben kétségtelenül hanyatlásnak volt indulva.

A régi nemzeti fejedelmek korszaka és a mostaniak hódolati esküformái a kettőnek úgy lényeg, mint forma tekintetében nagy különbözését mutatják. A nemzeti fejedelmi korszakban, — mint érintve volt — a fejedelem esküt meg előbb a nemzet nyelvén az alkotmányra s azután a nemzet. »Én [N. N.] Erdélyország fejedelme, esküszöm az élő istenre, hogy a megmondott országban levő minden rendeket az elémbe adott feltételek szerint igazgatok, s a mit a hazának és rr-nek javára, hasznára és törvényes szabadságára mívelhetek, erőm s tehetségem szerint az országgal együtt megmívelem. Isten engem úgy segéljen, s úgy adja lelkem üdvességét.«[1]) A rendek esküformáját is a törvény határozta meg. »Én [az esküttevő neve] esküszöm az élő Istenre a méltóságos [a fejedelem neve] Erdélyországa fejedelmének teljes életemben igaz híve leszek, ellenségének ellensége, barátjának barátja, soha titkon vagy nyílván személye és fejedelemsége ellen nem practizálok s ha másokat ilyet tenni értenék, megjelentem s tehetségem szerint ellenek állok, úgy mindazáltal, ha ő nagysága is az elébe adott feltételek szerint bir és igazgat. Isten úgy segéljen stb.«[2])

Leopold, József és Károly fejedelmek nem tettek esküt, alattvalóiknak maguk alkottak új hódolati esküformát a tényleges állapot követelményei szerint. A Leopold iránti hűségi eskü letételét az 1691. január 10-ki I. és XXII-ik t. czikkben[3]) határozták meg Erdély kk. és rr., az esküforma még némileg az előbbihez hajlik, de az utóbbiak sokban eltérők. A Józsefnek tett esküformában az esküttevő elismerte: »hogy a császár és koronás király iránti hitét s kötelességét hátrahagyva, kényszerült a Rá-

---

[1]) *Compilata Constitutiók* II. része I. czime végén.

[2]) *Compilata Constitutiók* II. része I. czime végén.

[3]) *Kir. főkorm. levéltárban* Articuli Diaetales czímü másolati gyüjtemény IV. kötete 9—10., 27—29. lapjain.

kóczy-pártütéshez csatlakozni s őt fejedelemmé választani, de miután a császári hadak az országot visszafoglalták, ő is visszatér régi hűségére, a Rákóczi-választást, mint törvénytelent, semmisnek és erőtlennek jelenti ki, Rákóczit fejedelemnek nem ismeri, hanem felséges József császár és Magyarország királyához s a következő törvényszerű királyokhoz lesz hű és igaz, szintúgy a kir. kormányszékhez is, a diploma és ország törvényei szerint; barátinak barátja, ellenségeinek ellensége. Semmi szín alatt, atyafiság, barátság, ígéret, adomány vagy ajándék tekinteteért el nem árulja, boldog és boldogtalan állapotjában (mit Isten távoztasson!) el nem hagyja, ellenségeivel és a pártütőkkel sem titkon, sem nyilván, írás vagy üzenet által nem közlekedik, sőt ha eszébe veszi, hogy valaki olyat tesz, a kir. kormányszéknek vagy a kinek illik, megjelenti. Isten úgy segélje stb.«[1]) A Károly fejedelem iránti hódolati esküben ismét jellemző az, hogy az esküttevő az élő örök istenre igérte és fogadta: »hogy Erdély legitim és örökös fejedelmének s törvényes örököseinek és utódainak egész életében híve, engedelmes, egyenes és őszinte alattvalója, barátaik barátja, ellenségeik ellensége lesz, azok szentséges személye, állása, méltósága, tisztessége és országai ellen sem titkon, sem nyílván semmi gonoszat nem forral, vagy hogy mások ilyet tegyenek, nem eszközli, ha valakiről észreveszi, hogy valamit a fejedelem vagy örökösei, utódai és országai kárára czélzólag tenne, azt maga vagy más által közvetve vagy közvetlenül idejében megjelenti, s ezt és más netaláni kárát ereje szerint megakadályozza, ellenben a mi javára és hasznára néz, a mennyiben képes, előmozdítja. Isten úgy segélje stb.«[2])

A két korszak esküi közül utóbbiaknál nem levén a fejedelem és ország kötelezettségére nézve viszonosság, az alkotmány és törvények megtartására nézve biztosíték, jogértékkel csak az első bir. Ily uralkodás alkotmányosnak nem mondható.

---

[1]) Az erd. kir. fökormányszéki levélt. a *Cista Diplomatica* iratai között, ily czím alatt: *Instrumenta Homagialia* Annor. 1705—706. D—C nro 1.

[2]) *Erd. udv. cancellariai levéltár*, 1712. [80. sz. a.] o. betűvel jelölve.

A két ország pragmatica sanctioja között is a párhuzamos szembeállítás az erdélyit a másik után messze hátra állónak tűnteti fel. Magyarország arra jogosult rr-ei alkotmányosan hoztak róla törvényt, Erdélyben a kir. kormányszék — egy bureaucraticus testület — és az országos kk. és rr. Nyilatkozatot tettek, névaláírással és pecséttel erősítve, a fejedelem elfogadása után a három nemzeti pecséttel és ítélőmesteri aláírással is hitelesítve. Magyarországon az akkor élt nemzedék magát kötelezőleg hozta a törvényt, Erdély minden következendő nemzedék nevében örök időkre kötelezőleg, soha meg nem változtathatólag kötött szerződést. Magyarország 1. Károly, 2. József, 3. Leopold nőörököseire, azután az ausztriai uralkodó-ház minden nő-ágaira kiterjesztette a nőörökösödést, úgy, a mint ez az örökös tartományokban van, az erdélyiben nincs meg e jogrendi megkülönböztetés, hanem a jog az összes nőágra egyszerre és örökre kiterjesztetett. A magyarországi 1723. 1. t. czikkben a király megígéri, hogy az ország addig alkotott és azután alkotandó minden törvényeit megtartja, a 2. t. czikkben az ország kk. és rr. határozatként hangsúlyozva van, hogy az ország szabad elhatározással [libero voto] kiáltotta ki a nőörökösödés elfogadását, a 3. t. czikkben szintén az ország határozta meg, hogy a király és örökösei a törvény megtartására s másokkal is megtartatásra az 1715. 1. 2. 3. t. czikkek értelmében megesküsznek s magukat törvényesen megkoronáztatják, az erdélyi nyilatkozatban az kéretik, hogy a fejedelem azt igtassa a törvények közé, holott az a törvény kellékeivel nem bir, de sem esküről sem törvények megtartásáról nem szól, a mi a Nyilatkozat jogértékét tetemesen csorbítja.

Azon kérdésről is kell szólnom: ha vajjon az erdélyi Nyilatkozat törvény-e vagy szerződés? és melyik bir nagyobb jogértékkel? Ez úgy határozható meg, ha mindkettőnek külső és belső kellékeit megvizsgáljuk. Alkotmányos országban mindenek felett áll a törvény, a szerződés magánjog körében és nemzetközi viszonyoknál van helyén. A király és ország közötti jogviszony alkotmányosan egyedül törvény útján elintézhető. Törvény alkotmányosan összealkotott országgyűlésen, a törvényes formák megtartása mellett hozható; előzményének és záradékának kell lenni, a mely kifejezze, hogy az a fejedelem által az ország kívánságára

összehívott országgyűlésben, a törvényhozás törvényes tényezői által hozatott, a fejedelem által megerősíttetett, fejedelmi és cancellári aláírással szentesíttetett, megtartásuk és másokkal megtartatásuk záradékában ünnepélyesen biztosítva, kihirdettetett s írva vagy nyomtatva országszerte szétosztatott. A törvény fogalmának ezen meghatározása mellett az erdélyi pragmatica sanctio ugy, a mint azt Károly fejedelem csak félig alkotmányosan elkészítette, alkotmányosan bevégzett törvénynek nem mondható, s jogi értékének mérvét is ez adja meg. Ezért látta szükségesnek közvetlen örököse, Mária Therézia királyné hiányait kipótolni s 1744-ben az erdélyi fejedelemválasztást és portától való függést illető törvények alkotmányos úton eltörlése után, beczikkelyezés és az erdélyi codificált törvények közé fölvétetése által alkotmányos törvény erejére emelni — a mi, hogy miképen történt? egy más czikkben mondom el.

JAKAB ELEK.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Vitéz János, esztergomi érsek Élete. Írta Fraknói Vilmos. Budapest, kiadja a Szent-István-társulat. 1879. 8°. XIX. és 247. ll.

Fraknói Vilmos egyike legmunkásabb történetíróinknak, és kétségkívül a legtöbb oldalú. Irodalmi pályáját a vezérek korának történetével, a nádori és országbírói hivatal eredetének vizsgálatával kezdé. Majd Pázmány Péterben a XVII. század első felének egyik nagy alakját vázolta. Tőle bírjuk az 1526-tól 1581-ig tartott országgyűléseink Emlékeit. Egy jeles értekezésben leírta II. Lajos udvarát és legújabban föllebbenté a fátyolt újabb történetünknek egyik szomorúan-érdekes epizodjáról, melyről, bár még a kortársak elbeszéléseit hallók, annyit sem tudtunk, mint Szent-Istvánnak vagy Szent-Lászlónak tetteiről, Vitéz János élete, mely most előttünk fekszik, ugyan nem oly érdekes, mint a szászvári apát tragoediája; de általános, nemzeti szempontból, sokkal fontosabb. Martinovics és társai egy kora tavasznak voltak hóbortos hírnökei, kiket ismét még sokára zord téli idő követett: míg Vitéz a humanismusnak, tehát oly európai iránynak volt lelkes képviselője, melyben Magyarország ez idétt, majdnem lépést tartott a nyugoti világgal, azt, Mátyás király alatt, mondhatjuk sokban Vitéz befolyása folytán, el is érte, sőt volt egy időpont, hogy — legalább külső fényre nézve — túl is szárnyalta. Nem tartozunk az úgynevezett »Renaissance«-nak bámulói közé. Olyan volt ez az európai emberiség életében, mint a gyermekség és ifjúság közt fekvő nehány évi serdülő kor, melyben a gyermekifjú először kezdvén érdeklődni a tudományok iránt, fölületes ismereteivel magát már tudósnak képzeli, kinek joga van szánakozó mosolylyal tekinteni gyermekkorának tudatlanságára. Az affectationak, a mesterkéltségnek kora volt ez, melyben a latin és görög világ mezébe burkolt középszerűségek — kivévén a kiveendőket — képezték a világ bámulatát és dicsőséget, de egyuttal átmenet is volt a jelenre, mely egészben

vévé — bár mit mondjanak is némelyek — véghetetlenül felette áll a középkornak.

Vitéznek alakja, vagy legalább neve eléggé ismeretes közönségünk előtt. Hisz a sok drámában, melynek tárgyát a Hunyadiak sorsa képezi, mindig ott van a Hunyadi-ház barátjai közt. Komoly történeti művekben is sokszor találkozunk a nagyváradi püspökkel. »Hunyadi Mátyás nevelőjével«: ki pályáját árulással vagy a nemzet ügyében egy zsarnok hatalommal szemben bukva végezte, de Vitézt a humanistát úgyszólván csak Fraknói fedezte fel. Fölfedezte pedig és világosságra hozta oly mértékben, hogy Vitéz a tudós, az irodalombarát tudós köréből, egészen tisztában áll előttünk, és tetemesen tisztázva van Mátyás királynak szerepe is e téren; az most már nem tűnik fel oly meteorszerűnek, mint rendesen gondolni szoktuk. — A fejezet, a melyben szerző Vitéz culturai hatását, mint váradi püspökét vázolja — a XVI-ik — egyike a legszebbeknek és a legérdekesebbeknek az egész műben. Méltó hozzá a XXI-nek első fele, mely Vitéznek hasonló működéséről szól az esztergomi érseki széken, csak azt sajnáljuk, hogy ezen jeles rajz nem a maga helyén fordúl elő Vitéz életében, a valósághoz képest folytatása és kiegészítésekép nagy-váradi működésének — hanem a munka végén, Vitéznek halála után, mint egy külső, oda nem tartozó toldalék.

Nem oly tisztán domborodnak ki az események, melyek Vitézt, a Hunyadi-háznak e régi hívét, Mátyás király ellenségévé, összeesküvővé, végre államfogolylyá tevék. A részletesebb történelmi adatok itt jobbára elhagynak bennünket. Vagy nincsenek, vagy lappanganak s azokat Fraknóinak szerencsés keze — mint mondani szokták — sem tudta — eddig legalább, megtalálni. Csak a működő személyek jelleme marad tehát, hogy az egyes összefüggéstelen tényekhez a valószínű kapcsot szolgáltassa, és szerencsére mind Mátyásnak, mind Vitéznek életét — az utóbbit, hála Fraknóinak — annyira ismerjük, hogy jellemükről, egyéniségükről magunknak képet alkothatunk. A mit Fraknói Mátyásról mond, nem sok, de teljesen jellemzi a nagy uralkodót, emlékéről a mű — úgy mellesleg — egy nagy foltot mos le: a kegyeletlenség és hálátlanság szennyét, szemben egykori tanítójával, nevelőjével, kimutatván, hogy Vitéz nem is volt soha Mátyás nevelője; de az elszórt vonásokat, melyek Vitéz jellemére és egyéniségére vetnek fényt, nem igyekezett egy képbe összefoglalni. Helyesen jegyzi meg, hogy az összeesküvésekben és lázadásokban felette ritkák a tisztán hazafias és tisztán személyes indokok, s e ritkaságok közé — tehetjük hozzá — még a szerző által kivételképen idézett Brutust és Coriolanust sem sorolhatjuk: de a kérdés itt az volna, mily mértékben folytak be e kétféle indokok

Vitéz Jánosnak magaviseletére Mátyás király ellen? Nekünk úgy látszik, hogy Vitéz fellépését, ki Zsigmond óta minden királyt szolgált, és nagy részben sokszor tapasztalta azon országos sérelmeket, melyekkel az elégületlenek Mátyást vádolák, annélkül, hogy fellázadt, vagy opponált volna, túlnyomólag, lehet tán mondani, kizárólag személyes indokok idézték elő, főkép pedig a mellőzés, melyet Mátyás részéről, lassanként, de mindig növekedő mértékben, kisebb és nagyobb dolgokban tapasztalt. Ha nem csalódunk, következtetve egész életéből: Vitézben a külső szerénység alatt, sok ambitio és nagy érzékenység lakott. Emelkedését — ha külsőleg nem is kereste — kívánta, és azt vélte, hogy megérdemelte. Ha nem is mondta: sokat tartott magára, többet talán, mint a mennyit megérdemelt volna. Mert ő nem tartozott sem a nagy, sem a kiválólag ügyes elmék közé. Hírét, előmenetelét főkép tollának köszönő. Páratlan cancellár volt. Mint később a franczia forradalomban, a hiába való Barrére-t, a convent száját, szerkesztési ügyessége és »Carmagnole«-jai: őt classicus zamatú nyelve tevék nagy emberré a maga és kortársai szemében, kik nem keresték: vajha az alak szépségének meg felel-e mindig a tartalom mélysége? vajon a szépen gördülő periodusokból csakugyan Vitéznek, és nem Hunyadi Jánosnak vagy Mátyásnak eszméi szólnak-e? Távol van tőlem Vitéznek tisztes alakját a franczia forradalom egyik leghitványabb emberéhez hasonlítani. Vitéz kétségkívül tehetséges ember, nagyobb diplomata és államférfiú volt, mint a minő költő volt p. o. Janus Pannonius: de azért még is kisebb volt hírénél, igényeinél, mi Mátyásnak sas szemét sokáig el nem kerülhette. A nagy király némileg úgy járt vele mint Napoleon a »ci-devant messire Bertrand de Vieuxsac«-kal. Csalódott tehetségeiben, mellőzni kezdé, másokat tett eléje, s mindezt nem cselekedte a leggyöngédebb módon, hanem gyakran azon nyerseséggel, sőt brutalitással, melyet gyorsan emelkedő, nagyon kiváló emberekben — csak I. Napoleon-ra hivatkozom — oly gyakran találunk. Ez volt az ok, mely Vitézt mind inkább elválasztá Mátyástól, a fullánk, mely végre az oppositionak, az összeesküvésnek karjaiba hajtá. Egyébiránt már Hunyadi János, ez éles eszű ember, alig kisebb fiánál, kellően ismerte Vitéz tehetségeit és azért merte neki írni: hogy püspökké tette, de ha ellenére cselekszik káplánná fogja tenni. Az ildomos kormányzónak ezen kifakadása nem azt mutatja, mennyire el volt bizakodva hatalmában, hanem hogy mily kevésre tartotta Vitézt s a *fontoló* apának e *szavai* ép oly sujtók, mint a *csapás*, melyet 16 évvel később a trónon ülő, kevesebb tekintetekhez kötött fiu — állítólag — az opponálni merő főpap arczára mért.

A munka, mint Fraknóinál megszoktuk, csinosan van írva. Bár majdnem kizárólag új adatokon alapúl: a források nem vettek erőt szerzőn, nem ragadták el, hogy mindent közöljön, a mit tud, mint az nálunk oly sokan, sokkal jelentéktelenebb és érdektelenebb adatok mellett tenni szokták. Csak egy-két egyház természetű epizodot Hunyadi János kormányzósága idejéből, melyekben Vitéznek befolyása tűzetesen ki nem mutatható s melyek később sem gyakoroltak befolyást sem közvetve, sem közvetlenül életére, volna jó egy kissé összevonni. Két kis elnézési hibát sem hagyhatunk szó nélkül, a végből, hogy egy újabb kiadásban benn kijavíttassanak. Az »Ordinis Sancti Johannis Hyer.« nem lehet »templomos lovagrend«-nek fordítani (149. l.), és W. Kazmér lengyel király nem volt Hedvignek, Nagy-Lajos *leányának fia,* hanem Jagello Ulászló lengyel királynak, *negyedik* házasságából származott.

Pauler Gyula.

II.

Magyar Családélet és Háztartás. Írta: báró Radvánszky Béla II. és III. kötet.

A múlt század utolsó negyedében Németország egyik legnagyobb tudósa a magyar nemzet enyészetét jósolta. Az időtől fogva majdnem egy század folyt le, de a helyett, hogy a magyar sírjának széléhez közeledett volna, megizmosodva mindinkább szebb jövőnek indúl elébe.

A német történelem-bölcsész vészjóslata tévesnek bizonyúlt, de az igazság érdekében be kell vallanunk, hogy az, az ő idejében látszólagos alappal bírt. Mária Therézia és II. József politikai összpontosítási eszméinek rendszere főrendű családaink nagy részét már magyar jellegéből jóformán kiforgatta volt, s e könnyed siker a germanizáló törekvéseknek kilátást nyújtott, hogy az ország többi rétegeit is — egész zömét — könnyen meghódíthatják. Ők az ország népességi arányait s a nemzet társadalmi s műveltségi állapotainak ethnographiai és történelmi motivumaiból fejlődött sajátságait nem ismerték; egy avar mezőt gondoltak kiírtani, hogy helyébe új megvakat vessenek — pedig ott századokon meggyökerezett óriás fák állottak. A bécsi udvart s a német tudósokat a hibás adatok vezették tévútra. Ezen a legkevésbbé sem csudálkozhatunk, — hisz nemzeti physiologiáját azon időben maga a magyar sem ismerte. Jelen tájékozott helyzetünkben alig hihetünk szemeinknek, ha a múlt század végén oly írókra

akadunk, mint a *Manch Hermeon* szerzője, ki az ország legalkalmasabb közvetítő s diplomaticai nyelvéül a tótot ajánlja. A statistica, ethnographia s történelem jelen állása mellett ez eszmére mai napság a legvadabb pánszlávok sem vetemednek.

Midőn egyfelől a nemzetiségi arányok tájékozására a rendszeres adatok hiányoztak, más részről a nemzeti sajátságoknak múltból átöröklött continuitása sem volt kimutatva, melyeknek nyomán nemzeti létezésünk jogosúltságát, szivósságát és természetszerű fejlődését ki lehet vala tüntetni. Erre nagy részben a história lett volna hivatva. Történetíróink azonban a politica-közjogi s harczi események följegyzésénél egyébbel alig foglalkoztak. Pedig ha a magyar az említett két téren tanusított bámulatos erélye és bátorsága által a világ tiszteletét és elismerését méltán ki is érdemelte volt, de ezen, az egyes osztályok szabadalmaira s a nemzet hősiességére alapított érdemeivel nemzeti életképességét még korántsem igazolhatta. Hisz szabadalmak és dicső harczok közt vetköződtek ki nemzetiségökből a frankok, normannok, longobardok s több más nemzetek, míg ellenben számos példa tanúskodik a mellett, hogy közjogoktól megfosztott, rabigában görnyedő, s a fegyveres dicsőségtől századokon keresztül megfosztott népek is elvégre nemzeti életképességüknek fényes tanújeleit adák. A vitézség és a jog körén felül, a nemzetek életerejének még más tényezői is vannak.

Valamint az egyes emberek valódi jellemét és képességét nem lehet egyedül azok nyilvános életéből kitanúlni, de ehez legbensőbb magán életmódjuk s lelkületök ismerése is szükségeltetik — így kell fölkeresnie a nemzetek életképességét vizsgáló tudósnak, vagy államférfiúnak az illető nép legbelsőbb élete összekötő egyes szálait s magánélete mozzanatait, mert a parányok egybetömörültségének s egészséges mivoltának fokozataitól függ a nemzet életereje.

Ily történettel, a fentemlített német történelem-bölcsész, Mária Therézia és II. József idejében nemcsak, hogy a világ legmüveltebb népeinél is csak gyéren foglalkoztak, de az, hazánkban épenségesen még ismeretlen volt. Ezen a politicai s jogi állapotok mellett a nemzeti élet magán részleteinek, az erkölcsi, fajösztöni, az életmód, az anyagi és szellemi tulajdonságoknak és irányzataiknak deductiv, összeállításával foglalkozó történelemírás az említett század első felében keletkezett, s tehát mint minden kezdemény még határozott teljes alakká nem fejlődhetett s csak egyes homályos körvonalai tünedeztek ki. Maga e történelmi irány megalapítója a nápolyi *Vico*, azt az általános s határozatlan értelmű *Scienza Nuova* elnevezéssel illette. Legújabban

számos jeles író *cultur-történelemnek* nevezi, holott ez amannak csak egyik lényeges kiegészítő részét képezi. *Cibrario* az említett történelmi irány mintaszerzője annak *Economia politica* címet ad. Mi nevezzük el azt a *nemzeti állapotok történelmének.*

A mi a történelmi adatoknak ily magasabb értelemben vett indokoló, összehasonlító gyakorlati alkalmazását illeti, erre hazánkban legelsőbben e század elején Schwartner Márton Magyarország statisticájában találunk. — Schwartner, e módszere által kétségkívül többet használt nemzetünk életképessége hitelének emelésére a külföldön, mint ő előtte valamennyi hazai írónk s utána is csak igen kevesen. Mindamellett Schwartner e módszere történelmi irodalmunkban irányt nem teremtett. Szórványosan alkalmazott történeti adatai, mint mellékes jegyzetek alkalmazva, vaskos munkájában — úgy szólván — elvesznek, s alárendelt alkalmazásuk által háttérbe szorúlnak. Egyébként is említett tudósunk történeti adatai csekély kivétellel csupán a mindenkitől ismertekre szorítkoznak, melyek sem új ingert, sem érdekeltséget magok iránt föl nem ébreszthettek.

A legelső magyar nemzeti társadalmi culturszempontjából írt munka, Csaplovics Jánostól 1830-ban »Ungern's Vorzeit und Gegenwart« címmel jelent meg. Ezt követték 1859-ben »Magyarország művelődésének története« Kerékgyártó Árpádtól s a hatvanas évek elején Kőváry László: »A magyar családi és közéleti viseletek és szokások« czimű műve. Csaplovics és Kőváry tárgyuk feladatához képest igen szűk terjedelemmel bírnak; Kerékgyártó tűzetesen, éveken át folytatott tanulmányai gazdagabb eredménnyel biztattak; de műve kiadás közben megszakadt. Szerzője belátta, hogy programját a rendelkezésére álló anyaggal keresztül nem viheti. — A magyar közjogi életre vonatkozó forrásokban nem szenvedett hiányt, de a nemzet magán, társadalmi életének viszonyait, mozzanatait és productiv képességének állapotjait a még akkor ismert adatokból alaposan megírni nem lehetett. Ahhoz a politicai-juridicai kútfők és krónikákon kivül még más kútfők is szükségeltettek. De Henszelmann, Ipolyi Arnold, Pulszky Ferencz és Rómer középkori magyar műemlékek tanúlmányozásai még akkoriban nem érték el a tudományos anyagok azon terjedelmét, melylyel mai napság az említett régészeti buvárok dicsekedhetnek.

A czéhek ládáiba tudós még addig nem tekintett, hogy azokból hazánk műipari fejlődésének történelmére adatokat meritsen. A régi népdalok és zene még át nem tanúlmányoztattak annyira, hogy azokból őseink indúlataira s hajlamaikra lélektani következtetéseket lehetett volna vonni.. Régi irodalmunk gazdag tárházát Szabó Károly még közre nem bocsátotta.

Az elszórt vidéki műtárgyak, ritkaságok és emlékek megismertetését közvetitő régészeti kiállitások s tárlatok, vidéki múzeumok és régészeti egyletek eszméje még nem fogamzott meg. Nemzeti múzeumunk sem bír vala még ama szakszerű berendezéssel, s műtárgy gazdagsággal, minővé a legutóbbi tíz évek lefolyása alatt emelkedett.

De mindezeken felül elégtelenek voltak maguk az addig ismert irott-emlékek is. Nem hiányoztak tömött levéltárak, de irományaik legnagyobb része illetlenül hevert, a régi számadási könyvek, számlák, adókönyvek s összeirások, jegyzőkönyvek, végrendeletek, különösen pedig a missilisek az inutiliák osztályát képezték. Ha meggondolta magát az illető levéltár gondos birtokosa, hogy levéltárát rendezze, vagyis hogy a birtokjogaira s szabadalmaira vonatkozó okmányait chronologiai rendben összecsomagoltassa, ezen fontos actus legtöbbnyire az inutiliák kidobatásával végződött. Pedig az ország közgazdasági viszonyait, gazdasági álladékát, termelő képességét, pénzértékét stb., őseink életszükségleteit és igényeit, a népesedési arányokat és mozgalmakat, az erkölcsök állapotát, a szokásokat, a családi élet belső életét és a társadalmi convenientiákat tartalmazó adatokat ez irományok rejtették és rejtik magokban. Ha az emlitett iratok átkutatására történetbúváraink kellő időben figyelmet fordítanak vala, nemcsak hogy hazánkról és nemzetünkről táplált számos külföldi balvéleménynek és hibás nézeteknek eleje vétetik; de már mai napság általános nemzeti állapotaink történetéhez is kész anyaggal rendelkezhetnénk. Igaz ugyan, hogy Engelben, Wagnerben, Cornidesben és Kovachichban oly irókkal dicsekedhetünk, kik magokat mintegy emancipálva koruk szükkeblű történeti egyoldalúsága alól, tudományos működésök közben műveltségi s közgazdasági adatokat is felszinre hoztak, sőt a hatvanas éveket megelőzőleg már egyes folyóiratok a »Tudományos Gyűjtemény«, »Új Magyar Múzeum«, »Győri füzetek«, »Budapesti Szemle« és a »M. Történelmi Tár«, valamint nemkülönben a hírlapok is el-elszórva érdekes közleményeket hoztak, de e közlemények szórványos jelenségeik mellett csekély számúak arra, hogy az illető történelmi irány igényeit távolról is kielégithették volna. Többnyire, mint curiosumok közöltettek volt s valódi teljes értékesitésökre s feldolgoztatásukra senki sem gondolt.

Az új forduló korszak 1867. állott be. A Magyar Történelmi Társulatnak jutott az érdem, hogy a magyar történelem új irányát megnyissa. — A társulat feladata fontosságának teljes öntudatában a nemzeti élet belső jelenségeinek, jelesül pedig műveltségi fejlődésének történelmi tanúlmányozására fősúlyt fektetett. Mig vidéki kirándulásain a közhatósági és a magán levéltárak lymbu-

sainak félrevetett irataiból buzgó szorgalommal anyagot gyűjtögetett, másfelől is felolvasásai és havi közlönyének czikkei által az illető anyagok feldolgoztatási módját, azok jelentékenységét és érdekességét is megismertette.

Ekként épen a legszárazabbnak látszó számadási könyvekből domborúltak ki az eddigelé legérdekesebb magyar cultur-történelmi monographiák: Ipolyi Arnoldnak Beszterczebánya helyirátában és Fraknói Vilmos II. Lajos királyunk udvarát ecsetelő munkájában. S e megindúlt mozgalom hatása csakhamar hazánk más nyelvű irodalmaiban is, jelesül a németben: Rakovszky Istvánnak Pozsonyra s Trauschenfels Jenő Brassóra vonatkozó monographiájokban is viszhangra talált.

Mindezek mellett is azonban e mozgalom és annak eddigi sikere az alapletételi munkálatok határán még túl nem terjedt. Az elődök százados mulasztásait nincsen emberi hatalom, mely egy-két év alatt kipótolhassa. Az összegyűjtött anyagok még mindig elégtelenek arra, hogy azokból általános nemzeti állapotaink történetét nagyszabásban megalkothassuk.

A m. tört. társulat kirándúlásai alkalmával kiaknázott okiratok legnagyobb része a feltalálók és a lemásolók közt oszlottak el. Kisebb részök a m. történelmi társulat és az Akadémia levéltáraiba téteményeztettek. Sajtó útján a legkevesebb részök bocsáttatott közre. Innen van, hogy az eddig megjelent nemzeti culturalis állapotainkra vonatkozó monographiáink még folytonosan lehető szük keretbe zárvák s csak egyesek, úgy mint a Hippolyt esztergomi érsek, II. Lajos, Apafi Mihály udvaraira s ezek korának bizonyos éveire, vagy pedig az egyes városok műveltségi állapotainak leírására szorítkoznak. Forrásaikat túlnyomólag csak egynemű kútfőkből, a számadási könyvekből meritették, mert ezek egy magokban is folytonos egységet képeznek.

Egy szóval, mennél inkább gyökeredzik az új irány történeti irodalmunkban, annál érezhetőbbé válik a közmíveltségi, erkölcsi állapotainkra vonatkozó *okmány-tárak* hiánya.

E körülmények közt jelent meg legújabban, báró Radvánszky Béla: »*Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII-ik században*« című munkája. E mű az általános nemzeti állapotok alkatrészének csak egyik töredékét képezi, de egyik legjelentékenyebbikét, és kétségtelenül az eddig megjelent társadalmi művetségi állapotainkra vonatkozó munkák közt terjedelmére nézve a legbővebb. De nemkülönben az egész országra kiterjeszkedő s három századon keresztül végig vitt tárgyszövege tekintetéből, a fentemlített monographiák eddigi határkörét is túlszárnyalja.

A mű 3 kötetből fog állni. Eddig csak a második és harmadik

kötet bocsáttatott közre. Az első kötet a feldolgozott korrajzot, a másik kettő az anyaggyűjteményt adja. Az említett kiadási körülmények miatt ez alkalommal a két utóbbi kötetről szólhatunk.

A második kötet 26, a harmadik 27, tehát összesen 53 ívet vagyis együttesen 835 lapot foglalnak magukban, következésképen egy valódi egész okmánytárat, és pedig a legelső társadalmi míveltségi okmánytárunkat képezik. Ez okmánytár 340 okiratot közöl, melyek kirekesztőleg magyar nyelvűek lévén, e körülmény már magában véve őseink nemzetiségökhez való ragaszkodásának fényes bizonyságául szolgál. Az okmányok 54 magán- és közlevéltárból állíttattak össze s túlnyomólag Radvánszky saját búvárlatainak eredményei.

Ezeken kívül az említett okmánytár, a szerzőjével mások által közlött ismeretlen okmányokat is — egész terjedelmökben, és a már egyebütt nyomtatásban megjelenteket lehető legrövidebb kivonatban adja. Tehát e munka szerzője nem egyedül nagy szorgalommal és áldozatkészséggel gyűjtött saját eredményeiről, de úgyszólván az egész XVI—XVII. századi magyar családélet és háztartásra vonatkozó okirati készletről tájékozást nyújt.

A munka legrégibb okirata egy 1488-ik évi varázslat lóbetegség ellen. Legújabb keltű okmánya pedig egy temetésre hívó levél-minta állítólag 1711-ből.

Munkája tárgysorozatát és beosztását illetőleg szerző az okmánytárainknál eddig használt merő chronologiai rendszertől eltér, a mennyiben az okmányokat első sorban szakosztályaik szerint csoportosítja, magát az évtani rendet pedig csakis ez egyes csoportozatokban alkalmazza. — E módon az előttünk fekvő okmánytár *hat szakra* osztályoztatik. A második kötet tartalmazza: 1. Az eredetiben fennmaradt leltárakat és hozományok jegyzékét 1510-től 1710-ig. A harmadik kötetben foglaltatnak: 2. A lakadalmak és keresztelések 1563—1666. 3. Étkezés, főzés s fűszerekre vonatkozó leírások s egy érdekes szakács-könyv a XVI. század végéről 1552—1700. 4. Gyógyászat, kuruzsolások 1488—1682. 5. Végrendeletek 1490—1705. 6. Temetkezések, sírversek stb. 1545—1711.

Hogy az okmánytárak, e beosztási módszer által az egymásra vonatkozó okmányokat mintegy kidomborítván, a bennök keresőknek könnyebb tájékozására szolgálnak, ezt az imént tárgyalt munka sikerült példája után senki sem vonhatja kétségbe. Egyébiránt báró Radvánszky Béla jelen műve még e czélszerű tárgybeosztás nélkül is nagy pontossággal, betűrendben összeállított tartalom-, levéltár-, név- és helymutatói által annyira hozzáférhető, hogy e részben vele hazánk legtöbb okmánytára távolról

sem versenyezhetik. Hogy az okiratok az említett műben az újabb rendszer szerint a jelen helyesírás szerint közölvék, ez az olvasók nagy könnyebbségére szolgál, s úgyszólván a gyűjteményt olvashatóbbá teszi. — Egy szóval b. Radvánszky Béla előttünk fekvő munkája nem csak szerkesztési módjára nézve kifogástalan, de anyagbősége és annak választékossága tekintetében is a hazánkban legújabban megjelent munkák legfontosabbjai s legbecsesebbjei közé tartozik. Ha nem is sorozhatjuk az úgynevezett korszakot alkotó művek közé, — mert egy már megalapított irány természetes terméke; de másrészről határozottan kijelentjük, hogy az elvetett magvaknak egyik legbecsesb gyümölcse, mely egymagában is őseink családi s magán élete egyik jelentékeny korszakának megismertetéséhez elégséges anyagot szolgáltat, másrészről pedig állandó mintájául szolgálhat a jövőben a műveltségi adatgyűjteményeinknek, melyek majdan a jelen munkával a magyar nemzet physiologiájának, vagyis általános nemzeti állapotaink nagyobb szabású történelmi rajzának alapját képezendik.

Báró Nyáry Albert.

KÜLÖNFÉLÉK.

PESTIS ÉS ÉHHALÁL. KÖRMÖCZBÁNYÁN. — 1710. —

Azon sokféle sanyarúsághoz, melyekkel Körmöczbánya, valamint a többi bányavárosok az utolsó Rákóczi-féle hadjárat alkalmával meglátogattattak, még a pestis-ragály is sorakozott, és e rettenetes kór kiséretében még az éhhalál.

Már 1709. évi julius hó 10-én értesíttetett Selmeczbánya városa, hogy a dunai sikságon, nevezetesen Kecskeméttől Pestig terjedő vidéken a járvány kiütött s ennek továbbterjedése ellen nemcsak az uralkodó, de az országgyülés is megtette már a kellő intézkedéseket. [1])

Ezen félelmes kór, az országban mindenütt pusztítva, 1710. jul. hó elején Selmeczbányán és vidékén is föllépett. [2])

Körmöczbánya, mihelyt a közelgő veszélyről hírt vőn, rögtön megtevé a kellő intézkedéseket, hogy egyrészt a várost e bajtól lehetőleg megóvja s másrészt ezen rettenetes kór áldozatainak rögtöni segély nyújtassék. E czélból elhatároztatott a Róth-féle tó mellett egy fából való kórház épitése, több orvos, a szükséges betegápolók, felvigyázók és pestis felügyelők alkalmazása, halott-vivők felvétele és továbbá, hogy a városi szegények és koldusok ólom-jegyekkel láttassanak el, az idegenek a városból kiutasíttassanak, végre a város határai szigorúan őriztessenek, minden gyanus embernek a városba való bemenetel megtiltassék. Azt hitték ugyanis, hogy a pestis a betegek ruháival terjesztetik tovább. [3])

---

[1]) Körmöczi levéltár, Ad III. 34. 1. 50. c.

[2]) Curial Protocoll 1710. jul. 8-áról 364. oldal.

[3]) Ugyanott 365. oldal — ....»weilen die erfahrenheit selbst mit sich bringet, dass leyder mit einem geringen Fetzen undt Haader, so etwan von einer inficirten Persohn getragen wirdt grosse menge der

A tervezett kórház azonban föl nem építtetett, mert e czélra már néhány nap múlva, mielőtt még a kórház építéséhez hozzá fogtak volna, a »Rennwiese« nevű városrészben több ház — a hol Körmöczbányán a pestis legelőször föllépett, és azok lakóit, részint alig hihető gyorsasággal elragadta, részint pedig többeket gyors menekülésre kényszerített — használtatott fel. [1]) Ezen üresen és pusztán álló házakba szállíttatták tehát a ragályos betegség áldozatait és ápolásuk a felfogadott orvosokra, valamint a többnyire erőszakkal kényszerített betegőrökre bízatott. [2])

Magok az orvosok, valamint a pestis-zárlat őrök, betegápolók, halott vivők, sírások, és a betegekkel érintkezésbe jövő lelkészek is kénytelenek voltak családjaikat, és lakhelyeiket odahagyni és szolgálati idejök alatt külön e czélra a város által bérelt házakban lakni. [3])

Azon családoknak, kik egészségi szempontból eddigi lakásaikat elhagyni kényteleníttettek, vagy pedig kiknek házaik kórházakúl használtattak, megengedé a város más lakást bérelni s megfizette helyettük a lakbért. [4])

Augustus hó 11-én a ragály már szünni kezdett és a mély altárna torkolatánál fekvő temető már több nap óta egyetlen egy áldozatot sem kapott. [5]) Azonban augustus hó 20-a után ismét nagyobb terjedelemben lépett fel és néhányszori megszakítás mellett még a kö-

---

Gemeine öfters angesteket. Wndt von der giftigen Seuche hingerissen werde: Alss solle bey dem fern Kreutz auf den Richt-Hübl gewisse Wacht bestellet werden... —«

[1]) Ugyanott 365. és 367. oldalon.

[2]) Az 1710. szeptember hó 17-i Curial Protocoll szerint (385—390. oldal) a gyermek-gyilkos Rand Katharina halálos ítélete azon kötelezettséggé átváltoztatott, hogy a pestises betegeket az e célra felépített korházban ápolni kénytelenitetett. — Az itélet ekképen szól ».... Das Sye Zwar Von Verurtheilung zum todte Verschonet, vnd folglich in Ihrem Ehrn-Stande restituirt wirdt, ydoch wirdt Sye in das Lazareth, vmb die alldorthige Krankhe Pershonen fleissig abzuwarthen... condemnirt.«

[3]) Curial Protocoll 1710. jul. 24-éről 371. 372. oldal.

[4]) Curial Protocoll 1710. jul. 25-éről 374. oldal.

[5]) Ad. III. 26. 2. 158. c.

vetkező év február hava közepéig tartott. [1]) Több száz ember esett áldozatául, köztük a városi főlelkész Samarjay is. [2])

Ezen járványnak Körmöczbányán való föllépése és dühöngésének híre a szomszéd vármegyékben és községekben oly félelmet gerjesztett ezen város iránt, hogy azok előljárói alattvalóiknak a Körmöczbányával bármely módon való közlekedést legszigorúbbban megtiltották. [3]) Ennek következtében minden élelmi szernek behozatala az itteni piaczra teljesen megszünvén, így Körmöczbányán már jul. havában élelmi-szerekben érezhető hiány mutatkozott. A városnak minden határán létező zárlat miatt a körmöczieknek az élelmi szerek beszerzése lehetetlenné vált. Ennek folytán kénytelen volt a városi tanács beleavatkozni és a közelfekvő vármegyéket a élelmiszerek behozatalának megengedésére fölkérni. [4]) Azonban a város kérelme nem használt a szomszéd vidékek hatóságainál s Körmöczbányán már augustus hó közepén kiütött az éhhalál. [5]) Alig volt valaki, kinek még egy darabka kenyere lett volna. [6]) A legtöbbek kénytelenek voltak más, ámbár kis mennyiségben még készletben levő élelmi szerekkel megelégedni.

Hogy a lakosságnak ama része, melyet a pestis megkímélt, éhhalállal ne veszszen el: Leimbruch cs. parancsnok vevé a szorongatott várost védelmébe, melyre a körmöczbányai tanács, valamint az épen Beszterczebányán időző kincstári követség által felhívatott. [7]) Ő Thu-

---

[1]) III. 43. 1. 15.

[2]) III. 43. 1. 18. »... Quod postcaquam Divina Nemesi peccata sua gentis Vindicante,. .. commune illud malum haereditarium, Pestifera nempe lues, inter cetera locum pariter isthunc inundasset, eaque grassante aliquot centeni hominum miserabiliter ultimum diem suum subire fuissent coacti.«

[3]) III. 43. 1. 8. — »..... verum est me circum adjacentibus locis aliis etiam statibus et ordinibus potioribus hujus comitatus in id consentientibus, ne ad Inclytam praetitulatarum Dominationum Vestrarum Civitatem intrave praesumerent, fecisse inhibitionem.« — így ir Beniczky István Turócz m. alispán 1710. jul. 27-én Körmöczbányának.

[4]) Ugyanott.

[5]) Ad. III. 26. 2. 158. c. — ...»werentwegen dann wass anderes, denn ein unerträglicher hungers-Noth, der schon würcklich einreisset, zuerwarten ist.«

[6]) III. 43. 1. 12.

[7]) III. 43. 1. 10. és 11.

rócz, [1]) Nyitra [2]) és Bars [3]) vármegyékhez szigorú rendeletet küldött élelmiszerek behozatala iránt. Ezen átíratában ecsetelte a körmöczbányaiak kétségbeejtő állapotát, és hogy a szomszéd vármegyebeliek a járványt meg ne kapják s így lakhelyeikre ne czipeljék, fölkérte a körmöczbányai tanácsot, hogy a városon kivül egy járvány nem lepte helyet tüzzön ki a heti vásár megtartására. Egyuttal elhatároztatott, hogy minden egyes, ki valamit venni akar, a vásártéren meg ne jelenhessék, hanem csak az orvosok által egészségeseknek nyilvánitott bizonyos egyének eszközöljék a bevásárlásokat, és a vásárlott élelmiszereket készpénzzel kifizetvén, Körmöczbányára hozzák, a hol azután az egyes fogyasztók kis részletekben megvehetik a szükségeseket. [4])

Erre, Leimbruch rendelete következtében, kijelöltetett a megtartandó vásárokra egy hely a Jánoshegyen, és a bevásárlásokra két

---

[1]) 43. 1. 10. ». . . Ex literis Cremnicio ad me datis, pluribus intellexi, a trium jam Septimanarum decursu, ob pulloulantem ibidem .... pestiferae contagionis luem, ordinarium omnis generis Victualium, ad publica heb do madalia, et quolidiana Fora ellationem et convectionem non solum cesasse verum practitulatas dominationes vestras, Incolas Inclyti comitatus a comercio, non tantun sub gravissimis poenis inhibuisse, sed pleno vigiliis mediantibus, ad passus viarum excubantibus arcere. . . . Eo ductus ego . . . . . exemplo ne aliunde Pestis malo afflictis Cremniciensibus, major ad huc addatur aflictio, imo non tam pestifera lue primum gliscere incipiente, quan inedia peste acerbiore, miserabiliter vitam finire cogantur, ac eo ipso malum . . . . . magis ingravescat . . . . harum tenore praetitulatis Dominationibus vestris serio intimandum volui, acceptis praesentibus, imme diate cum instituere ordinem non graventur, quatenus habita cum Cremniciensibus mutua Corres pondentia, praesertim de loco despositionis extra Civitatem sub Dio, ad avertendum infectionis periculum, omnia ad victum necessaria Victualia et alimenta administrent, pro quibus appretiandis non omnes indiscriminatim excurrere, sed ex mandato meo, certi ex sanis Domibus Deputati comparere, et pretium venum allatarum rerum in instanti exolvere, necnon iidem expost coemptas ad Civitatem promovere tenebuntur, quod nisi praetitulatae Dominationes Vestrae sine omni procrastinatione, et quidem infallibiliter usque ad affuturum diem Veneris exequi noluerint, aut detrectaverint, sibi imputent . . . . . Res enim periculi plena, nec aliquot horarum, taceo dierum patitur procastinationem.« . . . .

[2]) III. 43. 1. 12.

[3]) III. 43. 1. 11.

[4]) III. 43. 1. 10.

polgár szemeltetett ki. Ezen adás-vevési bizottság a bevásárláshoz szükséges pénzeket az egyesektől beszedni, fertőtlenítés czéljából eczetben megmosatni köteleztetett. [1])

Igy minden intézkedés megtétetett a járványnak a szomszéd községekbe behozatalának meggátlására. A stubnyai és szklenói városi sörházakban gyártott sört nem volt szabad a fuvarosoknak Körmöczbányára hozni, hanem csak a Jánoshegyig, a hol aztán a körmöczi adás-vevési bizottságnak átadták, miután őket a Túrócz-vármegye határán s így a Jánoshegy legközelebbi szomszédságában felállított katonaság és megyei őrség át nem bocsátotta. [2])

Mindennek daczára kényteleníttetett úgy Körmöcz városa, mint Leimbruch is még többször is a szomszéd vármegyéket felkérni, s illetőleg az élelmi szerek kiszolgáltatására kényszerítni, sőt a szomszéd vármegyékben oly nagy volt a félelem, hogy oly egyént, ki beteg rokonát meglátogatni merte, fogsággal büntették [3]), idegen hatóságok pedig féltek átiratokat Körmöczbányához intézni [4]) és a bécsi államtanácsosok még deczember 20-a táján is, midőn a veszély apadásáról értesíttettek, a Körmöczbányáról érkező átiratok elfogadására és elolvasására mégis harmadik személyt alkalmaztak. [5])

Selmeczbányán is hasonló történt. Itt is a ragálynak számtalanok estek áldozatául, miért is a szomszéd vidékek lakói a várost kevésbé látogatták. A Selmeczbányán is kitört éhhalál enyhítésére a városi hatóság hasonlóan kényteleníttetett Heister cs. tbgy. segedelmét kikérni, a ki is a szomszéd Hont-, Bars- és Zólyom-megyéket szigorú büntetés terhe alatt kényszerité a szükséges élelmiszerek bevitelére, melyek szintén a városon kivül helyeztettek el és adás-vevési bizottságok által szállittattak be. [6])

---

[1]) III. 9. 1. 2. ». . . . Das Nemblich alle undt jede Victualien sollen biess auf den Berg, gelieferdt werden vorzue die löbliche Stadt gewisse Gesandte. 2. Commisarien Bestellen, welche das geldt, von denen Stadt Leuthen annehmen, in dem Esszieg auswaschen undt hernach denen Verkhauffern dem equivalens auszahlen werden.«

[2]) Ugyanott.

[3]) III. 33. 1. 1.

[4]) III. 44. 1. 27.

[5]) III. 31. 1. 88.

[6]) III. 43. 1. 10. ». . . . Quandoquidem autem pari infelicitate laborantibus, et pro Christiano auxilio, apud Excellentissimum Dominum

Csak 1711. február hó vége felé, miután a járvány teljesen megszünt, oszlatták fel a Körmöczbánya környékén felállított őrséget [1]) és engedték meg a vidéki lakóknak a városba való bemenetelt; mindazonáltal a körmöczbányaiak kénytelenek voltak a város bírájától és térparancsnokától kiállitott egészségi bizonyítványokkal igazolni magokat, illetőleg egészséges voltukat, ha más községekbe akartak utazni, különben sehova sem bocsáttattak be. [2])

A legnagyobb inség ideje alatt a szklenói és ó-stubnyai jobbágyok sütöttek kenyeret és küldötték be Körmöczbányára, hogy a felgyógyulók az éhhalál áldozataivá ne legyenek. [3])

KRIŽKÓ PÁL.

PÁRHUZAM KÉT RÉGI ÁRSZABÁLYZAT KÖZT.

A lőcsei levéltárban levő két 1592. és 1602-beli árszabályzatból egy rövid párhuzamot állítottam össze annak bizonyságáról, hogy a hosszú török háború mily nagy befolyást gyakorolt az árak emelkedésére:

1592-ben	frt	d.	1602-ben	frt	d.
Rozs (mérője?) . . .	—	33	Rozs (mérője?) . . .	—	53
Árpa	—	25	Árpa » . . .	—	40
Búza	—	50	Búza » . . .	—	80
Zab	—	10	Zab » . . .	—	25
1 lúd	—	8	1 lúd	—	33
1 tyúk	—	4	1 tyúk	—	23
1 pár csirke	—	6	1 pár csirke . . .	—	28
1 font háj (zsir) . .	—	5	1 font háj (zsir) . .	—	30
6—7 darab tojás . .	—	1	1 darab tojás . . .	—	1
1 szekér fa	—	33	1 szekér fa	1	25
Vaj, sajt és más tejféle hasonló árakon adattak el.	—	—	Azoknak árai háromszorosak. . . .	—	—

Generalem Campi Maraschallum ab Heister (Titulus) lamentabiliter ingeniescentibus Schemniciensibus, ex adjecen tibus tribus Comitatibus Honth, Bars et Zólyom necessariis vitae mediis i mediate succurrendum Sua Excellentia gratiose quam severissime dema dare dignata fuisset.«

[1]) III. 43. 1. 14.

[2]) III. 43. 1. 13.

[3]) III. 43. 1. 15. E czélra Ó-Stu nya 278 darab és Skleno 400 darab kenyeret küldött.

1592-ben	frt	d.	1602-ben	frt	d.
Egy hold földnek felszántásáért fizettek .	—	25	Ugyanazért . . .	1	25
4 szál gyertya . . .	—	1	1 szál gyertya . . .	—	1
1/4 mázsa só . . .	—	20	1/4 mázsa só (= 30 ℔)	—	40
1 itcze sör	—	1/2	1 itcze sör	—	1
1 itcze martiusi sör (Cered. martialis) . .	—	1 1/2	1 » sör (martialis) .	—	3
1 itcze bor	—	6	1 » bor	—	18
1 font hús	—	1 1/2	1 font hús	—	3 1/2
Közép nagyságú kenyér a piaczon hasonló olcsó árú.	—	—	A sütők nagyon kis kenyereket sütnek. .	—	—
A mészárosok az ökörbőr darabját árulták	1	—	Az ökörbőr darabja .	2	50
A tehénbőr darabját .	—	60	A tehénbőr darabja .	1	—
1 pár férfi lábbeli . .	—	18	1 pár férfi lábbeli . .	—	30
1 » női » . .	—	20	1 » női lábbeli . .	—	33
1 » leányoknak való lábbeli	—	15	1 » leányoknak való lábbeli	—	20
1 pár cselédeknek való lábbeli	—	20	1 pár cselédeknek való lábbeli	—	45
1 pár paraszt csizma .	—	70	1 pár paraszt csizma .	1	50
—			1 nagy ökörbőr kicserzése	—	45

(1602.) A tímárok panaszkodnak a bőr drágaságáról s ők a vargáknak a kicserzett bört szintén drágán adják el, okúl adván, hogy a földművesektől a meszet, hamut s más efféléket drágán veszik.

A mészárosok a marha hallatlan drágaságán szörnyüködnek, minthogy fizetniök kell egy pár szarvas marháért 30 frtot, egy hízott sertésért 18 frtot, egy borjúért 2 frtot.

A vargák rendkívül drágának találják a piaczra hozott lent, kendert és faggyút.

A kovácsok a vas árát találják rendkívül nagynak, nemkevésbbé sokalják a szénét s ők készítményeikért kétszeres árt szednek.

Az asztalosok a deszka drágaságáról panaszkodnak, aminő deszkákat azelőtt darabonkint 3 denárjával vettek, mostan olyanokért fizetniök kell 10 denárt.

Demkó Kálmán.

EGY RÉGI PESTIS RECEPT.

Az egyetemi könyvtár birtokában levő (M. S. T. T. Transylvanica LXVIII.) codexben 326. l. van egy recept a pestis ellen, mely 1592. előtt iratott. Igy hangzik:

»Kalendula vel Chalendura, fülemile virág Hungarice. Törjék meg ezt mozsárban, exprimálják az succusát, et ut edulceretur egy kis nádmézet faragj bele; a kin az pestis avagy suspicio pestis, igya meg. Harmadik italja után elhagyja az pestis. Archicapilonis (sic) secretum.«

Legérdekesebb a receptben az, hogy az Gyulafy Lestyán irása.

KI VOLT ENYEDI PÁL?

Ez a kérdés sokat foglalkoztatta Benkőtől Mikóig az erdélyi történetbuvárokat. S valóban méltán. Az a nehány lap, mi az ő neve alatt fennmaradt, mint töredék oly becses, tanulságos és érdekes, hogy az ember sajnálja, hogy nem birja művét egészen. Azt a keveset, mi neve alatt fennmaradt gróf Mikó kiadta a Történelmi Adatok I. kötetében, természetesen mult századi másolat után — mert az eredetit ő is, épen úgy, mint elődc, Benkő híjában kereste. Ezen az alapon én is bevettem Erdély irodalom történetébe s ott szerepel »Siralmas éneke« mint »tárgyánál és tartalmánál fogva méltó mellékdarabja a Carmen Miserabilenak.«

Ez az Enyedi Pál pedig aligha más, mint egy múlt századi írnok, s a mi az ő neve alatt kijött Mikó Adataiban — az Szamosközy munkája. Ott van eredeti fogalmazványa, javításokkal, igazításokkal az egyetemi könyvtár kéziratai közt. Mig a Kulcsár-féle krónikában is olvassuk nevét (a 97-ik l.) s olvasunk ott egy csomó névtelen közlést, melyeknek mind meg van a Szamosközy által irt eredeti fogalmazványa ilyen többi közt a goroszlói csata leírása azzal az ismert verssel »Hic jacet Me ferus« s melynek e szerint már szerzőjét is tudjuk.

Mikó nem hitte (175. l.) hogy valaha fel lehessen derítni a homályt. Nem tudta elhatározni, hogy ezek a töredékek nem a Gyulafy, nem a Szindy munkái-e? Nem Szamosközy Pontusainak kivonatai? Nem! Ezek Szamosközy magyar munkái. S a mint forgatom őket és felmelegszem olvasásuk közben — értem, hogy nagynevü elődöm Toldy hasonlag forgatva ezeket, 3 héttel halála előtt oly élénk vágygyal irta naplójába: »félnem kell, mert vajmi kevés időre lehet kilátásom. Legalább ..... az én csudált Szamosközymet adhassam teljesen nemzetemnek.«

OPITZ TÖRTÉNETI MŰVÉRŐL.

Opitz erdélyi tartózkodásáról nehány év előtt Herman Antal egy derék és nagy szorgalommal összeállított monographiát írt. E kis könyv kizárólag csak a költőt tárgyalja, s Erdélyben írt verseinek keletkezése és tartalma van ismertetve. Hogy magyarúl tudott volna Opitz — abban Herman úrral e sorok írója is kételkedik, s a mit Rist mond gyász versében »nun ungarisch ward dir kund« valószinüleg arra értendő, hogy Erdélyben csakugyan ragadt rá nehány magyar szó. Életírói említik, hogy Opitz régészettel is foglalkozott s különösen a daciai római emlékekről írt volna. Erre vonatkozó munkái elvesztek vagy lappanganak: de hogy Erdély történeteiről is írt munkát, azt a fennidézett Rist említi. Ugyanis »Johannis Ristii Holsati Lob Trawr und Klag-Gedicht vber .... Martin Opitzen .... Hamburg 1640« czimü műben a 495. s köv. sorok igy szólnak:

..... Auch hat dir Guad erwiesen
Der Siebenbürger Fürst Herr Betlehem genandt
Bei dem du grossen Fleiss im schreiben angewandt
Als du, was für die Zeit im Dacien geschehen
Verzeichnet in ein Buch, das lenger wird bestehen
Als Peru Geld und Gold.

ugyanerről a jegyzetek közt ezt olvassuk (a 31. lapon) »Es hat unser in Gott ruhenden Herr Opitz dazumahl, wir er sich in Siebenbürgen aufenthalten, unter andern auch seine Commentarium rerum Dacicarum oder Siebenbürgische Historien nicht weniger zierlich als auszfürlich beschrieben.

Opitz e művét nem ismerjük. De hogy az nem a Zlatna, az kétséget sem szenved s valószínüleg épen oly kevéssé az a »Dacia Története«, melyről Tittmann emlékezik (Ausgewählte Dichtungen von Martin Opitz, Leipzig, 1869. előszó XXIII. l.) Tudva van ugyanis, hogy római feliratokat gyüjtött s küldözött Hugo Grotiusnak, Gruternek és Bennigernek — de Rist a versekben Dacia alatt, mint a jegyzetekben magyarázza Erdélyt érti. Rist jövendölése, fájdalom, nem teljesült — a Siebenbürgische Historien nem élte túl Peru aranyait!

Rist jegyzeteiben (H. y. l.) azt is említi, hogy Poetischer Lustgartenjában egy »Kurze Grabschrift« található Bethlen Gábor felett, »welchen ich habe aufgesetzet.«

TÁRCZA.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

— A máj. 1-én tartott választmányi ülésben *Ipolyi* Arnold püspök elnöklete alatt két felolvasást hallottunk: »A budai zsidó község a török világban« dr. *Kohn* Sámueltől s »Frangepan Beatrix emlékezete« *Kámánházy* Bélától, melyeket a közönség rokonszenves éljenekkel fogadott. A harmadik kitűzött tárgy: »A fiumei tengeri kereskedelem kezdetei« dr. Thallóczytól, az előhaladott idő miatt a jövő ülésre fog maradni.

Folyó ügyekre kerülvén a sor, évdíjas tagokúl megválasztattak: *Szebényi* József, *Pétery* Gyula (aj. Vikol J.) *Lipcsey* Péter tszéki bíró, *Sejáu* Antal m. k. járásbiró, (aj. Kornfeld Frigyes) *Türk* József, (aj. Barabás Samu) *Breidtschwert* József k. táblai bíró (aj. Kámánházy.)

Titkár jelenti, hogy gróf *Teleky* Miklós, mint a gróf Teleki család seniora a választmány megbízásából hozzá intézett levelére válaszolva, kijelenti, hogy a család hajlandó megnyitni levéltárát a folyó évi kirándulás alkalmából a társulat bizottságának, s a lajstrom szerint kiadni a történelmi fontosságú levelezéseket és íratokat. A választmány nagy örömmel értesült a nemes grófi család ez elhatározásáról, hálás köszönetét fejezi ki gróf Teleky Miklósnak, mint a család seniorának s az ügy bővebb megbeszélését zárt ülésre halasztja.

Pénztárnok bemutatja múlt havi számadását.

Bevétel volt	1064 frt	92 kr.
Kiadás	774 frt	— kr.
pénztármaradék	290 frt	92 kr.

A zárt ülésben elhatároztatott, hogy tekintve a Teleki-levéltár rendkívüli fontosságát, mely egy korszakra nézve Erdély s a magyar történet legnevezetesebb adatait foglalja magában s tekintve ezen

levéltár páratlan gazdagságát, egy bizottságot fog kebeléből kiküldeni, mely aug. elején megjelenlen M.-Vásárhelyt s a munkálatokat megkezdi s lehetőleg befejezze a társulat oda érkeztéig.

FOLYÓÍRATOK SZEMLÉJE.

Folyóirataink közelebbről megjelent füzetei dicsérettel megfeleltek azon feladatuknak, hogy közvetítsék a nagy közönségnél a tudományt, s hogy azt ugyanakkor előbbre is vigyék. Sok újat és sok becses feldolgozást tartalmaznak, melyekkel egyaránt nyert az olvasó közönség s a feldolgozó történetírás. A hely szükéhez képest, melylyel rendelkezünk, nem ereszkedhetünk azok bonczolásába — de nem mulaszthatjuk el, hogy ne jelezzünk egyet s mást.

Az Archaeologiai Értesítő első czikke: *Steindl* jelentése a bártfai templom restaurálásáról, — melyet a művelődéstörténet és műemlékek jó karban tartása iránt annyira érdeklődő cultusministertől nyert megbízatása alapján írt; ebből örömmel értesülünk, hogy az előleges megbízások megtörténtek. *Thaly* Kálmán egy czikket írt »Érmészet, ötvösség és pecsétmetszés 1707.«, czím alatt, mely az utóbbi években megjelent közleményeit egészíti ki, s az 1707. év történetéhez (melynek hadászati leirását füzeteinkben nyeri a közönség) egészen új adatokat szolgáltat. A pilini érdekes leletet *Hampel* szakértőleg írta le, *Radvánszky* B. két régi pecsétet ismertet, s a füzetet egy könyvismertetés és igen tartalmas tárcza zárja be.

A Magyar Könyvszemlében *Csontosi* János egy alapos és kimerítő czikkel ismerteti az egyetemi könyvtár birtokában levő Directorium Strigonienset; *Fraknói* két XV-ik századi magyarországi Pontificalet ír le, melyek közül az egyik a gróf Nádasdyak bethléri könyvtárából egy bécsi antiquarius kezébe s ettől a múzeumba került (persze vásárlás útján — s hihetőleg sokkal drágábban, mint a mennyit a tulajdonos kapott érte) a másik pedig a bibornok-primás tulajdona; *Römer* folytatja a váradi könyvészetet; *Ballagi* a beszámolást felvidéki búvárlatai gazdag eredményéről; *Harmath* K. egy német incunabulumot ismertet a constanzi zsinatról. A vegyesek rovata gazdag és változatos: kiemeljük Máthy Pál aranynyal irott Bibliájának leirását.

A Figyelőben Csaplár Benedek folytatja megkezdett czikkét Révay születéséről és családi viszonyairól. *Jakab* Elektől egy, ha némely

adatában nem is egészen új, de különben ügyesen és jól írt czikk van Kazinczy viszonyáról Farkas Sándorhoz. *Jancsó* Benedek Erdősi János nyelvészetéről ír; a derék szerkesztő, *Abafi* irodalomtörténeti leveleket közöl; s Szinnyei folytatja irodalomtörténeti repertoriumát.

A Történelmi és Régészeti Értesitő ez évi 2-ik füzetében két nagyobb közlés van: Adatok a délmagyarországi földvárak történetéhez Ormóstól, egy igen szép kiállitású térképpel; s Iványitól egy temesvári templom és zárda története 1717—59. A Tárczában *Pesty* Frigyestől és *Kuppis* Károlytól vannak közlések. Az egyvelegben a szerkesztő a közönséget a délmagyarországi társulat pártfogására hívja fel. Tekintve, hogy mily fontos missiója van a társulatnak hazánk déli vidékén s hogy egészben véve, mily derekasan oldja meg azt, mi is ajánljuk a társulatot a hazafiak figyelmébe, melynek évi 5 frt tagdíj illetékkel mindenki tagja lehet.

A kitűnően szerkesztett *Philologiai Közlönyben* számos philologiai czikk közt van egy történeti vonatkozású is *Heinrich* G.-tól: »A Toldy mondáról.«

A Ludovica Akadémia Közlönyéből két füzet fekszik előttünk. A martiusiban *Terstyánszky* tábornok értekezik »Magyarország benscjének és Szlavoniának hadszínhelyéről«; az aprilisiban *Kápolnai* kezd meg egy nagyobb tanulmányt »A hadmüvészet kifejlődése a magyar nemzetnél.« Ez első közlést, mely tulajdonképen nyelvészkedésen alapuló őstörténelmi ábrándozás, Hunfalvy Pál behatóan birálta az »Ellenőr«-ben; s az után, mit ő ott elmondott, mi sem mondhatunk egyebet, mint hogy sajnáljuk a kitűnő szakembernek és derék hadtani írónak ezen aberratióját.

A Nagy-Bányán megjelenő »*Magyar Figyelő*« III. és IV. füzeteiben több prot. egyház-történelmi irat van Filó Lajostól és Kálmán Farkastól.

Végül nem hagyhatjuk emlitetlenül a »*Budapesti Szemlét*«, melyben Pulszky Ferencz folytatja élményekben és tanúlságokban gazdag emlékiratait »Életem és Korom« czím alatt.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A ferenczvárosi új kath. templomban, melyet a királyi pár ezüstlakadalma napján szentelt fel a bibornok-prímás, az első üvegfestményü ablakokat *Ipolyi Arnold* püspök készittette *Kratzman* budapesti müinté-

zetében *Storno* Ferencz cartonja szerint. A csaknem két öl magas ablakon Szent Gellért ülő alakja látható teljes püspöki díszben, jobbjában pásztorbotját, baljában könyvön egy darab követ (vértanusága jel képét) tartva. A kép alsó részét, a püspök trónja zsámolyát, következő felirat díszíti:

OH SZ. GELLÉRT PÜSPÖK!
ITT A KELENFÖLDDEL SZEMBEN
HOL A SZENT HEGY ÁLL
MELY NEVÉT TŐLED VETTE
MIDŐN HITET ÉS TUDOMÁNYT HIRDETVE
VÉREDDEL ÁZTATTAD A MAGYAR FÖLDET
HOGY ÁLDD MEG AZ ORSZÁGOT ÉS NÉPET
KÖNYÖRÖGVE SZENTELI E KÉPET NÉKED
IPOLYI ARNOLD PÜSPÖK.

— Az egyházi festészet emelésére szervezett országos bizottság elnökévé *Ipolyi* Arnold püspök, s társulatunk elnöke neveztetett ki.

— A Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának irodalmi történeti bizottsága megalakúlt, s elnökké *Szász* Károlyt és előadóvá *Szilády* Áront választá meg. A II-ik osztályból bizottsági tagokúl Ipolyi, Fraknói, Szabó, Szilágyi S. választattak meg az osztály által. A bizottság már folyó évben megkezdi irodalmi működését; s kiadja Temesvári Pelbárt életét, mely már sajtókész, és a Corpus Poetarum III-ik kötetét, mely Tinódi összes munkáit fogja tartalmazni. Ezen kívül megbízta az előadót, hogy a magyar irók múlt századbeli, levelcire nézve tegyen kutatásokat és annak alapján még ez év folytán jelentést a meglevő anyagról, hogy a »Magyar írók Epistolarium«-át a jövő évben megkezdhessék.

— Dél-Magyarország, az anya-államhoz visszacsatoltatásának első évszázados fordúlóját fényes ünneppel akarta megülni. Az ünnepély, mint tudva van, a szegedi catastrópha miatt elmaradt, s a nevezetes tény emlékezetét egész családiasan, csendben ülték meg. Azonban a derék törvényhatóság még is megörökité ünnepét egy nevezetes ténynyel. Megbízta dr. *Szentkláray* Jenőt, hogy írja meg e száz év történetét s ezért 300 ar. tiszteletdíjat biztosított neki. Szentkláray hozzá fogott a munkához s kibocsátotta a megrendelési ívet is. A munka címe: »Száz év Délmagyarország újabb történetéből« (1779-től napjainkig) tekintettel a III. Károly és Mária-Terézia korabeli előzményekre. A mű 3 kötetben, füzetenkint díszes nagy 8-adrétben fog megjelenni s 1883-ig

mind a 3 kötet a megrendelők kezében lesz. Az I-ső kötet 4, a II-ik ismét 4 s az utolsó két füzetből álland. A munkát *Niczky* Kristóf arczképe s térképek fogják ékesíteni, melyek közül az utóbbiak Bécsben a cs. k. földrajzi intézetben készülnek. Egy füzet ára 1 frt 25 kr., s az utánvéttel küldetik meg az aláírónak. A megrendelések Török-Becsére a szerzőhöz küldendők. Az irói tiszteletdíjat Temes, Torontál, Krassó, Szörénymegyék, Temesvár, Versecz sz. k. városok tüzték ki. »A nemzet részvéte — mondja a felhívás — dél-magyarországi honfitársaink jubiláris örömünnepében csak úgy lesz teljes, okszerű és igaz, ha körülményes és alapos ismeretéből származik azon indokok és események lánczolatának, melyek fonalán hazánk ama sokat sújtott része, az idegen befolyás súlyos nyomása daczára és oly sok viszontagság után is, megmenté magyar jellegét, hazafias lakosságának szívmelegével ápolá a magyar állameszme termékenyítő erejét, és ennek hatása alatt szellemileg és anyagilag folyton fejlődve, Magyarország virágzó, művelt és egyik leghazafiasabb videkévé nőtte ki magát.« Kétségtelenül igaz: s az adakozó helyhatóságok hazafiságát jobban nálunknál senki sem méltányolja. De örömünk csak akkor volna teljes, ha ez alkalomból még egy más monographia is készülne. Pesty Frigyes barátunknál — tudvalevőleg — *minden* adat össze van gyüjtve Temes-megye monographiájára — igazabban Dél-Magyarország múltjára. Ő utána többé senki sem fogja ez adatokat összehozni — miből következhetik, hogy rajta kívül senki sem írhatja meg. Fontos darabja ez a magyar történetnek — s ha Temes-megye igazán akar használni a magyar történetírásnak: írassa meg Pestyvel Temesmegye monographiáját. Ez igazi jubilaris munka lesz, s hogy Temes-megye meg fogja tenni, annyival inkább reméljük, mert mint a lapokból olvassuk Krassó-megye megbízta, hogy monographiáját készítse el.

— A porosz királyi Akadémia által kiadott Corpus Inscriptionum Latinarum III kötet 2-ik részében közölve vannak az eddig feltalált Tabulae Ceratae. A XIII.: Cautio Societatis a 950. s 951. lapon közölve. Mint a többinél, ennél is előre van bocsátva, hogy az illető tárgy hol őriztetik?

a 167. d. Mart. 28. Extat Berolini.

Triptychi, quod fuit tabulae prima et secunda m.O. 162 ad O. O. 85. Repertae sunt Verespataki a 1855. in monte Letty in fodinis S.

Catharinae. Deinde a. 1858. vidi eas Nagy-Enyedi in museo collegii reformati. Nuper easdem emit museum Berolinense.

Hogyan került ez a nagybecsü római régiség Berlinbe? Tudakozódásunkra azt a választ nyertük, hogy egy nagy-enyedi történet-tanár régi pénzekért cserélte el, melyekkel az enyedi numismatica collectio alapját vetette meg. Valóban kiváncsiak volnánk tudni, hogy micsoda pénzgyüjtemény lehet az, mely fölér a szégyennel, hogy Bethlen Gábor híres iskolája egy ilyen nevezetes dolgot, mint a tabulae ceratae nem tudott megbecsülni. Ugyanezen munka 953-ik lapja szerint egy másik tábla 1857-ben »fuit Nagy-Enyedi in museo collegii reformati.« Kérdés, ott van-e most? S ha ott van, biztosítva van-e ott maradása? Erdélyben általánosan beszélik, hogy talán még e század elején az unit. collegiumból egy hasonló tábla Angliába került, egy megvesztegetett tanúló vitte volna oda. Ha ez az eset igaz, ha a prot. iskolák gyüjteményei ilyen eshetőségeknek vannak kitéve, nem volna-e helyesebb az ezen gyüjteményekben őrzött nagyobb ritkaságokat az Erdélyi vagy a Nemzeti Muzeumban elhelyezni? Mert minden hasonló könnyelmü sáfárkodásért a bélyeget az egész nemzetre szokták sütni — attól pedig jó volna megkíméltetnünk. Akadhat *más* történet-tanár is, ki azt fogja gondolni, hogy annál a piszkos viaszlapnál egy pár fényes aranyérem többet ér; épen azért jó lesz az ilyen kincseket biztos helyre tenni.

— Országos Levéltár. Az országos Levéltárnak újjá szervezésében ismét egy jelentékeny lépés történt. A végleges szervezetben megállapított harmadik allevéltárnoki állomás betöltetvén, arra id. *Kendelényi* Ferencz eddigi kezelő aligazgató neveztetett ki. Fogalmazóvá dr. *Thallóczy* Lajos neveztetett ki, míg a megüresedett k. aligazgató állásra Kozmatelki *Csatth* Ádám lőn előléptetve. Az időközben beállott halálesetek következtében két, 700 frt fizetés és 150 frt lakbérrel javadalmazott tiszti állás jön üresedésbe, melyre a szokott föltételek mellett pályázat hirdettetett. Határidő jun. 19. (Pályázat: Bud. Közl. máj. 8. sz. 3643. l.)

— Külföldi tudósok kutatásai hazánkban. *Gindely* Antal cseh tartományi levéltárnok és egyetemi tanár három hétig kutatott az 1619—1621. évek történetére nevezetesebb gyüjteményeinkben és annyit talált, hogy sajnálkozva említé: mennyivel más színben irta volna müveit, ha ez adatokat ismeri vala. Egyúttal sok másolatot vétetett a cseh Levéltár gyüjteményei számára. — *Densusianu* Miklós, a bukaresti akadémia kiküldötte harmadfélhavi folytonos kutatás után befejezte Hora és Kloskára vonat-

kozó búvárlatait az Orsz. Levéltárban; saját állítása szerint a román történetet a magyar források legalaposabb ismerete nélkül megírni nem lehet.

— Történeti irodalom. Az április havi bécsi ünnepélyekkel kapcsolatban egész kis irodalom képződött. Nem is kell említenünk, hogy nagyobb részük ephemer becsű, mely az ünnepély után még a fölemlítést sem érdemli meg. De jelent meg azonban egy: »Die Kaiser aus dem Hause Habsburg-Lothringen, mit ihren Bildnissen« című, *Paecek-rel* Rudolftól, mely I. Rudolftól kezdve a jelenleg uralkodó királyig 23 igen szép arczképet és pedig történeti hüségü arczképet tartalmaz, az illető uralkodó kormányzatát is jellemezvén. Előadja a politicai történetet, a belállapotokat, a hadügy fejlődését s az uralkodók jellemét. Magyar szempontból érdekesnek tartjuk, hogy szerző fölemlíti, hogy II. *Rákóczi* Ferencz: Párisból Bercsényihez intézett magyar levelei a *Czerninek* neuhausi levéltárában őriztetnek. A szépen kiállított mü Bécsben *Hölder* Alfréd könyvkereskedésében kapható.

— Nagy-Szombat városában a mult hónapban hazafias és történeti jelentőségü ünnep tartatott. A pozsonyi Toldy-kör ugyanis emléktáblát készített azon házra, melyben Nagy-Lajos király meghalt, s mely az úgynevezett Sarkantyú-utczában áll. A ház egyemeletes s négyszög alakú, meglehetős tágas udvarral bír. Az ünnepélyes leleplezésre maga a Toldy-kör is megjelent s szíves vendégszeretettel fogadtatott. *Thaly* Kálmán ez alkalommal köztetszéssel fogadott felolvasást tartott a n.-szombati harczról.

— A Felső-Magyarországi Múzeum-Egylet april hó 14-én tartotta meg évi nagygyülését. A díszes közönség látogatta gyülés napirendjének első tárgya dr. *Stöhr* Antal titkárnak évi jelentése vala, melyből az egylet fokozatos haladásának örvendetes képét értettük. Dr. *Thallóczy* Lajos az orsz. Levéltárban találtató 1427. abaúj-vármegyei adólajstrom alapján e vármegye közgazdasági helyzetét vázolta. Ez értekezés a Múzeum-Egyesület Évkönyvében fog megjelenni. *Mártonffy* Márton egy készülő félben levő munkájából mutatott be részleteket. Elnökké az egylet egyhangúlag *Schuszter* Konstantin kassai püspököt, a hazai culturmozgalmak tevékeny pártolóját választá; a tisztikar s a választmány majdnem változatlanúl újra megválasztatott. Tiszteletbeli tagok: *Römer* Flóris, *Fraknói* Vilmos, *Zichy* Jenő gróf és *Thallóczy* Lajos.

— A hazai történetírás iránti érdeklődésnek örvendetes jelét

adta Lőcse sz. kir. város képviselő testülete, midőn f. év mart. hó végével megújítá a városi levéltár rendezése ügyében már 1876. márt. 3-án hozott, de a munkálat végrehajtására alkalmas egyén hiánya miatt csaknem feledésbe ment hazafias határozatát. E határozatban kiválólag hangsúlyozva van a levéltár rendezésének szükségessége, »hogy a hazai s általános történelmi értékkel bíró okmányok napfényre hozatala lehetővé tétessék.« A rendezésre *Demkó* Kálmán urat, mint a történelem tanárát, kérték fel. A városi levéltár elégett ugyan 1550-ben s az azelőtti korból csak a tűzből megmentett némi töredékek vannak meg, de a városra nézve fontosabb oklevelek transsumptumai nagyobbrészt megvannak, épen csak néhány XIV-ik századbeli eredeti darab maradt — legrégibb 1319-ből a szepesi szászok grófjának elég szépen conservált függő pecsétjével. Az emberemlékezet óta rendezetlen s így eddig csaknem hozzáférhetlen; de látszólag gazdag levéltár remélhetőleg sok érdekes adatot fog szolgáltathatni a felvidék XVII—XVIII-ik századbeli viszonyaira. A rendezés már munkába van véve s Demkó úr talált eddig Thúrzó György nádornak 20, Forgách Zsigmondnak 7, II. Rákóczi Ferencznek 4 db levelét. Igen érdekesek a művelődéstörténeti adatok is, köztük: 1. Lőcse falai-, bástyái- s az ezekhez tartozó felszerelések jegyzéke 1660. körül. 2. Lőcse által 1660-tól 1679-ig a hadseregre fordított költségek. 3. A város falai-, bástyái-, házai- s összes fegyverzeteiés hadiszerelvényeinek jegyzéke 1697. máj. 1-ről.

— Pénzverő bélyegek. Brassó városban azon korból, midőn e város még pénzverési joggal bírt, az arany és ezüst pénzverő bélyegek a legutóbbi időkig fönmaradtak. A városház pinczéjében akadt rájok egy brassai ezüstműves, ki a városi tanács engedélyével, ezeket használta is, ugy, hogy érmeket készítve, azokat régiekkép eladta. A pénzügyminiszter ebben az állam jogát sértve látta s a bélyegeket mind lefoglalta és megőrzés végett az őket megillető helyre, a nemzeti muzeumba tette át. Báthory Zsigmondtól kezdve egész Apafi Mihály erdélyi fejedelem uralkodásának végső idejéig képviselve látjuk itt valamennyi fejedelem akkor vert pénzeinek bélyegét. Igy: brassai tallérverő 1601 és 1602-ből, aranyverő 1613-ból, garaskészitő 1613. és 1614-ből stb. Apaffy-tallér 1664-ki. Vannak még 1695—67—72-ből valók, sőt a török pénzek utánzására szolgáló bélyegek is vannak, mi arra utal, hogy Brassó a hamis pénzverés fészke volt. Összesen van 5 darab ilyen, köztük igen nagyok.

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

— A MÍVELTSÉG FEJLŐDÉSE MAGYARORSZÁGBAN 889—1849 I. rész. 3 füzet. Írta *Kerékgyártó* Árpád, budapesti egyetemi ny. r. tanár. Kiadja *Kilián* Frigyes. Budapest, 8r. 257—368 l. Az egész mű ára 5 frt.

— ÓRIÁSI PER a Jász-Kunságból a mk. kincstár ellen. Történelmi és jogi tanúlmány. Írta *Nagy* Lajos. Karczag. Spitzer S. n. 8r. 30 l. ára 50 krajczár.

— NÁPOLYI ANJOUKORI KUTATÁSOK. Írta *Óváry* Lipót. (Különnyomat a »Századok« 1879. III. füzetéből) Athaeneum. 8r. 18. l.

— KUPECZKY János, írta *Zsilinszky* Mihály. Olcsó könyvtár. 63. Franklin társulat. 8-r. 72. l. Ára 20 kr.

— VILÁGTÖRTÉNELEM a polg. iskolák számára. Írta *Ribáry* Ferencz. (Franklin-társulat. Budapest. 8r. 248. l. 138. ábrával. Ára 1 frt.

— CHRONIKEN DER DEUTSCHEN STÄDTE vom XIV. bis ins XVI. Jahrhundert. In 8°. Lipcse. Hirzel. VIII. 639 l. 1878. (Regensburg, Landshut, Mühldorf, München, a vállalat XV. kötete.) Ára 15. márka.

— ESTUDIOS CIENTIFICOSY MILITARES. Antiguos manuscritos de historia, ciencia y arte militar, medicna y literarios, existentes en la biblioteca del monasterio de San Lorenzo del Escorial. *Llagayo* y Santa Maria Augusto. Sevilla. 344 l. In 16. Alvarez. 1879. 16 reis.

— BRIEFE AN KARL VON HARRACH 1625—1627. A bécsi gróf Harrach-féle levéltár eredeti leveleiből kiadja *Tadra* Ferdinánd. Bevezetés: Albrecht von Waldstein seit der Schlacht auf dem weissen Berger bis zu seiner Erhebung zum Herzog und Oberkommandanten der k. Armee. (1620—1625.) Fontes rerum Austriacarum. 41. kötet 2-ik rész. Bécs, Gerold Károly és fia. 8r. 208. l. Ára 1 frt 70 kr.

— ZUR GESCHICHTE DES DEUTSCHEN VOLKSTHUMS IM KARPATENLANDE, mit besonderer Rücksicht auf die Zips und ihr Nachbargebiet. Írta *Krones* F. Grácz, Leuschner és Lubensky. 4 r. 33 l. Ára 60 kr.

— DORBA HRVATA SA TURCI. Vd pada Sigeta do mira Žitva dorozkoga. (1566—1606.) Napisao i izdav Dane *Gruber* cand. prof. U Zagrebu. 1878. 8r. 230. l. (A horvátok küzdelmei a törökökkel Sziget ostromától a zsitva töröki békéig.)

DUNÁNTÚLI HADJÁRAT
1707-BEN.
— HADTÖRTÉNELMI TANÚLMÁNY. —

HARMADIK KÖZLEMÉNY.

III.

Mennyire előnyös volt Bottyán tábornoknak hadászati módszere, midőn a két oldalról fenyegető ellenség közé ékelvén magát, az országrész közepét átszelő Bakony-hegység átjáratait szorosan megszállá: Starhemberg és Rabutin Pápa Veszprém felé tervezett egyesülésének meghiúsításán kívül igen jellemzően mutatja azon körülmény is, hogy Rabutínnak minden közlekedését sikerült elvágnia. Úgy, hogy Bécsben a tábornagyról, a bicskei találkozás (február 8-ika) óta egész martius 12-kéig, — tehát több mint egy hónapon át — semmi positiv tudósítást nem kaphattak; se tőle, se hozzá senki nem közlekedhetett, s a cs. k. hadügyi tanácsnál a legnagyobb bizonytalanságban valának Rabutin s hadtestének sorsa és holléte iránt. Megkísérlék már Styrián és Horvátországon keresztül is duplicátákat juttatni hozzá, de ezek kézhezjutásához sem igen bízhattak.[1])

---

[1]) *Tiell*, a cs. főhadi-tanács alelnöke írja Bécsből, 1707. mart. 9-kéről Savoyai Eugen hgnek: Rabutinról, Starhemberg Guidóval való értekezlete óta semmi további tudósítás; »sondern, da selber sich hinter dem Plattner See, von gegen den Szala hinunter postiert (t. i. a bicskei terv szerint), die Rebellen sich zwischen seiner, und dem Raab gesetzt, und mithin alle Communication über den Raab benohmben haben. Über Graz hat man zwar nit ermangelt Dupplicata dahin abzufertigen; ob und wie diese durchkomben seyn? ist ebenmässig noch unbekannt.« *Ugyanaz*, szintén Jenő hgnek, ugyancsak martius 9-kéről: »Vom Herrn

Minthogy pedig a lakosság Rákóczi ügyéhez és a népszerű vezénylő-tábornok személyéhez oly annyira ragaszkodik vala: mindenütt nagy készséggel teljesíté ez utóbbinak rendeleteit, s úgy eltisztúlt a közeledő ellenség elől, hogy Rabutin tábora, a merre járt, — útjában köröskörnyül nehány mérföldnyire csak puszta falvakat találá.[1]) A szüntelenül körülök rajongó, s háborgatásukra mindig kész fürge kurucz lovasságon kívül, hetekig nem láttak a didergő, éhező németek egy árva lelket sem; s ekként, nemhogy kémeket: de még levél- vagy üzenet-vivő póstát sem kaphattak. Így, valamint róluk Bécsben, ők magok is a legnagyobb bizonytalanságban valának mind magokról, mind Starhembergről, mind pedig a körülöttük forgó ellenség számáról.

A szétszórt harczmód mellett, a melyet Bottyán követett, Rabutin a hadtestét 2—3—500 főnyi apró csapatokban környező 3—4000-nyi kurucz lovasság valódi létszámáról semmiképen sem lehete tájékozva; sőt, ha sikerült is a portyázókból ittott egy-két foglyot ejtenie: ezek vallomásain sem építhetett, részint azért, hogy valjon általában az igazat vallják-e? részint pedig s tán méginkább azért: mivel a több oldalra s apróbb csapatokra osztott hadtest, így szétszórtan, csakugyan jóval többnek látszott magok a tényleges létszámot nem ismerő katonák előtt is. S ez egy részt önbizalmukat emelé, más részt az ellenséget örökös bizonytalanságban tartá, ki a rejtekeiből mindúntalan meg-megjelenő kisebb-nagyobb csapatok összeségében a va-

---

General Rabutin haben wür zu dato keine Nachricht, und können auch zu Ihm keinen Expressen abschicken: weil der Feind noch immer an der Raab und in den Bakoner Wald postierende stehet. *Vermög deren beeder Herrn Feld-Marschallen Verabredung, hätte Er schon längst in die Gegend Pápa und an die Raab komben sollen; dass wür also die Ursache seines so langen Ausbleibens nicht wissen können. Unterdessen verfallen die Regimenter in grösten Nothstandt, und gerathen auch unsere Festungen, sonderlichen Leopoldstadt, in grössere Gefahr.*« (Cs. kir. hadi levéltár.)

[1]) *Palkovics Ferencz* főhadbiztos írja Pápáról 1707. febr. 28. Eszterházynak: »*Valamerre ment az Rabutin: egynéhány mértföldnyire elszállott az ellenség előtt a föld népe.* Rabutin Csobáncz vára alúl, holott 52 tisztit, 300 közlegényét elvesztette, *gyalázatossan elnyomúlt* Keszthely felé. *Semmit sem félnek tőle.*« (Eredetiről.)

lónál jóval többet látott. Imé, a szétszórt harczmód egy másik nevezetes előnye!

Más, szintén igen lényeges előny volt továbbá az ellenség haladhatásának e fárasztó harczrendszer által sikeresen végrehajtott lassítása, hátráltatása. Ugyanis, — mint Tiell imént idézett mart. 9-iki tudósításaiból láttuk — Rabutinnak a bicskei egyezmény szerint már régen Pápa és a Rába táján kell vala lennie, midőn még a Balaton mellett, Csobáncz körűl feküdt, s hadai mind jobban elnyomorodának. Starhemberg Miksa rég ott várakozott már reája Sárvárnál.

Hátránya a Rabutin ellen követett harczmódnak, csupán az ellenség égetései folytán méginkább bekövetkezett *takarmányhiány* volt, melyet már-már a kurucz lovasság is érzékenyen kezd vala tapasztalni, noha még mindig jóval kisebb mérvben a két harmadában kidőlt lovú ellenségnél.

Éléstárak ugyan, a készletekben szintén szűkülni kezdő pápait, kőszegit, palotait, sümegit és simontornyait, s a Bottyán által hamarjában fölszerelni kezdett somlóvárit kivéve, az Andrássyak múlt évi gondatlan kormányzása miatt, egyebütt az egész tartományban nem voltak, azonban kenyér még csak inkább találkozott mindenütt: hanem a takarmány és abrak, — kivált a hadakozás fő színteréül szolgáló fehér-, veszprém-, zala- és vasi részeken, a merre a táborok vonúltak — nagyon megfogyott és elpusztúlt. Innét, ha a tömegbe szorított németek lovai nagyobb részben leromlottak, sőt elhullának az éhség miatt: bizony, a hiányos lótáp és éjjeli-nappali örökös hajszolás következtében a kuruczok fürge paripái sem javúltak! Mert bár a magyar lófaj természeténél fogva szívós és kitartó, s itt-amott ők csak hozzájuthattak mégis holmi eldugott abrakhoz, takarmányhoz: mindazáltal nekik is sok lőn végre a sok; úgy, hogy Bottyán mart. 1-ji levelében említi, mikép a hadak lovai annyira elbágyadtak, »hogy sokan csak hajtogatják lovaikat; lovatlan katona is sok vagyon, kiknek lovait az ellenség rész szerint ellődözte, rész szerint elúnván a sok járást-kelést és csatázást, eldöglöttek.« [1]) De ez csak semmi volt a németek nyomorához képest; hanem

[1]) Pápáról, 1707. mart. 1-jén, Eszterházy Antalnak.

elég baj vala a lőszereknek már fogyatékra jutása, a rézpénz kelletlensége, s a katonaság lerongyosodása, ruhátlansága a téli időben. A »*kongó*«-nak csúfolt »*Libertás*«-pénz elértéktelenedése miatt csak egy pár csizmát sem vehetett a rézpénzzel fizetett katona. Ezért jutalmazá a magokat kitüntetett és az ellenségből foglyot ejtő vitézeket *ezüstpénzzel* Bottyán; ezért sürgeté a katonaság hátralékainak legalább felerészben ezüstül való kifizettetését, lőpor és ón, továbbá montour általküldését Érsek-Újvárból s a bányavárosokból, Karva felé. [1])

Leginkább e czikkek kellettek ugyanis; mert az élelem és takarmány-hiányon még magából a tartományból segíthetni vélt és segített is Bottyán, azon intézkedése által, hogy az akkoriban egyesült Zala-Somogy vármegyék hatóságának meghagyá: az ellenségtől és táborozástól nem érintett Somogynak közelebbi, ú. m. Balaton és Kanizsa környéki részeiből minél több élést és takarmányt szállíttassanak egyelőre Keszthely és *azután* Sümeg vidékére.[2]) Mert Rabutin martius 1-jén még Sümeg táján, — mint említők, ez utóbbi vár és Tapolcza között — táborozik vala.

A sümegi vár megtartását biztosítandó: a vezénylő-tábornok, a régi, tapasztalt és mindenkép igen megbízható hadi főtisztet: az öreg Domokos Ferencz gyalogsági dandárnokot rendelé e helyre főparancsnokúl. [3]) Azonban a tábornok elővigyázatát jellemző ezen intézkedés czúttal fölösleges vala: a mennyiben Rabutin elkényszeredett hadteste nem volt többé azon helyzetben, hogy támadólag léphessen föl. Sőt, hogy a Sárvárnál reá várakozó Starhemberg-Ebergényi-féle pihent hadosztálylyal egyesülhessen is, — kénytelen volt álmozdúlatokhoz folyamodni. Rabutin ugyanis értesülvén, hogy Bottyán, (ki most Bezerédyt is szorosan a Rába mellé s esetleg azon átkelni rendelé[4]), pápai főhadiszállásának födözése végett az akkoriban igen mocsáros fo-

---

[1]) Ugyanezen s későbbi leveleiben. Győri Nagy János és Thelekessi Török István levelei is hasonlót mondanak.

[2]) Bottyán mart. 1., és mart. 8-iki levelei Eszterházyhoz.

[3]) Palkovics Ferencz febr. 28-iki levele: »Sümegvárában Domonkos uramat Generális Bottyán uram orderezte.«

[4]) »Bezerédyt az Rába mellé commendéroztam,« írja Bottyán Pápáról, 1707. mart. 1-jéről Eszterházynak.

lyású Marczal-vonalt szállá meg, Devecsertől Karakóig s tovább: ezen előnyös hadállás elül jónak látta kitérni; s azért, midőn martius 1-jén megindúla: nem Pápa irányában Sümeg-Rendeknek és Káptalanfának, sőt egyelőre nem is Jánosházának tartott, hanem balra, Mihályfának, Türjének fordula. Ez utóbbi helyet is fölgyújtá szokása szerint, — holott is, mivel tán idejekorán történt a lángbaborítás, magának a tábornagynak és Karaffa ezredesnek vagy 20 paripája odaégett, s a nyomában levő Balogh Ádám és Kisfaludy László huszáraitól is szenvedett károkat. [1])

Rabutín, hogy üldözőit tévutra vezesse, mart. 2-kán Türjétől egész lovasságát délnek fordította s átköltözteté a Zala vizén a szent-gróthi hidon, mintha Nagy-Kanizsának s úgy Horvátországnak akarna fordúlni.[2]) Ezen álmozdúlattal nyilván odatörekedett, hogy a nyakán levő kurucz lovasság zömét a Zala jobbpartjára csalván, — előtte Sárvár felé jelentékenyebb erőt ne találjon. Mert mindjárt másnapra, martius 3-kára kelő éjfél után nagy csendben fölkészűlvén, még virradat előtt megint általjöve a folyamon, s kegyetlen szokásához híven, Szent-Gróthot is tűzbebocsátva, mindenestől megindúlt Pereszteg felé. Balogh Adám, Kisfaludy László, Réthey és Hőgyészy — Bottyán ezredével — mindenütt serényen a nyomában és oldalában jártak, csípdezve, csatázva; Bezerédy pedig Godával előtte, a Rába mentén és Farkas-erdejében. [3]) Ugyanez nap reggelén azonban Starhemberg és Ebergényi is 2000 válogatott lovassal átkeltek Sárvárnál a Rábán, s Mesterihez és Sághoz szállának a Kemenesaljára, a kuruczokat oldalt fenyegetendők. A mint is Bezerédy s Réthey csapatai reggeltől fogva sokat ellenkeztek, lövöldöztek hadaikkal. [4])

Peresztegnél Rabutín ismét csalt vetett: mintha Rumnál akarná a Rábát elérni, hogy így a kuruczok mindinkább eleibe,

[1]) Béri Balogh Ádám 1707. mart. 3-iki levele Eszterházyhoz.

[2]) Béri Balogh Ádámnak Alsó-Mesteriből 1707. mart. 3-kán este Eszterházyhoz írt nagyérdekü hadi jelentése. (Eredetije gyüjteményemben.)

[3]) Baloghnak ugyanezen, tovább Réthey Györgynek Sümegről, mart. 7. költ levele.

[4]) Balogh és Réthey idézett levelei. Bezerédy mart. 9-iki levele.

a Farkas-erdejébe csoportozzanak, — azonban egyszerre irányt változtatva, Jánosháza felé kanyarodék. De a szemes Balogh Ádám rögtön észrevévén a császári hadsereg czélzatát: Kisfaludy László társaságában sikerült, habár csak háromszáz jó paripás huszárral, Rabutinnak eleibe vágnia, oly szándékkal, hogy Hosszufalunál lesbe állva, az előhadat képező ráczokat megcsapja, és Jánosházától, ha lehet, eltérítse. A lesvetés, kirohanás és kemény összepuskázás meg is történt; hanem a ráczok ezerig valának, s így őket a 300 huszár hosszas ideig föl nem tartóztathatta.[1]) Ezzel a rácz és német Jánosházára, Ságra és az ezek közötti falvakra szálla, Ságnál egyesülvén elvégre Ebergényivel. Martius 3-kán dél tájban, vagyis a csatlakozás óráiban, a két ellenkező fél hadvonalai körülbelől így álltak: Bottyán a tartalékkal a Marczal mentén, Tüskevár és Vath között, Szegvár, Karakó, Kámond, Csögle és Szalók táján, védelmi állásban. Rabutin vele szemben a balparton, Jánosházán, Hetyén, Martonfán, Pálfán, Izsákfalván; s jobbszárnyával érintkezőleg Starhemberg és Ebergényi Ságon s Alsó-Mesteriben. Szóval, a császári hadvonal félkört képezett, melynek belső felében, a Farkas-erdejében Bezerédy, Balogh Ádám, Kisfaludy, Réthey Győri Nagy János, és Goda vagy 3000 kurucz lovassal foglaltak rejtett állásokat.

Délután Rabutin Jánosházát, Ságot és számos más körülfekvő helységet fölgyújtatván, megindúlt Gérczének, Sárvárnak. Az ellenség e mozdúlatára, Bezerédy és Balogh rövid tanácskozmány után 1200 lovast kiválasztottak, s a többi hadat Rétheyvel, Kisfaludyval előreküldék a Rábához, nyilván az ellenségnek megelőzése és további háborgatása végett. Magok pedig az 1200-al Sitke táján beálltak az erdőbe. [2]) Itt nevezetes kaland történt Bezerédyvel, mint ímé, meglátjuk.

A két hős dandárnok a vakmerő tizenkétszáz lovassal elébe állott az egész császári hadseregnek, s rejtett állásából a várt pillanatban kirohanván, nagy vitézséggel megharczola. A csata már majdnem két óra hosszat tartott,[3]) kemény puskázással és

---

[1]) Balogh Ádám levele.
[2]) Réthey Györgynek Sümegen, 1707. mart. 7-kén költ levele.
[3]) Bezerédynek Pápán, 1707. mart. 9-kén költ levele.

rohamokkal. »Először jól succedált a dolog: mind vágtunk, s mind fogtunk németeket, — írja az egyik vezér, Béri Balogh Ádám, — de megsokasodván az ellenség: oly dühösséggel rajtunk jött, miólta hadakozom, nem láttam, hogy a német úgy rajtamenjen, mint most.«[1]) Ugyanis a császári tábornokok, több mint másfél órai harcz után, a támadó kuruczok csekély létszámáról meggyőződvén: a Starhemberggel jött pihent lovasságból vagy másfélezeret csatarendbe sorakoztattak, s e sürű tömegekbe vert nehéz lovasság aztán oly erővel vágott a könnyűlovú és már megfáradt huszárságnak,[2]) hogy ez a zárt homlokzatú súlyos támadást fölfogni képtelen vala. A kuruczok csatasorai a nehéz-lovas rohamra megbomlának. De azért az ütközet még tovább folyt; a vitézek apróbb rajokra oszolva küzdöttek, ki pedig menekült. Az ifjú, tüzes Bezerédy a futókat meg akarván fordítni, elejökbe vágott, — de vezényszavára csak kevesen fordítottak arczot;[3]) a vakmerő és bámulatos egyéni vitézségű ember e kevesekkel is visszarohant a németekre,[4]) s úgy látszik, a kelleténél tovább: mert a többi kuruczoktól *»elszorították«* őt.[5]) E végzetes rohamban »Bezerédy alól elesett a lova.« Odaugrott hat német dragonyos, s a lebukottat megragadván, ezüstlánczos párduczbőrét kivették a nyakából, nyusztos mentéjéből, szkófiumos pantallérjából, aranysarkantyús csizmáiból hamarjában kivetkőztették, s drágaköves aranyforgóját letépvén kalpagjáról, — karon ragadva őt, foglyúl hurczolák. Balogh Ádám egy zászlótartója, Réthey egy őrmestere, és egy kurucz dragonyos ott közelében egy kerten túl harczolván, Bezerédy megpillantja őket, s odakiált: *»Segítsetek fiaim! Én vagyok Bezerédy!* . . .« Mire e katonák a kerítésen átugrálnak s rögtön odarohanván: a vitéz zászlótartó, lobogójának kópiájával csakhamar két németet leszúr, harmadikát az őrmester agyonlövi, s így »ott mindjárt egyik egyik németet, másik

---

[1]) Balogh Ádám, Alsó-Mesterin, 1707. mart. 3-kán este.

[2]) Bezerédy idézett levele.

[3]) Bezerédy martius 9-iki levele.

[4]) Bottyán mart. 8-iki levele, melyben a tábornok, Bezerédy *»helytelen tüzeskedésének, meggondolatlanságának«* (praecipitantia) tulajdonitja criticus esetét.

[5]) Bezerédy idézett levele.

a másikat megölvén, magát Bezerédy uramot megszabadították.« Ki is, a mint szabadnak érzé tagjait: ott »azon magas kerten öthatszáz német közül kiugrott s gyalog elszaladt«, míg Jeszenszky Ferencz kapitányhoz érvén, »ő kegyelme (Bezerédyt) maga lova farára fölvevé, s úgy hozta a seregek köziben.«[1]) Ekkép Bezerédy Imre csak »nagy szerencsén«, és az érintett egy-két kurucz vitéz elszántsága, valamint saját lélekébersége folytán menekült meg. Balogh Ádám őrnagyát, Szőke Pált, a harczban levágták; a kis kurucz csapat pedig összeszedvén magát, elnyomúlt, és éjre kelve, Starhemberg s Ebergényi az napi volt táborhelyén, Alsó-Mesteriben pihené ki az ütközet és zaklatott nap fáradalmait.

Rabutinnak elcsigázott hadtestét pedig annyira kimeríték az utóbbi három nap harczai, az erős menetek és fárasztó álmozdúlatok, hogy még Sárváron és a Rábán innét táborba kelle szállaniok s több napon át pihenniök, — a mennyire t. i. a már másnap ismét nyakokba küldött más rendbeli kurucz portyázók háborgatásai miatt pihenhettek. »Rabutin armádája — tudósítja Pápáról 1707. mart. 8-káról Eszterházyt Bottyán — Sárváron innét, az Kemenes alatt fekszik. A mi hadaink Keszthely, Sümeg, Pápa körül, az élelem szűk volta miatt, tanyáznak; az porták (portyázó csapatok) mindazonáltal szűntelen járnak. *Istennek minden napján kétszer-háromszor reáütnek portáim az ellenségre.* Sebes katonánk ugyan mintegy *300-ig való vagyon: de a kiket megöltek, — alig találjuk negyvennek.*«[2])

S míg a magyarok összes vesztesége a szétszórt harczmód mellett ily csekély volt: addig ők Rabutinnak Budától a Rábáig való nyomúlása alatt, 12,000 emberéből levágtak *másfélezeret*, s azonfölül az egész kitűnő katonaságból álló hadsereget, emésztő, fárasztó, koplaltató rendszerökkel úgy elnyomoríták, hogy az hosszú hónapokra harczképtelenné lőn. A Bottyán és alvezéreinek e sikeres fáradalmait messziről szemlélő Eszterházy, 1707. mart. 11-én Nyitra-Emőkéről nagy lelki örömmel írá Károlyinak:

» . . . Egy szóval, mindennapon hadaink túl a Dunán két-

[1]) Mindezen idézetek, valamint egész leirásunk, Bottyán, Bezerédy, Balogh és Réthey említett leveleiből vannak véve.

[2]) Eredeti levél a kir. kamara levéltárában, Budán.

három ízben az egész armádát megütvén, úgy elnyomorították és rettentették, *hogy, ha Starnberg friss, nyúgodott néppel eleiben nem jött volna: bizonyosan soha Németországba nem mehetett volna;* mert már általmenvén a Rábán, egymással magokat conjungálván, ekkoráig a liniát is (Sopronynál) meghaladták, s úgy látom, azon belől kívánja népét megnyúgosztalni .... Rabutin is Csehországba készűl, *noha nem kevés kárral: mert Dunántúl csak elveszett közzülek másfélezer.*«[1])

És hogy Eszterházynak Bottyán s a többi dunántúli főtisztek hivatalos jelentései nyomán irt e tudósításában nincs semmi nagyítás: abban a kútfők megegyeznek, sőt magok a császáriaknak alább időnként idézendő jelentései és följegyzései is ugyanezt igazolják.

Rabutin martius 6—8-kán költözött át Sárvárnál a Rábán,[2]) és Nehem, Starhemberg, Ebergényi s a többi tábornokokkal tanácskozván, elhatározák, hogy a hadak teljes elnyomorodása miatt nem tehetnek czélszerűbbet, mint ha tisztán *védelmi háborút* folytatnak, és e czélból, legalább az örökös-tarto-

---

[1]) Eszterházy Antal tábori könyve, a Nemzeti Múzeumban. Ezzel egybevágólag a császárpárti b. Berényi Ferencz is bejegyzé naplójába 1707. tavaszán: »Rabutin regimentjeinek *már csak az száma vagyon meg: de sok hájja volna, ha számlálásra szállna az dolog!*« Úgy az egykorú *ifj. Tsétsi János* krónikája is azt írja 1707. február haváról, hogy a Bottyán és Bezerédy vezérlete alatti magyarok »usque 1500 ex Germanis delent, quatuor eorum turmas ad suam fidelitatem redigunt, innumeros currus, jumenta, tormenta, signa militaria, apparatusque bellicos illis eripiunt, magno Hungarorum triumpho.« (L. *Thaly:* »Történelmi Naplók,« 308. l.)

[2]) Thelekessi Török István mart. 7-iki levele utóiratában: »Rabutin *tegnap* Sárvárnál általmenvén, ott conjungálta magát Max Storumberggel és Ebergényivel.« (V. ö. Bottyánnak már idézett mart. 8-iki levelével.) *Bercsényi*, dunántúli hivatalos jelentések nyomán írja Unghvárról mart. 26-kán a maga szokott sajátos modorában Rákóczinak: „*Rabutin is megúnta az veszödést az goromba párákkal, sohult sem akarták jó szívvel látni;* megszállott, Max Starenberg Soprontúl Ebergényivel eleiben gyütt, s cum floribus általmentek Sárvárnál az Rábán, Sopron felé." Söt már mart. 21-iki levelében említi Bercsényi: »Az erdélyi német általment az Rábán . . . . . *Non habuit manentem civitatem, et ubi caput reclinet.*«

mányok födözése végett a *Rába-vonalt* igyekeznek a kuruczok áttörései elűl biztosítani. Hozzá láttak tehát, Szent-Gotthárdtól Győrig helyezni el csapataikat, olyképen, hogy arczvonalukat mindenütt a Rába folyása védje, melynek hídjait Keszőnél, Árpásnál fölégetni, s az átgázolható helyek elé gyalogsággal megrakandó sánczokat vetni rendelék. Minthogy pedig az 1705-ben zsoldba fogadott 6000 főnyi dán hadosztályt annyira lefogyasztották a kuruczok kardjai és a szokatlan magyar égalj, hogy annak maradéka immár alig áll vala többűl 2000 embernél, s ez is oly elsanyart állapotban, hogy harczolni többé egyátalában nem akart, hanem haza kívánkozott és vezérei ellen nyilván zúgolódék: Rabutin tehát ezekkel megindulandó volt Soprony felé, hogy Ausztrián át a Felső-Pfalzba, Bajorországba szállíttassanak pihenő-szállásokra, — onnan hazulról pótcsapatokkal kiegészíttetendők, avagy egészen újakkal felváltandók. A német hadak is oly kiéhezettek, fáradtak, elkényszeredettek, rongyosak és lovatlanok voltak, hogy azoknak is Ausztriában igérének tábornokaik legalább aratásig való szállást, új montourt, fizetést, stb. — csak így bírván őket egyelőre némileg megnyugtatni; sőt legelsanyarodottabb részeiket Rabutin már ezúttal magával vivé e hadaknak is, a dánok mellett, föl Sopronynak Ausztriába.

A sárvári mart. 9-iki hadi tanács e végzeményeit jelentő futárja Starhemberg Miksának, mart. 12-én érkezett Bécsbe, miről Tiell, a k. k. Hoff-Kriegs-Rath alelnöke ekkép tudósítja, mindjárt e napon, Eugen herczeget: »Von Herrn General Rabutin erwartet man stündlich einen Expressen; von Herrn General Max Starhemberg aber ist diesen Morgen Nachricht khomben, wie gedachter Herr Feldt-Marschall, nachdem Er das ganze Land umb den Plattner-See ausgezogen, endlich resolvieret habe, sich mit allen Trouppen längst der Raab, von St.-Gothard bis Raab impostieren, auch würklich in Beziehung so schon Cantonements begriffen sey; womit dem Feinde abermahlen auch diesseitst der Donau (*Bécstől* számítva) $^2/_3$ Landes zu seiner Dislocation gelassen worden. Ob, und wie lang die Trouppen solchgestalt in diesen Postierungen stehen und leben können werden? — derzumahl das Land möge wüst und ausgezehrt, von derweilen nichts dahin zu erheben oder zu erzwingen, —

kann ich nicht begreifen, *wohl aber natürlich schliessen, dass über vier Wochen alle die Trouppen*, aus Mangel der Subsistenz, *in den Teutschen Erbländer nothwendig zurückfallen werden müssen.*« [1])

Mint e tudósítás mutatja, a főhaditanácsnál nem nézték rózsás szemüvegen át a dolgokat, s előre látták, hogy a cs. hadsereg rövid idő múlva már a *Lajtát* lesz kénytelen visszahuzódási vonalúl választani, a *Rába* helyett.

Rabutin, miután a sárvári megállapodások további végrehajtását tábornokaira bízta: b. Nehem táborszernagyot ülteté be a mart. 9-én megszállott Szombathelyre, mint főhadiszállásra ideiglenes főparancsnokúl, és azzal 12-én megindúlt a német csapatok ama legelcsigázottabbjaival s a dán töredékekkel, összesen 4—5000 emberrel[2]) Ausztria felé. Ezen elkényszeredett had martius 15-kén érkezett Sopronyba, maga pedig Rabutin egy csoport lovassal és tömérdek társzekérrel mart. 18-kán. A csapatokat a szemtanú, Ritter György János sopronyi krónikás megszemlélvén, írja róluk: ». . . . Sie haben ziemlich auf den Rabutin *gescholten und geflucht*, (tehát nyillan szidták, gyalázták vezéreiket!) dass er sie so hereingeführet hat, und soviel Hunger und Noth ausstehen mussten, und viele Pferd und Ochsen, so an denen Wägen angespannt waren, zu Grunde gehen mussten; und die Pferde, wie man erzählet, wo sie nur ein Stück *Holz* bekamen, oder wo si an denen Wagen angespannt waren: dieselben abgenaget und gefressen haben, *denn keine Fourage ware zu bekommen, weilen auf alle Seiten wo sie heraufmarschierten, die Kruzen* (a kuruczok) *standen, und also nirgends etwas bekommen konnten.* Sie gingen von hier nach Wien hinauf.« Hasonlóul ír a szintén egykorú Kolinovics, és a frankfurti »Theatrum Europaeum« is: ». . . . . da sich ergab, dass die Rabutinische Leute der Erholung nöthig hätten, und *nicht geschickt eine neue Campagne an zu tretten*; deswegen man sie auch zum Theil in Steyermarck verlegte, die Dänische 6. Regimenter aber in Bayern zu senden resolvierte, dass sie sich *ihres Elends*

[1]) Eredeti levél a cs. k. hadi levéltárban.
[2]) Ritter György János sopronyi krónikája.

erholen sollten.« És így — úgy mond — ismét a kuruczok maradának »urak a nyilt téren.« (»Meister im Felde.«)

Rabutin martius 20-ika után ért föl Bécsbe, a hol I. József császár személyes elnöklete alatt nagy haditanács tartatván, számot kelle adni viselt dolgairól. E tábornagy megúnván az erdélyi vezényletet, már múlt évi, Kassa táji hadjárata óta kívánta volna a magyarországi főparancsnokságot elnyerni. A kérdés közte és Starhemberg Guido közt már a bicskei találkozáskor szóba került és Guido gróf — mint Tiell 1707. febr. 16-káról írja Savoyai Eugénnek — kész is vala az itteni fővezényletet Rabutinnak véglegesen általengedni, mivel ő inkább vágyakozott Német- vagy Spanyolországba. Azonban az ügy Bécsben, úgy látszik, Rabutin 1707-iki téli hadjárata sikerétől tétetett függővé, — e hadjárat pedig, mint láttuk, bizony nem a legdicsőségesebben sikerült! E miatt kissé bosszús kedélylyel várják vala az udvari körökben Rabutint. Mindazáltal a tábornagy továbbá is ragaszkodott óhajtásához, és elkövetett mindent, hogy magának az udvarnál pártot szerezzen. [1]) De minden körülmény ellene szól vala. Nem mutathatott fel csak egy győzelmes csatát, csak egy elfoglalt váracskát, csak egy főbb tiszt kurucz foglyot sem, — míg ellenben vereséget, gyalázatot igen; elvesztett másfélezer embert halottakban, vagy kétszázat foglyokban, és úgy szólván egész hadseregét elnyomoríttatta, harczképtelenné válni engedte. Hiába sorolá elő sokoldalú mentségeit s az öreg Botyán ravasz tacticáját, — el kellett buknia, magyarországi fővezérségéből nem lett semmi. A miért is az évődő, cholericus vérmérsékletű ember megbosszankodván, végkép vissza akart vonúlni a katonai pályától, s elbocsáttatását kérte.[2]) Ezt ugyan József császár el nem fogadá: azonban az 1707-ik évre is Starhemberg Guidót nevezé ki, Rabutinnak és barátainak minden törekvései

---

[1]) Bakos János udvari ágens újságolja Bécsből 1707. mart. 23-kán gr. Erdődy György országbírónak: »Rabutin Generális ő Excja itt vagyon, most teszen mindenekről relatiót; akarna tovább is Magyarországban commendérozni, — elválik, noha vannak szószóllói.« (Eredeti levél a gr. Erdődyek galgóczi levéltárában.)

[2]) Theatrum Europaeum. Frankfurt, 1718. XVIII-ik rész.

ellenére is, magyarországi főparancsnokává, 1707-ik év aprilis 5-kén. [1])

Guido gróf nem igen örűlt e kineveztetésnek, mert a tapasztalatok után meg vala győződve, hogy sem ő, sem Rabutin, »*de még az árkangyal sem* képes a jelen körűlmények között Magyarországon a császár fegyverei részére valami jelentősebb eredményt kivívni.« [2]) Mindazáltal, genialitása mellett is vak engedelemhez szokott katona lévén, kénytelen-kelletlen csak elvállalá Rabutin bújára az — *árkangyal szerepét.*

* * *

Mialatt és mielőtt ezek Bécsben történtek: lássuk, mi folyt a kurucz főhadiszálláson Pápán és környékén? Bottyán tábornok, miután a császáriak martius elején végkép általtakarodtak a Rábán, — elérkezettnek látá az időt, hogy oly ernyedetlen kitartással és serénységgel vitézkedett, azonban a két havi súlyos téli hadjárat örökös fáradalmaiban már-már megbágyadott hadai számára némi pihenést engedjen. Különösen a folytonos portyázások miatt elgyöngűlt lovak helyreállása végett volt erre nagy szükség. A Balaton nyúgati sarkától, Keszthelytől vont tehát, Sümegen és Somló-Vásárhelyen át, Pápáig hadvonalat, úgy, hogy a lovasság legfáradtabb része itt szállásoljon s a Somogybúl szállíttatott szénával és abrakkal javítsa paripáit. Addig azonban, míg ezek pihentek: a kivezényelt jobb lovúakból

---

[1]) »Rabutin Generális Bécsben, *az elveszett armádiáért számadásra vonattatik, kinek helyében Guido Starhemberg tétetik magyarországi commendónak,*« — írja 1707. april havi naplójában Károlyi Sándor. Az april 5-iki datumot és Rabutin heves törekvéseit illetőleg lásd: Arneth, Das Leben d. gr. Guido Starhemberg. Bécs, 1853. 427. l. Továbbá De Ligne hg mentegető megjegyzéseit, Rabutin emlékirataihoz. (Drezda, 1795., 155. l.)

[2]) »Feld-Marschall Starhemberg — írja Tiell, Eugennek 1707. mart. 16-káról — ist eines Theils froh aus diesem Elend in das Reich für heuer commandiert zu werden, nit aus Ursach, als ob er nit lieber das Commando in *Hungarn* hätte: *sondern weil er siehet, dasz bei gegenwärtigen Umständen, auch kein Erzengel, wan er menschlich operieren solle, etwas nutzliches alldan richten oder ausführen können wirdt,*« (*Arneth*, Starhemberg G. élete, 425. l.)

alakított portyázó csapatok nem szűnének meg általjárni a Rábán, a németek háborgatására, — s visszatérvén, megint újak, azalatt kipihentek által váltattak föl. [1])

Kis Gergely századait ugyan a stýriai határszélről, Rabutin átköltözésének hirére, vissza kellett vonni, nehogy közbeszorúljanak; és így a Herberstein E. tbkkal Horvátországon, Stýrián át feljött Bród és Gradiska-vidéki rácz végőr-katonaság Szent-Gothárdnál Starhemberg hadaival egyesülhetett: azonban más részről ugyanekkor Török István ezrede a Kapuvár városában künnszorított német lovasokból jól lecsapdozott;[2]) Bezerédy őrnagya Szegedy Ignácz pedig négyszázad huszárral a Répcze-mellékéről oldalban fenyegette a Sárvár és Szombathely közt állomásozó németeket. [3]) Más portyázók is folyton háborgatták az eltikkadt császáriak nyugalmát, s egyre hordják vala a foglyokat Pápára. [4])

E foglyok némelyikének vallomásaiból Bottyán jó eleve értesült a császáriak szándéklatairól; nevezetesen már martius 8-kán megtudá, és sietett azonnal tudatni kellő tájékozás végett Eszterházyval, hogy Starhemberg Guidónak szándéka van, — mihelyt Miksa öcscsének pihent csapatai a Rabutin fáradt németjeit a Rábán átsegíthetik és elhelyezik, — az összes harczképes lovasságot összevonni, és az Eszterházy hadosztálya által szorosan körűltáborlott s már nagyon kiéhezett *Lipótvárát* élessel megsegíteni.[5]) Jól vigyáztasson tehát Antal úr Leopoldvár és Pozsony körűl.

---

[1]) Bottyán 1707. mart. 8-iki levele Pápáról és Rétheyé 1707. mart. 7. Sümegről.

[2]) Thelekessi Török István mart. 7-iki levele.

[3]) Bezerédy Imre mart. 9-iki levele.

[4]) *Somoggi Adám* írja Győr-Szent-Mártonból 1707. mart. 14-én Eszterházynak: »Mai napig sem szűnnek az mieink az portyázástúl; tegnapelőtt is hoztak Méltóságos Generálishoz (Bottyán) Pápára 17 rabot. *Már annyi az rabunk, nem is tudják hová tenni*, mert mindennap hordják.« *Szluha Ferencz*, rabkicserélő biztos is írja Érsek-Újvárból 1707. mart. 23: »Hallom, Dunántúl volna *több másfélszáz rabnál*; bár csak a javából erre küldenének jó securitással.«

[5]) Gr. Herberstein Zs., a cs. k. főhaditanács elnöke, Eugen hgnek szóló 1707. mart. 9-iki levelében, Lipótvárát nagy veszélyben forgónak

Sőt Bottyán a maga részéről a következő ellen-haditervvel állt elő: miután az ellenség már úgyis a Rábántúlra vonúlt vissza, miután továbbá a lovasságot a takarmány szűke miatt itt Dunántúl nehezen élelmezhetni, ellenben kenyér elég lévén, a gyalogság — melyben különben is sokkal inkább van itt fogyatkozás — jó szerével élelmezhető és nagy haszonnal volna hadműködésekre fordítható: tehát a most már készséggel visszaküldhető Réthey és Nagy János-féle lovasság helyett küldjön által Antal úr mielébb 3000 gyalogot, nehány bombahányó mozsárral. E gyalog-osztály megjelenésére, a dunántúli megyék szétoszlott hajdúsága is remélhetőleg gyorsan össze fog gyűlni, s nevezetes hadműveleteket tehetnek. Úgymint először is, a mint az ellenség Lipótvárát fogja megközelíteni: ő Bottyán, diversió gyanánt azonnal a nem nagy erősségű, de a karvai út közelébe eső fekvésénél fogva nekik mégis igen alkalmatlan *tatai várat*, és a Szekeres hadai által Rabutin eljötte óta újra szorosan körűlzárolt *Székes-Fehérvárt* fogná megbombázni, és lehetőleg el is foglalni. A mi által nemcsak az országrész azon termékeny vidéke mindenkorra biztosíttatnék: de remélhetőleg a lipótvári vállalattal is fölhagyna és inkább Fehérvár segélyére fogna igyekezni a német. Ismételve kér tehát gyalogot és bombákat. — Ha gyalogság érkeznék: ő a Fertő és Lajta-melléki apró városokban elsánczolt németet is kiverné onnan, s a lovassággal oda, a bő takarmányú Nyulas vidékére nyomúlna, Ausztriát beütésekkel fenyegetendő. — Egyúttal tudatja, hogy Somogybúl a ráczok felcsapási szándékáról vévén hírt: kémszemlézés végett saját huszárezredéből négy századot Szigetvár tájékára indított. [1])

---

jelzi, mivel az élelem már majd végkép elfogyott benne, úgy, hogy a vészlövéseket nehány nap óta folyton hallják Vöröskőben, Pozsonyban. »Der General Guido befindet sich aber mit dessen wenigen Trouppen nicht im Standt den Succurs zu tentieren, bevor nicht der General *Rabutin* annahet.« Türelmetlenűl várnók tehát ennek fölérkezését, de ez óráig még semmi hirünk nincs róla. (Eredeti a cs. k. hadi levéltárban.)

[1]) Bottyán 1707. mart. 8-iki levele Pápáról, Eszterházyhoz, Érsek-Újvárra. Közöljük belőle e pár részletet: ». . . Azon kérem tovább is Ngodat, hogy hovahamarébb küldjön által 3000 gyalogot, — ettül az némettül éppen semmit sem fogok tartani. Mivel pedig sokan a rabok közül vallják, hogy ezen németségnek egy része Pozsonnál által-

Bottyán, míg e complicáltabb természetű, s a túlsó hadműködésekkel párhuzamosan czélba vett haditervére nézve az elhatározást és kívántató segédeszközöket várná, — sem akart tétlenül pihenni, hanem az ellenség mozdúlatait folytonos figyelemmel kísérvén, azokhoz képest intézi vala rendelkezéseit; továbbá Bezerédy Pest-vármegyei, jobbára hazaszéledt öt századának összegyűjtésére s fölhozására küldetett tiszteket, [1]) s úgy a szintén megoszlott vármegyei hadak táborra hajtására unszolá a megyéket.

Rabutin, miután a Herbersteinnel feljött új rácz ezredekkel megszaporodék, — viszont azonban ő maga a dánokkal és leginkább elnyomorodott német csapatokkal Soprony felé Ausztriába kényszerűlt vonúlni: meghagyá b. Nehem, Starhemberg Miksa, Ebergényi, Löwenburg, Sickingen, Herberstein stb. tábornokoknak: miként járjanak el távollétében? Főczéljok volt a Rábán följűli részek biztosítása, hogy így ottan békén nyugodhassék meg a cs. sereg. Ehhez képest a tábornagygyal feljött kifáradt csapatokból b. Nehem Szent-Gothárdtól Sárvárig, s innen föl Szombathelynek, Kőszegig, Sopronyig vont lineát, úgy, hogy Szent-Gothárdhoz a jobbszárnyra gr. Karaffa ezredes osztályát vezényelte, Herberstein mellé.[2]) Más részről pedig a pihentebb hadakkal Starhemberget, Löwenburgot, Ebergényit és Sickingent

---

menvén, Leopoldot éléssel fogja megsegíteni, kinek ha megengedi az túl lévő had, — a kenyér is kár lészen néki! (Eszterházynak t. i. volt 12—15,000 embere.) Azon is kérem Ngodat, hogy az gyalogsággal valamely jó két mozsárt, hozzá kívántató bombákkal küldjön által; ha verificáltatni fog a németnek általmenetele: azonnal Tatát és Fejérvárt lábárúl elütni fogom próbálni, mert igen nagy kárára vagyon az országnak. — Ez a német valóban megnyomorodott, lovai semmirevalók, a táborától nem mér messze kimenni. — Rabutin armádája ha szintén Austriában, vagy Stýriában, vagy akárhová fog nyomúlni: nyomában lészek. A szénából, abrakból éppen kifogytunk, de magunknak kenyerünk ugyan vagyon. Ha az Nyulasrúl kinyomhatnánk a németet: ott lenne elegendő abrak, széna; mely könnyen végben menne, csak gyalogunk volna.« (Eredetije a kir. kamara levéltárában Budán.)

[1]) Bezerédy Imre mart. 9. és 11-iki levelei Eszterházyhoz.

[2]) Gr. Eszterházy Lászlóné, Szent-Györgyi Horváth Kata levele Patyról, 1707. mart. 14. Bezerédy Imréhez.

a Rábaközbe küldé, hogy onnét, ha lehet, szorítsák ki a kuruczokat, vagy legalább a Kis-Rába mentén Kapuvárig vonjanak lineát.[1]) Az ellenségnek ezen része Kapuvártól az Öreg-Rábához »kemény portát küldvén, az árpási hídat egészlen elrontatta, a keszőit pedig fölégettette,«[2]) hogy a kuruczok támadásai elől lehetőleg biztosságban lehessen.

Ezt végben vivén, az imént nevezett négy cs. tábornokot mart. 13-kán a Rábától és Sárvártól nem messzire fekvő patyi kastélyban találjuk; kik is, hogy a folyam gázló-helyeit járhatlanokká tegyék, »onnand följűl (Soprony vidékéről) hoztak magokkal pór németet, kik fölással és sánczolják a Rábán lévő kelőket.« Ezeket előbb, ezen napon, (mart. 13.) magok a tábornokok megvizsgálák, s úgy rendelék el: hol mit kell elsánczolni? Martius 14-kén pedig megállapíták és elosztá a hadállomásokat: Starhemberg és Ebergényi Patyon maradván, Sickingen Répcze-Lakon, Löwenburg Kapuvárott. Ezalatt a Rabutinnal Soprony felé fölment hadak, az útban »valamit kaphattak, — mindent elvittek.«[3]) Általában, sűrű a panasz, hogy a már különben is kiélt földet a császáriak kíméletlenül pusztították.[4])

Mosonyban a Starhemberg Guido-féle hadtesthez tartozó német csapatok ekkép állomásozának: Szent-Péteren és két szomszéd faluban egy-kék egyenruhás ezred, besánczolva; Parndorfon, Miklósfalván, Hegyeshalmon, Levélen és Szólnokon 1200 vasas és dragonyos; a gyalogság Köpcsényen, Oroszvártt, Csúnon és Rajkán. A Szigetközben, nevezetesen Rárón és Hédervártt hét század sárga egyenruhás lovas; végre a Győrhöz még közelebbi helységeken három rácz ezred és némi gyalogság.[5])

---

[1]) Ugyanaz, és Bezerédy mart. 15-iki levele. V. ö. Soprony-megye 1707. mart. 27-kén Nemes-Kéren tartott gyülése jegyzőkönyvét is.

[2]) Somogyi Ádám ezredes levele 1707. mart. 14. V. ö. a köllni „*Relationes Ordinariae*“ Frankfurtból kelt tudósítását: »Caesareus Generalis Comes de Lövenburg utrosque pontes amni Raab prope Arpasiam impositos feliciter disjecit destruxitque, hac inique plebe liberavit.«

[3]) Gr. Eszterházy Lászlóné idézett levele.

[4]) Gr. Esztęrházyné és Bezerédy említett levelei; Vas-vármegyei jegyzőkönyvek, stb.

[5]) Bottyán mart. 1-jén, és különösen Balogh István Szenczen 1707. mart. 16. költ levele Eszterházyhoz. (Kamarai ltár.)

E hadakkal a Kapuvárott tanyázóknak, a Jenden át összeköttetésbe kelle lépniök; martius közepén híre is érkezett, hogy Magyar-Óvárnál concentrálnák magokat, s viszont, hogy a »sárga németek« Győr közelébe ereszkedének le.[1]) Ezen hírre Bottyán tábornok Pápáról tüstént (mart. 14-kén) személyesen Győr-Szent-Mártonba rándúlt, s a németnek »háromezer emberből álló portát bocsátott utána«[2]) által a Rábán. Mi volt ezen erős portyázó csapat általcsapásának eredménye? — Adatok hiányában nem tudjuk; de valószínűleg ennek következtében szállíttatott be a Győr környéki falvakon állomásozott ama három rácz ezrednek egyike a győri Újvárosba s ketteje Győr-Sziget sánczolatai mögé.[3])

Bottyán tábornok martius 8-iki hadi tervét Eszterházy főlterjeszté Bercsényihez, mint legfőbb tábornokhoz, Unghvárra. A terv azonban nem nyeré meg az önfeje szerint eljárni szerető grófnak helyeslését, a kitől Bottyán parancsot vőn: »ha által talál jönni (Lipótvár segélyére) a német, ne Tatázzon s Nyulasozzon, — hanem menjen az elmaradt fáradt németnek.«[4]) Bercsényi e parancsa a távol Unghvárott, mart. 28-án kelt, — s míg Pápára érkezhetett volna: azalatt a merész gr. Starhemberg Guidó martius 31-én reggel, csak 2000 válogatott lovassal Pozsonyból fölkerekedék, s a Bottyán által — mint láttuk — jó eleve figyelmeztetett Eszterházy Antal nagyszámú hadainak léha bámészkodása közt, még az nap este szerencsésen bevitte a lovak hátára rakott, hat hétre való élést, a már végínségre jutott Lipótvárba. Sőt onnét éjfélkor meg kiindúlván, Antal úr lovasságától Cseklészig csípdeztetve, Pozsonyba visszaérkezett.[5])

---

[1]) Eszterházy Antal mart. 23-iki, és Somogyi Ádám mart. 14-iki levele.

[2]) Somogyi Ádám levele, Győr-Szent-Márton, 1707. mart. 14.

[3]) Győr-megyei levéltár. (József cs. rendelete, s elszállásolási intézkedések.)

[4]) *Bercsényi*, 1707. mart. 28-kán Unghvárról Rákóczihoz irott levelében.

[5]) *Arneth*, Starhemberg élete, 427. l. *Eszterházy Antal* is írja 1707. april 3-káról Bottyánnak: »Már az ellenség Leopoldba bévitte az élést, titkosan, hogy senkinek nem lehetett tudtára (!) bizonyos készületi;

A martius második felében és április elején Dunántúl történt hadi eseményekre nézve aránylag nagyon hiányosak a tudósítások. Valami lényegesebb nem is igen adhatja vala magát elő, miután mind a két fél hadainak zöme, a már jelzett vonalakon lévő szállásain pihené a téli súlyos hadjárat fáradalmait. Csak kisebb, 500—1000, legfölebb 2000 főből álló csapatok kalandozának, portyázó és az ellenséget nyugtalanító vállalataikra, által a Rábán, mely folyamot bár a németek még oly gondosan őrizik vala is: a terepviszonyokkal apróra ismerős fürge kurucz lovasság mégis módot talált itt-amott, gázolva és úsztatva, által-csapdozni.

Így április 10-kéről olvassuk b. Berényi Ferencz naplójában: »Rabutin és Guido curpusa (hadteste) Szent-Gotthárdtúl egész Kapuvárig csinált lineát; mindazonáltal *2000 kurucz 2-ik aprilisban általcsapott a Rábán*«, s nehány németet vitt el rabúl. Ismét, április 13-káról: »A magyarok *megint általcsaptak a Rábán, és a németeknek való élést (elnyervén,) általvitték a Rábán.*«

Pedig bizony, a németek a Rábavonalon e nélkül is nagy szükében valának az élésnek, s oly nélkülözések közt tengődtek, hogy a k. k. Hoff-Kriegs-Rath már martius végén a sok sanyarúságot megúnt zsoldos-seregnek *föllázadásától* tartott. Ugyanis *Tiell* alelnök Bécsből 1707. mart. 30-kán kelt levelében aggodalmasan írja Eugen herczegnek, hogy a Rába melletti vonalon nem lehet megmaradni, mert nincs semmi lótáp, még szalma sem, se magtárak, sem pénz. »Die Regimenter werden schwerlich lange Gedult haben, sondern *oder krepiren, oder gar ein Revolta machen*; der gewisseste aber ist, dass sie natürlicher weise *ihre Unterhalt in denen Teutschen Erbländern werden suchen müssen.*« Rettenetes nyomorúságban vannak, s nyomorúltak lévén, jól nem is szolgálhatnak; azért *igen nagy aggálylyal kell szemlélnünk gyakori megtámadtatásaikat.*[1])

---

mindazonáltal visszatérésében egy kevés diversiót tevén, az ellenségnek nem kevés kárt tettenek a mi hadaink.« *(Tábori könyv.)* Antal úr Bercsényi előtt is mindenkép igyekezett magát mentegetni, — de a főtábornok, Eszterházy szerencsétlen »*szenczi liniájá*«-ban látá a baj okát, s legfölebb azzal vigasztalja magát: »Gloria in excelsis, a *túlsó föld megmaradt!*« (Bercsényi apr. 7-iki levele Rákóczihoz.)

[1]) Eredeti levél a bécsi cs. k. hadi levéltárban.

A császáriak e helyzetében Bottyán valóban nem tehetett czélszerűbbet, mint ha gyakori ságúldozóival a rábamelléki németek élelmi szállítmányait igyekezik vala — mint láttuk, sikerrel — elfogdoztatni.

Valószínűleg ekkor tájban, a magyaroknak a Rábavonal ellen intézett ezen gyakori, erős csapdozásai alkalmával, történt Bezerédynek érdekes hajviadala az óriáserejű báró Orsich-csal, a gr. Herberstein tbkkal Szent-Gotthárd felé kijött s most részben Körmendnél állomásozó horvát hadak vitéz ezredesével. E viadal emlékezetét két, a múlt század első évtizedeiből való kútfő és a családi hagyomány tartotta fenn, némi változatokkal, de a lényegben egyezőleg.

A harczvágyó és rendkívüli testi erejében bizakodó b. Orsich megírígyelvén Bezerédynek a császári csapatok között is gyakran emlegetett személyes vitézsége nagy hírét, poharazás közben tiszttársai előtt fogadást tesz vala, hogy a híres kurucz dandárnokkal az első adandó alkalomkor megvív és őt megveri, megöli vagy elfogja![1]) Az alkalom nem soká váratott magára: egy erős portyázó csapat élén Bezerédy csakhamar Körmend alatt termett. A horvát végőr-ezred kivonúla eléje. A nagy szálas Orsich az arczvonal elé ugrat, s Bezerédyt — középkoriasan — párbajra hívja ki, nagy felszóval. Ez előpattan magához illő kis fürge lován, és a nagy horváttal merészen szembeszáll. Miután pisztolyaikat kilőtték egymásra, — karddal csaptak össze. A kis termetű, de izmos és mozgékony Bezerédy nagyon serény forgolódással s gyors, ügyes és heves támadásokkal szorongatá a magas lovú és nagyszál horvát ezredest: azonban ez is kitűnő vívó lévén, nemcsak hogy elhárítja vala magáról a kis kurucznak sűrű csapásait, hanem egyszer oly irtóztató erővel vág reá vissza, hogy Bezerédy kardja, a roppant csapás ereje alatt, csaknem markolatban — *kettétörik*.

---

[1]) »Anno 1707. Dominus Colonellus Liber Baro Orsich, ad Kermendinum, promittens prius inter pocula Bezerédyo vel virgas, vel captivitatem, vel demum mortem, duellum injt cum Bezerédyo, — nec procul erat a fine proposito,« stb. (*Egykorú*, úgy látszik, Horvátországban vezetett *jezsuita-napló*, a Kaprinay-gyüjtemény XLII-ik kötetében, a m. kir. tud. *egyetem könyvtárában* Budapesten.)

Most a fegyvertelent az óriástermetű Orsich derékon ragadván, átemeli saját lovára, hogy így az élve elfogottat önnön táborába vihesse. De Bezerédy ekkor sem veszté el lélekjelenlétét; sőt ellenét baljával megragadva, a jobb kezében tartott csonka karddarabbal úgy sújtja fültövön, hogy az a lóról szédűlve lezuhan, vagyis mindketten lezuhannak. A fürgébb Bezerédy gyorsabban talpra kap, a horvátnak kezéből kicsavarja pallosát, és annak fejét saját vasával elválasztván testétől, feltűzi a nagy kard hegyére, s így lovagol viszsza nagy diadallal, Orsich báró elnyert paripáján.[1]) Ezt látván az örömtűl ittas kuruczok, — a horvátokon, hős vezérök példájára, rajta rontanak és (ha kissé talán mégis nagyító kútfőnknek hihetünk) közűlök vagy ötszázat lekonczolnak.[2])

Kolinovics szerint e párbaj-jelenet Rabutinnak Csobáncz alól eljövetele után, Sümeg és Pápa között történt volna: a mi azonban, — Bezerédy akkor a Rábán túl lévén — előttünk meg nem állhat; sokkal valószínűbb tehát a horvát jezsuita-napló értesítése, hogy a párviadal és az azt követett mészárlás, Körmendnél ment végbe. A bajvívás részleteire nézve ellenben Kolinovics elbeszélése látszik előttünk valamint tüzetesebb- úgy hitelesebbnek, kit mi is követtünk; mindazonáltal megemlítjük még a Bezerédy-utódok között hagyományképen fönnmaradt változatot is, mely szerint ősük nem az eltört kard csonka markolatjával, hanem olyképen verte volna le a rácz óriást, hogy a viadalt távolról szemlélő fegyvernöke, a kard kettétörése után odakiálta hozzá: »*Vitézlő uram, odaakasztottam ám a fokost is a nyeregkápára!*« Mire Bezerédy fokosához kapván, Orsichot azzal sújtotta le. Ezen ezüstből művészileg készült fokos ma is őriztetik Ménfőn — Győr mellett — Bezerédy utódainál.[3]) Bármint tör-

---

[1]) *Kolinovics,* (Commentarij, nemz. múz. kézir. lat. fol. nro 389.) a ki különben a horvát bajnokot név szerint nem nevezi meg, de a párviadalt tüzetesen leírja.

[2]) ». . . . nec procul erat a fine proposito, verum cum Dominus Orsich Bezerédyum stringeret ac captivum duceret, ab occurrente Bezerédyi famulo sarculo percussus, decidit ex equo, atque *cum quingentis circiter Croatis* ipse mortis captivus factus est.« (*Koprinay* jezsuita-naplója.)

[3]) E hagyományt *Bezerédy Miklós* vál. püspök és veszprémi nagy-

tént légyen is a dolog: annyi bizonyos, hogy Bezerédy Orsichot levágta. A jezsuita-napló alábbi elbeszélése a családi hagyományhoz látszik közelíteni.

Ugyan e napokban a kuruczok egy új, igen jó gyalogsági vezérre tőnek szert, Bagossy Pál volt cs. k. ezredes személyében, a ki Olaszország csatasíkjain, különösen Ivrea piemonti vár védelmében tüntette ki magát. Ennek capitulatiója után hazatérvén, nemzetének szeretete Rákóczi zászlói alá hozta őt. Győrből, titkon csónakra ülve evezett el a Rában, és Pápán Bottyánnál jelentkezvén, kezeibe letette az esküt Rákóczi hűségére. A tábornok tisztelettel fogadá a derék katonát, s általküldé Bercsényihez, a ki Bagossyval april 15-kén lévén szemben Beszterczebányán, mindjárt egy gyalog-ezredet és dandárnokságot ajánla neki.[1]) Sőt Bagossy nemsokára tábornokká lőn, s igen hasznosan szolgála túl a Tiszán, 1709. tavaszán bekövetkezett haláláig. Rokona és kedves barátja, Károlyi Sándor, tőle tanúlt meg rendszeresebben hadakozni.

Míg ezek a Rába környékén így folyának: Bottyán nem feledkezett meg az országrész keleti és déli széleiről sem. Már föntebb említettük, hogy Szigetvár tájáról a szlavóniai ráczság gyülekezetéről vévén hírt martius elején: a valóságnak megtudására, saját huszárezredéből küldött alá az alsó Dráva mellékére négy

---

prépost úrtól s néhai nagy hazánkfiától *Deák Ferencztől* — mint anyai ágon szintén a Bezerédyek ivadékától — hallám. (L. *„Bottyán tbk élete“* 150—152. l.)

[1]) Bercsényinek Beszterczén 1707. apr. 15. kelt levele Rákóczihoz. — *Csajághy János* ezredes is írja e napokban, ú. m. apr. 17-kén Gyöngyösről Károlyinak: »*Az mi Dunántúl való hadaink igen jól viselik magokat; — az két armáda sem expugnálhatja őket.* Nem kétlem, Ngod értette: Bagossy uram kuruczczá lett. . . . A Rábaközt, mondják, hogy a passusokat mind bévágatja az német, s sánczokat csináltat. Bottyán uram Pápa tájékán volt felesed magával.« (*Eredeti, a gr. Károlyi-levéltárban.*) *Ugyanaz*, szintén Gyöngyösről, apr. 21-kén ismét tudósítja Károlyit: »Dunántúl most jött szintén emberem. Az németség az Rábán túl és az egész Nyulason inquarterizálta magát, az mi hadunk penig mindenütt innend vagyon. Bottyán uram Pápán quártélyoz, az némettől semmit nem félnek; Fejérvárt derekasan bloquadálják.« (*Eredeti levél*, u. o.)

századot. Mily jelentést vőn e kémszemlélő csapattól? nem tudjuk; azonban valami komolyabb baj lehetett ott készülőben, — tán át is csaptak már a ráczok Somogyba, Baranyába, — mert Bottyán martius végén vagy april elején, Balogh Ádámot is alá küldé egész ezredével s két ágyúval. Kiről von der Lancken eszéki várparancsnok apr. 11-én tudósítja Savoyai Eugen hget, hogy hogy a kuruczok 15 zászlóval (század) s két tábori ágyúval Szigetvár és Pécs között foglaltak állást; mit akarnak? még nem tudhatni.[1])

Azonban csakhamar megtudták, hogy mit akartak! Ugyanis Balogh Ádám az átcsapott szerémségi ráczokat visszavervén, maga is utánok kelt a Dráván, keresztül a Szerémségen, és egész Péter-Várad vidékéig nyomúlt; ott két rácz-martalócz falut viszonttorlásúl felraboltatott, a fegyveres férfiakat kardra hányatá s a többi lakosságot rabszíjra fűzé, sőt Péter-Várad alá csapván, az ottani marhacsordát is elnyeri vala.[2]) És azzal ép oly gyorsan, a mint átcsapott, vissza is téré zsákmányával, mielőtt a pétervaradi és eszéki német katonaság a nyakára gyülekezhetett volna. Ilyes leczkék szükségesek valának hébe-hóba, az örökösen mozgolódó, és a magyar falvak lakosságán irtóztató kegyetlenségeket gyakorló vad ráczok ellen.

Más részről, ugyanekkor tájban, a Székes-Fehérvárt szorosan körülzáró Szekeres István ezredes hadai, Gál Mártonnak a budai, ma is »*kurucz-zug*«-nak (Kruzen-Winckel) nevezett zugligeti völgyben tanyázó szabad-hajdúival egyesülve, Buda alá ütöttek, s a budai s ó-budai marhákat elnyerék.[3]) Bottyán a szent-endrei, pómázi és ráczkevi ráczokat is folyvást féken tartá s mind a két nagy Duna-sziget községeit kurucz részre adóztatja vala.[4]) Egyszersmind gondja volt, hogy a Budáról ágyús naszádaikon leevező rácz csajkások dúlásai elől elmenekült Duna-

[1]) Eredeti levél a cs. kir. hadi archivumban Bécsben.

[2]) B. Berényi Ferencz naplója, 1707. apr. 17-éről: »Az kuruczok a budai, ó-budai és az pétervaradi marhát elhajtották, és Péter-Váradjánál két rácz falut rablottak föl, az férfiakat kardra hányták, az asszonyokat és gyermekeket rabúl hozták el.«

[3]) Ugyanott.

[4]) Pest-vármegye levéltára és Rákóczihoz intézett fölterjesztései.

Földvár vidéki lakosság ez utóbbi helyet ismét megszállja, és ott a közlekedés Kecskemét, Szólnok felé helyreállíttassék. E végből Nagy Péter kapitányt bizonyos hadakkal a rév és lakosság őrizetére Duna-Földvárhoz rendelé s a környékbeli lakosságnak Pápán 1707. april 26. kelt nyiltparancsával meghagyá, hogy szállják meg ismét a nevezett mezővárost, a hol is az említett hadak oltalma alatt nyugton gazdálkodhatnak. [1]) Az ekkép újra megnépesített Duna-Földvár levont sánczainak újból fölkészítése és így a dunántúli összeköttetés szempontjából oly fontos földvári rév közlekedésének biztosítása tekintetében Bottyán előterjesztést tőn Bercsényinél. A főtábornok igazat adott neki, és — noha jó későcskén, 1707. junius 21-kén, Ónodtúl — Szemere László dandárnokot küldé Bessenyey lovasságával s Csajághy gyalog-ezredének felével Földvárhoz, ily utasítással: »Azt kívánván a hazának szorgos szolgálatja s operatióknak rendi, hogy a *földvári passus mennélelőbb reparáltatnék:* ahhoz képest Kegyelmed ezen orderem vétele után minden időhaladék nélkül.... menjen az Duna-mellékére, és azon passusnak reparatióját szorgalmazza. Az földvári sánczot penig formaliter ha nem is, a mennyire lehet, reparáltatni igyekezzék; de abban nem is kell fáradni, hogy hidat vessenek, hanem csak kompokat s hajókat összeszereztessen, s azokat jó oltalom alatt tartsa, s az ellenségnek minden motusira vígyázzon, kemény portáztatási által.« [2])

Ekkép a dunántúli kuruczság *második* összeköttetési pontja többi feleikkel, Bottyán tábornok buzgólkodása folytán ismét helyreállíttatott, a mi nem kis hadászati előny volt számukra Az első közlekedési ponthoz, Karvához, küldi vala april közepén Bottyán a Rétheyvel átvezényelve volt 1000 huszárt és Győri

---

[1]) Bottyán e nyiltparancsának eredetije Pest-vármegye levéltárában őriztetik. »Vettem leveleteket Duna-mellyéki lakosok közönségesen; értem panaszotokat. . . . Kérlek azért, és hagyom s parancsolom, hogy gyűjjetek által Földvárra minden ingóságotokkal, és Földvárott lakjatok; mivel Földvár körül valami had is lészen, jobban megmaradhattok,« stb.

[2]) Bercsényi e rendeletének részben sajátkezű fogalmazata gyűjteményemben.

Nagy János dragonyos-ezredét, mint most már Dunántúl fölöslegeseket,[1]) s helyettök viszont Eszterházy Antal, a Bottyán által régóta sürgetett 3000 hajdú helyett átköltöztette b. Révay Gáspár gyalog-ezredét. Csak egy regiment volt biz ez, igaz: de így legalább mégis némi reguláris gyalogságra tehetett szert Bottyán.

Azonban Révay hajdúi rongyosak és fizetetlenek, s mint ilyenek, kedvetlenek lévén: hogy beléjök harczi kedvet öntsön, és a dunántúli ezredeket is némikép megvígasztalhassa: addig is, míg az ígért fejérpénzbeli cassa és új katonaruházat május vagy június hó folyamában a bányavárosokból átérkezhetnék, — Bottyán, kormányzó-tábornoki hatalmánál fogva, a fejedelem jóváhagyása reményében, némi mérsékelt fejérpénzbeli adót vetett a vármegyékre, s mivel rézpénzen a Dunántúl már épen mitsem lehetett venni: ezen ezüstpénzt osztatta ki a hadak között.[2])

Bottyán ugyanekkor tájban — april második felében — hozzákezdett a pápai, félig már úgy is romokban heverő várerődítvények széthordatásához,[3]) nyilt-várossá declarálván a rendszeres ostromnak ellentállni e korban már képtelen helyet. Annál több gondot fordított azonban Simontornya és az oly nagy hadászati fontossággal bíró Sió-vonali sánczok, továbbá Sümeg és Palota várak jó karban tartására. Ez utóbbi helyen és Simontornyán *löporgyárakat* is állított.[4])

---

[1]) Nagy Jánosra nézve Bercsényi már april 15-iki levelében említi: »Nagy János megérkezett az commandójárúl.« B. Perényi Farkas (a Goda-féle ezred tulajdonosa) pedig már régebben, tán még az Andrássyakkal általköltözött; ellenben Somogyi Ferencz csalóközi ezredesnek a Szigetközből és Mosonyból való öt százada Pethő György őrnagygyal a Dunántúlra szakadt, s ezentúl ott is marada.

[2]) Bottyánnak 1707. június 15-iki levele, visszaemlékezőleg. — A dunántúli vármegyék april—május havi közgyűlési jegyzőkönyvei. — *Bercsényi* 1707. apr. 27. Beszterczén kelt levelében említi, hogy 20,000 frt fejér- és 40,000 frt polturapénzt, továbbá holmi montourt és a tiszteknek karmazsint szereztet össze s fog általküldeni a dunántúli hadtest számára.

[3]) Eszterházy Antal tábori könyve. B. Berényi Ferencz naplója is, april 24-kéről: »*Pápának egy részét most demoliálják.*«

[4]) Bottyán 1707. június 15-iki levelében: »Éjjel-nappal készíttetem Palotán, Simontornyán a puskaport.«

Ezalatt a császáriak is igyekeztek megroncsolt és megfogyott ezredeiket nemcsak jó rendbe venni, de az örökös-tartományokból vont nagyszámú újonczokkal, sőt merőben új csapatokkal is lehetőleg szaporítani. E czélból gr. Pálffy János is, a bán, már martius végével Horvátországba küldetett, [1]) hogy a végőrök javát fölszedje, és a horvát-szlavon rendeknek tartományi gyűlést hirdetvén, velök a magyarok ellen mennél több hadat ajánltasson meg. [2])

Starhemberg Guido april vége felé a Pozsonynyal majdnem szemben fekvő mosonymegyei Köpcsényhez kezdé csapatait a Nyulasról és Csalóközből gyülekeztetni; [3]) sőt a Rábavonalon is némi mozgalom híre indula meg, a minthogy némely ezredek onnét is kezdenek vala egész csöndességben Köpcsény felé szivárogni. De a mozgalom, bármily titokban akart is történni, Bottyánnak a Rábán sűrűen átjáró kémei és portyázó csapatai előtt csakhamar tudva lőn. S a serény tábornoknak elég volt csak értesűlnie, — hogy egy erős lovas-osztálylyal april végén Bezerédyt előhad gyanánt azonnal általküldje, s azután saját, Somogyi és Balogh Ádám ezredeivel maga is utána költözzék, valahol Csécsény táján.

Bezerédy oly szerencsés volt, hogy a Sárvárról Starhemberg Guidóhoz Köpcsény felé igyekező Wolffskehl-dragonyosezredet útban kapván, meglepte és véres harcz után rendetlen-

---

[1]) Pálffy mart. 29-kén érkezett Bécsből Varasdra. (Saját levele gr. Erdődy Györgyhöz, Galgóczon.)

[2]) Cs. hadi tanácsi jegyzőkönyvek Bécsben. Szent-Györgyi Horváth Zsigmond is újságolja Pápáról 1707. apr. 29-kéről Bercsényinek: »Az horvátoknak 6. Maji lészen országgyülések; mit vihet végben Pálfi uram? — megtudván, azonnal tudósítom Ngodat.« (Eredetije a kir. kamarai levéltárban Budán.)

[3]) *Arneth*, 428. l. *Horváth Zs.* is írja: »Az németet referálják az rábai lineárúl, hogy elindúlna; merre? nem tudhatni, inkább hiszem, az Nyulasra az többihez.« (*Ugyanott.*) *Bercsényi* pedig Érsek-Újvárról 1707. május 2-káról tudósítja Rákóczit: »Tegnap hozák confirmatióját az ellenségnek Köpcsénhez való gyülekezetinek; haboznak az hírek, ki Újvárt, s ki a bányákat emlegeti; én inkább hiszem, Csalóközön által *Leopold* lesz az első jele.« (*Vörösvári levéltár.*)

ségbe ejtve, közülök vagy nyolczvanat levág, a többit megűzi. [1]) Ezzel Mosonynak fordúl, és a Libény-Szent-Miklósnál füvelltető Dimitrovics-féle ráczokat apr. 30-án szintén meglepi s keményen megvervén, szétszórja. E futó ráczok, Secula hasonlókép rácz — és pedig köztük híres — ezredesnek Mosony városa és Magyar-Óvár közt füvellő táborába menekűlnek. Nyomban ott terem azonban rajtok a más oldalról érkező *Bottyán* tábornok, Balogh Ádámmal, és heves harcz közben, rettenetes kemény rohammal, — melyben a vitéz Balogh Ádám ismét igen kitűnt, [2]) — Secula híres regimentjét úgyszólván egészen eltörli a föld színéről. [3]) A harcz alatt megérkezett Bezerédy is; és ezzel a győzelmes kuruczok együttes erővel rárontanak Mosony városára, az odamenekűlő ráczokat öldözik, s végűl a várost fejeikre gyújtják. A mi kardjaik élét kikerűlhette: azt a házak tüze emészti vala meg.

Az országdúló martalócz népség e nagy veszedelmén, még a labancz-magyarok is egyaránt örülének. [4])

Bottyánnak mosonyi győzelme több irányban kiváló fon-

---

[1]) Kolinovics, Commentárjaiban. Nemz. Muzeum, 389. lat. folio.

[2]) Béri Balogh Ádám még 1710. közepén — utolsó hadjáratára indúlásakor — irott egyik levelében is méltó büszkeséggel említi, s győrvári és kölesdi diadalaihoz hasonlítja e mosonyi csatát. (Gr. Károlyi-levéltár.)

[3]) Rákóczi írja 1707. május 13-káról Szerencsről Károlyi Sándornak: »Hogy Dunántúl lévő ellenség Erdélynek hamarjában segítséget küldhessen, módját nem látom, mivel *Óvárnál Secula regimentjét füvellésben Bottyán fölvervén, — alkalmas confusió esett köztök.*« (Gr. Károlyi-levéltár.)

[4]) B. Berényi Ferencz naplója, 1707. május 9. és 10-iki bejegyzéseiben: »A novellákban (bécsi hirlapok) vagyon, hogy az ráczokat Mosony-vármegyében megverték. — Rábaközben sok kurucz vagyon. Az *országpusztító ráczokkal s horvátokkal* ultima Aprilis Lébennél igen megjáratá Bezerédy Imre az áprilist, feleset lenyakaztatván bennek. De 7. Maji így ír György öcsém Kis-Martonbúl: Mosontt szorították az kuruczok az ráczokat, ott paskolták meg, rájok gyújtván az várost, — felénél több égett el.« *Bercsényi* nyilván a dunántúli kuruczok e mosonyi győzelmét érti, midőn É.-Újvártt május 4-kén Rákóczihoz írt levelében említi: »Az ellenség cantonírolva kezdette füvellését az Duna s Rába mellett, a bátorságosabb helyeken; kiken való *első próbájok* mint succedált? méltóztassék Fölséged a mellékletből (ma már nincs meg) megérteni, kivel magamat Fölséged kegyelmességében ajánlom.«

tossággal bira. Először, az ott eltörlött Secula-ezred és egyéb ráczok veszedelmével Starhemberg ereje — nevezetesen könnyűlovassága — jól megcsökkent; másodszor, a Tó- és Rábaköz birtoka e szerencsés harcz által a császáriak kezéből ismét állandóúl kiragadtatott, úgy, hogy a kurucz hadak egy része többé vissza sem költözött a Rábántúlra; harmadszor, Starhemberg ezután, már csak vigyázatból is, kénytelen volt magát mind szorosabban összevonni Köpcsény körül; és negyedszer, a horvát-szlavon rendek odahaza, híres Seculájok veszedelmén úgy elréműlének, hogy ezen évben épen nem valának hajlandók oly nagyszámú hadat megajánlani Magyarország ellen, mint ennekelőtte. Látták, hogy kivált a dunántúli vidék mintegy temetőjévé lőn a ráczok- és horvátoknak Bottyán alatt, kitől e népek — mint Rákóczi is följegyzé Emlékirataiban — különösen rettegnek vala. (»Les Rasciens le redoutoient d'une manière très particuliére.«) Félelmök igazolva is volt: hisz csak 1706. dec. 24—25-iki, és ezen 1707. apr. 30-iki két csatája alkalmával 1000-nél jóval többet vágatott le közülök!

A tábornok mosonyi diadala után visszatért Pápára, mivel a tartomány főhadi-biztosa Szent-Györgyi Horváth Zsigmond — — kit hadtartási, fizetési és megruházási ügyekben a bányavárosokba küldött volt gr. Bercsényihez és b. Hellenbachhoz, — apr. 27-kén visszaérkezvén, Bottyánnak a már vett jelentésekhez képest intézkedéseket kelle tennie. Nevezetesen, az ezredek általános gazdászati szemléje, kifizetése, számvétele és megruházása czéljából a főszemlemester Korvínyi János érkezése a hadipénztárral és montourral közel kilátásba helyeztetvén, e végből a szokásos füvellő-táborokat el kellett rendelni. Bottyán tehát ilyen rendelést tőn: május elsejére Balogh Ádám, Kisfaludy László és György ezrede, a Zala vize mellé Szent-Gróthoz szálljanak; saját ezrede pedig, úgy Bezerédyé, Somogyi Ádámé és Goda Istváné, — egyúttal a Rábántúlra is folyvást portyázandók — a Rába és Marczal mellé, Malomsok tájára, a vár-keszei kelőhöz, s nem távol az árpásitól sem. Török István ezere és Somogyi Ferencz századai maradjanak a Rábán túl a Tóközben, Győr, Óvár és Kapuvár felé vigyázandók. Sándor László és Zana György csonka-ezerei a Somogyságon, Szigetvárt és Eszéket, Sze-

keresé pedig, pákozdi táborában, Székes-Fehérvárt és Budát tartsák szemmel. Eszterházy dragonyos-századai részben Pápán Bottyán, és részben Malomsoknál Bezerédy mellett; végre a gyalogság — kivévén a helyőrségekre fordított Domokos-ezredet — Somló-Vásárhelyen, Révay ezrede pedig Móriczhidán, az árpási kelőnél.[1])

E hadfelosztás május első felében pár hétig fennálla, — azonban a főszemlebiztos és hadi-pénztár érkezése csak mindegyre késett, egy részről a fejérpénznek szűke, s másrészről nyilván a miatt is, hogy a már küszöbön álló ónodi gyűlésnek a rézpénz forgalma ügyében hozandó határozatát szükségesnek látták bevárni. A fizetetlen hadak azonban már-már türelmetlenkedni és szökni kezdtek. Bottyán tehát Pápáról május 18-kán kelt levelével egyenesen a fejedelemhez fordúlt, sürgetőlg kérvén fejérpénz, katonaruhák és lőszerek általküldetését. Rákóczi elvégre június 12-kén válaszolja sajó-körömi táborából hű vezérének, hogy immár most általküldetik mind a szemlebiztos, mind a hadipénztárnok a cassával, — meglesz tehát szemle és fizetés! A hadi eseményekről pedig a tábornok necsak Bercsényit és Eszterházyt, — hanem magát a fejedelmet közvetlenűl is folyton tudósítsa.[2])

Míg Rákóczi ezen intézkedései teljesedésbe mentek: Botytyán a túl a dunai vármegyékre vetett fejérpénzbeli mérsékelt adóból befolyt összegek kiosztásával tartogatta a békételen hadakban a lelket.[3])

Ezen közben Szekeres István ezredes, — a ki már kora tavasz óta a velenczei tó nyúgati csúcsánál fekvő Pákozdon tanyázott — oly szorosan körűlzárolva tartá Székes-Fehérvárt, hogy a bentlévő németek és lakosság, a vár ágyúinak lőtávolánál tovább kimenni nem mert,[4]) és így csakis a készletben lévő cseкély ele-

---

[1]) Horváth Zsigmond Pápán, 1707. apr. 28. kelt levele, gyűjteményemben. V. ö. Bercsényi apr. 27-iki levelével Rákóczihoz.

[2]) A fejedelem e válaszának fogalmazata a kir. kamara levéltárában.

[3]) Bottyán jun. 15-iki levele a fejedelemhez.

[4]) „*J Friedrich Retel* fehérvári cs. kir. harmineзadosnák 1707. május 4-iki jelentése a budai kamara administratorához: ». . . . weillen wir uns nit ausser unser Stuckh getrauen derfen, — dann wir von Sze-

ségre vala szorítva. A mellett Szekeres a vár alá küldözgetett apró, ú. n. »martalék«-csapatok által is mindúntalan megkísérlé az őrséget kicsalni és lesre vinni. Így május 1-én éjjel másfélszáz emberét a császármalomba és külvárosi majorokba rejtvén, — ezek virradóra a ráczokat csakugyan kicsalák, és megrohanván, sokáig lövöldöztek; mígnem az övéi támogatására egy századdal odarobogó Szekeres személyes megjelenése eldönté a harczot, s a ráczokat véres fejjel visszaűzték a várba.[1])

A malomsoki táborból is mindegyre átcsapdoztak a Rábán és Répczén a serény lovas porták; így május 15-ke táján egy kurucz csapat Ebergényi füvellő-táborára ütvén, magának a tábornoknak egynéhány, továbbá gr. Pálffy János és gr. Draskovich Ádámnak ugyanott őrzött összes lovait elnyeré.[2]) Más kurucz csapatok pedig május 23. s 24-én már épen Kőszeg városa alatt nyargalództak[3]), tehát a még mindig Szombathelytt állomásozó b. Nehem táborszernagy főhadiszállása *megett*.

Sajátságos, és a megyéknek Rákóczi ügyéhez való meleg ragaszkodását élénken jellemzi, hogy míg ezek némelyikének székhelyét s terűlete nagyobb részét az ellenség megszállva tartá: a megyei nemesség gyűlésein azalatt is nyílván felolvasták, tárgyalták és végrehajtották Rákóczi és tábornokainak rendeleteit. Így *Vas*-vármegye, b. Nehem tábornok akkori főhadiszállásán Szombathelyen 1707. május 3-án tartott közgyűlésén fölolvastatván Rákóczinak 1707. apr. 6-án Maros-Vásárhelyről kiadott meghívó-levele az *ónodi országgyűlésre*, és gr. Eszterházy Antalnak — mint dunántúli főkapitánynak — ezt kísérő felszólítása: a vármegye azonnal követválasztáshoz látott és amaz örök nevezetességű gyűlésre Szegedy Ferenczet és Palásthy Lászlót választá meg képviselőiűl.[4]) A megye ilyes határozatait (máskép alig kép-

keres, der zu Pákozd sich schon eine geraume Zeith einlogieret halt, in Enge gehalten seint.« (A kir. kam. ltárban.)

[1]) Retel harminczados föntebb idézett levele.

[2]) B. Berényi Ferencz naplója, május 20-iki bejegyzéssel.

[3]) Kőszeg városi jegyzőkönyv május 24-kéről.

[4]) Vas-vármegye 1707. május 3-iki közgyűlésének jegyzőkönyve, Szombathelytt, a megyei levéltárban: »Deputati sunt igitur G. D. Franciscus Szegedi et Ladislaus Palásti ad praedictam Diaetam Onodiensem Ablegati.« *A többi dunántúli megyék is küldöttek oda követeket*, pl. Zala

zelhető!) a császáriak előtt a legmélyebb titokban, és arról szóló jegyzőkönyveit — melyek ma is megvannak — bizonyára eldugva tartotta.

A nemességnek e példás hűségével a nemzeti ügyhöz, karöltve járt a *nép* ragaszkodása is. Például a Körmend vidéki Nemes-Hollós község lakosai 1707. május 16-ról folyamodványt nyújtanak be Vas-vármegyéhez, melyben előadják, hogy »mivel az elmúlt napokban« elment német ellenség béjövén a Nemes Vármegyében, mi is »*kifutván előtte, mint ellenség előtt helységünkből*, — az ellenség elfogta útunkat, *több, Rában följül lévő helységek lakosaival együtt*, s visszahajtott bennünket; *száz marháinkat* (mintegy büntetésül) *elhajtotta, gabonánkat, szekereinket, mindenünket elvitte, falunkat kirablotta, s dupla portiót vetett reánk*. Úgy maradtunk, mint a megszedett szőlő.« — Ekkép teljességgel elpusztúlván, adóleszállításért esedeznek.[1])

Íme, a szegény nép, hűsége megható jeléül, úgy szólván összes *mindenét* áldozá az ügyért!

* * *

Ezalatt Bécsben a cs. k. főhaditanács meghatározá a nyári hadműködések tervét, melynek értelmében gr. Starhemberg Guido mint főparancsnok, a hadaknak eddig Mosonymegyében és a Csalóközön állomásozott zömét, május 26-án volt táborba szállítandó Pozsony és Oroszvár között, tehát a köpcsényi mezőn. Nehány nap múlva azután a sereg egy részével átkelend a Dunán, hogy az újból szükségbe jutott Lipótvárát élelemmel s őrséggel megsegítse. A Rabutin-Nehem-féle hadtest marad tovább is a Rábánál, míglen gr. Pálffy János a horvát-szlavon hadakkal és végőr-ezredekkel fölérkezend; mire nézve a bán odautasíttatott, hogy június 24-ke körül a Rábánál legyen horvátjaival, hogy ott Rabutinnal egyesülvén, *a kuruczokat a Dunántúlról kiszorítsák, és így az Erdély megsegítésére szánt hadtest elindúlása lehetővé tétessék.*[2]) Ez lett volna tehát a két tábornagy (Rabutin és Pálffy)

Bezerédy Jánost, Fehér Losonczy Farkas Jánost, Komárom Konkoly Thege Lászlót, stb.

[1]) A folyamodvány eredetije Vas-vármegye levéltárában.

[2]) »Das General Rabutinische Corpo stehet noch an der Raab.

feladata, — szóval ismét Bottyánnak a Duna balpartjára általűzése; de, hogy különben oldhatták-e meg ezúttal, mint az elmúlt télen, föladatukat? — a nyári hadjáratok vázlatából meglátandjuk. Elég egyelőre annyit tudnunk, hogy Bottyánnak a téli hadjárat alkalmával oly kitűnő sikerrel folytatott *szétszórt harczmód szerinti* tacticája példáján okúlva, *Tiell*, a k. k. Hoff-Kriegs-Rath megfontoló természetű alelnöke, — mint május 25-én Savoyai Jenő hghez írt s imént idézett leveléből látjuk, — a sikerben maga is már előre nagyon kétségeskedett. Ugyanő utánaveti, hogy Rabutin hadtestének a súlyos téli hadjárat alkalmával elnyomorított szekerészeti osztálya és tüzérsége még helyreállítva nincs.[1])

Bottyán a b. Nehem-féle hadosztály állapotából általállátta és kémeitől is értesíttetett, hogy azok az élelemhiány és az immár hátuk mögé messze bejáró kurucz portyázó-csapatok miatt, a Rába-vonalt június elejénél tovább nem fogják tarthatni. Ehhez képest, hogy őket két oldalról szoríthassa: május 25-ike táján ő maga a hadak egyik felével, — nevezetesen saját, Somogyi Ádám és egy rész Balogh Ádám lovas- és b. Révay gyalog-ezredével, összesen vagy negyedfélezer emberrel, — az árpási kelővel szemben, Móriczhidához szállott; Bezerédyt pedig ugyanennyi erővel, — úgymint a maga, a két Kisfaludy és Goda lovasságával, némi

---

Mit dem Graffen Pálfi ist die Abrede gepflogen worden, dass Er gegen den 24-ten Junij mit seinen Croaten und denen Gränitzern, an der Raab stehen solle, umb alsdann, sambt denen Rabutinischen Corpo, die Rebellen von diesseitigen Land zu vertreiben, und folgends den Succurs nacher Siebenbürgen zu befördern. *Es scheint aber, man werde weder eines, noch anderes zu bewürckhen noch sobald nit im Stand seyn, inmassen die Rebellen aus den diesseitigen Land über die Donau zu verjagen (wann sie sich in viele kleine Hauffen zerstreuen) eine schwere Sache seyn, auch viele Mühe und Zeit erfordern wird.*« (Tiell, Bécs, 1707. május 25-kén, Eugen herczeghez.)

[1]) *Tiell* idézett levele. — Sajnosan constatáljuk egyúttal, hogy a cs. k. hadi-levéltár magyar osztályában (»Krieg mit denen Hung. Rebellen«) 1707. május végétől ez év decemberéig *egyetlen okmány* sem létezik; és így ezentúl nélkülözni leszünk kénytelenek Tiellnek oly becses tudósításait.

dragonyosokkal és Moóry István, Cziráky s Enyedy András hajdúival a Felső-Rábához, Rum és Jánosháza közé küldé.

Bezerédynek föladata volt egyrészről Kis Gergelylyel Körmend, Szent-Gothárd és be a stájer határok felé portyáztatni, másrészről pedig a Rábán áttörvén, a Rumnál elsáncolt németet megtámadni. E czélból a dandárnok, Rumtól egy mértföldnyire, Hosszú-Peresztegre szálla, honnét megtudá, hogy a rumi német tábor, ezer lovas és hatszáz gyalogból áll; neki is indúla három-négy ízben, hogy kiveri fészkéből: azonban kelletlenül győződött meg, hogy a Rába vize a styriai havasok hótömegeinek olvadása folytán úgy megdagadt, miszerint egyelőre lehetetlen rajta áthatolni. Mindazáltal, — a folyam sebes rohamú lévén, — Bezerédy nehány nap alatti apadással és így a tervezett támadás sikeresítésével biztatá magát.[1])

A Rába vize apadását azonban Nehem táborszernagy tanácsosnak tartá — *be nem várni*; sőt inkább, Bottyán és Bezerédy két oldalról fenyegetőleg foglalt hadállásairól hírt vevén, június 1-jén az egész Rábavonalon megkezdé a *visszavonúlást*. A folyam átjáró helyeinél nagy munkával készített sánczait mindenütt pusztán hagyván,[2]) hadait jún. 3-kán Szombathelyre összpontosítá, honnét, kíméletlenül pusztítva, gázolva a termékeny síkságot, jún. 5-kén a Gyöngyös mentén ő maga is mindenestől megindúlt Kőszeg, Soprony felé, a sarkában járó kurucz lovasság által csípdeztetve. E napon tehát már egész Vas-vármegye, sőt Sopronynak alsóbb, magyarajkú részei is felszabadúlának.

Jún. 5-kén d. u. a német tábor Kőszeg alatt szálla meg, pár napi pihenésre. De halljuk magát a szemtanú Kőszeg városi főjegyzőt:

»*Anno 1707. die 5. Junij.* Délután 2 és 3 óra között jütt (érkezett) Generál Nehem uram ő Excja az egész armádával Szombathelyről a szilfánál levő rétekre, a hol nemcsak a réteket

[1]) Bezerédy levele 1707. május 27. Hosszú-Peresztegről Eszterházyhoz.

[2]) »Az Rába folytában lévő német egészlen elment; az passusokat és eleitül fogva csinált sánczait pusztán hagyta, fölnyomakodott Kőszeg felé.« (Bezerédy, 1707. jún. 4. Dobrokárúl Eszterházynak.)

rontották, hanem a *gabonákat is lekaszálván*, (!!) úgy rontották az a tájon való vetéseket. Avval nem elégedvén, a következő napon jütt föl az egész, a Gyöngyös mellett lévő mezőkön; azokat is nemcsak letapodták a lovakkal, hanem a szekerekkel egynéhány útakat csináltak, úgy rontották, és azután kaszálták. Mely kár minémő nagy keserűségére lett légyen a szegény lakosoknak, — minden körösztény ember elgondolhatja. Az nap (jún. 6-án) újonnan dél tájban a patak alatt való földekre és rétségre szállott, — *a táján is a gabonát kaszálták*, noha ugyan a Generál erősen tiltotta, *de csak nem használt*. Megszállván azért, ott maradt két napig, és csak harmadnapjára, ú. m. szerdán (jún. 8-ika) reggel indúlt vala el Sopronban. Alig mene el a német: azonnal itt volt a kuruczság.« [1]) Nehem a kőszegi várból is kivitte az őrséget, a hová Bezerédy egyik századosa: Pásztói Horváth István még az nap bészálla, a gyalogság érkezéséig hatvan lóval. [2])

A visszavonúló császári sereg pár nappal pünkösd (jún. 12.) előtt érkezett Sopronyhoz, holott is, — hogy magát a nyomába száguldó kurucz lovasság támadásai elűl biztosítsa, — nemcsak hogy a Fertő-sopronyi »linea« és a város mögött szállott táborba: de a környékből összehajtott pórsággal táborát azonnal körűlsánczoltatni kezdé, s a kapuk elé spanyol-sarampókat veretett. [3]) Ekként, *szorosan védelmi állásba* helyezkedik vala.

---

[1]) Kőszeg városa jegyzőkönyvéből.

[2]) Ugyanott.

[3]) »Die Kruzen verstärkten sich wiederum sehr, und die kayserlichen mussten nach und nach weichen, und kamen kurz vor Pfingsten wiederum hier (Sopronyba) an, und haben ihre Lager wieder auf den Krautäckern, hinter der Stadt gemacht; auch mussten die Bauern sie aussen herum verschanzen, und wo sie aus- und einritten, Spanische Reiter da vormachen, mit dem Vorwand, dass nicht so viel Leute von ihnen können durchgehen, weil fast täglich einige übergingen zu den Kruzen, — *aber es war doch von denen Kruzen eine Furcht auch dabey, dass sie nicht sollten in das Lager einbrechen können.*« (*Ritter* György János sopronyi polgár krónikája.) Ugyanitt említtetik, hogy a kuruczok már június 3-kán fogdostak el Soprony és Német-Újhely között, ezen utóbbi városba igyekvő sopronyi német polgárokat, s Kis-Boldogasszonyba (Frauenhaid) vitték magokkal. Tehát már az osztrák szélekig kalandoztak.

S még b. Nehem a szombathelyi volt főhadiszállást alighogy odahagyta volt: Bottyán tábornok a közvetlen vezénylete alatti hadosztálylyal már átlépte a Rábát Árpásnál, és június 10-ike táján Mosonyban, Libény-Szent-Miklósnál táborozott. Erre a császáriak azon oldalról is mind felvonúlának Pozsony elé, Köpcsényhez. A kuruczok pedig ságúldozóikat már a Lajta vizéig bocsátgatták.

Így a császáriak a nagy reményekkel kezdett támadó téli hadjárat után elfoglalt tavaszi védvonalukat is feladni kénytelenítttetvén, — a Rábán följűli vidék is megújra Rákóczinak hódolt.

THALY KÁLMÁN.

DOBÓ ISTVÁN ÉS BALASSA JÁNOS ÖSSZEESKÜVÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ.

(1569—1572.)

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

III.

(Wyss Albert jelentései Konstantinápolyból. — János Zsigmond lépései. — Békés, a bujtogató. — Az Erdélybe futott pártosok ügye a portán. — Lengyelországi tudósítások. — Hosszútóti és a budai basa. Miksa készületei.)

Mint említém, a gyanakodásnak megvolt a maga alapja. Épen azokban a napokban, midőn Miksa a kihirdetett országgyűlésre volt menendő, érkeztek meg az ügyes és buzgó Wyssnek, Miksa portai residensének konstantinápolyi jelentései. —Azt tudjuk, hogy a porta és Miksa közt az 1568. év elején 8 esztendőre fegyverszünet kötteték, mely a háborúskodó János Zsigmondnak is nyugtot parancsolt. A fejedelem csak kénytelen kelletlen hajolt meg a porta békére késztő rendeletének, de nem szünt meg egyremásra Konstantinápolyba küldött követei által az alkalmatlan béke ellen izgatni. Már september végéről arról tudósít Wyss, hogy Erdélyi Sebestyén, a fejedelem követe igen kellemetlen helyzetben van, ura cselei s izgatásai ellenében hasonló szerek alkalmazását látván.[1]) Az év utolsó havában új küldött járt János Zsigmondtól a portán, Gyulay Mihály, a ki egyszersmind az adót bevitte. Élve a jó alkalommal s remélve, hogy az adó lefizetésekor jobban lesznek a Wyss által lekenyerezett diván-tagok János

[1]) Wyss Konstantinápolyból 1568. sept. 28. Turcica.

Zsigmond iránt hangolva, ura szándékát titkon eléterjeszté Mehemet pasának, a ki azonban nem késett azt Wyssnek tudomására hozni. Annyira el vannak telve Magyarország előkelői a német ellen való gyűlölettel — mondá Gyulay Mehemetnek — s annyira bosszúsak ő felsége ellen, hogy önként elhatározták János Zsigmondhoz mint magyar vérből való fejedelemhez pártolni, csak a porta adjon erre nekik s János Zsigmondnak engedélyt. — De Mehemet e kérésre tagadólag válaszolt, ráparancsolt Gyulayra, hogy úrát békére s a pártos magyar urak visszautasítására intse, mert a szultán nem szegheti de nem is akarja megszegni a Miksával kötött békét. Ily értelmű válaszszal küldettek Erdélyi Sebestyén és Balogh Ferencz december elején a fejedelemhez. »Távozásuk nem minden keserűség nélkül való volt, hogy panaszaik s kívánalmaik nem sikerűlének« — mondja Wyss tudósításában [1]), intvén egyszersmind Miksát a kétes hűségű urak szemmeltartására. Ő maga őrködni fog s pedig mint reméli, jó eredménynyel; mert Mehmet erős hit alatt igérte neki, hogy az erdélyi incselkedésekre mitsem fog adni. Valóban a következő (1569.) év martiusában nyúgodtan tudósíthatá urát a residens, hogy Memhet elutasító válasza óta semmiféle erdélyi »sycophanta« és »delator« nem mutatkozik a portán s maga a fejedelem sem örvend bármi kegynek a szultán előtt. [2]) Egyelőre tehát nyugodt lehetett Miksa, mert azonkívűl, hogy Balassa János és Báthory Miklós hűségökben ingadoznak s János Zsigmondhoz pártolni lesik az alkalmat [3]), több mintegy negyedévig nem érkeztek zavaró tudósítások a portai residenstől.

Alig tavaszodott, midőn már az elutasított erdélyi fejedelem újból beküldé Gyulayt a portára s pedig most fényes ígéretekkel. János Zsigmond Nagy-Bánya s Erdőd s egyéb birto-

---

[1]) Wyss 1568. decz 11. Turcica.

[2]) Ex Transsilvania ab elapso mense Decembri nullus sycophanta hic comparuit; si delator aliquis accesserit, facile illius calumniae subverti poterunt, cum Transsylvanus hoc tempore non videtur esse in magna apud principem Turcarum gratia. (Chiffre) Wyss 1569. marcz 12. U. o.

[3]) Wyss 1569. marcz. 26. U. o. Minquitz ez időtájban vitte be az ajándékot a portára Miksa részéről.

kok kérése mellett a magyarországi malcontensek befogadására akart engedelmet eszközölni a portától. Gyulay ura nevében 40,000 arany évi adót, Mehemetnek 50,000 arany ajándékot ígért, ha kívánalmai teljesülnek. Azonban Wyss sikeresen működött, Memhet basát a maga részén tudta tartani, az erdélyiekre különben is bosszús főtolmácsot Ibrahim béget ígéreteivel még jobban tüzelte — s april végén ismét kedvezőtlen válaszszal volt Gyulay Erdélybe térni kénytelen. Sőt utána csauz indúlt el, kinek feladata volt a fejdelmet nyugvásra parancsolni, a pártos magyarországiak kiűzését követelni, azonkívűl a szászokhoz s székelyekhez is beszólni, hogy a pártosokat befogadni ne merészeljenek. János Zsigmond ellen oly nagy volt a portán az ingerűltség, hogy már azon tanácskoztak a nagyúr hívei, mi módon nyomúljanak Erdélybe, megfékezni a nyugtalan fejedelmet, s egyszer-mindenkorra elejét venni mozgékonyságának [1])

A portán János Zsigmond megmegújúló kívánságai szerzőjének s a magyar urak mozgalmai főmotorának Békés Gáspárt tekintették — s e nézetnek Mehemet basa Wyss előtt kifejezést is adott. Azért csalogatja a magyarokat Békés Gáspár Erdélybe — mondá a basa a residensnek — mert azok segélyével János Zsigmondot láb alól eltenni s az Erdély fölötti uralmat a maga kezeibe keríteni reméli. S Mehemet erről annyira meg volt győződve s Békés ellen annyira föl volt indúlva, hogy őt a portára csalni szándékozott, a hová ha egyszer eljő: »certum est quod in Transsilvaniam amplius non revertetur.«[2]) Micsoda kifogásokkal élt Békes az őt Konstantinápolyba invitáló basával szemben, nem tudjuk; de Mehemet elméje az egész nyár folyamában ezen járt. Békésnek nem sikerűlt őt jobb indúlatra birni maga irányában. September elejéről jelenti Wyss: a basa Békés megejtésére azt a tervet gondolta ki, hogy őt szinlelt barátsággal a szultán kézcsókolására sietni határozottan fölszólítja, biztosítja a porta kegyeiről s igérni fogja neki hűsége jutalmáúl, hogy János Zsig-

[1]) Unum illud ego certo scio quod iam hic tractatur in consilio publico, quanam ratione Turcae in Transsilvaniam penetrare queant. Cogitant ita semel frenare et pessundare malignos illos Hungaros ut amplius resurgere et caput extollere nequeant. Wyss apr. 23. U. o.

[2]) Wyss 1569. máj. 28. U. o.

mond magtalan halála esetére ő leszen Erdély urává. Mehemet nagyon hiszi, hogy Békés ez ígéretektől elcsábítva, örömmel jövend a portára, »a hol gaztetteiért méltó büntetéssel fog lakolni, mint minden bajnak és rosznak főokozója s a magyar elégedetlenek főbujtogatója.« Írt is Memhet ez értelemben Békésnek egy igen barátságos levelet. [1]) — Annak a politikának, melyet János Zsigmond épen ez időben fogott föl, midőn Miksával egyezkedni kezde s pedig épen Békés megbizatásával, azt hiszem nagy, tán legnagyobb része van azon kitartó ellenszenvnek, melyet az ügyes Wyss Békes ellen ébreszteni, szítani a diván tagjaiban főkötelességeül tartott s a melyet fáradhatlan buzgalmával János Zsigmond többszörös követségei ellenében ápolnia sikerült.

A portáról vett emez értesülések a magyar urak terveiről, János Zsigmond szándékairól szerfölött bántották Miksát; főként midőn fülébe jött (ha igaz a mit Michiel ír) hogy János Zsigmond már azzal a határozott kéréssel állott elő: adja neki a szultán csak Székes-Fejérvárat s ő az egész magyar nemzetet jogara alatt egyesíteni fogja. [2]) — A figyelmeztetések, melyeket Miksa az éber Wysstől kapott, mutatták, hogy a hírek nem hiúk, az intések, jövendölések nem üres beszéd. Példa erre Gyulaffy László ügye. Wyssnek még a múlt 1568 év őszén írt egy jelentése szerint egy megbizott portai barátja affélét pöngetett előtte, mintha Gyulaffy László a volt veszprémi kapitány János Zsigmondhoz készűlne hajolni. »Nem bátorkodom a jeles férfi (Gyulaffy) ellen semmit sem határozottan állítani — mondja Wyss — de nem árt működésére gondot ha fordít fölséged« [3]) — s valóban a következő év elejéről Miksa azt irathatá residensének, hogy jelentésében igaza volt, Gyulaffy csakugyan átpártolt János Zsigmondhoz. [4])

---

[1]) Wyss 1569. sept. 1. Turcica.

[2]) Il qual Transiluano, dicono, che tratta hora co'l signore Turco di hauer la città d'Albaregale, nella quale si coronano et sepeliscono li re; perche hauendola, promette al signore, che in breuissimo spatio passerano a luj tutti li signori et nobili Ongarj che sono di quà . . . Dispacci 1569. márcz. 10.

[3]) Wyss 1568. nov. 27. Turcica.

[4]) 1569. jan. 22. U. o.

Minthogy ez időtájt Miksát a magyar urak közül többen elhagyák s kerestek jobb urat maguknak az erdélyi fejedelem személyében; ezekről is, mint a Dobó-féle összeesküvés hatásos tényezőiről, tán épen legfőbb szitóiról pár szóval nem lesz fölöslegesz megemlékezni. Míg Dobó, Balassa, Homonnay Gáspár s Báthory Miklós és egyebek hűsége, bár nagy mértékben, csak gyanús volt a beköszöntett 1569 év elején, nehányról mint nyilvánosan elszakadt s tényleg átpártoltról széltében beszéltek a bécsi udvarnál. Ezek közé tartozott első sorban Forgács Ferencz, a volt váradi püspök, »Ferdinánd kedves, nagyon kegyelt embere, a ki körűlbelől egy év előtt letévén püspökségét s egyéb javadalmait Miksa kezébe, Olaszhonba, Paduába ment azon ürügy alatt, hogy ott tanúlmányait folytatja; négy hónapi ott időzés után elhagyván Paduát, Velenczén s Ragusán keresztűl Erdélybe utazott; a fejedelemtől ott hizelgő módon fogadtaték, mindjárt megérkeztekor hatezer tallért jövedelmező apátságot kapott — s még többet remélhet a jövőben. Öcscséről az egri kapitányról — mondja az egykorú tudósítás — szintén gyanús hírek járnak; annál inkább, mert rokonuk Gyulaffy László ez a jeles férfi és kitűnő katona Budán keresztűl szintén Erdélybe szökött.«[1]) Forgács Imrét hasonlóan fölemlíti Michiel, mig Wyss Komjáthy Balázst is nevezi több izben.

A kevés számú, de gyors elhatározású »szökevények« részéről (a mint őket nevezték) csakugyan komolyabb veszélyek fenyegették Miksát, mint az, melyet az összeesküvésben csak nagy óvatossággal eljáró magyar urak lépései eredményeztek. Az éles eszű, kitűnő belátással biró politikust és államférfit, ki Miksa, az udvar s az ország viszonyait jól ismerte, itthon szerzett tapasz-

[1]) Michiel, disp. 1569. jan. 13. Nagy volt a gyanú Báthory Miklós az országbiró ellen is. Már az, a mit Wyss jelentett róla, sokat rontott hitelén s most egy esetről egyenesen hűtlenségére vontak következtetést. A saját maga szükségletére összegyűjtött gabonát a szathmári német kapitány kérte tőle. Báthory nem adta. A kapitány erőszakhoz folyamodott s fegyveresei által Szathmár felé szállíttatá már az elfoglalt életet, midőn B. emberei nagyobb erővel jövén, a német zsoldosokat levágták vagy szétugrasztak. »Atto dio rebellione, se sarà vero«, mondották Michielnek az udvarnál. — Dispacci 1569. márcz. 10.

talatait a külföldön tett utazásával öregbítette, kinek magasabb világnézlete, tágasb látköre volt, mint Miksa vagy János Zsigmond bármely tanácsosának, ki külföldi útja alatt bizonyára az európai viszonyok megfigyelésére is szentelt időt és figyelmet — e sokat tudó, hallgatag embert, Forgács Ferenczet, kitől egy kedvezőtlen végzet megtagadta azt, a mire képességeinél fogva hivatott lett volna, hogy az esztergomi széken vagy Miksa oldalán hazája nemtője legyen —, most midőn a megsértett büszkeség érzete János Zsigmond udvarába hajtá, félős volt, hogy e fejedelem sikerrel fölhasználja. S csakugyan az 1569. év tavaszán mikor János Zsigmond Magyarországba való betöréséről az udvari körökben a hír újból fölmerült, [1]) egyszersmind arról is beszéltek, attól is tartottak, hogy a fejedelem Forgácsot készül a törökhöz követségbe küldeni; mint olyan férfit, kinek ott is nagy tekintélye van s a ki a viszonyokat jól ismeri.

A rémület tehát a »szökevények« miatt nagy volt. Az általok netán előidézendő veszélyek előzetes elhárítása energikus föllépést, gyors intézkedést igényelt. Miksa tüstént, a mint Gyulaffy elpártolása factum volt: portai residensének azon utasítást küldte, hogy ellenök a díván előtt határozottan lépjen föl Miksa panaszaival. Hivatkozzék a békére, jelentse ki, hogy midőn János Zsigmond ily módon a malcontenseket maga köré gyűjti, a békét sérti meg, a mi a hatalmas császár sérelmével s gyalázatával jár. [2]) Wyss a vett utasítás értelmében panaszt emelt Mehemetnél, a ki igazat adott neki s megígérte, ha bebizonyul Gyulaffy Erdélybe való szökése, őt a fejedelem által kiadatván, Miksának megküldi hogy büneért méltóan lakoljon s elrettentő például szolgálhasson hasonszabású engedetlen s a közbékét zavaró gonosz emberek előtt. [3]) Az ügy persze nem ment oly gyorsan, mint Miksa szerette volna; újabb utasításában újra lelkére köti residensének a szökevények ellen való gyors határozatot, hogy a szultán valamennyit szolgáltattassa ki Miksának, mert ők egyedül oka

[1]) Ettől különben — mint a velenczei követ dispacci-jai bizonyítják — folytonosan tartottak az udvarnál.

[2]) Miksa Wysshez 1569. jan. 22. Turcica.

[3]) Wyss jelentése 1569. febr. 15. U. o.

János Zsigmond fészkelődéseinek.[1]) De ez egy esetben Balogh Ferencz, az erdélyi residens ellenműködése sikeres volt János Zsigmond vendégei érdekében. Azt állítá, hogy ura Gyulaffyt és Komjáthyt nem fogadja be, s a kit befogadott, Forgács Ferenczet, az ellen nem lehet sem Miksának, sem a portának kifogása; mert ez még a békekötés előtt engedelmet nyert a királytól Olaszországba távozni, a honnan minden kötelezettsége alól föloldva települt meg Erdélyben s ott a közügyektől elvonultan, csendes nyugalomban él.[2]) — Wyss váltig állítja, hogy Mehemet nem hisz Baloghnak[3]), miután tudósítva van az elpártoltak erdélyi megtelepedéséről s arról, miszerint a fejedelem ezt azért titkolja, mert csak a kedvező alkalomra vár; mikor azonban az Erdélybe küldött csauz onnan visszatért, s e tekintetben megnyugtató híreket hozott: a szökevények hosszasan tárgyalt ügye háttérbe szoríttaték.

Azok a hírek, melyeket Wyss a portáról írt Miksának, más úton is megerősítést nyertek. Nevezetesen Lengyelországból. Vilmos olmüczi püspök, Miksa lengyelországi követe Lublinból 1569. év tavaszáról tudósítá urát a török követség megérkezése felől. Ez a török követség a lengyel királyt biztosítá a szultán békés szándékairól mind ő, mind a császár irányában s e békés hajlamok bizonyságául fölhozta János Zsigmond s az elégületlen magyarok ügyét. — Elmondta, hogy a fejedelem a szultánhoz fordulva, jelenté ennek a legtöbb magyar úr elégedetlenségét s kérte az engedelmet ezek segélyével Miksa ellen támadni; a szultánt azonban nemcsak meg nem nyerte, hanem inkább kemény parancsot kapott a béke megtartására. De János Zsigmond ezzel nem elégedett meg; másodszor is kopogtatott s hogy indítványának nagyobb súlyt adjon, tudatta, hogy működését már megkezdé, több magyar úr átjött hozzá s még több ígéri elpártolását Miksától. Erre a jelentésre — mint maga a török követ mondta a püspöknek — annyira dühbe jött a padisah, hogy János Zsigmond követének bizonynyal fejét véteti, ha a lengyel király, mint a fejedelem rokona iránt, nem akar vala tekintettel

[1]) Miksa Wysshez 1569. jun. 28.

[2]) Erről Wyss tudósít 1569. jul. 9.

[3]) A me quoque enixe opera datur ne fides adhibeatur vanissimo homini, mondja Wyss. U. o.

lenni. De a követség által inti a lengyel királyt, mint az ifjú gyámját: lépjen közbe a béke érdekében öcscsénél, fékezze annak békezavaró hajlamait, mert különben nemcsak megengedi a szultán a német császárnak János Zsigmondon boszút állani, de maga is megbünteti a vakmerőt engedetlenségéért.[1])

Ennél még fontosabbat tartalmazott a püspöknek pár nappal később beküldött levele. Czarnkovski Szaniszló referendariusnál — mondja — egy mulatságon összejött ismét a török követtel, a ki neki a szultán Miksa iránt ápolt jó indulatáról sokat beszélt. »Mondá, a többi közt, hogy a legtöbb kassai s kassavidéki magyar úr és nemes titkon János Zsigmonddal conspirál, ahhoz hajlandó pártolni; ezt maga János Zsigmond írta meg a portára.«[2]) — Miksa e hírek hallatára nem késett lengyel követei részére adott utasításában azoknak lelkére kötni, hogy a lengyel királyt szorgalmazzák; tenne komoly figyelmeztetéseket János Zsigmondnál ez ügyben, a mit a lengyel király készséggel meg is cselekedett.[3])

E jelentéseknek megfelel egy harmadik oldalról nyert tudósítás is; mely Hosszútóti Györgytől származik. Ő az 1569. év elején a budai basához küldetvén, Gyulaffyról beszélgetésbe ereszkedett a basával; elmondta ennek kérdésére Gyulaffy elpártolásának okát, t. i., hogy mint tihanyi és veszprémi parancsnok nem tartá a köteles számú fegyveresst s midőn ő felsége intésére sem engedett, elmozdíttaték állásától s Erdélybe futott. A basa ekkor azt kérdé Hosszútótitól: akarod-e, hogy többet megnevezzek a kik hasonló szándékot ápolgatnak? s a kétkedő Hosszútótinak Magyar Bálintot megnevezé s azt mondá: még többen, sokkal többen vannak s ujjával a felső-magyarországi táj felé mutatott; de az őt sürgető Hosszútótinak bővebben szólni nem akarván, csak azt mondogatta: hiszen meglátjátok.[4])

---

[1]) Wilmos jelentése Lublinból 1569. máj. 18. Polonica.

[2]) Lublin máj. 25. Polonica.

[3]) 1569. máj 31-ről való responsuma a lengyel királynak Miksa oratorai részére. A János Zs.-hoz küldött levelek másolatai ez időből a Polonicá-k közt.

[4]) Relatio Georgii Hosszútóti ad passam Budensem expediti 1569. febr. (?). Turcica.

Igen természetes, hogy ez egymást kiegészítő hirek, melyek terjesztésében s nagyításában — mint a velenczei követ mondja — magok a magyarok is buzgólkodtak, a bécsi udvarban komoly aggodalmak tárgyát képezték. Egy messze elágazó, jól szervezett, Miksa magyarországi uralmát végveszélylyel fenyegető összeesküvéssel vélték magokat szemközt, melynek időközben felmerült két körülmény európai jelentőséget adhatott volna. Wyss halála után (1569 október) ugyanis ennek addigi titkára Stöckel Anselm rémülten jelenté Miksának, hogy a szultán kedvencze s főlovászmestere született magyar, a ki nőül veszi a szultán egy leányát, kilátása van rövid időn a jancsárok parancsnoka s nagyvezérré lenni.[1]) Talán ez ember befolyásának tulajdonítható a szultánnak János Zs. iránt való érzelemváltoztatása egy pillanatra. De ez a pillanat fontos dolgot lett volna szülendő. Franchi Ádám, Miksa titkos agense tudósít erről bennünket.[2]) E szerint Mahmúd bég a nagyúr részéről a franczia királyhoz küldeték, megkérni Margit kir. herczegnőnek, a király nővérének kezét János Zs. részére — s megigérni a király kedvező válasza esetére, hogy a szultán János Zsigmondot a lengyel trónra segítendi sőt Moldva és Havasalföldе kormányzását is reá bizandja. — E házassági tervből nem lett ugyan semmi, annak sincs nyoma, hogy az a született magyar nagyobb befolyást nyert a porta politikájára, annálkevésbé, hogy a szultánt János Zs. titkos tervei pártolására birta volna: de az egy perczre fölmerülő rémhír, mely az V. Károly és Ferencz franczia király, a Ferdinánd s Zápolya János közötti harczok emlékét eleveníté föl a német tanácsosok lelkében, az összeesküvésről begyült jelentésekkel kapcsolatban komoly magatartásra, éber őrködésre serkenté Miksát.

Ennek eredménye volt az, a miről a velenczei követ tudósít, hogy a legnagyobb titokban, föltűnés nélkül több mint négyezer német fegyveressel szaporíttattak a veszély tűzhelyéhez, Erdélyhez közelebb eső magyarországi várak őrségei[3]), a melyek folytonosan résen állnak, hatályosan közbelépni, ha valami zavar ütne

---

[1]) Stöckl 1569. oct. 26. Turcica.
[2]) Franchi tudósítása 1569. oct. 2-káról. Turcica.
[3]) 1569. jan. 20. Dispacci.

ki. Részint őrködés czéljából, részint az ingadozó magyar urak hűségben tartása, a gyanúsok kémlelése végett küldetik Ungnad is az erdélyi határszélekre.[1]) — Ide számíthatók még az 1569-ki magyar országgyűlésnek többféle végzései a János Zsigmond felől fenyegető veszély megelőzésére[2]), ha szinte már ekkor úgy a pártosok elfogatása, mint a körülmények módosulása folytán ez a veszély olyan acut többé nem volt is.

IV.

(Dobó a bécsi tanácskozásra, majd Balassával az országgyűlésre hivatik. A király biztatása s egyebekéi. — Dobóék letartóztatása; a velenczei követ sürgönye. — A letartóztatás okai. — Kenderessy s alattomos működései.)

Természetesnek fogjuk találni — mint mondám — ha a kellemetlen hirek Miksát nagyban lehangolták s miután az egész összeesküvés a leggyanúsabb szinben, a bizonytalanság torzalakjában nagyítva tűnt föl, azt is lélektanilag megfejthetőnek kell elismernünk, hogy Miksa bizalmatlansága valamennyi magyar úr s általán a nemzet ellen is irányult.[3]) Vegyük tekintetbe amaz el nem leplezhető törekvéseket, melyek János Zs. részéről minduntalan előtérbe nyomultak, melyek világos czélja a Miksa és a török között létrejött fegyvernyugvás fölbontása volt; — ha János Zs. e vergődései szemléleténél egy legalább elterjedtnek tartott összeesküvés szálai jutottak a bécsi udvar kezébe, várhatunk-e akkor bizalmat onnét, hol a bizalom az erények közé amúgy sem tartozott soha? Mindazáltal, dicséretére legyen mondva Miksának, ő a helyzet veszélyeit fölismervén, a helyett, hogy meggondolatlanúl erőszakot alkalmazott volna (a mi különben nem is nagyon állott hatalmában,) a kedélyek megnyugtatására a

---

[1]) Di più ha S. M^tà mandato il baron Unghanod di Stiria a quelli pochi signori Ongarj che ci (Erdély szomszédságában) sono, à fine di mantenerlj in officio et per chiarirsj meglio della fede et dell animo di ciascun di loro. — Dispac. 1569. apr. 28.

[2]) L. Fraknói Magy. Orsz. gy. Eml. V-dik kötetét.

[3]) . . . si acresce (Miksánál) con questi romorj sdegno et diffidentia con tutta la nation Ongara. — Disp. mart. 10. 1569.

bizalom orvosszeréhez nyúlt. A következőkre való tekintettel nem akarom sem állítni, sem tagadni e bizalom őszinteségét. Mert lehet, hogy Miksa csakugyan bízott a hű Dobóban, akár azért, mert tudta, hogy a szertelen fösvénységéről hírhedt úrnak sok félteni valója van egy szerencsétlen kimenetelű vállalat esetére, akár azért, mert nem akarta hinni, hogy az az ember, ki vagyonát s vagyona utján tekintélyét leginkább Ferdinánd adományainak köszönheti, ő ellene Ferdinánd fia ellen oly hamar fegyvert fogjon. Igaz, hogy a hol magasabb érdekek követelik kielégittetésöket, ott a személyes hála tekintetei ritkán szoktak számitásba vétetni; de itt még az a körülmény is szólt Dobó hűsége mellett, hogy az kihez való átpártolásról vádoltaték, neki csaknem engesztelhetlen ellensége volt.[1]) — Körülbelől hasonló tekintetek forogtak fönn, Balassa János, Báthory Miklós és Tahy Ferencz részességénél is. Tahy sokkal közelebb volt Miksához, semhogy őt könnyen ne sújthatta volna; Báthory Miklós e csendes, komoly és visszavonult nagyúr minden kalandosabb terv ellensége gyanánt volt ismeretes; Balassa János pedig folytonosan a legnagyobb hűséggel s pontossággal tudósítgatá Miksát a szomszéd török mozgalmakról, a tudomására jutott lengyel ügyekről s tisztét a zólyomi kapitányságot kifogástalan buzgósággal vitte. [2])

Fontos dolog volt Miksára nézve Dobóval a mennyire lehet tisztába jönni. Elmaradása az év (1569) első napjaira hirdetett, de elhalasztott országgyülésről aggodalmat gerjesztett. Ő betegségével menté magát s unokaöcscsét Zeleméry Lászlót küldé maga helyett; de ott fönn — úgy látszik — a betegséget nem akarták hinni s azon hiszemben, hogy jóhatással leszen, ha Dobónak a mentséget mintegy kezére szolgáltatják, tettették, mintha azt gondolnák, hogy Dobó a kamara által elkövetett erőszak ismétlésétől tart. Miután a császár egyátalán óhajtá Dobó megjelenését a Bécsbe február elejére a magyar tanácsosoknak hír-

[1]) E körülményre, mondja a vel. követ, hivatkozott is Dobó, hogy készületei sono per sospetto che ha del Transilvano, antiquo et capital suo nemico, non meno di quello che sia dell M^ta S., dal quale a tutte l'hore viene insidiato . . . Dispacci 1569. febr. 24.

[2]) Tudósításai 1569. april haváből Turcica és Polonica közt.

detett gyülésre, őt különösen is meghívta. Bizalmat költendő, egy jó indulatú levelet küldött neki, melyben a tanácskozmány tárgyainak fontosságára hívja föl Dobó figyelmét. Oly ügyek fognak megbeszélés alá kerülni — mondja Miksa — a melyek meghányásánál okvetlen jelen kell lenned, ez alól semmiféle mentegetődzéssel nem szabad kibújnod s hogy ezt nem is fogod tenni, arról tenálad, ki az ország ügyeit mindig szíveden viselted, nem kétkedünk. Ne bántson az téged, hogy az elmúlt napokban Pozsonyban letartóztatva lettél; hidd el: az a mi tudtunk s akaratunk ellen történt, a mint azt megérkezted alkalmával tőlünk megtudandod. Mikor boldog emlékű atyánk veterán hívei, kik közűl egyedül te vagy még életben, előttünk mindig a legkedvesbek voltak: gondolhatod-e hogy ellenök valamit tenni, őket bántalmazni, a legtávolabbról bár, szándékunkban lehetne?[1]) — Trautsohn hasonlókép írt Dobónak[2]); úgyszintén a veszprémi püspök, a derék Liszti is. Liszti ugyancsak Miksa szóbeli igérete alapján Dobót minden bántalom ellen biztosítá; hivatkozott a király levelére — Dobó eljövetelének fontosságát abba helyezi, hogy az öregebb tanácsosok majd mind elhalván, annyi fiatal között az ő jelenléte múlhatlanúl szükséges.[3])

Ép ily biztatólag szóltak Zelemérynek, Dobó küldöttjének s tette ezt különösen Bornemissza nyitrai püspök.[4]) »Az mint kegyelmed — írja a püspök Bécsből Zelemérynek a lévai vár prefectusának — engömet Nyitrán az elmúlt napokban kért vala, azon másodnapon hogy idejöttem, urunknak ő fölségének Dobó István uram constantiája felől bő szóval szóltam, életömet is kikötöttem érötte, úgyannyira hogy ő fölsége semmit nem kételködik az ő tekéletességében; ennek előtte is nem kételködött, hogy ugyan elhitte volna bizonnyal; azért csak jöjjön ide, úgy mint az mint jöhet; az ő dolga jól lészön, hogy kit önmaga sem

---

[1]) Miksa Dobónak 1569. jan. 8. Comitialia.

[2]) Jan. 11. U. o.

[3]) 1569. jan. 9. Hung. — Videt V^ra mag^ca D^tio qua pauci ex senioribus supersint, inter tot iuvenes consiliarios D^uis V^rae mag^cae praesentia in primis est necessaria. — Ezt mondja a vel. relatio is.

[4]) 1569. febr. 8. (egykorú másolat a comitialiá-k közt.) Szószerint közlöm e valóban nagy fontosságú magyar nyelvű levelet.

reménlett volna sem kívánhatott volna istentűlis. Most én erről többet nem irhatok. Trautson urammal is ezen dologrúl sokat szóllottam, tegnap ő is ugyanazont mondá Dobó uram bizony tekéletes voltáról. Azért az mint lehet siessen, mert urunk és ez mostani tanácsi kiváltképen őtet várja. Immár ezt én magamtúl irom, hogy az mi Posonba esött ő kegyelmén, urunk hagyomásából nem esett. A mint immár én itt értem, ki nyilván lehet ő kegyelménél. Ha magát, tisztességét, gyermekit, jószágát szereti, eljöjjön, most ideje.« — Ennyi biztatás és biztosítás után valószinű hogy Dobó fölment volna a tanácskozmányra, ha köszvénybaja — mely valóban súlyos volt — engedi. De ez visszatartá s Trautson fölszólítására Miksát legalább arról megnyugtatni kötelességében állott, hogy készületei épen János Zs. ellen irányulvák. Mint egy föntebbi jegyzetben említém, Dobó ezt tette is.

Balassa Jánost más módon akarták Bécsbe hozni. A kékkői vicekapitánynyal Romhányi Péterrel együtt egyszerűen megidézték még 1568 végén. Balassa élt a gyanúpörrel s azt adván okúl, hogy idéztetése bizonynyal valami kicsiny, a török csapatokkal történt összecsapás szerencsétlen kimenetele miatt van, addig is míg egészsége helyreállítása után fölmehetne, lemond a zólyomi kapitányságról; mert látja hogy roszakaróinak sugdosásai ő fölsége előtt többet nyomnak mint az ő mentségei s mert nem szeretné a kényes hivatalnak ilyen körűlmények közt való folytatása által ő felsége kegyét végkép elveszteni. [1])

Az országgyűlés közeledtével a portáról mind sűrűbben érkező hírek s a lengyelországi tudósítások világosságot kezdtek deríteni a conspiratio ügyére az udvarnál. Most már Dobót, ha egyebért nem, őszinte vallomás tételre birás czéljából okvetlen ki kellett hozni várából — s hogy ez megtörténjék, az újra fönnjárt Zelemérynek ismételten biztatások adattak minden oldalról. Tekintve a személyeket, a kiktől e biztosítások eredtek, hangsúlyoznom kell hogy azok őszinteségében s jóhiszeműségében kétkednünk nem szabad. Ezek voltak: a veszprémi püspök, kit később is — Forgács Simon tanúbizonysága szerint[2]) — soha nem

[1]) 1568. novemb. Hung.

[2]) Forgács F. művéhez tett jegyzetében, a már i. h.

vádoltak Dobóék; Trautson János a főudvarmester, ki Zeleméryt újra határozottan biztosítá Miksának Dobó iránti jó indúlatáról s ki később is Dobó jó emberének bizonyúlt. Ird meg Dobónak — szólt Zeleméryhez — bizzék bennem, én jó barátja vagyok; ő felsége óhajtása szerint tanácslom neki az országgyűlésre való eljövetelt. [1]) — De főként Miksa igérete jő itt tekintetbe. Midőn a nála audientián volt Zeleméry kérte őt, hogy régi szolgája Dobó hűségében ne kételkedjék, az uralkodó azt felelte: mondtam a múltkor is hogy én Dobó hűségében nem tudok kételkedni. — Természetes, ha maga Zeleméry is meg volt győződve a vett igéretek őszinteségéről s izgatott várakozásban élő nagybátyjának ő sem tudott mást tanácsolni, mint azt, hogy jőjjön, hogy egyszer valahára már nyugodt lehessen. Semmi de semmi roszat nem vettem észre — írja — minden csendesen fog elsimittatni. [2])

Dobó az ígéreteknek hitt s meggondolta az ügyet. Ha el nem megy a gyűlésre, a gyanú csak új tápot nyer. Ha elmegy, a legrosszabb esetben is kitisztázhatja magát a bizonyára pártját fogó rendek előtt — s már megjelenése ártatlansága mellett fog bizonyítani. — Igy történt aztán, hogy az augustusra hirdetett országgyűlésre nemcsak ő, de minden gyanúba vett úr (az egy Homonnay Gáspárt kivéve) megjelent. — A tárgyalások szokott rendben folytak. A propositióban bőven reflectált a király János Zsigmond veszélyes mozgalmaira, gyors intézkedések szükséges voltát emelte ki, a mik a rendek által nagyrészben el is lőnek fogadva. — A szerkesztett törvénykönyv megemlékezék az erdélyi fejedelemmel tartó pártosok terveiről is [3]) — s bár ezáltal a történendőknek útja egyengetve volt, mégis midőn az országgyűlés tárgyalásait csaknem befejezte: Dobó és Balassa elfogatása váratlanúl lepte meg a rendeket.

Mielőtt azon körülményeket előadnám, melyeket a királyi szó ellenére eszközölt elfogatás okaiúl tartok, egykorú tudósítás, a Miksa kiséretében tartózkodott velenczei követ sürgönye alapján, magáról a tényről akarok pár szóval megemlékezni.

[1]) Zeleméry Dobóhoz 1569. jun. 16. Comit.

[2]) U. o.

[3]) Lásd mindezt Fraknói Magy. Orsz. gy. Eml. V. kötetében.

»Az nap reggel, melyen az elfogatás történt (október 12.) — mondja a tudósító [1]) — két órával azelőtt az összes rendek a királyi lakosztályba hívatának s összegyűlvén, a terembe ő felsége elé bocsáttattak; kivéve a két urat, kik még az előteremben lőnek letartóztatva. Ennek ajtajánál valamint a többi termekben ő felsége szokott német testőrsége, az arciérek és alabardások, azonkívül 200 főnyi Bécsből hozott katonaság volt elhelyezve. Miután a király az országgyűlésre vonatkozó ügyekben válaszát közlé a rendekkel, jól választott komoly hangon, fájdalma s neheztelése hatásos kifejésével (a mint ő felsége az efféléknek nagy mestere) tudtokra adá az elfogottak bűnét, mely abban áll, hogy titkos egyetértésben az erdélyi fejedelemmel, ehez pártolni s ő felsége ellen föllázadni szándékoztak, s egyszersmind kifejezte akaratát, mely szerint a vádlottak ügye az igazságszolgáltatás rendes utján, az ország törvényei s alkotmánya szerint tárgyaltassék. Hozzá tette még, hogy bár többen vannak vádolva s följelentve nála, mindazonáltal mivel a gyanú kétségtelen igaznak nem bizonyúlt, e gyanúba vettek ellen semmit sem akar cselekedni; sőt biztosít minden egyest közülök, hogy feledni fog mindent, mert ekként remél jó és hű alattvalókat bennök nyerni. — A két elfogottról azt beszélik, hogy ő felsége kezében sok levél van tőlök az erdélyi fejedelemhez s ettől hozzájok — s így azok bebizonyúlt bűnösök. De ők megtagadják ama leveleket; sem elnézést, sem kegyelmet nem kérnek, csak igazságot szorgalmaznak ő felségétől. — Elfogatásuk annál nagyobb fölháborodást idézett elő, mert szokatlan, soha nem hallott dolognak tartatik az efféle az országgyűlés folyama alatt, a hová közönséges bűnbocsánat s közbiztonság védelme alatt szoktak összeseregleni. — A letartóztatást követő napon az ország rendei fogoly társaik ügyét a legmelegebben ajánlák ő fölségének s azok szabad lábra helyezéséért 200 ezer aranyat s 30 kezes állítását kinálták, köztök az elfogottak fiait, míg ügyök eldől. . . . A legnagyobb kegyességgel lőnek meghallgatva, de mert választ nem kaptak, tepnap újra kérték ő fölségét. Ugyanazon időben, mikor e letartóztatás történt, parancs adatott Kas-

[1]) Dispacci 1569. oct. 18.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] szes rendek [illegible] rálynak [illegible] vételét: két kérdés [illegible] torságot Miksának ennek elkövetésére most [illegible] félévvel azelőtt a közelegületlenség [illegible] félelmében az országgyulest hirtelen [illegible] telen? Továbbá mi adott okot arra, hogy a privatim [illegible] uton ép ugy, mint nyilvánosan lekötött [illegible] lekedjék?

Az első kérdésre két körülmény felel meg. Az [illegible] lés vége felé járt: több engedmény [illegible] óhaja teljesitése után ezek ellenállásáról, [illegible] sitiójától nem tartott a király [illegible] törvénykönyv 3-ik czikkelye a [illegible] hajló pártosokra [illegible] szivök [illegible] megvert [illegible] nek M[illegible]

[illegible]

vén a basákkal, midőn az ügy állásáról jelentést teszen, a többek közt azt mondja: véleményem szerint, fölséges ur, mértékkel kell élnünk, nehogy az erdélyi fejedelemnek csak jobb útra térítését czélzó törekvéseink a tartomány teljes veszedelmét idézzék elő a kereszténység kárára [1]) A figyelmeztetésre Miksa hajlott s ekkor hagyott föl a pártosok kiadatásának erősb sürgetésével. [2])

Az ígéretek s a királyi szó ellen elkövetett erőszakhoz e két dolog adott bátorságot. Oka pedig szintén kettő lehetett.

Említém ama jelentést, melyet Vilmos olmüczi püspök, Miksa lengyelországi oratora tett urának a magyar urak mozgalmairól. Vilmos már junius havában (1569.) hivatkozik arra, hogy a jelentett hireken kivül, a mit a szultán követétől még kitudhatott, azt élőszóval fogja elmondani. [3]) Azt hiszem, a püspök megérkezése után csakugyan bővebb fölvilágosításokat adott s nem látszik alapnélkülinek a föltevés, hogy akkor már határozottan neveket is tudott Miksának mondani, s azok, a kiket megnevezett, épen Dobó, Balassa s Homonnai valának. Föltéve azonban, hogy e vélemény nem áll erős alapon, egy másik körülmény elútasíthatlanúl biztos támpontot szolgáltat, és ez a hírhedt Kenderessy István müködésében találja magyarázatát.

Már a velenczei követ mondja, hogy Miksa az év elején szorgalommal gyüjteté az összeesküvés nyomaira vezető adatokat. Fönmaradt egy levél Mágocsy Gáspártól Thurzó Ferenczhez, [4]) mely épen az országgyülés megnyitása előtt küldetheték Miksa kezébe, melyben az összeesküvés nyomozásával megbízott Mágocsy, Balassára csakugyan terhelő adatokat hoz szinre, Homonnayt pedig plane fölségsértőnek mutatja be. E levélben Kenderessy Iványról is tétetik említés; ideje, hogy én is megemlékezzem róla, mert a legfontosbak csakugyan azon adatok voltak,

---

[1]) Mea quidem opinione *utendum est aliqua moderatione*, ne dum cupiamus emendatum Transilvanum, funditus una cum sua provincia pereat *cum maximo reipublicae christianae detrimento*. Wyss. 1569. sept. 1. Turcica.

[2]) . . . tuae opinioni quod scilicet moderatione aliqua utendum sit, adstipulamur . . . . Miksa Wyssnek 1569. nov. 16. U. o.

[3]) 1569. jun. 1. Polonica.

[4]) 1569. jul. 28. Turcica. Erre még vissza kell térnünk.

melyeket ez embernek sikerült »beszereznie.« Mig a diplomácziai tudósitások csak okot szolgáltattak a gyanúra, a vádra, ama bizonyságot, melynek alapján a gyanúba vetteket elfogni, ellenökben hazai törvények szerint eljárni lehetett, Kenderessy állitá elő. Tekintve azt, hogy e nevezetes hamisitásnál Forgács Ferencz igazságtalanúl elfogúlva (mert a legnagyobb valószinűség szerint ő is előkelő szerepet játszott ez ügyben) mondja el a dolgot, Miksát olyannak tüntetvén föl, mint a ki Dobót minden áron elveszteni óhajtá, s tekintetbe véve azt, hogy Forgách Simonnak Balassa elbeszélése után tett jegyzete szerint Kenderessyt különös ajánlattal Miksa maga küldé Kassára Ruberhez a czélból, hogy ott ketten álleveleket koholjanak: a történelmi igazság kedveért Kenderessynél hosszabban kell időznöm. Már maga az a körülmény, miszerint a koholt levél Balassa nevében és nem Dobó neve alatt lőn koholva, pedig Miksa — Forgács szerint — a Perényi-féle javak birtokáért Dobót és nem Balassát akarta láb alól eltenni: a priori szembeszökővé teszi a két Forgács (s Balassa) elbeszélését. Ha pedig Kenderessyt közelebbről ismerjük, az ő szereplése után még világosabban fogjuk látni az ellenkezőt.

A kapronczai születésű Kenderessy István egyike ama minden szemérem nélküli árulkodóknak, minőket a delatorok s denunciatorok Rómája hajdan gombamódra termett. Eleintén a papi pályára szánta magát, de azt, mint jellemével nem egyezőt, Istvánffy tudósítása szerint csakhamar elhagyá. Magánélete s különösen a rosz hírben álló Paksy Annával Dersffy Farkasnéval [1]) folytatott viszonya a patriarchalis házi becsülethez szokott egykoruak előtt közutálat tárgya volt. Azon emberek közé tartozott, kiket semmi szép és jó soha nem lelkesit, kik a legnyomorultabb önzéstől vezetve, semmi bűntől, semmi hitvány cselekedettől nem rettenek vissza, ha azok által czéljukat, a maguk előmenetelét elérni remélik. Hagyján még, ha önzésében valami nagyobb gondolat vezette volna, de erről ő nála szó sem lehet. Mint a későbbi, fölötte tartott inquisitióból kiviláglik, a legmerészebb úton a legszemtelenebb módok által igyekvék aljas pénzszomját

[1]) »Ki egy igen libidinosa bestia volt« mondja Forgács Simon.

kielégíteni s a Majláth Gáborral való ügye (melyre még visszatérek), melyben ezt ő oly rútúl rászedte, a közönséges pénzzsarolót tünteti föl, a kiben a mai iparlovagok egyik ősatyjukra ismerhetnének. Szemtelen öndicséret, arczátlan előtérbe tolása a maga énjének, álérdemeinek világlik ki ránk maradt leveleiből. [1]) Eszét, mert ezt eltagadni tőle nem lehet s szorgalmát, mely jobb ügyre volt méltó, csak gonoszra használta föl. »Csuda álnok vala — mondja Forgács Simon — minden latorságnak meggondolására.« És ez az ember, ki nyugtalan életpályája közben mint hitvány kém és áruló volt ismeretes, ki Miksának »az szegény magyarokat árulta, őtet (Miksát) pedig az török császárnak,« képes volt sokakat a magyar urak közül, a bécsi udvart s a szigorú Ruber János kassai kapitányt maga felől jó véleményben ringatni. Valahogy Kassa környékére vetődvén, tán alkalmas kémkedései által behizelegte magát a kapitánynál — s ennek ajánlata útján igyekezett vagyonra szert tenni. Szemeit. mint pap, a leleszi prépostságra vetette. A prépostság s az ehhez tartozó néhány még el nem foglalt falu elnyerése végett legelőbb is Ruber ajánlatára volt szüksége. Ruber nem akarta őt kérésével elutasitani s tekintetbe véve azt, hogy »Kenderessy ő felségének már rég óta hiven szolgál, hogy ezután még buzgóbban szolgáljon,« a Miksához folyamodót ajánlotta is. [2]) Folyamodásában nem átallá kitenni, hogy »mint pap óhajt és remél a közügyeknek használni.« [3]) Ruber ajánló levelére a referáló titkos tanácsos azt irta ugyan. hogy mivel Kenderessy személyiségéről kevés tudomása van az udvarnak s az ember gyanúsnak tünik föl, jobb lesz az egész ügyet elhalasztani; de Kenderessy, az ily könnyü lelkiismeretü, mozgékony jellemek leleményességénél fogva, erre is el volt készülve, tudta, hogy mit kell cselekednie, mi módon teheti magát hasznossá, sőt szükségessé — s működését sikerrel inditá meg.

Ő előtte sem maradt figyelmen kivül az. a miről Kassa környéken széltében beszéltek, t. i. Dobóéknak János Zsigmond-

[1]) Istvánffy is igen hitvány embernek mutatja be.

[2]) 1569. febr. 3. Hung.

[3]) 1569. febr. 5. . . . . unde reipublicae in officio sacerdotali servire possem. . . . .

dal való összeköttetése. S ezzel kezébe került a kalapács, melylyel a valódi viszonyokat aljas haszonkereső czéljaihoz alkalmasokká idomitsa. Mindjárt folyamodását kisérő levelében elárulja e kapzsi szándékát s azt, hogy hitvány szolgálatkészségének rugója korántsem a hűség a koronás király iránt, hanem igenis a jövedelmező leleszi prépostság. Titkos értelmű csür-csavart szókkal figyelmezteti a királyt a veszélyekre, melyek trónját nehány elégedetlen magyar úr részéről fenyegetik. Hivatkozik az élő istenre, a ki a szivek és vesék vizsgálója, hogy amit mond arra csak ő felsége iránti alattvalói hűsége késztetí, mert nemcsak a papiron, hanem szive szerint akar az igaz nemesek névsorában szerepelni. Ne vegye hát balúl ő felsége az ő leleplezéseit, hanem higyje el a mit ő sok utánjárás és nagy fáradság után előad. A lázadók, ha az idő itt leszen, nyilván föltámadnak ő flge ellen; addig kell, mig ez meg nem történt, csirájában az ügyet elfojtani: az összeesküvés egyik fejét, (Dobót) ki különben már halálos betegségben szenved, mielőtt meghalna, a megérdemlett büntetés végett törbe kell csalni. Ily módon, elrettentés által az egész ügynek elejét lehet venni; mi, ha az ő javaslata figyelembe nem vétetik, később aránytalanúl több bajba s költségbe fog kerülni. Ő, ki régóta azon vidéken tartózkodik, legjobban ismeri az illetők gondolkodását, terveit, s csak arra kéri ő felségét, a közjó érdekében, hogy e tárgyban tett írásait »*idő előtt ne tegye nyilvánossá.*«. [1])

Alattomos működésével Kenderessy bár nem érte el, a mit egyelőre czélúl tűzött ki maga elé: a leleszi prépostsággal való megadományoztatást; de figyelmet gerjesztett maga iránt, befészkelte magát az udvar kegyébe — s a kit még a folyamodványára irott hátirat obscurus, sőt gyanús embernek nevez, a jellemtelen feladó lassankint fontos persona lőn az összeesküvés szálai után nyomozók szemében. Már Dobóék elfogatása után a conspiratió ügyében ide s tova utazgatott. Egy levele, melyet útközben, Tapolcsányból írt Miksának,[2]) hitványságának egyik legerősb bizonyítéka. Elmondja, hogy egy [szolgája, kit a múlt nyá-

[1]) 1569. febr. 5. Hungarica.
[1]) 1570. jan. 20. Hung.

ron Erdélybe küldött, de a kit Bocskay György tanácsára börtönbe vetének, szabadon bocsátva hozzá megérkezék. Békés azt kérdezte volna Kenderessy ez emberétől: mi módon jött ő fölsége az elfogott két úr dolgai nyomába? s midőn a szolga erre azt felelte volna: nem tudom; Békés — írja Kenderessy — ő ellene fakadt ki, őt mondá a dolog nyilvánosságra hozójának s erős káromkodás közben fölkiáltott: bár fulladt volna meg a nemzetéről megfeledkezett hazaárúló még anyja méhében! — Békés a szolgát megesküdtette s azt vele megfogadtatta volna, hogy urát, Kenderessyt János Zs. s Békés nevében elpártolásra bírandja Miksától. Csak egyetlenegyszer írjon Kenderessy hozzájuk — mondta volna Békés — s ajánlja föl szolgálatát: bizony nagy jutalmát fogja látni s nem utolsó tisztséget nyer a fejedelem udvarában; gondolja meg, mit várhat a németektől, micsoda azokban a magyarok iránt való szeretet és bízalom; azt hiszi-e Kenderessy, hogy ő csakugyan az az egyedüli a magyarok közül, kinek a németek hisznek s kinek javát előmozdítják? Ha ezt hiszi, csalatkozik; szolgálatát elfogadják, míg tenni tud valamit; de aztán megvetik. Míg ellenben János Zsigmond kegyére mindig számot tarthatna s ha bejönne Erdélybe, igéri neki Békés, nem leszen s nem volt a világon soha jobb barátja nálánál. Mindezeket — végzi levelét Kenderessy — nem azért írja, mintha ambitióját akarná kielégíttetni ő fölsége által vagy dicsekedni volna szándékában. Esküszik újra az élő istenre, őt semmi igéret nem tántoríthatja el ő felsége s utódai iránt való hűségétől s ha ő ezt nem szíve legmélyéből mondja, akkor a vesék kutatója tegye ki őt az egész világ gyalázatának. Hanem mondja azért, mert midőn oly nagy igéretekkel akarják őt állhatatosságában megtántorítani: azt hiszi, ha színből, ő fölsége megegyeztével hajtana szavokra valamit, igéreteket tenne nekik, azok ő benne sokat biznának s ő e bízalom útján sokat kitudhatna tőlük az összeesküvés részleteiről s minden egyes conspiráló bűnrészességéről. Ezenkívül a török dolgokról is sikerülne egyetmást megtudhatnia. Mind e tekinteteknél fogva kéri ő felségét, hogy Békésnek adandó biztató válaszát helybenhagyni méltóztassék.

Miksa e levélre mit válaszolt, annak nyoma nincs. De azt hiszem, már ekkor kezdte emberét kiismerni. Azon körülmény-

ből, hogy a múlt év elején még iratainak titokban való tartásáért könyörög Kenderessy Miksánál, következtetem Forgács Simon ezt illető elbeszélésének helyességét — s mielőtt Kenderessy vallatására rájönnék, előre kimondhatom, hogy a Balassa nevében Békéshez írott levélnek kohológa, hamisítója csakugyan Kenderessy volt. És e levéllel az országgyűlés megnyilta előtt, miután már sugdosásai, árulkodásai, rémítései, sőt aljas tanácsa (hogy t. i. ő fölsége Dobót szép szín alatt csalja tőrbe) az útat jól előkészíték, — e hamis levéllel, mondom, szedte rá a könnyen és örömest hívő, mert gyanakvó Miksát.

És ez a másik oka annak, hogy Dobó és Balassa az azelőtt adott királyi szó ellenére elfogattak.

Járultak a koholt levélhez, mely mint legelső rangú corpus delicti szerepelt, még egyébb compromittáló iratok, magától Forgács Ferencztől is, melyekről már csak azért is, mivel róluk szerzőjük történeti művében mélyen hallgat, alább pár szóval meg fogok emlékezni.

KÁROLYI ÁRPÁD.

BOLLA MÁRTON ÉS ÉDER KÁROLY
MEG
AZ OLÁH INCOLATUS ERDÉLYBEN.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A »Magyar Történelmi Társulat« múlt évi junius 6-án tartott ülése határozatából Bolla Márton kézirati művének áttanulmányozásával bízattam meg, arról jelentést teendő. A mű az oláhok 1791-ki folyamodásában foglalt tényeket megbírálja, a melyek által a folyamodók kéréseiket támogatják. Ezt olvasván, lehetetlen vala nem tekintenem Éder Károly »observatió«-it, a melyekkel az a folyamodást kiadta.

Meggyőződvén, hogy Bolla Márton műve a maga korában jeles vala, sajnálkozom, hogy ki nem adatott; — talán eloszlatott volna egynéhány téves felfogást, mely sok bajnak volt szülője. A téves felfogások még most is uralkodván, tehát a bajnak szülője korunkban is hatván: nemcsak Bolla Márton művét és Éder Károly »observatióit« ismertetem meg, hanem az oláhok incolátusát is tárgyalom, ez által remélvén történetünk és ethnographiánk egy-egy homályos vidékét földeríthetni, de a magyar történelemírást is figyelmeztetni, hogy igen-igen sok másképen áll, mintsem a közönséges vélemény tartja.

Az oláhok 1791-ben egy folyamodást (Repraesentatio et humillimae preces universae in Transylvania Valachicae Nationis, Martio 1791)[1]) adának be II. Leopoldhoz, a melyben a három

[1]) Az egész czíme: Repraesentatio et humillimae preces Universae in Transylvani a Valachicae Nationis se pro regnicolari natione, qualis

nemzetnek állami jogaiba felvételt s azt kérik, hogy a nem egyesült görög vallás egyenlő jogúvá tétessék a négy bevett vallással. Kérik pedig leginkább azért, mert az oláhok a Traianus által behozott római gyarmatoktól származván, legrégibb lakosai Erdélynek, vallásuk is időszerint legelső. Ebből foly, hogy az oláhok az elfogadó nemzet, mely a jogait a többi később jött nemzetekkel megosztotta; minélfogva mind a politikai, mind az egyházi jogok leginkább őket illetik meg, a melyekből csak az idő viszontagságai által estek ki. — Sok állítás van ebben a folyamodásban, úgymond Bolla Márton, mi a való történeteknek nem felel meg, s a mit ő négy fejezetben igazít meg, úgymint: 1. az oláhok eredetre nézve nem rómaiak, hanem bolgárok; 2. de még ha rómaiak volnának is, ebből mi jogot sem követelhetnének maguknak, mert a rómaiak minden joga Erdélyországban Aurelianus császárral enyészett el; s mert azután az oláhok az ide érkező magyarok által legyőzettek; 3. bár milyen eredetűek volnának is tehát az oláhok, a magyar birodalom alakulása óta (a condito regno Hungarico) semmi jogot sem tulajdoníthatnak magoknak Erdélyre. Végre 4. a görög nem egyesült vallás soha sem ruháztatott fel azon kiváltságokkal, a melyeket a többi bevett vallások birnak. Következésképen, így fejezi be Bolla a bevezetését, az oláhok ne jogok visszaadását kérjenek, melyeket soha sem birtak, hanem a fejedelem kegyelmétől és az erdélyi karok és rendek méltányosságától uj jogokért reménykedjenek.

Azt lehetne gondolni, hogy az 1848-ki nagy változás után e század hetedik tizedének végén az 1791-ki volt jogi viszonyok meg történelmi támadások és védelmek már nem lehetnek jelen napjainknak eszméi, a melyek még valósításra törekszenek: de azt gondolva, nagyon, felette nagyon csalatkoznánk. Az a folyamodás »máig politikai evangeliuma és politikai hitvallása a Kárpátokon innen lakó rumunságnak: a nemzeti jogok tökéletes egyenlősége (acésta petitiune nationale e pin astadi evangeliulu

fuit, authoritate regia declarari, seque ad usum omnium jurium civilium, ex quo non lege, non jure, sed temporum duntaxat injuria cum initio praesertim superioris saeculi exclusa est, reponi de genu supplicantis. Martio, 1791. Jassy, 1791.

politicu, cartea credintiei politiee a Românilorn de preste Carpati: egalitate perfecta de drepturi nationali.)[1])

»Eddigelé a *patria Romana*, a nyelve és nemzetisége el valának taposva a hunok, szlávok, törökök és mások által. Elkezdtük szabadítani a hazát, el a nyelvet; de csak kezdtük, még nem fejeztük be, uraim! hátra van, hogy folytassuk és be is fejezzük. A Románia államférfiainak lesz gondjuk a *patria Romana* teljes felszabadítására. Meg vagyok győződve, ők szentül megfogják oldani ezt a nagy feladatot, s végre a *patria Romana* szabaddá lesz.« Így szónokola Bukarestben 1867. aug. 6-án Cipariu Timotheus kanonok.[2]) Hasonlóképen nyilatkoznak mások, mondhatni legtöbben a rumun írók között. Hallják, tudják ezt Szent-Pétervárott. Csak imént, 1878. dec. 28-án a *Sz. Petersburgiska Viedomosti* így oktatá a Románia hazafiait: »Ha nem tudnák még, úgymond, hol találnak segítséget nemzeti feladatuk végrehajtására, tehát hasonlítsák össze a Moldovai és Erdélyi állapotot. Erdélyben a többség, az 1.200,000 rumun, tizedrészét sem élvezi azon kedvezésnek, a melyben a magyarok és szászok részesülnek. Az igazgatás minden ágában a magyarok nyelve uralkodik, holott ezek a lakosságnak negyedrészét sem teszik. A magyarországbeli rumunok még nagyobb rémuralom alatt nyögnek, mint az erdélyiek. Ezen állapot megváltoztatására legyen irányozva a bukaresti politikusok figyelme. Az oroszok legnagyobb részvétellel fogadnák Románia igyekezését az erdélyi és magyar rumunok felszabadítására. Emlékezzenek meg a románok, hogy ők *nem Attila vagy Árpád ivadékai*, hanem a Traianus idejebeli római legiókéi; s hogy a 8 millió román elég erős széttörni a 4 millió magyarnak, azon mult és jövendő nélkül való gyenge nemzetnek vas igáját, mely a Dákia területét elfoglalva tartja.«[3])

Íme a szt.-pétervári buzdítás a traianusi rómaiak jogaira hivatkozik, a melyeket a folyamodás fejteget, s a melyek ma is a Kárpátokon innen lakó rumunok politikai evangeliuma és hit-

[1]) Annalille Societatei Academice Romane Tomu II. Pag. 45. Bucuresci 1869.

[2]) Annalille Soc. Tomu I. pag. 16. Bucuresci, 1879.

[3]) Pester Lloyd, Abendblatt, 1879. jan. 4.

vallása. S vajjon a rumun püspökök és pópák legeslegújabb izgatásában nincsen-e része már is a szt.-pétervári buzdításnak, nem tudom; de hogy őket a római jog kapatja el annyira, előttem legalább kétségtelen. Nemcsak históriailag érdekes tehát tudni, mit foglal magában ama folyamodás, mint igyekezett azt Bolla Márton helyreigazítani, s milyen kritikai jegyzetekkel kisérte Éder Károly annak a kiadását,[1]) hanem *politikailag szükséges* is. *A jelenkor tájékozódása kivánja meg látni*, van-e igazán *valami* alapja annak, a mit a nevezett folyamodás történelemnek ád ki, s Szt.-Pétervárott is annak ismernek el? Ezen fordul az egész dolog.

A históriai érdeknek úgy felelhetek meg legjobban, ha előbb szakaszonként közlöm a folyamodás tartalmát, s Bolla Márton helyreigazításait, meg Éder Károlynak kritikai észrevételeit, azután pedig mind az állításokon, mind a tagadásokon túl menvén, azt mutatom meg, hogy a Folyamodás képzelt históriát terjeszt elő, mi által úgy tájékozódhatunk, hogy annak historiai megczáfolása is szükségtelenné válik.

I.

»Az oláh nemzet Ő Felségétől a régi jogokba való visszahelyezését kéri, a melyektől őt a mult században fosztá meg nem törvényes hatalom, hanem az idők igazságtalansága. (Ut sibi reddantur pristina jura, quibus seculo superiore nulla auctoritate sed iniqua duntaxat temporum illorum sorte exspoliata est.)

Az oláhság Erdélynek legősiebb nemzete, mert a Traianus gyarmataitól származik. A római császárok uralkodása Traianus után is néhány századig állván fenn, azon idő alatt a keleti szertartású keresztyénség is Protogenes, Gaudentius, Niketas és Theotimus püspökök működése által terjede el abban.

A III. századtól fogva barbár népek foglalának ugyan helyet az ország némely részein: de azért a románság sohasem

---

[1]) Supplex libellus Valachorum Transsilvaniae jura tribus receptis nationibus communia postliminio sibi adseri postulantium. Cum notis historico-criticis I. C. E. civis Transsilvani. Claudiopoli 1791.

enyészett el; mert bizonyos, hogy a római császárok a IV. században némely várat bírnak vala a Duna partján; Dákiának belső részein pedig a VII. század folytában hatalmassá lett románság a jövevény népek igáját levetvén, önálló saját államot szerze. Leginkább Erdélyben vala ez a románság állapotja. Az idegenek uralkodását elnyomván, saját nemzetéből választott fejedelmek alatt élt, egész a magyarok elérkeztéig.

A szláv népek a dákiai románokon való uralkodásának is nyoma van mai napig az *oláh* névben: mert azzal illetik a szlávok az italiai lakost, azaz a latint vagy románt: de az csak a *dákiai románokra ragadt* a következő századokban. Mert midőn, a Névtelen jegyző tanúsága szerint, Tuhutum az erdélyi részekre támadt, az ottani románok neve *oláh* vala.

Azon időbeli oláh fejedelem az ütközetben elesvén, az oláh nevű románok nem folytaták a háborút, hanem önként hűséget esküvének Tuhutumnak. Ennek unokája, idősbik Gyula, a X. században a keresztyénséget Konstantinápolyban vevén fel, onnan Hierotheust hozá ki magával, ki azután mint erdélyi püspök sok magyart téríte a keresztyén hitre.

A XI. században Szt. István magyar király legyőzvén ifjabbik Gyulát, Erdélyt Magyarországhoz csatolá, s a többi erdélyi magyarok is keresztyénné lőnek. De ezek a nyugati keresztyén egyházba állván, az idősbik Gyula idejéből való keleti egyházbeli magyarok is abba térének egymásután. Tehát egyedül az oláhok maradtak meg a keleti egyházban.

Ámde az egyházbeli különbség mellett is az oláhok és magyarok azon időtől fogva, hogy Tuhutum alatt egy társaságba olvadtak, mind folyvást ugyanazon közös jogokban élének. Bizonyítja ezt az 1437-ki kolosmonostori oklevél, a melyben olvassuk: »Paulus, magister de Vajdaháza, vexillifer regnicolarum Hungarorum et Valachorum in partibus Transilvanicis.«

Bolla Márton legelőbb is azt vitatja, hogy az oláhok nem római eredetüek, mert a rómaiak, úgymond, jól ismerék gyarmatosaikat, tisztelék is azokat, és segítségökkel verék vissza a barbárokat: ellenben a Moesiában, Thrakiában, Thessaliában és Görögországban szétszórva pásztorkodó oláhokat mindég mint ilyeneket, szolgákat és nomádokat nézik, s azoktól, midőn felsza-

porodtak, mint ellenségektől tartanak vala. Ezt Anna Comnena, Niketas Choniates tanúságai teszik kétségtelenné.

Azután bolgár eredetűnek mondja az oláhságot, mely a Volga mellékéről a Dunán túlra jutott s valami romlott latin nyelvet eltanult bolgároktól származik; a nevét is a Volgától veszi, mert az orosz Nestor a volgai bolgárokat *volochok*-nak nevezi. A VI. században a bolgárok elől az oláhok, azaz az elrománosodott bolgárok egy része a Duna balpartjára menekült, a mai Oláhországba, de Krumus által ismét alávetteték a bolgár hatalomnak. Basilius görög császár ideje után a bolgárok és oláhok nevei nagyon egynek tünnek elő, kivált miután Asanék elszakadván a konstantinápolyi császártól, a Bolgár-Oláhországot alkották volt. Az oláhoknak ezen viszonya a rómaiakhoz és szlávokhoz teremté a nyelvöket és erkölcseiket is. Mert a római foglyokkal együtt pásztorkodván s Moesiában és Thrákiában a bolgárok által legyőzött római gyarmatok közt élvén, lassankint eltanulák a római nyelvet s felvevék a római szokásokat is, úgy hogy magukat *rumuny*-oknak nevezték. (Nam cum in vita pastoritia cum captivis Romanis, interque colonias Romanas a Bulgaris devictas in Moesia et Thracia viverent, linguam Romanorum didicerunt, moresque eorum induerunt adeo, ut se *Rumuny*, seu Romanos apellaverint.) Krumus 813-ban kivíván Adrianopolist, sok ezer lakost telepíte által onnan a Dunán inneni tartományba, az úgynevezett szláv Dákiába. S ez ott és így megalakult néptől származnak, az erdélyi oláhok is, kik hasonlóképen magokat rumunyoknak nevezik, s a kiket a szlávok közt laktokban ott találának a magyarok a IX. században.

Valóban az oláh nyelvnek támadását úgy foghatjuk fel, ha számba vesszük a hosszú időt, a melyben a bolgárok legalsóbb rendje az alávetett római gyarmatokkal és foglyokkal élt, úgymint az V. század végétől fogva a VI. és VII-ken által Moesiában és Thrákiában, VII., VIII., IX. századokon által ugyanezen tartományokban és a szláv Dákiában. Ennyi század elég volt a latin nyelv eltanúlására és megrontására (tantum temporis spatium suffecit tam ad ediscendam quam ad corrumpendam linguam Latinam). S e két változással egyez a lati nyelvnek viszontagsága is. A latin nyelv a keleti római birodalomban közönséges vala

egész a VII. századig; azután görög és barbár szókkal keveredett meg, kivált Heraklius császár után, a ki alatt 640 tájban a latin nyelv diplomatiai használata megszűnt. A különböző népek hamar és könnyen elfogadák a latin nyelvet, p. o. a hispánok, gallok, britek, pannonok; a bolgárok is, kiknek legnagyobbik része szlávvá lett, azok másik része miért nem tanulhatta volna el a romlott latin nyelvet; hisz Paulus Diaconus tanúsága szerint a VII. században déli Olaszországba költözött bolgárok is hamar eltanúlták a latint. Vajjon lehet-e állítani, hogy a hispánok, gallok, britek, pannonok mind római gyarmatoktól származtak? Azután a barbár népek nagyon szerették magokat rómaiaknak nevezni és tartani; Ammianus Marcellinus írja: »*Gratanter acceptae sunt principis litterae, quod jam inde a priscis temporibus sobolem se esse Romanam Burgundii sciunt.*« Valamint a germán eredetű burgundok római ivadéknak tartják vala magokat: úgy az oláhok is, habár bolgár eredetűek, a *rumuny* nevet vevék föl s a históriát nem ismerő korban ugyanazon közönséges csalatkozás támadt, a mely a burgundoknál, t. i., hogy az oláh nép *római vérből származott.* Ezt a csalatkozó véleményt a folyamodás szerzője ismételi, s abból jogokat igényel az oláhoknak.

De még ha római eredetűek volnának is, ebből semmiféle joguk nem folyna Erdélyországra nézve. A rómaiak uralkodása Erdélyben Kr. u. 102-ben kezdődvén, már 268-ban hanyatlásnak indula Gallienus megöletése után. A dákok, geták és gótok egyesülve annyira nyomák a rómaiakat, hogy Aurelianus császár 275-ben kivonta onnan a legiókat és gyarmatosokat. A római uralkodás Erdélyben tehát nem tartott egynehány századig, mint a folyamodás állítja, hanem csak mintegy 172 évig. Ha tehát az oláhok a Traianus gyarmatosaitól származnának: akkor vagy azon maradványok ivadékai volnának, a kik ott maradván Erdélyben, a dákok és gótok szolgaságába estek, a mi által a joguk is teljesen elenyészett; vagy a Moesiába kiköltözöttek ismét, mint római gyarmatosok, tértek volna vissza, megújítván a római uralkodást Erdélyben, a mi azonban nem történt meg. Mert a gótok Probus alatt 280-ban királyságot alkotván, az a hunok érkezéseig, 376-ig, tarta.

A hunok uralkodása alatt (376—465) nemhogy a rómaiak

Traianus Dákiáján uralkodtak volna, sőt még ők fizetnek vala adót a hunoknak. A hunok után a gepidek 365—568. uralkodának ott. Ezek után az avarok következének, a kiknek hatalma 568—790-ig állott fenn. A folyamodás szerzője azt állítja, hogy a VII. században, tehát 600—700-ig, az erdélyi románok, legyőzvén az idegeneket, önálló országot és saját nemzetökből választott fejedelmeket birnak vala. De ez idő alatt az avar hatalom legvirágjában lévén, az hogy türte volna a maga kebelében a római eredetü független fejedelmeket, mikor I. és II. Justinianus, Mauritius, Phokas stb. adózói valának? Krumus, bolgár király a szláv Dakiát foglalván el, a melyben 640 óta oláhok is laktak, s abban az adrianopolisi foglyokat is telepítvén: tehát a IX. században itt következének a bolgárok az avarok után. S ezek közt annál nyugodtabban élhetének az oláhok, mert ők is bolgár eredetüek valának. Aurelianus idejétől fogva a magyarok elérkezéséig mindég más meg más nép uralkodék Erdélyben; ahhoz tehát az oláhoknak, még ha római eredetüek volnának is, semmi állami joguk nem lehetett.

De ha az oláhok bolgár eredetét fogadjuk el, akkor történeteik mind a keleti birodalom mind a többi népek állapotával tökéletesen egyezők. A bolgár köznép t. i. a legyőzött római gyarmatokkal két száz évnél tovább is élvén Moesiában és Thrakiában s midőn Kubrat halála után részekre szakadának a bolgárok, 640 tájon a szláv Dákiába, vagyis a mai Oláhországba költözködvén s ott a szlávokkal együtt telepedvén meg, az avarok hatalma alá adák magokat. Ezek örömmel látván a bolgár hatalomnak gyengülését, az oláhokat csendben hagyák élni magok alatt. De Krumus ismét feltámasztván a bolgár hatalmat, a szláv Dákát is meghódítá. Az avarok, el lévén foglalva a frank háborúval, nem védelmezheték a szláv Dákiát, s miután Nagy Károly győzelmei által erejök teljesen elhanyatlott; az ottani oláhok és szlávok Erdélybe, az oszladozó avar hatalom területére vonulának, a hol azután a magyarok reájok találván, legyőzék azokat.

Az erdélyi fejedelmek, úgymint Tuhutum, Horka, idősbik és ifjabbik Gyula, eltilták a fegyverforgatástól az oláhokat; mit ezek megunván többnyire a szlávokkal együtt Havaselvére költö-

zének, a hol a sok nemzetökbéli lakik vala. Ezért híjják őket bolgároknak azon kornak írói. Sz.-István, elfoglalván Erdélyországot, ezek ellen is fordúla, s legyőzé s fejedelmöket Keánt 1003. A bolgárok az oláhokkal együtt ki lévén rekesztve Erdélyből, a besenyők és azután a kúnok hatalma alá jutának. A mi kevés oláh visszamaradt Erdélyben, annak homályos létéről egész a II. Andrásnak 1224-ki okleveléig nem hallunk semmit. Csak az bizonyos, hogy sem 1224 előtt, sem 1224 után és 1437-ben semmi állami joguk nem volt; az 1437-ki oklevél is, a melyre a folyamodás hivatkozik, így szól: *Universitas Hungarorum et Valachorum in his partibus Transsilvanis, in quorumcunque possessionibus commorantium.* Tehát mások birtokain lakó, azaz magyar és oláh jobbágyokról szól az oklevél.

HUNFALVY PÁL.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Régi magyar könyvtár. Az 1531—1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Írta Szabó Károly. Kiadja a m. tud. akadémia. Budapest, 1879.

The chief glory of every people arise from its authors. Johnson.

Boldog az az ember, ki hatalmas pártfogó aegise alatt lát a dologhoz: kétség nem gyötri, lankadás nem zsibbasztja erejét, mert maga mögött érzi az istápoló kezet, mely szakadatlan segíti törekvéseiben. Szabó Károly e választottak közé tartozik. Ifjukora óta változatlan hűséggel küzd pártfogója mellett, de az is ő mellette. Azt sem tudjuk, melyik köszönhet a másiknak többet.

Ki ez a pátrónus? Nosza, keressük kegyelmét, hiszen pártfogással egyszerre benn vagyunk a révben, a nélkül — a partraszállást odysseusi hányattatás előzi meg.

A magyar nemzet multja iránti lángoló lelkesedést párosulva a jövőjében vetett törhetlen bizalommal, tartjuk mi Szabó Károly ama hű pártfogójának, szövetségesének és barátjának! Az edzette meg erejét arra, hogy e legújabb művéhez hasonló óriási feladatot oly virtuozitással tudjon megoldani.

A könyvészeti tevékenységnek köznyelven léleköl vagy favágó munka a neve. Bizony, igazat mond a nagy világ, ha az efféle munka hivatalból vagy parancsszóra történik. De ha a lélek, valamely eszme szolgálatában izzadva, önelhatározásból, vonzalmát követve lép e térre, melyen babér ha fakad is, verejtékes munkával kell azt megváltani: akkor az eszme bűbája szárnyat ád a munkásnak, megaczélozza akaratát s legfárasztóbb küzdelmét is csupa gyönyörűséggé varázsolja. Sic itur ad astra. Csak így lehet nagyot művelni. Példa rá az egész görög világ, melynek szellemét Renan (Saint Paul, p. 203.) találóan jellemezte az ideális emelkedettség gondtalan derűjével, s bár kissebb mérvű, de szintén ily erkölcsi tényezőből eredő példa reá ez a nagyszerű

alkotás, melylyel Szabó Károly épen újév napján köszönté föl a magyar tudományos társadalmat.

Szabó Károly, tárgya természetét követve, »Régi magyar könyvtár«-ában kettős munkát végez: egyfelől megteremti a magyar irodalom könyvesházát, másfelől kiirtja a könyvészetünkbe csúszott hibákat. Úgy járt el, mint hajdan Izrael népe, mely egyik kezével harczolt, a másikkal meg templomát épitette. Szerzőnk a mellett, hogy a tévedéseket nagy bravourral mutatja ki, egyszersmind a megdöntött régi adatok helyébe, rendesen újat állit. Rombolása tehát üdvös; mert nemcsak azt tárja szem elé, mi a *hiba*, hanem egyúttal megmutatja, mi az *igazság*. Ily módon több műnél, könyvészeti alapos buvárlata pompás kis értekezéssé szélesbedik.

Kétszáz évi irodalmi termelés ilyetén megrostálása, nehéz munka lehetett, már csak a könyvészet minőségénél fogva is. Alig van tudományág, melynek területén, a positiv adatok daczára is, a tévedésnek annyi forrása fakadna. Szabó Károly csupán Sándor Istvánnál ennyi fajta botlásról emlékezik: a mű iratása idejét vette a nyomtatás évének (l. 82. 262. szám), az évszámban egy egész századdal vagy nehány esztendővel többet vagy kevesebbet ir (106. 962—964. 1023. stb.), a szerzőt rosszúl határozza meg (130. 1548.), egy munkából, különböző források nyomán kettőt csinál (177., 652., 1032., 1065.), tévesen nyilatkozik a mű kora (268.) és kiadása sorszáma (387.) felől.

Sándor István Magyar könyvesháza, melyben ily baklövések foglaltatnak, menthető azzal, hogy megjelenésekor, 1803-ban könyvtáraink legnagyobb részében a búvárkodás csaknem lehetetlen lévén, Sándor István a czimmásokat autopsia helyett, pontatlan és hiányos kézirati czimtárak és régibb iróink után szerkesztette. Igy, másodkézből szerezvén műve adatait, természetes, hogy megbizhatlanná vált. Ezt tudva, az általa említett művek közül Szabó Károly jó csomót nem is mert fölvenni Régi magyar könyvtárába. De a megbizhatlanságnak épen az az ismertetője, hogy nem tudjuk mikor adjunk hitelt neki, mikor nem. Azóta a Magyar könyvszemlében megindult adalékok a Régi magyar könyvtárhoz, kideritették, hogy a Sándor István által említett, eddig egy példányban sem ismert művek közül több csakugyan létezett.

Csak egy esetet hozunk föl. Szabó Károlynál 1714. sz. a. ez áll: »Ács Mihály. Arany Láncz. Lőcse. *1706*. Említi Sándor István, M. kház 72 l.« Időközben Szabó K. a budapesti kegyesrendi ház könyvtárában föltalálja e munkát, csakhogy ily impressummal: »Lőtsén, Nyomtatt: *1707*. Esztend.«; ennélfogva e megjegyzéssel kiséri: »Ezen kiadást, melynek addig egy példányát

sem láttam. Sándor István hitelére, tévedve vettem föl 1706-ra.[1] Azonban pár lappal hátrább, Pákh Károly igloi fögymn. igazgató közli, hogy a vezetése alatt álló intézet könyvtárában létezik Áts Mihály Arany Láncz czímú munkája, melynek impressuma: »Lőtsén, Nyomtatt: 1706. Eszten.«[2] Tehát mégis csak igaza volt Sándor Istvánnak, midőn e mú 1706-diki kiadását fölvette.

A legújabb időben azonban, irodalomtörténelmünk rendkívüli emelkedése folytán, Sándor István első, s máig egyetlen magyar könyvészeti kézikönyvéről kitünt, hogy a tudomány mai igényeinek többé nem felelhet meg. Igy történt, hogy minél sűrűbben kezdtek föltünedezni a magyar könyvészet e ritkává lett alapmunkájának előbb észre sem vett botlásai és hiányai, annál élénkebbé vált az az óhajtás, bár valahára mutathatnánk föl a tudomány mai színvonalán álló, nemzeti irodalmunk mai állapotának megfelelő könyvészeti kézikönyvet.

A tudományos világ ez óhajtásainak kivánt eleget tenni Szabó Károly, annyival is inkább, mert az 1859 végén alakult Erdélyi múzeum-egyesület könyvtárnokának megválasztatván, munkakörébe oszthatta be e feladat keresztülvitelét. A felocsudó nemzeti élettel egyidejüleg támadt ihletének befolyása alatt rendezvén a muzeum könyvtárát, saját bevallása szerint, munkaközben szerzett tapasztalatai ébreszték föl benne a gondolatot, hogy könyvészeti irodalmunk hiányait pótolja, tévedéseit kiigazítsa. Azonban, mindjárt a munka kezdetén belátta, hogy ha minden általa megkapható magyar könyvről teljes betűhív czímmásolatot vesz és a szükséges tudományos jegyzetekkel kisért kimerítő könyvészeti leírást szerkeszt, egyes ember erejét fölülmúló vállalatba ereszkednék. Épen azért, bölcs mérséklettel, irodalmunknak csupán régibb korszakára szorítkozott, s csak a bezárólag 1711-ig megjelent magyar könyvekre terjesztette ki kutatásait.

Az 1860-ban megkezdett munka, 17 éven át ernyedetlen buzgalommal folytattatott. Ez idő alatt, illetékes köreink egyre sürgették Szabó Károlyt, adná már ki gyüjteményét! Ő ellentállott a kisértésnek, mert azon kiváló férfiak közé tartozik, kik nem tudnak csak úgy hűbele Balázs dolgozni, kiknek természete megköveteli, hogy bármi dolguk velejéig hatoljanak. Ily tehetségek gyakran türelmetlenségünket idézik elő, mert ritkán kaphatni tőlük, a mit rögtön óhajtunk, de Goethe mondása szerint ezen az úton érhetni el a legmagasabbat. Szabó Károly csak miután Brassótól Pozsonyig, Szigettől Szombathelyig hazánk ne-

[1]) Magyar Könyv-Szemle 1878. 318., 319. l.
[2]) U. o. 335., 336. l.

hány száz könyvtárában nem a czímtárakat, hanem magokat a könyveket szorgalmasan átlapozta, csak akkor szánta rá magát, hogy eleget tegyen a sürgetéseknek, s nagy művét a magyar tud. Akademiának fölajánlja. Látszik, hogy tudatával birt annak, miszerint e fajta munkát nem lehet elég korán elkezdeni[1]) s nem lehet elég későn a nyomdába adni.

E halogatás áldásosan gyümölcsözött; mert e mű legbecsesebb adatai épen azon ritka vagy egyetlen példányok leírásában fordulnak elő, melyeknek ismeretéhez a szerző csak e legutóbbi két év alatt jutott. Volt azonban, tisztán lélektani okokra visszavihető hátránya is. Ha valaki közel húsz esztendeig dolgozik egyugyanazon munkán, annak rendszerére vonatkozólag idő folytán különböző nézetekre jő, melyek ily természetű tárgynál az egyöntetű leirást szerfölött megnehezitik. Véleményünk szerint tehát, Szabó Károly *huzamos* kutatásaiban gyökerezik művének egyik legfőbb érdeme, de a mellett rendszerének némi következetlensége. Példákkal világositjuk föl állításunkat.

Az ajánlatok a legtöbbször föl vannak ugyan említve, de sokhelyt figyelmen kívül maradtak. A könyv alakja sincs mindenütt megjelelölve. Egy ugyanazon mű különböző kiadásai nincsenek mindig beiktatva. A czímül álló vezérdatumok közül a csak hozzávetőleg meghatározottakat néha zárjel közé teszi, gyakrabban azonban semmivel sem különbözteti meg a könyvczíméről másolt biztos adatoktól. Az üdvözlő versek szerzői nincsenek mindenütt megnevezve; az eddig felhozottak közt ez a legnagyobb fogyatkozás, mert itt már szerzőkről van szó.

Úgy látszik, hogy a naptárakkal s a XVIII. század termékeivel nem foglalkozott annyi ideig, mint egyéb tárgyú s előbbi művekkel. 1572—1711-ig 19 különböző helyen adtak ki magyar naptárakat. Hihető, hogy ezekből, a mondott idő alatt legalább hatszáz évfolyam hagyta el a sajtót. Már pedig Szabó Károly mindössze csak 153 évfolyamot ismertet, s ezeknek is egyrészét csak irodalomtörténeti följegyzések alapján, míg a többiből majdnem fele része mint egyetlen példány van fölvéve. Azóta Fraknói Vilmos csak a múzeumi könyvtár régi könyvtábláiból 22 *ismeretlen példányt* áztatott ki s fedezett föl.[2])

---

[1]) Kézzelfogható példa erre a »Rendeles .... mellyec szerent eleteket rendellyenec .... a tiszteletes Sóts legényec. Colosvarot. 1560.« czímü füzet, melynek a kolozsvári szücs czéh ládájában létezett egyetlen példánya az 1876-ki tüzvész alkalmával elpusztúlván, emlékének fönnmaradását csak annak köszönheti, hogy Szabó Károly már előbb foglalkozott jelen művével, s czímét még idejében lemásolta.

[2]) Magyar Könyv-Szemle. 1878. 251—302. l.

A naptárak kérdésében szerzőnknek sajnosabb következményű mulasztása volt, hogy Mátray Gábor »a magyar naptárakról a közelebb lefolyt négy század alatt« című akademiai értekezéséből[1]), melyben a Széchenyi országos könyvtár birtokában lévő 1711-ig megjelent 70 naptárt sorol föl, csak a három elsőt vette figyelembe, s az értekezést nem nézte tovább, valamint nem tekinté meg Toldy Ferencznek ehhez mellékelt megjegyzéseit régebbi naptár-irodalmunkról.

Ennek az lőn az eredménye, hogy a Mátray emlitette naptárakra vonatkozó könyvészeti jegyzetek fölhasználatlan maradtak; hogy öt lőcsei kalendáriom (1701., 1702., 1703., 1705., 1709. eszt.) mint csupán a bpesti ref. collegium könyvtárában meglévő unicum szerepel, holott mindenik meg van a múzeumban is; végre hogy a következő *hat példány*, tényleg a múzeumi könyvtárban létező naptár kimaradt a Régi magyar könyvtárból: Frölich Dávid Kis Kalendarioma. Bártfa, 1646. — Solanus Samuel: Hazi és uti uj kalendariom. Lőcse, 1703. — Neubart János: Uj Kalendariom. Komárom, 1706., 1707., 1709., 1710. eszt.

Itt különösen a komáromi kalendáriomok körül támadt a legnagyobb hézag. Szabó Károly ugyanis csupán az 1711. Uj kalendáriomot említi (1786. sz.) ekképen: »Ez a komáromi nyomdának általam ismert legrégibb terméke.« Szerinte ezen évfolyam is csupán a bpesti ref. coll. birtokában van meg, holott említi Mátray i. h. a múzeum példányát, és Prohászka Ferencz, mint tulajdonát.[2]) Ez évfolyamot Prohászka le is írja, azon 1705-diki szabadalomlevéllel együtt, melyet közöl Ballagi A. is Nyomd. tört. 115. l.

A XVIII. század irodalma aránytalanúl gyengébben van képviselve, mint az előbbi két századé. Különösen a Rákóczianak föltünően csekély számmal szerepelnek. A rendesen csak egy levélre nyomatott proclamatiok közűl, minőket nemcsak a magyar, hanem a német tábornokok is magyar nyelven tettek közzé: egyetlenegy sincs fölvéve. Ennek különben az lehet az oka, hogy e proclamatiók leginkább csak levéltárakban maradtak fönn, melyekre, kivánni sem lehet, hogy Szabó Károly szintén ügyet vetett légyen.

A felemás nyelvű munkák tekintetében is mód nélkűl ingadozó a Régi magy. könyvt. Egy részök föl van véve, jóval nagyobb részök azonban, még olyan könyvtárakból is, melyekben a szerző buvárkodott, nincs fölhasználva, nyilván tanuskodva a

---

[1]) Magyar academiai értesítő. 1853. 26—37. l. Toldy megjegyzési. U. o. 37—40. Mindkettő még: Uj magy. múz. 1853. II.

[2]) Gutenberg. Eger, 1866. 13. sz. 55. l.

szándékos mellőzésről. Az erdélyi országgyülési kiadványok is alkalmasint készakarva rekesztettek ki a munkából. Mindenesetre következetlenség a szerzőtől, hogy mig Szenczi Molnár Nova Grammaticáját, Tsétsi Observatióit fölemliti, a Toldy által kiadott [1]) többi 9 magyar nyelvész müvei közül csak kettőt vesz föl, hetet pedig egy szóval sem emlit.

Mindezen fogyatkozások daczára is épen a rendszer képezi e mű egyik fényoldalát. Valamely könyvészeti kézikönyv beosztásának megállapitása s pontos keresztülvitele nehéz és még hozzá hálátlan feladat; mert a jó rendszer valóságos Columbus tojásának tünik föl, melyet, ugy gondoljuk, nem is lehetne másképp fölállitani. Pedig az irodalomtörténet bizonyitja, hogy jó könyvészeti rendszer a legritkább jelenségek közé tartozik; mi nemcsak a munka nehéz voltára enged következtetni, hanem azt is bizonyitja, hogy alighanem a könyvészekben is lesz valami hiba.

Oberländer egyik legsikerültebb genre-képe a »könyvmoly.« Ott görnyed a pergamenképü buvár pergament foliánsai között: borzas fején szemellenző nyugszik, orrát pápaszem nyergeli át. Állát jobb kezére támasztja, mig baljával szemüvegét rögzíti. Szóval, a félszegség és fonákság megtestesülése, s a mi a legeredetibb: legott ráismerünk, mert e typicus egyéniség eredeti példányával gyakorta találkozunk a mindennapi életben.

Ez a fonákság meg is látszik a könyvmolyok termékein, melyek a leggyakrabban óriási szorgalommal garmadába gyüjtött adatok rendetlen halmazánál nem egyebek

Szabó Károly, a mint az életben nem hasonlit Oberländer könyvmolyához: ugy müvén is a józan magyar ész tiszta conceptiója érzik. Nemcsak nálunk unicum, hanem a könyvészeti irodalom egész köztársaságában is ritkitja párját a rendszer azon kristálytiszta világossága, minőt Szabó Károly e műve számára teremtett.

Folyó számozással tárgyal 1789 munkát, [2]) melyek évrend és nyomatási helyök szerint vannak csoportositva. Legelől a sorszám, azután a nyomdahely, évszám, és a szerző neve kövér betükkel. A munka teljes czime, alakja, terjedelme Cicero, könyvészeti megjegyzések Garmond betükkel. E jegyzetekben a müvek

---

[1]) Toldy: A régi magyar nyelvészek (Corpus Grammaticorum.) Pest, 1866.

[2]) 1793 könyvet sorol ugyan elő, de e számból az előszó és a pótlék szerint 4-et le kell ütni, mint a melyek tévedésből kétszer emlittettek föl.

tartalmának és belbecsének méltatásába nem bocsátkozva, mindig a könyvészeti bírálat korlátai között marad. Cursiv írással jelöli meg az egyes könyvek általa látott példányainak lelhelyét, azon szemponttól vezéreltetve, hogy az egyes műveket tanúlmányozni vágyó szakember tudhassa hova forduljon érettök, a mi nélkül a gyakorlati életben ily segédkönyvek bajosan lennének használhatók, és hogy tájékozza az olvasót, mely könyveket tartson egyetlenegy, igen ritka, vagy gyakran előforduló példányoknak. Végre a munkához kimerítő névmutatót csatol, melyben minden egyes könyv rövid czime a szerző, fordított munkáknál mind a szerző, mind a fordító neve alatt, a névtelen munkák a czím vezérszava alatt, a nyomtatási hely és évvel együtt közöltetnek, s ki van jelölve a leirást tartalmazó folyó szám.

E szabatosan keresztűl vitt remek rendszer korlátai közé van beosztva 1789 munka, melyek közűl a XV. században megjelent 1, a XVI. században 135, a XVII. században 1249, a XVIII-dikban 168. Eredeti munka 1343, fordított 446 látott napvilágot, melyek közől 1049 a theologia, 365 a szépirodalom körébe tartozik; a hátralevő 375 mű egyéb tudományágak közt aránytalanul oszlik meg. E számok régi irodalmunk virágzásáról tanúskodnak, kivált, ha meggondoljuk, ujabb időben e korból való mennyi magyar nyelvű történeti napló tétetett közzé!

Nyomdászati szempontból tekintve, az 1789 munkából ide haza 1567 került sajtó alá, külföldön pedig 222. A nyomdai tevékenység központja Kolozsvár, hol 327 munka jelent meg, aztán jő Debreczen 262, Lőcse 238 példánynyal.

Ezen munkák közűl két kiadást ért 114, több kiadást 83, összesen 197 munka. Molnár Albert Zsoltár fordítása 31 kiadásban jelent meg.

Szerzőnk számos, ma már egyetlen példányban sem ismert munkát ismertet. A leirt 1789 munka között 599 unicum fordúl elő, melyek fölfedezését jó részben neki köszönhetjük. Az unicumok közűl legtöbb, 168 munka, a magyar nemz. muzeum tulajdonát képezi, ezután következik a magy. tud. akad. 66, az erdélyi muzeum 61, a bpesti egyetem 43, sárospataki coll. könyvtára 26 unicummal.

Szabó Károly a külföldi irodalom magyar vonatkozásaira nézve is teljesen önmagára lévén utalva, ezen merőben töretlen uton kevésbé sikerült előhaladnia. A 496. sz. alatt II. Ferdinánd semmisitő Decretumának (Bécs, 1620) csak latin kiadását emliti, holott ugyanez németűl is megjelent ily czím alatt: Der Röm: Kay: Auch zu Hungern vnd Böheim Königl. Mayest. Edictal Cassation der widerrechtlichen / vermeinten / für sich selbs (!) nichtigen Wahl Gabrieln Betlen / im Königreich Hungern. Ge-

druckt zu Augspurg / bey Sara Mangin / Wittib. — MDCXXI. (4-r. 8 szztln. lev. Biij ívsz.) [1])

Az 507. sz. alatt emlitett Querela Hungariae. Magyar Orszag Panasza (H. és év n.) szerinte »csak latin szöveggel is megjelent.« Hozzáadhatjuk, hogy németül e czim alatt: Des Königreichs Hungarn Offene Klagschrift / An die gantze Christenheit / etc. Im Jahr 1620 (4-r 24 szztln lev.) [2]); francziául pedig ily czimmel jelent meg: Manifeste Complaincte de Hongrie, Addresse A toute la Chrestientè, etc. A Heidelberg, Par Hans Lancellot. L'an 1620. (12-r. 24 szztln lev.) [3])

A világért sem hányjuk szemére Szabó Károlyunknak, hogy, miként a megindult pótközlemények tanusitják, tömérdek művet nem ismert. Nincs az az emberi erő, mely minden régi magyar könyvet fölkutathatott volna. Azt azonban már némi mulasztásnak tartjuk, hogy az irodalmat sem buvárolta át egészen.

A naptáraknál emlitettük, hogy Mátray és Toldy idevágó értekezéseit, a felemás nyelvű munkáknál, hogy Toldy Corp. Gramm.-át nem vette figyelembe. A gr. Kemény József által könyvészetileg kimeritően ismertetett 24 darab régi magyar munkánál is meg kellett volna emlitenie e leirás létezését, [4]) annyival is inkább, mert ebben több kétes könyvészeti kérdés igen alaposan van eldöntve. Öreg Rákóczi György fiához intézett parainesisénél (702) érdekes lett volna fölhoznia, hogy e művet Szilágyi Sándor a vörösvári, gr. Erdődy-féle levéltár eredeti példányáról egész terjedelemben közzétette. [5]) A Prot. Egyh. és Isk. Lap, melyben Eötvös Lajos, Fabó, Révész Imre, Szilágyi Sándor stb. több bibliographiai czikket tettek közzé, szintén számos adalékkal járult volna e mű adnotatáihoz.

A könyvészeti jegyzeteket teljesebbé teszi a szerző, ha fölemliti, hogy a nagyváradi disputatiót (Kolozsv. 1569.) Nagy Lajos és Simén Domokos az »Unitárius irók a XVI. évszázadból« czimű vállalat I. kötete gyanánt Kolozsvárt 1870-ben egész terjedelmében lenyomatták; hogy a Comoedia Balassi Mennihart árultatásáról (Abrudb. 1569.) Horváth István értekezett [6]); hogy

---

[1]) Egy péld. a sárosp. főisk. ktárában (Bella Turc. Conc. T. II. 2. db.), egy másik: Bibliotheca Haeberliniana. Frankfurt a / M. (Nr. 3275.)

[2]) Heidelbergai egyetemi könyvtár. — (Gesch. Oesterr. Mon. Nr. 304.) és Biblioth. Haeberl. Frkf. a/M. (Nr. 3193.)

[3]) Bibliothèque publique de Genève. (CC. 104 [a] Recueil de diverses pièces. T. XVII. 9 db közt a 4-dik.)

[4]) Gr. Kemény: Tört. és irod. kalászatok. Pest, 1861. 1—254. l.

[5]) Beöthy: Athenaeum. 1873. I. 21—27.

[6]) Ponori Thewrewk József: Honszeretö. Pozsony, 1834. 97—99.

az 1607. bártfai bibliát Klösz Jakab nyomtatta, s azért hagyták abba, mert megijedtek a rossz magyarságától[1]) stb. stb.

Ezek után, immár eljutottunk oda, hogy fölvessük a legfőbb kérdést: minő helyet foglal el e munka irodalmunkban? Erre adandó válaszunk képezi magvát itéletünknek, mert ama kérdés eldöntése képezi a tudományos critica egyik legkiválóbb feladatát.

Szemeim a zöld szigetbe néznek
Hol a vidám ifjú-öreg
Történetét a magyar *éneknek*
Megírta —

E szép sorokat szenteli a nemzet poeta laureatusa Toldy Ferencz dicső emlékének. Valóban, »méltóbb napi munkát nem végzett nála senkisem«; de el kell ismernünk, hogy azóta, méltán az ő műveihez fogható gyüjteményt szerkesztett — Szabó Károly. A Régi magyar könyvtár tette föl a koronát Toldy működésére, melyet annyi tekintetben *kiegészít*, melynek értékét fokozza már csak az által is, hogy néhanapján elkövetett tévedéseit kimutatja s helyreigazitja.

Kétségkívül Szabó K. művét rövid idő alatt szintén túl fogják szárnyalni. De ez is csak az ő dicsőségét szaporítja. Mert a nagyban megindult »adalék-irodalmat« csupán ily szabatos kézikönyv tette lehetővé. Még tegnap egyetlenegy ember ismerte alaposan a régi magyar irodalom termékeit: ma hozzászólhat mindaz, a kinek csak kezébe került e mű. Hálára méltó, jó tanító az, aki egyszerre egy egész országot ajándékoz meg ismereteivel!

Szabó Károly azon édes öntudatban nyugodhat meg, hogy kitűzött czélja érdekében annyit tett, annyi időt, fáradságot s költséget áldozott érette, mennyit hazánkban előtte senki sem. Írt is oly munkát, mely a régi magyar irodalom bármely ágával foglalkozó szaktudósnak, a magyar irodalom tanárainak, a könyvtárnokoknak, a könyvkedvelőknek, gyűjtőknek, könyvárusoknak egyaránt hasznos szolgálatokat tehet, s melyre a jövő kor is biztosan építhet.

Szóval, alapmunka e mű: fő előnye a hitelesség, tehát kitűnő alapmunka. Mert ily természetű dolgozatoknál nem annyira az anyag bősége határoz, mint inkább az anyag megbízhatósága. Már pedig e tekintetben, a mint Szabó Károlyról van szó, bátran megnyugodhatunk. Ezen legújabb műve is, a lelkiismeretesség és tárgyismeret díszes bélyegével vonul be nemzeti Pantheonunkba.

Dr. Ballagi Aladár.

---

[1]) Bod Péter: Erdélyi Féniks. 1767. B_2 ivsz. és P(ethe) F(erencz): Szent Biblia. Ultrajektom, 1792. előszó 7. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

TRAKOSTYÁN VÁRA A XVI-IK SZÁZAD VÉGÉN ÉS EGY ADAT ZRÍNYI A KÖLTŐ ÉLETÉHEZ. (1592—1651.)

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A hajdani Slavonia, vagyis a mai Horvátország nyugoti szélén, közel Stÿria határához fekszik Trakostyán vára. Ez a vár, századunk első felében már nagyrészt romokban hevert, mindössze nehány boltozott helyiség: pinczéi, egy-két szoba, egy erősebb magas torony s részben erődítményei daczolának még az idő vasfogával; végpusztúlása közel volt, midőn tulajdonosa, kinek legfőbb vágya vala, családjának ősi fészkét, három évszázadon át szakadatlanul birt erős várát régi fényébe visszahelyezni, e század derekán belekezde ezen nagy munkába s nagy áldozatokkal nehéz művét be is fejezvén, ma Trakostyán vára régi fényében tündököl.

Fekvése, aestheticai szempontból véve, annyira kitűnő, hogy annak rövid leírását nem mellőzhetem.

A vár egy, majd minden oldalon egyenlően meredek, kerekded, közép magasságú, de csekély kiterjedésű hegyen fekszik, melyen ma már köröskörül kanyargó kényelmes út vezet föl a várba. A hegy tetejét egészen elfoglalja a vár, melynek némely helyiségei, főleg cisternája s pinczéi egészen a sziklába vannak vágva, külső épitményei pedig itt-ott részben a hegy oldalára is lenyúlnak. Gyönyörű fenyves-erdőkkel borított bérczek környezik egyik oldalát s a várhegy alját egy, több száz holdra terjedő tó medre, melynek öblei sok felé nyúlnak el a sötét fenyvesek árnyékaiban s imitt-amott egy-egy meredek sziklacsoport emelkedik ki a víztükréből, sötét komor színű alakzataival növelvén e nagyszerű táj regényességét.

A várhegy másik oldalán szép termékeny völgy terjed el, melyet

magas hegyek övedznek körül; ezek részben sötét fenyvesekkel, részben jó bort termő szőllőkkel fedvék.

Talán alig képzelhető vár, melynek külseje, regényes fekvése jobban megfelelne azon középkori lovagváraknak, melyeket a költők s a regényirók annyiszor — jól rosszúl — leírnak. Itt az egyszer a költők ábrándja testté vált; oly büszkén tekint le e vár az alatta fekvő völgybe tornyaival, dobogójával, czímeres kapujával, csúcsíves ablakaival, öreg tornyáról lobogó zászlójával, hogy szebbnek, regényesebbnek már a legdúsabb költői képzelem sem festhetné. De jelenleg nem szándékunk e várnak csak aestheticai tulajdonaiban gyönyörködni; mi múltjába akarunk tekinteni s belszerkezetével megismerkedni, és pedig nem azzal, melyet a dicső ősök iránti kegyelet benne újra teremtett: hanem ama régivel, melyet nehéz, vészteljes idők benne alkotni, fentartani vasszigorral parancsoltak volt.

Erre nézve felvilágosítást nyújt nekünk egy pár levéltári adat; két osztálylevél, melyek megismertetik Trakostyán várának belső felosztását.

1592-ben a B.-Szüz-Mária fogantatása ünnepén, Draskovich János, a későbbi horvát bán, s testvére Péter, kir. kincstartó és hírneves vitéz hadvezér, Maryassowczi Wragovich Kristóf Varasd-vármegye alispánja közbenjárása mellett Trakostyán vára s tartománya fölött megosztoznak. Minthogy a Draskovich-testvérek ekkor már bárók s igen tekintélyes főurak valának: ennélfogva a latin nyelven irt okmány szövegéből kivehető, mennyi igényt tartott akkori időkben két főúr a kényelemre? vagy mennyiből állott két oly főúrnak okvetlen szükséges lakó helyisége, kiknek mindegyike több gyermekkel vala megáldva, s ha nem is mindig állandó lakásra, de legalább szükség esetében lehetőleg kényelmes menedékhelyre tartott igényt, ősi fészkében. Hogy Trakostyán vára szük helyen épülvén, nem sok szobával, hanem annál több kamarával, bolttal és sötét helyiséggel bírt, világos; sziklába vésett pinczéinek sokasága pedig a várhoz tartozó terjedelmes szőllőkben s az uradalom nagy hegyvámjában leli megfejtését.

Az osztálylevél tartalma kivonatban a következő:

A vár alsó kapuja közös marad; ezen kapu fölötti szoba és épületek (domus et aedificia) Péter úrnak adatnak át.

A kapu melletti bástya (propugnaculum) Péter úrnak jut oszta-

lékül, de az ezen bástya alatti tömlöcz közös marad. E zárjel közé írt pont később kitörültetett.

A külső vár falai közösek maradnak. Ezen külső várban lévő s a tó felé fekvő bástyának két pinczéje a Péter uré.

Ugyanezen bástyában lévő konyhát a sütőházzal s pitvarral János úr kapja.

A föntemlített bástya melletti hosszúkás pincze Péter úrnak ítéltetik.

E hosszúkás pincze fölötti éléstár »vulgo sáffárház«, azonban már János urnak jut osztályrészül.

E sáfárház fölötti konyha és sütőház (itt az okmányban egy-két szó olvashatlan) Péter urnak adatik.

Az istállók felé délnek fekvő bástya a János úré.

A vár belső kapuja közös marad.

A várbeli (külső vagy belső várbeli-e? nincs meghatározva) két nagyobb pincze János urnak adatik át.

A nagyobb pincze fölötti két bolt, ahol élelmi szerek tartatnak, Péter úrnak jut.

Ezen két bolt fölötti nagy szoba (stuba magna) kamarával, továbbá az e nagy szoba és kamara fölötti nagyobb palota, egy kamarával a pitvar fölött, a merre a belső vár kapujától a fölső épületekkel közlekednek s egy kisebb bolt a belső vár kapuja fölött, szintén Péter urnak adatnak át.

A magtár (domus commeatus vel frumentaria) a nyugot felé fekvő régi konyhával s nagy hÿpocaustummal, (itt következik »et super eadem domo« a mi értelem zavaró) valamint a délfelé fekvő torony melletti pinczével, Péter úr osztályrésze.

A vár cisternája [1]) előtti két bolt, a fölötte álló két hÿpocaustum s ezek fölött egy nagy hÿpocaustum egy kamarával, továbbá Péter úrnak a déli torony melletti pinczéje fölött létező bolt kápolnástúl, az ezek fölötti kis hÿpocaustum pitvarral, — melyből egy nagy hÿpocaustumba lehet bemennie a konyha felé, — mindezen helyiségek János úr részére ítéltetnek oda.

Egy torony (in qua continetur larus) melynek neve Szent-Klára [2])

[1]) Még ma is létezik s használatban van.

[2]) Még ma is épségben fennáll s azon nevet viseli.

s az ebben lévő tömlöcz közös marad. A tömlöcz fölötti sötét bolt Péter úrnak, az e fölött lévő szoba pedig János urnak adatik át.

A vár alatti istállók nagyobbika, azon kert előtt, melyben egy hársfa áll, továbbá a tó fölötti istálló, Péter úrnak, a kút melletti s az alsó istálló pedig János urnak jut osztályrészül.

A kovácsmühely, a kocsi félszer, s a sertésólak közösek maradnak.

Az egyik kertnek a gyalogút felé terjedő része (nyilván a várba vezető gyalogút értetődik), Péter urnak, a felső istállók felé nyúló része pedig János úrnak adatik.

A kert, mellyben a hársfa áll s az istálló mögötti kert, közös marad.

Végre Draskovich János kedves testvérének Péternek »partem suam gemmarum . . . (itt egy pár szó olvashatlan) monile unacum Násffa« (valószínüleg az atyai örökségből reá háramló részt érti) az atyjuk éltében részére tett költségek kárpótlása fejében oda ajándékozza.

Ezután következik az összes birtokok s a romba dült Kamenicza várának (dirutum castrum Kamenicza) osztálya, a mitől ezúttal eltekintünk.

Ezen osztály — bár az okmány szövegéből a felek között fennálló barátságos viszony kivehető, egy testvér a másikát »fratrem suum carissimum«-nak nevezvén, mégis csak 1609-ben intéztetett el véglegesen. Az ekkori második osztály megerösittetik egy II. Mátyás király nevében kiállított okmány által, mely 1609-ben Lőrincz vértanú napján Pozsonyban van keltezve.

Az osztályt végrehajtja Pákay Benedek ítélömesteri helyettes, Gersei Petheő tanácsos, Zabóky Gergely, Bedekovÿch Lajos Varasdvármegye szolgabirája, Laczkovÿch Gergely, Marÿassowczi Wragovich Kristóf, Gersei Petheő Kristóf, Budwuczi Budor János, Malenÿth Miklós, Gubassóczy János és Laczkovich István és más szomszédok jelenlétében.

Az osztályt foganatosító küldöttség, megtekintvén Trakostyán várát, ennek alsó és felső kapuját, valamint az alsó vagy külső kapu előtti födött tornáczot »porticum vulgo Giordak (vagy Csordak) dictum«, a fölső vár piaczán lévő cisternát s a Szt.-Kláráról czimzett torony tömlöczét, közöseknek, maradandóknak ítéli.

A külső kapu fölötti épületek[1]) Draskovich Péternek adatnak át; a vár falai, az alsó kaputól kezdve, a mint belépünk jobbra, a külső várnak kelet felé eső bástyájáig, Péter úrnak jutnak. Ezen bástya s a falak azon egész része, mely, a várba belépvén, balra terjed, bizonyos elhagyott sikátoron túl, s a Péter úrnak átadott kapu mellett lévő bástya, János úrnak ítéltetik. De az ezen bástya alatti tömlöcz közös marad. A külső várhoz tartozó e bástyában két pinczе létezik, melyek Péter úrnak, továbbá egy konyha és egy sütőház, melyek János úrnak osztályrészét képezendik.

A »secretus exonerandi locus« közös marad.

Az e bástya melletti hosszúkás pinczе Péter úrnak, a pinczе fölötti nagy »sáfárház« pedig János úrnak adatik át; ellenben a ház fölötti konyhát és sütőházat Péter úr kapja.

A belső udvarban, két nagyobb pinczе János úrnak jut. Két bolt a nagyobbik pinczе fölött, valamint az ezen boltok fölötti nagy szoba kamarástúl s az ezek fölött lévő nagyobbik palota, a mellette lévő kamarával s a pitvar fölött és a belső vár kapuja fölött lévő szoba »domus fornicea«, vagy inkább sütőház (ezen helyiség az 1592-iki osztályban még csak boltnak neveztetik) továbbá a magtár a régi konyhával nyugot felől, a nagy hypocaustummal, valamint a déli torony melletti pinczével — Péter úrnak jutnak.

A vár cisternája előtti két bolt, az ezek fölötti két hypocaustum s e fölött újra egy hypocaustum, a mellette lévő kamarával, valamint a Péter úrnak föntemlített s a déli torony mellett lévő pinczéje fölött lévő bolt a kápolnával, mely fölött kis hypocaustum vagyon pitvarral, honnét egy nagy hypocaustumba lép az ember, — János úrnak adatnak.

A föntemlített Szent-Klára tömlöcze fölött való sötét bolt Péternek s ezen bolt fölött egy szoba Jánosnak jut osztalékúl.

SZERÉMI.

---

[1]) Ezek ma már nem léteznek, csak egy, vonóhiddal bíró kapu képezi a bejárást.

TÁRCZA.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

A JUN. 5-ÉN TARTOTT VÁLASZTMÁNYI ÜLÉSEN titkár jelenti, hogy az elnökök közül *Ipolyi* székhelyén, *Pulszky* Székes-Fehérvártt levén s b. *Kemény* Gábor hivatalos teendői miatt nem jelenhetett meg, a választmányi tagok közül kellene valakit felkérni az elnöki teendők ideiglenes ellátására. Ennek következtében *Tanárky* Gedeon államtitkár úr kéretett föl az elnöki szék elfoglalására.

Felolvasás ezúttal kettő volt: *Thallóczy* Lajostól, Gr. Benyovszky Móricz és a fiumei kereskedelem és *Bunyitay* Vincétől, Bihar-vármegyei olygarchák a XIII. és XIV. században.

Folyó ügyekre kerülvén a sor, titkár felolvassa Budapest fővárosa főpolgármesterének máj. 5-én 373. sz. a. kelt átiratát, melyben tudatja, hogy ő cs. és ap. kir. felsége f. évi april hó 24-én kelt legmagasabb elhatározásával tátsulatunknak ő felségeik ezüst menyekzője alkalmából benyújtott üdv kivánat és hódolati feliratát legbelsőbb köszönetének nyilvánításai mellett legkegyelmesebben tudomásúl venni méltóztatott. Mi is hódoló tisztelettel fogadtatván, elhatároztatott jegyzőkönyvbe vétetni, a polgármesteri átirat pedig levéltárba tétetik.

Megválasztattak évdíjas tagoknak: *Virág* János pléb. (aj. Petrovay) *Jakab* Péter ügyvédi kam. elnök és *Grosschmidt* Pál törvényszéki telekkönyvezető (aj. Kornfeld Frigyes) *Ladányi* Pál ref. lelkész (aj. Wagner János) *Hegedüs* Béla, *Szmatlik* István, (aj. Vikol J.) *Balogh* Károly ügyvéd, *Bene* Károly távirdatiszt, *Witt* László ügyvéd, (aj. Varga Alajos) *Zay* Adolf képviselő (aj. Thaly K.) *Hajós* János osztálytanácsos, (aj. Deák Farkas) *Degen* Titusz, (aj. Kámánházy Béla) *Dolezsál* Sándor, (aj. Haan Lajos) *Tolnay* Lajos, min. tan. (aj. a titkár) Hajla Mátyás, (aj. Gyurgyik Gyula képviselő.)

Titkár felolvassa Barla Szabó Lajos levelét, melyben tudatja, hogy a herczeg Odeschalchi Artur által létesíttetni kezdett somogy-vármegyei régészeti és történelmi társulat alapszabályai felső helyen jóváhagyatván, a társulat megalakult s május hó 5-én tartott gyülésében szervezkedett, mikor is elnökül *Sárközy* Titus, alelnökül *Kovács Sebestyén* Gyula és *Mortensohn* Ede, titkárrá: Barla Szabó Lajos választattak meg. Ez értesités örvendetes tudomásúl vétetik, s a társulat a hazai történet iránti érdeklődésnek emez ujabb jelét szivesen üdvözlé s reméli és óhajtja, hogy barátságos és jó egyetértést a közös czélra törekvés megszilárdítsa és fenntartsa.

Titkár jelenti, hogy *Kőváry* Béla Szombathelyről öt darab oklevelet küldött be, melyeket ő egy kezei közé került okirat-csomagból választott ki s egyszersmind tudatja, hogy ha érdemesnek fog találtatni, a többi oklevelet is beküldi.

Titkár az okleveleket ismertetés végett dr. *Fejérpataky* Lászlónak adta ki, kinek tüzetes jelentését felolvassa. Az oklevelek közt van egy 1286-iki Árpádkori oklevélnek 1359-iki átirata, melyet »in nostra sacristia reposita« a király parancsára ir át, s melynél az átirásnak a szokottól eltérő formája feltünő. Van egy más 1312-iki, egy harmadik 1327-iki s két XVI-ik századi oklevél. Ezekből ítélve a Köváry urnál levő okiratok érdekesek lehetnek s a társulat azok átküldésére megteszi a kellő lépéseket.

Titkár olvassa *Lehoczky* Tivadar levelét, melyben ez tudatja, hogy Bereg-vármegye monographiájával elkészült. A társulat, mint olvasóink emlékezhetnek Bereg-vármegye felhivására, elvállalta e monographia megbirálását. — s most a birálói tiszt elvállalására b. *Nyáry* Jenő és *Pesty* Frigyes tagtársak kérettek fel.

Pénztárnok bemutatja múlt havi kimutatását:

Bevétel volt	614 frt 59 kr.
Kiadás	382 » 17 »
Pénztári maradvány	232 frt 42 kr.

Végül zárt ülésben meghatároztatott a folyó évi Maros-Vásárhely-Segesvárra tervezett kirándulás határideje. Erről a jelentést alább közöljük.

A »MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT« F. ÉVI KIRÁNDÚLÁSA.

Társulatunk a f. évben: *Erdélybe*, nevezetesen M.-Vásárhelyre és Segesvárra rándúl. A választmány a kirándúlás határnapját f. év aug. 21-ére határozta. Nem szükséges e kirándúlás tudományos fontosságát bővebben fejtegetnünk, tájékozásúl elég lesz megemlítenünk annyit, hogy a m.-vásárhelyi eddig még át nem kutatott Teleki-levéltár is nyitva lesz, nyitva a Szászföld adatokban dús levéltárai, mely kutatásokkal kapcsolatban műkiállítások is tervben vannak. Tizenegy éve mult, hogy társulatunk az erdélyi részekben megfordúlt, elég idő arra, hogy az akkor kezdődő társulat közvetlen benyomását elfelejtsék az ottani érdeklődő körök. Azóta a társulat életerős alapokon indúlva, közvetlen tényezőjévé vált a hazai történeti tudománynak, mely ez idő alatt jelentékeny haladást mutathat föl. Már csak az az alap is, melyen társulatunk áll: az eredeti kutatás, megkivánja, hogy a buvárlatnak, ezt a gazdag terét, az erdélyi földet ismét fölkeressük: föl a történelmi s regészeti maradványiban a szó igaz értelmében classicus színhelyét.

A részletes programm a következőképen állapíttatott meg:

Augustus 20-án Budapesten gyülekezés, d. u. az Akadémiai körben előértekezlet.

Augustus 21-én indúlás.

Augustus 22-én megérkezés M.-Vásárhelyre.

Augustus 23-án nagygyülés M.-Vásárhelytt.

Augustus 24—29. bizottságok működése.

Augustus 30-án zárülés Segesvárott.

I. A kirándúlásban részt vehet *minden társulati tag.*

II. Jelentési határidő f. évi *julius hó 10-ike*, mely időn túl jelentkezést a titkári hivatal nem fogadhat el, minthogy az összeállítási lajstrom jul. 12-én a kedvezményi jegyek kieszközlése végett felterjesztendő.

III. A bejelentésben, legczélszerűbben levelezési lapon a társulat titkári hivatalához: Budapest, Egyetemi könyvtár — intézendő. Világosan kiteendő a mérsékelt árú vasúti jegy s honnan kíván a jelentkező indulni.

A kirándúlásra eddigelé jelentkeztek:

A társ. elnök: *Ipolyi* Arnold püspök, b. *Kemény* Gábor, *Pulszky* Ferencz alelnökök; gr. *Széchen* Antal, *Fraknói* Vilmos, b. *Nyáry* Albert és

Jenő, dr. *Henszlmann* Imre, *Deák* Farkas, *Majláth* Béla, *Bunyitay* Vincze, *Fabritius* Károly, *Gyárfás* István, dr. *Pauler* Gyula, dr. *Hajnik* Imre, *Salamon* Ferencz, *Kápolnai* István, dr. *Fejérpataky* László, *Szádeczky* Lajos, *Pesty* Frigyes, esetleg *Thaly* Kálmán, *Tóth* Lőrincz.

— Társulatunk f. évi kirándúlása végeztével tartja a Székely mivelődési és közgazdasági egylet is kirándulását, jelesül sept. 2-án Csík-Szerdán. A folyó évi kirándúlásban résztvevő tagtársainkat az egylet derék elnöke Hajós János és választmánya meghívta a Székely gyülésen való részvételre. A résztvenni akarók aug. 31-én indúlnak Segesvárról. Sept. 1-én lesz az ismerkedés Csík-Szerdán, 2-án a nagygyülés s 3-án kirándulás Tasnádra Szent-Anna tavához és a torjai kénes barlanghoz — nemcsak a székely föld, de egész Európa ezen egyik kiválóbb szépségü vidékére, honnan esetleg Borszékre is leend kirándúlás.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— Az Akademia II-ik osztályában történetíróink közül többen voltak levelező tagságra ajánlva, azonban a szükséges $^2/_3$-ad többséget csak egy belföldi író: báró *Radvánszky* Béla nyerte el, kit aztán a plenum is igen nagy többséggel választott tagjává. Az Akademia e választással Radvánszkynak a művelődés-történet adatainak nemcsak összegyüjtése s publicatiója hanem megírása körül is tanusított érdemeit kivánta jutalmazni — egy adatokban gondosan jól írt és gonddal összeállított értekezése ugyanis a XVI. és XVII-iki magyar lakás és butorzatnak igen sikerült képét adja. *Pauler* Tivadar Horváth M. helyett a II-ik osztály elnökévé, *Pesty* Frigyes ugyan ennek titkárává s *Fraknói* Vilmos az Akademia főtitkárává választattak meg.

— A Magyar Tud. Akademia ez évi nagygyülésén egyik szorgalmas és tehetségés munkatársunk: *Marczali* Henrik úr nyerte el a Vitéz féle 100 aranyos jutalmat, az Árpádházbeli történeti források ismertetésével és méltatásával. A bírálók: Pauler és Salamon kiemelték a munka több szép és jó tulajdonát, melyek a jutalomra érdemessé tették s melyek kiadását is óhajtandóvá teszik.

— A Magyar Tudom. Akadémia máj. 26-iki ülésében *Deák* Farkas tartott emlékbeszédet *Szalay* Ágoston felett. A nagy gonddal dolgo-

zott, emlékbeszéd, mely az elhúnyt derék férfiúnak hasznos és munkás életét hozzá méltóan tárgyalta, nagy hatást tett a szép számmal összegyült hallgatókra, kik közt volt Trefort minister is. Az elhunyt derék fia, atyja régi leveleinek gyüjteményét az Akadémia irattárának ajándékozta.

— A Tudomány-Egyetemen a Schwartner-féle nagyjutalmat b. *Nyáry* Albert heraldicai szótára nyerte el. Szívünkből örülünk, hogy b. Nyáry a munkás tollat ismét kezébe vette, mert ő alaposan és jól szokott írni — de óhajtanánk, hogy ne pihentesse ismét ezt a derék tollat, adja ki mennél előbb heraldicáját.

— A Magy. Tud. Akadémia a folyó évben öt olyan jutalmat tüzött ki, vagy újított meg, melylyel a történetírással vagy segédtudományaival foglalkozók versenyezhetnek u. m.

1. Adassék elő a mohácsi vész előtt tartott magyarországi egyházi zsinatok története, s különösen mutattassék ki, mennyiben folytak be azok végzéseire a specialis magyarországi viszonyok igényei és az egyetemes egyháznak Európa egyéb országaiban érvényesült rendelkezései. Jutalma az *Oltványi* alapítványból 300. frt. o. ért. és *Fraknói Vilmos* ajánlatából 300 frt. Az absolut tudományos becscsel bíró pályanyertes munkát az Akadémia tiszteletdíjjal adja ki. Határnap 1880. decz. 31-ke.

2. Kivántatik a magyar hírlapirodalom története kezdettől (1780) fogva 1867-ig, tekintettel a politikai eszmék és pártok fejlődésére. Jutalma az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat adományából *száz arany*. Határnap 1880. deczember 31. A jutalom csak önálló becsü munkának adatik ki.

3. Adassék elő a magyarországi állami és jogi institutiók állapota az Árpádház kihaltakor; és a teljes történeti anyagkészlet tanulmányozása alapján, ismertessenek meg a reformok, melyeket amaz institutiók terén Róbert-Károly és Nagy-Lajos életbeléptettek. Jutalma Bézsán József alapítványából *ezerkétszáz* frt. Határnap 1880. december 31.

4 Kivántatik a magyarországi Pálos-rend története, a mohácsi vészig. Jutalma az Oltványi alapítványból 250 frt. Határnap 1880. december 31. Az absolut tudományos becscsel bíró pályanyertes munkát az Akadémia tiszteletdíjjal adja ki.

5. Adassék elő, a lengyel kútfők felhasználásával is, története mindazon érintkezéseknek, melyekben a magyar és lengyel nemzet politikai s különösen müvelődési tekintetben egymásra hatott. Jutalma hg. Czartorysky adományából 1500 o. é. forint. Határnap 1880. dec. 31-ke.

— A budapesti tudomány-egyetem bölcsészettudományi kara, következő kérdéseket tüzte ki a történetírás segédtudományai köréből:

1. Kivántatik korrendi sorozatban való összeállítása mindazon oklevélszeti adatoknak, melyek a Magyarországon vert pénzek súlyának

és értékének (valuta) fejlődésére vonatkozólag hazai diplomatariumainkban fellelhetők, első királyunk uralkodása óta a szatmári békekötésig; tekintettel a hazánkban megjelölt korszakban forgalomban volt külföldi pénzek értékének szabályozására, valamint a hamis pénzverés meggátlása és megtorlása körül foganatosított intézkedésekre.

Jutalma a Pasquich-alapból 50 frt.

2. Irassék meg I. Mátyás királynak »Ikonographiája«, tekintettel az e királynak ránk maradt hiteles arczképeire, és bíráltassék meg azok műbecse az egykorú olasz művészet egynemű művei viszonyában.

Jutalma a Pasquich alapból 50 frt.

— Lipovniczky nagy-váradi püspök székháza dísztermét Storno által igen sikerült historiai falfestményekkel ékesítette fel jelenűl; Szt.-László király történetéből jelenetekkel; Vitéz, Martinuzzi, Benkovics, Forgách, Patachich püspökök, Rogerius, Janus Pannonius, Pray, Hoványi kanonokok s Pázmány Péter bíbornok arczképeivel. Az ekkép feldíszitett termet a hazafiui s művészet és tudomány kedvelő főpap apr. 24-én nyitotta meg vendégeinek.

— Személyi hirek. *Pesthy* Frigyes tagtársunktól a délm. történelmi és rég. társulat jun. 5-én tartott közgyülésén: »Topographiai kérdések Torontálban« czímű értekezés olvastatott fel. — Jun. 2-án a mozgékony békési művelődéstörténelmi egyesület is ülést tartott, melyen *Fraknói* V. a gyulai várról, s *Hampel* J. tartottak előadást. — *Károlyi* Árpád, a »Századok« egyik dolgozó társa, kit olvasóink eredeti kutatásokon alapuló tanulmányaiból bizonyára jól ismernek, a bölcsészettudori szigorlatot máj. 30-án a legszebb sikerrel letette.

— Saly Gábor, az Országos Levéltár tisztje, kire az ott megfordult történetbúvárok bizonyára jól emlékeznek, május 21-én, 57 éves korában meghalt.

— Oláh Károly nagy-kőrösi zenetanártól egy érdemes kis munka jött ki, »Az orgona épitészet története« czím alatt. Négy fejezetből áll, melyek közül az I. az ókort, a II. a keresztyén kor kezdetét tárgyalja. A III. az újabb szerkezetü orgonákról szól, s a IV. »az orgona épitészet hazánkban« czimet visel. Az igen diszes kiadásu kis munka ára 35 kr.

— Kiszelák Sándor tagtársunk a »Karczag és Vidéke« czímü lapban forrás tanulmányok alapján leírta »Szent-Ágota csárda története« 1407-től kezdve, midőn okmányilag először említtetik, napjainkig hozta le, előre bocsátván egy kis értekezést magáról a Szent-Ágota névről, — s most külön lenyomatban kiadta.

— A KÉPES KIADÁSOK IRODALMUNKBAN mind nagyobb tért kezdenek elfoglalni. Weiszman testvéreknél két ilyen vállalat jelenik meg: A Magyar nemzet története dr. *Szalay* Józseftől, egy forrástanúlmányokon alapuló jól írt és gonddal készített munka, melyből a 11. füzet megjelent s Ulászló uralkodásának végeig terjed. Lassabban haladnak a világtörténelmi munkák: Ribáry világtörténete, mely valóban megérdemli a boritékjain levő díszkiadás czimet, még csak a 3-ik füzetig haladt, — míg a Sebestyén Gyula világtörténetéből már a 4-ik füzet is elhagyta a sajtót. Mindkét vállalat ára füzetenkint 30 kr. *Szathmáry* Károly mivelődéstörténetéből pedig Tettey rendez második kiadást. A múlt füzetünkhöz csatolt előfizetési felhívásra figyelmeztetjük olvasóinkat.

— HORVÁT TÖRTÉNELMI MOZGALMAK. Horvátországban jelenleg igen érdekes vita foglalkoztatja a történelem barátjait. *Natko* Nodilo a horvát egyetemen a világtörténelem tanára, nem régiben egy ily czimü munkát adott ki: »Postanje svjetovne papinske vlasti ili petdeset godina talijanske historije (724—774).« azaz a pápák világi hatalmának keletkezése, vagy ötven év Olaszország történelméből (724—774). E műben Nodilo Natko a pápaság túlkapásait erősen ostorozza s erős színeket használ. *Franki* Antal egy dalmát pap fölvette a kesztyűt s Zárában ellenmunkát irt, melyben a tudomány érveit jórészben a délszláv íróknál hamarosan belévonni szokott velős gorombaságokkal pótolja. A vita átment az »Obzor« czimü lapba, s még mindig tart.

Smičiklas T. egyetemi tanár két kötetben irja Horvátország történetét, az I. már sajtó alatt van s 1526-ig terjed. *Klaič* Ostoja bosnyák király történetét irja, melyből részletek az »Obzor«-ban is megjelentek. *Lopašič* Radul Károlyváros történetét irja s Horvátország középkori topographiájához gyüjti az adatokat.

Érdekes hirt hallottunk, a mennyiben a bán *Boynychich* Ivánt, a nálunk is előnyösen ismert jeles fiatal tudóst Boszniába és Herczegovinába küldi történelmi és archaeologiai kutatások czéljából. A történelmi kutatásokrúl a »Századok«-nak külön jelentést fog irni, valamint ígéretét bírjuk, hogy a zágrábi káptalan 600-nál több XVI. és XVII. századbeli levelei közül a legérdekesbeket, jelesül a költő Zrínyi Miklós leveleit lemásolja s a »Történelmi Tár«-ban közli.

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

— A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE. írta dr. *Szalay* József. II. k. 11. füzet. Budapesten Weiszmann testvérek. Egy füzet ára 30 kr. Nagy 8-adr.

— AZ ORGONA-ÉPITÉSZET TÖRTÉNETE írta *Oláh* Károly. Budapest Aigner Lajos. 12-edr. 48 l. Ára 35 kr.

— SZENT ÁGOTA CSÁRDA TÖRTÉNETE. Külön lenyomat a »Karczag és Vidéke« czimű lap 1878-ik évi folyama 12. és 13-ik számából. Irta Kiszelák Sándor. Debreczen, 1879. 8-adr. 8. l.

— A NAGY-VÁRADI PÜSPÖKI SZÉKHÁZ újon festett dísztermének ünnepélyes megnyitása 1879. apr. 24. Nagy-Várad, 1879. Kis 8-ad 8 l.

— RAJZOLATOK A GÖRÖG MÜVELTSÉG VILÁGÁBÓL. Irta *Váry* Gellért. Vácz, 1879. Serédy siketn. könyvny. 12r. 211 l.

— A NÉPIES VERSALAKOK TÖRTÉNETE. Irta *Ferenczy* Zoltán. Budapest Franklin-társulat nyomdája. 1879. kis 8-adr. 156. l.

— DIE WALLENSTEIN-LITTERATUR 1626 — 1878. *Schmid* György. Bibliographiai tanulmány. A »Mittheilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen« XVII. évf. 1. füzetének mell. Prága, Tempsky F. 8 r. 791. Ára 1 frt.

— KAISER JOSEF II. Das Leben und Werken, Merkwirdigkeiten Charakterzüge. Ereignisse, Briefe und Actenstücke von diesem Monarchen VI. kiadás. Irta *Schimmer* Károly Ágost. Bécs. Dirnböck 8 r. 291 l. Ára 1 frt 20 kr.

— HISTOIRE GÉNÉALOGIQUE ET CHRONOLOGIQUE de la maison royale de France, des pairs, grand officiers de la couronne, chevaliers, commandeurs et officiers de l'ordre de Saint-Esprit, par les PP. Anselme, Ange et Simplicien, augustins dé chaussés. Tome IX. deuxième partie, contenant la suite des généalogies du P. Anselme, et les généalogies des pairs, grand officiers et chevaliers du Saint Esprit nommes de 1733 à 1790, par M. Potier de Courcy. 1re livraison. Gr. in 4° XI 496 l. avec vign. Paris, Firmin Didot. (Több magyar vonatkozással a XVIII. század eseményeire.)

— GESCHICHTLICHE NEBENARBEITEN v. Karl. *Fabritius*. (Külön lenyomat az »Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde XV. kötet. 1. füzetéből.) 8r. 21 lap.

BOLLA MÁRTON ÉS ÉDER KÁROLY

MEG

AZ OLÁH INCOLATUS ERDÉLYBEN.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

Majdnem mindent aláírhatok, a mit Bolla eddig mondott, de csalatkozik vala az oláhok eredetére nézve. Nem bolgároktól, hanem római birodalombeli gyarmatosoktól származnak, a kiktől az eredeti thrák nép a latin nyelvet eltanulta volt. Az így alakúló nép már meg is volt a Dunántúli tartományokban, mikor a bolgárok először általcsapának a Dunán. A XII. század elején élt orosz Nestornak állítása nem bizonyíthat azon történetekre nézve, melyek a Dunántúli római birodalomban estek a IV., V., VI., VII. századokban; tehát mitsem bizonyít az *oláh* = vlach, vlak névre nézve sem. Az sem történelmileg elfogadható, a mit Bella az alakúló új népről mond, hogy a VI. században által jött volna a Dunán, a mai Oláhországba; hogy ezt Krumus bolgár fejedelem a IX. század elején a hatalma alá ejtette, s abba Drinápolyból sok foglyot telepített volna, a mely így románusabbá vált néptől származnának a mai rumunok. Ez a nézet a Dunán-inneni és Tiszai Bolgárország képzeletéből származik, melynek alaptalan voltát másutt kimutattam már.[1]) De szüksége volt Bollának erre a képzelt történetre, mert Tuhutumnak hódítását valónak fogadta el.

[1]) Lásd a képzelt tiszai Bolgárságot az Ethniographiám 167—174. Ott a képzelt historiának eredetét Engelnek felfogásában találjuk 1767. tájon, s látjuk, hogy azólta egyik könyvből a másikba megyen által a legújabb időig.

Minthogy Bolla az oláhok eredetét bolgároktúl hozza le azért nem kellett azon négy megnevezett püspök hollétét kutatnia, mert működésök nem eshetik az ő bolgáros-oláhainak körébe. Éder reá tér a püspökökre is, s megmutatja, hogy ott, a hol azok az írók tanúsága szerint működtek volna, nincs szó római gyarmatokról, de igen is van szó gótok, gepidek, bessusok, hunok térítéseiről, a melyeket azok eszközlöttek. Azután Éder azon római várak neveit kérdi, melyeket a IV. században a római császárok a Dunán innen bírtak volna, mint a Folyamodás állítja; kérdi, hol vette azt a Folyamodás, hogy az oláhok a VII. századtól fogja saját fejedelmeik alatt éltek? s kik azok a fejedelmek? kérdi, miért kellett a magyar Gyula és Bulcsu fejedelmeknek Konstantinápolyba menni a keresztyénségért, ha az akkori Erdély teli volt keresztyén oláhokkal keresztyén püspökök vezetése alatt? Ezek a kérdések ma is tehetők, de ma sem kapnának hihető választ. A *Névtelen* elbeszélését, úgymond Éder, nem fogadhatja el történelminek, mint Pray sem fogadta el annak (haec quidem talia sunt, ut nihil licentius fecisse videri possim, si omnem hanc, quaecunque est, Notarii narrationem a ceteris monimentis veterum abhorrentem nauci habeam): de megengedve hogy az, abból sem következnék, a mit a Folyamodás következtet, mert a Névtelen teljes meghódításról beszél. A Folyamodás, mint láttuk, azt mondja, hogy az egyházbeli különbség mellett is az oláhok és magyarok Tuhutum idejétől fogva mind azon közös jogokban élének. »Sufficiat *brevitatis causa* in argumentum hujus veritatis adferre literas authenticas conventus B. M. Virginis de Colos-Monostra 1437,« — így szól az. Nagyon helyesen jegyzi meg erre Éder, hogy ez lévén a fő dolog, itt nem kellett volna »brevitatem adfectare«, hanem ugyancsak bőven és alaposan adni elő a történetet. Egyébiránt az oklevél ezen szavai »universitas Hungarorum et Valachorum in his partibus Transilvaniae in *quorumcunque possessionibus commorantium*« világosan jóbágyokat, t. i. *magyar* és *oláh jóbágyokat* fejeznek ki, tehát tökéletesen megczáfolják, a mit a Folyamodás azokból ki akar érteni.

Félbeszakítván itt mind a Folyamodást, mind Bolla és Éder észrevételeit, azon világításnál, melyet ma a történeti források

és a nyelvtudomány együtt adnak, tekintsük azt a hosszú kort, mely a homályos kezdettől fogva 1437-ig terjed s leginkább a mai Erdélyországra, de a Dunántúli tartományokra is vonatkozik.

---

1. §. Erdélynek ethnographiai viszonyait az V—XIII. századokban minden meglevő forrásból kell feltüntetni, akár nemleges akár igenleges tudósítást vehessünk azokból. A legelső s legszava-hihetőbb tanúság a Priskos követsége Attilához 448-ban, mely a Dunán, Temesen és Tiszán jövén által, a magyar sikságon ére Attila fa várához, a hol kőépületet csak a Pannoniából szállított kövekből csinálhattak. Priskos sehol sem találá latinúl beszéllőkre a mai Temes és Torontál megyék területén, a melyen általment. — Az 550. tájon élt Jordanis (Closs kiadás, Stuttgart 1861.) így írja le a VI. századbeli Erdélyt: »Első Scythiában nyugatról a Gepid nép lakik, melyet nagy folyók környékeznek, úgymint a Tisza (Tisia) éjszak és nyugat felől, délfelől (ab Africo) a nagy Tausis folyó, a mely a Dunába szakad (in Histri fluenta). Azokon belül van Dákia, melyet nagy sziklás hegyek mint koszorú öveznek.« (26.) — Itt a Dunába szakadó Tausis folyó bizonytalan, de bizonyos a havasok koszorúzta Erdély és annak Gepid népe. — »Az előtt egyszer Korillus gót király uralkodék negyven évig a régi Dákiában, melyet most, mint tudva van, a Gepid népek laknak. Ez a Dákia túl van a Dunán, Moesiával szemközt; hegy-koszorú veszi körül, csak két bejárója lévén, egyik a *Hídnál* (per bontas, pontes?), másik *Tapánál* (per Tapas) [1]) Ezt a gót országot, mely a régieknél Dákia volt, most *Gepidiának* nevezik, s azt keletre a Roxolánok, nyugatra a Jazygek, éjszakra a Sarmaták és Bastarnák lakják körül; délre a Duna neki határa, hol az Olt (Aluta) választja el a Jazygeket és Roxolánokat.« (53.) — A hun uralkodás után »a Gepidek a Hunok lakásait követelvén maguknak, mint győzők Dakiának egész területét foglalák el (totius Daciae fines ve-

[1]) Goos Károly »Studien zur Geografie u. Geschichte des Traianischen Daciens. Hermanstadt 1874,« a 21. lapon az elsőn a Pons vetus-t vagy Aluti-t érti, a mai Verestorony szoroson, a másikon a Vaskaput, a mai Hunyad-megyében.

lut victores potiti) s a római birodalomtól egyezkedés útján békességet és évenkénti tiszteletdíjakat (annua solennia) nyerének.« Íme, Jordanis egész Erdélyt a Gepidek birtokának tudja, melynek határos lakosait is megnevezi. Csak a rumun írók, s az 1791-ki Folyamodás szerint is a Gepidek közt, vagy mellett lakó oláhokat nem hozza elő, pedig megnevezésökre vajmi késztető alkalma lett volna. Jordanis t. i. azt is elbeszélli, hogy Valens császár miatt a nyugati Gótok inkább árianusokká mintsem keresztyénekké váltak; hogy azok az atyafi keleti Gótokat és Gepideket is a hamis tudományra bírván reá, az azon nyelven lévő egész nemzetet mindenütt az árián felekezetbe csábíták. (Sic quoquae Vesegothe a Valente imperatore Ariani potius quam Christiani effecti. De cetero tam Ostrogothis quam Gepidis, parentibus suis, pro effectionis gratia evangelizantes, *hujus perfidiae culturam* edocentes, omnem ubique hujus linguae nationem ad culturam hujus sectae invitavere.) 25. Jordanis katholicus orthodox püspök létére hamis tudománynak nevezi az Arianus hitvallását; bizonyosan tehát nagy örömmel megemlítette volna, hogy a Gepidek közt, vagy mellett lakó rómaiak mégsem tévedének arra a hamis tudományra, habár az a császárt is megvakította volt. De nem teszi, mert nem tud rólok semmit; mert a VI. században nem is valának Erdélyben.

A IX. században élt Ravennai Névtelen igen zavaros, és különböző korokat összevető író, Dakiát Datiának nevezi, azt egyik helyen kis és nagy Datiára osztja, a melyben most, úgymond, a hunok laknak (in qua nunc Unorum gens habitare dinoscitur); másik helyen első és második Datiának írja, a mely Gepidia nevű is, a hol most hunok, vagyis avarok laknak (quae et Gepidia appellatur, ubi modo Uni, qui et Avari, inhabitant.) Abban hajdan igen sok város volt (antiquitus plurimas fuisse civitates legimus), a melyekből el is számlál némelyeket, p. o. Drubetis-t, Tibis-t, mely Agmoniával kapcsolódik össze, Tiviscum-ot, Berzovia-t stb. melyek mind a mai Szörény, Krassó és Hunyadmegyékben valának; megemlíti a Tisza (Tisia), Temes (Tibisia), Maros (Marisia), Körös (Gresia) ismeretes folyókat, a Drica-t, mely Priskusnál Drikon (*Δρήκων*), Gelpit és Arine ismeretlen folyókat. (Ravennatis Anonymi Cosmographia. Edid. M. Pinder et

G. Parthey. Pag. 28. 202—204.) [1]) A Ravennai Névtelen, mint látjuk, városokat hoz elő, a melyek hajdan (antiquitus) ott voltak. Ha azokban az avarok idejében római utódok, vagyis rumunok laktak volna: talán-talán a Ravennai Anonymus is híröket veszi és meg is említi.

De bizonyosan magok jelentik magokat, ha ott vannak, még pedig a hosszas háborúk alkalmával, melyeket a görög császárok az avarok ellen folytattak, s utóbb Nagy-Károly idejében, midőn ez az avar hatalmat megtörte. Az avar háborúk nem egyszer bíztathaták az erdélyi és Erdélyen kívűl lakó keresztyén rumunokat, hogy akár segítség akár követség által érintkezzenek a görög császárokkal a közös félelmes ellenség, az avarok ellen. 597 tájon egy thrákiai hadjáratkor a római, azaz a görög császári sereghez három ember vetődék, fegyver nélkül, csupán egy-egy koboz a vállán. Maurikios császár elibe vezettetve, azon kérdésre: kicsodák és mi járatban vannak? azt felelék, hogy szlovének (σκλαβηνοί), a Balt tenger mellől valók: hogy népöket jöttek kimenteni Bajánhoz, a miért oly nagy távolságból nem küldöttek volt neki hadi legényeket; hogy most a khagán nem akarja hazabocsátani. Azért hírét hallván a császár hatalmának és nagylelkűségének, hozzája folyamodnak. [2]) Íme a Balttenger mellől pogány szlovének találják meg az utat a görög császárhoz: az Erdélyben és azon kívűl lakó keresztyén rumunok soha sem jelennek meg a császárnál, pedig sokszorta több okuk lett volna hozzája folyamodni az avar zsarolás ellen. — 600-ban ugyanazon Maurikios császár vezére Priskos Singidunum és Viminakium városaiban (a mai Nándor-Fejérvár és a szerb Morava torkolatja

---

[1]) Az idézeti helyekből Kurz Antal azt érté ki, hogy a Székelyek már a Ravennai Névtelennek korában, tehát a magyarok ideérkezte előtt, lakták Erdélyt, mert ott olvassuk: *Uni*, meg *Uni qui et Avari habitant*; tehát a székelyeket lehet oda érteni. Lásd Magazin für Geschichte, Lit. Siebenbürgens. Herausg. von Ant. Kurz. I, 118, 119. De a Revannai Névtelen csak az avarokat nevezi Unoknak; azután a Szörény, Krassó, Hunyad-megyékbeli volt római városokat számlálja elő, a hova a monda a székelyeket nem helyezi.

[2]) Theophylaktos, VI, 2.

mellett) intézkedik Baján ellen, a kinek négy fija védelmezi a Dunát. De Priskos győzelmesen általkél, s a Tisza felé üldözi az avar sereget, tehát a mai Temes és Torontál-megyében. Ott a Tiszánál újra győz Priskos; egy kémlő csapatja három gepid falvat ver fel: de rumunt nem talál sehol a Priskos serege még azon jeles ütközet alkalmával sem, a melyben, a görög írók szerint, 3000 avar, 8000 szláv és 6200 másféle barbár esett el. A görög írók, mint látjuk, az elesettek nemzetiségeit megkülönböztetik itt; rumunt nem vesznek észre azokban; a románúl beszéllő és keresztyén rumunokat pedig nem számíthaták a »másféle barbárok« közé. Szóval az egész hosszú idő alatt, melyben a görögrómaiak az avarok ellen hadakoznak, sehol és soha rumunnak nincsen nyoma.

Következnek Nagy-Károlynak hadjáratai az avarok ellen. Fija Pipinus 796-ban a Tiszáig nyomúl elő, ott is győzvén az avarokon. Vajjon a rumun fejedelmek, ha ott lettek volna Erdélyben, annyira veszteg ülhetének s annyira siketek maradhatának-e, hogy se Pipinussal nem tudatták ottlétöket, se Nagy-Károlyhoz nem küldöttek soha is követeket, a kihez a jóval távolabbi Bagdadból is eljövének tisztelők? Ha nem volna puszta mese, a mit az 1791-ki Folyamodás mond, hogy a rumunok a VII. századtól fogva önálló és saját választott fejedelmeik igazgatta országot képeztek: bizony ezen fejedelmek nem mulasztották volna el azt tenni, a mit a bolgár fejedelem, a konstantinápolyi császár, sőt a bagdadi kalifa is tőnek, t. i. ők is egyszer-másszor követeket indítottak volna Nagy-Károlyhoz. A keresztyénség terjesztése vala egyik feladata Nagy-Károlynak; ezért hadakozék ismételve a szász néppel, ezért a nyugati szlávokkal, ezért az avarokkal. Megtörvén az avar hatalmat, rögtön a Salzburgi püspöki megye alá helyezé a régi Pannoniát, vagyis az avarok pusztává lett földjét. Vajjon ezen egyházi rendezés sem mozdíthatta meg a rumun püspököket, hogy kezet nyújtsanak a keresztyén hősnek? Nagy-Károly idejében semmi szakadás nem választja vala még el a keleti és nyugati egyházakat; a pogányságon való győzelmet egyenlő örömmel üdvözlék mind Rómában mind Konstantinápolyban; a rumun püspökök, a kik azon felül akkor még latinul írtak és beszéllettek volna, egyedül ők lévén keresztyének az egész éjszaki keleten,

azok a keleti rómaiak tehát kettős örömmel fogadták volna az új nyugati császárt, a ki a római nevet ismét félelmessé tette. Azonban semmi jelt nem látunk se a rumun fejedelmek, se a rumun püspökök részéről, akkor, mikor Európán kívül Afrika és Ázsia is megmozdúl; mert se rumun fejedelem, se rumun püspök nem vala a VIII. század se elején se végén.

A folyamodás idősbik Gyulának utazását Konstantinápolyba, ottani megkeresztelését és azt említvén meg, hogy onnan Hieretheust hozta ki magával, a ki azután püspökké levén, sok magyart térített a keresztyén hitre, mondom, a folyamodás ezt említvén meg, nem is sejti, mennyire megczáfolja alitásait a rumunok mivoltáról a magyarok idejötte korában. Hisz azon alitások szerint akkor Belgrádon — így hívják Gyula-Fejérvárt — rumun metropolita székel vala, az alá több rumun püspök is tartozván; egész rumun hierarchia működik vala tehát azon időben. Hogyan lett az, hogy nem ez a rumun hierarchia fogta fel az erdélyi magyarok térítését? s hogyan fért meg a Konstantinápolyból kihozott Hierotheus mint püspök az ott már rég meghonosodott hierarchiával? Érezzük, hogy mese a képzelt rumunok léte Erdélyben a X. században; annál is inkább mese, mert eme rumunok még nevet sem adtak volna országuknak.

Konstantinus Porphyrogenitus az az író 950 tájon, ki legteljesebb tudománnyal bírt a keleti és éjszaki népekről. Nincsen író, a ki többet tudna a besenyőkről, a turkokról vagy magyarokról s Oroszország déli és keleti népeiről a mordvinekig; ő tudja, hogy a magyarok véget vetettek Morvaországnak; de azon keresztyén románokról, kik a turkok és besenyők közti négy napjárásnyira terjedő földön laktak volna, nem tud semmit. Pedig követek járának Konstantinápolyból mind a magyarokhoz, mind a besenyőkhöz: ezektől is mindkettejöktől sűrün ellátogatának követek Konstantinápolyba, a hol a császári udvar nagyon jól vala értesülve, hogy mivel lehet egyik vad népet a másik ellen felharagítani, s kivel lehet szövetkezni akár a magyarok, akár a besenyők ellen. A nevetlen országnak románjai — mert az *Erdély* magyar név jóval Konstantinus ideje után lesz ismeretessé — kívül maradnak a konstantinápolyi politica szálain, holott az nem egyszer kapaszkodott volna beléjök, ha

ott lettek volna. De mert nincsenek Erdélyben rumunok 950 tájon, azért nem ütközik össze Hierotheus püspök a képzelt rumun püspökökkel, s azért nem szerepelhetnek Konstantinus politicájában sem.

Azt mondtam följebb, ha igaz a Folyamodás és általában a rumun irók állítása, hogy a magyarok idejöttekor oláhok bírták Erdélyt, a kik államot is képeznek vala: tehát ezen oláhok leginkább a magyarok (turkok) és besenyők között négynapjárásnyira terjedő földön laktak volna. Ezt a következő tanúság miatt is magyarázni kell.

Konstantinus azt írja a besenyőkről: »Tudni kell, hogy az egész besenyőség nyolcz törzsre oszlik, ugyanannyi nagy fejedelem (*μέγας ἄρχων*) alatt. Négy törzs a Deneperen túl van; a négy többi törzs a Deneperen innen nyugat és éjszak felé, úgy mint: a Giaze-Chopon közel van Bulgáriához, az Alsó-Gyláé a turkokhoz, a Charaboi-é Rosziához, a Iabdi-Értemé Rosziának adózó vidékeihez, a viltin-ek, derevlin-ek, lenzenin-ek és a többi szlávokhoz. Besenyő ország az uzokhoz és kozarakhoz öt nap, az alánokhoz hat nap, Mordiához tiz nap, a roszokhoz egy nap, a turkokhoz négy nap, a bolgárokhoz fél nap járásnyira van.« Ugyancsak Konstantinus a magyarok lakását így írja le, »hogy Belgrádtól fogva túl a Dunán laknak; de innen a Dunán is a Duna és Száva között. Továbbá laknak a Timeses (Temes), Tutes (?), Moreses (Maros), Krisus (Kőrös) és Titza (Tisza) folyók mellékein, meg Nagy-Moráviában (a mai Pozsony, Trencsén, Nyitra, Zólyom megyékben), a melyen az előtt Sphendopluk (Svatopluk) uralkodott volt.« Erdélyt, a melynek neve sem vala még, nem említi meg Konstantinus, vagyis a Maroson kívül más erdélyi folyót nem nevez meg. Minthogy 950 tájon a besenyők »*alsó Gyla*« törzse a turkokhoz vala közel, a távolság pedig ezek és a besenyők közt négy nap-járásnyi földre terjedett: méltán felvehetjük, hogy a képzelt rumunok leginkább ezen a földön laktak, ez pedig a mai Erdély lett volna. — A következő tanúság Querfurti Szent-Bruno levele II. Henrikhez Szent-Istvánnak sógorához, melyet egy rövid tájékoztatással vezetek be.

III. Otto német császár 1002-nek elején halván meg, a bajor herczeg II. Henrik, Istvánunk sógora, lőn utódja. Ellene

sokan fellázadának, köztök saját öcscse, Bruno is. De Henrik győzvén, Bruno Magyarországba Gizella testvéréhez meneküle. István közbejárására Henrik az öcscsével kiengesztelődvén 1004-ben, ez utóbbi 1006-ban ágostai püspök lőn, s mint püspök ismét meglátogatá Istvánt. Szent-Bruno a rokona Henrikhez írt levelében azt mondja, hogy midőn a magyarok országában tartózkodott, a király öcscse, püspök Bruno, értesíté, mennyire aggódik a király miatta, ki a pogányok térítésében fáradozik. Ő nem félti életét, kész akármikor meghalni, csak terjeszthesse az evangeliumot. Egész évig, úgymond, hiába, azaz térítő foglalatosság nélkül, ülvén a magyaroknál, a besenyőkhöz, a pogányok legkegyetlenebb népéhez, indúltunk, Rosz országnak vevén az utat. A roszok hatalmas és gazdag fejedelme (senior Rutorum, Ruzorum, magnus regno et divitiis) egy hónapig tartóztatá visszsza, mert a besenyőktől halálnál egyéb nem várna reá. — (Ez a fejedelem I. Vladimir (980–1015), a ki a lengyelektől 981-ben Cserven, Presmysl s más városokat ragadt volt el, a mai keleti Galiciában, a melyekről utóbb a *Cservena Ruszj* = Veres Oroszország, neve lett. Bruno tehát Magyarországból a mai keleti Galicziának indúlván, úgy juta Kievbe I. Vladimirhez.) — Az orosz fejedelem álomban is vevén felsőbb intést, ne tartóztassa fel Brunót, ezt és társait két nap-járásnyira kíséré el országa végéig, melyet erős és hosszú sövénykerítés biztosít vala a besenyők becsapásai ellen. Itt végződik országom, így búcsúzék el Brunótól a fejedelem, s itt kezdődik az ellenség földje. Még egyszer kérlek, ne veszejtsd el magadat és társaidat. Tudom, már holnap ízleled a keserű halált. — De Bruno megyen; két napig halad befelé baj nélkül. Harmad napon, mi szombat vala, körül zúgják már a vad besenyők. Vasárnapon többen csoportosúlnak össze, de élni hagyják a nagy gyűlésig (donec per currentes nuncios universus populus congregaretur ad concilium). Ekkor, egy hét múlva, előveszik társaival együtt, korbácsolják, kínozzák egész nap, nemcsak őket, hanem lovaikat is. Mégis az okosabb előkelők, megtudván tőlök, hogy javok végett jöttek hozzájok, erőhatalommal szabadítják ki a dühös nép kezéből (donec qui nos de manibus eorum bello rapuerunt, maiores terrae, audita nostra sententia, cognoverunt, ut sunt sapientes,

quod propter bonum intravimus terram eorum.) Öt hónapig maradnak azután a besenyő népnél, *három részt járván be, de a negyedikbe nem jutván,* mert onnan a jobbak követjei jövének hozzájok (quinque menses in eo populo stetimus, tres partes circumivimus, quartam non tetigimus, de qua meliorum nuncii ad nos venerunt.) (Sz.-Bruno idejében, azaz 50 év múlva is meg valának még a besenyők négy törzsei a Deneperen innen, a melyeket Konstantinus előszámlált volt.) — Mintegy harmincz lelket [1]) megtérítvén, békét is szerez Bruno az orosz fejedelem és a besenyők közt, a kik, ha állandó leend a béke, mindnyájan keresztyének lesznek (Haec pax per te facta est, inquiunt; si firma erit, sicut doces, omnes libenter erimus christiani). Bruno visszatér az orosz fejedelemhez (ad seniorem Ruzorum), a ki elfogadja a békekötést, s fiát küldi túszul a besenyőkhöz; püspököt is szentelnek fel a Bruno kísérői közűl, s azt a fejedelem a fiával együtt a besenyő föld belsejébe helyezi (consecravimusque nobis episcopum de nostris, quem simul cum filio posuit in terrae medium). Most, így folytatja Bruno, a pruszokhoz megyek. *Hallottam t. i. a fekete ungrokról, hogy azokhoz Sz.-Péternek első követsége már érkezett, s hogy mind keresztyénné lettek.* (Audivi enim de nigris Ungris, ad quos, quae nunquam frustra vadit, S. Petri prima legatio venit . . . . qui conversi sunt omnes christiani.) Azután megköszönvén Henriknek a róla való megemlékezését arra inti, ne hadakozzék Boleszláv lengyel fejedelem ellen, a ki úgy kész Henrikkel szövetkezni a pogányok ellen, a mint atyja Miciszlav (Mysecus), Ottóval szövetkezett volt. Nem jobb-e pogányok ellen hadakozni a keresztyénségért, hogysem keresztyének ellen világi dicsőség végett. Boleszláv bő költséget adna Brunónak a pruszok térítésére: de Henrik fenyegetése miatt nem teheti stb. stb. (Lásd a levelet Magyar Nyelvészet III. köt. 154—163. Pesten, 1858.)

Ez a levél nemcsak azért nyomós, mert közvetetlen tanu-

---

[1]) Circiter triginta *animas*. De más olvasat: *animarum*. Talán a *millia* szó maradt ki (triginta millia animarum), mit az is hihetővé tesz, hogy Bruno egy püspököt szentelt fel a besenyők számára, mit 30 lélekért talán nem tett volna.

ság Istvánunk uralkodásának első idejéből, hanem azért is, a mit elbeszéll és a mit nem beszéll el. Mikorra esik Sz.-Brunónak tartózkodása Magyarországon? II. Henrik 1002-ben lőn III. Ottónak utódja; öcscse Brunónak és másoknak feltámadása és legyőzetése ugyan azon évben vagy 1003 elején történt. Minthogy Henrik kiengesztelődése öcscsével, Brunóval, 1004-ben lett s ez utóbbi (Giesebrecht. Geschichte der deutsch. Kaiser II, 37. szerint) 1006-ban ágostai püspökké válván, mint ilyen látogatta meg ismét Magyarországot: Szent-Brunó tehát 1006—1007-ben vala István udvarán. Egy évig tartózkodván a magyar földön, a besenyők térítésére indúl, még pedig Oroszországnak vevén útját. Miért nem ment a mai Erdélyen keresztül a besenyőkhöz? hisz a közönséges vélemény szerint, István 1002—1003 hadakozott az ottani fejedelem, azaz nagybátyja, ellen, a kit feleségestűl és két fiastúl fogolylyá tett, s országát a keresztyénségre bírta. Ademarus Chabanensis így tudja ezt: »Stephanus etiam Ungriae rex bello appetens *Ungriam Nigram*, tam vi quam timore et amore ad fidem veritatis totam illam terram convertere meruit.« Pray hozzá teszi, hogy az iró Erdélyországot hibából nevezi *Fekete Magyarországnak.* [1]) Ezt most nem tekintvén, újra kérdezzük: Sz.-Bruno miért nem ment rövidebb úton, Erdélyen keresztűl, a besenyőkhöz? István hadjárata Erdély ellen vagy Brunonak Magyarországon való tartózkodása előtt történt meg vagy utána. Ha előtte történt, az állapot Erdélyben olyanféle vala még, midőn Bruno el készült menni, hogy nem találhatta biztosnak arra felé venni az utat. Ha utána történt, ismét nehéz Bruno szavait: »Audivi de Nigris Ungris, ad quos Sancti Petri prima legatio venit . . . . . qui conversi omnes facti sunt christiani« — ország-hódító háborúval egyeztetni össze. Pedig, úgy látszik nekem, Sz.-Brunónak, mint közvetetlen szemtanúnak bizonysága több hitelt érdemel, mintsem távol élő, bár egykorú írók feljegyzései, vagy épen mint a későbbi koru krónikák. De Bruno is *Fekete magyarokról* hallott: ezek pedig csak a mai Erdélyországban lehettek, mert ő előbb egy évig »in terra Un-

[1]) Pray, Annales regum Hungariae I, 17. Nota 6.) »ita per errorem vocat Transilvaniam.«

grorum«, István országában, ült volt. Íme Bruno tanúsága igazolja a Chabani Ademarus »Ungria Nigra« elnevezését, a melyet az »*Erdö-elve*« nevezés csak akkor szorított ki, mikor az új ország egészen és igazán keresztyénné s a magyar korona birtokává lett.

Sz.-Bruno a besenyőktől a fekete magyarokhoz akart elmenni: de mert hallván, hogy Sz.-Péter követsége már eljött hozzájok, a pruszokhoz fordúl. [1]) Ebből azt is kiértjük világosan, hogy Istvánunk idejében s Sz.-Bruno ott-léte korában *Fekete Magyarországon,* az utóbbi Erdélyben, szó sem vala keresztyénségről, annál kevesbbé metropolita és püspökök igazgatása alatt élő *római vagy rumun keresztyénségről.* Sz.-Brunónak tehát mind hallgatása eme rumun keresztyénségről, mind nyilatkozása a fekete magyarokról, egyaránt erősen tagadja az oláhok létét Sz.-Istvánunk idejében.[2]) Ehhez járúl még egy hallgató tanúság.

Azon időtájban, midőn Sz.-Bruno a besenyőknél tartózkodik vala, István királyunk Ahtummal hadakozék s azt legyőzé. Ahtum Maros nevű várban székelvén, a Kőröstől fogva a Dunáig uralkodott, sőt erdélyi só-bányákat is kerítvén hatalmába, a Maros révein egész a Tiszáig vámot szedett (usurpabat sibi potestatem super salinas regis, descendensque in Morossum constituebat in portubus ejusdem fluminis usque ad Tibiscum tributuarios et custodes, et concludebat omnia sub tributo.) Ahtum már keresztyén s Bödönből kapván szerzeteseket, Maroson egy görög monostort alapított volt. István a győzelme után a győző vezér nevéről Csanádra változtatá a Maros nevet s az ott alapí-

[1]) Ego autem nunc flecto ad Pruzos, ubi qui praecessit nunc praecedere debet, qui illa omnia fecit et nunc facere debet: clemens Deus et senior meus pretiosissimus Petrus. Audivi enim de Nigris Ungris, ad quos, quae nunquam frustra vadit, Sancti Petri prima legatio venit, quamvis nostri — quod Deus indulgeat — cum magno peccato aliquo coecarentur; qui conversi omnes facti sunt Christiani. — Csudálkozom, hogy Giesebrecht (Geschichte der deutschen Kaiserzeit, II, 194.) úgy érti Bruno ezen szavait, mintha a *besenyőket* nevezné fekete ungroknak.

[2]) Bruno levelét csak 1856 óta ismeri a historia. Először adta ki Hilferding, azután 1858-ban Miklosich a »Slavische Bibliothek« II. kötetében. A M. Nyelvészet után Wenzel is kiadta az Árpádkor okleveleiben.

tott új püspökségbe Sz.-Gellértet nevezé ki püspökké, a mi 1030-ban történt volna. — Habár a Sz.-Gellért legendája, úgy a mint bírjuk, utóbb keletkezett is: biztos tanúnak vehetjük azon időre nézve, a melyben Ahtum és Sz.-Gellért szerepelnek. Ahtumnak, ki sóbányákat, bizonyosan Torda vidékén, bírt s a Maroson vámot szedett, semmi tudomása nem vala erdélyi rumun keresztyénekről és püspökökről; azért kért Bödönből szerzeteseket. Sz.-Gellért meg, a kinek legendája eme görög szerzetesekről szól, olasz létére csak észre vette volna a Maros mentében lakó római vagy rumun keresztyéneket, *a kikkel hamarább is megértethette volna magát, mint akár a magyarokkal, akár a bolgár szlávokkal.* De Sz.-Gellért nem lát, nem hall rumunokat. Tehát Sz.-Gellért legendájának ebbeli tanusága összevág a Sz.-Brunó tanúságával. Egyik a másikat egészíti ki; amaz nyugat felől, ez kelet felől világol az akkor még homályos Erdélyre, a nélkül, hogy a derengő világosságban rumunokat vehetnénk észre.

A tanúság, melyet Sz.-Bruno leveléből s Sz.-Gellért legendájából merítünk, szinte fölössé teszi az orosz Nestor felhívását, a ki 1100—1115-ig írván Kievben, a későbbi leírók által sok toldást szenvedett. De minthogy Bolla megidézte s minthogy ma is némelyek idézik, nem akarom mellőzni. Nestor tehát, a mint Schlözer kiadásában áll, ezt mondja, hogy »a magyarok 898-ban keletről jövén, Kiev mellett menének el, úgy költözködvén, mint a palóczok (kúnok); hogy magas hegyeken által törvén, az ott lakó vlakokat és szlávokat támadák meg (i počaša vojevati na živuščaja tu Volochy i Sloveni); mert ott előbb szlávok ültek volt, azután vlakok foglalták el a szláv földet; végre a magyarok kergeték el a vlakokat, s tulajdonukká tevék az országot, mely azóta Magyarországnak neveztetik.«

Schlözer meg van győződve, hogy a Nestor vlakjai a mai oláhok; nem rómaiak, nem bolgárok, nem »wälsche«, hanem oláhok, a régi thrákok, dákok és géták utódjai. Ezek valamikor, talán Erdélyből rontának Pannoniába, s uraivá lőnek a pannoniai szlávoknak. [1]) Ellenben Schafarik, a ki Nestor tudósítását

[1]) Nestor. Russische Annalen, erklärt u. s. w. von Aug. Ludw. v. Schlözer. III. Theil, Göttingen 1805. A 145. lapon.

szláv hagyományból eredettnek tartja, mely szerint a szlávok ős fészke a Közép-Duna melléke volt, annak vlakjain a keltákat érti, a kik Kr. e. 380 tájban rohanták meg Pannoniát. »Nestor magyarázói, különösen Schlözer, a vlakokban a mai oláhokat látják, úgymond Schafarik. De alaptalan e nézet. A *vlak* név nemcsak régibb a szlávoknál, mint a mai oláhok, a kik csak az V. vagy VI. században keletkeztek géták, rómaiak és szlávok vegyületéből, hanem szélesebb jelentésű is, mert nemcsak az italiai, hanem minden kelta vagy galliai népet magában foglal. Az a hír, hogy az oláhok szorították volna ki a Duna tartományaiból a szlávokat, ellenkezik a történelemmel.« [1]) Hogy mennyire ellenkezik az evvel, jelen munkából tetszik ki. Másfelől hasonlóképen történelmileg bizonyos, hogy a beköltöző oláhok az előtalált szlávokat mind Erdélyben, mind a mai egyesült román fejedelemségben hamar magokba olvasztá, mire a szláv liturgia nagyon közrehat vala.

Íme mindazok az írók, kiket eddigelé ismerünk, s a kiktől lehetne a VI—X. századokból tudósítást várni az erdélyi oláhokról, tökéletesen hallgatnak rólok; azon körülmények is, mint az arianus hitvallás, mint Nagy-Károly győzedelme az avarokon, s mint Hierotheus püspökösködése, a melyek leginkább nyilatkozásra birhatták volna őket, érintetlenül hagyják. Senki sem veszi őket észre; semmi sem birja nyilatkozásra vagy némi mozdulásra: tehát valóban nem léteztek Erdélyben azon egész idő alatt, a melyben mind a folyamodás szavai, mind a rumun írók állításai szerint *nem csak léteztek, hanem államot is képeztek volna.*

2. §. A keresztyén magyar és állami nyelv a X. XI. XII. századok folytában képeződött azzá, a mi most; rajta igen nagyon észrevehetők az idegen szók, a melyeket azon idő alatt fölvett. Ha a Folyamodás és a rumun írók közönséges alításai történelmileg alaposak volnának: a magyarok idejöttekor, azaz a IX. század vége felé s a X. és XI. századokban. Magyar- és Erdélyország ethnographiai térképe a Duna mellékein a Tiszáig *szláv*, a Tiszántúl és Erdélyben *rumun* lakosságot mutatott volna.

[1]) Schafarik, Slavische Alterthümer, I, 235. l.

Ezen ethnographiai különbséget bizonyosan a magyar nyelven mintegy lenyomva látnók; a Duna-melléki magyar nyelv *szláv*, a Tiszántúli és erdélyi magyar nyelv *rumun* szókkal bővelkednék. A mely kifejezéseket a dunai nyelv a szlávból, azokat a Tiszántúli és erdélyi nyelv a rumunból vette volna föl; a kölcsönvét szüksége vagy ösztöne azonos levén Magyarország nyugatján és keletjén, csak a kölcsönadó különbözvén itt és ott, az eredmény okvetlenül keleten *rumunos*, nyugaton *szlávos* magyar nyelvet mutatna. S a rumun szók az egyházi és állami uj fogalmak kifejezésére még számosabbak is volnának a keleti magyar nyelvben, mint a szláv szók a nyugatiban, mert nagyobb míveltséget kellene az ős keresztyén római örökségen élő rumunoknál képzelnünk, mintsem a pannoniai és morvai szlávoknál, kik csak az imént tértek volt a kereszténységre. Azonban a nyugati és keleti magyar nyelv az idegen szókra nézve nem mutat semmi különbséget. Ugyanazon szláv szókat találjuk az erdélyi magyar nyelvben általában s különösen a székely s a moldvai csángó magyar nyelvben, a melyeket Pest-megyében és Dunántúl akár Baranyában, akár Zalában és Sopronyban. Ebből az a történelmi bizonyosság tetszik ki, hogy a magyarok *mindenütt szláv és csak szláv népre találának*, mikor itt megtelepedtek. Rumun népség tehát, mely az ős keresztyén római örökségén élvén, saját hierarchiát és állami hatóságot bírt volna, nem létezik vala itt, midőn a magyarok a Duna mellékeit, a Tiszán-túli és erdő-elvi részeket elfoglalták.

Ugyanezt hírdetik a földrajzi nevek is, mind Magyar- mind Erdélyországon. Vegyük a Tiszán-túli és erdélyi földrajzot, mert erről van leginkább szó. A mely folyó nevek már a rómaiak idejében ismeretesek, azok ma is megvannak, mint a Tisza, Kőrös, Maros, Temes, Cserna, Olt, Szamos, Ompoly; a melyek új nevek, azok vagy szlávok, mint a Kraszna, Bisztra, Besztercze, stb. tulajdonnevek, *patak* köznév, melyeket a magyarok is meghagytak, továbbá Tirnava, Csernavoda, melyeket a magyarok Küküllő-re, Fekete-Ügyre fordítottak, vagy magyarok, mint Aranyos, Szilágy, Berettyó (Berek-jó), Nyárád, Vargyas, Homoród, Kormos, Szépvíz, Sajó stb. E folyó-nevek bizonyossá teszik, hogy a régi római élet és lakosság elenyészvén, szláv élet s erre magyar élet

honosodott meg: hogy tehát a mai rumunság nem lehet a régi rómainak folytatása, hanem új jövevény.

Ugyan ezt bizonyítják a helynevek is, mint Szolnok (Közép-Belső-Szolnok), Akna (Víz-akna), Kovászna, Gredistye, Belgrád, Balta (Četatea Balte-Küküllő-vár) s a többi számtalan szláv helységnév, melyeket a *Helységnév-tárak* előszámlálnak.

A római városnevek megmaradtak Németországban a Rajna és Duna mentiben, Helvetiában, meg déli Németországban egész a régi Pannoniáig, pedig ott a római lakosság tökéletesen elenyészett a német és szláv új megszállók előtt. Erdélyországban egyetlen egy római városnak a neve sem maradt meg: kell, hogy ott hirtelenebb és erőszakosabb népváltozás történt legyen, mint bárhol is, s hogy ezzel a népváltozással tökéletesen megszakadt a római hagyomány. Mert csak ilyen hirtelen és erőszakos változásnak lehet a római emlékezés teljes megszüntét tulajdonítani, minél fogva a római városok nevei mindegyig feledékenységbe jutottak. Ha a római gyarmatosok mellé vagy után más nyelvű nép folytatta volna a városok lakását: ezek nevei, még a nép változtával is, csak úgy megmaradtak volna, mint másutt. Kell tehát, hogy Erdélyben a rómaiak után következő népek kerülték a városokat, hogy ezekben nem laktak; azért vesztek el a régi városok nevei. Már ezen feltetsző, de bizonyos változás ellenére a római élet folytonosságát lehet ugyan *hinni*, mert a hit nem szorúl tényekre — de *bizonyítani* nem lehet, mert arra tények kellenek.

A római város-nevek teljes megszünte, s a római kor után felkapott új folyó-nevek, melyek szláv és magyar nyelvűek, arról is tanúskodnak, hogy nem Erdélyben keletkeztek a rumunok, mint a francziák Francziaországban, a spanyolok Spanyolországban, az olaszok Olaszországban, hanem Erdélyen kívül. S ezt a szláv írás teszi kétségtelenné. A Dunán inneni, tehát az erdélyi rumunoknál is, a *szláv* vagy az úgynevezett *kyrillus-írás*, divatozott a XVIII. század végéig. Maga a rumun nyelv annyira ezen írás mellett fejlődött, vagy az írás annyira a nyelvhez símúlt, hogy most bajos latin betükkel érni utól a hangok kiejtését. Tudjuk, hogy ezen szláv írást a szlávok számára találta ki

mintegy 863. tájban [1]) Konstantinus, Methodius öcscse, kinek szerzetes neve Kyrillos. Az Erdélyben lakó rumunok, mint a római míveltségnek örökösei, ha ott lettek volna oly számmal és oly állami és egyházi fejlődéssel, a milyenben a Folyamodás és a rumun írók képzelik: okvetlenűl 863-ig csak a római írással éltek volna. Új hittel, új míveltséggel új írást is fogadnak el a népek; így az európai barbároknál, a mint keresztyénekké váltak, a római, vagy latin írás lett közönségessé, a magyarok is az okból ezt fogadák el; így az ázsiai és afrikai népeknél az izlámmal együtt az arab írás is terjedett és terjed máig; most meg, a merre a keresztyén hittérítők hatása ér és foganatos lesz, arra is a latin írás terjed. A szláv írást görög és örmény-betükből szerkeszték a szláv hangok kifejezésére; valamint Ulfila 350. tájban, a gótok megtérítése és a biblia fordítása végett a run és görög betűkből a gót írást, s a 1395-tájban, a permiek apostola, Sz. István, a permi nyelv számára egy sajátságos betűrendszert, a permi írást, gondolt ki. De afféle új írást a régi míveltségű népek, saját írások elhagyásával, nem fogadják el, sőt el sem fogadhatnák, mert azt csak nyelvök megszüntével s míveltségök, irodalmok hirtelen megváltoztával tehetnék, ily öngyilkolásnak pedig nincsen példája az emberiség történelmében. Vajjon hát az erdélyi románok, régi keresztyén létökre, követték volna el azt az öngyilkolást magokon a IX. század vége felé, a mikor az európai barbár népek sorra keresztyénségre térvén, a latin írást veszik vala fel? Hisz a keleti szlávok, a bolgárok, szerbek, oroszok csak a keresztyénséggel együtt fogadák el a szláv írást: de az erdélyi románok keresztyének voltak a III. századtól fogva, mint a rumun írók erősen hiszik: ők a római míveltséggel minden más barbár népet felülmulnak vala: s még is 860. után valamikor, hirtelen elhagyták volna a latin írást és míveltséget! Ez természetellenes dolog, ilyesmi soha

[1]) Safarik Pál Józs. »Slawische Alterthümer« II, 48. lapján 855-re teszi a szláv írás összeállítását, melyet Kyrillos-nak tulajdonítanak. Ez már 866-ban jutott volna Kievbe az első keresztyén görög papokkal. — Ellenben Dümmler (die pannonische Legende vom heil. Methodius, Archiv für Kunde öster. Geschichtsquellen, XIII, 168.) 863-ra vagy 864-re teszi.

sem történt egy népnél is; nem történhetett a rumunoknál sem. Ők tehát, már a szláv írásuk tanúságánál fogva is, 860. tájon, tehát a magyarok ideérkeztekor, nem léteztek Erdélyben, mert ha ott léteztek, a római írással okvetetlenül éltek s azt semmi okból el nem hagyják, új hitre nem kellvén térniök, minthogy régi keresztyének voltak volna. [1])

---

[1]) Dr. Vécsey Tamás a Havi Szemle I. köt. 3. f.-ben a »Római jogemlékek Magyarországon« czímű értekezésében felhozza, hogy Erdélyben ott van *Calea lui Traian* = Trajan útja, *porta romanilora* = rómaiak kapuja, *brasda a lui Traian imperatu* = Tr. császár barázdája, *Prat de la Trajan* = Tr. rétje. (Keresztes-Mező), *Volkan* hegy; — ott van a rumun nép közt sok római babona hit és szokás, p. o. a rumun nők a pénteket (dies Veneris) a Venus tiszteletére szentelik, a halottak nyelve alá pénzt (obolust) tesznek Charon számára, vannak siratónők, mint a rómaiaknál, söt torontáli öreg uraktól hallotta dr. Vécsey, hogy még néhány évtized előtt a román apa ép úgy uralkodott fia családja felett, mint még Traianus korában a római családapa, hogy 12 éves román leány már férjhez megyen, mint a hajdani Rómában stb. stb. végtére még Opitz verseit hozza fel, melyek az oláhok románságát éneklik stb. stb. »Mind ez czáfolat, úgymond, Hunfalvy Pál állítása ellen, hogy a rómaiak és románok között minden traditio megszakadt volna.«

Dr. Vécsey jobban tudja, mint én, hogy Pannoniában eddig szinte két annyi római feliratos követ találtak, mint Dákiában, hogy ott több római telepváros volt, mint itt; hogy Pannoniában száz évvel előbb kezdődött a római uralkodás, s két száz évvel tovább tartott, mint Dákiában; hogy még sokszor székele római császár Sirmiumban, midőn már rég Erdélyben semmi nyoma sem vala a római uralkodásnak: még is azt kell mondanunk, hogy Pannoniában nem maradt fenn a római traditio, — csak jól kell azt érteni. *Más az, mi az iskola, a tudomány útján kerül a nép tudatába, más meg az, mi a nép tudatából vagy emlékezetéből kerül a tudományba.* Ha p. o. Opitz a verseit *Aurariában*, nem *Zalatnán* írta volna, azt lehetne hinnünk, hogy a római traditio, a nép változtával is, fennmaradt: úgy pedig azt kell mondanunk, hogy Opitzék vagy is az iskola útján került a Trajan emlékezete a nép nyelvébe. A XV. XVI. század mindenütt rómaiságot kerese és találá, még ott is, a hol arra külső ok nem mutatkozott: nézzük csak Bonfiniusnál, mely magyar város az, a mely nem római embertől vette volna a nevét. Hát Erdélyben, a hol oláh nép kinálkozott a tudósnak, ez nem talált volna rómaiságot!

A babonahitet, a szokásokat a beköltöző nép magával viszi új hazájába: az oláh nép babonája és szokásai meg vannak a czinczár,

Érezvén azt a lehetetlenséget, némely rumun író már a múlt században egy új mesét gondolt ki. Ezek szerint is a rumun egyház folyvást római nyelvvel és írással élt egész 1439-ig, a firenzei zsinatig, a mely az uniót alapította meg a keleti és nyugati egyházak között. Azonban ezen unio annyira felharagította volna a moldvai rumunokat, hogy a latin liturgiát, bibliát, könyveket, szóval egész írott latin múltjokat máglyára hányták, elégették, s hogy még csak ne is gondolhasson senki is a gyűlöletes unióra, a szláv liturgiát, a szláv egyházi nyelvet, a szláv írást fogadták el. Az épületes példát Oláhországban, vagyis, Ungro-Vlachiában is követék; s hogy Erdélyben is követték, szinte magától érthető. Ezt az újabb mesét nem hiszik már, legalább Cipariu nem hiszi. Hogyan hihetik tehát a régibb mesét, a IX. századbelit? Az új mesének legalább az unióval járó némi hitváltozás lett volna az oka: de hát a réginek még ilyen oka sincs, hisz a IX. századbeli rumunok Erdélyben régi keresztyének valának, az akkori szlávok az ő hitökre tértek meg: miért kelletett volna hát nekik azt az írást fogadniok el, a melyet eme szlávok kedveért szereztek volt Kyrillos és Methodius? Sokkal hihetetlenebb tehát a IX. századbeli mese a XV. századbelinél, s azt el kell hinniök, ha hiszik, hogy Erdélyben Traianus idejétől fogva szakadatlanúl rómaiak és románok vagy rumunok saját rumun hierarchiájok s a VII. századtól fogva saját fejedelmeik alatt is éltek. A rumunok tehát, a Kyrillus-írás tanúságánál fogva, nem Erdélyben keletkeztek, hanem ott, a hol az írás divatozott, t. i. Dunán túl, a Balkánon.

Ezt a nyelv maga is bizonyítja. Vannak ugyanis a rumun nyelvben tünemények, melyek elütnek a többi román nyelvektől s melyeket itt csak megérintek. Az egyik és szinte legszembeötlőbb tünemény az articulusnak hátúltevése, p. o. *munte-le* a hegy,

---

vagyis makedoniai oláhoknál is, mint a rumun irókból tudom. A leányok korai férjhez menetelét másutt is találhatja dr. Vécsey úr; Charon obolusa inkább görög szokás, mintsem latin; az apa uralkodását a fia családján a szerbeknél is emlegetik a volt katonai véghelyeken, a házi közösségnél fogva. Mint a mesék, úgy költöznek babonahit és szokás népről népre, s megragadnak, ha nekik való földre találnak.

lupu-lu a farkas, *parte-a* (parte-la) a rész. Ez csak az új bolgár- és albaniai nyelvekben van így. Második tünemény a tizen felüli számnevek új összerakása, így *un-spre-zece* (unum supra decem) = 11, *patru-spre-zece* (quator supra decem) = 14 stb. mint az albániai nyelvben. Egy harmadik tünemény az igefuturumnak *volo* és nem a *habeo* segédigével való képződése. A *habeo*-val valamennyi nyugati román nyelv képezi azt: *volo*-val ellenben az új görög és az albaniai nyelvek. Ez említett tünemények tehát abból a mediumból származnak, a melyben a rumun nyelv támadott, ez a medium a régi thrák nyelv.

A rumun nyelv és nép úgy képeződött, mint a többi román nyelvek és népek. Nem a mívelt római osztályok, nem a consularis háznépek nyelve és tagjai az új román nyelvek és népek kezdetei, hanem az alsó míveletlen néprétegek, a melyek az uraik nyelvét úgy amúgy elsajátíták s a melyek közé a római közkatonák keveredének. Ezen nem-római és al-római elemek összekeveredése, amalgamája, szülé a nép eczetágyát, mely azután mindent, a mi reá töltődött, átjárván, egyenlő ízűvé, az az egyenlő nyelvűvé tőn. Ilyen román nép-eczet-ágy képződésére a Traianus Dákiájában 105—275-ig nem vala elég idő; a mi netalán képeződött volt, azt a germán, hun, szláv és avar nép-reátöltődések teljesen felszítták, úgy hogy még a római városnevek is mindegyig feledségbe jutottak. De Dunántúl, Moesiában, Thrakiában, Makedoniában ily román nép-eczet-ágy képeződött. A kelet-római császárok, I. Justinus, Justinianus, II. Justinus, Tiberius és Maurikius alatt (491—602) a római míveltségi és nép-elem uralkodó vala törvényszéken és táborban, kereskedésben és forgalomban. Az ötödik századra lehet tenni a románság megszilárdúlását; Justinianus alatt történik utolsó megemlítése a thrak- és bess- népnek. Ha a Justinianus által helyrehozott várakat Thrakiában és Dardániában figyelemre vesszük, azt látjuk, hogy a latin helynevek, mint Tuguria, Valvae, Cunae, Calventiae, Ferraria, Aeraria, Vico-novo, Marcipetra, Lucu-fontana, Septe-casas, Tredece-tilias stb. számmal már felülmúlják a thrák neveket. Bizonyos tehát ott a román lakosság. Maurikius alatt (587) halljuk először a rumun nyelvet (torna,

torna fratre!); az első ismert oláh falu »Kimpu lungu« 1014-ben említtetik meg a Strymon vidékén [1])

Ezt a román lakosságot a szláv becsapások, különösen a bolgárok hódításai a hegyekre szoríták fel; ott kezdé az és folytatá nomád életét, úgy, hogy a görög írók a XI. századtól fogva mint pásztorokat említik mindig. A germánok és a szlávok vlaknak nevezék el; ezt a nevet használják ugyanazon görög írók is a XI. századtól fogva, mit a Basilius császár 1020-beli egyházi rendezéséből is tudunk, a mint látni fogjuk. Előbb volt tehát ismeretes ez a név Dunán túl, mintsem Dunán innen. Nem áll azért a Folyamodás alítása, hogy a név az utóbbi időben csak a Dakiát lakó rumunokra ruháztatott volna (ipsis duntaxat Daciam incolentibus Romanis posterioribus temporibus adhaeserit.)

Eddig láttuk, hogy a rumunok vagy oláhok a IX. század vége felé s a X. században nem laktak Erdélyben, hogy abban szó sincs azon időbeli rumun hierarchiáról és állami létről; láttuk, a rómaiak emlékezete 275. után annyira elenyészett Erdélyben, hogy a római város-nevek is mindegyig feledségbe jutottak, mi már maga az ottani lakosságnak hirtelen és nagy-nagy elváltozását bizonyítja; láttuk, az új folyó- és helynevek, melyek a rómaiak idejében való ismeretesek után vagy helyökbe kapnak fel, eleinte szláv, azután magyar nyelvűek, a mi megint azt bizonyítja, hogy a rumun népnek semmi nyoma azon kor erdélyi lakosságában; végre láttuk, a Kyrillus-irás és a nyelv mivolta a rumun nép eredetét a Dunántúli tartományokba teszik, a hol az ismeretes történelem tanúsága szerint a VI. században kezd feltűnedezni, s azóta mind folyvást és mind hatalmasabban nyilatkozik. Most az oláhságnak ezen Dunántúli történeteiből közlök néhány vonást, azután a Dunán inneni, de kiváltképen erdélyi létökről fogok szólni.

3. III. Basilius görög császár 1019-ben mint a bolgárok legyőzője, vonúlt be Konstantinápolyba; a hizelgők *bolgárölö Βουλγαροκτονος*) névvel dicsőíték. 1020-ban az egyházi viszonyokat rendezé, meghagyván a bolgár egyház önállását az *ohridai érsek* alatt. Ez alá rendezé a Bolgárországbeli vlakokat, vagy oláho-

[1]) Lásd a Zeitschr. für die oestr. Gymnasien, 1877. 450 stb.

kat is. A Basilius aranybullája 1020-ból így szól: Az ohridai érsek szedje a canonicus jövedelmet valamennyi bolgároktól, s az egész Bolgárországban lévő oláhoktól (*καὶ τῶν ἀνὰ πᾶσαν Βουλγαρίαν Βλάχων.* [1]) Tehát már 1020-ban okleveles az oláh vagy vlach nevezet; továbbá világos az is, hogy 1020-ban, tehát a következő időkben is, az egész Bolgárországbeli rumun lakosság szláv hierarchia alatt áll vala; ez ismét azt magyarázza meg, hogy miért divatozott a szláv liturgia az oláhok isteni tiszteletében. Ezeket folyvást mind nyájőrzőket, leginkább hegyeken lakókat találjuk a byzantinus íróknál, tudományt, irodalmat nem igen képzelhetni nyájőrző nép között; hogy papjaik leginkább bolgár-szlávok, vagy szerb szlávok valának, a XIV. századbeli dolgok is, p. o. Sz.-Nikodemus monostor alapításai bizonyítják, a miért Zsigmond magyar király is szláv nyelvű oklevélben adta ki monostori adományait. Az egész XV. század alatt Oláhország még az ohridai érsek alá tartozott, Moldva is a XV. század közepétől fogva Lupulig a XVII. században. [2]) De ez már a Dunáninneni oláhok történeteihez tartozik. A Bdyn (magyar Bödön, Widin) püspöke is az ohridai érsek; alá rendelteték a Sz.-Gellért legendája szerint Ahtum ettől a bödöni püspöktől kapta az ő alapította monostor szerzeteseit.

1019—1186-ig Bolgárország a görög császárok birtoka. Ezen idő alatt kétféle történetek folynak, melyek reánk nézve nevezetesek: a besenyők és kunok becsapásai, kik Bolgárországot dúlják, Konstantinápolyt is több ízben fenyegetők; s a magyar királyok hadakozásai a görög császárokkal. 1065-ben csapának be legelőször a kúnok; a besenyők 1122-ben legutóljára; ezután elenyésznek a kúnok közt. Ezen becsapások igen sok népmozgással járának; a besenyők és kúnok hol erőszakkal hurczolnak foglyokat a Dunán inneni részekre, hol önként csatlakoznak hozzájok mind bolgárok mind oláhok, kivált ez utóbbiak, kik nyájőrző létökre könnyen változtatnak lakhelyeket. 1186-tól fogva két oláhnak vezérsége alatt és a kúnok segítségével szakad el ismét Bolgárország a görög császártól; az ebből támadó hosszas háborúban még nagyobb lesz a népköltözés Dunán innenre.

---

[1]) Jirecek, Geschichte der Bulgaren. 201. 202. 217.

[2]) Jirecek, Geschichte der Bulgaren, 467.

A magyar hadakozás a görög császárral 1153-ban kezdődék II. Géjza alatt a kinek két öcscse, László és István, Manuelhez (1145—1180) szökött, a ki őket Géjza (1161.) halála után a királyi székbe ülteté III. István, Géjza fija ellenére. A két nagybátyja halála után III. István folytatá az uralkodást, öcscse a jövendő III. Béla Konstantinápolyban nevelődvén, hogy Manuel utódja lehessen. Azonban III. István 1173-ban meghalván, az öcscse, Béla következék, sógora lévén Manuelnek. Ez 1180-ban meghalván, kiskorú fija, II. Alexius, három év múlva nagybátyja, Andronicus, kezétől vevé halálát. Andronicus alatt III. Béla Braničevo-t, Niš-et és Žofiát foglalá el. Andronicust is gyilkos kéz ejtvén el, II. Izsák Angelos lőn császárrá 1185-ben. Ez III. Bélánk leányát, Margitát, jegyzi el magának, fényes lakadalmat készíttet, melyre a költséget új terhes adóval kellett behajtatni. Ezen adó leginkább a balkáni lakosokat sérté; fellázadának tehát Aszan és Péter vezérsége alatt 1186-ban, s így keletkezék az új Bolgárország, melynek uralkodói magukat *bolgárok és oláhok* királyainak nevezék. Az elszakadás miatt támadt hosszú háborúban, mint mondtam, még nagyobb lőn a népköltözés Dunán innenre, mert a kúnok hathatós segédjei valának az Aszan népének.

Dunán innen legelőször 1164-ben találunk oláhokra, még pedig Halicsban, vagy Galicziában, a mai Bukovinában. Manuel császár t. i. a kis öcscsét, Andronicust, Niš és Braničevo kormányzójává tette volt. Ez a császár ellen törekedvén és fogságba kerülvén, abból kiszökék és Halics felé igyekvék menekülni. De »midőn Andronicus félni megszünt, mintha immár ment volna az üldözőktől, elérvén Halicsnak határát: akkor esék még igazán a vadászok tőreibe. Mert megfogák a *vlakok*, a kik szökésének hírét vették volt, s visszavivék a császárhoz«.[1]) (Andronicus kiengesztelődvén Manuellel, utóbb ennek kiskoru fijának, II. Alexiusnak, társa és gyilkosa lőn 1183-ban). Ez a történet is mutatja, hogy azon időben népközlekedés vala a Dunán inneni és túli tartományok közt. Előre bocsátván ezt, fordúljunk Erdélyországra.

HUNFALVY PÁL.

[1]) Niketas Choniates, Bonni kiadás, 171. lapján. (*Ξυλληφθεὶς παρὰ Βλάχων*).

DOBÓ ISTVÁN ÉS BALASSA JÁNOS ÖSSZEESKÜVÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ.

(1569—1572.)

HARMADIK KÖZLEMÉNY.

V.

(A foglyok folyamodásai. — Fogsági rend. — Bünösségök. — A vád- és kérdő pontok.)

A foglyok ügyét a rendek, különösen Balassa András ösztönzésére melegen karolták föl. A szabadonbocsátásukért ígért 200 ezer forintnyi vadimonium s 30 előkelő nemes személyes kezessége elég bizonysága ennek. Miután azonban — Istvánffy szerint [1]) — a foglyok ügye fölött a magyar tanácsurak s néhány tekintélyesb rendi tag között a király rendeletére folyt tanácskozásból, ő felsége óhajtására (mint szintén Istvánffy mondja) az ment határozatba, hogy az összeesküvésről vádoltak ügye nem a rendek előtt ugyan, de hazai törvények szerint fog tárgyaltatni: érthető, ha a közbenjáró rendek a kegyes fogadtatás daczára két ízben is válasz nélkül bocsáttatának el kérelmökkel. Csak annyit értek el, hogy a király, mielőtt Bécsbe távozék (oct. 28.), mind Dobónak, mind Balassának Istvánffy által egy-egy íratot kézbesíttetett s a vizsgálat siettetését megígérte.

Az iratban — valószínűleg — tudtokra lőn adva, mivel vádoltatnak, mi ellen kell védeniök különösen magokat. Részint Dobó későbbi folyamodványaiból, részint a velenczei követ sürgönyeiből értesülünk erről. Ez utóbbi szerint midőn Dobó az ira-

[1]) A II. szakaszban id helyen.

tot elolvasá, megnyúgodott s azt mondá, hogy bőven fogja magát igazolni. [1])

A mint a foglyoknak fülébe jött Miksa távozásának híre, anélkül, hogy a vizsgálat kezdetét vette volna: megrettenve a gondolattól, hogy ügyök lefolyása hosszasb időre fogja őket börtönük falaihoz kötni, részint Bornemissza Pál erdélyi s nyitrai püspökhöz, részint az öregebbik Harrach Leonárd titkos tanácsoshoz fordultak Miksához beadott folyamodványaik pártolása s szabad lábra való helyezésök kieszközlése végett. [2]) Dobó a maga folyamodványában az öregség s betegség által megtört lelki erő hangján szól fejedelméhez [3]) s azt mondja: ha ő felsége az ő ügyét az országgyűlésen engedte volna tárgyaltatni, alkalma nyílt volna neki az ellene igaztalanúl fölhozott vádakra ő fölsége s a rendek előtt könnyen adni meg a czáfolatot. Most, miután a titkár (Istvánffy) által beküldött iratban, a melyben őt a király a törvények szerint való eljárással bíztatja, sem helyről, sem határidőről a maga tisztázására nincs említés, fél, hogy a fogság hosszabbra fog nyúlni, mint azt gyenge egészsége megengedhetővé tenné. Eszébe juttatja Miksának ama három éven fölül tartott fogságot, melylyel Erdélyben királyához való hűségeért nejével s gyermekeivel együtt sújtaték. E fogság elveté benne a betegség csiráit; ha most újra hosszabb időig szenvedni volna kénytelen, meg van róla győződve, hogy aggkorának a halál börtönben vetend véget. Ez okért könyörög, szánja meg őt a király, fogadja el a rendek által is ajánlott kezességet oly alakban, a minőt legbiztosabbnak gondol, tűzzön ki ügye tárgyalására rövid határnapot: ő, ha csak addig a sírba nem viszi betegsége, oly biztosan meg fog jelenni, mintha mindaddig a börtönben ült volna. [4]) — Harrach Leonárdhoz mind a két fogoly egyszerre írt közbenjárásért — s míg az agg Dobó könyörgéséből itt is visszatükrözik a kor és szenvedés által megtörött, egykor férfias

[1]) Mi è detto che uno di essi prigionj, che è il Dobbò, letta che hebbe la scrittura, s'acquieto et solleuo grandamente, dicendo che si giustificherebbe molto largamente. Dispac. nov. 2. 1569.

[2]) Leveleik a Hungaricá-k közt 1569. october, november.

[3]) 1569. october. U. o.

[4]) U. o.

lélek [1]), az ifjabb s egészségesb Balassa energicus, önérzetes hangon szól régi ismerősükhöz, a német tanácsoshoz. Tudja uraságod — mondja a többek közt — hogy ő fölségét irígyeim hallatlan hamis vádaskodásai letartóztatásomra bírták, a min az árulkodók nagy cselszövéssel folytatott gonoszságát tekintve, nem is csudálkozom. De azt hiszem, nincs az ég alatt olyan józan észszel fölruházott halandó, a ki a vádakból ellenem bármit bebizonyítani tudna s rám tudná azt sütni, hogy én, a ki kora ifjúságomtól fogva ő fölségeik udvarában s szolgálatában nőttem föl s istené legyen a dicsőség, helyemet mindig becsülettel töltöttem be: most, midőn innen-onnan közel állok a vénséghez, megfeledkezve magamról s az enyéimről, egy egész élet munkásságáról s mindarról, a miben annyi idegen nép között és ellen ő fölségeik szolgálatában, dicsekvés nélkül legyen mondva, folyton törhetlen lélekkel buzgólkodtam, mindazt, életemnek e szakában, elzárva magam előtt a megérdemlett jutalom útját, a gyalázat bélyegével elhomályosítani, vagy épen eltemetni törekedném. Kérte már — folytatja tovább — letartóztatása előtt a királyt, hogy ügyét az országgyűlés előtt döntse el [2]); ő fölsége azonban az időt nem látván alkalmasnak, máskorra halasztá; de mert végét a dolognak nem látja, fél, hogy a gyalázatos fogság nagyon hosszú talál lenni. Ezért kéri Harrachot, bízván régi barátságos indúlatában, a szabad lábra helyezésért járjon közbe, hogy addig is — így végzi — ő felsége és szerencsétlen hazám szolgálatában a jók között híven és férfiasan forgolódhassam inkább, mint e szomorú bilincsek közt éljem napjaimat. [3])

Harrach mindkét fogoly levelét ajánló sorok kíséretében küldte meg a császárnak s bár reményét fejezi ki, hogy ő fölsége mint igazságos fejedelem a fogság idejét lehetőleg rövidíteni s a foglyok által szorgalmazott igazságot gyorsan kiszolgáltatni fogja: soraiból mégis kirí az a félelem, mely a nálánál rosszabb indulatú tanácsosokat minden időben tartózkodókká teszi a pestishez hasonlóknak tartott rebellisektől való érintkezéstől. [4])

[1]) 1569. nov. 11. Hung.

[2]) Hasonl. Istvánffyval id. h.

[3]) 1569. nov. 12. Hung.

[4]) Levelét igy végzi: Ew. M^{tät} tethen mir aber ein sunder gnad,

A két fogoly börtönéletével Radéczy váradi püspök s Kharling királyi biztosok egy jelentése ismertet meg bennünket. Balassa eleintén lepedőkből függönyöket csinált cellájában, zárt ajtók mögött az őrök szemei elől elrejtve étkezett, egész napokon át csak a függönyök mögött tartózkodék s mind neki, mind Dobónak feles számú, fegyverfogásra alkalmas saját szolgáik állottak rendelkezésre, midőn Radéczy s Kharling megszemlélték a foglyokat. Miután már Dobó erdélyi fogságából is neje ügyessége folytán szabadúlt meg s most is mindketten folytonosan nejeik bebocsátását követelték, a két biztos attól tartott, hogy asszonyi csel által correspondentia fejlődhetik a foglyok s jó barátaik között, vagy a szökésre eszközök s a szolgaszemélyzet számára fegyverek csempésztetnek be hozzájuk: azért a foglyok őrségének két kapitányát, Rothkirchert és Pflugot, a vár vicekapitányát Mordax Jakabot előhívatván, a rájok bízott két fogoly fogsági rendjét a következőkben szabták meg: Azontúl mindegyik fogoly mellett nappal csak két-két szolga alkalmaztathatik, éjjel azonban csupán a köszvénybeteg Dobó mellett lehet kettő; Balassa pedig egygyel is megelégedni tartozik. Szobájuk ajtaja éjjel-nappal nyitva legyen, velök senki beszédbe ne ereszkedhessék, ha csak olyan egyén nincs jelen, a ki a beszélgetést az őrség kapitányának tolmácsolja. Étkezni mind a két fogoly az őrség szemelátára fog, kötelességévé tették a kapitányoknak a cellák minden zegét-zugát gyakrabban megmotozni, hogy a netáni szökési kísérletnek eleje vétessék, különösen Balassánál, a ki mind egészségére, mind testi mozgékonyságára Dobó fölött nagy előnyben van. »Mert — így végzik a jelentést — úgy vagyunk informálva, ha a foglyok a szobából kiszökhetnek, további menekülésök a várból, melynek erődítvényei szerfölött hiányosak, igen könnyű lehetne.« [1]) — Az előadottakból az tűnik ki, hogy a fogság bár szigorú, de elég tisztességes volt s Miksa intentióinak, ki a foglyok ügyét a magyar törvények szerint akarta eldönteni s így a vádlottakat kínozni nem volt szándokában, körűlbelől megfelelt.

---

da Sy mir afferlegten, das ich verrer von inen (Dobóéktól) khain schraiben annehmen, noch ichtes antwortten soll. — 1569. nov. 18. Hung.

[1]) 1570. jan. 23. Hung.

A nyomozások megkezdésekor a tanúk kihallgatása s minél pontosb adatok beszerzésére való tekintettel úgy látszik hosszasb utasítás lőn szerkesztve, mely azonban nem maradt fönn. De bírjuk egy töredékét az elővizsgálat alkalmával írásba foglalt kérdő- és vádpontoknak, mely után nagyjából fogalmat nyerünk a vádak mivoltáról. Bár e vádirat az összeesküvés szálait messze eluyúltakúl tünteti föl, gyaníttatja velünk, hogy bizonyos már megállapított terv alapján s jól ápolt összeköttetéssel bírva jártak el a készülő félben levő összeesküvés szervezésében: mindazonáltal ama vádak inkább gyanúokoknak mint vádaknak nevezhetők s a melyek közülök valóban terhelők, azok leginkább a Kenderessy-féle hamisításban lelik alapjokat. Azt a benyomást az irat olvasása mindenesetre gyakorolja ránk, hogy egy veszélyessé válandott conspiratió volt alakulóban, mely a midőn fölfödözteték, a kezdet stadiumán sem állott még s melynek későbbi, netáni veszélyes iránya a benne résztvettek hazafias érzelmén a legnagyobb valószínűség szerint megtörött volna. Tekintve azonban az ország közelégületlenségét, a János-Zsigmondféle mozgalmakat, Békés aspiratióit; ha egyszer a porta a tervnek megnyeretik s az actio megindúl, kérdés, a beállott és Magyarországot ez időben okvetlen megingató zavarokat képesek lettek volna-e a zivatar magvetői fékezni vagy hazájok javára irányozni? kérdés: vajjon nem került volna-e az ügyek vezetése a határtalan nagyravágyású Békés kezébe s nem lett volna-e az egész mozgalomnak politikai úgy mint erkölcsi tekintetben káros bukás csúfos megalázás a következménye? Igen valószínű, hogy ez lett volna a resultatum. Mert a körülmények — (maga a történelem a bizonyság) — még nem fejlődtek oda, a viszonyok még nem bonyolúltak úgy össze, hogy egy általános fölkelés létesülte történelmi szükségességgé legyen; a nemzetben a török iránti gyülölet, a nyugoti hatalomban vetett bízalom még mindig nagyobb volt, mint az a fájdalomérzet, melyet a folytonos sérelmek teremtettek elő s tápláltak naponkint. — Egy egész emberöltőnek kellett lefolynia Bocskay támadásáig. Egy egészen új nemzedéknek kellett előállnia, olyannak, mely nem hallotta közvetlen a résztvett apa szájából a mohácsi katastrófa rémtörténetét vagy Buda elvesztét, mely nem látta már saját szemeivel a két ellenkirály küzdelmét,

mely nem szenvedett már annyit lépten-nyomon nemzetebeli kis királyok féktelen pusztításaitól, mely nem látta Ferdinánd jó akaratú erőfeszítéseit; de a melynek szemei előtt egyrészt Báthory István uralma ragyogott s melynek lelkét másrészt a külföldi zsoldosok visszaélései dúlták s külföldi tanácsosok, az udvar hatalmasai nem orvosolták. Ez a nemzedék, mely mint férfiú a végsőig elkeseredve, Bocskay alatt fegyverhez kész nyúlni: még Dobóék korában csak gyermekéveit élte. S ezért bármily tiszteletreméltók voltak légyen a szövetkezettek szándékai s bármily eclatansok ama visszaélések, melyek e szándéknak életét adtak: a szigorún, józanúl ítélő történetíró Dobóék időelőtti tervét helyeselni nem fogja; de az ismeretlen véletlent, mely a szándékot idejében fölfedezte, tán a nemzet jótevőjeként üdvözli.

Ama tanúk nevei, kik a kérdő s vád-pontokban előfordulnak, szintén erről tesznek bizonyságot. Eltekintve a hitványától, mint Kenderessy, vagy az elfogúltaktól mint Ruber és Krusics (kik Balassa — s Dobóval ellenséges viszonyban éltek), a többi majd mind ama középnemesi osztályhoz tartozik, mely a XVII-dik században a Bocskay-Bethlen s Rákóczy-mozgalmak főtámaszát képezte. Daczára a János király fia nevéhez s az »electus rex« czímhez fűződött nimbusnak: a vállalat időelőttiségét épen ez osztály abban való részvétlensége, sőt többé-kevésbé ellenséges állása bizonyítja.

Ezen előzmények után áttérek a vádiratra, úgy sorolván föl röviden a pontokat, amint az könnyebb áttekintés kedveért kívánatos.

Az első rész ama pontokat foglalja magában, melyek a három főrészest, Dobót, Balassát s Homonnayt közösen illetik; mert — úgymond az irat —[1]) az 1568. év vége felé, midőn közvélekedés szerint ő fölségét az erdélyi fejedelem haddal készült megtámadni, sok olyant tőnek, a mi gyanúra szolgáltat vala okot, hogy vagy hódoltak már titokban János-Zsigmondnak vagy ezt tenni szándékoznak. — Dobó Szerednye várát nagy sürgősen kezdé

[1]) A töredékben fönmaradt irat czime: Interrogatoria contra Stephanum Dobó, Joannem Balassa et Casparum de Homonna promiscue. Datum nélkül. (1569) Hung.

erősíteni, s bár a fölebbvaló években, midőn a török és tatár Magyarország ama részeit tűzel-vassal pusztítá, Dobó a lehető legkisebb számú fegyverest tartott; abban az időben midőn János Zs. támadásának híre fölmerült, előkelő nemeseket, kitűnőbb katona hírében álló tiszteket fogadott nagy ígéretekkel s készpénz fizetéssel szolgálatába s az akként fölfogadottakat az erdélyi fejedelem huszti kapitányához Hagymásihoz küldé. Ugyanezt tette Homonnay Gáspár is.

Dobó embereinek az Erdélyben való járáskelés oly szabad, mintha Dobó János-Zsigmond alattvalója volna — s valóban emberei maguk közt s másokkal szemben fennen dicsőítik János-Zsigmondot, s azt hírdetik, hogy az ország nagyjai ő fölségétől mind elszakadnak.

A correspondentia Dobó s Erdély közt sűrű. János-Zs. küldötteit, kik gyakran a huszti várőrség fedezete alatt jöttek Dobóhoz, köztük különösen Bocskay Györgyöt »az erdélyi fejedelem gonosz szándékainak ismeretes legfőbb előmozdítóját« nemcsak fogadta, de több napig magánál tartá, sőt saját katonái által kísérteté vissza. Az elpártolt Gyulaffy László is egyremásra küldözgeté embereit s leveleit Dobóhoz s nyer ettől viszont választ. Homonnay Gáspárral ilyenkor gyakran összejő titkos tanácskozás végett.

Közbeszéd tárgya az országban, hogy Dobó János-Zsigmondnak hódolt s ezt az e végre Erdélybe rendelt kémek megerősítik; sőt némelyek hozzáteszik, hogy Dobó nem megvetendő summa pénzt kölcsönzött a fejedelemnek, melyet tőle Bocskay vett át.

Dobó Homonnay Gáspáron kivül Balassa Jánossal van még különös egyetértésben, a ki szintén nagyban correspondeál Erdélylyel. »Az erdélyi fejedelem — s ezt különösen kiemeli a vádirat — abban az időben nyugton maradt volna, ha e három ember őt hadakozásra nem bízgatja s a hozzája való átpártolásról igéretet nem tészen neki.«

Az itt fölhozott dolgokról tanúkul vannak megnevezve Ruber János felső-magyarországi főkapitányon s a hitvány Kenderessyn kívül a vidék legjobb családjainak tagjai s olyanok is, kiknek neve az egész országban ismeretes, tekintélye nagy volt — s

épen azért fölsorolni őket (az iratban adott rend szerint) szükségesnek tartom:

Zay Ferencz, Mágocsy Gáspár, Rákóczy György, Deregnyey Pál, Kálnássy Ferencz, Draskovics Gáspár, Forgács Simon[1]), Grundelius (királyi?) titkár, Székely Antal, Szabó Domonkos (az előbbinek egy főember-szolgája), Békey Ferencz, Ördög András, Tegzes Antal, Megyery János, a Kiswárdayak, Forgács Imre[2]), Viczmándy Mátyás, Nagy-Mihályi Zsigmond, az öt Csicsery testvér (e hat embert Dobó szolgálatába fogadta volna a király ellen), a csanádi püspök, Homonnay István, ennek egy Derecskey nevü nemes szolgája, Bay Ferencz munkácsi kapitány — végre Hennyey István pataki praefestus.

Különösen Dobó ellen, a vádirattöredék a következőket hozza föl:

Abban az időben, midőn János-Zsigmond betörése ellen való előkészületek czéljából a király a várak őrségeit megerősíttette, Dobó is megkeresve lőn bizonyos számú lovasának ő fölsége számára leendő átengedése végett, miután olyanok a viszonyok akkori zavaros állásában nem egy könnyen valának másutt szerezhetők, az pedig tudva volt, hogy Dobónak több van a szükségesnél. De Dobó a kérést megtagadta, nagy hangon állítván, hogy neki is szüksége van azokra, mert ő is bír János-Zsigmond készületiről tudomással.

Később, midőn ő fölsége fölszólitá, hogy a mit az összeesküvésről tud, mondja el[3]), sőt tanácsoljon, mit kellessék az ellen tenni, Dobó mindent eltitkolt, tagadta, hogy tudott valamit az egészről. — E két pontot illetőleg Ruber János és Ungnad Kristóf voltak kihallgatandók: ez utóbbi különösen azért, mert mint föntebb említém, ő lőn kiküldve az erdélyi határszélekre a magyar urak működését figyelemmel kísérni.

[1]) Miben s miről tanúskodhatott Forgács Simon, nem tudhatni A bátyja művéhez tett s már többször idézett jegyzetében erről egy szót sem szól. — Lehet, hogy csak kikérdezendő volt ő is, de ez a kikérdezés elmaradt. S e foltevés annál inkább áll, mert a névlajstrom így kezdődik: Testes super articulis antecedentibus *examinandi*.

[2]) Ez maga is gyanús s időközben Erdélybe futott volt.

[3]) Trautson fenebb említett levele is e czélból iratott Dobóhoz.

Vádolva volt Dobó, hogy éjjel egy meg nem nevezett erdőben János-Zs. előbbkelő híveivel több óráig tartott titkos conferentiában vőn részt, mely conferentia után aztán fogadta Bocskay Györgyöt s határozott volna ezzel a teendőkről. E pontban Zay Ferencz volt kihallgatandó, de (a vád alaptalanságát jellemzőleg) csak a czélból, hogy adja számon, kitől hallá Dobóék ez éji tanácskozásait.

Továbbá Ruber és Kenderessy tanúbizonysága szerint az erdélyi fejedelem april havában (1568?) írt volna Balassának, hogy azelőtt egy hóval Bocskay Györgyöt a végből küldé Dobóhoz, miszerint Dobót a Balassával való titkos levelezés módjairól instruálja s ugyanez alkalommal Bocskay Dobó által juttatta volna a fejedelemnek ez ügyben Balassához írt leveleit. Mint Balassánál ép úgy Homonnaynál is Dobó volt a közvetítő, mert az ő várában Szerednyében ő állíttatta ki Homonnay Gáspár által Bocskay György előtt ama kötelezvényt, melyben Homonnay magát az erdélyi fejedelem hívének ünnepélyes eskü alatt nyilvánítja.

Krusics János, Rubigall Pál, Dreiling Ulrik és Maskó Menyhért arról voltak tanúskodandók, miszerint Dobónak Pozsonyból az 1568. évben Lévára történt menekvése után [1]) Balassa Jánost magához hívatván, ezzel titkon tanácskozott s később midőn Szerednyére távozék s a háborúról való hírek fölmerültek, Léva várát sokkal nagyobb mérvben látta el őrséggel, mint annakelőtte lenni szokott. Még pedig olyan őrséggel, mely maga is a lázadáshoz szított, mert ő fölsége ágyúmestereinek az ágyúk, falak s egyátalán a védelemre fontos helyek és dolgok inspiciálását eltiltá.

Kenderessy tanubizonysága szerint Gyulaffy ez alkalommal azt hírdeté, hogy Dobó fölöttébb el van keseredve és soha többé nem fog ő felsége színe elé menni, hanem az erdélyi fejedelemhez pártoland.

A Dobótól Bocskay Györgyhöz Kismarjára írt s ezáltal

---

[1]) »Metu quodam« szökött meg, mondja az irat. Ez akkor volt, midőn Dobó a kamara által elfogatván, paraszt ruhában marhákat hajtva illant ki Pozsonyból.

Váradra Pekry Gáborhoz (ki azokat Erdélybe vitte) intézett levelek ügyében Ördög András Szerednye s Munkács közt lakó német ember, továbbá bizonyos Szabó Domonkos, Székely Antal szolgája voltak kihallgatandók; az előbbi azért, mert ő vitte Kismarjára, az utóbbi azért, mert ő vitte Kismarjától Váradra a leveleket. Említve van, hogy ez a Szabó Domonkos az ittas Ördög Andrástól kitudott volna valamit Dobó terveiről.

Balassa ellen is fölhoz nehány különös vádat a töredék. S pedig első sorban azt, hogy az 1568. év végével, midőn az erdélyi fejedelem háborúra készült, Balassa már azóta elhúnyt testvérének Farkasnak egyik szolgáját bizonyos Nagy Miklóst használta volna küldönez gyanánt Erdélybe. — A Nagy Miklós küldetésének története pedig a következő: Balassa János egy izben Lévárol (a hova specialiter Dobó hivására ment) Zólyomba visszatérvén, tüstént magához hivatta öcscsét Farkast ennek Miklós nevű említett szolgájával a Zólyom és Végles közt Liczkovicz mellett fekvő erdős helyre. Midőn összetalálkoztak, Balassa János azt mondá öcscsének, hogy semmi kegyelmet, semmi remuneratiót nem várhatnak a királytól, azért legjobb leszen más úrról gondoskodniok. Miután még egy darab ideig egyedül beszélgettek volna, Miklóshoz fordultak s őt annak, a mit hallani fog, titokbantartására megeskettették, s aztán Balassa János a megesküdött Nagy Miklósnak egy Hagymásihoz szóló levelet adott át, hogy azt egyedül a czimzettnek kézbesitse, ha a maga élete kedves előtte s ha nem akarja urát s annak testvérét s azok családjait a végső veszélybe taszitni; sokat igérvén neki, ha a rábizott dolgot jól elvégzi s irtózatos fenyegetésekkel rémitvén, ha rosszat teszen. A föltartóztatás esetére is jól instruált Nagy Miklós Hagymásinak szerencsésen elvivén a levelet, ez őt maga mellé kocsira ültette s tüstént Erdélybe hajtatott. Itt Hagymási először Békést kereste föl, majd Csákyt is odahivták s a levél többszöri elolvasása s hosszas discursus után a triumviratus a fejedelemhez ment. Nagy Miklós addig velök volt, most lakására küldeték. A három erdélyi úr később fölkeresvén őt lakásán, szorgalmasan tudakozódtak tőle Léva, Végles, Dévény, Kékkő s Zólyom várak állapotáról s kielégítő válaszokat nyervén, irott felelettel őt útnak indíták. De alig érkezett meg Nagy

Miklós a Balassákhoz, valami egy hó mulva ujra elküldték Hagymásihoz. Hagymási a levelet most egyedül vivén Erdélybe, a rája hozott választ Husztban adá a szolga kezébe s egyszersmind szóval is azt izente Balassának, hogy János-Zsigmond még nem indithat háborút Miksa ellen, de a jövő 1569. évben a legnagyobb erélylyel megkezdendi.

E valóban nehéz és terhelő vádak tanúiúl Dreiling Ulrik beszterczebányai prefectus, Rubigall Pál, Maskó Menyhárt és Krusith János vannak megnevezve s rajtok kívül maga Nagy Miklós, ki sok részletesb kérdésre is (mind megannyi vádra) volt választadandó. Pl. arra: mit hallott arról, hogy Dobónak Sárospatakot, Balassa Jánosnak Diódot igérte János Zs. elpártolásuk jutalmául. — Belekeverték még Balassa János nehány főemberszolgáját Pinczy Pétert, Libocsay Pétert s Horváth Mihályt is e vallatásba; de mily eredménynyel nem tudni. Bizonyos Nagy Barabás is előfordúl (kit Forgács F. is emlit) ez iratban, mint Ruber szolgálatában álló, a ki az összeesküvés ügyébe nehány erdélyi levél bizonysága szerint bele volt avatva.

Ruber és Kenderessy végre, mint valóban fölöttébb terhelő vádat hozták föl Balassa ellen, hogy ő neki János-Zs. föllépése esetére a felsőmagyarországi utakat elállni leendett szerepe, hogy ily módon a küldendő császári hadak combinált operátiója ketté vágassék, a már bennlevő német őrségek pedig lemészároltassanak. Az erdélyi fejedelem elfogott levele e tervet nagyban helyesli s fölöttébb dicséri Balassát, a mért megmutatá neki az utat, miként kerítheti Magyarországot hatalmába. Azt hiszem, ez elfogott levél (ha nem koholt volt) válasz a Balassa neve alatt koholt Kenderessy-féle gyártmányra s látni való, hogy úgy az, mint a Nagy Miklós expeditiója — mely igaz lehetett s volt is talán — nem közönséges kihágásról szóló vád.

Homonnay ellen a töredék (mert itt szakad meg) csak azt ismétli, hogy irásban kötelezte magát János-Zs. hűségére. Mely vádnál ismét Ruber s Kenderessy vannak tanúkúl idézve.

VI.

(A vádak mennyiben fogadhatók el. Forgács Ferencz bűnrészessége. — További adatgyűjtések. — Kenderessy Lengyelországban, — Radéczy igyekezetei s a titkos commissió; Hosszútóti jelentései. — A titkos commissió működése eredménytelen.)

A töredék ismertetése után ismétlem, a vádpontok egyes tételeinél előforduló tanúk nevei bizonyítanak a mellett, hogy az összeesküvés nem találkozott a nemzet középrétegeiben visszhanggal; de ismétlem, hogy maga a bűnlajstrom sem mutat föl olyan vádakat, melyek igazán megállanak helyöket. Egyszerű gyanúsitás csaknem valamennyi; figyelmünket csupán két kiváló pont igényli nagyobb mérvben. T. i. a Nagy Miklós-féle erdélyi expeditio s a János-Zsigmondtól írt elfogott levelek ügye, melyekkel azonban röviden lehet végezni. Mind a két vádnak éle Balassára nehezedik s a mi a János-Zsigmond-féle leveleket illeti, ezekről nincs biztos tudomásunk, hogy nem kóholt, állevelek voltak-e, a mely föltevést az út és mód, melyen kicsalásuk sikerült, megenged. A mint Kenderessy Balassa nevében tudott hamisitani, ép úgy föltehetjük róla, hogy János-Zs. nevében is hamisított; annál inkább, mert e vád épen az ő állitásán alapulván, János-Zs. levelei nemcsak nem jöttek napvilágra, de Kenderessy későbbi vallatásából úgy látszik, hogy talán nem is léteztek. A Nagy Miklós erdélyi küldetése szintén oly vád, melynek bebizonyosodása után Balassát a hazaárulás bűnében bármely kegyes nemzeti kormány is bűnösnek találta volna; de a bizonyítás körül itt is nehézség fordul elő. A hivatolt tanúk, Dreiling, Rubigall, Marko és Krusith, részint másodkézből vették adataikat, részint mint Krusith régi gyűlöletből elfogultak lévén, a mendemondát nagyon is túlozták. Legfontosb e tekintetben magának Nagy Miklósnak, a többször használt küldöttnek nyilatkozata, a melynek szemügyre vételénél a conspiratió fölfedezésének kérdése is elénk vetődik.

Mágocsy Gáspár egy már említett leveléből [1]) megtudjuk

[1]) Thurzó Ferenczhez 1569. jul. 28. Turcica.

azt, hogy Nagy Miklós elfecsegte egy ismerősének erdélyi küldetéseit; ugyan ő általa jutott Mágocsy fülébe, hogy a két Balassa testvér s dévényi várnagyuk ösztönözték az erdélyi fejedelmet a hadfogadásra s végre, hogy a titkos ügynek Slavoniában is vannak pártosai. Mindez arra mutat, hogy Nagy Miklós utján jöttek positivebb ismeretére a conspiratiónak, melyre a portai s lengyel residensek már hamarabb fölhívták Miksa figyelmét. Mágócsy mondja is, hogy az esetre, ha Nagy Miklós, a miket beszélt, megtagadná, amaz ismerősét kell vele szembesíteni. Ezen föltevés ellenében sokkal valószínűbb az, hogy az áruló bizonyos Szentkirályi Miklós volt. Radéczy a váradi püspök Pozsonyból az 1570. év elejéről azt tudatja Miksával, hogy minekutánna ő felsége parancsára Kielmann komáromi kapitánytól Szentkirályi után tudakozódott, ez azt felelte neki, hogy Szentkirályi Miklós, qui Balassianam fraudem detexit[1]), Komáromban épségben él. A Forgács Simon jegyzetében említett Horváth Miklós egy személy tehát ezzel a Szentkirályi Miklóssal; sőt, mivel a Végles melletti erdőben ez vette volna át (Istvánffy s Forgács S. szerint) az Erdélybe küldött leveleket (melyeket aztán rendeltetése helyett Ruber kezeibe adott), a vádpontok pedig ugyan e dolognál Nagy Miklóst említik: azt kell föltennünk, hogy ez harmadik neve az illetőnek. A dolog azonban épen nem fontos. Nem is azért szóltam pár szóban róla. De ha ama gyanús körülményt tekintetbe vesszük, miszerint ezt a Szentkirályit nagy titokban rejtegették Komáromban; szemünkbe tünik a conspiratió fölfedezésének körülményeit takaró homály s megérthetjük azt, hogy a vádak kellőleg bizonyithatók nem lévén, a kormánynak biztosb (s tegyünk hozzá tisztességesb) adatokra volt a nem alap nélküli gyanú indokolásánál szüksége.

Ezeket időközben két levélben találta föl, melyeket minthogy rájok a Kenderessy-féle hamisitások kiderülte után történik hivatkozás, igazaknak kell elismernünk. Az egyik Forgács Ferencz, a másik Gyulaffy László levele. Hogy kerültek ez iratok kézre, nem tudható; azonban nehéz vádakat lehetett tartalmukból az összeesküvés 3 főrészesére, különösen Balassa fejére

[1]) 1570. jan. 17. Hung.

olvasni, mert Miksa azon időben fektet rájuk nagy súlyt, midőn már a megkegyelmezésnek csak módja forgott szóban Rudolf s Ernő főherczegek és a magyar tanácsosok között. [1]) Említém már, hogy Forgács Ferencz részrehajló, midőn a conspiratió létezését egyszerűen ignorálja s az ügyet úgy tünteti föl, mint az udvartúl s a magyar kamarától közösen kigondolt ürügyet arra, hogy a Perényi-féle javakra áhitozó Dobót láb alól eltenni lehessen. Pedig maga Miksa a bizonyság, hogy a valóban létezett conspiratióban Forgácsnak is része van. Nem örömest hozom föl e vádat a magyar Tacitus ellen, de azt hiszem, igazam volna, midőn megkövetelném tőle, hogy ő, a ki oly epésen, ridegen, kiméletlenül ír mások felől, ne hallgassa el saját müködését sem; inkább fesse — ha tetszik — Dobó ügyét ártatlan szenvedő martyromságának vagy (a mi a modorához jobban vág) vázolja néhány erőteljes vonással a conspirationak a körülményekből folyt szükségét; de ne adjon egy elvitázhatlan ténynek oly gyülöletes szint, mely az ő tollához s férfias jelleméhez nem illik. Bizonyos kétszinűségről tanúskodó ellenmondás (a szót, mert súlyos, nem akarom erősen hangsulyozni) rí ki Forgács eljárása s elbeszélése között. Fönnmaradt egy ismeretlennek, valószínűleg Trautsonnak hozzá intézett levele, melyből az tűnik ki, hogy Forgács az összeesküvésben való részességről vádolva lévén, az ismeretlen által menté magát Miksánál s ugy látszik azt hozta föl, mintha mások működését ellensúlyozni igyekezett volna Miksa érdekében. Trautson örül Forgács mentségének, emlékezteti őt Ferdinánd kegyeire s nem is tartja Forgács becsületével megférőnek azt tenni, a miről vádolva van, de hozzá teszi, hogy oly levelek vannak ő felsége kezében Forgácstól, melyekben ez többeknek a királytól való elpártolást javasolja, s veszélyes bujtogató gyanánt

[1]) Insonderhait aber haben Ew. Liebden hieneben zway schreicen in vngarischer sprach, aines von dem Francisco Forgats gwösznen Bischof zu Wardein auszgangen und das ander von Giulaffi, welhes erst seither uns ist zukommen. Darin das jhenig dessen anfangs dises ganzen handls obangemelte personen (Dobó, Balassa és Homonnay) beschuldigt worden, sonderlich souil den Balassa Janusch betrifft, guetermassen gesterkht wurdet. . . . 1572. mart. 28. Miksa a főherczegekhez. (Comit.)

mutatja be magát — s melyek azért Forgács magatisztázásának épenséggel nem felelnek meg. [1])

Forgács és Gyulaffy leveleit valószínűleg az ide s tova utazgató Kenderessy kerité kézre. Ő, mióta aljas, de még ki nem sült hamisítása a két úr letartóztatását eredményezte, s mióta ily módon persona grata lőn a kormány szemeiben, jobb ügyre méltó buzgalommal fogott hamis adatainak újakkal, köztök tán igazakkal való kiegészítéséhez. Okoskodása körülbelől ez lehetett: tudta, hogy valami van a dologban, de kevesett tudott; ha hamisítása idő közben kiderül s mást nem tud fölmutatni, csak a mit hamisitott, okvetlen rajta veszt. Ez indítá őt a további kutatásra s e mellett, a mi nála igen természetes, a jutalom és nyereség reménye. Azt hiszem, nem csalatkozom a föltevésben, hogy az ő füle dobját is megütötte az a hír, mely Dobó Lengyelországba küldött nagymennyiségű készpénzéről szólt. 300 ezer forintot küldött volna előrelátásból a valóban dúsgazdag Dobó lengyelországi jó barátaihoz, a mi az összeget tekintve ha nem volt is valószínű, nem volt lehetetlen. [2]) Talán nagyon drasticus az én fölfogásom Kenderessy jelleméről, midőn azt vélem, hogy ő e pénzt szagolta meg s nemcsak a Lengyelhonba menekült Homonnay Gáspár után tudakozódni, de főként Dobó kicseiről többet megtudni volt czélja lengyelországi útjának. Oda azonban csaknem vesztére ment. Hol, hol nem, arról nincs tudósítás, valami fogadóban találkozott Homonnay Gáspárral s midőn egyszer vacsora közben a kissé nyers Homonnay (talán a czélból, hogy Kenderessyt vallomásra bírja) őt — dícséretes ősrégi szokás szerint — leitatni akarta s Kenderessy az ajánlatot nem fogadta el: Homonnay vadúl neki rontott, kardjával fején megsebesité s már-már az ablakon dobta volna ki, ha ebben a szolgák meg nem akadályoz-

---

[1]) Speier 1570. decz. 11. Eius enim generis litterae D^nis V^rae manu scriptae atque ad plurimos diversosque homines corrumpendi, abalienandi et ad defectionem persuadendi causa missae apud s. caes. M^tem extant, quae sane D^nis V^rae purgationi atque excusationi nequaquam congruere videntur.

[2]) Ha nome costuj (Dobó) d'hauer mandatj in saluo in Polonia piu di 300^m talerj contanti, essendo stimato richissimo. . . . Dispacci nov. 2. 1569.

zák. De azért Kenderessy mégis megkapta, amit érdemelt. Maguk a szolgák verték végig s azután Homonnay parancsára, a fogadó ajtaján a kőlépcsőkön levetették. [1])

Mágocsy Ferencz a császár által lőn a tudakozódással megbízva. A szemfájós úr nem sokat mozgott, tán gyűlöletes is volt az ügy előtte; mert az ő tudósításai amúgy is ismeretes dolgokat ismételnek. Súlyt csak az kölcsönzött jelentésének, hogy az általa vett hírek után János Zs. a tavaszszal gyüjtött seregeit még most sem bocsátja szét. Ugyancsak ő írja Thúrzó Ferenczeznek, hogy az erdélyi fogságából a napokban kiszabadúlt Bornemissza János hasonlót beszél.

Talán Bornemisszát is fölhasználták a nyomozásra s ő is tán épen ez ügyben járt a lengyel földön, a hol Homonnay Gáspárral találkozott. Az üldözött Homonnay azt mondta volna Bornemisszának: „a te urad — ugymond — nem hagy engem nyugton, de bizony meglátja, hogy nem soká én is fölkötöm kardomat.“ Egy lengyel úrnál Wapozkinál (?) pedig alkalma volt Bornemisszának a Dobó István pénzes hordóit látni. [2])

Többet remélt az udvar a conspiratio részleteiről kitudni, ha nem elégszik meg egyesek megbízhatlan, csak a gyanút növelő, de az „azt mondják“-nál nagyobb biztosságot nem nyújtó jelentéseivel, hanem e czélra külön, hű embereiből alakított titkos bizottságot szervez, mely a fontos politicai pört előkészítve s teljes hitelű tanúvallomások alapján, a foglyok védő érveivel eltagadhatlan factumokat állítson szembe. — E bizottság létezéséről csak Hosszútóti jelentéseiből értesülünk, melyeket ő a titkos bizottság fejének, Radéczy váradi püspöknek küldött be. Alkalmasabb embert a kormány ily titkosan vitt nyomozások élére Radéczy Istvánnál keresve sem talált volna. Méltó párja volt ő ez ügyben Kenderessynek. Nem csalt, nem hamisított ugyan, de szolgalelkű meghunyászkodása, az a körülmény hogy az udvar s a német tanácsosok kegyeért bármit képes volt tenni, biztos garantia volt a felől, hogy a gyanúba vett egyének iránt elnézéssel nem fog viseltetni. Csodálatos mephistói lelket adott a természet e főpapnak:

---

[1]) Mágocsy már említett levele.

[2]) U. o.

az a bujtogató ösztön, melylyel a bécsi udvart később 1581. és 83-ban a nyilt országgyűlésen törvényes oppositiót képező magyar urak ellen bízgatta, az a vérszopó természet, mely a gyilok s az erőszak alkalmazását tanácsoltatá vele honfitársai ellen [1]), nem később, az idők folytán fejlett ki, benne volt ez már ezen időben is. Ama politicai jellemek egyike ő, kik mozgalmas időkben a hatalom előtt föltétlenül fejet hajtva, a loyalitást a szélsőségeken túlhajtják, hűségmutatásukban egymást túllicitálják s ragaszkodásukat azzal vélik kimutatni, ha minél több gyanút költhetnek mások ellen. Ilyen volt Radéczy; minden bokorban egy-egy conspirálót látott, a helyett hogy kezeivel a már úgyis csillapodó hullámokat végkép elsimította volna. Ha működése eredménytelenül végződött, ha nem sikerült neki azokat, a kiket gyanúba vett, megsemmisíteni: bizonynyal nem ő az oka. Vele szemben a király mérséklete annál kedvezőbb színben tűnik föl.

A Radéczy által dirigált vallató commissio, az inquisitio működését titokban kellett tartani, s hogy megjelenése föl ne tünjék, más ügyekben eljáró országos biztosok mellé adták. Mily ügyben járt el e regnicolaris commissio, nem határozható meg biztosan; talán a János Zsigmondtól visszafoglalt javak megvizsgálására volt kiküldve, az Erdély felé eső részekre, vagy a mi valóbbszinű, a Lengyelország felé való határigazítás czéljából kiküldött commissiót kell vélnünk, annálinkább, mert Hosszútóti a csanádi püspököt is említi, a kiről tudjuk, hogy e határjáró bizottság tagja volt.

A titkos vizsgálók legtevékenyebb tagja Hosszútóti György. Ő is hízelgő (ha szabad egy későbbi technicus terminussal élnem) aulicus volt s mint Radéczy creaturája bizalmat épen nem költ. De ő belőle legalább nem halt ki az igazságérzet; tetőtől talpig magyar s magyar érzelmű; ő meg volt arról győződve, hogy jó dolgot cselekszik s eljárásának fundamentumát a legkisebb formaságban is a hazai törvények képezték. — Már február elején tudatja Kassáról Radéczyval, hogy a megidézett tanúk kihallgatásában szorgalmatoskodik a titkos bizottság. Megyeri János kihallgatása már nem lehetséges, mert ez a múltkor lóról

[1]) L. Horváth M. Magy. O. Tört. Legújabb kiad. IV. köt. 377. l.

való leesés következtében meghalt s meghalt Csicsery András is, a ki Dobó egyik meghittje volt. [1]) Teuffenbach Kristóf — írja Hosszútóti — a kikérdezendő tanúkat más szín alatt hívja ide. Mi magunk, mintha az országos commissariusok jövetelére várnánk, a megidézetteket szintén más-más kigondolt ürügy alatt hívjuk be s a vizsgálat után erős esküvéssel kötjük őket, hogy az ügyről hallgatni fognak. De mivel a dolgot sokan tudják, sokáig titkolni nem lehet. Kérdi, ha vajjon Báthory Miklós, Homonnay István, a Kisvárdaiak s Bánffy Bálint kihallgattassanak-e? mert ezek bizonyára sok fontosat tudnának a dolog lényegére mondani, miután átalános vélemény szerint ők maguk is tudói, sőt részesei voltak az erdélyi titkos terveknek. Dobó emberei kihallgatását nem ajánlja; mert azok semmi eskü alatt sem birhatók urok elleni vallomásra; de ha tennék is ezt, vallomásaik az ország törvényes szokásai szerint érvénytelenek volnának. Végre tüstént tudtúl adnák Dobónak a vizsgálatot, a ki aztán vagy elkérné a vallomások párját, vagy új vizsgálatot követelne; a mi — teszi hozzá — a mi dolgaink folyására káros hatással lenne. Ugyane véleménye Balassa szolgáiról is. [2]) Látszik e szavakból is, mennyire titkos úton bujkált Radéczy az általa vezetett vizsgálattal.

Hosszútóti ama kérdésére, vajjon Báthory Miklós s a többi főurak megidéztessenek-e? Radéczy egy előterjesztést tőn a királyhoz,[3]) melyben azt tanácsolja hogy: igen. Az én véleményem az, írja, hogy Báthorit (a személye iránti tiszteletből) kivéve [4]), a többiek examináltassanak; miután nem ellenök hanem csak a két fogoly ellen irányúl az inquisitio. Ártani az ügynek nem fognak; mint az inquisitorok eddig is tették, fenyegetéssel lesznek hallgatásra kényszerítve. Használni ellenben sokat használhatnak; mert ha mint gyanítani lehet, a kárhozatos ügyben részesek, senki nem mondhat biztosabbat náluknál. Ha pedig nem

[1]) 1570. febr. 1. Hung. »Nescio quo fato contingat, quod illi qui conspirationis scelestissimae conscii sunt, extinguuntur« — mondja Hosszútóti.

[2]) U. o.

[3]) 1570. febr. 9. Pozsony. Hung.

[4]) »Persona Bathori ob reverentiam seclusa.«

részesek, úgy azt a mit hallottak, tartózkodás nélkül előadják. Én azt hiszem, hogy az erdélyi fejedelem ezen előkelőkkel, mint olyanokkal, a kik tervei kivitelében segédkezet nyújthattak, de árthattak volna is neki, összeköttetést ápolt — s nem lehet-e hinni, hogy ha tőle távolabb lakókkal correspondeált, a szomszédjában levőket is fölkereste? Avagy attól kell-e tartanunk, hogy mint bűnrészesek mitse vallanak, vagy olyant, a mi a vizsgálatra kedvezőtlen? Ez ugyan megtörténhetnék; de nem hiszem annyira istenteleneknek őket, hogy esküre kényszerítve hamisan esküdjenek; annál inkább, mert a hamisan esküvők ellen az országnak szerfölött szigorú törvényei vannak, a melyektől való félelem következtében akaratlanúl is igazat kell mondaniok. [1]) Csakhogy a dolognak gyorsan kell történnie, hogy már a félelem első hatása alatt se ne merjenek, se ne tudjanak mást mint igazat mondani. — Hangsúlyozza a titoktartás szükséges voltát, de ha a vizsgálat hosszan tart, nem reméli azt.

S csakugyan, volt is erre oka. Hosszútóti bármennyire megfeszíté erejét, bármennyire szeretett volna püspöki patronusának kedvében járni, az ügy aránylag igen lassan s épen nem titokban folyt. Alig idéztetett meg néhány ember a környékből, az inquisitiónak híre ment, sőt hihetlen gyorsasággal a fogoly Dobónak is füleibe jutott. Dobó megbízásából főemberszolgája Bay János megjelent a bíztosok előtt s tudatván velök, hogy értésére esett az ura elleni vizsgálat, annak nevében a vallomások másolatát kérte, hogy ura azok ellen magát védeni képes legyen. Csak nehezen sikerült az alkalmatlan kérelmezőt lerázni nyakukról, miután elhitették vele, hogy ők más, országos ügyekben a királyi commissariusok mellé vannak kiküldve s afféle inquisitióról egyátalán semmi tudomásuk nincs. [2])

Különben ez az utolsó értesítés a titkos nyomozó bizottság eredménytelen s hálátlan működéséről. A Dobóra súlyosodó vá-

[1]) A magyar törvény — fejtegeti — az ily embereket javaiktól fosztja meg s gyalázattal bélyegzi; paraszt ruhába bújtatva, kóczkötéllel övezve bolyganak szanaszét, tisztesség nélkül, bármi hivatalra, köz- vagy magános functióra alkalmatlanok. Quam legem Ungari aucariam aut *ludas* appellant.

[2]) Hoszútóti Radéczyhoz febr. 25. 1570. (Hung.)

dak bebizonyítása czéljából még Sáros-Patakra s környékére, a Balassát illetők dolgában pedig a bányavárosokba kellett volna vizsgálatát folytatni mennie. Nem hiszem, hogy mentek volna. Vagy ha mentek is, munkájukat két körülmény megzsibbasztá. Az a változás t. i. mely a politicai viszonyokban a János-Zsigmonddal való tárgyalások megkezdésekor lassanként előállott, melynek hatása e bizottság működésére természetesen nagymérvű lehetett. Akár azért, mert nem volt tanácsos (ha már egyszer az udvar a János Zsigmonddal való megegyezést őszintén akarta) az Erdélyhez tartozó részek szomszédságában a János Zsigmond előtt bizonynyal kellemetlen húrokat érintgetni; akár azért mert szünőfélben levén az ok — az erdélyi fejedelemmel való viszály —, az okozatra t. i. az összeesküvésre is kevesebb súly fektették.

De bénítólag hatott a vizsgálatra Balassa János szökése is.

VII.

(Balassa szökése; bujdosása Lengyelországban. — A közvélemény nyilvánulása. — Az ügy jobbra fordúl. — Kenderessy hamisításai kisülnek.)

Mig a titkos commissió Kasa környékén a vizsgálattal, Radéczy és Kharling Pozsonyban a vádpontok előkészitésével foglalkoztak, az 1570. év martius elején Balassa János fogságából, megnyerve egyik őrét s fölhasználva a neje által becsempészett szerszámokat, egy a falba vájt lyukon keresztül szerencsésen kiszökött s a pozsonyi határban készen tartott lóra kapva Zólyom felé vágtatott. [1])

[1]) 1570. mart. 9-kén tudatják ezt a császárral Radéczy és Karling. A jelentés szerint Balassa az őrség egyik tagját terve kivitelére megnyerte s ezzel együtt »muro amplissimo penes cloacam perforato« megszökött. Fiatal szolgáját hátrahagyta. Ennek elbeszélése szerint, midőn ő estve 8 órakor urához benyitott, ez őt azon ürügy alatt hogy még imádkozni akar, kikergette. 9 órakor már a cella üres volt. Felségének kellett a szökéshez az eszközöket szolgáltatni, mondja a jelentés, mert senki más nem bocsáttaték be hozzá szigorú vizsgálat nélkül. Ezért tanácsolták, mondja Radéczy, hogy a foglyokhoz nejeik ne bocsáttassanak be; Dobót is neje menté ki egykor erdélyi börtönéből.

E közbejött esemény fölháboritá Miksát. A János Zsigmonddal való tárgyalások csak épen kezdetüket vették, miután a lengyel udvar a béke érdekében a császárnál közbenjárt. A két főbűnös fogsága mintegy záloga volt annak, hogy János Zs. óvakodik hasonló lépésektől a jövőben, s az alkudozások megkezdése a fejedelem részéről a bécsi udvarban annak a körülménynek tulajdonittaték, hogy a kormány határozott föllépése, az összeesküvés élén állók elfogatása s igy egy csapással a conspiratió elfojtása az erdélyi fejedelmet megszeppenték. Ekként fogták föl az ügyet a lengyel udvarnál is, s midőn János Zs. sajátkezű levelében fölkérte királyi rokonát, hogy érdekében Miksánál intercedáljon, Krasniczky Ferencz, a lengyel vicecancellár nem késett Miksát tudósító levelében ebbeli véleményének kifejezést adni. »Mindnyájan hisszük — mondja a többi közt — az erdélyi fejedelmet a békekisérletekre az összeesküvő magyar nagyok elfogatásra bírja; szétoszolván reménye, hogy a többiek hozzápártolandnak fölségedtől.« [1]) S most midőn Balassának a fogságból megszöknie sikerült, a kellemetlen hír vétele után legelőször is az a kérdés merülhetett föl Miksa elméjében: vajjon a kétszer megbántott s megszabadúlt úr bosszúvágyától ösztönöztetve, nem fog-e oly lépésekre vetemedni, melyek viharokat vonnak magok után? s nem következik-e be épen az, a minek a váratlanúl történt elfogatással utját akarták bevágni? János Zsigmondot s tanácsosait tán nem lett volna nehéz Balassának a megkezdett béketárgyalásoktól való elállásra birni; a legelőnyösebb békeföltételek, melyeket Miksától kinyerniök reménységök volt, nem értek volna föl ama területtel, melyet az átpártoló s nyilt lázadásban kitörő magyar urak kapcsoltak volna az erdélyi fejedelem ditiójához. S nagy igéretekkel aztán a porta is megnyugodott volna a factummá vált dologban. Miksa annál nagyobb joggal gondolkodhatott igy, mert az ellentétes áramlatokat, ingadozásokat és habozást, mik ép ez időben a gyulafejérvári udvar politikáját jellemzik, sem ő, sem kormánya nem ismerték; azok a magyar tanácsosok, kiknek szavára adtak, szintén nem jól valának tájékozva; azok pedig, kik a helyszinéhez

[1]) 1569. nov. 17. Polonica.

közel lakván s Erdélylyel összeköttetésben lévén, legalább a mutatkozó iránytalanságot észrevették, azok pedig se nem lőnek kérdezve, se maguktól nem tudósiták a bécsi udvart. S bár az 1570. év augustusában a Speierben időző császár a hozzá alkudozás végett küldött Békést 300 arany értékü lánczczal ajándékozta meg s Békés a rábizottakat elég ügyesen vitte: Miksa — igy mondja a velenczei követ [1]) — sem neki sem urának nem sokat hitt.

Tehát a bekövetkezendő bajoknak praeveniálni s energicus rendszabályok alkalmazását kelle megkisérteni. Mig a vizsgálat tartott, a foglyok javai nem sequestráltattak [2]), sőt úgy látszik, az azelőtt kezeikre bizott királyi várak is meghagyattak helyetteseik alatt. Legalább Balassára nézve ez áll. Most Balassa szökése után Radéczy és Kharling tüstént azt javaslák, hogy a várak vétessenek el kezéről, nehogy netáni ellenséges czéljaira azokat, mint Zólyommal már tevé is, föihasználhassa. [3]) Intézkedések tétettek Teuffenbach Kristóf által Balassa neje és gyermekei elfogatására s midőn mindez czélra nem vezetett, hogy egy csapással szűnjék meg Balassa ártalmas lenni, Liptómegyében fekvő erős fészkét, Liptó-Újvárat ostromolta ki a felsőmagyarországi kapitány megbízásából Litway Tamás. [4]) E vár kiostromlása azonban nem hozta sem az óhajtott eredményt, mert mint később látni fogjuk, csak visszahatást idézett elő, se nem adta Balassát az ostromló hatalmába. Balassa tovább is bujdokolt, de merre, azt nem tudták. A legnagyobb valószinűség szerint Lengyelországban. Az ügy a lengyel urakat s nemességet a köztök s a magyar felföld, de meg Erdély közt fönálló szoros kapcsolatnál fogva nagyon foglalkoztatta, annálinkább, mert nem egy volt közöttük, ki a míg élő lengyel király magtalan halála esetére János-Zsigmondot óhajtá urának; igy az erdélyi fejedelem érdekében tervezett összeesküvést csaknem saját ügyének tekinté,

---

[1]) . . . non parendo che la M^{tà} S. confidi molto nel ambasciator Transilvano, però ha donato al detto . . . . una catena di ualor de scudi trecento. . . . Michiel és Soranzó 1570. aug. 23. Speier.

[2]) Ez a körülmény is Forgács F. előadása ellen bizonyít.

[3]) 1570. marcz. 9.

[4]) Litway későbbi panaszos jelentése Miksához 1570. nov. 30.

mint azt Balassa s családjának, továbbá Homonnay Gáspárnak lengyelországi tartózkodása, Mágocsy, Bornemissza s a velenczei követ itt-ott rövid tudósitásai s maga a népszerű hír is megerősíti, mely Dobó, Balassa, Homonnay kincseit Lengyelországba szállítatni mesélte.

Miksa lengyelországi residense (a ki a visszatért Vilmos olmüczi püspök helyett maradt ott) Cyrus János boroszlói apát, a mit lehetett igyekvék addig is kitudni az összeesküvésre s a conspirálókkal viszonyban álló lengyel urak működésére vonatkozólag; most a mint Balassa szökése hire fülébe jutott, figyelmét erre is kiterjeszté; de csak annyit tudhatott ki közönséges beszélgetés közben, hogy Balassa Lengyelországban van s midőn erről Miksát tudósítja, egyszersmind a modust is előterjeszti, a mely szerint Balassát kézrekeríteni gondolja.[1]) Egy (a gneseni érsek által adott) lakomán — írja érdekes levelében — beszélni hallván a multkor fogságából megszökött Balassáról, nem nyughattam mig a dolognak végére nem jártam, most állíthatom is hogy Balassa Lengyelországban Sanok vára mellett egy kis városkában Rimanowban lappang, mely Schienynski János birtoka s a hova bátyjának B. Menyhértnek emberei gyakran eljárnak. . . . A városka fekvése olyan hogy Balassát különösen éjjel felséged fegyveresei Lublón átmenvén benne könnyen kézrekeríthetnék. De ezt senki előtt sem tanácsos emlitenem, mert Balassa titkos intést kaphat. Ha magát a királyt keresnők is meg e tárgyban s kérnők Balassa kiadatását: a király is csak azt válaszolná: neki ezt tennie nem áll hatalmában, a város nincs közvetlen ő nekie alávetve s a nemesek privilegiumát nem sértheti meg. S ezalatt a veszélyről értesitett Balassa szépen megmenekülne. Biztosabban czélra vezet a tettetés s a városnak a király és Schienynski tudta nélkül való körülfogása s Balassa ilyetén mód letartóztatása. Könnyebb lesz aztán a megtörténtekről a királyt kiengesztelni, mint előre kinyerni tőle az engedélyt; már csak ama szempontból is, hogy igy ő az árulás vádját elháríthatja magától."

Habár Balassa kézrekerítése nagyon kívánatosnak tetszett is Miksa előtt: azt ezen az úton kivinni nem akarhatta. Sem a

[1]) Jelentése 1570. apr. 26. Polonica.

lengyel, sem az erdélyi viszonyok nem tanácsolták ezt neki. Ő, ki oratorai, residensei s titkos ügynökei által szorgalmasan működött azon, hogy a lengyel király bizonyosnak tartott magtalan halála a lengyel koronát családja számára megszerezze: ilynemű lépéssel semmivé tehette volna minden eddig elért eredményt. A magyar menekültek ügye Lengyelországban rokonszenves volt, ha üldözésük még a lengyel nemesi előjogok durva megsértésével párosult volna: Miksának le kellett volna mondania a reményről hogy neve körül majdan egy párt csoportosúl. S ez és nem a tetekintet, hogy idegen területre, melynek urával békében él, becsapnia tiltja a nemzetközi jogszokás: tartá vissza Miksát a residense által ajánlott erőszakos lépéstől. Másrészt az Erdélylyel folyt alkudozások is jó rendben haladtak s ha Michiel és Soranzo egykoru jelentéseinek hinnünk lehet, a magyar pártosak ügyében a Békéssel folyt tárgyalások alkalmával Miksa igen engedékenynek mutatkozék; abba ugyan mit Békés óhajtott ura nevében, hogy t. i. valamennyi pártosnak s Erdélybe futottnak kegyelmezzen meg, a császár bele nem egyezett, de a lengyel követ közbenjárására megigérte: ha az elpártoltak János-Zs. közvetítése útján kegyelmet kérnek, azt tőlük nem fogja megtagadni. [1]) — A Lengyelországban tartózkodó Dudith András szintén mérsékletet javasolt s a hallomása szerint bocsánatért esdő Balassa üldözését nehogy az kétségbeesésében rosszabbra vetemedjék, ő fölsége ügyére károsnak tartá. [2]) — Bizonynyal ez indítá Miksát a mérsékletre s residense utasítást nyert Balassa ellen mitse tenni, ha specialis parancsot nem kapna. [3])

A titkos commissio ez alatt, úgy látszik, beszűnteté eredménytelen működését. A tanúk kézalatt való törvényellenes megidéztetése, mely különféle ürügyek alatt történt, a mint hinni lehet, visszatetszést szült. Alig kezdé meg a commissio működését, e visszatetszés jelét Radéczy az idézett tanúk vallomásai följegy-

---

[1]) Dispac. 1570. aug. 23.

[2]) Cupio etiam intelligere nisi molestum est, quo in statu sint res domini Joh. Balassa. Audio eum gratiam querere; nescio quam sit nocens, sed certe cuperem eum retineri, neque in desperationem adigi, idque inprimis ob caes. M^tis^ commoda. 1570. aug. 4. (Polonica.)

[3]) Polonica.

zésére kirendelt prothonotarius eljárásából észrevehette. Hiába sürgette eleintén Hosszútótinál a vallatási jegyzőkönyveket, a protonotarius azok másolatai kiszolgáltatását mindaddig mig magok az érdekelt felek hivatalosan kezökhöz nem vették, megtagadta. S a mi volt kicsinyben a protonotarius, az volt nagyban a közvélemény, mely élesen fordúlt az »eszközök« ellen. A már említett Litvay Tamás az eszközök egyike, a ki a Teuffenbachtól vett kir. parancs szerint Balassa kézrekerítésén működött s Liptó-Újvárat Balassa kezéből kiostromolta, egyik világos példája az ellenszenvnek. Keservesen panaszkodik a királynak, hogy ő a király régi hű szolgája a mért a rábizottakat oly pontosan teljesíté, határtalan gyűlöletbe esett a magyar urak »a nagyságosok nemesek és nemzetesek« minden rendje előtt, s e gyűlölet lépten nyomon nyilvánúl ellene; folyton bántalmazzák, üldözik. »Én szerencsétlen — mondja — a ki fölségednek mindig híven szolgáltam, most mint hitehagyott eskütörő még házamban sem ülhetek biztosan.« [1])

Nem csalatkozom, ha részint a körülmények nyomásának részint a föntebb vázolt politicai változásoknak tulajdonítom a kedvezőbb fordulatot, mely a börtönében sinlődő beteg Dobó fogságában is beállott. Bár Miksa mindjárt elfogatása után megígérte ügyök gyors megvizsgálását, sőt a magyar tanácsosok ép azért nem akarták a dolgot az országgyűlési rendek elé bocsátani hogy ne húzódjék, mindamellett — természetesen a döntő bizonyítékok hiánya s a titkos commissio eredménytelen működése miatt — a pör kezdete folyton halasztaték. Balassa szökése után Dobó nejének látogatásáról többé szó sem volt, Dobó még több megszorítást volt kénytelen szomorú cellájában türni s bár folyamodványai a császárhoz s kérő levelei Trautsonhoz egymást érték, azoknak semmi hatását nem tapasztalta; most a német

[1]) Unde ego antiquus et fidelis V. M^tis servus in maximum incidi odium apud multos, praecipue omnes Ungaricae coronae dominos, magnificos generosos, egregios, nobiles et eorum nationes. Nec non et multa pericula, magnas sollicitationes et oppressiones vexationesque tolero, miser ego, adeo ut qui semper fidelitate V. M^tis serviverim, pro infideli et fidefrago deputor, imo et persaepe tutus in domo mea residere nequeo. 1570. nov. 13.

ügyek s a császár németországi tartózkodása, majd a csehországi bajok hátráltaták — mint mondaték — a dolog elkezdését. De mennél jobban húzódott az ügy s telt az idő, az események fejlése annál kisebb mértékre szállítá Dobó bűnét s lassanként kedvezményekben részesült. Ez időtájban (1571. martius) arra kérte a királyt: ereszsze őt legalább gyámlányának, Dobó Domonkos lányának menyegzőjére haza, nehogy az a nászünnepély — mondja — halotti siralommá változzék; sőt kérte ő fölségét, hogy a szerednyei kastélyban tartandó esküvőt jelenlétével diszesíteni kegyeskedjék.[1]) — Igaz ugyan, hogy őt magát nem eresztek el, de megengedték neki neje látogatását, a kivel az esküvő dolgát megbeszélje; arra sem határozta el magát Miksa, vajjon képviselteti-e az ünnepélyen magát és ki által; de azt ismét megengedte, hogy az erdélyi fejedelem uralma alatt élő rokonok s barátok a menyegzőre akadálytalan megjelenjenek [2]) Dobó helyzetét tekintve az engedmények nagyok valának. A szigor mérsékeltebb lőn, s az a körülmény, hogy az agg hős mint egy vétkes gondolat fölkarolóinak bünbakja (bocsánat a szóért) lakol magáért s a többiért, könyörületre késztetett.

Legtöbbet tőn azonban Dobó ügyének kedvezőbb fordúlatára az áruló Kenderessy gonoszságainak kiderűlte. A nyugtalan ember, kit daemona a kincsszomj a leghitványabb bűntényre ösztönzött, végre is megjárta. Istvánffy mondja róla, hogy 5 ezer aranyért a török szolgálatába állván, mint kém működék; a vezérbasával váltott levelei, melyekben Miksa gyenge haderejéről, az alattvalók elégületlenségéről ír s biztatja a törököt, hogy most indúljon hadával az országra s egy esztendő alatt azt biztosan meghódíthatja, — Forgács Simon kezébe kerűltek, ki nem késett azokat Miksával közölni. Kenderessyt elfogták s börtönben lelte halálát. Kenderessynek e megérdemelt büntetését azonban egy másik fogság előzte meg, melyről sem Iványffy, sem Forgács Simon nem tudnak. Valószínűleg aztán, hogy az első fogságból kiszabadúlt, állott a török szolgálatába, bosszúból, de főként azért, mert fogsága alkalmával elkövetett hamisításai ki-

[1]) 1571. mart. 1. Hung.

[2]) Trautson Dobóhoz 1571. márt. 13. U. o.

tudódván, hitelét s becsületét (melyet oly mértékben tudott az eszes szédelgő megszerezni, miszerint egy ízben még a konstantinápolyi követség tagjául is ki volt szemelve s ha Forgács Simon nem szólal föl határozottan, el is küldetik) végkép elveszté. Hamisításai történetével egy irat ismertet meg bennünket, melyet Miksa valószinűleg Kenderessy második elfogatásakor a magyar tanácsosok elé terjesztett s melyben, nem említtetvén a törökkel való czimboráskodás, csak a hamisitás bűnténye fölött való véleményük nyilvánítására szólíttatnak a tanácsosok. [1])

Majláth Gábor Fogaras várának Békés előtti birtokosa, midőn Báthory fejedelemségének kezdetén Fogaras visszavétele Békéstől szóba jött s az ügyben bíróúl a császár lőn fölkérve, valahogy Kenderessyvel megismerkedett s az ügyes szédelgőnek tüstént hálójába is került. Kenderessy megígérte neki, hogy ügyét Miksánál magánál s Weber vicecancellárnál előmozdítja s utazásai közben később ismét találkozván Majláthtal, közbenjárásának bizonyságául leveleket mutatott föl Miksától s az alcancellártól. Kenderessy közbenjárásának azonban nem lőn eredménye s Majláth egyenest a császárhoz fordúlván, Kenderessyt is szóba hozta. De itt ő róla nem tudtak semmit. Sem ő felsége — mondja az irat, sem a vicecancellár nem emlékeznek, hogy akár Kenderessy akár más valaki Majláth ügyében megkereste volna őket s annál kevésbé, hogy biztató ígéretet s leveleket kapott volna. Igy jöttek arra a gyanúra, hogy Kenderessy a Majláthnak mutatott leveleket hamisítá — s ezzel kapcsolatban fölmerült a kérdés, nincsenek-e egyéb machinatiói is a hamisítónak? Kenderessy elfogaték s vizsgálat alá kerűlvén egy kis lapocska hamisítását elismerte, de egyebet tagadott. Majláth erre Kenderessy három hozzá intézett levelét beküldé az uralkodónak s ezekből kitűnt, hogy a hitvány ember ez uton csak pénzt akart kicsikarni [2]) s e végből Majláthnak nemcsak reményt nyújtott ügye kedvező elintézésére, de azt is hazudta, hogy az ő közbenjárására a király

[1]) Az irat czíme: Decretum pro consiliariis Hungaris in negotio Kenderessy. Datum nélkül.

[2]) . . . ex litteris illis id quod Kenderesius antea negaverat manifeste apparere videatur quod scilicet eo modo Kenderesius a domino Maylotio *pecunias extorquere voluerit*. . . .

már alkudozik Békéssel Fogaras visszaadása dolgában. Az eredetiben fölmutatott leveleket Kenderessy nem tagadhatta meg s hitványságát ily módon maga beismervén, további vizsgálat alá vették. Eszébe jutott Miksának, hogy Balassa a neve alatt János-Zsigmondhoz és Békéshez menesztett leveleket hamisításoknak bélyegzé. Kenderessy, az összeesküvés főfirtatója, a correspondentia ösmerője most ez ügyben is kérdőre vonatott. Ama követelésre, hogy az állítása szerint eredetiben birt correspondentiát mutassa föl, azt felelé: mihelyt szabadon eresztik — ezt megteszi. De már nem hittek neki s midőn keményebben fogták, beismerte, hogy *Balassa sokszor említett levele*, mely az összeesküvők ellen a legerősb bizonyíték volt, *általa koholtatott*. A vallomás nagyon fontos vala; Miksa szeméről a hályog leesett s emberét a nyomorúlt pénzcsikarót hitványsága egész meztelenségében látta maga előtt. »Mivelhogy a mindenünnen fölmerülő jelekből Kenderessy galádsága kétséget nem szenved; mivel élőszóval tett vallomásai alapján világos az ő fölsége neve alatt elkövetett hamisítása; mivel Majláth Gábort csak azért, hogy tőle pénzt csaljon ki, rászedte; végre mivel Balassa neve alatt szintén hamisított s galádúl rászedte ő fölségét, hogy az erdélyiekkel folyt bűnös tárgyalásokról tudomása van — (mondja az idézett irat); — ő fölsége a Kenderessy ellen már régebben fölmerült gyanú alapján őt elfogatván, de egyszer kegyelemből szabad lábra helyezvén: most fölszólítja a magyar tanácsosokat, adjanak véleményt, mit tegyen Kenderessyvel?« A tanácsosok opinióját nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy Kenderessy megérdemlett büntetését a tömlöczben vette el.

Azt hiszem, nem valék szigorú iránta, sem igazságtalan, midőn őt a legjellemtelenebb emberek egyikéül bélyegeztem s az ő működésének tulajdonítám főleg, hogy Dobó s Balassa eme gyűlöletes összeesküvés főczinkosai gyanánt tekintetvén, az adott kir. szó ellenére elfogattak.

A mint Kenderessy hamisításai kisültek, a Balassa-Dobóféle összeesküvés ügye is lebonyolításához közeledett. Tüstént nem lőn ugyan a kérdés megoldva, mert a más forrásból merített hírek Dobóék ártatlansága ellen bizonyítának; de a kígyó feje megvolt törve s a legfőbb vád elesett. Az esetleges fej- és jószág-

vesztésről többé szó sem lehetett s a kedvező eldöntéshez csak az alkalom váratott még magára.

VIII.

(*Békítési kísérletek. Országgyűlés. A főherczegek közbenjárása. Véleménykülönbség a magyar tanácsosok közt. Miksa meggyőzetése. Dobó reversalisa. Balassa menlevele. Visszapillantás.*)

Ezt az alkalmat lassankint meghozta az idő s megérlelték a körülmények.

Békés a mint alkudozásait befejezvén, hazafelé indúlt, a sok pátens levél közt, melyeket Miksa érdekében magával vitt, egyszersmind kegyelmet s bűnbocsánatot hozott az előző zavaros esztendők alatt Erdélybe futott magyarok számára is.[1]) Ennek következtében azok közül nehányan Miksához kezdének visszahajolni s szolgálataikat neki fölajánlák. Ilyen volt a többi között Gyulaffy László. Gyakori tudósítások, miket Ruberhez intézett, közlései a János-Zs. halála folytán beállott erdélyi viszonyokról, az egykor bosszús elpártolt, de vitéz katonát kedvessé tették Ruber szemében, hogy nem kételkedék őt s fiát a császár kegyeibe ajánlani, mint olyat, a ki bár egykor erősen vétkezett ő felsége ellen, de bűnét beösmervén jóútra tért s hasznos szolgálatokat kész és képes tenni régi urának.[2]) S ha Gyulaffynak ki nyiltan elpártolt a királytól, nemcsak megbocsátani kész volt Miksa, de beleegyezett, hogy egyike legyen ama 8 kapitánynak, kik alatt az erdélyiek a határok védelmére állandó katonaságot szándékoztak tartani[3]), ha Forgács Ferenczet, kire sokkal jobban haragvék elpártolásáért, mint bármelyikre, az erdélyi ügyek új fordúlatánál levelével megkereste: miért ne lett volna elnéző Dobóék iránt akkor, midőn erejét s figyelmét az erdélyi ügyek szokatlanúl nagy mérvben vették igénybe.

---

[1]) . . . fra le quali ui sia il perdono con la restitutione della buona gratia della M^tà S. à moltj Ongarj di qualità, fuggiti d'Ongaria questj annj adietro et retiratisj in Transilvania. 1571. apr. 4. Dispacci.

[2]) 1571. sept. 17.

[3]) 1571. nov. 2.

János-Zsigmond meghalt s az újonnan választott »vajda« Báthory István lőn. Őt nem kedvelé a bécsi udvar; Békés fondorlatai s titkos ajánlatai Békés pártjára hajták Miksát. Ez az ember, ki mindent ígért, sokkal jobban tetszhetett, mint Báthory, a kitől tán féltek is, hogy prágai fogsága eszébe fog jutni. Lehetett ez a körülmény oka, hogy a pártos magyarokkal engesztelődve kezdtek bánni. De lehet hogy megfordítva, miután az engesztelékeny Báthory, ki sűrű leveleiben a császár őszinte hívének írta magát, félelmes nem volt s az udvar tudta hogy az egyszerű vajda oly igényeket nem támaszthat mint támasztott annak idejében a választott király: arra tekintének, hogy a factiosusok épen Békés fölbujtottjai valának s most mint Báthory híveitől nincs ok tőlük tartani. Bármelyik e két eshetőség közül békülékenységet javasolt. És a mint állott ez Erdélyre, úgy állott egy más körülmény Magyarországra nézve.

Miksa idősb fiát Rudolf főherczeget a legközelebbi országgyűlésen meg akarta választatni. [1]) E végből küldeték le a két testvér főherczeg Rudolf és Ernő az országgyűlésre, hogy ott a rendekkel, az ország szokásaival s törvényeivel megismerkedjenek. Bár a királyi propositiókban a főherczeg megválasztásáról szó sem volt, kétséget sem szenved, hogy ez Miksának leghőbb óhajtását képezte s nem csalatkozunk, ha azt hiszszük, hogy midőn a főrendek Rudolf királylyá ismerését határozatilag kimondták, csak fölülről vett inspiratióknak engedtek.

Miksa e szándéka kiviteléhez szükségesnek látta a rendek előtt kedves dolgot cselekedni s első sorban az által hatni reájok, hogy az összeesküvőknek tartott urak iránt jó akarattal viseltetik. A bujdosó Homonnay Gáspárt kibékíteni Trautson nyert megbízatást s engesztelékeny leveleivel igyekvék is őt megnyugtatni; biztosítá őt a király kegyelméről s Homonnay belátására bízza, hogy »mivel ügyök az országgyűlésen volt proponálva« [2]), legjobb lesz nekie a kihírdetett (de 1572. februárra halasztott) országgyűlésen személyesen megjelenni s magát az ellene fölho-

[1]) Fraknói M. Orsz. gy. Eml. V. köt.

[2]) A mint tudjuk, ez nem áll; mert ha Dobóék az országgyűlés előtt fogattak is el, ügyök a rendek elé nem ment soha. Csak kérelmeztek a rendek érettök.

zott vád alól ott tisztázni. Igér neki salvus conductust s egyébként is bíztatja hogy előtte ő fölségéhez az út soha sem volt s nem is lesz elzárva.[1]) A bíztatás fogott és Homonnay a következő országgyűlésre meg is jelent.

Balassával nehezebb volt boldogúlni. Eleintén nem tudott Trautson semmire sem menni vele, mert egyéb követelései is voltak.

A mint az országgyűlés (1572. febr.) megnyílt, a rendek többször folyamodtak a királyhoz a három úr érdekében s a főherczegeket is fölkérték, járnának közbe atyjuknál a megkegyelmezésért.[2]) Hiszen maga az egyedüli fogoly, Dobó, már megtörve, elaggva nem is kivánta ügye törvény útján való megvizsgálását s magát egészen a császár kegyelmére hagyta; a mit Miksa épen elérni óhajtott. — Főként a főherczegek közbenjárása folytán a király kedvező válaszra határozta el magát. Martius 28-ki levele fiaihoz a fogoly Dobónak szabadulására s megkegyelmezésére már biztos kilátást nyújtott. Midőn hű magyar rendeink — mondja a leirat — országgyűlési válaszukban alázatosan fölkértek bennünket Dobó István, Balassa János és Homonnay Gáspár ügyében s mi a hű rendeknek a mint egyebekben, úgy e dologban is kedvök szerint cselekedni hajlandók vagyunk: de egyszersmind a saját magunk reputatióját s méltóságát is szemünk előtt viseljük: íme kedvességteknek az iratokat kezéhez bocsátani határoztuk el[3]), melyekből kitűnik miben áll még most is függőben lévő ügye a három megnevezettnek s mi indított bennünket ellenök úgy járni el, a mint magyar tanácsosaink, nehány előkelő úr és nemes véleményének meghallgatása után 1569-ben eljártunk. Atyailag intjük kedvességteket, vegye kedvességtek ama magyar tanácsosokat, urakat és nemeseket, kik akkor az ügyet megvizsgálták, maga mellé s ha köztök valamelyik elhalt volna, pótolja más tekintélyesebbel az élők közűl, de senkit ki ne hagyjon, nehogy valaki sértve érezze magát. Azután vétesse tanácskozás alá az ügyet, hogy e fontos dologban a mi méltóságunk sérelme s te-

[1]) 1571. nov. 18. Hung.

[2]) Fraknói i. h.

[3]) Sajnos, ez iratok nincsenek meg.

kintélyünk kisebbitése nélkül mi történjék. S az esetben — végzi — ha a fölhivott tanácsosok s a többiek véleménye szerint ama három személynek kegyelem volna adandó: vigasztalja meg őket kedvességtek, hogy azt tőlünk kinyerni reménye van.[1]) És mivel a tanácskozás lassan haladt, a rendek pedig nem szüntek meg kérelmökkel a királyt s a főherczeget osztromolni, Miksa maga adott abbeli óhajának fiai előtt kifejezést, hogy szeretné az ügyet a még folyó országgyűlésen befejezni, s azért a tanácskozás siettetését kivánja.[2])

Szorgalmas tanácskozás után végre a delegált bizottság tagjai közt a dolog lényegében megállapodás jött létre. Abban megegyeztek — mondja a tudósitás[3]) — hogy ő fölsége tekintetbe vévén a főherczegek közbenjárását s a rendek kérelmét, Dobóéknak kegyelmet adni méltóztassék. De a megkegyelmezés módja fölött, a király méltósága megóvásának szempontjából, a vélemények megoszlottak. Az egyik fél azt vélte: a kegyelem az országgyűlésen az összes rendek előtt hirdetendő ki ama kijelentéssel, miszerint ő fölsége ezt a főherczegek s rendek kértére ama reményben teszi, hogy a megkegyelmezettek a jövőben hű alattvalók gyanánt fogják magukat viselni. Vajjon vétettek-e s mit vétettek a király ellen, arról említés sem teendő, különben: »illorum integritas et aestimatio apud regnicolas passura videatur detrimentum.« E vélemény a szabadabb elvűeké volt, kik az egész ügyben olyast, melyért a vádlottakat nagyobb büntetés érhetné, in principio nem láttak. A többség azonban, következetesen az 1569. országgyülés alkalmával tanúsitott eljárásához, másként okoskodott. Azt vélte, hogy Dobó s Homonnay (mert Balassáról az alább említendők miatt nem volt szó) a főherczegeket Bécsbe

---

[1]) 1572. márt. 28. Bécs. (Comit.)

[2]) Wir sähen aber vorder gern das des Johann Balasy, Tobó und Homoney sachen noch disen werenden landtag zu ainer resolution gepracht werden möchte; wöllen derhalben Ew. Liebden diselbe sachen, wo uers zu handlung kombt, zur müglichen beförderung (wi uns one das nit zweifit) beuolhen vnd angelegen sein lassen. 1572. apr. 2. Comit.

[3]) A főherczegek jelentése a királyhoz 1572. apr. 12. Pozsony. Hung.

kövessék s ott ünnepélyes alkalommal a király lábai elé borúlván köszönjék meg a számukra adott kegyelmet s egyszersmind állítsanak ki reversalist, melyben bűnös voltukat beismervén, a jövőre hűséget fogadjanak. S e véleményt emez udvari párt — mely már 1569-ben a három urat készséggel nyilvánítá bűnösnek — nemcsak a királyi tekintély követelményével indokolta, hanem azzal is, hogy ily módon kitűnik, hogy ők nem jogtalanúl lőnek letartóztatva s a megkegyelmezés nem »*semmi, hanem valóban valami*« fölött adatik. Mivel azonban Dobó betegsége miatt az ő Bécsbe utazásáról méltányosan szó sem lehetett, hogy helyette a lábhozborulást fia végezze el, abban e párt is megegyezett.

Mint gondolni való volt, a király a második módot fogadta el, erről kelt határozatáról apr. 15-én Bécsből tudósítá a főherczeget. [1]) Ezzel a megkegyelmezés ügye be volt fejezve s azt végrehajtani a főherczegek siettek; már másnap, april 16-án aláírta reszkető kezével az agg Dobó a börtöne ajtaját megnyitó reversalist. Köszöni, hogy ő fölsége inkább kegyelem, mint a szigorú jog utján akarván eljárni, iránta való méltatlankodását félretette; kötelezi magát, hogy ő Pozsonyban a főherczegnek, fia pedig Bécsben a királynak magának hálát fog adni; a jövőben hű szolgája leszen a királynak s törvényes utódainak s fogságáért sem maga, sem más által soha senkin bosszút állni nem fog. [2]) Homonnay valószinűleg hasonló térítvényt állitott ki.

Hátra van még Balassa Jánosról szólanom néhány szót. Ő hogy az országgyűlésre megjelenjen, elcintén azt kivánta, hogy ő fölsége érdekében tett kiadásai mégtéríttessenek, Liptó-Újvárat restituálják neki s a dévényi és kékkői katonák hátralékos zsoldja fizettessék ki. E kívánságai az országgyűlésen ígértetvén Trautson által teljesíttetni, el volt határozva arra megjelenni. De a neki küldött salvus conductust megnyugtatónak nem találta, kivánta határozottan, hogy a menlevélben engedje el ő felsége azt a miben Balassa őt megsérté, s ígérje meg, hogy vele mint

[1]) 1572. apr. 15. Comit.
[2]) 1572. apr. 16. Hung.

szolgájával nem fog pörösködni »quod mihi — mondja [1]) — etiam innocenti periculum foret.« Ha ily menlevelet nyer, kész az országgyűlésen a vádak alól tisztázni magát. Hiába kísérték meg a főherczegek Balassára unokatestvére András által hatni, hiába állottak jót magok a magok nevében Balassa bántatlanságáról: a kétszer csalatkozott ur nem hitt, az országgyűlésre nem jelent meg s az ő ügye, míg a máskettőé kedvezőleg lőn elintézve, függőben hagyatott.

Abban a leiratban, a mely által Dobó és Homonnay kegyelmet nyertek, így szól a király: a mi Balassát illeti, ámbár az ő dolga a magyar tanácsosok egybehangzó véleménye alapján a jövő országgyűlésre halasztandó volna, mi mégis azt hisszük, hogy ha őt remény és félelem közt habozni hagyjuk azzal nem jó dolgot cselekszünk. Jobb lesz őt is alkalmas okkal-móddal a tartozó engedelmességre bírni, mint a kétkedésben élőt valami desperált cselekedetre hajtani. [2])— Az uralkodó eme nyilatkozata alapján egy darabig még folyt az alkudozás az országgyűlés befejezése után is Balassa és Trautson között; de junius 14-kén ez utóbbitól megkapta a kétkedő főúr a kivánta salvus conductust — s ezzel az ő ügye is jóra fordúlt. —

— — — — — — — — — — — — — —

A mennyire a fönnlevő adatok engedték, igyekeztem az összeesküvés történetét vázolni s e vázlattal kimutatni azt, hogy Miksa nem azt az álláspontot foglalta el ez ügygyel szemben, a melyet Forgács Ferencz neki tulajdonít s hogy a conspirálók nem voltak oly bűnösök, mint a milyeneknek őket csak az 1569-ki törvénykönyv is föltünteti. — Nekem az iratok olvasása ezt meggyőződésemmé, sőt tudomásommá tette; másnál sikerült-e ezt elérnem, nem tudom.

KÁROLYI ÁRPÁD.

---

[1]) 1573. apr. 4. Balassa Trautsonnak. Átalán Balassa és Trautson sok levelet váltottak B. ügyében egymással.

[2]) 1572. apr. 15.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja. Írta *Chernel Kálmán.* Első rész: Jelenkor. Második rész: Múlt kor. Budapest, Tettey Nándor bizománya, 1878. N. 8-ad r. 148. és 274. l.

Kőszeg egyike a Dunántúl, sőt hazánk legkiesebb fekvésű városainak; és *város* a szó régies értelmében: várral, bel- és külvárosokkal, ó templomokkal, emeletes, ódon kőházakkal, sikátorokkal. Főbb épületeiben ma is álló várának széles árkaiban most gyönyörű kertek virúlnak. Vannak történelmi emlékű középületei; az országban — a selmeczit kivéve — páratlan szép fekvésű s csinos építésű kalváriája, az osztrák határoktól a Bakonyig és a sümegi hegyekig terjedő roppant kilátással; van nagyszerű építményű katonanöveldéje díszes és tágas parkkal, melyet a sok malmot hajtó Gyöngyös vize öntöz; és van mindenekfölött terjedelmes és igen becses *levéltára.*

Ez a levéltár tanít meg bennünket, hogy ebben a ma jobbadán csak boldog visszavonúltságba húzódó családok, nyugdíjas tisztviselők és katonatisztek, továbbá kisiparos és szőlőmüves polgárság által lakott, a vasuttól messze fekvő csendes városkában, mily élénk élet pezsgett hajdan, mily compact középkori polgári szervezet virágzott, jóléttel, külországokra terjedő kereskedelemmel, jelentékeny iparral. Székhelye volt azonkívül Kőszeg a dunántúli kerületi táblának, minek folytán sok pörlekedő úri rend, ügyvédség stb. húzódott oda.

Most mindent elnyelt előle, hirtelenül gyors virágzásra kapott testvére: Szombathely, mely újabb időkben a magyar nyúgati kereskedelemnek — Győrrel és Kanizsával egyetemben — fő forgalmi pontjává tétetett. Az egykor oly fényes múltú, s nagy történelmi események színhelyéül szolgált Kőszeg pedig folyvást hanyatlik jelentőségében; de azért egészséges levegőjével, regényes fekvésével, jeles gyümölcstermő hegyeivel, szőleivel, ószerű, tisztes házaival nem szűnik meg hazánk egyik legkellemesebb

tartózkodási helyéül szolgálni, a világgal leszámolt, csöndes embereknek.

Itt igazán elég ideje, elég alkalma nyílik a fogékony léleknek a múlt századok változatos eseményeire visszatérni, azokba magát beleélni, minden utcza, minden tér, minden ház történetét nyomozni. Ezt tette hosszú évek óta, igazi kitartó búvári szenvedélylyel, nemes tudvágygyal és kimeríthetlen tárgyszeretettel, Kőszegnek egyik szép tudományos míveltségű s köztiszteletű előkelő nagybirtokosa: *Chernel Kálmán.* Az ő fáradhatlan szorgalmának, levéltári, régészeti és helyszínrajzi kutatásainak becses eredménye a föntczímzett monographia, melylyel szülővárosát, és tegyük hozzá: *irodalmunkat* is megajándékozá. Mert ezen ajándék *értékes,* — méltó, hogy foglalkozzunk vele.

A mű két részben látott világot. A Kőszeg jelenlegi állapotát vázoló kisebb kötet 1877-ben jelent meg, és már volt a Századokban ismertetve; a második, a nevezetes múltú város hajdanát előadó, jóval nagyobb kötet pedig — tehát a szoros értelemben vett *történelmi rész* — 1878-ban.

Ismerkedjünk meg, legalább rövideden, e második kötet tartalmával.

Chernel Kálmán a Kőszeg városi levéltárnak legalaposabb ismerője; ő monographiájához készültében, sok éven át, mondhatnók az utolsó actáig átbúvárolta, és újrarendezte azt. A levéltár írott adataival kapcsolatban egyúttal, azok útmutatásai nyomán régészeti kutatásokat rendezett a városban, helyszínrajzi vizsgálatokat künn a határon. Sírboltokat nyittatott fel, templomokat, tornyokat, bástyákat, házakat, boltokat vizsgált át, úgy, hogy nincs az egész városban talán egy régiebb épület sem, melyet egyszer-másszor át ne kutatott, nincs tér a tágas határban: erdőkben, szőlőhegyeken, völgyek katlanjaiban, melyet sokszor be ne bolyongott, gondosan szemle alá ne vett volna.

Ekként lett aztán képes meghatározni minden egyes történelmi esemény színhelyét, megállapítani minden utczának, háznak, helynek nevezetességét. Látni, hallani kell őt, miként kalaúzolja vendégeit Kőszegen: várban, sánczokban, templomokban, házakban, hegyeken; hogy tudja minden pontocskának történetét, figyelmét a legparányibb tárgy vagy körülmény sem kerüli ki, — ő maga egy élő, mozgó, beszédes krónika.

Chernel sokkal többet tud Kőszegről, mint a mit monographiájában leírt; de bár minden jelentékenyebb városáról hazánknak oly monographiával bírnánk, a minővel ő Kőszeget megajándékozá, — nagyon meg lehetnénk elégedve!

Művét öt fejezetre osztja: 1. Kőszeg az Árpád- és vegyes házakbeli királyok alatt; 2. a habsburgi királyok alatt, az al-

kotmányos és vallási villongások kitöréséig; 3. az alkotmányos és vallási mozgalmak korszaka, Bocskaytól a szathmári békéig; 4. a szathmári béke utáni korszak, 1848-ig; végre 5. az 1848—49-iki szabadságharcz. — Legterjedelmesebb e korszakok közül a XVII-ik század története, a nemzeti és vallási visszahatás kora, melyben Kőszeg kiváló szerepet játszott, s levéltára oly meglepő gazdag adatokat nyújt, hogy a kötetnek 57—215 lapjait mind ezen változatos és tanúlságokban dús kornak eseményei töltik be, tíz önálló szakaszra osztva.

Szerző, a városi levéltár adatainak kimerítő felhasználása mellett, gondosan felkutatta az eddig kiadott kútfőkből is a tárgyára vonatkozó okleveles közléseket s följegyzéseket, úgy, hogy elbeszéléseiben mindig az okmánytárak, krónikások s történetirók nyomdokain halad, és saját közvetlen adatait ezekkel criticailag egybevetve értékesíti. Így, sűrűebben hivatkozik Fejér Cod. Dipl., Árpádkori Új-Okmánytár, Zichy-Codex, Hazai Okmánytár, Teleki Hunyadyak Kora, Szalay, Horváth, Katona és Fessler Magyarorsz. Történetei, Szabó Károly Magy. Vezérek Kora, Botka T. Csák Máté, Lichnovszky, Firnhaber, Fuhrmann, Bonfin, Jovius, Istvánfi, Pray, Kazy, Czinár, Hormayr, Nagy Iván, Rosnak, Prevenhuber (Annales Styrienses), Valvasor, Wisgrill, Merlé d'Aubigné, Faut Márk, Csányi, Ritter, (krónikák) Fényes Elek, Szepesházy, Fraknói, Thaly stb. műveire és kiadványaira; szóval — mint e bő sorozat mutatja, — nem mellőzi úgy a bel-, mint a külföldi nyomatott kútfőket sem, a mennyire tárgyát érintik. Főforrása ezek mellett azonban természetesen a városi titkos levéltár és jegyzőkönyvek, melyeknek adatai, minnél tovább halad művével, — annál dúsabban ömlenek. De azért a budai kir. kamarai és bécsi titkos levéltárban tett önálló búvárkodások eredményeire is lelünk a derék munkában, mely a hazai törvénytár történelmi adalékait is gondos tekintetbe veszi.

A városi levéltár csak 1341-el kezdődik, tehát az Árpádkort szerző mind csupa idegen kútfők nyomán kénytelen összeállítani. Legelőször a ma már csak rommaradványaiban létező felső vár (»*ó ház*«) épült, fenn a hegytetőn. Ez volt a hatalmas, de zabolátlan olygarchák: a német-újvári (güssingi) grófok sasfészke. Chernel czáfolja Horváth Mihályt, ki Anonymusnak hibásan Kőszegre értelmezett »*Guncil hidja*« kifejezéséből azt következteti, hogy a kőszegi felvárt Zsolt vezér építtette. Kőszeg vára oklevelesen 1248-ban említtetik először, IV. Béla egyik kiadványában; alatta, illetőleg az alsó-vár tövében 1263 körül alapíták a *várost* német-újvári Henrik bán és fia János, kik oda az első jövevényeket (hospites) letelepítették. 1279-ben a családi osztályban Kőszeg, güssingi János grófnak jutott, ki Ottokár

cseh királynak háborgó pártosa vala, de később Kún-Lászlóval kibékülvén, ez 1281. nádorrá tevé. A féktelen lovag kőszegi váraiból űzé átkos rablásait a környéken s Ausztriába, Styriába. Mit Albert osztrák hg nem tűrhetvén, 1289-ben 15,000 emberrel indúlt ellene s *Kőszeget*, Rohonczot, Sopronyt, Nagy-Martont, Szalonakot, Óvárt, stb. elfoglalá, és az országtól elszakasztotta. Ezért III. Endre haddal indúla Albert ellen, kit 1291. az elszakasztott részek visszaadására kényszerít, de oly föltétellel mégis, hogy a güssingi grófok határszéli rablóvárai lerontassanak. Valószínűleg ezen békekötés következtében töröltetett el a *kőszegi felvár* is.

De megmaradt, sőt még jobban megerősíttetett az *alsóvár*; és a garázda német-újváriak Csák Máté zavargó korában kőszegi fészkükből a Dunától Zágrábig dúlták az országot. Végre I. Károly 1327-ben német-újvári Andrást Kőszeg alatt tönkre vervén, e várost uralma alá vevé, szabadalmait megerősítette, új jövevények telepítésével növelé, s 1336. és 1341-ben új nevezetes kiváltságokkal is támogatta a mind szebb virágzásnak indúló Kőszeg polgárait. Egyszersmind elrendelé, hogy a város rendszeresen erődíttessék, kőfalakkal vétessék körűl, melyek építésére 10 évre elengedé a polgároknak a királyi adókat. Innét kezdődik Kőszeg városának gyarapodása, jólléte, és pedig annál inkább, mint hogy szorgalmas kereskedő és iparűző polgárainak munkásságát a háborúk viharai egész V. László koráig nem érinték.

Nagy-Lajos és Zsigmond újabb kiváltságokkal gyámolítják Kőszeget. Szerző ezen korszakból már sűrű regestákban ismerteti a városi levéltár okleveleit, s ezek nyomán a városnak közés beléletét. Zsigmond, 1392-ben Garay Miklós nádornak s utódainak adományozza a várat s várost, csereképen. A Németország felé borokkal nagyban kereskedő kőszegi polgárok ezután nem egy zsarolást, korlátozást szenvedtek új földesuraiktól; de viszont a királynál védelemre leltek ellenökben.

1440. tűzvész pusztítván el a várost, lakói nyolcz évi adómentességet nyertek, s új telepedőkkel is szaporodának. A következő 1441-ik évben I. Ulászló király Palóczy Simonnak és Gúthi Országh Mihálynak adományozza Kőszeget, kik Garay János 1407-iki szabadalomlevelét fenntartván, megerősítették. Azonban, a várnai vész után ausztriai Fridrik, római király, 1445. júliusban, a zavarokat felhasználva, Magyarországra tör, Kőszeget beveszi, hol is mindjárt 80 polgárt minden kihallgatás nélkül felakasztat, s a várt és várost erős helyőrséggel uralja. 1447-ben békét köt a magyar rendekkel, melynek értelmében Sopronyt, *Kőszeget*, stb. egyelőre zálogképen tovább is bírhatta.

Így került Kőszeg városa hosszú időkre osztrák uralom alá, noha jogilag a magyar koronához tartozni nem szűnt meg soha. Az 1463-iki békében Mátyás király is meghagyá Fridriket és jogutódait Kőszeg birtokában, mely városnak szabadalmait az osztrák uralkodók is fenntartották.

Később ugyan Mátyás Fridrikkel hadba keveredvén, 1482-ben tőle, magyarországi több váraival Kőszeget is visszafoglalá (mely alkalommal e város részben elégett, a miért a nagy király 1483-tól öt évre az adóktól fölmentette) s fiának Corvin János hgnek adományozá. Azonban Mátyás halála után, Fridrik fia I. Miksa császár 1490-ben kemény ostrommal újra elfoglalta Kőszeget, melyet azután a következő évben II. Ulászlóval kötött béke is állandóúl kezében hagyott. Ez a szégyenletes szerződés másfél századra idegen birtoklás alá juttatta a várost, mely tényleg Ausztriába kebeleztetett be s onnét kormányoztatott.

Eddig az első fejezet. — Az osztrák-ház uralma alatti első korszaknak (27—57 l.) egy nagyszerű általános történelmi jelentőségű eseménye van: az 1532-iki török ostrom, mely alkalommal a halhatatlan hős *Jurisics Miklós* kőszegi kapitány, őrségének és a városi polgárságnak ember fölötti vitéz kitartásával, Kőszeget a nagy Szolimán császár óriási ereje ellen megvédelmezé. Ezen, a magyar-török háborúk sok százados történetében is párját ritkító hadi eseményt, Chernel, a város levéltári új kútfőinek is gondos fölhasználásával, igen tűzetesen és annyira élénken szemlélhetőleg s hazafias melegséggel írja le, hogy művének irodalmi tekintetben ez a rész képezi koronáját. Sajnáljuk, hogy tűzetesebb ismertetésébe térszűke miatt nem bocsátkozhatunk, de különösen figyelmeztetjük ezen, valamint a következő harmadik fejezetre az olvasót.

Szerző egyszersmind életrajzi vázlatát is közli Jurisicsnak, a ki I. Ferdinánd királytól jutalmól vitézségeért a kőszegi uradalmat és a „*Kőszegi báró*“ címet kapta. Azonban a hős családja már fiában kihalván, Kőszeg idegenre, Weispriach Jánosra szállott, zálogtulajdonúl. Jurisichnak Kőszegen, a Szent-Jakab egyházban levő sirboltját Chernel 1873. april 24-kén bontatta fel s kutatta át, föllelvén a hősnek hamvait, ruhájának aranynyal áttört zsinórzat-maradványaival együtt. Siremléke ma is ép, szépen faragott márványczímerével.

A városnak az ostrom alkalmával megrongált falai újból építtettek, és a polgárok példás vitézségét, hűségét Ferdinánd és trónutódai újabb kiváltságokkal jutalmazák. Kőszegnek a védelemben 418 polgára hullott el, köztük négy tanácsos, három választott kapitány.

A *harmadik korszakból* megemlítjük, hogy e kor Kőszeget már mint tisztán protestáns várost találta; ugyanis a kőszegi polgárok a külfölddel, nevezetesen Szászországgal, nagyban üzött borkereskedésök folytán sűrűen érintkezvén, korán behozták onnan a reformátió eszméit és azoknak állhatatos híveivé szegődtek. A mint is 1605. pünkösd napján — a vár ekkori zálogbirtokosával gr Nádasdy Tamással egyetemben — Bocskaynak Némethy Balázs vezérlete alatti seregei előtt kész örömmel kaput tárának. E tettökért azonban, a kuruczok kivonulása után következett császári parancsnok, Dorn, vérlázító kegyetlenségekkel és dúlásokkal igyekezék rajtok boszút állani.

Mindez nem tartá vissza a várost, hogy 1619-ben Bethlen Gábornak ne hódoljon. E fejedelem Kőszeget 1620 és 1621-ben is ismételve bírá. De a háborús idők súlyos csapásokat mértek a városra, melynek egy ízben (1620) 200 háza leégett és a lakosok számos dúlás, sanyargatás, zaklatásnak valának nem egyszer kitéve.

1645-ben III. Ferdinánd a kőszegi várat s uradalmat a gr. Széchyeknek adományozá, harmadfél százezer frtnyi zálogösszegben, kiknek vérsége utján a Zrínyiekkel, nevezetesen Miklós és Péter grófokkal is gyakori érintkezésbe jött azután a város. Levéltárában ma is őriztetik néhány eredeti levelök.

III. Ferdinánd 1647-ben Kőszeget — a magyar rendeknek évtizedek óta megújuló sokszoros sürgetéseire — elvégre visszakapcsolá Magyarországhoz, s 1648. nov. 6-kán a szab. kir. városok sorába emelé. Kőszeg ekkor már, a reformatió hatása alatt, jó *magyar ajkú* várossá alakúlt, a mint is 1649-től fogva jegyzőkönyvei is, egész II. József uralmáig, szakadatlanúl *magyar nyelven* vezetvék.

E jegyzőkönyvek oly részletesek, hogy a város és környék történetére nézve — kivált a Thököly- és Rákóczi-korban — fölérnek bármely krónikával, s lehetővé tették Chernelnek, hogy ezen korszakok történetét a legkimerítőbben tárgyalhassa.

Különösen megemlítendő a vallási visszahatás idejéből a Szent-Jakab templomának Széchenyi György győri püspök által I. Lipót parancsára katonai erővel lett visszafoglalása az evangelicusoktól (1671), valamint a »magyar templom« visszavétele és a jezsuitáknak átadatása két évvel később. Szerző e valóban drámai jelenetekkel összekötött tényeket — melyek az egész polgárság nyugalmát felzavarták — a jelzett városi jegyzőkönyvek s egyéb levéltári adatok alapján, oly tűzetes pontossággal s oly szemlélhető elbeszéléssel irja le, mintha a megrázó eseményeket szemeink előtt látnánk lefolyni. E rész (88—107 l.), a Jurisics-féle védelem leírása mellett kitűnő fejezete a műnek.

A kalandos életű nádorné: *gr. Széchy Mária*, Kőszegen töltött végéveiről is számos új és igen érdekes adatot nyerünk Chernel monographiájában. Meghatároztatik itt az özvegy nádorné elhúnytának ideje és temetkezési helye is. Szintén élénken tárgyaltatik a Thököly-korszak (1681—1685,) Fekete István evang. superintendens kalandos életével, mint igen érdekes epizóddal. A kőszegi tanács 1683 nyarán hódolt meg »egy szívvel-lélekkel« Thökölynek, ki a jezsuitákat Kőszegről azonnal kiüzette s a prot. templomokat visszaadatá. De a töröknek Bécs alatt történt veresége folytán a kuruczok még azon őszszel elvonúlni kényszerűlvén a nyugati országrészekből, — ismét beszállánas Kőszegre is a császáriak és jezsuiták.

1684-ben nagy tűzvész volt, 242 ház hamvada el.

1688-tól kezdve Thököly nővére, gr. Nádasdy Istvánné Kőszegen lakott. Hét év mulva, 1695-ben, a kőszegi vár és uradalom a Széchy-örökösöktűl csereképen hg Eszterházy Pál nádor tulajdonába megy át, kinek utódai bírják korunkig.

II. Rákóczi Ferencz szabadságháborúja szintén igen közelről érinté Kőszeget, mely a kuruczoknak többször szolgált főhadiszállásúl és Soprony s Ausztria ellenében nevezetes véghelyűl. E kor történetét aránylag legbővebben, három terjedelmes szakaszban (137—215 l.) ismerteti Chernel. Innét tudjuk meg, hogy Kőszeg hazafias, magyar ajkú népe *már 1703. martius havában* »vakmerő zöndülést és világos rebelliót« támasztott az önkénykedő császáriak ellen, úgy, hogy forrongásával megelőzte a Tiszavidékeket. Nyiltan azonban csak 1704 január elején fogadhatta falai közé a szabadító fejedelem hadait és ezek tábornokát báró Károlyi Sándort, ki Kőszegen állítá fel a dunántúli dicasteriumot.

Az események folyama ettől kezdve úgy szólván *napról-napra* halad, tömérdek érdekes új részlettel, melyek közűl a művelődés- és művészettörténetnek is bőven kijut része.

Mindezeket ismertetnünk messze vszetne. Csak azt jegyezzük tehát föl, hogy a város- és várnak 1705-iki véres ostroma; az 1707-iki hadjárat; az éveken át itt tanyázott hires kurucz dandárnok Bezerédy Imre elfogatása (1708); és Béri Balogh Ádámnak 1710-iki merész támadása, — a kuruczvilágnak Kőszegen és környékén lefolyt mind megannyi nagyérdekű epizódjai — a városi jegyzőkönyvek és levéltár eredeti adatai nyomán, oly részletességgel adatnak elő, hogy hazai történetirodalmunk részére is nyereségűl tekinthetjük ezt a fejezetet.

Midőn azonban ezt szívesen elismernők, és a hangyaszorgalmú szerző iránt e becses új adatok napfényrehozataláért köszönetünket fejeznők ki: nem hagyhatjuk kijavíttatlanul nehány hibáját, melyeket többnyire más, bár jeles, de e korszakra nézve

nem irányadó, mert nem közvetlen kútfőkből dolgozott, írók után követett vala el.

Szerző a 148. lapon gr. Heister (Sigbert) »fővezérről« beszél, helyesen; de a következő lapon csak egyszerűen »Heister«-nek említett tbk már *nem ugyanez:* hanem gr. Heister *Hannibál* altbgy, mit tévedések elkerűlése végett ki kellett volna emelnie. — A 153. l. említett »Horváth« hadnagy, azon Horváth *István* lesz, a ki később Bezerédy elfogásában is közreműködött. — A 165. l. »Palkovics Ferencz lovas-ezredbeli alkapitány;« értsd: *alezredes,* mert ez volt. — Azon »Eszterházy *Dániel* tbk«, ki a városhoz 1706. sept. 12-kén a banai táborról ír, (168. l.) kérdés, ha vajjon nem *Antal* volt e? Jó lenne a levéltárban utánanézni az eredeti levélnek. — A 173. l. csak említett, de meg nem nevezett „*három generális:*" gr. Starhemberg Guido, gr. Pálffy János és b. Ebergényi László voltak. — A 178. l. szerző Acsády Pált pápai városbiróúl gyanítja: *Veszprém megyei alispán volt.* A 193. l. nem »Benke«, hanem *Benkő* (Ferencz) ezredes. — A 199-ik lapon számos név és katonai rangfokozat áll hibásan; ú. m. nem Révay »Pál«, hanem Révay *Gáspár;* nem »szánthói«, hanem *széplaki* Botka Adám, és nem »Szegedy István ezredes«, hanem Szegedy *Ignácz őrnagy;* Ocskay László pedig nem volt „tábornok«, hanem csak *dandárnok* (Brigadier) és nem »hadtestét« (ilyennel sohasem bírt), csupán *ezredét* árulá el. Révay G. Nyitrát épen nem »*minden*«, hanem csak »*hosszabb* ellentállás nélkül« adta fel. Ugyane lapon Horváth István »*aldandárnoknak*« (ilyen rang nem létezik,) a 201 l. pedig Botka Ádám »*örnagynak*« említtetik — holott amaz csak *százados,* emez *alezredes* volt. — A 202-ik lapon gr. Eszterházy Antal tbgy hadsegédével Zarka Istvánnal kétszeres értelemzavaró hiba van kapcsolatban; az első sorban ugyanis a *hadsegéd* »*hadügyér*«-nek mondatik, a mi egészen más; lejebb pedig, a kikezdés végén, már maga Eszterházy íratik »*hadügyér*«-nek, a mi szintén nem volt, hanem *tábornagy.* — Végre a 205. l. végén szerző szerint a kőszegi tanács 1708. dec. 10-én »*a cs. tbkhoz*« folyamodott a Sáros-Patakon lefejezett Botka Ádám neje ügyében. Szerző itt téved; a tanács ekkor — midőn a város Rákóczinak hódolt — és *ezen ügyben* csakis a magyar tbkhoz, név szerint *Eszterházy Antalhoz* folyamodhatik vala: mert Botkánét ez tartatta fogva. (Ugyanitt Botka *alezredes* meg már épen »*örmester*«-nek íratik.) Maga a városi jkv megjegyzi, hogy a fölterjesztés következtében aztán Botkáné Kőszegről *Rohonczra* vitetett. Már pedig akkor mind e két hely kurucz, és nem császári hatalom alatt álla, az bizonyos. A folyamodvány tehát nem császári, hanem szükségké-

pen *kurucz* tkhoz, név szerint az ekkor Dunántúl parancsnokló Eszterházy Antalhoz volt intézve.

Mind ezen megjegyzéseink nem valami nagy dolgok, elismerjük; mindazáltal *ily részletes tárgyalású korrajznál* minél nagyobb pontosságot igénylünk, s épen ezért czélszerűnek láttuk helyreigazításainkat a mű tökéletesbítése szempontjából el nem hallgatni.

A IV-ik fejezet a szathmári béke utáni gyászos kort ismerteti. Kőszeg lakossága a nemzeti háborúkban igen megfogyván, III. Károly alatt idetelepített Rajna-melléki svábok foglalák el a régiek helyét. És velök a város mindinkább elveszté azelőtti magyar jellegét, a mihez kétségtelenül nagyban járúlt az elnemzetietlenülés, hanyatlás ezen szomorú korának általános jelleme is. A társadalmi és családi életből a hazai nyelv és szokások mindinkább kiveszni indúltak. Ehhez járúlának a vallásháborgatások és a sötét kort jellemző babonák, *boszorkányperek*. Kőszegen még 1743-ban is égettek boszorkányt: egy Diernthal Katalín nevű pórnőt, Schue János kapás szerencsétlen nejét, a kiből rettenetes kínvallatásokkal képtelen vallomásokat csikartak ki; pl. hogy többeket megrontott, s ismét bűbájosan meggyógyított, az ördöggel kézadás által szövetséget kötött, »annak jelét vagy bélyegét jobb lába talpán elfogadta«; »más hasonló, ördöngös mesterségben megrögzött asszonyokkal éjjeli időben összegyülekezeteket tartott, ezekben tánczolás, lakmározás és ivás közben az ördögöt istenének imádta, és a mi több, — két ízben *az ördöggel*, magjának bevevése mellett, testileg közösködött, és így magát valóságos boszorkánynyá avatta.« (!!)

E művelődéstörténetileg szomorú per tüzetes leírása a 226—234. ll. Megjegyzendő, hogy mikor ezt a képtelen pert tárgyalták és a »boszorkányt« elégették: a *kerületi törvényes tábla* (felállíttatott 1724) már régóta fennáll vala *ott Kőszegen*.

Méltán sorolható ide az is, hogy a kőszegi tanács 1756-ban az udv. kamara rendeletéből (!) bizonyos Six József »tyroli kincsásó« följelentésére, a ki is »csalhatatlan jelekből« kitanúlá, hogy az ó-várban a föld alatt *nagy kincs légyen*, — »három varázsvesszővel« való kísérlettétel mellett, kincseket ásatott. Szükségtelen említenünk, hogy *hiába*. Végre Six maga is meggyőződék, hogy az, a mi ott van elrejtve, »csak olyan haszontalan kincs, melyet a németek *Faxen*-nek neveznek.«

Igazi Mária-Therézia korába beillő vonások! Ugyanezen időben (1778.) azt határozza el a tanács: hogy a város a gyakori tűzi veszedelmektől megszabadúljon, tehát örök időkre mindennap 11 órakor a város tornyában kétszer harangozni fognak, oly czélból, hogy a harangozás időközei közt »kiki *Szent-Flórián*

martyr tiszteletére 5 Miatyánkot és annyi üdvözletet térdre esvén, áhítatosan elmondjon.« Ezenkívül Sz.-Flórián napján nagy mise és a szentnek szobra előtt a piaczon énekes litánia tartassék. A *tüzoltó-egyletek* eszméje persze, akkor még mélyen szunnyadozik vala. Majd eloltja Sz.-Flórián!

Végre érdekes részletek még az 1809-iki franczia megszállás (maga *Beauharnais Jenő* hg is ott szállásolt Kőszegen, gr. Festetich Imre házánál, kinek ma is híven őrzött arany burnótszelenczét ada emlékül,) és az 1848—49-iki szabadságharcz története. A város 1848-ban először 23 önkéntest, azután 97 honvédet állított ki, s azonfölül 100 lőfegyvert adott. Octoberben pedig nemzetőrsége a vasi fölkelőkkel együtt üldöző Jellacsicsnak Léka felé menekülő osztályát. Mi közben némely vas-megyei fölkelt kaszások a kőszegi városházán őrzött horvát foglyokat megrohanván, felkonczolák. (Oct. 12.) Ezért később Windischgraetz 100,000 frt sarczot vetett Vas-megyére s Kőszeg városára; majd 1849-ben a tettesek kinyomoztatván, többen kivégeztettek. Ezen incidensen kívül mélyebb nyomokat a legutóbbi forradalmi időszak Kőszeg-város történetében nem hagyott.

S ezzel végéhez érkezénk az ismertetni szándékolt műnek, melyet azon óhajtással teszünk le, hogy annak derék szerzője, — ki nemcsak fáradhatlan kutatóúl: de jelen munkájával egyszersmind szakavatott feldolgozóúl is megismerteté magát — ezután se pihentesse történetírói tollát, hanem szorgalmasan gyümölcsöztesse szép ismereteit egyéb művekben is!

A monographiát Chernel, barátainak: *Nagy Imrének* s *Thaly Kálmánnak* ajánlotta. A kötetek díszes kiállítása dícséri Seiler szombathelyi nyomdáját; csak kár a nagyszámú sajtóhiba, melyeknek ugyan tetemes részét szerző egy, a második kötet végéhez függesztett hosszú lajstromban kijavítá.

THALY KÁLMÁN.

KÜLÖNFÉLÉK.

TRAKOSTYÁN VÁRA A XVI-IK SZÁZAD VÉGÉN ÉS EGY ADAT ZRÍNYI A KÖLTŐ ÉLETÉHEZ. (1592—1651.)

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

Trakostyán várának szakálos puskái s egyéb akármi néven nevezendő hadi készletei, lőpora, továbbá órája, a harangok, lépcsők, folyosók, s minden a várba s a szobákba (»domos«) szolgáló bejárások közösek maradjanak, oly módon, hogy mindezen bejárások s lépcsők, valamint mindazon részek, melyek a várnak fentartásához s megvédelmezéséhez tartoznak, közös költségen tartassanak fönn.

Ami a vár födélzetét illeti, azon rész, mely Péter úrnak jutott, onnét kezdve, a hol a nagy palota ajtajának szöglete vagyon, keletnek, a hol bizonyos közbenső ajtók (intermediae januae) vannak a felek szobái között, Péter urat, a többinek tatarozása János urat illeti.

Hasonlóképpen a vár külső részeiben is, mindegyik fél a maga részét befödetni köteles. Az alsó kaput s a fölötte lévő házakat födetni Péter úr önként kötelezé magát.

Ezek után Draskovich Péter úr ügyvédje, Ebergényi Péter, felszóllal: engedtessék meg megbízójának bizonyos közbenső ajtók s ama föntebb említett sikátor berakatása.

Erre az osztályt végrehajtó küldöttség a szomszédoknak az iránt való meghallgatása után, hogy az ajtók befalazásából melyik félre háramlik nagyobb kár? elhatározta, hogy miután e közbenső ajtók befalazása s ama sikátor elzárása, Draskovich Jánosnak a Puksenicza nevű bástyájával való közlekedést nem akadályozza — tehát Draskovich Péter azon ajtókat és sikátort bátran befalaztathatja.

A kertek sat. azon módon osztatnak fel a testvérek között, mint az előbbeni osztály-levélben, hozzá tévén, hogy a régi major »Allodium vetus« a régi szérüvel s a körül fekvő kerteskékkel »et aliud dirutum castrum Kamenicza«[1] Péter úrnak ítéltetnek oda.

[1] Ennek ma már állítólag nyoma sincs.

Eddig terjed a királyi megerősítést nyert osztálynak bennünket érdeklő része; folytatása a klenovniki s más birtokrészek osztályát tárgyalja, a mi e sorok keretén kívül esik.

Ha föltehető, hogy ezen okmányban a vár minden helyiségei elő vannak sorolva, (a mi pedig legalább is valószínű) úgy tudomást szerezhetünk magunknak mindegyik fél osztályrészéről, ennek kiterjedéséről, megközelítőleg legalább egyes helyiségeinek minőségéről, s ezekből aztán a bennök folytatott életmódra is következtethetünk.

Draskovich Péter részére jutott tehát a várban:

A külső kapu fölötti ház »domus«, a belső várban egy nagy szoba kamarával, a nagy palota kamarával, egy nagy hÿpocaustum, négy pincze, négy bolt, két konyha, egy sütőház s egy magtár.

Draskovich János osztályrésze pedig a következőkből állott:

Egy szoba, öt hÿpocaustum, egy kamara, három bolt, egy kápolna, egy konyha sütőházzal, egy sáfárház, két pincze s egy pitvar.

Ennyi helyiségből áll a két osztályrész. A szobák csekély száma miatt igaz, hogy némi kétely támadhatna bennünk az osztálylevél kimerítő volta fölött: de ezen jogosúltaknak látszó kételyek azonnal eloszlanak, ha tekintetbe veszszük azon kor egyszerűbb szokásait, életmódját s a csekély kényelmet, mely akkori időben követeltetett. A szükséges helyiségek, úgymint: nehány szoba, boltok, kamarák, sőt még a vár díszterme a »palota« is, elősoroltattak, s ha az egyik osztály-részben csak egyetlenegy szobát látunk megnevezve, nincs e fölött mit csodálnunk, mert hisz a hiányzott szobák, hÿpocaustumok által pótoltattak, és pedig úgy, hogy az osztály lehetőleg egyenlőnek tünik fel. Mindezeknél fogva úgyhiszem, bátran állíthatjuk, hogy az osztálylevélben az összes helyiségek elősorolvák, s hogy az elősoroltaknál sem több, sem kevesebb lakóhelyiség nem volt Trakostyán várában.

A mi a »hÿpocaustum« elnevezést illeti: erre nézve kissé eltérők a vélemények; én a Trakostyán várában létezett s a fent idézett osztálylevélben leírt hat hÿpocaustumot nem tekintem másnak, mint olyan szobáknak, melyekben nagy kandallók valának, (ezek akár tüzhelyeknek is mondhatók), úgy hogy ezen helyiségek szükség esetében konyhák gyanánt is szolgálhattak, mint ahogy az ilyenek még mai nap is Olaszországban számtalan régi házban szobának s konyhának is használtatnak, téli időben pedig az ilyen helyiség gyülekező helye a családnak. Osztálylevelünkben a lakószobák négy elnevezésével találkozunk; úgy mint: domus, stuba, camera és hÿpocaustum. Én a domus-t közönséges szobának, a stuba-t pedig a lakosztály kiválóbb helyiségének tartom; ez utóbbiakban látom a család értékesebb bútorait s egyéb tártyait elhelyezve, lakályosabbaknak is tartom amazoknál, mert ama nagy kandallóknál egyenlőbb, jótékonyabb meleget terjesztenek el bennök téli időben ama óriási kályhák, melyeknek még itt-ott létező példányait mai nap is csodálva szemléljük. E kályhák hazája főleg Németország,

innét terjedtek el más országokba s mentül tovább megyünk délfelé, annál ritkábban találkozunk velök. Ezelőtt csak néhány évtizeddel még Olaszországban a régi házakban, vagy kastélyokban, jobbára csak kandallók léteztek, igaz, hogy néha óriási nagyságúak, melyek akár egy egész szoba gyanánt szolgálhatnának s néha valódi remekművei az építészetnek; de kályhákat ritkán láttunk, a hol pedig az ilyen kályha »stuffa« előfordul: ott azt bízvást mindig a leglakottabb, leglakályosabb szobában találjuk, olyanban, melyet osztály-levelünk stubanak nevez.

Hÿpocaustumok tehát ama nagy tüzhelyes csarnokok valának, melyeket föntebb jeleztem s melyek Trakostyán várában nagy számban lévén, valamint az úri családnak, úgy a házi népnek is gyülhelyül szolgáltak. E tüzhelyek körül sereglett esténként össze a vár népe, itt fontak a vászoncselédek, itt pihentette ki fáradt tagjait a végbeli portyázásból haza tért darabant, haramia, szlobodnyák, a sok nélkülözést, bőven kiszolgáltatott trakostyáni borral enyhítvén.

A várbeli szobák, kamarák s a kandallós csarnokok számát, összeadva: mintegy tizenhárom ilyen helyiséget találunk; a mi, tekintvén ezen várnak fölötte szük voltát, elégségesnek mondható. Azon időben a nagy lakosztályok, a szobák egész sorozatai még nem igen léteztek; hisz a nagy munkácsi (felső és közép) várban egy századdal később sem volt több mintegy negyven szobánál, pedig épen ezen időben a fényüzés, a kényelem már óriási léptekkel haladott volt előre, s Munkács dúsgazdag fejedelmi tulajdonosainak módjukban lehetett volna ott akármennyi palotát építtetni.

Mégegyszer visszatérvén ama hÿpocaustumok kérdésére még, csak Chillon várát említem fel a genfi tó szigetén. E várban a savoyai fejedelmek díszermét látjuk, mely hasonlóképen nem egyéb ilyen — bár igen ékes — hypocaustumnál. Ezen csarnok egyik végén néhány hágcsó vezet le az óriási tüzhelyhez, mely utóbbi, ha talán nem is szolgál vala épenséggel konyha gyanánt, mint a minek mai nap mondatik, de mindenesetre jótékony melegét bocsátá föl a fent lakmározó társaság felé.

Az osztálylevél, melynek alapján igyekeztem volt Trakostyán várának leírását adni, ki van merítve s ezzel be is fejezhetném a jelen sorokat, ha nem volna kezeim között két más, mintegy ötven esztendővel később kelt okmány, melyeknek tárgya szintén Trakostyán vára, még pedig egy érdekes kis történelmi epizóddal kapcsolatban, mely utóbbinak érdekességét főszereplő személye növeli, a ki nem más, mint a lánglelkü hazafi: *Zrínyi Miklós, a költő*. Ezen okmányok tárgya azon belvillongás, (Ráttkay Gergely »Memoria Regum et Banorum« czímü munkájában »bellum intestinum«-nak nevezi), mely 1651-ben Zrínyi Miklós horvát bán s ipja Draskovich Gáspár között folyt, s mely utóbb valóságos békeszerződéssel fejeztetett be.

Az okmányok egyike: tanúkihallgatás, azon károkra nézve, melyeket a hadakozó felek elkövettek, a másik, a békeszerződés.

Bár nem szándékom itt ezen történetnek tüzetes lefolyását adni: mégis szükségesnek tartom azt nagyobb érthetőség kedvéért legalább röviden körvonalozni.

Draskovich Gáspár gróf egyetlen leányát, Mária-Eusebiát, gróf Zrínyi Miklóshoz adván férjhez, hozományául harmincezer forintot ígért, mely összeg fejében lekötötte volt trakostyáni s klevnoki birtokait Zrínyinek. Mária-Eusebia azonban gyermekek nélkül hal el, s Draskovich ekkor vonakodott a birtokokat vagy a kikötött pénzösszeget vejének megadni. Mikor lépett Zrínyi ezen uradalmak birtokába? az okmányokból ki nem vehető, tény az, hogy 1651-ben e jószágok már birtokában voltak, s ipja, ki ekkor már nagy pazarlásai következtében majdnem inségre jutott, egy, talán a végső kétségbeesés sugallotta tettre szánta el magát e birtokok visszaszerzése végett. Ő ugyanis Stýriában vagy Horvátországban titokban hadakat gyüjtvén, előbb Lotomberget fölveré, utóbb pedig Ormosdnál átkelvén a Dráván, Klenovnik várának ront s azt ostromolni kezdi; de Zrínyi hajdúi a várat megvédelmezik s Draskovich zsoldosai közül nehányat agyonlőnek. Itt gyors sikerre nem lévén kilátás, Draskovich az ostrommal felhagyott s prédálva, pusztítva Trakostyán várának tart vala, s azt őrség nélkül találván, befészkelé magát. Mindazonáltal nemsokára a bán csapatai ostrom alá veszik e várat s Draskovichnak nyilván igen kevéssé fegyelmezett hadai, életök s vagyonuk biztosítása mellett, feladják az erődöt.

Ezen esemény még most is él a trakostyáni nép emlékezetében, s a monda azt tartja, hogy midőn Draskovich az ablakból nézte az ostromlókat, egy ellenséges golyó kiütötte volna szájából a pipát.

Bár ágyúkkal lövetett volt ekkor Trakostyán vára[1]), mégis úgylátszik, hogy benne nagy kár nem történt; mert ez ostrom után nemsokára Gubassóczy Ferencz varasd-vármegyei szolgabíró tanúvallatást tartván a színhelyen, aránylag csekély mérvű kár derült ki.

A sok tanú egyike, Brisky Jakab, az elhunyt nádor Draskovich János özvegyének gróf Thurzó Borbálának kulcsárja Trakostyán várában,[2]) többi közt vallja, hogy Draskovich Gáspár emberei az özvegy grófné vagyonában következő károkat követtek el: zabban 20 frt ára fogyasztást tettek, továbbá egy bizonyos külső kőszikla fölötti folyosót égettek el, ágyakat és székeket elpusztítottak, valamint, az ajtók závárjait is megrongálták, és egy superlát is elpusztúlt, s mindezen összes károkat 70 frtra becsüli.

A bán emberei pedig lövéseik által, a várnak a grófné tulajdo-

---

[1]) A tanúk vallomásaiban említtetik, hogy a várban történt károk »per jaculationes colubrinarum et musquetarum« okoztattak volt.

[2]) Trakostyán-vára csak fele részben képezé Draskovich Gáspár tulajdonát, másik fele a nádor özvegyé, illetőleg kiskorú gyermekeié volt.

nát képező része födélzetében 40 frtig való kárt tőnek, ezen kívül a várhegy tövében két istállóban lévő s a grófné tulajdonát képező mintegy 80 szekérre való szénát elpusztították, a mi egy szekér szénát egy forinttal számítván, legalább 80 frtra teendő.

Kitünik továbbá ezen tanúvallásból az is, hogy a bán katonái a Draskovich-család egyéb közel fekvő birtokain is zsákmányoltak élelmi szereket és takarmányt, úgy mint rendes hadjáratkor szokás; jelesül Sas, máskép Sása [1]) nevü curiából, Kress Márton ottani kulcsár vallomása szerint gabonát, borjukat, szénát, házi eszközöket, két kisebbszerü ágyút, tíz akó bort, s a közelfekvő Bedaÿa falu egyházának borából nyolcz akó bort vittek el, s több jobbágyot megkínoztak, megvertek.

Az összes kár, melyet a nádor árváinak tulajdonában, részint a bán, részint pedig Draskovich Gáspár emberei okoztak, 553 frt. s 30 denárra becsültetik vala.

Trakostyán vára meghódolása s Draskovich Gáspárnak és legénységének onnét való kitakarodása után, azt volnánk hajlandók a bánról föltenni, hogy ennyi erőszakos és vakmerő törvénytelen tett után, most már a törvény szigorát alkalmazandotta ipjára, hisz ez utóbbi és féktelen csapatja ezen kalandos, rabló hadjárat által okot bőven szolgáltatott ilyetén kemény eljárásra. És mégis, Zrínyi nemes jellemehez híven, az ellenkezőről győződhetünk meg, ha a békeszerződésbe tekintünk.

Ezen szerződés Varasdon köttetett Szent-Lörincz vértanú napján 1651-ben gróf Leslie Walther a slavoniai végek s Petrinia tábornoka közbenjárása mellett s a közbenjáró fő hadi tiszt és a két pörlekedő fél saját kezü aláírásaival s gyürüpecsétcivel erősittetett meg. Mi inditotta légyen Zrínyi Miklóst ilyetén kíméletes eljárásra? ma már nehezen puhatolható ki; de talán nem csalódunk, ha ennek megfejtését tisztán csak ama nagyszabású ideális jellemnek nemes gondolkozásmódjában keressük. Az elégtétel meg volt adva, az egykor hatalmas, pazar fényben élő gróf Draskovich Gáspár, néhai szeretett nejének atyja, ki utolsó filléreit ezen vakmerő, közcsendháborító, gonosz tettre pazarolta volt, — most öreg napjaira, végínségben, betegen, földig lealázva állott előtte; misem valószínübb tehát, mint hogy Zrínyi nemes lelkét ekkor már csak a részvét, a szánalom tölti vala el szerencsétlen ipja iránt, s hogy a nagylelkü bán készséggel reá állott a béke közvetítő gróf Leslie tábornok ajánlataira.

E szerződésben a bán visszabocsátja Draskovich Gáspárnak Trakostyán és Klenovnik várait, valamint a Muraközben, bár Csáktornya várához tartozó, de Draskovich tulajdonát képezett bizonyos szőlőket; ellenben Draskovich kötelezi magát egy év alatt három ezer forint le-

[1]) Sása kedvencz tartózkodási helye volt a Draskovich családnak, főleg Draskovich János bánnak a későbbi nádornak.

fizetésére, továbbá 20 akó (stertin dicta) úgymint tíz akó lotombergi s tíz akó másféle bornak, ezen kívül 300 varasdi mérő (dervencas vocitatas) búzának, ugyanannyi rozs és zabnak kiszolgáltatására s a bán tetszése szerint a csáktornyai várba, vagy Varasdra való beszállítására.

A Trakostyánon és Klenovnikon a bán rendeletére égetett mész, valamint az ajtók és ablakokhoz faragott kövek Draskovichnak rendelkezésére bocsáttatnak.

Ezzel a kútfők, melyek nyomán indúltam volt, ki vannak merítve: és bár igaz, hogy ezek korántsem kielégítők: mégis óhajtanám, vajha édes hazánk minden váráról csak ennyi tudomást is szerezhetnénk. Akkor azokat, ha nem is tényleg, de legalább képzeletben és rajzolatban fölépíthetnök, középkori archaeologiánk, s művelödés történelmünk nem kis nyereségére. Az említett okmányok eredetijei a Draskovich grófok levéltárában őriztetnek.

SZERÉMI.

VITÉZ JÁNOS EMBERISMERETE.

A nagytudományú váradi püspök 1451. évben Belényes oppidumot szabad város (libera civitas) kiváltságaival ruházta fel és azt a püspöki castellanus és al-castellanus hatósága alól kiveszi. Megengedte a belényesieknek, hogy maguknak bírót választhassanak, kit azonban a castellanusnak praesentálni kellett. A bíráskodási joggal saját pecsét használata is engedélyeztetett. A püspök azonban azt rendelé, és a kiváltság-levélben is kiköté, hogy ha több pör találna a belényesi bírák elé kerülni, azok már az első napon délelőtt, nem pedig délután elintéztessenek. Ha arra a délelőtti idő nem elegendő, maradjanak az elintézetlen pörök a másik napra, akkor is a délelőtti, és nem délutáni időre. Ha pedig mégis — a mi távol legyen, — a püspök határozott rendelete ellenére, a belényesi bírák és esküdtek bármikor ebéd után, az az délután, midőn borral megteltek (cum vino repleti fuerint) valami ítéletet hoztak volna, ez mindenkép érvénytelen legyen.

P. FR.

TÁRCZA.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

A JUL. 3-ÁN *Pulszky* Ferencz elnöklete alatt tartott választmányi ülésben titkár jelenti, hogy a b. *Radvánszky* Béla által írott felolvasás, múlt hó 30-án Vadnán postára adatott, miként ezt Deák Farkas társulati jegyzőhöz intézett távirata igazolja, — de a czikk mai napig sem érkezett meg. Ennél fogva a czikk felolvasása november hóra halasztatott.

Folyó ügyekre kerülvén a sor, évdíjas tagoknak megválasztattak: *Lehoczky* József, plébános Békés-vmegye, *Andrássy* Gyula orsz. képviselő, Köbölkút (aj. Zsilinszky A.), *Csengeri* Károly, semm. alelnök, Bpest, *Földváry* János cs. kir. kamarás, Középfalu (aj. Deák F.), *Potytyondy* Miklós tsz. ir. ig., *Vittnyédy* József tszki bíró, *Berecz* Ábel ügyvéd, *Veres* József, Soprony (aj. Hérics J.), dr. *Kánitz* Ágost, Kolozsvár (aj. Szabó K.), *Klinger* István, egy. tanár Bpest (aj. Szilágyi S.), *Herczeg* Ferencz, Agris (aj. Bunyitay V.), *Simonyi* Zsigmond, tanár, Bpest (aj. a titkár), dr. *Laky* Kristóf, N.-Kanizsa (aj. Malonyay I.), *Szarcserics* Betti k. a. B.-Csaba, (Haan L.), *Frecskay* János, hírlapíró, Bpest, (aj. a titkár.)

Titkár felolvassa *Margitay* Gábor épitész-mérnöknek a társulathoz intézett, s múlt hó 10-én költ levelét, melyben tudatja, hogy Szász-Régenben b. Dillmontnál 18 db pergamentre irt moldvai oláh nemesi diploma van 1450—1475-ből, s többi közt a Grecsunu, Tirgu, Buzonuluj, Eskitambol, bojár Albu, herczeg Ghyka családokat illetik. Ezen levelek a tulajdonos atyjánál Dillmont brassai bankárnál, ki különben egy II. Endre alatt hazánkba származott s VI. Károly alatt megnemesített családból származott, az 1826-iki török-orosz háború alatt zálogosittattak el. Tulajdonos óhajtaná ezen cyrill betükkel irt diplomákat meg-

fejtetni, s e czélból szeretné azokat a társulatnak a maros-vásárhelyi gyülésen bemutatni. Ennek alapján elhatároztatott Margitay Gábor urat felszólítni, hogy eszközölje ki a tulajdonosnál, hogy a levelek mutattassanak be annak idejében a vásárhelyi gyülésnek s ha szükségesnek fog találtatni, hosszabb időre is adassanak át, hogy így a megfejtést biztosan lehessen eszközölni.

Titkár jelenti, hogy a kirándulásra már is mintegy 60-an jelentkeztek s hogy az a múlt hóban kitüzött programm szerint fog végbez menni.

Végül pénztárnok bemutatja múlt havi számadását. E szerint a junius havi bevétel volt . . . . . 1021 frt 32 kr.

kiadás . . . . . 470 » 84 »

pénztár maradék: 550 frt 48 kr.

Ezzel az ülés eloszlott.

A DÉLMAGYARORSZÁGI TÖRT. ÉS RÉG. TÁRSULAT.

A DÉLMAGYARORSZÁGI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI TÁRSULAT f. é. junius 5-én Temesvárott tartott közgyülésén *Pesty Frigyesnek* egy értekezése olvastatott fel, melyből mielőtt az ottani Értesitőben egész terjedelmében megjelennék, ezennel bővebb kivonatot akarunk közleni, és ez által a nagy közönség figyelmét ez értekezésre irányozni. Címe: *A történelmi földrajz kérdései Torontálban.* Pesty azzal kezdi értekezését, hogy soha valamely nemzet inkább nem lakolt a történelmi földrajzban való járatlanságáért, mint a magyar, mert ez neki egész provinciákba került. Példa erre a ma Slavoniának nevezett országrész, mely pedig nem Slavonia, hanem magyar vármegyékből álló egyenes része Magyarországnak.

Torontál-vármegye a XIV. század előtt nem létezett, és így bizonyosan nem szerepelt azon 72. vármegye közt, melyre Magyarország III. Béla király idejében, és még Rogerius szerint is fel volt osztva. Horvát István egy alkalommal oda nyilatkozott, hogy az ő tudtával Torontál nevezete már a XIV. és XV. században fordúl elő. Igaza van, de ennél többet most sem lehet mondani, daczára annak, hogy azóta egész levéltárak tartalma tétetett közzé, és vált hozzáférhetővé a tudományos buvárlat javára. A legrégibb oklevél, mely Torontál-vármegyéről szól, 1326. évről való, és ez sem közöl többet a puszta névnél. Midőn IV. Béla király idejében a Csanád-nemzetség örökös birtokait megosztja, azok közt számos helység neveztetik, mely a Maros tövétől a Berzava folyóig elterjed, úgy, hogy múlhatlanúl Torontál-vármegyét kellett volna

megnevezni, ha e megye akkor már létezik vala. De bármily részletesen foglalkozzanak okleveleink a gazdag Telegdi-Csanád-nemzetség birtokaival, ez oklevelek Torontál-vármegyét nem ismerik, és midőn IV. László király 1285-ben a birtokosztályt megerősíti, az osztály tárgyát képező helységek szerinte Arad, Csanád és Temes-vármegyében feküdtek, — de egy sem Torontálban, noha azon területekről van szó, melyet egy század óta Torontálnak nevezünk.

Mi oka lehet, — kérdi Pesty, — hogy a temesi főispánok, kik közül sokan egyúttal más szomszéd vármegyék, mint Krassó, Csanád, Keve, Zaránd, Arad, Békés stb. főispánjai voltak, czímeikben nem viselték a torontáli főispánság czímét, holott kétkedni nem lehet, hogy voltak idők, midőn a temesi főispán hatósága Torontálra is közvetlenül kiterjedett.

Erre az egész értekezés szolgál feleletül, melyből kitűnik, hogy bizonyos időben Torontál épen nem létezett, és midőn valóban létezett, terjedelemre nézve nagyon jelentéktelen volt, és még árnyéka sem a mai Torontálnak.

A régi Keve-vármegye délre a Dunáig terjedett, többi határait is okleveleink segítségével biztosan kijelölhetjük, — éjszaki határa nevezetesen körülbelől a mai Béga csatornáig ért. Szent-György, Ittebe, Pardány Keve-vármegyéhez tartozott, sőt még Idvarnok is, mely a Béga tulsó partján fekszik. A mai Torontálnak keleti része Temes-vármegye hatósága alatt állt, így Bogáros, Billét, Zsombolya, Tószeg (Heufeld), Csenej, Csatád, Kétsa, Bobda, Ivánda, Macedonia, Hetény, Peterda, Pártos, Tolvadia. E tájon, a' Berzava és Temes összefolyásánál Keve és Temes megye határai is összefolytak. Egy 1338. évi oklevél Borzuatuebaka látszólag barbar hangzatú helységről tesz említést, mely nem egyéb, mint Borzvatőbaka, azaz, a Borzva, Berzava tövénél, torkolatánál fekvő Bóka. Tudjuk, hogy ott fekszik ma is Bóka torontál-vármegyei helység, mely még arról is nevezetes, hogy az említett időben felében Keve-vármegyéhez tartozott.

Nem kevésbé érdekes pont a Nagy-Kikindához délre eső galadszkai puszta, mely nevét a hajdan itt virágzott Galád helységtől vette; — e helységért három vármegye versenygett egymással terjeszkedési vágyában, mert Galád 1412 évben Torontál, 1550 évben Temes, 1561 évben Csanád-vármegyéhez tartozott. Ez a Csanád-vármegye az, mely Torontált nyugatról és éjszakról szorította. Még az Aranka folyó sem szabott határt a csanádi területnek, mert ezen innen Szaján, Valkány, Hegyes (Gedios), Bocsár stb. is tartozott Csanád-vármegyéhez, mely hosszú félkörben Knézen át Szakálházáig nyúlt be a mai Temes-vármegyébe. Annál kétségtelenebb, hogy az Aranka és Tisza közti rész Morotva, Pádé, Csóka, Szanád stb. falvak Csanád vármegye kiegészítő részét képezték.

Így állván a dolgok, nagyon kevés marad hátra, a mit torontáli területnek lehetne tekinteni, még abban az időben is, midőn Torontálnak

létezése kétségtelen adatokból bizonyos. Ha Heufeld (Tószeg), Csőszterég temesi, — Idvarnok kevei, — Bocsár, Hegyes csanádi helységek, és a mi azok mögött van, egyik vagy másik nevezett megyéhez tartozott, vajjon hol volt akkor Torontál?

Ezt a kérdést Pesty minden oldalról megvilágítja, és mi élénken sajnáljuk, hogy tér hiányában érdekes fejtegetését nem követhetjük.

Mellékesen megjegyezzük, hogy Pesty Becse és Torontál-vármegyének azonosságáról szól, és hogy erős kételyét fejezi ki, hogy a Becsegerege család franczia eredetü volt, és hogy ez a Tisza melletti Becsének nevét adta volna.

Amit Pesty az országban uralkodó tájékozatlanságról Torontálmegye hol fekvésére nézve elbeszél, ez valóban historiai tragicomicumot képez, és az értekezés egyik legérdekesebb részét teszi.

A török hódítás korszakában a régi magyar vármegyei szerkezet a Maros és Tisza közt bomlásnak indult. Az eddigi alakulásokból csak Temes-vármegyének emléke emelkedett föl a többiek fölébe, és e megyére ruháztak oly forgalmakat, melyek azt kirekesztőleg nem illethetik. Csak így lehet magyarázni azt a feltünő jelenséget, hogy a XVII. században, Becse, Akacs és az azóta eltünt Somogy helység nyugoton, Marsina és a szomszéd vidék keleten Temes-megyéhez tartozóknak mondatnak. A Tisza partjától Erdély határáig terjedő Temes-megyét alig képzelhetni, történeti valóságnak pedig feltüntetni bizonyára nem lehet. Azon állítás értékét, hogy t. i. Becse, és társas helységei Temesmegyéhez tartoztak volna, nagyon leszállítja azon körülmény, hogy itt valamely magyar nemes beigtatása elrendeltetik, — tehát in partibus infidelium. A bécsi kormány, mely azt elrendelhette, bizonyára nem bírt hatalommal itt birtokba vezetést teljesíteni, — és a mi a földrajzi kijelölést illeti, azt nem kell oly szigorúan venni; tudta is a bécsi kormány, hol feküdt Becse! A temesvári pasa sok gondot adhatott a németeknek, és azért, mivel Becse ezen pasa hatalomkörébe esett, a németek könnyen idáig terjeszthették Temes-vármegye határait — gondolatjukban.

De az akkori tudomány is nagyon távol járt a valótul. Cantellio Jakab az ő földrajzi munkájában Torontál-vármegyét Bihar és Külső-Szolnok-vármegyék széleire helyezi, és miután sokan az ő nyomán indultak, a zavar terjesztését nagy részben neki kell tulajdonítani. Ortelius és Kreckwitz hasonlóképp már a XVII. században oly térképeket tettek közzé, melyekben Torontál a Maroshoz éjszakra, és Békés-megyével határosnak tüntettetik fel. A sorrend délről éjszak felé az: előbb Temes, följebb Csanád, Arad, Torontál, Bihar. Mind ezen térképeknél az a különös, hogy a torontáli helységek ott találhatók, hol valóban fekszenek, holott azon vidéken, mely a térképen Torontál nevével van feljegyezve, csak oly helységek fordulnak elő, melyek a Berettyó parti Mező-Túrt környezik. Müller térképe III. Károly idejében készült; e

térképen Torontál síkságát Temes és Csanád-vármegyék foglalják el, Torontál pedig a Kúnság, Külső-Szolnok és Békés-vármegye tereire van igtatva.

Úgy látszik, hogy a hamis nyelvészkedés vezette tévútra az írókat. Valamint a Becsegerege nemzetségi névből következtették először Becskerek városának eredetét, ebből aztán azt, hogy a Becsegerege család Becsét és Becskereket valóban birta, így Torontál neve is sok fejtörést okozott. Azt képzelték, hogy e vármegye Túr városától vette elnevezését, a miért is Bombardi Mihály az ő topographiai munkájában Torontál határainak keletről a Berettyó folyót, nyugotról Külső-Szolnokot vagy a Kunságot, délről Csongrád, éjszakról Szabolcs-vármegyét vallja.

Csáky Miklós váradi püspök is még bécsi tanuló korában kiadta Magyarország topographiáját, és pedig 1718. évben, a mely évben Bombardi munkája is névtelenül megjelent Bécsben. Torontál-vármegyének fekvése mind a két munkában szórul szóra egyformán közöltetik, úgy, hogy kételkedni sem lehet ezen munkák egymásra való hatásában. Csáky Miklós 1747-ben már mint váradi püspök földrajzi munkáját javított kiadásban kivánta közrebocsátani. E miatt Békés-vármegyéhez fordult azon kérelemmel, írná meg neki, mint áll most a megye? hogy munkáját javíthassa és bővíthesse. Egyuttal közli, hogy mit írt ő akkor (1718. évben) Békésről és a *szomszéd* megyékről. [1])

A felszólítás modorából kitünik, hogy Csáky Miklós még akkor sem tudta, hol keresse Torontál-vármegyét, különben azt nem nevezhette volna Békéssel szomszédosnak; pedig akkor már közkézen forgott Timon Samu, a tudós jezsuita munkája (Imago antiquae et novae Hungariae), melyben Torontált a Tisza-part mellékére, Temes és Bács vármegyék közé helyezi. [2])

A bécsi kormány körében a régi tájékozatlanság még folyvást uralkodott, és ha az alább elmondandó eseményeket tekintjük, megfogunk győződni arról, hogy ez a kormány nem tudta azt, mit engedett át a török birodalomnak a karloviczi békében, és mit foglalt attól vissza a passzaroviczi béke által.

A kormány 1720—1721. években Torontál-vármegyét Békéssel akarta egyesíteni; de e szándék csak egy kis nehézségbe ütközött, t. i. *nem tudták megtalálni Torontál-vármegyét.* Békés-vármegye is maga részéről több közgyülésen tiltakozott ezen tervezett vegyes házasság ellen egy általa nem is ismert társsal. Nevezetesen az 1722. évi országgyülésre megválasztott követeinek ezt az utasitást adta: Minthogy az

[1]) A Topographia Magni Regni Hungariae 168 lapján Torontál vármegye ugyanazon szavakkal iratik le, a melylyel Csáky Miklós azt teszi, — egy betü változtatása nélkül.

[2]) Timon i. m. 51. lap.

a szándok forog fenn, hogy Torontál-vármegyét, mely még mai napságig sem fedeztethetett fel, országgyűlésileg e nemes vármegyébe, t. i. Békésbe kebelezzék, ez okból gondoskodjanak a követek, nehogy ez a *képtelenség* valósuljon, és ez által a vármegyére valami teher rovassék; ellenmondás és tiltakozás tétetvén kötelességükké. [1])

Az 1722. évi országgyülés által azon czélra kiküldött biztosok, hogy Torontál-vármegyét leírják, és a szerzett adatok alapján az adót kivessék, eljárásukban sikert nem arattak, mert Torontált oly vidéken keresték, hol annak híre nem volt. [2]) Épen úgy járt, mint a már 1715. évben kirendelt bizottság, csak hogy az utóbbi, és annak küldöi többi közt azt is elárulák, hogy Torontált már akkor keresték, az országgyülés intézkedése alá eső vármegyék sorában, midőn áldott téreit nemzetközi szerződés még nem kapcsolta vissza az országhoz.

De ne csudálkozzunk felettébb ezen amabilis confusión, hiszen megtörtént, hogy mérnökeink Galliciát és Ramát is Magyarországban keresték soká; és napjainkban is még közel volt a veszély, hogy a Temes forrásait magába ölelő Szörény-vármegyét Valkó-vármegyének nevezzék el.

— A Délmagyarországi Tört. és Rég. Társulat aprilisi ülésen a titkár a folyó ügyeket terjeszté elő, *Dobó* László pedig *Ormós* Zsigmondnak »Pompeji romjai« czímü értekezését olvasta fel, s egyúttal megállapíták a közülés sorrendjét.

IRODALMI SZEMLE.

— A székes-fehérvári országos kiállítás múlt hó utolsóján bezáratott. Fényes bizonysága volt ez a lendületnek, melyet hazánk ipara és közgazdasága a közel múltban vett s bizonynyal minden látogatója kellemes emléket vitt magával. Gróf *Zichy* Jenő nevét még sokáig fogja minden ajk magasztalólag említni. Nekünk is meg kell róla emlékeznünk, nem csak azért, mert e kiállítás mint mivelődéstörténeti mozzanat is emlékezetes marad, hanem azért is, mert e kiállítás történetünk emlékeinek is szentelt tért. A vallás és közoktatási minister collectiv kiállításában a nemzeti muzeumban őrzött hazai régiségek igen szépen vol-

[1]) A Békés-vármegyei közgyülési jegyzőkönyv e tárgyra nézve azt tartalmazza: »Siquidem comitatum Torontal *nec ad hoc usque tempus reperibilem* huicce incl. Comitatui incorporare niterentur, ea ratione ne huic conjunctioni inhaereatur onusque *non entis* illius huic Comitatui supportandum injiciatur sedula adhibebitur cura, contradicetur et protestabitur.«

[2]) Timon: Imago antiquae et novae Hungariae. 48. lap.

tak képviselve s egy pontosan szerkesztett »Magyarázó lajstrom« tájékozta a szemlélőt a kiállított tárgyak iránt. Ezenkívül egy becses családi levéltár is volt nehány kitünő darab által képviselve, t. i. gróf *Nádasdy* Ferencz nádasd-lányi levéltárának 27 kiváló darabját a XIII—XVII. századokból kiállította s egyszersmind a kiállított darabok másolatait egy igen díszes füzetben közzétette, melyet *Károly* János a levéltár rendezője szerkesztett. Gr. *Nádasdy* Ferencz nagy szolgálatot tett a hazai történetírásnak, hogy bemutatta azt a fehérvári kiállításon, s Károly János állandó emléket emelt a kiállításnak, midőn annak darabjait nyomtatásban kiadta. Most már a történetírók figyelme ez újabb bányára van irányozva s bizonynyal nem is késendnek azok kiaknázni azt. Károly müve bevezetésében jó képét adja a levéltárnak, mely két: régibb és újabb osztályból áll. A régibb levéltár 33 csomagból áll, melyek közül a 21—26 csomagban államférfiak levelezése, a 27-dik csomagban protestánsok ügyeire vonatkozók, a 28—33. csomagban Rottal levéltára van. Történelmi tekintetben kevésbé fontos a II-ik osztály, mely jobbadán újabbkori dolgokat foglal magában. A levéltár ismertetését az okmányok bemutatása követi. A levéltárt Károly János Agárdon rendezte. Midőn már feladatát megoldotta, s az egészet a ladányi díszes kastélyba akarta felállítás végett szállítani, nyerte meg az engedélyt a hazai történetírás iránt érdeklődő gróftól, hogy nehány érdekes darabot Fehérvártt kiállíthasson. Ennek következtében 27 darabot választott ki: 3 Arpadiánumot, 4-et a XV-ik századból, egyet a XVI-ikból — a többi 20 darab a XVII-ik századból való, s Bocskay, Theökeöly Miklós, Báthory Zs., Nádasdy Ferencz, Apafi, Teököly Imre, Szécsy Mária, a murányi Vénus, és Gyöngyösi az ő poetája leveleit foglalja magában. Ki van adva a murányi kapituláció okmánya eredetiből s Pongrácz György samandriai v. püspök jelentése római követségéről. Ez okmányok így, mint itt vannak közölve, tulajdonképen kiállítási emlékül nyomattak le — a kiállításon pedig nem történileg összefüggő gyüjteményt akartak bemutatni, hanem érdekes okmányok gyüjteményét.

— Fabritius Károly munkatársunktól külön lenyomatban egy igen érdekes kis munka jelent meg: »Die Ali Pascha-Steuer und die Schaessburger« czím alatt, mely Erdély szomorú napjainak felvilágosításához nyújt adatokat.

— Makáry Gerőtől a »Magyar könyvészet« harmadik évfolyama, mely az 1878-ik év termékeit sorozza fel, megjelent. A munkának igen czélszerü beosztása van, s magát a bibliographiát tudományos szakmutató és egy kimutatás előzik meg. Ebből látszik, hogy 1878-ban 1199 mű jelent meg 1338 kötetben, melyek között 113 eredeti s 8 forditott történeti munka van 127 kötetben.

— Dussieux L. derék művének »Essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe et Specialment en France« második változatlan kiadása megjelent. Első kiadása 1839-ben látott világot.

— Balogh Ferencz debreczeni tanár egy igen haznos és hézagpótló munkát adott ki »A magyar protestáns egyház történetének irodalma« czím alatt, mely a XVI-ik századtól kezdve napjainkig terjed s czélszerű czím- és tárgymutatóval van ellátva, s az egyes írók rövid életrajzát adja. A ki e tárgygyal meg akar ismerkedni, e műből jól tájékozhatja magát.

— Márki Sándortól »A magyar mint államnyelv 1604—1711-ig« czím alatt egy nagy szorgalommal és tárgyismerettel írott kis munka hagyta el Aradon Klein Mórnál a sajtót.

— Szathmáry György »A történelem és a keleti kérdés« czím alatt a »Hon«-ban kiadott érdekes tanúlmányát külön lenyomatban is közzétette.

— A »Nagy-Kúnság« czímű lap a »*Jászkunok története*« tárgyában figyelemre méltó felhívást tesz közzé. Mint tudva van, a Jászkunság monographiáját *Gyárfás* István írja, ki e hézagot potló művéből már két kötetet tett közzé. A II-ik kötet 1873-ban jelent meg, s azóta a mű folytatása fennakadt. A »Nagy-Kúnság«-ból értesülünk, hogy a III-ik kötet már sajtó kész oklevéltárával együtt, s hogy a 4-ik kötet megírása pedig már a legérdekesebb részig, a Kúnságnak a német vitézi rendnek való eladatásáig haladt előre. Az új Jász-Nagykún-Szolnokmegye erkölcsi kötelességévé vált — mondja a fennidézett lap — most már, hogy azon nagy munka befejezését, melyet elöde, a Jászkún-kerületek, megalkotni szerzőnek mintegy kötelességévé tettek, anyagi támogatás által lehetővé tegye és ne engedjék ez új megyének fiai elaludni ezen ügyet, hanem megtörténvén már az e munka megjelenése biztosításául kijelölt külön házi pénztáraknak a szétvált kerületek közötti felosztása, tétessék folyóvá a 3-ik s következő kötetek megjelenhetési költsége s ne szégyenítse meg e tiszta magyar megyét az idegen nemzetiségekkel bíró Krassó-vármegye, mely folyó évi április 3-iki közgyülésében elhatározta, hogy története megírásáért Pesty Frigyesnek irói tiszteletdíjúl ötezer frtot biztosít.« Eddig a nevezett lap. Mi részünkről teljesen bízunk az új megyében, hogy meg fogja ragadni ezt az alkalmat, hogy Gyárfás annyi elismeréssel találkozott munkáját a hazai történetírás érdekében nem fogja csonkán hagyni.

— Bogisich Mihály budapesti belvárosi káplán előfizetési felhívást bocsátott ki »A keresztény egyház ősi zenéje az apostoluk korától a német alföldi zeneiskola megalapításáig 1450 évig.« A mű előfizetési ára 3 frt s october hóban fog szétküldetni. A pénz magához a szerzőhöz küldendő.

— A »Székelyföld közgazdasági és közmüvelődési állapota..« a »Székely egylet« által 1000 frttal jutalmazott pályamunka. Írta Kozma Ferencz, ára 2 frt. (a Székely-egylet tagjainak egy forint.) A történettudománynak egyik leghatalmasb támasza az ethnographia, mely egy ország vagy országrész területével, földtani viszonyaival, mezőgaz-

daságával, kereskedésével, iparával, miveltségével, szokásaival stb. stb. pontosan megismertet, mintegy kimutatva a határokat, melyeken a történt dolgok végbezvitettek s részletesen feltárva a viszonyokat és állapotot, melyek a lefolyt eseményeknek elmaradhatatlan következései. Ily szempontból tekintjük mi a jelen művet, mely a »Székelyegylet« pályakérdését ily sikeresen megoldotta s mely szerzőjének: Kozma Ferencznek szép helyet biztosít a magyar irodalom tudományos munkásai közt. A 470 lapra terjedő mű négy főszakaszba osztotta be tárgyát, első szakasz czíme: *A székelyföld és népe*; a második szakasz: a *mezőgazdaság*; a harmadik szakasz: ipar, kereskedés és pénzügy; a negyedik: közoktatás és közművelődés. És e szakaszokban szerző oly részletesen, annyi tárgyismerettel s a közvetlenség oly vonzó stylusával ismerteti meg a Székelyföldet, hogy e művet bátran kitűnőnek nevezhetjük s elmondhatjuk, hogy ily ismertető művel hazánknak egyetlen része sem dicsekedhetik. E folyóirat nem az a hely, hol részletes ismertetést és bírálatot adhassunk, de tagtársainknak és olvasóinknak nyugodt lelkiismerettel ajánlhatjuk e könyvet — ha ismeret vágyukat kellemesen írt, tudományos fejtegetésekkel óhajtják kielégíteni. d. f.

— A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó hivatala utján három érdekes és becses munkát kaptunk: Az *Archivum Rákóczianum* I. részének VII. kötetét, Beresényi leveleinek 4-ik, illetőleg pótló kötetét, mely az 1711—1712. írt leveleket tartalmazza, *Thaly* Kálmán ismeretes pontos szerkesztésében. E kötetnek tartalma jobbára Lengyelországban, többnyire titkos jegyekkel, a bújdosás közben íratott. A levelek négy szempontból érdemlik meg a figyelmet: hazai történelmi szempontból (e kötet az emigratio első éveire tartalmaz sok újat), mint az orosz-, svéd-, lengyel s török egykorú diplomácziai viszonyok egyik bő kútfeje, megragadó a levelek írálya, s végül mint Beresényinek psychologiai jellemzésére szolgáló bizonyítékok. Beresényi levelei Rákóczihoz a vörösvári levéltárban 1712. sept. havában végkép megszakadnak. Thaly azt hiszi, hogy az 1712—1717-ig írottak vagy Párisban, vagy a konstantinápolyi franczia követség levéltárában lappanganak. Ajánljuk e könyvet közönségünk figyelmébe, valamint az »Első hazai hírlap 1705—1710« történetét tárgyaló élénk s a hazai nyomdászati és korviszonyokat érdekesen jellemző értekezést, (Századok, 1879. 272. l.) melyet szintén *Thaly* Kálmán írt s olvasott fel az Akadémiában márt. 10-én. Az előbbi kötet ára 1 frt 50 kr, az utóbbié 30 kr.

Ugyanesak megjelent dr. *Hajnik* Imrének febr. 10-én tartott értekezése a vegyes házbeli királyok korában vezetett kir. könyvekről. Ez értekezés: jobbára az országos levéltár adataiból készült magvas tanúlmány, mely jogtörténetünk e kérdését illetőleg irányt ad. Ára 10 kr.

Az időközben beérkezett iskolai értesítvények értekezéseiről s a többi műről: nevezetesen a felső-magyarországi múzeumegylet III-ik évkönyvéről jövőre.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— Az Országos Levéltár Kutatóinak jegyzéke. Az 1875-ben életbelépett új levéltári szabályoknak immár négy éve látjuk foganatját. Bár az országos levéltár egyes, mostani alosztályainak egyesitése előtti állapotában, — mint a helytartótanácsi, táblai, kincstári s erd. fökormányszéki Levéltár volt — is lehető vala a kutatás, de most egyöntetűen, s alig egy-két specialis esetet véve ki, teljes szabadsággal és kényelemmel használhatják kutatóink s történetbúváraink az egyes gyüjteményeit. A „*Századok*“, bár a kutatást pusztán magában nem tekinti, a modern történetirás egyetlen alapkövetelményének — mi egyoldalú fölfogás volna — de mindenkor igyekezett a társulat tagjait első sorban a hazai történetbúvárlat egyes mozzanatairól tájékozni. Tanúskodnak erről füzeteink azon állandó rovatai, melyekben az országos levéltári kutatók működése rendszerint föl van sorolva. Azt hisszük, hogy kedves szolgálatot teljesitünk, midőn most négy év eredményeit, a hivatalos adatok alapján összefoglalva mutatjuk be t. tagtársainknak egy kimerítő jegyzékben, betürendben, s a tárgynak megjelölésével.

Az 1875. illetve 1876. előtt engedélyt nyert kutatók:

I.

Altenburger Gusztáv: Dunáninneni s túli és Tiszáninneni s túli kerületi czimerek. Balássy Ferencz a M. tört. társ. v. tagja: Egri püspökség és Heves-vármegye története. Bicsérdy János rajztanár: Régi pecsétek rajzolása. Botka Tivadar M. tud. Akad. r. tag: Bars-vármegye története. Deák Farkas min. titkár, akad. l. tag: A XVI. és XVII. sz. müvelődéstörténete. Dr. Frakuói Vilmos kanonok. Akad. főtitkár: Magyarország története általában. Országgyülések története. Vitéz, Martinovics élete. Gyárfás István kir. tábl. biró. Ak. l. tag: Jász-Kunok története. Dr. Hajnik Imre egy. tanár, Ak. tag: Magyar jogtörténelem általában. Haan Lajos ev. lelkész. Akad. tag: Békés-vármegye története. Kendelényi Ferencz orsz. lvltári k. aligazgató: Curiai ügyek. Knauz Nándor kanonok, Akad. tag: Esztergomi érsekség története. Lehoczky Tivadar urad. főügyész, Munkács: Beregh-vármegye története. Major Lajos Tolna-vmegyét illető kir. és nádori adomány-levelek. Nagy Imre legf. it. biró, Ak. tag: Sopron-Vas-Zala-vármegyék története. Némethy Lajos káplán: Budapest egyházi története. Odrobenyák János plébános Gödöllőn: Gödöllő története. Dr. Pauler Gyula Ak. r. tag. Wesselényi Ferencz nádor összeesküvése. Pesthy Frigyes Ak. r. tag. Délmagyarország története. br. Radvánszky Béla orsz. képv. a m. tört. társ. vál. tagja: Müveltségtörténeti emlékek. Dr. Römer Flóris n.-váradi kanonok: Pest története. Rupp

Jakab nyug. kincst. lev. lajstromozó: Magyarország helyrajza. Salamon Ferencz ak. r. tag, egy r. tanár: Budapest története. Szabó Károly egy. r. tanár, akad. r. tag. Kolosvár: Székelyek története. Oklevelek. Szilágyi Sándor Ak. r. tag, egy. könyvt. ig.: Erdély és országgyüléseinek története. Tabódy József: Ungh-vármegye története. Thaly Kálmán Ak. tag: II. Rákóczi Ferencz kora. Várady Gábor orsz. képvh. alelnök: Máramaros-megye története. Véghelyi Dezső vármegyei főjegyző, Veszprém: Veszprém-vmegye története. Wenzel Gusztáv Ak. r. tag. egyet. r. tanár: Jogviszonyok tört. általában. Zsilinszky Mihály orsz. képviselő: Békésvmegye története. Réz Mihály fels. sértési pere.

Az 1875. illetőleg 1876-tól kezdve engedélyt nyert kutatók.

II. a) Belföldiek.

Abafi Lajos a Petőfi társ. tagja: Szabadkőművesség története (1784. 1792.) Dr. Acsády Ignácz hírlapíró: Magyar hirlapirodalom története. Andrejczó Tivadar tanárjelölt: A magyarhoni ruthenek története. Dr. Ballagi Aladár, író: III. Károly és M. Therézia kora. Dr. Beliczay Jónás tanár, Kecskemét: Vitovecz János XV. sz. horvát bán élete. Dr. Bergel József kaposvári lakos: Magyar zsidók története. Dr. Bodnár Zsigmond tanár: 1780—1800. magy. hírlapirod. viszonyok Kármán József élete. Boynychich Iván horv. n. múzeumi tisztviselő: Mohácsi vész előtti hamis oklevelek. Bunyitay Vincze plébános. Bélfenyér: Nagy-váradi püspökség története. Csánky Dezső tanárjelölt: Nagy-Lajos kora. Dr. Czobor Béla múzeumi segédőr: Hazai pecsétek. Cziple Zsigmond orsz. képv.: Máramaros-vármegye története. Dr. Dárday Sándor egy. m. tanár: 1786. mart. 6 patenst illető 1788. febr. 28. udv. rendelet. Dobóczky Ignácz a M. t. társ. v. tagja: Hoffmann Károly XVIII. sz. erdélyi pénzverő élete. Dudás Ödön tört. társ. tag: Bács-vármegye története. Dr. Dux Adolf Kisf. t. tagja: Sautersheimi Sautersheim család nemes-levele és gr. Markovics Miklós élete. Densusianu Miklós ügyvéd. Brassó: Hóra világ és Moldva-Oláhország története. Fabritius Károly orsz. képv.: Pemfflinger család és erd. szász viszonyok története. Dr. Fejérpataky László a bécsi tört. és pal. intézet tagja: I. Ferdinánd kora Erdélyben. Gonda Béla mérnök: Selyemtenyésztés története. Gross Géza tanárjelölt: III. Károly korabeli nemzetgazdasági viszonyok. Dr. Günther Antal ügyvéd: Bírósági kinevezések módja. Dr. Heinrich Gusztáv egyet. tanár: Mészáros Ignácz irodalmi működése. Dr. Henszelmann Imre Ak. r. tag. egy. r. tanár: Visegrád története. Hoffer Endre reálisk. ig. Szeged: 1721. pesti vall. bizottság fasciói. Hradszky Antal orsz. képv. Magyar-lengyel határviszonyok. Dr. Hunfalvy Pál Ak. könyvtárnok: Sinkay G. krónikája. Ipolyi Arnold beszterczeb. püspök: Ferenczfy Lőrincz XVII. sz. udv. cancel. titkár és Sennyei István kanczellár hivataloskodása. Iványi István szabadkai főgymn. tanár: Szabadka város története. Iványi Edo

tanár Temesvártt: Pálosok története. Kállay Béni külügyi meghat. Ak. tag: Szerbia története 1804—1815. Kammerer Ernő joggyakornok. Tolna-vármegye története. Kandra Kabos plébános. Szabolcsm.: Borsod-vármegye története. Káplán Antal bölcs. hallgató: Gyaloghi János jezsuita élete, 1686—1761. Károlyi Árpád udv. lvltári fogalmazó t. Bécs: 1594—5-iki hadi események. Kelemen Kajetán ügyvéd: Jász-Kún redemptio. Kiss Áron képezdei tanár: Neveléstörténeti adatok. Z. Kiss Béla bölcsclethallgató: XVI. és XVII. sz. művelődési viszonyok. Dr. Kohn Sámuel budapesti rabbi: Magyarhoni zsidók története. Kovács Nándor áll. ny. tisztviselő: Anjoukor. Kucsera János közj. segéd: Palaeographiai kutatás. Kukuljevics Iván m. t. ak. tagja: Horvát viszonyok. Gr. Lónyay Menyhért: Tisza-szabályozás. Dr. Lindner Gusztáv egy. tanár Kolozsvár: Altenberger Jakab n.-szebeni polgármester 1481. életviszonyai Budán. Ludaics Miksa aljárás biró, Rácz-Kevén: Pero-Szegedináczféle zendülés 1735. Lukácsy Antal kir. tábl. tiszt: Hédervváryak története. Dr. Marczali Henrik egyet. m. tanár II. József és II. Lipót kora. Molnár Aladár országos képv.: Magyar nevelés-történelem. Nagy Iván akad. r. tag: Hiteles helyek elenchusai. b. Nyáry Albert Akad. tag: Culturtörténet. b. Nyáry Jenő főr. h. jegyző: Selyem tenyésztés története. Hg. Szerémi Odescalchi Arthur orsz. képv.: Culturtörténet. Párvy Iván budai törv. széki bíró: Az 1859-ig fennállott rendszer alatt a cs. kir. járásbiróságok ellenőrzésére kiküldött bizottság jelentései. Dr. Pauler Tivadar m. kir. igazságügyminister: A budapesti egyetem története. Petrovich Ferencz főgym. tanár: A II. József által feloszlatott szerzetes rendek visszaállítására vonatkozó rendeletek. Popovics Jenő kir. tábl. biró: Marmaros-megye története. Pulszky Ferencz nm. múz. igazgató: Martinovics korszaka. Rudnay Béla segédszolgabiró Ny.-Zsámbokréth: Nyitra-vármegye története. Sasvári Ármin, hirlapíró: I. Napoleon és Magyarország. Szádeczky Lajos tanárjelölt: Abauj-vármegye története. Széll Farkas járásbiró. K.-Szt.-Márton: Csongrád-vármegye tört. Szilády Áron ak. r. tag: Magyar költők élete. Szily Kálmán müegy. tanár: Oeconomica commissio 1779. nov. 9. felterjesztése. Szinnyei József egy. könyvtár őr: M. hírlapirodalom tört. Szondy János joghallgató: Protestans egyházi tört. 1848—1870-ig. Sztachovics Remig benczés. Pannonhalom: G. szentbenedeki konvent. Dr. Schwicker J. Henrik főgymn. tanár: Illyr- szerb viszonyok 1690—1790. Takácsy József postatiszt: Magyar posta-ügy története. Tomsich Iván cat. mérnök: II. Józsefféle cat. munkálatok. Varga Ferencz plebános, Gyorok: Szeged város története. Wertheimer Ede jogtanár N.-Szebenben: I. Miksa, I. Lipót és József kora. Wlád Alajos bíró: Családja története. Villányi Szaniszló benczés r. tanár. Győr: Győr-vármegye tört. Zsigmondy Gusztáv mérnök: Ó-Buda térképei.

II. b) Külföldiek.

Dr. Bloch A. Prága: I. Miksa kora. Esarco Constantin Oláhország: Moldva-Oláhország története. Da Fanno Fedele olasz ferenczes: p. Bonaventura élete. Dr. Gindely Antal prágai egy. tanár: Bethlen Gábor és kora. Hirschberg Sándor Lemberg: Lasky Jeromos élete. Lichtenstadt János hírlapíró, Bécs: Vacarescu János oláh bojár nemessége.

I.	1875—76-ig	engedélyt	nyert	. . . . .	30
II. a)	1875—79-ig	»	»	belföldi . .	74
II. b)	»	»	»	külföldi . .	6
				Összesen:	110

egyén kutatja az Országos levéltár gyűjteményeit. (Ide nem értve a levéltári tisztviselőket, kiknek szintén van a kutatásra külön engedélyök.)

— Mit mívelnek történettudósaink? A nyári szünidők beálltával búváraink részben pihenőt tartanak, részben pedig a hasznost a mulatságossal párosítva, egyes kitűzött czéljaikra nézve gyüjtik az adatokat. *Csaplár* Benedek folytatja búvárlatait a m. kegyes tanító-rend története körül, az imént is becses adalékokat és pótlékokat közölve Révai Miklós életrajzához. *Beöthy* Zsolt külföldi fürdőbe utazott, s egy nagyobb irodalomtörténeti monographián dolgozik, míg *Csontosi* János német földre rándúlva, a prágai, bécsi, müncheni Corvin-Codexeket teszi szakszerű vizsgálat tárgyává. *Czobor* Béla a székes-fehérvári kiállítás alkalmával fejtett ki nagyobb tevékenységet: Pauer püspök éremgyüjteményének szakszerű cathalogusa, s a székes-fehérvári régiségtárlat az ő buzgalmát hirdetik. *Deák* Farkas a »magyar nők levelezésé«-nek nyomatásával már nagyon előrehaladt, olyanyira, hogy a mű nemsokára megjelenik. *Fraknói* Vilmos — mint halljuk — Svájczba utazik, dolgozva az Országgyülések történetén, s gyüjtve az adatokat a magyar renaissanceról szóló nagy tanúlmányához. *Gyárfás* István a j.-kunok történetének harmadik kötetéhez az anyagot már összegyüjté, s most a redemptióra nézve tesz tanúlmányokat. *Hampel* József régészeti tanúlmányok czéljából jul. 5-én indúlva Német-, Dán- és Svédországot járja meg, *Henszelmann* pedig jún. hó folytán Pozsonyt, Szt.-Györgyöt, Bazint, Modort, N.-Szombatot és Győrt: a vallás- és közoktatási ministerium megbízásából tanúlmányozván az ottani műemlékeket. Müve nagy részében már be van fejezve. *Knauz Nándor* a Monumenták II-ik kötetén dolgozik, mely már befejezéséhez közelg. *Kerékgyártó* Árpád a magyar művelődéstörténeten munkálkodik, melyből eddig három füzet jelent meg. *Nagy* Imre és *Nagy* Gyula urak julius hó folytán a Dunántúl levéltárait fogják átkutatni Soprony-Vas-Zala monographiája szempontjából. B. *Nyáry* Albert czímertani müszótárát készíti sajtó alá s a kassai aranymives czéh-pecsétjéről készül írni nagyobb tanúlmányt, b. *Nyáry* Jenő pedig, ki közelebbről Hévvizen rendezett ásatást, Pilinben befejezi az aggtelki barlang monographiáját. *Óvári* Lipót olaszhoni útjából immár vissza-

tért; a nápolyi Académia Pontanianaban előadást tartott az Anjoukról, de a római pápai-levéltárat nem nézhette meg Niña bibornok betegsége miatt. *Pauler* Gyula folytatja tanúlmányait az Árpád-kor történetére nézve, s a gr. Nádasdy-féle n.-ladányi levéltárt alkalom adtával készűl megvizsgálni. Dr. *Pauler* Tivadar igazságügyminister a budapesti egyetem történetével foglalkozik. *Pesty* Frigyes Krassó- és Temes-vármegyébe rándúl buvárlatok czéljából, b. *Radvánszky* Béla pedig S.-Kazán írja művének I. kötetét. *Römer* Flóris e napokban Karczagon tartott előadást, s ott ásatást is rendezett, s mint a lapok írják, ősmagyar emlékeknek jutott nyomára. *Salamon* Ferencz közelebbről Bécset járta meg, jelenleg Budapest monographiájának II. kötetéhez gyűjti az anyagot, mely jobbára össze is van gyűjtve. *Szabó* Károly a kolozsvári v. levéltárban érdekes fölfedezéseket tett, egyelőre csak azt emeljük ki, hogy Mátyás király szülőházának hollétéről, illetőleg annak constatálására kapott dátumot. *Széchen* Antal gr. az erdélyi kirándúlás számára felolvasásúl egy értekezést ígért. *Szilády* Áron a Corpus Poetarum II. kötetén dolgozik, legközelebbről az egyetemi könyvtár irattárában talált igen érdekes dolgokat. *Thaly* Kálmán a Bercsényi-család történetén dolgozik, s azt legnagyobb részben befejezte, e hó elején pedig Svájczba utazik, honnan csak september felé tér vissza. *Torma* Károly Erdélyben időzik, a »Corpus Inscriptionum«-hoz gyűjti az anyagot, értesüléseink szerint igen sok becses tárgyat talált. *Véghelyi* Dezső Veszprém-megye monographiájának adatait rendezgeti s Veszprém városa közigazgatási s helyrajzi történetét párját ritkító alapossággal összeállította, nagy részében kinyomatta; a nyomtatás azonban a város akadékoskodása miatt félbemaradt. *Zsilinszky* Mihály helyrajzi adatokat gyűjt folyton, otthon időzése alatt. *Vincze* Gábor Dóczy, a kincstartó életével már elkészült, s jelenleg pótolgatja az egyes hézagokat. Dr. *Szalay* József a magyar nemzet történelmében már a mohácsi vészig jutott, s erre nézve széles körű tanúlmányokat tett. *Ribáry* Ferencz világtörténetéből 10. füzet jelent meg, s mint halljuk *Sebestyén* Gyula munkája félbeszakadt s az előfizetők Ribáryval kárpótoltatnak. *Majláth* Béla egy nagyobb életrajzon dolgozik, a melyre részben az erdélyi kirándúlás alkalmával is fog adatokat gyűjteni. A bécsi magyar búvárok: dr. *Károlyi*, és dr. *Fejérpataky* L. nagyobb oklevél-editióra készűlnek. Csetneki *Jelenik* Elek a bronz-kardokrúl írt nagyobb tanúlmányt míg *Varázséji* Gusztáv a *szegedi* öthalmi ásatás becses eredményeit foglalja össze. E mozgalmakhoz számítva, hogy *Bunyitay* Vincze két hónapig és pedig nagy sikerrel, buvárolta az országos levéltárban a n.-váradi püspökség történetét, *Densusianu* M. román kiküldött pedig szintén csak közelebbről utazott vissza gazdag eredményekkel, a történelmi és vele kapcsolatos segéd-tudományok terén élénk munkálkodás és tevékenység észlelhető.

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

— Székesi Gróf Bercsényi Miklós föhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704—1712. Az eredeti kéziratokból a titkos jegyek fölfejtésével közli *Thaly* Kálmán. Negyedik kötet. (Pótkötet) 1711—1712. Budapest, 1879. A M. T. Akadémia könyvkiadóhivatala. 8r. 224 l. 1 frt. 50 kr. (Az Archivum Rákócziannm. I. oszt. VII. kötete.)

— Az első hazai hírlap. 1705—1710. Írta *Thaly* Kálmán lev. tag. Budapest, 1879. A M. Tud. Akadémia könyvkiadó hivatala. 8r. 48. l. Ára 30 kr. (A történelmi értekezések VIII. köt. IV. száma.)

— A felső-magyarországi múzeum-egylet harmadik évkönyve. Az igazgató-választmány megbízásából szerkesztette s közrebocsátja. Dr. *Stőhr* Antal egyl. titkár, a prem. főgymn. r. s a kir. jogakad. m. tanára. Maurer Adolf bizománya. Három táblával. *Kassa*. Nyom. Kosch és Scharf, kő- és könyvny. 1879. 8r. 167 l. Ára 1 frt 50 kr.

— Bevezetés a tételes nemzetközi jogba. Írta dr. Rössler István. Budapest. Eggenberger-féle könyvkeresk. 1879. 8r. VIII. 86. Ára 1 frt.

— Oklevelek gróf Nádasdy Ferencz nádasd-ladányi levéltárából. A sz.-fehérvári orsz. kiállítás alkalmából közzéteszi *Károly* János, tétényi esperes. Egy fénynyomatú táblával. Franklin-társulat nyomdája. 8r. 71 l.

— A magyar, mint államnyelv. 1604—1711. Írta Dr. *Márki* Sándor. Arad. 1879. ifj. Klein Mór. 8r. 40 l. Ára 30 kr.

— A történelem és a keleti kérdés. Tanúlmány. *Szathmáry* Györgytől. Budapest. Athenaeum. 1879. 8r. 32 l. Ára 40 kr. Kapható *Tettey* Nándor és társánál.

— Magyar könyvészet. 1878. Összeállította *Makáry* Gerő. III. Évfolyam. Budapest. 1879. 8r. 86 l. Ára 1 frt.

— Essai historique sur les invasions des hongrois en Europe et specialement en France par L. *Dussieux*. Memoire couronné par l'Académie des inscriptions et Belles Lettres en 1839. Deuxième édition. Paris. Lecoffre V. 8r. 1879. 84 l. Ára 50. kr.

— The literature of the history of the protestant church of Hungary: presented to rev. Peter *Lorimer*. written in hungarian langue by Francis Balogh. 1879. Ára 60. kr. 93 l.

DUNÁNTÚLI HADJÁRAT
1707-BEN.
— HADTÖRTÉNELMI TANÚLMÁNY. —

NEGYEDIK KÖZLEMÉNY.

IV.

A császáriak az örökös tartományokban april hó folytán szorgalmasan újonczoztak, s májusban már csoportokra gyűjték, megruházák, fölfegyverzék és gyakorolták a magyarországi nyári hadjáratra szánt ezredek újoncz- és tartalékcsapatait. Így május közepén maga József császár tartott szemlét Laxenburgnál egy ily tábor felett.[1]) Azután pedig a határhoz, lajtai Bruck tájára szállítván le ezen és még több hadakat, május 20-ika után gr. Starhemberg Guido mint főparancsnok szemlélé meg őket; és míg maga azonnal Bécsbe rándúlt, a még észlelt hiányokról jelentést teendő, továbbá a nehány nap múlva megindúló hadjáratról még egyszer tanácskozandó: azalatt *több mint húsz ezredet*, — melyek jobbára a kis Mosonymegyében és a Csalóközben feküdtek, — rendelt összegyűlni a köpcsényi mezőre, május végső napjára. A gyalogság nagyobbrészt Rajkán állomásozott eddigis, és a lovasság az osztrák határok mentében, Prinkhelynél; tehát ez is, az is a középütt levő Köpcsényhez csak egy-két mértföldnyire.[2])

---

[1]) »Copiae in Ungariam destinatiae undique conveniunt, infra Laxenburgum a Majestate Caesarea perlustrandae.« (A köllni »*Relationes*« május 20-iki száma, Bécs, május 7-iki dátummal.

[2]) Prayner Antal terjedelmes tudósítása Somorjáról 1707. május 24. gr. Eszterházy Antalhoz. (Eredetije gyűjteményemben.) V. ö. *Ocskay László*nak jablonicznai táborából Radvánszky Jánoshoz ugyanez nap irott levelével: »Az ellenség mindekkoráig Dunántúl vagyon Soprony- és Mo-

Starhemberg ezen ezredei név szerint ekként említtetnek: a Hannover, Steinville, La Tour, Hohenzollern és Uhlefeld vasas-, az Altheimb, Bayreuth, Wolffskehl, Schönborn, Breuner dragonyos, és a Sickingen, Salm, D'Arnaud, Nehem, De Went, Haslinger, Teutschmeister, Thürheimb, s Toldo gyalogezredek.[1]) Ott valának továbbá gr. Pálffy vasasai, gr. Nádasdy Ferencz és gr. Eszterházy József labancz huszársága; sőt hozzájok csatlakozék még a Pálffy bán rendeletéből gr. Drasskovich János tábornok által ezen napokban Stýrián át felhozott két-harmadfélezer horvát-rácz dandár, melyből a Bottyán által Mosonynál csak nem rég tönkre vert Secula és Demetrovics-féle rácz huszárezredek maradékai, 500—500 főnyi létszámra egészíttettek ki.[2]) Szóval, a május 31-kén a köpcsényi mezőn Starhemberg által szemle alá veendett hadtest, a horvátokon kívül is legalább tényleges *húszezer* főre becsültetett.[3])

Ezeken fölül értendők még Rabutinnak részint Lövenburggal Ausztriában, Stýriában, részint pedig b. Nehem, Starhemberg Miksa és Ebergényi alatt a Soprony, Nyék, s Kabold táján elsánczolt táborokban fekvő, a téli hadjárat által megromlott regimentei, melyek még mindig nem valának elég harczképesek támadó hadjáratra s fárasztóbb menetek tételére. E hadtestnek még most is vagy két hónapi pihenésre vala szüksége, és pedig annálinkább, miután a magyarok gyakori támadásaikkal, — néha jelentékenyebb csapásokkal — e napokban is folyton gyöngítették őket. Így írja pl. Ocskay László, jabloniczai

---

sony-vármegyékben, ki pediglen Fertő mellett és Német-Újhely tájékán quártéloz; addig nem akar megindúlni, míg mundírungja és fizetése nem lészen; kiváltképen az főtisztek zúgolódnak az császárra.« (Eredeti a b. Radvánszky levéltárban.)

[1]) Theatrum Europaeum, XVIII-ik rész, és Archiv. Rákócz. II-ik oszt. III. köt. 321 l.

[2]) *Prayner Antal* idézett levele, a mely szerint maga Pálffy is fölrándúlt volna horvátjaival. (»Már is az Pálffy, azon Prinkhelynél lévő Rabutin corpusához commembrálta az kevés általhozott ráczczát és horvátját, maga Pozsonban vagyon.«) V. ö. Archiv. Rákócz. II. oszt. III. köt. 321 l.

[3]) „*Relationes*" jun. 7-iki sz., Bécs, május 28-iki keletű tudósítás: »Proxime in Ungaria 20 millium castra lustrabuntur.«

táborából 1707. május 24-kén: »Ismét újonnan Generál Botytyán úrnak bizonyos *csatája volt; Rabutin hadából feles lovas-németeket levagdaltanak.*« [1]) Berthótÿ István hasonlóan ír: »Az Dunántúl valók is váltig vagdalják az Dunántúl való németeket. Isten mind jó végit adja![2])

A kuruczok már igen jókor, — nevezetesen a köpcsényi főszemle megtartása előtt egy héttel — értesülve valának, hogy Starhembergnek szándéka mindenekelőtt Lipótvárat rakni meg újból élelemmel és friss őrséggel, s azután Érsek-Újvárt ostrom alá fogni; a majdan megerősödő Rabutin-hadtestnek pedig, a végső szorongattatásban levő erdélyi császári várakat megsegíteni.[3]) A cs. haditanács ily határozatát rövideden már érintettük; melyhez azonban meg kell még jegyeznünk, hogy Lipótvár megsegítése után Érsek-Újvár esetleges ostromlása Guidó gróf bölcs belátására bizatott, — akár ezt, akár pedig Nyitrának és utána a bányavárosoknak elfoglalását, avagy akár az ausztriai és morva határokat folyton rettegtető fehérhegységi (Kis-Kárpátok) apró kurucz várak visszahódítását vélné czélszerűbbnek és erejéhez mértnek. A bán ezalatt igyekezzék Horvátországból a most fölérkezetteknél számosb haderő fölkészítésére és június végéig leendő felhozatalára. Sikerült is még 1200 határőrt megajánltatnia a varasdi gyűlésen. [4])

Május 31-kén a köpcsényi mezőn megszemlélt hadakat gr. Starhemberg Guido a kiélt Mosony megyéből általköltöztette a Dunán, s június 2-kán maga is utánok mene. Csak Rabutin vasas-ezrede maradt Pozsony elején, és a mosonyi Lajta-vonal vé-

---

[1]) *Ocskay* levele Radvánszky Jánoshoz. (B. Radvánszky levéltár.)

[2]) *Berthótÿ* levele Érsek-Újvárból 1707. jún. 15. Bercsényihez Ónodra. (Kamarai levéltár.)

[3]) Gr. *Eszterházy* Antal, Nyitra-Emőkétől, 1707. május 24-kéről Bercsényinek: »Az német már alkalmasint gyülekezik Köpcsényhez; pro 5. Junij szándékozik Újvár alá, mely csaknem bizonyos.« És *Prayner* Antal szintén május 24-iki levele: »Az Köpcsénhez gyülekezendő tábor két részre szakadván, Starenberg az ő corpusával először is mégyen Leopoldnak megproviantíroztatására, s onnét a szegény bányák progrediáltatnak; Rabutin pedig Győr felé a Duna mellett való úton Erdélyben ásétozik.«

[4]) Szalay László, Magyarorsz. Tört. VI. köt. 464. l.

delmére két ezred, mely a libény-szent-miklósi kastélytól kezdve, a Fertőig vont — sánczokkal erődített — lineát, a kuruczok csapdozásai ellen. [1])

Starhemberg pedig azalatt is, míg lipótvári s Vág-melléki hadműveleteit végrehajtaná: az Eszterházy Antal és Bottyán hadtestei közti közlekedést minélinkább megnehezítendő: Pozsonytúl egész Komáromig mind a Duna balpartjára hordatá át a malmokat, nehogy azok tombáczait a kuruczok átkelésre használhassák [2]); sőt június elején az esztergami helyőrség s komáromi és győri csajkások együttes támadásával a karvai sánez ellen is intéztetett csapást, a mi azonban, habár némi károkat okozott is sánczban, hajókban, hajdúságban: mindazáltal a közlekedést ez erődített ponton pillanatnyira megzavarni igen, de húzamosan meggátolni nem vala képes. — Eszterházy, a példán okúlva, ezentúl jelentékenyebb őrséget vetett mind a két parton levő kiújított redoute-okba. [3]).

---

[1]) *Naszvady István mosonyi alispán* írja Köpcsényből 1707. június 4-kéről Tholnay Dániel sopronyi helyettes-alispánnak: Rabutin ezrede e táján Pozsony-megyében fekszik. 16 regiment volt vármegyénkben, melynek eltartását mily keservesen győzhette e 45 helységből álló kis megye? könnyű elítélni. Kiéltek bennünket, ínségben vagyunk. E katonaság május 31-kén indúlván el tőlünk, »2. Junij Cseklészig ment Feld-Marschall Starhemberg uram, — eddig Leopoldhoz érkezhetett. Csalóközben Nagy-Magyarnál az hidat megcsinálták, az bagázsiát némely infantériával beküldik, az lovassággal megprófontolván Leopoldot, Trencsén felé fognak menni, és úgy Nyitra és Trencsén vármegyékbűl az kuruczságot Vágon általmenni kénszeríteni fogják. — Most, *Pomogytúl fogvást Szent-Péterig* lineát fognak vonni, többet ezer embernél (sánczásót) kölletik adni.« — *Gulyás András* is írja Vitnyédről jún. 4. szintén Tholnaynak: »Generális Guido Starhemberg uram ő Excja az egész corpussal általment a Dunán, két regiment maradott Mosony vármegyében. *Libény-Szent-Miklóstúl fogvást a Fertő felé lineát húztak, contra excursiones.*« (Mindkét levél eredetije Soprony megye levéltárában.)

[2]) Theatrum Europaeum, XVIII. és Arneth, Starhemberg G. élete, 431. l.

[3]) *Gr. Eszterházy Antal* mocsonoki táborából 1707. jún. 9. írja Bercsényinek: »Az *karvai passusnál történt casus iránt* magamot bővebben informáltatnom kívántam.« És ismét jún. 25-kéről Érsek-Újvárból: »A *minapi confusiótúl* fogva karvai passusunk annyira jutott, hogy az dunántúli communicatió is csaknem megakadályoztatott; szükségeskép-

A németek köpcsényi gyülekezésének s a Rabutin-Nehem féle hadtest Soprony-Nyék tájára való visszavonúlásának hírére Bottyán tábornok — mint írtuk, — a földirati fekvéshez képest két egyenlő dandárra osztá hadtestét, s mind a kettővel átlépte a Rábát. A negyedfél ezerből álló balszárny vezényletét — melynek föladata Nehem üldözése és Soprony s Német-Újhely környékének nyugtalanítása vala, — a vitéz Bezerédy Imrére bizá. Ennek előcsapatai, mint tudjuk, nyomon kísérék Nehem visszavonúló táborát, megszállák Kőszeget, mutatkoztak Fraknó és Soprony körűl, sőt egy merész csoport — tán Borbély Gáspár önkéntesei, — a németek háta mögé lopódzván, már június 4-kén beütött Ausztriába, s Bécs tájáig kalandozott.[1]) Maga a dandárnok, osztálya zömével e napon még Jánosháza környékén Dobrokánál álla: de a következő napokban mindenestől általkelt a

---

pen kelletvén restaurálnom: Fodor uram Obrist-Lajdinantja alatt küldöttem oda két taraczkkal 300 jóféle hajdút, s a mellett Gyürki Pál uram karabélyos ezerét, helyheztetvén mindezeknek eleiben Brigadéros Ordódy György uramot, ki is ottan egy reduttát innen 300 emberre, túl penig 50 vagy 60 emberre valót csináltatván, töttem olyan dispositiót, hogy azon túlsó reduttában egymást váltva járjanak az innensök, és a szükség úgy hozván, ezek legottan secundálják is az túlsókat. Reménlem is ily fundamentummal azon passusnak állandóságát, *melyen már is a dunántúli communicatiók szaporán folynak.*« (*Eredeti levelek* gyűjteményemben.) V. ö. a „*Relationes*" 1707. júl. 1-ji számában foglalt jún. 18-iki bécsi tudósítást, s *Ordódy György* dandárnoknak »In campo Bács, 26. Junij 1707« Bercsényihez írott jelentését: »Generális-Marschallus (Eszterházy Antal) ő Excja parancsolatjából, Generális Gyürky Pál uram regimentivel, egynihány száz hajdúval, karvai passus rendbenhozatalára ide Karvához expediáltattam; jóllehet hajdúságnak felverése után igen az correspondentiát Dunántúl valókkal kezdte volt (a német) impediálni, lehozván győri csajkás labanczokat is: de lészen mód azoknak repercusiójában mind vízen, szárazon, mihent az parton valami sánczot erigáltathatok. *Mai napon is recognoscírozó csajkákat jóformán megkanonírozánk, — alig vihetők ki az leplet.* Most is csak ugyan vannak correspondentiák, maholnap jobban fog kinyittatni az útjok, csak sánczomnak erectiója és hajóimnak reparatiója végben mehessen.« (*Eredeti levél*, a kir. kamara archivumában.)

[1]) 1707. június 5. »Az magyarok Bécs táját megint feljárák, rabokat is vittenek magokkal.« (B. *Berényi Ferencz* labancz főúr naplója.)

Rábán, mivel június 9-kén a kőszegiek már a peczeli táborra küldenek hozzája követeket. [1])

Ugyanekkor tájban Bottyán is táborostúl átköltözött a sereg jobbszárnyával az árpási kelőn. Ekkép, a Fehérvár és Buda közt vígyázó Szekeres ezredét, a Győr, Komárom és Tata előtt őrt álló lovas-századokat, továbbá a Szigetvár, Pécs és Eszék felé portyázó Balogh Adám-féle lovasságot kivéve, a dunántúli mozgósítható összes hadtest, szám szerint 7—8000 ember, a Rábán *följül* állott.

Bottyán hírt vőn a mosonymegyei libényszentmiklós-szentpéter-pomogyi, vagyis rábcza-fertői védvonal sánczainak készüléséről, és hogy az ennek első lánczszemét képező szentmiklósi várkastélyba már bizonyos gyalog-német szállott. Hogy tehát ezeket megszorítsa, a Győr-Szigetben állomásozó rácz ezredekkel összeköttetésöket elvágja, és a tervelt sánczolat létrejöttét meghiusítsa: hirtelenűl Libény-Szent-Miklósnál ütött tábort. E kastélyban a németet csakugyan ott lepte és gyalogsággal körűlvéteté, hogy megadásra kényszerítse; — mire a többi német, a sánczok készítését félbenhagyva, Magyar-Óvár ágyúi alá menekűlt. [2]) Most Bottyán, míg maga Óvárt szorongatta, ezer lovassal Somogyi Ádámot egész a határokig tolá előre, ki is a Fertő felső sarkán fekvő Nyulasig és a Lajta vizéig mindent behódoltatott Rákóczinak. Tehát Mosony vármegye is kurucz kézre kerűlt. [3])

---

[1]) *Kőszeg* városi jegyzőkönyv.

[2]) *Bottyán* tbk jelenti 1707. jún. 15. Rákóczinak a libényi táborból: »A mint az ellenségnek motusát észrevettem: két brigádában szállítottam Dunán innét való hadakot; egyikkel magam szállottam a Nyulas-szélre, másikát Rábán túl küldöttem Bezerédi Imre brigadéros urammal. Mely motusinkat észrevévén az ellenség: *a nyulasi Óvárban*, a Rábán túl való penig *sopronyi linián belől* recipiálták magokat. Horvátországi segítséggel biztatja magát.« *Somogyi Ádám* ezredes pedig a Tóközből, Fejértórúl június 14-kén írja Eszterházynak: »Itt Lébon-Szent-Miklóson bennszorétván az németet, környűlvéttettük hajdúsággal. Magam mintegy ezer lóval föl voltam az Nyulason, *egészlen meghódítottam, egész a lineáig és az Lajtáig, — még az Lajtán belől is kívánnak hódolni.*« (Eredetije gyűjteményemben.)

[3]) *Somogyi Ádám* június 14-iki levele. V. ö. B. *Berényi* naplójának

Június 14-ikén újra néhány lovas-század száguldott Tersztyánszky István alezredessel a nyúgati szélekre, mivel híre érkezék, hogy Bécs felől kétezer újoncz ereszkedett le a Duna mentén Rajkára és Bezsenyre; de e szállítmány, — mint Bottyán már másnap megtudá, — voltakép nem vala több 4—500-nál, és Starhemberg után általkészült a Csalóközbe. Ennek megcsapására is tehát június 15-dikén éjjel »erős portát« rendelt a tábornok. [1])

Bottyán libény-szent-miklósi hadosztálya — mint jún. 15-kén maga írja Eszterházynak — saját, Somogyi Ádám és Török István lovas-ezredeiből, Balogh Ádám három lovas-századából, és b. Révay Gáspár hajdú-ezredéből álla; az ekkor már Lózs és Fertő-Szent-Miklósra előnyomúlt Bezerédyé pedig szintén ennek saját, továbbá a két Kisfaludy s Goda lovas, — és Moóry István gyalog-ezereiből, Enyedy András vasi egyik alispán által fölszedett vármegyei némi gyalogságból, s abból a pár század dragonyosból, mely Eszterházy Antal ezredéből még ide át maradt.[2]) Azonban e dandárból Kisfaludy György ezerét Bottyán elvezényelte Kis Gergelylyel a Lápincs stÿriai határfolyamhoz, mivel bizonyos jelentésekből hírét vevé, hogy a tájára 2000 horvát érkezett; ki is »ha kiljebb nyomúl, mindjárt rajtamenvén, reménlem, úgy szégyent vall, mint taval Haisterrel kijövő horvát-

június 15-iki eme bejegyzését: »Sopron, Vas és *Moson* vármegyében az magyarok akkor futosnak, az mikor akarják.« Továbbá *Krulovics Jakab* levelét Séllyéről 1707. június 17. Eszterházy Antalhoz: »Csallóközi emberek nálam lévén, bizonyosnak mondják, hogy Óvárban egy Generálist bészorítottak volna, és azt lövi Bottyán Generális Uram. Más ember, az ki nagy-magyari sánczot kapálta, azt beszélte, hogy sánczbéli Commendanthoz Óvárból írtak volna: Stormberg adjon segétséget, mert meg nem tarthatják az várat. Ezen szót hallotta egy Laidinandtól, káprájának beszélte; azon parasztember német nyelv tudó.« (Eredeti, gyűjteményemben.) Ez utóbbiak csak szóbeszéd-hírek valának ugyan: mindazáltal jellemzik a helyzetet.

[1]) *Bottyán* jún. 15-iki, és Somogyi június 14-iki levelei.

[2]) *Bottyán* jún. 15-iki tudósítása Eszterházyhoz, kit egyszersmind lőpor- és ónnak Érsek-Újvárból leendő mielőbbi átszállításáért sürget, mivel a Sümegen és Cseszneken volt lőszer a hadak közt kiosztatván, már fogyatékán van, az ide át gyártott lőpor pedig a folytonos tetemes szügséglet födözésére elégtelen.

ság,« — veti utána a tábornok. [1]) De e tartózkodó horvátok nem merék a határokat átlépni, hanem a stájer várakban megvonúlva várák bánjukat, a ki még ezerkétszáz végőrrel, és Herbersteint, a ki 600 szerémségi ráczczal nemsokára utánok jöve.

Június első napjaiban, valami födözetűl szolgált 40 rácz lovas igyekezvén Győrbűl Óvárra visszajutni: útjokban Török István serényen vigyázó kuruczai által meglepettek, és részint levágattak, részint pedig fogságba jutának. [2]) Hihetően e foglyoktúl és egy szökevény győri őrmestertől tudá ki tüzetesen Bottyán a *győri állapotokat*, melyeket azután ki is kémleltetvén, meggyőződött, hogy Győrnek Sziget nevű külvárosába egy gyalog és két lovas rácz ezred van összezsúfolva, [3]) s a külváros erődítvényei — csak földsánczok, árok és czölöpzet, — bizonyos helyeken nem nagy áldozattal bevehetők volnának. Saját ezredének későbbi vezénylője: a győri születésű Bolforth (Wolfart) Ádám ismeri vala e helyeket, a szökevény őrmester pedig kalaúzúl ajánlkozék, csak 400 jó gyalogot kérvén a vállalatra. A vállalkozó szellemű tábornoknak ennyi elég volt, hogy egy merész vállalatra tökélje el magát.

A Révay-féle hajdúságot tehát június 22-kén töltényekkel, ostromlétrákkal, rőzsekötegekkel és a czölöpzet kivágására szolgáló fejszékkel fölszerelvén, — este e gyalogokkal és tulajdon lovas-ezredével egész csendben megindúlt libényi táborából Abdához. Ahogy az éj beállott, és a ráczok gyanútlanúl pihenének szállásaikon: Révay hajdúi, az őrmestertől kalaúzoltatva, a jezsuiták kertjénél átgázolják a Rábczát, s nesztelenül meghágják a szigeti sánczokat; melyeken a palánkozatot több helyütt, a visszavonúlhatás kedvéért kivágván és lerontván, azzal rajta a kapukon, utczákon, a vársíkokra. Miközben a fölriasztott ráczokat a házakban, utczákon rémítő riadallal megrohanják, öldözik, a Rábczának, Dunának, és a várba vivő hidnak hajtják. Mennyi rácz veszett el e vad, éji viadalban, öldöklésben? nem tudni; de a körűlményeket — melyek közt meglepettek — tekintve, bizo-

[1]) Június 15-iki levelében.

[2]) *Naszvady István* mosonyi alispán jún. 4-iki levele.

[3]) *Győr vármegye* levéltárában levő elszállásolási ügyiratok.

nyára nagy számmal jutottak a fegyverek élére és hullámok közé. Bottyán pedig, a külvárost zsákmányra vetve, — merész állást foglalt a tekintélyes győri várral szemben, úgy szólván annak ágyúi alatt.

A puskaropogás és a menekülő ráczok vad ordítása fölveré a győri várőrséget, melyet ekkor a b. *Tollet*-gyalogság képezett. E vitéz ezredes azonnal riadót fuvat, a főtéren sorakoztatja az összes hadat, s azzal, — június 23-kára viradólag két és három óra között — a bécsi kapun keresztül kitörvén, a felgyújtott szigeti házak világánál átrohan a Rábcza hidján, — a kuruczokat, mielőtt még a vár ellen besánczolhatták volna magokat, megtámadja, s véres küzdelem után szerencsésen kinyomja Győr-Szigetből.[1]) Bottyán ugyanis Tolletnek oly rögtöni és elszánt föllé-

---

[1]) *Kolinovics* Commentárjai. — *Szalay* L. Magyarorsz. Tört. VI-ik kötet. 464. l. — Legbővebben szól Páter *Oliverius Coulle* nevű, cs. tábori papként működő jezsuita egykorú följegyzése, mely itt kerül először napfényre: »Exiverat et profugerat Jaurino quidam Feltwabel, qui non multo interjecto tempore petivit a *Vak-Bottyán* selectissimos pedites, quibus suburbium Jaurinense Sziget dictum vellet aggredi, expilare et fortunam tentare ultra. Acceptis igitur a Bottyánio *quadringentis peditibus* et aliquot equitibus, trajicit Arabonem minorem, apud hortum Jesuitarum; deinde per vallum et fossam, quod tergum insulae claudebat a Danubio ad Arabonem protensam, evulsis sepibus sternit, ut si res male caderet, effugij modum haberet. Tum animat suos (uti mulier audito strepitu excitata narravit,) ut rem strenue agant, futurum enim esse, ut locupletes discedant; tum pergit per plateas insulae et venit in conspectum praesidij, ad planitiem illam, ubi braxatorium situm est. Praefectus Jaurinensis (L. B. á Tollet) re jam prius cognita, (??) omnem militem ad arma ad forum cogit; deinde congregato omni, quasi foras progressurus, ad portam quae Viennam ducit, subsistere jubet, partemque solum emittit, cum reliquis ad forum regreditur; metuebat enim proditionem haereticorum. (A győri lakos kálvinistákat és lutheránusokat érti a jezsuita író.) Milites, qui egressi erant, observato hoste, sclopis rem agere incipiunt. Kuruczij consternati, nec loci periti, et ubi essent? prorsus ignari, fugam capessunt et latibula querunt, — quod antea ductori dicebant, audiente muliere. — Praesidiarij animati hostes prosequi et obvios quosque sternere in hortis et vijs et domibus. Multos ipsa nocte confecerunt, plures orto sole; aliqui hostium per Arabonem transire tentantes, aquis praefocati sunt. Ipse ductor jam Arabonem transierat, sed metuens a Kuruczijs re male gesta, ad locum certaminis

péséből látván, hogy a merészen elfoglalt fontos hadállás megtartásához ideje nem marad: még jókor kitakaríttatá a zsákmányt, és jelentősebb veszteség nélkül kivoná a Révay-ezredet, huszárainak födözete alá. A főczél: a ráczok meglepése s megverése különben is el vala már érve, tanyájuk: a külváros is föl-prédálva, elhamvasztva, — tovább nem igen volt ott mit keresni! Visszatére tehát nyert zsákmányával a libényi táborba, hol őt már jún. 24-kén újra találjuk.[1])

E győri kalandos vállalat nagy hírre tett szert, s mind Bottyánnak, mind Tolletnek — ki csakhamar tábornokká léptettetett elő — egyaránt megérdemlett becsületet szerze. Valamint a ráczok ottani veszteségének számát nem tudjuk: úgy ismeretlen a kurucz hajdúság elesetteinek — kik közt a kalaúzkodott őrmester említtetik — száma is; de annyi bizonyos, hogy ez utóbbi *nem volt jelentékeny.* Ugyanis, gr. Eszterházy Antal 1707. július 13-káról válaszolja Révay Gáspárnak: »Tudva vagyon már előttünk az hajdúságnak azon győri casusa; még alkalmasint megmaradott ezere, *notabilis kár nélkül.*«[2]) Midőn pedig Révay 1707. október végén a Dunán visszaköltözött, Léván oct. 31-kén hivatalos jelentést tévén ezredének állapotáról: ennek a dunántúli *összes harczokban* szenvedett veszteségeit körűlbelől *200 emberre*

---

redijt, interfectus est. Ferebantur in universum caesi 400. (Hisz föntebb azt mondá, hogy a megrohanó összes gyalogság csak ennyi volt, és *mind* csak nem veszett el!) Cum sepelirentur, primus ductor et transfuga in scrobem injectus. Equites ab Abda venerant melius perspecta via, incolumes regressi sunt. Facta haec caedes nocte corporis Christi.« (*Kaprinay-kéziratgyűjtemény,* XLII. köt, 246. l. a m. kir. tud. egyetem könyvtárában Budapesten.) Mint látjuk, e tudósítás is elismeri, hogy a berohanó kuruczok az egész Sziget-külvárost már hatalmukba keríték s a vár felé nyomúltak: tehát az azon külvárosban feküdt két rácz ezredet kedvökre lekaszabolhatták. A császáriak veszteségeiről ezek tábori papja — természetesen — hallgat.

[1]) Rendelete e napról a Pest megyei alispánhoz, hogy a szentendrei szigetbeli falvak a buda-székesfehérvári ostromzárló hadat tartsák élelemmel. (Egykorú másolat Pest-vármegye levéltárában.)

[2]) *Eszterházy tábori-könyve* a Nemzeti Múzeumban. Ugyanitt, Ordódy Györgynek jún. 26-kán azt írja Antal úr, Révay Gáspár hajdúi győri esetéről: »Azoknak nemannyira az ellenség fegyvere ártott, mint az Rábcza vize.«

teszi. (»Miúta Dunántúl vagyok, veszett ezek közűl külem-külembféle occasiókban mintegy 200.« [1])

Ha tehát e hiteles szám-adatnak felét, legfölebb kétharmadát veszszük: azt hiszszük, ez lesz a kurucz hajdúk győri vesztességének valódi mértéke. Annyi bizonyos, hogy maga Rákóczi e győri eseményt hadainak *szerencsés* vállalatai közé sorolja. [2]) Bizonyára szerencsésnek is mondható, ha még kétszerte több vérvesztésbe kerűl vala is: mert az egy katonailag jelentékenyen sikerűlt művelet vala, mely merészsége által a magyar fegyvereknek dicsőséget, az országdúló ráczoknak pedig réműlést és nevezetes veszedelmet hozott.

A győr-szigeti támadást követő napon, ú. m. jűnius 24-kén kelt az ónodi táboron Rákóczinak egy decretuma, melylyel Toronyi Lászlót Balogh Ádám ezredének alezredesévé kinevezi.[3])

Bottyán az örökös hadi-vállalatok közben nem feledkezett meg a közigazgatást és hadélelmezést a messze jövőben is biztosító intézkedésekről sem; sőt ezekhez több oldalról czélszerűen, s a hol kellett keményebb intézkedésekkel is hozzá látott. Tudjuk, hogy a rézpénz elértéktelenedése miatt a hadak nyomorúságra jutának, s hogy ennek orvoslása végett a kormányzó-tábornok az ezredek közti kiosztásra szánt fejérpénzbeli mérsékelt adót vetett volt ki a vármegyékre, különösen pedig a kincstári uradalmakra. [4]) Ezen adó baj nélkűl, szép szerével befolyt, mire nézve

---

[1]) *Eredetije gyűjteményemben.* Képtelenül túloz tehát Kolinovics, a ki az elesett és vízbeveszettek számát 800-ra teszi, — hacsak e számban, az elveszett *ráczok* is benn nem foglaltatnak, — úgy lehet! *Károlyi Sándor* csak általánosságban ennyit jegyzett naplójába ezen esetről: »Bottyán Generál Nagy-Győr külső-várossát felverte, holott *noha nyert, de vesztett is.*« A győri labancz *Pázmándy Gergely* pedig: »1707. 23. Junij. Post mediam noctem, inter secundam et tertiam horas, caedes kuruczonum juxta Jaurinum in Sziget notabilis.« De határozott számot ő sem említ. A szintén labancz b. *Berényi Ferencz* azonban ezt írja júl. 5-ike alatt naplójába: »Győrnél ebül jártak: 400-ig való (nagyitott szám!) veszett el bennek; 9 zászlót, 6 dobot vittek Bécsbe, — előlj irójok hogy Révay Péter (Gáspár) volt.«

[2]) Károlyihoz irott júl. 6-iki levelében. (Lásd alább.)

[3]) Eredeti fogalmazata a kir. kamarai levéltárban.

[4]) Ilyenek valának ekkor Dunántúl a palotai, kanizsai, lentii,

a katonaság között az ezüstpénz megszaporodván, a tábornok ennek az egész országrészben szabad folyamatot hirdetett. Erre nemcsak hogy bővebb lőn minden élelmi, ruházati és szerelvényi czikk a táborokban, s nemcsak hogy a katonának jobb harczi kedve támadt nyomora szűntével: de az ezüstpénzbeli fizetéssel csábíttatva, az ellenségtől átszököttek száma is folyton szaporodik vala. [1])

Hogy pedig a tél végén és kora kikeletkor tapasztalt takarmány-szükség és e miatt a lovas-hadak romlása jövőre be ne következzék: Bottyán a túl a dunai összes helységeken kihirdetendő currenseket küldött a vármegyékre, keményen megparancsolván a lakosoknak, hogy saját nyilasaikon kívül minden praediális rétet és a Bakonyban szénatermelésre használtatni szokott térségeket lekaszálják, s a szénát összegyűjtsék és rakják, melyért is a Nemes Országtúl azon szénának illendő jutalmát veéndik.« A mely falu pedig sem szénát nem gyűjt, sem maga takarodását végben nem viszi: annak bírája, három ízben való hivatalos megintés után, »irgalom nélkül felakasztatik, mint országnak mételye.« E körrendelet helységről helységre meghordoztatván, mindenütt irassék reá: ki által és mikor hajtatott végre? — s utóljára a vármegyétől küldessék vissza *hozzám*. (Kelt Libény-Szent-Miklósnál lévő táborban, 26. Junij 1707.)

E szigorú parancsnak még szigorúbb volt comitívája, melyrek kíséretében az, a megyei alispánok- és szolgabíráknak megküldetett. Meghagyatik ebben nekik, hogy a mellékelt nyiltparancsot községenként meghirdettetvén, annak pontos végrehajtására oly szoros ügyelettel legyenek, hogy az azt elmúlasztó bírákat és lakosokat késedelem nélkül a táborra küldjék, büntetésök elvétele végett. Az oly vice-ispán és szolgabíró uramékat pedig — teszi hozzá nyomatékúl a tábornok, — a kik ezzel ne-

---

alsó- és felső-lendvai, muraj-szombati, szent-gothárdi, csákányi, pinkafői, vörösvári, dobrai, rakicsányi, német-újvári, borostyánkői, lékai, szalonoki, rohonczi, körmendi, vépi, locsmándi, sárvári, csepregi, kapuvári, lánzséri, kaboldi stb. jószágok.

[1]) »Miúlta az fejérpénznek szabad folyását megengedtem: minden bővebb közöttünk, az német is szaporábban szökik hozzánk.« (*Bottyán* júl. 3-ik levele Eszterházyhoz.)

talántán ellenkezőt cselekedni merészelnének: »*bilincsekbe veretvén, Murány-várába fogom küldenem,* és a Fölséges Fejedelemnek s Szövetkezett Rendeknek, mint hazaárulóit repraesentálnom; kik is ugyanazon büntetést várhatják magokra, *mely csak nem régen Túrócz-vármegye vice-ispánját érte az ónodi gyülésen.* Melytől Isten óvjon, hogy Kigyelmetek közűl valaki oly büntetésre méltónak ítéltessék!« [1])

E kemény hang, — úgy véljük, — a félig-meddig még német hatalom alatt levő határszéli vármegyék lakossága, és részben (mint Sopronynál és Mosonynál) labanczos tisztikara végett volt fölvéve: hadd lássák, hogy a vasakaratú tábornok nem tréfál! Aminthogy Nemes-Kéri Kiss Farkas nevű engedetlen s »igen gonosz« labancz nemest, a többinek rettentő példájára vasba veretvén, csakugyan elküldötte Újváron át a távol Murány sziklabörtöneibe. [2]) Az erélyes intézkedésnek aztán meg lőn eredménye.

E rendelet kiadása (1707. június 26.) utáni napokban Bottyán táborostúl fölkerekedett Libény-Szent-Miklóstúl, és az osztrák határok mellé, a Nyulas felsőbb mezejére (parndorfi sík) szálla. Innét bocsátgatá száguldozóit az ausztriai helységekre, tüzváltság czímén hadi-adó fizetésére kényszerítvén Bruck és Fischament környékét. A fejedelem szerencsi várában július első napjaiban értesűlt ezekről, s örvendezve újságolja e hó 6-ikán az Arad ellen működő Károlyinak:

»Isten jóvoltából mind innét, mind penig túl a Dunán *szerencsés portázási* vannak hadainknak; a mint is *Bottyán* Győrnek külső-várossát felveretvén, a Nyulas mezeire szállott; *Bezerédy* penig Sopron táján infestálja naponkint sok szép nyereséggel az ellenséget, — kihez mostan nyomúl Pálffy 16 rácz és horvát zászlóalja haddal, melynek is conjunctióját akadályozni igyekeznek hadaink. Áldja Isten mind őket, mind Kigyelmedet, ügyünk elősegéllésére, sok jó szerencsékkel!« [3])

A fejedelem itt Bezerédyről is emlékezik. Már mondottuk,

---

[1]) A nyiltparancs és comitivája latin fordításban *Kolinovicsnál.*

[2]) *Szluha Ferencz,* 1707. aug. 8-káról É.-Újvárból Bercsényihez: »Kis Farkas, Generális Bottyán János uram kérésére, úgy mint igen gonosz labancz, Murányba küldetett.« (*Eredeti,* a kir. kamarai ltárban.)

[3]) A levél eredetije a gr. *Károlyi*-család levéltárában Budapesten.

hogy Bottyán hadtestének balszárnya, az említett dandárnokkal nyomon követte fel Kőszegre és Soprony alá Nehem visszavonúló csapatait. Sőt, míg fertő-szentmiklósi, lózsi és nagy-baromi állásaikból a Nyéken, Soprony alatt és a Fertő délnyúgoti sarkánál Farkasdon (Balf) elsánczolt német táborokat folyton foglalkoztatták: addig egyes portyázó csapataik, a lineákat felgázolván, a császári hadvonalak mögött gyakorta száguldoztak Fraknó, Nagy- és Kis-Marton, s Német-Újhely táján, jó nyereséggel járva, s réműlettel töltve el az osztrák határszéleket, föl egész Bécsig. Midőn tehát a jobbszárny Bottyán alatt lajtai Brucknál: más részről ugyanakkor a balszárny Bezerédy alatt Bécs-Újhelynél nyugtalanítá a határokat. A várakban és kerített városokban szüntelenül hangoztak a vész- és jellövések, hogy a lakosság menekűljön, mert jön a kurucz![1])

A serény kuruczok mind e fürge kalandozásaira a Rabutin-féle még mindig kedvetlen és elkényszeredett hadtest töredékei nem igen mozdúlának ki sánczaik mögűl; csak nézték: mi történik? S így az osztrák határszélek lakói csakis a bán várva várt horvát csapatainak fölérkezésétől remélték a nyugalom helyreállítását.[2]) E hadakat a Bottyán által eléjök rendelt Kisfaludy-ezred huszárai, Regedénél a Mura, és Fölöstömnél a Lápincs vizén át nem eresztették. Pálffy pedig, jól tudván, hogy

---

[1]) *Gr. Csáky Imre* váradi püspök írja Fraknó várából 1707. június 14. Úsz Gábornak: »Az ő Felsége Rabutin Generális alatt lévő népe az elmúlt napokban mind Keresztúr és Nyék tájára nyomakodott föl; hanem tegnap kétfelé oszlottak, úgymint egy része Sopronban, más része pedig Sopronhoz közel lévő Bolff nevű helységhez szállott; némellyek pedig ollyat is hirdetnek, hogy azon nép bizonyos részének (Bécs környéke oltalmára) Laxenburghoz köllenék mennie; melly hír mit tégyen? én megvallom, meg nem foghatom.« Ezzel összevágólag említi b. *Berényi Ferencz* is naplójában: »Maximilian Starhemberg 12. Junij szállott Kopházához; mindenütt kaszáltatja a vetéseket. *Bécs táján csaknem mindennap lárma vagyon, kedve szerént gázolván az kuruczság az lineákot.*«

[2]) »Scribunt rebelles in limitibus augescentes, adeo usque Neostadium (Bécs-Újhely) divagari; verum hac insolentia brevi sub adventum Comitis de Pálffi Croatiae Bani comprimetur.« Írják Bécsből június 11-iki kelettel Köllnbe. („*Relationes*", jún. 21-iki szám).

Bezerédy nagyobb erővel áll Kiss Gergely mögött: nem tartá tanácsosnak az átkelést erőszakolni, annál inkább, mivel a tapasztalat megmutatta, hogy a horvát-rácz hadakat, ha német sorkatonaság nem volt mellettök, a kuruczok mindig tönkre verték. A horvát-szlavon rendekre gyakorlott nem kis pressióval megszavaztatott és lakóhelyeikből csak nagy nehezen fölszedett csapatait tehát nem akarván az első harcz koczkájára föltenni: az óvatos bán a Rába-vonal helyett Stýrián át folytatta útját, hogy Rabutin hadaival *Bécs-Újhely* vagy *Soprony táján* egyesülhessen, habár kerülő-útakon is és későbbre, de legalább biztosan.

A bán e bölcs mérséklete folytán az egyesülést, — mely június 30-kán valósíttatott — a résen levő Bezerédy meg nem gátolhatta. Pálffynak felhozott hadát egykorú labancz kútfők 6000 emberre becsülik. [1])

Június közepétől július 23-káig csaknem naponkénti adatokkal szolgálnak számunkra, a Fraknó, Kis-Marton és Soprony tájain történtekre nézve, gr. Csáky Imre püspök (a későbbi bíbornok-érsek) és gr. Csáky Zsigmond tárnokmester — e két, Fraknóvárába szorult főúr — levelei Úsz Gáborhoz; melyekből tehát némi kivonatokat közölvén, ezzel az akkoriban a nevezett tájakon végbe ment hadi mozgalmak történetét adjuk, mégpedig a legközvetlenebb források alapján. [2])

Gr. Csáky Imre írja Fraknóból 1707. június 14-kéről, a már idézett Soprony környéki hadelhelyezések említése után: »Az horvátországi levelek azt tartják, hogy mlgos bán uramnak 11-kén Regedéhez (Radkersburg) kellett volna érkezni; az minthogy reménlik is naponként erre Kireschlag felé való kijövetelit.«

Ugyanő, jún. 21-kén ezt újságolja; »Bán uramat óránként várják ugyan, de mely felé fog (Stýriából) kigyünni? s most hol

---

[1]) »Bán Uram Sopronhoz közelít *6000 emberrel*, és az Dunántúl ő Nga fog commendérozni. Rabutin lagázsiája is Sopron felé indúlt.« Jegyzé be naplójába jún. 29-kén b. *Berényi* Ferencz, ki július 2-kán ugyanezt, a 6000 szám újból megjelölésével csaknem szórúl szóra ismétli. (Eredetije a Nemz. Múzeumban).

[2]) E gr. Csáky-levelek eredetijei jelenleg sáros-megyei Bogdányon léteznek, Lipóczi Keczer Imre úrnál.

vagyon? senki itten iránta bizonyossat nem tudhat. Az tegnapi prédájoknak egy részét az schwarzenpachi (Ausztriában) puskások elnyerték az kuruczoktúl, az kik az itten (Fraknóvárában) esett lövésekre nézve, arra lévő passusokat az lineán elállották vala. Az Sopron táján lévő (császári) armáda pedig igen szép csendességben vagyon, — *mintha nem is volna.*«

A püspök testvére, *Zsigmond gróf* pedig jún. 25-kén ekkép ír Fraknóból: »A minapi kuruczok a németek miatt békével elhajták (az ausztriai elnyert) marhát; mert a mint hallom, meg sem mozdúltak helyekből (a németek); hanem a schwarczenbachiak nyertek el tűllök valamellyeket, elállván útjokat. — Mlgos bán uram hollétirűl ez óráig semmi bizonyos, noha mindenfelé vigyáztatnak az commendantok; hanem Lándzsérbúl tegnap írják, hogy Kirschlagon ment által Bécsből egy curér eleiben, oly orderrel, hogy Soprony vármegyére jűjjön ki népével; de hol fogja találni? maga sem tudta ezen curér.«

Ismét *Zsigmond gróf*, jún. 27-kéről írja: »Mlgos bán uram ez elmúlt éjjel *Német-Újhelyben* hált, népe pedig onnét mintegy másfél órányi földre telepedett meg, *de az is ma utánnaérkezik.*«

Június 30-kán pedig *Imre gróf, a püspök* tudósítja Úsz Gábort: »*Az mi sopronyi armádánk mintha nem is volna*; *az ellenség*, azelőtti módján kívűl, délelőtt, délután, délben s estve napnyúgot tájban is, *keresztülnyargalja az lineán belől való földet; itt az vár* (Fraknó) *alól már két* ízben hajtá el az marhát,[1]) et haec impune. (Mindezt megtorlatlanúl.) Azelőtt, éjjel ha belopódzott a kurucz az lineán: idején reggel visszatakarodott, — most kedve szerint akármikor kótyáz, s majd mindennap egy úton. Az hiradó-lövések idejében esnek, *de minden hiába!* .... *Ma egyezik meg a horvátság velek* (a németekkel); megválik, mi lesz azután? Ezekről, bán uram Bécsben lévén, lehet nálunknál is jobban informatus Kegyelmed. *Herberstein* Generális az gyalogjával ezen kako (horvát) hadnak Regedénél maradott; menynyi? s meddig? nem tudom. *Innen az várbúl csak egy ágyúlövésnyire is nem bátorságos a sétálás.*«

---

[1]) Berényi Ferencz is írja jún. 15-kén, hogy a kuruczok a *sopronyi kapu elől* hajtottak el ökröket.

Júl. 2-kán ismét Zsigmond, a *tárnokmester* ír: »*Tegnap-előtt* reggel megindúlának az horvátok és ráczok gr. Draskovith János urammal Traszburgh (Darufalva, Soprony és Bécs-Újhely között) táján való státiójokból, úgy, hogy a lineákon általmenvén, Soprony és Kopháza között lévő réteken feküvő német táborral megegyezzenek; honnét, mondják, Rába-köznek mennének, hogy azt *teljességgel elpusztítsák s égessék, s népit* — kiket nem házoknál, hanem az erdőkben kaphatnának, — *levagdalják.*« Azonban csak tegnap reggel is egynehány kurucz átjővén a lineán, traszburghi és ótovai, úgy más harmadik falu bíráit kötözve elvitték.

Júl. 7-kén megint a *püspök* újságolja: »Az elmúlt hétfőn (4-ikén), minekutánna bán uram *Pereszteg* és *Czenk* között feküvő táborára érkezett, Ebergényi uramot *két lovas és egy gyalog regimenttel, és négy zászló horváttal küldte vissza* (a határok védelmére) *az lineán belől;* azóta csendességben vagyunk.«

A merre a bán zabolátlan, martalócz hadai vonúltak: pusztítás és gyalázat jelzék nyomukat, német és magyar vidékeken egyaránt. *A császárpárti* b. Berényi Ferencz már július 5-kén ezt jegyzi naplójába: »*Bán uram emberei sok roszat követnek el; valamerre járnak, rontják az gabonát, hajtják az marhát, az fehérnéppel is rútúl bánnak.*« Valódi *rácz sereg,* mely megütközni német sorkatonaság támogatása nélkül nem mer, — de a védtelen népet kedvére rabolja, és a nőket megfertőzteti! . . . . Csoda-e, ha Bottyán, táboraiban kihirdetteté: *rácznak többé pardont adni nem kell!* . . . .

* * *

A mint a tábornok Pálffy közelgéséről értesült: nehogy ez háta mögé kerűlhessen, — a Lajtától hátrább vonúlván, ismét Libény-Szent-Miklóshoz szálla, hol őt július 3-kán találjuk. E napon és itt nevezetes hírt vőn, mely figyelmét a tartomány keleti részeire irányzá.

Tudjuk, hogy egy részről a Pákozdon állomásozó Szekeres hadai, s más részről a palotai és csíkvári helyőrségek által, Székes-Fehérvár február vége óta szorosan ostromzárolva volt. A megsegítési kísérletek a martonvásári úton, a Buda felé élénken

vigyázó Szekeres éberségén hajótörést szenvedtek. Június második felében már éhség fenyegette az erősséget, melynek parancsnoka Gunckel ezredes, b. Pfeffershoven budai tábornoktúl nyakrafőre sürgette a segélyt. [1]) Ezen altábornagy tehát most *más útat* választott. Csoportra vert 600 esztergami és budai ráczot, s melléjök két század németet is adván saját helyőrségéből, némi élelmi-szállítmánynyal együtt nagy-titkon hajókra rakatá őket, és a Dunán Ercsényig úsztatá. Itt a szekerekre rakott szállítmány kettős vonala által födöztetve, megindúlt a menet, és a pusztaságon át jún. 29-kén estve szerencsésen eléré Fehérvárt. A sikertől felbátorodva, e várban még a helybeli lovas és gyalog ráczszázadokat is magok mellé vévén, jún. 30-kán virradólag kiindúltak, és a meglepett Szekerest pákozdi elsánczolt táborából kiriasztották. [2]) Szekeres ugyan — a ki már hajnalban ébren szokott hadával lenni, — magok a németek tudósításai szerint is, [3]) néhány katonája sebbe-esésén kívűl egyéb kárt nem vallott: hanem a falu csordáját, 342 darabból állót, elnyerték és behajták Fehérvárrá. [4])

Másnap, tehát július 1-jén, ugyanezen esztergam-buda-fehérvári haderő, (most már legalább 1000 főbűl álló) négy ágyúval kiindúlt, Palota vára megostromlására. Itt azonban maga az öreg *Domokos Ferencz* dandárnok talált lenni, bár ugyan csak 90 hajdúval, de a fenyegető veszélyről hírt vevén: a lakosságot is ellentállásra buzdítja vala. A csupán czölöpzettel kerített mezővároskát a császáriak hamar megvevék: hanem midőn a *vár* ellen rohantak volna ostromlétráikon, — *csobánczi módra* fogadtattak. A vén, tapasztalt Domokos nemcsak hogy a legczélszerűbb és vitézi módon vezeté az oltalmat: hanem a védőket példával és szóval annyira neki birá tüzelni, hogy még *a nők is* köve-

---

[1]) *Szalay*, Magyarorsz. Tört. VI. köt. 464. l.

[2]) Fridrich *Retel* Fehérvártt, júl. 3. költ jelentése a budai kamarához. V. ö. *Wagnert*, »Historia Josephi I. caesaris,« 204. l.

[3]) Ugyanazon cs. k. harminczados jelentése. (»Worbey etwelche Kruzen plessiert.«)

[4]) *Retel* idézett jelentése. V. ö. a Wiennerisches Diarium 414. számát.

ket hengergettek alá a vívókra, [1]) kiknek rohama véresen visszaveretett. [2])

A hátra vonúlók, boszújokban és szégyenökben a mezővárost felgyújtván, »tőbűl kiégették«; — mindhiába, a hősiesen védett *vár* megmaradt! Azzal útjokat Berhidának véve, a lakosságtól mindenütt pusztán hagyott helységeken át, [3]) a csíkvári passusnak kerűltek, mely kis erődöt ekkép *hátúlról* voltak megtámadandók.

Szekeres a történtekről tüstént, gyorsfutár által értesíté Bottyánt, a ki is Komárom előtt öt század huszárral őrködött Szabó Mózses nevű mostoha-unokáját, ekkor Somogyi Ádám ezerebeli őrnagyot, »sietséggel küldötte Szekeres segélyére«; s egyszersmind a Sió-vonalon lévő erősségek: Simontornya, Hidvég és Siófok parancsnokait utasítá, hogy erejöket egyesítve, akadályozzák meg azon ellenség visszamenetelét, és ha módját látják, támadják meg budai útjában. [4])

A csíkvári őrség, »gyönge erővel lévén,« s ágyús támadásnak a kis sáncz nem igen állhatván ellent: mint a jól informált Bottyán előre elgondolá, [5]) még idejében kivonúlt erődjéből, lőszereivel, és kár nélkűl Simontornyára huzódott. *Itt* fölkeresni őket már nem volt bátorsága az ellennek; a ki is a csíkvári sán-

---

[1]) *Szalay* László, az idézett helyen.

[2]) *Bottyán* tbk írja libény-szent-miklósi táborából 1707. júl. 3-kán *Bercsényinek:* »Esztergami, budai rácz öszvevervén magát, szekerek közt Fejérvárrá ment, mintegy hatszázig való, és két compánia német; maga mellé vévén fejérvári lovas és gyalog ráczot is, három taraczkkal (Retel *négy* ágyút említ: »nebst *vier* Stückeln«) Palota alá ment, az várost tőbűl kiégette; *de az várot kilenczven emberrel Domokos Ferencz uram megtartotta.*« (A levél eredetije a kir. kamara archivumában Budán.) Ily értelemben ír *Retel* is, csakhogy ő Domokos várvédői számát 200-ra teszi, szégyenlvén az oly maroknyi erő által lett visszaveretést.

[3]) ». . . . und dann ferner jenseyts desz Sárviz über Perhida dem March genommen, allwo in all denen Ortschaften *nit ein Invohner,* noch grosses Viehe zu sehen uud zu treffen gewesen.« (*Retel* levele.)

[4]) *Bottyán*, júl. 3-iki jelentésének utóiratában.

[5]) »Onnét (Palotától, az ellenség) Csíkvárnak vette útját; az, mivel gyönge erővel vagyon, *nem vélném, hogy megvárná,* kinek is — tudom — ma vagy holnap elválik dolga.« Írja *Bottyán, július 3-iki,* idézett levelében.

czot nagyjában levonván s fölégetvén,[1]) a három oldalrúl (Mór, Pákozd és Simontornya felől) nyakára gyülekező kuruczok elül sietett Fehérvárra s onnét Budára visszavonúlni. Békén érkezhetett-e be az utóbbi helyre? — nem tudjuk; csak egy német kútfő [2]) említ annyit, hogy Budára visszatértében 300 marhát prédált el.

Annyi tény, hogy Szekeres ismét beszálla pákozdi táborába, honnét Budát s Fehérvárt tovább is háborgatta, és hogy a csakhamar fölépített csíkvári sánczban is nemsokára megint bent űlt a kurucz hajdúság.

Ugyane napokban jelenté a solt-földvári dunai összeköttetés helyreállítására vezényelt Szemere László dandárnok, a szalkszent-mártoni mezőrűl (1707. jún. 30-káról) Bercsényinek, hogy azon az egész Duna-rész mellékén többet hét kompnál és öreghajónál föl nem lelhetett, melyek is Patajnál vannak elrejtve, víz alá süllyesztve, a czirkáló rácz csajkások elül. Azonban, hadának táplálása ott fölötte nehéz, mert a rácz-kevi szigetség Bottyán parancsára Dunántúlra adózik, s lefelé Kalocsának, Bácskának, minden puszta. — Ha elűzi Kegyelmedet a Dunapartról az éhség — válaszolá neki a főtábornok, — szálljon Kőrösre, Kecskemétre: miután a dunántúli német hadtestnek az osztrák határokra, s a mieinknek is utánok felnyomúltával lényegesen változván a túlsó constellátiók, a földvári rév megszállására most már nincs sürgős szükség. De mielőtt a Dunától távoznék, bízza Kegyelmed a rév gondviselését az ottani lakosokra, megesketvén arra őket: »Valamikor — akár nyilván, akár titkon — a mi felekezetünknek szüksége leend az általjárásra, légyen készen részünkre azon rév, és kompokat, hajókat szolgáltassanak.« [3])

Szemere egyúttal azt is jelentette, hogy mohácsi és ócsényi

---

[1]) »Der Feind aber solche Ankunft in Csikvar nit erwarthet, sondern den Pass verlassen undt sich nach Simonthorn geflüchtet; welcher Pass von uns völlig ruinieret, theuls Holzs weeg hereingebracht, dasz übrige verbrennet wordten ist.« (*Retel* levele.)

[2]) A köllni „*Relationes*" LXIII-ik száma.

[3]) *Szemere László* levelének eredetije, Bercsényi válaszának fogalmazatával együtt, a kir. kamarai levéltárban Budán.

lakosok biztos tudósításaiból értesült a szerémségi ráczok készületeiről; ugyanis »a Drávántúl lévő ráczság, lovas s gyalog, összegyülekezvén, derekasan költözik által a Dráván Eszéknél, az híd végén innen levő erdőbe.« Decs, Őcsény és Nyék tolna-megyei falvaknak ágyúvonó-ökrök előállításáról is van rendeletök az eszéki várparancsnoktól. Mely ráczoknak »szándékát *Simontornyára* hirlelik.« [1])

Bercsényi válaszában, Szemerének e rácz hírére — bár az elég fenyegetőnek látszott — nem reflectál; tudta, hogy Bottyánnak, mint túl a dunai vezénylő-tábornoknak, lesz gondja Eszék tájára is! És valóban, az ezredének hét századával Pécs és Szigetvár között állomásozó Balogh Ádám visszariasztotta e ráczokat, a kik érintett mozgalmának többé semmi nyoma.[2])

Ellenben a Szent-Gellérthegy aljában lakozó rácz katonaságot, a budavári helyőrség kivihető részével egyesítve, újolag fölhasználá a budai tábornok Pfeffershoven báró. Ugyanis július közepén egy, Szekeres és Gál Márton hadaiból álló 400 főnyi kurucz csapat annyira megfészkelé magát a budai hegyekben, hogy a szőlőmunkára kijárókat s katonai fedezetöket mindúntalan megrohaná, s levagdalván belőlök, a várkapukig be-beűzi vala. Pfeffershoven tehát július 20-ika táján, összeszedett hadával kitört e kuruczokra, s 30—40 embere veszedelmével, állítólag 90-et leölt és 60-at elfogott közülök,[3]) nyilván leginkább Gál Márton szabad-hajdúiból. Ezzel aztán Buda háborgatását kis időre megszűntette.

És most térjünk vissza a háború főszinterét képező Rába- és Lajta-vidékekre.

* * *

[1]) *Szemere* idézett levele.

[2]) *Szent-Miklóssy János* jász kapitány is azt válaszolja Nagy-Kátáról 1707. aug. 2-ikán Bercsényinek, midőn a baranyai rácz gyülekezet híre egy hónap múlva — tán szándékosan — felújíttatott: »Kegyelmes uram, se Fejérvárnál, se Budánál, *de legfőképen Veresmartnál* (Pécs és Eszék között) gyülevész rácz és horvát hadaknak híre nincsen.« Ő kémjei által mindent jól megvizsgáltatott. (Eredeti levél a kir. kamara archivumában.)

[3]) Archiv. Rákócz. II-ik oszt. III. köt. 331. l.

A mint Bottyán Pálffynak Bécs-Újhelyhez érkezése hírére a személyes vezénylete alatti hadosztálylyal a Nyulasról július első napjaiban visszatért libény-szent-miklósi táborába: az osztrák határok védelmére elhelyezett császári csapatok aláereszkedtek a Rábcza vizéig, de itt bátorságos maradásuk nem lévén, Magyar-Óvár ágyúi alá vonták magokat, bevárandók a bánt. Bottyán az ellenfél minden mozdúlatáról gyorsan és pontosan értesűlve volt. Ugyancsak július 3-iki levelében — melylyel a Fehérvár táján történteket jelenti, — így tudósítja Bercsényit a Lajta és Soprony vidékén fejlődő legújabb mozgalmakról:

»Az minémő német az Nyulasrúl alájött volt az Rábczáig: megint retirálta magát Óvárra, — onnét portáz; az mi portyáink is szűntelen körűlötte forgolódnak. Az németnek másik corpusa most is Sopronon alól, Pereszteg táján vagyon, kivel is Pálffi és Draskovicscsal kijött ráczság, 16 zászlóalja, conjungálta magát, az kire Bezerédi uram maga brigádájával vigyáz. *Pálffi maga Bécsben hallatik lenni.* — Még, Istennek hála, semmi erőt nem vehetett rajtunk az előttűnk lévő ellenség, sőt inkább mi, egymást érő porták által, jobban szorongatjuk és csapdozzuk őket.« Egy ezred dragonyost, lőport és ónt kér általküldetni. [1])

Pálffynak Német-Újhelytől Bécsbe rándulását jún. 30-kán, gr. Csáky Imre püspök is említi — mint láttuk, — e napon költ levelében. A bán, felhozott horvát-rácz hadairól ment jelentést tenni, és a hadműködésekre nézve a k. k. Hoff-Kriegsrath parancsait kikérni. A, mint látszik, Rabutinnak is részvétele mellett tartott hadi tanácskozmány által Pálffy »a fölkelőknek a Duna jobbparti országrészből való *teljes kiüzésével*« bizatott meg, és e mellett arra különösen figyelmeztetett: »mennyire szükséges a gr. Rabutin tábornagy vezénylete alatti hadtesttel mindenkor a legszorosabb összeköttetésben működnie.« [2])

---

[1]) Eredeti levél a kir. kamara levéltárában Budán.

[2]) »Graf Johann Pálffy wurde mit völligen Vertreibung der Feinde vom rechten Donauufer betraut, und noch besonders darauf aufmerksam gemacht: wie nöthig es sei, dass mit dem Armee-corps, welches unter die Befehle des Grafen Rabutin gestellt werden sollte,

Tehát ismét a kuruczok »*teljességel való kiüzése*« (völlige Vertreibung) a Dunántúlról, vétetett czélba két jeles cs. tábornagy: Pálffy s Rabutin egyesítendő erejével. Majd meglássuk, mimő sikerrel!

A bán nem sokáig késett Bécsben, honnét július 2-kán reggel kiindúlva, még az nap Sopronyba, [1]) s 4-ikén Pereszteg és Czenk közt lévő táborára érkezett. Itt az egyesült német-rácz hadakat megszemlélvén, a Sopronyban saját huszárezredével tanyázó gr. Nádasdy Ferenczen kívűl, b. Ebergényi tbk alatt a Bayreuth és Breuner-féle két dragonyos- s egy gyalog-ezredet, 400 horváttal a fertő-sopronyi sánczolatok őrzésére hagyta hátra; maga pedig 6000 emberrel július 8-kán megindúlván, »az nap Petőházáig, másnap Kapuváron túl a Rába mellé szállott, harmadnapra (júl. 10-kén) általment a Rábaközön igen *türhető kárral,* Barbacsra,« Csorna mellett. [2])

Pálffy hadmenetének ezen irányából nyilván látszik, hogy — míg az Ebergényivel hátrahagyott csapatok Bezerédy daudárát valának elfoglalandók, — addig maga a *bán,* kétszeres erejével a Libény-Szent-Miklósnál táborozó *Bottyánt* akará meglepni és megverni, a ki épen ezen napokban alig vala többel 3000-nél, a Szekeresnek küldött segítség, és az ennek pótlására Komárom-Tata elejére saját táborából kivezényelt lovas-századok távolléte miatt.

De Bottyán mindig éber vigyázattal szokott lenni, különösen a kémszemlészeti és előörsi szolgálatot sohasem hanyagolta el. Ennek köszönheté most is, hogy a bán 6000 emberének közeledéséről idejekorán értesűlést nyervén, még mielőtt az ellenségtől Óvár vagy Győr felé nyomatott és így két tűz közé szoríttatott volna: az árpási kelőhez vonúlhatott, arczvonalát a Rába

---

stets die engste Verbindung hergehalten werde.« Arneth, Starhemberg élete 429. l.

[1]) »*Ez órában érkezvén ide Sopronyba,*« — említi maga, Kőszeg városához 1707. júl. 2-kán kelt levelében. (Eredetije a kőszegi levéltárban.)

[2]) *Gr. Csáky Imre* Fraknóvárában 1707. júl. 14-kén Úsz Gáborhoz irott levele. (V. ö. ugyanannak júl. 7-iki, és Bezerédynek júl. 17-iki levelével.)

vize által fődöztetve, s a hídfőt Révay hajdúival megrakva. [1]) E helyzetében aztán Pálffy sem merészlé megtámadni őt; sőt látván, hogy ezúttal kisiklott kezéből, — egyéb czélok elérésére fordítá erejét, a mely végből Győr tájékára szálla. [2]) Úgy látszik azonban, hogy Kapuvártól a Rábaközön át Libény-Szent-Miklós és Győr felé való ezen menete, Bottyán visszavonúlása daczára, nem eshetett meg előörsi csatározások, s ezekben vallott némi kárai nélkűl, mint gr. Csáky Imre imént idézett júl. 14-iki levelének dőlt betűkkel szedett szavai mutatják.

Bottyánt július 10-kén az árpási és vár-keszői hidak között, Malomsoknál találjuk táborban; innét tudósítja Rákóczit, Bercsényit és Eszterházyt Pálffy megindúltáról, [3]) s innét szólítja föl Vas-vármegyét, a részben megint hazaoszlott Cziráky-féle hajdúknak Benkő Ferencz alezredes parancsnoksága alá mihamarabbi összegyűjtésére és táborába küldésére. A vármegye júl. 16-kán Szombathelytt tartott gyűlésében sietett megtenni a szükséges intézkedéseket, s e hó 22-ikére tüzé ki az említett hajdúknak, valamint a Kisfaludy György ezredebeli netalántán még ki nem állott lovas-zsoldosoknak, csoportra gyűlését. [4]) Bottyán

---

[1]) *Bercsényi* írja Rákóczinak 1707. júl. 9-kéről: »Az Dunántúl van egynehány levél; scribunt nihil, hanem hogy *Árpásnál van Bottyán.*« (Eredetije Vörösvárott.)

[2]) »Pálfi uram kijővén Horvátországból, Ebergényi uramot soproni lineák őrzésére hadta, Prait és Prajner dragonyos két regimentjeikkel, (Csáky még egy gyalog-ezredet említ) és három- vagy négyszáz ráczsággal, maga pedig vagy 6000 emberrel actu Győr tájékán vagyon; vagyon oly hire, hogy onnét ismét erre visszajönni szándékoznék.« Írja *Kőszegről* 1707. július 17-kén *Bezerédy Imre* Rákóczinak.

[3]) L. Antal úrnak a szalakúzi táborból 1707. júl. 13-kán Bercsényihez irott tudósítását: »Most érkezék sietséggel Bottyán János uram nékem irott levele, együtt az Fölséges Fejedelemnek s Exciádnak szólókkal, kiket is az magaméval együtt transmittálok,« stb. (*Kamarai levéltár.*)

[4]) »Perlectae sunt Excellentissimi Domini Generalis Joannis Botytyán literae missiles, de dato ex castris ad Malomsok positis die 10. Julij 1707., in quibus committit, ut haidones portales per Franciscum Benkö Vice-Colonellum congregentur. — Determinatum est, ut haidones portales statuantur hic Sabariae pro 22. praesentis, qui sub Colonellatu Domini Ladislai Cziráky fuerunt. Conclusum praeterea est, ut mili-

ezeken kívül Moory István hajdúit is magához rendelé Bezerédytől, és így július vége felé két-harmadfél ezer hajdúval rakhatta meg a Rába hídjait.

Most szükség egy kissé a balszárny működésére pillantanunk; mert míg Bottyán a Győr tájékán megfeneklett Pálffy ellenében figyelő állást foglalt: parancsot ada Bezerédynek az osztrák és stájer határszélek folytonos nyugtalanítására. Ez meg is történt; a kuruczok kisebb-nagyobb csapatokban majdnem naponként átcsapdoztak a Soprony-Fraknó közötti lineákon.

A herczeg Eszterházy Pál tulajdonát képezett Lánzsér határszéli vár, július 11—12-kén lőporrobbanás következtében, német helyőrségével együtt a légbe röpült.[1]) A pusztúlás megszemlélésére b. Sándor Gáspár, a herczeg jószágkormányzója, júl. 13-kán Kis-Martonból egy század Uhlefeld-vasas födözete alatt a hely színére sietett, s visszatértében júl. 14-kén estére Fraknó várába szálla meg. Azonban 15-kén éjjel Kis Gergely, a Kisfaludy György ezredéből 300 lovassal átjött a lineákon, oly szándékkal, hogy a Fraknóhoz igen közel eső nagy-martoni templomkastélyban tanyázó ráczokkal »megvásárol.« Lesbe álla tehát, s reggeli öt és hat óra között Nagy-Marton alá becsapott. De »a ráczokkal az városiak is puskásan, felesen kirohantanak;« sőt másfelől az Uhlefeld-vasasok is, őrnagyukkal a század élén, Fraknóból a szorongatott ráczok segélyére sietvén: az ennyi erőt nem várt három század huszárt megfordították, elszéleszték, s »nemcsak az lineán által, de azon is túl az erdőkön kergették. Elevenen csak kettőt fogtak; mennyit vágtak? nem tudhatni, mert az erdőkön elszéledtek. Az többi között egy Horváth György nevű vitéz tisztviselőt esmértek meg, kinek nyerge elfordúlván, mellbe lőtte egy rácz. Kalpagot felesset hoztak, lovat is kilenczet.« [2])

---

tes stipendiarij per universos nobiles potiores et taxatos, si actu non haberentur in Regimine (Kisfaludy Györgyé értetik,) statuant pro die 22. praesentis, hic Sabariae.« (*Vas vármegye* július 16-iki gyülésének jegyzőkönyve, a megyei levéltárban.)

[1]) *Gr. Csáky Imre* júl. 14-iki levele Fraknóból, Úsz Gáborhoz Bécsbe.

[2]) *Gr. Csáky Imre* júl. 16-iki levele Fraknóból, Úsz Gáborhoz. (Eredeti, az *Úsz*-család ltárában.)

E vereségecskét megboszúlni, július 18-kán este maga indúlt ki Kőszegből másfélezer lovassal Bezerédy Imre, eltökélve, tábornokának utasítása szerint Ausztriában, Stýriában erősebb csapást tenni. Boszújának éle a nagy-martoni ráczok, de főként a Schwarzenbach osztrák kerített városi polgárok ellen volt irányozva; mely utóbbiak a bécsi cs. arsenálból fegyvereztetvén föl, a június 20-kán Ausztriában járt kuruczoknak, visszatértökben a lineánál eleikbe álltak, és zsákmányjuk egy részét, — mint láttuk — elnyerték vala.

Bezerédy júl. 19-kén hajnalban érte el a lineát, azonban egypár óra hosszatt tartott, míg azt, a lovasság átkelése végett, levonathatta. Melyen is átkelvén, »vettem útamot (írja ő maga[1]) elsőben is Nagy-Martonnak, hogy ott lévő ráczságot kicsalhassam; de semmiképpen ki nem csalhatván, mentem (Ausztriába) Svarczenpach város felé. Maga az császár azon városbélieknek százötven musquatért küldött, — Istennek hála, minden kár nélkűl, szerencsésen fölverettem; az fegyveres pórságban felesset lecsapdoztanak katonáim; öt avagy hat szakállost is (várpuska), kikkel ezelőtt sokszor katonáimat megtérítették és az kapu fölűl lövöldöztenek, elhozattam. Nyereség igen vékony volt, mivel Nagy-Martonnál tettem elsőben is lármát, — azt meghallván, s úgy szintén míglen az sánczot levonattam, azalatt mind marhájokat és egyéb hunvalójokat eltakarították.« — Ugyanezen eseményről gr. Csáky Zsigmond tárnok is írja Fraknóból, júl. 23-káról: »Ez elmúlt kedden (júl. 19.) mintegy másfélezer lovas, — a mint a parasztok számokat beszélik — Ausztriában reggeli 8—9 óra tájban beütvén, palatinus urunk ő hgsége Svarczenpak nevű mezővárosocskáját teljességgel felverték, és felprédáltak mindent, a mit benne találtak. Embert is ugyanakkor circiter kilenczig valót vágtak s fogtak.« [2])

Bezerédy, schwarzenbachi zsákmányát Kőszegen lerakván, azonnal Stýriának indúlt, Rohoncz és Felső-Eőr felé. Az előadás

---

[1]) *Bezerédy Imre* levele 1707. aug. 2. Pápáról Eszterházyhoz. (Eredeti, gyűjteményemben.)

[2]) *Gr. Csáky Zsigmond*, Fraknóvárából, 1707. júl. 23. Úsz Gábornak. (*Úsz* cs. ltár.)

közvetlensége kedvéért, halljuk ismét őt magát, a mint expeditióját élénken elbeszéli: »Onnand (Ausztriából) megtérvén, vettem útamat az Lápincs felé, akarván az stÿriai passuson lévő ellenséget is megütnöm; de, az midőn Őrhöz érkeztem volna, étszakának idein, éjfél után két óra tájban, megszállítottam az katonaságot az kertek alatt, — bé találván egy az többi katonáim közűl menni az faluban: egy compánia lovas-német már ott volt; kiknek kezekben esvén említett katonám, az midőn hurczolták volna az faluban: kirángatja magát kezökbűl, elszaladott, és az midőn az palánkon általugrott volna, négy vagy öt puskát sütöttek hozzája, de mivel igen sötét volt, nem találták. Erre nézve mindjárt én is az mellettem lévő dragonyosokkal előrementem; az ellenség rendben vévén magát az Pinkva (Pinka, folyam) partján, tüzet ad reánk, — én is hasonlóképpen őreá. Ez így lévén kétszer egymásután, nem állhatta, hanem általverődvén az Pinkva vizin, csalt vetett; némely voluntír-katonáim és több zászlók alatt levők is egynehányan nyomában akadván, meglódúlt, — ötvenötig valót levertenek az lovakrúl, és kilenczet rabúl hoztanak. Azalatt magam is mindenütt nyomában. Sokan az ellenség közűl az sötétben leugrándoztak a lovakrúl az erdőn, és úgy rejtődztek el. Az kapitányjokat is szintén az határnál (Pinkafőn túl) már elfogták katonáim: de az gyalog (határőrző stájer) pórság feles lévén, elpuskázták katonáimat, s így menekedett meg, — az parókáját és fegyverit is mind elhányta.

Azon füst alatt bécsapván Stájerországban, egy jó diversiót tévén, megtértem; háromszázig való szarvasmarhát, egy annyi juhot, és lovat is valamennyit hajtottanak katonáim. Istennek hála, egy emberemnél több el nem veszett, kettő sebben, és három ló. *Nem égettettem.* Várván az megírt ellenség magához Purghóban (Burgau) lévő Holÿ nevű kapitánt is háromszázad magával: derekasan megverekedtem volna vele; de essős idő lévén akkor, el nem jött.« [1])

[1]) *Bezerédy* levele gr. Eszterházy Antalhoz, Pápáról, 1707. aug. 2. (Eredetije gyüjteményemben.) Pálóczi *Horváth György* is írja Léváról aug. 2-kán Radvánszky Jánosnak: »Bezerédy uram Stiria szélin Sopronyon felül egy kis várat is vett meg s fel is verte. Austriát alkalmasint felgázolták hamarjában.« (*Radvánszky-levéltár.*)

Ugyan e napokban más rendbeli ezer lovas kurucz Kis-Martonnak kerülvén, lajtai Bruck alá csapott, az ottani városiak, továbbá a nezsideriek és parndorfiak marháját — összesen vagy 2000 darabot — és gr. Harrach cs. minister parndorfi ménesét elnyervén, gazdag prédáját szerencsésen el is vitte, de még előbb a nezsider-petronellai lineák sánczolatainak egy jó darabon való levonatására is reáérkezett.

Mind e merész száguldozások a császáriak hadvonalai mögött, nem kissé zavarák meg a Rabutin-hadtest készülődéseit, s nagyban rettegtették Bécs tájékát, miután a határszéli és osztrák várakban, váracsokban, egyre dörögtek a vészlövések, és a nép mindenfelé futott.[1]) Hogy tehát a határokon a nyugalom elvégre helyreállíttassék: a cs. k. főhaditanács, — látván Ebergényit magában elégségesnek nem lenni a veszedelem elhárítására, — parancsot külde Pálffynak a visszafordulásra.[2])

E parancs azonban a bánt már nem érte Győr tájáu.

---

[1]) *Bezerédy* aug. 2-iki, idézett levelében még ezeket írja: »Én ugyan nagy fáradságommal végben vittem, mind Austriában mind Stýriában tettem lármákat: mert (Fraknótúl) *Pozsonyig s egész Bécsig is kilövettem az álgyúkat, Lajtán túl nyargalództak az katonáim, Nyulas felől az lineát levonattam nagy darabon, nizsideri, prukki, parndorfi marhákat elhajtattam, — nem kevés lármákat csináltam Austriában, úgy Stýriában.*«

B. Berényi Ferencz szintén följegyzé 1707. júl. 25-ikéu naplójába: »Ez napokban Pruckig volt ezer lovasból álló kurucz porta; az Nyulasrúl 2000 darab marhát hajtottak el, Parndorfrúl is nagyobb részét Harrach ménesének és marhájának.«

Valószínüleg ugyan e nyereségekre vonatkoznak *Szent-Miklóssy János* ezredes sorai, ki Bercsényinek Nagy-Kátáról 1707. aug. 2-káról újságolja: »Bottyán János Generális uram ő Nga is a túlsó részen jó nyereséggel vagyon, mert némely német városokat (Schwarzenbach) felvervén, gazdagította táborát.« (Kamarai levéltár.)

[2]) »Bécsből azt írják, hogy bán uram Rabutin embereinek egy részével és az ráczokkal, horvátokkal Rábaközbe ment: de minthogy Soprony táján szaporodnak a kuruczok, némely helyeken az lineákat is kezdik áthágni, az kikkel Ebergényi uram nem birhat, *arra nézve revocáltatik bán uram.*« (Berényi Ferencz naplóföljegyzése, 1707. júl. 25-éről.) Sőt még *Starhembergnek* a Vágtól Bécs környékére való hivatását is emlegetni kezdték. »Bottyán uram Bezerédivel Soprony táján s tovább is sétálván: vissza köll Storembergnek menni Bécs felé,« — írja *Soós Pál* 1707. júl. 29-kén Radványszky Jánosnak.

Pálffy ugyanis, jól tudva, hogy a budaiak által Székes-Fehérvárra bejuttatott élés ez utóbbi erősség számára csak ideig-óráig lesz elegendő: Győrött tetemesebb élelmi szállítmányt állíttatott össze. S azzal, nehány ezred legjobb lovasságának födözete alatt, váratlanúl megindúlt, Fehérvárt hónapokra fölsegélé; és oly gyorsan, mint mene, vissza is érkezett. Július végnapjaiban már ismét Győrött leljük, honnét azonban, — hogy Bottyán lovasságának fölcsapdozásaitól Bruck táját fedezze, — tüstént a kurucz tábornok azelőtti táborhelyére, Libény-Szent-Miklóshoz szállott.[1])

A Rabutin-féle hadtest fölkészült része pedig a Rábaközben, valahol Kapuvár, Csorna környékén állomásozék, vezérére várakozva. Bottyán, ki aug. elején is az árpási és keszői Rábahidak között, Móriczhidán, Malomsokon, Görzsönyben táborozik vala, nehány mértföldnyire az ellenségtől: szüntelenül csípdezteté ennek táborait lovas-portáival, őrcsapataikat beűzette a táborokra, foglyokat ejtett, és élelmi-szállítmányaikat akadályozá.[2]) Sőt meg is akará őket nagyobb erővel ütni: de ennek módját a császári vezérek óvatossága miatt sehogysem ejtheté; mert a Rabutin-félék hozzáférhetlen, »árkos és vizes helyen« ütötték fel sátoraikat, Pálffy pedig éjtszakára mindenkoron szekérvárral védé horvátjait.[3])

---

[1]) »Pálffy Fejérvár prófontérozását végben vivén, megtért, és szállott Libén-Szent-Miklóshoz, — most is ott vagyon.« (*Bezerály* aug. 2-iki levele.) *B. Sándor Gáspár* a bán fehérvári szándékát eleve tudá, mert már júl. 13-kán említé azt gr. Csáky Imrének, a ki másnapi levelében az ő szava után írja, hogy »bán uram általment a Rábán, *siet Székes-Fehérvár segítségére, mivel igen agonizálni hallatik.*«

[2]) *Sombor István* írja Varasdról (hol csak későcskén értesülhetett a bán táborából vett levelekből,) 1707. aug. 20-kán gr. Erdődy Györgynének: »Bán urunk ő Excja hada Magyar-Óvár táján (L.-Szent-Miklósnál) vagyon; az mint sokan referálják: *igen hozzá fogtak az bőjtöléshez, mivel az kuruczok miatt excursiójok nem igen lehet;* az ki pedig kimegyen excursiókra, — *az többé vissza nem tér.*«

[3]) »Ez a német . . . okvetetlen Erdélbe szándékozik; még ugyan az Rábczán följűl vagyon, de minden órán készül. Mi, itt mellette lévén, mindennap csípdezzük; tegnap öt derék németet hoztak katonáim, ma megint négyet, s alkalmasint le is csapdoztak bennek. Tovább is jó vigyázással leszünk. — Én ezen németet éjjel eddig megcsaptam volna, ha oly árkos és vizes helyre nem szállott volna, — de nem lehet hozzá-

Másfelől azonban ezalatt, a horvát széleken, úgymint Légrádnál és a Muraközben, jó nyereséggel s szerencsésen száguldoztak Kisfaludy László századai. »Itt is az mi szomszédságunkban — írja Varasdról 1707. aug. 20-káról Sombor István, gr. Erdődy Györgynének Száva-Újvárra, — főképpen Légrád táján hasonló hostilitásokat, megadván az kölcsönt, tesznek az kuruczok; az honnéd nincsen még 14. napja, hogy másfélszáz vonós szarvasmarhákat hajtottak el; az melyeket az légrádiak vissza akarván nyerni tűlök, utánok indúlának: de még magok is csak alig menekedtek meg, *hogy egészlen oda nem maradtak.* Ugyanakkor Inkey Jánost, légrádi kapitány fiát, egynehányad magával elfogták, és igen kevés nap vagyon, hogy most is az táján lármát ne mívelnének az kuruczok. Egy ember túl nem mér menni az Murán, mert vagy levágják, vagy pedig rabúl magokkal elviszik, az mint is immár sokakkal történt.« [1])

Volt a kurucz katonaságnak egy hibája, mely a nyár derekán s vége felé, tehát épen ez idő tájban vala leginkább érezhető. Ugyanis, az aratási s takarodási gazdasági munkák ideje eljövén: a bennszülött katonaság nagy része hazaszéledt a táborokból, övéit segíteni a súlyos munkában. Így az ezredek tényleges létszáma, olykor hetekre, hónapokra is, fölötte megcsökkent, sőt némely ezredből nem egyszer csak a tisztek és zászlók maradának együtt. [2]) 1707-ben ehhez még az is járult, hogy a hadak nagyobb részint fizetetlenek valának már régóta, mert a bányavárosokból igért fejérpénzbeli cassa, annyi bíztatás után is mind egyre késett, s a mi mérsékelt összegeket Bottyán az itteni vármegyékből bevett, mindaz, az osztrák helységekből fizetett tűzváltsággal együtt,

---

férni.« Írja *Bottyán* 1707. aug. 5. görzsönyi táborából, Bercsényinek; s 10-kén ugyanonnét Eszterházynak: »Ezen Pálfi mellett lévő horvátságot megcsapattam volna: de étszakára mindenkor szekerekkel muníálja magát; az strázsáját egynehányszor béhajtották már portásim.«

[1]) A levél eredetije gyűjteményemben.

[2]) »Kegyelmes Uram, az én corpusom egészlen (csak) a magam regimentjiből áll; Kisfaludy uram hadai mind elszéledtek. Sokszor megírtam Exciádnak, hogy az aratásnak és egyéb takarúlásnak idein, Dunán innend lévő némely hadaknak semmi szolgálatját sem vehetjük.« (*Bezerédy* aug. 2-iki levele Eszterházyhoz.)

korántsem volt elégséges a jelenleg itt, Dunántúl lévő 9—10 lovas-, és 4 gyalog-ezred fizetésére, habár mindegyiknek jutott is némi osztalék belőle. A hópénzbeli hátralékok okozta kedvetlenség tehát most méginkább ösztönzé a katonát, az aratás idején szokásos hazaszéledésre.

Legjobban a Bezerédy mellett levő ezerek oszlottak el, miután a dandárnok nem tartott oly szigorú fegyelmet, mint Bottyán. *Goda* ezrede július végnapjaiban annyira haza szélede Bezerédy mellől, hogy aug. elején már csak a tisztek maradtak, és jelentkezének a vezénylő-tábornok előtt a teendők iránt.[1]) Továbbá, »*két Kisfaludy* uraimék ezerei oly complete voltak: de ő Kegyelme (Bezerédy) eleregette, — mégis nékem panaszkodik;« írja aug. 10-iki levelében Bottyán, némi vádképen Bezerédy ellen, a ki viszont Kisfaludy Lászlót (kivel mindig gyülölködésben élt) okozza ezerének széljeloszlásáért, — ám Kisfaludy *György* és *Goda* ezredét csak nem széljeszthette el Kisfaludy *László!* Úgy látszik tehát, mégis Bezerédyben rejlett némileg a hiba, a kinek viszont saját ezrede azért maradt együtt: mert nagyobb része (ú. m. hét század) nem ezen országrészbeli, hanem Hatvan és Nógrád vidéki volt. Az meg a maga szülőföldén oszlott volna el, — itt csoporton maradt.

Annyi azonban mentségéül szolgál Bezerédynek, hogy a katonaság, bár nem oly nagy mértékben, maga az oly népszerű és szoros fegyelmet tartó vezénylő-tábornok oldala mellől is széljedezett most, aratás, takarodás idején. Görzsönynél, aug. 10-kén költ levelében ugyanis, a Bezerédy dandárának annyira megoszlása után említi Bottyán, hogy az ő táborabeli hadak közűl is Somogyi Ádám ezere megritkúlt, s Balogh Ádám három századában nincs több katona másfél száznál; Pethő György (Somody Ferenczféle) századai is, »ha egy nap öszvegyűlnek, megint mindjárt elszéllednek;« Török István ezere még csak meg volna, ahogy volna, — »az egy magam regimentemet hogy szorosan tartom, azt egy sem múlja följűl; sőt, ha az nem volna: az tábor is üres volna gyakrabban.« Ezen nagy és jó ezredből azonban, most három századot a Mezőföldön tartott a szegény nép

[1]) *Bottyán* aug. 10-iki levele Eszterházyhoz.

érdekeit oltalmazó tábornok, hogy az ottani lakosság aratását, takarúlását, a fehérvári németek s ráczok kiütései és pusztításai ellen megvédje. [1]) »Kegyelmes Uram, — írja a tábornok gr. Bercsényinek — az én regimentem mindenkor helyt áll: mégis semmi tekintet nincs reá, már régtűl fogvást nem vett hópénzt; kérem alázatosan Exciádat, méltóztassék fizetéséről gondoskodni.« [2])

Különben, hogy a katonaság vígasztalására ismét némi pénzre tegyen szert: Bottyán felhatalmazá Szent-Györgyi Horváth Zsigmond főhadi biztost, hogy Bezerédyvel egyet értve, a lineán túli, be nem hódolt faluk aratása és békés betakarodhatása iránt bizonyos váltságdíjért szerződésre léphessen Soprony vármegyével. E hatóság aztán főispánjának hg. Eszterházy Pál nádornak engedélyét kinyervén, [3]) aug. 9-kén 100 franczia doublon (200 körmöczi) aranyban és 400 frt ezüstpénzben egyezett meg a kuruczok megbizottaival. [4]) Hasonló szerződések köttettek a Győr, Német-Újvár, Esztergam stb. várak és városokba szorúlt, császár hűségén levő földesurakkal és lakosokkal. E mellett a hadi éléstárak megtöltése iránt is intézkedett Bottyán, olyképen, hogy a tartományban való összes gabna-tizedeket, úgy a papokéit, mint a kincstári és egyéb uradalmakban, lefoglaltatta az ország számára. [5])

Gondoskodott tehát a hadaknak eltartásáról, s egyszersmind, hogy álljon rendelkezésre némi arany- és ezüstpénz, azoknak édesgetésére, együtt tartására. De, e *szép módok* mellett *kemény eszközökkel* is hozzá látott az eloszlottak összegyűjtéséhez. A Goda-ezredet, tisztei erélyénél fogva, pár nap alatt sikerűlt újból fölszednie, úgy, hogy aug 10-kére már ismét felküld-

[1]) *Bottyán*, aug. 5-iki s 10-iki leveleiben.

[2]) Ugyanannak aug. 5-iki levele.

[3]) Hg *Eszterházy Pál* Bécsben, júl. 18. kelt leirata Soprony-vármegyéhez, e megye levéltárában.

[4]) A Sopronyban 1707. aug. 9-kén kelt alkulevél fogalmazata Soprony vgye levéltárában.

[5]) »Tudtára adom Exciádnak, hogy én Dunáninnét az egész dézmákat, mind fiscalitásban, s mind egyéb dominiumokban elfoglaltattam az ország szükségére: mert taval is úgy kifogytunk volt már az élésbűl, hogy ehel is csak meg nem holtunk.« (*Bottyán*, 1707. aug. 5., görzsönyi táboráról, Bercsényihez.)

hette azt Bezerédy mellé.[1]) E dandárnoknak pedig — ki aug. 2-kán azért jött volt le hozzá és Pápára, hogy Kisfaludy Lászlóval való versengése ügyében Eszterházynak személyes jelentést teendő, Bottyántól az átmenetelre engedelmet nyerjen, — tudtára adá, hogy a hadak ily oszlása és az ellenség ily közelléte idején, a Dunán őt semmikép által nem bocsáthatja; sőt elvárja hazafiságától a maradást és serény működést. Siessen tehát azonnal vissza hadállásába Soprony alá: mert ott Ebergényi már is, megtudván távollétét és csapatai megoszlását, kicsapott a lineán, és az ettől délre fekvő magyar faluk közűl négyet-ötöt felraboltatott.[2])

A Kisfaludy György-féle, leginkább szétoszlott vasmegyei zsoldos-ezred összegyűjtéséhez valódi vas-szigorral fogott Bottyán. Ugyanis saját ezredebeli testőrszázada, mint karhatalom mellett, kiküldé a falukra Pulay György hadi főporkolábot, *egy pappal és az Miklós mesterrel*« (a hóhérral,) »afféle széledőknek kergetésére« és a nyakasabbaknak mások rettentő példájára leendő kivégeztetésére.[3]) A példa csakugyan hatott, Pulay és Miklós mester eredményesen működének; úgy, hogy Bottyán már aug. 10-kén irhatá, »*már is jobban csoportozik az had.*«[4]) A gyalogság pedig: t. i. a Benkő Ferenczé, a július 22-iki határidőre épen jól összegyűlt, s Moory ezrede is naponként jobban szaporodék.

---

[1]) »Goda uram regimentjét is eloszlatván (Bezerédy), csak a tisztek jöttek hozzám; azt újobban compellálván, odaküldöttem.« (*Bottyán*, 1707. aug. 10-kén Eszterházynak.)

[2]) »Mihelen Soprony-vármegyébűl kijüttem: azonnal az ellenség is kicsapott, és négy-öt falut az linián innend fölrablott.« (*Bezerédy*, 1707. aug. 2-kán Eszterházynak.)

[3]) *Bottyán* 1707. aug. 5-iki levele Bercsényihez.

[4]) *Gr. Eszterházy Antalhoz* szóló levelében. V. ö. *Vas* vármegyének aug. 6-kán Csöngén tartott gyülése jegyzőkönyvét, és az ezen gyülés határozatából Bottyán tbkhoz követségképen küldött Szent-Györgyi Horváth József alispán és Bús Imre szolgabíró számára Szombathelytt, 1707. aug. 10-kén kelt utasítást, a melyben a szétoszlott hadak mielőbbi táborra küldése kilátásba helyeztetvén, »ő Exeja kéretik, hogy hadi főporkolábját Pulayt visszahívni méltóztatnék,« vagy ha ez lehetetlen volna; legalább kevesebb katonai kísérettel járna Pulay, a községek eltartási terhének könnyebbítése végett. (*Vasmegyei levéltár.*)

Ily nehézségekkel is kell vala, íme, egy kurucz hadvezérnek küzdenie, a harcztéri teendőkön kívül. Melyeket a kor és katonai helyzet jellemzése végett hallgatással nem mellőzhettünk. S most lássuk a további hadműködések folyamát, melyek Rabutinnak személyes leérkezése folytán kettőztetett erővel indúltanak meg.

A cs. tábornagy aug. 4-kén hagyá oda Bécset, és indúlt csapataihoz.[1]) Aug. 10-kén már egyesülve volt tábora a Pálffyéval Libény-Szent-Miklósnál, s ő maga is ott vala, nehány nap múlva összes erejökkel lejebb nyomúlandók. Bottyán görzsönyi táborából 1707. aug. 10-kén Eszterházyhoz szóló levelének végén említi: »Szintén ezen szempillantásban érkezett Rábaközből egy böcsületes páter, ki most jött Pálfitúl; Pálfinak szájából hallotta, hogy két-három nap alatt megindúlván, Buda felé mégyen; *már Rabutin is ott vagyon véle Libénnél.*«[2])

A rábaközi pap jól értesíté a magyar tábornokot; de azt Pálffy ki nem fecsegé előtte, hogy Rabutinnak Buda felé menetele *előtt*, még együttes erővel Bottyánt akarják megpróbálni, ha tönkre tehetnék egy csapással! Tudhatták ugyanis, hogy ennek összes ereje a görzsöny-malomsoki táboron nem áll többül 4—5000 embernél,[3]) mely ellen ők, ha kell, akár két annyi erőt is vethetnek vala, lévén Rabutinnak hét, Pálffynak hatezer embere; azonban elégségesnek tarták *lovasságukat* használni, már csak a gyorsabb actió, a reméllett meglephetés kedvéért is. Rabutin tehát gyalogságát s azzal tábori málháját, »még annakelőtte Győr felé indítván,« aug. 13-kán éjjel, válogatott négyezer vasas- és dragonyos-némettel s Pálffynak vagy 3000 rácz könnyű-

---

[1]) »Am 4. August verliess Rabutin die Hauptstadt, und begab sich zu seinen, bey Ung.-Altenburg lagernden Truppen.« (*Arneth*, Starhemberg élete, 432. l. Ellenben *De Ligne* hg szerint aug. 6-kán indúlt el Bécsből Rabutin. (Rab. Emlékiratai, 156. l.)

[2]) Eredeti levél, gyűjteményemben.

[3]) Az udvari historiograph *Wagner* is csak 4500 före teszi Bottyán táborának számerejét: »Rabutinus, Arrabone per medias hostium stationes transmisso, intelligit coecum illum Bothyanum cum quatuor mille quingentis suis securum agere in propinquo.« (Historia Josephi Caesaris I., 208. l.)

lovasával nagytitkon megindúlt az árpási hídhoz, a kurucz tábor fölverésére. [1])

Bottyánt, ha éjjel indúlának is ellene, — ébren találák. A két híres császári hadvezér tervezte *meglepésből és fölverésből* megint nem lett semmi. Mert a kurucz tábornok bölcs gondoskodásából, az árpási és keszői hidak előtt folyvást éber és erős lovas őrség állt készen, s Rabutin és Pálffy, rohanó hadaikkal, aug. 14-kén hajnalban ezekbe ütközének. A puskaropogás felkölté a kurucz tábort és vezérét, a ki csakhamar tájékozván magát, hogy ez nem nyilt ütközetre való, mert nem az ő erejéhez mért támadás: társzekérvonatát és gyalogságát tüstént megindítá szép rendben Révay Gáspárral és Moóry Istvánnal, a Marczal vize mentében dél felé. Maga pedig a tábornok hátramaradván lovas-ezredeivel, egyelőre fölvevé és élénken viszonzá az ellenség tüzelését, s úgy vonúlt aztán, derekasan csatázva és gyalogságát födözve, kár és zavar nélkűl, lassan, rendben tovább. Sőt az ellenség előhadaiban jelentékeny kárt tévén, sok foglyot is ejte. [2]) Általában, e visszavonúlási harczban a császáriak többet vesztettek, mint a magyarok. [3])

---

[1]) L. az alábbi idézeteket.

[2]) »Malomsok táján lévén táborban, az ellenség Líbennél: egy éjszaka megindúlván, rajtunk jött mintegy négyezer némettel s mellette lévő ráczczal; jó vígyázást tartván a Rába passusin, *jövetelét jó idején észrevettem;* bagázsiát és gyalogságot sietséggel elküldvén: az lovas hadakkal előjáróját bevártuk az ellenségnek, *alkalmas harczot állottunk, az ellenségnek nem kicsiny kárára, s feles rabokat ezenkívül el is fogtunk.* Érkezvén azonban a derék truppok (gros), kevés kárral előtte szépen elnyomakodtunk.« *Bottyán* jelentése Bercsényihez, 1707. aug. 17-kén, a karakói táborból. V. ö. *Rákóczi* levelét, 1707. aug. 26. Terebesről Bercsényihez: »Rabutin, corpusával és Pálfival rajtament volt Bottyánon: de ez is, az meddig az előjárójával ellenkezett és harczolt, — gyalogját és bagázsiáját elköltöztette előtte, és confusió nélkül elnyomúlt.« (*Archivum Rákóczianum,* II. kötet 88. l.)

[3]) »Az elmúlt vasárnap (aug. 14.) az német armádának egész ereje véletlenűl reánk jött; de mégis az egész infantériával, úgy bagázsiával elnyomódtunk előtte, míg az katonaság (értsd: *lovasság*) puskázott véle, *ellenség közűl többeknek, mint az mieinknek elesésével.*« Egy szóval, Kegyelmes Uram, megvallom, hogy olyan vakmerőképen bevártuk az ellenséget, hogy *magok is csudálták resolutiónkat.*« (*B. Révay Gáspár* ezredes levele 1707. aug. 17-kéről Karakórúl Eszterházyhoz. Eredetije gyüjteményemben.)

Ismét a térképre kell tekintenünk. Ha Bottyán Malomsoktúl egyenesen Gecsének, Lovász-Patonának húzódik: pár óra múlva eléri a *Bakony* kinyúló erdős ágazatait, — és azzal mind maga, mind hada, minden további üldözéstől meg van mentve. És ő mégsem tette ezt; mert jól tudá Károlyi 1704—1705-iki példáiból, hogy a dunántúli katonaság, mihelyt túlerőtől nyomatva, a Bakonyt érheti: azonnal szétoszlik az erdőségekben, s elszivárog szülőföldére, úgy, hogy alig lehet hónapok múlva összeszedni. A mentést tehát rögtön követte volna a *széledés*, legkivált ily nyári időben. *S azzal a dunántúli hadjárat jóformán be lett volna fejezve.*

Épen az mutatja Bottyán hadvezéri tehetségét, hogy ő, a közeli Bakony helyett, egészen más visszavonúlási irányt választott, és pedig olyat, a melylyel hadait szintén *nemcsak megmentette*: *hanem csoportban is tartá, s mindjárt reá új, győzelmes táborozásra vezeté.* Az öreg tábornok nem veszté el fejét soha, a legcriticusabb helyzetekben is föltalálá magát azonnal; ismeré és előnyére birá fordítani a terepviszonyokat. Ezúttal is az ágyúkat, hadszervonatot és gyalogságot a Marczal-mentén indítván előre, maga is ezen irányt követé utánok lovasságával. Két menetben, még azon napon eléré a Malomsoktúl öt mértföldnyire eső *Karakót*, Veszprém és Vas vármegye szélén. Az akkor még nagyon ingoványos folyású Marczal semlyékes rétségein itt vezetett által egy hosszú, keskeny töltés, — régi századok műve. A túlparton Karakónál, e töltés végét ő földsánczok védték.[1]) Mert Karakó minden időkben fontos katonai pontnak tartatott; már az Árpád-királyok, sőt némelyek szerint az avarok idejében körvár (Ring) álla itt.

Bottyán a karakói állást foglalá el hadával, ez ó sánczokba telepíté gyalogságát, s ágyúit a töltésnek irányzá, úgy, hogy azt két oldalról végigsöprethette.

Rabutin és Pálffy, kémszemlélő lovasságuktól hirt vévén: minő positióban foglalt állást előttök a vén oroszlán? — boszankodva látták, hogy Bottyán ismét ügyesen kisíklott körmeik kö-

[1]) E sánczok 1848-ban kiújíttattak, és a vasi nemzetőrség tanyázott bennök.

zűl; a »*völlige Vertreibung*«-nak vége! És, mert Karakónál őt megtámadni meg sem kísérlhették: elhatározák a kuruczok kedvelt főhadiszállásán, *Pápán* — e védtelenűl talált nyilt-városon — tölteni ki boszújok egész mérgét. Még az nap, aug. 14-kén beszállának e városba, mely gr. Eszterházy Antal tulajdonát képezé. Egész éjjel és másnap dúlt, rabolt a császári had; nem maradt előttük épen semmi, — még a klastromokat is fölverék. Rabutin, az általános zsákmányolás mellett, különösen a Tapolcza vizén levő számos derék malmokat rontatta el, — hogy éhen haljon meg már a kurucz! ... S azután a városba több oldalról üszköket vettetve, Eszterházy rakott asztagjaival együtt mindent rémségesen elégettek, porrá tettek, egész Pápa városából csupán *két házat* (Sándor Mária, Tallián Sándorné piaczi nagy házát, és özv. Botka Ferencznéét, a Bezerédy Imre anyósáét) hagyva meg. Azalatt, míg Pápa lángokban áll vala, — holott is az égetés főmesterei, természetesen, a ráczok voltak, kik már előbb a Rábaköz falvait is pörzsölték, [1]) — a bán egyes csapatai a környékbeli falukat száguldozák be, a szerencsétlen város vidékét is, a hol csak mi égethető vala, irgalmatlanúl elhamvasztván. [2]) Nem fe-

---

[1]) »Bán uram is Pápa felé nyomúlt, *útjában egész Rábaközt porrá tette*, úgy most pápai malmokat s vidékjét égetteti, *ordere szerint*. (Az égetés tehát felsőbb parancsra történt!) Mindenfelől nyomorúlt hazánknak nyakán utolsó romlása!« Írja a *császárpárti* gr. *Erdődy Sándor*, Petriniából 1707. aug. 28-kán, Szörényi Gábor kir. ítélőmesternek. (A *Szörényi*-család levéltárában.)

[2]) »Pápa alatt két nap s két éjszaka subsistálván, az egész várost, malmokat s körülfekvő falukat felégette, s a mi javait kaphatta, eltakarította, s klastromokat is felverte. Volt ezen dolog 14-kén; jóllehet Pálfi uram gyakori, majd egymást érő leveleiben esküvéssel is bizonyította, hogy ő sohol positive és ex ordinibus semmitsem égettet, hanem per excessus történik a mi történik, — mostani cselekedeti megmutatja már! . . . . De bizony, én is duplázva megadom a revanche-ot! . . . . Már megtért ismét Győr felé, gazdag prédájával; úgy hiszem, ott sem késik soká.« (*Bottyán* jelentése Karakórúl 1707. aug 17. Bercsényihez.) *Révay* ugyanonnét s ugyanaz nap írja Eszterházynak: »Az ellenség az egész molnákat (malmokat), specialiter penig Pápát elégette, Tallián Sándor uram és Botkáné asszonyom házán kívül; az klastromoknak fölverése után penig elment. Exciád egész Pápán lévő asztagjait is porrá tette, malmokkal együtt.« — *Groczky* János alezredes írja Ersek-Újvárról

ledkeztek meg e mellett a lakosok kifosztásáról, különösen marháik elhajtásáról sem; ezer darabnál több marhát prédáltak. [1])

Rabutin Pápának s környékének elhamvasztása után »gazdag prédájával« Pálffyt vissza Győr felé rendelé, maga azonban némi lovassággal előremenvén, Marczaltőtől diversóit tett Körmendnek, hihetőleg: hogy ezen váracskába és Sárvárba élelmet vessen. (Aug. 16.) De azután sietett vissza ő is Győrhöz, hol már aug. 17-kén estvére találjuk, [2]) Buda felé fölvett utjára készülőben.

Az első kurucz csapat, mely Pápára a németek távozása után aug. 16-kán bement: épen a *pápai katonaság* volt, Tersztyánszky István alezredessel. S a mint a kemény hadfiak az irtóztató dúlást, szülőházaik, édes mindenök rémséges pusztúlását szemlélték: keserves átkokban törtek ki, s kétségbeesésökben zászlójokat az utcza porába vetve, elszéledének, — menteni, a mi még netalán menthető. [3])

Ezen fájdalmat lehet érteni; de ép oly érthető, és teljesen indokolt Bottyán tábornok felindúlása is, a ki mindjárt másnap, aug. 16-kán kiadott nyílt-leveleiben az egész országrész lakói, Isten és emberek előtt rettentő boszút hirdetett. S ígéretét

---

1707. aug. 22-kén ez eseményekről, nem tudni kinek: »Mi illeti hírek dolgát, Bottyán János Uram ő Nga Dunántúl való földen szerencséssen járt, az Rabutin németjeiben alkalmasint lecsapdozott s elevenen is fogott; revancsolni akarván, Pápa felé ment s felégette Pápát.« (Eredeti levél gyűjteményemben.)

[1]) »Generalis de Rabutin prope Papam coclici Bothiani plus quam 1000 pecora abstulit, eamque urbem cum pagis vicinis concremavit.« Tudatják Bécsből 1707. aug. 27-kéről a köllni »*Relationes*«-sel. (1707, LXXII-ik sz.)

[2]) Wiennerisches Diarium. — Szalay L. Magyarorsz. Tört. VI köt. 472. l.

[3]) »Ezen órában gyütt Pápárúl Tersztyánszky, Exciád oberstlajdinandja, referálván, hogy a midőn pápai katonaság utolsó romlásokat látták volna: publice az utczán elvetették zászlójokat, nagy zúgolódással és átkokkal mondván, hogy soha többé nem kuruczoskodnak, s azzal el is széledtek, zászlójokat az utczán elvetve elhagyván: kéntelenittetett kapitány uram csak közlegényekkel fölvitetni az utczárúl a zászlót, úgy hozta el magával.« (*B. Révay Gáspár* levele 1707. aug. 17. a karakói táborbúl gr. Eszterházy Antalhoz.)

nagyon hamar beváltá; mert nyiltparancsának kelte után *tizednapra* már Petronellában, Hainburgban, Bruckban, mindenfelé vészt lőttek, s csak ezen egy napon (aug. 26.) *tizennyolcz falu és város állott lángokban Ausztriában, Pápának fölégetéseért.* S még azután következett Styriában, ugyan augustus végnapjaiban 40—50 község feldúlása és hamuvá tétele. Sőt, hogy Pálffy *maga* is érzékenyen érezze barbár pusztításainak boszúját: Eszterházy, a tulajdonát képezett Pápa elhamvasztásáért, mindjárt negyednapra, aug. 20-kán fölégetteté Pálffy pompás királyfalvi kastélyát. [1])

Azonban a visszatorlás művének tüzetes leirását hagyjuk a következő fejezetre.

THALY KÁLMÁN.

[1]) *B. Berényi Ferencz* naplójában olvassuk, sept. 3-iki kelettel: »Az királyfalvai kastélyt Szent-István király napján fölégették az kuruczok.« V. ö. az Eszterházy tábori könyvében Pálffy királyfalvi és pudmericzi jószágai elhamvasztása iránt Balogh Istvánnak kiadott parancs kivonatát.

BOLLA MÁRTON ÉS ÉDER KÁROLY
MEG
AZ OLÁH INCOLATUS ERDÉLYBEN.

HARMADIK KÖZLEMÉNY.

4. §. A földrajzi, folyó- és helynevek bizonyítják, hogy szláv népségre találának a magyarok, mikor itt megszállottak. Az Erdély = *erdő-elve* név meg azt bizonyítja, hogy a magyar állami hatalom nyugatról terjeszkedett Erdélyre. A XI. században nagy változás történék. A besenyők után a kúnok telepednek le a mai Moldvában és Oláhországban. Valamint az előtt Sz. István a besenyők ellen, úgy e század vége felé Sz. László a kúnok ellen hadakozott; az országnak keleti és déli részeit tehát biztosítani s a keresztyénséget erősbíteni kelle. A gyulafehérvári püspökség alapítása erősbítette a keresztyénséget; a székelyek telepítése biztosította a keleti véget. Mind az alapítás mind a telepítés a XI. század folytában történt, de mikor? bizonytalan. Az erdélyi püspöknek első megemlítése a zobori apát számára 1103-ban (Katona az évet 1106-ra, mások 1113-ra javítják) kiadott oklevélben fordúl elő, így: Dominus Simon ultrasilvanus (episcopus). [1])

[1]) A közönséges alítás Sz.-Istvánnak tulajdonítja az erdélyi püspökség alapítását. Ezen alítás a szájhagyományra támaszkodik, melyet oklevelek is fejeznek ki, p. o. egy 1277-ki így kezdődik: Nos magister Matheus waywoda Transsilvaniae et comes de Zonuk. Memoriae commendamus tenore praesentium quibus expedit omnibus; quod cum nos peculiari pietatis et reverentiae zelo ducamur in sanctam matrem ecclesiam beati Michaelis archangeli in Alba Transsilvaniae, quae sedes est episcopalis, per *divum sanctumque olim regem nostrum Stephanum, beatae memoriae, jam fundatam et aedificatam* stb. Lásd Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens, herausgegeben von G. D. Teutsch und Fr.

A székelyek telepítése koráról nem is szoktak nálunk vizsgálódni, mert a közhit hun ivadéknak tartja, s a történelmi kritika ellenébe a krónikák állításait, s a közhiedelmet hozzák fel.

Eltekintve a székely magyar nyelvtől, a melyen ugyanazon saját és idegen tulajdonságok tetszenek fel, melyek az összes magyar nyelven láthatók, s a melyben ugyanazon elavuló névragok (pap-*nyi*, pap-*nutt*, pap-*nól*) fordúlnak elő, a melyek a gömöri és más táj nyelvben is avuló félben vannak; eltekintve, mondom a székely magyar nyelvtől, mely határozottan egy és azon változásokat mutatja, melyek az összes magyar nyelvnek történeteit teszik: vannak külső események is, a melyek a krónikák véleményét és a közhiedelmet csak mesére támaszkodónak mutatják.

Attila halála után az ő fiain győzedelmeskedő gepidek foglalák el a mai Erdélyt s tarták ezt 568-ig. Ezen száz év alatt tehát a székely hunok a gepid néppel együtt laktak volna Erdélyben, még pedig mai területökön. A gepidek és hunok közt Attila halála után lobogó ellenségeskedés dühönge: de azért lehet feltenni, hogy sikerült a székelyhunoknak kiengesztelődni a hatalmasabb gepidekkel. A többi hunok, t. i. a *historiai* hunok emlékezése azután is él, mert mozognak, hadakoznak; a Gepidiában lakó hunokról nincsen szó sehol és soha; szintoly csendesen lappanganak, mint a képzelt szomszédok, a rumun rómaiak. A gepidek mint afféle nyughatatlan nép, abban az időben be-becsapnak a római császárok földjeire és rabolnak; a császárok keresve keresnek nekik ellenséget; de a zugban csendesen ülő székely hunokat és a római dicsőségen élődő rumunokat, természetesen, nem látják, létöket nem tudják. Justinianus császár tehát 527-ben a longobárdokat hívja Pannoniába s ösztönzi a gepi-

---

Firnhaber, Wien, 1857. A 118. lapon. — *Valahányszor oklevelet idézek a gyűjtemény megemlítése nélkül, a melyből az véve van, azt az U r k u n d e n b u c h-ból vettem.* — Müller Fridr. az Archiv des Vereins für siebenb. Landeskunde, Neue Folge, Zweiter Band. (Kronstadt 1857.) a 293—319. lapjain, minden érvet összehordott és megvizsgált, melyek Sz.-István alapítása mellett látszanak szólani: de tanúságaikat bizonyítóknak nem találá. Kár volt Horváth Mihálynak a *Keresztyénség első százada Magyarországon* (Pest, 1878.) című művében tudomást nem vennie a Müller dolgozatáról.

dek ellen. Ezek a Don mellékén tanyázó kuturgur hunokhoz folyamodnak segítségért. Ha a székely hunok megérthetetlenül jámbor nép nem volnának, bizonyosan még előbb is hozzájok folyamodnak a gepidek. A düh oly fokra hág a longobárd és gepid hadak közt — Alboinus szerelme is a vérengző Rosamundához vegyülvén a drámába — hogy a langobárdok az avarok szövetségét szerzik meg, oda igérvén nekik földet, embert, marhát. S csakugyan 568-ban majdnem kiírtják a gepideket. A longobárdok Olaszországba költöznek, s az avarok Pannoniának és Gepidiának, vagyis a régi Dákiának lesznek urai 568—798-ig.

A székely hunok a gepidek mellett egész száz évig ellappanghatának; vajjon az avarok mellett is, szép csomóba összehúzódva, lappanghatnak e kétszáz éven túl, nem látva, nem érezve senkitől, még az avaroktól sem, kik pedig, mint tudjuk, a Balttengerig terjesztik vala hadszedésöket szlávok és nem szlávok közt? Nemde szembetűnő a székely huniságnak a meséje! Még nagyobb a hihetetlenség, ha meggondoljuk, hogy azon krónikák, melyek a székelyek huniságát hirdetik, s azon magyar írók, kik elhiszik, azt is tartják, hogy az avarok szintoly hunok, mint utóbb a magyarok. Tehát a székelyek hunok, az avarok is hunok. A nagyobb hihetetlenség pedig az, hogy a két hun fajta nem keveredett össze; nem hadakozott együtt, nem győzött együtt, nem veszett együtt.

Az avarok eltünése után is, 798—900-ig a rumun rómaiak állama és hierarchiája szép csendesen el van a hunok mellett; amazok Traianus, ezek Attila dicső tetteit danolva töltik el dologtalan idejöket. Egy Ariosto költői ecsetére méltó mesék ezek! S hogy férnek meg egymás mellett a mesés népek és korok! A rumun irók szerint Nicetas, Protogenes, Theotimus stb. alapitják meg a rumun egyházat: a magyar írók szerint ugyanazon istenies püspökök a hunokat térítik meg, s a milkói hun püspökséget alapitják. A XVI. század elején azonban oly erősen süt már a történelmi világosság, hogy kideríti a milkói püspökséget, mert a székely nép csakugyan megvolt a XI. századtól fogva; s ha a Sz.-Lászlót előző korban lehetne, vagy kellene a milkói püspökség eredetét helyezni, a Sz.-Bruno felszentelte s a besenyők közé küldötte püspökben találhatnók fel az első milkói püspököt

Ellenben mennél erősebben süt a történelmi világosság, annál setétebbé válik a vidék, a melyen a rumun hierarchiát és államot képzelik.

A szlávok közt megszálló magyarok s a keleti végekre telepített székelyek nem tölthetik be a földet. A XII. század közepe táján németeket hoz a magyar király, még pedig, a mint az 1196-ik oklevél világosan mondja, *üres, lakatlan* helyre (in illo solo deserto, quod gloriosae memoriae G .(Géjza) rex Flandrensibus concessit.)[1]) Ez illeti ugyan csak a nagy-szebeni német szállásokat: de bizonyosan a többi német megszállókat sem tevék olyan helyekre, a melyekről az *üres és lakatlan* jelzést nem kellett volna mondani. Rumun lakosokat, még pedig *városokban élő rumunokat*, sehol sem szorítának ki a német jövevények, sem Beszterecze vidékén, sem a Kolosvár, Enyed, Vizakna stb. keletkező uj városokban, melyek mind német szállások valának. Így Rodnáról értesít a tatárdúlást leíró Rogerius, hogy »inter magnos montes posita *Teutonicorum* villa, regis argentifodina, in qua morabatur innumera populi multitudo« (Cap. XX.); így Nagy-Várad közelében a Körös melletti *Tamás-hídja*, »magna *Teutonicorum* villa, super fluvium Crisii posita« (Cap. XXXIV.) Általában mindenütt, hol a bányászat végett is jövevény németeket telepítenek, ott előző, bányászkodó rumun lakosságról nem lehet szó.

1211-ben II. András a német vitéz rendnek Erdő-elven Borza nevű *üres és lakatlan* földet adományoz a kúnok felé (quandam terram Borza nomine, ultra sylvas versus Cumanos, licet *desertam et inhabitatam*), megengedvén a rendnek, hogy a kunok elleni védelemre fa várakat és fa városokat építhetnek. Az adományozott földnek határai *Halmágy*, *Miklósvár*, innen felfelé haladva az Olton odáig, hol a *Tertilon* (Tartelowe, ma is a köznémetben *Tertelen*, az irodalmi németben *Tartlau*) patak foly belé, azután a Tertilon forrásaig és továbbá a *Tinis* (Temes, Zymis, ma Tömös) forrásáig menve, s ettől a Borza kifolyásáig (ad effluxum aquae, quae Borza vocatus). Ezek az éjszak-keleti határok. A dél-nyugati határok a havasok, a Borza kifolyásától

[1]) Katona. IV. 534.

a mint a földet befoglalják egész Halmágyig. A Borza név, mint terra, a szélesebbre vett *Bárczaság*, melyben még 1211-ben Brassó városáról nincsen szó; mint »aqua« pedig a mai *Boza* (Bodza, Bozza) folyó. Ez a nagy vidék is *üres és lakatlan*, midőn oda adja a király a vitézeknek.

1213-ban Vilmos erdélyi püspök a rendnek a tizedet engedi által a vidéknek minden leendő lakosától, kivéve ha *magyarok* vagy *székelyek* költöznének oda, mert az azoktól való tizedet magának tartja meg. A német megszállók a tizedet nem a püspöknek, hanem saját plébánusaiknak fizetvén, azokkal tehát nem gondol a püspök: de a magyarok és székelyek tizede őt illeti meg. *Itt van a székelyek legelső okleveles megemlitése;* az 1213 előtti korban nem került még elő a nevök.

1222-ben András király ismétli az 1211-ki adományt, sőt megbővíti új adománynyal. Az első adománynak határai ugyanazok, de *Kruz-burg* (Kereszt-vár, a mai *Nyén* [1]) helységben) járul hozzá, melyet a vitézek ujonnan épitettek volt (quod castrum fratres praedict ide novo construxerunt). A régi adományba a rendet *Fatalet* királyi pristaldus (poroszló) iktatja be, a ki a határokat bejárván, a területet *Mihály vajda* meghagyására adja át (qui praedictam terram perambulavit et eam ad verbum Michaelis woyvodae certis metis consignatam ipsis assignavit). De az uj adományba, mely a Keresztvár földjétől a prodnikok végéig, s a Boza folyó fejétől a Dunáig terjed, *Ypochz,* (Ypolyt?) *bán* iktatja be a rendet, mint pristaldus (cujus donationis post modum factae a Nobis fratribus memoratis pristaldum dedimus Ypochz banum). Az első vagy régi adomány Erdő-elvben van, melynek *vajdája* Mihály; az új adomány a Boza folyó mentiben

---

[1]) Nyén, Kreutzburg ein ungarisches Dorf von 45 Häusern, mit einer reform. Pfarre. Nicht weit davon, oder vielleicht auf der Stelle, wo das Dorf jetzt steht, ist die alte von den deutschen Rittern erbaute Burg Cruc-burg gestanden, woher der Ort bis heute von den benachbarten Sachsen in Tartlau Kreuzburg genannt wird. L. Jos. Marienburg, Geographie des Grossf. Siebürgens. II. Band Hermanstadt 1813. A 17. lapon. — Kollerfy Mihály a Magy. Kor. országainak *Helységnévtára* (Budapest, 1877.) a 623. lapján ezt mondja: *Nyén* Kreutzburg, ház 518, lakos 2046, kik helvét és görög n. c. vallásuak.

a Dunáig nyulván le, a mai Oláhország keleti részében van, s ennek *bánja* a homályos nevű Ypochz. — Mintegy zárjelben teszem ide, hogy 1358-ban Lajos király a brassaiaknak kereskedő szabadalmat ada a Boza és Prahova közt, mely Prahova a Jalomiczába esik, s ennek dunai torkolatjától a Szeret torkolatjáig; tehát azon területen, a melyet András ujabb adománya illet volt. — Visszatérvén az 1222-ki oklevélre, az nekünk leginkább arról nevezetes, hogy *először említi meg az oláhokat.* A király t. i. megengedi a rendnek, hogy a só aknákból (salis fodinae quae *akana*, Honorius pápa oklevelében *acuna*, vocantur) hat hajón a Maroson, ugyanannyi hajón az Olton szállíthassanak lefelé sót, s visszafelé egyebet hozhassanak be (alias res in ascendendo referentes); hogy nem tartoznak vámot fizetni akár a székelyek, akár az *oláhok földjén* járnak keresztül (cum transierint per terram Siculorum aut per terram Blacorum). Az is nevezetes abban, hogy a király a földnek meglévő lakóit a rendnek adja által, de tiltja neki a királyi földről akár németet, akár más embert fogadnia el, sőt az ilyet, ha oda kerülne, azonnal a királyi kézhez, vagy a küldöttei kezéhez kell szolgáltatnia. A »terra Blacorum« bizonyosan Erdő-elven kívül az, melyet királyi bán alatt oláhok laknak vala, mert abban is a király ád vámmentességet. Feljebb a *prodnikok végét* (ad terminos Prodnicorum) látók: kik és mik azok? Az elsőre a Honorius pápa erősitő levele ugyan az 1222-ki évről felel, a melyben »*ad terminos Prodnicorum*« helyett »*usque ad terminos Blacorum*« áll; a prodnikok tehát oláhok valának. S hogy mik? a *prodnik*, *brodnik*, szláv szó mondja meg, t. i. révészek a Boza folyón.[1]) Egy

[1]) *Brod*, horvát nyelven hajó, *brodnik* hajós, révész; németül Rheder. Általában a szláv nyelvekben *brod* rév is, németül Furt, innen a következő szláv helynevek: *Brod* a Száván, a bródi kerület főhelye, *Török-Bród*, általellenben a Száva jobb partján; *Brod*, Zágráb megyében; *Brod-Moravicza*, Fiume m. *Brod*, *ma kupi* u. o.; *Magyar-Brod* (Ungarisch-Brod) Morvában, *Német Brod*, (Deutsch-Brod u. o. a Csaszlau ker. *Brod* Csehországban Budweis kerületben; *Cseh-Brod* (Böhmisch-Brod) a Pragai ker.; *Brody* Galiczia keleti határán. Magyarországon vannak: *Nagy-Rév* Szolnok megyében, *Rév-Komárom*, *Rév-Körtvélyes*, Doboka m., *Rév* Baranya m. Bihar m., *Révbér* Pest m., *Révfalu* Trencsén m. és Somogy m., a mely *Réh-falva* is, *Réve-ház* Somogy m. stb. A német

1223-ki oklevélben megint előfordúl a *brodnik* szó, s minthogy abban más ethnographiai értesitést is találunk, fölhozom a tartalmát. András király a *szebeni* egyháztól *Borotnik földet* (terra Borotnik) cserélte ki a Sz.-Mihály nevű egyházas hegyért- s ezt az egyházas hegyet Gocelin mesternek adományozta volt, ki azután a Kertzi monostornak engedé által, mit a király is jóváhágy. A Sz.-Mihály egyházas hegy most is »*Michelsdorf*«, magyarúl Kis-Disznód; földjének egyik határa Ruetel és »Hermanni villa« közt vala. A király maga is a Kertzi monostornak egy az *oláhoktól elvett vagy üres földet*, (terram exemptam de Blacis) adományozott volt, mit most egyúttal megerősit. Annak a földnek határai az *Olt, Egerpatak* (Egewrpatak), mely a *Nagy-Bikkes*-höz foly (fagi quae dicuntur Noge-bik) és az *Árpás* vizbe szakad (cadit in rivulum, qui dicitur Árpás). 1223-ban »Szeben« és »Hermanni villa« külön vannak még, később összeolvadnak, úgy, hogy *Szeben* a magyar, *Hermanstadt* a német neve lesz. A *Borodnik* föld nyilván az Olti révészek földje, melyet a király a szebeni egyháztól becserélt. A királyi adományban feltetszők a magyar nevek: Egerpatak, Árpás vize, Nagybikkes. Azok mellé a Kertzi monostort vevén, melynek a király oláhok nélkül való földet adományoz: látjuk, hogy a Nagy-Szeben vidékén 1223-ban milyen kevés az oláh s ha volt is, mily csekély társadalmi jelentőségű. Sőt még az is kérdés, nincsenek-e szlávok köztök? A bozai révészek s az olti révészek (borodnik) vagy még szlávok vagy ha már oláhok, a brodnikság, révészség, a szlávokról ment volt rájok.

Az akkori oláhok igen-igen csekély voltát az 1224-ki híres *Andreaneum* is bizonyítja, mely a teutonok adományába egyeben felül az *oláhok és besenyők erdejét* is foglalja, hogy a németek az oláhokkal és besenyőkkel együtt használják (praeter vero supradicta silvam Blacorum et Bissenorum cum aquis usus communes exercendo, cum praedictis scilicet Blacis et Bissenis eisdem contulimus). A nevezett királyi erdőben a havasokon túli földekről ide származott oláhok és besenyők tanyáztak volt már,

---

Furtokból legyen itt a *Frank-furt a. Main, Frank-furt an d. Oder, Ouerfurt, Schwein-furt, Klagen-furt stb.*

ezt az erdőt a király most a németeknek adományozza, de nem szorítja ki belőle az előbbieket, non eximit de Blacis et Bissenis, mint a kertzi monostor adományában tette volt.

1231-ben az erdélyi káptalan bizonyitványt ád ki arról, hogy Gallus a Szombathely (ma Szombatfalva) mellett lévő Boja földet, *mely jelenben a blakok földjén van*, maga pénzén vette ugyan Bujultól, de meggondolván, hogy azt a földet Trulh ősei birták legyen azon időtől fogva, midőn a blakok földje még a bolgároké vala, és Fogarashoz tartozott, — mit Trulh igen sok embernek tanúságával be is tud bizonyítani: azért költségeinek megtérítése után visszaereszti Trulhnak a nevezett Boja földet, mely Szombathelylyel határos. Ez a káptalani bizonyítvány igen nyomós oklevél Hasdeu előtt, a ki ebből az oláh vajdák jogát érti ki Fogarasra, s annak kezdetét 1161—1170 közé helyezi.[1]) Azonban miféle tényekről tanúskodik az oklevél? A Boja földön az előtt bolgárok laktak és Fogarashoz tartoztak volt; azaz, a magyar király, mint Fogarasnak ura, a Boja földet előbb bolgároknak engedte volt által, milyen föltételek alatt, azaz micsoda szolgálatot követelvén tőlök? nem tudni. De a *brodnik* szóból tanúltuk, hogy szláv révészek voltak egyszer mind a Bozán, mind az Olton: az említett bolgárok tehát ilyen révész szlávok lehettek. Ezen bolgárok idejében Trulh ősei birták vala a Boja földet, alkalmasint olyan föltétel alatt, mint később majd a kenézeknél fogjuk látni, a Fogaras várnak teljesitvén tartozásaikat. Azután oláhok jövének a bolgárok helyébe; tehát azok nem valának itt első, hanem későbbi jövevények; az oláhok jövetelével Trulh őseinek »kenézsége« — nevezzük előleg is azon néven, melyet azután bizonyosnak fogunk találni — megszünvén, az másra ment által, Bujulra-e vagy kire, nem mondja meg az oklevél, hanem csak annyit mond, hogy Gallus Bujultól megvette. Gallus pedig, költségei visszakerűlvén, visszaereszti a földet Trulhnak. Hogy se a bolgárok, se az oláhok nem olyatén lakosok voltak, a kik bármilyen függetlenséget vagy épen állami hatóságot igényelhettek volna, már ebből is világos, mert Trulhnak ősei a Boja földet a Fogaras urától, t. i. a királytól vagy annak képviselő-

[1]) Lásd: Századok 1878-ki folyamának 86—90. lapjait.

jétől szerezték volt. Trulh és Gallus között most egyezség történik, mint két igénylő között, mi igen közönséges tény az akkori viszonyokban. Tehát abból a káptalani oklevélből is az oláhságnak igen-igen csekély társadalmi szerepe látszik ki. Általában forrásaink csak kezdik emlegetni, s még arról is hallgatnak, hogy milyen vallásuak? az pedig mind az erdélyi püspök és káptalan, mind a kertzi monostori apát előtt nagy érdekű vala. De ebbeli hallgatás vagy véle-nem gondolás is azt mutatja, hogy csekély helyet foglalnak vala el az akkori társadalomban az oláhok. Négy évvel utóbb álmélkodással hallja Gergely pápa, hogy azok nem mind katólikusok: de ezt nem az Erdélyben imitt-amott előbukó oláhokról, hanem az Erdélyen kivűliekről hallja.

A kunok térítésére nagy gondja volt a magyar klérusnak, s kún püspökség is lett 1228 tájon, habár nem tudni hol? Milkón-e vagy másutt? Az uj püspökséghez csatolt székelyek nem szeretik vala a *kun* nevet: Theodorik kun püspök oktatja tehát 1228-ban, mondván: Ugyan mit tesz a névnek változása, ha nemzetetökhöz ugyanabban a viszonyban maradt meg a püspökség (eadem manente erga vestram nationem Episcopatus ratione et virtute)? A Krisztus egyházában együtt lehetnek farkasok és bárányok: miért nem férhetnének abban össze székely, kún és oláh (quidni etiam Siculum cum Cumano et Valacho?) Ezen szók azt jelenthetik nekünk, hogy az erdélyi kevés oláh, s a megtért kúnok közt élő oláh a katólikus püspök alá tartozik vala. De máskép állott a dolog a külső oláhoknál, mint már említém. Tudniillik:

1234-ben IX. Gergely pápa ezt írta: A mint hallottuk, a kúnok püspökségében vannak, a kik magokat *oláhoknak* nevezik, s ámbár névszerint keresztyének, mégis külön szertartásokat követnek, s olyanokat tesznek, a mik ellenkeznek a keresztyénséggel. Megvetik a római egyházat s a szentségeket nem kún püspökünktől fogadják el, a ki ott megyés püspök, hanem görög szertartású ál-püspökökhöz folyamodnak, sőt Magyarországból is magyarok, németek és más igaz hitűek, az oláhok közt való tartózkodás kedviért, hozzájok csatlakoznak, s mintha velök egy népet tennének, az ő egyházi szentségeiket fogadják el. Azért meghagyja a kún püspöknek, hogy a nyelvöket tudó alkalmatos embert ren-

deljen oda püspöki helyettesnek, hogy ne legyen ürügyök a schismás püspökökhöz fordúlni. A királyt pedig felszólítja, hogy kényszerítse az oláhokat azon püspök elfogadására, kit az egyház rendel nekik.

Ez az erdélyi lakosság ethnographiai képe 1241-ig, a nagy tatár-járásig; s azt az egyedül hiteles forrásokból nyerjük. Ebben a képben oly csekély társadalmi léte mutatkozik az oláhságnak, hogy igazán megfoghatatlan a rumun irók törekvése, az Anonymusból — mert ezen kívül nincs semmi, a mire hivatkozni lehet — egészen ellenkező képet alkotni össze, s az erdélyi oláhságban a római életet folytató, a római jogot is szakadatlan éléssel gyakorló, tehát mintegy első születésü lakosságot tüntetni fel.

5. §. A tatárjárás után IV. Béla 1243-ban Lőrincz erdélyi vajdát küldi Erdélybe a lakosság összeszedésére (post conflictum Tartarorum ad partes Transylvanas misissemus, ut populos nostros recolligeret); hogy kiket hol bírt összegyűjteni, azt nem mondja meg az oklevél. De a lakosság nagy híját Gallus püspök is panaszolja a királynak 1246-ban, elmondván, hogy a tatár üldözés ólta az ő egyházi megyéje *annyira lakos nélkül van,* hogy úgyszólván senki sincs Fejérvárott (in Alba), a püspöki székhelyen, s a többi püspöki birtokon, melyeket el is számlál, s mivelhogy új lakosokat csak némi kiváltság mellett lehetne azokra szerezni: kéri a királyt, hogy mind a még meglevő lakosokat, mind az új szabad jövevényeket (tam priores inquilini, si qui essent superstites, quam etiam hospites conditionis liberae de novo convenientes) a vajda és megyék bíráskodása alól vegye ki s a püspöké alá helyezze. — Másutt még azután is lakosság híja tünik elő. 1252-ben Vincze ispán a *Szék* nevű vidéket, a kertzi oláhok, a brassai szászok és sepsii székelyek közt, mely az előtt a szász Folkuné volt, de a tatár pusztítás által *lakos nélkülivé* lett (vacua et habitationibus carens remanserat) adományba kéri és nyeri. A kertzi oláhok, brassai szászok és sepsii székelyek megemlítése nem azt teszi, hogy ezeket mind megkímélték volna a tatárok, hanem azt, ki hova tartozik, a ki megvan. Az 1231-ki oklevélből azt tanultuk volt, hogy II. András a kertzi monostornak egy birtokot adományozott, melyben oláhok nem valának (terra exempta de Blacis): 1252-ben már találunk oláhokat rajta, mert azt ol-

vassuk az oklevélben »*inter terras Olahorum de Kircz*«; a monostor apátja tehát a tatárjárás után ereszté reá azokat. — *Naszód* 1264-ben üres és lakatlan vala (vacua et habitationibus carens); még 1279-ben *Zarvad* (Szarvad) külső Szolnoki birtokról mondja az oklevél, hogy a tatár feldúlás ólta lakos nélkül van (propter insultus et devastationes Tartarorum esset habitatoribus destituta). Még többet lehetne ilyet felhozni, pedig csakugyan nem minden pusztító néptelenítésről van okleveles emlékezés. Az üres és lakatlan földre szívesen fogadának új lakosokat, tehát oláhokat is, mint a következőkben látjuk.

IV. Béla már mint »rex junior« Kúnország királyának nevezte magát, sőt az 1233 évbeli oklevélből (Bela Dei gratia primogenitus regis Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Serviae, Galliciae, Lodomeriae, Bulgariae, Cumaniaeque) az tetszenék ki, hogy II. Andrást is »Cumaniae rex«-nek nevezik vala. Erre tehát a kúnok térítése, a kún püspökség felállítása, s leginkább az szolgáltata okot, hogy a pápa Kúnorságot a magyar királynak, s különösen Bélának gondjaira bízta 1228-ban (Szalay, Magyarország története II. 18.) [1]) A tatárjárás a mai Moldovában és Oláhországban is nagy változást tőn; a lakosság híja ott is meglátszik. »Minthogy az ország a tatárok becsapása által mind vagyonában, mind lakosaiban nagy vesztességet szenvedett, a jéruzsálemi ispotály vitézeinek (a johanniták) nagy mestere Rem-

---

[1]) Dr. Ficker A. a Bécsben megjelenő »Statistische Monatschrift«-ben Schwicker »Statistik des Königreichs Ungarn« (Stuttgart, 1877.) ismertetvén, s azt külön nyomatban is kiadván, ennek 3. lapján ezt állítja: »Dass der Titel »rex Cumaniae«, welchen Bela IV. seit 1235 führte, sich auf die von geflüchteten Kumanen occupirten Theile Ungarn's bezog, unterliegt wohl keinem Zweifel.« Ficker t. i. a Negru-voda (Fekete vajda) kiköltözését Erdélyből a XIII. század vége felé valóságos történetnek tartja, — melyet már Hasdeu is »mythos«-nak néz —, különben sem ismeri azon kornak történeteit és ethnographiai viszonyait Magyar- és Erdélyországban. Julianus barát 1237-ben jára »Nagy Magyarországon«; azon év utolsó napján tére haza, egyszersmind azon hírrel is, hogy a tatárok megint nyugatra készülnek becsapni. Kuthen és kúnjai csak 1239-ben menekülének Magyarországba; tehát Béla 1235-ben nem az ezek által megszállott területről vehette fel a »rex Cumaniae« czimet.

bald pedig kész az országért fegyvert fogni: azért a király, a báróival hosszas tanácskozás után elhatározta, hogy az ispotályos vitézeknek az egész Szörénységet, minden havasaival s egyéb hozzátartozóságával együtt adományozza az Olt folyóig, beletudván a *Joan és Farkas kenézségeit*, de kivévén Lythen vajda kenézségét (kenezatus), a melyet az *oláhoknak* hágy meg, úgy a mint azt eddig birták« stb. igy szól az 1247-ben kiadott oklevél. »Ezenkivül adományozza nekik a király egész Kúnországot az Olttól és az erdélyi havasoktól kezdve (a fluvio Olt et alpibus Ultrasilvanis totam Cumaniam)« . . . »kivéve a *Szeneszlausz oláh vajda földjét, melyet úgy mint a Lythen földjét, az oláhoknak, hagy meg.*« Az oklevél azzal végződik: »Minden uj nagymester hűséget fogadván, arra is kötelezi magát, hogy nemcsak az előszámlált földek, de az ország (azaz Magyarország) megnépesítésére is gondja lesz, s hogy semmiféle állapotú és nemzetű parasztot, se szászt vagy németet az országból, különös engedelem nélkül, nem fogad be a maga birtokaira (quod curam et operam dabit ad populandum non solum dictas terras Nostri regni, et quod rusticos de regno Nostro cujuscunque conditionis et nationis ac Saxones vel Teutonicos de Nostro regno non recipiant ad habitandum terras supra dictas, nisi de licentia regni speciali.)« [1])

Az ország védelmén kívül annak megnépesítése Bélának fő gondja; azért nem is szabad az adományos rendnek Magyar- és Erdélyországból csalni ki bármilyen lakost, hanem másunnan kell szerezni. De honnan szerezhetének leginkább? Halicsból, vagy Galicziából nem igen, mert az is a tatárcsapást szenvedte volt. Egyéb szomszéd országból alig lehet vala lakosokat szerezni Bulgárián kivül, mert azt érintetlen hagyta a tatárjárás; sőt a kunoknak is azon része, mely Magyarországra nem jött volt, Bulgáriába menekült. A vitéz rend Németországból kaphatott volna jövevényeket kiváltság-adomány mellett, mint a magyar királyok kaptak volt: de úgy látszik, a XIII. században Németország nem vala többé az a rajeresztő, a milyen a XII.

[1]) G. Pray. Dissertat. Pag. 134—137. Katona, Hist. Crit. VI. Pag. 95—103.

században volt; a tatárjárás után nem hallunk újdon érkező nagy számu német jövevényekről. Tehát az ország dél-keleti részeire, továbbá Erdélybe, valamint az eladományozott Szörénységbe és Kúnországba leginkább a Dunán túli tartományokból, jelesen Bulgáriából, jöhetének új lakosok, a hol a kúnok és nomádoskodó oláhok legmozoghatóbbak valának. S mert valóban innen jövének, azért bolgároknak is nevezik vala, habár tulajdonképen oláhok voltak is. Brassó a tatárjárás után keletkezvén, legalább újból erősödvén meg, (a felvárosi vagy Katalin kapunak felirata 1285-öt mutat, mint új megnyitásának évét [2]) a nagy egyháza épitésére (1385—1425) oláhokat hiva be, s egy külvárosba telepíte, melynek *Bolgár*-szeg a neve mai napig. Az nem azért van, mert csak bolgár-szlávul beszéllők, hanem mert Dunántúlról Bolgáriából jövők valának.

6. §. A Béla adományozta Szörénységben 1247-ben Joan és Farkas *kenézeket*, meg Lythen oláh *vajdát*, és kenézségét, Kúnországban Szeneszlausz oláh *vajdát* találjuk. A Joan és Farkas kenézségeit a király a rendnek engedi által: a Lythen és Szeneszlausz vajdák kenézségeit pedig az oláhoknak hagyja meg úgy bírniok, a mint eddig bírták; tehát megmaradnak a régi viszonyban a királyhoz. *Itt tünnek elő az első oláh vajdák és oláh kenézek.* Mind a két hivatalnév szláv, azok tehát a szlávoktól jutottak az oláhokhoz.

A *vajda* hivatalnevet Konstantinus Porphyrogenitus a régi magyaroknak is tulajdonitá; később az erdélyi fő hivatalnak a neve, mely a királyt képviseli. Miután az oláhok előtünedeztek, azt leginkább azoknál találjuk; először ugyan 1247-ben a Szörénységben és Kúnországban, azután másutt is. Már 1263-ban Belényesben említtetik egy *vajda* (Ivan vojevoda de Bulenus), ki Zalatnabányai Kenddel egyezkedik; 1349-ben találunk vajdákat Máramarosban, azután Szatmárban, Hunyadban és egyebütt. Gr. Kemény József tudomása szerint az 1547-ben előfordúló abrudbányai oláh vajda volna az, kinél utóbbit nem tud. [1])

[2]) Geographie des Gr. Fürstenthums Siebenbürgen von Lucas Jos. Marienburg. II. Bd. Hermanstadt, 1813, a 330. és 344. lapokon.

[1]) Gr. Kemény József. Magyar hazánkban létező oláhok hajdani vajdaságairól. Új Magy. Múzeum, 1854. II.

A *vajda*=voevoda, szláv szó hadvezetőt jelent; ilyen hadvezető volt p. o. Hunyadi János erdélyi vajda, mint valamennyi erdélyi vajda. De ez nem áll a magyarországi és erdélyi *oláh* vajdákról, ezek soha népöknek hadvezetői nem valának, hanem inkább *comeseik*. Valamint a latin nevű *comes* hivatal, mindenféle, alsóbb és felsőbb foglalatosságú, mint a neki megfelelő *ispán*: úgy a szláv nevű *vajda* is az. Például 1417-ben Zsigmond király a *czigány vajdának* ád szabadság-levelet, hogy népével az országban ide-oda járhasson, szabad városokon és más helyeken tartózkodhassék, s a czigány községben támadó viszályokat, más birák közbejötte nélkül intézhesse el.[1]) Alkalmasint a Lythen és Szeneszlaus oláh vajdák leveleiben is, ha megvolnának, azt olvasnók, hogy a népöket, királyi engedelem mellett, *meghatározott* helyre (az oláh erre nézve különbözik vala a czigánytól) telepítvén, a köztök támadó viszályokat más birák közbejötte nélkül intézhetik el, s minthogy jövedelmet hajtó földet használnak, a királynak kijáró fizetést beszolgáltatják; mind ezért pedig nekik magoknak is némi hasznuk és jövedelmük van. Ezt, mint mondom, a Lythen és Szeneszlaus vajdák leveleiből, mert nincsenek meg, nem olvashatjuk ki, de meglévő más levelekben találunk ilyesmit. Zsigmond király 1404-ben a fejér-kőrösi kerületben több megnevezett birtokot »*pariformiter desertas et habitatoribus destitutas*« adományoz Bólya oláh vajdának, minden haszonvételeivel együtt, de az *évi jövedelmet, a mely juhokból áll, minden évben be kell adni a földes uraság elismerésére mint az a kerületnek más falvaitól is jár.* (Exceptis duntaxat censibus seu datiis ovium de dictis villis annuatim ad instar aliarum villarum praedicti districtus nobis provenire debentibus, quas in signum dominii nostri realis nobis et fisco nostro regio.. fizetni kell.) Azon tudósításban, melyet a király az erdélyi káptalannak, a Bólya beiktatása végett küld, a jövedelmet így írja ki: »exceptis juribus nostris, videlicet *censibus et datiis ovium et porcorum* de ipsis possessionibus nobis proveniendis.«[2]) Az

---

[1]) Katona, Hist. Crit. X. 2—413. lapján.

[2]) Gr. Kemény József. A magyar hazánkban létező oláhok vajdaságairól. Uj Magy. Muz. 1854. II.

adománylevélben *censibus seu datiis ovium*, de a tudósításban *censibus et datiis ovium et porcorum* áll. — Ezt a királyi jövedelmet egy 1387-ki oklevélben Losonczy István szörényi bán a Dés fiának Péternek a Miháld kerületben lévő királyi falut adományozván még részletesebben fejezi ki: minden telek után Szent-Mihály napján három garas, Sz.-György napján pedig a termésnek *ötvened része*,[1]) a »datiae ovium et porcorum« helyett. A *quinquagesima* a rendes fő jövedelem, mely a királynak az oláhoktól járt, mint utóbb is látni fogjuk. — 1368-ban Lajos Király *Balk* oláh vajdának, ki Szatmár megyei főispán is vala, *Genye* nevű *üres és lakatlan* földet adományozta (terram nunc vacuam et desertam). Ezt közbeszúrván, a mit még az oláh vajdákról mondanom kell, a kenézek utánra hagyjuk.

A *kenéz* szláv szó fejedelmet jelent ugyan, de utóbb igen sokféle értelemben használják. A XV. században a moszkvai czár még *kenéz* czímet viselt; most Oroszországban kenézek azok, kik másutt herczeg-czímüek. Nálunk jelenleg a *kenéz* néhol szláv községi pap, másutt sokácz falusi bíró. Mik voltak a XVI. század előtt az oláh kenézek, a felhozandó tények mutatják.

IV. Béla 1263-ban az esztergami érsek jövedelmeit előszámlálván, azt mondja, hogy az érsek a kamarai jövedelmek tizedét kapja meg, akármennyiért lehessen is azokat bérbe adni; hasonlóképen az *oláhoktól* és székelyektől befolyó *apró és nagy marhák tized részét*. (Katona VI. 392—394.) A székelyektől járt marha-adót, az *ökör-sütést* vagy *signatura boum*-ot, ismerjük: de micsoda marhaadóval tartoztak az oláhok«? mi az a »decima pars de pecudibus et pecoribus exigendis ab Olachis? kérdé gróf Kemény József s helyesen felelé rá Bornemissza Pál és Wernherr György I. Ferdinánd biztosainak hivatalos tudósításával, mely szerint: a király rendes jövedelme (Erdélyben) az *ötvened*, melyet évenkint egyszer az erdélyi nemesek oláhjaitól szednek. Először is minden ötven juhtól *egy juh* egy szopós és éves báránynyal együtt, azután mindenik nagyobb sertéstől két denár s min-

[1]) Pesty Frigyes. A Szörényvármegyei hajdani oláh kerületek. Akad. Értekezések, 1876. A 12. lapján.

denik méhköpűtől is két denár. [1]) Ebből az a tanúság foly, hogy már 1263 tájon a király ilyenféle adót szede az oláhoktól, a melynek tizedrésze az esztergomi érseké volt; továbbá ez az adó az oláhok pásztorkodó életmódját bizonyitja erdőkön és havasokon.

1363-ban Stroyka és Zayk oláh kenézek azt vitaták Péter, erdélyi al-vajda előtt, hogy a Déva várához tartozó Zalasd, *sürü erdőnek új kiirtásáért kenézségi joggal illeti meg őket*, más kenézségek módja szerint (quod ipsa possessio Zalasd more aliorum Keneziorum, novae extirpationis densitatis silvarum capite, jure Keneziatus ipsis et patribus ipsorum pestineret.[2]) Tehát királyi várhoz tartozó erdők kiirtása adott kenézségi jogot, de kötelességet is. Megvilágositás végett egy újabb kori példát hozok fel. A munkácsi vár uradalmabeli összeirásában 1649-ről [3]) ezt olvasom: »Ez felső vidéken, valahol és valamely faluban puszta hely van, melytől adót nem fizetnek, a falukbeli kenézek azon falukba levő jobbágyokkal tartoznak kaszáltatni, a szénát betakaríttatni, jó áron eladatni s a pénzt beszolgáltatni. Mind az által a kenézeknek a kenézségekről való leveleknek continentiája *szerint az az ő kötelességök, hogy az féle puszta helyeket más idegen jobbágyokkal mind megszállitsák.*« Az ott leirt sok kenézségi levelek közül az Eszterházy Miklósét teszem ide 1613-ról, mely (Beregmegyebeli) Szolocsina örökös kenézségét az illetőknek azon kikötéssel adja oda, hogy jövendőben is szokott módon *idegenekkel, nem a várhoz tartozó jobbágyokkal népesitsék meg Szolocsinát*, [4])

---

[1]) Gr. Kemény Józs. Über die ehemaligen Kenesen stb. in Siebenbürgen, Kurtz, Magazin, II, 384.

[2]) Gr. Kemény Józs. az idézett helyen, a 300. stb. lapján.

[3]) Urbarium seu nova Connumeratio Colonorum, sive lobbaggionum Illrmae ac Celssmae Principissae Dominae Dominae Susannae Lorántfi stb. in bonis ad arcem Munkács pertinentibus . . . . per Egregium Michaelem Cseh in anno 1649 conscriptum. — Kézirat, ívrét, 330 lap. — Magán szivességből van kezemnél.

[4]) Tanuság végett leirom: »Nos Nicolaus Eszterházy de Galantha et Ursula Dessffy de Szerdahely memoriae commendamus. . . . Quod nos ditionem arcis nostrae Munkács amplificare et augmentare volentes, animadvertentes industriam providorum Ladislai, Andreae, Sandrini, Pauli et Petri Kalabiska jobbagionum nostrorum in condescensione possessionis Szolocsina ad praefatam arcem Munkács pertinentis, ejus-

s a szokott évi tartozást a hadi költséggel együtt fizessék, mint a többi kenézek. — A mi a XVII. század elején is szükséges vala, t. i. az erdős vidékek benépesitése: az még inkább a tatár-járás után lett mindenütt, tehát Erdélyben is, szükségessé, mint már láttuk. A benépesités, azaz új lakosokkal való erdő-irtás és megszállás, vállalkozók által történik, kik előszerzik az embereket, azokat igazgatják, tőlük a meghatározott jövedelmet beszolgáltatják s azért némi szabadságot és magán jövedelmet nyernek. Az ilyen vállalkozók az oláhoknál és oroszoknál *vajdák* és *kenézek*; a németeknél *soltészek* (Scultetus). A szepesi porkoláb, azaz várnagy (magister Thomas Castellanus Scepusiensis) 1326-ban Kunchmann Zlauki soltésznek (scultetus) Gölnitz patak mellett egy *irtatlan* földet (terra sua nondum extirpata) enged által, tehát Kunchmannt soltészévé teszi (suum fecisset scultetum), felhatalmazván őt, hogy a földet benépesítse, s az új megszállást *Kunchmann-falvának* nevezze. A soltésznek két szabad telke lesz, a kisebb birságokat egészen, a nagyobbaknak harmadrészét tartja meg magának, két harmada a várnak járván ki. Malmot is épithet a maga költségén a soltész a hányat akar, de tizenhat év elmultával azok fele jövedelme a váré lesz.[1])

Az ilyen soltész a maga soltészségét vagyis jogát másra is ruházhatá; igy p. o. egy Christianus nevü soltész és érdektársai ófalvai »scultetiam seu judicium haereditarium«-ot a Dunajecz melletti Karthausianus monostornak, (Veres Monostor, Rothes Kloster, ma Szmerdsonkával együtt az eperjesi görög egyesült püspökség birtoka) adák el.[2]) Hasonlóképen Menard batizfalvai

---

dem praefatae possessionis Keneziatum seu libertatem ejusdem in filios filiorum dedimus et concessimus, his tamen interjectis conditionibus, quod idem Petrus Kalabiska, posteritatesque ejusdem universae dictae possessionis etiam in posterum more usitato extraneis et non ad arcem nostram pertinentibus subditis populosam magis et magis reddere, omniaque annualia, instar ceterorum Keneziorum nostrorum annuatim una cum bellici sumptus pensione dare, persolvere et praestare debeant et teneantur. Quodsi vero nollent, non possent vel non curarent, ex tunc idem ipsiusque haeredes et posteritates universi ad omnia servitia rustica peragenda sint adstricti.«

[1]) Fejér Cod. Dipl. VIII, 3, 141.

[2]) Fejér Cod. Dipl. VIII, 3. 141.

soltész és érdektársai a Stólai Sz.-Mária monostornak Szepesben »quasdam terras arabiles et foenilia de Scultetia ipsorum excisas« adnak el.[1]) Világos, hogy a soltészek és soltészségek ugyanazon inditó okból keletkezének, a melyből a kenézek és kenézségek, t. i. a benépesités okából; de nyert haszonvételeikre és kiváltságaikra nézve külömböztek a külömböző országrészek külömböző viszonyai s ezekből fejlődő külömböző szokásai szerint. A kiirt Eszterházy Miklós által kiadott kenézségi oklevélben áll »instar ceterorum Keneziorum nostrorum«; a Déva várához tartozó Zalasdi kenézségről vita támadván 1363-ban, *kenézségi jogra* hivatkoznak, mely *más kenézségek módja szerint* állott elő (ipsa possessio Zalasd more aliorum Keneziorum novae extirpationis densitatis silvarum capite, jure Keneziatus ipsis pertineret.)

A királyi várakhoz Erdélyben és Magyarországban igen nagy területek tartozván, s azon kívül minden gazdátlan erdő és havas a koronáé lévén, az oláh kenézségek legelőbb és leginkább királyi várak területein támadának. A Déva várához tartozó Haczok (Hátszeg) kerületben számos kenézség mutatkozik, azért »universi Kenezii et seniores Olachales ipsius districtus Haczok«-ról olvasunk a már kétszer idézett 1363-ki oklevélben. Számos ilyen kenézség támad a Szörénységben[2]), Máramarosban és egyebütt, a királyi várak területén. Így Zsigmond király 1394-ben az erdélyi vajda kérésére *Dobre* oláhnak hűséges szolgálataiért, Lesnek nevű erdőt a Kis-havas alatt, *mely egészen lakos nélkül vala*, kenézségbe adá minden jövedelmeivel és használatával, azon kikötés mellett, hogy Dobre és örökösei a Déva vára porkolábjának a kenézségtől járó minden szokott fizetést és szolgálatot tegyenek (praetextu dicti Keneziatus et ejus utilitatum *ad instar ceterorum Kneziorum* debita obsequia, servitia et solutiones consvetas exhibere et facere teneantur).[3]) Efféle »more Keneziatus«, »more Keneziatuum ceterorum Volachorum tenere, possidere et habere« gyakran előfordúl.

---

[1]) U. o. 173.

[2]) Pesty Frigyes. A Szörény-vármegyei hajdani oláh kerületek. Az akad. értekezések II. osztályának V. kötetében. 1876.

[3]) Fejér, Cod. Dipl. X, 8. 370.

A püspökök, hasonlóképen terjedelmes birtokaik lévén, a királyok példáit követék. A Nagy-váradi káptalannak 1370-ki szabályában olvassuk: A kenézek mind a juhok mind a sertések adajára szorítandók »*juxta conventionem factam inter nos et eosdem*«; azonkívül mindenik kenéz, mint szokás, évenkint egy lő pokróczot és nyereg-töltő szőrt ád; az oláhok pedig mindnyájan új évi ajándékra egy lovat adnak, a földes uraság elismerése jeléül.[1]) Gublin erdélyi püspök panaszolá, hogy az ő és káptalanjának kenézei oláh falvaik földjeit, rétjeit, erdeit eladogatják, mintha tulajdonaik volnának, pedig csak ideiglenesen birják a püspök és káptalan jótetszéséből. Lajos király tehát 1347-ben keményen meghagyja, hogy nem szabad ilyen kihágásokat elszenvedni, hisz a földesúri hatóság alól még azon kenézek sincsenek kivéve, a kiket a királyi várakhoz tartozó oláh kerületekben a király fiuról fiúra megszokott erősíteni (cum ab onere terrestralis subjectionis nec ii quidem unquam exempti fuerint, quos in aliis districtibus Olachalibus, tanquam pertinentiis castrorum nostrorum regalium in praehabitis eorum Keneziatibus relinquere et in filios filiorum confirmare consvevimus.)

Egyebütt is láttuk, hogy a királyi várhoz tartozó földek, erdők kenézei és oláhjai az illető várnak meghatározott fizetéssel, szolgálattal valának kötelesei. Ugyan így voltak az Udvarhelyi várnak kötelesei az *Oláhfalu* oláhjai is a Székely földön. Ursu kenéz, oláhjainak nevében is elpanaszlá a királynak, hogy a székelyek el-elfoglalják telkeiket, minél fogva kevesedvén a számok, nem győzik a várbeli fa-hordást és gyalogszolgálatot, a melynek föltétele mellett az előbbi királyok által egy *elhagyott földdel* adományoztattak meg (sub quibus serviciis a praedecessoribus nostris Hungariae regibus *terra derelicta*[2]) *donati* fuerunt). Minthogy pedig továbbá is ezen országban szeretnének békén szolgálni: kérik a királyt, hogy segítsen rajtok. A király tehát meghagyja, hogy azok a székelyek is, a kik törvényes úton

[1]) Gr. Kemény J. Kurz Magazin, II, 309.

[2]) Szabó Károly (Székely oklevél-tár, 30 lapján) így írja e helyet »terra *relicti et donati fuerunt.*« Ennek nincsen értelme: de a »*terra relicta* vagy *derelicta donati fuerunt*« — olvasás igen sok analog eset által javasoltatik.

szereztek telkeket Oláhfalván, kötelesek, szükség esetében fát hordani a várba; egyébiránt a székelyek saját ispánjok alatt hadakoznak, valamint az oláhok, mentesek lévén a székelyek adajától, jelesen az ökörsütéstől, kenézeik alatt állanak, s ezeknek fizetik tartozásaikat; tizedet sem adnak senkinek, hanem csak a szokott kepéket az udvarhelyi egyháznak (ut dicti inhabitatores villae nostrae Olachalis nulli omnino decimas praeter solitas capecias ecclesiae de Udvord praestare teneantur, sintque, ab omni dicatione more Siculorum, inter quos vivunt in perpetuum exemti praestent tamen Kenesio ipsorum praestanda. Non omisso et eo quod a signatura boum exemti sint.) Itt az a kitétel: »*cuperent porro quoque huic regno nostro pacifice et quiete inservire*« nagyon nevezetes, mert azt jelenti, hogy az oláhok, a mint az előtt másunnan jöttek volt ide, úgy megint el is mehetnének másuvá.[1])

Zsigmond királynak Brassón 1426-ban kiadott oklevele tudtunkra adja, hogy Magyar János kenéz (Joannes Kenezius dictus Magyar) és más bereczkfalvaiak előadása szerint, a Bereczkfalvai oláh falu a Székelység végén Moldova felé *most részben néptelen* (ad praesens in parte populis destituta), de ha némely szabadságot nyerne, hamar *megnépesednék* (populorum multitudine decoraretur), s képesebbé válnék a véghelyi szolgálatra. A király tehát megengedi, hogy se királyi, se földesúri biró ne gyakorolhasson bírói tisztet a falu lakosain, hanem csak a kenéz, a ki tetszése szerint néhány székelyt hí fel maga mellé, s hogy abba a faluba mindenki szabadon költözhessék akár Er-

[1]) Ezt az oklevelet Szabó Károly 1301. év alatt közli, e szók »*Nos Ladislaus Dei gratia rex*« stb. Venczel királyra értvén, a ki a koronázás után a László nevet használta. Mikor legelőször megjelent az oklevél, Fancsali Dániel az 1301. helyett 1501-et tartá hihetőbbnek. Szabó az év iránti kétséget nem tartja indokoltnak: én meg azért tartom indokoltnak, mert 1291—1301 tájon *nem igen vala még oláh földmívelő*, legalább én azt semmiből sem olvashatom ki; a kepe-fizetés pedig földmivelést teszen fel, a mit az oklevél keltekor az oláhfalvai oláhok űznek. De habár 1501-ből valónak hisszük is, a kérdéses oklevél, egyéb tartalmánál fogva ide tartozik, mutatván, hogy ezek az oláhok is más helyről jöttek volt Oláhfalvára, s hogy itt *üres* földön szállottak meg.

délyből, akár Moldovából; végre, hogy mint eddig, úgy ezután is a kenéz és a falusiak a véghelyi őrzésre meg kémjárásokra kötelesek (sicut hactenus sunt consveti, ita et in futurum dicti Kenesius et villani de saepedicta Bereczkfalva ad faciendam custodiam in illis confinibus et ad explorationem in partibus Moldaviae obligati sint et obstricti.) [1])

A mit eddig az oláh vajdákról és kenézekről láttunk, az mind az ország megnépesítését illeti. De az új népesség mindenütt oláh, az tehát jövevény, a magyarok, székelyek és szászok után érkező lakosság; azért húzódik *irtatlan erdőkre, lakosságtól üres hegyekre és földekre.* Most egyéb tényeket is hozunk elő, melyek azonban az előbbiekből következett valóságot megerősítik.

HUNFALVY PÁL.

---

[1]) Benkő, Milkovia, II. 117.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

I.

Carl von Zierotin und seine Zeit. 1564—1615. Von Peter Ritter von Chlumecky. Zweiter oder Beilagen-Band. Brünn, 1879.

Már az 1862. évben megjelent e munka első kötete, mely Zierotin élettörténetét s ama zavart viszonyok sikerült rajzát adja, melyek közt Morvaország, ép úgy mint a Habsburg-dynastia többi országai, szenvedett a XVII. század első tizedében. Most e második kötet csaknem 17 évi szünet után követi az elsőt. A szerző még 1863-ban meghalt s halála után a morva-sléz népismei *stb.* társulat d'Elvert-t az ismeretes történetírót bizta meg a már 1855-ben kész, 22 nyomott ívnyi okiratgyűjtemény közzétételével s így követi az első kötetet, a vastag életrajzot a második, a jelen kötet, mely 352 lapon 276 válogatott levelet hoz Zierotinhoz s tőle német, cseh, latin, franczia és olasz nyelven. A mit Chlumecky műve első részében jól fölfogva, sikerülten vázolt, azt e második rész oklevelei szemlélhetővé teszik előttünk. Zierotin Károly a morva tartományfőnök, kinek tettekben gazdag életpályája s különösen ez élet ama szaka, mely az elhaló XVI. s születő XVII. századra esik oly igen sokban érintkezik Magyarország történetével, egyike volt amaz idők legérdekesb s hona legkiválóbb alakjainak. Körülbelől azt az álláspontot foglalja el Morvaországban, a mely minálunk Illésházynak jutott, habár a cselekvés tere a két államférfiút egymástól nagyon eltereli. Zierotin legfőbb képviselője Morvaországban a régi, bomlásnak indúlt, megingott rendi szervezet és kormányzat fönntartói pártjának, a ki eltökéltséggel s férfias energiája egész súlyával küzd a kedvezőtlen idők és viszonyok, a hatalmas központosító ellentörekvések ellen, s a ki a mily elhatározottsággal harczolt pályája legnagyobb részén a közéletben a régiért, a mint mélyen gondolkodó szelleme lassanként belátta, hogy az a feudalis organismus az időnek többé a maga merevségében meg nem felel, hogy haladás és szabadság nem abban található föl, ép oly határozottan fogott a küzdelemhez az új állameszme védelmében. Nem

ide tartozik fejtegetni, hogy e változás mily ellentétekbe sodorta Zierotint, kinek ereje megtört s a közpályáról visszavonúlni lőn kénytelen. Mind ezen viszonyok, melyeknek illustrálására a kötet szépen összeválogatott materiát nyújt, minket másodsorban érdekelnek. A miért a magyar történetkedvelők figyelmét e műre fölhívtuk, annak oka azon correspondentiában rejlik, melyet Zierotin amaz idők magyar államférfiaival folytatott. Bizonyára csak töredék az, a mi publicálva lőn, mindazonáltal értékes. Forgács Imrével folytatott levelezéséből 1596—97 [a kötet 12 drbot hoz, Illésházy Istvánhoz irott levelei közül 11 évi időközből (1598—1609) 34 darabbal gazdagítja tudásunkat, mig Thurzó Györgyhöz intézett leveleiből az 1608—1612 közti évekből 23 drbot vesz az olvasó. Nem szükség utalnom ama válságos időkre s viszonyokra, melyek közt Illésházy élt; elég, ha kölcsönös állásukra teszem figyelmessé az érdeklődőket. Mindkét férfi küzd és üldöztetik, mindkettő egyformán vonzódik a régihez, a mi az államot s társadalmat, s az újhoz, a mi a vallást illeti, a maguk honában és körében egyenlő eszmékkel saturálva s hasonló gondolatoktól lelkesítve; szívós, kitartó, becsületes de okos, munka és igazság szerető mindkettő. S Zierotin leveleiben a tisztelet és ragaszkodás legvilágosabb tanújeleit találjuk Illésházy irányában még azon időben is, midőn vele érintkezésben állani a prágai udvar közelsége miatt legalább is veszélyes volt. — Úgy Illésházy pörét, mint amaz időket illetőleg, ha Zierotinnak Illésházyhoz és Thurzóhoz intézett levelei becses, bár kisebb s töredékes adalékok is; de az egész gyűjtemény mégis elég nyomós értékű ránk magyarokra nézve; mert majd mindenütt végighúzódik az az érdekközösség tudata, mely Morvaországot akkor hazánkkal összekapcsolta.

És e szempontból indulva ki, láttam jónak pár szóban az okirattárt bemutatni.

KÁROLYI ÁRPÁD.

II.

Oklevélészeti naptár. (Calendarium diplomaticum). A középkori, főleg hazai okleveleken előforduló keltek meghatározására, dolgozta és összeállította *Torma József*. A szerző halála után kiadta *Torma Károly*. Kolosvár. 1879. 4r. 30 és LXVI l. Ára 2 frt.

Chronologiai kézikönyv megjelenése eseményt képez, nemcsak hazánkban, külföldön is. Száz éve lesz innen-onnan, hogy az öreg *Pilgram* »Calendarium chronologicum«-át, Halthaus és mások táblái alapján kiadta. Az óta, megvallva az igazat, a kor-

tani segédkönyvek irodalma édes-keveset haladt. Helwig, Weidenbach, s a legújabbak közül Grotefend (1872.) mind Pilgram ösvényén haladnak. Az ő tábláit nyomatják le; legfölebb jelentéktelen módosításokat tesznek jobb, könnyebb kezelés elérése czéljából. Ilyen a Grotefend által behozott reform, hogy a 35 különböző naptárt, melyek a húsvét napjától függenek, nem 1—35-ig terjedő számmal, hanem márt. 22. — apr. 25-ig terjedő napokkal jelöli. Ennyi reform történt száz esztendő lefolyta alatt; s így valóban nem csuda, ha Németország s a tudós világ legnagyobb része még most is előnyt ad a száz éves Pilgramnak, Grotefend s fiatalabb testvérei fölött.

Áttérve hazánkra, mindenek előtt örömmel kell constatálnunk a haladást, melyet e téren tettünk. 1876-ig, a meddig Knauz Nándor munkája meg nem jelent, Pilgramra s Grotefendre voltunk utalva. Ma már 1879-ben két kortani segédkönyv közül választhatunk. Kinek Knauzé könnyebben kezelhető, ám használja azt; de bizonyára lesznek olyanok is, kik Torma calendariumának adják e tekintetben az elsőséget.

Torma naptárának története ismeretes; fölöslegesnek is tartjuk azt hosszabban előadni. A boldogúlt szerző naptárát 1852-ben egyenesen fia számára — s így tisztán magán használatra — állítá egybe, tehát oly korban, mikor még Weidenbach és Grotefend munkái nem léteztek, s magyar nyelvű naptár szerkesztéséről szó sem volt. A munka tehát, bár akkor csak igen szűk körben volt elterjedve, égető hiányt pótolt; s hogy nagyobb közönsége lehessen, a boldogúlt szerző fia Torma Károly, jelenleg a budapesti egyetemen a régiség- és éremtan tanára, azt a magyar tört. társulatnak 1868-iki kolosvári nagygyűlése alkalmával kiadásra felajánlotta. A társulat azonban nem volt oly helyzetben, hogy ez ajánlatnak megfelelhessen. Közbe jött aztán az Akadémiának 1870-re hirdetett kortani pályakérdése, melyen a pálmát két pályamű közül Knauz Kortana nyerte el. Torma calendariuma pedig várt mostanig; mig végre Torma Károly áldozatkészsége folytán Brassai Sámuel és Finály Henrik gondos revisioja után közhasználatra átadatott.

Két magyar kézikönyv áll tehát előttünk; mindkettőnek vannak előnyei s hátrányai; egyik ennek, másik annak fogja az elsőséget adni; s épen az, hogy most kettővel van dolgunk, könnyíti meg az ismertető feladatát, mert összehasonlítást tehet, párhuzamot vonhat a kettő közt.

Knauz munkája nagy közönségnek, a tudós világnak volt szánva; fejtegetései mélyek, alaposak, néhol szinte a nehézkességig. Nem így Tormáé. Említők, hogy a munka tisztán a boldogúlt

szerző fiának volt szánva. Fejtegetései tehát nem emelkednek azon magasságig, melyen Knauz áll; hanem szabatosabbak, világosabbak, s bizonyos közvetlenség vonúl át rajtok, mintha a szerző egyenesen hozzánk beszélne, nekünk magyarázna.

Lesznek kétségtelenül, kik Torma fejtegetéseit Knauz után szegényeseknek, egyszerűeknek találják; de minden művet a szerző álláspontja s a czél szerint kell megítélnünk, melyet művével el akar érni. Az előszóban olvassuk e mondatot: »a bevezető szöveg nem is akart lenni tudományos értekezés a kortan elméletéről, hanem csupán utasítás a munka főtárgyát tevő táblák használatára; épen úgy, mint a hogy a logarithmus táblák előbeszédei nem mennyiségtani szakmunkák, hanem csak utasítások a táblák használatára.« Ily szempontból véve, a magyarázó szöveg teljesen megfelel czéljának.

Nem vehetjük sorba az »Általános utasítások« minden fejezetét; csak annyit mondunk, hogy e rövid szakaszokból gyakran könnyebben és gyorsabban megértjük a bonyolódott kortani kérdéseket, mint Knauz hosszú fejezeteiből, melyeknek nehézkessége néha a fonalat veszteti el velünk.

Torma magyarázó szövegének főelőnyét, az érthetőséget, kellőkép kiemelvén, szólanunk kell egyes hiányairól is.

Mindenek előtt nagy, igen nagy hiány a holdnaptárnak csaknem teljes mellőzése. Az epacta, intercalatio lunae, numerus aureus még nem elégségesek holdnaptár szerinti datumok megoldására. Kezünk előtt van pl. Szolimán török császárnak »1551. novilunium Julii« kelt levele, melylyel az erdélyieket meginti, hogy Izabellához ragaszkodjanak; ugyancsak neki 1551 »luna Julii« kelt levele.[1]) Mindkét levél igen közelről érdekli hazánkat, s datumát Torma calendariuma segélyével még sem lehet megoldani; mert semmit sem olvasunk az embolismus, saltus lunae, regulares lunares mensium stb. szükséges adatairól.

A naptár 11-ik fejezete a concurrens-ekről szól, s ezt mondja róluk: »Az okmányok kelteiben = datumaiban a concurrensek a hét napjainak mintegy őreiül szolgáltak, és a napkörrel megegyezők valának, azaz concurráltak, s innen nyerték nevöket is. Hét számból állottak. A napkör 1-sö számával kezdődnek, de szökő évben egy számot ezek is mindig átszöknek, s ezért a napkör 5-ik évében már nem az 5-ik, hanem a 6-ik concurrens járja.« Nem hiszszük, hogy valaki e magyarázat után tisztában lenne azzal, mi a concurrens. Az egész magyarázat helyett, mely értelmetlen, ennek kellene állnia: »A concurrensek azt jelölik, melyik napra esik valamely évben márt. 24-ike; egy

[1]) *Perquilien.* Rer. Gall. comment. Lugd. 1625. 818., 819.

jelentvén feria I-át, kettő fer. II-át« s így tovább. Torma általában kevés súlyt fektet a concurrensekre, s azt hiszi, hogy »ezeket hajdan inkább csak scholasticusi negédlésből használták.« Ez nem áll egészen így. A concurrenseken alapúl, s velök szoros összefüggésben áll a havi napszabályzók (regulares solares mensium) használata, melyekről ismét hallgat naptárunk. Aztán a concurrensek használata okleveleinkben nem is oly ritka. Sz.-István, Sz.-László, Kálmán, II. Béla, II. Gejza okleveleiben elég példát találunk rájok. Ismét oly kérdés, melyre naptárunkban magyarázatot nem találunk.

A 22. §. a napszámításnak három igen érdekes és szellemes módját adja elő. Különösen kiemeljük a 19. l. adott tábla practikus és kényelmes voltát, melyen egy pillanat alatt, ha tudjuk a szóban forgó év vasárnapi betűjét, megtudjuk az év negyvennyolcz napjáról, mindegyik a hét melyik napjára esik; ebből aztán a keresett datumot is könnyen megkapjuk. A számítási módok közt azonban igen előnyösen lehetett volna a concurrensekkel való számítást is előadni, s itt mindjárt kitetszett volna, hogy a concurrens mégsem oly haszontalan dolog, s hogy az egyszerűsége mellett, ha segédeszközök, chronologiai táblák kezünknél nincsenek, igen könnyen s előnyösen használható.

Az indictiot helyesen értelmezi Torma, világosan megkülönböztetvén a hármat egymástól: 1. A keleti, byzantziai vagy görög (Knauznál: görög vagy konstantinápolyi), mely sept. 1-én. 2. A caesarea, imperatoria, constantina, (Knauznál: császári), mely sept. 24-én, végre 3. A pontificia, Romana vagy pápai indictiot, mely mindig az év kezdetével (tehát dec. 25., jan. 1. vagy márc. 25-én) vette kezdetét. Ez teljesen helyes is. Nekünk csak az u. n. *császári* vagy *constantina indictio* elnevezése ellen van kifogásunk, mely elnevezés teljesen téves. Ezen indictionem császári oklevelekben használatos soha sem volt, hanem egyedül az u. n. chartae pagenses-ekben. Ez indictionak helyes és egyedül jogosult neve: *Beda-féle indictio*, Beda Venerabilis a középkor nagy computistája után, ki annak feltalálója volt. A császári-indictio elnevezés, mely criticátlan német kézikönyvek nyomán nálunk is elterjedt, mint helytelen, kiküszöbölendő.

A naptár-javitásról szóló fejezet, röviden, bár teljesen érthetően adja elő a Gergely-féle naptár-reform okait s módjait; mindenesetre érthetőbben mint Knauz, kinek előadásából a dolgok okai s eredményei nem világlanak ki. Kifogásunk csak a középkori computisták teljes mellőzése, s Lilio Alajos érdemeinek tulságos méltánylása ellen van. Lilio Alajos, kinek testvére Antal csak öcscse dolgozatát nyújtá át a pápának, miként újabb kutatók (pl. Kaltenbrunner) kideríték, csak a középkori nagy-

számú Computus-okból készített kivonatot, s azokból szedte ki a maga »Compendium novae rationis restituendi calendarium«-ában foglaltakat; s így munkája csak igen kis részben eredeti.

Még két dologról akarunk említést tenni, mielőtt a naptárhoz csatolt kitűnő táblák ismertetésére térnénk át.

Az egyik a *mensis intrans, exiens, restans*-féle meghatározás, mely Olaszországból kerülvén hozzánk, különösen dalmát-horvátországi oklevelekben szerfölött gyakori. Torma ezt teljesen mellőzi. A kezdő, — pedig mint az előadásból látható, Torma könyve különösen ezeknek iratott, — nem fog boldogúlni pl. ily datum megfejtésénél: »nono die Martis exeuntis« — ha egyedűl Torma könyve áll rendelkezésére.

A másik a római naptár bővebb megmagyarázása, különösen a kalendák jelölésében mutatkozó középkori rendetlenségeké; naptárunkban ezt is sajnálattal nélkülözzük.

Mindezen hiányok azonban semmit sem rontanak a munka érdemén. Ismételjük, hogy érthetőség, világosság tekintetében Knauznak fölötte áll; míg Knauzt a benne foglalt dúsgazdag anyag teszi becsessé s nélkülözhetlenné speciális kutató előtt.

Torma könyve azonban »Oklevelészeti naptár,« s így főfeladata az, hogy segédkönyv legyen oklevelek dátumainak megfejtésénél. Erre szolgálnak a »Táblák,« melyekhez a szöveg csak magyarázat-, felvilágosításkép járúl.

Hat táblával találkozunk; úgymint: **A.** Folytonos naptár 1000—1824. Kr. u. (A calendarium Julianum 1602-ig terjed; a Gregorianum 1582-nál kezdődik). **B.** Kulcs a változó ünnepek kikeresésére. **C.** Római naptár. **D.** Tábla, mely mutatja, hányadik nap minden nap a keresztény évben. **E.** Ugyanaz a török évekre nézve. **F.** Keresztény naptár, állandó vagy változó név- és ünnep-napokat illetőleg.

Lássuk tehát, miként kell bánnunk e táblákkal.

Mindenek előtt megjegyezzük, hogy egészen más berendezéssel találkozunk, mint Knauznál, bizonyos tekintetben jobbal, más tekintetben kevésbbé czélszerűvel. Hogy olvasóink a két rendszer előnyeiről és hátrányairól tisztában legyenek, legyen szabad Pilgram-Grotefend-Knauz rendszerét emlékezetökbe röviden visszaidéznünk.

Knauznál a dolog lényegét a harminczöt különböző naptár teszi; hogy az épen szóban forgó évhez valót megtaláljuk, fel kell keresnünk az *Évtáblá*-ban (290 l.) a kérdéses évnek megfelelő naptár számát, melyet a 35 naptár közül kikeresvén, a datumot róla leolvashatjuk. Kétségtelenül elég kényelmes mód, a kinek több, egy-ugyanazon datummal van dolga; nem úgy azonban, ki több különböző évi keletekkel dolgozik. Az ilyen

igen könnyen tévedhet a folytonos naptár-szám keresésben. Aztán Knauznál még technicai nehézségek is forognak fönn. Mig Pilgramnál, Grotefendnél minden naptár egy lapon van, úgy hogy bármelyik évet egyszerre tekinthet át kiki; Knauznál kétszer is kell fordítnunk, míg az egész évet áttekinthetjük. Aztán a végtelen sok rovat, sok tábla könnyen ad sajtóhibákra is okot. Igy fordúl elő Pilgramnál is, Knauznál is oly hét, melynek nyolcz, s olyan, melynek csak hat napja van (l. *Knauz.* 8-ik naptár dec. 13—26. 398. l.)

E complicált szerkezeten akart segíteni, és segített is Torma naptára, a következő módon. Vegyünk fel példáúl egy datumot, melyet Torma szerint fogunk megoldani. »Feria secunda ante festum b. Michaelis archangeli 1234.« Mihály arkangyal napja, mint ismeretes, sept. 29-ére esik; s nekünk az előtte való hétfőt kell keresnünk. Első dolgunk kiszámítani, vagy az A táblán kikeresni az illető év vasárnapi betűjét. Ezt kikeresve látjuk, hogy 1234-nek A felel meg. Felütjük most a naptár 19-ik lapját, s az ott levő táblának A rovatából látjuk, hogy sept. 30-ika szombatra, s így 29-ike péntekre esik. Sz.-Mihály nap előtti hétfőnek tehát sept. 25-ére kell esnie. Ily szerfölött egyszerű s mégis igen ügyes és szellemes a 19. lapon közölt tábla berendezése, mely elégséges valamennyi, álló ünnephez kötött, nap meghatározására.

Lássuk most a változó ünnephez kötött datumot. Példáúl mikorra esett 1111-ben a festum corporis Christi? Az A táblából megkapjuk az 1111. év vasárnapi betűjét és epactáját. A vasárnapi betü A, az epacta 20. A B táblán felkeressük az A rovatban a 20 epactának megfelelő datumot, s eredménykép jun. 1-ét nyerjük.

Ime, az oklevelekben rendesen előjövő datumok megfejtésére teljesen elegendő (az A táblán kivűl) a 19-ik lapon közölt kis táblázat s a B tábla, Knauz 35 táblája helyett.

Ki kell emelnünk a római naptárt is (C tábla), melyet Knauznál nélkülözünk, s mely igen jól van összeállítva.

Az F tábla a keresztény naptárt tartalmazza, adva a szentek s ünnepek napját. E tekintetben Torma nem állja ki Knauzzal a versenyt. A critica s a közhasználat egyáltalában elismerte, hogy Knauz kortanának ez legerősebb része; egy-egy szent ünnepének meghatározásánál gyakran egész értekezésekkel találkozunk; s roppant sok az, mit e fejtegetésekből tanulhatunk. Torma nem ereszkedik ilyenekbe, s csak betűrendben sorolja föl a szentek s ünnepek nevét, mellé tevén azok napját. Hogy a keleti egyház szenteire nem terjeszkedik ki, csak helyeselhető; mert azok hazánkra nézve valóban csekély fontosságúak. Mind-

azáltal a mit Torma nyújt, az teljesen megfelel a munka czéljának; s teljesen elegendő világos, kétségtelen datumok megoldására. Hol azonban valami tekintetben kétség vagy aggály merül fel, ott Knauzban hamarébb találunk felvilágosítást.

Összegezvén a mondottakat, még egyszer a legmelegebben üdvözöljük Torma naptárának megjelentét, mely kezelhetőség tekintetében Knauzé felett áll. Különösen alkalmas a használatra levéltári kutatásoknál, utazásoknál stb. kisebb terjedelme és egyszerű beosztásánál fogva; s hiszszük is, hogy nem sok idő múltán ép annyi híve lesz Torma rendszerének, mint a régi 35 naptáras rendszernek. Nem mondjuk, hogy Knauzt valamikor kiszorítja, — ilyesmi oly becses s gazdag adat-tárházzal nem eshetik meg; — de meg vagyunk győződve, hogy Torma egyszerű s mégis szellemes s könnyen kezelhető módszere mind-jobban tért fog hódítani. Torma Károly, ki boldogúlt atyja munkáját tetemes áldozatokkal bocsátotta ki közhasználatra, mindenesetre igen nagy szolgálatot tett a tudománynak.

Dr. Fejérpataky L.

KÜLÖNFÉLÉK.

A RUMUN NEMZETI LEVÉLTÁR.

A nagyobb európai állami levéltárak adatainak fontosságát a magyar történelemre nézve hosszasan bizonyítani nem kell. Az 50-es években s a 60-as évek elején az emigrátió történetíró s történetkedvelő tagjainak érdeme, hogy a franczia, a belga, olasz, angol levéltárak egyes korszakokra nézve rendkívül becses anyagját a hazai közönséggel megismertették. Újabb időben a M. tudományos Akadémia történelmi bizottságának közvetítése által a nyugoti nagyobb levéltárak adatai hovatovább a történetbúvárok rendelkezésére állnak.

Kétségkívül történetünknek nem egy mozzanata nyer ez adatok által egészen új világítást, culturtörténetünk meg épen rendkívül nagy hasznokat látja. Mindamellett nem lehet, s nem szabad figyelmen kívül hagynunk azon országok s tartományoknak történeti irodalmát, jobban mondva történetirodalmi készletét, melyeknek története Magyarországéval szervesen összefügg. Értem ezek alatt az éjszaki szláv népeket, s a Balkán-félsziget tartományait, a szorosabb értelemben vett Dunafejedelemségeket.

Eddigelé hárman foglalkoztak a jeleztük téren. Hunfalvy Pál általános föltünést keltett rumun-nyelvi s történeti tanúlmányaival, csakhogy ezek a külfölddel német réven lévén megismertetve, nincs mit csodálnunk, hogy az oláhok maguk legkevesebbet tudnak az öket legközelebbről érdeklő tanúlmányokról. Az egy Hašdeut kivéve, alig találunk valakire, aki Hunfalvy munkáiról még csak hallott volna is.

Wenzel Gusztáv a szláv történeti emlékek fontosságát tünteti föl a »Történelmi Tár« idei folyamában közlött három tanúlmányában s néhány igen becses újjmutatással járúl azok ismeretéhez,

A szerb levéltárakról eddigelé azt sem tudtuk, hogy léteznek-e? Hogy vannak, s az újabb politicai mozgalmak történetére sok becses anyagot tartalmaznak, azt Kállay Béni mutatta meg a »Szerbek történeté«-ben.

Nem mondhatjuk tehát általában véve, hogy a Dunafejdelemségek történetét újabb történetirodalmunkban nem méltányolták volna, régibb történeti irodalmunkról nem is szólva, mely — mint az Engelé — alapvető munkákat producált. Mindamellett kimondhatjuk, hogy csak az ú. n. constatálás korszakát éljük. Legelőbb meg kell ismernünk a területet, hol keressünk, s van-e egyáltalában ez államocskákban akkora kútfői készlet, melyet nyelv és országismeröi búvárok majdan nemzeti történetírásunk számára kiaknázhatnak.

Ebből a szempontból indúltam ki, midőn a M. történelmi társulat erdélyi kirándúlása alkalmával Brassóból Bukurestbe útazva, az ottani történelmi és régészeti érdekű intézeteket törekedtem megismerni.

A rumun múzeumról s Cogolniceanu rumun belügyministernek magán-gyüjteményéről az »Országos Régészeti és Embertani« társulat sept. 30-iki ülésén volt szerencsém jelentést tenni: ez alkalommal a történelmi érdekű jelenségeket s ezek között legelső sorban a rumun nemzeti Levéltárat szándékozom ismertetni.

A rumun levéltár két főrészből áll. Az egyik rész: *Archiva generala din Bucuresci* (bukuresti főlevéltárak) elnevezés alatt, mely a közoktatási ministeriumnak van alárendelve, külön épületben a Mihály vajda által 1602-ben alapított Izvor-nevezetü kolostorban öriztetik.

A levéltár 1831-ben alapíttatott, s eredetileg nem volt egyéb, mint a vajdai cancellariának irattára. Később a kolostorok secularizatiójával hozzájárúltak a kolostorok irományai, s az újabb időben egyes közigazgatási iratok.

Ami elrendezését illeti, azt elég czélszerünek mondhatjuk. Az ratok minősége szerint három osztályból áll:

I. a történelmi osztályból (Sectiunea istorica), melyet inkább közjoginak lehetne nevezni. Ebben öriztetnek a vajdák athnaméjai, fermánok, békekötési, határigazitási s egyéb az országot általán illető iratok. A regestrált okmányok száma 92, különben 125 indexben a régi rendszer szerint vannak felsorolva az ezen osztályba tartozó iratok.

A II. osztály: a közjavakat illető irat-osztály (Sectiunea bunurilor publice).

Magyar történelmi szempontból ez az osztály tartalmazza a legtöbb adatot. A kutatás azonban itt szük korlátok közé van szorítva. Az állam ugyanis rendkívül sok pert folytat egyes állami-jószágokúl lefoglalt kolostori birtokok miatt, s így a búvárkodást már a fiscus érdekében sem igen engedi meg.

A mi az itt levő rendezett iratokat illeti, azok következőleg oszlanak meg:

1. a bukuresti metropolita birtokaira vonatkozik	.	601 db.
2. az argeši püspökére	.	438 »
3. a romniki püspökére	.	225 »
4. a buzói püspökére	.	245 »
5. a moldvai metropolitáéra	.	160 »
6. a romani püspökére	.	178 »
7. a hušiui püspökére	.	186 »
8. a bistritiai kolostorra	.	136 »
9. a coziai kolostorra	.	147 »

Mind e számok azonban csak az új rendezést illetik, s ezeknek kivonatai a levéltár kiadványaiban már bennfoglaltatnak. Rendkívül nagy mind a történeti, mind a közjövedelmi osztály iratainak száma, melyek a félkolostort betöltik.

Ami a történelmi értéket illeti, azt maguk a rumun történetírók sem igen ismerik, minthogy *Aricescu*-t, a levéltár előbbi igazgatóját, s *Hašdeut* a mostani igazgatót kivéve — a mint értesültem — specialis tanúlmányokat a levéltárban senki sem folytatott.

Magyar történelmi érdekű adat — Coni allevéltárnok állítása szerint — elég van. Látott — úgymond — a közjavak osztályában Hunyadi Jánostól mintegy 5—6 eredeti okmányt ó-szláv nyelven, melyek birtokaira vonatkoznak. Ezeknek lemásoltatása szerfölött kívánatos volna. Igen sok adat van az erdélyi fejedelemség korából, továbbá a XVIII. századbeli összeköttetésekre nézve. Szóval van annyi anyag, a mennyiért érdemes lenne egy specialis kutatót néhány hónapig ott foglalkoztatni.

A kutatásnál négy nyelv ismerete szükséges. A XVII. századig az ó-szláv nyelv ismerete, a XVII. századtól 1859-ig kivált a görög nyelv ismerete, ezenkívül főkellékül kívánatos a rumun és franczia nyelv értése. Mint értesültem, magyar nyelven is van számos levelezés, kivált a jassii (jászvásári) allevéltárban.

A bukuresti fölevéltár mellett ugyanis Jassiban, Moldvaország fővárosában is van egy jól szervezett melléklevéltár (*Archiva sucursală din Jaşi*), melyben — mint mondják — leginkább volnának a magyar érdekű acták, mi természetes is, tekintve azt a csak néhány évtizeddel ezelőtt rendkivül erős tényezőt képező moldvai-magyarságot.

A bukuresti levéltár III-ik alosztálya az úgynevezett közigazgatási levéltári osztály. (Sectiunea de statu) Ez osztály úgy tekinthető, mint a rumun közigazgatási, pénzügyi, közoktatási stb. közegeknek egyetemes irattára, s számra nézve is a legtekintélyesebb.

A levéltár élén áll *Hašdeu P.* az »Istoria critica Romanilor« társulatunkban is ismertetett és nagy tudománynyal irott munkának a szerzője. Az I. III. osztály főnöke *Coni* Eduárd, igen müvelt s a levéltárat alapjából ismerő hivatalnok. A II. osztályt *Pesakow* Demeter úr vezeti, jeles linguista. A bukuresti fő- s a moldvai allevéltár a szolgákon kívül 16 személyből áll.

A mi a levéltár budgetjét illeti, nem lesz érdektelen, ha a hiteles adatok alapján itt közöljük azt.

I. Bukuresti levéltár

a) Személyi kiadás.	Évenként	Összesen
1. Igazgató	6.666 franc	
1. I. oszt. Levéltárnok, aligazgató	5.400 »	
1. I. oszt. Levéltárnok . . .	5.400 »	
2. II. oszt. Levéltárnok . . .	6.000 »	
3. III. oszt. Levéltárnok . .	6.000 »	
1. Görög fordító	3.000 »	
2. Szépíró »	3.552 »	
2. Másoló	2.640 »	
2. Szolga	1.333 »	39.991.
b) Dologi kiadás.		
Irodai kiadás	940 franc	
Könyvtár	1.000 »	
Világítás	420 »	
Levéltári publicatiók . . .	3.000 »	5.360.
		45.351.

II. Jassii allevéltár.

a) Személyi kiadás.	Évenként	Összesen
1. Irodafönök	2.400 franc	
1. Segéd	1.200 »	
1. Másoló	880 »	
1. Szolga	444 »	4.924.
b) Dologi kiadás.		
Irodai kiadás	360 franc	
Tűzifa	300 »	666.
		5.584.
Összesen		50.975 fr. (23.958 frt 28 kr.)

(Budget general pe anului 1879. 174—175. l.)

Amint az előirányzat mutatja, nagy gondot fordítanak a levéltárra. Az összeg elég arra nézve, hogy az ottani, hangsúlyozom az ottani levéltárnak, úgy tudományos, mint általános közigazgatási czélját kellőleg mivelni lehessen. Minden levéltári tisztviselőtől megkívánják, hogy az egyetemen az úgynevezett irodalmi (ami bölcsészeti szakunk) facultását hallgatta légyen, az irnokoktúl pedig megkövetelik a középtanodai műveltségét.

Kellőleg méltányolja a rumun kormány a tudományos czélt akkor, midőn levéltári publicatiók czímén 3000 francot irányzott elő. 1872-ben ugyanis kötelességévé tette a kormány a levéltárnak, hogy összes okleveleiknek (az I. és II. oszt.) indexét adják ki. Eddigelé 3 kötet látott napvilágot.

Az 1 és 2 füzet czíme:

Revista istorica a Arhivelor Romanici. Indice de documentele aflate in Arhiva Statului, si nepublicate anca. (A rumun levéltárak történeti szemléje.) 1874. 1876. 114. 120 l.

Ezeknek folytatása azonban félbeszakadt. Eddigelé csak 2353 oklevél kivonatát közölték.

A 3-ik publicatió ugyanazon czímet viseli, melyben a rumun tartományi jövedelmeket és kiadásokat, a portának fizetett adót, ajándékokat közlik az 1694—1704-iki időszakból, mintegy 414 lapon, több

kőnyomatú hasonmással. E kötetben sok érdekes erdélyi cultur-történeti vonatkozás is foglaltatik.

Mindkét munkálatot a levéltár szivességéből volt szerencsém országos levéltárunk könyvtára számára elhozhatni. Érdeklődők ott megtekinthetik. A legutóbb említett kötetből lesz alkalmunk szemelvényeket adhatni. Ami pedig az előbb czímezett két indexet illeti, azokrúl röviden megemlíthetem, hogy a bukuresti levéltár legrégibb okmánya 1387-ből s a jassii legrégibb oklevél pedig 1433-ban kelt.

Ennyi az, a mit a rumun nemzeti levéltárról első megtekintésre felhozhatok, melyről, ha még azt említem, hogy actái igen jól vannak technicailag is elrendezve, s hogy egy külön levéltári épület emelése is tervbe van véve, elmondtam mindent, amivel bizonyítani vélem, hogy magyar történeti szempontból kivánatos a valóban szervezett rumun levéltáraknak átbúvárlása.

Ezzel kapcsolatban föl kell említenem, hogy az egyes kolostorok levéltárait Romániában még nem kutatták át, valamint nem a nevesebb családokét sem, mint a Stirbey, a N.-Lajostól nemességet nyert Lahovari, a Stourdza és Ghyka herczegek levéltárait sem, kiknél pedig, biztos értesülés szerint, sok magyar érdekü okmány őriztetik.

Végezetül kiemelem, hogy a rumun tudományos akadémia 30000 kötetet számláló könyvtárában, a történelmi szakot illetőleg mindössze négy magyar munka van. Meglehet, hogy csalódtam, t. i. hogy az ú. n. rendezés alatt lévőkben van a többi, de rumun írói körökben általános az óhaj, hogy a magyar történeti irodalmat megismerjék, mi által — azt hiszük — sok, igen sok dolgot más szempontból fognak tekinteni.

Thallóczy Lajos.

TÁRCZA.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

Az oct. 3-án Ipolyi Arnold püspök elnöklete alatt tartott választmányi ülésben három felolvasás volt: *Jakab* Elek az erdélyi pragmatica sanctio történetéről, *Radvánszky* Béla báró a XVI. és XVII-ik századi fehér ruhákról s *Thallóczy* Lajos, a rumun nemzeti levéltárról értekeztek. Radvánszky felolvasása sajtó alatti művéből levén mutatvány, csak az 1. és 3. fog a Századokban megjelenni.

Évdíjas tagokká megválasztattak: *Mezei* Sándor követi attaché, *Hatfaludy* István consulsági ügyész Bukurest, *Karagyéna* Mihály orsz. ltári tiszt (mind hármat aj. a s. titkár), *Komár* Adolf urad. kasznár, *Horvát* Imre urad. tiszttartó (aj. Doby A.), *Plichta* Sándor főorvos B.-Gyarmat (aj. Mayláth Béla).

Olvasóink fognak emlékezni, hogy Bereg-megye közönsége társulatunkkal még 1877-ben (4313. sz. a. kelt átiratával) tudatta, hogy a megye monographiájának megírásával megbízta Lehóczky Tivadart, de oly feltétel mellett, hogy munkáját megbírálás végett tartozik bemutatni társulatunknak. Társulatunk 1877. oct. 4-én tartott ülésében késznek nyilatkozván a munkát szakemberek által megbíráltatni: a munka csakugyan beküldetett s a jun. 5-én tartott ülésben birálókúl Pesty Frigyes és b. Nyáry Jenő kineveztettek. Pesty elkészülvén birálatával, azt felolvasta. Minthogy ő e munkáról kedvezőleg nyilatkozott, Bereg-megye fog erről értesittetni, egyszersmind Pestynek némely megjegyzései a szerzővel fognak közöltetni. Egyszersmind pedig a munka áttétetik b. Nyáryhoz, hogy azt archaeologiai szempontból bírálja meg.

Titkár inditványára mindazon hatóságoknak, társulatoknak és egyéneknek, kik a folyó évi kirándulás sikeréhez hozzájárúltak, köszönő irat fog küldetni.

Pesty Frigyes a társulati kirándulások szabályozása ügyében egy irott indítványt mutatott be, mely is felolvastatván, Ipolyi A. elnöklete alatt egy bizottság küldetett ki, melynek tagjaivá: Pulszky Ferencz, Salamon Ferencz, Deák Farkas, b. Nyáry Albert, Nagy Imre, Csontosi János, a titkár s a segédtitkár neveztettek ki, kik a kinyomtatandó indítványt annak idejében tárgyalásba vegyék s arról jelentést tegyenek.

Pénztárnok bemutatja mult julius, aug. és september havi számadását, melyből kitünt, hogy a bevétel . . . 3903 frt 14 kr.

a kiadás . . . 3053 » 37 »

s a pénztár maradék: . . . 850 frt 4 kr volt.

Végül a titkár bemutatja a »Történelmi Tár« IV-ik füzetét.

— A nov. 6-án tartott választmányi ülésben *Pulszky* Ferencz elnökölt. Mind a hallgatóság mind a választmányi tagok szép számmal jöttek össze. Ezúttal nem felolvasásokat, hanem szóbeli előadásokat tartottak: elöször dr. *Pulszky Károly*, utána *Thaly Kálmán*. Pulszky Károly az agyagmüvességről Magyarországon értekezett; folyékony és vonzó előadással tett egy kis excursiot az agyagmüvesség történetére hazánkban a római kortól a múlt századig, felmutatván az előadását illustráló példányokat. Értekezését, melyben egy rövid félóra alatt sokat mondott, megéljenezte a hallgatóság. Utána Thaly Kálmán tartott szóbeli előadást Vág-vidékén tett kutatásairól, hova tagtársunk br. Mednyánszky Dénes meghivására ment, hogy a trencsényi ütközetre vonatkozólag helyszini tanulmányokat tegyen s a Bercsényi család emlékeit megismerje. Thaly előadása biztos s a figyelmet lekötő szokott lenni. A miről értekezik, annak tárgya elfoglalja s előadását lelkesedetté teszi. Nem tudja az ember, emlékező tehetségét, melylyel az adatok évszámos halmazát a legnagyobb biztossággal és correctséggel sorolja fel, vagy előadásának folyékonyságát, melylyel ezeket összefüzi, bámulja-e inkább?

A folyó ügyekre kerülvén a sor, évdíjas tagokúl megválasztattak: *Fodor* Géza Kaposvártt (aj. a titkár). *Markhot* Aladár Nyitra-Zsámbokrét (aj. a segédtitkár). *Máriaffy* Dávid földbirtokos M.-Vásárhely (aj. Deák F.). *Nyilassy* Károly és *Dékány* Lajos tanárok Podolin (aj. a titkár) *Szalkay* József gymn. tan. Rózsahegy (aj. a titkár). *Dózsa* Gábor tvszéki biró Csik-Szeredán (aj. Deák F.).

Deák F. bemutatja pótjelentését a f. évi kiránduláshoz, mely a Századokban fog közöltetni.

Titkár bemutat egy Dombay Pál által a társulatnak ajándé-

kozott oklevelet, melyben Zsigmond király 1421-ben sept. 8-án Jacobus filius Nicolai de Hidegheth kértére átírja és megerősiti az általa felmutatott következő három oklevelet:

1. 1418. apr. 17. Zsigmond király Petrus dictus Boiyw de Kysapon kértére megerősíti a Pozsony-vármegyei Chegled más néven Korosszegh birtokának a Hegyi és Hideghethi nemesek részére történt eladását (Ez oklevél eredetileg Zsigmond újabb pecsétje alatt kelt — secreto sigillo nostro moderno.)

2. 1418. sept. 7. A pozsonyi káptalan előtt Dubri Miklós, Jakab fia, ugyanazon Chegled máskép Korosszegh-en lévő nemesi birtokát 70 márkáért eladja Hideghethi Jakabnak, Miklós fiának.

3. 1418. dec. 9. A pozsonyi káptalan, végrehajtva Zsigmond 1418. oct. 9-iki iktatási parancsát, Hideghethi Jakabot a nevezett Chegled vagy Koroszegh birtokába nov. 25-én beiktatja.

A társulat az ajándékot köszönettel fogadja s többi gyüjteményei között helyezteti el.

Ezután titkár felolvasta az eperjesi Széchényi-kör oct. 29-én kelt levelét, melyben felhívja a választmányt, hogy Eperjes városa és Sárosmegye közönsége meghívása alapján jövő évi kirándulását Eperjesen tartsa meg, s ezen meghívás elfogadása esetére értesítse a Széchényi-kört, hogy ez a kirándulás sikerének biztosítására czélzó lépéseket mennél előbb megtehesse. Ez ügy később fog tárgyaltatni.

Végül a titkár bemutatja a pénztárnok múlt havi számadását, melyből kitűnik hogy

a bevétel	1372	frt	4 kr.
a kiadás	683	»	97 »
a pénztár maradék	688	frt	7 kr.

AKADÉMIAI KIADVÁNYOK.

A mily arányban emelkedik Europa-szerte a történetirás, oly arányban szaporodnak a forrás munkák kiadásai is mindenfelé. Az a körülmény, hogy a levéltárak — államiak és magánosak — a kutatók számára hozzáférhetőbbé lettek, nemhogy apasztotta volna a forrásmunkák számát, ellenkezőleg szaporítá azokat, mert a kormányok nem tarták elégnek megnyitni az állami levéltárakat, egyszersmind gondoskodnak a források publicálásáról is, jelentékeny dotatiok által.

S ez igy van helyesen.

Mert bármily könnyen hozzáférhető valamely levéltár, épen az anyagi körülmények miatt még is nem mindenkinek hozzáférhető az, s valóban egészen csak az a nyilvánosságé, a mi ki van nyomtatva. Még a nagy és gazdag nemzeteknél is nemcsak a könnyebb kezelhetésért, hanem a kutatás idejének megkíméléséért súlyt fektetnek rá, hogy a legfontosabb dolgok a közönség kezében legyenek — hát még nálunk! Itt pl. magából a történetírásból ugyan senki meg nem él. Az csak mellékes foglalkozása lehet a hivatalnoknak, tanárnak s az ilyen mennél részletesb publicatiokat kap valamely tárgyról, annál könnyebben boldogúl a még nem publicalt anyagok összehordása körül — mert a megjelentekből megismerkedvén felvett tárgya egyik-másik oldalával, tudja, hogy mit kell keresnie. Csak Gévay volna pl. folytatva a karloviczi békéig, mily haszna volna ábból a magyar történetírásnak . . . . míg így a titkos levéltárban a Turcicák osztályának felkutatása maga is mindenkorra tenger sok időt vesz igénybe.

Talán nem lesz e helyen érdektelen egy kis szemlét tartani, hogy mi történik a nyugoti országokban a forrás-publicatiok érdekében. Lássuk a legfontosabb gyűjteményeket:

Codex diplomaticus Brandenburgensis. Sammlung der Urkunden Chroniken und sonstigen Quellenschriften für die Geschichte der Mark Brandenburg. Dr. A. Fr. Riedel. Négy osztályban 35 kötet.

Monumenta Zollerana. Urkundenbuch zur Geschichte des Hauses Hohenzollern. Rud. Freih. v. Stillfrid és Dr. Tr. Märcker. 8 kötet.

Monumenta Boica, melyből 1763—1876-ig 1—42 volumen jelent meg. Azonkivül a *bajor akad. tört. bizottsága* kiadásában:

Deutsche Reichstagsacten 7 kötet (eddigelé.)

Die Chroniken der deutschen Städte 15 kötet (eddigelé.)

Briefe und Acten zur Geschichte des 30-jähr. Krieges 4 kötet eddig (s még csak az 1607. évnél vannak, tehát 12 év választja még el őket a 30 éves háború tulajdonképeni kezdetétől.)

Weisthümer 7 kötet (eddig.)

Briefe und Akten zur Gesch. des XVI. Jahrh. eddig 3 kötet, nem számítva a bajor akad. egyéb kiadásait.

Codex diplomaticus Saxoniae regiae. Im Auftrage der kgl. sächs. Staatsregg. E. G. Gersdorf — eddig 9 kötet.

Monumenta Germaniae Hist. Script. 24 kötet folio (eddig), Leges 4 köt. fol. (eddig); Diplomata 1 kötet. Külön osztály: MGH Scriptorum qui *vernacula lingua usi* sunt 2 kötet; továbbá: SS. rerum *Langobardicarum* . . . saec. VI—IX nagy 4^0; és: Auctorum antiquissimorum nagy 4^0 eddig 2 kötet.

Fontes rerum Austriacarum 49 kötet; nem számítva ezenkivül a: *Monum. Habsburgica*-t, *Monum. Conciliorum*-ot, a Weisthümer-kiadó bizottság editióit.

Gachard-nak a belga akad. által kiadott közel 30 kötetre rúgó *gyüjteményei* s azonkivül:

Collections des chroniques Belges inédites publ. par ordre du gouvernement et par les soins de la commission royale d'histoire. Vol. 1—25, 4° Bruxelles.

Collection d'historiens Belges publ. par l'Academie royale de Belgique Vol. 12., 8°, Bruxelles.

Collection des documents inédites sur l'histoire de France publiés par ordre du Roi (mert a 30-as években indúlt meg), et par les soins du Ministre de l'Instruction publique. Paris. 4° Négy seriesben 99 vastag quart kötet.

Angol gyüjtemények. A. átalán *Angolországot* illető, a kormány által eszközölt kiadások;

Calendars of State Papers, acta-gyüjtemény a XVI. századtól kezdve. A kiadás megindult 1856-ban. Eddig megjelent 96 legnagyobb 8° formatumú kötet, mindegyike 800—1000 lapnyi; sajtó alá ment 1878 végével 8 kötet, sajtókészen volt azonkivül 6 kötet.

Chronicles and Memorials of Great Britain *stb.* during the *middle ages.* Megjelent 137 kötet; sajtó alatt: 13, sajtókész: 5.

Publications of the Record Commissioners, történeti, jog- és egyháztörténeti kútfők, oklevél és scriptor-gyüjtemények stb., eddig 91 kötet.

B) Publicatiok, melyek a Lord Clerk Register of *Scotland* fölügyelete alatt jelennek meg, eddigelé 12 kötet *(Scotch Record Publications.)*

C) *Irish Record Publications* eddigelé 6 kötet.

És itt még nincsenek felsorolva a spanyol és olasz forrás-munkák, nincs felemlítve a ruméniai okmánytár, a németországi városok kiadványai: a krónikák és Codex diplomaticusok (pl. a bécsi, melyből két kötet látott világot), a prágai gyüjtemények stb. — melyek közül a legtöbben van Magyarországra vonatkozó, míg egy vagy más tekintetben majd mindnyája tanúlságos.

E tekintetben a mi Akademiánkat sem érheti vád, hogy nem tette meg kötelességét.

Ez évben már eddigelé is nehány derék munkával szaporitá forrásgyüjteményeink tárházát s több még ez év előtt elhagyja a sajtót.

A monumenták első osztályában (Diplomatarium) megjelent: III. Pál pápa és Farnese Sándor bibornok Magyarországra vonatkozó diplomácziai levelezése kiadva Lg. *Óváry* Lipóttól.

Az Archivum Rákoczianumból elhagyta a sajtót Bercsényi levele-

zésének IV. és utolsó kötete, egy épen oly gondos mint nehéz editió: a mennyiben sok titkos jegyekkel irt levelet kellett a kiadó *Thaly* Kálmánnak megfejteni.

Egy rég folytatatlanúl hevert collectióból, a Magyar leveles tárból megjelent a II-ik kötet: Magyar Hölgyek levelei. 1505—1703. Közölve *Deák* Farkas által.

Az Erdélyi országgyülési Emlékekből is megjelent egy kötet — az V-ik.

Sajtó alatt vannak a Magyar országgyülési Emlékek (Fraknóitól) az Anjou-kori okmánytár II-ik k. (Nagy Imrétől.)

Ez azonban nem meríti ki a történelmi bizottság egész működését. Tudva van, hogy e bizottság forrásmunkák kiadása mellett feldolgozott munkák kiadására is ráfordítá figyelmét — s minthogy azok, kik megbizatást kaptak, még nem készültek el müveikkel annyira, hogy azokat sajtó alá lehetne adni, elhatározá a bizottság, hogy az ezen munkák költségei fedezésére előirányzott összeget (körülbelől 4000 frt) átviszi az igazgató tanács beleegyezésével jövő évi budgetjébe.

Az Akademiának egy másik bizottsága: az Archaeologiai is régi megszokott tevékenységével folytatja publicatioit. Mialatt Monumentái újabb kötetének kiadására teszi az előkészületeket, az »Archaeologiai Közlemények« XIII-ik kötetének első füzete megjelent, melynek első czikke rendkivül érdekes tanúlmány *Pulszky* Ferencz tollából: »A kelta uralom emlékei Magyarországon«, mely hazánk legrégibb korának történetét emlékeiben épen oly tanulságos mint vonzó módon adja elő. Egy terjedelmes és tanulságos bevezetés után, mely a kelta bevándorlás és történet mai irodalmi állásával megismertet, áttér a fontosabb kelta typusokra, a kelt kard, láncz, paizsfogantyú, fibula, lándzsahegy, vágó kés, tőr, karperecz, öv, s több apróbb emlék leirására, melyek mind rajzokkal vannak ékesitve. *Kandra* Kabos szorgalmas búvárunk tollából Diósgyör történeti és régészeti leirását vesszük, mig *Mayláth* Béla az újon kinevezett muzeumi első könyvtár-őr Agyagiparunk történetéből közöl részleteket. A következő czikkben egy, már régóta hallgató tudósunknak: *Torma* Károlynak nevével találkozunk — mi annyival örvendetesb, mert reményt nyújt, hogy ezen az európai régészeti irodalomban igen jó hangzású névvel biró tudósunk, hosszan tartó betegségéből felüdülve, megkezdi régi működését. Ő ezuttal a Hunyad-megyében fekvő beregszói régi templom leirását adja. A füzet utolsó czikke: *Vásárhelyi*

Gézától van: az ó-budai templom leirása. Az utolsót kivéve, mindenik czikk több-kevesebb fametszettel van ékítve, sőt a Mayláth Béláéhoz négy könyomatú lap is van mellékelve: 198 gyárjegy.

Az »Archaeologiai Értesitő«-nek IV., V., VI., VII. füzeteiről kell még megemlékeznünk. Fő czikkeit dr. *Hampel* József »Magyarhoni őskori leletek a bécsi császári gyüjteményben,« *Czobor* Béla »Őskeresztyén müemlékek a nemzeti múzeumban,« *Pulszky* Ferencz a »fokórúi aranylelet«-ről, az »olympiai ásatások«-ról, *Szerémi* »Szent-György váráról,« irták. A pecséttani, érmészeti és ötvös-művészeti közleményeket *Thaly* Kálmán, *Pulszky* Károly, *Vincze* Gábor és *Thallóczy* irták. Tárcza-közlemények vannak *Römertől*, *Szalay* Józseftől, *Szilágyi* Sándortól, *Vincze* Gábor és *Wagner* Jánostól. A könyvismertetési rovatba jobbára *Szikinczey* és *Henszlmann* dolgoztak. A tárcza, mint mindig, változatos volt. Megemlítjük, hogy a VII-ik füzetben dr. *Henszlmann* és *Pulszky* K. tesznek jelentést társulatunk erdélyi kirándulásának régészeti eredményeiről.

Az Akadémia *könyvkiadó bizottsága* e nyáron át a megkezdett munkákat folytatta. Befejezte a Carlyle munkáját a Franczia forradalomról a 3-ik kötettel, s Lewes művét a Philosophia történetéről hasonlag a 3-ik kötettel, míg Nisardtól: a Franczia irodalom történetéből a II-ik kötet jelent meg. E vállalat lassanként átülteti irodalmunkba a külföld legjelesb műveit, még pedig a tárgyhoz méltó fordításban.

IRODALMI SZEMLE.

A HOLT IDÉNY — mint a diplomaták és journalisták nevezik, — nem igen szokott kedvezni föként nálunk a tudományos irodalomnak, s ha egy pár alkalmi körülmény nem adott volna neki lendületet, nagyobb munkákat illetőleg, aligha igen soványra nem üt ki szemlénk. Hála ezen alkalmi körülményeknek, még is van mit bemutatni olvasóinknak, s a hosszú téli estékre ajánlhatunk nekik élvezetes és tanulságos történeti munkákat.

Fraknói Vilmos szegszárdi czímzetes apáttá kineveztetése alkalmából megírta a szegszárdi apátság történetét s egyszersmind ki is adta. Ivrétes díszkiadás gyönyörü rajzokkal s a kiállítás becsületére válik a Franklin társulat nyomdájának; mint maga a mű egyháztörténeti irodalmunknak.

Egy másik egyháztörténeti munka *Jakab* Elektől van, s ez Dávid Ferencz emléke, mely e nevezetes reformátor elítéltetése és halála háromszázados fordulójára készült. A könyvtár, mely Jakab Elek kezé-

ből csaknem ajándékúl került a székely-kereszturi unit. iskola birtokába, összes hazai könyvtáraink közt leggazdagabb unitarius egyháztörténeti művekben s ez és a kolozsvári unit. főiskolai könyvtár szolgáltatták szerzőnek a legtöbb anyagot. Ezenkivül nagymérvü levél- és könyvtári kutatásokat is tett szerző, úgy, hogy a fenmaradt történeti készletek felhasználásával egy épen oly kimerítő, mint alapos és terjedelmes művet készitett, s azt okirattárral, Dávid Ferencz irodalmi munkassága criticai összeállításával s egy facsimilevel látta el.

Budapest főváros közönsége, mint tudva van, megbizta *Salamon* Ferenczet a főváros történetének megirásával — s a természetvizsgálók ez idei nagygyülése alkalmából e három részre tervezett münek első része, »Budapest története« megjelent. A Kocsi Sándornál nyomtatott mü igen díszes kiállitású, s mint Salamon minden müve, éles criticával és igen gazdag ismerettel van irva. Nemcsak a hazai, hanem az európai forrásokat is felhasználta szerző, adataiba életet lehelt, s criticájával sok történeti vitás kérdést eldöntött.

Az Akadémia jutalomkérdései egyikére, mint annak idejében jelentettük, *Marczali* Henrik pályázott s el is nyerte a Vitézféle jutalmat. E mü, mely irodalmunkban lényeges hiányt pótol, »A magyar történet kutfői az Árpádok korában« megjelent a Franklin-társulat kiadásában s két részre osztva, a hazai és külföldi (byzantin, olasz, német, szláv) irókat tárgyalja s egy függelékben a franczia, olasz, és angol irókról és néhány hamisitásról szól. Mint halljuk, a jövő év elején német kiadásban is meg fog jelenni Berlinben. Gondoskodtunk róla, hogy mind e müveket annak idejében szakértők terjedelmesebben ismertessék a Századokban.

A Magyarország egyes népeit illető történeti monographiák száma egy becses művel szaporodott s ez: »Politische Geschichte der Serben in Ungarn«, melyet levéltári kutatások alapján *Dr. Schwicker* Henrik irt. Szerző e munka kedvéért valóban nagy mérvü kutatásokat tett Bécsben a cabineti, a titkos a hadi levéltárakban s Budapesten az országos levéltárakban, melyekből egy nemcsak korszerű és érdekes de becses munkát állitott össze. Ő a magyarországi szerbek történetét 1690-iki nagyobb mérvü bevándorlásoktúl 1792-ig az illyr udvari cancellaria feloszlásáig irta meg, s habár sajnálnunk lehet, hogy, bárcsak bevezetésképp, nem állitotta össze a XVI. és XVII-ik században Magyarország déli részében tartozkodott s itt és Erdélyben is bizonyos szerepet játszott rácok történetét, de arra nézve a mit tett el kell ismernünk, hogy eléggé

kimerítő s tárgyilagos s annak elterjedése nemcsak hazánkban, hanem külföldön is, melyre van a mint látszik leginkább számítva, mennél nagyobb elterjedést találjon. Aignernél jelent meg s ára 4 frt.

Dr. *Weisz* Béla jelenleg már jogakadémiai tanár Nagy-Váradon Ráth Mórnál »Bevezetés a gazdaság-történetbe« czimű munkát adott ki, melyben egy bevezetés után a gazdaság-történetbe, összeállította a gazdaság-történet főbb mozzanatait a XVI-ik század óta Europa különböző államaiban s természetesen hazánkban is. E munkából hazánk és Európa többi államainak gazdasági történetéről érdekes parallellákat tehet az olvasó maga a történet országok szerént chronologiai rendben van tárgyalva.

A képes füzetes vállalatok nálunk is kezdenek tért nyerni: legalább erre mutat, hogy az életrevalóbb vállalatok fenntartják magokat. A Magyar Nemzet Történetéből dr. *Szalay* Józseftől már 17 füzet van a közönség kezén s e vállalat, mióta az új író kezére ment, teljesen megérdemli a pártolást, melyben részesül. A XVI. füzettől kezdve, az ország miveltségi állapotát adja a mohácsi vész előtt, s ezt is, mint a korábbi politicai történetet, kutfő-tanulmány alapján. A nép számára népszerüen irt munka, elég részletesen, könnyü, folyékony stillal s oly modorban, hogy a nagy közönség élvezheti. E munkához több térkép is van mellékelve, s az illustratiok egy része egykorú minták után készült.

Dr. *Ribáry* Ferencz Képes Világtörténetéből már a 18-ik füzet hagyta el a sajtót s azzal az Ó-kor első kötete, a keleti népek története be van fejezve. A kiadás igen díszes, rajzai meglepő szépek, nagyrészök eredeti minták után készült, elismert nevü munkák nyomán: úgy, hogy a közönség nem ideális képeket, hanem többnyire a természet után készült rajzokat vesz — s a hol nem müemléket, hanem historiai rajzot ad, ott a kortant választotta ki a szerző. Mi magát a munkát illeti, az a legújabb kutatások eredményeit adja. Szerző teljesen ura tárgyának, ismeri annak irodalmát részletesen, gonddal és alaposan dolgozik. Stylusa világos és tiszta, mint olyan embernél szokott lenni, ki bírja tárgyát. Írta a nagy közönség számára, ennek felfogásához alkalmazva, menten minden tudákosságtól, de azért alaposan. E két munka, mondhatni, minden könyvtárban kiegészíti egymást — s mind kettőt ajánljuk a közönség figyelmébe.

Minden tekintetben kiváló irodalmi mozzanatot képeznek *Gyulai* Pál Emlékbeszédei, melyek a Franklin társulat kiadásában jelentek meg.

Ez a mű egy darab kor-történet: Kazinczy, Pákh, Eötvös, Toldy, Kriza, Szigligeti, Kemény vannak benne jellemezve — annyi melegséggel, hogy önkénytelenül meghatják azt, a ki olvassa s még is oly híven és igazán, hogy ki ismerte azokat, e rajzokban fel is ismeri őket. De nemcsak ők és szereplésök, hanem hatásuk és befolyások korukra, is híven van ez emlékbeszédekben adva — s a közönség örömmel veheti, hogy azokat itt összegyűjtve veszi. Különben másért is jó volt azokat összeszedni: Ma, midőn a stylust és formát sokan szeretik elhanyagolni, kétszeresen szükséges oly müveket is adni a közönség kezébe, melyekben a forma és stil sincsenek elhanyagolva.

Beöthy Zsolt »A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetéséről« a II-ik befejező kötet is megjelent, mely irodalmunk történetét 1820-tól napjainkig adja elő. Éles felfogás és gondos előadás jellemzik e művet, mely, inkább tan-, mint olvasó-könyvnek van szánva.

Vidéki sajtó utján is kaptunk egy pár figyelemre méltó történeti művet: *Sánta* Béla Nagy-Kőrösön, az 1848—49-iki szabadságharcz rövid történetét adja ki, egy 12 ives kötetben, mely a nép számára van irva, s inkább szónoki előadás, mint tárgyilagos históriai felfogás által tűnik ki. *Váry* Gellért kegyesrendi tanár Váczott két munkát adott ki: »Rajzolatok a görög miveltség világából« és »A görög miveltség története.« Szerző ismeri tárgyát, igyekezett annak mélyébe hatni s élvezhető olvasó könyvet készített.

Torma Zsofia ezen kitünő szakismerő, ki maga is rendkivül érdekes és nagy becsü gyüjteménynyel bir, ismertette a »Hunyad-megyei nevlith nőkorszakbeli telepek«-et. A becses és érdekes monographia ősrégészeti irodalmunkban figyelemre méltó helyet foglal el, s annak érdekét nevelik a szövegbe nyomot képek és hozzá mellékelt rajzok. Mint ez még két történeti értekezés jelent meg Kolozsvárott az egyik *Miha* Sándortól van: »Richelieu befolyása Franczia országra s Európára« s a másik *Gergely* Sámueltől »XIV. Lajos és a spanyol örökösödés kérdése a pyrenaei békétől az Acheni békéig.« Mindkettő tárgyismerettel és jól irt tudori értekezés.

Szombathy Ignácz Győrött Győrvidék hajdan koráből történelmi apróbb nyomozásokat adott ki; *Szentkláray* Jenőtől Nagy-Becskereken »Nagy-Becskerek utczáinak és téreinek magyarosítása; vonások a vidék és város történetéből« czimü mű jelent meg s *Veszely* Károly Kolosvárt a szentimrei csatáról egy történeti hőskölteményt irt és tett közzé.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A HAZAI TÖRTÉNETIRÁS egy régi bajnoka *Rupp* Jakab volt levéltári tisztviselő oct. 13-án Budán 83 korában meghalt. Három önálló nagyobb műve hagyta el a sajtót: *Magyarország pénzei* két k., *Magyarország helyrajzi története* 3 rész 4 kötetben, *Budapest helyrajza*; melyeket a boldogult mind latin nyelven irt s úgy fordittatott le magyarra. És ez, hogy ő magyarúl nem tudott, volt az oka hogy nem lehetett akadémiai taggá. De ha nem tudott is magyarúl hasznos polgára volt a hazának, jól szolgálta ennek történet irását, s szép és állandó emléket hagyott maga után. Úgy halljuk, hogy kézirati művei is maradtak, melyek megvizsgálásáról s közzétételéről kétségtelenül fog családja gondoskodni.

— A BÉKÁSSY-CSALÁD LEVÉLTÁRA. Békássy Károly országgyülési képviselő Békáson őrzött levéltárának egy részét f. évi november hó folytán személyesen szándékozik a M. Nemzeti Muzeum igazgatójának további megőrzés végett átadni. E czélból fölkérte *Véghelÿ* Dezső tagtársunkat, hogy a Békássy-családra közvetlenül vonatkozó okiratokat válaszsza külön a Pestre viendőktől. Véghelÿ e munkálatot készséggel teljesité s erről a »Veszprém« czimű közlöny f. évi 43. és 44. számában a szerkesztőhöz intézett igen érdekes »nyilt levélben« ad számot. E szerint a m. nemzeti muzeummnak szánt okiratokat 14 csomóba rakta össze. Ezen okiratok közül: 5 db a XIII., 29 db a XIV., 150 db a XV., 1175 db a XVI., 1092. db a XVII., és 133 db a XVIII., századból való. Ezeken kivül van két eredeti törvényczikk; az egyik 1498-ból a másik az 1514. évből. Az igy felsorolt okmányok 13 csomóban vannak, és pedig a XIII., XIV., és XV., s XVIII., századból valók egy-egy csomóban, a XVI., századbeliek hét, s a XVII. századbeliek két csomagban. Ezeken kivül a 14-ik csomóban régi jegyzetek, okmánymásolatok és fogalmazatok vannak; ezek nem is számIáltattak meg. Ezek szerint a 14-ik csomót nem számítva, de a két törvényczikket beleértve, a muzeumnak 2586 db okirat fog átadatni. Ami a levéltár tudományos értékét illeti, Vas és Sopron vármegyék valódi kincsbányát találnak e levéltárban, s Zemplén, Bars, Pozsony, Pest, Somogy és Nyitravármegyék monographusai eredménynyel böngészhetnek e csomagokban. Az okiratok — mint Véghelÿ megjegyzi — a petróczi Henczelfy, Beyczi, mikebudai Sós, Herman, Káldy, Seged, Szécsy, Szelestey, a mere-

nyei Balogh stb. családok történetére vonatkozó rendkívül becses adatokat tartalmaznak. A levéltár általános ismertetése után V. úr először a Békássy-családot illető érdekes nehány levelet közöl, a második közleményben pedig egy egész fogás művelődés- és kortörténeti adatokat tartalmazó levelet ád, köztük egyet 1588-ból, melyben egy menyegző körülményeivel ismerteti meg Párnás Mihály, Káldy Pétert. Azt írja: „*az menyegzőhöz sok dolog kell, legelsőben gyolcs, selyem, arany ezüst fonál, lepedő abrosz, keszkenyő, bor, zab, széna, tyk, lúd, vaj, túró, kappan, borjú, bárány, fűszerszám, eczet, hal, rák, szalonna, noha nagyon nem vihetjük, de mégis ezek nélkül nem lehet, ha csak három- vagy négy asztal vendég leszen is.*"

— Veszprém város közigazgatási és helyrajzi története. Folyó iratunk ez idei VII. füzetében (627 l.) a következőket írtuk: »Véghelyi Dezső Veszprém városa közgazgatási s helyrajzi történetét párját ritkító alapossággal összeállította, nagy részében kinyomatta, a nyomtatás azonban a város akadékoskodása miatt félbe maradt.« Most e tárgyra nézve a helybeli lap, a »Veszprém« 44 számában ezeket olvassuk s közöljük minden commentár nélkül:

»Múlt szerdán, oct. 29-én d. e 9-kor a képviselők elég szép számú részvéte mellett városi rendes közgyülés tartatott, melyet felette zajossá tett azon vita, mely Véghelyi Dezsőnek a város által kiadatni határozott műve fölött keletkezett. Elszomorító jelenség az, midőn városunk atyái egyszer elhatároznak valamit, de utóbb ezen határozatuknak következményét viselni vonakodnak. Még szomorítóbb az, midőn egy irodalmi termékről, mint a milyen Véghelyi Dezső műve, mely bármely nagy vagy fővárosnak is becsületére válnék, oly kicsinylőleg nyilatkoznak, hogy szinte pirúl bele az ember. A város atyái ott követték el a mulasztást, midőn a kiadandó mű iránt nem szerezték meg a kellő tájékozottságot annak terjedelme és nyomatási költségei iránt, hogy így ne jutottak volna azon zsákutczába, melyben jelenleg vannak; most nem lehet a közgyülés határozata folytán megindúlt nyomatást és annak költségeit meg nem történtekké határozni. Az ügynek némi lebonyolítása végett Perlaky József, Kopácsy Árpád, Halassy Vilmos, Dukovics Sámuel, Szilágyi Mihály és Benkő István urakból álló bizottság neveztetett ki. Őszintén óhajtjuk, hogy az eredmény megnyugtató legyen.«

— A gr. Teleki-család, levéltára registrálatlan okleveleinek rendezésére és lajstromozására tagtársunkat, *Koncz* József, m.-vásárhelyi tanárt kérte fel.

— E nyár folytán két nevezetesb irodalmi ünnepély tartatott: az egyik aug. 25-én *Vitkovics Mihály* születésének százados évfordulóján

Egerben, mely alkalomra *Szvorényi* József az ünnepelt összes müveit sajtó alá rendezé, s bevezetéssel és életrajzzal látta el, a másik Pázmándon jun. 12-én, *Horvát* Endre születése százados évfordulata alkalmával, mely leginkább Nogáll Károly czímzetes püspök kezdeményezése folytán tartatott meg, még pedig épen oly fényes sikerrel mint az előbbi. Ez ünnepély Emlékkönyvét Nogáll püspök kiadta. Tartalmát teszik: Horvát Endre élet- és jellemrajza *Méry* Eteltől, egy kimerítő és terjedelmes dolgozat becses irodalomtörténeti monographia, továbbá az ünnepély alkalmával elmondott beszédek: a Horváth Lajosé, mely egyházi beszéd s Szász Károlynak az Akademia megbizásából elmondott emlékbeszéde és Kisfaludy Árpád s Nyulassy Antal alkalmi költeményei.

— Ortvay Tivadar, szorgalmas történetbuvárunk, egy érdekes monographián dolgozik: Magyarország régi vizhálózata 1300-ig, melyet még ez évben be szándékoszik mutatni az Akadémiának.

— Rimély apát-kanonok, ki évek előtt a bécsi Pázmaneum történetét irta meg, már sajtó alá adta a pozsonyi társaskáptalan monographiáját. Egy terjedelmes — s mondhatni kizárólag — levéltári buvárlatokon alapúló történeti dolgozat az, mely nagy nyeresége leend történeti irodalmunknak. Csak az sajnálandó, hogy nem magyar, hanem latin nyelven van irva. A münek már több íve kikerült a sajtó alól.

— A pozsony-vármegyei régészeti egylet legutóbbi rendkivüli közgyülésén elhatározta, hogy alapszabályain változtatást eszközlend s hogy régészeti és történelmi egyletté leend, úgy, amint az Délmagyarországon s Békés-megyében az eset. A változtatás indokául az a nézet szolgált, hogy ezen tágitott hatáskör által több egyénnek tevékenysége leend az egylet czéljaira nézve érdekelve. Ugyanezen alkalomkor megnyittatott az egyleti muzeum, mely a vármegye-házában két teremben lett berendezve. Ez idő szerint ugyan még nagyon kezdetleges, de mint ilyen is, a komoly törekvésnek bizonyitékául szolgálhat.

— A tisza-füredvidéki régészeti egylet *Gyárfás* István tagtársunkat f. évi oct. 13-án tiszteleti tagjává választotta. A jászkún vidékek ugy látszik minden alkalommal igyekeznek ragaszkodásukat historiographjuk iránt kifejezni — reméljük ezen ragaszkodásuknak legfőbb bizonyitványát a Jászkunok monographiája folytatásának közzé tételét nem fogják sokà halasztani.

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

— DIE SAMMLUNGEN DER VEREINIGTEN FAMILIEN UND PRIVAT-BIBLIOTHEK SR. M. DES KAISERS. Zweiten Bandes zweite Abtheilung. Wien, Druck von Adolf Holzhausen 1879. Nagy 4-edr. 685 l. Ő fige arczképével.

— BUDA-PEST története. Első rész. Budapest az ó-korban. A főváros megbízásából. írta *Salamon Ferencz* Budapest. 1878. Kocsi Sándor nyomdája 8r. 366 l. Ára 4 frt.

— A MAGYAR TÖRTÉNET KÚTFŐI AZ ÁRPÁDOK KOBÁBAN. Irta dr. *Marczali* Henrik egy. hely. tanár. A M. T. Akadémia által Vitéz díjjal jutalmazott pályamunka. Budapest. Franlin-társulat. 1881. 8r. 135. l. Ára 1 frt 20 kr.

— DÁVID FERENCZ emléke. Elítéltetése és halála háromszázados évfordulójára, *Jukab* Elek M. Tud. Akad. lev. tagtól. Budapest. Egyetemi könyvnyomda 1879. 8r. 255—80 l. Egy kötáblával. Ára 2 frt 50 kr. Aigner Lajosnál.

— A KIRÁLYI KÖNYVEK A VEGYES HÁZAKBELI KIRÁLYOK KORSZAKÁBAN. Írta *Hajnik* Imre lev. tag. Budapest, 1879. A M. Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatala 8r. 21 lap. Ára 10 kr. (Akad. tört. értekezések. VIII. köt. III. füzet.)

— A MAGYAR HÁZI IPAR DÍSZÍTMÉNYEI. (Acta nova musei nationalis hungarici.) Tomus II. A szöveget írta a vallás- és közoktatásügyi m. k. miniszter meghagyásából Dr. *Pulszky* Károly. A chromolitographiai táblákat készítette Fischbach Frigyes. Budapest m. k. egyetemi nyomda. 1878. 7 l. 40 tábla. Ára 8 frt.

— A SZÉKELY FÖLD közgazdasági és közmívelődési állapota. A székely mivelődési és közgazdasági egylet által ezer forint pályadíjjal jutalmazott munka. Írta *Kozma* Ferencz. Budapest Franklin-nyomda. 1879. 8r. 470 l. Ára 2 frt.

— POLITISCHE GESCHICHTE DER SERBEN IN UNGARN. Nach Archivalischen Quellen dargestellt von Dr. J. H. *Schwicker*. Budapest. Ludwig Aigner. 1880 8r. 416 l. Ára 4 frt.

— MICHAEL DER TAPFERE. Ein Zeit- und Charakterbild aus der Geschichte Rumäniens von W. H. Teutschlaender. Wien, 1879. 8r. 252 l. Ára 2 frt 20 kr.

BOLLA MÁRTON ÉS ÉDER KÁROLY
MEG
AZ OLÁH INCOLATUS ERDÉLYBEN.
NEGYEDIK KÖZLEMÉNY.

7. §. IV. Bélának 1247-ben kiadott oklevele a Szörénységben egy Lythen nevű oláh vajdát, Kúnországban egy Szeneszlausz nevüt mutat fel. A Johanniták nem sokáig maradnak az adományozott országokban; már 1249-ben Lőrincz említtetik mint szörénységi bán. [1]) Alkalmasint Kúnországot is bán igazgatja vala, hisz ott már az 1222-ki oklevélben találtunk egy bánt. De az oláh lakosság is szaporodván, annak vajdáji hamar függetlenségre törekvének. Már IV. vagy Kún László az 1285-ki oklevelében beszélli el, hogy midőn atyja kimúlta után mint kiskorú kezdett uralkodni (dum nos in aetate puerili post obitum carissimi patris nostri regnare coepissemus), Lythen vajda testvéreivel együtt elfoglalt magának egy részt a Havas-elv-földi országból (aliquam partem de regno nostro ultra Alpes existentem pro se occuparat), s annak jövedelmét (proventus illius partis nobis pertinentes) visszatartá. Minthogy Lythen engedelmeskedni nem akart, a király Soos Györgyöt küldé ellene, a ki mind Lythent mind testvérét Barbat-ot fogva hozá el a királyhoz. [2]) Ezen László idejében, 1284—1285-ben Máramarosba is vonulának be oláhok; [3]) ez a része az országnak legnéptelenebb vala még. Vajdák és kenézek a vállalkozók itt is, azaz népesítők

[1]) Pray, Dissert. 138. Az L. jegyzet alatt.

[2]) Katona, Hist. Crit. VI. 913.

[3]) Wenzel Guszt. Kritikai fejtegetések Máramaros megye történetéhez. Magyar akad. Értesitő, 1857. A 326 stb. lapján.

vagy telepítők, hasonló kötelesség és jog mellett, mint másutt láttuk, s a mint legitt látni fogjuk.

III. András után, de már alatta is, a magyar királyi jog nagyon hanyatlék; Róbert Károly megerősödéséig folytonos lázadás van bent és kint. S Károly 1330-ban szerencsétlenül hadakozik az elszakadó havaselv-földi vajda ellen. Halála után Lajos-nak uralkodása elején ismétlődnek a lázadások, még az erdélyi szászok részéről is. Lajos 1349-ben Beszterczén (in Septem Castris in Civitate Bistrica) mulatván, Gyula Drágos fia elpanaszlá neki, hogy rokona István, Igének (Jugának) fia, ki legujabban hűtlenségbe esett az által, *hogy nagybátyjához,* (patruo suo) *Bogdán néhai vajdához, híres hütlenhez* (infideli notorio) csatlakozott, őt magát és fiait Drágost, Istvánt, Tatárt, Dragomért, Kosztát és Miroszlót, birtokaikból kizavarta, minthogy nem akartak vele együtt hűtlenekké válni, s birtokaikat, úgymint Gyula-Falvát »juxta fluvium Maramorisii« — mai Mára folyó — és Nyirest felperzselte, a melyeket Károly király (carissimus genitor noster) nagy atyjának, Gyulának, adományozott volt. Kéri tehát panaszló, hogy Lajos király helyeztesse vissza birtokaikba őt és fiait. — Íme Bogdán vajda el- és kiszakadása nem 1359-re, nem is 1350—54-re tehető,[1] hanem 1349 előttre. — A király Beszterczéről János oláh vajdát (filium Ige vojvodam Olacorum és Miklóst (filium Petri hominis magistri Andreae[2]) küldi a dolog mibenlétének megvizsgálására. Ezek ugyancsak 1349-ben Szigetről tudósítják a királyt, hogy mind úgy van, a mint előadta a panaszló. Ennek következtében Lajos 1355-ben megerősíti a király-atyjának adományát, »ita tamen ut praedicti Dragus et pater et fratres sui antedicti et successores eorundem *census debitos semper dare et servitia consveto more Olacorum*

[1]) Lásd Wenzel idézett értekezésében a 340. lapon.

[2]) Ez egyszer (1349-ben) »Magister Andreas, Comes Siculorum Brassoviensis, Zathmariensis et Marmarsoiensis« s 1350-ben Laczk fiának mondatik. »Magistri Andreae, filii Laczk, Comitis Siculorum. Lásd a Székely Oklevéltárban. — Az oklevelet, melynek tartalmát közlöm, múlt ősszel Máramaros-Szigeten Szilágyi István szivességéből olvashatám. Az ő tudomásából irtam itt azt is, hogy ebben az oklevélben van legelső megemlítése a máramarosi sóbányának.

regiae Majestati teneantur jugiter exhibere.« Az adomány tehát kenézség vala, mint más hasonló ilyetén adományok.

Ugyan ezen évben »Comes Drag Olacus de Bedeuháza mint homo regius és az egri káptalannak küldöttje be is iktatják a nevezett adományosokat. Az iktató levélben legelső »okleveles« megemlítése fordúl elő a máramarosi só-bányáknak (»in fodinam salium ducens via«); továbbá vannak abban következő magyar helynevek: *Hidegkút, Sóspatak, Nádaspatak, Székfő* tó, *Magas mart, Egrös patak, Kökút, Tövises mező, Bükkös,* melyek hasonlóképen *azt bizonyítják, hogy itt az oláhok jövevények valának,* nem első lakosok.

Az előbb említett Gyulának fia *Dragos,* (»specialiter in restauratione terrae nostrae Moldovanae, plures Olachos rebellantes a via debitae fidelitatis deviantes juxta suam industriosam virtutem ad constantem fidelitatem regiae Coronae observandam vigili cura et indefessa sollicitudine reducendo«) újabb érdemeket szerezvén, Lajos király 1360-ban neki »quasdam villas nostras Olachales Zalatina, Harpatokfalva, Kopácsfalva, Deszefalva, Hernersháza, et Sugatagfalva vocatas in Marmarusia existentes«) adományozá, még pedig minden haszonvétellel, még a *királyi ötvenedével* is (cum omnibus earum fructuositatibus, proventibus nostris *quinquagesimalibus* stb.); tehát Drágost és utódjait a kenézségből nemességre emelé, hogy mint az ország első valóságos nemesei a királyi zászló alatt hadakozzanak (ut nobilitatis titulo, quo ceteri veri, primi et naturales Regni nostri nobiles sub vexillo Regio exercituantes uti dinoscuntur, perpetuis temporibus gaudeant et fruantur.) [1]) Ebből látjuk, hogy Máramarosban is az oláh kenézek a juhokból *ötvenedet* stbit fizetének, mint másutt.

Egyébiránt a máramarosi Bogdán vajda el- és kiszakadása nem áll magában, mások is hasonlót tevének; az oláhok társadalmi és gazdasági állapotja kedvez vala az ilyen költözésnek, a mely a királyi jog sértésével is megesett. Rusor és Serel a Haczagi kerületben *egy* kenézség lévén, annak felét Koszta, Stan-

[1]) Wenzel idézett értekezésének 343. lapján, Fejér Cod. Dipl. IX. 3, 159-ból.

csul és Volkul popa (sacerdos) mint kenézek bírták volt. De birtokaikat, melyek a császáré azaz Zsigmondé (úgymond Csák László erdélyi vajda 1435-ben), *elpusztítván és néptelenítvén*, Moldovába kibujdosának, s az ország ellenségeivel czimboráskodván, hűtlenekké lőnek. A vajda tehát tizenkét esküdttel és a Haczag nemeseivel meg kenézeivel törvényt ülvén, megfosztá őket kenézségök részétől s azt a császár képében (in persona praefati domini nostri imperatoris) másoknak adományozá. [1])

A kenézek és vajdák lassankint magyar nemességet szerezvén magoknak, természet szerint meg is magyarosodának. Ilyetén átalakulás igen gyakori a nemzetek történeteiben. A nemesedést azonban néha sérelemnek is tekinték az érdek felei. Az erdélyi káptalan bizonyságot ád 1408-ban arról, hogy előtte István, a ponori Choel fija, és Haczakon lakos (volahus de Hadzak) a maga és testvérei Várb, Dömötör, Danos és Gyurkás nevében óvást tett Juga ellen, ponori Szaniszló fia ellen, a ki az elvállalt közös kenézségnek negyed részét, magának *nemesi czímmel tulajdonítja*, nekik nagy sérelmökre (idem Juga, nescitur quo ductus consilio, quartam partem ipsius possessionis Ponor, titulo nobilitatis sibi ipsi usurpare et applicare niteretur.) Ellene mond tehát mindenféle titkos vagy nyilvános beiktatásnak a nevezett Ponor birtok negyedrészébe. [2]) A megnemesedett és magyarosodó oláhok tehát kiléptek a köz oláhság rendéből és népéből. A köz oláhságot ellenben, igen mozgó életmódjánál fogva, a városi és földmivelő falusi népség nagy terhének tekinték a XIV. és XV. sőt még a XVI. században is. Vranchich p. o. a XVI. században így ismeri Erdélyt: Azt, úgymond, három nemzet lakja: székelyek, magyarok és szászok. Hozzájok kell ugyan tennem az oláhokat is, a kik számra nézve akármelyikét a három közül utólérik; de nincsen szabadságok, nincsen nemességök, nincsen tulajdonuk, keveseket kivéve, a kik Haczeken laknak s a kik Hunyadi János idejében, mert annak hathatós segítségére voltak a törökök elleni hadakozásaiban, nemességre jutottak. *A többiek mind*

[1]) Fejér, Cod. Dipl. XI. 503.

[2]) Mart. Schwartner. De Scultetiis per Hungariam quondam obviis. Budae 1815. A 155. lapon.

közemberek, a kik nem saját szállásaikon, hanem ide-oda szétszórva az egész tartományon élnek; kevesen ugyan nyilt helyeken laknak állandóan, legtöbben a hegyeken és erdőkön bújkálva tanyáznak marháikkal (nec in propriis sedibus sed sparsi hinc inde per totum regnum, rari in apertis locis incolae, montibus ac silvis plerumque cum pecore pariter abditi sordide vitam ducunt.[1]) Ugyanezt mondja az erdélyi Reichersdorff György 1550-ben: »Valachi etiam hanc terram, *sed sparsim, sine sede fixa*, incolunt.«[2]) Ilyen életmód igen kirívó a fejlettebb társadalomban; terhére is van annak, mint napjainkban is a kóborló czigányoké.

Lajos az 1366-ban kiadott oklevelében megvallja, hogy Erdélyben a gonosztevők, különösen *az oláhok* kiknek állapotjok rendetlen, mindennap számtalan bajt okoznak. Azért teljes jogot enged a nemességnek és általában az országnak, a gonoszok, különösen az *oláh gonoszok* kiirtására. A ki arról ismeretes, hogy zsivány, rabló vagy egyébként bünös, azt, még ha tetten nem éretik is, meg lehet ölni, ha ötven ember vall reá; nemesre 50 nemes, nem-nemesre 50 nem-nemes. A kit tetten érnek, azt a megsértett maga ölheti meg, ha felekezetéből heten tanúskodnak ellene. Ha köz oláh vádoltatik be, akárki tanúskodhatik ellene. Minthogy nemes gonosztevőnek megbüntetésére ötven nemesnek a beleegyezése (approbatio) kivántatik meg, a király által megerősített kenéz annyit ér, mint egy nemes, királyilag meg nem erősített kenéz pedig csak egy negyed embernyit ér, mint a falusi biró (ubi unusquisque Kenesus per nostras literas regales in suo Kenesatu roboratus, pro uno vero nobili acceptatur, communis autem Kenesus pro villico unius fertonis.)[3]) Szinte még jobban megvilágosítja a következő egyezség a XIV. századbeli állapotot Erdélyben.

A Nagy-Szeben körül lakó oláhok egyre sértegetvén a szászokat, ezek vissza-vissza torlák a sértéseket; a kölcsönös bosszúállásnak tehát nem vala vége. Goblin püspök közbejárá-

[1]) Kovachich. Script. minores. II, 106.
[2]) Chorographia Transilvaniae, Viennae, 1550.
[3]) Katona X, 375.

sára 1382-ben N.-Szeben városa, Helta falu nagyai s a szebeni szék meg az oláhok így egyezkedének, hogy:

Vladimir (Fladmer) s a vár alján tartózkodó minden oláh, a múltakért nem keresnek elégtételt a szigetbeli szászokon, valamint ezek (insulani) elengedik az oláhok által elkövetett gyilkosságokat, gyújtogatásokat, lopásokat, pusztításokat. Ezentúl az oláhok nem legeltetik marháikat a németek birtokain, csak különös engedelem mellett; — az oláhok nem rejtegetik el a gyilkosokot, gyújtogatókat; különben a rejtegetők a bűnösökkel együtt égettetnek el; — a gyilkost, gyújtogatót két tanúra el kell égetni, még azt is, a ki csak fenyeget gyújtogatással, ha heten vallanak reá; — végre fogadják az oláhok, hogy újjat sem viselnek, azzal nem gyakorolják magokat, csak szükségből (quod Valachorum nullus arcum regere vel portare audeat, nisi necessitas et utilitas requirat.) [1])

A felhozott tényekből alkothatjuk magunknak azt a társadalmi képét az oláhoknak, a mely őket igazán ábrázolja mind a tatárjárás előtt, mind utána egész a XVI. századig; a mely kép tehát nem régtől fogva megült, a korbeli miveltségben élő s az állam első és legszükségesebb népét, hanem megfordítva a magyarok, székelyek és németek után érkező, a pusztán maradt helyeken és az irtandó erdőkön hegyeken meg-megszálló jövevényeket mutatja.

Ezen képnek, úgy látszanék, némi ellenkezőjét III. Andrásnak 1291-iki oklevele tünteti fel, a melyre a Folyamodás nem hivatkozik, mert talán szerzői nem ismerik vala. »Midőn mi, szól a király, Gyula-Fejérvárott minden nemessel, szászszal, székelylyel és oláhhal (cum universis nobilibus, Saxonibus, Siculis et Olachis) a végett gyűléseztünk, hogy helyreigazítsuk állapotjaikat: Ugrin mester fölkele, azt állítván, hogy az Olt melletti Fogaras és Szombathely nevü birtokai tőle igazságtalanúl vétettek el, s azt oklevelekkel be is bizonyítá. Mi, hogy bizonyosak lehessünk, ha vajjon a nevezett birtokok igazán Ugrin mester birtokai-é: ugyanazon nemesektől, szászoktól, székelyektől és oláhoktól szorgalmasan kérdeztetők, tudják-e, hogy azon birto-

[1]) Fejér, Cod. Dipl. XI, 132.

kok igazság és törvény szerint Ugrint illetik? Azok mindnyájan azt vallván, hogy mind Ugrin maga mind ősei birták Fogarast és Szombathelyt: mí tehát azokat mindenestűl visszaadtuk Ugrin mesternek.« Azt vélhetné valaki, hogy ime 1291-ben az erdélyi országgyűlés tagjai nemesek, szászok, székelyek *és oláhok*; tehát ez utóbbiak egy rangúak valának a székelyekkel és szászokkal. Ezt a véleményt már az az általános tény helyteleníti, hogy sehol és soha így nem volt összealkotva az erdélyi országgyűlés, a hol és a mikor csak tudosítást veszünk arról. De maga az előadott történet is világosan megmondja, hogy az alkalommal András király nem országgyűlést tartott Gyula-Fejérvárott, hanem törvényszéket, a melyre Ugrin mester a szomszédságában levő kenézeket és talán köz oláhokat is vitt fel magával, hogy a hasonlóképp szomszéd székelyekkel és szászokkal együtt bizonyságot tegyenek birtokjoga mellett. Ugyanaz esett meg tehát 1291-ben Gy.-Fejérvárott, a mi másutt is annyiszor, mennyiszer. P. o 1363-ban Haczagon Péter erdélyi alvajda előtt meg a Hunyadmegyei országos nemesek, összes kenézek és a Haczag kerület oláh vénei előtt bizonyíttatik meg a perben levő kenézségi birtok jogi mivolta. [1]) Ugyanott Csák László vajda tizenkét esküttel és a Haczag nemeseivel törvényt ül Rusor és Serel kenézségi rész dolgában. [2]) Az elemzett oklevél tehát nem változtatja meg azt a képet, a melyet az okleveles forrásokból nyerünk az oláhokról. [3])

8. §. A mit a püspöki tized felől tudunk, az is megerősíti azt

---

[1]) A többször idézett oklevél szerint, Kurz, Magazin, II. 300.

[2]) Fejér, Codex Diplom. XI. 503.

[3]) Szirmai Szirmay Antal, Szathmár-vármegye, I. Rész (Budán 1809.) 1—9. lapján elég világos képet ír a szatmármegyei kenézek- és vajdákról, hogy földesuraik irányában mi kötelességeik és jogaik valának; jelesen hogy háborúba az urokat fegyveresen követték, hogy szabadon rendelkezhettek vagyonaikról, szabadon költözködhettek; *ha nemesedni akartak, nem volt szükségök földesurok engedelmére;* kenézségeiket másnak is eladhatták stb. — Még 1595-ben is a magyar helységek *bírák* által, az oláh helységek *vajdák* által kormányoztattak. Annak is hoz fel egy példáját Szirmay, hogy a szatmári királyi kenézek az oláhoktól ötvenedet szedének és szolgáltatának be, »az erdélyieknek szokásához képest«, teszi hozzá magyarázatúl.

hogy az oláhok Erdélynek utóbb érkező jövevény lakosai. A tizeddel Sz. István rendelete szerint mindnyájan, nemesek, nemnemesek tartoztak volt; láttuk, hogy IV. Bélának 1263-ban kelt oklevele a királyi összes jövedelemnek tizedét az ország főpüspökének, az esztergami prímásnak, juttatá. Különösen az erdélyi püspök tizedére nézve III. András 1291-ki oklevelének 26-dik czikke rendeli: »A sz. királyok törvényei szerint a termések tizedét (decimas frugum) úgy tartoznak fizetni, hogy minden nemes vagy nemességre jutott szász minden ekétől egy fertót ád tized fejében, de a nemesek és nemes szászok jóbágyai minden kepétől (capetia) egy pondo-t.

1328-ban Károly király meghagyá Tamás vajdának, hogy biztosítsa Andrást, erdélyi püspököt, és a káptalant minden joguk élvezetében akárki ellen is, a ki *tartozásainak* és *tizedének* megadásában (qui in solvendis suis juribus, suarum decimarum solutionibus) akadékoskodnék. Tehát, úgymond a király, minden szászt, székelyt, magyart akár nemest akár nem-nemest tartozásaik teljes megadására kényszeríts (quoslibet scilicet Saxones, Siculos, Hungaros nobiles et ignobiles ad plenam eisdem reddendam justitiam cogas et compellas). [1]) Ebben világosan elő vannak számlálva az erdélyi társadalomnak tized fizető osztályai, t. i. szászok, székelyek és magyarok, akár nemesek akár nem-nemesek, a kik földmívelésből és annak jövedelméből élnek vala. Ezek közt az oláhok nincsenek megemlítve, pedig ők 1328. tájon igen sok helyütt tanyáztak már; hisz IV. Béla 1263-ban a tőlök járó ötvenedet is a királyi jövedelmek közé számlálá. Azért nincsenek megemlítve, mert akkor az oláh vajdák és kenézek oláhjai csupán királyi várak erdeinek irtványain pásztorkodván, juhaiktól, sertéseiktől a szokott adót igenesen a királynak, azaz várai porkolábjainak fizetik vala, miből az erdélyi püspöknek semmi sem járt. — Később változik ez; az erdélyi püspök és káptalan a magok püspöki és káptalani birtokaira is telepítenek oláhokat, a kik szántó-vetőkké lesznek, s azoktól, mint *püspöki és egyházi oláhoktól* szednek tizedet. Mert a püspök saját banderiumot köteles tartani, a káptalan pedig pénzt fizetni a had-

[1]) Fejér Cod. dipl. VIII, 3. 269.

tartásra, úgymond Zsigmondnak 1398-ban költ oklevele, *azért szednek tizedet a püspöki és egyházi oláhoktól is.* (decimam Valachorum episcopalium et ecclesiasticorum).[1]) A tized a földmiveléstől járván, a hol és a meddig avval nem foglalkoznak az oláhok, ott és addig tizedet sem fizetnek. De a hol mikor az változik, ott a tized-fizetés is kezdődik, mint az erdélyi püspöki és káptalani birtokokon. Így támada lassankint Erdélyben különbség a *tized fizető* és *tized-nemfizető* földek közt; amazoktól, mint régibb földektől, a melyeken oláhok nem laktak még, tized járt s azért *keresztyén földeknek* is nevezték (terrae christianorum); a földmivelés alatt nem levő földektől, az irtatlan erdőktől, természetesen, nem is járhatott tized. — Nem sokára szántó földeken is találunk oláhokat.

1468-ban Mátyás király meghagyja a *keresztyén földeken lakó oláhoknak* (universis et singulis Schismaticis ubivis in terris Christianorum in partibus Transilvanis regni nostri commorantibus), hogy fizessék az erdélyi káptalannak kijárni kellő tizedet (decimas provenire debentes). 1498-ban Ulászló ismétli ezt a rendeletet, s megújítja 1500-ban, különösen megemlítvén, hogy az oláhok azoktól a földektől és szőlőktől tartoznak tizeddel, a melyeket az előtt *keresztyének*, azaz katólikusok, míveltek volt, s most ők mívelnek (ex illis terris et vinetis, quae prius a Christianis cultae sunt, et quas nunc illi colerent et inhabitarent[2]). Eddig azonban, sőt a XVI. század végéig, a mikor az oláh kenézek legnagyobb része már magyar nemességet szerzett volt magának, a püspöki és káptalani birtokokon s az úgynevezett keresztyén földeken élő oláhokon kívül alig lehete más tized-fizető oláh. Naprágyi Demeter, választott erdélyi püspök, 1602-ben Rudolfnak beadott emlékiratában »De Transilvanicis rebus« így szól: Az oláhok elszórva élnek az egész tartományon, leginkább a hegyeken laknak, részint a fejedelem, részint a nemesek alattvalói; *A termés tizedét nem fizetik, hanem csak mindenféle marháért* (decimas frugum non solvunt, nisi pecorum omnis generis). Vallá-

[1]) Benkő, Milkovia, II, 321.

[2]) Gr. Kemény J. Bruchstück aus der Geschichte des vaterländischen geistl. Zehnten. Kurz, Magazin, II, 381 stb.

sukra nézve schismatikusok s mert idegen a nyelvök, bajos őket a keresztyén hitre téríteni. De hasznosak, mivelhogy minden szolgálatra kényszeríthetők (isti propter linguam peregrinam difficulter converti in fidem Christianam possunt. Utiles sunt, quia ad omnia servitia coguntur). — Íme még Naprágyi tudósítása korában is azon társadalmi viszonyban találjuk az oláhokat, a melybe az üres és hegyes vidékeken lassankint kenézeik alatt meg-megszállván, jutottak volt. Ebben a viszonyban a történelem nem találhatná őket, ha a hajdani római lakosságnak közvetetlen és szakadatlan utódai lettek volna; akkor se hivatal-, se személy-neveik nem váltak volna mind-mind szlávvá; akkor a kyrillus-írás, melyet az erdélyi nép *patkó-írásnak* nevez (a betűk alakjáról), soha sem juthatott volna hozzájok; sőt mikor a magyarok a római egyház nyelvét, írását el kezdék tanúlni, ők mint erdélyi rómaiak, leghathatósabb segédjei váltak volna Sz. Istvánnak és Sz. Lászlónak, s a Sz. Gellért-féle buzgó hitterjesztők nem Olaszországból, hanem az erdélyi Romániából jöttek volna ide.

9. §. A társadalmi állapot jellemèhez a vallás tartozik leginkább. Mit tudunk az oláh vajdák és kenézek vallásáról? Ha visszamegyünk Sz.-István idejéig, jó emlékezetünkben tartani, hogy akkor még nem uralkodott az az elfogultság és gyülölet a keleti és nyugati egyházak között, a melyet a *Cerularius pátriárka* fellépése (1054-ben) után leginkább a keresztes hadjárások élesztének. A legendák szerint Sz.-István nemcsak Rómában és Jeruzsálemben, hanem Konstantinápolyban is tett alapítványokat; az utolsó városban egyházat is épített volna. E legendák annak tanúi, hogy akkor nem vala gyülölet a két egyház között. Sz.-István 1011-ben görög apáczák számára egy kolostort épittetett »a veszprémi völgyben«, s azt görög nyelven írt oklevélben bő adománynyal gazdagította meg. A Sz.-Gellért legendája is azt beszélli, hogy Ahtum, mint a görög egyház híve, Maros városában (in urbe Morisena) keresztelő Sz.-János tiszteletére egy monostort épittetett s abba Bödönből apátot és görög szerzeteseket hozott volt. Szükségtelen tehát a nem bizonyos Hierotheus püspökségére gondolni, mikor görög egyházhoz tartozó hívek nyomaira találunk akár Erdélyben, akár Magyarországon. Azok, a mennyiben nem a magyarok megszállása előtti korbeli

kereszténység maradványai voltak, részint Bolgárországból, részint a kis oroszok megtérítése után, Halicsból származhatának ide a tatárjárás előtt. Imre király megkéré III. Innocentius pápát, — mert azt tapasztalta volt, hogy a görög szerzetesek némely egyházai, a *latin* püspökök gondatlansága, vagy a szerzetesek feslettsége miatt hanyatlanak, — hogy nevezzen ki azok számára egy püspököt, ki közvetetlenül a pápa alatt álljon. Innocentius felszólitá tehát 1204-ben a nagyváradi püspököt és a bakonbéli apátot, vizsgálják meg az illető egyházakat, ha vajjon magok a görög szerzetesek által lehetne-e a monostorokat reformálni, vagy a megyés püspökök beleegyezésével azon szerzetesek közül püspököt nevezni ki, a ki a pápa alá tartoznék közvetetlenül. [1]) A király kérése, bármi okból is, nem valósúlt: de mi abból a görög egyházak és szerzetesek létét s azt tudjuk meg, hogy a latin megyés püspökök alá tartoznak vala. Görög egyházi püspökről Magyar- és Erdélyországon az árpádi királyok ideje alatt nem tudunk semmit. Annál kevésbbé lehet szó *oláh* püspökökről, hisz 1200-ig alig találhatunk még nyomát is oláh lakosnak. De az oláh írók nem fogyatékosak e tekintetben sem. Klein Sámuel azt írá röviddel halála (1806. máj. 14.) előtt Simonchich Innocentiusnak, a »Noctes Marmaticae« szerzőjének, hogy olvasott egy levelet, melyet 1169-ben *Dositheus máramarosi oláh püspök* írt a maga pópáinak. »Magnum hoc dictum est et in Historia Patriae nondum auditum«, teszi hozzá Simonchich. [2]) Az oláh írók szerint mégis megvan ez a máramarosi oláh püspök 1169-ből, mely időben oláhot nem találhat még a történelem, a mely nem költ. A maga helyén hozám elő, hogy 1263-ban *Belényesben* egy Iván nevű oláh vajda említtetik meg [Ivan wajuoda de Bulenus ac Boch et Balk fratres sui de eadem ab una, parte vero ex altera Nicolaus filius Kend de Zalatna Bánya,] a ki zalatnabányai Miklóssal, Kend fiával, kiegyezkedik a nagyváradi káptalan előtt. Ebből az Ivánból Laurianu Tréb. a *Crisiana* tartomány vajdáját költi ki, hozzá tevén, hogy ebben a tartomány-

[1]) Pray, Specimen Hierarchiae Hungariae. 1776. I. 372. 373.

[2]) Simonchich Innocent. a Mármar. szigeti gymnasium igazgatója 1806. jun. 19-én a Provincialisának irt levelében, melyet Csaplár Benedek szivességéből ismerek.

ban 1205 tájon egy kelet-egyházi püspök vala (in cinutulu a česta inka pre la annulu Chr. 1205 era unu episkopu de ritulu oriental.[1]) — A nagyváradi püspök és a bakonbéli apát III. Innocentius 1204-ikbeli meghagyásából szorgalmatosan megvizsgálák a görög szerzetesek és egyházak állapotját: de keleti püspököt nem találtak sehol, azt sem, kit Laurianu felfedezett, pedig az, úgy szólván, a nagyváradi püspök szeme előtt forgott volna. Ellenben a Theodor kún püspök 1228-dik évbeli leveléből, a melyben írja: miért nem férhetne össze Krisztus egyházában székely, kún és oláh (quidni etiam Siculum cum Cumano et Valacho?) — azt olvassuk ki, hogy az ottani oláhok a katólikus püspök alá tartoztak volna.

Ismeretes IX. Gergelynek 1234-ben kiadott oklevele, a melyben álmélkodását fejezi ki azon, hogy a kún püspökségben vannak oláhok, kik a keleti egyház szertartásaihoz ragaszkodnak, s a melyben felszólítja IV. Bélát, hogy kényszerítse az oláhokat azon püspök elfogadására, kit a római egyház rendel nekik. Ez az Erdélyen kívül lakó oláhokat illeti a kún püspökség megyéjében. Lehet-e csak gondolni is, hogy a tatárjárás előtt bárhol is Erdélyben vagy széles Magyarországon keleti, tehát oláh püspök is volt legyen? Akkor a mai Moldovában és Oláhországban sem volt még oláh vagy keleti püspök: de latin igen is volt, a milkoviai t. i. és a kún, ha ugyan nem egy és azonos a kettő.

A tatárjárás után lassankint beszállingózó oláhok vallásáról, úgy látszik, nem vevének több tudomást az akkori hatóságok, mint akár a nem sokára beszállingózó czigányokéról. Mikor azonban a telepítő vajdák és kenézek számosabbakká lettek, a vallásukat is tekintetbe vevék. Jelesen Lajos meghagyá, hogy a mai Hunyad- és Szörény-megyékben, az akkori Sebesi, Haczak- és Miháldi kerületekben, *se nemes, se kenéz nem lehet birtokos, ha nem katólikus.* Lajosnak eme rendeletét (constitutio) megújitá és megerősité Zsigmond 1428-ban, kiváltság levelet adván a Chériben (?), Sebesen (Karánsebes), Haczakon és Orso-

[1]) Istoria Romaniloru de A. Treb. Laurianu Bucuresci 1868. Partea I. 262.

ván levő minorita-ferenczeseknek (»Fratres minoris Ordinis S. Francisci Confessoris, Vicariae Bosnae«). Ebben az oklevélben elmondja Zsigmond: Sajnálkozással hallja, hogy ott schismatikus nemesek és kenézek birtokosok, kik schismatikus pópákat tartanak, sőt más együgyű embereket is a magok tévedéseire vonnak. Megújítja tehát Lajos királynak rendeletét, a melyre a birtokos nemesek és kenézek esküvel is lekötelezték volt magokat, minélfogva ott más, mint katólikus nem bírhat; a mely nemes vagy kenéz schismatikus popát tart, veszítse el birtokát, s a sebesi vár porkolábja a király részére foglalja el; a porkoláb ne tűrjön csavargó popát, hanem fossza ki holmijéből és kergesse el; katólikus és schismatikus között házasság ne lehessen; a gyermekeket katólikus pap által kell kereszteltetni (ut quilibet nobilium et kenesiorum vel etiam rusticalium personarum faciat suos infantes per catholicos sacerdotes baptisare); a ki chismatikus popával kereszteltet, birtokát veszti el; popának, bárhol lakjék is az országban, nem szabad a sebesi, haczaki és miháldi kerületekben gyermeket keresztelni stb. — Ezt a kiváltságlevelet Csák László, erdélyi vajda, Haczakon 1429-ben[1]) átíratta. Úgy látjuk tehát, hogy Lajos idejében a mai Hunyad- és Szörény-megyékbeli vajdák és kenézek csak azon föltétel alatt kaptak használat alá birtokot, hogy katólikusok legyenek; az a föltétel kötelező maradt azután is, hogy a vajdák és kenézek magyar nemességet szereztek magoknak.

Egyébiránt se Lajosnak, se Zsigmondnak rendeletei nem valának mindenütt érvényesek. Mert például Balitza vajda és Drágos édes testvérek a Sz.-Mihály nevű örökös monostort bírván Mármarosban, azt 1391-ben, tehát Zsigmond alatt, a konstantinápolyi pátriárkának ajánlák fel, hogy neki közvetetlen felügyelete alatt legyen. A patriárkai oklevélben a monostori exarchus vagy igumén egyházi hatósága alá tartozóknak vannak előszámlálva: Szilágy, Erdőd, Ugocsa, Ung-Bereg, Csicsó, Bálványecz, Bisztra. Az itt lakó oroszok és oláhok tehát egyaránt a Sz.-Mihályi monostor igumenjének egyházi vezetése alatt éltek. De az is, mert ez a monostor a konstantinápolyi pátriárkának

[1]) Gr. Battyáni: Leges ecclesiasticae. III. 405.

jövedelmezett — (hasonló, igen számos alapítvány, melyek vagy a konstantinápolyi pátriárkának, vagy az Athos hegyi monostoroknak jövedelmeztek, tétetett azután Moldova és Oláhországban is, miből a híres monostori ügy fejlett ki Kuza fejedelemsége alatt) — mondom, az is, mert e monostor a pátriárkának jövedelmezett, bizonyságúl szolgál arra, hogy 1391 tájon semmiféle se orosz, se oláh püspökség nem vala még az országban. — Ennyit tudhatni az oláh jövevények vallásáról. A köz oláhok, ha ragaszkodtak is a keleti egyház szertartásaihoz, rendes saját püspökök nélkül szűkölködnek vala; az oláh vajdák meg kenézek pedig, kivált ha megnemesedtek, habár talán nem mindenütt, de sok helyütt, a katholikus egyházhoz tartozának, legalább a XV. század végéig.

Az oláh írók alítgatásait, az említetteken kívül, nem hozom fel ez úttal, csak megérintem, hogy az idézett Klein Sámuel Belgrádban, azaz Gyula-Fehérváratt, harmincz oláh érseket számlál elő 1348-tól fogva 1698-ig, de Cipariu kénytelen bevallani, hogy azok neveit és sorát semmi oklevél nem támogatja. Mind annak ellenére ugyanazon Cipariu egy rakás suffraganeust szed össze, a kik a gyulafejérvári érsek alá tartoztak volna, s ezek közt első helyen áll a belényesi 1205-ből.[1])

10. §. Lajos király 1351-ki törvényének 6. czikkét (de Nonarum solutione et exactione) a közönséges magyar történelemírás nem méltatja nagy figyelemre, pedig az egyik fő oka a magyar társadalom romlásának, a tulajdonképi magyarság kiirtásának, s az ország 1526-ki bukásának. A kilenczed elvétele a tized után a földmívelő osztályt felette sanyargatá. »Ut per hoc honor noster augeatur, et ipsi regnicolae nostri Nobis fidelius possint famulari« így indokolá Lajos a nagy újítást: ámde nem nevelte a királyi méltóságot, hanem csak az urak gőgjét, a kik mindjárt halála után vásárra kezdék hordani a királyi jogokat, s vásárfiául szerzék magoknak az ország jövedelmeit. Lajos ezenkívül a jóbágyok költözését is, ha meg nem szüntette, de úgy megszorítá, hogy könnyű vala megsemmisíteni. »Jobagiones aliquo-

[1]) Acte si Fragmente istorico-bisericesci de Tim. Cipariu. Blasiu 1855. A XII. XIII. lapon.

rum regnicolarum nostrorum ad Regiam vel Reginalem Celsitudinem pertinentes, vel ad ecclesiarum praelatos aut potentes regni nostri attinentes, absque voluntaria permissione dominorum eorundem jobagionum potenter non abducantur.« (Artic. 16.) Azaz: a király és királyanya, továbbá a püspökök és nagy urak jóbágyai uraik engedelme nélkül nem költözhetnek mások birtokaira.[1]) Ebből, természetes, hamar a földhöz-kötöttség folyt. Nevezetes vonás, hogy a királyi ház jár elől a jóbágyok nyomásában és szorításában. A kilenczed-szedést egyenesen megparancsolja Lajos, mert, úgymond, a mely földesúr nem fogadja el a kilenczedet, ilyen lázadónak birtokáról magának fogja azt szedetni a király (Nos in talium rebellium et praesentem nostram institutionem alterantium possessionibus pro usu nostro ipsam nonam partem ipsarum frugum et vini exigi faciemus sine diminutione et relaxatione aliqua). Tehát valának földesurak, kik nem helyeslék azt az újítást. A szabad költözésre nézve is a király, a királyi anya, a püspökök és nagy urak jóbágyai tapasztalják legelőbb és leginkább a megszorítást. Mind ebből azt kell kiolvasnunk, hogy ezek valának akkor a legkeményebb földesurak, s ez csakugyan nevezetes vonás, mely az Anjou-kort jellemzi, mint a normannok által kifejtett hűbériség utánzóját. — Zsigmond kimondá ugyan 1405-ben (a 6. czikk) a szabad költözködést (generaliter quilibet liberae conditionis homines de possessionibus nobilium in ecclesiarum possessiones, et de ecclesiarum possessionibus in nobilium possessiones temporibus semper successivis, universis et perpetuis liberam, tutam et omnimodam manendi causa et se transferendi habeant facultatem): de az urak hatalmaskodása ellen nem használt már semmi törvény, mert tehetetlen vala a királyi méltóság.

[1]) A következő 18. czikkelyben Lajos azt rendeli, hogy a máson vétket elkövetett jóbágyot csak a földesura által lehet büntettetni. — Szalay László a történelmében (II. 205.) azt vitatja, hogy a nevezett 16. és 18. törvényczikkek *a jóbágyok szabad költözhetési jogát biztosítják*, s kikél Engel ellen, a ki azokban a szabad költözködés eltiltását és az úri székek behozatalát találja. — Egyebet pedig azokból csakugyan lehetetlen kiolvasni, még ha be is bizonyíthatni, hogy már 1351 előtt is úri székféle bíróság állott fenn.

Lajos leánya, Mária királyné, Sz.-Mihály arkangyal iránti tiszteletéből, de — úgymond — a püspök kérésére is megengedé 1389-ben, hogy az erdélyi káptalan kanonokjai is »de universis et singulis jobagionibus in quibusvis possessionibus ipsorum commorantibus nonam simili modo, quo eadem nona a jobagionibus regalibus exigitur, in specie seu in pecunia exigere, tollere valeant et debeant.« Meg is hagyja a vajdának és alvajdának, hogy semmi szín alatt ne akadályozzák a káptalanbeli urakat a kilenczed szedésében. [1]) Lajos törvényének hatása nem terjedt volt ki általában Erdélyre, mint látjuk; a Mária oklevelében megemlített »jobagiones regales« tehát, a kiktől már szednek vala kilenczedet, a királyi várak szántóföldjeinek mívelői voltak. De azon várak erdeiben, vagyis újabb irtványain tanyázó oláh kenézektől meg oláhjaiktól a quinquagesimá«-n kívül egyéb nem jár vala még; azok ennélfogva kilenczedet nem adtak. Ez a *quinquagesima* királyi fő jövedelem Erdélyben nemcsak Albert király alatt [2]), hanem még a XVI. században is, mint láttuk. Amde a püspök és a káptalan birtokain már földmívelő oláhokat is találtunk, kik tized-fizetésre valának kötelesek: ezeket tehát most Mária kiváltsága kilenczed-fizetésre szoritá szintúgy, mint a püspök és káptalan egyéb, nem-oláh, jóbágyait is. De ha király, püspök, káptalan szednek kilenczedet: tehát szednek azt más földesurak is. A terhes újítás ellen hogy zúgolódának a jóbágyok, hinni lehet kivált azért is, mert Zsigmond törvénye ellenére a szabad költözködés is meg volt tiltva.

Kegyeletes szokás vala mind Magyarországban, mind Erdélyben a régi jobb időt a Szent-királyoknak tulajdonítani; tehát a terhes újítások meg visszaélések ellen Sz.-István törvényeit óhajtani vissza. II. András arany bullája is avval kezdődik, hogy mert úgy a nemesek, mint mások szabadsága, melyet Sz.-István megalapitott volt, sokképen meg van sértve, azért vá-

[1]) Fejér, Cod. Dipl. X., I.; 529.

[2]) Albert, 1439: 7. *Lucrum camerae* in regno Hungariae, *Quinquagesimam* in partibus Transsilvanicis ac *Mardurinas* in regno Sclavoniae (a mai Dráván túli rész) exigi consvetas more alias ab antiquo consveto exigi faciemus.

lik szükségessé azt újra meghatározni. A kilenczed nagy teher, a nemköltözhetés vagy béklyó: de ha Szt.-István törvénye rendeli, eltűrik, különben nem, azt olvassuk ki a híres kolos-monostori oklevélből, a melyre a Folyamodás hivatkozik.

Mind a mellett sem a kilenczed, sem a költözés tilalma, hanem Lépes György erdélyi püspök eljárása a tized szedésében lázítá fel a népet, sőt a nemesség egy részét is; mert 1436—37 tájban még a birtokos nemesség is fizeti vala a tizedet; azt Albert csak az 1439-ki 28 által szűnteté meg. [1]) Mi volt a püspöknek eljárása, Zsigmondnak 1436-ban Prágában kiadott okleveléből és az említett kolosmonostoriból (1437.) tetszik ki. Zsigmond hírűl adja a bárók, nemesek és mások községeinek, bármely megyében lakjanak is, a kik az erdélyi püspöknek és káptalannak tizeddel tartoznak (sub jurisdictione decimationis Episcopatus Ecclesiae Transsilv. in quibusvis Comitatibus constitutis), hogy a püspök panasza szerint ők, még az egyházi fenyiték megvetésével is, a tizedet az uj pénzben, vagy bár a régiben, de az uj pénznek értéke szerint megadni, s jóbágyaik által megadatni vonakodnak. Szorosan meghagyja tehát nekik a király, hogy az előszabott mód szerint teljesítsék kötelességöket. [2]) A király in-

[1]) 1439. 28. »Nobiles tam jobagiones habentes quam non habentes decimas dare non teneantur, *antiqua eorumdem libertate requirente.* Ez az »antiqua libertas« legalább Erdélyre nézve, kifogás alá esik, mint a 8. §. alatt láttuk. Föltetsző, hogy 1398-ban erdélyi nemesek Zsigmondnál az oláhok felmentését a tized alól kérték. Zsigmond azt felelé az erdélyi nemeseknek (universis et singulis nobilibus partium nostrarum Transsilvanarum.) »Inter alia tamen vestrae fidelitati ingratius apparere non debet, quod Nos instantibus ad haec satis ipsis vestris nunciis, decimam Volachorum episcopalium et ecclesiasticorum exigere distulimus, causis rationalibus existentibus, his videlicet, quod episcopus banderium proprium, capitulum autem et alii viri ecclesiastici certas summas pecuniarum ratione exercitus solvere, et propter illas expediendas eorum Volachos exactionari habent.« Benkő, Milkovia, II, 321. 322. — Felteszö, mondom, a nemesség abbeli közbejárása; talán maga is szabadúlni kíván vala a tized-fizetéstől? De az 1398-ki lépése némileg megfejti a nemesség egy részének összetartását a jóbágysággal 1437-ben a tized dolgára nézve.

[2]) Ant. Szeredai. Series antiquorum et recentiorum Episcoporum Transsilvaniae. Albae Carolinae, 1790. Pag. 149.

tése nem hatott, sőt igazi belháború következék be, melyre kiegyezés lőn. Az egész történetet az 1437. julius hó elején költ kolosmonostori oklevél így adja elő:

A nemesség részéről (per universitatem nobilium ad una parte) több megnevezett ember, valamint a jóbágyság részéről is, jelesen a *magyarok részéről* (parte et altera .... ex Hungarorum) a névszerint felhozott személyek, kapitányok és hadakozók, meg »Paulus magister de Vajdaháza, *vexillifer universitatis Hungarorum et Valachoram ..... in his partibus Transsilvaniae in quorumcunque possessionibus commorantium*« megjelenvén a káptalan előtt, bevallják, jelesen a *magyarok részéről* (ex parte Universitatis Hungarorum), *a kik tizeddel tartoznak*, hogy Lépes György püspök a tizedet folyó pénzen három évig nem szedvén be, most azt a súlyosabb pénzen (ponderosa moneta) akarja megvenni, s a megadni vonakodókat egyházi tilalommal sújtja;

hogy a földes urak nem engedik meg a szabad költözést, hanem úgy bánnak a jóbágyokkal, mintha pénzen vett rabszolgáik volnának. Ezen sérelmek miatt az Alparét melletti Bábolna hegyen gyülekeztek volt össze tanácskozás végett, hogy visszaszerezhessék a szent királyok által mindenkinek adott szabadságot (pro reacquirendis et reobtinendis pristinis libertatibus per sanctos reges cunctis hujus regni Hungarorum incolis datis et concessis), s könyörgő követeket küldének a nemesekhez, hogy az urak tartsák meg őket a sz. királyok adta szabadságaikban, s vegyék ki a nyakokból az elszenvedhetlen igát. De Csák László vajda és Loránt alvajda fogságba ejték a követeket, meg is csonkiták őket s a székely grófok segitségével megütközének a jóbágyokkal, az ütközetben sokan hullván el mind két részen. Néhány istenfélő nemes és jóbágy közbejárására még is egyezés lett a hadakozó felek között.

A jóbágyok kijelentik, hogy se a királyi, se az egyházi, se a földesúri hatalom ellen nem támadtak fel, hanem csak a sz. királyok engedte szabadságukat akarják visszaszerezni. Addig is abban történt megegyezés, hogy

a püspöki tizedet mindig folyó pénzen váltják meg stb.;

a kilenczed-szedés mind a szemes életből, mind a borból megszűnik; a ki idegen úrnak földjét vagy szőlőjét miveli, a megszabott haszonbért fizeti, egyebet semmit;

minden tartozásnak lerovása után szabad a költözés;

a jóbágy szabadon rendelkezhetik vagyonával, az örökség megnyilásával a földesúr csak egy harmadfű tinót követelhet. De örökös és végrendelet nélkül elhalt jóbágynak értéke a földesúré.

Ha a császári fölségtől (Zsigmondtól) megkaphatnák Sz.-

István vagy utódjainak leveleit, a melyekben szabadságaik és állapotjok meg vannak határozva: ezek lesznek a törvény. Addig meghatározzák az évi tartozásokat, a mit itt mellőzök. De azon esetben, ha Sz.-Istvánnak levelei nem kerülnének elő: a nemesség és jóbágyság választott képviselői fogják éretten meghatározni, mit kelljen jövendőben szolgálni és fizetni. *A királyt illető ötvenedet pedig, feleletet sem várva a királytól, a történt kirovás szerint fizetik meg* (quinquagesimas vero regali jure dicatas, prout est dicata, non expectando relationem a Regia majestate super allevatione ejusdem, exsolvant [1]).

De újra kitört a háború s egy új ütközet után ismét kiegyezének a felek október 6-án, azt fogadván, hogy a királyhoz küldendő követek visszatéréséig (usque festum omnium Sanctorum = novemb. 1-sejéig) békeség lesz, meg is határozák a jóbágyok kötelességeit, kikötvén a szabad költözést, s megengedvén a földesurak törvénykezését a jóbágyokon. [2])

A két ütközet és kiegyezés között történék a magyar nemesek, székelyek és szászok uniója Kápolnán 1437. sept. közepén, melyet Tordán megújítának az 1438 év elején. Nem írom meg azon időnek történeteit, mint a már ismeretes oklevelekből meg lehetne írni, hanem csak azt a kérdést emelem ki: *mi része volt az oláhságnak eme mozgalomban?* Ezen kérdéssel szoros kapcsolatban áll az előbbi évnek, t. i. az 1436-kinak, hitvizsgálata, melyet ugyancsak Lépes György erdélyi meg a váradi püspök felszólítására a minorita Marchiai Jakab hajtott végre Erdélyben és egyebütt. A »Haeretica Hussitarum pravitas de Moldavia et aliis partibus« Erdélyben is elterjedvén, azért kéré Lépes az inquisitort, hogy siessen oda s fojtsa el a pestist. Meg is dicséré Jakabot a nagyváradi püspök, hogy »plurimos ipsa haeretica pravitate infectos per interitum supplicii reprobavit condemnatos.« [3]) Huss tanítása Moldovában el vala terjedve, mit a *magyar Tatrosi biblia fordítás* (1466-ban iródott le) bizonyít; onnan juta be tehát Erdélybe is. Ez a biblia-fordítás azt bizonyítja, hogy a *moldovai és erdélyi magyarok között* valának hussiták. Az erdélyi szászok között eddigelé semmi nyoma sem tünt elő a Huss követőinek; általában a németség nem kapott sehol

[1]) Teleki Józs. Hunyadiak kora. X. 3. stb. lapon.
[2]) Gr. Kemény Józs. Kurz Magazin, II, 366. stb. lap.
[3]) Fejér, Codex Dipl. X. 7. 794., 808., 809. stb.

ezen az újításon. Lehet-e képzelni, hogy az oláhok közt is lettek volna hussiták? A nyelv ugyan nem okozott volna nehézséget, mert a cseh szláv nyelvből könnyü lett volna azon bolgár-szláv nyelvre fordítani, mely az oláh istenitisztelet nyelve vala — a rumun nyelvnek irodalmi alkalmazása 1436—1466-ig még hallatlan, lehetetlen lévén. Annak ellenére is oláh hussita nem kisebb csuda volna szárnyas tevénél. Mégis »*Jacobus de Marchia a sede Apostolica et sacro-sancto concilio Basileensi in Bosnae, Rasciae et Valachiae partibus pro maledictae sectae et haeresis pestiferae eradicatione legatus et nuncius specialis*« talán nemcsak a hussitákat, hanem a keleti egyház híveit is üldözte Erdélyben! Ennek azonban nincsen semmi nyoma; legalább az itt szóban levő oklevelek nem tudnak arról semmit. Az első (juliusi) kiegyezésben azt találjuk: »Quod ipsi cum subscriptis eorum dispositionibus Deo et ejus justitiae ac *Sanctae matri ecclesiae*, Sacraeque Sanctae Coronae stb. in nullo praejudicare intendentes«; a másik (oktoberi)-ban meg azt olvassuk, hogy a melyik él a fogadását megszegi, »ex tunc talis pars *in fractione suae fidei catholicae convincatur*«, tehát a jóbágyság is a katólikus hitének megszegője lenne. Itt a jóbágyság hű katólikusnak mondja magát.

Nem ismerem ugyan a rumun történetírók mindnyáját: de Sinkai a maga híres és nagy krónikájában (I, 394. 395.) nem tud semmit Marchiai Jakab működéséről az oláhok ellen; Laurianu Treb. hasonlóképen nem tud semmit arról, [1]) pedig mind ketten nagy szorgalommal szedik össze, a mi az oláhok hitbeli üldözését mutathatja. Miért van hát, hogy *épen a magyar történelem-írók találják a keleti egyház üldözését is a Jakab erdélyi működésében?* mint p. o. Engel, a ki habozás nélkül állítja: »man sieht, dass die Verfolgung unter dem Namen der Hussiten den Orientalisch-Gläubigen galt;« [2]) mint Szalay László, [3]) mint

[1]) Istoria Romaniloru de A. Treb. Laurianus, Partea I. Bukuresci 1868. pag. 286. stb.

[2]) Engel Chr. Geschichte des ungrischen Reichs, Wien, 1834. II. 359.

[3]) Szalay L. Magyarország története. II. 399.

Szilágyi Sándor is,[1]) a kik hasonlóképen a hussitáké mellett az oláhok üldözését látják. Miért van ez így? Azért, mert a magyar történelem-írók a XIV., XV. századokbeli társadalom és ethnographia viszonyait a XIX. századbeli állapotok színében tüntetik föl s ezek mértékével írják le. Most újra kérdezzük: *mi része volt az oláhságnak emez 1437—1438-ki mozgalomban?*

Erre az oklevelek világosan felelnek. Az 1437. július elején írott levél »*ex parte universitatis Hungarorum*« adja elő a tized, kilenczed, a szabad költözhetés, a vagyonról való rendelkezhetés, az úri szolgálat, a sóbányák körüli fuvarozás, és hadak élelmezése iránti panaszokat, meg az egyezkedést; mind ez tehát nem az oláhságot, hanem csak a magyar jóbágyságot illette. Mintha tized-fizető püspöki és káptalani oláhok nem is volnának, annyira nincsen említés azokról a nevezett levélben; jele, hogy kevesen valának aránylag, s ha azokat is a püspök egyházi tilalma sujtotta, tehát ők a római katólikus egyházhoz tartoztak, mi akkor épen rendkívüli dolognak nem tetszik vala. Elég az hozzá, a híres juliusi oklevél mind az említett sérelmeket és az azokra nézve tett intézkedést »*ex parte Universitatis Hungarorum*« adja elő; hisz akkor világi földes úrnak nem is valának még oláh jóbágyai. — Úgy de »Paulus magister de Vajdaháza« úgy áll abban a levélben, mint »*vexillifer Universitatis Hungarorum et Valachorum,*« tehát benne valának oláhok is a mozgalomban. Benne ám, s az oklevél hasonlóképen az ő részöket is világosan evvel fejezi ki: »quinquagesimas vero regali jure dicatas, prout est dicata, non expectando relationem a Regia majestate super allevatione ejusdem, exsolvant.« Az oláhok a kik a királynak tartoznak vala ötveneddel, hozzájok csatlakoztak volt ugyan a feltámadó magyar jóbágyokhoz, s ha valami engedést kaphatnának az ötvened-fizetésben, azt szívesen látnák: de az alkudó felek semmi változtatást nem tartanak helyesnek; igazságtalanság nem történvén a királyi ötvened kirovásánál azt készek fizetni, úgy a mint ki van róva. Ez a mozgalom tehát legeslegiukább a magyar jóbágyokat ösztönözte nem a király

[1]) Szilágyi S. Erdélyország története, I. 122.

ellen, hanem földes-uraik és a püspök ellen; *magyar mozgalom vala ez, nem oláh.*

Ezt tanúsítják a tulajdonnevek is, melyeket az oklevelek s a történetírók közölnek, mint a felhozott Vajdaházi Pál, azután Bíró László, Vincze, Baną László, Losonczi Dezső Antal, Székí Tamás mester, Kolosvári János, Kardos János, Márton stb. stb. A Virágosberki Oláh Mihály is, habár oláh eredetre mutat, mint magyar jóbágy van a feltámadók közt.

Ezt tanúsítják a mozgalom helyei is, úgymint az erdélyi Szolnok megye, a melyben az első magyar foglalást és a legsűrűbb magyar lakosságot találjuk; Szolnok megye rang szerint előkelő erdélyi megye, azért az erdélyi vajda majdnem mindenkor Szolnok főispánja is. Továbbá a Szamos-köz, a Nyírség Szatmár megyében, a hol hasonló támadás vala.

Ezt tanúsítják végre Thuróczi és Bonfinius, a kik legközelebb állanak a történethez. Thuróczi »duo rusticana bella, autoribus quibusdam rusticis, altero Antonio, altero vero Martino vocatis, strepuere« írja. »Horum unus, puta Antonius, in Transilvanis regni partibus, alter autem, videlicet Martinus, in terra Nyr et Zamosköz, magna rusticorum vi collecta, et nomine regis sibi usurpato et vexillis elevatis, ingentibus velut inundatio quaedam erumpentes viribus et regnum ipsis subjicere satagentes huc et illuc ferebantur, nobilesque universos sibi occurrentes interficiebant stb.« A hír szárnyán széthordott rémítést közli Thuróczi, s utána majdnem szószerint Bonfinius is: de oláh támadásról, vagy arról, hogy abban az oláhoknak némi kiváló része lett volna, még félszázad múlva, Thuróczi és Bonfinius idejében sem szólt a hír. *Magyar mozgalom volt ez,* s annak leveretése, a melyben az oláh kenézek és embereik inkább segítségül valának az erdélyi vajdának — hisz avval, mint a Szolnok-megyebeli királyi várak: Csicsó, Bálványos, Dézs erdeinek írtványain tanyázók, kötelességöket teljesíték — annak leveretése magyar paraszt vért ömte, az a magyarságot fogyasztá. Az erdélyi három nemzet uniója is 1437-ben és 38-ban az országos védelmen kívül a magyar jóbágyság ellen való biztosítás, nem pedig az oláhság elleni *összeesküvés* (conžuracune in kontra Romani-

loru[1]), a mint azt Laurianu nevezi, s a Folyamodás és Sinkai és más oláh írók, ha nem is nevezik, de annak vélik. Mert a Folyamodás és valamennyi oláh író, a kit ismerek, a régi Dakiának és az újabb Erdélyországnak történeteiben azt a nagy hézagot, a melyet a Kr. u. 275—1200-ig találnak, költeményekkel töltik ki, melyeket úgy lehet idomítani, a mint a költés czélja megkivánja. Ez meg azt kivánja, hogy az oláh lakosság Erdélyben nemcsak egyenlőnek a többiekkel, hanem előkelőnek a többiek közül látszassék; azért kapják ki az emlegetett oklevélből a »*Paulus magister de Vajdaháza, vexillifer universitatis Hungarorum et Valachorum*« kifejezést, s elhallgatják a mi legutána van: »*in his partibus Transsilvaniae in quorumcunque possessionibus commorantium*; annál inkább elhallgatják a többit. Azért nemis csudálkozom az oláh felfogáson. Inkább lehet csudálkozni a magyar történelem-írókon, hogy a XIV. és XV. századok ethnographiai és társadalmi viszonyait a XIX. századbeli állapotok mértékével irják le. Igy olvassuk Szalay Lászlónál — hogy csak ezt az egy irót felhozzam — »A hussiták eltörlésére gyüjtetni rendelt és kegyetlen szigorral behajtott adók (miről az elemezett oklevélben egy szó sincs, mert a mit az a hadak táborozásáról és élelmezéséről mond, a közönséges honvédelmet illeti), monte-brondonoi Jakab erőszakos térítgetései s *talán* (?) az úri önkény egyéb fajai is az *oláhságot Erdélyben, a Nyírségben és Szamosközön föld-s uraik s a klerus ellen lázították. Az oláh pórhadnak vezérei Márton és Antal, nemeseken és polgárokon egyiránt rémséges kegyetlenségeket vittek véghez*« stb. stb.[2]) Mintha Hora-támadás-féle baj lett volna az 1437-ki, úgy irja le ezt Szalay: pedig mi nagy az ethnographiai és társadalmi különbség az említett év és a múlt század utolsó két tizede közt Erdélyországra nézve, azt, úgy reménylem, elég világosan megmutattam.

Erdélyben a kilenczed nem lett, a tizeden kívül, általános adózás, ezt alkalmasint az 1437-ki mozgalomnak lehet tulajdonitani. De Belső-Szolnok és Kraszna megyékben különbség állott

[1]) Istoria Romaniloru, 289. lapján.
[2]) Szalay L. Magyarország története. II. 399.

elő a *magyar ülések* és *oláh ülések* (mi magyarországúl »telkek« mondunk) között. *A magyar ülésektől tized és kilenczed járt, az oláh ülésektől nem járt tized csak kilenczed.* Tehát a magyar ülésektől, akár oláh, akár magyar volt annak mivelője, az tizedet fizete a fiskusnak, s kilenczet a földes úrnak: ellenben az oláh ülésektől, akár magyar, akár oláh volt annak mivelője, az nem fizete tizedet.[1]) Az úgynevezett magyar ülések a régiebbek, a melyek már 1437-ig megvoltak: az oláh ülések pedig az újabb telepítések. A régi urbéri összeírások szerint tekintvén meg az oláh üléseket, a kinek abban módja volna, meggyőződnék, hogy az oláh ülések újabbkori, 1500 utáni, telepitések. De azt a tüneményt, hogy a magyar üléseken is oláh földmivelők laktak, abból fejthetni meg, mert az eredeti magyar lakosságot úgy az 1437-ki, mind később az 1514-ki még annál is nagyobb mozgalom fogyasztotta, az utóbbi is leginkább a magyar jóbágyságnak levén támadása és elvérzése.

II.

A magyar nemzet, így folytatja a Folyamodás, mind a rokon székelyekkel, a kik azon időben egy külön nemzetté alakultak, mind a szászokkal, a kik a XII. században hivattak volt be, 1437-ben különös egyességet köte a kölcsönös segitség végett,[2]) s azt a reá következő 1438-ki évben megujitá. De az az egyesség vagy unio mit sem tesz vala az oláh nemzet jogai ellen sőt abban a században virágzék az leginkább. Mert Hunyadi János előbb az erdélyi legfőbb méltóságra, azután Magyarország kormányzóságára emelkedék; fia pedig Mátyás halhatatlan hirü királlyá lőn; igy Géczi János, kinek nemzetségéből most is nemes ivadék él Doboka megyében, erdélyi gubernator, Jósika István Bátori Zsigmond alatt fő kanczellár, a szebeni születésü Oláh Miklós esztergami érsek, öcscse pedig Mátyás szászvárosi királyi tisztviselő vala stb. S ezek a jeles férfiak nem is tagadák

[1]) Gr. Kemény Józs. Bruchstück aus der Geschichte der vaterländischen geistlich. Zehnten; Kurz, Magazin II. 391.

[2]) Egész terjedelmében több helyütt találhatni, lásd Szabó K. Székely oklevéltár 134 stb. l.

el oláh létöket; mind a két Corvinus római gyarmatosoktól származtatá magát, ezt Bonfinius és Lucius bizonyitják; I. Ferdinánd Oláh Miklósnak 1548. nov. 23-án azt irá: [1]) »Ilyenek a leghiresebb nemzetek eredetei, a melyek közt a Te rokon oláhaid nem utolsók, a kik, mint tudva van, a világot biró Rómától származnak, s azért románoknak is nevezik magokat. A Te néped vitézséggel kitünő, sok hadi vezérnek szülője, köztök Hunyady Jánosé meg Mátyás királyé is, a kikhez korra nézve legközebb állanak a Te elődeid.« Minthogy az oláh nép az 1437. 1438-ki évek után szülte azokat a jeles férfiakat; világos, hogy egész a XVII. századig egyenlő jogú volt a többiekkel, s hogy amaz unio legkisebb ártalmára sem szolgált az ő jogainak.

Az XVI. századbeli reformatio következtében a magyarok, székelyek és szászok négy felé szakadának a hitvallásra nézve, s az országgyűléseken számos törvény alkottaték, mellyek a katólikus, református, luteránus és unitarius vallásokat biztosítják, s azokat törvényesen befogadottaknak ismerik el. Azon törvényekben nincsen szó a keleti görög egyházról, a melyhez az oláh nép a keresztyén hitre való térésétől fogva ragaszkodott, nem is kell vala lenni, minthogy csak a latin egyház kebelében támadt vallásokat illetik azok. A görög keleti egyház Erdélyben, vagyis az ahhoz ragaszkodó oláh nép, tehát a maga régi állapotjában és az avval járt jogok teljes élvezetében maradt meg. Ezt bizonyitja Izabella királyné 1557-ben kiadott oklevele, melly a fejérvári püspökség megszüntetése után, midőn ennek valamennyi birtokai és jövedelmei a fiskusnak adattak volt által, a Fel-Gyógyi görög keleti püspöknek az előszámlált jövedelmet biztositja, mint azt Benkőnél olvashatni (Milkovia, 145. §. c.).

Ámde az oláh népnek kedvező állapotja a XVII. században változott. A magyarok, székelyek és szászok megujiták 1613

---

[1]) Hae vero sunt omnes propemodum laudatissimarum gentium origines, inter quas Valachi gentiles Tui minime postremas habent, utpote quos ab ipsa rerum domina urbe Romana oriundos constat; inde nunc quoque sua lingua Romani vocantur. Tua ista gens fortitudine praepollens fuit, multorum praestantissimorum ducum genitrix, inter quos et Joannes Hunyady inclyti Mathiae regis pater et illiusactati proximi majores Tui potissimum enituisse feruntur.

1630. és 1649-ben az 1437. és 1438-ban kötött uniót, s ennek föltételeit, valamint a vallásaikat biztosító törvenyeket is az Approbatába iktaták. Ekkor belejutának abba némelly határozatok mellyek nagyon sérelmesek az oláhok ősi törvényes állására nézve. Például:

»Noha az oláh natio a hazában sem a statusok közzé nem számláltatott, sem vallások nem a recepta religiók közzül való: mindazáltal, propter regni emolumentum, miglen patiáltatnak, az oláh egyházi rendek ehhez tartsák magokat« stb. (Approb. Const. Parc I. Tit. VIII. Art. I.)

»Noha az oláh nemzet propter bonum publicum admittáltatott ez Hazában, mind az által nem vévén eszében állapotjának alacson voltát stb. (U. o. Tit. IX. Art. I.)

»Három nemzetből állván az ország (az ország constitutiói megtartiatván), ha valamellyik nemzet szabadságában, immunitásaiban, privilegiomiban szokott és régen bévött rendtartásiban bántódása lenne, requirálván felőle a két nemzetséget, tartozzanak hitök és kötelességök szerint« stb. stb. U. o. Pars III. Tit. I. Art. I.)

»A minthogy az oláh natiónak vallása is nem a négy recepta religiók közzül való, úgy az a szerzet, mellyben lévök kalugyereknek neveztetnek, nem acceptáltatott, sőt inkább megtilalmaztatott. Hagyattatik annak okáért mostan is az országnak és fejedelmeknek szabad dispositiójokra, úgyhogy valamikor illendőnek vagy szükségesnek itélik, teljességgel excludáltassanak.« (U. o. Pars III. Tit. LIII.)

Mimódon juthattak ezek a törvénygyüjteménybe, nem látható. Mert a gyüjtemény, mint az előszó és helybenhagyás bizonyitja, csak az 1540—1653-ig alkotott törvényekből áll, úgy de nincsen azok közt, annál kevésbbé van az előző időből egy is, a melly határozottan állitaná: *hogy az oláh nemzetet nem kell az ország rendjeihez* (inter status) *számlálni, sem vallásukat a bévettekhez hozzávenni, hanem hogy mind ezt mind azt egyedül a köz jó végett türik el az országban.* Nem lévén illyen törvény, azt kell gondolni, hogy azon toldások figyelmetlenségből kerültek abba, noha van a törvénygyüjteményben afféle is, mi gyülölséget inkább, hogysem szeretetet mutat a szerkesztők részéről, minemű az: »*Nem vevén eszében állapotjának alacson voltát.*«

De akár hibából, akár figyelmetlenségből, akár ártani kivánásból lettek is ama toldások, még sem irattak bele igenes törvény nyelvén (in forma legalis statuti), hanem »noha,« »minthogy« szócskák közbe szúrásával, s törvényczikkelyre való hivatkozás nélkül. S habár illyenfélék, ha törvényes alapjok nincsen, nem

szoktak is érvényesek lenni: azok mégis a haza legtöbb fiaira olly hatásuak valának, hogy hamar közvéleménnyé lett, hogy az oláh nemzet és vallás csak türve van az erdélyi fejedelemségben; s az a közvélemény a külföldi népeknél is elterjedett.

Eme közvélemény ellenébe a hazai törvényekből és történelemből a következőt hozhatni elő: Az mondatik, *noha az oláh nemzet a statusukhoz nem számittatik, de a közjó végett be van fogadva* (admissa est). Mennyire nem áll ez, hogy nem számittatik a statusokhoz, mutatja a kolosmonostori 1437-ben költ oklevél, a mellyben olvassuk: *Universitas regnicolarum Hungarorum et Valachorum im partibus Transilvanis.* Akkor tehát az ország rendjeit csak magyarok és oláhok teszik vala, s minthogy nincs törvény a következő időből, mely határozottan állitaná, hogy nem kell az ország rendjeihez számitani az oláh nemzetet: az a toldás minden törvényes alap nélkül való.

Mit jelentsen pedig ez: *a közjó végett be van fogadva?* Hisz azt minden más nemzetről is lehet mondani! Azután e kifejezés: *be van fogadva,* jobban illik a többi nemzetekre, a melyek az oláhok után jutottak ide s vagy békeszerződés (pactis conventis) vagy fejedelmi kiváltság által szereztek lakossági és állami jogot. Hogy az oláhok sok századdal előbb lakták már Erdélyt a magyarok elérkezéséig, mind a hazai, mind a római történelem bizonyitja; s hogy önként meghódoltak Tuhutumnak, az Anonymus beszélli el igy: »Akkor a föld lakói, urok halálát látván, tulajdon magok jószántából kezet adva, Tuhutomot, Horka atyját, urokká választák (dominum sibi elegerunt), s azon helyen, mellyet *Esküllő*-nek hivnak, hitöket esküvel esősiték s az naptól fogva azon helyet *Esküllő*-nek nevezték, mivel hogy ott esküdtek meg« [1]) A magyarok tehát békeszerződés által jutottak

[1]) Anonymus, XXVII. A Tuhutum hadjárata Erdélyben XXIV—XXVII. egészen legendás, s annak elbészéllése magyar helyneveken alapszik. *Erdeu-elu* (XI.) (*Ultrasilvania*), *Meszes, Almás* folyó, *Kopus* folyó, *Esküllő* helység mind magyar nevek, a mellyek bizony nem a magyar megszállás első évtizedeiben támadhattak, hanem csak hossz s birtokolás után. Ha az oláh iróknak, kik a folyamodást szerkesztették, csak némi történelmi érzékök volna, az Anonymusra nem is hivatkoznának, a kinél egyetlen egy *oláh helynevet* sem találunk, melly az oláhok létét bizonyitaná a magyarok megszállása előtt.

Erdélybe. A szászok a XII. században, az örmények és bolgárok a XVII-ben fejedelmi kiváltságok utján jutottak ide.

Mondatik továbbá: *Mind azáltal az oláh nemzet és vallás a közjó végett türetnek addig a meddig.* A közjó végett van és türetik minden más nemzet is; a mennyiben pedig a *türés* szó nem törvényen nyugvó állapotot jelentene, azt nem lehet az oláh nemzetre alkalmazni, mint a mely legrégibb az országban, s nincsen törvény a XVI. század végéig, mely vallása gyakorlatját megszoritaná. Nem árthat neki az sem, hogy a bévett vallások számában nem fordúl elő: hisz csak az *új* vallások bevételéről van szó a törvényekben: a görög keleti *legrégibb* az országban, arról tehát nem vala szükség határozni, midőn az új vallások törvényesittettek.

Az is mondatik: *Három nemzetből állván az ország.* Ennek meg más értelme nem lehet, mint az, hogy három nemzet van az országban, a melyek az uniót kötötték. Arra érteni azt, hogy csak az a három nemzet teszi az ország lakosságát vagy rendjeit, annál kevésbbé lehet, mert az oláhok rég ott voltak már, midőn a három nemzet az uniót kötötte.

Az oláhok szomorú állapotja nem foly semmiféle tényleges törvényből, hanem csak az idők igazságtalanságából. Mert hogy az oláh nemzet mint olyan törvény által nem volt kizárva, mutatja azon oláhok példája is, a kik elődjeik vallásából kitérvén katólikusokká avagy reformatusokká lettek, s az ország első nemesei közzé emelkedtek, mint a Kendefiek, Jósikák, Huszárok, Nalácziak s mások. Méltán kéri tehát a nemzet a régi jogaiba való visszahelyezést.

I. Leopold kimondotta ugyan, hogy nemcsak az oláh klerus, hanem az oláh világiak is, a kik a katólikus egyházzal egyesülnek, annak minden kiváltságaiban részesek, a melyeket a római katólikus klerus és status élvez; Maria-Theresia is megerősítette Leopold kiváltságait; II. József pedig több rendeletben meghagyta, hogy semmire nézve se legyen többé kölömbség oláh és nem oláh között: mégis mind annak kevés foganatja van. A nem-egyesült klerus a fej-adótól se ment; az oláh nemes, kivált a megyékben, nehezen juthat csekély hivatalra is; a városi és falusi oláh lakosság pedig szinte ki van zárva a czéhbeli mester-

ségekből. Azonkivül az 1744: 6-ki törvényczikk azt határozza, hogy a Leopold adta s Mária-Therezia megerősítette kiváltságok csupán a nemes oláhokat illetik meg, s ezek a negyedik országos nemzet felállítása nélkül a három törvényes nemzet közül ahhoz számitattnak, a melynek területén laknak és bírnak; a három törvényes nemzet jogai pedig semmiképpen nem terjedhetnek ki a köz oláhokra, ne hogy a fejedelemség rendszere megrontassék. [1])

Elismeri ugyan a folyamodó nemzet (natio supplicans), hogy az oláh nemesek, a nemesi kiváltságokra nézve, ugyan oly állapotuak, mint a többi hazafiak: de magasabb méltóságra, hivatalra nem igen juthatnak, ha el nem hagyják a görög-keleti vallást.

Mindezt összefoglalva tehát azt kéri a folyamodó nemzet, hogy:

1. A gyülöletes és alázó kifejezések, mint: *tűrés, bé nem vétel* hagyassanak el;

2. az oláh nemzetnek ugyanazon hely engedtessék a haza nemesei közt, a melyet 1437-ben tartott;

3. a görög-keleti klerus egyenlő jogu a nyugati egyház klérusával; s a közoláh egyenlő jogú legyen a többi nemzetbeli közemberrel;

4. A mely megyében, kerületben, városi községben az oláhok száma felülmúlja a többi lakosok számát, azoknak legyen oláh nevök: az ország összes lakosai pedig vallási és nemzetiségi külömbség nélkül jussanak hivatalokra.

I. Bolla Márton a Folyamodás egyes alitásait következőleg czáfolja meg:

1. Ha az Anonymusra hivatkozunk, jól kell megolvasni, a mit ott találunk. 'A kúnokról áll ugyan (a X. fejezet): »A mit szó-

[1]) 1744. 6. Valachos nobilitari praerogativa gaudentes ei nationi e tribus receptis, systema hujus principatus constituentibus, ubi per adoptionem bonorum sedem fixerint, absque quartae nationalitatis erectione, adnumerari: at vero, ne Systema hujus principatus evertatur, jura trium illarum nationum ad plebeos valachos extendi, aut hos itemque alios advenas numerum inter nationes facere non posse.

val mondottak Álmos vezérnek, eskü hitével is pogány szokás szerint megerősiték, s Álmos vezér és előkelői is azon módon hittel és esküvel kötelezék nékiek magokat.« Ezeket, a kunokat tehát hadi társaságokba fogadták a magyarok. Ellenben az oláhokat nem fogadák be hadi társaságukba, nem kötelezék eskü hitével nékiek magokat, hanem csak alattvalóknak fogadák el, mert, úgy mond az Anonymus, hogy »Erdő-elvnek lakosai az egész világon leghitványabb emberek, mert oláhok és szlávok s mert íjon és nyilon kivül más fegyverök nincs« (XV. fejezet), azért is »tulajdon magok jószántából kezet adva, Tuhutumot urokká választák, s hitöket esküvel erősíték; Tuhutum pedig az naptól fogva azon földet békével és boldogan bírta.« Ebben tehát egy szó sincs egyenlő jogról; Tuhutum az úr, az oláhok és szlávok neki alattvalói. Ha tehát Anonymusra tetszik hivatkozni, abból csak azt, nem mást, lehet kiolvasni.

Alattvalói viszonyban élének az oláhok mindég, idő szerint hol ki- hol beköltözvén, úgy hogy majd többen majd kevesebben valának. Legtöbb alkalom nyílik vala eme költözködésre az által, hogy a magyar királyok, mint Moldovának és Oláhországnak főbb urai, az ottani vajdáknak Erdélyben is adának birtokokat. Így I. Lajos idejében az oláh vajda Vlad (Uladislaus) Fogarasnak is vala birtokosa, s mint ilyen adományozá 1392-ben a dobokai János fiának, Lászlónak: Sárkány, Venetze, Héviz, Doboka falvakat, melly adománynak megerősítését Lajostól kéri (»Quare supplicamus Serenissimo Domino nostro Ludovico regi Ungariae, *Domino nostro naturali, ejusque successoribus,* quatenus literas nostras praesentes in vigore suo confirment et corroberent.)«[1]) A bevezetésben a vajda »Vajvoda Transalpinus, Banus de Zeverino et Dux *novae plantationis* terrae Fogaras«-nak nevezi magát. Ki kételkedhetnék azon, hogy az *új ültetés* nem Oláhországból hozott új lakosokat jelent? Így Zsigmond király 1395-ben Mircse vajda hűségét elfogadja s Fogaras herczegének és Szörényi bánnak teszi (Pray, Dissert. 144.); János Vlad-ot pedig Fogaras és Omlás herczegének nevezi 1432. Mátyás király István moldovai vajdának Csicsó és Küküllő várakat, Ulászló pedig 1507-ben Radu, oláh vajdának Al-Diód (Gyögy) várat és birtokot adományozá; Mihály vajda 1598-ban Bólya várának birtokában vala. Ezen változó s megszünt adományok és birtokok sürü és gyakori oláh beköltözéseket vonának magok után; a beköltözött oláh is természet szerint azon földes urak alatt éltek, a kiknek birtokain laktak, a mint ezt a sokszor emlegetett kolosmonostori oklevél is

[1]) Fridvalszky Reg. Hung. Mariani. pag. 80.

(»in quorumcunque possessionibus commorantium«) világosan mondja. Hiába hivatkozik a Folyamodás erre az oklevélre, abban *jóbágy* oláhokról van szó. Az alvajda Lépes Loránt is 1438-ban azt írá, hogy Kápolnán a három nemzet az uniót »contra proteriam et rebellionem *nefandissimorum rusticorum*« kötötte. Azután magában az Unióban semmi említése nincs az oláhoknak, mintha köztök is egyenlő joguak lettek volna a többi szerződő felekkel. Kápolnán 1437-ben Lépes Loránt alvajda, Kusali Jaks Mihály és Tamási Henrik székely ispánok az *ország nemeseivel* (una cum regni nobilibus), a hét és két szász székkel és beszterczeiekkel s valamennyi székely székkel (septem et duarum sedium Saxonicalium ac Bistriciensibus Saxonibus, omniumque sedium Siculorum) igen komoly ügyekről tanácskozának, s a mondott *kemesek, szászok és székelyek* között illyen barátságos egyességet nötének. Hasonlóképen Megyesen 1459-ben a *nemesek és főemberek egyeteme, a székelyek minden nemzetsége meg a hét széknek valamennyi szászai tartának közgyülést* (. . . . et in personis totius Universitatis nobilium, Siculorum et Saxonum.) Hogyan lehet tehát történelmi valóságnak mondani, hogy a XV. században az oláhok, mint nemzet, egyenlő jogúak valának a többiekkel?

Erdélynek Magyarországtól való elszakadásakor a tordai országgyűlésen 1545-ben a közterhek egyenlő viselésére egyesülének az ország nemzetei. Ekkor sem történik az oláhokról említés: ha pedig számosak avagy túlhatalmasok lettek volna, bizony azokat is reáveszik a teherviselésre, mint reávették a sokáig vonakodó székelyeket. — Az uniót megújiták 1613-ban, 1630-ban 1649-ben, de oláhokról egyszer sem emlékeznek.

I. Ferdinánd 1552-ben a kincstárnoknak ezt az utasítást adá: »Meg fogjuk hagyni hogy erdélyi vajdánk ne *csak a szászoktól, hanem a többi két nemzettől is* szerezzen jókora segedelmet, még pedig *a három nemzetnek országgyülésén*.« [1]) Ha az oláhok egyike lettek volna az ország nemzeteinek, mint a Folyamodás nagy bátran állítja, bizony Ferdinánd király nem mellőzte volna el, nagy szüksége lévén mentől több adóra. Az 1578. 1584. 1589. 1658. 1660. 1683 stbeli országgyűléseken nagyon sulyos adót vállalnak el a rendek; nemeseket és papokat adóztatnak meg egyaránt, büntetést szabnak ki arra, ha valaki meg nem fizetné a kirótt adót: de oláhról nincsen szó akár mint nemesről, a ki elvállalja, akár mint nemnemesről, a kire rójják az adót. Képzel-

[1]) Ne contributio tam multiplici necessitate regni nostri Hungariae et partium Transilvanarum negligatur; dabimus ordinem, quod Vajvoda noster Transilvanus non a Saxonibus tantum, sed a duabus reliquis Nationibus subsidium aliquod notabile obtineat, idque in Conventu tribus nationibus indicto.

hető-e, hogy a három nemzet kegyessége megkímélte volna a negyedik az oláh nemzetet, ha létezik?

1545—1600-ig negyvenhat, 1600—1690-ig száztizenhét országgyűlés volt, a mellyek kivonata kezemnél van, úgymond Bolla, ezeken majd nem mindég arról van szó: *A három nemzet egyenlően adózzék;* néha külön intézkedés történik hol a székelyek, hol a szászok, hol a megyék adójára nézve, de az oláh nemzetről soha nincs szó. Hol vala tehát, s milly állapotban? kérdi Bolla M. (ubi igitur illa, vel in quo statu erat?)

Mozgó, költözkedő nép vala, s a hol üres földet talált, ott szálla meg. Az 1628. és 1630-ki czikkelyek a beköltöző oláhokról és ruténekről szólnak, a kik az országban bolyonganak; a czikkelyek nem is tesznek különbséget az oláhok és rutének között. Az 1666-ki országgyűlés rendeli, hogy a Havaselv-földéről bejött és Tövis körül letelepedett oláhoktól el kell venni a földeket, a mellyeknek az urai előkerülnek; *továbbá ők is fogadjanak be idegeneket, valamint az ország őket befogadta.* 1600-ban rendeli a törvény, hogy a más országból bejött popák vizsgálat alá vessék magokat az illető hatóságok előtt. Az 1665-ki törvény czikkeiben is szó van az oláh popák okozta bajokról Erdélyben. Hogy mennyire csak jövevények itt az oláhok, bizonyitja az is, mert még az ország megnevezésére sincs szó a nyelvökben. A nemességre jutott oláhok a magyarokhoz számították magokat, mi hasonlóképen azt bizonyítja, hogy soha az oláhok politikailag külön nemzet nem valának. *Ez itt a kérdés*, nem pedig az, ha elhiresedtek-e valaha oláh eredetü emberek. Lehet, hogy Hunyadi János, Mátyás király s valamennyi, kiket a Folyamodás megnevez, oláh eredetüek voltak; ők mint magyarok — s mint katólikusok — működvén, a magyar nemzet tagjai valának.

A Folyamodás alitván, hogy az oláh nemzet az állami jogaitól a XVII. században esett el, még pedig a Törvénygyűjtemény (Approbatae constitutiones) szerkesztőinek figyelmetlensége vagy gyülölsége által; mert ime, a mi sérelmes van abban a gyüjteményben az oláhokra nézve, azt semmi törvény nem indokolja: Bolla egy rakás igen nyomós intézkedést hoz elő, mellyeket hasonlóképen idézett törvényekre nem lehet alapítani (suut articuli Approbatarum Constitutionum plurimi, de rebus gravissimis agentes, qui citatione articulorum diaetalium carent); illyenek p. o. a fejedelem rosz tanácsosainak büntetéséről, a várak hadairól, az arany ezüst kivitelének tilalmáról; az adószedőkről; arról, hogy a fejedelem engedélye nélkül várat épiteni nem szabad; a tizedről; a székelyek jogairól stb. *A Folyamodás szerzői hitelt adnak Anonymusnak és a kolosmonostori oklevél-*

nek, s nem hisznek országul alkotott száz meg száz törvénynek, a mellyek bizonyosan hitelesebbek ama kettőnél.

2. Ezután a görög-keleti vallás viszonyáról Erdélyben mutatja meg Bolla, hogy a Folyamodás nem valót ád elő. Tudva van, úgymond, hogy a schisma 861—865-ben kezdődék. 1019-ben Sergius pátriárka által megújula, végre 1058 Caerularius fellépésével teljessé vált. Tehát igen hamis dolog azt alitani, hogy Protogenes, Gandentius, Sz.-Niketas és Theotimus *kelet-egyházi* püspökök voltak, s az oláhok azon időtől fogva a *keleti-egyház* vallásához tartoztak. A Photius 861-ben megindította schisma 891-ben megszünt volt. Ha az oláhok 893-ban, midőn a magyarok Dákiába érkeztek, keresztyének voltak, tehát katólikusok valának; mert a schisma harmincz év alatt még csak Bulgáriában és a közelebbi Thrákiában sem terjedhetett el, annál kevésbbé a távolabbi Dákiában. Egyébiránt, ha való is a Gyula hozta Hierotheus története, ez 948-ban Theophylaktus *unitus* patriárkától küldetett volna, minthogy a schisma 916-ban X. János római és Miklós konstántinápoli patriárkák által teljesen meg vala szüntetve, melly schismát azután csak Sergius pátriárka ujitá meg 1019-ben.

De bár mind Sz.-István királyunk előtt mind utána is nagyon homályos az erdélyi oláhok politikai és egyházi állapotja, úgy mond Bolla, [1]) azt mégis állítani lehet, hogy akkor se módjok se alkalmuk nem vala a schismához ragaszkodni. A magyar királyok többnyire buzgó hivei voltak a római pápáknak és a vallásnak; kemény büntetést szabának az ünnepek, a bőjt és más egyházi rendeletek nem tartásáért: bizonyosan még keményebb büntetést szabtak volna a schismaticusokra, ha ilyenek találkoznak Erdélyben vagy Magyarországon.

IV. Béla nemcsak Erdélyt biztosította a schismától, hanem azt még Moldovában és Havaselv-földén is ellenezte, a mellyben a XIII. században az oláhok is katholicusok valának. Kitetszik ez a kún püspök 1228-ban kiadott leveléből (»Nonne in Ecclesia Christi lupum et agnum una pasci convenit? *quidni etiam Siculum cum Cumano, Olachoque.*) Ugyan ekkor Havaselv-földén a milkoviai vagy árgyesi püspök pásztorkodik vala, a ki alá Erdélynek egy része is tartozott, az esztergami érsek alatt mind az árgyesi püspökség, mind a szebeni prépostság állván. 1234-ben IX. Gergely felszólítá IV. Bélát, hogy a kúnok közt lakó oláhokat a római egyházba kényszerítse; ugyancsak IV. Bélának

[1]) Ki hitelt adván az Anonymusnak, oláh lakosságot már azon időben is gondol Erdélyben, a mellyben a valóságos történelmi források még mit sem tudnak oláhokról.

1247-ki oklevele az oláhokat kötelezi, hogy a Sz.-János vitézeinek segítségül legyenek *mind a pogányok mind a schismaticusok* ellen; tehát magok az oláhok nem lehetnek vala *illyenek*. Látván, milly gonddal őrzik Moldovát és Havaselföldét a schisma ellen: hogyan képzelhető, hogy Erdélyben a püspök félbe nem szakadt örködése alatt az elterjedhetett volna! Sőt a kolosmonostori oklevél, mellyet a Folyamodás idézni szeret, azt bizonyitja, hogy az XV. században az erdélyi oláhok katólikusok valának; mert a püspök egyházi átokkal sujtá a tizedet fizetni vonakodókat, tehát sujtotta az oláhokat is mint katólikusokat.

Konstantinápoly megvétele után sűrübben tódulnak a schismatikusok Erdély és Magyarország felé, s azokat el is türik a határ-vidékeken, miről az 1495. 45, és az 1500. 29. törvényczikkek tanúskodnak. Ezek az első törvényintézkedések a schismatikusokról Magyarországon, a mellyhez akkor Erdély is szorosan tartozik vala. (Haec est prima lex, quae de schismaticis in Regno Hungariae, cujus tunc Transsilvania pars eidem arcte connexa erat, lata fuit).[1]) Ebből világos, hogy nem rég kezdének a schismatikusok az ország széleiben terjeszkedni. Valóban is csak a mohácsi vész után (1526.) jöhetének számosabban Erdélybe is, addig a római pápák, az apostoli királyok, és a püspökök miatt nem lehettek ott. De Szapolyai János, Izabella és Szapolyai Zsigmond alatt minden megváltozott; Erdély elszakada Magyarországtól, s a vallás-ujitás megsemmisité a katólikus egyház tekintélyét, midőn az 1556-ban Kolosvárott tartott országgyűlésnek utolsó czikke a püspökséget megszüntette, annak úgy, mint a káptalannak, prépostságoknak és monostoroknak jövedelmeit is a fiskus számára elfoglalta, minél fogva az egyházi személyek szétoszlani vagy bujkálni lévén kénytelenek, a vallást nem őrizhették meg többé. A nagy változás közben az uj vallások kapván fel, a schismát is a XVI. század vége felé sürübben terjeszték a török tartományokból érkező popák, de csendesen, nemis állandóan még. Mert az 1577-ki országgyűlés 21. czikkében megjegyzik,

[1]) Ebben csalatkozik Bolla. Már 1481. 3. által rendeli Mátyás király »Quod *Rasciani et caeteri hujusmodi Schismatici* ad solutionem decimae non adstringantur, et neque per comites parochiales, instar aliorum, ad hujusmodi decimarum solutionem compellantur. Quodque ad Christianos, in quorum medio tales Schismatici morantur, aut e contra, ratione ipsorum Schismaticorum et non solutionem decimarum, interdictum ecclesiasticum non imponatur.« Ebben a törvényben oláhról nincsen szó, csak ráczról és más p. o. bolgár schismatikusról, kik az akkori Tótországba és Magyarország déli részeibe vonulnak vala a török foglalások elől.

hogy sokan az oláhok közül a görög hitről a keresztyén hitre tértek. A forrongó időben csakugyan ott találjuk a Fel-diódi kolostort, mellynek püspökjévé Kristófot teszi Izabella királyné, nemcsak némellyek kérésére de saját érdemei és *a görög nyelvnek elégséges tudása miatt* is (meritis virtutibusque ac graecarum literarum sufficienti peritia praeditum insignitumque). Általadja tehát neki az ezen püspökséghez tartozó mindenféle jövedelmet, s meghagyja a kalugeres popáknak (Kalugerum presbyteris), hogy őt a kolostor püspökjének ismerjék el és engedelmesei legyenek. Bolla nagyon helyesen észre veszi, hogy itt nem említenek oláhokat, tehát nyilván görögöket kell a kolostorban és körülötte gondolnunk, a kiknél szükséges vala a görög nyelv tudása. Az oláhoknál az nem kellett. Kristóf görögül beszéllők püspökjévé lőn, nem oláhokévé. (Eorum igitur episcopus fuisse videtur, qui Graecam linguam loquebantur, cujus ignari erant Valachi.) Még azt is felhozhatta volna Bolla, hogy a feldiódi kololostor fentartói bizonyosan görög kereskedők lévén, azoknál a liturgiát *görög* nyelven kellett tartani, s azért is szükséges vala ott a görög nyelvtudás: ellenben az oláhok isteni tiszteletében a liturgia mindég szláv vala, csak az ujabb időben lett rumunná. Sok helyütt a volt görög isteni tisztelet is most rumun nyelvü. [1]) Helyesen észreveszi azt is Bolla, hogy a kolostor archimandritáját nevezé püspöknek Izabella királyné; van ehhez más példa is. Ugyanezen XVI. és előző századokban a brassai és beszterczei dékánokat püspököknek nevezik (Benkő, Milkovia 164—167 l. l.): de abból a nevezésből még senkinek sem jutott eszibe valóságos püspökséget csinálni. Egyébiránt hamar elenyészett a feldiódi kolostor, mert annak sehol több emlékezése nincsen.

A tulajdonképi *Vladikákat*, azaz oláh püspököket, és oláh pópákat 1556 előtt nem igen találjuk meg se országgyűlési határozatokban, se oklevelekben: az 1556-ki év után mind sürübben buknak elő, de nagyon korlátolt hatósággal, minthogy csak eltürött a vallások. Az 1579. 1593. 1600. 1626 ki évi országgyülések parancsolják, hogy az oláh egyházi rendek »püspököt a fejedelemtől kérjenek olyat, a kit egyenlő tetszésekből az oláh papok alkalmatosnak esmérnek, kit ha a fejedelmek illendőnek itélnek lenni, úgy adjanak confirmatiót

[1]) Belényesen a nem-egyesült oláh egyházban 1878-ban a görög nyelvü liturgiát látám, a mellyet nem régen elhagytak: az új, oláh, egyházas könyveket Nagy-Szebenből kapták. A belényesi nem-egyesült egyháznak előbbi hivei görög kereskedők valának. Ez a feldiódi lakosok esete is.

reá; hogy az oláh püspökök, esperestek és papok a visitalásnak idején a külső tiszteknek hivataljokba magokat ne elegyítsék;« »hogy *a más országból ide béjövő oláh papok tartozzanak magokat az esperesnek praesentálni*; azok viszont magok vagy püspökjök által azon vármegyebéli, székbéli vagy közelebb várakbéli tiszteknek eleikbe (tartoznak azokat) vinni *examenre*; kik megvizsgálván, ha oly dolgot tapasztalnak, a fejedelmeknek hirré tenni tartozzanak;« — 1639-ben rendelik: »Földes uroknak proprietása hogy jövendőre nézve annál inkább ne periclitáljon, az oláh papok annuatim bizonyos honorariummal, de csak állapotjokhoz és értékekhez illendővel tartozzanak; kiben ha a földes úrnak képtelen kívánsága lenne, a vármegyét requirálván, conscientiose limitálják el. Az oláh papoknak pedig fiait, mihelyt megházasodnak, avagy külön kenyéren laknak, ha nem papok, repetáltassák a szerint, mint az egyébb jobbágyokat; sőt ha gyermekek vagy ha egyébiránt nőtelen legények is, akárhol találtassanak apjok mellett, megfogathassák, és kezesség alá vethessék; apjokon kivül valókat pedig repetálhassák akármi idős korokban.« Az 1640. és 1646-ki országgyűlések azt hagyják meg, hogy a házasság összeadása, elválasztása stb. körül vétkesen eljáró« papokat, ha az esperestek meg nem büntetnék érdemek szerint, megértvén a tisztek, admoneálják az esperesteket; ha mégis postbabeálnák, intra quindenam meg nem büntetnék, az esperestek priváltassanak tisztektől, a papokra nézve pedig a külső tisztek láttassanak törvényt és büntessék magok érdeme és az ország végezése szerint külső büntetéssel fl. 200. Az oláh püspök pedig papságoktól is priválja, ha úgy fogják érdemleni.« [1]) Nagyon is kitetszik ezekből, úgymond Bolla, a görög nem-egyesült vallásnak és az oláhoknak helyzete Erdélyben.

Az 1564. 1572. 1576. 1588 és 1595. évi országos végezések előszámlálják a bévett vallásokat. A Folyamodás szerzői azt állítják, hogy a görög-nem-egyesült vallás azért nem említtetik meg a bévettek között, mert csak az új vallások bévételéről lehet vala kérdés, nem arról is, mely a legrégibb időtől fogva meg volt már. A zsidó vallás sincsen előszámlálva, veti ellene Bolla, de azért mégis csak tűrött volt. Hozzá tehette volna, hogy a katólikus vallást a bévettek közé számíták az országos végezések, pedig az is sok századdal a reformatio előtt divatozott, sőt egyedűl uralkodó volt. Tehát a végezések nem csak az új vallásokat számlálják elő, hanem mindnyáját, a melyek törvény által bevéve, vagyis országosak valának. Az Approb. Const. (Pars. I. Tit. I. Art. III.) azt mondja: »*Ide nem értvén az oláh vagy görögök*

[1]) Approb. Constit. Pars I. Tit. VIII. art. I—IV.

sectáján levőket, kik pro tempore szenvedtetnek, usque bene placitum principum et regnicolarum;« ez az 1572. 1576. 1588. 1595-ki országos végezéseken alapszik, noha nincsenek megidézve. Nem áll tehát a Folyamodás alítása, hogy törvényes alap nélkül jutott ez és hasonló az Approbatákba De miért juthatott abba? Ezt a kérdést így fejti meg Bolla. Valamint az oláhokat lassankénti beszármazások, s ide-oda hullámzások miatt állandó lakosok gyanánt nem lehet vala tekinteni, s azért maradt homályos polgári állásuk: úgy vallásuk bevételét az országosok közé sem sürgette senki azon időben, midőn ismételve kifejezé a törvény (a Tordai 1557 jun. 1. és ugyanott 1563 maj. 28-kán tartott gyűlésen), hogy *kiki azt a vallást követi, a melyet akar.* S minthogy nem vala, ki egy ötödiknek bevételét is óhajtotta volna, az 1572-ki törvény csak négyre, úgymint: katholicus, reformatus, evangelicus és unitarius hitvallásra határozta a bévett vallások számát.

De hozzá teszi egyszersmind ugyanazon törvény: »A négy recepta religiókon kivűl in articulis fidei vel religionis, se privatus akármi rendbeli emberek, se pedig gyülekezetek innovatiót, se pedig szakadásokat béhozni vagy cselekedni ne merészeljenek *sub poena notae infidelitatis.*« (Approb. Const. Par. I. Tit. I. Art. III.) Azt tehát, hogy kiki azt a vallást követheti, a melyet akar (quisque eam quam mavult religionem sequatur sine coactione), korántsem lehet a XVI. században Erdélyre nézve is azon értelemben venni, a melyben Bolla, úgy látszik, vette.

Bolla evvel fejezi be jeles munkáját: A haza iránti szeretetből, a melynek most már igen nagy részét teszik az oláhok, írám a mit irtam. Ezek buzgóságát az állami jogok elérésére inkább szabályozni kell, mintsem ösztönözni. Az nem szereti hazáját, a ki az egészet nem szereti. Egyébiránt, ha némit felhoztam, a mi nem kedves az oláhoknak, azt a régi és középkor történeteinek kell tulajdonitani.

II. A Folyamodás (Libellus supplex), mint láttuk, leginkább kettőt igyekszik történelmi valónak felmutatni, azt, hogy az oláhok a magyarokkal egyenlő állami jogúak valának egész a XVII. századig, meg azt, hogy a görög-keleti vallás egyenlő jogú volt előbb a római katholicussal, a XV. század végéig, azután pedig a XVI. század folytában mind evvel mind a reformatio által keletkezett három új vallással is. Történelmi bizonyságul hozza fel a Folyamodás *először* az oláhok önkénytes megadását és hűség-esküvését a győző Tuhutum iránt, *másodszor* a Kolosmonostori oklevelet (melly 1437-ben költ), a mellyből jelesen két dolgot tüntetnek ki:

a) Paulus magister de Vajdaháza vexillifer universitatis regnicolarum Hungarorum et Valachorum hujus principatus Transylvaniae ;«

b) hogy »libertates ipsorum dudum a Sanctis regibus concessas« óhajták vissza a feltámadók, kik »quodsi literas Sancti Stephani regis aut successorum eiusdem, in quibus libertates et statuta habentur« megkaphatnák, ezek szerint szolgálnának jövendőben. Ezen történelmi bizonysággal gondolja a Folyamodás az oláhok állami jog-egyenlőségét tökéletesen kimutathatni.

A Bolla igen helyes megczáfolása után lássuk Éder Károly észrevételeit is, melyek, természet szerint, sokban, sőt legtöbb tekintetben egyezők a Bolla előadásával, s ezt inkább csak kiegészítik, ha nem ismétlik.

Éder azt fejtegi, hogy a régi magyar állami jog szerint — helyes volt-e vagy nem? az nem tartozik ide, a hol a történelemről van szó — tehát a magyar állami jog szerint *nem a magyar nemzet*, mint ilyen, hanem csak a *magyar nemesség* gyakorolt befolyást a törvényhozásra és az ország igazgatására; a magyar nemességgel pedig osztozott abban a székelység és szászság. Magyar nemesség szerzésétől senki sem volt eltiltva, tehát az oláh sem; de a nemesített oláh magyar nemessé válván, természet szerint, a magyar nemesség tagjává lett. Akár igaz, akár nem igaz az Anonymus elbeszélése Tuhutumról, abból csak annyi sülne ki, hogy *az oláhok Tuhutumnak alattvalóivá lettek*. Az oláhok tehát, mint ilyenek, az Anonymus előadása szerint is, más és több jogot nem birtak, mint a nem-nemes magyarok, a kik jóbágyok, azaz földesuraik adózói és szolgáji valának. Valamint az erdélyi államjog a magyar nemzetet, mint a magyarság összeségét nem ismerte, hanem *csak a magyar nemességet: úgy nem ismerte az oláh nemzetet sem, hanem csak az oláh nemest, de mint a magyar nemesség egy-egy tagját*. Ezt tudni nem akarni, vagy megakarni czáfolni, valóban feltetsző. Az Anonymusból tehát, akárhogyan csűrjék-csavarják is előadását, az *oláh nemzetnek*, mint illyennek, állami jog-egyenlőségét hozni ki a *magyar nemességgel*, hiú dolog, melyre a Folyamodás szerzői is csak úgy vállalkozhattak, mert vagy nem akarják vala tudni a történeteket, vagy készek valának meghamisítani a tudatlanok félrevezetésére. Szászokká pedig vagy székelyekké tenni még a Folyamodás szerzői sem akarták volna az oláhokat.

Mit olvashatunk ki a kolos-monostori oklevélből, a melyre annyira hivatkozik a Folyamodás? kérdi Éder. A mi benne van írva, hogy t. i. ollyan oláhokról beszél az, kik földesurak birtokain laktak (in quorumcunque possessionibus commorantium), tehát jóbágyok voltak. De ott van »Paulus M. (*magister* vagy

Magnus) vexillifer universitatis regnicolarum Hungarorum et Valachorum hujus principatus Transsylvaniae.« Igen is ott van, értelmezi Éder, mert — mint láttuk — az erdélyi püspök banderium tartására vala köteles; ennek fizetése végett szedett tizedet oláh jóbágyaitól is. Már a banderium embereit a püspök *magyar és oláh jóbágyaiból* szerezhette csak össze; azon banderium zászlótartója tehát a »vexillifer Hungarorum et Valachorum.« Éder felhozza az 1540 ben Segesvárott tartott országgyülésnek határozatát is, mely igy szól: »*Reverendissimus Dominus episcopus ex bonis episcopatus omnes proventus et decimas exigere faciat, sed ea conditione, ut penes dominos Capitaneos teneat in hoc regno exercitum episcopatus, alioquin et de bonis et decimis episcopatus punietur.*« Világos ebből, micsodák voltak azon »regnicolae Hungarorum et Valachorum,« a kik tizeddel tartoznak vala, s a kiknek zászlótartójok Vajdaházi Pál mester vagy Nagy Pál 1437-ben. Világos ez a Varaskezi Lépes Loránt alvajda 1438-beli bizonyság leveléből is, a melyben a nemesek, szászok, székelyek egyesülésének vagy uniónak czélját megnevezi, úgymint a *rosz parasztok megtörését*, a mellyre a szászok segítsége kell, s a törökök ellen való védelmet, a melyre a szászoknak viszontag a nemesek és székelyek segítsége kell.[1]) Parasztok, magyar és oláh parasz-

[1]) Éderből közlöm a levelet: »Nos Lorandus Lepes de Varaskezy Vicevaivoda Transsilvanus memoriae commendamus per praesentes, quod cum praeteritis diebus videlicet circa festum sanctae crucis in possessione Capolna vocata una cum *Baronibus* et *Nobilibus* nec non *Saxonibus potioribus* septem Sedium Saxonicalium et Siculorum dictae partis Transsilvanae fuissemus congregati, inter cetera tractantes, uti *protervia et rebelliones nefandissimorum Rusticorum contritione et eradicatione* — — sicuti contra insultus Turcorum saevissimorum has defensare partes, coram nobis talem fecerant unionem et fraternitatem, quod dum et quando casu contingente praefati Turci has invadere, subintrare conarentur — partes, tunc praefati Nobiles in succursu — ante nominatorum Saxonum mutuaeque sincerae unionis fraternitas — venire et accelerare deberent et tenerentur. Praedicti etiam Saxones contra aemulos seu inimicos Nobilium, signanter autem *ad conterendam praedictorum nefandissimorum Rusticorum protervíam* venire et accelerare deberent et tenerentur, ad quod se partes sponte obliga — — juramento coram nobis. Praescripti vero Nobiles et Saxones praeteritis diebus Thordae in generali congregatione nostra videlicet in festo purificationis Virginis gloriosae nunc praeterito praemissam dispositionem et ordinationem ipsorum, nec non unionem fraterniter confirmarunt coram nobis harum nostrarum literarum testimonio. Datum Thordae — — in festo B. Dorotheae Virg. Anno Domini 1438.

tok megtöréséről lévén szó, abból az oláh nemzet jog-egyenlősége a magyar nemesekkel, továbbá a székelyekkel és szászokkal semmiképpen nem látszik ki.

Ott van továbbá, hogy a jóbágyok »*libertates ipsorum dudum a Sanctis regibus concessas*« ohajták vissza, s azért szeretnék Zsigmondtól »literas S. Stephani regis aut successorum eiusdem, in quibus liberates et statuta habentur« megkapni. A Folyamodás itt Prayt idézi, a ki ezt írta volt: »A magyarok és oláhok Sz.-István oklevelére hivatkoznak, a mellyben szabadságaik fel volnának jegyezve. Újjal való mutatás ez, hogy az oláhok már a szent királyt megelőző korban voltak Erdélynek lakosai. [1]) Ebből azt akarja kiérteni a Folyamodás, hogy az oláhok is a szent királyok adta szabadságban élvén, egyenlő joguak voltak a magyarokkal. De bár megengedjük azt, ki kellene fejezni, vajjon a magyar nemességgel való-e az az egyenlőség? vagy a magyar jóbágyokkal? Az egész kolosmonostori oklevélből pedig az oláhságnak csak a magyar jóbágyokkal való egyenlőségét lehet kiolvasni. — Édernek különben a Prayétól különböző véleménye van az oláhok régi voltáról Erdélyben. Meg van győződve, hogy azok tömegesebben csak a magyarok uralkodásának Erdélyben való megerősödése után jutottak a Balkáni hegység felől Oláhországba és Erdélybe.[2]) A nyelvtanúságot is felhijja Éder. Mert ha az oláh nép, úgymond, Dákiában keletkezett volna, miképen lehetne megmagyarázni azt, hogy az oláh nyelvben nincs semmi a gótok és magyarok nyelvéből, a kik Dákiának urai valának; ellenben igen sok a Thrakia szláv lakosainak a nyelvéből van benne? (qui-factum sit, ut nulla prope sit Valachia idiomatis cum idiomate Gothorum atque Hungarorum, seu Daciae, dominorum, maxima autem cum Slavorum Thraciae incolarum idiomate affinitas?)

Másutt megemlítém, hogy kegyeletes szokás vala minden régi jót a Sz. királyoknak tulajdonítani, tehát az új rosz ellenébe a Sz. István törvényeit ohajtani vissza. Ebből foly a kolosmonos-

---

[1]) Pray, Dissertat. pag. 163. a) jegyzetben.

[2]) Ostendimus Valachos nostros, etsi parte aliqua Romanorum esse reliquias largiamur, non continenter a Traiani aetate in Transsilvania restitisse, — demtis fortasse paucissimis de Romanorum plebe, qui se a ceteris in Moesiam abeuntibus avulserint, atque inter Dacos latitarint. Sed si Romanis, Graecis atque Valachis scriptoribus fides sit habenda, eosdem saltem majore frequentia serius atque adeo *fixo jam Hungarorum in Transsilvania imperio* ex regione Haemi montis in Valachiam atque deinceps in Transsilvaniam commigrasse. Supplex Libellus Valachorum Transsilvaniae. Pag. 57.

tori oklevélben kifejezett kívánsága is a jóbágyoknak. Éder tehát annál kevésbbé bírja szószerint érteni, mintha valóban Sz.-Istvánnak vagy valamellyik utódjának illyen törvényei léteztek volna, mert tudja, hogy sok az ál-oklevél is. Az ő napjaiban (nostra admodum aetate) az oláhok a nagy-szebeni törvényszék előtt *Attilának egy határjáró levelét hozák elő, melly rongy-papiroson* (in charta lintea) *mostani oláh nyelven és oláh* (kyrillus) *betükkel volt írva, ezzel akarván régi jogaikat Resinar faluhoz bebizonyitani.*[1])

A görög keleti vallás jogegyenlőségét a többi vallásokkal a Folyamodás Izabella 1557-ben költ oklevelével gondolja kétségtelenné tenni, a melyben a királyné a Feldiódi (most Fel-Gyógy) keleti püspök jövedelmét biztosítja. Erről, úgymond Éder, mitsem találok sehol; se Bethlen Farkas, ki azon időnek történelmeit elég bőven megírta, nem említi meg, se másutt nem akadtam még nyomára is annak, honnan származik ez az oklevél, s mit tud bizonyitani. Egyébiránt elhiszi Benkőnek, hogy a mit püspökségnek nevez az oklevél, az a görög monostor felügyelősége vala (Episcopatus vocabulo coenobiorum Graecorum praefecturam intelligendam esse).

A Folyamodás a kiemelt határozatokat az Approbatákban gyülölségből is eredőknek alítja. Erre azt jegyzi meg Éder: lehet hogy úgy van, de a gyülölség nem vala helytelen (indignationem non fuisse iniquam), — s idézi az Approbat. III. V. I. következő szavait: »*Mellyben való kedvezést magok viselésével nem hogy érdemlenének, de söt naponként árad rosz cselekedetek; söt sok helyeken majd nyilván való erőszakkal élnek a több nemzeteken és azoknak határain.*« Régibb oklevelek tanúságát is hozza fel, úgymint II. Ulaszlóét 1498-ból, a mellyben Drágfi Bertalan vajdának meghagyja, ne türje, hogy az oláhok valamely gonosztevőnek megbüntetését gyújtogatással vagy pénzzsarolással megbószúlják. Hirdesse tehát ki a királyi parancsot, mely szerint akárkinek birtokán (in quorumcunque bonis) találkozzanak is oláhok, kik lopással, gyujtogatással, emberöléssel fenyegetnek (furto, incendio et homicidio minas imponentes Valachi reperte fuerint), azokat

---

[1]) »*Reschinar*, Picivicus, Städterdorf, ein grosses walachisches Dorf in den Gebirgen auf Hermanstädter Grund und Boden bis 1786 gelegen. In diesem Jahre erklärte es Kaiser Joseph für ein *königliches freies* Dorf, und liess ihm ein von der Stadt abgesondertes Gebiet (Hattert) anweisen, auch die von der Stadt gehabten Mühlen, Weinschankfreiheit, Gebirge und Weideplätze zutheilen.« Geographie des Grossfürstenthum's Siebenbürgen, von Lucas Jos. Marienburg, Hermanstadt, 1813. II. 249.

rögtön fogassa el és büntesse meg. Hasonló parancs méne 1503-ban a fogarasi vár porkolábjához; 1511-ben Zápolyai János vajdához, a mellyben a király a tisztviselők hanyagságát megúnván, azt írja: »*Miramur, unde tanta licentia illis pessimis hominibus sit concessa*« !

Tegyünk hozzá azon korból is, a mellyben a Folyamodás szerint az oláhok leginkább virágoztak volna, jelesen az 1434, 1474, és 1486. évekből, néhány tanuságot, a mellyek a másutt megirt képét az oláhoknak kiegészitik. Kusali Jaks (Jakch) Mihály, székely gróf, a kinek nevét az 1437-ki eseményekben gyakran találjuk, 1434-ben két levelet íra a brassai birónak és esküdteknek. Az egyiket a felől, hogy vigyázzanak, nehogy őket az ottani várak körül tanyázó igen gonosz oláhok megcsalják. A törökök t. i. már Oláhországban vannak, s nekik az oláhok kezökre járnak. (Quare vestras petimus amicitias praesentibus, quatenus sitis constantes et vigiles, ne per eosdem nefandissimos Valachos decipiemur). — A másik levélben már megköszöni a szolgálatot, a mellyet a brassaiak az országnak tettek, s újra kéri őket, hogy egész erővel naponként kémleljenek a hegyeken, s *öljék ki a hitetlen fogarasi oláhokat*, egyedül a fiúkat és nőket kimélvén, a kiket meg birnak fogni: ő maga is legközebb megkergeti azokat. (Igitur adhuc vestras rogamus amicitias, quatenus cum tota vestra potentia singulis diebus alpes ascendatis, et perfidos Valachos de Fogaras penitus interficiatis, demtis pueris et mulieribus quos captos, si apprehendere poteritis, abducetis).

1474-ben a Selyk és Medgyes széki oláhság az ottani szászok ellen támada fel, hogy Mátyás király kényszerítve vala az erdélyieknek megparancsolni, védelmezzék a szászokat az oláhok ellen.

1484-ben Mátyás király előadván, hogy az erdélyi nemesség részéről Gyerői Kemény Gergely, s a szászok részéről Fibulus Godfred Szebenből[1] elpanaszolták neki, hogy a köztök lévő oláh nép fegyveresen jár fel s alá, tűzzel pusztítja a birtokokat, s szörnyűképen öldösi a nemeseket; s ámbár az oláhok a szabadságra se nem születvék, se nem hivatvák, mégis szabadságot mernek magoknak az ország rendeletének ellenére erőszakkal és gonosz tettekkel is követelni. (Et licet Olachi nec ad libertatem vocati nec ad libertatem nati, tamen libertatem contra Regni mandatum vi quasi et facinoribus sibi arrogare audeant.) A király tehát, ki uralkodása elejétől fogva mindenkinek jogát biztosítani akarja, az ő oláhainak (olachorum nostrorum) gonoszságát türni nem fogja, s azért meghagyja a Szentgyörgyi és Bazini János grófnak, mint erdélyi vajdának, hogy az igen hitetlen oláhokat haddal is fékezze, a zavargókat fejvesztés-

sel büntesse; ha pedig azután is engedetlenek volnának a királyi parancs iránt, pusztitsa el, ne hagyja többé élni. (Si vero semet porro quoque inobedientes mandatis Nostris, renitentesque ostenderent, eos exterminare nec amplius vivere sinat.) (Gr. Kemény József, Jegyzések az erdélyi oláhok történetéről. Tud. Gyüjt. 1830. IV. köt.) Mátyásról azt állitja a Folyamodás, hogy oláh eredetü volt volna, s hogy ő, úgy mint atyja is, nem tagadták el oláh eredetöket. Ezen parancsa Mátyásnak, a ki szerint *az oláhság se hivatva, se születve nincs a szabadságra*, nem mutatja, hogy ő magát oláhnak érezte volna. Igen is, a tudós hizelgők a Corvinus ragadvány-névből azt okoskodják vala ki, hogy a Hunyadiak *római* eredetüek: ezt a tudós tréfát a Folyamodás szerzői nemcsak általában *historiának*, hanem egy kis hangváltoztatással, különösen *oláh historiának* veszik. Valóban, illyen kis hangváltoztatáson alapszik az egész nagy historia, a dicső mult, mellyet magoknak tulajdonitanak a Folyamodás szerzői s általában az összes rumun vagy oláh írók. A római-t *romanu*-nak irják és ejtik, az oláhot is nem *rumun*-nak, vagy *rumin*-nak, hanem *românu*-nak irjak és ejtik. Az egész »*romanu*« (római) historia tehát egy kis hangváltozással »*românu*«-vá (oláhhá) lesz. Ha Mátyás valaha ezt találta mondani olasz vendégeinek: »Et ego sum Romanus«, azt az oláhok igy irhatják: »Eu şi sum Românu« s azt értik rajta: *et ego sum Olahus*. Mátyás király s az ő kora bizonyosan olly nagyon tudja vala a külömbséget a »*romanus*« és »*oláh*« közt, mint tudták volt a byzantinus írók a külömbséget a ῥωμαῖοι vagy αὔσονες meg a βλάχοι közt. A byzantinus görögök magokat ῥωμαῖοι-nak, a rómaiakat pedig αὔσονες-nek is nevezik vala, mind a kettőtől pedig a βλάχοι annyira külömböztek, mint az angoloktól az irek. De az oláh írók előtt a »romanus«, az »ausones« mind és mindenkor egy az »oláhus«-szal. [1])

---

[1]) Erre im egy új példa. Kinnamos byzantinus iró a III. István magyar király és Manuel görög császár közti háboruról beszéllvén, ezt irja: »A görög császár (βασιλεῦς τῶν Ῥωμαίων) a vejét, Alexiust, nagy sereggel a Dunára küldé, mintha onnan a szokott helyről akarná megtámadni a hunokat (Kinnamos igy nevezi a magyarokat); Vatatzes nevü Leót pedig egy másik sereggel, sok vlach lévén abban — a vlachokat régi itáliai származásnak (ἄποικοι) hiszik — a Fekete tenger tájékára indítá, hogy onnan támadná meg a hunokat, a honnan még nem érte őket támadás. Alexius tehát a Dunánál csak ijesztget vala, hogy magára vonja a hunok figyelmét. Ez alatt Leo a Feketetenger felől nyomúlván előre, mindent pusztit, a mire talál, és nagy zsákmánynyal és sok fogolylyal tér vissza a császárhoz. Ez azután még egy csapást

Éder Károly, mint látjuk, sok helyütt ismétli a Bolla által felhozottakat, mert ugyanazon történelmi forrásokat ismeri mind a kettő: más helyütt kiegészíti Bollát, mert némelyre nézve más felfogása van, mint Bollának. De valóban sajnálni lehet, hogy

---

akarván a hunokra mérni, újra oda külde egy sereget, a honnan a Tauro-Skythiához közel lakó magyarokat érhetni. Eme seregnek Lampardas Andronikos, Nikephoros és mások valának vezérei. Ezek csakhamar nagy és alig járható földeken, melyek egészen lakatlanok, keresztül hatván, a hun földre becsapának, s népes nagy helységekre találván azokat feldúlák és sok fogolylyal meg zsákmánynyal térének haza. Mi előtt azonban vissza indultak egy réz-keresztet állítának fel emlékül, arra következőt írván:

Ἐνθάδε Παννονίης ποτὲ ἄκριτα φῦλα γενέθλης
Δεινὸς Ἄρης καὶ χεῖρ ἔκτανεν Αὐσονίων,
Ῥώμης ὁππότε κλεινῆς δῖος ἄνασσε Μανουήλ,
Κομνηνῶν κρατόρων εὖχος ἀριστονόων.

[Itt egyszer a Pannoniai nemzetségnek sok ivadékát
Ölte meg a rettenetes Mars és az Ausonok keze,
Midőn az istenies Manuel uralkodott a híres Román,
A ki a hatalmas Kommének nagyralátó dicsősége.

A latin fordító így fejezte ki az emlékverset:

Pannonicae quondam numerosa hic germina stirpis
Mars et dura manus sustulit Ausonium,
Imperium Manuël Romae cum divus habebat,
Comnenum Augustae gloria prima domus.

(Kinnamos, bonni kiadás, 261.)

Költői nyelven a magyarok pannoniai nemzetségnek, a görög császár serege ausonoknak (a régi italiai lakosokról), s Konstántinápoly Rómának vannak nevezve: de az olvasó tudja, hogy kit minek nevez a görög felírás.

Egyik előkelő rumun író, az erdélyi Laureanu, az oláhok vagy rumunok történelmében a dolgot így beszélli el:

»*Az oláhok* (Românii) *Moldovából becsapnak s megverik a magyarokat* (pre Unguri,) Manuel elhatározza megint Magyarország ellen indúlni, s hogy megmutassa az ellenségnek a római vitézséget (ka se dea inimičiloru o mustra de valencia romana), így rendezé el a dolgot: Alexiust a Dunára küldé nagy sereggel, hogy ott kijátsza a magyarokat, mintha szokott helyről akarná megtámadni: de Leót, az úgynevezett Batatzest, egy nagy ármadával, de kivált számtalan sok *rumun*-nal (Românii, blachi), a kiket Italiából való régi gyarmatosoknak mondanak, más felé küldé, meghagyván neki, hogy a Fekete tenger felől támadja meg a magyarokat, a honnan a legrégibb időtől fogva ellenség nem ment volt rá-

Bolla kézirata nem nyomatott ki, mert abból a magyar legújabb történetírók nem keveset tanúlhattak volna, még az Anonymusba való hitök mellett is. E tekintetben Éder Károly nem számolhatott ezen írók figyelmére: ő kételkedik az Anonymus előadta történetek hitelességén, a mellyeket meg azok elfogadnak, habár ellenkeznek minden biztos történelmi ismerettel.

Egyébiránt ma sokat egészen másképen látunk, mint Bolla és Éder láthattak. A mit az erdélyi oláhok incolatusáról felhoztam, az nem vala előttök világos; Bolla előtt nem is lehetett az, mert hiszen vala az Anonymusba. A nyelvtanúságot, ámbár nem kerülte ki figyelmét, még sem fogadta fel Éder egész mivoltában, mert talán nem tudja vala eléggé az oláh nyelvet.

HUNFALVY PÁL.

---

jok. Alexius tehát és a másik sereg a Dunához érvén, ijesztgetni kezdé a magyarokat, mintha át akarna kelni a folyón. De Batatzes a mondott helyről becsapván, mindent pusztíta, sok embert megöle, sokat megfoga, egész ökör-, juh-, ló- és más jószág-nyájakat elhajtván, visszatére a császárhoz. Ez még egy pusztítást akarván tenni, új sereget külde a magyarokra, hogy onnan felül csapjon azokra, a kik Tauro-Skythiához (Galicziához) laknak közel. A seregek halogatás nélkül nagy és járhatatlan földeken által, melyek lakatlanok, Magyarországba érének és sok igen népes helységre találván, felette nagy zsákmányt tőnek, sok embert ölének meg, sokat meg is fogának. S midőn vissza készültek menni, egy érez-keresztet állítának fel eme felírással:

Itt a Mars és az *oláhok* (*românilor*) erős kara
Megszámlálhatatlan sokaságot ölt meg a magyarokból,
Midőn a római birodalmon uralkodik vala
Manuel, a komnénak felséges házának dísze.

(Istoria Romanilor, III. Edit. Bucuresci, 1867. Pag. 221.)

TÖRTÉNETI IRODALOM.

I.

A szekszárdi apátság története. Szekszárdi czímzetes apáttá kineveztetése alkalmából írta Fraknói Vilmos. Budapest, Franklin-társulat bizománya 1879. Nagy 4°, 92 lap.

Senki nem fogja a szerzetesektől azt a hatalmas befolyást eltagadni, melyet buzgóságuk és sokoldalú munkásságuk a keresztyén népek szellemi s anyagi fejlődésére gyakorolt. Régóta ismert tünemény, hogy mennél jobban haladunk nyugatról keletnek, ennek a befolyásnak kézzel fogható nyomai annál gyorsabb arányban fogynak, bár maga a hatás a viszonyokhoz képest ugyanaz lehetett. Míg nyugaton a kolostorok csendes falai közt egy óriásnak mondható tudományos élet pezsgett s vastag codexekben, a tudomány minden ágát felölelő iratokban maradt a jámbor szerzetes nép emléke az utókorra; addig kelet felé, ha a kedvezőtlen körülmények az alapítványt talán megszüntették, sokszor alig van valami, a mi a puszta létezésnél többet mesélne a jelennek el. S mi következik ebből? Az, hogy azon a boldogabb vidéken, ha egy szerzet monographusa annak történetét megírni szándékozik, a rájutott adatok alapján a kornak, az egész vidéknek történetére világot vethet, tanulságos társadalmi s culturhistoriai képet nyujthat, sőt az államélet fejlődésének gyakran legérdekesb momentumaihoz ád kulcsot a kutató kezébe; nálunk pedig a sivárabb földrészen, megelégedhetik a legtöbb esetben, ha sovány vázlatot képes állítani arról, a minek emléke is alig maradt fönn. Amott az enemű historiai munkák a legtanulságosabbak szoktak lenni, a tárgy a történelmi critica gyakorlására, a historiai érzék fejlesztésére legalkalmasb; mig a mi történészeink helyzete az aratás után tallózóé, a szüret után a böngészőé, mert előttök a kedvezőtlen múlt viszontagságai learattak és megszüreteltek.

Ha ily körülmények között kétszeres érdem a szóban forgó munka szerzőjére, hogy hiányos dátumok segélyével a szekszárdi

apátság történetét megírta: bizonynyal mentség is számára, hogy a kép, mit nyújtott, épen az adatok soványsága, miatt nem oly kerekded s nem oly teljes, mint azt tőle munkáiban megszoktuk. Ezzel azonban nem gáncsolni akarok; ellenkezőleg, érdemül rovom föl a szerzőnek, hogy azokat a nagy részben ismeretlen gyér emlékeket, melyek a szekszárdi apátság történetére vonatkoznak s leginkább a sz.-mártoni főapátság levéltárában kiadatlan lappangottak, összegyűjté, a mennyire lehetett egészet alakíta belőlök s a tőle megszokott csinnal kidolgozván, monographiai irodalmunkat egy értékes munkával gyarapítá. — A mű tartalmát e füzetek olvasóival e következőkben ismertetem:

A mai Szekszárd helyén Alisca nevű katonai gyarmat állott a római uralom idejében s már a IV. században keresztyén hitközséggel találkozunk itt. Arra utalva, hogy a kath. egyház mindenkor kegyelettel őrzé multja emlékeit s azon valószínű föltevésből indulván ki, hogy a magyar honfoglalás idejében a római gyarmat és keresztyén község maradványai még fönnállottak, Fraknói igen helyesen következteti, hogy e körülmények vezethették I. Bélát kolostort alapitani a régi emlékek helyén. Mily nép lakta Tolna-megyét a X. század elején s mi volt a régi római telepnek Aliscának ekkor s a következő századig a neve, nem tudjuk; a mi történeti hagyományaink Kézai Simontól Thuróczy krónikájáig Szekszárd nevét Béla királytól származtatják; Béla király *barna* (szög, szeg) és *kopasz* (-szár, a régi magyar nyelvben) volt s e két melléknév összetételéből alakult volna *d* képzővel a Szekszárd név. Fraknói nézetünk szerint igen helyesen e származtatást nem fogadhatja el; oly emberi külső tulajdonoktól, melyek egészen jelentőség nélküliek s egyátalán nem jellemzők, nem valószinű, hogy egy ujonnan alapitott kolostor nevét kölcsönözte volna s a kolostoralapitás komolyságának ily elnevezés — melynek párját az onomasticonokban is hiába keresnők — meg nem felel. Ezért írja Fraknói a helyet rendszerint Szekszárdnak-, nem Szegszárdnak.

Az apátságnak 1061-ben I. Béla által történt alapitásáról fundationalis levél nem maradt ránk, csak Kont Miklós nádornak egy 1360. évben kelt itéletlevele után birjuk annak egy töredékét, melyet a mult században Turóczi László említe, de utána Katona, Fuxhofer s Czinár hiában kerestek. Fraknói szerencsés kezének sikerült azt a mondott itéletlevél átiratában föltalálni s részint ez úton, s részint az által, hogy Kont nádor oklevele határozottan az 1061-ik évet mondja az alapitás évének — a kétséget eloszlatnia. Érdekes körülmény, a mire a töredék mutat, hogy t. i. már ekkor a magyar elem azokat a részeket teljesen dominálta. Nagysár, Székfenyér, Nagyárok, Varjános, Nagyhatár, Bikaszőlő,

Füvestelek, Vajas- és Körtvélyvár, Varsádtöve, Nagy-út, Kökényestelek, Besenyő-út stb. mind oly tősgyökeres magyaros nevek, melyek az aránylag is igen kicsiny töredékben előfordulóknak csak részét teszik.

Az apátság története, mint rendesen lenni szokott, a legszorosabban összefügg az apátokéval — s e szempont vezette Fraknóit, midőn az alapitványra vonatkozó adatok gyér volta miatt az apátok történetének oly nagy helyet szánt munkájában. Az elsőapát nevét nem ismerjük; de Fraknói azt hiszi, hogy talán az a Vilmos apát volt, a ki 1074-ben állott a monostor élén s kit a krónika »latinus« vagyis olasz származásúnak mond. S nem alaptalan a hypothesis, ha csak azt a benső ragaszkodást tekintjük is, melyet az apát Béla fiaihoz nehéz időkben tanúsitott. Krónikáinkból ismeretes a hűség e nyilatkozata, midőn a szekszárdi templomban megbeszélt s Gejza herczeg ellen intézett merényletterv Vilmos apát láttatlanúl tanúja levén, az éj homályaiban lóra kap, hogy az alapító fiának fejéről a halálos csapást elháritsa. Vilmos apát után két századra terjedő hézagot találunk az abbasok névsorában, de már a XIV. század elejétől fogva az csaknem teljesen összeállitható. Kitünik közülök *Benedek* (1330—1346), kinek korába esik azon mozgalom, mely a magyarországi szt. Benedekrend belső életének föléledésére irányult s melynek eszközlésére legjobb szernek tartaték az egyes tartományokban önálló monostorok apátjainak gyűlése, u. n: káptalanok tartása. A magyarországiak 1332-ben nyúltak ez orvosszerhez s birunk egy 1342-ből való oklevelet, mely a Visegrádon tartott káptalanból lőn kiállítva s hol Benedek szegszárdi apát neve is előfordúl a megerősitők között. Igen előkelő szerepet viselt a XIV. század második felében Czudar László, a hirneves Czudar-nemzetség egyik tagja a magyarországi benedekrendiek történetében; ő kevés ideig állott Szekszárd élén mert már 1365-ben a rend káptalana szent-mártoni apáttá választotta. Tekintélyének s a szerzetesek kegyeletének szép jele a díszes siremlék, melyet számára szentmártoni rendtársai emeltek s melynek sikerült rajzát Fraknói is bemutatja. Az utána következő apátot, Tamás Miklóst a pápa nevezte ki — míg azelőtt csak a megerősités volt szokásban, melyért a szekszárdi apát 69 frtot fizetett. A XIV. században commendatorok vagy gubernatorok kinevezése kapott lábra, kik csak jövedelmeit élvezték az alapítványnak; nevezetes ezek közt a hánytvetett életű oppelni herczeg Kropildo János. Így bírta Vitéz János eszterg. érsek az apátságot s így a kitünő miveltségű fehérvári prépost Kálmáncsehi Domokos 1490 táján; sőt II. Ulászló alatt római bibornokok, kiknek egyike a király »kedves komája« volt. —

A mohácsi vész után Szekszárd városa egy török kerület (liva) főhelyévé lőn s az maradt a török kiűzetéséig 1687-ig; de mind a mellett a XVII. század elejétől az apátok mind ismeretesek. A török kiüzetése után Mérey Mihály lőn apáttá, kinek elhunytával még két apátja — herczeg Trautsohn minister fia s a constanzi cardinalis püspök — volt a kolostornak, míg 1777-ben az apátsági javak Mária-Theresia donatiója folytán a magy. tud. egyetem birtokába jutottak. Ettől kezdve 1817-ig az apátság czímét senki nem viselte; az első czimzetes apát gr. Nádasdy Ferencz eszterg. kanonok volt.

Bőven tárgyalja Fraknói az apátság birtokviszonyait, egy-egy nagyobb momentummal bíró jogügylet előadása s fejtegetése mellett, s a miket eredményül hoz, azoknak e tekintetben Tolna-megye s azon vidék monographusa bizonynyal hasznát veendi. Az apátság tekintélyéről s gazdagságáról fogalmat nyerünk, ha tudjuk, hogy a neoaquistica commissio az apátság régi birtokügyi levelei alapján constatálta, miszerint ahhoz Tolna-, Fehér-, Pilis- és Bács-megyében *negyvennégy* birtok tartozik.

Szól Fraknói a szekszárdi apátságnak mint hiteles helynek működéséről is, sőt Jerneyt megigazítja. A X fejezetre osztott munkának azonban legbecsesb s legtudományosb része mindenesetre a VIII. fejezet mely, kapcsolatban az előző caputok folytán tárgyalt birtokviszonyokkal, az apátság nemeseiről, szabad jobbágyairól szól. Egy kis jogtörténeti értekezés a fejezet, s e nembeli sovány irodalmunkhoz értékes adalék. Bár eszébe jutna valakinek ahhoz fogni, a mire Fraknói egy jegyzetében int.

Nem hagyhatom említés nélkül azt sem, hogy Szekszárdnak a derék s már föntebb kiemelt Mérey apát gymnasiumot is adott, melynek csak pecsétje maradt ránk (rajzát a munka hozza), sorsáról nem tudunk. Ugy látszik, rövid ideig állott fön s csakhamar elenyészett a II. Rákóczi Ferencz mozgalmai között. — A munkához függelékül Fraknói 18 darab kiadatlan, az 1061—1520. időközből való oklevelet csatolt, melyek hat különböző levéltárból valók s melyek elseje a már említett töredék az alapitó levélből.

Művészeti becsét képezik a monographiának díszes rajzai. Ilyen a szekszárdi ős keresztény áldozó üvegcsésze, melynek eredetijét a nemzeti muzeum bírja. Igen jó a szeksz. convent, mint hiteles hely 1467-ből való pecsétjének, valamint az említett Benedek apát pecsétjének rajza 1342-ből. Czudar László apát († 1372) már fölhozott diszes sírkövének rajza egy egész quart-lapot foglal el. Egyátalán a munka kiállítása meglepően díszes; a finom initialék, a fej- és finaldíszitések a legkedvezőbb benyomást teszik a szemlélőre, a tiszta nyomás, az elegans betűk a szemnek

szinte jól esnek. Bízvást mondhatjuk, hogy a Franklin-társulat az író intentióinak megfelelt s olyat adott, a mi valóban emlékszerű.

A monographia tartalmát a föntebbiekben jeleztük. Látnivaló, hogy valami nagyfontosságú dolgok nem fűződnek az apátság életéhez; de jó, ha annyi adat jutott is reánk, a mennyit a historicus ügyes keze egészszé kerekíthetett. Legyen szabad azonban az ismertetés után egy rövid megjegyzést tennünk, a mi két oly oklevélre vonatkozik, melyeket Fraknói idéz. Az egyik a pécs-váradi apátság alapító levele 1015-ből (12. l.), a másik II. Jenő pápának egy állítólag 826-ban költ bullája (7. l.) Az előbbi levél idézését azért tanácsos, hacsak lehet kikerűlni, mert még nincs a hamisítottság gyanúja alól kitisztázva: a másodikra, a bullára hivatkoznia a történetírónak még nehezebb. Dümmler Piligrim von Passau und das Erzbisthum Lorch című munkája IV. fejezetében oly meggyőzőleg bizonyította be e bulla hamis voltát s mutatta ki a későbbi fejezetekben Piligrim egyéb hamisitásaihoz való viszonyát, hogy azóta a bulla addigi védői sem hívják többé azt tanubizonyságúl, — s bizonynyal Jaffé legalább is a spuriák közt mutatott volna neki helyet, ha Dümmler könyve elébb létezik vala. —d.

II.

A magyar birodalom 888-tól 1849-ig. Iskolai fali abrosz. Részben Spruner és Jausz nyomán tervezte Helmár Ágost.

A tudományos feladatok egyik legnehezebbike egy jó *történeti térképnek* az elkészítése.

Nehézzé teszi e feladatot azon *czél*, melylyel egy ily térképnek bírnia kell. Czélja ugyanis rajzban feltüntetni azt, mit a könyv írásban beszél el, vagy — még szabatosabban fejezve ki magunkat — rajzban azt egyszerre átpillanthatóvá tenni, amit a könyv számos lapon át hosszasan előad.

Tekintve már most történeti könyveink szerkezetét, nem lesz nehéz annak belátására jutnunk, hogy mennyivel nehezebb egy chartograph feladata az egyszerű történész- avagy a természeti viszonyok térképelőjeénél. A történész, ki írásban csoportosítja kutatásainak eredményeit, sokkal könnyebben boldogulhat. Könnyebben s észrevétlenebbűl szökkenhet át oly kérdéseken, melyekre biztos feleletet nem adhat. A vitás kérdésekkel úgy bánhat el, hogy csoportosítja a különböző tudományos nézeteket. Szóval a történész szabadabban mozoghat tárgyalásának terén belűl, könnyebben takarhatja előadásának hiányait és a contra-

vers kérdéseknél semleges álláspontot foglalhat el, anélkül, hogy magát a vitás tárgyat ignorálná.

De a természeti viszonyok térképelőjének helyzete is hasonlíthatlanúl kedvezőbb. Munkálkodásában határozott terraintárgyakra szorítkozik. Víz-, hegy-, sík- és völgyviszonyokra, avagy földirati határokba szorított közművelődési állapotokra terjeszti ki figyelmét s ezek gondos felvételei által egy oly domborzati profilt, s oly pontos mértani arányokat lesz képes szemlélhetővé tenni, melyek a valóságnak hűen megfelelő miniaturjei. Ha nem azok, akkor csakis a felvevő szakképzettségének hiányos volta képezi munkája gyarlóságának okát.

A historiai térképész ellenben sem nem takarhat, sem nem lavirozhat, sem nem szorítkozhatik csupán csak oly határozott tárgyakra, mint a geograph. A két elsőt lehetetleníti feladatának technicai tulajdonsága, a harmadikat pedig maga a történelem. Ki ne tudná, hogy az irott historiában sokszor egész korszakokra nézve alig tudunk többet annál, mint azt, hogy az arra vonatkozó, közkézen forgó ismereteink anachronisticusok. Momentusus dolgokra nézve a legbehatóbb critica sem volt képes tiszta eredményhez jutni számos esetekben s nem egyszer szemlélünk eredményeket, melyek keletkezte és fejlődése iránt tisztába jutni nem tudunk. Mind megannyi körülmény, ami a történeti térkép iró álláspontját szerfelett megnehezíti.

Talán nem tévedünk, ha tovább menve, azt mondjuk, hogy e nehezítő körülmények főleg hazai történelmünk terén tornyosulnak a térképész elé. Nálunk bizonyára inkább mint másutt. Legrégibb krónikásainknak hitelét erősen megingatta az újabb búvárlat, anélkül azonban, hogy véglegesen megállapított történeti tényeket helyezett volna az elavúltaknak helyére. Igen sok dolog iránt azt sem tudjuk biztosan, a geologia vagy a historia volt-e az az agens, mely azokat létreszólította. Mi több, már korunkhoz közelebb fekvő tények iránt sem tudunk eligazodni. Ki fogja biztosan kijelölni azon számos megye határát, melyek fennállottságáról okiratok tanuskodnak, de melyek geographiai kiterjeszkedettségéről sehol semmiféle irott nyom nem létezik. Diplomaticus készletünk, főleg a két utóbbi évtized óta dúsgazdagon szaporodott fel ugyan, de nem egy az a kérdés, melynek tisztázására ezen ezer meg ezer okmány egy hajszállal sem járúlt. Hozzájárúl, hogy nálunk az ugynevezett előkészítő munkálatok, azok a részlet-nyomozások, melyek nélkül átalános történelmünknek szükségképen fogyatkozónak kell maradnia, a sok monographia daczára is még sokkal csekélyebbek, mintsem hogy egy, a tudományos igényeknek megfelelő történeti Atlasz kiadására gondolhatnánk. Átalános történetkönyveink legjobbjai: egy Horváth,

Szalay, Fessler művei mutatják legjobban a specialis nyomozások hiányait. Bátran mondhatni, hogy alig van lap e művekben, melyek tételeihez a gondosabb critica hozzá nem férhetne. E legjelesebb művek hemzsegnek az anachronismusoktól, mit nem nehéz annak észrevennie, aki összehasonlítja őket egymással s azon forrásokkal, melyekből az állítások folytak.

Nem lehet feladatunk részletekbe bocsátkoznunk, de föl kellett ezt említenünk annak igazolásaúl, hogy egy helyes történeti térképnek az elkészítése nálunk ez idő szerint még nehezebb, mint másutt. Másrészt pedig elejét kivántuk ezzel venni azon vérmes várakozásnak is, melyet egyes körökben egy imént megjelent térkép iránt talán táplálnak.

Értjük itt *Helmár* történeti térképét, mely kevéssel ezelőtt jelent meg Stampfel kiadásában Pozsonyban, s amennyire tudjuk, az egyes tanintézetek részéről jó fogadtatásban részesült.

Fájlalni lehet, hogy a szorgalmas és tehetséges szerző, midőn e kiadványt tervezte, magának magasabb tudományos czélt nem tűzött ki. Tehetsége és szorgalma egyaránt annak biztosítékát képezték volna, hogy tudományos chartographiánk általa ujabb lendületet nyerendett. De a helyett, hogy Spruner és Jausz kijavítására és kibővítésére gondolt volna, csak arra szorítkozott, hogy ezek nyomán egy iskolai történeti abroszt állítson össze. Elejtette tehát a tudományos czélt, hogy eleget tegyen egy didacticai igénynek. Hogy mennyire nem volt szándéka tudományos munkát előállítani, kitetszik, ha abroszát a Spruner- és Jauszéival összevetjük. Abrosza átnézetileg és topographiailag határozottan azoké mögött marad. A topographiai részből csak annyit értékesitett a saját maga térképén, amennyit egy a középtanodák igényeihez szerkesztett történeti tankönyv megkövetelt. Valami ujabb nyomozást nem tüntet fel s azért e térképről, mint tudományos műről, szó sem lehet.

De ha az érdemes szerző nem is tett e térkép kiadása által a szaktudománynak szolgálatot, tette azt mégis tagadhatlanúl az iskolának. Nem sok tapasztalat kell annak megítélésére, hogy a történeti tanítás térkép nélkül szükségképen meddő, és minthogy eddigelé ily szerkezetű iskolai történeti faliabroszunk nem volt, egy oly közszükségletet igyekezett kielégíteni, mely napról napra érezhetőbbé vált. A tanférfiak kétségen kivül hálával lesznek szerző igyekezetei iránt lekötelezve, mert fali abroszával, mint didacticai segédszerrel, mindenesetre megkönnyítette, de sőt gyümölcsözőbbé is tette a történelmi oktatást. A tanulóknak alkalmuk van most az iskolában hallott elméleti oktatást egy tisztán rajzolt s színezés által határozottan kifejezett graphicai előállításban szemlélhetni.

Nem mondjuk ezzel, hogy Helmár *tökéletes* taneszközt alkotott. Eltekintve arról, hogy mint ilyen, épen topographiai hiányossága következtében a felső tanintézetekben sem igen látszik alkalmazhatónak, mint ahol specialis collegiumok már egy teljesebb tudományos Atlast igényelnek tanár és tanuló számára — még középtanodai használhatósága is erősen fel van tételezve bizonyos didacticai körülményektől. Itt részletekbe bocsátkozni annyi volna, mint nagyrészt szem elől téveszteni szerző intentióját. Csak általános megjegyzéseket tehetünk annak reményében, hogy a tisztelt szerző ezt nem rosszakaratú gáncsoskodásnak, hanem az általa dicséretesen czélba vett ügyből önként mutatkozónak veendi.

Így mindenekelőtt ki kell emelnünk, hogy térképének egyik hiánya már compositiójában rejlik, amennyiben *egy* lapon tünteti fel azon közel ezeréves történeti fejlődést, mely a honszerzés momentumától a legujabbi forradalmi zivatarig vajudott és érlelődött. Tehát egy és ugyanazon a lapon csoportosúlnak az időtanilag legheterogenabb történeti momentumok, ami rendkívül megnehezíti a térkép főczélját, a *könnyü és gyors áttekintést.* De másrészt könnyen szülhet az iskolában *eszme- és fogalomzavart,* főleg ha a tanár magyarázata nem eléggé kiterjeszkedő, átölelő és világos. E térkép, compositiójánál fogva, sokkal élesebb szemet igényel, mintsem hogy feltehető volna átalánosan ismert viszonyainknál fogva, miszerint az folytonos és alapos utmutatás nélkül félreértésekre ne szolgáltatna alkalmat a tanulóság eszmevilágában. Sprunernek és Jausznak e tekintetben is nagyobb az előnye, mert e tárgyat nem egy, hanem több lapon csoportosítják, tehát biztosabb, határozottabb áttekinthetőséggel bírnak.

A másik kiváló hiánya e műnek az, hogy rajta a *domborzati viszonyok* nincsenek feltüntetve. A geographiai viszonyok, épen mint ilyenek, momentuosusok. Egy hires külföldi geolog, ki a történeti elem iránt is élénk érzékkel bír, nagyon helyesen jegyzé meg, hogy »a hunnoknak, avaroknak, a bátor magyar lovasnépnek és végre az ozman hordáknak Magyarország földén történt hosszasb letelepedhetését csak akkor érthetni meg, ha ez ország talaját szemléljük.« És csakugyan e viszonyoknak tekintetbe vétele nélkül képtelenek vagyunk egyes történeti alakulatokat okozati összefüggésükben kimagyarázni, mert a geographiai és természeti viszonyok azok, melyek számos esetben ugy az ethnographiai, mint a politikai, vallási és társadalmi tényállások alapjaiul szolgáltak. Magyarország történetében érdekes tanulmányokat lehetne afelett tenni, hogy a védrendszer, a nemzetiségi csoportosulás, az anyagi és szellemi müvelődés, szóval a culturalis állapotok mennyire voltak geographiai viszonyainktól, földünk

domborzati individualitásától feltételezve. Maga a honfoglalás ténye is olyan, melyet ezen talajindividualismus nélkül kellően és okszerűen fel nem foghatunk, s azért elhibázott dolog geographiát és történelmet egymástól elválasztani.

Helmár térképének ezen hiánya okozza továbbá azt is, hogy műve nem *önképző* eszköz. Midőn ezt felemlitjük, azt hisszük, hogy didacticai szempontból e térkép egy jelentékeny fogyatkozására teszünk figyelmessé. Ha valahol, ugy bizonyára az iskolában kell oda törekednünk, hogy a tanuló a tételes ismereteken kivül önállólag gondolkozni is tanuljon. A történelem, mint az élet mestere, már önmagában is olyan, mely bő alkalmat nyujt az önálló szellemi cselekvés e gyakorlására. Az irott történelmet olvasva, nem jöhetünk mindig reá az okozati viszonyra, mely a történelmi állapotok között fenforog. De ha ezen állapotokat egy helyes kivitelű terrain-rajzon tanulmányozzuk, az összefüggés legott felismerhető. Sőt sokszor annyira kényszeritő ennek evidentiája, hogy a tanulónak figyelmét sem fogja elkerülhetni. Helmár térképe azonban, mint teljesen sima lap, ily combinativ gyakorlatra egyátalán nem alkalmatos s e tekintetben is elmarad a Spruner térképei mögött, mert habár ezek is nagyon fogyatékosak terrain rajzi tekintetekben, mégis legalább nagy vonásokban némi domborzati vázat szemlélhetővé tesznek. Az a tanuló, aki Helmár térképét szemléli, azt önállóan nem tanulmányozhatja s mindenben tanárának utbaigazitására, figyelmeztetésére van szüksége. E nélkül mit sem tehet s azért a szellemi haszon sem lehet az, mely a közvetlen intuitioból szokott előfakadni.

Szeretnők, ha szerzőnk, ki a tanári pályán szerzett érdemeit irodalmiakkal is szaporítja, ezen átalános megjegyzéseinket olyanoknak találná, melyekre történeti abroszának egy második kiadásakor reflectálna. Részünkről nem kételkedünk, hogy egy második kiadás csakhamar követni fogja az elsőt s ha az elismerés, melylyel szellemi munkálkodásának ezen gyümölcsét a nagy közönség előtt feltüntettük, nem is lehetett absolut értelmű, mindazonáltal mégis azt a határozott biztositást adhatjuk, hogy a szolgálat, melyet e térkép elkészitése és kiadása által a tanügynek tett, minden tanférfiu és tanuló őszinte hálájára érdemes.

Dr. Ortvay Tivadar.

KÜLÖNFÉLÉK.

A NAGYFALUSI ARANY-CSALÁD.

Arra a kérdésre, hogy »Hé, paraszt! Melyik út megyen itt Budára?« réges régen megadta már a választ Toldy Miklós; most félezred év múlva sem volna oka más irányt mutatni a rengeteg szálfával. Manap is Nagyfalu mellett visz el az országút s napjában kétszer-háromszor a gőzkocsi is elprüszszög mellette.

A Nagy-Váradról kiinduló vasút a maga első állomásáig, Lessig, még nem halad tökéletes alföldön; a hegység csak nagy meggondolva engedi át birodalmát a rónának. Váradról úgy kell fölkapaszkodni az alföldre, melyen még egyszer mély barázdát von a lessi völgy. Ezen túl azután nem vitás többé a terület.

Less környékén márgás talajban váj útat magának a vonat, czigánybarnára égetett rétföldön, melyet a televénynek vékony köpenyege takar. Valami háromnegyed órányi távolságból két kis oláh falu tornya int felénk; egyenest nyúgatra a Rojté, attól egy kicsikét odább délre a Szent-Miklósé; ennek már a praedicatumában is ott van az »Oláh« név. Hátuk mögött hozzávetőleg vagy 10 kilometernyire visszavonúlva küzködik saját kavicsaival a Sebes-Körös, melyeket nem akar már tovább görgetni s jókora kerülőt tesz, hogy megszökjék elölük. Innen ugyan nem látjuk, mely irányba fordúlt. A vasút s az említett falvak közt csak egynéhány tanya és gazdasági épület enyhíti a vidék egyhangúságát s a szárazon kanyargó lessi völgy, ez a földrajzi különlegesség, mely néhai folyam óriási medrét sejteti; jó darabon hullámossá teszi maga körül a tájat, de Barakony határában már nyomtalanúl eltünik.

Jobboldalán az orosi és mácsai puszta, meg Rojt és Oláh-Szent-Miklós által közreszorítva lappang valahol *Nagyfalu*. Most már csak ta-

lálgatni kell a helyét, míg 1552-ben Márkus András szolgabiró járásában nem volt az utolsó község; akadt nála 19 gyöngébb, pedig összesen 126-ra ment a falvak száma. Földesurának, Toldy Miklósnak 18 portája volt itt s egy másik Toldynak 1, úgy, hogy száz ház képezhette a falut s valami 450 hektár föld állhatott müvelés alatt. Ehhez külön kell venni a »kiszáradt nagy nádast,« a »réti madárnak, szárcsa-, vadruczának, bíbicznek, sirálynak« keresett tanyáját.

A Toldyaknak máshol is volt birtokuk: a vármegyének minden részében. Akkor Biharnak egész népessége valami 70,000-re rugott s lakosság tekintetében az országnak így is harminczhatod részét foglalta magában, mig most harminczegyed részét teszi. Ha tehát Nagyfalut ide nem értve, a Toldyak jobbágyait 365 kapu után 2200 före becsülhetjük, be kell ismernünk, hogy messze földön a legtekintélyesebb birtokosok közé tartoztak.

Biharvármegyének 1552-i portalis conscriptiójában fordúlnak elő a föntebbi adatok, melyek aránylag a legvirágzóbb állapotokat tüntetik elő. Gyulának elfoglaltatása után (1566.) rohamos változásnak indultak a birtokviszonyok s a török 1573-ban már Nagyfalu szomszédját, Orosit is behódolásra nógatta, azon nyomós okkal, hogy úgyis Musztafa spáhinak adományozta az egész falut. Nem sokára még többet vesztettek a Toldyak. A Nagyvárad ostromára ügyekező törökök 1598-ban jövet-menet pusztították ezt a vidéket és Szalontával együtt Nagyfalu népsége is földönfutó lett s a fegyverfoghatók hajdúknak szegődtek el.

Nem sokáig szolgáltak a németnek; az 1604-i álmosdi csata a bihariakat Erdély katonáivá tette s ők részt vettek Bocskaynak minden hadjáratában. Háromszázat közülök azzal jutalmazott a fejedelem, hogy a mostani Nagyszalonta szomszédságába esett és pusztán maradt Kölcsér mezővárosát nekik adta s őrzésökre bizta.

Gondoskodott róla a gyulai török, hogy ott ne igen foghassanak állást. Biztosabb telepet igért a Kölcsér, Korbány s órákra terjedő lápok által környezett Szalonta, hol abban az időben Toldy György jobbágyai laktak. A földesúrral kötött egyezmény folytán a hajdúk zálogba vették Szalontát, melynek lakosaival összeházasodván, 1625-ben (feria quarta proxima ante festum beatae Margarethae Virginis) végképen is megvásárolták azt. Így lett Nagyszalonta

»— — szabad hajdúfészek,
Benne lakván háromszáz vitézek.«

Az 1625-i szerződés maga urává tette ugyan a szalontai jobbágyságot, de nem tette egyúttal nemessé, minek eszközlése esetről esetre a fejedelmek jogköréhez tartozott. Valószínű azonban, hogy a közönséges lakosság is egy katonai szolgálatot teljesített a hajdúsággal.

Toldy György általában véve, úgy látszik, czélszerűbbnek találta bihari birtokait erdélyiekkel cserélni föl s 1629. június 5. Bethlen Gábortól a bolyai kastélyt neki ajándékozó adománylevelet eszközölt ki. Földesúri jogait valószínüleg Biharban is fentartotta ugyan, de jobbágyainak Szalontára s az erősített helyekre való beköltözését aligha akadályozta.

Nagyfaluban 1634. május 10-én két jobbágya nyert nemességet és czímert: *Arany* János és Arany Ferencz. »Mi Rákóczy György — így szól ez okíratnak magyarja — Isten kegyelméből Erdély fejedelme stb. Adjuk emlékezetül jelen sorainknak rendjében mindenkinek, a kit illet, hogy fontolóra vévén némely tanácsosainknak vélekedését s magunk is szemlélvén s méltányolván mindazon hü és hasznos szolgálatokat, melyeket igaz híveink, nagyfalusi Arany János és Ferencz mind irányunkban, mind Erdélyországunk és fejedelmi őseink irányában az országnak minden ügyesbajában legjobb erejökhöz képest becsülettel megmutattak s mire nézvést törekvéseiket és ügyekvéseiket legkevésbbé sem akarjuk kétségbe vonni: nevezett Arany Jánost és Ferenczet a paraszti és nemtelen állapotnak s a születésöknél fogva rájok hárult kötelezettségeknek terhe alól, a mennyiben másoktól nem függenének, kiváló kegyelmességünknél és hatalmunk teljességénél fogva fölmentjük, s őket ezen Erdélyországunk s a hozzá kapcsolt magyarországi Részek valódi és kétségtelen nemeseinek sorába és rendjébe számláljuk, helyezzük, fölveszszük és beigtatni parancsoljuk. Kelt Gyulafehérvár városunkban, az Úr 1634. évében, május 10-én. Rákóczy György, s. k. — Kovacsóczy István, kanczellár, s. k.

Ezen Arany Ferencz dédapja Arany Jánosnak, a költőnek. Toldy György, Arany Ferenczneknek korábbi földesura, dédunokája volt a híres Toldy Miklósnak, kinek a néphagyományban már-már elmosódott alakját, Nagyfalunak büszkeségét, »majd kilencz-tiz ember-öltő, régiségben,« a Nagyfaluból származott Arany Ferenczneknek dédunokája, Arany János elevenítette föl.:

»Nem — — hagyta Miklóst homályba borulni
A *Nagyfalusi* és *Szalontai* Toldi.
Szolgálta királyát, — majd a fejedelmet,
Kinek én ezt írám *tört* czímere mellett
Zárt sisakon s pajzson kézbe' kivont kardú
Nagyfalusi Arany. *szalontai* hajdú.«

Visszaadta a kölcsönt; a hogy az ő őseit kiemelték a homályból a Toldyak, úgy emelte ki e nevet ő is a feledékenységből. Nem is múlik el most már sem az egyik, sem a másik név!

Az Arany-család, megnemesíttetése után, Szalontán lakott; ármálisában is, azt hiszem, a »Nagyfalu« név csak a korábbi tartózkodásra vonatkozik (Arany de Nagyfalu) s nem jelenti szükségképen azt, hogy 1634-ben még mindig a már talán puszta helységben élt.

Szalonta népe az erdélyi fejedelmek korában vitézségének fölös számú bizonyítékát nyújtotta. 1636. okt. 6. Rákóczy György serege ép e város mellett verte meg a törökkel szövetkezett öreg Bethlen Istvánt. Leírta Szalárdi a *Siralmas Krónikában*, megénekelte Arany János a *Testhalom*ban.

Hogy is hagyhatta volna ének nélkül Győry Jakab tettét, ki alatt talán valamelyik öse is szolgált, s lehet, hogy ott pihen, »az éroldalon, melynek neve ma is, mint régen, Testhalom.«

»Oda járt ki hozzá a beszédes Monda,
Melylyel már bölcsőjét ringatá Szalonta.«

A család hagyományai szerént vagy egyik, vagy másik Arany mindig ott járt fejdelme oldalán. Arany Ferencz, a nemeslevél megszerzője már alkalmasint csak mint néző szerepelt: az armalis régi érdemeire hivatkozik, s így eljárhatott az idő felette! Győry Jakab cselhez olyan könnyü ember kellett, a milyen Ferenczuek fia, Sámuel lehetett. Erről hallgat a krónika. Azonban

»Nemcsak az, kit a hír untalan emleget,
Hajta végre dicső bajnoki tetteket:
Sok tudott honáért élni-halni ollyan,
Ki feledve nyugszik egy hitvány zugolyban.«

A hősiségnek lett anyagi jutalma is; Szalonta népe a két Rákóczynak különös figyelmében részesült; innen datálhatjuk az Arany-családnak azt a módosságát, melyet egészen a XVIII. század derekáig élvezett. Nem tudjuk — én legalább nem tudom — kimutatni, hogy en-

nél vagy annál az adományozásnál mennyiben voltak tekintettel Aranyékra; hanem azon körülmény, hogy egy emberöltő alatt Szalontának valami 500 hektáros határa több mint 17000-nyire növekedett, szükbeszédűsége mellett is elég bizonyíték, hogy az aránylag csekély népességnek minden egyes tagja úr volt a maga portáján.

1658-ban véget ért a nyugalmas élet. Szegedről Várad felé menve, útjában mindenütt égetett, dúlt, rabolt a török. Szalontát, Sarkadot maguk a lakosok borították lángba, hogy beléjök ne költözhessék az ellenség s a fegyveres hajdúkkal egyetemben a nép apraja, nagyja Rákóczy táborához csatlakozva indúlt neki az oly igen-igen kétes jövendőnek.

»Kilencz helység — (már ma puszta:
Szalontai zsiros határ):
Népe gyakran messze züllött,
Míg elölte török-tatár.

Keszi, Kéza, két Vásári,
Gyarak, Vímer, Simonkerék,
Kölesér, Panasz — hol minden
Templomhelyet jól ösmerék.«

Szatmármegyében Bököny adott szállást a földönfutó öregeknek, asszonyoknak, gyermekeknek; annál nagyobb elkeseredéssel forgatták fegyvereiket a férfiak s egy részök Gyalú, más részök Szőllős alatt a fejedelem s a haza védelmében esett el.

A hagyomány beszéli, a történelem nem czáfolja meg, hogy a lakosok csak 30—40 év múlva vergődtek vissza a régi városba, melynek helyét csonka tornya jelzé: »ez van abból, a miért fáradtak.« Időközben mások is telepedtek ott le, a kik közel érték az elpusztúlt községet s az Arany-család, a megpróbáltatások évei után újabb küzdelmek előtt állott, régi s új lakosokkal egyaránt megosztva minden bajt és fáradalmat. 1696-ban bujdosóknak utolsó csapatja is haza térhetett; igazán haza, mert bogárhátú kunyhók sora fogadta azt s egy év óta használta már a város a maga magyar köríratú új pecsétjét.

1710-ben az elüljáróság már be sem eresztette a kuruczokat Szalontára, úgy gondolkozva, hogy

»— — hiszen elég bőven
Volt már részünk zimankós időben!«

Békés földmüvelők lettek s az Arany-család is annál nagyobb bizalommal foghatott az elvadúlt földekből neki jutott résznek müvelésé-

hez, mivel kétszeresen volt nemes: a személyre szóló s már érintett 1634-i armális és a korábbi hajdúkiváltság alapján. 1712 óta ugyan a püspökség Szalonta határának közel egy harmadát elfoglalta, hanem visszaadta haszonbérben s nem korlátozta vele a »háromszáz vitézek« utódainak jogait. Több okuk volt ezeknek a herczeg Esterházyakkal való torzsalkodásokra. Esterházy nádor ugyanis Szalontát s a biharvármegyei többi hajdúközségeket zálogba vette, a mi a lakosok részéről folytonos és heves ellenmondásoknak lett okozója, nem akarván, hogy a »szabad hajdúfészek« jobbágy község legyen.

Lassankint azonban az lett. S a mi növelte a bajt: még a lakosság sem fért meg egymással, a mi nagyon jó víz volt Esterházy tisztjeinek malmára. Az újabb beköltözők annyi borsot törtek a Rákóczy-féle nemeseknek orra alá, hogy azok közől 1724-ben 39 család fölkerekedett, hogy a határban Répás-Kesziben alapítson újabb községet. Köztük Arany János. Házakat építettek, kocsmát nyítottak s azt hitték, most már a maguk urai.

Keservesen csalatkoztak.

Igaz, hogy ők egyfelől protestatiókkal, más felől tettlegesen is háborgatták a Szalontán visszamaradt »újak«-at; hanem azt a boszút, melyet azután ezek vettek rajtok, még sem érdemelték meg.

1726. deczember 18. este Sobrik Ádám megyei csendbiztos és Győry Gáspár megyei esküdt — azon Győry Jakabnak ivadéka, kit Arany a »Testhalom«-ban megénekelt — a Montecuccoli-lovasezred harmincz emberével s Madarász, Oláh-Homorog és Jánosda fölhajtott jobbágyaival az új községre, Répás-Keszire támadt és sorra gyújtogatta az ott levő néhány házat.

Arany János feleségének, Bonczos Pandának épen e válságos pillanatokban született fia; György, — a költő nagyapja. Először az anyát, azután a csecsemőt mentette ki a lángokból Arany János s úgy menekült velök télvíz idején és azon túl

»Kerülék a pusztát, a perjés parlagot,
Délibábján kivül kit minden elhagyott.«

Bonczos Panda szintén Rákóczy nemes hajdúinak ivadéka volt s a családnak egy György nevü tagja az 1744-i insurrectióban is részt vett. S mint 17—18 éves fiatal ember, oldalán harczolt Arany György is, továbbá Arany Sámuel, mindketten Beöthy Mihály bihari alispánnak

kapitánysága alatt, ki 1754. febr. 28. bizonyítványt írt arról, hogy Sléziában mind a hárman vitézül viselték magukat.

Ez volt az utolsó alkalom, hogy az Arany-család tagjai, mint hajdúivadékok, a csatatéren megjelenhettek. Már a következő évben nem tekintették őket nemeseknek.

1745-ben ugyanis hg. Esterházy Antal Pál a derecskei uradalmat s a hozzátartozó Szalontát adományúl kapta Mária Teréziától, ki a beigtatást ápr. 13. rendelte el. — Május 21-én a bevezető küldöttség Madarász felől már Szalontára érkezett, — hanem valami 26 nemes útját állta. Többi közt az öreg Arany János, továbbá feleségének rokonai közől Bonczos György és István, valamint költőnk édes anyjának fősei, Megyery János és Mihály. — A tekintetes commissio ázhatott ázha tott s ázott is, fázott is szakadó esőben éjjeli 11 óráig, rimánkodva, hogy legalább födél alá engedjék jutni. Nem engedték. Mit volt mit tennie, visszahúzódott Madarász határába, egy szín alatt töltvén az éjszakát. Még pedig szepegve; mert a nekibúsúlt nemesek valami 20 lépésre ütöttek tábort s egészen körülfogták az állást.

Másnap, 22-én a tegnapi helyen, megint ott volt lándzsáson Arany János meg a többi: a határba nem mehetett a bizottság. Így tehát a szomszédos Madarászon igtatta be Esterházyt Szalonta birtokában, mikor és hol Arany János és társai is megjelentek s a bevezetésnek ellent mondtak.

Folyamodtak, appelláltak; de csak azt nyerték vele, hogy a helytartó tanács 1746. okt. 13. s 1753. szept. 3 végső csapást mért a szalontai nemesekre, meghagyván Biharvármegyének, hogy őket nemességektől megfoszsza, az 1741—2-ben részökre kiadott nemességi bizonyítványokat visszaszedje, s őket jobbágyokká tegye.

Megtörtént Nagyváradon, 1754. nov. 10.

Követelték, de nem kapták meg Arany Györgytől az armalist; úgy tett, a hogy a többi: senki fiának sem adta azt elő, hanem nagy idők emlékeül tartogatta s örökségül hagyta unokáira. S azok közül az egyik, kinek »rögtön egész koszorút kell adni,« századik évfordúlóján s talán a szerencsétlenül járt nemeslevélnek szemlélése közben ezt a nem-épen bús epitaphiumot írta rá:

»Kutyabőröm nem hiányzott,
De hibás volt dátuma;

Bennem a téns vármegyének
Elveszett egy votuma.«

Csakkogy ezt az elveszett votumot ősei minden-módon vissza akarták szerezni s még Esterházy statutiója, nevezetesen 1760. márcz. 27. is meg kellett őket s általában a szalontai hajdúnemeseket inteni, hogy földesúri, kivált regale-jogokat ne gyakoroljanak; 1762. aug. 19. pedig még maga a »téns vármegye« is kapott egy kis dorgatoriumot, hogy a sokszoros rendeleteknek nem bírt érvényt szerezni.

Ez a küzdelem örökségül maradt Györgynek hasonló nevü fiára is — költönk atyjára.

Irástudó, deákos ember volt, a ki nem hagyta a jussát s teljes 17 esztendeig *kereste az igazságot.* Nem Magyarországban, hanem Erdélyben, hol a fejedelmeknek ármálisait — legalább papiroson — még tiszteletben tartották. Azon az alapon pörölt, hogy ősei a krasznamegyei Nagyfaluból valók s azért ebben a megyében akarta elösmertetni nemességét. Minden jel oda mutatott, hogy megnyeri az ügyet, már ítéletre került volna a dolog, mikor egyszerre csak elfogyott a pénzmag — s a sententia elmaradt.

Meg van írva róla az »Arkádia-félé«-ben, hogy

Életében annyifelé
Protestál,
Hogy ha meghal, *csak megáld,* de
Nem testál.«

Nagy-Szalonta »nevezetes« városában Nagy-Kölesér-utczán a 486. számú belső telken állott Arany Györgynek bogárhátú viskója. A ház fala paticsból készült; két végén egy-egy ágas volt leverve, melyeknek villáján jól-roszúl lenyakalt rúd nyujtózott végig; ebbe az »ösztövér« gerendába kapaszkodtak meg a szarufák, melyekre a nádat és sást megerősítették.

Néhány hold föld járult a szegényes tanyához, mely nagy számú családnak adott hajlékot. A gazda a 60-ik évet taposta, s az asszony, Megyeri Sára is közel járt már a félszázadhoz, mikor 1817-ben márczius 2-án a számos gyermeköknek halálán úgyis elszomorodott derék párt kis fiúval ajándékozta meg az Isten.

A csecsemöt márcz. 8-án Bagosi Mihály és Bujdosó Sára tartotta keresztvízre. A fiú neve János lett.

Harmincz év múlva Arany Jánosnak neve már az irodalomtörténeté volt, melynek feladata lesz öt kellően méltányolni.

Szüleiről azonban szabad, s tárgyamhoz képest kell is még egyetmást mondanom.

Arany Györgynek sok gyermeke volt; de csak leánya, Sára élt, mikor János született. Ez a leány, ez időben már Jámbor Jánosnak felesége, kis öcsecsének, a nagy költőnek szemeiben mindvégig a legtisztább kegyelet tárgya maradt. — A szegény apa, kivált az 1815—16-i sanyarú évek által lesújtva, áldozatot nem hozhatott kis fiáért; olvasni s néhány deák mondókára ő maga tanította s öröme telt benne, hogy nem hiába.

Arany azután Debreczenbe ment és sokféle viszontagságok után 1836-ban került vissza megint Szalontára. Édes anyját azon évben tették sírba, apja pedig megvakult s alig volt mit ennie. A fiú megosztotta vele kenyerét; tanítóskodott s apját is eltartotta. Egy alkalommal épen iskolában foglalatoskodott, midőn Arany György benyitott hozzá.

»Fiam — szólt s megölelte fiát — a templomban voltam; — *megjött a szemem világa!*«

. . . . . .

»Szemének éje, lelkének borúja
Nem gyötri többé. Még *ezt* a napot
— Előbb mint a halált — meglátta újra. . .
Szerencsésb, mint Izsák — megáldhatott.
Majd életét lenyomta önnön súlya,
Az évhalmaz tömegbe roskadott,
Mint ama bálvány, mely ércz és ragyog
Felül — csupán alapja rossz agyag.«

Az Arany-családnak tagjai általában véve hosszúéletüek; 60—70 évre s többre is megy náluk egy emberöltő. Adja Isten, hogy ez a nagy költőre nézve szerencsés ómen legyen!« [1])

MÁRKI SÁNDOR.

---

[1]) Tiz év előtt az Arany-családot illetőleg is másoltam néhány tanúvallatást Bihar-vármegye levéltárából; ezen adatokat, Arany Ferenczneк, a költő testvérének szivességéből, újabbakkal pótolhatta Rozvány György, ki azoknak egy részét »Nagy-Szalonta Története« czimü füzetében (ismertettem az 1870. évi »Századok«-ban), más részét pedig hozzám szabadon való fölhasználatra beküldött kéziratában közölte. Fogadja érte igaz köszönetemet. Arany János költeményeiben nem egy családi reminiscentia fordúl elő, — a főbbekre utalok is.

PÓT-JELENTÉS A MAROS-VÁSÁRHELYI VIDÉKI GYŰLÉSRŐL.

A »Századok« f. évi VIII. füzetében közzétett I. számu jelentéshez bátor vagyok megjegyezni, hogy a *Tancsi Földvári* család leveles-ládái a maros-vásárhelyi kir. tábla levéltárában megtaláltattak. Egyik ládában a fasciculusok s az egyes okiratok a legteljesebb rendben és gondosan csomagolva 1338-tól kezdve mind együtt vannak, sőt ott van az 1419-ből kelt jus gladii-féle privilegium is, de hogy ez a székely földre szólana, erről sem az okiratban, sem az Indexben egyetlen szó sincs. Másik ládában peres iratok vannak.

A kir. tábla levéltárában vannak még letéteményezve a Budai (hunyad-vármegyei), báró Toroczkay-, Cserei-, Pogány-családok leveles ládái, továbbá Koszta István, és Balla Mihály stb. stb. volt kir. táblabirák levelei, valamint sok ügyvéd és kir. ügyész halálakor hátramaradt irományok.

A II. számu jelentés végszavai szerint van szerencsém értesiteni a tisztelt választmányt, hogy társulatunk tagjainak eltávozása után megnéztem:

a) *A Tompai Botos család* leveleit Tompán, de, fájdalom, a hajdani szép leveles-ládának, melyet sok év előtt még mint gyermek segitettem rendezni, most csak romjaira találtam, mert az oroszok 1849-ben feldúlván az udvart, a leveles láda tartalmát szétszórták s most csak az van meg, a mit a lépcsőkön hetek mulva összeszedtek: a legrégibb okirat 1550-ből van, melyben Botos Gál malomépités végett egy mesteremberrel szerződik. Megvan még Botos Gál gyermekeinek osztálylevele s aztán egyes okiratok, határjárások. Nyomát (régiesen Monyát) Szent-Háromság, Gálfalva, Szent-Lőrincz, Sárd, Jobbágyfalva, Andrásfalva, Szereda és Szereda-Szent-Anna helységeket, a — Szent-Györgyi és Jobbágy-falvi Thot, a Tompai Botos, a Szárhegyi Lázár, az Ozdi, Kereső, Miske, Körösi, Kornis, Tompai, Cseke, Bálint stb. családokat illetőleg. Láttam

b) *A Torboszlói Bereczky-család leveleinek* egy részét, ezek is a XVI. közepéről valók s köztük érdekes néhány statutorium mandatum II. János királytól, Báthory István, Kristóf és Zsigmondtól, Márkod, Mikháza, Kendő, s Káál és Székes marosszéki helységekre és a Kendei, Kááli, Kuun, Berchényi stb. családokra vonatkozólag, melyekben a királyi s fejedelmi adományoknak a rokon- és szomszéd-családok mind annyiszor ellent mondanak.

Megemlítendőnek tartom, hogy a régi Maros-székben mostan élő nemes családok között a Tompai Botos, Makfalvi Dósa és Torboszlói Bereczky családok a legrégiebbek s már 1614-beli lustralis könyvekben mint primorok fordulnak elő. (Lásd az Udvarhelyszéki levéltárban evő lustralis könyveket.) Megnéztem:

c) *A Béldi István úr* szép *czímergyüjteményét* az erdélyi családok czimereiből és családi leveleit, melyek közt a XVI. és XVII. századból mintegy 150 magyar levél van — legérdekesebbek a Béldi Pál, Bánffy Dénes és Teleki Mihály levelei amaz időkből, mikor még jóbarátok voltak. De legérdekesebb volt:

d) *a Rosnyai János úr leveles ládája*, Udvarfalván, a hol az utolsó török deák Rosnyai Dávid leveleit láttam. (Koncz József és Deák Lajos társaságában.) Lehet, hogy e kis levéltár (két láda) nem teljes, de Rosnyai Dávid életrajzára nézve kielégítőnek mondható. Megvan első kineveztetése 1663-ból, mikor jeles készültségű, keleti nyelveket tudó ifjúnak neveztetik. Vannak érdekes levelei a fejedelemnek s fogságára vonatkozó adatok, mert 1678-tól 1682-ig fogva volt, mikor is a rendek kérésére 1000 darab arany letétele mellett bocsátatott szabadon, mely összegért az urak, kiki maga módjához képest, vállalt kezességet. Ugy látszik a Béldi Pál historiájába volt keveredve.

Megvannak járai s más donatioji, meg fiainak levelezései s megvannak a levelek a mostan élő utódokig; kik egyik ágon Rosnyai János és fiai, a másik ágon Rosnyai Ferencz és Lőrincz.

Mind e leveles-ládák s még sok ezekhez hasonlók bővebb megtekintést s átvizsgálást igényelnek, hogy a helyi monographiákra kellőleg felhasználtassanak.

DEÁK FARKAS.

ADATOK A KIRÁLYI KÖNYVEK TÖRTÉNETÉHEZ.

Hajnik Imre jeles történészünk értekezése a királyi könyvekről alkalmúl szolgál nekem arra, hogy ezen tárgyra vonatkozó tanúlmányaimat, vonatkozással a királyi könyvek eredetének idejére közöljem.

A »liber regius« »regestrum regium« mint telekkönyv, Károly király uralkodását jóval megelőzőleg, már az Árpád-házi uralkodók alatt is használatban volt; s ha talán tömeges okmányok által nem is mutatható ki, hogy az Árpádok utolsó századában a liber regius, nem csak a »királyi javaknak, várjavaknak, vagy királyi udvarnoki tel-

keknek, és ezen nyugodott szolgálatoknak telekkönyvei voltak«; de a föltétlenül adományozott jószágok, birtokok, birtok-részek adományozási okleveleinek gyakran teljes szövegét is a kétségtelen beiktatási jog szempontjából is, esetleges birtok-bizonyíthatás czéljából belé irták: ennek nyomait legalább szórványos adatokkal, hiteles okiratok alapján támogatni és bizonyitani lehet.

Kéziratban levő oklevél-másolati gyűjteményemben 259-ik szám alatt [1]) Lajos király által 1344-ik évben János apostol és evangelista napján kiadott okirat szerint Markusfalvi Bálint, Péternek fia, saját és többi birtokos társai nevében, kéri Lajos királyt — mivel Markusfalvi Márton adományozási oklevelüket elvesztette —: hogy eredeti, László király által kiadott adomány-levelüknek tartalmát és formáját, a királyi regestrumban kerestesse és találtassa fel ». . . . ut tenorem et formam Pataky Privilegij in dicto regestro nostro requiri et reinveniri faceremus« továbbá mondja ». . . Cujus tenor et forma in regestro nostro Regio *tunc* ad cautelam facto conscripta et regestrata haberetur . . .« s végre: ». . . seriem et formam Predicti privilegij ipsius domini Ladislai regis in dicto regestro nostro requisiti et reinventi . . . .«

Egy, 1368-ik évben, ugyancsak Lajos király által kiadott okmányban Szent-Miklósi Pongrácz, mivel hogy a Béla király által birtokai iránt kiadott eredeti oklevele más irományaival együtt saját házában elégett, ezen adomány-levélnek ujabbi kiadását kéri Lajos királytól: ». . . . iuxta seriem et tenorem Registri condam Inclyti principis domini Karuli regis Parentis nostri dilectissimi Privilegium Bele regis supra dictum debuisset in specie exhibere. . .« [2])

Tény tehát az, hogy Lajos király László privilegiumát az 1344-ik évi hivatolt okmány szerint a királyi regestrumban feltalálta. Kérdés, ha valjon Lajos király regestráltatta e László király privilegiumait? nem valószínű, s hihető, hogy az 1344-iki oklevélnek regestrum regiuma László király alatt készült; s a regestrum nostrum regium kifejezés, nem az okmányt kiadó vagy átíró király személyére, de általában a királyokra, és ez esetben László királyra vonatkozik, a mit bizonyitani látszik a *tunc* kifejezés is, midőn is László király okleveléről van szó.

MAJLÁTH BÉLA.

---

[1]) A szepesi káptalan által hiteles másolatban kiadott példánya Dr. Podhorányi Gyula rózsa-hegyi királyi törvényszéki bíró levéltárában.

[2]) Eredetije a Pongráczlcsalád andrás-falvi levéltárában.

TÁRCZA.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

A DEC. 4-ÉN TARTOTT VÁL. ÜLÉS mind a közönség, mind a v. tagok részéről igen látogatott volt. Elnök Ipolyi Arnold megnyitván az ülést legelébb *Thallóczy* L. olvasta fel emlékbeszédét Rupp Jakab felett, azután a titkár olvasta *Márki* Sándor értekezését a »Nagyfalusi Arany-család«-ról, s végül *Mayláth* Béla tett jelentést a Soos család ltáráról, melyet a család a Muzeumban helyhezett el. A két utóbbi értekezés a Századokban fog közzétetni.

Folyó ügyekre kerülvén a sor, évdíjas tagokká megválasztattak: *Szabó* Ferencz polg. iskola igazgató Deésen aj. Torma Miklós, *Szűcs* Miklós kir. aljárásbiró Mooron aj. Laky Mátyás. *Pereszlényi* István ügyvéd Varannón aj. Doby Antal, *Horváth* Lajos jogtanár Pápán aj. Véghelyi Dezső.

Ezután a titkár következő jelentését olvasta fel:

Tisztelt Választmány!

Alapszabályaink 23 §-a értelmében minden választó Közgyülés egy hónappal előbb lévén kitüzendő: van szerencsém tisztelettel bejelenteni a t. Választmánynak, hogy a jövő 1880. évvel telik le az elnök és a két alelnöknek alapszabályilag megállapított három évi cyclusa. Nem különben az 1877-ben megválasztott vál. tagok az alapszabályok 22 §-a értelmében kilépnek, kiknek újra választása tehát szintén napirenden lesz. Kilépnek a következő tagok:

Csaplár Benedek
Czobor Béla
Emich Gusztáv
Gr. Esterházy János
5. Fabritius Károly
Haán Lajos
Hegedüs Candid
Hornyik János
Knauz Nándor
10. Nagy Gyula
Nátafalussy Kornél
Ilg Odescalchi Arthur
Ortvay Tivadar
Lg Óváry Lipót

15. Pesty Frigyes
Salamon Ferencz
Gr. Széchen Antal
Szilády Áron
Tanárky Gedeon
20. Thaly Kálmán
Véghely Dezső

Midőn ezt ezennel tisztelettel bejelentem, kérem a t. Választmányt, hogy a jövő 1880 évi jan. 2-ára — minthogy a csütörtöki nap jan. 1-jére esik — Közgyülést kitűzetni, s azokon a választások végrehajtását elrendelni méltóztassék.

A választmány, tekintve hogy tagjai közül új év 2-od napján még sokan nincsenek a fővárosban, a jövő évi választó közgyülés idejét jan. 8-ára tűzte ki.

Titkár ez alkalommal bemutatja a Történelmi Tár 1879-ik évi folyamának I-sö füzetének eddig kinyomott íveit, jelentvén, hogy ezen füzet jan. 1-én fog szétküldetni.

A M. Tört. Társ. másfél év előtt elhatározta, hogy a Századok tiz első évfolyamáról indexet készittet: ennek alapján titkár jelenti, hogy az index készitése munkába van véve, s egyszersmind kérést tesz: nem volna-e czélszerű abba a megjelent tizenhárom folyamot felölelni? Határozatba ment, hogy a XII. első évfolyamról készittessék index, s a munkálat annak idejében felülvizsgálat végett mutattassék be a választmánynak, mely annak 500 példányban leendő kinyomatásáról gondoskodni fog.

Deák F. mint az ipar-tört. biz. előadója jelenti, hogy az Ipar Tört. adatok szerkesztése már annyira haladt, hogy egy 10—12 íves füzet a jövő év elején sajtó alá lesz adható. A választmány örömmel értesült e nagyfontosságú vállalat előhaladásáról s elhatározá, hogy a mint az be fog mutattatni, azonnal sajtó alá fog adatni.

Pénztárnak bemutatja múlt havi számadását, mely szerint:

a bevétel	1595 frt	97 kr.
kiadás	331 frt	14 kr.
pénztármaradék	1264 frt	83 kr.

Ezzel az ülés eloszlott.

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

A NYÁRI SZÜNIDŐT havi folyóirataink legnagyobb része meg szokta tartani — s alig van kettő, mely e részben kivételt tenne. Mindamellett attól fogva, hogy utólszor tartánk szemlét a folyóiratok felett, a megjelent füzetek oly nagy halmazban feküsznek előttünk, hogy le kell

mondanunk a tüzetesb ismertetésről s inkább csak a történeti irodalomba vágó czikkek bemutatására szorítkoznunk.

Kezdjük szemlénket a hozzánk legközelebb álló s minket közel érdeklő »*Magyar könyvszemle*«-vel, melynek szerkesztői személyzetében változás állott ugyan be, a mennyiben a szerkesztést *Fraknói* Vilmos helyett *Csontosi* János vette át, azonban, miután mint segéd-szerkesztő eddig is megosztá Fraknóival a szerkesztés fáradalmait, egész biztosan remélhetjük, hogy e változás a vállalat szellemi részén mit sem fog változtatni. Ezen első, már az új szerkesztőtől kiállított füzet méltóan csatlakozik a korábbiakhoz, s dolgozó társai közt is a régen ismert nevekkel találkozunk. *Fraknói* a legrégibb magyar nyomtatványról értekezik, melyet Krakkóban ő fedezett fel egy könyvtáblán, ma már a muzeum kincse s melynek fénynyomatu példányát is mellékelte. *Szabó* Károly Serédy Benedek könyvjegyzékét közli (1678-ból). *Csontosi* egy nevezetes fölfedezését mutatja be, egy eddig ismeretlen magyar codexet a raudnitzi könyvtárból 1513—21 közti időből, melynek facsimileje hasonlag a füzethez van csatolva; Szabó Károly »Régi magyar könyvtárához« két adalék van *Kudora* Károlytól és *Kiss* Árontól. *Szilágyi* Sándor megkezdi az egyetemi könyvtár hazai föijegyzéseinek ismertetését. *Koncz* József a marosvásárhelyi ref. főiskola könyvtárát s *Némethy* Lajos Budapest bibliographiáját ismerteti. Közölve van a raudnitzi könyvtárban levő magyarországi vonatkozásu levelek jegyzéke. A vegyes közlések rovata sok érdekes dolgot tartalmaz.

— Az »Archaeologiai Értesitő« VIII-ik füzetében *Henszlmann* folytatja királyföldi úti jegyzeteit s a brassai templomot ismerteti, tanulságos párhuzamot vonván közte s a kassai templom közt. *Pulszky* Ferencz a Muzeum régiségtárának újabb gyarapodását irja le, azt a rendkívül gazdag adományt, melylyel egy magyar főur szaporitá kincseit. *Thallóczy* a bukuresti régiségeket, *Romer* Czudar László czimerét ismertetik. *Pulszky* Károly egy könyvismertetéssel, *Thaly* Kálmán, *Károlyi* Árpád Wágner I. érdekes apró czikkekkel gazdagíták tartalmát. Mint halljuk, a jövő évben a szerkesztésben változás fog beállani, Báró *Nyáry* Albert lemondása folytán.

— A »Figyelő« VII-ik k. 1—4-ik füzetében Csaplár Benedek folytatja a Révairól kezdett czikksorozatát: e négy füzetben pályaválasztását és szegedi tartózkodását irja le. Ugyancsak e 4. füzetben folytatja Jakab Elek közleményét Toldy Ferencz és Kazinczy Gábor

levelezéseiből, melyben az ötvenes és hatvanas évek irodalom történetéhez sok érdekes adalék van közölve. Az első füzetben Szvorényi Vitkovics életéről közöl egy tanúlmányt, mely mutatvány sajtó alatt levő művének II. kötetéből. *Thaly* Kálmán Mikes Kelemen ifjuságához közöl egy pár adatot, mely mintegy kiegészíti a »Századok« 1874. évi folyamában közlött adatait. Ez adatok Fogarasinak 1710. apr. 6-ról Egerből költ leveléből vannak közölve. Ezek szerént a fejedelem »sárga liberia posztót« rendel neki adatni, mint bejárónak. A 2-ik füzetben Abafi ismerteti Jakab Elek monographiáját Dávid Ferenczről. A 7-ik kötet III. füzetében *Thaly* Kálmán közöl egy terjedelmes és érdekes czikket »Néhány latin vers a kurucz világból« cz. alatt, melyek az »Adalékai«-ban közlött magyar verseket kiegészitik. A 4-ik füzetben Lévai István közli Sárosy Mártonnak 1605-ben irt magyar költeményét s ugyancsak ezen Sárosy Mártonhoz özv. Melda Györgyné által irt levelet. Ezenkivül *Szilágyi* István Bacsányinak Orczy Lőrinczhez irott hat levelét közli.

— A »Történelmi és régészeti értesitő« ez évi utolsó 4-ik füzetében egész terjedelmében van közölve Pesty Frigyes czikke »A történelmi földrajz kérdései Torontálban,« melyet ez évi juliusi füzetünkben ismertettünk, s mely a délmagyarországi társulat juniusi közgyülésében olvastatott fel. Böhm Lénárd »Uj Palánka multjáról és jelenéről« Milecz az ó-palánkai Lopreszti siremlékről, értekeznek. A tárczában többi közt Nagy Pál »Knéz« temesmegyei falu történetéhez közöl egy pár adatot; s a füzetet érdekes egyveleg zárja be.

— Az »Uj magyar Sion« augustusi füzetében Venczel Károly befejezi »Emlékezzünk régiekről« czimü czikkét, mely a kath. egyházszónoklat kiválóbb bajnokait mutatja be a XVI-ik századon kezdve. A septemberi füzetben »A magyar egyház napjai« czim alatt megkezdett naptárból közli april havát.

— A »Magyar prot. egyházi és iskolai Figyelő« egyik rendes rovatát képezik az egyháztörténelmi adatok »A régiek« czim alatt. A kapuvári 1775. jun. 26. egyetemes gyülés jegyzőkönyve (közli Csire I.); az atányi ref. egyház folyamodása 1779. jun. 12-ről Esterházy püspökhöz (közli Csengeri I.) Bihari I. levele Nagy-Bányához 1684-ből külföldi ösztöndij ügyében, (közli Katona), Vlassis Niczky Enyedi levelei, Báthori Zsófia 1673-iki levele (közli Koncz I.) Bun János 1739-iki levele (közli Papp Gábor superint.) s Báthory Zsófiának 1674-iki s Apa-

finak 1673 iki levelei. Ezenkivül értekezések is vannak benne: Báthory Zsófia életrajza Kiss Kálmántól, a beszermeni és keresmarosi seniorság Rácztól, melyben kimutatja, hogy a körös-marosi a helyes s az előbbi csak egy régi irat rosz olvasásából származott, énekszerzők életrajza Kálmán Farkastól (a Losonczy Istváné, Breznai Istváné, Nádaskai Józsefé, Szilágyi Mihályé, Liszkay Sámuelé.)

— A »Keresztény Magvető« II-ik füzetében a magyar történetirás egy elhunyt kiváló bajnokának: Nagyajtai Kovács Istvánnak nevével találkozunk: hagyományaiból van közölve a székely-kereszturi unit. hitközség története. Továbbá Dávid Ferencz életéhez van három becses adalék közölve Nagy Jánostól. A 3-ik füzetben Benczédi Gergely czikkéből értesülünk, hogy az unit. főiskolai könyvtárból a viaszlap nem Angliába, hanem B.Pestre a nemzeti muzeumba került. A IV-ik füzetben Dávid Ferenczről Sámi L. meleg szavakkal emlékszik meg.

— Az »Egyet. m. s Philologiai Közlöny« V. és VI-ik kettős füzetében Pauer Károly értekezik az Istvánfiféle Volter és Grizeldis czimü XVI-ik századi magyar énekről. A IX-ik füzetben dr. *Heinrich* Gusztávnak van egy igen jól összeállított értekezése a »Cisio-Janus«-ról, azokról a régi híres hexameterekről, melyek hajdan utmutatóúl szolgáltak az embereknek, hogy a fontosabb ünnepek s naptári szentek napjait emlékökben megtartsák. E füzetben a latin és német cisiokat ismerteti.

— A »Koszorú« 4. novemberi füzetében egy nagybecsü nyelvemlék van közölve Jakab E.-től egy XVI. századi kiadatlan magyar szinmü »Disputatio Debreczinensis«, mely méltóan csatlakozik a »Comedia az Balassi Menyhért árultatása« czimü szinműhöz.

— A »Ludovika Akademia közlöny«-ében Geöcze István folytatja a hadügy fejlődéséről irt tanulmányát, s Kápolnai a magyar hadügy történelmi fejlődéséről megkezdett czikksorozatát.

— Az »Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde« 15. kötetének I. füzetében Teutsch superintendens Binder György életét ismerteti; Miller Frigyes egykoru följegyzéseket közöl, melyek a »Kapellen Bibliothek«-ban őrzött s 1513—32. közt nyomtatott könyvekben olvashatók; — Schmidt Vilmos és Fabritius Károly historiai apróságot közölnek; Amlacher Szászvárosszék okmánytárát adja részint regestákban, részint egész terjedelemben.

— A »Történelmi Tár« 1880-iki folyamának első füzetének tartalmából kiemeljük: »Adalékok Dévai Biró Mátyás élettörténe-

téhez« *Fraknói* Vilmostól »Kemény János és Bornemisza Pál levelezése az 1644—45-iki hadjárat idejében« *Szilágyi* Sándortól, mely e két hadvezérnek rejtelmes leveleit közli; A »Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez« című közleményből a 974—1523 közti források *Kohntól;* Fráter György 1551-ben írt levelei, *Károlyi* Árpádtól; Báthory és Békes magyar levelei; Regesták Brandenburgi Katalin történetéhez a külföldi levéltárakból Marczalitól; egy rendkivüli érdekes és gazdag összeállítás a magyarországi képző művészekről, Szilágyi Istvántól, mely 103 nevet eddigelé a legnagyobb részben sorol fel; mivelődés történeti adatok *Fejérpatakytól*, Szabó Károlytól (köztük Mátyás király születési háza), *Thaly* Kálmántól (egy franczia kurucz ezredes temetése és hagyatéka), *Véghelyi* Dezsőtől és Szerémitől; Vegyes közlések: *Pauler* Gyulától (Frangepán Ferencz vallatása) *Szádeczkytől* (Wittnyédi levelei) *Melczer* Istvántól (Werner György életéhez.) Társulatunk tagjai e füzeteket 2 frt 80 krért, idegenek 5 ftért rendelhetik meg Knoll Károly akad. könyvárusnál.

ISKOLAI PROGRAMMOK.

Az iskolai értesítőknek egész halmaza fekszik előttünk a múlt $178^{8}/_{9}$ tanévről. Legtöbbjét igen érdekes, s nem ritkán absolut becscsel biró értekezés vezeti be; úgy hogy kötelességünknek tartjuk azoknak legkiválóbbjaira t. tagtársaink figyelmét felhívni. Bizvást helyezhetjük első helyre az *eperjesi kir. kath. főgymnasium* értesítőjét, melynek *Lasztókay László* »Adatok Eperjes sz. kir. város hadi történetéből a legrégibb dőktől az 1711. év végéig« című értekezést közöl. Lasztókay teljes tárgy- és kútfőismerettel levéltári kutatásokra alapítja munkálatát; reméljük, hogy e terjedelmes értekezést nemsokára követni fogja Eperjes sz. kir. város monographiája, melyen Lasztókay évek óta dolgozik. A *pozsonyi kir. kath. főgymn.* értesítőjében *Helmár Ágost* az Árpádkorszak zsidótörvényeinek közli commentárját, mely az óta külön nyomatban is megjelent. Helmár neve ismeretes t. tagtársaink előtt; jelen értekezése is jó oldaláról mutatja be őt: 3 értekezése, különösen külföldi hasonló törvényekkel való összehasonlításai miatt, kiváló érdekü. Terjedelmes értekezést veszünk a *nyitrai róm. kath. főgymnasium* értesítőjében *Gond Ignácz* tollából, melynek címe »Nyitra vármegyéñek föld-

rajzi és természeti leirása.« Gond Nyitramegye monographiáján dolgozik, melynek jelen értekezése megkezdését képezi. Jelenleg Nyitramegye monographiájával Gondon kivül Rudnay Béla tagtársunk is foglalkozik ; annál érdekesebb lesz, ha egy megyéről két különböző felfogással és apparatussal irott munkát birunk. Itéletet Gond munkájáról még nem mondhatunk, mert a bemutatott rész csak topographiai és statisticai kérdésekkel foglalkozik. Nagyobb értekezést tartalmaz a *Gyöngyös városi* kath. gymn. értesítője, *Plander Páltól* »Hatodfél század a magyar történetben« (1000—1526.). Értekező magasabb szempontból irt »történeti jellemrajzot« óhajtott volna adni ; ez azonban nem sikerült neki, s munkája nagyon sok helytt semmit mondó phrásisokkal van tele. A történelmi didacticára nézve érdekes dr. *Károly Gy. Hugó* essay-je »A történelem a felsőbb leányiskolában« a budapesti állami felsőbb leányiskola értesítőjében. Egyéb kisebb történelmi értekezéseket tartalmaznak : A *késmárki evang. kerületi* lyceum értesítvénye. »A Tökölyek a mondában« *Scholcz Frigyes* tollából, ügyesen használva fel a szepességi mondákat, melyek a Tököliek nevéhez füzödnek. *Orbók Mór* a *galgóczi* államilag segélyzett polgári iskolák almanachjában Galgócz történetéhez közöl adatokat ; *Brósz Károly* a miskolczi polg. iskola értesítőjében Miskolcz viszontagságait beszéli el 1685-ben, jobbára levéltári adatok után. *Janky Károly* marmaros-szigeti tanár az ottani k. r. algymn. értesítőjében a marmarosi koronavárosok (Visk, Huszt, Técső, Hosszú mező) részére szóló 1329-iki oklevélről értekezik, több jóakarattal mint criticával. Az erdélyi szász gymnasiumok értesítőiben több igen becses értekezéssel találkozunk ; így a *szász-sebesiben Wolff* igazgató az erdélyi német helynevekről értekezik ; munkája, melynek jövő évre folytatása is lesz, hihetőleg külön is megjelenik. A *nagy-szebeni* evang és reáliskola értesítőjében *Reissenberger Lajos* folytatja a Bruckenthal Muzeumben őrzött erdélyi pénzek s érmek szakszerű leirását. Értekezésének mostani része I. Rákóczy György — I. József erdélyi érmeit foglalja magában. A *beszterczei* gymn. értesítője *Fischer* György tollából a beszterczei káptalan s a város történetét tartalmazza a tizennyolczadik század első tizedében. A *brassai román-gymnasium* értesítője folytatja a múlt évben megkezdett értekezést, a románok eredetéről, történetéről tartalmaz egy érdekes dolgozatot. Helylyel-közzel becses *irodalomtörténeti* czikkekkel is találkozunk. Igy a kegyesrendiek *kolozsvári gymn.* értesítőjében *Ormándy Miklós* apáczai Cseri János életéről s botanicai

munkásságáról értekezik; a *nagy-becskereki* gymn. értesítőben *Gretcz József* Gyöngyösi István életét s irodalmi munkásságát méltatja; a *lőcsei* kir. kath. főgymnasium értesítőjében végre *Behyna Gyula* folytatja s bevégzi múlt évben megkezdett értekezését a magyar dráma történetéről Dugonics Andrásig. Némely tanintézet értesítője értekezések helyett az iskola történetéhez szolgáltat, gyakran becses, adatokat, mint a *miskolczi* és a *nagy-körösi* helv. hitvallású, a *csik-somlyói* és végre a *brassai* róm. kath. főgymnasium értesítője.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A hivatalos »Budapesti Közlöny« f. évi 268. számában következő legfelsőbb elhatározást tesz közzé:

Személyem körüli magyar ministerem előterjesztése folytán, dr. *Wenzel Gusztáv* királyi tanácsos és a budapesti egyetem nyilvános rendes tanárának, a tudomány terén, valamint 40 évet meghaladó tanári működése közben szerzett érdemei elismeréséül, saját és törvényes utódai részére, a »kövesdi« előnév használhatásának engedélyezése mellett, a magyar nemességet díjmentesen adományozom.

Kelt Bécsben, 1879. évi november hó 15-én.

Ferencz József, s. k.

Báró *Orczy Béla*, s. k.

Ő felségének ezen legmagasb elhatározása méltó jutalma azon férfiúnak, ki a magyar institutióknak legavatottabb ismerője s ezeknek ismertetése által »Magyar Magánjog«-ában a legtöbb érdemet szerzett, s kinek egész pályája hosszas és hasznos szolgálat a magyar történetirásnak.

— A Nemzeti Muzeum könyvtári személyzetében nevezetes változás állott be. *Fraknói* Vilmos könyvtárőr akadémiai főtitkárrá lett meg választatása következtében muzeumi hivataláról lemondott, s ez állástól a múlt hó végén végkép megvált. Fraknói rövid működése alatt a muzeumi könyvtárt európai szinvonalra emelte s átalában a könyvtár-ügy iránt országos érdeklődést keltett föl. Utódjául *Mayláth* Béla neveztetett ki, ki hivatalos állását már elfoglalta.

— Hunyad-megyében, ezen régi classicus földön, mely a nemzeti fejedelmek idejében is oly nevezetes szerepet játszott, s melynek földjén vannak Hunyad vára és Várhely, Demsus és Déva, nagyfontosságú

mozgalom indúlt meg. Ugyanis egy »Hunyad-megyei történeti és régészeti társulat« van keletkezőben — s ennek alapítása végett egy bizottság alakúlt, melynek elnökévé derék és buzgó tagtársunk: Dr. *Sólyom* Fekete Ferencz választatott meg. A lehető legmelegebben üdvözöljük az eszmét s óhajtjuk, hogy mennél előbb jelenthessük annak megalakulását.

— Két falusi plébános (az egyik úgy tudjuk Bunyitay Vincze) kezet fogott arra, hogy legközelebb kiadják a »Ritus expl. veritatis«-t, »A váradi regestrum és *kora*« czím alatt javított latin szöveggel, emellett magyar fordítással, a személy- és helynevek magyarázatával, s egy kis Onomasticon-nal. A munkának felén, nehezebb felén, már túl vannak.

— Az irodalomtörténeti bizottság egy nagy fontosságú új vállalat megindítására tette meg az előkészületeket. Már a jövő évben meg fogja indítni »*A magyar irodalomtörténeti adattár*«-t bizottsági előadó *Szilády* Áron szerkesztése mellett, melynek első folyama a magyar tudományosság, irodalom s könyvnyomtatás történetére vonatkozó adatokat foglalja magában 1471-től mint a hazai könyvnyomtatás kezdetétől 1451-ig. Programmja következőleg állapíttatott meg: időrendi sorban czimlap szerént vagy szószerénti adatok közlésével soroltatik fel minden oly munka, mely ezen időköz alatt a) Magyarországon iratott: b) bárhol magyarországi szerző által iratott; c) bárhol magyarországi megrendelésre iratott. Elveszett nyomtatványokról s kéziratokról tanúskodó adatok is felvétetnek, valamint magyar nyelven szerkesztett okiratok datuma is a hely megnevezésével, hol ma őriztetik. Felvétetnek továbbá irók, könyvkiadók s nyomtatók életére vonatkozó részletek, levelezések, könyvajánlások s előbeszédek — töredékben vagy egészen — könyvnyomtató műhelyek, könyvkereskedés, könyvtárak, kül- és belföldi iskolázás történetét érdeklő adatok, valamint a hazai és külföldi iskolában tanító magyarok névsora is — ellenben a tanulók névsora lexicon alakba szedve életrajzokkal külön fog kiadatni.

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

— A KERESZTÉNY EGYHÁZ ÖSI ZENÉJE. Az apostolok korától a németalföldi zeneiskola megalapításáig. (1450.) Műtörténelmi és gyakorlati kézikönyv. Magyarország világi és szerzetes papsága, papnöveldék, tanitó képző intézetek, nyilvános és magán zeneiskolák számára, írta *Bogisich* Mihály. I. Műtörténelem. II. Gyakorlati útmutatás. III. Zenemellékletek. Szerző sajátja. Eger. 1879. Ára 4 frt.

— VILÁGTÖRTÉNELEM. Írta *Duruy* Victor. Átdolgozta és Magyarország történetével bővítette Dr. *Ballagi* Aladár. Budapest. Franklin társulat. 1880. 8r. 664 l. Ára 3 frt.

— ÉLETEM ÉS KOROM. Írta *Pulszky* Ferencz. Budapest. Ráth Mór 1880. 8r. 324 l. Ára 2 frt 40 kr.

— DÉRYNÉ NAPLÓJA. Rendezte *Törs* Kálmán. Kiadja a Kisfaludy-társaság. I. kötet. Budapest. Ráth Mór. 1879. 8r. 350 l. Ára 2 frt 40 kr.

— A KEGYES TANITÓ-RENDIEK TRENCSÉNI TÁRSHÁZÁNAK ÉS A FŐGYMNIASIUMNAK TÖRTÉNETE. Írta *Pfeiffer* Antal. Trencsén. 1879. 8r. 60 l.

— OKLEVELÉSZETI NAPTÁR (Calendarium Diplomaticum.) A középkori főleg hazai oklevelekben előfordúló keltek meghatározására dolgozta és összeállította *Torma József*. A szerző halála után kiadta Torma Károly Kolosvártt 1879. 4-edr. 30 és LXVI ll. táblákkal. Ára 2 frt.

— ZUR GESCHICHTE DES DEUTSCHEN BUCHHANDELS in Siebenbürgen. Von Dr. Fr. Teutsch. 28 l. N.-Szeben.

— DIE SCHLACHT AM WEISSENBERGE BEI PRAG (8 November 1620) im Zusammenhange der Kriegerischen von dr. *Julius Krebs* mit einem Plane der Schlacht Breslau. 1879. 8-adr. 217 l. Ára 3 frt 60 krajczár.

— DER OESTERREICHISCHE STAATSRATH (1760—1848), eine geschichtliche Studie vorbereitet und begonnen von Freiherrn von Carl *Hock*, aus dessen literarischen Nachlasse fortgesetzt und vollendet von Herm. Ign. Biedermann Wien 1879. 8-adr. VIII. és 737 ll. Ára 6 frt 50 krajczár.

— ÖSTERREICH UND PREUSSEN (1780—1790) von G. *Wolf*. Wien 1880. 8-adr. VI és 248 ll. Ára 2 frt 20 kr.

A

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1879. évi aug. 23—30-ki

VIDÉKI KIRÁNDÚLÁSA

MAROS-TORDA VÁRMEGYÉBE

S MAROS-VÁSÁRHELY ÉS SEGESVÁR VÁROSAIBA.

A VALASZTMÁNY MEGHAGYÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SZILÁGYI SÁNDOR

TITKÁR.

BUDAPEST, 1879.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

A MAGYAR
HADTÖRTÉNELEM TANULMÁNYA.

IPOLYI ARNOLD

elnöki megnyitó előadása a magyar Történelmi Társulatnak Maros-Vásárhelyen 1879. augusztus 23-án tartott vidéki nagygyűlésén.

Van a magyarnak egy eszményképe a Királyhágón túl, és ez: a székely! Valahányszor nemzete ős eredete és múltja emléke elfogja, egyik legeredetibb ősfaját a székelyben keresi. Valahányszor a jelenben tisztán fentartott nemzetisége egyik kiváló jellegét keresi, a székelyben véli azt feltalálni. És ha multja dicsősége és jövője feltételei, a harczias vitézség s a polgári ipar és szorgalom képe és követelménye állnak elébe, mint a nemzet létének múlhatlan feladatai, akkor ismét előtte áll a vitéz és iparos, e példásan kitartó, szorgalmas s igyekvő faja népének, a székely.

Innét mérhetik Uraim, mily örömmel követtük az Önök megtisztelő meghívását, midőn m. történelmi társulatunk ez idei vidéki nagygyűlésére ide a székelység fővárosába összesereglettünk. — Feléledtek előttünk ama szép emlékek és képek a székelyek ős hajdanáról és vitézségéről, ipara- és szorgalmáról, melyeken régóta, mint nemzetünk regeneratiojának eszményein csüggünk. — De Önök közt megjelenve, nem lehet azért feladatunk akár a székelységre méltó dicshymnusokat zengenünk, vagy akár csak Önöknek bókokat is mondanunk; nem még Önök specialis történelmi kérdéseivel sem foglalkoznunk.

Későn és hívatlanul jönnénk, hogy ha Önöket nemes feladataikban akár buzdítani, akár ezekben irányt tűzni óhajta-

nánk. Önök nem szorultak egyre sem. Történelmök régóta s újabban oly kiváló művelésnek örvend, hogy kitünő monographusaik, mint a két Benkő és Mikó, Kőváry és Kállay, Lázár, Teleky és Szabó, Orbán és Kozma történelmi vizsgálataikkal és a Székelyföld leírásával első rangú helyet foglaltak el a magyar történelem terén. A nemzeti irodalom és művelődés oly nevezetes organumait alkoták meg körükben, minők régibb főtanodájuk s a híres Teleky-könyvtár; a dicsőült társunk és barátunk, méltó fejedelmi ivadékuk b. Kemény Zsigmond emlékének szentelt irodalmi társulat; a székely közművelődési és régiség-egylet, melyek folytatott munka és gyarapodás mellett immár a legszebb eredményekkel kecsegtethetnek.

Nincs tehát szükség, hogy külön kérdéseikkel foglalkozzunk, melyek megoldásán Önök immár oly szép sikerrel fáradoznak. De azért szóljunk nemzeti történelmünk bármely fejezetéről, nincs annak oly szakasza, nincs az a kérdése, mely a hazafias székelyt közelről nem érintené.

Közelebb azonban talán egy sem, mint az, melyről az elém tüzött tárgysorozatnál fogva Önökhöz szóló vagyok: a magyar hadtörténet. E tárgyat adja nekünk itt ma tanúlmányainknak mintegy sorrendje. Mert úgy tartom, hogy ezeknek nem csak bizonyos sorban kell egymást követniök, hanem a nemzetlét actualis nagy kérdéseivel is viszonyban kell lenniök. Illő, hogy a mint történetvizsgálataink eredményei iránt tájékozzuk a közönséget, egyszersmind az élet által fölvetett történeti nagy kérdések megoldására is fordítsuk a figyelmet.

Kétségtelenül első volt e sorban: a nemzet- s államegység kérdésének történettanúlmánya. E nemzetegység nélkül sem bensem kifelé nem állhatunk meg biztosan. Történetünk nyolcz százada mellettünk szólt, hogy ebben mindig egyek voltunk, és hogy csak az újkor zavarai és forradalmai kezdék megingatni a nemzeti együvé tartozás nagy eszméjét. Helyre kell ismét állítanunk az ebbe helyezett régi erős hitet, nemzetünk és népségeink történeti nagy multja összes emlékei tudatának felébresztésével.

Ki kellett azután fejtenünk a jelen megélhetés és jólét, a nemzeti nagyság s emelkedés legfőbb eszközeinek, az iparnak és művészetnek amaz alapkérdéseit és feltételeit, adatait és emlé-

keit, melyeket történelmünk s vizsgálataink maig felmutatni s indokolni képesek a nemzeti művelődés tovább fejlődése alapjául.

Méltán követheti ezt a nemzet létkérdésének, ama hadképességének történeti tanulmánya, mely a nemzetet eddig fentartotta, s a jövőre fentartani van hívatva.

A magyar történelmi társulat, a mint a hazai történet egésze és részletei vizsgálatát és feldolgozását feladatául kitűzte, mindjárt leginkább elhanyagolt műveltségtörténeti egyes főbb fejezeteinek kutatását hangoztatta. Sőt külön bizottságokat szervezett épen e nevezetesebb, nagyobb gondot s együttes munkát igénylő szakaszaira, az ipar- és hadtörténet adatai gyűjtésére s vizsgálatára. Már mult évi ülésszakunkat foglalkoztatta a hadtörténelmi kutatások megindítása. A gyűléseinken indítványba hozott és elfogadott határozatok [1]) következtén nemzeti hadaink két nagy temetője, Sajó és Mohács terének vizsgálata és tereptani felvétele volt kitűzve, s részben már bizottságaink által foganatba véve. És míg ezek és további munkálataink eredményei feldolgozva és közzétéve lesznek, igyekszünk részünkről is

---

[1]) A Magy. tört. társulat 1877. jul. 6-án tartott vál. ülésében Salamon Ferencz tag indítványa, s a határozat [lényegesebb részei] l. Századok VII. 683. — Történelmünk haladására fontos a hadi események mentül szabatosabb, a valóságot mentül megközelítőbb ismerete. A hadi események pontos ismeretére nevezetes, s mondhatni elsőrendü követelmény amaz események színpadjának, a csatatérnek meghatározása és térképe, sőt tájrajza is. Az ezen részben hátralévő nagy munka előbbvitelére legalkalmasabban a Magy. Történelmi Társulat vállalkozhatik, a mennyiben vidéki gyűlései rendre beutazzák több irányban s többször is a haza különböző vidékeit; közelébe jutnak mindazon hadi események színterének, melyek hazánk határain belül történtek; és a mennyiben egy ily száz karral rendelkező Társulatban hozzá elegendő munkaerő jut. — Erre következő határozat hozatott: A társulat minden évben a vidéki gyűlés helyének meghatározása után azonnal egy több tagú, s magát szak- és helyismerő tagokkal kiegészithető bizottságot küld ki (az elnök kinevezése nyomán), mely tanúlmány tárgyává teszi a közelebbi ülés helyének környékén a legrégibb időktől 1849-ig bezárólag folyt csatákat és várostromokat. A hiteles források adatait összeállitja, s igy fölszerelve fog részt venni a helyszínén való vizsgálatban és irányt ad a helyszínrajzi fölvételeknek. Az ily módon készült helyszínrajzi felvételekhez a magyarázó szöveget utólag ugyanazon bizottság készitené el, mely az adatokat összeállította volt. stb.

elnöki beszédeinkkel magunkat s a közönséget e tanúlmányok érdeke s eredménye iránt tájékozni.

De ha során lévén a magyar hadtörténelem, valahol helyén is szólhat, úgy ez a hely, ez a kör, az Önök, a székely nép köre és földe az! Hol a székely századokon át személyenként kelt fel s mint a magyar sereg előhada, mindig elől támadt. Önök vitéz őseinek árnyai intenek itt felénk, hol szép hazájuk vértől pirosló bérczeinek sziklaormai viszhangozták a harczi riadót, lerohanó zuhatagok s a Nemere fuvalmának moraja tova vitte viaskodó előhadaik csatazaját, midőn e hon határait a székely úgyszólván saját vérével jelölte mindenütt. Mert nem csak itt az ország e végén, keletnek s éjszaknak, de nyugotnak is, az ország másik felén a Morva és Lajta, a Fehérhegység és a Vág vonalán mindenütt ott találjuk előre s a határra tolva a Székely és Bessenyő őrségek előhadát; le Szakolczától Pozsonyig és Sopronyig. De ott az erős nyugati harczok küzdelmeiben az utolsóig kiveszett már a népek nagy áramlatában, melyek majd hogy el nem mosták onnan felől az ország határát és válaszvonalát.

Itt azonban a legádázabb küzdelmek közt is a székely nép zöme úgy szólván érintetlenül fentartotta magát. És míg egy kezével tartva az eke szarvát, művelte nehéz és kemény földét; más kézzel mint Nehemiás hősei Jeruzsalem védfalait, fegyverrel kezökben, építve leküzdötték végre ez örökös harczban a nemzet ellenségeit.

Nincs tehát hely, hol alkalmasabban szólhatna a magyar hadtörténelem magas megoldatlan problemáiról. Hol is lehetne méltóbban szólnia a harcznak nemzetünket fentartó, műveltségünket megvédő és terjesztő művéről, mint itt a székelységnél, mely a nemzet életét a had s ipar munkájával összekötve századokon át meg tudta védeni?

De ha előadásom itt hely- s időszerű lehet is, megvallom, azért nem csekély aggodalom fog el: vajjon illetékes lehetek-e erre magam is, ki a béke szent hivatását követve, műveltségtörténeti tanulmányaim nyomán ezzel idegen térre lépek. Nem vétek, úgy hiszem, a szerénység ellen, ha azzal mentegetem magam, midőn

tanúlmányaim nyomán hozzá szólok a tárgyhoz — hogy tehetem ezt talán mint késő és gyarló epigon utódja is »azon, mint minap egy parlamenti tekintély mondá, »történeti nevezetességű főpapoknak, kik ámbár mindig igyekeztek a béke olajágát kezükben magasra tartani; de ha a haza érdeke úgy kivánta, nem riadtak vissza a harcz veszélyeitől sem.« — Ha ők Sajónál és Mohácsnál, s a nemzet annyi csatáiban vezérkedve, vérökkel áztatták a hon földét, megengedhető lesz talán, és nem cselekszünk sem illetlen, sem dísztelen dolgot, ha mi késő utódok legalább tanulmányozzuk s megírjuk azt, a mit hőslelkü elődeink véghezvittek. Ez is örökségünk, e tér is a mienk, és rajta munkálkodva kötelességet teljesítünk.

Korunk békés iránya és szellemével szemben úgy sem lehet ily hadtörténelmi tanulmányainknak más czélja, mint az, melyet a régi mondat jelez: si vis pacem para bellum. És egy perczig sem akarnám Önöket kétségben hagyni az iránt, hogy e hadtörténelmi tanulmányunk súlyát annak csupán nemzeti müveltségtörténelmi elemeire s irányára kivánom fektetni.

Elég volt immár ama hadtörténetből, mely eddig úgy szólván, egyedül képezte történelmünk egész szövegét. Másról sem beszélt ez, mint a hadak válságáról s az uralkodások változásáról. De azért nem volt képes bennök a nemzetnek állami és társadalmi, müveltségi s ethicai alapkérdéseit felismerni. Minden lapján olvassuk a folytonos harczok leírását. Egyre halljuk a hadak zaját, a harczok riadalmát, s a győzők diadalát, a legyőzöttek halálhörgését, az io triumphe vad kiáltását s a vae victis szomorú sohaját.

De mind ez csak felületesen hangzik és észrevétlenül siklik át szemeink előtt. Nem ismerjük még kellőn sem hadaink szervezetét, sem hadviselésünk módját: nemzetünk léte ezen alapfeltételeit, nemzeti müveltségtörténetünk e legnevezetesebb ágát.

Ez az irányeszme az, mely minket hadtörténelmi tanulmányunkban vezérel. Annak részleteiből kivánnók itt egészének legalább vázlatos képét főbb mozzanataiban előállítani, hogy menetéből törvényeit és tanulságait müveltségtörténelmünk számára levonhassuk.

I.

Ha Anglia nagy történetírója: Macaulay példáját követve, arra vállalkozhatnánk, hogy mint ő hazájáról, megirjuk mi is nemzetünkről, mikép jutott hatalomra, mikép tartotta fen magát ennek polczán, és mikép hanyatlott le róla: e feladatnak nálunk csak is hadaink történetének méltó megirása lehetne képes kellően megfelelni.

Nemzetünk semmi egyébbel sem vált ki a világ többi népei közt. Nem dicsekedhetünk, mint a világ nagy művelt népei, sem nagy igazságok feltalálásával, sem korszakias találmányok fölfedezésével. Semmi újat sem létesítettünk. Nem tűntünk ki sem tudományban, sem művészetben. Nem haladtunk előre a polgárosodott népek élén.

Az egy, a mivel fölényünket tanusítottuk, a magyar hadviselés volt. Ezzel gyakran tényezők voltunk a világtörténelemben, a birodalmak és népek alakulásában. Ezzel alapitottuk meg államunkat; fentartottuk nemzetünket, kivívtuk annyiszor elnyomott szabadságunkat s önállásunkat. Általa hódítottunk meg nálunknál nagyobb népeket. Megvédettük magunkat erősebb s hatalmasabb ellenektől. Tiszteletet szereztünk nevünknek s ügyünknek.

Ez volna tehát a tér, ez a tudomány- s ismeretág, a művészet és mesterség, melyben nemzetünk otthon volt, melylyel midőn rombolt, alkotott; mely legspecialisabb saját alkotása vagy csak gyakorlata volt. Ebben megelőzte egykor a nagy népeket és országokat, midőn a keleti és nyugati, bizanti és római birodalmat, a franczia és olasz, a német és szláv hadakat legyőzte.

Vagy nem volna-e ez talán rá nézve nagy tisztesség, akkor, midőn a hadviselés volt a legfőbb mesterség!? Talán csak barbár vérengző s rabló dühének, valami furor Ungaricusnak tulajdonithatnók e had fölényt; mint eddig a külföldi és fájdalom egyaránt a legtöbb belföldi hazai történetírók is tevék, kik nem akartak vagy nem tudtak találni folytonos győzelmeik magyarázatára jobb megoldást; nem ismerték vagy nem akarták elismerni nemzetünk magasb hadi superioritását. De hiszen ennek és nem

a barbárságnak köszönte Hellas is szabadságát és Róma hatalmát és nagyságát. Mért ne köszönte volna nemzetünk neki hazáját és államát?!

E hadfölény nélkül bármily dúlások s erőszakosság, bármily hősiesség és vitézség daczára soha számot nem tesz vala nemzetünk a világtörténetben. Nevünk rég feledve volna elenyésztünkkel, mint annyi más létezni megszünt nemzeté.

De első fellépésünk óta létünket ugyszólván csak hadtörténetünk jelzi. Sem eredetünket, sem származásunkat nem tartá senki érdemesnek feljegyezni. A történet nem ismeri ős hazánkat, nem népünk előbbi költözéseit. Hasztalan kutatja a tudomány évszázadok óta China magas falától a Skythákig, vagy magas Ázsiától a Médekig és Parthokig. Annyi ész, ismeret és jóakarat, buzgóság és áldozatkészség fáradt és veszett már bele, és tovább sem jutottunk vele, mint az Ural-Altai népekig, vagy legfelebb a homályos Akkád ős nyelvig.

Kit is érdekelt volna mindez akkor, midőn felléptünk?! És kit érdekel maig is a tudományába elmerülő tudóson vagy a lelkesen ábrándozón és rajongó hazafin kivül?!

De a mint nemzetünk hadával először megjelent a művelt világ szinterén, azonnal magára vonta népei figyelmét. E hadi fellépése oly méltó volt, hogy nem kisebb emberek, mint a római keleti birodalom császárai: egy Bölcs Leo s a biborban született Konstantin elsők írták meg történetét, és méltónak tarták megírni nemzetünk hadászatát és harczászatát, még pedig saját nédöknek tanuságúl s okulásúl.

Nem népünk nagysága vagy dicsősége, csupán a költöző nemzet vándorhadának nagy stratégiai és taktikai fölénye, ez a mi akkor és mindig a nemzetek legnagyobb előnyét képezte, fordítá ránk a világ figyelmét. Az első akkori hadtani irók, a római birodalomnak hivatalos strategiai és taktikai szabályai s utasításai foglalkoztak magyar népségeink hadszervezetével és hadviseletével, fegyvernemeivel és felszerelésök leirásával. Például és mintául állíták fel azokat, az akkori művelt világ, legkiképzettebb, az antik hellen és római taktika hadművészetében nevelt és gyakorolt hadseregei elé.

E hadleirások által anynyira kiemelt harczmód fölényének

teljesen megfelelt a tény. Csak ily hadviselés által nyithatott magának a máskép jelentéktelennek mondható ismeretlen nemzetnek aránylag csekély száma fentartóztathatlanul utat Ázsia bensejéből Európa határáig, s innét, ennek egyik végétől a másikig.

Nem a magas éjszaknak sík térei pásztor-utjain vonúlt be nemzetünk; mint előtte más vándor népek a germánok és szlávok; vagy még előbb más rokon ural-altai finn-ugor törzsek. Ez a nyájak és pásztorok csendes útja volt. Szakadatlan sík mezőkön át vezetett Ázsia sivatagaiból a balti tengerig; a Kaukazus és Ural hegylánczaitól egész a Harzig és Kárpátokig. Szabadon, akadálytalanul kelhettek át, hajtva és legeltetve nyájaikat, mint költözködő pásztorok, öntudatlan s ismeretlen lépve át Ázsia és Europa mesgyéit. A mint nyájaik számára a legelő fogyott s a nyáj vezére tovább állott, követte a nomád sátora is, melyet a nyáj gazdája egy napnyi járattal továbbra felállított. Egymást lassan, lépésről lépésre, mezőről mezőre követve tolták előre. Észrevétlen tarthatták így száz és ezred éveken át exodusokat az ős nyájőr népek ezrei.

De az őskori hadak útja másfelé vitt. Nem fel északnak és nyugatnak, hanem kelet-délen át vezetett nyugatra. Itt a Pontus Euxinus s a Hellespont mellékein, az Al-Duna és Balkán völgyein vezetett a Fel-Dunáig és a Rajnáig, az Alpeseken és Adrián át a középtenger partjáig. — Valahányszor Ázsia és Európa hadai utra keltek, itt találkoztak. A Skythák és Darius perzsa hadai itt készültek átkelni, hidat verve az Isteren. Histaeus és Miltiades őrserege és figyelő hadcsapatai itt álltak Chersonesusban védve Európa bemenetét. Erre jöttek Balamber Hunjai és Baján Avar-Várkúnjai. És míg ezeket tovább vitte a hadak útja, itt telepedtek meg rokon népségeink a Kazarok és Bolgárok és erre tolultak a Magyarok, Bessenyők s a Kunok.

Ez utra csak is fegyverforgató hadviselt nép léphetett. Hatalmas országok és birodalmak, kifejlett és művelt népek s államok állottak utjokban. Csak fegyverrel kézben lehetett közöttök utat törni, és nagy vitézséggel kellett helyet foglalni. Hogy nemzetünk ez utra lépett, és népeket leküzdve foglalt tért, ez az egy tény magában tanúsíthatná már, hogy nagy és hosszú hadiskolán

kellett átmennie, hadkészen kellett állania, és hogy ebben nem jelentéktelen multtal kellett birnia. Mert így felfegyvezetten nem léphetett ki egyszerre készen, mint Minerva Jupiter agyából. De ha nem is tudjuk addig sem nemzetünk multját, sem hadai és hősei iskoláját, — azt látjuk, hogy a mint a középkori történetírásnak hajnalán megjelen, annak azonnal legméltóbb tárgyává lesz.

Mert jelenleg, újabb történelmi tanulmányaink nyomán már elmondhatjuk, hogy nincs nép, melynek első e nemű felléptéről oly világosan és jellemzőn szólna a történelem, mint az első magyar europai háborukról és hadviselésről.

Mig nyugati Európa jámbor krónikásai, megvonúlva celláikban a közeledő vihar elől, reszketve irják le a vérivó és lovaikka egybenőtt Centauroknak képzelt őseink kegyetlenül duló csatáit és pusztitásait; addig Bizant császárai és hivatalos kormányiratai feszült figyelemmel kisérve hadaikat, a hivatalos tudósitások s utasitások tárgyilagosságával jegyzik fel a szomszédukban táborozó, velök majd szövetséges, majd ellenséges nemzetünknek fegyvertényeit, hadszervezetét és harczmodorát, strategiája és taktikája minden előnyeit és hátrányait saját hadaikkal szemben.

Nem kisebb szerencse érte ebben nemzetünket, mint akár a Gallokat vagy Germánokat, midőn egy Julius Caesar vagy Tacitus leirta hadaikat és erkölcseiket. De mig azok egyike velök hadba keveredve, a másik pedig a megromlott erkölcsű Rómának a primitiv germán társadalmat példázatkép szemrehányásúl elébe állitva, nem sine ira et studio irtak; addig Bizant császárai és kormányiratai nemzetünk hadviselését saját hadaik reformja mintájául a leghivebben ismertetik.

Jóval kisebb volt már abban szerencsénk, hogy mig amazok iratait a tudomány a legkisebb részletig érvényesitette nemzetök régiségei, ős had- és államszervezete kifejtésére, nálunk historikáink csak napjainkban kezdett emelkedni e kutfők magasb méltánylására. Ama kétes becsü és meddő alkalmazásuk felől, a mint azok szövegét történelmünk eddig egyszerűn, szárazan vagy értelmetlenül felszedte, és ügyetlen szóhasogató magyarázataival kereste bennök az ős dicsőségnek ez uton fel nem található sugarait,

el lehet bátran mondani, hogy a fény miatt nem látta bennök a világosságot.

Hogy emelte ezeket az ujabb vizsgálat a történelmi tudomány szinvonalára, önöknek, kik ezen tanulmányok szinvonalán állanak, alig kell emlitenem. Társulatunk munkálkodásainak egyik büszke eredménye, hogy épen körében tette közzé derék társunk Salamon Ferencz ama mélyrehatóan kritikai tanulmányait a bizanti, Bölcs Leo, Maurikios és Konstantinos császárok neve alatt ismeretes taktikai művek felől, melyek magyar népségeink hadviseléséről szólnak. Nemcsak a legjobb magyar könyvek egyike ez; nemcsak nemzetünk had- s államtörténete multjára nézve korszakias tanulmányt képez; hanem mondjuk ki, lehet talán, vérmes hitünket vagy csak ohajunkat, hogy nemzetünk had élete jövőjére nézve is annak döntő súlylyal kell lennie.

Hozzájárult a ránk nézve nem épen mindennapi szerencse, hogy ezzel majdnem egykorúlag egy külföldi tekintélyes hadtörténetíró külön könyvben tárgyalván a magyar hadtörténetet, ezt az által egyszerre az európai hadtudomány körébe emelte. Meynert könyvét értem. Az ő kiváló érdeme, hogy e nemű európai hadtörténeti munkái során, a magyar hadügy története fejlődését nemes jó akarattal, meglepő belátással és meglehetős tárgyismerettel megírta.[1])

A széles látkörű és szakavatott iró, amint műveiben az összes művelt népek hadtörténetére kiterjeszkedik, mondhatnók e közt az első, ki a magyar hadnak a többitől eltérő nemzeti sajátságait s intézményeit kimutatja. Annál feltűnőbb, hogy a mint kiválón idegen kútfők és szemlélők nyomán is állítja össze adatait, ezekkel is kimutatja a sajátszerű fejleményeket s a hadászati előnyöket, melyeket a magyar hadviselés feltűntet, s ennek ama magasabb tényezőit, melyeket más műveltebb népek a magyar hadseregtől vettek át.

E könyv is egyike azon tüneményeknek, melyek ránk nézve, ha nem csalódunk, jobb fordúlatot jelezhetnek. Hozzá voltunk

[1]) Das Kriegswesen der Ungarn in seiner geschichtlichen Entwicklung. 1876. Előbb fellépett már »Geschichte des Kriegwesens und der Heerverfassung in Europa«, három kötetes, és »Leitfaden der Geschichte des Oesterreich-Ungarischen Kriegwesens« czimű munkáival.

szokva, hogy szomszédaink életünk és történelmünk minden mozzanatát, ha nem rosszakaratúlag, gúnyosan és kicsinylőleg lenézték, legalább balúl fogva fel, felületesen és hamisan elítélték. Ugy látszik újabban mégis komolyabban vesznek számba, és velünk sürűbben foglalkozva, viszonyainkat már behatóbban kezdik tanulmányozni. Nem volt ránk nézve előnytelenebb kérdés az idegen előtt, mint állam-életünk főkérdése a nemzetiség. Az idegen irodalom csak támadólag méltatta figyelemre. Míg legújabban egy jelentékeny jogtudós a nemzetiségi jog codofikálását, a mint először megkisérté, úgy nemzetiségi jogunk elismerésében sokkal tovább ment, mint a nemzetiségi törvényt félénken megalkotott magyar államférfiak, és jóval túltett b. Eötvösnek még annyira félszeg nemzetiségi elméletein.[1])

Meynert hasonlón túltett nemcsak a magyarországi Piringereken és Kollárokon, de túltett Horváth Mihálynak és másoknak e nemű legújabb, bár ezzel már is elavúlt iratain. Salamon irata ehhez pedig úgy áll, mint az erős és szilárd alap, melyet, ha Meynert ismer, rá kétszerte magasabb s erősebb házat épithet vala.

Az egyik kritikai elmeéle és merész combinatiói által, a másiknak elfogúlatlan és széles látkörénél fogva, oly nagy körvonalakban tervezve s erősen meg van alapítva hadtörténetünk épülete, hogy egy egész nemzedék munkája méltó helyet találhat teljes kiépítésében. Oly magasra emelték azt az egyszerű kritikai és összehasonlító tanulmányok, fel sem szedve még az összes anyagot, rá sem érve a részletek kiemelése- és teljes kitüntetésére, hogy nincs az a dicséret, és nincs az a dythiramb, mely hazafiúi, annyiszor üres lelkesedésében szebbet és nagyobbat mondhatna a magyar had dicsőségéről, mint a száraz kútfőszöveg eme birálati nyomozásai és összehasonlító ismertetései. Oly magas álláspontra látjuk helyezve általuk hadügyünk történetét, hogy nem kell immár félnünk a gyanúsításától sem, mintha gyarlóbb voltunkat akarnók csak takargatni a hazafias phrasisokkal, midőn lelkesedve emelkedettebben szólunk felőle, s tovább

[1]) Gumplovitz. Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Oesterreich-Ungarn. 1879.

folytatjuk eme vázlatai egyes halványabb, vagy hiányosabb vonalainak kiemelését.

Nem lehet ezzel azonban szándékunk sem hadtörténetünk szomorú részletei és elhanyagolt fejlődése hiányait palástolnunk, sem az előbb dicsért történetirói egyikének genialis, de a mint a tudományos vizsgálódás kezdetén rendes eset, túlmerész összes állításait elfogadnunk; sem a másik hiányai felett szemet húnynunk.[1]) De még kevésbbé szabad ignorálnunk és ki nem emelnünk a hatalmas lépést, melylyel a magyar hadtörténelem, az eddigi gyenge és kétes kísérletek után, egyszerre a tudomány színvonalára emelkedett [2])

A megvetett alapokon lesz most az egésznek alkotmánya kiépítendő. E körvonalok közt lesz egy és más behelyezendő és pótolandó vagy kiigazítandó; a mit majd az új vizsgálatnak kell ismét megállapítani. De ez biztosabban csak most haladhat e nagy alapmunkálatok után. Mi sem volna hibásabb, mint akár az eddigi eredményeket kicsinylenünk, akár azokban megnyugodva, ezeket tovább a magyar műveltségtörténetre nem értékesítenünk. Nincs ennél hálásabb fejezete történelmünknek okúlásúl és tanúlmányúl; nincs dicsőségesebb a múltra és szükségesebb a jövőre. Emeljük ki ezt röviden tájékozásúl és irányúl.

II.

Nemzetünknek felléptekor a had képezte lételemét. Az egész nemzet megjelenésében mint egy hadi tábor tűn fel. A vadász és nyájőr nomád nép önkénytes vagy önkénytelen költözésében vándor

[1]) Lásd Kápolnai bírálatát a Ludovika-Academia közlönyében és Salamonét Meynert művéről a »Századok«-ban.

[2]) Piringer, Horváth Mihály stb. fennebb idéztem hadtörténeti művei sajátlag, mint ilyenek nem is jöhetnek tekintetbe. Horváth Mihály példáúl a Magyar honvédelem történeti vázlata elég terjedelmes művében, csupán a magyar hadsereget alkotó elemekről szól, a mi nem képezheti a szorosabban vett hadtörténelmet. Piringer pedig inkább csak a banderiumokról. Ellenben igen szorgalmas munkát végzett legújabban Kerékgyártó Árpád »A művelt-ség fejlődése Magyarországban« czimú művében a hadügy Árpádkorszaki adatait összeállítva.

haddá és táborrá képződött már. A középkori hódító vándor és conquestor népek vagy a renaissance condottierik hadseregeiként állana képe előttünk, ha nem volna benne költözködő, hazát kereső, telepedő nemzet családostól. A kalandor conquestor nem képezhetett soha nemzetet. Még a meghódított néppel is elvegyült, mint a Normann és Dán kalóz az Angolba és Francziába; vagy a Gót és Longobard az Olaszba és Spanyolba, s a Varég és Tatár az Oroszba. A condottieri hazát sem keresett, csak zsoldot és kenyeret, s ahhoz szegődött, ha kellett mint jó barát, majd ellene mint ellenség, a ki jobban fizette.

A magyar vándor hadnak eme külön jellege, hogy benne, mint akár a hazát kereső, telepedő gyarmatban, meg van a nemzetcsalád is, képezi léte és hadai egy másik feladatát. Több emberöltőn át nem volt már állandó laka, melyet védhetett volna. Székhelyet keresve s az utána jövő vándor hadaktól ebben akadályozva és mind tovább tolatva, a mint előre ment, hada támadóvá vált. A háború önkénytelen eleme lőn és eszközzé, hogy a nemzettest magát fentarthassa. Nem csak hadban élt és nevekedett, de hogy megélhessen, évenként legalább egy nagyobb és több kisebb hadjáratra, mint takarítási munkára kellett kelnie. E mellett pedig még székhely keresésére és megtelepedésre is kellett gondolnia.

Csak erős hadszervezet volt képes ily hazátlan, ország és föld nélküli népet összetartani. Ez pótolta a hiányzó hazát, ez képezte a nemzeti s állami köteléket. Ez tartotta össze a nemzetet a magasb czélra, hogy lakot keresve hont szerezzen. A nemzetcsalád több ágai egyesülve ez által forrtak össze egy nemzetté. Csak a nemzet magas hadfejlődése és gyakorlata, katonai hősies hadeseményei képesíthették a népet arra, hogy idegen országok és népek közt, velök szembe szállva, őket legyőzve, országot találjon végre s államot alapítson.

Minderre szorosan katonailag kellett mint egy hadseregnek szervezkednie az egész nemzetnek. A nemzeti törzsegység s összetartás képezhette ugyan az alapot. Mint az ó-világ összes kezdetleges társadalmi állapotaiban a patriarchalis rendszer képezte az állam kiindulő pontját; ez adhatta nemzeti szerveze-

tünknek is alapját. De a szorosabb nemzetegységre csak is a hadszervezet képezte ki.

Nem volt ez máskép más nemzeteknél sem. Béke idején mint nomádok élnek törzsenként sátorozva és legeltetve nyájaikat. Legfelebb egymás közt tusakodnak, belháborúkban viaskodva a nyájak legelő határai miatt. De az idegen támadás egyesülésre vezeti, védharczra egyesíti a külön törzseket és nemzetségeket. Ebben éled fel újra a külön törzsekre és nemekre szakadt nemzetek egységének érzete és tudata. Minél tartósabb és gyakoribb e harcz és védelem, annál inkább erősödik a közösség érzete. A nagy katastrophákban ez megszilárdúl véglegesen s átmegy a közös támadásra is.

E képet mutatják a hellen s a kelta, a gall és germán törzsek a perzsa és római háborúkban, Xenophonnál és Herodotnál, Julius Caesarnál és Tacitusnál. A törzsek nemzetségekként jönnek öszsze, a mint a támadó ellenség őket egymásután fenyegeti. A közérzetre csak közveszélylyel szemben emelkedtek fel s forrtak öszsze e népek is, nagy nemzetekké képződve. Aristoteles felismerte már ez állapotot és törvényt vont le belőle: hogy nagy katastrophák által alakulnak a nemzetek, egyes nemzetségeik jelentőségének elenyésztével.

E processuson átment, vagy épen átmenőben volt már nemzetünk, midőn vele a történelemben először találkozunk. Nem tudom: van-e dicsőség vagy csak vigasz abban, hogy a támadó ellenség, mely egy nemzetté forrasztotta népünket saját vére, nagy népcsaládja egyik és másik ága volt. A Bessenyők és Bolgárok és részben a Kazarok és Kúnok támadásai tolták tova s öszszébb és forraszták az által egybe. Lehet, hogy csupán törzsrokonai hasonló vitézségének és hadviselésének nem volt képes egy időre ellenállani. De az mindenesetre nemzetünk dicsősége marad, hogy e támadással szemben felismerte helyzetét, s annyira szervezte hadát, hogy amazok támadása rajta végre megtörött, ellenei és rokonai pedig végenyészetbe estek, vagy csak nemzetünkbe olvadva maradtak fen.

Mindez, és hősies ifjúkora annyi száz vitéz tette és győzelme, mind arra mutat, hogy a nemzet a vész idején mindig szervezte magát. Mint egyember kelt föl és támadt és közben erős,

derék haddá képződött. Valóban az egész egyesült nemzet nem egyebet csak hadtestet képezett már. Misem szólhat e mellett világosabban, mint az, hogy nemzetünknél egy s ugyanazon szó : *a had* fejezte ki épen úgy a nemzetség, a család fogalmát, melynek neveül maig szolgál az ősi kifejezést ez értelemben megtartott népünknél; valamint kifejezte az a harczot és nemzeti védtest a hadsereg fogalmát.

Ily népnél, mely egészben s a legkisebb részletig a hadviselésre volt szervezve, kellett immár lenni a törzs- és nemzetségfők mellett is egy állandóbb főhadvezényletnek, mely a hadsereggé összeforrott népet és nemzetségeket összetartsa. Kezében összepontosulhatott épen úgy a főhatalom, mint a hadvezetés. Ez azért még sem a törzsfők hatalmát nemzetségeik felett, sem a fejedelmi hadvezér szabadválasztását ki nem zárta. Nem csak más népek, a Gallok és Germánok hasonló példái, de saját rokon népeink és nemzetünk folytonos intézményei erre mutatnak.[1])

A hunok és avarok fővezérei, a bolgárok és kazarok egyeduralkodásai, nemzetünk szabadválasztásai, a királytól és nádortól kezdve le az utolsó biróig és közhivatalig; és felkelő seregeink tisztjeikig egész a legujabb időkig; vagy akár az ős ugorfinn törzsek szokása, hogy azok, kik a hadakat intézték, a béke idején is a nemzet élén maradtak,[2]) mind arra utalnak. Természetes, hogy az örökös harczban vagy hadkészültségben álló nemzetnél e fővezérlet átmehetett a rövid közbeeső békeállapotra is.

Midőn először találkozunk nemzetünkkel, már is nemsokára ily fejedelem választásra jövünk. Lehet, hogy ez nem is volt az első. Csak állandóbb lőn, midőn a nemzet végzetesebb jövő elé menve, Álmos fiát, Arpádot állítja élére. De a hadszervezet már ekkor annyira át volt víve, hogy a béke-időbeli táborozás csak annyiban különbözött a háború időbelitől, mint fenebb magasztalt hadirónk mondja, hogy a háborúban csupán egymáshoz közelebb és családjaik nélkül tanyázhattak a hadtestek. És ha

[1]) Julius Caesar Comm. de bello Gallico VI. 23. Cum bellum civitas aut illatum defendit, aut infert, magistratus qui ei bello praesint ut vitae necisque habeant potestatem deliguntur. In pace nullus communis magistratus. Tacitus Germania. 7. Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt.

[2]) Köskinnen: Finnische Geschichte aus den frühesten Zeiten. 19.

valamely hadseregre valaha illett az ismeretes röpszó, hogy az egész nemzet a táborban együtt volt, ez egyikre sem alkalmazható hívebben, mint a magyarra, mely egy táborból állott.

E képet állítják elő nemzetünkről a bizanti császárok iratai, hadutasításai és hadszervezeti reformjai, szabályai, midőn nemzetünk váratlan magas harczművészetéhez és hadviseléséhez alkalmazni rendelik az antik classicus hadműveltségben képzett saját hadseregeiket.

A művelt világ hadművészete akkor még a régi classicus formákban mozgott, s a hellen phalanxnak a római legióban tovább kifejlődött gyakorlata hagyományaiban culminált. E hadviseléssel alapították meg a Hellenek, Perzsia felett fensőségöket; Nagy-Sándor ázsiai hatalmát, és a római legiók ezzel hódították meg Afrikát és rá az egész világ birodalmát.

De a classicus hadviselés szabályos, tömör, áttörhetlennek képezett hadtestei ellenében, a barbároknak nevezett népek Ázsiában és Afrikában egy más könnyebb, új harczmodort képeztek ki, mely ellentétes és kevésbbé rendszeres szervezete daczára is képesebb lőn a támadásra. Már a perzsák és görögök csodálták és félték a skythák és parthok könnyű lovas hadait és nyilasait. A hellenek még a platacai csatában sem volt lovasságuk, míg Xenophon külön munkában tanulmányozta. S a perzsáknak is csak nehéz lovasságuk volt. Ez sokáig csupán a szárnyak födözésére szolgált. És Salamisnál még a classicus phalanxok dárdái győzhettek a barbárok nyilai felett. De nem sok idő telt bele, hogy a hellenek a hátrafelé nyilazó, félig ló Centaurokról kezdtek rémes regéket mesélni, midőn a barbár lovasok nyílszóró ívei diadalmaskodtak a dárda hadművészete felett. A rómaiak hasonlón átvették Hannibal leküzdhetlen numidiai lovasságát, zsoldba vették a gallok és germánok hadait. Majd a késő korban a hunok csapatait is. Régóta nem egy fogást tanultak már tőlök; s egy és más előnyt és fegyvert elsajátítottak a barbár népek hadaitól. Nem sok idő mult s ezek hadfölényét is kénytelenek voltak elismerni, majd a hunok és gótok, suevek s alánok hódításai alatt is nyögni.

Ez megváltoztatta a világ képét. A népvándorlás ugor népségei végső rajai: a bolgárok és kazarok, a bessenyők és avarok, kúnok és magyarok előre tolulván a keleti római birodalom ha-

táraira, népfajuk sajátos hadviselése nagy traditiói teljes kiképezésével lépnek elő támadó harczaikban. Bizant seregei ezzel szemben tehetetlen classicus hadmüvészetének egészen át kell alakulnia. S ime, ez az érdekes világfejlődési processus az, melyet a bizanti hadtörténet-írók elénk állítanak, midőn nemzetünk hadszervezete, s annak ellenében a római hadnak e szerint alakuló új szervezete és szabályzata leirását adják.

III.

Csak sebes rövid vonásokkal vázolom e hadviselést: sajátos nemzeti harczmodorunk lényegét. Nincs szükség többé részletesebb indokolására a kiemelt kútfőszerű alapos vizsgálatok nyomán, melyek a magyar hadviselés történetét szerencsésen megalapították. Azonnal in medias res léphetünk a bizanti strategiák és taktikák szövege, s azok eme magyarázatai főbb vonásai összeállításával. De annyit előre is kiemelhetünk, hogy ellenkezőleg eddigi historicánkkal, mely ezen adatokat gondtalanúl felszedte és szárazon fűzve adta elő, meglepő az eredmény, mily magas kiképzésében fejti ki belőle ez újabb vizsgálat a magyar hadviselést.

Kezdjük mindjárt a táborral. Alig lehet ennél czélszerűbben és könnyebben — mint ma mondanók — mozgosítható tábort képzelni. A törzsenkint tanyázó nemzet a táborba már úgylátszik hadtestenkint ütközetrendben egységes vezérlet alatt szállt meg, mint azt akár a mai hadászati elv követeli. A tábor podgyásza könnyed és takaros sátraival, az élelemmel és hadiszerrel könnyen és mozgékonyan követi a hadsereget. De e táborban nem egyszer az egész nemzet családostól, szekeresen és barmaival, tartalék lovaival és fegyverkészleteivel, minden fordúlatra készen, mozgosíthatón tanyázhatott. A küzdők ezen felül még több napra felszerelve a szükséges élelemmel és hadi készlettel ellátva indúlnak podgyászt vivő vezetőlovakkal a csatatérre.

Magát a hadsereg zömét könnyű sorlovasság képezi. Ez egymásután kellő távolban elhelyezett több csata-sorból és tartalékseregből áll. A csatasorok kisebb osztagokra vannak tagozva, távközökkel felállítva. Ezek majd szorosabban sorakozhatnak arczél támadásra; majd szétbontva soraikat az ellenség tá-

madó oszlopait magok közé szoríthatják. Vagy szárnyakká is fejlődve, oldalt foghatják, megkerülhetik s elvághatják az ellen egyes hadsorait, meglephetik s elfoghatják csapatait és táborait. Ha ellenben ennek tömörebb hadoszlopai áttörték és legyőzték első soraikat, ezek feloszolatva s a második és harmadik hadsorba visszalépve összesorakozhatnak, míg a hátulsó sorok vagy tartalékok a támadók elébe új erővel léphetnek. Hol ez sem dönt, a visszavonuló hadsereg lest vetve, futamodást színlelve, a merészen vagy gondatlanúl üldözökre ráfordúl, azokat a lesben álló tartalék és oldal csapatokra vetheti, és futva is többnyire győz.

E harczmódot épen oly kifejlett kémszemle s előörsi szolgálat támogatta. Mert a harcz rendesen messze kiterjedő, de egymással érintkezésben levő csatár lánczczal vette kezdetét. — Ezt megelőzte a harcztér s ellen kémszemléje. Mely, ha lehetett, oly szintér megválasztására vezetett, hol természetes akadályokat és fedezetet találhatott. A lesben rejtve álló csapatok a fedett helyzetből messzevivő és jól találó nyillövegeikkel nyugtalanítva s megzavarva az ellent, biztosabban támadhattak megingatott hadsoraira. Majd azok felállását megakadályozva felverték táborát, sebesen körülszáguldották hadoszlopait és folytonos támadásaik s arczélváltoztatásuk, távolból nyilazásuk és sürű rohamaik közeli nyílzápora által igyekeztek felbontani soraikat.

E harczot elszánt s fáradhatlan üldözés követte, mely nem szünetelt és nyugodott, míg a sereget és tábort szét nem verte és meg nem semmisítette. E harczmodort istápolta a könnyű sorlovasság alkalmas támadó és véd fegyverzete. A távolból czéllövésre épen oly jól találó mint rohamos támadásban záporként hulló nyíl, a közeli összeütközésben a kelevéz és kopja, a kard és buzogány, a védelemben a harczost és lovát fedő nemez-, bőr- és érczlemez-pajzs, vért és föveg, a bő öltöny, fegyvert alkalmasan rejtő tág és hosszú újas, mindannyi jól megfelelt e harczmodornak.[1])

[1]) Idézem röviden tanuságúl az erre vonatkozó bizanti strategiák és taktikák illető helyeit; combinálva a három Maurikios-, Leon- és Konstantinos-féle szövegeket Szabó és Salamon fordításai, s az utóbbinak a bizanti hadsereg leirásából ide vont magyarázatai szerint.

»Népes és szabad — — egy fejedelem alatt álló nemzet. — — Ve-

De ily hadviselés nem kisebb bátorságot és vitézséget, mint ügyességet és gyakorlatot igényelt. Csak oly nemzet, mely folytonos harczban élt és abban nevekedett, melynek élete hadtábort

---

zéreiknek nem alattvalóik, hanem csupán szerződésbe álltak egymással, mely szerint háborúban szivvel lélekkel támogatják egymást, — — (de azért szigorú a hadfegyelem). A vezérek a vétkeseket kegyetlen és nehéz büntetésekkel lakoltatják, (a hadnépet) — — nem szeretettel, hanem megfélemlítéssel fékezik. — A csata napjáig nemzetségek és törzsek szerint el van széledve, lovaikat télen nyáron legeltetve — — — és szarvas marhákat a pusztákon tenyésztve, hogy ezek élelmet és italnak tejet szolgáltassanak. — — Háború idején a szükséges lovakat magokhoz véve és patkót verve rájok, turk sátraik körül tartják a hadi rend felállitásaig. Mert szabályos hadrendjük van s értik a (rendes) harczolás (magasbb) mesterségét. — — Van a hadrenden kivül fölösleg erejök is, melyet titokban küldenek az ellenök gondatlanul táborozók ellen; vagy harczoló hadosztályuk segélyére tartanak készen (tehát tartalék seregök, melyet a másod vagy alvezér vezénylett, míg a hadsereg vezénylete a fővezért illette. Mit a magyarok egyes csatáiban említett két hadvezér neve magyarázna). Harczvonaluk tagjainak mélységére, azaz a sorok számára általános szabály nem létezik, és csak arra ügyelnek, hogy harczvonalukban szakadások ne legyenek és hogy az egész harczvonal mindenütt egyenlően sürün alkottassék. Oly alakban állítják seregöket, hogy hamar helyre hozhatják (t. i. az ingadozó csatát, egyes soraik meghátrálásával). Mert nem csupán egy csatavonalban állanak ki, mint a rómaiak és a perzsák. — Nem rendezkednek mint a rómaiak három részben, hanem különböző csapatokban ezredenként állnak össze, s a csapatok egymástól oly kis távolra állnak, hogy az egész hadrend egynek látszik, s annyi ezer lovasnak sorsát nem döntik el egy pillanat alatt — — hanem állítanak egy másodikat, sőt néha egy harmadik csatavonalat is külön az első háta mögé; kivált, hogy bövében vannak, s igy minden eshetőségre könnyen készen állhatnak. — — Ha az ellenséget megszalasztják, mire sem ügyelve, kiméletlenül nyomulnak utána, nem gondolva másra, mint az üldözésre. Nem érik be, mint más nemzetek, a mérsékelt üldözéssel és zsákmánynyal, hanem mindaddig nyomúlnak, míg az ellenséget szét nem verik, erre minden módot felhasználva. Vezeték lovaikat közel a hadrend háta mögött tartják. A podgyászt pedig egy vagy két ezer lépésre a hadrend mögött, attól vagy jobbra vagy balra, (hogy ne legyen a visszavonuló hadsorok utjában akadályúl) elegendő őrizet alatt (mely azt képes legyen megvédeni vagy megmenteni). Ellenökre van a háborúban a legelő szűke, nagy lévén barmaik száma, melyeket magokkal visznek — — és lovasok lévén — — mint a kik gyermekségök óta lovagláshoz szoktak.« Salamon helyes feltevése szerint a háttérben maradt lovak teherhordók is voltak. Kétféle podgyásza volt e szerint a seregnek. Egyik kéznél közel és könnyen használható, másik a tartalékpodgyász. Leo szerint a hasonlón formálódott bizanti hadsereg leirása

képezett, volt képes feladatai megoldására. Mert hada épen úgy tudott arczvonalban, rendes felállitásban támadni, mint szét-

---

is erre mutat s ezt bővebben magyarázhatja. Kisebb teherhordó lovakra rakott podgyász, és távolibb, szekereken vitt, a sereget követő nagyobb készlet. A magyar hadban gyakran e nagyobb szekeres podgyász-táborban lehetett az egész nemzettest, mely mintegy az operatió basisát képezhette. Míg a csatára kiindúlt hadsorok csak a legszükségesebb nyílkészletet s eledelt vitték magokkal; a nagyobb készlet fegyverkovácsaival, az eledelt nyujtó összes barmaikkal, szekereikkel, családaikkal messzebb követhette nagyobb hadai felvonulásában és vándorlásában a hadsereget.

A könnyen mozgósítható hadsereg és tábora mellett épen ily előnyös a fegyverzet is. — Leo szerint a könnyű lovasságból álló had fegyverzete a nyíl, kard, vért és kópja. A csatában többen kettős fegyverzetet viselnek: hátok mögött a kópját, kezökben az íjat — s alkalom szerint hol az egyiket, hol a másikát használják. A mint tovább a bizanti hadsereg felszerelését ezekkel szemben részletesen leirják, ebben is kétségtelen, hogy legalább sok vonásban a magyar had szerint való módosúlást állitják elő. Az előkelők, valamint lovaik könnyű vaslemezt, de nagyobbára nemez páncélt viselnek Nyergeik takarója bozontos, róla vaskengyel és tarsoly (Salamon szerint Scheffer fordításában tarisznya) függ le, melyben lópatkó s a szükség szerint három-négy napra való élelem van. A ló tollakkal felbokrétázott. Az öltözet bő, és hogy a lovon ülő térdét betakarja, hosszú kabát vászonból, szőr- vagy bőrből. Felső bő ruhájok és gúnyájuk fénymázas nemezből készült, bő ujjasaikkal esőben és nedvességben páncélukat és fegyvereiket borítják vele, hogy szárazon tartsák, s a kémszemle alkalmával az ellenség előtt elrejtsék Minden tizedben a szükséges kaszák és fejszék vannak készletben. Sátoraik alkalmasak és díszesek. A vizen átmenetre tömlőket s áthidalási készletet visznek. Nyíl mellett buzogány és szekercze voltak a súlyosabb zúzó fegyverek, kisebb pajzsok szolgáltak védelmül. A főt sisak és nagyobbára nemez süveg födte a magyaroknál, elől karimával vagy félkörű érez perémmel. A vállat is kerek alakú gallér védte, míg a testet vasláncz-szövetű, vagy csont és bőr pikkelyes páncél födte. A lábon szíjakkal felfűzött talp s erre sarkantyú volt kötve. Az övben volt s róla lefüggött egyéb szükséges szerszám s a tüzelő anyag.

A leírt fegyverzetet nem egy régiség-leletünk képes még tanúsitani. Kétségtelen, hogy a mint az nem egy változáson ment át koronkint, úgy még régibb kő és csont eszközök is divtak a vasfegyverek mellett, s a szükségben a szegényesebb felszerelés a kőbaltával, tűzkő, szarú, csontnyíl, dárda, kelevéz és parittya fegyverrel, s ilyen kés, tű és ár eszközzel is élt. Mindannyit még a nép maga készítheté, s a mesterségesebbet a táborban lévő kovácsok, ötvösök, nemez- és bőrkészítők dolgozhatták. Cserekereskedés és hadi vagy prédazsákmány a szükségletnek bizonyára csak kisebb vagy értékesebb részét tödözhette.

bontva és rajozva harczolni és kisebb taktikai egységekben, az önállóság bizonyos fokával bíró seregrészekkel működni. Mily ügyesség és hadi gyakorlat kellett arra, hogy a lovasság épen úgy kész legyen zárt, tömör harczélben sorakozva rohamra támadni, mint szétbontva az ellent minden oldalról önállón körülrajozva nyugtalanítani s ebből ismét homlok és oldal-állásba átmenni; vagy épen hátrálva és futva támadásra visszafordúlni. Mindezt a mai taktikai kiképzés nagy előnyeinek tartjuk egy könnyü lovas sorhadnál. És ha nemzetünk ős hadait a bizanti strategiai és taktikai irók adatai szerint e magaslaton találjuk, akkor méltán szólhatunk talán hadviselésök ama magas fokáról, melyen állottak.

Valóban bátran kimondhatjuk, és nem is leszünk ebben többé az elsők, hogy hadseregünk e tekintetben a mai újabb harczmodornak és hadművészetnek, ha ebből az egy tüzérséget kivesszük, közel színvonalán állott. Az újkori hadelmélet és harczászat tanai Rocquemounttól és de la Roche Aymontól kezdve Moltken és Vialen át, akár egész a magyar Asbóthnak »Hadvezére és hadtudománya alapelve«-ig e kitűnő harczmodorra fektetik a fősúlyt. A messzevívő lőfegyverekkel épen úgy, mint a jól kezelt tovavivő és sűrün hulló nyíllövegekkel szemben a tömeges, zárt, tömör csatasorok felállítása kétes becsűvé lett. A hadállás számosabb csatasort, kisebb taktikai egységet, kevésbbé hosszú felvonúlást, nagyobb réseket és közöket, könnyű sorakozást és fejlődést, gyakori arczélváltozást, tömörűlést és szétrajzást, megkerűlést, lest és födözetet igényel. Ehhez ismét nemcsak nagyobb bátorság és vitézség, hanem ügyesség és gyakorlat is kell. A szétszórt rajok önálló tevékenységet kivánnak. Minden apró szakasz vezetőjében, minden egyes támadóban a harczszíntér ismerete, a mozdulatok megfigyelése, a percz megválasztása, egy szóval magasabb értelmi és szellemi tevékenység kivántatik, mint eddig csupán a rendes hadvezényletre mozgó, támadó és képződő tömörebb harczsorokban.

A tömör, nehézkes csatavonaloknak erős, falszerűn ellenálló és rohamosan támadó alkata daczára mindig meg voltak hátrányaik. Az ókor hadművészetében a phalanx és legio szoros vonalai, tömör sorai nagyobb hadjáratokban és döntő csatákban

mindinkább előnytelenekké lőnek. Tömeges alakzatait nehezen lehetett a terephez alkalmazni. Az együttesség és szoros összetartás, e harczmodor alapja nem volt egykönnyen fentartható a gyors mozdulatokban és támadásban. A lacedemoniaiak Plataeanál és macedóni Fülöp a cheronaeai csatában a phalanx ellenében hasonlón győztek, mint gyakran a magyarok, hátrálás színlelésével, midőn a hevesen utánnyomuló ellenség rendetlenségbe jött phalanxaira vetették hadaikat. Miltiades is Marathonnál a győzelmet nem egy, de feloszlott phalanx-testekkel vívta ki. És Xenophon mesteri Anabasisában már rájött, hogy megszaggatott közökkel, oszlopokban, több arczvonalban meneteltesse hadcsapatát. A mi neki a már veszettnek vélt helyzetben győzelmül szolgált. A római harczászatnak előnyét a göröggel összehasonlítva, már is a több harczvonallal és közökkel való felállítás képezte. De ennek kifejtésében és mozgékonyságában a magyar népségek hada és kétségtelen régi hagyományos hadviselése mindannyit messze felülhaladta már. Nem csoda, hogy az antik szellem örököse Bizant classicus hagyományos hadművészetét e népségekkel szemben már nem használhatta többé alkalmasan. Seregét át kellett alakítania az újkor s az új népek hadviseléséhez. S ezen átalakítási processus leírása az, melylyel taktikáik és stratégiáik népcsaládunk hadviselésére oly fényes világot vetnek

Nem egyéb ez, mint az újkori könnyebb taktikának kifejlődése. A magyar hadsereg sajátos architekturája tehát egészen különbözött, mint Salamon helyesen megjegyzi, az akkori keleti és európai hadak nehézkes, tömeges, kevésbbé mozgékony felállításától. Árpád könnyű sorlovas seregű hadviselésénél e taktikai elveknek már önként mindinkább ki kellett fejlődniök; mert a hadi, valamint a politikai ügyekben is századok folytában a dolgok természete ép oly kevéssé változott, mint az emberi lélek törvénye. Az alapelvek azonosak, csakhogy más és más viszonyok közt a kivitelben változva alkalmaztatnak. Adjuk hozzá, hogy valahányszor ez elvek helyesen alkalmaztattak, mindannyiszor azoknak, kik jól alkalmazták, fölényben kellett lenniök. Akár a porosz újabb hadrendszert és hadviselést vesszük, tovább és biztosabban vívó lőfegyverei és mozgékonyabb, kifejlettebb harczsorai túlsúlyával a mostani legnagyobb és legvitézebb hadsere-

gek felett. Akár Árpád könnyű s gyakorlott, mozgékony sorlovas hadseregeit bizton és messzevivő íjászata lovas lövészeivel Európa akkori nehézkes hadviselésével szemben. Mondjuk ki bátran, nemzetünk s a művelt nemzetek dicsőségére, hogy e gyakorlottabb és kifejlettebb harczászatunk fölénye által győzelmeskedtünk századokon át Európa népei nehézkesebb hadai fölött. Hogy ez által lettünk félelmessé a szomszéd népek előtt. Szakítanunk kell végre a középkori jámbor krónikások félelme, tudatlansága vagy gyülölete által keletkezett pragmatikával, mely nemzetünk vadságával és vérengző természetével, irtózatos és rettegett alakjával, ádáz és kegyetlen rabló pusztításaival, vagy csak véletlen sebesen meglepő támadásaival igyekezett indokolni hadaink folytonos győzelmeit. És gyáván ennek kivánta volna tulajdonítani ama közrémületet, hogy Európa egyik hadserege sem volt többé képes a magyarnak ellenállani a Dunától a Rajnáig, a Rhoneig és Szajnáig, a Kárpátoktól az Alpesekig s azon túl az adriai tenger végöbléig, a régi Hydruntum szicziliai partjáig.

E historiai pragmatika gyakorlata azonban akkor a középkori krónikások feljegyzéseiben általános, és nem csupán ránk magyarokra nézve kiváltságosan alkalmazott volt. A mint egy nép legyőzte a másikat, rendesen ezt erőszakosságának és vadságának, nem pedig gyakorlottabb és fegyelmezettebb hadainak tulajdoníták. Épen így írták ezt a németek az erősebb franczia-król, s ezek a németekről, mint például a magyarok a besenyőkről, kúnok- és tatárokról.[1]) Ez volt eddig egyaránt a külföldi és hazai régibb elavult középkori krónikás, valamint még az újabb közönséges történetírás álláspontja is. A hazai hangárnyalat legfelebb csak abban különbözött, hogy a győzelmet a nemzet hősies vitézségének és hadi erényeinek tulajdonítá. Ennek is motivuma csupán a nemzeti büszkeség volt; míg a külföldinek a lenéző gőg és gyülölet, melylyel a hősiesség helyett nemzetünk vadságát emelte ki ismét. De mind a kettőnél sajátlag a tudatlanság és elfogultság volt az ok, hogy az egyszerű, józan és természetes

[1]) Lásd pl. az előbbire Gesta Roberti Guiscardi II. 154. a német és franczia háborúról: Haec gens feroces fert animos, sed equos non ducere cauta — — potius certando perire, quam dare terga volunt, magis hoc sunt morte timendi.

felfogásra nem emelkedhetett. Hazai történetirásunk eddig ezt kevéssé méltatta, a külföldi épen nem ismerte, ha a legújabb fenn kiemelt hadtörténetírást kivesszük. Senkinek sem jutott addig eszébe hangsúlyozni, hogy a magyar nemzet kiváló harczias tulajdonait gyakorlottabb és kifejlettebb, előrehaladott és ügyesebb strategiájának és taktikájának köszönhette; hogy czélszerűbb fegyverzete és gyorsabb, könnyebb lovashada rendesebb és szigorúbb hadfegyelme által volt előnyben. Hogy azért győznie kellett Európa hátramaradt hadseregei, nehézkes kevés lovassága s ügyetlen gyalogsága felett (mint minden kiképzettebb, erősebb seregnek győznie kell a gyengébb, hátramaradt, kevésbbé gyakorlott felett), mindaddig, míg ez a magyar hadmodort felismerve, hadseregeit ellenében jobban begyakorolta és megfelelőbben szervezte.

De ez egyszersmind nagyot változtat nemzetünk műveltségi állapota eddigi történelmi felfogásán. Ama vadság, melylyel azt az idegen gőgje jellemzé, egyszerre magas képességgé és műveltséggé emelkedik. Mert ezzel nemcsak magasabb fejlődést mutat fölényben levő hadművészetünk, hanem rövid idő alatt már mintaképül is szolgál; és hadrendünk, egyes fegyvernemeink, könnyű lovasságunk, hosszú századok folytán átmennek Európa összes hadseregeibe.

Adjuk hozzá, hogy e hadképzettségnél nem sokkal állott alább a nemzet diplomaticai és politikai ügyessége; minthogy a kettő rendesen egymást istápolva együtt szoktak járni. Ennek belátásával csakhamar észrevesszük azután, hogy azon durva hadkalandoknak látszó támadások és betörések, sokszor finoman kiszámított diplomatiai actiók következményei, és hogy egy hon megnyeréséért és biztosításáért kötött szövetséges hadjáratok voltak, kezdve akár a bizanti bolgár háborúktól, akár Arnulf császár e nemű ismeretes német szövetségeitől a szlávok ellen; vagy egész a Liudprand által titkosabban jelzett szövetségig, a római pápával, ismét a nemzet függetlenségére félelmesebbé váló németek ellen. [1])

[1]) Lásd erről magyar műveltségi történeti tanulmányaim I. a Budapesti Szemlében.

IV.

A mai hon elfoglalásával megváltoztak azonban lassanként a nemzet hadviselésének alapföltételei is.

Eddig a had létfeltétele volt. Nem volt hazája, nem egyéb munkája és keresete. Az egész nemzet egy sátorozó hadtábort képezett. A táborozás és had rá nézve a megélhetés, a kereset és honszerzés kérdése volt. Támadó harczra és hódításra kellett szervezkednie. Alig volt mit mást védenie, mint táborát. Most a megszállott földön végre hazára, majd megtelepedve, életfoglalkozásra és munkára is talált. Ennek biztosítására és védelmére kellett gondolnia. Eddigi székeiben a bessenyő és bolgár támadás megmutatta, hogy a nélkül mi vár rá. A megszállt honban is folytatja ugyan még soká, s a míg úgy látszik teljesen megtelepedve nem érzi magát, a had munkáját. De lassan mindig alább hagy vele, mígnem felhagyja, mint rendes foglalkozást.

Európa-szerte folytatott hadkalandjai mindinkább úgy tünnek fel már, nem mint a nemzet nagy hadai, hanem mint egyes detachirozott vállalkozó és kiküldött hadtestek, melyek nem hivatásból többé, hanem inkább prédavágyból, szakmányból zsákmányra kalandoztak szerte. Olykor egészen nyilván, mint szövetségesek közérdekből és magánhaszonra is vállalkoznak. Arnulf német szövetségét a szlávok ellen így használják fel a honfoglalásra; és épen előbb kiemeltem így Liudprand tudósítását, hogy járnak hozzájok a térítés és apostolkodás örve alatt is az olasz püspökkövetek szövetséget kötni a németek ellen.

De ezen még sokáig folytatott hadkalandok is alkalmul szolgáltak nekik arra, hogy előbbi hadviselésükön lassan változtassanak.

Az európai hadakkal való összeütközésben magok is nem egy uj hadfogást tanultak el; s a mint azt jól-rosszúl használták, megadták többször az árát. De épen úgy és jobban tanúlt rajtok az ellen. — I. Henrik magyarok feletti korszakot alkotó győzelme magyarázatának ez képezi legbiztosabb kulcsát. A germán népek lovashada, melyről már Caesar és Tacitus szól, és mely

még a népvándorlások alatt is oly döntő tényező volt, mint később a magyar, — ennek felléptekor máris megszűnt létezni régi alakjában a nemzet polgárosodásával. Csak a vadabb szászok, kiket Nagy-Károly sem bírt egészen megfékezni, voltak még ekkor könnyű lovasok, kik rövid karddal fegyverkezve kisebb fürge lovaikkal sort tudtak a hadban is lovon tartani.[1]) Míg a többi súlyos fegyverű, terhes sisakot és pánczélt, hosszú pajzsot és kardot viselő európai lovag tornázva tudta csupán a lökésre neki állót leütni, de nem tudott gyorsan az ellenre támadni, s a sebesen maneuvrirozó, őt megkerülve leejtő magyarnak nem volt képes ellenállani. [2]) Amint azonban Henrik a szász házból lőn császárrá, okúlva német népe annyi veszteségén, s a magyarnak folytonos győzelmén, felhasználta szász népe hasonlóbb harczmodorát, s egyesítve azt a kiképzett német hadsereggel, a magyarokat Merseburgnál már szászai hasonló harczmódjával, sebes lórohammal támadta meg, melynek nem lévén képesek ellenállani, először verettek le.[3])

De a mint ők tanultak a magyarokon, úgy tanultak ezek is e merseburgi és a későbbi lechfeldi veszteségeken. Az életképes nemzet csatákat nyerve és vesztve egyaránt okúl saját és más kárán. S ujabban a német a franczia győzedelmeken, valamint legújabban a franczia a németen csak úgy okult, mint akkor a német a magyaron s ez a németen; vagy akár egykor Róma Hannibal győzelmein.

Igy kezd nemzetünk az új körülmények szerint hadra és

[1]) Liudprand Ant. apodosis. II. 31.

[2]) Phocas császár szemrehányja a követségben nála járó Luidprandnak (Legat 11.) Dominitui milseti equitandi ignari, pugnae inscii, scutorum magnitudo, loricarum gravitudo, ensium longitudo, galearum pondus neutra parte eos pugnare sinit. — A bizantiak taktikái mutatják, hogy ők ellenkezőleg a magyar népségek harczmodora szerint jobban voltak tehát még ekkor felszerelve, és könnyebben s ügyesebben tudtak harczolni.

[3]) Eddig rendesen a történelem Henriknek csupán nagy készülődéseiről szólt; nem említem, hogy e mellett a szászok e harczmodora kellő figyelembe vétetett volna történetíróink által hadtörténelmünkre nézve. Lásd erről Baltzer zur Gesch. d. deutschen Kriegswesens v. den Karolingern 3. 47. 50, 102. És Becker Deutsche Reiterei der Urzeit u. d. Mittelalter 2—6. stb.

békére berendezkedni. Ezzel új világkorszak kezdődik ismét. A mint a magyar hadtábor karói és czölöpei Pannonia földébe leásva, mélyebb gyökeret vertek, mint egy író mondja, — védelemre és nem többé támadásra rendezkedtek immár.

E processus már a fejedelmek alatt kezdődik és észrevétlenül foly még az első királyok idejében is, míg teljesen létesül. Első biztosabb nyomait azonban csak első királyunk alatt vehetjük természetesen észre, midőn intézményeink először szólalnak meg írásban. Mert a hadszolgálatra kötelezett királyi várjobbágyság intézménye ekkor már világosan beszél e megtelepedő honvédelmi szervezetről. — Nemcsak a szabad birtokos nemes, kinek fejenként kell felkelni a hadra most is, — katona és harczos; hanem a letelepített szolgáló birtokos jobbágy is katonává lesz. A hármas könyv egyik alapelve: sola militia nobilitat, a hadszolgálat nemesít, ez által viszonylagossá lesz. A birtok is kötelezhet ezentúl katonaságra, de a katonaság ismét nemesíti a személyt, s vele majd a birtokot is szabaddá, nemesivé teszi. Valamint a királyok uradalmaikon megtelepítik hadkötelesen jobbágyaikat, külön hatóság, külön vezérlet alatt, a hadszolgálat feltételével; hasonlón telepítheték a nemzetségfők, a főurak, a főhivatalnokok és méltóságok, és telepítették a főpapok. Birtok tehát és telepítés a nemesi teleken hadra is kötelez. Míg idővel a katonáskodó birtokos személye e katonáskodás által szabaddá és nemessé lesz, addig a nem hadakozó megtelepített conditionarius egészen paraszttá sülyed. A hadköteles királyi várjobbágyság ellenben később mindinkább felszabadulva, a mint nemessé és személyenként felkelő katonává lesz, úgy a királyi uradalom vármegyéje is ezáltal elvegyül a szabad nemesekkel egy megyévé.[1])

---

[1]) Legvilágosabban magyarázhatja ezt a főpapi birtokon megtelepített hadköteles jobbágyoknak, a királyi várjobbágyokéhoz hasonló intézménye. Ők is uraik, a főpapok, apátok zászlói alatt kötelesek hadakozni, külön megyét képeznek, külön hatósággal. — De idővel, hasonlón mint a várjobbágyok, nagyobbára minden conditionariusi kötelezettségtől felszabadúlnak, s a hadi személyes szolgálaton kivül minden tartozástól ment, szabad nemesek lesznek. Csak kevés ily főpapi nemesi szék tartja fenn magát külön az újabb időkig. A legtöbb épen úgy összeolvad a nemesi megyével, mint a

Ez volt egyébkint mindig és mindenütt a világtörténelem szerint a hódító és megtelepedő hadak átmenete a polgári állapotra. Még a római veterán legionarius is a gyarmatos letelepítéssel a colonia és municipium első honvédelmi seregét képezte.

A magyar hadsereg is megtelepedve e honvédelmi jelleget veszi fel. Régibb eddigi s ujabb, a megtelepedéssel keletkezett elemei: a szabadok személyesen felkelő hada, a királyi várjobbágyok, a főpapok és főurak zászlóaljai mindannyi birtokos és telekkatonaságot képeznek már. S ez a későbbi nemesi felkelésben a banderiumi és vármegyei telek- vagy porta szám szerinti állitásban tovább is ezen eredeti jellegét fentartja. — Mindez csak a honvédelemre van ezentúl berendezve és kötelezve. A törvé-

---

királyi várjobbágy és szabad nemes. Az erre vonatkozó okmányok vizsgálata a legérdekesebb adatokat szolgáltatja a fejlődés ezen menetére nézve. Mig Sz.-István s utódai első egyházi alapitványaiban így találunk például a pécsváradi monostor birtokán már 200 vitézt, és később is a béli, garam-benedeki stb. apátságokon táborozási hadkötelezettséggel megtelepítve; addig más főpapi birtokok okmányai tanúskodnak ismét arról is, mikép szabadúlnak fel ezek s lesznek hasonlón szabad nemes katonákká, és nemesi székeik a királyi nemes megyékkel elvegyülnek. 1251-ben így panaszkodik az esztergomi érsek, hogy egyháza táborozó nemes jobbágyai közül némelyek szolgálatukat elhagyva, az országos nemesek közé léptek. És IV. Béla 1263-ban megengedi, hogy az érsek hadszolgálatában lehetnek országos nemesek is (L. Kerékgyártó. A mívelt. fejlőd. I. 317.). Tanulságosak erre nevezetesen a szegszárdi apátságnak is az országos levéltárból Fraknói által kiadóban levő okmányai, s ezek mellett a bácsi országgyűlés határozatai, mikép szabadúlnak fel a kalocsai érsekség nemesei példájára lassankint minden nem nemesi szolgálmánytól. Hogy ezen hadköteles királyi, főúri és főpapi jobbágyok megtelepítése bizonyos birtokarányban lehetett, valószinü. Sz.-István ez iránt általában épen úgy rendelkezett már a főurakra nézve is; mint II. decr. 21. czikke tanusítja: Volumus ut unusquisque senior suum habeat militem servientem. Az egyes szám használata itt a latinban nem zárja ki a tartandó megtelepítendő katonák többes számát. Hasonló fejlődés észlelhető Angolországban is, melynek máskép is állami fejlődése annyi hasonlatot mutat a mienkkel. Épen így nevezik az állam-iratok a nemeseket milites comitatuum (Lásd a XIV. századi parliamenti actában: Modus tenendi parliamentum). S Eduard Confessor 1043—1066-ban emlitett főuri és püspöki fegyverviselőinek (armigeri servientes) már I. Henrik 1101. Charter of Liberties 11. pontjában felmentés adatik az adózástól, és szabad nemesekké lesznek. Lásd Stubbs Select. Charters of English Constitutionals history. Sec. Edit. 78, 100. és 502. lap.

nyek csak erre, az ország határai közt és azt is gyakran meghatározott rövid időre kötelezik a betörő ellenség elleni szolgálatra. Azontúl csak a király zsoldos hada, vagy ha zsoldba veszi a nemesi személyes felkelést s a banderiumokat, tartozik hadakozni.

De nem taglalom itt tovább a magyar hadsereg elemei ujabb összealkotását, midőn tanulmányunk tárgyát sajátlag nem ez, hanem a magyar hadviselés és harczmód képezi.[1]) Önként feltünik azonban, hogy a hadsereget alkotó elemeknek is, a mint azok nagyobbára a honvédelemre irányultak, meg kellett változtatniok a magyar hadviselést és harczmodort; melynek most védelemre, és nem mint eddig, támadásra kellett intézve lenni. — Valamint megváltoztatta azt jórészt, e szerint az idegen harczmodornak és fegyvernemeknek átvétele. Sz.-Istvánnak, sőt már atyjának ideje óta folyvást halljuk, hogy járják idegenek az országot, hogy nyilik meg az a külföldi befolyásnak. Nemcsak a térítő apostolok és idegen gyarmatosok behozzák a kereszténységgel a polgárosodást. Az idegen lovagok is annyiszor bejöve és behíva, az udvart felkeresik vitézeik kiséretével, s itt a nyert birtokon megtelepednek; mások követségben járnak; mig a keresztes vitézek nagy hadai ismételve átvonulnak az országon s ezáltal nem egy idegen szokást és viseletet meghonosítanak. A hadhoz szokott nemzet figyelmét ugy sem ragadhatta meg inkább valami, mint az uj fegyvernemek és viseletek, a lovagias szokások, a bajvivások és sajátságos uj harczmodorok. Sz.-István első vitézi fellépténél már a kard övedzéssel való lovaggá avatás és szentelés idegen szokása behozásával találkozunk először. [2])

---

[1]) Azt tárgyalja sajátlag legkiválóbb történetíróink egyike, Horváth Mihály: A magyar honvédelem történeti vázlatában (Kisebb tört. munkái I. 147.), midőn e helyett a hadsereget összealkotó elemek történetét szövi, a mi szorosan véve nem képezheti a hadtörténelmet. Hogy mennyire nem jöhetett ezekkel semtisztába, mutatja a 200. lapon saját vallomása »oly zavartnak, a részleteket oly különszerűeknek találja, hogy azok történetét írni, úgymond, lehetetlen.«

[2]) Hogy e szokás, melyről történetkútfőink a Kupa elleni hadbaszállás alkalmával szólanak, nálunk általánossá vált, tanusítják Freisingeni Ottó püspök szavai 1146. évből: Ad quandam ligneam ecclesiam accedit (t. i. Rex Ung.) ibique ab episcopis — nam eousque in puerilibus annis nondum

Unokája s utódja az idegen Péter, mint a királyi testőrség vezére, már ily idegen fegyverzetü csapat élén állhatott. Ezek csak nehéz vértü, hosszú kardú pánczélos vitézek lehettek akkor, minők az idegen lovagok voltak, mint krónikáink ezt felölök külön feljegyezni szükségesnek vélték [1]). — Kálmán király törvénye szerint azonban már minden száz pénz jövedelem után is pánczélos lovasokat kellett állítani, míg 40. pénz után csak pánczéltalan könnyü lovag járt [2]). A magyar hadsereg régibb könnyü sorlovassága tehát még nagyobb számban volt. De mellette már nehéz pánczélos lovashad is fenállott [3]). Már Sz.-László nagy csatái krónikai és legendai leirásai és későbbi XIV. századi festői előállitásai is erre mutatnak. Mint a német szokás szerint a pánczélos vitézek a csata hevében a lóról leszállva gyalog párbajra és birokra kelve küzdenek, úgy állitják elő Sz.-Lászlót is a leányt rabló kún fejedelemmel gyalog birkózva, mig a leány a lovat tartva segíti, a lovagot [4]). És hasonlón küzd Bátor Opos párbajt tornázva a külföldi pánczélos lovagok harczmódja szerint[5]). Nem

militem induerat — accepa sacerdotali benedictione ad hoc instituta (Lásd ezt a Pontificale Romanumban) armis accingitur. Gesta Frider. I. 32. és Baltzer zur Gesch. d. deutsch. Kriegswesens 6.

[1]) Chron. Bud. Podhraczky 47. Post haec de Almania Volphgerucum fratre suo Hederico de comitibus Houmburch ortus, cum trecentis dexteraiis faleratis introivit sat.

[2]) Az angol 1181-ki alaptörvény szerint is, Assisa de armis habendis in Anglia: Quicunque habet feodum unius militis, habeat loricam et cassidem, clypeum et lanceam sat., és az 1252. Assise of Arm. faciant omnes iurare ad arma secundum quantitatem terrarum et catellorum: scilicet ad quindecim libratas terrae unam loricam, capellum ferreum, gladium, cultellum et equum — sat. A legkisebb census szerint csak karddal és nyíllal kellett ellátva lenni. Az angolok épen oly ügyes ijászok lévén, mint a magyarok, ezzel döntik meg a Hastingsi csatát is. L. Stubbs Select. Charters of Engl. Constit. 154. és 371.

[3]) Lásd a páncélos vitézekre, a lovasok- és gyalogokra a többi adatokat összeállítva Kerékgyártónál i. h. 332.

[4]) Mint a turnicsei XIV-ik századi falképen segíti a lóról leszállt hőst a gyalog küzdelemben a hölgy; hasonló képet fest az ó-német hősrege is: Et si forte praelium solus intrat pedes Dum tenet Bucephalum suus Ganymedes. Grimm Gedichte auf Fried. I. 223.

[5]) Chron. Budense, Podraczky 144 Opus super gilvum equum in lorica

tudjuk, mennyire képeztek idegen elemet már Kálmán alatt az orosz és más népségi külön őrségek és hadak. De a szabad királyi városok és az erdélyi Királyföld idegen flandriai, szász és más német gyarmatai hasonlón nehéz páncélos vitézeikkel, — a mint okmányaink már ilyenek állitását kikötik, — ez idegen harczmodornak egyik ily elemét képezhették. —

Mindezen részint későbbi, és csak lassan gyarapodó, részint a hadseregnek csekélyebb részét képező hadelemek egyelőre a magyar hadviselés harczmodorán általában nem igen változtathattak ugyan. A nemzet felkelő hadai megtartották régi hadseregeik jellegét és harczmodorát. Az országot ért első nagyobb invásiók alkalmával, midőn a magyart meghódítani mindig kész német császárok seregei hatalmasabban törnek be, például I. Endre alatt, a nemzet nem zárkózik még el várakba és erődített táborokba, mint a németek s olaszok tevék a berohanó magyarok előtt. A magyar sereg a német útjában mindent elpusztít, s a mint a benyomuló előtt hátrálva, oldalt lesbe áll, nyugtalanítja, majd a kifárasztottat minden oldalról körűlvéve támadja, majd a visszavonulót elvágja s üldözi, csak régi jól tervezett hadviselése régi harczmodorát tünteti elő. Vele ismét oly nagy veszteséget hoz a német hadseregre, mint akár ujabban az orosz Moszkvánál Napoleon hadaira.

Csak egy század multán is azonban az európai hadviselésnek harczmodorából átvett előbb vázoltam nehéz lovassági és gyalogsági elemek oly túlsúlyra emelkednek, ha nem is általában a felkelő nemzeti hadseregben, de a döntő királyi és főuri zászlóaljak hadaiban, hogy a csaták már is e harczmóddal vívatnak. De nemis többé győzelmesen, hanem többnyire már, mint a nemzet hadi geniusával ellentétesek, kevés sikerrel és nagy veszteségekkel. Az 1167-ben kitört és következő évben folytatott bizanti háborúkban már csak a székely és bessenyő előhad állott volna könnyű nyilász lovas csapatokból, és ezzel győzött is még az első összecsapásnál. A derék had azonban hasonlón a bizanti phalanxok hadsoraihoz, tömören lép fel már. Hadrende nincs

---

cucullata evulsus in modum fulminis ictu lanceaee, rupta lorica per medium cor transfixit.

többé külön csapatokra felosztva, nincsenek szárnyseregei jobb és bal felől. Sürű tömegben helyezkedik el. A felvonuló hadsor lovai egymáshoz kötve, mintegy áthatlan erős falat képeznek, mely nem képes többé semmi mozgékonyságot s önállást kifejteni. Nemcsak a katonák vannak pánczélban főtől talpig, hanem a lovak is homloktól szügyig. — Hosszú pallóssal, dárdával és vérttel fegyverezve, a két sereg tömör sorban mint egy fal dől egymásra, s a magyar az általa meg nem szokott harczban rövidebbet húzva, csatát veszt. A könnyű mozgó seregnek, a több csapatra felosztásnak, az elő- s hátvéd és tartalék seregeknek hiánya, a tagozatlan lovastömbből álló hadsor, a szokatlan hosszú dzsidák és nehéz vért és pánczél használata, a színlelt futás, máskor magyarok által használt cselének fel nem ismerése okozták íme a magyarok veszteségét [1]).

A belzavarokba merült ország nem is okult rajta. Nem lévén jó ideig a nemzetnek nagyobb háborúja, szentföldi keresztes hada sem lehetett a magyar harczmodorra kellő iskola. A nemesek fegyvergyakorlata elhanyagoltatott; a várjobbágysági had felbomladozóban volt; és a bizanti háború után közel száz évvel később is ép oly készületlenül, valamint ily nehézkes harczmodorban találjuk Sajónál is hadseregeit felállítva a tatárok ellen. Csekély előhaddal és tartalékcsapatok nélkül, előnytelen szűk helyen összeszorulva, sürű hadsorokban állíttatik fel a hadsereg. Ehhez szekértáborral voltak körülvéve az egymáshoz kötött sátorok. Ez inkább gátúl és hátrányúl mintsem védelmül szolgált, mozgóságában akadályozva a hadat, melyet azért a magyar népségek hadai előbbi mozgékonysága előnyével bíró tatársereg könnyen megsemmisíthetett.

Csak e nagy veszteségen veszi magát ismét észre a nemzet Ujra kezdi védelmét és seregeit, és pedig most mind a két — újabb és régibb — irányban szervezni, a régi magyar támadó, s az újabb europai honvédelmi hadviselés szerint.

V.

Az országnak a tatárjárás által elgázolása először is az európai védrendszer erődei és várai kifejlettebb szervezete át-

[1]) Lásd Kerékgyártó idézett hely I. 356.

vételére és utánzására vezetett. Tapasztalták, hogy az erősebb helyek a tatárvész alatt is a támadást kitartva, jó szolgálatot tettek, és hogy rohamos pusztításai ellen megvédhetik vala az ország nagy részét. Voltak tehát addig is védművek és várak; de nem voltak képesek a döntő csaták után az erősebb rohamnak tartósan ellenállani. Hogy hazánk és nemzetünk hadai e védelmi szervezetét se feledjük, képét legalább röviden előállithatjuk.

Magyar népségeink egyik ága az Avar vagy Várkún (Varchonitae) már hires volt védrendszeréről. Ismeretesek földvárművei, a német iróknál Ring-nek azaz Gyűrűnek nevezett, gyűrűszerű körben egymásba folyó meszsze kiterjedt körsánczaik szerkezetei, azok őrsége és védelmi rendszere. Nyomaik s eredeti gyűrű nevök maig fenmaradtak és kereshetők a Győrök és Szolga-győrök helyein és helyneveiben. Sem hadtörténelmi, sem régiségtani vizsgálataink eddig még nem foglalkoztak tüzetesen velök; s ezeknek jövőre szintén még egyik derék feladatát képezhetik.[1]) Kétségtelenül országunk nem egy régi földhányása, gátja és sáncza még ezek maradványa. De ép oly kétségtelen, hogy hazánk több hasonló: kővel erősitett, égetett agyaggal készült vagy csak magasra felhányt földműveiben más őslakóinak védművei is feltalálhatók. Az ország nagy részén átvonuló Csörsz-, Hon- vagy Hun- és Ördög-árkaiban, a Duna és Tisza közt, a Vág, Garam, Ipoly sat. folyók nagy földhányásai és gátjaiban, mint a Mirhó Gát, a béni Garami, Marcus Aurelius és Quad tábori erődökben épen ugy az ősnépek, mint a későbbi barbárok és avarok, a római ellenek és szövetséges népek, a Quadok és Marcomannok védművei és limes romanusa nyomozhatók.[2]) Nem is kell külön kiemelni, hogy

---

[1]) Az Archaeologiai Értesitő 1879. 199. lapján Wagner János legujabban érdekesen értesit a borsodi Diós- egykor Nagy-Győri avar gyürüvári sánczai elágazása nyomozásáról; s azok Sáp pusztai, Várcza és felső-vadászi Várczadomb nevü sat. elágazásairól.

[2]) Régibb és ujabb nyomozások e felől a honti Ipoly és Garam közti földhányásokról Pongrácz Lajos Honti Lit. füzetek. — Neudeck Germanische Befestigungen des oberen Waagthales in Ungarn. — Ormós: Adatok a délmagyarországi földvárak történetéhez. Délmagyarorsz. Tört.

őseink beköltözésekor ezenkivül még az ismeretes római castrumok és vallumok, az őrtornyok és municipiumok falainak romjai meglehetős számban s magasságban, sőt épségben is fenállhattak; és a szlávoktól bevett fa és agyag, fekete és fehér, régibb és ujabb sárvárainak a Csernogradok- (Csongrad) és Belogradoknak fészkei még ki sem hültek. Feltehető, hogy oly hadképes nép, mint a magyar, megszállva e földet, hont telepitve rajta s országot alkotva benne, ezeket nemcsak felismerte, hanem jól tudta mindjárt értékesiteni és használni lakúl és védelmi központúl.

Minden ősnép megtelepedésénél ebben azonos természetes rendszert követett. Akár hadtáborként szállta meg a földet, akár törzsrokonság szerint telepedett meg, nemcsak a régibb lakók helyét foglalta le, [1]) hanem bizonyos természetes védettebb központok körül helyezkedett el mindenütt. Az ugor-finn népségeknek erődített helyei, a kelták tribusai, a németek gauszerkezetei, a bizantiak themái, a szlávok zsupái mind egy központi telepedési helylyel birnak, mely körül a törzs, a had tanyázott és végre megtelepült. Ugyanezen képet mutatja nemzetünk megszállása, a mint a törzsfők és a nemzetségek a régi várak és győrök alatt, mint a hadfőnökök táborai körül, telepednek meg; vagy a királyi birtok s uradalmak területein képzi igy a vár, a győr, a várjobbágyok és szolgák (ismét épen ugy a szolgagyőr nevek is,) központját; vagy legalább bizonyos székek és udvarok képezik ezt, honnét a székelyek és főpapi nemesek székei és udvarhely székeinek nevei. E központokon volt egyaránt a törzsfői, a hadvezéri, a birói hatalom és székhely, ott székelt a nemzetség feje és főnöke s a nép törvényhatósága.

Hogy e magyar első telepedési székhelyek régi föld és favárak, vagy római sat. városi, tábori falromok lehettek, az kétségtelen, ha a mai legtöbb ily városunknak és várnak a

és rég. értesitő 1879. 65. lap. Romer: Resultats generaux du mouvement archeologique en Hongrie sat. közlemények a Magyar Akademia régészeti publicatioiban.

[1]) Az archaeologiai kutatások erre mutatnak, a mint ásatásoknál az új népségek rétegeinek lelhelyei alatt rendesen régiebbek is találtatnak.

Magyarok előtt kezdődő történetét nyomozzuk.[1]) Hogy azok idővel általuk jobb karba helyeztettek, földművekkel, sánczczal, palánkkal, czölöppel, faszerkezetű rekeszekkel és veszszősövénynyel ujabb, nagyobb, erősebb lakká emelkedtek, azt nemcsak a várjobbágyok szolgálata a királyi uradalmak várai mellett, hanem a dolog természete is tanusithatja. De valószínű az is, hogy mind e várak csak kezdetleges művek, csak épen első szükségleti védművek voltak.[2]) Rájok kevésbbé volt alapítva a honvédelem, mint inkább a központi tábor, haditárak és a székhely szervezése.

Első erősebb falművek, melyek az épitészeti s erődítési művészet kellékeinek megfelelni törekszenek, tudomásunkra az egyházak s a királyi fejedelmi nagyobb várpaloták mellett emelkednek. Hazánk első főegyházai és a székes-fehérvári királyi palotának (a Nagy-Károlyi aacheni pfalz módjára alapitott) főegyháza épitészeti vizsgálata kimutatta, hogy ezek a római castrum- és praetoriumoknak, melyeknek régi helyén többnyire keletkeztek, toronyerődítési rendszerével épültek.

A városi püspöki székkel, a basilikával és monostorral, a királyi, majd főuri lakkal is épül tehát először a kisebb-nagyobb tornyos erőd.[3]) Fehérvárott és Pécsett, Esztergomban és Nagy-Váradon, Egerben és Nyitrán, Dömösön, Szalán és számos más főegyházon és monostoron ezt maig régiségi vizsgálataink kimutatni képesek. Ezt követik az erődített fallal keritett városi acropolisok, sőt falusi egyházak várdává alakitott falkeritéseikkel.[4])

Az egyháznak, mint egy szellemes iró mondja, valóban

---

[1]) Lásd e régi várak névjegyzékét a történeti kutfők szerint összeállitva Kerékgyártó által i. h. 345.

[2]) L. Czobor: Magyar orsz. középkori várai.

[3]) A főurak toronyerődei rendesen udvarházaik, majorságaik közelében levő magasabb helyen álló, több emeletre osztott, egyszerű tornyok, melyekbe az úr családjával és fegyveresei szolgálatával csak háboru esetén vonul, felhuzván az első emeleti bemenet hágcsóját.

[4]) Lásd, Az Egri Székesegyház és Beszterczebánya leirása czimű műveimet. Henszelmann Székesfehérvári ásatások, Romer erődített monostorokról és Müller az erődített templomokról (A Mittheilungen d. Central-comiss.) szóló közleményeiket.

nemcsak a szellemi, de a személy-szabadságot is kellett ekkor oltalmaznia.[1]) E nélkül nem védhette volna a szellem szabadságát sem, ha a rabszolgát fel nem szabadítja zsarnok urától, ha az igazságot és erényt nem veszi pártfogása alá; ha az ártatlanul szenvedőnek és üldözöttnek menedéket nem nyujt falai közt. Erre nem képesité mindig egyszerün csak az evangeliumi tanok hírdetése. Sokszor kardot kellett kötni védelmökre. Falat és erődöt kellett emelni, hogy a vad erőszak ellen megvédje a hozzá menekülő személy, család- és vagyon-biztosságát. Ha az evangeliumi apostolkodás s a diplomatiai küldetés és közbenjárás nem sikerült, nekik is az ultima ratióhoz kellett az ökölviadalok és párbajok ez erőszakos korában folyamodniok. Fegyverrel s erőddel is kellett békíteni és polgárositani. A szellemi és értelmi művelődés, a tudományos és művészeti képzettség magaslatán, s az anyagi hatalom birtokában nemcsak nem vonhatták ki magokat a harcz, védelem és polgárosodás biztositásának kötelessége teljesitése alól; de ebben résztvételök, hivatásuk egyik első teendője lőn. Kolostoraik iskoláiban és műhelyeiben egyedül gyakorlák a magasabb műépitészetet, mely egyházakat s erődöket képes volt emelni. Ha valahol, monostoraikban olvasták és másolták Xenophon és Polybius, Arrian és Vegetius hadtörténeti munkái kézirati codexeit. — Nevezetesen az utóbbi műve képezte ekkor a magasabb műveltségü hadvezérek legfőbb tanulmányát. Már a XI. századból halljuk, hogy a hires hadvezér Anjou Folkos igy tanulja Vegetius hadtanát.[2]) A középkor hadai nehézkes lovag tornázó harczmodora mellett ez tartotta fenn akkor a classicai kor hagyományos hadformatiói művészetét. A XIII. században már francziára is lefordítva az Art de chevalerie czim alatt, Jean de Meun vagy Moine (azaz barát, szerzetes) a Roman de Rose lovagregény szerzője által, ezek lőnek a Geste-czimen, lovag ütközetek és bajvívások leirásával bővítve a könyvhöz értő házi káplányok és tudós szerzetesek által felolvasott s a vitézektől

---

[1]) Olim musste die Kirche, — úgy mond, — mehr als geistiger Hort sein, sie musste auch der Person Sicherheit wahren.

[2]) L. Boutaric: Institutions militaires de la France 297.

mohón hallgatott könyvek, melyekből egész hadtudományukat meritették.

Sehol jobban nem ismerték tehát ezeket, és az európai hadak állását és harczmodorát, mint a püspökök udvaraiban s a monostorok celláiban. Innét váltak ki a diplomaták, kik országról országra, udvartól udvarhoz jártak békét közvetitni vagy szövetséget kötni. Ennek sikere vagy eredménytelensége szerint állittattak azután a hadtanácsból, — hol az övék, a legjobban informáltaké volt többnyire az első szó, — a hadak élére, mint a legjártasabb, legkészültebb vezérek, kik ugy is zászlóaljakat, banderiumokat vezettek, hadakat készen tartottak birtokaikon. S a többinél is még többet áldoztak és áldozhattak, mert költséggel és kinccsel bírtak, megtakarítva arany és ezüst egyházi és más mű- és disz-tárgyaikban.

A várerőd- és az erődités tudománya és művészete is igy természetesen nálok keletkezik magasabb tökélyében először bazilikáik- és domjaikon, a monostorokon és várpalotákon. Csak ezek előtt áll meg Pannonhalmán, Székes-Fehérvárt és Esztergomban a tatár, melyeknek nem képes falait, mint a városok többi fapalánk keritéseit feldulni s elégetni. Az ellene emelt más torlaszokat előre küldött fejszés hadai könynyen épen ugy szétházták és megvívták, mint már előttök akár a kunok és bessenyők is.[1]) A példa most ez irányban használt. Az ország eddigi várai és városai, tornyai és palánkjai hatalmasabb erődökkel épülnek ezentul, hogy a tatárhadviselésnek ellenállhassanak. Az ország védrendszere a kifejlettebb európai hadszervezet szerint kezd alakulni, a lovagok és főurak magas sziklavárai, a királyi várok s a városok acropolisai és falai erődökké alakittatnak át.

A tatárháboruból megfutott nemzet királya, kinek az ország gyenge várai s erődei sem adhattak menedéket, mint állam- és hadszervező tehetség kerül vissza. Nemcsak erődített városok és várak épitését kezdeményezi, de a nemzeti hadat is

---

[1]) Igy beszélik krónikáink már az első kun berohanásokról Salamon alatt, hogy az ellenök emelt védgátakat szétronták: ruptis indaginibus irruerunt in Hungariam. Chron. Budense i. k. 127.

rendezi. Az európai hadviselésben épen úgy gyakorolja és felszereli újra, úgy látszik, a nemzetet, mint alább a következtetés mutatja; valamint a régi nemzeti harczmodort is helyreállitja. Erre épen új alkalmas elem mutatkozott az országba bevándorlott kun népségnek a régi magyar hadhoz hasonló könnyű lovas hadseregeiben. Rég észrevehette már a nemzet, hogy ujabb hadviselési modorával nem igen birt sem a Kunnal, sem a Bessenyővel mérközni. Midőn ismételt beütéseik és harczaik után még a tatárjárás előtt s általa szoritva bejöttek, Béla számithatott már hatalmát támogató hadaik erejére. De a rögtön érkező tatárvész előtt a kunok még sem szervezve nem voltak, sem a kölcsönös bizalmatlanság miatt a harczban részt nem vettek. Most azonban megtelepitve és szervezve, hatalmas hadat képeztek, mely a régi magyar könnyű sorlovas hadviselésnek módjával felújíthatta a magyar felkelő hadak e harczmodorát is.

S ez valóban ezentul győzelemről győzelemre vezetett, s az ottokári és habsburgi hadakban döntő részvéte által, ujra egy uj világkorszak és a szlávság ellenében idővel az ujabb Habsburg dynastiai osztrák-német birodalom megállapításának kezdete lett.

Érdekes valóban hallani fegyvereink és nemzeti hadviselésünk e diadalát, amint azt nemis csupán nemzetünk saját történeti feljegyzései és rég elenyészett hősdalai, mint inkább az idegen német irók és költők énekei maig visszhangozzák; a leghivebben előállitva régi nemzeti harczmodorunkat, valamint a magyar hadsereg ujabb európai harczmodorban való jártasságát.

E harczmodor általános jellemzése ugyan itt is abból áll, hogy a magyarok általában nem élnek sajátlag az európai fegyverzettel; azaz nem használják rendesen a nehéz pánczélt, vértet és sisakot, nem vívnak, mint az idegen pánczélos tornázó lovagok. Hadaink e szerint futva támadnak és üldöznek, nyugton nem tudnak hadsort állani. Az ellent szinlelt futással üldözésre csalják, s ekkor rögtön megfordulva, zavarba ejtik és tönkre teszik.[1]) Igy beszéli Zittaui Péter, hallásból, úgy mond,

[1]) Karajan Leumund der Oesterreicher, Böhmen und Ungern 504.

hogy a fegyver rendes használatát nem értik. De a háboru kitörésével szűk szörmébe öltözve, mely a harczolót derekabbá teszi, gyors lovon, sebes nyargalással a mezőn keresztül nyilaznak (bizonyára a távolból, mielőtt még az ellen őket észrevenné) gyorsan megfeszitett ijaikból az ellenre; mély sebeket ütve rajta. Eszerint nem állnak a csatarendbe, úgy mond, a Svab szokás szerint. Az egész csata, szorosan véve, csak nyilazással megy véghez. A mint a lovas az ijjat feszíti s a nyilat sebesen minden felé lövöldözi, ezzel magát előről és hátulról fedezi.[1])

Helyesebben tudja ezt az egykoru Hornecki Ottacker lovag, rímes krónikájában megénekelve a magyarok diadalát a Marchfeldi csatában. »Menynyi esett el, ugymond, a magyarok által. Mikép szoriták ezek egyfelül és másfelül keményen az ellent az ütközetben. Azt mondják felőlök, hogy nem képesek a csatában helyt állani, sort tartani? Hogy nem birják a nehéz sisak s vért alatt a harcz hevét kiállani? A ki ezt mondja, látta volna őket az napon. Ugy küzdöttek, mintha csak Franczíaországban tanultak volna vívni. (Ez volt akkor a leghircsebb vivó-lovag-iskola). És meg kell engedni, hogy ugy hadakoztak, mint akár a svábok. Pánczélos lovasaik ugy csépeltek, akár a cséplők.« (Azaz sorrendet tartva, csatarendben is,)[2])

(Sitzungsberichte d. Wiener Akad. XLII. 50.) de ki ezen vonásokat összeállítva az alább idézett Zittaui Péterből meriti csupán.

[1]) Dobner Monumenta V. 336.

[2])
Die dy Unger velten nider,
Sy drukhten hin und herwider
In dem Streit hertichleich.
Als sy dacz Frankreich
Hieten vechten gelernt.
Wer gicht, daz sy nicht wernt,
Noch tawrn undern Helmen
In hicz und in Melmen?
Hiet sew des tages der gesehen,
Der muest in der furwar jehen,
Sy kunden Swebischen vechten.
Wenn sy darczy gerechten
Mit Rossen und mit Harnasch
Ain Drescher nie so gedrascht sat.

Lásd Petz Script. rer. Austr. III. Cap. 155, 150.

Ámbár kétségtelen tehát, hogy a kún seregekkel erősödve, a régi magyar harczmodorral vívta ki a magyar hadsereg a marchfeldi csatákat. És Hornecki Ottacker verseinek első sorai is ily könnyű lovas csatázók, minden oldalfelől szétszórva küzdő seregeire érthetők; de a további leirásból világos, hogy a magyar had egyes csapatai ekkor, mint az európai harczászatban is jártasak és gyakorlottak, fölényben voltak.

A további adatok is e korból, mind álmélkodva szólnak a sajátlagi magyar hadviselésről. Mikép tudnak a távolból biztosan nyilazni és halálra találni.[1]) Mily gyorsan és kitartón tudnak nyargalva nyilazni. Mikép mellőzi a magyar királylyá választását a cseh Venczel, mentegetődzve, hogy ha a magyarok észre sem vennék csekély hadképességét, de azt csakhamar tapasztalhatnák, hogy nem képes az ijjal hat mérföldet nyargalni és szerte lövöldözni, mint ők.[2]) A magyarok e harczias vitézsége és fölénye annyira elismert volt, és divatba jött, hogy a hősies, harczias alakhoz tartozott ekkor egyidőben a magyarok vitézi viseletének, szokásainak, tartásának utánzása. Hadakozó Frigyes, Ausztria herczege, mint a magyarok folytonos ellensége is utánzá őket a ruházatban, viseletben; kétségtelenül a fegyverzetben is, mert csak igy hadakozhatott velök sikerrel. Követték ebben akkor az osztrák és cseh lovagok is.[3])

Legfeltünőbb volna e közt a jellemvonás, mely az, ugymond »kevély, rátartós és nemzetökre büszke, minden idegent lenéző« magyaroknak akkor kiválólag tulajdonittatott: hogy t. i. a harczban, valamint nemzetközi vonatkozásokban, a diplomatiai állam-ügyekben ravaszok és színlelők, csalfák és hamisak voltak.

A mai magyar jellemtől anynyira eltérő ezen vonás azóta nemzetközi életünknek, úgy látszik, nem kis hatrányára enyészhetett el. Mert e ravaszsággal ama jellemzések nyilván csak hadi ügyességét jelezhették. Hasonlón mint a középkori krónikások, a magyarok hadfölényét és győzelmeit vad erőszakos jellemük-

[1]) Ottacker Chron. rithmicum Cap. 95. beszéli ezt, mikor Kőszegi Iván grófot egy magyar párbajra hívja.

[2]) Ugyanott Chron. 723.

[3]) Karajan Leumund i. h. 525.

kel indokolták; úgy e ravaszság alatt is bátran a hadi cseleket érthetjük: az ügyességet az ellenség rászedésében, megelőzésében, a mint azt nyilaikkal véletlenül már távolról és lesből támadták, körülkerítették, a színlelt futásban megejtették.[1]) De ez egyszersmind leghívebben jellemezheti akkori hadviselésünket, hogy az részben még mindig a régi mozgékony magyar harczmodor volt: a nehézkes, támadni és mozogni nem képes súlyos páncélos lovagok tornázva bajvívó modora ellenében. Így panaszolják stiriai határháborúinkról a német krónikák, hogy a magyarok véletlenül megrohanva az országot, majd álnokúl futás színlelésével üldözőiket a magyar földre csalták. Itt pedig minden felől körülvéve, mindanynyit levágták vagy elfogták.[2]) E háborúk egyikében a magyarok ellen e szókra fakad ki azután a csatát vesztett német marsal Landenberg: Ti hősök, meghigyjétek, hogy én sok nép hadszokásait ismerem, de ezt még nem ismertem, máskép ily cselbe nem vezettetek volna. Sváb urak, ez ellen bátorságtok hasztalan volt. Azt hittétek, hogy hasonlón kell küzdenetek, mint a francziák ellen. A sváb vitézek erre felelik: Ezen pogányok hadmesterségével a mienk nem ér fel. Mert azt kisem hitte volna, mondja tovább Horneki Ottacker, ki ezt verses krónikájában megénekeli, hogy a magyarok képesek legyenek a német hősök felett ily dicsőséget kivívni. Az egésznek magyarázata pedig mindig egyszerűn ugyanaz. Míg a franczia, a német sat. európai harczmodorban a feudalis urak, a hübérnök lovagok talpig pánczélt öltve, inkább a védelmi harczra és ebben is sajátlag saját drága személyöknek egyedüli védelmére vannak felkészűlve; és míg ők mintegy erős bástyák állanak egymással szemben, kiket rendszeres tornázási mesterséges viadallal kell megtámadni és a lóról ledönteni; addig a magyar harczos minden látszólagos torna és vivó szabály nélkűl, rohan elő, nyilával távolról lődözi, utánna iramodásra ingerli; oldalról és hátulról támadja, míg végre megejti és harczképtelenné teszi. De azért csak még két század múlva is így hangzik Galleottinál

[1]) Zrinyi Miklós a költő is így értette valahogy »A török afium ellen való orvosság« czímű iratában; a török nem erővel győzött meg bennünket, hanem ravaszsággal, — — igaz a török ravasz, hogy disciplinatus.«

[2]) Pertz: Monum. SS, IX. 638. Contin. S. Crucensis,

a magyarok jellemzése, hogy ily kitünő nép felett, mint a magyarok, nagy dicsőség uralkodni, mert ezek ép oly bátrak és vitézek, mint ravaszok és csellel bírók. Tehát nem csak bátor vitézek, hanem a hadicselhez is értenek. Mit mint valódi renaissance iró azzal magyaráz, hogy a régi Pannonia népei szokását követik ebben; kikről már Tibull mondá, hogy vitézségöket s eszélyöket, mely cselfogásokból állt, már a rómaiak hadai ismerték és gyülölték. [1]) Ha azonban tovább ér tudományával s a római irodalmon túl a bizantiakat és középkori irókat ismerte volna, ott találja vala már hívebben munkáikban feljegyezve a magyarok hadviseléséről ez eredeti vonást is, hogy mily fortélyosak és titoktartók a hadban seregeik és vezéreik. [2])

VI.

Az Árpádok lehúnytával a hoszszas interregnum és trónörökösödési háborúk forrongásai hadedzett csapatokat nevelhettek. De a pártokra szétmálló nemzettestnek hadszervezete mindinkább hanyatlott. A hadköteles várjobbágyok felszabadulása, az elszegényedett köznemesség, ez elhatalmasodott oligarchia a helyettesítési és zsoldos rendszer felé vezetett. Erre a hoszszas pártháborúkban számos hadgyakorlott csapat állhatott készen, midőn a trónra lépett Anjouk nem többé a nemzet érdekeit követő hadszervezet kifejtésére, hanem személyes dynastiai és politikai czéljaik üzésére szükséges hadcsapatokat kezdenek az akkori európai modorban felállítani.

Hogy a magyarokból és kunokból szervezett könnyű lovas had jó vezérlet alatt s a nemzeti harczmód mellett ebbe is azonnal beletalálta magát, mutatják I. Károly győzelmes harczai és Nagy-Lajos olaszországi lovas csapatainak oly merész hadmenetei, melyeknek bravourja sokszor nem kisebb volt, mint

---

[1]) De dictis et factis Matthiae Regis cap. XXXII. És Karaján Leunund i. h. 499. — ki több lapon át nagy kedvteléssel szedte össze a magyarok ravaszságáról szóló adatokat, azoknak úgy látszik actualis politikai, fájdalom ez értelemben is rég elveszett jelentőséget akarván tulajdonítani.

[2]) Lásd erre Liudprand Antapodosisa leirásának a Berengari csatáról szóló magyarázatát is Salamonnál i. h. 137.

akár az Árpádkori vezérek alatti portyázó hadaké. A szemtanú olasz jegyző Gravinának leirásai, a mint e magyar lovashad hőstetteit elbeszéli, úgy hangzanak, mint akár egy nagy nemzeti epos csataepisodai.[1]) A magyar zászló ekkor ismét Europaszerte minden csatatéren lobogott és Nápoly, Aversa és Canossa falaitól kezdve, Lithvaniáig, az Adriai tengertől a fekete és balti tenger fokáig kitüzve volt. A könnyű diadalok mellett a kitartás és fegyelem, a nemzeti öntudat és hűség sem hagyott semmi kivánni valót. Midőn az első condottieri, Werner vezérlete alatt álló német zsoldos csapatok, kiknek szerkezete ezentúl a divatba jött bérhadaknak mintáúl szolgált, meg nem elégedve a zsolddal és zsákmánynyal, fellázadnak, a magyar lovashad a vele egy zászló alatt küzdő lázadókat a király parancsára egytől-egyig lekaszabolja.

Egy ily sereg már az állandó hadcsapatok feltételeit bírta magában. Mellette meg volt ugyan az országnak személyes nemesi és vármegyei telek (portalis) katonasága és felkelése. De ez mind inkább háttérbe lép és némileg már a népfelkelés és tartalék jellegét veszi fel ekkor. Különféle nemei keletkeznek. Az általános és részleges felkelés, melyek ismét a betörő ellenség támadásához, vagy a határ átlépéshez vannak arányozva [2]). Zsigmond folytatja, bár kevés sikerrel ez irány fejlesztését. A banderiumok, fogadott csapatok, a helyettesítés és pénzmegváltás képezik már a rendszert. Míg eddig rendszeresen csak a szabadok, a birtokosok képezhették a nemzeti hadsereget, Zsigmond törvénye szerint már a parasztság is, a nemesi javak járulékaképp felvétetik [3]). Csak amazok elégtelenségében veszik még igénybe az országgyülések a nemzet személyes felkelését. A felszerelés és fegyverzet is mind jobban közeledik az europaihoz; ámbár ennek külsőségei: a nehéz lovasság, a tornai bajvivások nem voltak képesek nálunk teljesen lábra kapni [4]); annak da-

---

[1]) Lásd Muratori gyűjteményében Script. rer. Italicar. kiadva.

[2]) Az erdélyi szászok ekkor az elsők, kik évi adójuk négyszereseért felmentetnek a kötelességtől, hogy megyéjöken kivül katonáskodjanak. L. Horváth. Kisebb tört. m. honvédelem I. 178.

[3]) U. ott 181.

[4]) Lásd erre burgundi Fülöp lovászmesterének Bertrandon de la

czára sem, hogy Zsigmond Europaszerte hordja magával a magyar lovasokat kiséretében; és a lovas tornák külső ékítményeivel, czímerekkel, sisakokkal sat. feldiszíti őket.

Az idegenszerü hadszervezettel elérte ismét a nemzetet balvégzete. A bessenyők, kúnok és tatárok után ujra egy ujabb oly néppel, a törökkel kellett szembeszállnia, mely a magyar népségek hadviselése és harczmodorával volt fölényben az akkori magyar had felett. Első ütközeteit vele 1363-ban és 1396-ban egymás után el kellett vesztenie. Ezzel Európa kapuja megnyilt előtte.

Csak a Hunyadyak hősies lángszelleme volt még képes egy ideig a vészt feltartóztatni. Magyarország ez által, mint egy szellemes iró mondja, Európa Thermopilejévé és Marathonává lett. A Hunyadyak: János és Mátyás előnye ismét a magyar hadképesség és harczmodor felélesztésében s érvényesítésében állott. Midőn János — ki Bonfinis szerint előbb a Viscontiak alatt Milanoban tanulja az újabb renaissance harczmodort — a fenyegető nagy veszélyekkel szemben általános felkeléseket rendezve, e felkelő csapatokban is újra a régi hadviselést fel éleszti, s az ősmagyar hadtraditiók alkalmazásának köszöni diadalait.[1])

A felélesztett régi vitézséget s hadintézményeket a hőslelkü atyának nagyobb fia Mátyás a hadviselés és hadtudomány ujabb vívmányaival tudta összekötni. A hadviselést ez időtájt két korszakias fordulat érte. Az egyik a renaissance korszakkal feltámadt classicai harczmodor hagyományainak ujabb felélesztése s alkalmazása; másik a tűzlőfegyverek feltalálása volt.

Egy ujabb hadíró talán inkább szellemesen, mintsem alaposan, megkisérté a világ népei hadművészeti hadállásai architecturáját a különféle korszakok építészeti ízléseivel összehasonlítani. A hellen tömör phalanx négyegének hadsora hasonló volna e szerint a doriai templom hossznégyszöge peristyljéhez. A római legiok tágabb szerves összekötése hasonlóbb volna a római com-

---

Brocquiére-nek leirását az apró lovakon való tornázásról, midőn Pesten 1433-ban a tornajátékon jelen volt, Meynert i. h. 67.

[1]) Lásd erről Salamon i. h. 20, 41, 58.

posit építészeti styl arkádokkal, ívekkel összekötött csarnok-oszlopzatához. A középkori feudalis hadsereg, a nehéz lovagok kisérete, a hűbérnökök, szolgák s apródok csapatai fokozatosan ugy emelkednek, mint — (itt egy kis ugrást tevén a szerző, elhagyja egyszerün a neki be nem illő többi fejlődési styleket,) — a gót stylben a támfalak és támívek apró toronykáikkal kisérve a hatalmas csúcsokat és tornyozatot. Míg a renaissanceban az antik classicus motivumoknak csupán külsőségei és formái vannak inkább alkalmazva az élet szükségeihez; s ezek is később, mint üres ékítmény és czikornya, a hanyatlásban pedig, mint felesleges czopfos és barock tekercses ízléstelenség tapasztatnak a rút lapos valóságnak felfödésére: hasonlón nyilván ama olasz condottieri hadakhoz melyek a classicai művészi formák közt mozogva, e hadmesterség és művészet miatt soha sem jutnak a csaták vívásához, vagy csak eldöntéséhez és csupán különféle állódások és mozgódások kifejlesztésével fárasztják ki egymást.[1])

Megvallom, hogy a szellemes hadíró hosszú hypothesisét itt röviden összevonva és hiányos stylismeretét kissé kiigazítva és módosítva adtam, hogy belőle ez eszme csak némileg is kissé szorosabb logikai következetességgel levonható legyen. De ezenfelül hozzá kell még azt adnunk, a mit ő classicus műtanulmányába merülve feledhetett, hogy az általa ignorált barbár népeknek is megvolt, mint láttuk, saját hadarchitecturája, hadviselési harczmodora és művészete. S a mint ezt már előbb nemzetünk harczmodoránál a bizanti taktikák és strategiák szerint leírtuk és elémeztük, bátran folytathatnók a hasonlatot, ha nem is a classicus művészeti stylekkel, miután e népek sem követték a classicus hadművészetet; de legalább is hasonlíthatnók magyar népségeink könnyű sorlovassága hadviselését, ama könnyü sátor architecturához, melyet még népünk építészetében, annak lakai és fedelei utánoznának. Mint a könnyü szellős tárt sátorok, bármely perczben és bárhol letűzhetők és könnyen felszedhető hajlékot adtak a tábornak, ugy nemzetünk folytonosan táborozó hadainak is kétségtelenül a könnyed mozgósítható formák felelhettek meg leginkább.

---

[1]) Jähns: Die Kriegskunst als Kunst. 1874. 16. sat.

Mátyás király, a mint magas classicai műveltségénél fogva korának renaissance formáit nemcsak átvette, de azokat még magasabbra kiképezte; — úgy hogy az udvarában és seregében tanyázó olasz renaissance tudósok nem győzik csudálni, hogy oly uj hadsor képzéseket szemléltek táborában, minőket sem Xenophonnál, sem Polybiusnál, sem Arrian- és Vegetiusnál nem olvastak, sem Epaminondas és Nagy-Sándor nem használt; — ugy másrészt nem húnyt szemet a magyar hadviselés s a nemzeti genius harczmodora előtt sem.

Erre mutat a mint szokott erélyével a magyar hadsereget szervezi. Mig toborzás utján és Giskrának szétugrasztott cseh rabló csapatai zsoldba vételével valódi classicus veterán legionarius hadat állit a fekete seregben; addig másrészt a nemzeti hadjutalékot is ujra szervezi. A királyi had, a főuri és főpapi banderiumok és nemesi felkelők mellett a szegedi országgyűlésen minden husz után egy embert vétet ki. Midőn e hadat az állandó zsoldos legionarius hadsereg mellett, mint könnyü lovas huszár hadat használja, nyilván a nemzet hadgeniusának megfelelő sereget alkot benne. Az arány is megfelel ennek. Mig fekete serege, gyalogsága, mely állandó zsoldos hada magvát képezhette, csak nyolcz ezeret, addig lovassága ez arányban husz ezeret tesz Bonfinius számítása szerint.

Mindkét fegyvernemben a gyalog fekete sereggel s a lovas huszársággal, korszakias hatással volt Európa hadseregeire. Nemcsak hogy majdnem először találkozunk itt állandóbb, rendesen fizetett és begyakorlott haddal. Mert VII. Károly franczia király ugynevezett chalonsi 1445-dik ordonanceí lovassága, melyet a hadtörténelem az első állandó hadseregnek szokott tekinteni [1]) alig előzte meg néhány évvel előbb Mátyás gyalogosai és lovasai fennebbi intézményeit, és Miksa császár a német hadsereg első reorganisatora, csak ötven évvel később követi Mátyást. [2]) Hanem a mi Mátyás e befolyásában az európai hadseregekre mérvadóbb az, hogy Miksa épen Mátyásnak gyáva utódai alatt feloszlott fekete sereg maradékait veszi át. Ennek a táborban felnevelt iva-

[1]) Boutaric Institutions Militaires 308.

[2]) Meynert i. h. 85.

dékai képezik egyszersmind később a német első állandó zsoldos gyalog hadak, az ugynevezett Landsknechtek alapját.[1]) Nem kevésbbé előrement a könnyű sorlovas had felállításával. Mig VII. Károly ordonancejai és Miksa császár nehéz lovasai alig mozoghattak, az egyiket a csatatéren öt, a másikat hét szolgának s apródnak kellett követnie, hogy a lóra felülhessen és magát azon fentarthassa, az az, hogy csataképes lehessen, addig egy hadtaniró szerint Mátyás huszárja egymaga lévén teljesen hadképes, amazok ellenében a szólamra emlékeztet, ugy mond »Selbst ist er ein Mann«. Ezzel ismét oly kitünő fegyvernemet alkotott, mely a mint a magyar vitézséget világhirűvé tette, Európának is ugyszólván összes hadseregeibe felvétetett, melyeknek könnyű lovasságát maig a huszárcsapatok képezik. Miksa császár első sietett szintén már átvenni Mátyás király halálával fekete seregei mellett huszár hadai intézményét. Meghívja és felfogadja Mátyás huszárhadnagyait lovagi gyakorlatokra, hogy nála hasonló sereget képezzenek [2])

Mátyás e magyar lovas hadintézményének a nemzeti hadügyre nézve ezért még azon kiváló előnye is volt, hogy a magyar nép hajlamának megfelelő huszárseregek daliás könnyűsége és vitézsége, azok disze és fénye vonzotta a nemességet és főurakat, kik csapataik élére álltak, mint hadnagyok és vezérek. A magyar hadban ezáltal épen azon átmenetet látjuk ekkor, mely VII. Károly chalonsi ordonanceát is követte, hogy az általa felállitott állandó lovasság tisztségeire a nemesség vállalkozott. Nálunk, Mátyás serege szétfoszlásával megszűnik ugyan-e szolgálat is. Ámbár a török hóditás korában ott látjuk rendesen lovas csapataik élén főnemeseinket is. De ez inkább a szükségparancsolta önkényes szolgálat és nem rendszer volt többé. Hiányzott nálunk később is még soká egy Richelieu lángszelleme, s erős keze, hogy állandólag tudta volna lekötni és szervezni a nemesség szolgálatát a hadseregnek. Midőn az később nálunk is szokássá lett,

[1]) Meynert i. h. 93.

[2]) A Veiszkunig igy beszéli, hogy hozatja udvarába a huszárok nemes tiszteit s tanittatja általok lovasait: Viel redlich, und ritterlich Huszaren die zu Rosz mit dem Handbogen (tehát még épen ugy lovas nyilasok, mint a régi magyar lovasok) viel Ritterspiel treiben. Lásd Meynert i. h. 87.

inkább franczia divatként jött már be, és mint ilyen, és nem valódi nemzeti intézmény, jelenleg az is kiment a divatból.

Mátyásnak azonban mindenesetre az volt leggenialisabb conceptiója, hogy nemzete régi könnyű lovas serege hadviselését össze tudta egyeztetni a kor kifejlett hadászatával és harczászatával. Ennek köszönhette, hogy győzelmeskedett az őt mindenfelől fenyegető ellenein. Fekete serege és huszársága épen ugy megfelelhetett a törökök janicsár gyalogságának és spahiaik lovasságának, mint a német, osztrák és cseh nehéz pánczélos lovagok és gyalogság támadásának.

A legméltóbb és valóban élénk szemléltető képet állít elő a magyar hadsereg e kiképzettségéről a szemtanu Bonfinis leirása. Ő, ki a classicus renaissance színvonalán állott mint történetiró, s ki, mint ő maga beszéli, mindent átolvasott, a mit classicus hadművészetről ismeretes volt, ehhez épen ugy ismerte Olaszország hadseregeit, ugy mond, csodálkozva látott Mátyás hadseregében olyan hadmesterségeket, minőkről soha sem olvasott a classicusokban, és minőket soha sem látott Olaszország híres gyakorlott condottieri hadseregeiben. De a mit csak valaha olvasott a classicusokban a nagy hadvezérek művészetéről, azt mind látta Mátyás hadserege szemléi alkalmával szemei előtt formálódni. Majd ékalakban, ugymond, majd fogó módra vonulnak fel a hadsorok,[1]) majd körállódást vesznek.[2]) Majd három- és négyszögű felállitásba[3]) rovátkos alakban mennek át. De a mit leginkább csodált, ugymond, mert addig soha sem hallott és látott, az a csatasorok támadásba átmenetének skorpió alakja volt.[4])

---

[1]) Ez az ékalak az Embolon, a mint ezt a mantinaeai csatában a thebaiak alakitják a lacedemoniaiak ellen. S az ék ellen alakitott fogó: Koiembolon, melylyel a timbrai csatában Croesus ékalaku dülényét Cyrus kétfelől felfogja, mi a győzelmet részére dönti el.

[2]) A régi körállódás mellett rendesen ekkor a török hadak félkör- s hold alaku állódást vettek fel.

[3]) A régi phalanx állódások.

[4]) Quaecunque apud veteres legeram, de disciplina militari mihi recognoscere licuit. Nunc in cuneum, nunc in orbem, nunc in trigona, tetragonave, aut in forficem (fogó, ollóalak) et serram (rovátkos, fürésszerü, hadmüszó Catónál a rómaiak csatasorai egy nemére) mutata acie reverti. — — — Col-

Ez utóbbit egy hadtani tekintély felfogása nyomán, s a magyar harczmodor szerint is ugy magyarázhatnók, hogy az előhad s a sereg előtolt szárnyai képezték a skorpió alak kinyújtott lábait; melyek kétfelől megkerítve szoríták öszsze az ellent. A tömörebb vastag hadtest több rendje, melylyel az ellen testére homloksorban vonult, képezte a skorpió széles és mélyebb tömör testét számos lábai sorával. A skorpió hoszszú farka alakjának épen úgy megfelelt tovább a hoszszú tartalék s a tábori kiséret és társzekerek vonata. Mindez nyilván az európaival combinált magyar hadviselés képét mutathatná. Az előre kiterjesztett fogószerű szárnyak s előhadak, valamint a hosszú tartalék megszaggatott nagy lovas csapatai, mind erre utalnak. Kétségtelenné teszi e magyar harczmodor túlsúlyát a lovasságnak a gyalogság feletti említett túlszáma is, mely nyolcz ezer gyalogra, mint mondók, húsz ezer lovast számított.[1]) Mint akár Caesar galliai hadjáratiban mindannyi rendszert, a térközes és tömeges sorakozást egyaránt alkalmazza a vele szemben álló had ellenében; úgy Mátyás is egyesíti a classicai formákkal a régi magyar hadat is megkerülő könnyű lovasságával, mely a gyalogság felett túlerőben is áll.

Nem csoda, hogy Olaszország fejedelmei, kiknek híres condottieri seregeiben már annyira ki volt fejlődve a classicus renaissance hadművészete, Mátyás hadait magasbra tartották. A fejedelmek fiai, mint a nápolyi trónra szánt ferrarai herczeg Ferdinand és testvére, Mátyás király táborába küldettek, hogy tőle tanulják a hadviselést.[2]) És Mátyás magyar segélyhadai, a huszárok és puskások mint elite csapatok alkalmaztattak Olaszország főállomásain.[3])

---

latis signis iam, iam, cum hoste conserturum maxima sum continuo admiratione correptus, nam veri scorpionis imaginem praeferebat. — Miranda sunt profecto, quae diximus, quum nunquam haec in Italia videre licuit. — Bonfinis Decad IV. lib. VIII. (kölni 1680. kiad.) 468—469. lap.

[1]) Ex octo millibus peditum — mond Bonfinis — et viginti millibus equitum, sine pueris, colonibus et lixis, item ex carris circiter novem millibus sane constabat i. h.

[2]) Se exercitarelo in lo misteri de l' armi írja Beatrix királyné levelében Eleonorának, Ferdinand anyjának. Monum. Hist. Hung. Diplomatiai emlékek Mátyás király korából III. 77.

[3]) Ezek képezték Ferdinand brindisi testőrségét és Lecco és Otranto

Ily hadsereget csak nagy hadgyakorlat és szigorú fegyelem képezhetett ki, s a lelkesítő diadalok, a győzők nagylelkű jutalma tarthattak fen. Mátyás ebben is szerencsésen egyesíté magában a nagy hadvezér tulajdonságait. Ezek által képezett anynyi derék hadvezért magának, hogy Bonfin az akkor megszokott classicus szólam szerint mondhatta: a trójai ló sem szült többet és különbet. »Mert csodálni kell, úgy mond tovább, a szigorú fegyelmet és hadtartást, melyben Mátyás népét gyakorolta. Soha sem láttam katonákat, kik hideget és hőséget, munkát s éhséget könnyebben viseltek, a vezényletet ügyesebben követték, vígabban csatába rontottak és halálba mentek volna.«

Hadjáratait azonfelül magasabb politikai vezéreszme hatotta át. Hogy a kelet felől fenyegető vésztől megóvja országát, erős nyugati birodalmat kivánt alkotni. Midőn erre sem Ausztriában, sem Csehországban nem volt képes szövetséget találni, ő akart belőlök egy nagy birodalmat képezni. Felvette ismét az Anjouk, Luxenburgok és Habsburgok megszakadt dynastiai politikáját, s a kelettel szemben nemzetközivé kivánta emelni. Mielőtt ezt kivihette volna, elhúnyt. De az eszme túlélte őt. Ismét a Habsburgház fogta fel azt; csakhogy most megfordítva, már ennek a magyar birodalmat kellett volna Ausztriába olvasztani. Miksa császárnak, ki Mátyás hadtraditióit sietett a fekete sereg maradványaiban s a huszárság példányaiban átvenni, sikerült emez eszmét is Ausztria számára utódaiban átvinni; mig végre ivadékai Mátyás képtelen utódaitól annak birodalmát is átvehették. De ezzel végződik már önálló hadaink régi dicsősége, és kezdődik azok uj, kétesebb korszaka. Csak egy magyar volt még, Bethlen Gábor, kiben, úgy látszik, újra felvillant az osztrák szövetségre alapitott erős önálló magyar birodalom eszméje, midőn a nemzet tapasztalta, hogy amaz nem képes az országot a török invasiotól megmenteni. De midőn erre Bethlen és a nemzet sem volt képes,

---

várai őrségét Budai Bálint vezérlete alatt: sclopetieri et springanderi hungari, tehát már puskások is; valamint huszárok Magyar Balázs kapitány által vezérelve. — In subsidium vestrum, irja Mátyás sógorának, a ferrarai herczegnek, 500. electos equites inter quos essent 100. usarones, id est homines levis armaturae, qui plus ceteris valoris u. o. 3, 5, 38.

s Ausztria uralkodói mindinkább képesebbek lőnek a nemzetnél, ezzel a magyar állami önállóság is hovatovább hanyatlott.

A korszakhoz tartozik azonban még a hadviselés ama másik korszakias fordulata, a tűzlőfegyverek feltalálása. — Ezek kezdetleges ügyetlen és nehézkes használata, a mint nem sokat változtat még ekkor a hadászatban, itt csak annyira jöhet tekintetbe, a mennyire nemzeti hadainkra is némi befolyással volt. Egy magyar, Orbán mester volt ugyan az elsők egyike, ki nagyobbszerű ágyúkat alkotott. Ő készítette volt Mahomed sultán megrendelésére az addig létezett legnagyobb ágyút, mely Konstantinápoly falain első tört rést hatszáz fontos kőgolyóival. És a nagy-szebeni Hasenwein János írt volna már ekkor egy munkát a tűzérségről (Über die Archelei). E szerint, mint egy idegen iró mondja, a tűzérségnek első magasb lendületét legalább közvetve Magyarország adta. Mégis nálunk jóval később lép fel, mint másutt, ha igaz, hogy először már a Crecy csatában használtattak tűzfegyverek. De az erről szóló első tudósitások kétesek, mert a régi hadgépeknek, minőkkel hadaink is ellátva voltak, ingenium neve egyelőre a tűzlőfegyverekre is használtatik. A magyar hadak a belgrádi győzelem által jutnak először a töröktől itt elfoglalt tetemes ágyú és tűzfegyver birtokába. Mátyás seregei már bővében vannak, és fölszerelése erősebb ebben, mint az ellenében álló hadaké. De többnyire még csak várak vívására használtatnak, s ebben is még a régi hadgépek sokszor nagyobb szolgálatot tesznek.

Utána ez is mind hanyatlik. A régi magyar hadviselést is utódai alatt még csak a pórlázadásban és fekete seregének a zsold nem fizetése miatt fellázadt csapatai leverésére használják, midőn ezeket a magyar csapatok cselbe ejtik és lesből támadva verik le. — Pedig Galeotti felhozott szavai szerint a vitézséggel összekötött hadicsel, ravaszság és eszély, még Mátyás király idejében általános jellemző vonása volt a hadnak s államnak. De utódai alatt már kimúlóban volt a hadban s állami életben; midőn a pártokra oszlott nemzet gyáván elhagyta magát, Mohácsnál oly eszélytelenül látjuk felállítva annak már nagyobbára csupán banderiumai nehéz hadát. Az eszélyes könnyű magyar lovas hadvise-

let hijában nem csoda, hogy a nemzet legyőzetve századokra elhanyatlott seregében és államéletében; mert e kettő többnyire együtt jár.

VI.

Ezzel már akár be is végezhetnők a magyar hadtörténeti tanulmányt. Mert kevés az, a mit ezentúl a magyar hadügy specialis fejlődéséről mondhatunk. Nem mintha hadaink ezentúl már szűneteltek, nem mintha hőseink többé nem születtek volna. Ellenkezőleg, Önök jól tudják, hogy a nemzet élete most több századon át egy folytonos kül- és belháború, az ország egy hadtábor volt. Hazánk folytonos csaták színhelyévé lett. Nemzetünk legjobbjai elhúlltanak a hosszú harcz alatt. A nép minden eréből patakzott a vér. De a folytonos had véres munkája közt a nemzeti hadművészet számára kevés feljegyezni valót talál a műveltségtörténet, ha itt-ott a régi vitézség előbbi fényében felcsillámlik is.

Nem tartozunk ugyan régibb történetiskolánk ama elfogult követői közé, melynek legnagyobb mesterei is, Pray György csakúgy mint Horváth Mihály, a mohácsi vész után semmi egyebet sem képesek látni, mint zavart és hanyatlást, visszavonást vagy elnyomást. Mert kétségtelen, hogy e párt-ingadozásban s állami sülyedésben is felismerhető az uj életalakulás, s a pusztulások és dulások forrongásában is észrevehetők az uj fejlődés erkölcsi törvényei. Ha ezeket is az europai műveltségtörténet áramlatai és képződései világánál tekintjük, hazánk e gyászos korszakának is nem egy sötét pontját megvilágítva és felderítve látjuk.

Igy tűn fel hadmüvészetünk is egyes szórványos vonásaiban. Akár egyes aphorismusokban írhatnók meg, oly laza, oly megszaggatott és összefüggetlennek mutatkozik még most története. De a mélyebb tanulmány idővel majd feltalálandja ezeknek is összekötő szálait és feltételeit. Egyelőre csak azt látjuk tényleg, hogy nincs, a ki annyi erőt s feláldozó hőst egyesítsen egy zászló alá. Külön pártokon és külön táborokban küzdenek egymás közt és hozzá még a törökkel is vagy a némettel. Nem képes őket még az enyészet végszélén álló hazájok és nemzetök meg-

mentendő szent ügye sem egyesíteni és összehozni egy alak körül s egy zászló alá. Még a legszentebb vallási érzet is, a hitujítással keletkező vallási egyenetlenség miatt szétviszi őket, akár csak az elsatnyult bizantinismus a hős és bölcsész hellenek végső unokáit a városukat ostromló barbárokkal szemben. Egyenkint vérzenek el úgy szólván apró maroknyi csapataik élén. És csak e közben tűnik fel nemcsak a régi vitézség és hadkészség, hanem a könnyű magyar lovashad bravourja már inkább, mintsem harczmodora, mestersége és művészete. S ez is még az europai hadfejlődésnek ismét egyik ujabb elemet szolgáltatja. Bár Mohácsnál a lelketlenül csekély had csak tömeges hadsorban ütközve megy a haláláldozatra; mégis később hallunk ismét az összeszedkelőzött könnyü lovashadakról is. És Smalkadnál a mühlbergi ütközetben a magyar nyilas huszárság csekélyebb száma daczára a legkitűnőbb német császári hadak közt nemcsak megjelenésével és hadviselésével tűnt fel, de régi nemzeti harczmódjával döntő sikert arat, midőn az ellen vezérét is lesből támadva elfogja. Magyarországban mind a mellett hogy több hason ütközetről beszél a történet, nem képes a kettős elnyomás és párthad mellett nagyobb actióra egy magyar hadsereg alakúlni. — Helyette időnként idegen soldatesca jön be, ha szövetségesül is, de oly fegyelmetlenül, hogy az ellennél is gonoszabb ellenségként pusztít.

Igazságtalanok volnánk, ha azt vélnők, hogy nem volt meg az igyekezet jobbra. Csak inkább a kivitel, az arra való erő és férfiú hiányzott, ugylátszik, a mentő tettre. Törvényeink ugyanis ekkor mindinkább telvék a hadsereg állítására vonatkozó czikkekkel. Sűrűn s majdnem egyedül ezzel foglalkoznak. De áll erre is, pessima republica, plurimae leges. Jellemző mégis, hogy a mai hadszervezet egyik legnevezetesebb intézménye, a békelábon levő seregek hadkeretei ugynevezett cadresei felállitása, már akkor a magyarországi gyüléseket foglalkoztatta. A világ első nemzetei vetekednek ujabban a felett, hogy melyik találta fel előbb e korszakias mai intézményt. Az olaszoknál a régibb condettieriknek, a franczióknál a szervező Louvoisnak, vagy épen Richelieunek, s a németeknél is egy bibornoknak az állami kanczellár Khlesel bécsi püspöknek tulajdonították e rendszabály feltalálá-

sát vagy életbeléptetését. [1]) Mi mindennél jóval előbb ismertük. Nemcsak régi várjobbágyi rendszerünk tisztségei, püspöki nemesi székeink megtelepitett hadnagyai ily hadkereteket képeztek, [2]) hanem a magyar országgyülésnek már 1546-ki tervezete [3]) jóval megelőzte mind Louvois mind Khlesel és Richelieu ministerek és bibornokok nagy eszméjét. De ez is, mint annyi más, nálunk csak írott malaszt maradt. A nemzetnek nem voltak méltó vezérei és nem volt képes nagy tettekre felemelkedni. Mindannak daczára, hogy mint a velenczei signoria ekkori követe Soranzo irja: oly könnyű volt Magyarországban katonát szedni, mint Csehországban pénzt találni, és hogy az ország rendei Ferdinandnak az 1547-ki országgyűlésről felirnak, hogy: »a magyar katonák a legolcsóbbak, s a török ellen legjobban használhatók, fogadja csak azokat zsoldba, kiket a török foglalás ősi lakhelyeikből kiszorított«, — mégis nagyobbára idegen zsoldos hadak jönnek be, és valahányszor a törökkel vagy némettel szembe kell lépni, soha sincs elegendő magyar had. Méltán vethették szemrehányva a német tanácsosok a gúnyt a nemzet szemébe, hogy örökösen csak szabadságai védelmét emlegeti, de sohasem tudja megfeszíteni erejét, hogy azokat maga megvédje. Sőt idővel már rendesen megváltják magokat az ország nagyjai és nemesei egyszerű fizetéssel, melyre határozott árszabályzat készült. [4]) S ebből ismét az idegen zsoldosokra is több került. A nemesek általános személyes felkelése ezentul már csak a papiron volt. A ki tehette, ki váltotta magát, a ki nem tehette, elment zsoldosnak.

A valódi magyar had egy-két áldozatkész főpap és lelkes főur által fentartva, ekkor nagyobbára úgyszólván már csak a végeken, a hódoltság végváraiban található; hol védelemben és

[1]) Lásd Gindely Geschichte d. Dreissigjährigen Krieges I. 223. Historia de Ministerio Cardinalis Richelieu. Louvois et s' administrat. civil. et militaire

[2]) Maig ily főpapi nemesi székhelyen feltalálhatók voltak hadköteles nemeseik Hadnagy, Huszár, Katona állandó hadkereti tisztségeket jelző nevei.

[3]) Magy. országgyűlési emlékek. Fraknói III. 9. stb.

[4]) Thallóczy: Magy. hadiszervezet a XVI. száz. Századok. 1877. 675. közli ez árszabályzatot.

támadásban apránkint pazarolta el jobbra való erejét és vitézségét. Ugy volt valóban, mint a végső magyar daliák egyike, a költő Balassa Bálint éneklé »a magyar nemzet romlott állapotáról« című versében:

»Hazádnak szép vége mindenütt csonkán áll,
Sereged szép száma fogy, romol, hullton szál.«

Itt gyakoroltatott még valahogy a régi magyar hadviselet is: hol a könnyű »mint a szellő, gyors mint a ráró paripákon« nyargaltak kedvtelve a vitézek, és támadták lesből megejtve a prédáló törököt. Mint a köztük vitézkedő Balassa Bálint lelkesedve énekli a végekről:

Vitézek mi lehet
E széles föld felett
Szebb dolog a végeknél.

A nagy széles mező
A szép liget erdő
Sétáló palotájok.

Az utaknak lese,
Kemény harczok helye,
Tanuló oskolájuk. —

A dal oly hangulat- s életteljes, hogy valóban arra mutathat, mikép ez volt még akkor a nemzet által leginkább keresett és kedvelt harczgyakorlat és lovas hadának valódi iskolája. De ezt is, mint egy irónk helyesen mondja, inkább csak »vitézi virtusában«, mint a hadászat szempontjából méltányoltuk eddig. — Egyik társunk minapi tanulmányában jobban felderítette immár. Kelletlen és sikeretlen harcz volt biz az, alkalmazva a török portyázó spahik lovas hadához. A régi magyar vitéz lovas hadnagyok helyett czek már nagyobbára csak holmi »lovas tiszttartók« voltak, kik inkább fouragirozni, mintsem csatára jártak. Többnyire portyázva hajtották be a szegény néptől lovaik s a véghely vára számára az élelmet, mint akár a török spahik. És ha ekkor egymás előtt elhajthatták a prédazsákmányt, vagy összecsaptak egy-egy hadkalandban, ez volt a vitézség egész próbája. De így is még jó gyakorlat lehetett. — Fentartotta legalább a vállalkozó hadi öntevékenységet, a vitéz szellemet. A magyar hadviselés ujabb kifejtésére azonban nem sokat tehetett. Annál jobban szolgált idővel új haderő képzésére. A magyar

végekre lett fordítva később is még a legnagyobb gond. Ezek helyébe keletkeztek az idegenszerűbb határőr-hadak és állandóbb zsoldos seregek; két oly új bajos intézmény, mely így a török vészt is túlélte még.

De ha ez sem szolgálhatott a magyar had kifejtésére, annál inkább szolgált Magyarország örökös törökháborúival az összes Európa hadzsoldosainak iskolájául. Az idegen bérenczhadak által is valóban egy új hadmodor keletkezett nálunk, melyet a történet sajátságosan a magyar harczrend névvel »ungarische Ordonanz« nevezett el; ámbár annak a magyar harczmóddal semmi köze sem volt, s ennek jóformán épen az ellenkezőjét képezte.[1]) Az idegen zsoldosok a mint bérért és személyökért, nem pedig hazájokért küzdöttek, személyök védelmére is helyezték ebben a fősúlyt. Ugy kellett tehát maneuvrirozni, hogy minél tovább húzódjék, mennél kevesebb ember halálába kerüljön a háború. Miért soha sem juthattak csaták eldöntésére. Magyarországot ezzel a szomorú dicsőség érte, hogy török csatatérein idegen hadkalandorok gyakorolták csupán magokat, s itt nyerték sarkantyúikat és vitézségök hirét. Mit még oly hatalmas hadvezérek is, mint egy Alba herczeg megirígyeltek tőlök: ki hős pályája végén, miután Európának úgyszólván összes országai csatatérein vezérkedett, csak azt sajnálta még, hogy a magyarországi török háborúkban nem vehetett részt; s azért, úgymond, »a teljes hadi dicsőséget« nem érhette el.[2])

De a zsoldos hadviselés e módja hova-tovább fejlődött, mind oktalanabbá lőn. A had, mely egykor létkérdés, majd mesterség és művészet volt, most játékká lőn. Már a renaissance kezdetén, mely csak az üres classicus formákat vette át, kezdődik mesterkélt gyakorlata. De a barock és czopf, a rococo tekercses korszakában már csupa czikornyává és játékká lesz, mint akár a művészet akkori gyakorlata. Erre egész iskolák, vagy inkább modorok keletkeznek, mint akár az épitészetben és szob-

[1]) Lásd leirását Rüstow: Geschichte der Infanterie I. 329—340. — Mint ilyen idegen harczmodorral itt nem szükség tüzetesen foglalkoznunk. Hasonlón léteztek e mellett franczia és németalföldi külön hadrendek, melyek épen így franczia stb. ordonanceoknak neveztettek.

[2]) Fronsperger Kriegsbuch. 1573. és Meynert i. h. 149.

rászatban; és nemcsak ezek mesterei találnak fel újabb rendszereket, mint például Alberico Barbiano; hanem szellemdús dilettansok is, mint Nicolao Machiavelli, a Principe és Arte della Guerra híres irója fellépnek hadiratokkal. A hősök és hadak helyére virtuosok és mesterkélt modorosság keletkeznek. Nem nagy hadconceptiók és hadjáratok kivitele, hanem a maneuverek és capriolik, a felvonulásokban és fegyverforgatásban való ügyesség tüntetése tartatik hadmesterségnek. Nagy és híres csatákat küzdenek, mint például a Tiber melletti Anghiary, a melyet Lionardo da Vinci és Michel Angelo remek cartonjai megörökítettek, s a hadvezérek megcsodáltak; de a melyben négy órai küzdelem után a néhány fogoly mellett, Machiavelli szerint is, csak egyetlen egy ember esett el. E modor még később félszeg methodikává satnyúl. A hadak előbbi önkénytes és zagyvalék elemei szigorú egyformaságra képeztetnek. A gyakorlat és parade csak oly komolyan vétetik, mint maga a harcz, mert ez sem több annál. Mintha nem is volna többé czélja a győzelem, hanem a seregnek járatása s ép fentartása. Fordulatokkal, felállódások- és kanyarodásokkal válik az egészet elvégezhetni Legfeljebb, ha egymást ebben kifáraszthatják vagy túlszárnyalják s a hátrálási vonalaikat elvághatják, a heves küzdelmek után egy-két elesett mellett számosabb fogolyt ejthetnek, ebből áll többnyire egész hadviselésök. Vagy a mint megerősített sánczok megett és várszögek előtt hosszasan táboroznak, ezek végtelenig húzódó ostroma és bekerítése, bevétele vagy felmentése képezik a had egyetlen kimenetelét, mely nem a győzelemre és csaták eldöntésére, hanem hosszas zsoldos háborúkra és hadjáratokra, s ez által egymás kifárasztására, az eszközök kimerítésére, vagy az elhúzás alatt végre beállt más politikai conjuncturák által keletkező hadszünetekre és békekötésekre vezet.

Ez volna az ekkori magyarországi idegen hadak török elleni háborúinak is általában leghívebb képe és jellemzése; ha még rosszabb: a teljes képtelenség és gyávaság, vagy nyomorúlt árúlás nem járult hozzá. Miről Zrinyi Miklós oly jellemző bizonyságot ad: »valaki idegen (hadvezér) jő belé (Magyarországba, úgy mond), vagy nem tud vagy nincsen szerencséje az operáláshoz. Menjünk példákra — — meglátjuk, hogy Fels Lénárd,

Roggendorf Joachim Brandenburgumi herczeg operatiói — — haszontalanul múltak el — — Koczianer, Basta, Schwendi Lázár, Belgioso, Colalto, Buquoi, Rosswurm, Schwarzenberg, Emperger, Hardek hadakozásai semmi jóra nem voltak. Teuffel pedig gyalázatjára volt. — Míg seregeik nagy dicsekvéssel hazánkba jöttek, nyáron, s aratás után őszszel jól megrabolván országunkat, visszamentek. — Látjuk így a várak s erősségek megadásában is az idegeneket vétkeseknek lenni.« S itt Budától Kanizsáig mindannyi várnak a magyar védők ellenére idegenek által való megadását számítja elő. De épen úgy számíthatja vala ama eredménytelen táborozásokhoz és szerencsétlen vezérekhez korában és koráig, akár még a Dampierreket és Montecuccolit, kivel s annak alvezéreivel annyit versenygett. Nem is volt szüksége minderre hivatkozni az egykori loyalis történetirásra, mint teszi például hivatkozva Istvánffyra. A mai legszakavatottabb s okmányokkal felszerelt hadtörténelem ezt épen úgy kimutatja. Savoyai Eugen hadait például leirva,[1]) hasonlón jellemzi az akkori hadjáratokat, mint akár fennebbi sorainkban a török elleni magyarországi hadjáratokat jellemezni megkisértők. Később ugyan mind jobbra fordúl már, midőn a török is gyengül, a magyar had is lassan összeszedve erősűl, s az eddigi hadmodor elméleti mesterkedései iránt is a vélemény kijózanúl. Vauban a legnagyobb hadmesterek egyike, midőn az erődítési rendszer tudományát megalkotta, pályája és alkotásai végén már maga elismerte, hogy minden erődrendszer a jó hadviselés kifejlődésével tarthatlan, és már is túlélte magát. És Montecuccoli hadművében már azt tanítja, hogy csak oly helyeket kell erődíteni, melyeket az ellen el nem kerülhet. Míg az előbb jellemzett hadviselés minden átmenetet, minden út- és vízvonalt, tábort, várost és végre lakot is megerődített volna, csakhogy az ellennel ne kellessék csatára kelnie. De ez, ha valahol, úgy oly országban czéltalan volt, melynek az ellent területéről ki kellett előbb űznie; nem pedig annak elveszett részei helyett, magát a

[1]) Feldzüge des Prinzen Eugen v. Savoyen, eddig számos kötetben s okmányokkal folytatólag kiadva a bécsi hadügyi levéltár hadtörténelmi osztálya által.

megmaradott részben elzárva védenie. Savoyai Jenő már ezt az útat választá, támadásba menve át az eddigi veszteglő védelem helyett, és váratlan sikerrel koronázza azonnal a nagy hadvezér új hadirányát. Még később is azonban, a modorosság szüntével, egy ideig eltart formáinak ecclecticus össze-vissza használata az országunkban operáló idegen hadvezéreknél és seregeknél. A technika modoros megszokása, mond egy iró, tovább tart annak éltető szelleménél. A tapasztalás mellőzésével keletkeznek a speculatiók. S így keletkeztek a hadi eclecticusok, kiknek utolsó Eleaja a bécsi Hofkriegsrath, és Xenophanese nálunk Lascy tábornok volt.

VII.

Ezek közt árva keveset, legfeljebb egy-egy ütközetről hallunk és tudunk még valamit saját nemzeti hadviselésünk harczmodorában. Csak az első nagyobb felkelésekben, a Bocskay- és Bethlen-féle nemzeti hadakban találunk ismét egész magyar hadseregek nagyobb és compacttabb működésére. Hazáért és szabadságért küzdvén, győzelem és nem hadjáték és zsold lévén a czél, már döntő csatákat is vívnak, s a győzelem is olykor határozottan feléjök hajol. Gyakran Európa első rangú hadvezérei, mint Dampierre és Longuevall-Buquoi gyakorlott hadaival szemben állva, a csaták a ha nem is végleg eldöntve, de ezek sikerei legalább részökre állanak.

Sőt e harczok is újra egy kiváló magyar hadtestet fejlesztenek ki a hajdúkban. A hajdú magyar gyalogság eredete bizonyára előbbre vihető vissza. Az ország több részében állítólag a régi hajtók, csőszök, vadászok vagy hajtó parittyások kisérték volna a magyar lovas hadakat, s ezekből keletkeztek volna a telek (portalis) katonaság gyalogjai. Állítólag már Dózsa pórhadának is ezek képezték legerősebb elemét, és szétvert soraikból keletkeztek volna a portyázó szabad hajdúk, kik mint martalócz csapatok utódaikban is saját kézre szegődnek zsoldban hadszolgálatra. A magyar törvény s a török hadak egyaránt üldözik rabló csapataikat. Mig keresettekké lesznek a toborzóknál s a forradalmakban; és lassan megtelepítve is befolyásos hadnagyaik

alatt elszegődnek hadmunkára ide s oda. — Ily csekély és kétes helyzetből emelkednek fel hatalmas hadosztálylyá; mely kiváltságos szabadalmakkal és birtokkal felruházva, némileg a német Landsknecht csapatokhoz hasonlóvá lesz. Csakhogy a magyar hadzsoldos gyalogság e nemének, a szabad hajdúknak, a német gyalogság zsoldos Landsknechtei felett, — mint egy idegen hadiró helyesen mondja, — azon előnye volt, hogy birtokánál és nemesi jogainál fogva soha sem vált saját nemzete ellen felbérelhetővé.

Ezen gyalogság képezné ezentúl a magyar hadaknak, különösen a felkelőknek legerősebb hadelemét. A mellettök felkelő lovasság is nem csekély számban lép fel. De ebben alig találjuk fel többé akár Mátyás előbbi, vagy csak a smalkadi s még a későbbi hét éves s öröködési haborúk híres huszárságát. Bethlen Gábor seregében levő lovasok, a fejedelemnek leveleiben használt saját kifejezése szerint, nem is huszárok, hanem kópjások.[1]) De »a kópja a lovas kezében semmirekellő«, úgy mond Zrinyi Miklós »Tábori kis tracta« című hadtanában. Épen oly »semmirekellőnek« mondható bizonyára ezek felszerelése és általában hadszervezete; mint nagyobbára ily értelemben semmirekellők Bethlen pártja főemberei. A Rákócziak és Wesselényiek, a Thurzók és a megyék, kik egymásután elárúlják vagy elhagyják Bethlent lovasaikkal, és tőle várnának inkább hadat és védelmet, mintsem hogy őt idején és tovább segítenék. A lovasság azért azután csak a »füvelés kedvcért — mint a fejedelem írja — kiosztatik statiókra.« S az egész csapat a vármegyék kevés lovasa mellett nagyobbára lovas zsoldosokból áll. A »hadakat fogadni« szólás járja már, a »felkelés« helyett; és a hol még a nemesi felkelésről szól, ott is a »vármegyék fejenkint való felültetése« az álló kifejezés. — Valóban ez többnyire nem is volt egyéb, mint a nemzetnek és országnak, e kifejezést mai gúnyos értelmében véve, felültetése.

De még így is Bethlen Gábor e korszaknak majdnem az egyetlen hadvezéri képessége. Áttekintete és gyorsasága az actió-

---

[1]) »Equites lingua nostra kopiások vocatos«, irja Bethlen levelében Katona XXX. 333. és 374.

ban, mindenre ügyelő gondossága, lelkesítő ereje és kitartása által a többi felett messze kitűnt. Sajátságosan megvolt benne még ama régi magyar hadviselési ügyesség és politikai eszély is, melyet a nemzet ravaszságának és cseles álnok voltának tulajdonított, mint láttuk már első hadfelléptünk, s a bizanti hadirók óta Mátyás királyig és udvari írója Galeotti jellemzéseig a közvélemény, ezzel jellemezve seregeink lesből, rejtekből kitörő gyors támadását, az ellen megkerülését, a hadi s egyéb fortélyt. — Bethlennek nemcsak levelei és politikai actiói elárúlják ezt, a mint sajátos kifejezésével irja és tanítja párthíveit, hogy kell »stratagemával« élni; mi alatt ő egyszerűn politikai rászedést ért rendesen; hanem épen így hadviselésében, csatáiban is észrevehető a meglepés, a lesből támadás, a színlelt felvonúlás. S ezzel is újra magyar hadserege nem egy előnyt és győzelmet vívott ki e kornak leghíresebb strategái, mint egy Dampierre és Buquoi hadseregeivel szemben. Míg ezek Csehország erősebb hadai ellen II. Ferdinándnak veszőben levő ügyét helyreállították, Bethlen magyar hadai ellenében nem voltak képesek döntő győzelmet kivívni: sőt ennek ügyes katonái és hadnagyai e hős vezérek egyikét Pozsonynál lesből támadva, elejték és lelőtték, másikát így Érsekújvárnál elfogták és levágták.[1])

De hasonlón megkerüli és váratlanul támadja lesből Eszterházy Miklós is magyar lovasaival ekkor a Vágnál Bethlen török segédcsapatait megsemmisítve. Akárhány ily episodot hozhatnánk fel a magyar hadak jellemzéseül az előbbi és utóbbi török, Rákóczy- és Tököly-féle felkelési hadak magyar hadviselési és harczmodori egyes vonásairól; a nélkül, hogy hadtörténelmünk valósággal egy ekkori magyar hadseregről és valódi magyar hadviselésről és harczmódról sajátlag többé szólhatna.

E hanyatlás közt az egyetlen kimagasló alak, a ki előtt még egy magyar hadsereg felállításának eszméje valóban mint egy nagy eszmény állott, Zrínyi Miklós, a hadvezér és költő volt. A nemzet végsülyedésében is a nemzeti állandó hadsereg s a magyar vitézség és hadképesség úgy jelent meg neki, mint akár

[1]) Lásd Weyhe-Emke Longueval gf. Buquoi Retter der Habsburg Monarchie. Episode aus d. 30-jährigen Krieg. Quellenstudien a. d. Archiven der Familie 1876. 76. lap.

Róma Scipio álmain és Caesar vágyain. A mint hadakozott és vezérkedett, írt és énekelt, mindig ez: a magyar hadsereg felállításának eszméje volt nemzete megmentésére életének czélja. Midőn fellármázta lelkesült harsány kiáltásaival az országot: »íme kiáltok hazámhoz való szeretetből, hallj meg engem élő magyar! ihol a veszedelem! ihon az emésztő tűz! Imé tudományt teszek elődbe,« és midőn írta neki a hadtudományt, s a »török afium ellen való orvosságot«, midőn »duplázva fegyverre fegyverre« hívja, és nyomoruságát, satnyulását vérig fellázítva nemzetét neki kimutatta: akkor a legszentebb benső meggyőződés hangján mondja, hogy miért teszi ezt, miért akar egy magyar hadsereget alkotni. Azért, mert e nélkül nem lehet léteznie, nem másnak e hont megszabadítani, nem megvédeni; és mert a magyar, úgy mond, »ha akarja, erre legalkalmatosabb, legerősebb, leggyorsabb és a legvitézebb nemzetség.«

Még egy Zrinyi Miklós ajkain is mindez úgy hangozhatnék, mint akár az izgató és lelkesítő néptribun szava. Ha nem állana, mit ő maga nem egyszer oly igazán énekel magáról:

— — Hiremet nem keresem pennámmal,
Hanem rettenetes bajvivó szablyámmal.
Mig élek harczolok az ottoman haddal,
Vigan borittatom hazám hamujával,

Vagy máskor:

Nem irom pennával, fekete téntával,
De szablyám élivel, ellenség vérivel
Az én örök hiremet —

ha nem lett volna tehát egyszersmind hős és nagy hadvezér; ha meg nem írta volna valóban vérével és tollával egyaránt első a magyar hadtudományt. Mert a magyar hadtörténelem, a mig szól, nem mehet el soha nagy alakja mellett, hogy benne ki ne emelje a hőst s az első magyar hadírót és hadtudóst.

Lelkesedve s egész az eszményi magaslatig emelkedve, bejárta ennak minden terét. Midőn az ütközetekből hazatért és harczaiból megpihent, letörölve véres verejtékét és vértől piroslo kardját, felveszi a pennát és Homerunk, Achillesünk és Xenophonunk lőn egy személyben. Nekünk az ő iratai, — hős ősének

szigetvári veszedelme, eposa és hadimunkái a mi nemzeti Iliasunk és Anabasisunk. Nem mintha addig nem lettek volna hősdalaink. Krónikáink késő latin feljegyzései száraz szövegén keresztül is mindenütt felhangzanak. És még a legutolsók recitativ szövegei is mint Szabács viadala vagy Beriszló Péter halála, az utolsó vándor lantos deák: Tinódy historiás énekei is mutatják, mint zengett azokban a nemzet hősies hadérzete. De Zrinyi nagy műeposában sajátlag a nemzeti hősök eszményi alakjait állítja elő, akár mint Homer Achilljában, vagy Tasso megszabaditott Jeruzsáleme Tankrédje istenes hőseiben, kik a vitézség minden erényében gyakoroltatnak előbb, hogysem a csatába mennek. És mig hozzá hadtani tételeit cselekvényekké öltözteti, mint egy irónk mondja, hogy megalkossa bennök kortársai számára a magyar keresztény hős minta-képét és eszményét, addig politikai és hadiratiban a hazafi s államférfi lelkesedésével és bölcseségével, hadtudományi munkáiban pedig az akkori nagy hadvezérek összes ismeretével lép a nemzet elé, hogy azt a harczban oktassa.

Bennök commentálja előbb a classicus-kor nagy hadvezéreinek tetteit, Caesar hadjáratai egyes vonásait és a Tacitusnál leirt római hősök viseletét. Majd a nemzet állami és hadélete fénykorát, Mátyás uralkodását irja le. Ő maga lelkesedik általok és lelkesíti velök nemzetét. Majd röpiratokat intéz hozzá. Feltűnteti nyomorult helyzetét a török hódoltságban, kimutatja a módot, melylyel lethargiájából felébredve, magán segithet és felléledhet. Felhivja egy állandó magyar hadsereg alakitására és a hadszolgálatra. Azután még megirja számára a hadoktatást és hadszabályokat, a hadnagyok szolgálatát tanitó könyvét, s tábori tractatusát. Ebben a gondos nagy hadvezérek példájára figyelme mindene kiterjed, a tábor és hadrend felállitásától kezdve a legapróbb szolgálatra és teendőre. És hol fenmaradt iratrészlete megszakadt, épen még az erődités tudományáról is értekezni kezdett. Mint akár egy Caesar hadjáratai leirásában, vagy ama kor nagy hadirója Vauban, erődités utasitásaiban, a legkisebbre is, a munkások felfogadására, ásatási munkákra, a napszámra, a bérfizetés táblázataira, [1]) ugy Zrinyi is mindenre gondot fordit.

[1]) Lásd például ily iratai közül: Le directeur general des Fortifications par Vauban, hasonló utasitásokat.

Nemcsak a tábor felállitását, a seregek és fegyvernemek számát, a lovasok és gyalogok zsoldját, élelmezését, viseletét meghatározza, a táborok fekvését képben mértani vázlatokban kirajzolja; de e mellett irataiban a magyar állandó hadseregnek eszméjét és tervét, annak tartását és számát is külön megbeszéli. És mig hadtanában az akkori hadgyakorlat és tudomány szinvonalán áll, nagyobb számú gyalogságra s ennek operatioira fekteti mint más europai hadak a súlyt, addig ellenben megtartva a nemzeti hadviselés könnyü lovas csapatai régi tradictioit, kétszerte nagyobb számban akarja felállítani a lovasságot az állandó nemzeti hadseregben a gyalogság mellett; négyezer gyalogra mindig kétannyi vagyis nyolczezer lovast számitva. Valamint a régi magyar hadsereg szokásait és tisztségeit a hadnagyságot, kivánja az akkoriak mellett vagy helyébe visszaállítani.

Mindenben egy szóval a képzett és lelkes, a gondos, tanult hazafiui hadvezér alakja áll benne elénk. Csak egy hiányzott neki ebben, a mit ő maga nem adhatott magának, a kedvező szerencse. Nem hiában vette fel jelszóul a »Bona sors nil aliud«, a »szerencse és semmi más« végzetes mondatot. — És hiában irt, magát nyugtatva, másokban bizodalmat gerjesztve, a hadvezér jó szerencséjéről egész erkölcsi értekezést. Soha sem érhette el azt. Ő, kit máskép a szerencse a hősök sarjadékává tett, nagy hatalommal és gazdagsággal tetézett, kinek nevelő-atyául egy Pázmányt adott, tanitókul ennek tudós körét, hadgyakorlatul Eszterházy Miklós nádor udvarát, és kit már ifjú korában anynyi képességgel és tudománynyal, a báni méltósággal és hozzá oly vitézi magas szellemmel áldott meg — nem juthatott neki a nemzetét megváltó szerep, hogy a magyar hadak sorsát intézhette volna. Küzdenie kellett lelketlen vagy képtelen versenytársakkal s árulókkal. Kik miatt, ámbár vitéz tetteit az idegen világ s hazája egyaránt csodálta és magasztalta, mégis mellőzve, hozzáméltó döntő csatákat nem vivhatott; mig egy disztelen kora halál sirba vitte. De azért ismételjük, az ily nemzeti eszményies hadvezéri alak mellett, az első magyar hadtudomány iró előtt, a magyar hadtörténelem nem mehet el soha, hogy őt ne üdvözölje, s annál inkább kötelessége azt tenni, midőn először megszólal. S ez kimentheti talán itt is a felőle beszőtt igénytelen néhány szót.

A lánggal lobogó áldozat lehunytával sem változott jobbra a nemzeti had sorsa. Épen úgy küzdött mint eddig szétszórva és szervezetlen tovább is az idegen seregek mellett. S épen ugy része volt azontúl is az országnak a török hódoltságtól való felmentésében. Bármennyire tulajdonittassék az idegenek által ez csupán idegen hadaknak; ott volt a magyar is, bár szervezetlenül s egység nélkül mindenütt. Még Buda felszabaditása végostrománál is, kiemeli egy német iró, ki szépen fejti ki, hogy köszönheti Austria és Magyarország a töröktől szabadulást egyesült seregeinek, — mily része volt ebben a magyar seregnek, és hogy frater Tüzes Gábor ferenczi szerzetes mily ügyesen használta tüzlövegeit. Magyarország akkor is e fegyvernemben is, csak oly jártasságot tanusitott, mint más országok. Hiresek voltak »Sereg bontó« nevü kis taraczkjai, s vár ostromló nagy ágyúi mint Rákóczy György »Farkassa«, melyet megvasalt ekén nyolczvan pár ökör vontatott és melynek, ugy mond »kevés párja volt az egész keresztény világban.«

De a töröktől való szabadulás után, s a nemzeti felkelések leszálltával, ennek sem szedhette gyümölcsét az önálló hadsereg nélküli, és hadaival csupán segédkező nemzet. Az idegenszerü német zsoldos hadak uralma tovább tartott és még nehezebb lőn. Csak ennek nyomása alatt ébred fel ismét a nemzet s ujabb felkelés által keletkezik ujra egy magyar had. Rákóczy Ferencz e felkelése alatt ujra fölébredni látszanak a nemzeti hadnak is némi tradiciói és Zrínyi Miklós nagy eszméi. A hősök véréből származott unokák felveszik azokat egy perczre, hogy elejtsék ismét örökre. Meg volt bennök a jó akarat és nem csekély képesség is, de nem volt meg kivitelére a teljes tehetség.

Forgách Simon, a régi hősök egyik ivadéka, mint Rákóczi Ferencz tábornoka, ennek mint Zrinyi Miklós végső sarjadékának »dicsőséges vérének«, ugy mond, ajánlja fel őse munkáját »Ne bántsd a magyart«, melyet a nemzet akkor már egészen feledett »magát idegen oltalma alá vetvén s azt tartván szerencsésebbnek, a ki keményebben húzhatja igáját és foghatja az adót hozó földben járó eke szarvát.« De most tudva, hogy a fejedelem (Rákóczi Ferencz) ismét nemzeti hadat állit s igyekszik jó militáris disciplinát behozni, azért jó intentióját secundálván, ujra

kiadja és neki dedicálja Zrinyi e munkáját, hogy »ezen mi magyar nemzetünket a pogány módra szokott hadakozástól elszoktassa, ki által a hadi jó rend és disciplina helyreállitatik — s a nemzetet az idegen igájától megszabaditja.« Forgách Simon, mint előbb a hadseregben s majd Rákóczi zászlója alá pártolt régi katona, méltán kivánhatta a felkelő seregben a jobb hadirendet és disciplinát. De a hadsereg is a szemére hányt »ama magyar nemzeti pogány módra szokott hadakozásának«, mint nevezi, némi ügyességével volt képes, ugy látszik, csak annyi előnyt is kivivni, a menynyit elért.

A régi magyar strategia és harczmodor fenmaradt, ugy látszik, a nemzet geniusában vitézségével együtt. Feléled minduntalan, majd a kunokkal és besenyőkkel, majd a tatárok után s a törökkel és némettel szemben a felkelésök közt, és századokmultán is, a hányszor magyar had, vagy csak csapat keletkezik. És helyesen tulajdoníthatja úgy neki jeles társunk Salamon, hogy Rákóczi és Bercsényi is hadjárataikban e könnyű csapatok taktikájával vivnak ki némi előnyöket; és bár majdnem mindenütt, hol nagyobb ütközetre kerül a sor, megvesztik ezeket, mégis ez által vannak hét évig az ország birtokára nézve előnyben. De nem időzöm e mellett, ama részletes munkálatok és nagy tanulmányok folytán, melyeket egyik derék társunk épen, legközelebb is történelmi társulatunk körében érvényesit e kor harczairól.

A spanyol örökösödési, majd ezután a hét éves háború ujra feltünteti a magyar lovasság e harczmodorát huszár seregeink kitünő csapataiban. II. Frigyes, kora első katonája és hadvezére, igy kiűzve nagyobb csata nélkül ez által a monarchiából, ily had birtoka egész az irigységig fokozza vágyát, midőn minden alkalommal kitör ellene s megkivánja azt. Majd Fleury bibornokhoz irt leveleiben dühös a husz ezernyi magyar had hős tettei miatt; majd megbízva ügynökeit, hogy szerezzenek neki is huszárokat szervező tiszteket; majd a békekötés feltételeül kivánná kikötni, hogy »a magyar királyné legalább egy huszár-ezreddel ajándékozza meg.« És mig leveleiben lenézéssel szól más katonákról, az egy magyar huszár az kit, feltétlen bámulatára méltat. Saját katonái, franczia és szász szövetségesei nyomorult viselete »kiknek, ugymond, sem bátorsága, sem előrelátása nincs, s kikkel

Caesar sem hódíthatott volna meg egy falut is,« jobban dühbe hozzák, mint a huszárok győzelmei.[1])

S igy registrálhatnók e méltatások sorát akár a napoleoni, seregeinkre nézve nem épen dicsőséges világháborúk eseményein át, a magyar könnyű lovas sorhadtaktikának legalább azon előnyeiről, melyek azt Europa hadai egyik kiváló fegyvernemévé emelték.

E közt létesül már a mult században nálunk is az állandó hadsereg, magyar ezredei hadjutalékaval, de fentartatik mellette a régi nemesi általános felkelés is. Mig emez azonban alkalmazásakor nem válhatott be többé, mint készületlen és minden gyakorlatot nélkülöző; addig az előbbi felállítása elemeinél fogva, melyek a népnek legalsóbb rétegeiből szedettek, vagy inkább összefogdostattak, s e mellett az élet egész java korát vette szolgálata igénybe inkább soldateskává, mintsem nemzeti haddá képződhetik vala. Még csak a sereg élére állított magyar főurak, az ezredek magyar tulajdonosai, a magyar főtisztek, a megyék által nevezett s a magyar testőrségbe általok küldött nemes családok fiai tiszti rangja tartotta fel a magyar hadsereg szinét. De e közt is csak a huszárság tartja fen a régi magyar könnyü lovas harczmodor traditióit s a nemzet harczias vitézsége erényeit.

Igaz, hogy a mint e fegyvernemet a más nemzetek is átvenni s utánozni igyekeztek, ezzel nem sokkal nagyobb szolgálatot tettünk a hadügy fejlesztésére, minthogy e nemben Európának, mint egy szellemes tárczaíró mondja, vivómestereivé lettünk; mi ha szükséges és hasznos is lehet, de azért még nem épen valami fényes állás. Mindenesetre magasabb öntudatra emelheti hadtörténelmünket azon legutóbbi ténye, hogy midőn a nemzet újabb felébredése hajnalán öntudatára jött, és szabadsági háborujában a világ akkori két leghatalmasabb hadseregével szemben állott, ismét tanúságát adta a világ előtt ama régi hagyományos harczias vitézségének, ügyességének és képességének, mely bár készületlenül lépett fel és még ki sem fejlődhetett, mégis csak a nagy és készült hadak túlerejének kénytelen engedett.

---

[1]) Les gens me font plus enrager que les Huszards, s a t. II. Frigyes levelezései legujabb kötetén át. Polit. Correspond. Fridrich des Gr. II. 1879.

Az uj honvédi intézmény felélesztésével, s elmondhatjuk talán immár szerencsés kezdetével is mindez szebb kilátást nyujthat nemzeti hadfejlődésünk jövőjére, hogy az hadtörténeti jobb multunknak meg fog felelni. S e reménynyel akár be is végezhetnők már hadtörténeti tanulmányunkat.

Jól érzem ugyan hiányait, hogy az általános jellemzések röptében, nem igen lehetett szólnom a példáknál egyes kiegészítő részletekről. Nem szóltam részletesen fegyvernemeinkről, nem hadjutalékainkról a népségek, kerületek és városok külön hadszolgálata — s állításáról. Nem hadtörvényeink számos czikkeiről. Nem erődítéseink jellegéről, nevezetesebb csatáink és csatatereink jellemzéséről. Minde részletek ily általános rövid tanúlmánynak nem lehettek tárgyai. Tartózkodtam a hadseregek elemei összszealkotásáról is többet mondani, mint a menynyit épen hadtörténelmünk jellemzésére szükséges volt. Erődeink, csatatéreink részletes terepfelvételi munkálatai épen társulatunk hadtörténeti bizottságai folytatott munkálkodását fogják képezni; s ezekkel is mintegy tág keretben és vázlatban azok fontosságára kivántam csupán a figyelmet irányozni.

De mindez mégis holt szó volna, ha az élettel annyira nem függne össze. Mert holt a történet még oly bő, élénk és tanulságos anyaga is, ha azt az élet vonatkozásaival nem kötjük össze. Azért megengedik Önök, ha egy következő szakaszban még ezen vonatkozásban is szólok hadtörténelmi tanulmányainkról.

VII.

A történelmet jellemző régi classicus mondatot, hogy a historia az élet mestere, jelenleg már úgy véljük határozottabban formulázni, hogy a történelem feladata a múlt megértése a jelennek felfogására. Bár fogadjuk el tanulmányunk corollariumául.

Nemzetünk jelenleg csak úgy áll a világ idegen nemzetei és versenyző hatalmai közt, mint idegen és csekély elszakadott ága neménck, valamint állott ezer év előtt, midőn fegyverrel kezében utat tört és lakot foglalt magának; hatalmat és birodalmat al-

kotott, s a keresztény polgárosodás által képessé lett a világ polgárosodott népcsaládai közé illeszkedni.

Ha valaha állott a híres vezérelv, hogy csak az által lehet a hatalmat fentartani, a mivel azt megszereztük, úgy áll ez erre. Mint Zrínyi Miklós már két század előtt a nemzet fülébe dörgé: »Ne bántsd a magyart« szózatával: »minden dolog e világon valami módon instituáltatik, azzal tartatik és conserváltatik. Valamely ország fegyverrel nyeretett, fegyverrel oltalmaztatik.« »A mi első politikánk — úgymond — fegyver volt, most is annak kell lenni. — — S a mi Szt.-István királyunknak koronázza azzal fejét a ki oldalára kardot övez.« — Úgy van valóban, hogy csak e két móddal tarthatjuk fen országunkat és nemzeti önállásunkat: jól szervezett tekintélyes haderővel s a keresztény polgárosodás müvelődésének teljes kifejlesztésével.

Senki sem zárkózhatik el többé a polgárosodás magas követelményei elől. Mindenki érzi, hogy a nemzet-család csak ez által lehet tagja a művelt világnak. Kevésbbé vagyunk áthatva a másik igazságtól, hogy saját erőnkkel kell tudnunk és bírnunk megvédeni nemzeti létünk önállása feltételeit, ha azok kérdésbe fogatnak, ha azok kétségbe vétetnek: a mint ez rendesen történik, midőn haderőnk, fegyverünk nem bír többé fölénynyel; midőn azt más nemzetek nemcsak messze túlszárnyalják, hanem nálunk még csak érdeklődés vagy igyekezet sem mutatkozik arra, hogy a nemzet erejét magasabbra kifejtse.

Pedig valamint országunk a hajdankor óta mindig a hadak országútja volt, úgy érintik és járják át maig a nagy világesemények és küzdelmek áramlatai. Határain találkozik most is a kelet és nyugat népei birodalma és hatalma. Nehéz munka marad számunkra e közt önállásunkat fentartanunk. Csak egy a módja, ha képesek vagyunk öntudatosan s erővel mint tényezők közbelépnünk, s az önállást ez által biztosítanunk.

Erre kétségtelenül mai napság a béke útja, a magasb művelődés, az állami szilárdabb fejlődés, rendezett pénzügy, az ügyes diplomatiai irány s actio vezethet legbiztosabban, melytől nemzetünk sem volt soha idegen. De ha ez nem képes fentartani, nincs egyéb hátra, mint az ultima ratio, a védelem és a hadak vészes munkája.

Úgy látszik pedig, hogy a végzetes nagy dráma, mely nemzetünk győzelmes fellépésével egy ezred év előtt kezdődött Europa színterén, annyi véres felvonás és csata episod után most, ezer év multán fog végjeleneteiben lejátszatni. Ne adja Isten, hogy befejezése végzetes tragoediává legyen.

De az óhajtás valósítására erő és tények kellenek. Igaz, hogy a nemzet életének multját, mint a kemény avar szántóföld terméketlen talaját, sok meddő verejték, hasztalan pazarolt nehéz munka, kelletlen tusakodás, kárba veszett áldozatkészség, lenézett fenkelt lelkesedés árja borítja immár. De ez soha sem fogja megzsibbasztani a tevékeny férfiak erejét, nem a szent akaratot, az áldozat készséget és lelkesedést. Minél nagyobb volna ily átoksúly, minél fenyegetőbbek a való vagy képzelt rémek, az ellenséges és idegen népségi és hatalmi elemek összeesküvése, annál inkább kellene ellenök küzdeni. A mint hogy őseink annyi ellenség és nálánál erősebb és számosabb hatalmak és népek ellen küzdve győztek; és romjaikon állítva államot, azokat nem egyszer még sánczai közé is felvették, s ezzel fenmaradásukra a legnemesebb győzelmet végezték.

Mindenki érzi, hogy ma is csak az erős erkölcsi érzet és helyes tapintat, de e mellett elszánt hősies szellem, ismeret, munka és tudomány egyedüli feltétele a nemzet biztosabb életének. Az egyik kútforrása az emberi magasb erénynek, mely nélkül nincs valódi tudomány és nincs munka és kötelességérzet. A másik védelme a nemzeti önérzetnek s önállásnak. E két fő irány az, melyért a világ népei jelenleg küzdenek.

Ezzel szemben nálunk egyre halljuk a társadalom és sajtó, államférfiaink és parlamentünk első tekintélyei intőszavát és panaszát, melyet a tapasztalás mindenfelé igazol. Ide írhatjuk azokat akár saját kifejezéseikkel: hogy nemzetünk java az őscsaládok, a hősök ivadékainak sarjadékai, a műveltebb osztályok, a nemzet értelmisége zömének ifjai egyaránt idegenkednek a hasznot hozó munkától és kitartóbb tanulmánytól, a hadiszolgálattól és katonaságtól, tehát a nemzet élete magasabb feltételei fentartásától. S e munka s iparkodás hijában a takarékosság és kereset nélkül épen azon rétegeiben pusztúl a nép, mely, mint a nemzet magva, leginkább hivatva volna a nemzet nagy feladatai

teljesítésére. Ez az elem, mely másutt mindenütt a legnagyobb erőt adja az államnak, nálunk kétszeres súlylyal bír nemzetiség szempontjából; s éppen ez semmitől sem idegenebb, mint a hadiszolgálattól, tehát ama feltételtől, melylyel hatalmát és birtokát, befolyását, önállását és szabadságát a nemzet egyedül szerezte és fentartani képes.

Ez nálunk tehát nemcsak társadalmi baj, mint közéletünk egyik vezérférfia minap mondá, hanem egyszersmind politikai. Más nemzeteknél, melyeknek biztosított fenállásánál ez nem oly égető kérdés, az összes előkelő fiatalság ott szolgál önérzettel hadseregében és büszke rá, hogy felkötheti ősei kardját. Nálunk legmagyarabb ezredeinket is idegen nemzetiségű tisztek vezérlik, és mint minap egy hadi tekintély összeszámítva közzé tevé, nem csak német és cseh, de még az ellenségesen kivált olasz elem is nagyobb százalékkal van képviselve hadseregünk tisztségeiben és vezényletében, mint az elenyésző csekély számban levő magyar. S ez történik akkor, midőn minden magyar hadköteles; műveltebb ifjúságunk pedig nem tudván máskép megélni, seregesen tódul más nyomorúltabb és csekélyebb hivatalok felé. Akkor a hadseregnél, hová csak a kényszer állíthatja, a káplárral, úgymond, s az őrmesterrel végződik többnyire a magyar elem. Még honvédségünknél is van nem egy idegen, és egyének hiányában akárhány betöltetlen hely.

E panasz pedig, — hogy egy másik, s az előbbivel épen ellentétes politikai táborban álló vezérpublicistánk szavait használjam, a nemzet e közvéleménye érvényesitéséül: — a mily általános és régi, oly hasztalan. A magyar ember nem menne katonának, ha nem viszik. A magyar földesúr fiát nem adja hadiskolába, inkább elviszi akárhová másba, ámbár tudja, hogy legelől is katonának kell lennie és tudja, hogy ha háborús idő üt ki, ott kell élete javát eltölteni képtelenül és jövő nélkül. A magyar úrfi azért csak húzódik a szolgálattól. Alig akad csak elvétve is egy atya vagy fiú, ki a magas feladatot felismeri, s mint élethivatást és tudományt kedvvel és büszkén követi. Ezek is többnyire a legjava, tehetséges, igyekvő, művelt tanuló ifjak, kik e nélkül is minden állampálya és tudományos hivatás díszére válnának máskép is. Természetes, hogy az ilyenek képesek legméltóbban

felismerni és komolyan venni, mindjárt tudományos és hazafiúi oldaláról is a hadi hivatást.

Ellenben ama másokra nézve az elkerülgetés annál feltünőbb, mert a mind szükebbre szoruló ősi birtok, a fogyóban lévő telek rég nem képes már a sok fiút hátán eltartani, s a pusztulóban lévő családot is fentartani. A többi magasabb, kényelmesebb, jövedelmezőbb pályák pedig nehéz feltételekhez vannak kötve, hoszszabb iskolát, több és jobb tanulást igényelnek, vagy csak hatalmasabb pártfogást kivánnak; — a mi most még természetesen szinte idejét járja és azt is már jóval inkább a politikai, mintsem a katonai hivatalokban, hol a már is szünöben levő protectio helyett inkább a fokozatos vizsga képesit. — Pedig a hadi pályán ezerekre menő tisztség készen áll a pályázónak s mindenesetre biztosabb kenyeret s állást ad, mint a megyei vagy városi időnként választás alá eső bizonytalan hivatal; és ád legalább is anynyit megélésre, mint egy irodai, vasuti, póstai, vagy távirdai másodrendű szolgálat, mely felé most annyira tódul a reményteljes magyar ifjúság. Ugy látszik, hogy ezeknek rövid gyakorlati folyama után könynyen elérhető alsó fokai leginkább conveniálnak neki, mert kevés erőfeszitéssel s önálló munkásság nélkül is eltengődhetik rajtok a minél kisebb tevékenység mellett úrhatnámságra vágyók serege.

Holott ellenben a mindenkit ugyis általánosan kötelező hadiszolgálatnál a hadiskola, vagy csak a megfelelő vizsga letétele kellő igyekezet és szorgalom mellett egyenesen vezet a magasabb hadi állásokra, melyekre biztosabb a tanulás s ügyesség mellett a kilátás, mint bárhol másutt, mert a 26 ezernyi katonai hivatali állomásból legalább tizezeret magyar születésű ember foglalhatna el. És képzeljük el, mondja egyik derék publicistánk, hogy azon számos egyén, a ki ma egymás ellen folyton conspirál ministeri székekért és országos hivatalokért, jelentős részben tábornokoskodnék a hadseregben, ha a szükségből és hiuságból hivatalt kereső sok egyén a hadseregben tisztséget vállalna, mily kihatása volna ennek kül- és belpolitikánkra, s adjuk hozzá, mennyi ezer volna jobban ellátva az annyira keresett, még pedig tisztes és becsületes kenyérrel.

Hajdan a magyar földesur ebben is józanabb váltógazda-

ságot folytatott. A több fiú közül az egyik otthon maradhatott, művelni az ősi telket, a másik és harmadik sat. pap, hivatalnok és katona lett. Igaz, hogy ez utóbbi ekkor rendesen a csintalanabb és rosszúl tanuló iskola-kerülő volt, ki azután csak kisebb tiszti rangig vitte, s a hivalgás és költekezés után korán tért haza, hogy megfogyott örökségét tovább fogyasztva, segítse még jobban tönkre jutni. De még ekkor is sok ilyen készületlen és tanulatlan, önereje által művelődve jól kivált és magasra vitte. Máskor a hadakban magyar hősies és vitézi szelleme is gyakran kitüntette. Most, igaz, még ez is erőfeszitéssel és tanulással jár immár.

De hagyján, ha csak ezen társadalmi és nemzetgazdasági bajokkal járna a nemzetre a magasb hadszolgálat elmulasztása. A mily helyenkivüli volna ezekkel itt előhozakodni, s átallanám ily közhelyeket elmondani, ugy szóval sem említem vala ezeket. Fájdalom azonban itt még magasabb állami és politikai szempontok állanak ezek felett előttünk, melyek már hadtörténelmi tanulmányainkkal is a legszorosabb összefüggésben vannak, ha nem akarjuk, hogy azok csupán üres akademiai discussiók vagy elavult régiségek maradjanak, de a nemzeti életre okulásúl szolgáljanak.

A mi után, elmondhatjuk, annyi érző szív és oly szent akarat epedett, azt meghozta végre e kor, hogy van már, hála a nemzet kitartásának és eszélyének, önálló kormányunk, van nemzeti politikánk, van félben legalább önálló hadseregünk, melynek sorsára befolyhatunk.

Hogy addig, míg a hadsereg a nemzet érdekei ellen látszott lenni, nem lehetett az népszerű sem, ez önként érthető. Hogy senki sem lépett bele hazafiúi kedvvel, és a magyar nem szolgálhatta szivesen, mint az ötvenes, hatvanas években, az könnyen felfogható. De azóta, több mint tíz éve, nemzeti kormányunk van, és ezzel uj nemzedék, uj erő léphetett volna fel már a hadseregben is és magyar tisztek és vezérlet elfoglalhatja vala benne az őt megillető befolyást és vezényletet, melynek mi sem állotta utját. Nemcsak kiválólag hazánknak áll érdekében ez uj elem és befolyás, de magának az osztrák birodalomnak is. Nem kérdezzük, vajjon nem szolgált volna-e már eddig is előnyére, ha lelkesült

magyar csapatok küzdenek Olaszországban és Sadovánál, mint küzdöttek az örökösödési hét évi porosz háborúban? De hogy a magyarság ily befolyásának hiánya vagy mellőzése épen oly veszélyes lehet a jövőben Magyarországra, mint az összes monarchiára, az kétséget nem szenved. A mai hatalmi és nemzetiségi helyzetben, legyen bárki ellen háborúja a monarchiának, akár az elnyeléssel fenyegető németség vagy az elárasztó szlávság ellen, a magyar nemzet egyedül az, melynek ebben épen ugy létkérdése és fenállása forog fenn, mint az osztrák monarchiának s az uralkodó háznak. Mindenesetre nagyobb érdeke van benne, mint a hadsereg akármely más nagyobb német és szláv, vagy kisebb olasz és oláh contingensének. Nem is említve azt, hogy ha a hadsereg erős és öntudatos intéző és lelkesült elemét, annak tiszti és vezényleti karát a magyarság képezi túlsúlyban, ez által a nemzet befolyása létérdekeire és hatalmi kérdéseire a békében és hadban a legjobban van megóva. Sőt a nemzet valódi állami önállóságra és politikai befolyásra csak akkor tehet szert, ha nem múlatja el sem erős részvétét a had szolgálatában és befolyását a hadseregben, mely nevezetesen nemzetünk kritikus politikai állásában és kétes viszonyai közt egyedül képezheti a döntő tényt.

Újabbkori államférfiainkat legkevésbbé sem vádolhatjuk, hogy fel nem ismerték volna a helyzetet. A mit az önállás kivívására megtehettek, teljesitették. A honvédségben megnyítottak a nemzetnek hadiskolát, és teremtettek magyar hadsereget. Az általános hadkötelezettséggel nemcsak megnyílt mindenki számára a tér a közös hadseregben is, hanem utalva is van a nemzet e tér elfoglalására és befolyásának érvényesítésére. — Ha kényszerből és kelletlenül, keveset és roszúl, csak alantosan szolgál benne, ezzel mitsem segít sorsán, elveszti csupán szolgálata és súlya jelentőségét és hasznát, nem értékesítve azt személye és hazája javára. Parlamentünk, publicistikánk nem maradt a kérdés iránt idegen; kevés kivétellel s alkalmilag legalább, buzdítólag és szemrehányólag felszólalt. De a nemzet közvéleménye nem követte, nem istápolja. Mondjuk ki az igazat, hogy nem követi és nem ápolja általában; vagy csak lanyhán teszi ezt, nem értve, nem méltányolva, mind a közművelődés, mind az ipar stb. terén a megindított nemzeti mozgalmat. — A mi történik is ezekben,

valljuk be, hogy nagyobbára üres hűhó, egyesek személyei vagy ügye előtérbe helyezése, miből az egésznek kevés vagy semmi haszna. — A nagy közönséget nem volt még képes apathiájából felrázni sem az újabb állami élet, sem a társadalmi nagy fordulat, sem a sajtó harsány lármája, sem a megélhetés nagy gondja. Még most is mindez ellenében az idejét lejárt, régi nemzeti közszellem avas köpenyegével takaródzik. Nem tartja nemzetiesnek, úgy véli, hogy az idegen szellemű, német nyelvű vezénylet alatti közös hadsereg szolgálatában a kényszeren túl részt vegyen. Perhorrescálja annak, úgy mond, czopfját és gamaschen-szolgálatát. Igaza lehetne, ha e kifogás is nem volna circulus vitiosus. Lépjen csak bele, vegyen tulnyomó részt benne, vigye fel magasra és túlsúlyra befolyását, és majd utat törhet a nemzeti szellemnek is, legalább is annyira, a mint az megnyílt volna a német vagy szláv elemnek, vagy épen a granicsárnak. De kivonni magát belőle, ez ma nem lehet többé hazafiság, mondja egyik kitünő publicistánk. Ma az a leghazafiasabb törekvés, hogy mentől több magyar tiszt és törzstiszt szolgáljon a közös hadseregben. Ez az egyetlen módja annak, hogy érvényre juttassuk az intézmény keretén belül a nemzet érdekeit. Minden praktikus nép rég igyekezett volna itt tért foglalni. Mi nem. E realisticus világ vér és vas korszakában fel nem tudjuk fogni a hadsereg nagy jelentőségét. Sok fiatal ember eseng, úgy mond, nyomorúlt hivatalért. Sok család nem képes nevelést adni gyermekének. A hadiskola a legtöbbet vesz fel ingyen és leghamarabb vezeti egyenesen a biztos pályához. A hadsereg legtöbb hivatalt, tisztséget, legnagyobb előmenetelt, kitüntetést és dicsőséget ad még ma is. Mily jótétemény volna ez legtöbbnek és legnagyobb magának a nemzetnek, ha fiai megragadják, ha oda sereglenek a zászlók alá, s ott keresnek áradozó és kicsapongó erejöknek tért, hova úgy is akarva nem akarva, rövidebb vagy hosszabb időre is, és a had idején talán egy egész életre és halálra szegődniök kell. Mily jó volna, ha őket ez ekkor mint életpálya és tudomány megsegítené és kitüntethetné. Nem kívánhatunk ma ennél szebb hazafiságot a honfiaktól.

Méltán volna vádolható az egyik és másik rész, a nagy magyar contingens mellett is a túlnyomó idegen befolyás, a kevés

magyar tiszt s a magyar hadiskolák hiánya miatt. De nehéz rajta segíteni akkor, ha mint a budapesti hadapród iskola százakra menő növendékei közt, a belépő magyarok csak kis töredéket képeznek. Mikép lehet ekkor magyar hadiskolákról még szólani; és mikép lehet kívánni, hogy ne legyenek magyarok hiányában idegenek a magyar ezredek tisztei, ha nincsenek rá alkalmas és képzett egyének. Nehéz mindezt megoldani, ha a nemzet közrészvéte nem igyekszik megoldására. Jól mondja egy másik kitűnő publicistánk, miszerint nincs arra példa a világ történetében, hogy egy nagy birodalom politikailag legcselekvőbb elemének geniusa teljesen távol tartsa magát oly nagy contingens mellett a befolyástól a hadseregre s annak vezényletére. Isten csodája, hogy e mellett annyi kül és bel ellennel szemben még áll hazánk pedig ezekre nézve a mi létünk, uralmunk és politikai túlsúlyunk valóban a lét és nem lét kérdése, s a kik rt esküdtaéz ellenségünk.

Annál feltünőbb lenne, ha ezt a nemzet közszelleme még tovább is tekinteten kívül hagyná, ama nemzeté mondjuk, mely épen haderényei előnye, harczmodora fölénye, fegyverei diadala által szerezte meg állását, ennek köszönhette uralmát. Ez emelte nemzetünket ama magaslatra, hogy nagy birodalmat alkotva bátran megoszthattuk benne más népekkel alkotmányos életünket és szabadságunkat; megvédhettük őket, és biztosan élhettek fegyvereink hatalma alatt, méltán dicsőségüknek tartva, hogy nemzetünkhöz tartozhattak. Csak a legujabb korban, midőn észrevették, hogy gyengülünk, hogy hadképességünk megfogyott, ez fordíthatta el őket tőlünk s indítá arra, hogy másutt keressenek, kívülünk s a hazán s államon kívül erősebb központot. De még ekkor is utolsó felkelésünk fényes hadi tettei, történeti jogaink lelkes védelme meglepett ismét mindenkit és visszaszerezhetett még győzelem nélkül is mindent. Maga a birodalom, mely leigázásunkra készült, elismerte kitartásunkkal nemzetünk egyenjogát és önállását.

És most, midőn százados harczunk után vesztve és győzve is jogunkat kivívtuk s ismét önállást foglaltunk, ezt meglehetős tapintattal eddig fentartottuk, elhanyagoljuk-e a legfontosabb tért? Vagy elmúlassuk-e, rá lépve a döntő állást elfoglalni? El-

hagyjuk-e épen azon tért, melyen magunkat hadképességünk és harczmodorunk által kitüntettük, melyen vitézségünk által nemzetünket századokon át fentartottuk? Melyre hadtörténelmünk tanulmánya, a nemzet geniusa utal? Hagyjuk-e magunknak szemünkre vettetni a német tanácsosok ama régi gúnyát, hogy e nemzet önállóságot, szabadságot követel, de azt nem tudja megvédeni? Vagy elviselhetjük-e az ujabb szemrehányást, melyet még az orosz bérencz-lapok is merészlenek immár, épen hadseregünk tiszti kara csekély magyar elemei számánál fogva, mi ugymond azt bizonyitja, hogy »a magyarok már nem oly harcziasak, -- (s itt a Sovremennyja Izriestiája, mely ezeket mondja és melynek e szavait lapjaink is tüntetve adták, még a statistikai számokat is felsorolja) — és nem oly kitűnő katonák, mint voltak ezelőtt, mikor ebben a fajrokon hunok, avarok és törökök népségeivel, úgy mond, versenyeztek.« Csodálkozik, hogy magyarok az osztrák birodalom vezetői, és hiszi, ha kenyértörésre kerül a dolog, »a sereg szláv eleme majd fejedelme s a magyar ellen, az oroszhoz fog fordulni.« — Ha ezt nem olvashatjuk is szégyenpir nélkül, mégis azt hiszszük, hogy az nap bizonyára a nemzet is ott lesz Philippinél s a döntő tény is, mint annyiszor, ismét az övé lesz. De mily megszégyenítő már csupán e vélemény is, annál inkább, mert tartózkodásunk a magasb hadélet, és tudománytól méltó okot szolgáltathat rá.

Azért, ha valaha úgy jelenleg, nemcsak ily vélemények ellenében, de a magyar hadtörténelemnek tanulmányával szemben, mely még hadi erényeink dicsőséges eposakint hangzik fel, és a mai szomorú és megszégyenítő viszonyok elmondásával, önkényt felmerülhet a kérdés, kogy képes lesz-e valóban a nemzet a mai előhaladott hadviselési vívmányok közt is magasb hadi képességet és fölényét tanusítani, és vele ha kell, kivívni nemzeti önállását. Nem kétkedünk nemzetünk géniusában, nem hősies haderényeiben, nem lelkesedésében. Hisszük, hogy most sem fog meghunyászkodni, hogy ott lesz ismét hősies lelkesedésével, mint a mult annyiszor megmutatta. És hogy az nem fog hiányozni még akkor sem, ha a véletlen ismét készületlen találná. De a mult megmutatta azt is, hogy ilyenkor a nagyobb vész fergetege a nemzetet nem egyszer letiporta. Példa mind erre akár a legujabb kor története:

Isaszeg és Szőreg, Branyiszko és Világos. Láttuk, mit birt meg a hősiesség és vitézség, és mit a túlszám és hadtudomány.

Ma jóval nehezebb, mint valaha, csupán bátorsággal győzni. Lelkesedéssel egyedül nem lehet sem várakat védeni, sem bevenni. Ehhez még a kitűrésen felül is nevelés és gyakorlat kell. És kétségtelen, hogy az ősmagyar hadak is azon kor legkiképzettebb bizanti strategiai és taktikai munkái tanusága szerint is sikereiket csak a nagy gyakorlatnak és kiképzésnek köszönhették, melyet a rendes nyilas lövész és lovas hadsereg oly mesteri ügyessége megkivánt. Kora ifjusága óta, mint láttuk, és az egész nemzet férfiainak kellett abban nevelkedni, hogy oly fölényben legyen mások hadseregei felett.

A had, mely egykor létkérdés s életfoglalkozás volt, majd a megélhetés feltételévé, életmóddá is lett, mint akár a munka és az ipar; sőt egy időben csakis ez adott hasznot és keresetet, dicsőséget és hatalmat; majd ismét mesterséggé és iparággá vált a condottierik és Landsknechtek korában; jelenleg már teljesen kiképezve müvészetté és tudománnyá emelkedett. Igaz, hogy ebben a tehetség és képesség sokszor többet ad, mint a tanulság és nevelés. A természet törvényei működnek rendesen a természettudomány nélkül is. S a magyar hadseregek vitézei is gyermekkortól hadra nevekedve és lelkesedve követhették ebben öntudatlan is a természet törvényeit. — De a tudós képes azokat ritkább feladatok könnyebb megfejtésére is alkalmazni. Igy kell egyaránt a képesség- és lelkesedéshez tudomány és nevelés, hogy mai napság már biztosabban arathasson a had áldáz munkája is.

Az ujkor két legharczképesebb népének, a francziának s a porosznak legujabb mérkőzése nagy tanuságot adott ebben napjainkban. Az egyik százados győzelmei és hazafias lelkesedése dicsőségében sütkérezett. A másik előbbi halálos veszteségein okulva, tanult és készült. S akár a classicus verset alkalmazhatnók rá: quid virtus et sapientia possit, utile proposuit nobis exemplar: mit képes a szorgalom és fegyelem, a nevelés, oktatás s értelem, valóban hasznos példát adott rá nekünk Rohn és Moltke. A példa oly hatásos volt, hogy többé-kevésbbé, jobban rosszabbúl utánozta a fülig és talpig felfegyverkezve álló egész müvelt világ. De ugy látszik, csakis utánozza külsőleg, testileg.

Annak szelleme távolról sem hatotta át. A német parlament előcsarnokában Scharnhorst képe alá irt jelszó »I. §. az állam minden lakosa annak született védelmezője,« átvétetett ugyan az összes nagyhatalmak védtörvényei egyik első paragraphusává. De a Steinok és Scharnhorstok, a Moltkék és Rhonok szelleme rendesen elmaradt belőlök. Ők nemcsak a rendszabályt, hanem az eszmét is átvitték, vele hazájokat előbb a védelmi harczokban megmentették, azután a hatalmi háborúkban népöket a győzelem, dicsőség és hatalom magaslatára emelték; ezzel egyszersmind a hadkötelmet a nemzet vérébe is beoltották; polgári kötelességévé és természetévé, sőt népszerűvé tették, hogy a nemzet lelkesedett tőle és költői megénekelték, művészei dicsőíték, mint akár a classicus kor hősei hadait költőik, vagy honvédelmi harczainkat a mieink. És csakugyan, akkora hadseregeket, a tömegek oly gyors mozgósitását s oly katonai műveleteket, hadtudományt és fegyelmet a világ még alig látott. Az ó-kor xerxesi hadseregei számát, a spartai mintákat, s a római legiók hóditásait kellene összeállitanunk, hogy eme hadtényekhez csak némileg is hasonlót találjunk. S e rendszer átvitele félszázadnál kevesebb időbe került; s ez alatt az ország terjedelmét és népességét majdnem megkettőztette, hatalmát és befolyását a többi népek közt a legmagasabbra emelte, szellemi fejlődését, a mellett, hogy több mint fél millió hadat állithat egyszerre, teljesen kiképezte; s a mi fő, általa népét egy nemzetté, fejedelemségeit birodalommá tette. Áll erre a német bölcsész mondata: hogy a háború által is nemzetté lesznek a népek, ha azt együtt küzdik át. [1]) A magyar nemzet hadtörténelme a legjobb példa rá, hogy csak ez által lett nemzetté és országgá.

Nálunk, valamint másutt is, be volna már hozva tehát épen ugy az általános hadkötelezettség és honvédség, valamint a hasonló hadirendszer és szabályzat. Meg volnának erre a hasonló, ha nem jobb elemek. Ezek szüksége pedig fentartásunk biztositására még jóval nagyobb, mint másutt. De nincs meg annak éltető szelleme. Nem hatotta még át a nemzetet polgári kötelesség-

*) »Auch im Kriege und durch gemeinschaftliches Durchkämpfen desselben wird ein Volk zum Volke.« Fichte.

érzete. Nincs a rendszernek népszerűsége. Nincs a nemzetnek iránta lelkesedése. Még kevésbbé van hozzá szükséges nevelése és képeztetése; mely pedig egy maga ugy szólván tette rá, lelkesedés nélkül is, képessé a német nemzetet. A czélt pedig eszköz nélkül elérni nem lehet.

De elég, gondolnám, ha ezeket hadtörténeti tanulmányunk eredménye alapján s jelen állapotunk viszonyai felemlitésével felvetettem. Sem e hely, sem a tárgy nem engedi, hogy annak további feltételeit, a nevelés és képzés módozatait itt kimerittőbben részletezzük. Valamint nem tarthatom magamat erre illetékesnek, úgy nem is kecsegtethetem magamat azzal, hogy szavam akár a mélyen gyökerező baj kimutatására elégséges, akár hogy figyelmeztetésem az illetőkig hatni képes volna. De a komoly tanulmány nyomán ugy hiszem meggyőződését mindenki kimondani köteles lehet. S annyit széles Magyarországon át úgy is mindenki tudhat, hogy ha az általános hadkötelezettség behozatott, meg kell adni a módot is, hogy az nemcsak lehetővé s átvihetővé legyen, mi egyszerűn a hatalom és kényszer dolga; hanem hogy egyszersmind az alkalmatossá, könnyen kivihetővé s elviselhetővé legyen; s ezzel a nagy áldozat a czélnak meg is feleljen, a kötelesség pedig a nemzet természetévé, testévé és vérévé váljék. Hogy ez eddig nem történt, mutatja a nagy kedvetlenség, melylyel minden osztályban találkozik; a sűrű panasz, mely a kötelesek részéről felhangzik. Nem említem ebben azt, hogy a szolgálatban idegen szellemmel, nem rokon vezénylettel találkozik. Nem lelkesíttetik a testületi szellem a nemzeti nagy eszmék és magasabb hazafiui irányok által, mi minden nemzeti hadtest erejének főfeltétele. Még kevésbbé lehetünk ebben tekintettel a múlt rövid occupatiói hadjáratában felmerült panasz-kiáltásokra. Az ember szíve szintén megszakadt volna a lapok csatatéri levelezései keserves panaszaira: mikép kell a katonának vízben és sárban, úttalan vidéken, étlenül, hidegben és melegben járnia, a szabadban hálnia és a hadiélet mindannyi természetes bajait elviselnie mai napság is még, midőn a gőzmozdony a hol lehet, a sereg után viszi már majdnem a karszéket és a kávéfőző gépet.

A felhozott két ok azonban legvilágosabban mutatja ki azt, mi teszi az intézményt népszerütlenné és terhessé. Az elsőről

már előbb volt szó, hogy a hadsereg idegen szellemén senki sem segíthet jobban, mint mi magunk. Szolgáljunk csak jobban és minél többen a magasabb tisztségekben. Ez a nemzet kezében van; fogja csak fel hivatását és kövesse azt méltóan, hogy számot és erőt képezzen a hadsereg vezényletében. Kezeiben van azonban a nemzetnek a másik bajon is segiteni, hogy férfiasan elviselje a hadkötelezettség nehézségeit, hogy alkalmassá legyen annak fáradalmaira, hogy lelkesedjék czéljaiért. De erre már mint mindenre bizonyos határozott nevelés kell alulról kezdve egész felfelé. Mai oktalan és nyomorult házi, családi nevelésünktől fogva az elemi-, közép- és főiskola elméleti, cosmopolitikus nevelésén és tanitásán át, minden úgyszólván ellentéte annak, a mit az általános hadkötelezettségre született népnek nevelése igényel. — Az elhanyagolt vagy elkényeztetett házi gyermeknevelésről felesleges szólnunk is. Orvosszere az egyiknek a kifejlesztés, a másiknak a megedzés, mit ma minden józan nép követ, hogy üde ivadékot képezzen. Vegyük elő első s a többi olvasó és tanító könyveinket, mindent hamarább megtalálunk bennök, a mi a nép és gyermek életétől száz mértföldre messze, az alatt vagy a felett áll, idegen eszmét és tanuságot, akárhány példában; mintsem azt, a mi egyik életfoglalatosságát és feladatát képezi minden állampolgárnak. Mert alig fogunk benne elvétve találni valamit, a mi a nép gyermeke vérébe oltaná a védtörvény amaz első paragraphusát, hogy hadkötelemmel tartozik hazájának; mint ez a porosz nevelést, olvasókönyvet és tanrendszert az elsőtől a legvégsőig áthatja. Hol e mellett minden inkább mellékes lehet legyen az ipar és tudomány; és még is nem áll nála egy sem sokkal alább, mint akármely másnál.[1]) Nem kellene azért semmi többel szaporitani az úgy is túlhalmozott tananyagot, csak jobban kell áthatni a legszükségesebbel. És kétségtelen, hogy ennek nem egy részlete jól és könnyen összhangzásba hozható volna a többivel. De ha mindjárt elmaradna is egy és más a többi tananyagból, vagy hozzá jönne több és szükségesebb ebből, nem esnék senki kárára. Hasznát venné úgy

[1]) Helyesen mondja azért Cochut: Le Probléme de l'armée (Revue des deux Mondes 1867. I. 673.) La transformation de l' Allemagne, y dit-on a eté l'ouvre de la politique plus que des armées.

is mindenki, kötelezve lévén a hadszolgálatra; melyen annál jobban segítve volna, mert időt nyerne és rövidebbé teheti vele szolgálatát. A porosznál, mondá minap az olasz államférfiu, mindig jóval rövidebb lehet a hadi szolgálat, mint az attól annyira fázó nemzeténél, a hős rómaiak elsatnyúlt ivadékánál; mert annál már az egész nevelés és tanítás előkészíti a hadképességre. A mennyire tehát igénybe vétetik az iskola erre, annyival több hasznot ad a gyakorlati életre. Nálunk pedig úgy is azt akarnák, hogy ez legyen az iskola egyedüli feladata.

Holott most az erre nézve még leginkább sürgetett tornázás is alig van tekintettel az ifjú hadszolgálati képzésre. Legalább így mondá minap egy katonai tekintély, hogy iskolai tornánk nem volt képes eddig még a legszükségesebbre sem képezni a nép gyermekeit, mert mire ujonczczá lesz, nem tud egyenesen lépni vagy állni s alkalmatlan bármely elemi fordúlatra. Magasb körü ifjúságunk java magát ebben ugyan jobban képezi most, mint valaha az athletikai és lovaggyakorlatok által. De ezek részint csak kevés választottnak és gazdagnak lehetnek sportféle költséges időtöltése inkább vagy szenvedélye. S a legtöbbre talán ráillenék még a kérdés is, melyet Nagy-Sándor tett, látva a meletusi játékok bajvívói megkoszorúzott szobrai sorát: ugyan hol lehettek ezek a jeles küzdők, mikor városuk a perzsák által ostromoltatott, hogy nem védték meg. Nem egyeseknek, bármily jelesek is, sport ügyessége, nem mulatási forçeja kivántatik a nemzetek nagyobb stylü védelméhez; hanem a nemzet zöme, nagy testületeinek sokkal jutányosabb gyakorlata, részvéte, áthatő komoly törekvése. A ki valaha látta útjain, — és bizonyára közülünk sokan láthatták, immár megindúlt nagy útazási vágyunknál fogva, — csak a német, hollandi, svajczi lövészek és tornászok társulatai nagy csapatait, a mint városaik és vidékeik összes számba vehető férfiait és ifjait számitva soraikban, ezek testületileg fellépnek; s összehasonlítja ezeket a mi minden nemzeti közrészvétet nélkülöző hasonló ritka egyleteinkkel, azt erős kétség foghatja el hadképességünk jövője iránt.

Nincs meg népünkben, nincs müveltebb tanuló és iparos ifjúságunkban az általános hadkötelezettség intézménye által igényelt azon szellem, melyet a porosz ifjúság, például az elemi

iskola első tantárgyai eszméivel szív magába, és mely őt ezen elkerülhetlen élethivatás iránt nemcsak fogékonnyá, de a képzésre is hajlandóvá teszi. Iparos, tudományos és hivatalnoki pályáján egyiránt szeme előtt tartja, hogy a katonaszolgálat is élete egyik teendőjét és pályáját képezi, s éveken át igénybe veheti. A tanoda padjain, valamint az őrhelyen és hadszolgálatban hasonlón készül önkényt és nem csupán kényszerből a szolgálat ideje alatt, az egyikre úgy mint a másikra. Míg nálunk, ha mutatkozik is immár, hogy a tanuló itt-ott önkénytes egyenruhát visel, a látszat mellett ez még sok kivánni valót hagy. Pedig ily életbevágó intézménynek át kell hatni az egész életet, hogy annak lényeges részévé legyen.[1]) Annyi kétségtelen, hogy valamint a hadkötelezettség nagy áldozatokat ró a népekre, úgy azok értéke egyenes viszonyban áll az eredménynyel. Ha a szolgálat kelletlen és kényszerült, képtelen és nem nevelt alsóbb anyagból áll csupán, kétes lesz az általános hadkötelezettség bármily nagy áldozatának sikere is. Ellenben, hol az képzett, iskolázott, lelkesült és értelmes anyaggal rendelkezik, magas eredményt fogmutatni.

Árpád vezér óta sem volt ily nagy, annyi gonddal és költséggel kiállított, oly jól szervezett seregünk. Csakhogy ez intézménynek még át kell előbb menni a nép vérébe. Annyira belevág az az élet minden viszonyaiba, annyira igénybe veszi szellemi s anyagi erejét, hogy azt meg kell hódítani a nemzetnek, nehogy máskép elviselhetlen teherré legyen, vagy a nagy áldozat egészen kárba veszszen. Épen úgy megkivánja azért ez is, mint minden nagy reform, minden új intézmény, a kellő átvitelt, a providentialis férfiakat, kik azt nemcsak létesíteni és szervezni tudják, de a kik a nemzetben iránta rokonszenvet és lelkesedést kelteni képesek lesznek. Mert igaz a hellen vers:

Nem haza visz férfit nagyra, de férfi hazát.

Sándort nem a kis Macedonia tette nagygyá. Elhúnytával számos satrapai daczára is hanyatlott birodalma, és

Meghala Hectorral Trója is.[2])

---

[1]) Igy mondja Cochut. Le Problème de l'armée (Revue des deux mondes 867. 1. 677.) Les institutions militaires se combinent tellement avec les arrangemens de la vie privée qu'elles deviennent une partie de moeurs.

[2]) A görög anthol. Szabó István ford.

A Gondviselés hazánktól sem tagadta meg nagy válságok közt soha a gondviselésszerű férfiakat. Reméljük hogy megjönnek s velök áthatja ez eszme is a nemzetet, mint áthatotta eddig minden európai nagy eszme és reform, melyek közül mondhatjuk büszkén, egy sem maradt a nemzetre nézve egészen meddő.

A gyakorlati élet és hivatás mellett fel kell ébresztenünk nemzeti nagy haditraditióinkat is, mint a valódi alapot, melyen állunk. Ez volna itt e hadtörténelmi tanulmányunk egyik kiváló czélja is. A nemzetek azon események hatása alatt élnek, melyek az apákról a fiúkra szállanak. Ébren kell hát ezeket tartanunk a közszellem, az irodalom és tanulmány által. A nemzet haderényei és harczmodora fölénye által vívta ki hazáját és állását. A magyar, nemcsak mint Zrínyi Miklós mondja, »a legalkalmatosabb és legvitézebb nemzetség lehet, ha akarja« — »csak régi helyre és méltóságra tegye militaris disciplináját.« — Hanem régi hadviselése és harczmodora is legközelebb áll a maihoz. A jelenlegi hadtudomány előtérbe hozta a harczmódot, melyen legjobban érvényesülhetnek a nemzet régi hadképességének tehetségei. A mint felhagyott a hadakozás a régi modorossággal és mesterkéltséggel, úgy érvényesíté a hadnak természetes elemeit és törvényeit, melyek mindig a férfiúi bátorság és erő, tapintat és eszély, öntevékenység és fegyelem egyszerű alapjain nyugszanak. Midőn a szorosan felállított nagy hadtömegek nem léphetnek ismét többé fel a meszszevivő és biztosan találó sürű lövegek miatt; és minden egyes ember szétszórt műveletre van úgy szólván utalva és kiképezve, mint egykor a magyar régi hadak voltak, meszsze s bizton vivő nyíllövegeik mellett ily ügyességgel küzdvén az ellennel, mondhatnók, hogy nemzetünk harczmodora közelebb jutott ismét a hadviseléshez. Csak a mai hadtudománynyal kell azt újra áthatni és alkalmazni. Mert e nélkül, mint Zrinyi mondja, »ha nem tanított nép, csak haszontalan, és semmi haszna nem lészen.« A természet törvényei, ismételjük, mindig azonosak maradnak és mindig hasonlón működnek. De azért a magot szokásból öntudatlanúl a felszántott barázdába vető földmívesnél, öntudatosabban képes azokat saját czéljaira és magasb eredményekre felhasználni a vegyész és természettudós. Igy van a had természetes törvényei kifejlettebb alkalmazásával. — Mint

a székely fenséges rege hagyományos vonása tartja a végső hún harczokban elenyészett hős Csabáról, hogy meg fog jelenni még egyszer, ha a nemzet nagy végveszélyben leend, lejön seregével a csillagos hadak utján, megmenteni nemzetét; vagy mint Szt.-László királyról szól a legenda, hogy felkel sírjából, ha vész éri a nemzetet, nyargalva és lobogtatva a zászlót a hadak előtt, győzelemre segíti népét: úgy van valóban. A nemzetet had veszélyeiben is megmentheti ős korszaka hős hadai mestersége s erénye. Ez legyen ma nekünk a nemzeti hagyomány s a szent legenda értelme a nemzetőket megváltó hősökről.

Ellenben ezekkel majd a mai szolgálati ferdeségek is bizvást elmaradhatnak. Meg kell adni azután a gyakorlatnak legegyszerűbb formáit, ezzel pedig a szolgálatnak legrövidebb tartamát. Hogy képezhetné az eszköz a czélt, mint eddig képezhette a diszelgésre tartott hadseregeknél. Vagy ki kivánna hazájából ma egy Spartát, s akár egy napoleoni hatalmas és fényes hadállamot képezni? A katonaság többé nem képezhet külön általános életpályát. És ne is képezzen. De épen azért, hogy ettől ment legyen, hogy ne legyen egy ily hadi kaszt a többiek védelmére és rovására, képesítve kell lennie mindenkinek, ha szükség a védelemre. Elég lesz rá a legszükségesebb gyakorlat és képzés, és befogja érhetni időnkint a legkevesebb állandó létszámmal. Lehetnek még azonfelül mindig számosak, kik a had magasabb tudományát és müvészetét üzve, mint hivatást követhetik, s a nemzeti hadvezényletet is biztosíthatják a nemzetnek.

Semmiképen sem következik azért, hogy hadkészültségében az egész nemzet folyton fegyver alatt görnyedezzék, mint a szellemeskedve tetszelgő franczia akademikus minap mondá, a porosz szomszédságba lövelgetve élczeit, s a napi sajtó úgy látszik tetszéssel fogadta, mert világszerte reproducálta szavait: »hogy a nehéz vasöltöny által lehúzva elveszti a nemzet érzékét és hajlékonyságát a béke és ipar, a müvészet és tudomány iránt. Képzeljük magunknak — úgy mond — Göthét katonaujoncz munkára kényszerítve, kitéve az altisztek gorombaságainak? Hogy veszti el az ember ily munkában az elegancziát. És ha Molière és Voltaire ily iskolát végig jártak volna, bizonyára elvesztik vala finom mosolyukat.« — Akár csak nemzete egy dan-

dyje szólna a bölcs akademikus helyett. A mellett, hogy az altisztek gorombaságából mi sem kérünk, s azt hisszük, hogy a hadi gyakorlatokat és hadtudományt csak úgy lehet gorombaság nélkül is a nevelteknek és művelteknek tanítani, mint akár az akademiákon, hol nincsenek azért gorombaságnak kitéve; azt tartjuk azért, hogy midőn a népek létért és önállásért vagy akár hatalomért küzdenek, ezt nem lehet sem finyássággal, sem finom mosolylyal, sem elegancziával kiküzdeni. Ezt csak a lovag regények Bayardjai tehették. De a Caesarok és Vaubanok nagy szellemének is köszönnek legalább is annyit a nemzetek, mint a szellemeskedő iróknak és jóval többet mint a Voltaireknek és Renanoknak — mert az utóbbinak szavát idéztem előbb. — És misem adhat a férfiúnak, még egy Göthének sem férfiasabb elegancziát mint a lovagias erények s katonai tartás. Megvannak a hadnak is költői, a classicus Homerok és Tyrtaeusok, a Rolandok roncevalli énekesei és a Zrinyiaszok, a Körnerek és Petőfiek. Nagy csaták után jönnek az eposok, melyek a nemzetek dicsőségére a Moliérekkel is felérnek. Az antik kor hős korszakainak épen úgy megvolt költészete és müvészete, mint az újkorénak. És épen úgy voltak gyáva feákjaik, szellemi és anyagi gyönyörben és mámorban ledző és dőzsölő ifjaik és férfiaik, tudósaik és költőik, mint napjainknak.

Ellenkezőleg mi a hadak vaskényszerüségü készültségi állapotát és fegyvergyakorlatát sem akarjuk a folytonosan legörnyesztő pánczélviseletben képzelni. Úgy kivánnók azt inkább látni, mint az antik korban, Hellas derült ege alatt annak hajlékony athletáit; kik Athenaeban a gymnasiumban és akademiában, a Parnassus és Ilisus közt, Apollónak és Marsnak egyaránt szentelt palaestrákban versenyezve gyakorolják magokat a bajvivásban s a discusvetésben. Csak igy lehetett az apró Hellast nagy xerxesi táborok ellen megvédeni Leonidasnak Thermopylénél, Themistoclesnek Salamisnál, és Miltiadesnek Maraton mezején. Még saját nemzeti irodalmunk újra ébredése első hajnalán is látunk ily lélekemelő képeket, a hétéves háború küzdelmei után a magyar testőrség ifjai bécsi palotájában karöltve jár immár a magyar músa és hadtudomány. Itt keletkezik akkor magyar tudós társaság első eszméje. Révai Miklós a hadi történe-

teketiró társaságának ajánlja »egy magyar társaság iránt való jámbor szándékát.« A magyar haditisztek és generalisok mint Orczy és Bárcsay magyar poeták. És még az idegen származású magyar lovas generalisnak, az oly népszerű jóizű magyar iró Guadányinak is képe körül a mondat »a mennyit Marsnak, annyit Apollonak,« képezi jelszavát.

Csak nemzeti érzet lelkesítse a had fiát, a nemzet közszelleme is azonnal feléje fordúl. Dicsőséggel tetézi ez mindég a hőst, és megbélyegzi a gyávát. Mint Thukydides peleponnesusi háborújában szépen beszéli, mikép mennek ki az Argivok városuk határfolyamáig a Chadrosig visszatérő hadseregük elé, hogy hallják fiaik felől az itéletet, mint viselkedtek a harczban, mielőtt a határt átlépve városukba beléphetnének, a győzőket dicsőséggel bevive, a gyávákat be se ereszszék; úgy hangzik még az ősmagyar hadak törvénye is: ki a véres pallost nem követi, felkonczoltatik általa; s a gyáva magyarkákról még a krónikán áthangzó régi hős monda beszéli, mikép záratnak ki a nemzet községéből; míg a nemzeti hőst minden dicsőség éri. Az ily hősies hazafi szellem kétségtelenül alkalmasabb s méltóbb a hadkötelesség és vitézség ébresztésére, mint a legfényesebb ragyogó győzelmi rendjel által való kitüntetés, vagy a múltnak hadaiban nyert pléhcsillag a jellemzőn úgy nevezett Brantwein-Stern, mely jogot adott a rokkantvitéznek koldulásra; s a mai ezüst vagy arany érem, mely után most koldusi fillérnyi alamizsna jár.

Nagy fontosságú, mondja közéletünk egyik bajnoka névtelen röpiratában, hogy a köznevelés oly irányt vegyen, miszerint a katonai szolgálat a haza iránti nagy kötelesség teljesítésének tekintessék. És hogy azok, kik katonai pályát választanak, ép oly kevéssé érezzék magokat a polgári pályán kivül, mint akár az ügyvéd, az orvos, vagy bármily iparos, ki az általános hadkötelezettségnél fogva úgy is egyaránt katona és honvéd, ha nem is szolgál állandón. Mert minden polgár állandó katona már, ha állandó hadsereg sem kellend többé. Kevés s indokolt kivételeknek azért mindenütt lehet, van és volt helye, állás és korra nézve. Még az örökké hadban álló Róma is sietett a nagy háborúk idején, mint Livius oly szépen beszéli, biztosságba helyezni Capitoliumában is-

tenei mellett papjait és Vesta-szűzeit; hogy addig ne hagyják el az istenek tiszteletét, a míg csak lészen, ki őket tisztelhesse.[1])

Szabad és művelt államokban az általános hadkötelezettség képezi egyedül az állandó hadak nehéz és sokat vitatott kérdésének megoldását s az alkotmánynyal és szabadsággal megférését. Ez által megszűnik a kérdés, hogy Macaulay szavaival élz jek, melyet a whigek szokásuk szerint egyre ismételgettek szabad parliamentumokban is, hogy szabad politikai rendszerük s a állandó hadsereg egymással meg nem fér. A minden tavasszal megujuló vitában a választó kerületeikből felérkező ifjú szónokok szűzbeszédei, úgymond, jó alkalomnak tartották ilyenkor elmondani, miként foglalták el Pisistratus testőrei Athén erődét, és miként vette meg a római praetorianus csapatoktól a birodalmat Didius. E szónoklatok már oly nevetségessé váltak később, hogy a legósdibb és legkülönczebb politikusok sem merték volna II. György alatt a szabad Angliában azt vitatni, hogy nincs többé szükség katonaságra, hadseregre«. — Mely pedig, adjuk hozzá, Angliában nagyobbára csak zsoldba vett és jó részt idegen is volt. De jelenleg művelt szabad nemzeteknél nem is lehet többé sem pisistratusi testőrség, sem praetorianus testület, Machiavelli Principejének hatalmi hadelvei most már a leghatalmasabb alkotmányos fejedelmekre nézve is lehetetlenekké váltak. — De az általános hadkötelezettség és védképesség nemcsak a szabadság óvszere és kezesség az önkény ellen; nemcsak biztosítja a nemzet függetlenségét és önállását, hanem egyedüli óvszer a háborúk ellen is.

Bármily paradoxonnak látszassék is e tétel, mégis oly közhely az, hogy ismétlését átallani kellene, ha nem lenne még szükség minduntalan felszólalni a kedvtelenség ellen, melylyel nálunk és másutt is az általános hadkötelezettség találkozik. De egyetlen és a legkönnyebb mód ez egyelőre a hadak leszállítására s a hatalmi támadások és hódítások meggátlására. Eddig rendesen az országokat támadó nagyobb had volt előnyben a kisebb népek ellen, ha t. i. nem állott vele megfelelő erő szemben. Míg ellen-

[1]) Flaminem sacerdotesque, Vestales, sacra publica a caede ab incendiis procul auferre; nec ante deseri cultum eorum, quam non superessent, qui colerent. Liv. lib. V. C XXII.

ben, ha a kisebb országnak is minden férfia hadképes, bár menynyivel legyen kisebb máskép hadserege, mint a támadóé, mégis képesítve van neki hatályosan ellenállani. A támadó nem, vagy csak igen ritkán mozgósíthatja összes népe erejét és csak részben viheti ki támadásra kész hadseregét. A megtámadott nép ellenben saját székében, saját összes hadképes seregét mozgósíthatja ellene, melynek tulajdon földje képezi hadművelete erős alapját. Rajta terepismerete előnyével s hadviselése minden forrásai kezeügyében bírásával értékesítheti védelmi felléptét. A biztosabb s erősebb védelem azonban csökkenti a támadások sikerét, elveszi a hódításoknak kedvét, annyi háborúk keletkezésének indokát. Ez leszen tehát, leszállítva a háborúskodást, a békének is legerősebb véde.

És ennek kell az emberiség legmagasabb törekvései egyikét képezni. Bármennyit beszélünk is itt a nemzeti hadtörténet tanulmányáról s annak corollariumairól, sajátlagi czélunk mégis nemzeti létünk s önállásunk biztosítása mellett, csak a béke lehet Azt tartjuk végre is, mit egy a socialis kérdésekben nagy theologiai iskolák által ihletett publicista, Ventura oly szépen mond: hogy »a legjobb ország, melynek kardja legföljebb a toll, tűzérsége a szó. Nem költ más seregre, mint a tanulók és szegények tartására.« — Mi sem lehet kedvesebb, mint a béke ily eszményi hona felé lengetni az evangeliummal, vagy akár egy Elihu Burrit-féle békeapostollal, a béke olajágát s annak szent hymnusit »a beata pacis visiót« zengedezni.

Legyen ez most még bár utopia e világon, de mi hiszünk az isteni gondviselés magasztos intézésében, s az emberiség nemes hajlamai és törekvései teljesülésében. Hisszük, hogy a népek s államok közt, a Kain és Ábel óta bár felborult egyensúly helyre állhat, és a béke is a mennyire ez az Üdvözítő szerint »nem e világból való« ugyan, de e világba mégis talán bevaló lehet, még megjöhet. Ha egyszer a társadalom a vallás és moral szent elveit és nagy tanait egészen sajátjává tette, ha a keresztény felebaráti szeretet kötelességérzete egészen áthatotta; ha az áldozatra kész léleknemessége és az elme felvilágosult értelme terjedve, az összeütköző érdekeket mindinkább kiegyenlíteni képes lesz, ha a könyörület általánosabbá vált, a béke hona is közeledni fog.

Számitsa bár a mai gyakorlati élet ezeket mind azon eszmények közé, melyeknek kivitelére, mint vélik, az egész emberi természetet és társadalmat meg kellene előbb változtatni. Részünkről mégis erősen tartjuk azt, hogy az emberi természet és társadalom jobbra változása, annak erkölcsi nemesítése, javitása, magasbra emelése örökös feladata marad az emberiségnek. A mint eddig a keresztény-tan polgárosítása által sikerült, ha kétezer éven át is, átvinni a rabszolgaság megszüntetését, az emberi egyenlőség polgári jogát, a szellem szabadságát s annyi más társadalmi javulást és szellemi nemesedést; hinnünk kell, hogy annak többi nagy erkölcsi elveivel együtt sikerülhet, ha ez még soká tarthat is, végre mégis az örökbékét is létesiteni.

Addig azonban, mig ez létesül, sőt mig az egyenlőség és szabadság, a nemzetközijog elvei s annyi más erkölcsi és társadalmi maximák és problemák sincsenek átvive vagy megoldva, fenmarad a béke problemájának megoldása is. Addig az emberiség sorsa még mindig nagy és folytonos küzdelmek közt fog tovább hullámzani; kitéve támadás- és védelemnek, melyet küzdenie kell, ha magát érvényesiteni vagy csak fentartani is akarja. A béke létesítésének azért ép oly szüksége van a hadra, mint a nyugalom megszerzésének a fáradságra. Nem vagyunk ugyan sem ama régibb orthodox jogiskolának hivei, mely De Maistre szerint a háborût szellemi nagy világtörvénynek tartja. Sem amaz újabnak, melyet Giraud tanít, ki azt mint bizonyos betegségeket szükséges rosznak véli. De sőt ama humanisticus jognézetnek kivánalmában sem tudunk teljes megnyugvást találni, hogy az államok magok felett magasabb amphictyoni bíróságokat tartsanak viszályaik kiegyenlítésére, melyeknek természetesen ismét hadsereg kell, hogy a világteke két felén határozataikat átvihessék s a hadat és háborut mint eszközt megint csak fentartsák: Hugo Grotius (De jura belli et pacis) ama mondata szerint: Ubi judicia deficiunt, incipit bellum. Mert jól jegyzi meg erre a franczia jogtudós Perrin (A keresztény társadalom törvényei), hogy e gondolat nem tökéletes. A háború rendesen a nemzeti függetlenség elvének következménye lévén, e függetlenség joga még akkor is fenáll a nemzetközi társadalomban, ha a népek viszályai kiegyenlitésére a nemzetközi itélőszék tekintélyét elismerik. Mert

lehet, hogy azt még ez itélet ellen is védeni, vagy az itélők erőszakától félteni kell. Ellenben magasra tartjuk a nagy egyházatyák és tanítók, egy Sz.-Ágoston és Aquinói Tamás gyakorlati elvét: Non quaeritur bellum, ut bellum exerceatur, sed bellum geritur ut pax acquiratur. S a másik szerint: qui juste bellum gerunt, pacem intendunt. Azaz háborút csak a béke és igazunk megvédésére lehet viselnünk.

Hosszabb tanulmányunknak is, melyet nemzeti hadainkról irtunk, rövid foglalatja ez: *hogy nemzetünknek létét s önállását megvédve, békét szerezzünk.* Mert, és ezzel bevégezhetjük nagy költőnk szavaival:

— — Csak a gyáva várja tétlenül
A végzet szétzúzó kezét. A férfi
Harczolni kész — — —
De azért ehhez mindennapi imafohászunk:
Dona nobis pacem!

IPOLYI ARNOLD.

BALASSA BÁLINT
ISMERETLEN KÖLTEMÉNYEIROL.

Öt évvel ezelőtt társulatunk Zólyom vármegyei vidéki közgyűlése alkalmával, 1874. aug. 21-dikén, midőn a radványi ősi várkastélyban a Radvánszky-család gazdag könyvtárában Balassa Bálint majdnem három századon át lappangott költeményei napfényre kerültek, társulatunk egyik legemlékezetesebb napját ünnepelte. Mindazon társaink, kik e napon a radványi kastély műemlékei s gyűjteményei átvizsgálásával foglalkoztak, élénken emlékezhetnek vissza azon örömre, melyet mindannyian éreztünk, midőn a Deák Farkas tagtársunk által föltalált codexben kezeink közt láttuk a XVI-dik század legnagyobb magyar költőjének örökre elveszettnek tartott szerelmi dalait, virágénekeit, melyekről 1589-ben a hazájának végbúcsút mondó s bújdosásnak induló költő, »Oh én édes hazám te jó Magyarország« kezdetű gyönyörű énekének végversében, elkeseredett lélekkel írta:

»Ti pedig szerzettem átkozott sok versek,
Búnál kik egyebet nekem nem nyertetek,
Tüzben mind fejenként égjetek, veszszetek,
Mert haszontalanok, jót nem érdemeltek.«

Társulatunk, — mely a hazánk miveltségtörténelmére vonatkozó adatok fölkutatását, összegyűjtését, közzétételét egyik legfontosabb feladatául tűzte ki, s tizenkét évi működése alatt ez előbb kevés figyelemre méltatott téren már is meglepő eredményeket mutathat föl, — magának tartotta fönn a jogot, hogy Balassa ekkor fölfedezett költeményeinek a nagy költőhöz illő kiadásával nemzetünket megajándékozza, s e kiadás szerkesztésé-

vel irodalomtörténetünk halhatatlan érdemű búvárát, a társulatunk vidéki közgyűlésén ez egyszer személyesen részt vett Toldy Ferenczet bízta meg.

A végzet azonban nem akarta, hogy az ősz Toldy e szívesen elvállalt kötelesség teljesítésének örömét érezhesse, s Balassa kiadásával érdemei gazdag koszorújába ujabb virágot tűzhessen; halála után a szerkesztés és kiadás gondjával társulatunk Szilády Áron tagtársunkat tisztelte meg. Az ő gondos, lelkiismeretes munkásságának köszönhetjük, hogy Gyarmathi Balassa Bálint költeményeinek »a Radvánszky-codexben foglalt énekekkel kiegészített első teljes kiadása« ezelőtt néhány hónappal, úgy magához a költőhöz, mint a kiadó-társulat tekintélyéhez s a szerkesztő e téren elismert nevéhez méltóan világot látott és így valahára Balassát mint embert valódi egyéniségében, mint költőt teljes nagyságában szemlélhetjük.

Eddig ugyanis Balassát csak »Istenes Énekei«-ből s ezek közt egy pár vitézi és hazafiui, összesen is csak 26 daláből ismertük, melyeket legelsőben, — valószínűleg a XVII. század első évtizedeiben Rimay János tett közzé saját énekeivel együtt s melyek így együtt a XVII. században tudtunkra 13 s azolta 1806-ig 18 s igy összesen 31 kiadást értek. Ezen mély vallásos érzéssel, költői ihlettel, zengzetes szép nyelven gyönyörű rhytmussal, változatos versalakokban írt nehány ének szerezte meg Balassának már a XVI-dik században a »Magyar Amphion« dísznevet.

Pedig ezen istenes énekek Balassa költeményeinek nagyon is kis részét teszik, őt mint költőt, mint embert nem teljes egészben mutatja be, szellemének csak egy irányával ismertetvén meg bennünket. Az ő szerelmi dalai, virágénekei, melyben a szenvedélyes lánglelkű költő forrongó keble valódi érzelmeinek, viharoktól tépett, fájdalmaktól dúlt lelki életének egész világát tárja föl, e gyönyörű dalok, melyek őt a XVI-dik századi magyar költők fölébe hasonlíthatlan magasságba, ki merem mondani, kortársai fölött oly magasra emelik, mint Arany és Petőfi áll századunk költői fölött, e dalok, melyek teszik a Balassa nevet irodalmunkban halhatatlanná, bár ajakról ajakra szállva, az életben hosszasan föntartották magokat, s még akkor is zengettek,

midőn az ujabb nemzedék a költő nevét is elfeledte, nyomtatásban közzétéve soha nem voltak és így a nemzeti irodalom közkincsévé nem válhattak, s végre lassan lassan teljesen elhangzottak, úgy, hogy csak egy pár ismeretlenül hevert régi codex lapjain maradtak fön a jelen kor számára.

Ha hazánk XVI-dik századi történelmét, az akkor élt nemzedék gondolkozásmódját ismerjük, midőn nemzetünk egész testi és lelki erejét a végveszélylyel fenyegetett állami és nemzeti élet megmentéseért vívott véres harczot, s a hitujítás eszméi által fölidézett, valódi mély meggyőződéssel folytatott szellemi küzdelmek tartották feszültségben, midőn a politica, a tudomány és irodalom legelőkelőbb férfiai, úgy a szószéken, mint az irodalomban, az egy részben hódító török zsákmányává vált, más részében önmagával meghasonlott s kettészakadt haza keserves szenvedéseiben a nemzetet büneiért méltán ostorozó Isten büntető kezének müködését látták és hirdették: legkevesbé sem fogunk csodálkozni, hogy szellemi életünk ekkori legkiválóbb bajnokai, a század uralkodó eszméiben s ez eszmékért élve, a világi költészetet, s kivált a szerelmi dalokat, a népies virágénekeket méltatni nem birták s nem akarták, azokat az irodalomba fölvenni, sajtó útján terjeszteni érdemesnek nem tartották, sőt mint az érzékiség bűnös és büntetésre méltó nyilatkozatait határozottan elitélték és a tisztességes körökből számüzetésre kárhoztatták. E tekintetben protestáns és katholicus fölfogás közt e korban különbséget nem találunk. Éppen oly erős meggyőződéssel s mély megvetéssel menydörög a virágénekek ellen a XVI. század végén a protestáns superintendens Bornemisza Péter, Balassa Bálint egykori nevelője, és Magyari István, a gróf Nádasdyak sárvári praedikátora, mint a XVII. század elején a katholicus szellem leghatalmasabb képviselője: Pázmány Péter esztergomi érsek.

Balassa maga is a XVI. század fia, annak eszméi hatása alatt állva, irt ugyan szerelmi dalokat, melyek költői lelkének elfojthatatlan kifakadásai voltak, de irta e dalokat azoknak, kik keblében a dal forrását fakasztották, legelső, leglángolóbb s legeszményibb szerelme tárgyának, Losonczi Annának, a temesvári hős Losonczi István árva leányának, utóbb Ungnád Kristóf egri kapitány s majd horvátországi bán nejének, kit később dalaiban

Julia költött néven halhatatlanít, — írta unokatestvérének: Dobó Krisztinának, kivel kötött boldogtalan házassága rá nézve egész életét elkeserítő átokká vált, írta Csáki Borbálának, Bebek Judithnak, Krusith Ilonának, Pogrányi Annának; írta önmagának, hogy szenvedélyei zajlásának szabad tért engedve, úgy örömét, mint bánatát kitombolhassa: de nem írta a nagy közönségnek, nem írta a nemzet tapsáért, a hírnév, dicsőség koszorújáért, melyet a büszke ősi főúri család ivadéka, kora legdaliásabb lovagja, az egri végbeli vitézek harczaiban a csatatéreken keresett, s Esztergom ostroma alatt 1594-ben, viharteljes életének még legjavában, 43 éves korában, hősi halálával oly korán kiérdemelt.

Balassa, ki 21 éves korában 1572-ben Krakkóban nyomtattatott egy németből fordított vallásos irányú prózai munkát, a »Beteg lelkeknek való füves kertecské«-t, mely még az ő életében két újabb kiadást ért, dalai közzétételére soha nem gondolt; mintha lelkének e vadrózsáival az irodalom komoly és komor csarnokának szent oltárához közelíteni maga is szentségtörésnek tartotta volna.

Így történt, hogy majdnem három századdal a hős költő halála után legelsőbben csak most olvashatjuk XVI. századi legnagyobb költőnk dalait, azonban még most sem teljes kiadásban Mert a Radvánszky-codex, mely költőnk életében saját kéziratáról vett másolatban mentette meg az enyészettől Balassa dalainak igen tetemes részét, bizonyosan nem foglalta magában költőnk valamennyi dalát; de ha teljes volt volna is e gyűjtemény, minthogy ezen codex több helyt csonkán szállott ránk, hozzávetőleg sem tudhatjuk, hogy az abba Balassa apródja: Harsányi Imre által másolt dalokból mennyi hiányozhatik.

E hiányt, e veszteséget azonban idővel a gondos és szorgalmas kutatás tetemesen pótolhatja s bizonyosan pótolni is fogja. Tudjuk ugyanis, hogy Balassa kiadatlan dalai még a múlt században kézirati példányokban forogtak; s hogy egy ily példányról, melyet Barakonyi László írt le, gr. Ráday Gedeon, nemzeti irodalmunk kincseinek buzgó gyűjtője, mint tulajdonáról emlékezik. E netalán még napfényre kerülendő másolatokból, valamint az egyes családoknál firól fira szállott régi dalgyűjte-

ményekből, Balassa nem egy eddig ismeretlen dalának napfényre jövetelére bízvást számíthatunk.

Ezen állításom igazolására van szerencsém bemutatni egy XVII. századi codexet, ezen kétségtelenül 1670 táján összeírt s Erdély egyik szögletében Három-Széken családi ereklyeként megőrzött dalgyűjteményt, melyben Balassának a Radvánszky-codexben fönnmaradt dalai közül csak négyet, ezeket azonban érdekes változékokkal, de eddig ismeretlen dalát a legszorosabb megválogatással is körülbelől huszat találhatunk.

Ezen tizenhatod rétű codex 334 beírt, még pedig azon egy kéz által beírt s ezek után még 21 levelet foglal magában, melyeket az első összeíró 335—365 számokkal megjelölt, de egészen üresen hagyott. Ez üresen hagyott leveleket később különböző kezekkel irt bejegyzések, néhány tréfás dal, egy tréfás kurucz-labancz kalandnak 1675-ben Tisza-Örvényen kelt leirása félig magyar, félig latin rímes versekben, Cantio elegans czím alatt, továbbá a székely határőrség fölállítására vonatkozó egykorú magyar és latin jegyzetek foglalják el. Sajnálnunk lehet, hogy ezen codex sem szállott ránk teljes épségben; elől 5 levele s így a czímlap is, melyből netalán az összeíró nevét s az írás évét megtudhattuk volna, ki van szakadva, közben is öt helyt csonka, úgy, hogy az eredetileg beírt 334 levélből összesen 28 levél hiányzik s e hiányok miatt nehány dal megszakad, nehánynak pedig eleje veszett el.

Az így megcsonkúlt codex 129 dalt s ezek közt nehány gúnyverset s tréfás, sőt dévaj éneket foglal magában. Több dal végversében föl van jegyezve az iratás ideje, a legrégibb évszám a codexben 1572, s ez éppen Balassa Bálint egyik eddig ismeretlen dalában fordúl elő, a legújabb, mely a Thaly Kálmán által kiadott »Vitézi Énekek« közt is olvasható »Siralmas hattyú Neander partján« kezdetű ének végversében áll, 1662. Ezen körűlményből, valamint a kézirat jellemző sajátságaiból, úgy a gyűjtemény tartalmából, melyben a Tököli korabeli kurucz-labancz harczokra vonatkozó egyetlen ének sem található, merem e codex iratási idejét az ezen kort megelőző évekre, hozzávetőleg 1670 tájára határozni.

Kevés az, mit e codex eredetére s múltjára nézve bizonyost

mondhatok. Ezelőtt mintegy 4 évvel kaptam azt kezemhez Révay Lajos barátomtól, akkor illyefalvi most sepsi-szent-györgyi református lelkésztől, ki fölkért, határozzam meg e régi dalgyűjtemény iratási idejét s tartalmának irodalom-történeti értékét. Átlapozgatván akkor e codexet, meggyőződtem ugyan, hogy abban XVI. s XVII. századi költészetünk több becses darabja, sőt régi népdalaink egyes töredékei is maradtak fön, de a névtelen szerzőket föl nem ismerhettem, s még kevésbbé tudhattam, hogy e dalok legszebbjei, melyek figyelmemet megragadták, éppen Balassától származnak. Hogyan ismerhette volna föl bárki is e dalok szerzőjéül Balassát, kinek akkor még egyetlen egy szerelmi dala sem volt ismeretes? Csak midőn néhány hónappal ezelőtt Balassa költeményeit figyelemmel átolvastam s e codex legszebb dalaival egybenasonlítottam, csak akkor állott előttem tisztában e gyűjtemény valódi becse, miután meggyőződtem, hogy abban Balassa néhány legközelebb megjelent dalán kívül még több oly dalt találtam, melyeket, akár az eszméket, akár a nyelvet, akár a versalakokat véve tekintetbe, azon korban az egy Balassán kivűl más nem irhatott.

Ki volt e dalok összeírója, e kérdésre csak hozzávetőleg lehet felelnem. A codex táblájának belső lapján e bejegyzés olvasható: »Ez a könyv Almes Andrase, hogy ha eltalalna veszteni tartossek megh mint kedves jo akarojanak Anno 1694.« Ez a bejegyzés azonban csak a codex akkori birtokosát mutatja, kinek irása az összeíró gyakorlottabb kézre mutató s azon korban csinosnak mondható irásától föltűnőleg különbözik. Ezen kívül még két nevet találtam bejegyezve; a 325-dik levél alján ugyanis »Vásárhelyi Péter esperest« áll, a 360-dik levelen pedig Vásárhelyi Jakab neve olvasható, mindkét név újabbkori, a múlt századra mutató vonásokkal.

Fölvilágosításért a codex múltjának kérdésében Révay Lajoshoz fordultam. Az ő értesítéséből tudtam meg, hogy ezen codex, midőn velem közölte, sógora sepsi-szent-györgyi Vásárhelyi Sámuel tulajdona volt, s emlékezetet haladó idő óta a Vásárhelyi családban szállott firól fira. Ő értesített arról is, hogy van e családnak Vásárhelyi által írt s 1764-ig terjedő »Mnemeion« című latin emlékkönyve, melynek adatai szerint az

emlékiró nagyatyja: Vásárhelyi Jakab, a n.-enyedi collegiumban Bisterfeld keze alatt tanúlt, ennek egyik fia pedig, Péter, az emlékíró atyja, épen azon idő tájban volt e főiskola növendéke, mikorra codexünk írási ideje esik. Ezen emlékkönyvből tudjuk, hogy a Vásárhelyi-család tagjai közűl a múlt században négyen viseltek papságot Három-Széken, egyik Gidófalván, másik Bodokon, harmadik Egerpatakán, negyedik Sepsi-Szent-Györgyön. Valószinű ezek után, bár határozottan be nem bizonyítható, hogy az Enyeden tanúlt Vásárhelyiek valamelyike írta össze iíjú korában e dalgyűjteményt, fölvéve abba Balassa azon dalait is, melyek még akkor Erdélyben, bár a szerző neve nélkűl, forgalomban voltak.

Bármint legyen azonban a dolog a codex keletkezésére nézve, azon család nevéről, mely azt két századon megőrizte, utolsó birtokosa emlékére, ki azt, miután levelemből irodalomtörténeti becséről meggyőződött, szíves készséggel sietett az erdélyi Muzeumnak ajándékozni és így fönmaradását s közhasználatát biztosítani, a legilletékesebb s legméltóbban nevezhetjük Vásárhelyi-codexnek.

Nem lehet czélom e rövid jelentéstételben Balassának ezen codexben fönmaradt dalait birálati szempontból tárgyalni, azok viszonyát Balassa eddig ismert költeményeihez fejtegetni; ezt a tanúlmányt nálam hívatottabb emberre, szakértőbb kezekre bízom, s nem is annyira társulatunk, mint szépirodalmi intézeteink munkakörébe tartozónak tekintem. Én, midőn itt Balassa több eddig ismert dalának fölfedezéséről szóló jelentésemet megtettem, hogy magamat igazoljam s egyszersmind előadásomnak értéket kölcsönözzek, elégnek tartom az általam Balassáé gyanánt ismert és kiírt 20 dal közűl egy két legkiválóbb darabot fölolvasni.

Balassa Bálint elborult kedélyvilágát tükrözi vissza, ez az ő erőteljes zengzetes nyelvén írt, az ő kedvencz eszmekörében forgó dal, mely mind tartalmi mind alaki tekintetben Balassa legsikerűltebb művei közé sorozható:

Keserves panaszim mi haszna, hogy teszem,
Ha én kénaimban senki nem szán engem,

Mi haszna gyötrödnem,
Ha soha semmiben kedved nem lelhetem.

Az oroszlány előtt magam meghajtanám,
Én sziligységemet előtte mutatnám,
Magam megaláznám,
Tudom még attól is meg nem bántattatnám.

Mindenféle vadat ember szelidithet,
Süvöltő karult is karjára repithet,
Tigrist megkötözhet,
Még ravasz rókát is hálóba kerithet.

Irják, hogy Orpheus ékes lantolással,
Mindenféle vadat szeliditett azzal,
Sok ékes szavával,
Még az kősziklák is sirtak könyhullással.

Mercurius, az nagy Jupiter követe,
Sipolással Argust álomba ejtette.
Noha száz volt szeme,
De mégis az sipszó elszenderitette.

De te fenevadam ennyi hivásomra,
Gyakran édesgető versem szavaira,
S könyhullatásimra
Csak jó szót sem adál sok ohajtásimra.

Istened vagyon-é, szent nevét féled-é,
Engem szeretődet megutálhatnál-é,
. . . . . .[1])
Sok bánatim után szemed rám sem veted-é?

Isten ugy legyen jó az te hűségednek,
Ne légy ily ok nélkül gyilkosa fejemnek,
Haragját szivednek
Vesd el, forditsd reám fényit szemeidnek.

Elhagyatott noha vagyok mindenektől,
Fenyegetnek sokan, de várok Istentől,
Feljő még sötétből
Az én csillagom is, kit óhajtok szűből.

---

[1]) A leiró, ki az egyes versszakok sorait egy folytában irta, e sort ki találta felejteni.

Balassát, kora legdaliásabb tánczosát, ki, — mint az egykorú Istvánfi történelmi művében följegyezni érdemesnek tartotta, — 1572-ben, 21 éves korában, Rudolf koronáztatása alkalmával, eredeti magyar népies juhásztánczával a királyi udvar fejedelmi vendégkoszorúját bámulatra ragadta, a dal, zene és táncz egy iránt nagy mesterét, idézi föl lelkünk elébe eddig ismeretlen táncznótája, mely, bár egyes helyein a hibás leirás miatt az eredeti alkotás zománczát elvesztette, így is a hogy codexünkben fönmaradt, a maga nemében irodalmunkban páratlannak mondható.

Egy szép tánczot jó kedvemből szép szerelmem küldek,
Mit gyakorta én magamban te rólad éneklek,
Tánczolok veled, örülök,
Ugyan tetszik, hogy repülök,
Nagy boldogan élek.

Boldog vagyok, mert hogy szeretsz, de boldogabb lennék,
Ez ujonnan szerzett tánczban ha ketten mehetnénk,
Veled együtt ha lehetnék,
. . . . . [1])
Együtt tánczban mennénk.

Boldog szemek, kik ezt látják, lábak kik ezt ropják.
Fejér szinü szép sarukat sarkok kik hordozzák,
Keskeny derekát kik fogják,
Gyenge karját tapogatják,
Ugy az mint akarják.

Mert én szemem szemeiddel szépen üsmerkedik,
Kezem akkor kezeidnek szépen hizelkedik,
Tánczban lábom kedveskedik,
Ezek mert akkor azt vélik,
Héjában nem csik.

Nem csudálom, szép tánczodat ifjak ha kivánják,
Azt csudálom, éjjel nappal aggok el nem únják,
Mentem őket, mert jól tudják,
Aggok irigyek mért bántják,
Sok gonoszszal szólják.

---

[1]) Egy sor a leíró gondatlansága miatt ki van feledve.

Az vén ember ifjak tánczát házában ha érzi,
Feleségét mint jászolban kuvasz szénát őrzi,
Nem szeretem szemmel nézi,
Ifjat mint irigy elüzi,
De mi hasznát vészi?

Tánczban orczád pirulása, mint rózsa nyilása,
Ajakidnak mosolygása, mint ég villámása,
Tagaidnak hordozása,
Mint vizeknek szép folyása,
Csendes elmulása.

Csudálatos szép térdednek ékesen hajlása,
Mint angyalnak még régenten földre leszállása,
Kézhez magad szép adása
Nyárban mint szellő fuvása,
Neki ujulása.

Sebes sólyom jó kedvében magát mint mulatja,
Repül vigan, de szárnyait veszteg szépen tartja,
Tánczát neki ha ki látja,
Hogy nem mozdul, azt alítja,
Minden ugy csudálja.

Sok szép szemnek minden felöl te reád nézése,
Mint csiszártól tisztittatott fényes fegyver fénye,
Szép szavadnak beszélése
Mint cziterának zengése,
Nagy szépen pengése.

. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . [1])

Még több volna szép szerelmem, kivel hizelkedném,
Elég eddig, mert sok lenne, inkább mást szeretnél,
Ki miatt engem megvetnél,
Szeretődet nem szeretnél,
És elfelejtenél.

---

[1]) Ezen versszak a leírásban annyira el van rontva, hogy teljesen zavart és érthetetlen.

Irám ezeket versekben egy nagy palotában,
Szombat mellől eltávozván, én gondolatimban,
Szeretőmtől elváltomban,
Gondolván ezt én magamban,
Éneklém utamban.

Utoljára hagytam Balassának Losonczi Annához irt gyönyörű dalai egyik legragyogóbb gyöngyét, melyet codexünk irója szerencsére kétszer írt le, s így, bár mindegyik leirásban egy-egy versszakot ki talált felejteni, egészben föntartott, s melyet a két példány változékainak bírálati megválogatása után eredeti szerkezetébe visszaállítva, hibátlan teljes szövegben mutathatok be.

Édes Juliám, gyenge violám,
Piros rózsácskám, majoránnácskám,
Szép termetű és jó kedvü sólyom madárkám,
Szállj bátron én kezemre,
Hozz örömet szivemre,
Ne félj semmit édes sólymocskám!

Sugár szárnyaid mely szép ékesek,
Piros ajakid csókra termettek,
Derekadat fényes tollad befogta néked,
Lábaid szép fejérek,
Éretted halok s veszek,
Éjjel nappal fogyok s epedek.

Vajha kezemre ily madár szállna,
Bátor szárnyával engem sujtolna,
Akkor is én bús szivemre örömet hozna,
Szép tollát tapogatnám,
Orczáját csókolgatnám,
Nagy békével elbocsátanám.

Szerelmes Annám! szánj meg engemet,
Kérlek ne kévánd veszedelmemet,
Jövél hozzám, vigasztald meg szegény szivemet,
Szép szárnyaid alá hajtván,
Egy kevéssé megnyugotván,
Keseredett árva fejemet.

Újúlok, mikor csak hallhatlak is,
Ugy tetszik nékem, még szivemnek is.

Ha nem szóllhatsz is nyelveddel, csak mosolygasz is,
Szemeiddel ha reám nézsz,
Olyan nekem, mint lépes méz,
Ha előttem csak elrepülsz is.

Mennyi csillagok vannak az égen,
Füvek, virágok, mennyi az réten,
Apró föveny mennyi vagyon tengerfenéken,
Annyi jókkal áldjon Isten,
Az mit kévánsz te szivedben,
Hallgasson meg könyörgésedben.

Légy egésségben szerelmes Annám,
Bizony holtomat érted nem szánnám,
Ha valaha szárnyad alatt én nyugodhatnám,
Élj vigan édes rózsám,
Légy jó szívvel én hozzám,
Ne felejts el édes Annácskám!

Balassa ezen s több ismeretlen dalainak bírálati kiadása a legilletékesebben arra a férfiura vár, kit e nem könnyű munkára társulatunk megtisztelő bizalma már kijelölt. Éppen azért én, ki e téren magamat csak műkedvelőnek ismerhetem, hitem szerint jegyzeteimmel, melyeket a Vásárhelyi-codex gondos tanulmányozása közben irogattam, irodalmunkra nézve jobbat nem tehetek, mint ha azokat értékesítés végett Szilády Áron kezei közé teszem le. A magyar történelmi társulatot pedig, ha Balassa összes költeményeinek ujabb kiadását, vagy eddig ismeretlen dalainak pótlék-füzetben közzétételét elhatározandja, van szerencsém az erdélyi muzeum-egyesület nevében előre is biztosítni, hogy e czélra a birtokában levő Vásárhelyi-codexet hazafiui készséggel rendelkezésére fogja bocsátani.

Szabó Károly.

JELENTÉS

A GRÓF TELEKI-CSALÁD LEVELTÁRÁBAN TETT KUTATÁSOKRÓL.

(Olvastatott Mar.-Vásárhelytt az 1879-dik év aug. 23-án tartott nagygyűlésen.)

Tisztelt közgyűlés!

Midőn a M. Történelmi Társulat Maros-Vásárhely közönségének szíves meghívását, hogy tizenegy hosszú év eltelte után a vidéki kirándulással összekötött búvárlatait ismét Erdélybe tegye át, elfogadta: azon gondolattal tette azt, hogy a gróf Teleki-család eddig nem ismert levéltárának a magyar történet buvárai előtt leendő megnyitása ügyében kérést fog intézni ama nevezetes családhoz, melynek ősei hazánk történetében oly beható szerepet játszottak — eleve is meg levén győződve, hogy kérelmével nem fog elutasíttatni, — s hogy ezen levéltár kincseiből történettudásunk új, bő ere fog megnyílani.

S valóban a nemes grófi család, azon előzékenységgel, mely a történetírás iránt való érdeklődésének élő bizonysága, méltóan nagynevű hőséhez: gróf Teleki Sámuelhez, késznek nyilatkozott megnyitni levéltárának azt a részét, mely a politicai iratokat s a missiliseket foglalja magában. Társulatunk — mint tudva van — a buvárkodást bizottságokra felosztva szokta folytatni. De ki gondolhatta volna azt, hogy azon néhány nap alatt, mely a kirándulások alkalmával búvárkodásokra szokott szenteltetni, akárminő bizottság is áttudjon kutatni akkora levéltárt, mint a gr. Telekiéké, s így összhangban a tulajdonos család kívánságával, maga is czélszerűbbnek látta egy előkészítő bizottságot

nevezni ki, mely az ünnepélyes közgyűlés idejének megérkezte előtt átbúvárolja a levéltárt s jelentést tegyen arról.

Így történt aztán, hogy a Társulattól kapott utasítás alapján a Bizottság érintkezésbe tette magát a grófi család seniorával, gróf Teleky Miklós úrral, a derék jószágigazgatóval, ki egyszersmind a levéltár buzgó őre, Hints Miklós úrral s közös megállapodás alapján megérkezését e hó 6-ára tűzte ki.

Két hét hosszú idő s eddigi tapasztalatok által vezetve, a bizottság úgy hitte, hogy ennyi idő alatt az ott találandó anyagot tüzetesen át fogja kutathatni.

Megérkezésének első napja kiábrándította e hitéből. Midőn a derék levéltár-őr a missilisek cathalogusát átnyújtotta, mely több mint 29,600 levél jegyzékét foglalja magában, s mely sem személyek szerént, sem chronologiai rendben összerakva nincs, hanem vegyesen egyes csomagokban van összehalmozva, belátta, hogy munkásságának egész erejére lesz szüksége, ha feladatának csak némileg is meg akar felelni, de tagjai számát megszaporítva tagtársunk *Koncz* József tanár úrral, ki utolsó napig osztozék velünk a kitartó munka fáradalmaiban s élvezeteiben, gyámolítva, kalauzolva s mindenben támogatva a buzgó levéltár-őr által, megtette a mit lehetett, s nekem, mint a bizottság előadójának, jutott a szerencse : bemutatni e működés eredményét.

A Missilisek osztályából több mint 800 csomagot részletesen átnéztünk; de a többi 500 csomag tartalmáról is lehető biztos átnézetet szereztünk.

Ezernél több darabot lemásoltunk, sok százat kivonatoltunk s a többiről legalább tájékozást szereztünk.

De hát mi van e levéltárban, melynek nagyszerűségét a hír szájról szájra adta?

Valóban oly kincsek őriztetnek-e benne, mint azt a közhiedelem gyanítá?

Uraim ebben a levéltárban, nem is említve azt a részt, mely történetünk első századaihoz bőven szolgáltat becsesnél becsesebb adatokat, Magyarország és Erdély történetének csaknem félszázada őriztetik!

Bármily nagynak vázolta is a közhit, mi azt a valóságban hírénél nagyobbnak találtuk.

Nem terjeszkedhetem ki az oklevelek osztályára, mely 9000-nél több darabot foglal magában és 3 vaskos kötetben van indicálva, s melyek közül az Árpádkoriakat már kiadta Szabó Károly, míg a többi mohácsi vész előtti okiratok a legnagyobb részben periratok; azt is csak érinthetem, hogy a 9000 okmányon kívül e három vaskos kötetben az állam-iratoknak egész halmaza van felvéve: csak arról akarok szólani, miről beható tudomást szereztünk a »nagy Teleki Mihály« koráról. Mert ha egy kornak kimagasló alakját nagynak lehet nevezni — akkor méltán megilleti őt e nevezet.

Mind az, mi e levéltárban őriztetik: hazafiságának, becsületességének, soha csüggedni nem tudó erélyének erős meggyőződésének tántoríthatlan lelkületének emléke, s egyszersmind kulcsa és megmagyarázója annak a fordulatnak, melyért leginkább elitélik birálói, kárhoztatói s ezek között a legkiválóbb magyar memoire-író Cserey, ki ellenszenvének adva hangot, kósza hireken indúlva, bár öntudatlanúl és jóhiszeműleg, de tényleg meghamisította az igazságot. S oly jó stylista, mint ő, mindig erős nyomokat hágy az olvasó lelkében.

De hát mind azt, mi az első benyomások sulya alatt van irva, szószerint kell-e venni?

Hisz akkor, mikor egy félvilág fegyverben van, óriási hatalmak küzdenek egymással s egy szegény, csupán csak politicai bölcseség által fenntartott állam harczolja az önfentartás csatáját és e küzdelemben nemcsak helyt kell állni, hanem meg is kell menteni a hazát: nem tapintat, nem bölcseség kivántatik-é ahoz, hogy a veszélyeket elfordítsa a hazáról, megmentsen, a mit lehet, s biztosítsa a jövőnek a lételt?

Íme ez volt Teleki Mihály műve, ez volt az ő érdeme.

Hármas végrendelete maradt fenn, s a hármas végrendeletben szeretett és szerető nejének szivére köti, hogy minden kincse fölött levéltárát vigye Szebenbe biztos helyre; — kivánság, melyet örökösei csakugyan teljesítettek.

Egy levéltár hajdan nagy fontossággal bírt jószágbirtoklási szempontból: de Teleki ez intézkedését nem egyedül e szempontból tette, — mert levéltárában nemcsak a birtokaira vonat-

kozó leveleket, hanem politicai pályájára vonatkozó összes iratokat is megőrizte.

Bizonynyal nagyon kelle éreznie akkor, hogy jöhet idő, midőn tetteit félremagyarázzák, emlékét be fogják mocskolni akarni; de érezte azt is, hogy el kell jönni azon időnek is, mely ez emléket megfogja e mocsoktól tisztítani. Tapasztalván még életében, hogy a tényeknek csak felszínét ismerő közvélemény ellene fordúlt, azt akarta, hogy mindaz, mivel a rá nehezedhető vádakat megczáfolhatják, együtt legyen. S ez akarata teljesült. Ma is mind az, mivel politicai pályáját kimagyarázni, igazolni lehet, együtt van: de ennek ideje mégis csak akkor jön el, midőn e levéltár egészen átadatik a nyilvánosságnak.

Ez volt a benyomás, mit e levéltár átvizsgálása rám tett. *Valóban* meglepő volt látnom Telekit, mint követet Montecuculi mellett; azon tervvel foglalkozva, hogy őt Erdély megsegélésére birja, azután látnom, mint Kemény Simon-pártit, alkudozni Bécsben az ő és Lónyai Anna érdekében.

De mint világos fejű embernek, a vasvári béke után tisztába kelle jönnie, hogy Erdély nyugalmát csak a porta hűségében maradás adhatja vissza, s e meggyőződés vitte őt Apafi udvarába.

Szokás őt felelőssé tenni Bánffi Dénes haláláért, vádolni Béldi szerencsétlenségével, Kapi elfogatásával, Barcsai rabságával, — fejére zúdítják a vádat, hogy Thökölyi ellen ármánykodott s megbuktatásának egyik főindítója, eszköze volt, végre, hogy ő hozta nyakunkra a német uralkodást.

Azok a terjedelmes levélcsomagok, melyeket Bánffi, Béldi, Barcsai írtak hozzá, tisztán mutatják, hogy egyik bukásában sem volt a vétkes; a félig megvakult Kapi dévai fogságából mint egyetlen jóakaróját kéri fel közbenjárásra s Thökölyinek összes, roppant gazdag levelezése bizonyítja, hogy a később történtekben őt nem eléggé alaposan vádolják.

Midőn az ifju gróf 1662-ben az eperjesi főiskolába ment, első gondja volt, hogy Telekit tudósítá megérkezéséről; midőn Árvából kiszökött, akkor is első levelét hozzá intézte s azután az ifjú még Enyeden folytatta tanulmányait.

Soha a bujdosók ügyének buzgóbb támogatója nem volt Telekinél, de az ő óvatosságát ezek heve s türelmetlensége, a porta

perfidiája sokszor kijátszotta. S bámulatos látni e férfiút újra kezdeni a művet, melyet nem az ő hibája rontott el.

Az naptól, midőn Apafi egy kézjegygyel megbízta a kővári várnagyot, hogy Kászonyi Mártonnak, a bécsi udvar ügynökének kézbesítse utileveleit s ha menni nem akar, erővel is küldje ki Erdélyből, az napig, midőn Pataki István az író és udvari pap bizalmas levelét olvasta Teleki, melyben ez tudatja, hogy a nehézkórral küzdő Apafi csaknem halálos ágyán tette a vallomást, »oh Pataki uram, bárcsak falusi birák lennénk« egy hosszú évtized telt el, mely az erős meggyőződésű török-pártit erős kézzel működő német-pártivá tette.

Ezt az ellentétet az ő életében lángoló honszeretete s éles belátása magyarázzák meg.

Ő erős meggyőződésű és erős akaratú ember volt, — a mit tett, az mindig az volt, a mit tennie kellett és lehetett.

Midőn a bujdosók ügyében kardot vont, egész lelkesedve ment a harcztérre s midőn utolsó csatájára készült — levele igazolja — kedve ellen vonult ki; de itt is, ott is megtette kötelességét.

Volt alkalmunk lemásolni a bujdosók jelentéseinek egész sorozatát, Thökölyi egész nagy levelezését, Apafi hozzá intézett bizalmas kéziratait s bepillantottunk azon rengeteg csomókba, melyek Scherffenberggel, Caraffával, Veteranival, Magnival, s a német tábornokok egész hosszú sorával, Komornyikkal, a főélésmesterrel s egy egész sereg német tiszttel folytatott levelezéseit tartalmazza; de mindez azt mutatta, hogy a mikor a mit tett, akkor az volt a leghelyesebb.

De e levéltárból nemcsak Teleki életébe, tetteinek rúgóiba pillantunk be, feltárúl előttünk a bújdosók egész ügye, Thökölyi lángoló honszerelmével, Vesselényi kicsinyeskedő hiúságával, Petrőczy, Kende s a bujdosók egész hosszu sora; részleteiben is megismerjük Erdély viszonyát a portával, megkapjuk minden részében az alkudozásokat XIV. Lajossal, Reverend, Forval, a marseillesi püspök egész levelezését, a viszonyokat Lengyelországgal s a két Oláhországgal, mely még akkor is magyarúl levelezett; feltárul Erdély egész belső élete, Bethlen Farkas és János; Naláczy, az udvarmester, Lónyai Anna a fejedelemasszony s az

egész főrangú világ viszonya egymáshoz, a városi, a polgári elem, a megyék, a székek, a nevezetes végházak egész története s belső élete. De látjuk Erdély tudományos életét is, tanodák, külföldi egyetemekre járó ifjak, a papok, az írók levelezése egész halmazban vannak itt. Ebből tudjuk meg, hogy *Szalárdi* krónikájának kiadása ügyében Teleki közbenjárt s úgylátszik, a terv létesülése Bethlen Jánoson tört meg, ebből tanuljuk meg, hogy a Misztótfalusi Kis Miklós-féle biblia kiadásban is közvetítő volt. Tophaeus egy levelében olvassuk, hogy a Pethő Gergely név alatt ismert krónikát már akkor Zrínyi munkájának tartották.

De a Zrínyieknek egy pár itt őrzött levelén kivül még más szebb emléke is van: az a levél, melyet Munkács hős asszonya az napon írt férjének, midőn a vár felszabadúlt az ostrom alól, még más öt, hasonlag e tárgyra vonatkozó levelével.

S hogy részletezzük legalább fővonásaiban a csomagokat:

a 250—255. és 321. sz. a. Bethlen Gábornak Allia Farkashoz és II. Rákóczy Györgynek Kemény Jánoshoz írott levelei;

a 206. csomagban Lónyay Anna levelei Telekihez, ugyancsak Kemény Simonnak a bécsi udvarral folytatott alkudozásai, hogy a fejedelemséget elnyerje;

a 207. csomag Páskó Kristóf jelentései Apafihoz a portáról s később az ő kibujdosására vonatkozó levelek;

a 201. csomagban 1668. és 1669-ből Rozsnyay Dávidnak portai jelentései;

a 211. 293. 662. s más csomagokban is szétszórva Bethlen Farkasnak Aranyról, Keresdről, Sz.-Miklósról, Fejérvárról, Bécsből s más helyekről írt levelei a fejedelemhez s Telekihez, családi és politikai ügyekben;

a 324-dik csomagban Szalárdy János levelei, ezek közt egy igen érdekes opiniója 1664-ből: »An mutare liceat juramentum semel factum?«

a 295. sz. csomagban a liga szövege Bánffy ellen 1674;

a 312. sz. csomagban Kocsi Bálint, Beregszászi István gályára küldött papok levelei 1675. oct. 5-ről;

a 316. 330. és más csomagokban Bornemiszsza Annának több százra menő levelei Teleky Mihályhoz;

a 657. csomagban 1664—66-ból Kászoni levelei Telekyhez; egy külön csomag 1662. sept. 22—24. Teleky Mihálynak magyarországi követségére vonatkozó iratok;

a 233. sz. csomagban a Béldy ellen való 1676. okt. 22-ki fiscalis esketés;

a 664. sz. csomag egy egész csapat salvus conductust tartalmaz;

a 323. sz. csomagban Spankau levelei Teleki Mihályhoz 1671-ből.

a 116. sz. cs. Jeneinek 1667-ki erdélyi követségére vonatkozó dolgok s több más correspondentiák;

a 170. sz. csom. Bessenyei Mihály terjedelmes jelentése a portáról 1678. oct. 8. és Wesselényi Pál érdekes jelentése a bujdosók dolgairól Bajomból;

a 176. sz. csom. 1679. aug. 2. Sárosi János jelentése Konstantinápolyból a portai dolgokról s aug. 3. Bikhalmi András jelentése Konstantinápolyból;

a 185. sz. csom. 1680. jun. 4. Kálnoky levelei nótáztatása idejéből;

a 124. sz. csom. Wesselényi Pál 7 drb levele Teleki Mihályhoz;

a 188. sz. csom. Telekinek rendkivül fontos levelei 1683-ból;

a 249. sz. csom. Correspondentia a lengyel királylyal 1683—86;

a 315. sz. csom. Olasz Ferencz missilisei az 1685-ki dolgokról, Caraffa ügyeiről (titkosak is.);

a 191. sz. csom. Frater Istvánnak Husztról titkos jegyekkel írt sok levele a munkácsi ostrom dolgairól 1685—1686;

a 245. sz. csom. 1686-diki titkos alkudozások minutái, conceptusai, Nagy Pál bécsi követsége;

a 265. sz. csom. Vay Mihály tudósításai Bécsből 1689. sok titkos irással;

a 270. sz. csom. Sándor Pál, az utolsó kapitiha titkos irással írt jelentései 1689;

a 244. sz. csom. két szám bécsi újság: Extraordinariae relationes. Impr. Vidua Petri Helder;

a 197. sz. csom. Heiszler és Teleki igen érdekes correspondentiája 1689—90;

a 204. sz. csom. A lothringiai herczeggel folyt alkudozás actái 1687;

a 156. sz. csom. Comes Jörgernek Szeben 1688 írt 8 drb levele;

a 157. sz. csom. Pace, Komornik, Corbelli, Magni levelei 1687—90. között;

a 110. sz. csom. Absolon Dánielnek Teleki Mihályhoz írt 34 drb rendkivül érdekes és terjedelmes levele 1689-ből;

a 111. sz. csom. Telekinek Absolonhoz írt levelei 1689-ből minutákban, köztük Absolontúl is egy pár másolat. — 24 darab;

a 147. sz. csom. Sztojka pohárnok nyolcz levele Telekihez 1690-ből. Igen érdekesek. Továbbá u. a. évi jan. 17-ről Mária Gorgi Sorban özvegyének levele Teleki Mihályhoz (szeretné magát Erdélyben mint biztos helyen megvonni);

a 149. sz. csomagban Csákyak missilisei 1666—1690;

a 127. sz. csomagban Apafinak Telekihez küldött 60 drb levele;

a 161. sz. csomagban Teleki Mihály conceptusai;

a 162. sz. csomagban Veterani levelei, a moldovai vajda s számos bojár (Kantakuzén) tudósításai;

a 165. sz. csomagban Tököli elfogott levelei;

a 207. sz. csomagban Bornemissza Annának levelei Telekihez, köztük sok sajátkezű;

a 208. sz. csomagban portai jelentések és törökök levelei.

Igen érdekesek a Teleki Mihály személyére vonatkozó adatok is, melyek közűl kiemeljük:

1667. apr. 25. Apafi a dézma fizetést Telekinek összes jószágai után elengedi.

1673. máj. 1. Telekinek mint huszti kapitánynak conventiója.

1675. jan. 1. Ugyan neki, főarendatornak conventiója.

1685. apr. 30. Ugyan neki, generalisnak conventiója ezer frt s a trappoldi fele dézma.

1675. jun. 10. Fejérvár. Apafi a bogáli dézmát Telekinek conferálja.

1675. máj. 30. Fejérvár. Apafi Instructiója Teleki Mihálynak, midőn »decimarum fiscalium in Trannia supr. arendatorává« kinevezte.

1682. jun. 25. Fejérvár Apafi Telekit főgeneralisi hivatalába újra beigtatja, »noha tavaly is beállották volt.«

1682. jun. 25. Gy.-Fejérvár. Apafi Mihály assecuratoriája Telekinek (minthogy hivataláról leakart mondani), hogy »generalisságához kivántató egész authoritásába megtartja« a vádaskodóknak hitelt nem ad: különben szabadságában állván azonnal lemondani.

1683. apr. 13. Fogaras. Apafi megújítja a kővári jövedelmeknek adományzását Telekinek.

1686. jul. 20. Teleki protestatiója, hogy ő kész lett volna Szebenből a táborba kimenni, hanem a rendek nem bocsátották.

De nem folytatom tovább, az előre haladt idő miatt sietnem kell berekeszteni a jelentést, mely úgy is, nem hogy kimerítő lehetne, de még felületesnek is alig mondható, mert ama nagyfontosságú kincsek nagy részéről, melyek a történetet nemcsak bővítik, de helyre is igazitják, említést sem tehetek.

Legyen szabad e helyett hálás köszönetünket kifejeznünk a nemes grófi családnak, mely méltóan őseihez, ily szépen áldozott a magyar történetirásnak, főkép a család fejének: gróf Teleky Miklósnak, ki buzgalommal s szeretettel karolta fel, segitette létrejönni ez ügyet s készséggel beleegyezett, hogy társulatunk megkezdett kutatásait tovább folytassa, s őt kilátásba helyezte, hogy a levéltár okiratokat tartalmazó részének megnyitását is eszköz-

lendi — s végül a levéltár derék őrének Hints Miklós úrnak, ki páratlan önfeláldozással működött velünk.

* * *

És most legyen szabad bemutatnunk munkálkodásunk eredményét.

Mint említettük, a Teleki-levéltár a mult század nagy részén át Szebenben őriztetett, s az első regestrum egy vastag kötetben 1762—1765-ig ott készült el; azután Maros-Vásárhelyre vitetvén át, ugyanabban az épületben helyezték el, melyet gróf Teleki Sámuel cancellár az általa gyűjtött könyvtár számára épített. A régi rendezés az igényeknek nem felelvén meg, 1830-ban új rendezés alá vétetett, mely 1837-ig tartott. Ugyanakkor új négy kötetes index is készült, melyek közül a három elsőben a diplomák és államiratok, a negyedikben a missilisek vannak lajstromozva. A tulajdonos grófi család határozata alapján a betekintés ugyan a három első indexbe is megengedtetett, azonban pontosabb és kimerítőbb tanúlmányozás végett az archivumnak csak historiai része engedtetett át, tehát a missilisek osztálya.

Kétségtelen igaz, hogy társulatunk igényeinek s a mi óhajtásunknak is inkább megfelelt volna, az egész levéltárban s amaz osztályokban is tenni kutatásokat, de a család fejének távolléte miatt minden ez érdemben tett lépés elkésett lett volna, s más felől is látván a regestrumokból, hogy nagyobb fontosságú diplomákra nem igen fogunk találni s meggyőződvén, hogy a levéltárnak kiváló és legfontosabb része az, mely a Teleki Mihály korára vonatkozik s ez teljesen át lévén a buvárkodásnak engedve — elhatároztuk hozzá fogni a missilisek átkutatásához.

Ez maga is nagy munka volt oly rövid időre, mert a gyűjtemény több mint 29,600 darabot foglal magában. A fasciculusok sem személyek, sem tárgyak szerint nincsenek rendezve, hanem úgy, mint az egyes csomagok a rendezők kezébe kerültek. Ez aztán a munkát megnehezítette, mert a rögtöni átnézést lehetetlenné tette.

Belátva ily körülmények közt, hogy ha az egészet át akarjuk ölelni, semmit sem fogunk végezhetni, jó eleve tervet kellett készíteni, hogy mire szorítkozzunk leginkább.

Teleki működésének két nagyon fontos része van. Politicai

szereplésének első felében határozott támasza volt a bujdosók ügyének, de midőn az európai constellatiók világossá tették előtte, hogy Erdély külön állása fenntartható nem lesz, azon munkált, hogy Erdély önállóságából és jogaiból, a mennyit lehet, megmentsen. Hogy mennyi félreértéssel, nehézséggel, akadálylyal küzdött mindkét esetben: annak élő tanúsága e levéltár. De minthogy mi mindkettőre vonatkozó irományok halmazából rövid két hét alatt még a legnevezetesebbeket sem másolhattuk volna le, szorítkoztunk csak az elsőre, s így, mint munkálkodásunk eredményét, van szerencsénk bemutatni:

1. Thököly Imre levelezése 1668. jan. 25-től 1687. sept. 25-ig. Ezen csomag azon kori szabadság-harcz történetére rendkivül érdekes világot vet.

2. A bujdosók frigy- és szövetség-levelei, szerződései, határozatai ugyanezen időből.

3. A franczia diplomatiai alkudozások irományai és levelezései 1675 és 85 közt.

4. Absolon eddig ismeretlen párisi követségei 1677—80 közt. Minde három csomagban igen sok rejtélyes levél volt, melyek feloldása és lemásolása nem kis fáradságba került.

5. Apafi Mihály Teleki Mihályhoz írott leíratai, bizalmas levelei, melyek azon idők történetének igen fontos adatait képezik.

6. Erdély és Magyarország történetére vonatkozó irományok 1661 és 90 közt a portai, a lengyel, a bécsi viszonyokat illetőleg, melyek legnagyobb része az eddig nyilvánosságra nem hozott államiratokat foglalja magában.

7. Az azonkorbeli magyar íróknak, Szalárdinak, Bethlen Jánosnak, Bethlen Farkasnak, Tótfalusi Kis Miklósnak, Tofeusnak, Patakinak életére vonatkozó adatok.

8. Kivonatok és jegyzetek.

Mindezeket van szerencsém a tisztelt közgyűlésnek azon megjegyzéssel mutatni be, hogy Budapestre hazaérkezve, kötelességemnek ismerendem a m. tört. társulat választmányának, s a tud. akadémia tört. bizottságának rendelkezése alá bocsátani az összes másolatokat, mely azok miként leendő felhasználása felett határozand.

Szilágyi Sándor.

PULSZKY FERENCZ
ELNÖKI MEGNYITÓ BESZÉDE

a Segesvártt 1879. aug. 30-án tartott zárülésen.

Alig múlt harmincz éve, hogy nemzetünk is megtette azon nagy lépést, mely a középkori hagyományokon alapúló államszervezetből a modern, államéletbe vezet s mely a kiváltságokat, a szabadalmakat a különállásokat megszünteti. A szabadság nivelláló keze, mely az alsóbb osztályokat felemelte, más részről eltörölte a felsőbb osztályok kiváltságait, midőn a jogegyenlőséget hozta be. Ezen átmenet sok érdeket sértett, sokaknak meg kellett válniok kedves hagyományoktól, s becses különállástól, s azért nehezen illeszkednek az új nézetekhez és épen úgy fájlalják a múltat mint a fűvész, ha látja, hogy a földmívelés terjedése elöli a vadonnak oly szép s tanúlságos flóráját, s hogy a prózai buza és kukoricza kiszorítja a botanica legjellemzőbb növényzetét.

Az új államéletben, mely nem ismer kivételt a köztörvény alól, mely a kiváltságokat és szabadalmakat eltörölte, a levéltárak is elvesztették régi jellegöket, mert megszüntek fegyvertárakúl szolgálni, melyeknek tartalmával szabadságot s birtokot lehetett hol megvédni, hol szerezni, melyeket ugyanazért minden idegen szemtől meg kellett őrizni, — az okmányok az ősiség eltörlése óta kizárólag a történelem birodalmába estek vissza, s félni lehet, hogy ha a mostani nemzedék azokat hagyományos kegyelettel talán meg is őrzi, már fiaink azokat utilitárius szempontból csakugyan el fogják hanyagolni s nem gondolni avval, ha azon okmányok, melyeket őseink a legbecsesebb kincseknek tekintettek, a szivarárus és sajtkereskedő kezébe kerülnek. A jószá-

gok mozgósíthatása óta nem egy levéltár pusztúlt el ily módon, az eladó nem gondolt vele, mert nem tudta hová helyezze el, a vevőnek alkalmatlan volt, mert hasznát nem vehette s a levéltári helyiségeket jobban gondolta felhasználhatni, mint dohos papirok raktáráúl. Találkoztak azonban oly családok is, melyek megértve a kor szellemét s megbecsűlve közművelődési intézeteinket, levéltáraikat a tudományosság nagy előnyére a N. Muzeumban tétemányezték le. A Kállay-család volt e részben a kezdeményező. A b. Jeszenák-, a Dancs-, a Hamvay-, a gróf Berényi-családok, s az Esterházyak egyik ága követték e nemes példát s van reménynünk, hogy más családok is biztosítani fogják ily módon őseik hagyományát, s emlékét.

A M. Történelmi társulat nem mulasztotta el a kellő perczet s mielőtt a levéltárak elpusztúlnának, felhasználta az átmeneti időszakot, s évenkinti vándorgyűléseiben bejárta az ország legnagyobb részét, kutatva a családok s törvényhatóságok levéltárait, melyek a buvár előtt a régibb időkben féltékenyen el voltak zárva s másolva a történelmi tekintetben legérdekesebb okmányokat s levelezéseket, minden esetre tájékozva magát azoknak tartalmára nézve. Az adatgyűjtés volt az utolsó évtizedek legfőbb feladata, s e mellett az okmányok rendezése és kiadása. Valóban bámulatra méltó, mennyi történt e tekintetben azóta, hogy a M. Történelmi társulat fennáll s a törvényhozás, méltányolva munkálkodásának fontosságát, illő összeget bocsát évenként az Akadémia történelmi osztályának rendelkezésére. De az adatgyűjtés nem lehet czél, az csak eszköz, az okmányok, melyek kiadatnak, csak építőkövek, melyek várják a mester-kezet, hogy egy díszépületbe beillesztessenek, mely a nemzet dicsőségére szolgáljon. A m. történelmi társulatnak oly gazdag eredményű vidéki gyűlései is előbb-utóbb, midőn t. i. a hazának minden vidéke ki lesz kutatva, végöket fogják érni, a történelmi oklevelek gyűjteményeinek kiadása sem tarthat örökké, a nevezetes leletekből ki fogunk fogyni, s megjő az idő, melyben a gyűjtés mellékfoglalatosságá válik s a történetirónak nagyobbszerű feladata lesz t. i. az újkori felfogások igényeinek megfelelőleg megírni az ország történetét. Nem azért említem én ezt, mintha e tekintetben hanyatlás állott volna be történelmi irodalmunk-

ban, csak imént hallottuk nagyérdemű elnökünk jeles monographiáját a magyarok hadtörténetéről, s találkoznak folyvást társaink közt szorgalmas írók, kik hol nevezetes férfiak életét, hol egyes időszakok szellemét s történetét, hol bizonyos állapotok s viszonyok felvilágosítását tűzték ki vizsgálódásaik czéljául s időről időre közlik tanúlmányaik eredményét, mint becses adalékokat azon nagy munkához, melyet a jövő bizonyosan meg fog hozni, melyet eddig, az adatok összegyűjtése előtt, méltóan megírni nem lehetett: *Magyarország történelmét.*

Szándékosan mondom Magyarországnak, nem pedig a magyaroknak történetét, mert a hazának már Árpád előtt is volt történelme, a magyarok nem telepedtek meg puszta lakatlan földön, de azon lakók is, melyeket itt találtak, melyeket legyőztek, s melyekkel összeolvadtak, nem voltak e földnek első eredeti lakói. A Duna medenczéje mindig azon természetes országút volt, melyen az európai nemzetek legnagyobb része Ázsiából a nyugatra vándorolt, országunk történelme az őstörténelem legrégibb ideje óta a népvándorlások történelme volt. A legrégibb államok, melyeket ismerünk, Egyptom, Assyria s Persia, elzárták az ázsiai nemzeteknek az utat délnyugat felé, a görögök és rómaiak elfoglalták a Balkán és Appenin félszigeteit, a vándorlás Közép-Ázsiából csak a kaspi és fekete tenger partján talált szabad utat, s elérvén a Duna torkolatát ennek mentében terjedett el, mindig tovább nyugat felé, az egyik nép felváltotta a másikat, s amint a geolog rétegről-rétegre vizsgálja a megülepedett s felemelkedett földalakulásokat, úgy a történetíró is megtalálja hazánkban az egymást követő népvándorlások nyomait. Mert ezen vándorlások egyszersmind megtelepedések voltak s uralkodásuk, kevés kivétellel, századokig tartott, addig t. i., mig egy következő erősebb nép az előbbit ki nem űzte, vagy meg nem hódította, s magába fel nem szívta. A régi nemzetek, melyekről mint kihaltakról szólunk, utódaikban most is élnek, felolvasztva s összekeveredve az újabb nemzetekkel, melyeknek jellegét sokszor erősen módosították. Ez történt a magyarokkal is, még nyelvökbe is belecsúsztak s magyar alakot öltöttek nemcsak szláv, latin, germán szavak, hanem ragok is, institutióik nem turániak többé, jellemök a keveredés és keresztezés által physicailag és erkölcsileg megvál-

tozott, Árpád magyarjai sem nem értenék, sem nem ismernék meg utódjaikat. Az ethnolog bátran állíthatja, hogy csak az államok szüntek meg, nem a nemzetek, különösen nem azoknak földmivelő alsóbb rétegei, melyekről a nemes német költő igen helyesen énekli:

> Die fremden Eroberer kommen und gehen,
> Wir gehorchen, aber wir bleiben stehen.

S ez nem csak hazánkban történik, ez általános europai jelenség s időnkben alig van Európában tiszta faj, mely nem lett volna keresztezés által módosítva, oly annyira, hogy az ethnolog valódi feladata, tanúlmányainak legháladatosabb mezeje ott fekszik, hová a művelődés még alig hatott el. A civilizált nemzeteknél csak egyes elzárt vidékeken találhatók még tiszta fajok, melyek szomszédjaikkal nem keveredtek össze, mint például épen itt a székelyek és szászok, a magyar s germán faj eredeti képviselői. De ha Európának egy állama sincs, melynek nemzete nem eredett volna különböző fajok keresztezéséből, történetíróink sem elégszenek meg az uralkodó fajnak történetével. Az angol nem kezdi meg hazája történeteit sem a Normán foglalással, sem az angolszászok bevándorlásával, sem Caesar támadásával, de foglalkozik a kelta Britannok, Skótok és Irek művelődésével, csakúgy, mint győztes ellenfeleikével. A franczia is nemcsak a frank királyok történetét adja elő, de vizsgálja a rómaiak uralmát, a görögök telepedését Massiliában, s a Gallus törzsök culturáját függetlenségök idejében. A spanyolok nemcsak góth őseiket említik, de Sertoriust, Senecát, Hadriánt a magokénak vallják, s Numantia dicsőségében csakúgy büszkélkednek, mint Saragossáéban. Az olasz félszigeten a góth Theodorik és a lombard Alboin csakúgy beletartoznak a hazai történelembe, mint Szventibold és Creszcimir a mienkbe, s őket megelőzőleg az avar kagánok Bajántól Tudunig, és Attila, és a római császárok, és Bátó, a pannonok hős vezére a rómaiak ellen, s a kelták, kiknek emlékeivel a Duna völgyében, sőt itt is Erdélyben találkozunk. Igaz, hogy mindezen időket az őskor homálya fedi, hogy az írókban csak egyes adatokat találunk, melyek bizonytalan világot vetnek e különböző népekre, igaz, hogy a régész is csak tapogatózva magyarázza a régi

lakók művelődési fokát az őskori sírok s telepek maradványaiból, s csak ritkán meri megmondani, hogy ezek mily népnek maradványai, mert neki sem szabad kihagyni számításaiból s kutatásaiból azon népeket, melyek hazánk nagy részét birták. A Dákokra nézve fennmaradt ugyan egy nevezetes okmány, mely eddig hazánkban nem használtatott fel elegendőképen, a hires Trajánféle diadaloszlop Rómában, melyben a rómaiak erdélyi hadjáratai márványba vannak vésve, hol látjuk a Dákok czölöpépitményeit és városait, ruházatát, fegyverzetét, hadviselését, kegyetlenségét. E diadaloszlop nyomán lehetséges lesz előbb-utóbb azon emlékek közül, melyeket ősrégieknek vagy történelemelőttieknek szoktunk nevezni, kijelölni azokat is, melyek a Dákoktól erednek. Nehezebbé lesz a szlávok síremlékeit Felső-Magyarországban s Horvátoknál megjelelni, s ezekből culturtörténeti adatokat gyűjteni, de ez is biztosan meg fog történhetni, mihelyest a figyelem ezekre is tűzetesen irányozva lesz. Hiszen a magyaroknak pogányidejéből is vajmi keveset tudtunk még kevés évek előtt, főkép mióta az Anonymus hitele megrendült és abból, a mit tudni véltünk, oly sok áltudománynak bizonyult be. Most már tizenkét sirlelet azon időből, mely a kereszténységet megelőzi, commentárúl szolgál a görög tudósítások és német krónikák gyér jegyzeteihez, s folytatásokúl csak imént fedeztetett fel Gerendáson egy temető István, Péter s András idejéből, mely culturtörténeti adatokat szolgáltat a királyság első századára, s mutatja a nemzeti jelleg állandóságát, mert ezen leletek typusa nem tér el a pogánytemetőkből kikerült régiségekétől.

Mindezek oly adatok, melyeket a jövő történetiró nem hanyagolhat el többé, mert ezekből alakúl a szilárd csontváz, mely körűl ki kell domborodnia a régi idők életet lehellő képének, mert felfogásunk szerint a történelem nem puszta összehalmozása a száraz adatnak, vonatkozzanak ezek bár a nemzet culturéletére, nem is elégséges még, ha az iró azokból criticai éllel megállapítja az események pontos sorozatát és chronologiáját, szükséges azoknak benső összefüggését is megmagyarázni, indító okaikat kikutatni, befolyásukat kimutatni a nemzet életére és jellemére, s azon viszonyt kiemelni, melyben a szomszéd országok s nemzetek történelmével állanak, mert a cultur népek nem fejlődnek ki

függetlenül, sem autochthon nemzetet, sem autochthon művelődést nem ismerünk, az ember a társas állatok közé tartozik, csak társaságban tud megélni s fejlődni s ugyanazért a szomszédok befolyását nem kerülheti ki, békében és háboruban, kereskedésben és határczivódásokban. Minden egyes nemzetnek s államnak élete egyszersmind része az összes emberiség életének.

A történetiró feladata óriási, mert megkívánja a vasszorgalmat az adatok tanúlásában, az éles criticát azok értékének meghatározására, a lélektani felfogást, mely a jellemeket felismerje és jellemezze, s az alkotó lángészt, mely a belső összefüggést feltalálja s azon képző erővel bír, hogy az anyagnak meg tudja adni a plasticai alakot, s előnkbe állítani a régi idők képét. De addig is, mig ily nagy mű elkészülhet, nemcsak szükséges, hogy az irott emlékek, okmányok s levelek osztályoztassanak, megbíráltassanak s kiadassanak, hanem az is, hogy a műemlékek, melyek az országban szerteszét elszórva találhatók, s melyek közül jelen kirándúlásunknál is oly nevezeteseket láthattunk, lerajzoltassanak, leformáltassanak s a közönség körébe hozassanak. Húsz éve már, hogy nagyérdemű elnökünk ily emlékeknek legalább lajstromát készítette el, mely száznál több számot foglal magában, de eddig ezeknek csak legislegkisebb része adatott ki, többnyire elégtelenül . Mily szívesen fogadna az olvasó közönség, mely mindig érdeklődik a hazai történelem iránt, és szereti az illustratiókat, oly népszerű történeti munkát, mely a fennlévő hazai emlékek rajzával diszítve volna, melyet a francziák és angolok hazájok történelméről már régen kiadtak, — a tudomány időnkben meddő, ha a néptől elzárkózik, s a nép nemcsak olvasásból, hanem képekből is szeret tanúlni, s jobban megérti a multat, ha annak fennmaradt egykorú emlékeit is látja.

Tágas tér nyílik társaink előtt a munkára, oly nagy, hogy az egyeseknek erejét meghaladja, ugyanazért testvérileg fogadunk mindenkit, ki egy épületkövet hoz azon díszemlékhez, mely hazánk multját dicsőíteni fogja, és szivesen nyújtjuk jobbunkat azoknak, kik e földön már régibb idők óta sikeresen működnek s működni fognak.

Pulszky Ferencz.

NEHANY SZÓ KÉT HAZAI MŰVESZRŐL.

Tudjuk műtörténetünkből[1]), hogy hajdan a nagy-váradi székesegyház előtt jeles érczszobrok állottak, tudniillik szent királyaink állószobrai s Szent-László királynak lovagszobra. Tudjuk azt is, hogy e remek műalkotmányok készitői Kolozsvári Márton és György hazai testvérművészek voltak. Kitűnik ez a felíratokból, melyekkel a szobrok el voltak látva. E feliratoknak egyike szent László király álló szobrának paizsán volt alkalmazva s következőképen hangzott: Anno domini MCCC70, serenissimo principe regnante domino Ludovico rege Hungarie XXIX. venerabilis dominus pater Demetrius, episcopus Varadiensis, fieri fecit has sanctorum imagines per Martinum et Georgium, filios magistri Nicolai pictoris de Colosvar.

A másik felirat ugyanazon király lovagszobrán, azaz a ló baloldalán lefüggő paizson volt olvasható. Anno domini 1390, die XX. mensis Maji, rege Sigismundo et Maria regina feliciter regnantibus, hoc opus fieri fecit reverendus in Christo pater dominus Joannes, episcopus Varadiensis per magistros Martinum et Georgium de Colosvar in honorem sancti Ladislai regis.

E két felirat egyszersmind mindazt tartalmazza, a mi híres hazai művészeink életviszonyai felől ránk maradott. Valamint sok középkori jeles műtehetség, úgy ők is osztoztak, műtörténetünk nagy fájdalmára, azon szomorú sorsban, mely nem ritkán a legkitünőbb művészek életét s fejlődési menetét is sürű homálylyal borította. De ennél még sajnosabb körülmény az, hogy magok a művek is, melyek hazánkban kezök alól kikerültek, nincsenek többé. Mondják, hogy a törökök Nagy-Várad bevétele

[1]) Ipolyi Arnold, a középkori szobrászat, 64. l.

alkalmával ágyúkat öntettek belőlök. Azonban egy-két tudósítás nyomán, melyeket már évekkel ezelőtt Nagy-Váradon vettem, gyanítanom kell, hogy nem a törökre, hanem másokra rovandó e remekművek ágyúanyagnak való használása s hogy Szent-László király amaz ízetlen s gyámoltalan kőszobrát, mely mai napon a nagy-váradi Sz.-László-téren áll, csak mintegy kárpótlásúl állították oda a nemes alakú érczszobrok ily módon való megsemmisítéséért. Bármiként álljon is az ügy, annyi bizonyos, hogy művészeink jelentőségének kellő bírálására nézve mindeddig csak azon régi írókra voltunk utalva, kiknek még szerencséjök volt tulajdon szemökkel állani a csodahatású műalkotmányok előtt. Ha ezek egyhangulag hirdetik a művészek nagyszerű felfogását s ügyes kivitelét, úgy hogy nyugodtan az akkori korszak legkitűnőbb művészei sorába helyezhetjük őket, fájdalmasan kell mégis éreznünk azt, hogy ilyen dús tehetségek szembetűnő, kézzel fogható tanúbizonyságával eddigelő nem találkozhattunk. Van szerencsém tehát a hazai tudomány mélyen tisztelt képviselői figyelmét egy emlékre fordítani, mely nagyobbára ép állapotban maradván fenn, az említett hiányt némileg kipótolhatja, egy emlékre, mely csakugyan már régóta kitűnő helyet foglal el a külföldi műtörténetben, de mint a hazai művészetnek szüleménye s tulajdona, tudtom szerint még nem talált ismertetőre.. Említeni akarom Sz.-Györgynek Prágában Szent-Vid domja előtt álló, érczben öntött lovagszobrát. Ennek felirata is elenyészett, de csak miután Beczkowski János s más hiteles szemtanúk által már fel volt jegyezve: Anno domini 1373. hoc opus imaginis sancti Georgii per Martinum et Georgium de Clussenberch conflatum est. E három felirat összehasonlításából tehát kitűnik, hogy a prágai művészek ugyanazonosok a nagy-váradiakkal. Mert valamint a keresztnevek Martinus és Georgius, úgy a helynevek Colosvár és Clussenberch is meglepőn találkoznak. Igaz, hogy Kolozsvárnak mai német elnevezése: Klausenburg, de tekintetbe vévén a régi német irásmódot, mely szerint a kettős hangú *au* helyett rendesen hoszszú *ú* használtatott s tekintetbe vévén azt is, hogy a német helynevekben előforduló szótagok berg vagy burg majd minden rendszer nélkül váltották fel egymást, a Clussenberch és Colosvár közt külső különbség sem idéz-

het e részben valami nyugtalanságot elő. Hasonlóképen találók az időszakra vonatkozó adatok, mert húsz esztendő lefolyta alatt kelt mind a három emlék, tudniillik 1370-ben Nagy-Váradon szent királyaink csoportja, 1373-ban Prágában Szent-György lovagszobra s végre 1390-ikben megint Nagy-Váradon Szent-László lovagszobra. Vannak aztán még más nézpontok is, melyek ha nem is bizonyíthatják az azonosságot, de legalább a legkivántatóbb összhangzásban állanak vele; igy példáúl mind a három emléken használt goth minuscula és arab számjegyek, valamint az öltözet, felfegyverezés stb. egy műhelyből való származásnak teljesen megfelelnek: Nevezetes e tekintetben még egy más jelenet is. Miskolczi István Szent-László lováról beszélvén, azt mondja: Equi dexter testiculus grandior est altero. Érdekesebbnek tartottam ezen észrevételt, mintsem hogy elmulasztottam volna Prágában is Szent-György lován a testiculusi arányokat vizsgálni és valóban ott is az állatnak ily módon való alakítását találtam. Mindezeknek alapján tehát kétséget nem szenved, hogy a prágai emlékben hazai művészeink egy munkáját bírjuk. Van tehát legalább egy maradvány, melyhez a nagy-váradi művek elenyésztetése által okozott hiányban folyamodhatunk. Minő műbecset tulajdonított e maradványnak a külföldi műtörténet, a következőkből megítélhetni. *Balbin* Bohuslaus, Epitome historicarum rerum Bohemicarum című munkájában [1]) így fejezi ki magát: Sancti Georgi equestris statua miraculo est artificibus . . . equi et sanct equitis liniamenta tanta diligenti expressit artifex, ut nihil magis; minimae venulae et fibrae et quidquid usquam in equo vivit, vivit in aere; praecipuum mihi visum semper est, quod et conatum equi in saltu et equitis totuis; sese saltui accomodantis, flexum ad ungvem expresserit. *Schnaase* Károly, Geschichte der bildenden Künste im Mittelalter [2]), azt mondja: Noch bedeutender ist aber die kühne Reiterstatue des h. Georg auf den Domplatze zu Prag, welche auf Veranlassung Kaiser Carl IV. im Jahre 1373, durch zwei, uns, sonst ch na ihrer Herkunft und Schule, noch unbekannte Künstler, Martin und Georg von Clussenbach (Claussenberch)

---

[1]) 1679. I. dec. III. k. 126. l.

gegossen, noch jetzt bis auf wenige und leicht kennbare Reparaturen unbeschädigt erhalten ist. Von architektonischer Steifheit, wie wier sie etwa an der Reiterstatue des h. Stephan im Dome zu Bamberg, ja selbst noch an den italienischen Reiterstatuen des 15. Jahrhunderts wahrnehmen, ist hier keine Spur. Ritter und Pferd sind in lebendigster Action dargestellt, jener mit jugendlich schönen, aber ziemlich allgemeinen Gesichtszügen, schlankem, wohlgebildetem Körper, in eleganter Haltung auf den am Boden liegenden Drachen heransprengend, den seine Lanze schon durchbohrt. Die Ausführung bezweckt die höchste Lebendigkeit und zugleich eine recht naturalistische Ausführlichkeit, Még csak azon ítéletet akarom említeni, mely Kugler Ferencz »Kleine Schriften« című munkájában e tárgyra nézve olvasható [1]): Auf dem Schlosshofe vor dem Dome die bronzene Reiterstatue des h. Georg 1373. von Martin und Georg Clussenbach (Clussenberch) gegossen. Überaus merkwürdig. Reizendes Lebensgefühl und Bewegung in der jugendlichen Rittergestalt, besonders in der Ansicht den Rükken hinab. Das Gesicht noch in typischer Grundform, doch mit entschiedener Absicht zu naturalisiren. Stirnrunzeln und dergleichen als Ausdruck der Kraftanstrengung. Höchstes Detail im Costüm-Schuppenpanzer und Schienen. Das Pferd schwer, doch auch in lebendiger Form. Hübsche Einzelheiten auf dem Sockel, Eidechse und Ähnliches.

Végre van szerencsém az említett szobrot rajzban s fényképben a mélyen tisztelt gyűlésnek bemutatni.

Wenrich Vilmos.

---

[1]) 2. rész, 495. l.

HOL VERTE MEG HUNYADI JÁNOS 1442-BEN MEZID BÉGET?

Nem volt időszak, mely nagyobb dicsőséget hozott a magyar nemzetre, mint a XV. század. E században vívta Magyarország azon világra szóló csatákat, melyek Európa szabadságát és polgárosodását megmentették és melyekkel a nemzet, valamint egyfelől dúsan fizette meg azt, hogy Európa népei közé furakodva, erőszakkal szerzett magának itten lakást, úgy másfelől szépen igazolta megjelenésének gondviselésszerűségét. E század látta hazánk különböző ajkú népeit a legszebb egyetértésben kizárólag egy közös czél után törekedni. E század vala a Hunyadyak kora; kora Hunyady Jánosnak, a keresztény szellemű hősök legnagyobbikának; kora Hunyady Mátyásnak, kiről maig is él a nép száján a közmondás: »Meghalt Mátyás király, oda az igazság.«

E század egyik legfényesb eseményét és különösen ez esemény *színhelyének birálati megállapítását* választám rövid felolvasásom tárgyául.

Hunyady János erdélyi vajdává történt kineveztetése után megértvén, hogy Mezid bég egy nagy török sereg élén, Havasalföldet feldulván, Erdélybe rontott s a tartományt szerteszét tűzzel-vassal pusztítja, sietve lejött Budáról Gyula-Fejérvárra és sereggyűjtés végett az országban körülhordoztatá a véres kardot. Azonban, mielőtt az alakúló zászlóaljak hozzá beérkeztek volna, az ellenségnek közeledése és a felgyújtott falvak messzelátszó füstölgései lángra gyulasztják boszankodását s azért elhatározá magát azon kevés haderővel, melyet a püspök embereiből s a közel vidékről hamarjában előállíthata, a Tövis és Szent-Imre kö-

zött tábort ütött ellenséget megtámadni. Rendezve tehát kis seregét, március 18-án 1442-ben kivonúlt a várból a püspökkel együtt és oly hévvel támadá meg az ellenséget, hogy őrszemek felállításáról nem is gondoskodott. A török előcsapatok engedvén a rohamnak, kénytelenségből-e vagy hadi cselfogással, visszahuzódtak a táborhelyig, idáig üzetve a magyarok által. Itt azonban megfordul a török és nagy erőfejtéssel szemben kezd harczolni, ugyanakkor Vajasd és Fahid felől nagyszámu török hadcsapatok, melyek a Bilak nevü hegy mögött a völgyben lappangottak, rohannak elő, oldalban támadván meg a magyar harczosokat; egy erős csapat pedig, mely a Bilak magaslatán volt elrejtve, alászállván a Maros mellé, elfoglalá a magyar tábor hátterét s annak bekeríttetését kiegészité. Hunyady, látván a veszélyt, mely kis táborát minden oldalról környezé, visszatérőt parancsol, vitézeivel átküzdi magát az útjában álló vonalokon és folytonos küzdelem mellett visszavonúl Fejérvár felé.

A törökök nyomban üldözik, sokat levágván, vagy fogolylyá tevén a szaladók közül. Ez alkalommal Lépes György a püspök, midőn futás közben az Ompolynál egy árkot átugratna, lováról leesett és az üldöző törökök által azonnal lefejeztetett. Halála helyét jelöli egy kőemlék, mely az Ompoly közelében Borbánd és Fejérvár között ma is fennáll és *Lépes-Keresztnek* neveztetik. Holtteste a fejérvári főtemplomba temettetett, hol sírkövén jelenleg is olvasható az ütközet napja: 1442. március 18-a.[1]) Hunyady a megmaradottakkal a várba vonúlt, az ellenség pedig visszatért táborhelyére.

Mezid még ez ütközet kedvező kimenetele által felbátorodván, száguldó csapatai által még merészebben üzé pusztításait a vidéken; csakhogy a rablókat néha Hunyadynak emberei visszariasztották, a szászok kerített városai feltartóztatták. Végre beérkezgettek Hunyady mellé a várt csapatok és a török fővezér-

[1]) Szereday idejében Lépesnek — most már elkopott — sírkövén még a következőket lehetett olvasni: ». . . Georgii. Corpus. Et ossa. Praesulis. Transylvani. Lépes. Cognominati. Qui. Turcarum. Gladio. — — — Zenth. Imreh. — — statur . . . in campo — — trucidatur. Die. Bis. Nono. Martii. Anno. Domini. Milesimo CCCC. XL. Secundo.« Lásd: Szereday Episcopi Transsilv. Appendix, pag. 10.

nek is hírül viszik kémei, hogy Hunyady készül a csatára. A basa nem sokba vette a hírt, azt mondván: »Hadd jöjjön, több lesz a zsákmány, mint előbb volt.« Azonban száguldozó csapatai a szent-imrei határon feküdt táborba összevonja és harczra készül; mindenek fölött pedig leirván Hunyadynak képét, öltözetét és lovát, azon különös parancsot adá ki embereinek, hogy az ütközet alkalmával őt felismervén, minden erővel vesztére törjenek és őt bármi áron elejtsék vagy elfogják, így szólván: »Ha elesik Hunyady, a többivel könnyen elbánunk.« Ezen intézkedésnek híre, melyet a kémek áthozának a magyar táborba, egyelőre megdöbbenté Hunyadynak hű társait és vitézeit. »Ha elesik vezérünk« — így szólának ők — »oda van minden.« Midőn a hű társak fővezérök megvédése fölött ekkép aggódnának, íme egyikök előáll, ki Hunyadyhoz leginkább hasonlított, ajánlván magát, hogy szemben a törökkel Hunyady képét viselendi, cseréljenek öltözetet s lovat, ő kész az ellenség nyilainak czélpontúl szolgálni, kész a hazáért feláldoztatni, csakhogy Hunyady éljen és győzzön. Vala pedig e hős, Kemény Simon, egy nemes családnak nagylelkű ivadéka. Hunyady bámúlt és vonakodott; de utoljára még is, hogy hű vitézeit a kétségbeeséstől megóvja, Keménynek kérését elfogadá, melléje adván a legjelesebb vitézeket. Nem volt többé semmi habozás, harczra készülének. Hunyady elintézvén a csatarendet, kiadá a parancsokat. A hadoszlopok kivonulának a várból Szent-Imre és a Bilak irányában. Az első csapatot a székelyek képezték; a nagyobb erő hátrább. Borbánd közelében állott a Hunyady képét viselő Kemény Simon vezérlete alatt. Maga Hunyady pedig a hadsereg egy részével csendesen elvonúlt Sásd felé és ottan átkelt az Ompolyon a Bilakot megkerülendő. Jel adatván az ütközetre, a székelyek előnyomultak és megrohanván a török előcsapatjait, azokat kettészakították és egyik részt le a Maros felé, a másikat a Bilak oldalaira nyomták; de midőn a török főerő előnyomúlt, hirtelen hátravonultak és a Kemény Simon hadsorainak jobb és bal szárnyain megállapodtak. Az ellenség utánuk todúlt és a két tábor nem sokára összecsapott. Az ellenség egyébre nem gondolt, csak Hunyadyt kémlelte, és távulról fölismervén öltözetét és lovát, dühös elszántsággal azon pontra tört, hol Kemény harczolt.

Körülötte iszonyu vérontás kezdődik; vitéz társai hősi elszántsággal védik vezéröket és szórják a halált, de nem győzik; az ellenség főerejének szüntelen ostroma alatt lassanként elvérzének és végre elesék maga is a dicső áldozat, Kemény Simon. A törökök ujjongani kezdének a képzelt Hunyady elestén; de örömüket csak hamar félbeszakitá a hátuk mögött keletkezett csatazaj, bomlás és szaladás. Ugyanis, míg itt az előtérben a képzelt Hunyady harczol és elvérzik, addig a valódi Hunyady megkerülve a Bilakot, Vajasdnál előtör, megrohanja az ellenségnek táborhelyét, felszabadítja a foglyokat, innen neki esik az utócsapatoknak, iszonyú mészárlást visznek véghez vitézei. A törökök megrémülve zavarba jönnek és futásnak erednek, minden podgyászukat és zsákmányukat ott hagyván. Hunyady üzőbe veszi őket és néhány napig az ország széleig — a Vaskapuig — üldözi, levagdalván úton-útfélen az utólérteket, kik között elesett maga Mezidbég is fiával együtt. Elesett ezen ütközetben 20,000 török és 3000 keresztény. Hunyady kiűzvén Erdélyből a pogányt visszajött a nép hálálkodásai között és a tövisi völgyben össze gyűjtvén a roppant zsákmányt, annak egy részét tepmlomok építésére fordítá[1]) Istennek hálaadásul, a más részét pedig kiosz totta vitézei között. Ezen ütközet történt husvétkor, tehát az első ütközet után mintegy két héttel.

Így beszélik el Hunyady János e dicső győzelmét honi tör,

---

[1]) E zsákmányból épitteté Hunyady a szent-imrei, tövisi és az orbói templomot. A szent-imreit a reformátusok birják; a tövisit a katholicusok; ez jó állapotban van, az orbóinak csak romjai láthatók a tövisenyedi úton.

A tövisi templomnak nagy kapuja fölött a holló és következő felirás olvasható: »An. Dni. M. CCCC. XXXXVIIII. iohannes. de hwnyad, rgn. hngr. gwbr.« E feliratot *Benkő*: Transsilv. I. 180 1445-nek olvasta. Minthogy Hunyady csak 1446-ban választatott magyarországi kormányzónak, ezért *Müller Frigyes* »Die Kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen« czimü munkája 44. lapján e feliratot gyanu alá veszi; de ő maga azt mondja, hogy a reformatus templomon kivül, melyen e feliratnak semmi nyoma, más templomot nem vizsgált. Ha Tövisen a katholicusok templomát is megvizsgálta volna, Benkő hibás olvasását kiigazíthatta volna. E templom sekrestyéjében is látható a holló a gyürüvel. A felirat tehát 1449, a templom bevégzésének ideje.

ténetíróink[1]) és legjelesebb történetbuváraink. Első, ki ezzel szemben a csata győzelmes végét Szent-Imréről el- és Szeben mellé származtatá, Engel[2]) történetírónk. Őt követte Teleki József[3]) gróf és legujabban Horváth Mihály[4]), e társulat nem rég elhalt nagynevű elnöke. E három íróval szemben szándékom bebizonyítani, hogy a többször említettem csata nem Szeben mellett, hanem Szent-Imre közelében történt.

E törekvésem itt, Segesváron, melynek tisztelt lakosai a m. történelmi társulat tagjait oly szívélyes barátsággal fogadták, némileg kihívásnak tetszhetik; de e vád alól fölment az a szerencsés körülmény, hogy e város régóta székhelye oly férfiaknak, kik a történelem terén tett búvárlataikban az igazságot keresik, valamint azon körülmény is, hogy a tisztelt társnemzet történetírói maguk is azon táborban harczolnak, melyhez jelen értekezésemmel csatlakoztam.

Engel,[5]) állításának bebizonyítására Laonicus Chalkokondylas[6]) görög történeíróra hivatkozik. Illő tehát, hogy mindenek előtt e forrással ismerkedjünk meg, mely a kérdésben forgó esemény lefolyását így írja le:

»Amurád, visszatérvén a Karaman ellen folytatott hadjáratból, Mezidnek, kit Európa vezéreül nevezett ki, azt parancsolá, hogy székhelyéről annyi gyalog és lovas csapatot vegyen magához, amennyit csak akar, és induljon Pannodacia ellen, azt uralma alá hajtandó. Mezid fölszedvén az európai hadat, a Du-

---

[1]) *Benkő:* Transsilv. I. 177. — *Eder:* Observ. criticade 122. — *Fessler:* Die Geschichte der Ungarn 4. Th. 355. Azon körülmény, hogy Fessler Chalcocondylast is idézi, itten tekintetet érdemel. — *Fejér:* Gen. inc. & virtus Joannis Corv. — *Pray:* Annales reg. Hung. II. 353. — *Thuróczy:* Schwandtner, Script. Rer. Hung. I. 249. — *Bonfini:* Hist. Pannon. 311.

[2]) Az idézett helyen.

[3]) Hunyadiak Kora I. 287.

[4]) Magyarország Tört. legújabb kiadás, II. köt. 550.

[5]) Engel Ducas nevü görög íróra hivatkozik ugyan; de miután Ducas Mezidbég hadjáratáról mitsem tud, Chalcocondylast vevém a téves vélemény főforrásaúl, annál is inkább, mivel mind Teleki, mind Horváth reá hivatkoznak.

[6]) Stritter III. 711.

nához érkezék, s azon átkelvén, Pannodacia tartományába jöve, mely Erdélynek hivatik. Erdély Prasob nevü hegységtől Pannoniáig terjed. Magát a tartományt maktermő tölgyesek veszik körül, és nem kis számu városa van. A fővárost benne Szebennek nevezik. A lakók részint a dákok, részint a pannonok nyelvét beszélik. Külső és erkölcsi magukviselete a pannonokéhoz hasonlít. E tartomány a pannonok királyának van alávetve, ki a pannonok nemzetségéből ad nekik vezért. Szabad városaik, saját alkotmányuk és törvényeik szerint Szeben főváros által kormányoztatnak. Midőn hadjáratokra szoríttatnak, a kirá ynak engedelmeskednek, adót ennek parancsára fizetnek, s csak azt kötik ki maguknak, hogy saját jogaik és törvényeik szerint kormányozhassák tartományukat.

E főváros ellen fordítá tehát Mezid, miután a Dunán átkelt, egész hadát, és azt lehetőleg megközelítvén, megerősített táborba szállott. Itt a város ostromlását teljes erővel folytatván, egy bombárda által megöletett. Midőn azután az ellenséges sereg az országból kivonulni és a Dunán átkelni sietett, a tartomány lakosai által utjában megelőztetvén, legnagyobb része iszonyú romlással tönkre tétetett; a többiek megfutamíttatván, egészen a Dunáig üldöztettek. Az Erdélybe rontott Mezid seregének nem kis részét odavesztvén, ily életvéget ért.«

Ha a görög iró elbeszélését kellő bírálat alá veszszük, legott észreveszszük, hogy távol lévén az esemény színhelyéről, hiányosan ismerte az országot, a melyről ír, s hogy nem birván az ország nyelveinek ismeretével, a dolgot egyoldalulag, csak azok szájából vette, kiknek érdekökben volt az egészet szépítve előadni. Azt mondja ugyanis, hogy Szeben Erdélynek fővárosa. Igaz-e ez? Benne laktak-e valaha a királyi családokból származott herczegek, benne-e a vajdák, kik Erdélyt kormányozták? Azt mondja továbbá, hogy Erdély városai Szeben által kormányoztattak. Igaz-e ez? Kihatott-e e város hatósága a vármegyékre és a Székelyföldre? Kivala-e véve a Királyföld a Gyula-Fejérvárott lakó vajdák hatósága alól? Mezid bégről sem Teleki, sem Horváth, de még Engel sem mondja azt, hogy Szeben ostroma alatt öletett volna meg, miként ezt a görög iró állítja, hanem mind a három a döntő csatában mondja elesettnek. Ha tehát ebben nem a görög

irót, hanem a honi tudósításokat követik; ha Hunyadynak március 18-án történt kudarczát, Lépes elestét, Kemény Simon, e magyar Leonidás önfeláldozását, *mikről a görög író mit sem tud*, honi történetíróinkból veszik át, miért nem követik őket a csata színhelyének meghatározásában is?

Igaz ugyan, hogy Thurócz és az őt követő Bonfini is csak falut említenek — ad vicum quemdam - -; de ki nem látja át, hogy még e kitétel is nehezebben alkalmazható Szebenre, mint Szent-Imrére? Nem mondja-e maga a görög író, hogy Mezid egy megerősített táborban tartozkodott? Ha igen, úgy az legkönnyebben Gyula-Fejérvár mellett Szent-Imrén található, hol addig is, míg rabló pusztításait Szebenig folytatta, foglyait őriztette, hová azon hírre, hogy Hunyady új harczra készül, visszahuzódott.

De van még egy más érvünk is, melyet magának a görög irónak bővebb vizsgálata nyújt. Azt mondja ugyanis, hogy az erdélyiek az ellenséget egészen a Dunáig üldözték. Tudjuk, hogy a törökök a XV. században soha más helyen nem, hanem mindig a Vaskapun át törtek Erdélybe és azon át vonultak vissza. Miután tehát Mezid vert serege is a Vaskapun át szaladott vissza; képzelhető-e, hogy Szebennél megverve, az ország belseje felé vette volna utját, hogy a Vaskapuhoz érjen?

Minde következtetéseket, melyeket a görög író bírálata nyujt, megerősíti, kétségen kivül helyezi honi történetíróink hosszú sora. Igy *Fejér* Hunyady származásáról, tetteiről és vitézségéről szóló munkájának 267. lapján igy szól: »1442-ben, életének 56. évében két fényes győzelmet aratott Erdélyben, t. i. Szent-Imrénél és a Vaskapunál.«

Benkő, ki török kútfőkre is hivatkozik, tehát nem egyoldalúlag irja le e csata történetét, azt hasonlólag Sz.-Imre mellett történtnek állítja.

Fessler, ki szintén Szent-Imrét tartja e csata színhelyének, midőn elbeszélésében Chalkokondylást is idézi, világosan mutatja, hogy az érvek mérlegelésében a görög író állítását a többiek tekintélye által megdöntöttnek találta.

Eder, kiről tudjuk, hogy szorgalmas kutatásaiban mindazt, mi Erdély németajkú honfiainak ügyeit és történetét illeti, fá-

radhatlan volt, ha annak, mit Horváth említ, hogy t. i. a szebeniek a csata folyama alatt kitörvén városukból, a törököket hátban támadták meg, társnemzetünk gazdagtartalmú levéltáraiban legkisebb nyomára akadt volna, azt bizonyosan el nem hallgatta volna. Ő, ki nagybecsű »Observationes« című munkájának 122. lapján több kedvezőtlen ítéletet mond Hunyadyról, e győzelmét maga is Sz.-Imre mellett történtnek állítja.

Siegler, [1]) ki — mint Seivert János Erdély tudósairól írt értekezésében mondja — több éven át igazgatta a brassói iskolákat, azután tíz évig Szebenben tartományi jegyző volt és így 366—1563-ig szóló és Báthori István fejedelemnek ajánlott krónikájában elég alkalommal bírt és *Bel, Bethlen* és *Horányi* tanusága szerint, akarata is volt az igazságot földeríthetni, ha annak, hogy e nevezetes csata Szeben falai alatt vívatott, nemzete levéltáraiban, vagy Szeben lakóinak emlékében legkisebb nyomát találta volna, azt bizonyára fölemlítette volna. És e körülmény annál döntöbb érvet szolgáltat, mivel Siegler a XVI. század első felében élvén, a szóban forgó eseményhez elég közel állott és így, midőn idézett krónikájában azt állítja, hogy Hunyady 1442-ben Szent-Imre mellett és a Vaskapunál verte meg a törököket, teljes hitelt érdemel.

Sz.-Imre mellett szól *Katona* és még más számos honi történetíró, kiknek szavazata által mind bírálati tekintélyök, mind igazságszeretetök folytán az ügy eldöntöttnek tekinthető.

Azonban mind e fölött van még egy más döntő érvünk is. Ugyanis, ha el is tekintünk azon körülménytől, hogy Hunyady, midőn valamennyi honi történetirónk tanúsítása szerint az e csata folytán a tövisi és szent-imrei völgyben nyert zsákmányból Tövisre, Orbóra és Szent-Imrén templomokat[3]) építtete,

---

[1]) Bel: Adparatus ad Historiam Hungariae. Posonii 1755. p. 58.

[2]) Hist. crit. Tom. 6. Ordin. 13. pag. 216.

[3]) *Heltai,* ki Bonfinit kivonatban magyarítá, a gyula-Fejérvári székes-egyházat is a Hunyady által e csata alkalmából építtetett templomok közé számitja; de ez állitása vagy e templomnak Hunyady által ez alkalommal történt kiékesitésére, vagy azon téves véleményre vonatkozhatik, mintha Hunyady e templomnak két, keresztet képező szárnyát építtette volna, mely véleményhez Szereday is csatlakozott idézett mun-

ezeket bizonyára a győzelem helyére emelteté: egy oly érvre va gyok bátor hallgatóim figyelmét fölhívni, mely eddig számb nem vétetett, s mely kiválóan igazolja felszólalásomat.

Hunyady a székelyeket, kiknek vitézségétől függött nag részben e csata kedvező kimenetele, különösen akarván kitün tetni, a csík-somlyói szentferenczi zárdának 32 családfőnek fej- é javaik utáni adóját adományozta [1]) azon föltétel alatt, hogy katonáskodási és minden egyéb országos teher alól mentek le gyenek. E 32 családfőnek, kiket *confratereknek* neveztek, ezei viszonya a zárdához négy századon át 1848-ig tartott; de ez év ben minden ilynemű szolgálmány megszünvén, megszünt a Con fraterek intézménye is, még pedig — mivel az a jobbágyság címe alá nem látszék sorozhatónak — a zárdának minden kár pótoltása nélkül. A kárpótláshoz való igényét a zárda közelebb ről megnyerte, ezen igényét Hunyady János adományozási leve lére; Mátyás és II. Lajos királyok; Báthori Gábor, Bethlen Gábor, I. Rákóczy György erdélyi fejedelmek és III. Károly király ez adományozást megerősítő leveleire alapítván. Hunyady ez adományzási levelében azt mondja, hogy miután Erdélyben *nem messze Gyula-Fejérvártól*, a törökök iszonyú nagy seregé tönkre tennie sikerült és e dicsőséges, az egész kereszténységr nézve üdvös győzelmet főleg a székelyek vitézsége által nyer meg, azt határozta, miszerint kegyeletének valami örökké tar emlékét kebelökben állítsa fel, mi által a seregek Ura iránti l ládatosságát mutatná ki a vett jótéteményért, egyszersmind dig a székelyekre is némi kedvezés és haszon háromolnék. E Csíkban harmiczkét szabad és hadképes családatyát minden her alól örökre fölment s azt rendeli, hogy senki őket semm szolgálatra a csíki zárda szerzeteseinek akaratja nélkül ne ríthassa, senki eskütételre ne idéztethesse, vagy bár mi m ítélet alá vehesse; csak is kegyeletes segedelmet tartozza

kájának 4. lapján. Téves e vélemény; mert ama két, 1277. és 12 kelt és a gyula-fejérvári levéltárban — Cista Capit. Alb. 5, 10 é — találtató építkezési szerződésből világos, hogy ama szárnyak XIII-ik században megvoltak.

[1]) Transsumptum authenticarum literarum ratione 32 vi seu Confratrum Conv. Csik-Somlyoviensis. Csíki zárda levéltára

nevezett zárdának nyujtani, hogy ezen alamizsnai segedelem által maguk a szerzetesek ottan, ama vad, mindenfelől hegyekkel körülvett zordon helyen könnyebben megélhessenek és így nyugodtabb lélekkel Istennek szolgálhassanak.

Maga Hunyadi mondja tehát, hogy a törököket nem messze Gyula-Fejérvártól verte meg. E helynek nevét a nemzet hálás emlékezete föntartotta, történetíróink — mint láttuk — egyértelműleg följegyezték.

Bár sikerülne az illetőknek a szent-imrei templom, e győzelem egyik emlékének további romladozását megakadályozni!

Veszely Károly.

JELENTÉSEK

A KUTATÁSOK EREDMÉNYEIRŐL.

(FELOLVASTATTAK A SEGESVÁRTT 1879. AUG. 30-KÁN TARTOTT ZÁRGYŰLÉSEN.

I.

A maros-vásárhelyi központi bizottság működése.

A m. történelmi társulat vándorgyűlésének egyik főczélja a történeti emlékek iránti pietást azok birtokosaiban az ország legkülönbözőbb vidékein fölkelteni és azokat a tudomány részére hozzáférhetőkké tenni. Az általános érdeklődésnek, melylyel Maros-Vásárhely t. közönsége társulatunkat fogadta, megvolt azon eredménye, hogy a régi oklevelek birtokosai nagy készséggel engedték át elrejtett, néha maguk előtt is ismeretlen kincseiket.

A m. vásárhelyi központi bizottság elnökéül *Majláth* Béla úr választatott meg, előadójául alúlirt. Tagjai voltak: S. Fekete Ferencz, Zsilinszky M., Nemes Elek, Véghely Dezső, Torma Miklós, Dux Adolf, Dr. Kolossváry Sándor, Deák Lajos, Lederer Béla, Dr. Óváry K. és Kerekes S.

A bizottság működésében több felé oszolt. Míg a bizottsági elnök műtörténeti adatokat búvárolt s a czéhek levéltárait nézte át, addig dr. *Óváry* Kelemen bizottsági tag, ki *Kolossváry* Sándor egyet. kolosvári tanárral, a magyarországi városi statutumok összegyűjtésével foglalkozik, a *városi* levéltárban kutatott. Ennek legrégibb irásai 1606-ból valók; de nem országos érdekűek.

A kir. tábla levéltára több erdélyi család okleveleit is tartalmazza külön ládákban. Ezek között a *Földváry-család* levéltára egy 1338-iki kir. oklevelet és egy 1419-ből kelt, a székföldre szóló *jus gladii* privilegiumot tartalmaz — az indexek szerint. Az eredetieket azonban nem lehetett látnunk, még csak ládát sem; az, melyről hitték, hogy az okleveleket tartalmazza, nem rejt magában 1670-nél régibb irást.

A *Buday-család* levéltárának legrégibb oklevele 1[illegible] ben kelt.

Hátra maradt még a gr. *Teleki* féle levéltár átkutatása azon részeiben, melyeket az előkészítő bizottság munkálkodása nem karolt, és az átkutatandó tömeg roppant terjedelme folytán nem is karolhatott fel. Itt *Véghely* Dezső, *Torma* Miklós, *Ballagi* Aladár, *Lederer* Béla, *Marczali* Henrik bizottsági tagok dolgoztak.

A levéltár általunk látott legrégibb oklevele 1310-ben kelt a kolozs-monostori apát által, mely a Féltő család egy malmát a Nádas vizén tárgyalja. Korra nézve második a Drugeth Vilmos nádor által 1340-ben Budán kiadott, Heves-megyei határperről Myski Mihály és Balázs deák közt. Van még körülbelől 10 oklevél az Anjouk korából, fájdalom, sok nagyon roncsolt állapotban. Egy 1376. oklevelet János küküllői főesperes, N.-Lajos király történetének írója, állított ki.

A Zsigmond király korából fennmaradt okmányok különösen fontosak azért, mert kilátszik belőlük, mint szolgáltat a székelyek vágya: a király adományozta földeket szűkebb határok közé szorítani, folytonos viszályra alkalmat. Többnyire Sáromberke ilynemű viszonyairól szólanak.

A XVI. századból fontos egy 1571-ben kelt magyar nyelvű határjárási jelentés, egy bordosi primipilaris sessio iránt Udvarhelyszékről. (1579. átiratban).

A Teleki Mihály korára nézve is jutalmazó volt a böngészés. Az erdélyi államférfiúnak azon felfogását, melyet Szilágyi Sándor társ. titkár adott elő a nagygyűlésen, ezen oklevelek is megerősítik. Apafi és Bornemissza Annának több százra menő levelén kivűl meg van itt a magyar ügyekről 1667—1679. szóló levelezés. A Zrinyi-Rákóczi összeesküvést és különösen Erdély pártállását azzal szemben új oldalról látjuk megvilágítva, a mennyiben Apafi egész politicáját Rákócziétól tette függővé, ki azonban Zrínyi Péter befolyása alatt az erdélyi fejedelemség megszerzésére törekedvén, okot szolgáltatott a törésre. A bújdosók ügye tartja ezután elfoglalva Telekit. Itt van meg eredetije és előtörténete azon rendeletnek, (1674. jan. 29.) mely a bujdosóknak meghagyja, hogy Erdélyben telepedjenek le.

Nagyon érdekes még Bornemissza Anna egy levele 1678. jun. 11., melyben a vallásszabadságról és a térítésről szóló nézeteit adja elő azon naivitással és józansággal, mely e kiváló nőt különösen jellemzi.

E jelentésnek és egyáltalában a bizottságok rövid idei működésének nem lehet célja, a levéltárakat tüzetesen megismertetni. Eleget tett, ha regesták készítésére szolgálhat alapúl az átvizsgált anyag. Ezért itt az előadó csak a legfontosabbra és legáltalánosabb érdekűre volt figyelemmel.

Dr. Marczali Henrik.

II.

A Maros-Vásárhely vidéki bizottság jelentése.

A Maros-Vásárhely vidékén lévő családi levéltárak átkutatására az aug. 22-én tartott előértekezlet »Vidéki bizottság« elnevezés alatt *Deák* Farkas elnöklete alatt b. *Radvánszky* Béla v. t. Dr. *Vincze* Gábor t. tagot s előadóúl alúlírtat küldötte ki.

A bizottság munkálkodása körébe két levéltárat vont be: a gr. *Lázár* Jenő és Vincze medgyesfalvi s b. *Bálintitt* József nagy-ernyei levéltárát.

Eleve megjegyzem, hogy a medgyesfalvi levéltárban dr. *Marczali* Henrik és *Léderer* Béla tagtársaink is kutattak, s a mennyiben a levéltárat általában illeti, előbb említett tagtárs szíves jegyzeteit e helyen fölhasználom.

'Marczali Henrik és Lederer Béla bizottsági tagok először is gr. Lázár Jenő levéltárát nézték át, melyet a gróf e czélból Megyesfalvára szállíttatott. A levéltár 9 ládában volt elhelyezve, nem rendezett állapotban. Indexe nincs.

Első sorban családi és genealogicus érdekű e levéltár. Kimutatható belőle a család minden elágazása, rokonsága a Harinyakkal, Byklyakkal, Farkasokkal, Gálokkal, Szentpályakkal, hogy csak a vegyes házbeli királyok korában szerepelő családokat említsem. Mint régi székely család, a Lázárok nem bírtak földjeikről kir. adománylevelet. A legrégibb oklevél 1313-ból való és Fejérvárott van kiállítva Benedek ozdi főesperes által. N.-Lajosnak is van oklevele 1347-ből. Átírásban a nyitrai káptalan egy oklevele maradt fenn 1353-ból és a király egy oklevele 1367-ből.

Zsigmond kora óta mind sürűebbekké válnak az oklevelek. Tárgyuk királyi adomány, vagy biztosítás.

Politicai jelentőségű ügyeket a levéltár Erdély politicai függetlenségének korától fogva foglal magában. Balassa Menyhért és Kende Antal 1556. febr. 23. Radnóton kelt oklevele biztosítja Szigethy Pál deákot birtokában még azon esetre is, ha az országgyűlés és az erdélyi vajda a királyné régi adományaira nézve egyebet határoz is. Ebből az ilynemű szándék világosan kitűnik. Ugyanezen oklevélben történik, tudtomra, az utolsó említés a Morzsinay családról, melynek egy nőtagja szülte hazánknak Hunyady Jánost.

Művelődés-történeti tekintetben a XVI. századra nézve fontos az erkedi határjárás magyar nyelven és Báthory Istvánnak 1575. sept. 23-án kelt adomány-levele Berzeviczy Márton

részére. Ez megemlékezik arról, hogy Forgács Ferencz, a XVI. század nagy történetirója betegsége miatt Itáliába megy és ennek távollétében más, az adományozott viszi ügyeit.

A Lázár-család különösen a XVII. sz. közepe felé, a Rákóczy-Barcsay-féle mozgalmakban vett kiváló részt. Lázár Györgyöt és Lázár Istvánt a székelység fejei gyanánt lehetett tekinteni. E korból sok fejedelmi levelet tartalmaz e levéltár, különösen a nagy-váradi ügyekre vonatkozólag. II. Rákóczi Györgynek több sajátkezű levele is maradt fenn, melyek közt különösen az 1658. mart. 7-iki érdekes. Ebben a fejedelem kifejti, miért nem vezethetett eredményhez a közte és a rendek közt kötött szerződés.

Apafi kormánya alatt fogságba vitte Lázár Istvánt hajthatatlan szelleme. A büszke olygarcha 1679-ben a fejedelem-nőt közbenjárásra szólítja fel, mit ez elfogad. A megmaradt levelek mindkettőre élénk világot vetnek.

Elmúlt az a kor, midőn egyes ember fegyveres hatalma nyomott az ország ügyeiben. A lovagokból tanácsosok és katonatisztek lettek. Az átmeneti időszakból, midőn az addig független ország a Habsburg-család alatt kezdett megnyugodni, az erdélyi kereskedés emelésére vonatkozó több javaslatot őriz a levéltár, ismeretlen szerzőtől, a gubernium részben helyeslő, részben elvető bírálatával.

A XVIII. századokon át leginkább privát levelezések és a család gazdasági ügyei töltik az irásokat. Ezek közt érdekes egy 1749. évi szerződés ujonnan megtelepülő czigány jobbágyokkal.

Bírjuk gr. Lázár Jenő ígéretét, hogy a levéltárt rendezteti és könnyebben hozzáférhetővé teszi.'

Ami az egyes bizottsági tagoknak működését illeti, *Deák* Farkas t. b. elnök a »Magyar nők levelezése« című vállalatához e levéltárban is talált adatokat, Dr. *Vincze* Gábor jogtörténeti tanúlmányaihoz gyűjtött az Anjou-korból nehány érdekes datumot. Alúlírt gr. *Bethlen* Miklósnak egy 1681-ben kelt memorandumát másolta le, melyben a jeles államférfi Erdély gazdasági és kereskedelmi állapotainak javítására tészen gyakorlati útmutatásokat. Előadja benne, hogyan kell a pénzrendszeren újítani, mit kell a bányákkal mívelni, az útak jó karban tartását hangsúlyozza, szóval egy oly elaboratum van előttünk, mely kora közgazdasági felfogásának legmagasabb színvonalán áll.

Van még e levéltárban igen sok adat az oláhoknak a katholicismussal történt uniójára nézve is, részletes jegyzékek, egyes alkudozások, szóval azok az apróbb forgácsok, melyek csakis az ily családi levéltárakban találhatók.

Aug. 29-án a bizottság, melyhez dr. Ballagi Aladár tagtársunk is csatlakozott, Nagy-Ernyére rándúlt, hol b. Bálintitt József társulatunk buzgó s a történeti kutatások iránt melegen érdeklődő tagja már mindent előkészített.

A Bálintitt-levéltár legjava Jobbágyfalván 1854-ben elégett. Egy jó rész azonban megmaradt, melyet a jelenlegi tulajdonos 43. csomagban kielégítő rendben helyezett el egy külön faládában.

Legrégibb oklevél 1435-ből való, melyben Bogáthy Péter a husziták elleni harczokban tanúsított vitézségeért donatiót kap Küküllő és Torda vármegyékben.

Igen érdekes egy 1441-iki oklevél, a három nemzet generalisgyűlésének kiadványa, melynek egy transsumptumában Hunyady János kormányzó által kiküldött bíróság elismeri a székely örökség fiú-leányságát.

Ezenkívül van e levéltárban igen sok a Barcsay, a gróf Petki-családra vonatkozó adat, ez utóbbinak díszes grófi diplomája is itt őriztetik, minthogy az utolsó gróf Petky leány férje Bálintitt György volt. Még két igen díszes oklevél van e levéltárban: 1545-ből mármaros-szigeti Deák Pál vármegyei esküdt részére czímeres-levél s Kázmér lengyel királynak egy ezüst tokos, igen díszes kiállítású levele, melyben a Bálintitt-családot lengyel indigenákúl fogadja.

B. *Radvánszky* Béla a Kovacsóczy-család eredetére vonatkozólag kutatott, de érdemlegesebb adatra nem talált. Meg kell jegyeznünk, hogy nehány érdekesebb cultur-történelmi adatot *Deák* Farkas b. elnök már régebben másolt a levéltárból s azokat közzé is tette. (Történelmi Tár, 1878. 949. ll.)

Végezetűl ami e levéltár általános becsét illeti, ki kell emelnünk, hogy az leginkább a székely birtokokra, s XVI. és XVII. századbeli jogi szokásokra vonatkozó adatok bőségében áll. Az erdélyi részekben szokásos fogott bírák intézményére nézve igen sok az adat, melyek közűl egy ítéletet, mint formularet itt egész terjedelemben közlünk. [1])

Mű szentmártoni Bocskor János és Csicsai Kósa Balás mindketten csíkszékiek, nemes személyek, kik ez ide alább megírt dologban fogott közbírák vagyunk, adgyuk emlékezetire mindezeknek, az kiknek illik, ez mi levelünknek rendiben, quod in hoc anno praesenti 1670. die 22. mensis Junij mikoron volnánk az tekintetes nemzetes királyhalmi Petki János uram ő kegyelme maros-szent-györgyi nemes udvarházánál, lőnek kezesek mi előt-

---

[1]) V. ö. egy 1548-ban kelt ítéletet a Tört. Tár 1878. évf. 184 l.

tünk az megemlített Petki János uram ő kegyelme András czigányért és fiáért, Andrásért; 1 kezes Daniel czigány főkezes, apró kezesek pedig ezek, úgymint Demeter czigány, Ferencz, János czigány, mindhárman maros-vásárhelyi czigányok, Balogh János czigány tekintetes nemzetes Macskási Boldizsár uram czigánya, Csonta István czigány, tekintetes nagyságos Hallerköi Haller Pál uram ő nga czigánya, külön-külön negyven-negyven forintig tali conditione, hogy ha e jövő közelebbik Szent-Mihály napjára az feljebb megírt András czigányt és az apját elő nem állíthatnák, tehát az fenn megírt kezeseken, külön-külön az negyven-negyven forintokot tekéntetes nemzetes Petki János uram avagy ő kegyelmének arra rendeltetett embere exequálhassa és exequáltathassa exclusis omnibus juridicis remediis sem fejedelem gratiája sem repulsio, sem contradictio ne használhasson ez ellen, hanem mind falun-várason, erdőn, mezőn egy szóval mindennemű helyeken, hozzájok nyúlhasson, insuper az kezesség is fenn maradgyon és az fenn specificált András czigány fiat és magát is az apját Petki János uram ő kegyelme avagy ő kegyelmének arra rendeltetett embere mindenütt persequálhassa, megfoghassa és fogathassa. Melynek nagyobb erősségére mi feljűl specificált bírák attuk ez mi levelünket fide nostra mediante, pecsétünkkel és kezünk írássával is megerősítvén. Datum anno die locoque supranotatis.

Correcta per eosdem	Jidem judices qui supra.
Blasius Kosa mpp.	Joannes Bochkor mp.
L. S.	L. S.

(Eredeti a b. Bálintitt-cs. n.-ernyei levéltárában).

Ennyiben áll a vidéki bizottság két napi munkálkodásának eredménye, mely ha egyebet nem, de kötelességét teljesítette.

Pótlólag megemlítjük, hogy Deák Farkas b. elnök hosszabb ideig maradván M.-Vásárhelytt, ez idő alatt az apróbb leveles-ládákat átnézi s azokról esetleg jelentést teend.

Dr. Thallóczy Lajos.

III.

A könyvtári bizottság jelentése.

Azon irány, melyet a m. történelmi társulat 12 évi fönnállása óta a magyar történetirás terén inaugurált, nagy lendületet adott a történelem segédtudományainak, különösen pedig a *bibliographiának* és *régészetnek*, melyek azóta mindinkább nagyobb

tért foglalnak irodalmunkban. Társulatunk e tudományoknak mindenkor nagy fontosságot tulajdonított, s lelkesedéssel karolt fel minden oly törekvést, mely azoknak előhaladását czélozta. Vidéki kirándulásaiban is mérvadóknak ismerte e szempontokat. A levéltári kutatások mellett mindig körébe vonta a könyvtári és régészeti kutatásokat is, s ismeretlen adatokat hozván e téren napfényre, igyekezett ez uton is a magyar történetírás és mivelődés-történet feladatát előmozditani.

Ezen szempontok vezérelték társulatunkat, midőn f. é. aug. 23-án Maros-Vásárhelyt tartott vidéki nagygyülésén a Maros-Vásárhelyt és vidékén levő könyvtárak és régészeti műemlékek megvizsgálására egy *könyvtári* és egy *régészeti* bizottságnak kiküldését látta szükségesnek.

E két bizottság egyikének működéséről, t. i. a könyvtári bizottságról, van szerencsém a t. zárülésnek a következőket jelenteni:

A könyvtári bizottság, mely id. *Szinnyei* József elnöklete alatt, Balássy Ferencz, Barna Ferdinánd, Bartók Géza, Haan Lajos és Simonyi Zsigmond tagokból, továbbá *Csontosi* János előadóból állott, aug. 24-én kezdte meg működését. Első sorban a Maros-Vásárhelytt levő: gróf Teleki-féle, továbbá a helvét hitvallásu főtanoda, nemkülönben a báró Apór Károly-féle, valamint a szent ferenczrendiek, és minoriták könyvesházait vizsgálta át, honnét vidékre rándulva, Gyula-Fejérvárt megtekintette a gróf Batthyány könyvtár nevezetesebb ritkaságait, Nagy-Szebenben pedig tanulmányozta az ágostai evangelicus egyház kápolna könyvtárának középkori kéziratait s a báró Bruckenthal-féle könyvtár kiválóbb becsü cimeliáit.

Mindezen könyvtárakról midőn a bizottság jelentését a m. t. zárülésnek beterjeszti, egyuttal megjegyzi, hogy abban a megvizsgált könyvtáraknak csak legkiválóbb és kevésbé ismert nevezetességeire fog szorítkozni; a rendelkezésére állott idő rövidsége nem engedvén azt, hogy minden egyes könyvtárt a maga érdeme szerint méltathasson.

A maros-vásárhelyi könyvtárak között első helyen a gróf Teleki-theka említendő, mely a grófi család szent-györgy-utczai emeletes házának jobb szárnyában őriztetik s mintegy 36 ezer kötetből áll. Mint tudva van, e század elején gróf Teleki Sámuel erdélyi cancellár alapitotta, s keletkezése a gyula-fejérvári gróf Batthyány-könyvtár és csillagda, a nagy-szebeni báró Bruckenthal-féle könyvtár s a keszthelyi gróf Festetich-féle Georgicon és könyvtár alapitásával esik össze. A nagylelkü alapitó 1809-ben kelt végrendeletében e könyvtár hivatását e következő magasztos szavakban körvonalozta: »A tudományok és müveltségnek előmozditására hazámban és nemzetemben.« Mint Kazinczy Fe-

rencz a tudományos gyüjtemény 1817-i folyamában irja, a boldogemlékü alapító őseitől nem örökölt semmiféle könyvtárt, gyűjteményét sok fáradsággal, áldozattal és szakértelemmel maga hordta össze, s 21 éves korában fogott a gyűjtéshez. Könyvtárának minden tudományszakát maga gyűjtötte, a régi magyar könyvek kivételével, melyek a boldogult nemes lelkü nejének, néhai iktári gróf Bethlen Zsuzsánnának gyüjteményéből kerültek a Teleki-thékába.

A könyvtár a gróf Teleki család hitbizományához tartozik, s évi dotatióját, az alapitó gróf intézkedése szerint, a vásárhelyi birtokok évi jövedelme képezi. Milyen nagy legyen azonban ezen dotatio, menynyi fordíttatik évenkint szerzeményekre és mily irányban történik a könyvtár szaporitása? erre nézve a bizottság positiv felvilágositást nem nyerhetett.

A könyvtár megvizsgálásában nagy segítségére volt a bizottságnak Horváth Gáspár ur könyvtári őr s helybeli ref. főtanodai tanár, ki három napon át fáradhatlanul dolgozott velünk, s szakértő felvilágosításaival legbuzgóbb munkatársunk vala.

Földszinti zárt folyosóról, egy előszobán keresztül jutunk a könyvtárba, melynek *külső* bejárata fölött:

MVSIS PATRIIS
GRATISQVE POSTERIS
D. D.
SAM. S. R. J. COMES TELEKI

és a *belső* fölött:

FORTVNAE VTRIVSQVE
PRAESIDIA
SOLICITAE JVCVNDAE
OBLIVIA VITAE.

inscriptiók olvashatók. A helyiség egy e czélra épült impozáns nagy teremből áll, melynek templom magasságú hajóját pilléreken nyugvó emeletes galéria veszi körül. A könyvek a fal és pillérek mellett felállitott záros szekrényekben vannak elhelyezve; és pedig ugy, hogy a dróttal átszőtt ajtókon a szekrény tartalmán áttekinthetünk. A felállításnál, helykimélés szempontjából, leginkább a symmetriára ügyeltek s az egyforma nagyságu, bár különböző tartalmú könyveket egymás mellett, ugyan egy szekrényben állitották fel. E nehézkes felállitáson a könyvtár több rendbeli catalogussal vél segiteni, melyek ha nem állanak is mindenben a könyvtártan és bibliographia szinvonalán, de használhatók, s megfelelnek a könyvtár korlátolt számu olvasó közönségének. Kiemelendőnek tartjuk azonban a könyvtár nyomtatott catalogusát, melyből 1796—1819-ig négy 8-ad rétű kötet jelent meg s

melyben a könyvtár kiválóbb nevezetességei Denis rendszere szerint vannak lajstromozva. E catalogus bibliographiai irodalmunk úttörő munkái közé tartozik, s a gróf Szechényi-könyvtár ez időbeli Catalogusának, valamint Pray György »Index rariorum librorum« czimű munkájának méltó társa. Ebből ismeri a Teleki-thékát a tudományos világ; az itt alkalmazott rendszer és szakbeosztás szerint lajstromozták a gyüjtemény többi könyveit is, melyek a nyomtatott jegyzékben felvéve nincsenek, továbbá a szerzeményeket, melyekkel a könyvtár 1819-től mostanáig szaporodott.

Sajnálni csak azt lehet, hogy a könyvtár nyomtatott catalogusa a 4-ik kötettel megszakadt, s a tudományos világ 1819-től fogva alig tud valamit e nevezetes könyvtár szerzeményeiről. Ismerjük Kazinczy Ferencz leírásából[1]) berendezését, nyomtatott jegyzékéből tájékozhatjuk magunkat tartalmáról, tudjuk, hogy könyvei rendszeresen kezeltetnek, de nincs tudomásunk az utolsó 60 év szerzeményeiről s művelődés-történetünk nem kis kárára, sok nagybecsű könyv ismeretétől meg vagyunk fosztva. Miért is fölötte kivánatos volna az oly szépen megindult nyomtatott catalogus folytatása és kiegészítése.

A könyvtár egész oeconomiája egy nyilvános könyvtár benyomását teszi ránk; s universalis feladatánál fogva a tudományok minden ágára terjed ki. A boldogemlékű alapító sok bibliographiai érzékkel a tudományok minden disciplinájából gyűjtötte könyveit. Főtekintettel volt arra, hogy könyvtárában a *hungaricák* és *transylvanicák*, továbbá *a protestans theologia* polemicus és egyéb kiadványai lehetőleg teljesen képviselve legyenek. Ezek mellett azonban az ó- és középkori klassicusokat sem hanyagolta el; a legjobb és legfényesebb kiadásokat találjuk fel ezekből gyüjteményében. Igen sok köztük az *editio princeps;* Kazinczy Ferencz[2]) méltán nevezi őket »királyi pompájú kiadásoknak.« Oly gazdag e szak, hogy a catalogusnak első kötetét majdnem egészen igénybe veszi. A többi tudományok is jelentékeny contingenst szolgáltatnak; az emberi tudásnak alig van olyan ágazata, melynek irodalmából a ritkább és kitünőbb munkák itt ne volnának. A nagylelkű alapítót — mint Kazinczy írja — »vásárlásaiban az a kivánság vezeté, hogy oly könyveket szerezhessen a hazának, melyek a magok nemében vagy legjobbak vagy ritkaságuk miatt is becsesek, és a melyeket nagy áruk miatt magányos bibliothekákban hiába fognánk keresni.« Ezek közé sorozhatjuk a »Museum Pio Clementinum« és a »Piranesi«-féle illustrált kiadásokat, melyek a műtörténeti irodalomban mai

[1]) Tudományos Gyüjtemény 1817. évf. VII. köt. 5—8. l.
[2]) Tud. Gyüjt. 1817. VII. 6. l.

napig a kitünőbb kútfőmunkák szinvonalán állanak. Igen jelentékeny a hadtudományi gyüjtemény, továbbá a különböző XVI—XVIII-ik századi dissertatiok, melyek 4-ed rétben körülbelül 100 vastag kötetet tesznek ki. Ezeknek nagy része magyarországi vonatkozású s hazánk XVI—XVIII-ik századi külföldi iskolázásához nagybecsü adalékokat szolgáltat. Kivánatos volna ismertetésük, mi által számos ismeretlen hazánkfiának neve és munkája jutna felszinre. Latin incunabulum aránylag kevés van a könyvtárban, de a mi van, az nagyrészben az Aldusok hirneves officinájából került ki. A régi magyar könyveket már említettük. Ezeket Szabó Károly nagyérdemü tudósunk »Régi magyar könyvtár« czimü munkájában már felhasználta. Szóval a könyvtár magában foglalja az össztudomány kiválóbb cimeliáit s nyomtatott catalogusa nagymértékben elősegíti ezek ismeretét.

Kéziratokban a könyvtár nem bővelkedik. Úgy látszik ezek gyüjtése nem tartozott az alapító gróf szenvedélyeihez. A mit azonban gyüjtött, azt méltán a cimeliákhoz sorozhatjuk.

Első helyen említjük azon latin *Tacitus-codexet,* mely a rajta levő hollós czimer alapján Mátyás király könyvtárából származik, s melyet az alapító gróf egyik külföldi utjában Zweibrückenben vásárolt meg könyvtára számára. E codex a XV. században ívrétü hártyán van kiállítva s az egyszerübb Corvincodexek közé tartozik. Kötése egykoru préselt barna bőr, vágása arany. Egy rajta levő feljegyzés szerint, egykor Beatus Rhenanusé volt, ki azt 1518-ban Spiegelius Jakab jogi tanácsostól kapta ajándékba. A czímlap felső lapszélén ezeket olvassuk: »Beati Rhenani sum nec muto dominum. Ex dono Jacobi Spiegelii Iure consulti An. sal. M. D. XVIII.«, és az alsón: »Hic liber sumtus est ex bibliotheca Budensi iussu impensisque Mathie Corvini Hungariae Bohemiaeque Regis emtus.« — E feljegyzések adalékot nyujtanak a codex vándorlási történetéhez. A codex különben irodalmunkban többször volt ismertetve. Tüzetesen tárgyalta: Kovács Martiny Mihály: Fragmenta Rei Litterariae czimü munkájában. Nevezetes benne az, hogy Mátyás király czimere a boritéktáblákon egészen szokatlan alakban jön elő. Ott tudniillik, hol rendszeresen a tábla közepén a magyarországi pólyák és a cseh oroszlán szoktak előfordulni, egy nagyobb gyürüs hollót találunk, mely a paizsot egymaga kitölti. E hollót mi későbbinek s az eredeti pólyás és oroszlános czimer fölé préseltnek tartjuk, annál is inkább, mert a régi czímerből a kettős farku cseh oroszlán még most is határozottan kivehető.

E felülpréselt holló azonban legkevésbé sem praejudicál a Corvin-codex valódiságának; melyet belső czímere alapján a Corvinának vindikálunk.

Magyar nyelvemléki becsénél fogva figyelmet érdemel a *Teleki-codex*, melyet Sepsi-Szentgyörgyi Ferencz 1525. 26. 30. és 31-ben másolt s a gróf Teleki-thekának egyetlen egy magyar codexe. Szent leczkéket, imádságokat és szentekről való ájtatos olvasmányokat tartalmaz s ekkorig még kiadatlan[1]). Mint értesülünk, a codexet a báró Kemény Zsigmond szépirodalmi és mivelődés-történeti társaság szándékozik kiadni kellő tudományos aparatussal.

Fényes kiállitásu latin hártya-codexben birja a könyvtár Aeneas Sylviusnak levelezéseit és »Historia Bohemiae« czimü munkáját. A codex firenzei ízlésben készült, s ívrétben 332 levélből áll. Czimlapját arabeszkes diszkeret szegélyezi be, mely az alsó lapszélben ismeretlen czimert mutat fel. A levelek legnagyobbrészt külföldi fejedelmekhez vannak intézve, bennök a magyarországi viszonyokra többször történik hivatkozás, de magyar királyokhoz, főpapokhoz vagy főurakhoz intézett levél nincs a codexben egyetlen egy is. Mégis tekintve azon viszonyt, mely Aeneas Sylviust hazánk korabeli vezérférfiaihoz füzte, kivánatos volna, hogy a codex más kiadásokkal összehasonlittassék s az eltérések megállapittassanak.

Még egy XIV. századi latin biblia-codexet kell kiemelnünk, mely 8-ad rétben, vékony szűzhártyán alig látható góth betükkel van irva s igen csinos miniaturekkel ékeskedik, s ezzel a codexek ismertetését befejezzük. Mielőtt azonban bucsut mondanánk e könyvtárnak, szabadjon a szakférfiak figyelmét a következő körülményre felhivnunk:

A könyvtári helyiség számos arczképei között, melyek a falakat diszitik s Erdély nevezetesebb férfiainak és asszonyainak vonásait tüntetik fel, ott találjuk Mátyás király arczképét is, és pedig eddig ismert arczképeitől eltérően, szakállosan festve. Kazinczy Ferencz azt irja erről,[2]) hogy a boldogemlékü »Cancellarius ezt Strassburgban a Prof. Schöflin bibliothekájában függőről másoltatta vala és a melynek valósága felett nem lehet kételkedni mert megegyez azon másikkal, melyet a nagy király maga ajándékozott a bécs-ujhelyi magistratusnak.« — Gróf Teleki József a Hunyadyak korában e képről adván Mátyás király aczélmetszetü arczképét, hasonlóképen szakállosan közli azt. S utána igy közlik többen.

Legyen szabad erre nézve a következőket megjegyeznünk:

A reánk maradt egykoru pénzeken, érmeken, szobrokon és miniaturképeken Mátyás király mindenhol babérkoszorus fővel és

---

[1]) Részletesen ismerteti Toldy: A. M. Nemzeti Irodalomtörténet II. kötetében 44. l.

[2]) Tud. gyüjt, 1817. VII. 6. l.

szakáltalan képpel jön elő. Igy találjuk őt a fényesebb corvin-codexek czimlapjain arany medaillonokban, lapszéli díszitésekben és initialékban ábrázolva. Szakálltalannak van festve egy római corvin-codex nagy képén, hol Beatrix királynéval térdel és a feszület előtt imádkozik. Igy találjuk őt Thuróczy krónikájában, igy a bécsi ambrási gyüjtemény egy egykoru márvány dombormüvén, s igy a budiszini (Lausacziában) 1484-ből származó kőszobron. Oly helyeken tehát, melyek az egykorusággal magukban involválják a hitelességet. Előjön ugy Mátyás király arczképe Stockel 1484-i nürnbergi krónikájában szakállosan; de ez az arczkép, mint dr. Pulszky Károly derék buzgó mütörténészünk alaposan megjegyezte, csak idealis typus, melyet a kiadó illustrált kiadásoknál ezen vagy azon egyeniség személyesitésére használt. S csakugyan ugyanezen krónikában ugyanazon arczképpel előjönnek Mátyás királyon kivül még Saladin szultán, egy tatár fejedelem és többen. Ezen szakállos kép nem jöhet tehát komolyan figyelembe. De nem jőhet tekintetbe a bécsujhelyi ugynevezett szakállos kép sem, (aczélmetszetü hasonmásban kiadta Szeremley) mert ez egész kiállításában a Teleki-féle arczképtől lényegesen eltér. Maradnak tehát az egykoru bizonyitékok Mátyás király arczképének szakálltalansága mellett az érmészet, festészet, nyomdászat és szobrászat világából. Ezek bennünket arra inditanak, hogy a gróf Teleki-thékában levő Mátyás király szakállos arczképének hűségében alaposan kételkedjünk s a király egykoru eredeti arczképeinek a szakálltalanságot vindikáljuk.

Ezen ikonographiai megjegyzés után, mely a gróf Telekithekával szorosan összefügg, áttérünk a marosvásárhelyi ref. főtanoda könyvtárának ismertetésére.

Örömmel constatáljuk, hogy ez azon kevés hazai könyvtárak egyike, a melyről elmondhatjuk, hogy példásan van rendezve, hol minden egyes könyv a könyvtárnok szakértelméről és buzgalmáról tesz bizonyságot. A helyiség a főtanodai épület egy nagyobb és egy kisebb termét s egy folyosót vesz igénybe, melyekben 32 állványon 17532 kötet és 2234 füzet nyomtatvány és kézirat van elhelyezve. Ezek mellett van a könyvtárőr hivatalos szobája, mely egyuttal olvasószobának is használtatik. A könyvek felállításában a szakrendszer vitetett keresztül, a mi főleg Koncz József főtanodai tanár és ez időszerinti könyvtárőr érdeme, ki e tisztet 1871-től fogva lankadatlan buzgalommal viseli. Az ő ügyszeretetének köszönjük azon alapos tanulmányt, melyet a könyvtárról a főtanoda 1876—77-iki Értesitvényében közölt, s melyben annak történetét, oeconomiáját és nevezetességeit szép mivelődéstörténeti apparatussal ismerteti. Ez értekezésből tudjuk, hogy 1718. april 30-án egyesült ünnepélyesen a vásárhelyi régi iskola

(particula) a sárospatak-gyulafehérvári collegiummal s ez időponton kezdve »Marosvásárhelyi ev. ref. főtanoda néven működik.« A főtanoda könyvtára tehát: a marosvásárhelyi régi iskola (particula) könyveiből, a sárospatak-gyulafehérvári collegium könyveiből és az egyesülés után történt gyarapodásokból áll. Önkéntes adományok, szerzések és hagyományozások hozták azt létre. Legrégibb irott catalogusa 1623-ig nyúlik fel. — A könyvtár feladata általános s a tudományok minden ágára terjed ki. Itt is a főfigyelem a prot. theologiai irodalomra, a hungaricák és transylvanikákra és magyar irodalmi munkákra van irányozva, mely szakok a többieknél nagyobb contingenst foglalnak el. A könyvtár a nyilvános könyvtár minden kellékeivel bir. Van több régi, és három-féle új catalogusa, melyekben a könyvek, betűrendben átalában, szak szerint különösen s a helyre való tekintettel vannak lajstromozva. Ezeken kivül van a könyvtárban: gyaraplajstrom, többes példányok lajstroma, régi magyar nyomtatványok lajstroma 1711-ig és a kéziratok jegyzéke.

Az administrativ kezelés ágaiban a könyvtár századon át fejlett gyakorlattal bir, s rendszeresen alkalmazott könyvtárnokainak névsorát, 7 évi megszakitással, 1722-től fogva mai napig tudja kimutatni. Ezek rendesen a főtanoda tanáraiból választattak. Vásárlásokra a tanodai előljáróság évenkint 300—400 forintot szokott fordítani. A könyvtárnok évi tiszteletdija 52 frt.

A könyvtár ritkaságaiból ki kell emelnünk a régi magyar könyvek gyüjteményét, mely 1559—1711-ig 190 magyar ősnyomtatványt, köztük *három unicumot* foglal magában s a könyvtár főnevezetességét képezi. Ezeket Szabó Károly érdemes tudósunk mind felhasználta.

Latin ősnyomtatvány öt van a könyvtárban, de ezeknek Magyarországra semmi vonatkozásuk nincsen. A legrégibb köztük a következő:

Appiani Alexandrini sophistae Historia romana Impressa *Venetiis* per Bernardum pictorem et Erhardum Ratdolt de Augusta una cum Petro Loslein de Langencen corretore et socio *1477. 2 r.*

Kéziratokból 250 művet bir a könyvtár, melyeknek legnagyobbrészt müvelődés-történeti becsök van.

Ezek közül kiemeljük a következőket:

1. A sárospataki iskola régi anyakönyve, (börtáblával. 2r.) a) a sárospataki iskola tanulóinak nevei 1617. jan. 23. — 1671. jul. 24-ig. b) a Gyulafehérvártt beirottaké 1672. január 17. — 1701. junius 17-ig. Benne a sárospataki iskola régi törvényei. Sajátkezü névbeirások 1722=1800. (10213. sz).

2. A sárospataki oskolának Gyulafehérvártt 1711-ben ismét megujitott törvényei és anyakönyve 2r. Börkötés. Ebben az 1777-ik évről

szóló szabályok azt mondják, hogy minden tógásdiák bibliát szerezzen és szorgalmasan olvassa; »*akadémiákra ne bocsáttassék senki míg magát nem kötelezi, hogy a collegiumnak egy arany óra könyvet hoz.*« (10,214. sz.)

3. A marosvásárhelyi iskola (particula) Csulai-féle régi anyakönyve 4084. könyvtári sz. alatt 4r. bőrkötés.

4. A marosvásárhelyi iskola törvényei. A helyes irási hibáktól újból megtisztította és leirta Gidófalvi Balázs rector 1674-ben. 2r. (3835 sz.)

5. A marosvásárhelyi iskola anyakönyvei és számadásai 1703—1879-ig több kötet.

6. 57 theologiai és 53 történelmi munka többnyire erdélyi szerzőktől.

7. Latin hártyabiblia a XIV. századból, 8r. igen csinos kiállitásban.

8. Szamosközi István eredeti donationalis levele Rákóczi Zsigmondtól 1607. okt. 5. [1]).

Végre megemlítjük, hogy a buzgó könyvtárnok ur a XVI—XVII-ik századi magyarországi vonatkozásu dissertatiók és vitatkozásokból külön gyűjteményt állított össze s ehhez kétféle lajstromot készített, miáltal az említett századokban külföldön tanult ifjaink nevei és munkáiról átalános átnézetet nyerünk. Kivánatos volna, hogy a lelkes könyvtárnok úr kutatásait a gróf Teleki-theka dissertatióira is kiterjessze s a XVI—XVII-ik századi magyarországi vonatkozásu dissertatio irodalmát külön kis bibliographiában közrebocsássa, miáltal irodalomtörténetünk egészen ismeretlen szerzőkkel és munkákkal gyarapodnék.

A két nyilvános könyvtár után legtöbb figyelmet érdemel báró Apór Károly, a marosvásárhelyi királyi tábla elnökének magán könyvtára, mely körülbelül 10,000 kötetből áll s jogi, bölcsészeti, irodalom-történeti, természettudományi, belletristicai és ó-classikai munkákban gazdag. A gyűjtemény 30 évi fáradhatlan gyűjtésnek gyümölcse, mely a nemes báró tudományszeretetét és áldozatkészségét igen méltóan illustrálja.

A felsorolt tudományokból képviselve van itt minden kiválóbb irodalmi termék. Az előzékeny házi gazda kalauzolása mellett forgatni kezdtük a nevezetesebb példányokat, s ekkor megujultak előtte a letelt harmincz év emlékei s bibliographiai pontossággal elmondta nekünk az egyes könyvek provenientiáját, genesisét és nevezetesebb körülményeit. Több időt szerettünk volna szentelni e könyveknek, de a báró ur egy másik gyűjteménye, mely az egész országban ritkítja párját, vette igénybe figyelmünket. Ismeretes a szakférfiak előtt, hogy ő méltóságának van

[1]) Közzé van téve Szamosközy munkáiban.

leggazdagabb gyüjteménye az $184^8/_9$-i korszakra vonatkozó kisebb nyomtatványokból. Ezeknek átkutatását bocsátotta most szabad rendelkezésünkre. Láttuk a különböző felhivásokból, hadi jelentésekből és röpívekből időrendi egymásutánban lelki szemeink előtt lefolyni azon eseményeket, melyeknek objectiv megitéléséhez még mostanáig sem gyüjtöttünk elegendő adatokat. — Részletekbe bocsátkozni nem akarunk, de átalánosan szabadjon megjegyeznünk, hogy e gyüjtemény az $184^8/_9$-i eseményekhez oly becses adatokat szolgáltat, hogy azt a magyar történetirás nem nélkülözheti. Gazdag különösen Erdélyre vonatkozó dolgokban, melyekből Magyarországba nagyon kevés példány jutott el. Sok közte az unicum, melyből ekkorig más példányt még nem lehetett felkutatni. Igen tekintélyes az ez időbeli hirlapgyüjtemény is; az erdélyi hirlapok majdnem teljes számban vannak meg. Az egész gyüjtemény a maga nemében unicum, s a nemes báró a hazai történetnek tett megbecsülhetetlen szolgálatokat, midőn azt a biztos enyészettől megmentette.

De nem csak az új, hanem a középkori magyarországi történethez is találunk itt érdekes és ritka adatokat. A nemes báró előszeretettel gyüjtötte a XVI—XVII. századi Magyarországra vonatkozó német ujságlapokat és röpiratokat, melyek valamely nevezetesebb történeti eseményről vagy csatáról hoznak rövid, nehány lapra terjedő tudósításokat. E nevezetes röpivekből, melyek a bibliographiában is a ritkaságok közé tartoznak, átveszszük a XVI. századiakból teljes címök szerint a következőket:

1515. Chronica von vil namhaftigen geschichten die geschehen seynd seit man zalt nach Christus Geburt neun hundert und dreu iar in *Vngern*, Behem, Osterreich, Steuermarckt, Bayern, Schwaben, Francken Walsch vnd Teutsch landen bisz auf das M.CCCCCXV. 4-ed rétben 12 levél, hely nélkül. Az 1485-ik évről ezt irja: „*Des selbigen Jars vmb Johannis Baptiste gewan küng Mathias zů Vngern Wien da stůnd es ellentlich in Österreich.*“

1516. Ugyan ez a kronika más kiadásban. 4r. 13 levél hely nélkül; colophon: »Got hat lob und eere.«

1522. Klag an künigliche Maiestät Vngern und Behem wid̄ ainen Lutherischen Munch prediger ordens über viertzig artickel von im gepredigket, zu Tetzschen in Behemer Land. Im Jar 1522. M. Mathias Blochinger. Wittemberg 4-r. 12 levél.

1530. Ain Oration an den Allerdurchleuchtigisten Groszmechtigisten vnd onijberwindlichisten Römischen Kaiser Carolum alltzeit merer des Reichs vnd auch an die Hochwurdigisten durchleuchtigisten Hochgeporren Churfursten fursten un andere des heilige Reichsstände vō der Vngern vn̄ Sclauoniern beschwerliche not un̄ vberfal des Turken wegen Durch den Hochwirdigen Herrn *Ladislaum von Macedonia Bischoff* zu

Wardeijn des Allerdurchleuchtigstigen und groszmechtigen fursten vn Herren herrn Ferdinanden des künigs zu Vngern und Beham etc. Rath und des künigreychs Vngern Oratorn zu Augspurg auf dem Reychsztag am dreyssigisten tag Septembris in Latein furbracht aufs fleyssigst verteütscht MDXXX. Szép czímlap díszkerettel 4. r. 9 levél.

1532. Copey und lautter Abschrifft ains warhafftigen Sandbrieffs wie der Türkisch Kaiser Solyman disen sein yezt gegenwürtigen Anzug wider die Christenheit geordnet von Constantinopel auszgezogen und gen Kriechischen Weissenburg angekommen ist, wie volgt. Aus fremder Sprach in Hochteutsch transferiert. Colophon: Datum Belgradi das ist Kriechisch Weyssenburg. Im Heerleger Solymans am Sibenden tag July im 1532. — 4. r. 7 levél, hely nélkül.

1541. Ein Oration und Rede des Hochwurdigsten in Gott vatters herrn franciscen Grafen von Frangepan Erzbischoff von Caluschow uñ bischoff von Agran des ungerischen Kunigreichs Orators an Röm. Kay. Mai. Churfürsten, fürsten etc. lateinisch gestellett hernach zu gemainem nutz verteutschet. Gethan und gehalten lateinisch zu Regensburg 1541. Jun. 9. Gedruckt zu Ingolstadt durch Alexander Weissenhorn, 4. r. 10 levél.

Ezen és más XVI—XVII-ik századi röpiratokon kivül említést érdemel: Bethlen Farkas históriájának *keresdi* latin kiadása, mely a legritkább példányok egyike. Eleje vége csonka, a 832 lappal végződik. Benkő említést tesz róla.

Az erdélyi országgyülési törvényczikkből megvannak: az 1624., 1641., 1642., 1652., 1666., 1670., 1671., 1673., 1674., 1675. máj. 25-én és 1675. nov. 25-én kelt artikulusok.

A gyüjtemény nevezetesebb kéziratai a következők:

Cornides De Anonimi Belae Regis Notarii codice manuscripto caesareo deque codicis habitudine et aetate. 1 kötet ívrét.

Cornides Descriptio Daciae antiquae medii aevi et novae. ívrét egy kötet.

Cornides De hungarorum origine nominibus sedibus succedaneis lingua, vestigiis, passim residuis et facta in pannoniam immigratione ívrét, egy kötet.

Codex diplomaticus ann. 1096—1806; ívrét egy kötet.

Lex Simoniana auctore Joanne Simon de Ribartfalva 1764; ívrét, 1 kötet, 677. l.

Gyüjtemény a magyar haza históriájából 1526—1741-ig, ívrét 1 kötet.

Die Bergwerckaz Ordnung in den sieben freyen königlichen Bergstädten 1548—1565-ig. Egykorú ívrét, 1 kötet.

Johan Landsteiner's Buchhalter's zu Stampfen Chronik. 1633—1660. Ívrét 15 levél.

Még a gazdag halotti czédula és halotti beszéd-gyüjteményt

tekintettük meg s bucsut vettünk e szép könyvtártól, melynek átkutatását a nemes báró lekötelező előzékenysége nagy mértékben megkönnyitette.

A szt.-ferenczrendiek marosvásárhelyi könyvtára jelentéktelen, körülbelül 300 kötet. Többnyire theologiai munkák, melyekről rendes jegyzéket vezetnek. Jelentőséget csakis a régi magyar könyvek kölcsönöznek neki, melyekből 1711-ig 10 munkát mutat fel. Legrégibb köztük Heltai Gáspár bibliája 1551-ből. Szabó Károly valamennyit felhasználta. Érdekes Cyprianusnak egy latin báseli kiadása 1521-ből, mert rajta egykori magyar birtokosának nevét birjuk megörökitve. Ezt olvassuk ugyanis a tábla belsején: »Fratris Dyonisii de Alba regalia ordinis predicatorum. Emptus Themesini a fratre Matheo de Qūis. eiusdem ordinis flor. l. 8 d. Anno 1547. f. D. A.«

Hasonló ehez a minoriták könyvtára, mely szintén mintegy 300 kötetből áll. Leginkább theologiai munkák, melyek között a régi magyar irodalom 1711-ig 8 munka által van képviselve. A legrégibb köztük Pázmány Péter kalauza 1613-ból. Szabó Károly Régi Magyar könyvtárában valamennyit felsorolja. Egy zárt ládában őriztetnek a szerzet régibb irományai, de ezeket a bizottság meg nem vizsgálhatta.

Ezzel szemlénket a maros-vásárhelyi könyvtárakban befejezve, Gyulafehérvárra rándultunk a gróf Batthyányi könyvtárt megtekintendők.

Ezt, mint tudva van, gróf Batthyányi Ignácz erdélyi püspök 1499—1803-ban alapitotta, főszaporodását azonban azon könyvekből nyerte, melyeket a nagynevű alapitó, gróf Migazzi Kristóf bibornok és bécsi érsektől 1803-ban 40,000 forinton vásárolt meg. A könyvtár helyisége impozáns s a trinitariusok régi templomának felső felét foglalja el. Köteteinek számát 24 ezerre tehetjük, melyekből a legbecsesebb rész kétségkivül a kéziratok, incunabulumok és kiválóbb irodalmi ritkaságra esik. Ezeknek megtekintésében főt. Beke Antal kanonok és könyvtárőr továbbá főt. Kolosi Antal apát urak voltak kalauzaink. Időnk szabott levén, csak a kéziratokat vizsgálhattuk át, melyekről a következőket jelenthetjük:

E kéziratgyüjtemény hazánk leggazdagabb gyüjteményei közé tartozik. Mennyiségére nézve mindössze alig 700 kötet, beléértékök azonban a budapesti nemzeti Muzeum és a pozsonyi káptalan kézirataival egy szinvonalon áll. A gyüjtemény fele része középkori latin codexek, fele része ujabbkori kézirat. A középkoriak nagyobbára theologiai munkák, de nagyrészben Magyarországon készültek s ebben fekszik mivelődéstörténeti fontosságuk. Az ujabbkori kéziratok leginkább magyar történeti érdekűek s

ekkorig csak Kurcz Antal és gróf Kemény József által vannak kis részben felhasználva.

Veszeli Károly volt az első, ki e kéziratokat érdemök szerint kezdte méltányolni, s ismertetésöket a »Gyulafehérvári Füzetekben,«[1]) Catalogue raisonné alakjában megindította. Betűrendet követve, eljutott egészen D betűig bezárólag, s összesen 170 kéziratot lajstromozott. Itt azonban a munka megszakadt, s a nagy buzgalommal és dicsérendő bibliographiai apparatussal megindított vállalatot nem folytatta utána sokáig senki, mig csak tiz év mulva 1871-ben Beke Antal könyvtárnok a Batthyányi könyvtár kéziratainak jegyzékét közre nem bocsátotta. E jegyzékből ismeri a tudományos világ a Batthyányi könyvtár codexeit. Kétségkivül szorgalmas munka, mely hézagot pótol irodalmunkban. A codexek czimei azonban oly röviden vannak felsorolva, hogy a kutató kritikai jegyzetek hiányában a könyvtár kéziratairól alapos tájékozást nem nyer. Kivánatos volna, hogy egy második kiadás alkalmával e szorgalmasan készült jegyzéknek hézagai kiegészíttessenek, s a kéziratok lajstromozása a bibliographiai kritika felhasználásával történjék. Átalában óhajtandó volna, hogy e minden tekintetben nevezetes könyvtár administrativ és tudományos tekintetben tartson lépést az ország többi nyilvános könyvtáraival, s mint culturalis tényező foglalja el azon helyet, mely őtet gazdagságánál és nagynevű alapítójának intentiójánál fogva méltán megilleti.

A ritkább kéziratok közül álljanak itt a következők:

1. *Latin arany Evangeliarium* a X. századból, ivrétben fehér hártyán uncialis betükkel irva, igen fényes miniaturokkal. Tartalmazza Máté és Márk evangeliumát s kitünően van conserválva. Tekintve azon körülményt, hogy az aranynyal irott könyvek a középkorban vajmi ritkák, ezen bibliát méltán a legritkább cimeliák közé sorozhatjuk. Becsét a betük uncialis jelleme csak növeli, bár provenientiájáról semmi positiv adataink nincsenek.

2. Expositio Regulae beati Augustini Episcopi etc. Colophon: Explicit per manus cuiusdam *Martini Crauz de Casschovia* consummatum et completum anno domini Millesimo CCCCLXIX°« — Ivrét.

3. *Daniel Imre* nagybecsü latin collectaneai a külföldi könyvtárakból és levéltárakból. Ivrétben körülbelül 12 vastag kötet.

4. Correspondentiae, Georgii Rakoczi junioris in concept.

5. Correspondentiae Principum Transylvaniae et aliorum ab anno 1500. Négy kötet ivrét. Felhasználta gróf Kemény József. Mind a két kötet tartalomjegyzékét közli Veszely.

---

[1]) 100—126. l.

6. Correspondentiae Principum Transilvaniae et aliorum ab anno 1600. Két kötet.

7. Concionale de Sanctis. Colophon. Hec scripsit scripta *scriptor Nicolaus de Buda.* Ivrétü hártyacodex a XV. századból.

8. Concionale inaestimabile 1528-ból. Hátulsó táblájáu négyvonalu hangjegyek vannak s alattuk: *Batya batya mely az vt bechkerekere, uram uram ez az vth becskerekere.* — 8r.

9. *Constitutiones Familiae Hungaricae ff. Minorum. 1499—1505.* 8r. 101 levél.

10. *Kesmarki Johannis* Summa theologiae. XIV. számu ivrétü kézirat.

11. Matricula plebaniae Cibiniensis. XV. sz. hárthakezirat. Itt van a nagyszebeni plebania középkori könyvtára felsorolva, körülbelül 250 kötet. A kéziratot kiadta először Kurz a Serapeumban s nem régen másodszor Seiwert az Archivban.

12. Missale Strigoniense cum calendario 1377. Gyönyörü példány művészi kivitelü miniaturökkel. Másolta, festette és kötötte: Henricus Stepht de Vestphalia plebanus in Schukaria (Csukard) in Cottu posoniensi. A missalet ismertette Knauz és mások.

13. Senftleben Sigismundi Podoliensis in terra Scepusii vocabularium latino germanicum. XV. sz. kézirat 4r.

14. Döbrentei codex 8r. 263 levél. Magyar kézirat, melyet Halabori Bertalan pap 1508-ban másolt. Toldy F. a magyar codexek között felsorolja.

15. A Batthyányi codex, melyet Toldi részletesen ismertet, kikerülte a bizottság figyelmét.

Ezeken kivül felsoroljuk még Aquinoi Tamás: *Summa Theologiájának* egy hártya-nyomtatványát, mely *1476-ban Schoeffer de* Gernsheim mainzi műhelyében jelent meg s egyike a legszebb példányoknak. Megemlitjük továbbá, hogy a könyvtárban igen sok incunabulum hosszu vas lánczczal van ellátva, s emlékeztet azon időre, mikor a könyveket a sekrestye vagy theka-asztalához lakattal lelánczolták.

Futólagos szemlénket itt befejezve, Nagy-Szebenbe siettünk, hol az ugynevezett kápolna-könyvtárt (Capellen-Bibliothek) és a báró Bruckenthal-féle gyüjteményt tekintettük meg.

A kápolna könyvtár a nagyszebeni sz. István vértanu kápolnájáról veszi nevét, melynek helyiségében 1592—1863-ig volt felállitva. 1863-ban a kápolnát tanteremmé alakitották át, s az itt elhelyezett kápolna-könyvtár az ev. plebániaegyház sekrestye fölötti teremébe lett átszállitva. A helyiség bolthajtásos csarnokot képez, melyhez ujonnan restaurált csiga lépcső vezet. E csarnokban van most a régi kápolna könyvtár felállitva. Köteteinek száma meghaladja a 10,000-et, melyek között van 300-nál

több incunabulum, és körülbelül 100 középkori latin kézirat. E két csoportnak nagy része a szebeni domokosrendiek régi könyvtárára vezethető vissza. *Schuszter* gymnasiumi tanár ur szives közremüködése mellett fogtunk a munkához. Mivel azonban az incunabulumokat Müller f. helybeli városi lelkész ur az 'Archiv, mult évi folyamában már ismertette, csak a kéziratok átvizsgálására szoritkoztunk. Ezek leginkább theologiai munkák, nagy részben Erdélyben készültek és erdélyi száz lelkészeknek vagy szerzeteseknek képezték tulajdonát. A rajtok levő egykoru feljegyzések és colophonok igazolják ezt.

Ez alkalommal csak két codexet emelünk ki, melyeknek colophonjaiban két XV. századi uj másolóval ismerkedünk meg.

A Postilla Alberti de Padua czimü XV. sz. codexen u. i. a következő colophon olvasható: »*per manus Anthonii sacerdotis de Medies In Mueschna.* Scripsi ex postilla Alberti de Padua. Mivel pedig a könyv egy másik helyén az mondatik, hogy »1442 obiit Antonius predicator in megyes« az iratási időt ezen esztendő előtt kell keresnünk.

Hasonlóképen a Summa Pisani XV. sz. papir codexen e colophon jön elő:

Laus tibi sit Christe quoniam liber explicit iste
finis adest operis mercedem posco laboris
Laus filio virginis Marie.
Valentini Mathié de Cibini.

Ezekhez hasonló adalékokat szolgáltatnak a többi codexek is. Nagy részöket azonban az erdélyi szász tudósok közül, dr. Teutsch, Seiwert, Trausch, és mások már felhasználták. A könyvtár legrégibb codexe a XII. századból származik s Gregorii Moralia, a czime. A könyvek rendezése folyamatban van, s eddigelé a czédula-Catalogusnak mintegy a fele már elkészült.

Jelentésünket a báró Bruckenthal-féle könyvtárral fejezzük be, mely körülbelül 30 ezer kötetből áll s a Bruckenthalról nevezett Muzeumnak kiegészitő része. Csak a cimeliákat tekintettük meg, melyeket Reissenberger Lajos tanár és könyvtárőr ur legnagyobb előzékenységgel bocsátott rendelkezésünkre.

Ezekből kiemeljük a következőket:

1. *Honteri* Compendium iuris civilis Coronae 1542. (Ritka nyomtatvány).

2. Rudimentum cosmographicum libri 4. Coronae 1544. (Ritka nyomtatvány.)

Egy irott latin imádságos könyv 8-ad rétben a XV. századból, finom hártyán kiállitva igen fényes miniaturekkel. A flandriai vagy a németalföldi könyvfestészeti iskola egyik remeke. A naptárban a magyar szentek nincsenek meg.

Egy másik irott imádságos könyv a XV. században 12rétben, a burgundi iskola izlésében kiállítva, fényes lapszéli diszítésekkel.

Egy német hártyacodex ivrétben, az ugynevezett »Hermannstädter Stadtrecht«, melyet Altenberger Tamás szebeni polgármester és királybiró 1481-ben készíttetett és a nürnbergi, magdeburgi és iglaui »Stadtrechtből« iratott le. Igen fényes kézirat miniaturekkel, melynek statutumai Szeben városa tanácsánál egész 1583-ig voltak érvényben.

Az erdélyi országgyülési czikkelyek eredeti irott codexe 1587—1609-ig. Ezt Szilágyi Sándor történészünk az Erdélyi országgyülési emlékekben felhasználta.

Ezzel jelentésünket főbb vonásokban befejeztük. S midőn a t. zárülésnek egy heti munkálkodásunkról beszámolunk, egyuttal kedves kötelességet teljesítünk, midőn az általunk átkutatott könyvtárak tulajdonosainak és őreinek, kik előzékenységökkel feladatunkat elősegiteni sziveskedtek, legmelegebb köszönetünket kifejezzük.

Csontosi János.

IV.

A régészeti bizottság jelentése.

A m. történelmi társulat erdélyi kirándulása alkalmával alakult régészeti bizottság elnökévé dr. *Henszlmann* Imre, előadójává dr. *Finály* Henrik választatott meg. E bizottság elnöke előleges jelentést tett ugyan a kirándulás zárgyülésén Segesvárott, de Brassóba, Szebenbe s környékére és Segesvárra tett kirándulásainak eredményeit külön akarván nagyobb tanúlmányokban feldolgozni, e helytt csak annyit constatálhatunk, hogy *Henszlmann* e felolvasásában, mely »*Úti jegyzetek a Királyföldről*« czím alatt az »Archaeologiai Értesitő« 7. számában (253—258. l.) jelent meg, az erdélyi szász épitési modor különlegességeit tárgyalja.

E bizottságnak különben majdnem valamennyi tagja bizonyos czélt tüzött maga elé. *Pulszky* Ferencz a kirándulással kapcsolatban az erdélyi múzeumokat vizsgálta meg, s azoknak érdekesebb darabjairól az »Országos Rég. és Embertani Társulat« sept. 30-iki ülésén tett jelentést. *Pulszky* Polyxéna tagtárs a XVI. és XVII. század hímzés-művészetére tett eredményes kutatásokat, *Pulszky* Károly pedig iparművészeti szempontból vizsgálta az egyes műgyüjteményeket. Ebbeli élénken irt tanúlmánya, mely a többiek között a zománcz-kérdést is érinti, »Iparművészeti jegyzetek« czím alatt ugyancsak az »Archaeologiai Értesitő« 259—274. lljain jelent meg.

Meg kell emlékeznünk még *Majláth* Béla úr működéséről is, ki középkori czéhviszonyokra gyűjtött nagy buzgalommal, *Péchy* Jenő pedig a prachistóriai tárgyakra fordított figyelmet.

Ennyit említhetünk a Bizottság működéséről.

Régészeti tekintetben azonban van még két mozzanat, amit jeleznünk kell. Társulatunk elnöke: *Ipolyi* Arnold, megjárta Brassót, Segesvárt, N.-Szebent, s ott tanúlmányokat tett.

Mint a kirándúlásnak egyik legsikerűltebb pontja: a segesvári aug. 30-iki kiállítás érdemel figyelmet.

E műkiállításnak eredetileg az volt a czélja, hogy a *magánosok* gyűjteményeiben lévő egyes tárgyakat mutassák be a társulati tagok. Az eszme, s a kivitel főleg *Fabritius* és *Bacon* képviselők s tagtársak érdeme.

Bár a kiállítás mintegy varázsütésre állott elő, s némileg magán viselte a kezdetlegesség nyomait, mégis annyira imponált csinos elrendezésével, a tárgyak (mintegy 1000 db) sokaságával, hogy alig látszott hihetőnek e tárlat rögtönzése.

A tárlat a városház II. emeletének kis termében volt elhelyezve. Négy hosszú párhuzamos, s egy kisebb tábla volt a falhoz támasztva, melyeket az evang. egyház, a czéhek s nehány magános birtokában lévő török és perzsa szőnyeg borított, 5 üveg szekrényben voltak az ékszerek, az üveg és majolica-tárgyak, 3 szekrényben a pénzek. S bár a tárlaton kiállított tárgyak száma felette nagy volt, jellemző a királyföld ebbeli gazdagságára, hogy amint állítják, csak egyharmad része a magán birtoknak volt kiállítva.

Összegezve az eredményeket — azt találjuk, hogy e kirándúlás régészeti tekintetben is teljesen sikerűlt.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
1879. AUG. 23—30. KIRÁNDÚLÁSA.

A magy. tört. társulat a múlt év nyarán csaknem egy időben két meghívást kapott Erdélyből; Segesvárról aug. 19-ről, és Maros-Vásárhelyről sept. 4-ről. Az ugyanez évi novemberi választmányi gyülés a két meghívást úgy egyeztette ki, hogy elhatározta az 1879-iki kutatásait Erdélyben tartani oly módon, hogy a megnyitó gyülés M.-Vásárhelyen s a zárülés Segesvártt legyen. A választmányi gyülés ezen elhatározása mind a két város törvényhatóságaival közöltetett.

A kutatások sikerének biztosítására nézve kiváló fontosságúnak tetszett kieszközölni, hogy a gróf Teleki-család maros-vásárhelyi levéltára megnyíttassék a kutatók előtt, megbizta az elnökséget, hogy erre nézve a család senioránál gróf Teleky Miklós urnál tegye meg a szükséges lépéseket. Gróf Teleky Miklós a mart. 23-áról hozzá intézett megkereső levélre april 19-én válaszolt: A család tagjaival tartott értekezlet alapján ugyan ezen levele értelmében késznek nyilatkozott a családi levéltárnak azt a részét, mely a történelmi fontosságú iratokat foglalja magában, megnyitni a tört. társulat küldöttsége előtt. Ugyanakkor bizalmasan tudatta, hogy a családi levéltár még a forradalom előtt regisztráltatván, külön tétettek a peres és a jószágokat érdeklő iratok, s külön a történeti correspondentiák, s egyszersmind tudatta, hogy a család elhatározásánál fogva ez utóbbi részt szívesen átengedi búvárkodás végett a társulat kiküldendő bizottságának. Ezen leveleket a választmány 1879. május 1-én tartott zárülésében vette tárgyalás alá, s elhatározta, hogy kebeléből egy bizottságot küld ki, mely aug. elején Maros-Vásárhelyen még a nagy gyülés megnyilta előtt megjelenjen, tegye meg a levéltárban a kutatásokat.

A gyülés és kutatások határidejét már korábban az aprilisi választmányi ülés augustus második felére tette. Ezen határozatokat az elnökség junius 5-ről Maros-Vásárhely és Segesvár városa közönségével, Nagy-Küküllő megye főispánjával tudatta, s minthogy idő közben értesítést vett a társulat, hogy a buvárok előtt a szász nemzeti egyetem levéltára is megnyittatik, ez érdemben Szeben-megye főispánjához kérést intézett a választmány. Ezek alapján az illető helyeken hozzá fogtak az

előkészítő munkálatok megtételéhez. Tek. Maros-Torda megye csatlakozott Maros-Vásárhely városa közönségéhez, hogy a m. tört. társulat buvárai mennél gazdagabb anyaggal láttassanak el, s e czélból előkészítő bizottságot nevezett ki. Hasonló czélból Maros-Vásárhely közönsége is megalakitá az előkészítő bizottságot s tagjaivá a tanácson kivül kinevezte: Z. Dr. Knöpfler Vilmos, Staibl Antal, Dr. Csiki József, Bihari Sándor, Kováts Ferencz, Burdács Alajos, Vass Tamás, Szöllősy Sámuel, Lázár Benedek és Csiki Károly városi képviselőket. Hasonlóképpen Nagy-Küküllő megyében és Segesvárt is megindult a mozgalom. Az első utasította a megye szolgabirói hivatalait, hogy a megye területén létező levéltárak- és müemlékekről tegyenek jelentést; az utóbbi pedig kinevezte a polgármesterrel, mint elnökkel élükön, az előkészítő bizottság tagjait: Bacon József országgyülési képviselőt, Leonhard János, Misselbacher T. B., Weber Frigyes, Deli Frigyes, Gooss Károly és Stainburg Mór urakot. Minthogy pedig a kirándulásra készülő tagok közül többen oda nyilatkoztak, hogy Brassó városa levéltárában is szeretnének kutatásokat tenni, Brassó-vármegye főispánja értesitette a társulatot, hogy ez ügyben megtette a szükséges intézkedéseket.

Eképen megtörténvén az előkészitési munkálatok, az előkészitő bizottság társulati meghizatáshoz képest megindult s aug. 6-án este megérkezett M.-Vásárhelyre, s másnap korán reggel hozzá fogott a munkához, melynek eredményéről a jelentést bemutatta a nagy-gyülésnek.

A tört. társulat ezen kirándulása iránt a társulat kebelében ország-szerte nagy érdeklődés mutatkozott. Mindössze 99-en jelentkeztek, de csak 50-en jelentek meg tényleg. Budapesten aug. 20-án tartatott meg az előleges értekezlet; az indulás 21-én volt, s Ipolyi Arnold és Pulszky Ferencz elnökök vezérlete alatt 22-én este érkeztek meg. A város nagy ünnepélylyel és lelkesedéssel fogadta a társulatot. Az indóháznál tömérdek nép jelent meg, s midőn a kocsik berobogtak az indóházba, harsogó éljen hangzott fel, mely akkor, midőn az elnökök s tagok a kocsiból kiléptek, ismételtén megújult. Ajtai Mihály polgármester ur meleg szavakkal üdvözölte a társulatot, melyre Ipolyi Arnold hasonlag szivélyes s lekötelező szavakkal válaszolt, megköszönvén a szives fogadtatást. Ezután megkezdődött a bevonulás a fellobogózott utczákon át. Maros-Torda megye főispánja a társulat elnökét benn a városban üdvözölte.

Az elszállásolások megtörténte után este 6 órakor a városház termében értekezlet tartatott, melyen kineveztettek a bizottságok:

I. Maros-vásárhelyi bizottság. Elnök: Majláth Béla; előadó: Dr. Marczali Henrik; tagok: Sólyom-Fekete Ferencz, Zsilinszky Mihály, Nemes Elek, Véghely Dezső, Torma Miklós, Dux Adolf, dr. Kolossváry Sándor, Deák Lajos, Kerekes Sámuel, dr. Óváry Kelemen és Lederer Béla.

II. Vidéki bizottság. E. Deák Farkas; El. Dr. Thallóczy Lajos; tagok: Dr. Vincze Gábor, br. Radvánszky Béla.

III. Régészeti bizottság. Elnök: Henszlmann Imre; Előadó: Finály Henrik; tagok: Ipolyi Arnold, Péchy Jenő, Majláth Béla, Szabó Károly tanf., Berzeviczy Edmund, Lederer Béla, Pulszky Ferencz, Pulszky Károly, Pulszky Polyxena, Simonyi Zsigmond, Schwarz L., Schwarz Gy., Lederer Sándor, Rajner Gyula, dr. Laky Kristóf, Töttössy Béla, Bartók Géza.

IV. Könyvtári bizottság. Elnök: Szinnyei József; előadó: Csontosi János; tagok: Balássy Ferencz, Bartók Géza, Haan Lajos, Barna Ferdinánd, Simonyi Zsigmond.

V. Nagy-szebeni bizottság. Gyurinka Antal, Balássy Ferencz, dr. Barna Ferdinánd, Csontosi János, dr. Dux Adolf, Fabritius Károly, Haan Lajos, Henszlmann Imre, dr. Kanitz Ágost, dr. Kolossváry Sándor, Marczali Henrik, Véghely Dezső, Vincze Gábor, Zsilinszky Mihály, Szinnyei József, Péchy Jenő, Sólyom-Fekete Ferencz, Szabó Károly tanf. és a tisztikar.

VI. Brassai bizottság. dr. Ballagi Aladár, Barna Ferd., Berzeviczy Edmund, Dux Adolf, Fabritius Károly, Sólyom-Fekete Ferencz, Gyurinka Antal, Haán Lajos, Henszlmann Imre, Jenei Victor, Klinger István, Szinnyei József, Véghely Dezső, dr. Vincze Gábor, Zay Adolf, Zsilinszky Mihály, Péchy Jenő és a tisztikar.

Az értekezlet végeztével a társulat tagjai a »Transylvania«-ban tartott ismerkedési-estélyen jelentek meg, melyen a városiak közül számosan vettek részt, s a társulatot szíves vendégszeretettel fogadták, mely az ismeretleneket csakhamar ismerősökké tette.

Aug. 23-án megtartatott az ünnepélyes közülés. Ipolyi Arnold elnöki megnyitó beszéde »A magyar had-történelem tanulmánya« méltóan csatlakozik előbbi megnyitó beszédeihez, s a hallgatókra mély benyomást tett. Ezt követte Szabó Károly értekezése Balassa Bálint újon felfedezett költeményeiről, mely a jelenlévők élénk tetszését nyerte meg; s végül a titkár tett jelentést a Teleki-ltárról.

A folyó ügyekre kerülvén a sor, a titkár a jelenlévők éljenzése közt jelenti, hogy özv. gróf Teleki Domokosné a társulat alapító tagjai sorába lépett. Évdíjas tagokká megválasztattak: Hajós Mihály ajánlja Töttössy Béla, Alsó-Lendva; Kovachich L. aj. Szinnyei József; Messinger Lipót aj. Szinnyei, Bpest; Lipcsei Péter Mármaros-Sziget aj. a titkár; Lenk Ödön Al.-Lendva aj. Hajós M.; Tagányi Károly Bpest; Óváryné Polyxena úrhölgy Kolozsvár aj. dr. Thallóczy; Ray Lajos Hadház, Münich Sándor, Poprád aj. a titkár.

Ezután titkár bemutatja a Dillmont-féle okmányokat, melyeket a tulajdonosnő magával hozott, de a társulat tagjai közül ekkor senki sem levén jelen, ki a cyrill betük olvasásában jártas volna, azok taglalásába ez úttal nem bocsátkoztak.

Végül felolvastatván a bizottsági elnökök és előadók névsora, a mint az a múlt gyülésen megválasztatott, — helyben hagyatott.

Ezzel a gyülés véget ért.

2 órakor a »Transylvania« nagyteremében társas ebédre gyültek össze a társulat tagjai, s a városiak, melyet vidám pohár köszöntések füszereztek. Másnap reggel megkezdték a bizottságok a munkálatot. A Teleki-ltár, minthogy abban az előkészítő bizottság bevégezte munkálatát, bezáratott. Többen a társulat tagjai közül azon óhajtásukat fejezvén ki, hogy ők is szeretnének kutatást tenni a ltárban, a ltár őre Hincs Miklós szíves készséggel fogadta a jelentkező tagokat, s azt az osztályt, t. i. a missilisek osztályát, mely az előkészítő bizottság rendelkezésére állott, megnyitotta a jelentkezett tagoknak. Egyes tagok kérésére megmutatta a diplomaticai osztály catalogusát is, kijelentette azonban, hogy ezen osztályt a család előleges engedélye nélkül behatóbb kutatásokra nem nyithatja meg, reményét fejezvén ki, hogy midőn a családnak függőben levő perei lebonyolíttatnak, a levéltár ezen osztálya is meg fog nyíttatni a tudományos buvárkodás előtt.

A tört. társulat ezen kirándulása alkalmával három nagybecsű kiállítás rendeztetett.

1. Br. Apor Károly bemutatta igen gazdag és becses régiséggyüjteményét; unicumokkal, és becses nyomtatványokkal gazdag könyvtárát, s a forradalomra vonatkozó hírlapok, nyomtatványok és proclamatiókból álló gyüjteményét.

2. Gróf Teleki Samu régiségekből és fegyverekből álló becses gyüjteményét.

3. A maros-vásárhelyi czéhek régi czéh tárgyaikat és diszesebb okmányaikat állították ki a városház egyik termében, melyet Majláth Béla tagtársunk vett közelebbi vizsgálat alá.

Mig a helybeli és vidéki bizottságok munkálkodásaikat folytatták, Henszlmann a régészeti biz. elnöke Brassóba utazott, hová öt Ipolyi Arnold is követte.

Pulszky Ferencz vezetése alatt a társulat egy része Gyula-Fejérvárt érintve, hol a templomot és Batthyány-féle könyvtárt tekintették meg. aug. 27-én Nagy-Szebenbe érkezett, hol a tört. társulat bizottsága ünnepélyes és vendégszerető fogadtatásban részesült. Kapp Gusztáv polgármester melegen üdvözölte a társulatot, melyre Pulszky Ferencz hasonlag szívélyes hangon válaszolt. Mindazon szebeni polgárok, kik vendégül fogadták a társulat valamelyik tagját, megjelentek a vasutnál, s személyesen vezették vendégüket haza. A beszállásolás és elfogadás igen tapintatosan és rendesen történt, s minden tag kapott egy programmot, melyre a szebeni gyüjtemények megtekintésének sorrendje volt följegyezve. 28-án a társulati tagok, s a városi polgárok társasebédre gyültek össze a »római császárhoz« czímzett vendéglőben, melynek végeztével kirándulást tettek Nagy-Disznódra az ottani templom

gazdag kincseinek, s igen érdekes levéltárának megtekintésére, melynél Wittstock lelkész ur és ismert iró volt a kalauz s Kis-Disznódra az ottani erődített templom megszemlélése végett. Eközben 27.—28-án a Bruckenthal muzeumban s a szász nemzeti ltárban kutatások történtek, s Teutsch superintendens ur szives kalaúzolása mellett megszemlélték a műemlékekben gazdag nagy templomot.

Aug. 28-án délután a társulat Vizaknára rándult ki az ottani templomi műkincseknek, régi iratoknak és sóbányának megtekintése végett.

Aug. 29-én a társulat ezen bizottsága elutazott Segesvárra, hová ezalatt a többi tagok is megérkeztek. A fogadtatás a vasuti indó-háznál itt is ép oly szívélyes és vendégszerető volt. A polgármester Gull szívélyes üdvözlő szavaira Pulszky Ferencz válaszolt lelkes szavakban, beszédje végén utalván Petőfi dicsőséges halálára. Beszédjét a város összegyült intelligentiája élénken megéljenezte.

A város előtt a vendégek tiszteletére diadal-kapu volt felállítva, hol a város lakossága nagy számmal várt a megérkezőkre. A kitünő rendezés, melynek éltető lelke tagtársaink: Fabritius Károly és Bacon József valának, lehetővé tette, hogy a társulat feladatát Segesváratt alaposan, gyorsan és teljesen oldja meg. A társulat rendelkezésére állott a városi levéltár, szakavatott kalauzok vezették a régészet iránt érdeklődőket Segesvár egyes müemlékeihez s más napra egy ízlésteljesen rendezett kis műtárlattal lepték meg a vendégeket. A kiállítás meglepően tanusítja azt a körülményt, hogy mennyi műkincs van a Királyföldön egyesek kezében. XVI—XVII. századbeli feliratos kupák, a szász házi iparnak néhány igen jól conservált emléke, csinos ős-régészeti gyüjtemény és díszes ötvös munkák képezték e kiállítás figyelemre méltóbb tárgyait, melynek összehozásával és rendezésével Fabritius nemcsak lekötelezte a magyar régészet barátait, hanem példát mutatott arra, hogy hogyan lehetne a helyi muzeumokat megteremteni.

Ezen muzeum megtekintése 8—10 óráig tartott, akkor kezdetét vette a zárülés, melyen a Segesváron megjelenő hirlapnak a »Grosskokler Bote«-nak az napi száma diszkiadásban kiosztatott a tagok közt, mint a mely egy meleg hangon irt üdvözlő költeményt tartalmazott. Pulszky Ferencz szépen kidolgozott és eszmedús elnöki megnyitó beszédét a jelenlevők osztatlan figyelemmel és tetszéssel hallgatták, s végeztével megéljenezték. Következett Wenrich Vilmos felolvasása két hazai művészről, s Veszely Károly értekezése Hunyady János egy csatájáról; mindkettőt figyelemmel és érdekkel hallgatták a jelenlevők.

Ezután az egyes bizottságok előadói olvasták fel jelentésüket.

Folyó ügyekre kerülvén a sor, titkár jelenti, hogy ifjabb gróf *Teleki* Géza ajánlva Radvánszky Béla által, a tört. társulat alapító tagjai-közé lépett. Ugyancsak a titkár felolvasta Lázár Ádámnak következő indítványát:

»Miután a történelmi társulat idei nagygyülése Maros-Vásárhelyről egy kirándulást tervezett Segesvárra, hol holmi történelmi adatok összegyüjtése közepette a legkedvezőbb alkalom kinálkozik Petőfi Sándor netaláni halála körülményeit a helyszinén és környékén tartandó kutatások, nyomozások utján tisztába hozni; a miért is hazafi tisztelettel kérjük a történelmi társulat nagy gyülését:

Miszerint ezen sürgős felhivást a napirendre minden tekintet nélkül nagybecsü figyelmére méltatni, és a Petőfi halála ideje és helye alapos felderitését a fentebb jelzett egyének, úgy az illető szoborbizottság elnökének Fejéregyházán lakó gróf Haller Ferencznek és másoknak is meghallgatásával eszközölni, és a régóta függő emléküggyet rendezni méltóztassék.«

Az indítvány némi vitát idézett elő, s végre határozatkép kimondatott:

Nem tartozván az indítvány a m. tört. társulat alapszabályai által meghatározott működési körbe, magát a társulat, leginkább pedig ezen nagy gyülés az indítvány által tervbe hozott feladat megoldására illetékesnek nem tartja.

Gyülés végeztével a társulat tagjai, s a megyei és városi tisztviselők közül többen, körülbelöl mintegy százan az eléállott fogatokra ültek, hogy mint gróf Bethlen Gábor főispán vendégei, Keresdre menjenek ebédre, s az ottani régi vár megtekintésére. Ez volt az utolsó a társulat számára rendezett ünnepélyek közül, de egyszersmind az, mely a legnagyobb meglepetést költötte. Dánosnál a megye határán szászokból és románokból alakúlt bandérium fogadta a kocsik hosszú sorát. A faluban ékes diadalkapu volt felállítva következő felirattal: *Hazafias tisztelettel üdvözlik a tört. társulatot a keresdi-járás lakói;* s ugyanott Hoffmann járási szolgabiró magyar nyelvü szónoklattal üdvözölte a társulat tagjait; utána a dánosi evangelicus lelkész nemzeti öltözetben, ezüst csattokkal, német szónoklatot tartott, üdvözölve a magyar tört. irást, mely az igazságot keresi, s mely a népek egyétértését a múlt példája által megerősíti; s végül a görög-keleti lelkész román nyelven hasonlag meleg üdvözletet mondott, melyekre Pulszky Ferencz elnök külön-külön válaszolt. A környékbeli szász és román lakosság nemzeti díszruhába öltözve elhalmozta virágkoszorukkal az elnök és társulati tagok kocsijait, s midön Keresdhez érkeztek, a környékbeli zenekarok, a helybeli lakosság díszruhába öltözve üdvözlék az érkezőket, kiket a főispán s nővére gróf Bethlen Vilma meleg szívélyességgel fogadott. A vár régi domjával meglepő látványt nyujt, s az egész épület mint mü-emlék lekötötte a szemlélők figyelmét. A toastokkal füszerezett ebéd után, mialatt a vár udvarán népünnep tartatott, a társulat tagjai megtekintették a termeket, a bennök levő képeket és műemlékeket s azután visszamentek Segesvárra. Ezzel a magy. tört. társulat erdélyi hivatalos kirándulása véget ért.

A társulatot a székely-egylet, melynek gyülése épen ez időre esett, meghívta, hogy gyüléseiben részt vegyen. A meghívásnak mintegy 25—30 tag a legszívesebben felelt meg. Segesvárról indúlva érintették Szt.-Kereszturt, hol gróf Haller Józsefnek voltak vendégei, majd Sz.-Udvarhelyt, hol a megye és Ugron Gábor látták szivesen őket, míg sept. 1-ére Csík-Szeredába értek, hol Lázár Dénes alispán fogadá őket. Sept. 1-én tartatott meg az oly szép hivatásu »székely-egylet« közgyülése, melynek közmüvelődési szempontból ránk nézve két fontos mozzanata volt: Pulszky Ferencz a székely muzeum ügyében szólalt fel; Imecs F. Jákó pedig Csíkmegye 1848—49-iki szerepléséről szólott eredeti tudósítások alapján. Mellőzvén a kirándúlással kapcsolatos ünnepélyeket, megemlítjük, hogy a társulat tagjai, jelesül a titkár s többen eközben is folytatták búvárlataikat. Átnézték az Ugron-család levéltárát, Udvarhely-megyéét, hol a XVI. század, nevezetesen pedig a székely jogviszonyok tekintetéből számos becses adatra akadtak. Megszemlélték az udvarhelyi várat, Szabó Károly pedig a csík-somlyai ismeretlen gazdagságú kolostori könyvtárt nézte át, hol *unicumokat* talált. Kutatásainak eredményeit külön is közzéteendi.

Sept. 3. a társulat Tusnádra rándult, innen pedig sept. 4-én Sepsi-Szt.-Györgyre érkezett, hol a székely muzeumot tekinték meg, melyet Pulszky Ferencz is megszemlélvén, arról dicséretesen nyilatkozott. Sept. 5-én a társaság Brassóba érkezett, melynek müemlékeit tekinték meg s a levéltárban is kutattak. Szept. 6-án a társaságnak még együtt maradt tagjai mintegy 15-en Romániába: Predeálba és Sinaiába rándultak, hol a fejedelmi lakot és régi kolostort szemlélték meg. A társulat segédtitkára pedig Bucurestibe utazott, hol a nemzeti levéltárat s a muzeumot látogatta meg. Szept. 12—13-án a társaságnak majdnem valamennyi tagja Gy.-Fehérvár-Aradon át Budapestre visszaérkezett

Igy ért véget a társulatnak ezen tapasztalatokban és eredményekben gazdag kirándúlása, melyről elmondhatni, hogy eddigelé a legtágabb tért ölelte fel s tette lehetővé a kutatás számára.

Szilágyi Sándor.

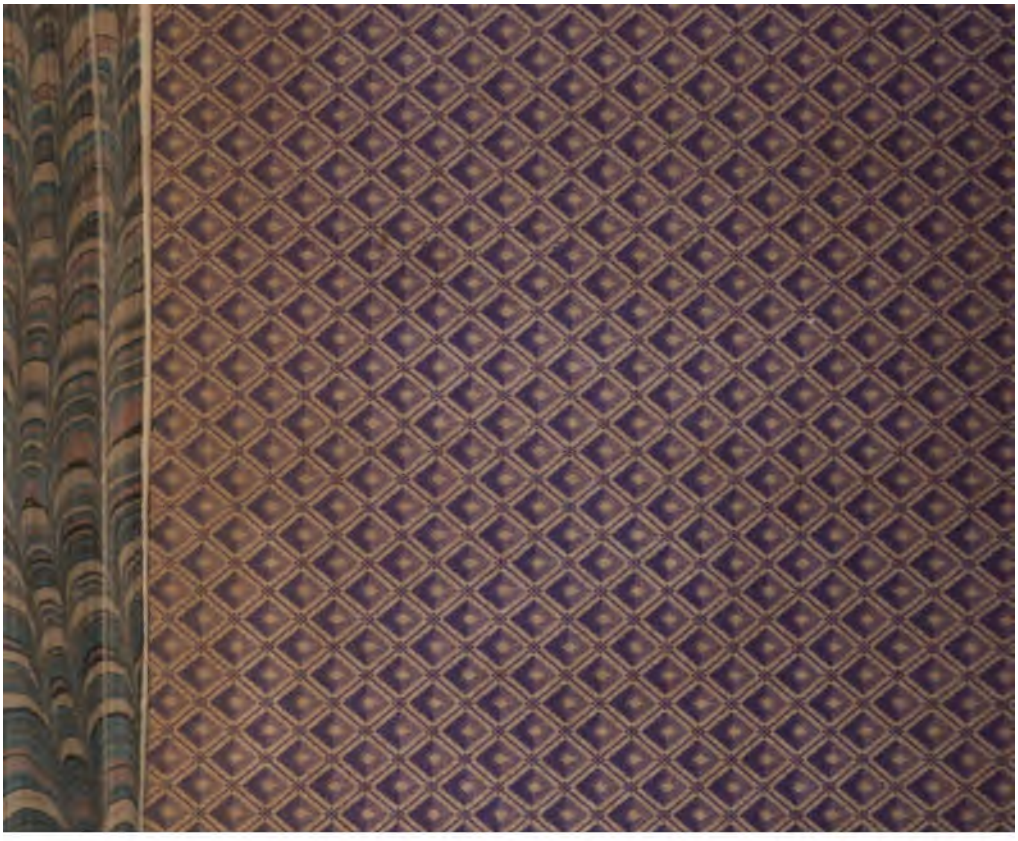

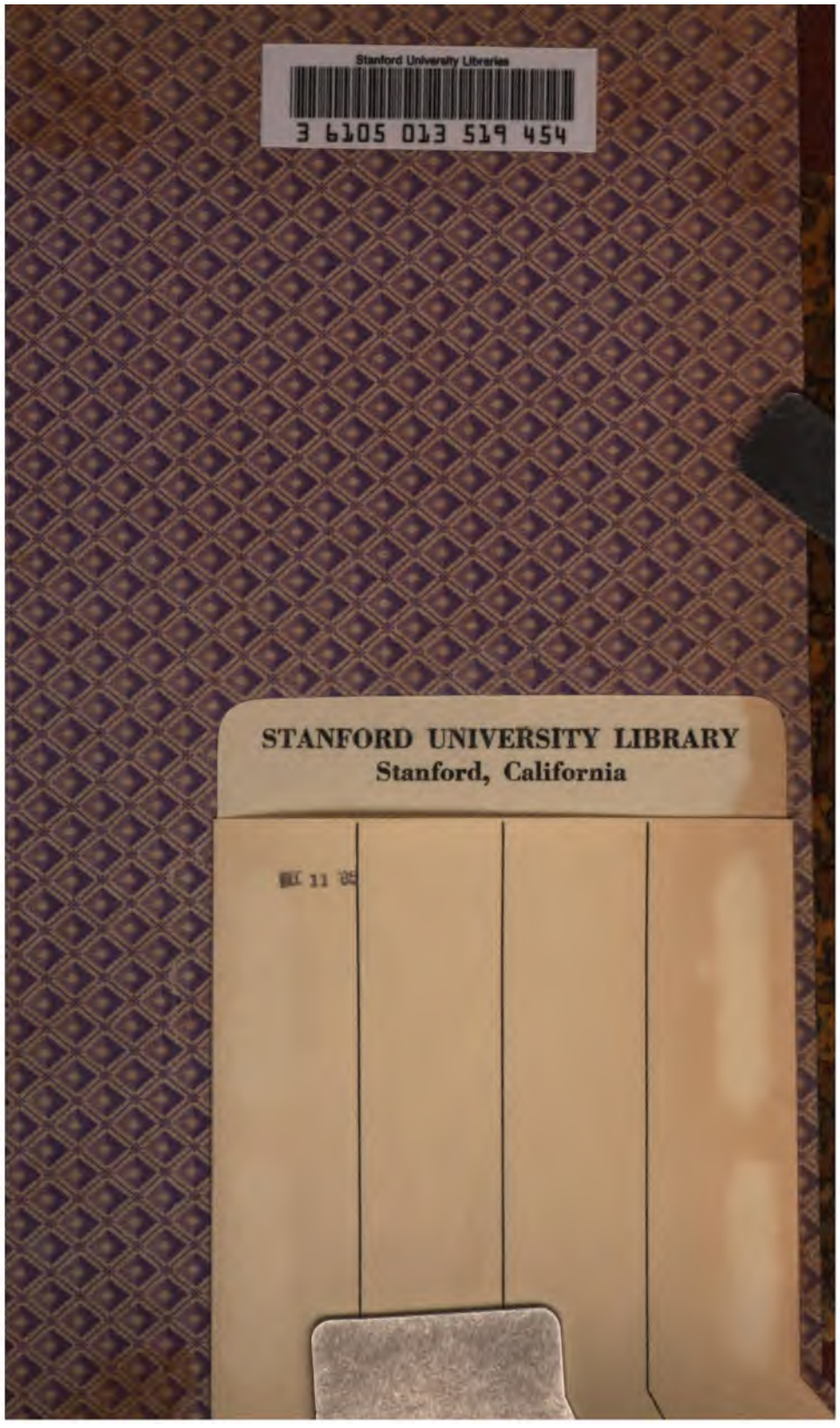
Stanford University Libraries
3 6105 013 519 454
STANFORD UNIVERSITY LIBRARY
Stanford, California